

श्री शिवाजी उन्नपति

महाराष्ट्र साहित्य संघ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાખિટ વિભાગ].

અનુક્રમાંક ૧૨૦૭૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શિવભાગ્ય હોપ્પતિ

વિષય ત્રૃ૨૩:૨૧૫૮ શિવભાગી

શ્રીશિવાજી હત્રપતિઃ

સાચિય-વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર

શ્રીકૃત કૃષ્ણાલ અર્જુન કેળુરકરના મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી

અનુવાદક: ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા

અધિપતિ " ભારતજીવન " અમદાવાદ

પુષ્કળ સુધારાવધારાસાથે આવૃત્તિ બીજી, છપાવી પ્રસિદ્ધકર્તા:

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય તરફથી

લિશ્ચ-અખંડાનંદ. રચણ. અમદાવાદ અને મુંબઈ

પ્રથમ ખંડ ૫૪૪-પ્રત ૩૩૦૦- રૂ. ૦ ૧૬૮૧-પ્રત ૧૬૦૦

મુદ્રણ રૂ. ૨૧, પો. બી. ૬. બહારના મવાળા ૦) વધુ લેશે.

“सर्व हक अकारणक संस्थाने स्वाधीन”

ग्रंथालय विद्यापीठ प्रशासक
२१, १६
ग्रंथालय ५ पीरघट संग्रह

१२०७२.

ल २३. २१. ४८ शिवाजी

काशी हं ते कला गई मयूरं मखीद मई ।
शिवाजी न होतो तो सुन्नत होत सबकी ॥

अभिलेख-‘संस्कृत साहित्य मुद्रणालय’ भा
विश्व अभिलेखना प्रबंधनी मुद्रित

शिवाजी न होतो तौ सुन्नत होत सबकी

बापिधिके कुंभज घन बनके दाधानल, तरुण तिमिर हुके किरण समाज हो।
 कंसके कन्हैया कामधेनूईके कंटकाल, कैटभके कालिका बिहंगमके बाज हो।
 भूखन मनत जगजालिम सर्वापति, पन्नगके कुलके प्रबल पक्षिराज हो।
 रावणके राम सहस्रबाहुके परसराम, विष्णीपति दिग्गजके सिंह सिवराज हो।
 झूठव कमाननके तीर गोली वाननके, मुसाफिर होत मुरघान हूकी जोटमे।
 ताहीं समै शिवराज हुकुम कै इला किन्हो, दावा बांध परहला धीरमट जोटमे।
 भूखन मनत तेरी हिम्मत कहाँलो गिनौ, किमत इहां लग है जाके मट जोटमे।
 ताव दे दे भूखन कंगूरनमै पाव दे दे; धाव दे दे अरिमुख कूदे परँ कोटमे।
 दाराकी न दौर यह रार नहीं खजुबेकी, बाधियो नहीं है कैधो मीर सेहवालको।
 मठ विश्वनाथ को न बास ग्राम गोकुलको, बेबीको न देहरा न मंदिर गुपालको।
 गाढ़े गढलीन्है अरु बैरी कनलान कीन्है, ठौर ठौर हांसिल उगाहत है सालको।
 बूढतहै विछीसो संभारे क्योंन विष्णीपति चक्का आनि लाग्यो शिवराज महाकालको।
 मारकर बादशाही खाकसाही कीन्हो जिन, जेर किन्ही जोरसो छे इह सबमारेकी।
 बिसगई खेसी किसगई सुरतार्ह सब, हिसगई हिम्मत हजारेण लोग प्यारे की।
 बाखत दमामे लाखौँ घोसा आगे घुरजात, गरजत मेघ ज्यों बरात चढे मारेकी।
 दूरहो शिवराज भयो दृच्छनी दमाले वाल, विली तुलहिन भई शहर सितारे की।
 दक्षिण जीतलियो दल केबल, पश्चिम जीतके चामर चारुयो।

रूप गुमान हयौ गुजरातकी सुरत की रस बूसके चारुयो।

पंजनपेल मलेछ मले सब, भूखन बचो जो दीन बड़े भारुयो।

सो रंगहै शिवराजबली जिन, नौरंगमै रंग एक न राख्यो ॥

गकड़की दावा जैसे नागके समूह पर, दावा नागयूथपर सिंह सिरताजको।
 दावा पुरहूतको पहारनके कूलपर, पक्षिमके गणपर दावा जैसे बाजको।
 भूखन अलंड नवखंड भई मंडलमै, तमपर दावा राबि किरण समाजको।
 पूरव पछाईदेस उचरते दखिनलौ, जहां बादशाही तहां दाव शिवराजको ॥
 वेद राखे निवित पुरान राखे सारसुत, राम नाम राख्यो अति रसना सुघरमे।
 हिंदुनकी कोटीरोटी राखिहै सिपाहिनकी कांचमे जनेऊराख्योमालारानीगरमै।
 मिहाराखे मुगल मरोड राखे बादशाह, बैरी पीसाराखे बरदान राख्यो करमै।
 राजनकी हड्ड राखी तेग बल शिवराज, देव राखे देवल स्वधर्म राख्यो घरमै।
 देवल गिरावते किरावते मिसान आली, पेखे हूवे राव रते सखी गयलबकी।
 गौरा गनपस आप्य औरनको वेत ताप, सब आपके मफाफ भार गय वषकी।
 पीरा पैतंबर दिगंबर विकार देव, सिद्धकी सिद्धाई गई बहत पूर लखकी।
 काबिहुंनै कहा गई मधुरां मसवि भई, सिवाजीन होतो तौ सुन्नत होव लखकी।

(कविराज भूषबाहुत शिवाभाक्कीभांकी)

શિવાજી-મુક્તિના યુગનો પિતા

શિવાજી એ તો મહારાષ્ટ્રની અણખોલ દોલત છે મહારાષ્ટ્ર નહિ પરંતુ આખા હિંદો તો આત્મા છે હું ધારું છું કે એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે દુરદેશ પુરુષોના યુગદાવડે મહારાજ શિવાજીને માનવસમાજના શરવીર પુરુષોને મોખરે ચૂકવામાં આવશે ટીકાકારો એનામાં ખામીઓ શોધે છે અને એની લડાઈએને ખામીતરીકે આગળ ધરે છે, પરંતુ આ લડાઈઓ પોતાની જાતિને સ્વતંત્ર કરવાની ભાવનાથી લડવામાં આવી હતી એના વિગ્રહો લોકરક્ષણને કાળે હતા એ માટેજ એને ધર્મના રક્ષકતરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે વ્યાજબી છે હિંદુઓના એ નરવીરે ઇસ્લામ ઉપર આક્ષેપો કહી કર્યોજ નથી એણે એક પણુ મસ્જિદ તોડી નથી એ લખેલો ન હતો છતાં એણે હિંદુધર્મના સાર્વજનિક સિદ્ધાંતો પચાવ્યા હતા તે મોગલોની આપખુદ સત્તાનો વિરોધી હતો પણુ મુસલમાનધર્મના વિરોધી ન હતો કેટલાકો તેને કાયદાનો ઉન્નતક ગણે છે; પણુ કર્મવીરો કાયદાના બધુગા નથી પુકતા કર્મવીરો નવી સમાજરચના અને તેની સુધારણા માટે બનાવટી કાયદાઓનો ભગ કરે છે કેટલાકો કહે છે કે શિવાજી બળવાખોર હતો, પણુ ત્યારે તો જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન પણુ એવોજ હતો. આવા બળવાખોરો તો જગતના ઉદ્ધારકો હોય છે હું માનું છું કે શિવાજી જગતની મહાચક્રિતનો અંશ હતો, તેનું હથીઆર હતો એણે ઇતિહાસને નવું રૂપ આપ્યું અને મુક્તિનો નવો યુગ આરંભ્યો હાલના યુરોપમાં નેપોલીઅન કરતા વધારે લશ્કરી ભેજનો પુરુષ જન્મ્યો નથી યુરોપ આ બળવાન વીરની મર્જનાથી ઘૂંચતું હતું, પણુ તે હાર્યો, અને તેની હાર માટે તેનોજ દેશવાસી મારશલ ફોક્સ જણાવે છે કે તેનામાં એક મોટી ખોડ હતી અને આ ખોડ તેનું અહ પણુ હતું નેપોલીઅન મહાન હતો છતાં તેનામાં અહ ભાવ રહી ગયો હતો એક જગ-વિખ્યાત વ્યક્તિ હોવા છતાં તે સર્વ શક્તિમાન પ્રણુ આગળ પોતાની લધિમાં સમજી શક્યો નહિ અને તેની પાસેથી બળ અને શક્તિ માટે તેણે પ્રાર્થના કરી નહિ.

શિવાજી તો અધ્યાત્મવાદી હતો તેને દૈવી સ્વપ્નો આવતા હતા તે દુર્ગોનો લકત હતો અને એજ લક્તિના પ્રતીપે તે ગરીબો અને નિરાધારોની વહારે જતો તેનામાં અક્ષરજ્ઞાન ન હતું છતાં ડહાપણુ અગાધ હતું શરવીરતા અને શક્તિની આ મૂર્તિમાં નિખળો, બચ્ચાઓ, સ્ત્રીઓ અને નિરાધારોનું રક્ષણ કરવાની અડગ ભાવના હતી એના નિખાલસ અને પ્રેમી હૃદયમાં લક્તિનો ઝરો વહેતો હતો એ મહાન રાજ્ય મેળવીને પોતાના ચુરુ રામદાસ પાસે ગયો અને તેને પોતાનું રાજ્ય અર્પણુ કર્યું શિવાજીને પોતાને માટે રાજ્યની જરૂર ન હતી. પોતાના ચુરુની સાથે લેકોની સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણુ કરવાની તેણે કેટલીએવાર પોતાના ચુરુને ઇચ્છા દર્શાવી હતી જ્યારે લોકોએ તેને પોતાનો મહારાજ બનાવ્યો ત્યારે તે માનવા લાગ્યો કે તે મહાદેવીનો સેવક થયો હતો શિવાજીનું જીવન ઉચ્ચ આશયો માટે અર્પણુ કરવામાં આવ્યું હતું જે પુરુષો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પ્રભુલક્ષિતમાં કરશે તેઓનાજ હાથે હિંદો ઉદ્ધાર થશે; કારણ કે સ્વાથ માટે કરેલો અમ લસાઇ જાય છે અને નારા પામે છે, પણુ ઇશ્વરને માટે કરેલો અમ અમર રહે છે (લેખક સાધુ વસવાણી-હિંદુસ્થાન તા ૨૧-૧૦-૨૪)

આ આવૃત્તિ વિષે પ્રકાશકના બે બોલ

આ ત્રીજી પહેલી આવૃત્તિ સ ૧૯૬૯ માં નીકળ્યા પછી આજે થગલગ આર વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે એ દરમિયાન મૂળ મરાઠી ત્રીજી પછી બીજી આવૃત્તિ નીકળી ચૂકી છે ત્રીજાના વિષયો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ આપનારી જે જે વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો પાછળથી મળી આવેલી, તેનો સંગ્રહન તેમજ ટિપ્પણીઓએ સમાવેશ કરી લઈને એ આવૃત્તિને તેના લેખક મહાશયે અને તેટલી ઉત્તમ બનાવવામાં કસર ગણી નથી

અત્ર નરકની આ આવૃત્તિ પછી એ મરાઠી બીજી આવૃત્તિમાંના સંધળા સંગ્રહન તેમજ ઉપયોગી ટિપ્પણીઓ ઉમેરાવી લઈને જાપાવવામાં આવી છે એ કાર્યમાં મુખ્ય પરિશ્રમ ભાઈ પૃથુલાલ દરિકૂળજી શુકલનો હોવા બદલ તેઓ ધન્ય વાદને પાત્ર છે

ઉપર મુજબના મુદારાવધારાને લીધે આ પુસ્તકનું કદ તેમજ મૂલ્ય વધે નહિ, તેટલા સાથે મૂળ ત્રીજી બીજી આવૃત્તિનું અનુકરણ કરીને આ (ગુજરાતી બીજી) આવૃત્તિ પછી સહજ નાના અક્ષરોમાં છપાવી છે

આગલી આવૃત્તિમાં આર્ટિપેર ઉપર છાપેલું એકજ ચિત્ર હતું, તેને બદલે આ આવૃત્તિમાં જૂદા જૂદા પ્રસંગના ૧૦ ચિત્રો અપાયલા જણાશે એમાંના ઘણાપરા ચિત્રોના બ્લૉક લક્ષ્મીઆર્ટ વર્ક્સના વ્યવસ્થાપકે વાપરવા આપ્યા તે બદલ તેમના કૃતસ છીએ

છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન આ સંસ્થા તરફથી નીકળેલા ઘણાપરા પુસ્તકોની પેઠે આ પુસ્તક પછી સ્વદેશી કાગળોપરજ છપાયુ છે ઉપરાન્ત આ પુસ્તકના તો પૂઠા પછી સ્વદેશી ખાદીવડેજ બધાવ્યા છે દેશના દુઃખદારિદ્ર્યના ઉપાય તરીકે મહાત્માજી તરફથી ખાદીના ઉપયોગની ભલામણમાં જે રહસ્ય અને ઉપકારકના ગહેલી છે, તેનો વિચાર કરીને આશા છે કે ગુજરાતી વાચકવર્ગ આવી બાબતોમાં પછી બરખાદીમાં બહાવનારા વિદેશી ભાષકોનો મોહ ત્યજી દેશે અને સ્વદેશી ખાદીની સાદી છતાં મજબૂત બનાવટોમાંજ અનાદિ પ્રશુની પ્રસાદી પોતાની આખાદી અને સાચુ સૌન્દર્ય જોવા માડશે

આ પુસ્તકની છેવટે આપેલા અનેક વાચવા યોગ્ય પરિશિષ્ટો તરફ તેમજ આપેલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ મુદારાવેજ વાચવા તરફ વાચક બધુઓનું લક્ષ ખેચી

સસસ

દાંત્યુનપૂર્ણિમા-સં ૧૯૮૧

લિહુ:-અખંડાનંદ

આ આવૃત્તિના મૂલ્યની ગણના

ક્રિષાક ૮ પેજ દરેક ફરમા દીઠ (પ્રત ૩૦૦૦ તથા બેટ, પિત્તા, ફંક છ. બામતની વધારાની પ્રત ૪૦૦ બદલ) કાચળના ૩ ૧૬, કપોઝ, છપાઈ તથા વળાઈ ગળાને ૩ ૨૦), સુધારો વધારો, મૂક તથા છપાઈ જતાં સુધીની તમામ બધવરમા ગળાને ૩. ૫), કુલ ૩ ૪૪૧ તેને ફરમા ૬૮ ની સાથે ગુણુતાં ૩ ૩૦૦૬) થમા એમા પાકાં પૂઠા, ૧૦ ત્રો, તથા સામાન્ય પેકિંગ વગેરેના ફર પ્રતે બાજુ પ્રમાણે ૩. ૧૪૪૩૧૧ ઉમેરાતાં કુલ ૩ ૪૪૫૨૧ થયા.

આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ૩ ૨૧૨૫૫૫ છે, તેમાંથી ચાલુ ધોરણ મુજબ પુસ્તક વેચાઈ રહેતાં સુધીના તમામ ખર્ચ (પત્રાર, ભાડાં, કમિશન, વીમો, જાહેરાત વગેરે) બદલ રૂપીએ છ આના બાદ જતાં જે રકમ રહે, તેને પ્રત ૩૦૦ સાથે ગુણુતાથી ઉપલી રકમ કરતા ફેટલોક ઓછો આંકડો આવશે તત્કાળમાં લેનાર માટે ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછુ ગણીને ૧૯૮૧ ના વૈશાખ સુધી ૩. ૦૧ ઓછો લેવાશે

ચિત્રધરકૃત રામાયણનું કદ આ પુસ્તકથી દોડું હોવા છતાં મૂલ્ય આ પુસ્તકના જેટલું જ છે, તેનાં કારણ આ છે (૧) આ ગ્રંથમા ચિત્રોની સખ્યા વધારે છે. (૨) આ ગ્રંથ તેના કરતાં નાના અક્ષરમા છપાયેલો છે. (૩) તે ગ્રંથ સત્વર ખપી જવાના સંભવને કીધે તેનાપર ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછુ મણાયલું છે.

આ આવૃત્તિનું શુદ્ધિપત્ર

આસ સુધારી લેવા યોગ્ય અશુદ્ધિઓ:

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૮	સસો દિયા	સિસોદિયા
૧૦	૯	પ્રમથીજ	પ્રથમથીજ
૧૦	૨૮	જાધવારાવ	જાધવરાવ
૧૫	૨૮	નિજમશાહલી	નિજમશાહી
૨૮	૩૧	ઓફિસરે	ઓફિસરે
૨૯	૧૫	સોપ્પાહતુ	સોપ્પા હતુ
૩૩	૨૧	રાયારાયલ	રાયારાયલ
૪૩	૯	વજોમા	વજોના
૫૫	૨	નાસી	નાસી
૫૮	૨૫	માનતા ન	ન માનતા
૬૨	૨૦	કરાવ	કરવા
૭૯	૧૨	સર્વાં	સર્વે
૮૮	૨૦	વધુનેષ	વધુનેષ
૯૮	૨૭	મુરદબક્ષ	મુરદબક્ષ
૯૯	ટિપ્પણી પૃષ્ઠ ૧૦૦ ની નીચે	જોધએ	
૧૧૪	૨૮	આવાથી	આવવાથી

૧૩૩	૩૪	ખાઇલ	માઇલ
૧૩૪	૬	અઝુલખાન	અઝુલખાન
૧૩૭	૩૬	છુકી	છુકી
૧૪૩	૬	આસાવધ	આસાવધ
૧૪૩	૩૩	રાનાડે	રાનાડે
૧૫૯	૪	પોતાન	પોતાના
૧૫૯	૨૨	સ્વખની	એ સ્વખની
૧૬૦	૧૫	તલવારે	તલવારે
૧૬૬	૪	આપવમા	આપવમા
૨૩૩	૨૫	યોગ્યે	યોગ્ય
૨૫૨	૧૩	પણ હતો	હતો
૨૭૮	૩	એએ	એએએ
૩૪૭	૩૬	મદ્રાસ	મદ્રાસ
૩૮૪	૩૪	જળમાર્ગે	જળમાર્ગે

અપવામાં રસ્વદીર્ઘ ઉ, રેર, માત્રા વગેરે જાગી જવાથી ઉપરોક્તી અશુદ્ધિઓ

૩	૬	હમીરાસ હ	હમીરાસ હ
૧૧	૧૨	વિનત	વિનતિ
૨૩	૨૪	શત્ર	શત્રુ
૩૨	૧૫	રાજકાર્ય	રાજકાર્ય
૩૪	૧૬	મહારાષ્ટ્ર	મહારાષ્ટ્ર
૮૪	૨૬	કામભારી	કાર્યભારી
૧૦૩	૧૧	ઝાર ગાખાદ	ઝાર ગાખાદ
૧૦૪	૧૭	ઝાર ગઝેબે	ઝાર ગઝેબે
૧૦૪	૨૭	ઝાર ગઝેબને	ઝાર ગઝેબને
૧૧૪	૩	સન્ધ	સન્ધ
૧૨૧	૧૫	સન્ધથી	સન્ધથી
૧૨૩	૧૮	સન્ધ	સન્ધ
૧૨૮	૩૨	કોધ	કોધ
૧૩૦	૨૬	તમાર	તમાર
૧૪૦	૩૫	સન્ધે	સન્ધે
૧૪૧	૨	શત્રુઓ	શત્રુઓ
૧૪૧	૨૬	સન્ધ	સન્ધ
૧૫૩	૨૪	સન્ધને	સન્ધને
૧૫૮	૧૬	કચ્છ	કચ્છ
૧૬૨	૧૩	પવત	પવત
૧૭૪	૨૧	ઝાર ગાખાદ	ઝાર ગાખાદ

૧૭૪	૩૧	સન્યની	સેન્યની
૧૮૩	૧૧	ધૈય	ધૈય
૧૮૩	૧૫	સનિકો	સૈનિકો
૧૮૫	૧	લંટ	લંટ
૧૮૯	૧	લ ટ	લ ટ
૧૯૦	૨૭	સાનકો	સૈનિકો
૧૯૧	૪	તયાર	તૈયાર
૧૯૫	૬	શાય	શૈય
૨૦૧	૨૧	સનિકોએ	સૈનિકોએ
૨૦૧	૨૯	શાય	શૈય
૨૧૬	૧૬	મનુષ્યા	મનુષ્યો
૨૩૧	૨૨	પૂણુ	પૂણુ
૨૩૩	૨૫	ઝાર ગાખાદ	ઝૌર ગાખાદ
૨૫૧	૩૬	ઝૌર ગઝેબે	ઝૌર ગઝેબે
૨૬૩	૨૩	ઝાર ગઝેબે	ઝૌર ગઝેબે
૨૬૮	૨૧	વળપુર	વિળપુર
૨૬૯	૩૧	નિકળેલે	નિકળેલો
૨૭૦	૨	લુ	કેલુ
૨૭૬	૧૦	ધૂત	ધૂત
૨૮૩	૧૭	ઉભો	ઉભા
૨૮૬	૨૬	સાથી	સૌથી
૩૦૬	૨૭	સનિકો	સૈનિકો
૩૧૯	૨૦	સાર્વભામ	સાર્વભામ
૩૨૬	૩૪	સન્યે	સૈન્યે
૩૪૯	૬	કલ્લાની	કિલ્લાની
૩૬૩	૨૮	ઝાર ગાખાદમા	ઝૌર ગાખાદમા
૩૬૪	૨૫	મલો	હુમલો
૩૭૩	૧૮	કાયે	કાયો
૩૯૩	૨૯	ઐહિક	ઐહિક
૩૯૪	૨૮	એ	એય

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

મહાન જનોના ચરિત્રોની ઉપકારકતાવિશે હવે લખાણથી લખતુ પડે તેમ નથી. એવા ચરિત્રોમા તેના અભ્યાસીઓને મહત્તાપ્રત્યે આકર્ષવાની રહલી સ્વાભાવિકતા-ને લીધે દરેક દેશમા તેની આવશ્યકતા સમજવામા આવે છે, અને ઉત્તમ વિદ્વાનો તેવા ચરિત્રો પૂરા પાડવાના કાર્યને પોતાના એક મુખ્ય કર્તવ્યતરીકે સમજે છે.

હરકોઇ રાજ્ય તરફથી પ્રજાનુ હિત થવાને બદલે અન્યાય, પદાપાતકે અત્યાચાર વધી જતા વિશ્વના અખાખ્ય નિયમાનુસાર તેના નિવારણ માટે અસાધારણ કળા-કૌશલ્ય અને સામર્થ્યસંપન્ન વ્યક્તિઓ યોગ્ય સમયે ઉદ્ધાવવાનીજ

મહારાજ શિવાજી એક એવીજ અસામાન્ય વ્યક્તિ હતા. સામર્થ્ય, ન્યાય અને સમજાવનાના સ્તભોપર અકબર જેવા મહાન શહેનશાહે સ્થાપેલા મોગલ સામ્રાજ્યના પાયાને અધિક સ્થિરતા અર્પવાને બદલે અન્યાય, અત્યાચાર, ધર્મોધતા ઇત્યાદિ અવગુણોદ્દીપી સજાથી તેને નિર્બળ કરનારા એજ વશના અન્ય શહેનશાહેના ત્રાસથી પ્રજાને સુકત કરવી, એ મહારાજનો મહાન ઉદ્દેશ હતો. એ ઉદ્દેશ તેમણે કેવા અસાધારણ સામર્થ્ય અને કળાકૌશલ્યથી ફેટલે અશે પાર પાડ્યો, એ કાર્યમા તેમને કયા કયા સચોગો, સાધનો અને વ્યક્તિઓ કેવી કેવી રીતે મહાયબૂત થયા; કથી કથી પ્રતિકૂળતાઓ એ કાર્યમા તેમને નહી અને તેને તેમણે કેવી રીતે દૂર કરી, એ આ ચરિત્રમા વિસ્તારથી આલેખાયલું જણાશે.

મરાઠી ભાષામા આ પુસ્તકની અગાઉ શિવાજીમહારાજનું પ્રસિદ્ધ થયેલું સં-ક્ષિપ્ત ચરિત્ર એવા એક મહાન રાજકર્તા માટે પૂરતી હકીકતવાળું ન હોવાથી મુબઇનિવાસી પ્રખ્યાત મહારાષ્ટ્રીય લેખક શ્રીયુત કૃષ્ણરાવ અર્જુન કેળુસ્કર કે જેઓ “જયદ્રુત” નામક સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રના એડીટર તથા ત્યાની વિસ્તૃત સ્કુલના શિક્ષક છે, તેમણે આ ચરિત્ર લખવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું અને જૂદા જૂદા પ્રયત્નો ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ નો અતિ શ્રમપૂર્વક ઉપયોગ કરીને આ વિસ્તૃત ચરિત્રમથ મરાઠીમા તૈયાર કર્યો, જે ઇ.સ. ૧૯૦૭ મા “મરાઠા પ્રોવીડન્ટ ફંડ” ના ચાલકે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

મુબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાએ એ પુસ્તક સ્કુલલાયબ્રેરી ખાતે મળુર કરવા ઉપરાંત કોલ્હાપુર અને વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમજ દક્ષિણ પ્રાંત કમિટી તરફથી પણ એ ઉપકારક મથ રચવા બદલ શ્રીયુત કેળુસ્કરને સારી જેવી બક્ષિસો તેમજ ધનામ મળ્યા હતા.

આવા ઉપયોગી વિસ્તૃત ચરિત્રનો લાભ મુર્ખ વાચકવર્ગને મળે એવા હેતુથી તેનો મુર્ખરાનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની સમિતિ માગતા શ્રીયુત કેળુસ્કરે આનંદ અને પૂર્ણ નિઃકામતાપૂર્વક તે આપી છે, જે બદલ વાચકવર્ગ તેમજ આ સરસ્થા તરફથી તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે.

આ મંથનો મુર્ખરાનુવાદ કરવાનું કાર્ય “ભારત જીવન” નામક લોકપ્રિય

માસિકપત્રના ઇત્સાહી અધિપતિ શ્રીયુત ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતાએ સ્વીકારતા તે તેમને સોપવામાં આવ્યું હતું સસ્તાપણાના હેતુને લીધે અને યોગ્ય સાધનોના અભાવે આ ખાતું માત્ર સ્વદેશી પુસ્તકો આપી શકતું હોવાથી, પરાપકારરૂઢિ કે એવા કોઇ ખાસ કારણ સિવાય આવા કાર્ય રૂઢે પ્રકારે થઇ શકતા નથી રા રા ડાહ્યાભાઇએ આ કાર્ય એજ ભાવથી અને બનતા અમ તથા ઇત્સાહપૂર્વક કરી આવ્યું છે જે બદલ તેમને પણ વાચકવર્ગ તેમજ આ સંસ્થા તરફથી અમારો પ્રેમપૂર્વક ધન્યવાદ છે

વાચકવર્ગ આ ચરિત્રમાંથી અનેકવિધ સહયુક્તોનો મોઢ મેળવી શકશે આ અમનાના છેલ્લા પ્રકરણમાં એ વિષય મૂળ લેખકે વિસ્તારથી લખેલો જણાશે તેમની પ્રસ્તાવના પણ ગુર્જર વાચકો માટે ઉપયોગી જણી તેનો અનુવાદ આ સાથે આપવામાં આવ્યો છે

શિવાજી મહારાજનું એક જીવનચરિત્ર ગુજરાતી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ ના શુભારમાં બહાર પડેલું હતું, પરંતુ તેમાં પ્રસ્તુત થયેલા જેટલી ઐતિહાસિક સત્યતા જણાતી નથી આ પુસ્તકમાં વિશેષતા એ છે કે શિવાજીમહારાજ-સંબંધી દેશી અને પરદેશી લેખકોના જે જે લેખોનો પ્રત્યુત્તર આપવાની જરૂર જણાય તેના સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર આપી વાચકવર્ગને વાસ્તવિક સત્યનું જ્ઞાન થાય તેવા મત્ત એમાં કરેલો છે

આ ચરિત્રમાં સ્થળે સ્થળે ચવન શબ્દ પ્રત્યે દ્વેષદષ્ટિ જણાશે, પરંતુ તે ઉપરથી તે દ્વેષ વર્તમાન સમયની મોગલ યા મુસલમાન કે કોઇપણ પર-જાતિના સમૂહપ્રત્યે હિંદુઓએ હવે સમજવાનો નથી આગલા સમયના હિંદુઓ પણ તે તે સમય જાતિપ્રત્યે દ્વેષ રાખતા એમ સમજવાનું નથી જે રાજ્ય-કર્તા યા ખીલ્ત કોઇ વિદેશી, વિજ્ઞાતીય કે વિધર્મી હોય તેટલા માટેજ તે દ્વેષ-પાત્ર ગણાય અને માત્ર સ્વદેશી, સ્વધર્મી કે સ્વજાતીય હોય તેટલા માટેજ તે પ્રેમપાત્ર ગણાય, એ વાર્તા બુદ્ધિમાનો સ્વીકારે તેમજ નથી પ્રેમ કે દ્વેષનું અશ્રેય પાત્ર તો માત્ર સારાપણ અને નરસાપણ-એટલે કે સહયુક્ત અને દુર્ગુણ-જ છે જે જે વ્યક્તિઓમાં જેનું સુખ્યત્વ હોય તે ઉપરથીજ તેઓ અને તેમને અનુસરનારાઓ દ્વેષ કે પ્રેમના પાત્ર થઈ પડે છે મહાન અકબર વિદેશી, વિજ્ઞાતીય અને વિધર્મી શહેનશાહ છતાં પણ તેના સમભાવ, ન્યાય ઇ. સ. સહયુક્તોને લીધે હિંદો રાજપ્રજા તેની સાથે હળીમળીને રહ્યા હતા અને અનેક મુશ્કેલીઓ આત્મ, રક્ષા તથા વ્યવસ્થાનો મહાન કાર્યભાર પણ તેમણેજ ઉપાડી લીધો હતો

એજ ધોરણ પ્રમાણે પાછલા મોગલ બાદશાહોની ધર્મોચ્ચતા, જીજ્ઞાસા, પક્ષપાત, ઇ. સ. અનિષ્ટ યુક્તિને લીધે તે સમયની પ્રજામાં અને શિવાજીમહારાજ જેવા મહાપરાક્રમી નરવીરના હૃદયમાં તેવા રાજ્યકર્તાઓપર અને તેના અનુયાયી અમલદારો તથા સૈનિકોરૂપ આપી વિદેશીય જાતિપર સખ્ત અભાવ ઉપજે અને તેથી તે સમયે તેમજ પાછળથી તેમને માટે મોલવામાં કે લખવામાં ચવન શબ્દ સાથે કનિષ્ઠ વિશેષણો યોગ્ય એ પણ અસ્વાભાવિક નથી.

આ વિષે આટલા ઉલ્લેખનું તાત્પર્ય એજ છે કે, આ પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે યવનજાતિ કે રાજ્યપ્રત્યે દ્વેષસૂચક જે કાંઈ શબ્દો કે વચનો હોય તે, તે સમય અને તે સંયોગોને માટેજ હોવાથી, વર્તમાન સમયના બિન્ન સંયોગોમાં હવે તેવી દ્વેષમય લાગણીઓ હિંદુ, મુસલમાન, મોગલ, ખ્રિસ્તી કે કોઈપણ જાતિઓએ એક-બીજાપ્રત્યે રાખવાની નથી, પરંતુ જાતિ, દેશ કે ધર્મની જુદાઈએને ગૌણ ગણીને તથા સ્વધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યા સમજી, તેવા સ્વધર્મને અનુસરતા રહી કેટલાક અયોગ્ય અને વધારા પડતા પેટાભેદોને દૂર કરવાના છે, તથા એકબીજાને એક જૂથમાં અને એક પ્રભુના બાળકો સમજી આત્મિક એકમની કલ્યાણદાયક વૃદ્ધિ કરવાની છે. મનુષ્યશરીરના સ્થૂળ આકારોની વિવિધતા નોટલીજ અનેક કોટી મનુષ્યોના ધાર્મિક અને સામાજિક આચારવિચારોની વિવિધતા તો સદૈવ અનિવાર્યજ રહેશે, અને તેજ પ્રમાણે વિશેષારો આચારવિચારોમાં જુદા પડતા વર્ગોની વ્યાભાવિક ભિન્નતા પણ રહેશેજ છતાં ધર્મશ્રી સામાન્યને મહાન પ્રદેશ વિવેકી, બુદ્ધિમાન અને સારદર્શી સહનશીલ વ્યક્તિઓ અને વર્ગોને એકબીજાના માર્ગની આડે આવવું પડે, કે અથડાવું પડે તેવો સંકુચિત નથી. હિંદુ એકબીજાપ્રત્યે સહાયક બની શકાય એવીજ પ્રભુની યોજના છે.

સર્વ પ્રજાઓ, વર્ગો અને પેટાવર્ગોમાં આવી સહબાવના અને સહવતન પ્રવર્તવાની ભાવનાપૂર્વક સત્સત્

સવત ૧૯૧૬-ચૈત્રી પૂર્ણિમા
૫૦ સં ૧૯૧૩ એપ્રિલ

હિંદુ-અખંડાનંદ

પહેલી આશુત્થિ વિષે અભિપ્રાયો

વડોદરા વર્તમાન (તા ૧૮-૮-૨૩) × × × કેટલાકોનું માનવું એવું છે કે શિવાજી ભટકતો ભૂટારો હતો, પરંતુ તેવાઓના મનમાં ભાર-યજ્ઞ જૂત કલાડવા અને શ્રી શિવાજી મહારાજ ભટકતો ભૂટારો નહિ પણ નાશ થતા હિંદુધર્મને ટકાવી રાખનાર એક મહાન વૃષ્ટિ હતો, એમ આ પુસ્તક ઉપરથી સાબિત થાય છે. × × એકદરે આખું પુસ્તક મનન કરવા જેવું હોઈ × × નેટલું વખાણીએ તેટલું એણે છે * *

વિવેચક (માર્ચ, ૧૯૧૪) × * પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાતર કરાવી ગુજરાતી પ્રજા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે, આવા પ્રસિદ્ધ હિંદુધર્મ-રક્ષક અને સ્વદેશભિમાની વીર પુરુષનું જીવનચરિત્ર વાચવાથી ધણું ધણું જાણવા જેવું મળી આવે છે આ પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી પૂરું કર્યો સિવાય શક્યું ગમે એમ નથી એના દરેક પાને રસ ઉત્પન્ન કરે એવી ઉત્તમરીતે લખાયેલું

છે * * ગુજરાતી ભાષા જાણનાર દરેક વ્યક્તિને અમે આ પુસ્તક વાચ-
વાની આમહૂપૂર્વક લલામણુ કરીએ છીએ *

અક્ષયભટ્ટ (અક્ટોબર ૧૯૧૪) *

અથ પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમા એક ઉત્તમ પુસ્તકનેા ઉમેરો કર્યો છે.
* * * * * પુસ્તકની લીટીએ લીટી વાચનારને બળ-ઉત્સાહ ને
આનંદ બક્ષે છે વાચવુ શરૂ કર્યા પછી તે અધુરૂ છોડવુ અમુલ્ય નથી અમે
અમારા વાચક બધુઓને ઉક્ત પુસ્તક ખરીદવા લલામણુ કરીએ છીએ

ઈન્દુધન હોયલીસ્ક (તા ૭-૧-૧૫) *

ગુજરાતીમા શિવાજીને લગતો એક ઉપન્યાસ બહાર પડી ગયો છે, પરંતુ જેમા
તેમના સર્વ ચરિત્રનો સમાવેશ થયો હોય એવા એક ખાસ અથવા અનિવાર્ય
આવશ્યકતા હતી, જે ‘સરલ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યલયે’ આ અથ પ્રકટ કરીને
પૂર્ણ કરી છે. આવા વીર પુરુષનુ જીવનચરિત્ર વાચનારના
હૃદયમા દિવ્ય ભાવનાશી જળનુ સિચન કરે છે * એક દરે
આજુ ચરિત્ર વાચતા આપણા હૃદયમા વીરશ્રી ચમકતી હોય તેમ લાગે છે.
મરાઠીમાથી ગુજરાતીમા અનુવાદ પછુ સલાહપૂર્વક થયેલા જણાય છે અને
કિલ્લતા ન રહેતા ભાષા સરળ થયેલી હોવાથી સર્વને તે વાચવામા રસ ઉપજે
એમ છે, તેથી અમે અમારા દરેક વાચકને આ અથ એકવાર વાચવાની ખાસ
લલામણુ કરીએ છીએ *

પ્રાતઃકાળ (માગશર ૧૯૭૧) આ પુસ્તક જ્ઞેતા, તેના અસ્થપ્રતિ દષ્ટિ કરતા
કોઈ પછુ મનુષ્યને સતોષ થયા વિના રહે તેમ નથીજ

નિશક આ પુસ્તક પ્રજ્ઞસમુખ ધરીને આ કાર્યોલયે
પોતાના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે *

શ્રી શિવાજી મહારાજના સબધમા જાણવા યોગ્ય ખરી હકીકત તેના ઉપરથી
જાણી શકાય છે, અને આજ સુધીમા પ્રસિદ્ધ થયેલા શિવાજીમહારાજના ચરિ-
ત્રમા આજ ચરિત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ છે ભાષા પછુ સરળ અને રસવાળી છે દરેક
મનુષ્યે આ પુસ્તક વાચવા યોગ્ય અમને લાગે છે, અને આટલુ અદ્ય મૂલ્ય
ખરચી વાચી શકે તેવા દરેક મનુષ્યને તેના લાભ લેવા અમારી સૂચના છે

ઉનેવાળ અબુદુદય (આવણુ-૧૯૭૧)

આ પુસ્તક પ્રત્યેક હિંદુએ વાચી જવાની જરૂર છે, કારણકે પરમાત્માની કૃપાએ
હિંદુઓને મુસલમાનધર્મથી બચાવવા આ નરવીરનો અવતાર હતો એ ન હોત
તો આપણા સનાતન ધર્મનું શુ થયુ હોત, તે હાલ કહી શકાય તેમ નથી ખાસ
કરી મોળા ગુજરાતીઓને આવા વાચનની જરૂર છે

મૂલ લેખકનાં પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

પહેલી આવૃત્તિવિષે

મરાઠી-પ્રાચીન કૃતિના ઉત્પાદક કે ૨૧ ૨૧ ગોવિંદરાવ કૃષ્ણરાવ ફળવી-ના મનમાં શિવાજીમહારાજનું જીવનચરિત્ર લખવાની પ્રથમ કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ હતી, પરંતુ અર્ધ વયમાજ તેઓ પચાત્ત પાંચાથી તેમનો સંકલ્પ અસિદ્ધ રહ્યો ત્યાર પછી એ ફરના ચાલકોએ પ્રસ્તુત લેખકને તે કાર્ય સોંપ્યું, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીય એક એ વિદ્વાન ગૃહસ્થો શિવાજીમહારાજનું જીવનચરિત્ર લખના હોવાની ખબર મળ્યાથી અને કેસરી પત્રકાર પાસે શિવાજીમહારાજના સ્મારકનિમિત્ત ઇ. સ. ૧૮૯૫ થી એકઠા થવા લાગેલા હજારો રૂપિયા પૈકી થોડી રકમનો વિનયોગ મહારાજનું એકાદ જીવનચરિત્ર લખાવી છપાવવામાં થઈ, સર્વ લોકોને ખિસ્તી-ધર્મના પુસ્તકોની પેઠે તે તદ્દન અર્ધ કિંમતમાં વેચાતું મળવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો; એવું જણાયાથી લેખકે એ કામ હાથમાં લીધું નહોતું પરંતુ છ સાત વર્ષ થવા છતાં ઉક્ત વિદ્વાનો તરફથી મહારાજનું એક પશુ ચરિત્ર પ્રકટ થયું નહિ અને કેસરી-કાર પાસે એકત્ર થયેલી રકમ અનામત પડી રહી. એ જોઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સામ્રત પ્રાપ્ત થતી અનુકૂળ માહિતીનો આધાર લઈ લેખકને શિવરાયનું જીવનચરિત્ર લખવાની અને પોતાના પરમપ્રિય મિત્રનો સદ્દેશ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે તે ઉદ્દેશ કર્યો છે આજ મહારાષ્ટ્રીય પ્રજા સમક્ષ તેનું ફળ સાદર કરવા સમર્થ થવાયું છે તેથી લેખકને આનંદ થાય છે લિન્ન રુચિના વાચકોને કવચિત્ એ ફળ નાનું કિંવા અપકવ દેખાઈ તેમાં જોઈએ તેવો મિષ્ટરસ નહિ જણાય, કિંવા તદ્દન નિસ્વાદ જણાયો, પરંતુ એક કુશળ માણી અધ્યાપિપર્થત માત્ર બીજ અને ખાતર એકત્ર કરવામાં યથાયો છે અને બીજો દેશાતરમાંથી વૃક્ષની કલત્રો લાવવાના ઉદ્દેશમાં નિમગ્ન થયો છે, ત્યાંસુધી જેઓ વિશેષ સ્વાદ (સાર) માહી નથી એવા સરળ જનોની ક્ષુધાતૃપ્તિ માટે અન્ય રસભરિત ફળની ગેરહાજરીમાં એ ફળ થોડું ઘણું પશુ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે

જન્મતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અજરમર રાખનાર એ મહા પ્રતાપ-શાળી રાષ્ટ્રીય વીરના અતુલ પરાક્રમનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વતંત્ર ચરિત્રમ્ બનાવવા કરવાના કાર્યમાં મહારાષ્ટ્રના મોટા મોટા વિદ્વાન મ્રજકારોએ આજપર્થત આગસ કિંવા અનાસ્થા શામટે દર્શાવ્યા તે જાણી શકાતું નથી પૂર્વકાળના અખરકારોએ અને કવિઓએ પોતાની શક્તિ અને માહિતી પ્રમાણે શિવાજીમહારાજનો ચરિત્રમહિમા આટલો બધો વર્ણવ્યો છે, છતાં આધુનિક વિદ્યાચારસંપન્નતાના સમયમાં સ્વદેશ, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ સબધી સંદોહિત વિચાર પ્રકટ કરનાર પડિતો તરફથી એ મહા પુરુષસબધી માત્ર મોટેથી અભિમાન પ્રકટ કર્યાં સિવાય વિશેષ કંઈજ થાય નહિ એ આશ્ચર્યજનક જણાય છે અન્યના સ્વાતંત્ર્યનો અપહાર કરનારા, કિંવા સ્વદેશનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થનારા એવા અનેક પુરુષોના ચરિત્રો મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થાય; અને જે પ્રૌઢ પ્રતાપી વીર-મણિએ સ્વદેશને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો સુખશ સંપાદન કર્યો, તેનું સવિસ્તર

જીવનચરિત્ર લખવાની કોઇને પણ સ્ફુર્તિ થાય નહિ એ શું ? ગુરુવર્થ શ્રી-
શાસ્ત્રારામરાયણી ભાગવતે ધણા વર્ષ ઉપર શિવાજીમહારાજનું સક્ષિત જીવન-
ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ તે ધણુ ટૂટકે હતું તેજ પ્રમાણે પ્રકૃત જીવનચ-
રિત્રની બહેરખબર પ્રસિદ્ધ થયા પછી પણ ધણુખરે તેટલાજ આકારનુ એક અન્ય
ચરિત્ર હિતાવળે હાપાઇ બહાર પડ્યું છે, પરંતુ એટલા નાના અથવા શિવરાયનાં
પ્રતાપી કિરણોનો સમાવેશ થઇ શકે નહિ એ બહુમુત વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકૃત જીવનચરિત્ર લખવામા, સાંપ્રત ઉપલબ્ધ થઇ તેટલી સર્વ માહિતીનો
આધાર લેવામા આવ્યો છે અને બનતે પ્રયત્ને તેને પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે. તેથી શિવાજીમહારાજસબધી અથવા લખનાર સર્વ નવાજૂતા અથકારોનો
પ્રસ્તુત લેખક ઋણી છે લેખકને આજે જે બનાવો સત્ત જણાયા અને જે કમ
પ્રમાણે તે બનાવો બન્યાની ખાત્રી થઇ, તે બનાવો તેણે કમ પ્રમાણે પ્રસ્તુત
અથવા લખ્યા છે કેટલાક પડિતોદારા ઇતિહાસશોધનનુ કામ હજી પણ ચાલુ
છે તેમની શોધ જગતસમક્ષ પ્રસિદ્ધ થયા પછી પ્રકૃત જીવનચરિત્રમા કઇક સુધારો
કરવો પડશે એ ખુલ્લુજ છે, પરંતુ તેજ કારણને લીધે શકામસ્ત થઇ અથ પ્રસિદ્ધ
કરતા અટકી પડ્યુ ચોગ્ય નહિ જણાયાથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે સુઝ વાચકો-
ને એમા જે કાઇ દોષ અથવા ન્યૂનતા જણાય તે માટે લેખકને ક્ષમા કરશે અને
શિવરાયનુ યશોવલ્કન લક્ષમા લઇ તેનો યથોચિત આદર કરશે એવી આશા છે

હાદર, મુબઇ તા. ૨૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ સં ૧૯૦૬ ચરિત્રલેખક

(૬૦ અં કેળુસ્કર)

બીજી આવૃત્તિવિષે

આજે બરોબર ચૌદ વર્ષે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો
સુયોગ આવ્યો છે

બ્યારે લોકોમા શિવાજી મહારાજસબધી જગૃતિ આવી હતી અને તેમના
નામનો લોકો ગર્વથી જયજયકાર કરતા હતા, ત્યારે પોતાની અલ્પસ્વલ્પ સ્થિતિ
પ્રમાણે પડે પણ એ જયજયકારમા પોતાનો અવાજ મેળવવો જોઇએ, એમ લાગ-
વાથી પ્રકૃત લેખકે આ ચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને શિવાજીમહારાજ-
ના ચારિત્ર્યમા લઘુતા અને ઉણપ દર્શાવનારી કેટલીક નિરાધાર અને નિરર્થક
વાતો ધણુ દિવસથી પ્રચલિત હતી તેની અસત્યતા ચોગ્ય પૂરાવા આપીને સિદ્ધ
કરવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો હતો કેટલાકને આ પ્રયત્ન પસંદ પડ્યો ન હોય એ
સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પ્રકૃત લેખકનો એ બાબતનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અસત્ય અને
આધાર વગરનો છે, એવુ સંપ્રમાણ સિદ્ધ કરવાને કોઇપણ ઉચુક્ત અને શક્તિવાન
થયુ નથી, તે માટે અમને નવાઇ લાગે છે આથી વિરુદ્ધ પૂરાવાના અભાવને લીધે
પ્રથમ આવૃત્તિના અભિપ્રાયોજ આ બીજી આવૃત્તિમા પણ કાયમ રાખવામા
આવેલા છે પોતાના લેખમા પ્રસિદ્ધ થએલા કેટલાક મત કેટલાક માણસોને પસંદ
નથી એટલાજ માટે બીજી આવૃત્તિમાથી તે બાતલ કરવા, એ વાત કોઈ પણ
સત્યનિષ્ઠ માણસને સહસા ચોગ્ય લાગે એમ નથી બ્ધાસુધી એ મત ખોટા છે

એમ સાબિત થાય નહિ ત્યાંસુધી તેનું અવલબન કરવું એજ ચોખ્ખું છે.

પૂરોપની સમરજીમિપર અમારા મરાઠા બધુએએ પોતાના ચોખ્ખીની જે પરા-કાજ કરી બતાવી તેથી ચાર દિશામા તેમની વાહવા થઇ છે. પૂર્વકાળમા જે પ્રૌઢ પ્રતાપ રાજમણિના પ્રોત્સાહનથી અને કર્તૃત્વશક્તિથી મરાઠાઓમા આ ચોખ્ખી, ધૈર્ય વગેરે સુદોષયોગી ગુણોના આવિર્ભાવ અને ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેનું સમરજી અમારા મરાઠા બધુએને થયું અને તેનું કઈ પણ સાબિત સ્મારક કરવું એવો વિચાર તેમના મનમા આવ્યો અને તે માટે તેઓ ફડ એકઠું કરવા લાગ્યા તે વખતે પ્રકૃત લેખકને પણ એમ લાગ્યું કે મહા તેજસ્વી શિવાજીમહારાજના ચારિત્ર્યની બાબતમા કેટલાક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના વિદ્વાનોના જે વિપરીત અભિપ્રાય છે તે કહાડી નાખ્યા વગર તેના સ્મારકને નિર્દોષ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે નહિ તેથી તેણે પોતાના આ અથનું અગ્રેજીમા ભાષાતર કરાવવાનો વિચાર કર્યો અને તેના આ વિચાર પોતાના મિત્ર પ્રો. ની સ તાકબાવ, એમ એ ની મદદથી સફળ થયો. આ ભાષાતરમથ હવે એકાદ બે માસમા પ્રસિદ્ધ થવાનો યોગ આવેલો છે તે વખતે અમારા મહારાષ્ટ્રીય બાઇએને પણ શિવાજીમહારાજનું સાદૃશ ચરિત્ર વાચવાની ઇચ્છા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે તેથી પ્રકૃત લેખકે પોતાના આ અથની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કર્યું છે. આ ચરિત્રમથ વાચીને મહારાષ્ટ્રીઓના મનમા—અને ખાસ કરીને મરાઠા બાઇઓના મનમા—શિવાજીમહારાજસબધી ખરૂં અભિમાન અને યથાર્થશ્રદ્ધિ બન્યુંત થઇને તેઓ સ્મારક ફડના કાર્યમા અતઃકરણપૂર્વક મદદ કરશે અને પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં આજ કાર્ય માટે એક મોટું ફડ ઉઠી કરાવા છતાં તે કરનારાઓના મનમા શિવાજીમહારાજ સબધી ખરા અભિમાનનો તેમજ પ્રમાણિકપણનો અભાવ હોવાથી જમા થયેલી મોટી રકમ ગડપ થઇ જઇને સ્મારકકાર્ય અસિદ્ધજ રહ્યું; એવું ફરીથી આ વખતે બનશે નહિ એ બાબતનો પાકો ભરોસો છે.

આ મોદ વર્ષની મુદતમા ઇતિહાસસંશોધકોએ જે માહિતી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે તેનો ઉપયોગ કરીને આ આવૃત્તિમા સુધારોવધારો કરેલો છે; જેને માટે એ ઇતિહાસસંશોધકોના પ્રકૃત લેખક ઋણી છે એ સર્વમા પણ બચાળાના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. જુડુનાથ સરકારનું ઋણ ધણજ મોટું છે. શિવાજીમહારાજસબધી જે જે માહિતી આજપર્યંત અનુપલબ્ધ હતી તે આ વિદ્વાન ઇતિહાસકારે સ્તુત્ય પરિશ્રમ કરીને અગ્રેજીમા શિવાજીમહારાજનું જે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે દ્વારા અગ્રેજી વાચકોને ઉપલબ્ધ થઇ છે તેમની આ બહુમૂલ્ય માહિતીના આધારથી આ (મરાઠી) અથને પણ સાર જેવું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે.

દાદર, મુબઇ તા. ૨૦ ડિસેમ્બર સને ૧૯૨૦.

ચરિત્રલેખક (ફ. અ. કેશુસર)

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	પૂર્વજવૃત્તાન્ત	૧
૨	શાહજી રાજાનું વૃત્તાન્ત	૧૩
૩	શિવાજીમહારાજની બાલ્યાવસ્થા	૪૨
૪	શિવાજીમહારાજનું શિક્ષણ	૫૪
૫	સ્વરાજ્યસ્થાપનાની સિદ્ધતા	૬૬
૬	સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ	૭૨
૭	સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ	૮૫
૮	પિતૃસંકટનિવારણ	૯૩
૯	મોગલો સાથે સંબંધ	૧૦૧
૧૦	વિજાપુરસરકારના બીજા પ્રાત તાબે લેવા	૧૦૭
૧૧	અકબ્રાજીખાનનો વધ	૧૧૫
૧૨	વિજાપુરસરકારના અન્ય સરદારોનો પરાજય	૧૩૫
૧૩	વિજાપુરસરકારનો પરાજય	૧૪૯
૧૪	પિતૃદર્શન	૧૫૭
૧૫	દરિયાઈ કાફલો અને સમુદ્રના કિલ્લા	૧૬૩
૧૬	મોગલ ગળ્યોપર સ્વારી અને શાહિસ્તખાનની ચઢાઈ	૧૬૯
૧૭	સુરત, બાંસિંધોર વગેરે શહેરમાં લૂટ	૧૮૫
૧૮	જયસિંહ મિરઝા રાજાની સ્વારી	૧૯૩
૧૯	આગ્રાપ્રયાણ	૨૧૨
૨૦	મહારાજા પોતાના હાથમાંથી ગુમાવેલા કિલ્લા અને પ્રાત પાછા છતી લીધા	૨૩૩
૨૧	મોગલોના પ્રાતમાં પુનઃ સ્વારી..	૨૪૩
૨૨	વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ યુદ્ધ	૨૬૫
૨૩	રાજ્યાલિષેક	૨૭૫
૨૪	રાજ્યવ્યવસ્થા	૨૯૦
૨૫	મોગલ અને વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ કલહ	૩૨૦
૨૬	કર્ણાટકપર ચઢાઈ	૩૨૮
૨૭	મોગલો સાથે અંતિમ યુદ્ધ	૩૬૦
૨૮	અંગ્રેજ અને સીદી	૩૭૪
૨૯	સંજ્ઞાનસેવા	૩૯૧
૩૦	અંતકાળ	૪૦૭
૩૧	શિવાજીમહારાજની ધન-સંપત્તિનો હિસાબ	૪૧૪
૩૨	ગુણદોષવિવેચન	૪૨૧
૫૧૧૭	પરિશિષ્ટ	૪૬૩

छत्रपति शिवाजी महाराज.

શ્રીશિવાજી

છત્રપતિ

પ્રકરણ ૧ લું-પૂર્વજોનું વૃત્તાન્ત

મહા પ્રતાપશાળી ક્ષત્રિયકુલદીપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જન્મ, બોસલે નામથી ઓળખાતા એક નામાકિત કુલમાં થયો હતો મહારાજુમાં એ ક્ષત્રિયકુલની સ્થાપના, મહારાજા દેવરાજજી નામક એક રાજપૂત રાજ્યે કરી હતી એ મહારાજાનું પૂર્વવૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે અયોધ્યા પ્રાન્તમાં સિસોદિયા નામક સૂર્યવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા તેમના કોઈ પુરુષે, નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે આવી, સ્વતંત્રીતે રાજ્ય સ્થાપી ત્યાં વસવાટ કર્યો ત્યાર પછી શાલીવાહન નામનો શક-કર્તા રાજ થયો તેણે મહારાજા દેવરાજજીના વંશના એક રાજાને પરાજિત કરી તેનું રાજ્ય જીતી લીધું પરાજિત થયેલા રાજાની પત્ની, પોતાના પાંચ છ વર્ષના રાજકુમારને પોતાની સાથે લઈ નર્મદા નદીના ઉત્તર વિભાગમાં એવાડ પ્રાન્તના વિધ્યાદિ પર્વત તરફ ચાલી ગઈ. ત્યાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર પોતાના પુત્રને માયો ચારવા રાખી, તેનાજ આશ્રયમાં નિવાસ કરવા લાગી ગયોનું રક્ષણ કરતા કરતા તે છોકરાને એક દિવસ એક સ્થળે દાટણ પુષ્કળ ધન મળ્યું છોકરાએ તે ધન બ્રાહ્મણને બતાવ્યું અને પોતે કોણ તથા ક્યાંથી આવ્યો, તેસબધી સર્વ વૃત્તાત કહી સભળાવ્યું બ્રાહ્મણે છોકરાની શુભ નિશા અને રાજાખીજ વગેરે જાણ્યાથી તેને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં

ખરા અત કરણપૂર્વક મદદ કરી તે સમયે એ પહાડી પ્રદેશ, જે બીજ લોકોના તાબામાં હતો, તેમની સાથે તેઓ લડ્યા અને તેમને હરાવ્યા એ પહાડોમાં એક રથજે ભવાનીનું દેવળ હતું તેની આસપાસ એક કિલ્લો બાંધી તેનું નામ ચિત્રકૂટ પાડ્યું ભવાનીના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યા પછી તેજ કિલ્લામાં એકલિ ગજી મહાદેવનું એક દેવાલય બાંધ્યું એ પુરપના વગતેએ ચિત્રકૂટમાં પાચસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું, એમ કહેવામાં આવે છે એજ ચિત્રકૂટ નામક કિલ્લો, તે પાંચ-ળથી ચિતોડના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે

દિલ્હીમાં પાછળથી મુસલમાની રાજ્યગાદી ચંપાઇ અને મુસલમાન આદલાહે તથા રાજપૂત રાજ્યો વચ્ચે વારવાર યુદ્ધ થયા લામ્યા કેટલાક દિંદુ રાજ્યો, મુસલમાન આદલાહોના પ્રચડ તોગ આગળ નબળા પડી ગયા અને તેમના ખડિયા થઈ રહ્યા ચિતોડના રાજપૂત ગજીઓ સાથે પણ દિલ્હીના આદલાહોએ અનેક વખત ઘેર સત્રામે કર્યા, પરંતુ ધણી વર્ષ સુધી તેમણે શત્રુઓને નહિ લેખવતા અપ્રતિમ શૌર્યવૃત્તે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય રક્ષણ કર્યું હો સં ૧૨૭૫ ના અરસામાં, લક્ષ્મણસિંહ નામક મહારાણો ચિતોડની ગજીગાદી ઉપર બેઠો, પણ તેનો કંકો ભીમસિંહ રાજ્યકારભાર ઉપર દેખગેખ ગખતો હતો ભીમસિંહે પંચિની નામક એક અતિલાવણ્યવતી સ્ત્રી માથે લગ્ન કર્યું હતું એ સ્ત્રીને તે સહસ્રકીપથી લાવ્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે એ રૂપવતી સ્ત્રીના અલૌકિક સૌદર્શની વાત દિલ્હીના આદલાહ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીને કાને જવાથી તેને તે સ્ત્રી મેળવવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ અલ્લાઉદ્દીન આદલાહે પ્રયત્ન સેનાસહિત મેવાડ પ્રાંત ઉપર ચડાઈ કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને ઘેરો વાટ્યો કિલ્લામાંના ગજીપ્રતો શત્રુઓ સાથે ધણી શૌર્યથી લડ્યા અને કેટલાક દિવસ સુધી તો તેઓ જરા પણ પાછળ હટ્યા નહિ તેમ છતાં અલ્લાઉદ્દીન ઘેરો ઉઠાવે તેવો નહોતો કિલ્લાસામુ તેનું પ્રચડ લક્ષ્કર ઘેરો ધાકીને પડેલું જ હતું રાજ્યએ નિરપાયે અ તે એવો વિચાર કર્યો કે - “કિલ્લામાંના એકે એક રાજપ્રતોએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર એકદમ હુમલો કરવો અને સમરક્ષેત્રમાં મગલ પામના સુધી યુદ્ધ કરવું ” રાજની આ યુક્તિ તેના સર્વ શરા સરદારોને પસંદ પડી, પરંતુ આ વખતે રાજ્યને એવો વિચાર સૂઝ્યો કે, ‘ મેવાડના સિસોદિયા વંશનો સમુળગો ઉચ્છેદ થાય તે ઠીક નહિ આપણા વંશના બીજ રાખવાને કઈ પણ ઉપાય શોધવો જન-ધમે ’ રાજ્યને બાગ પુત્રો હતા તે સર્વ સમરયત્રમાં પોતાના પ્રાણની આદુનિ આપવાને તૈયાર થયા હતા લક્ષ્મણસિંહને પોતાના બધા પુત્રો કરતા બીજ પુત્ર અજયસિંહપર ધણો પ્રેમ હતો તેને રાજ્યએ કહ્યું કે - “ આપણો વંશ નિમૂળ થાય તે ઈષ્ટ નથી અરવચ્ચી પર્વતમાં, ટૈલવાડા નામનું એક વિકટ રથજ છે ત્યાં તુ નાસી જઈ તારા પ્રાણનું રક્ષણ કર ” પિતાની એ સલાહ વીરશાળી પુત્રને પસંદ પડી નહિ, પરંતુ ધણેજ આગ્રહ થવાથી પુત્ર અજયસિંહ નિરપાયે પિતા-

૧ કેટલીક બખરીમાં (જેમાં રાજવંશની હકીકત અને બનાવો લખેલા હોય તે રક્તરને બખર કહેવામાં આવે છે) લખ્યું છે કે “પંચિની એ લક્ષ્મણસિંહની રાણી હતી”

ની આજ્ઞા પ્રમાણે કેવવાડા નામક ધ્યાનમાં જઈ ત્યાં ગયા ? ખીજી તરફ ગઈ પોતાના આપ્તજનોસંલિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યો. એ ગણતંત્રામી યોદ્ધા ગજપતે પચત્વ પામ્યા કિલ્લો શત્રુને હાથ ગયો કિલ્લામાંની સર્વ સામગ્રી મુસલમાનો-એ લૂટી લીધી અને સર્વ રાજચિન્હો લઈ ગયા કિલ્લામાં એક ભવ્ય નૌખત હતી અને પચગની દરવાજા હતા તે પણ તેઓ ગાદી લઈ ગયા.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, અજયસિંહ નાસી જતી વખતે, પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુના નાના પુત્ર હમીરસિંહને સાથે લીધો હતો. મોટી ઉમરનો થતા તેણે લશ્કર એકઠું કરીને પોતાના વણા રાજ્યો પાછા મેળવી લીધા હમીરસિંહ મોટા થયો ત્યાં ઘણો પરાક્રમી નિવડ્યો. અજયસિંહ વર્મનિષ્ઠ હોવાથી તેને પોતાના ભાગિન ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, તેથી તેને પોતાના વડિલોની ગભ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે તેનો રાજ્યકારભાર તપાસવા લાગ્યો તેણે રાજનગ નામક એક ખીલ્લો કિલ્લો બધારી ત્યાં પોતાની ગભ્યગાદી ધ્યાપી, કાગળુકે ચિતોડમાંથી નૌખત વગેરે રાજચિન્હો શત્રુઓ લઈ ગયા હોવાથી, તે પાછા મેળવતા મુધી અસલ કિલ્લાને પગથિય ચડતું નહિ એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે શત્રુના પગવડે પોતાના કુટુંબનો ભય ટારીતે નહાડ થયો અને વડિલોની ગભ્યધાની પાયમલ થઈ, તે શત્રુઓનો પૂરેપૂરો પરાજય કરી, વેગ વાળતા મુધી પોતાના નિશાન પાછળ ચલાવવા, થાળીમાં જમતું નહિ, પલગપર મૃતું નહિ અને હજમન કગવરી નહિ, એવો તેણે નિયમ કર્યો. મિત્રોદિયા ગજવરો એવો યવનદેવ, આજળ ચા-લુજ રાખ્યો તેઓએ ઠેકઠેકાણે પોતાના થાણા બેસાડ્યા અને નીન કિલ્લા બાધી પોતાની સત્તા યુક્ત વધારી, તેમજ ઉરેપુગમાં પોતાની ગભ્યગાદી ધ્યાપી પોતાની સત્તા જળવી રાખી.

અજયસિંહ મગણ પામ્યા પછી તેના પુત્ર સજનસિંહ એવો વિચાર કર્યો કે - ગ-જ્યમાં ભાગ મેળવવાને માટે આપણા કાકાના પુત્ર-ભાઈ સાથે કલ્લ કર્યો કરવો એ યોગ્ય નથી, પણ પોતાના બાહુબળવડે નવું રાજ્ય સંપાદન કરવું એમાજ ખરો પુરપાર્થ છે. ” આવો વિચાર કરી તે શરૂ પુરુષ દક્ષિણ તરફ ગયો. ત્યાં તેણે મોઘવાડ પ્રાંત ક-બળે કરી પોતાની ગાદી સ્થાપી એ મહારાણાના વશમાં દિલીપસિંહ મહારાણા, સિંહ મહારાણા, મહારાણી, મહારાણી અને દેવરાજ મહારાણા, એમ અનુક્રમે રાજ થયા એ સર્વ રાજ્યોએ મુસલમાન બાદશાહો જોડે હમેશા મુઠ કરીને પોતપોતાના રાજ્ય કાયમ રાખ્યા હતા, પરંતુ મુસલમાન બાદશાહ તરફનો સતત ત્રાસ નહતો નહિ.

૧ ચિત્તોડસિંહ બખરમાં લખ્યું છે કે, લક્ષ્મણસિંહ પોતાના સર્વ મનુષ્યોસંલિત શત્રુઓ જોડે લડતા ઉવદ પચત્વ પામ્યો, ત્યારે તેની પત્ની આરસસિંહ અને સજનસિંહ નામના પોતાના બે પુત્રોસંલિત કિલ્લામાંથી નાસી ગઈ અને બીલોના આશ્રયમાં રહી એ રાજપુતો મોટી ઉમરે જ્યારે પરાક્રમી થયા, ત્યારે તેમણે યવનો પાસેથી ચિતોડ વગેરે સ્થળો પાછા છતી લીધા. પ્રતાપસિંહ મહારાજને તેયાર કરાવેલી વશાવળીમાં લક્ષ્મણસિંહના એ જોજ પુત્રોના નામ આપ્યા છે, તેમાં આરસસિંહને બદલે અરસસિંહ એવું નામ લખ્યું છે. “સિંહ” એ શબ્દ બખરમાં “સિમ” થયું છે.

૨ બીલે સ્થળે એનું નામ સિવાજ મહારાણા લખાયું છે.

શ્વાથી, છેવટે કટાળીને દેવરાજી મહારાજા પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી દક્ષિણ દેશમાં આવ્યા અને કૃષ્ણા તથા બીમા નદીઓને કિનારે લૂટફાટ કરી જેમ તેમ પોતાનું પોપણ કરવા લાગ્યા દક્ષિણમાં આવ્યા પછી મુસલમાનોની બીકથી તેમણે પોતાનું નામ બદલ્યું અને પોતાને ભોસાવત ભોસલે કહેવડાવવા લાગ્યા એ શરૂ પુરુષના મનમાં એ પ્રાતમાં બની શકે તો એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવું, એવી ઈચ્છા હતી, પરંતુ જ્યાં ત્યાં મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ જ્યારે કળી-બૂત થયો નહિ, ત્યારે છેવટે સિંગણાપુરની પટેલાર્ધ મેળવી સ્વસ્થ રહેવું પડ્યું.

એમના વશનેએ આજળ ચાલતા ખાનવટ, હિંગણી, ખેરડી, દેઉળગાવ, જીતી, વૈરળ, ખનસેદ, નાનજવ કળસવાવી, સુગીપૈડણ વગેરે ગામોની પટેલાર્ધ વચ્ચાતી લીધી દેવરાજીની વંશ પર ૧૨૧ આ પ્રમાણે છે - ઇ. ૬૨૯૦, શુભકૃષ્ણજી, રૂપસિંહજી, ભૂમીદ્રજી, ધાપજી, બરહટજી, ૧ ખલાજી ઉર્ફે ખલકર્ણ, કર્ણસિંહજી ઉર્ફે જયકર્ણ, સલાજી અને બાબાજી ઉર્ફે સિંવાજી બાબાજીનો જન્મ ૯૦ સં ૧૫૩૩માં થયો ૩ બાબાજી એ ધણો સદાચારી અને ધર્મશીલ હતો એને માલોજી અને વિડોજી નામના બે પુત્રો હતા માલોજીનો જન્મ ૯૦ સં ૧૫૫૦ માં અને વિડોજીનો

૧ ચિટ્લીસની વશાવળીમાં એનું નામ બરખટજી આપ્યું છે

૨ બીજે સ્થળે ખેલોજી નામ મળ્યું છે

૩ આ વશાવળી ચિટ્લીસકુત બખરમાંથી લીધી છે, અને સતારાના છત્રપતિ પ્રતાપસિંહ મહારાજાએ તૈયાર કરાવેલી વશાવળી સાથે બરાબર મળતી આવે છે એ વશાવળી હમણા સંસ્થાન કરવીના છત્રપતિ શાહુ મહારાજના આશ્રયથી કાલ્કાપુરમાં છપાર્ધ પ્રસિદ્ધ થઈ છે રાજસ્થાનના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મિ ટાંટ સાહેબે પોતાના અધ્યાત્મ, મેવાડના ભાટો પાસેથી મેળવેલી, શિવાજીની વશાવળીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પણ સદરજૂ વશાવળી સાથે ઘણું ભેગું મળતી આવે છે એ વશાવળીનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે - લક્ષ્મણસિંહ, અજયસિંહ, સજનસિંહ, દિલીપસિંહ, શિવાજી, ભોસાજી, દેવરાજી, ઉત્તરસેન, માહુલજી, ખેલોજી, જનકોજી, સતુજી, સભાજી અને શિવાજી ઉર્ફે બાબાજી એ અગ્રેજ અધિકારે સદરજૂ વશાવળીનો જે સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સ્થળે એવું લખ્યું છે કે - “સજનસિંહના વશમાં આગળ એક મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થઈ, હિંદુતાનમાં મુસલમાની બાદગાહી ઉથલાવી નાખે અને તેના પૂર્વજોની જે દુર્દશા મુસલમાન બાદગાહોએ કરી હતી, તેવું બરાબર વેર લે એવો યોગ્યોજી હતો, કારણ કે સતારાની ગાદીના નૂળ સ્થાપક શિવાજી એ એજ સજનસિંહના વશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો.” નૂળમાં આપેલી વશાવળીની સત્યતા માટે આટલો પૂરાવો પૂરતો છે રાજસ્થાનના ભાટ લોકોના મોઢાની રાજપ્રસાદા સુધા બનાવડી હોઈને, શિવાજી મહારાજના દોરઢમાં અને વૈભવને લીધે માત્ર તે અસ્તિત્વમાં આવી. વસ્તુતઃ જોતા તે સત્ય નથી, એવો તકે જોઈ કરતા હશે તેમનો તકે નિરાધાર છે, એમ કહેવામાં આવેલું નથી એકદર રીતે જોતા શિવાજી મહારાજના પૂર્વજસભ્યોની માહિતી આપતા, ધણાક બખરકારોએ, મરજી પડે તેમ પ્રવાહ બેગા કરીને એમ તેમ વશાવળી મેળવી લીધી છે, તેથી તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તેમાં કાઈ નવાઈ નથી એ પેઠીમાંનું કેટલુંક અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે શ્રી શિવદિગ્વિજય નામક બખરમાં મહારાજાનો વશવટ આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે - “સિસોદિયા ભોસલેના કુળમાં ઉર્ફેસિંહ નામનો કાઈ રાજ્ય-સ્થાપક ઉત્પન્ન થયો હતો તેણે ઉદેપુરનગર વસાવ્યું. તેના વશના એક પુત્રને, એક

જન્મ ઈન્ સં ૧૫૫૩ માં થયો હતો તેઓ બહાદુર અને સફળ હતા. તેઓ મોટા થતાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા તે વખતે દેહિજગાવના ખેડૂતોના જમીનસબંધી કલહ ઉપસ્થિત થયો. ખેડૂતો સાથે તેમને બનતું નહોતું, તેથી તેમણે દૈલતાબાદ નજીક વેરણગાવમાં આવી નિવાસ કર્યો, પરંતુ ખેડૂતોની રડતી કમાણી ઉપર નિર્વાહ કરવા કરના પોતાના શરીરનું બળ અને તેજસ્વિતાની યોગ્ય કદર થાય એવો કાષ્ટક વ્યવસાય શોધી કઢાડવાનું તેના મનમાં આવ્યું, તેથી

મુસલમાન બાદશાહ પાસેથી ચિતોડનો કિલ્લો મળ્યો કિલ્લા ઉપર તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું એ કિલ્લા ઉપર એક ધણીજ મોટી પચરસી નોબત હતી ત્યાંના રાજ બાદશાહને સલાહસપથી એ નોબત આપતો નહોતો, તેથીજ દિલ્હીના બાદશાહે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને વિશાળ લશ્કરવડે ધેરી લીધો છેવટે પદર વીસ હજાર રાજપૂતો શત્રુ ઉપર વડી પડ્યા તે સમયે રણુમા મરણ પામ્યા નોબત, કિલ્લો અને સર્વ માલમના બાદશાહના હાથમાં આવી આ ઉચલપાચલ વખતે કાકાજી ભોસલે નામનો રાણુનો બાઈ-કાકાનો પુત્ર-કારભારી હતો તે પોતાનું કુટુંબ અને રાજપત્નીને લઈ 'કિલ્લામાંથી યુગ્મમાં' નીકળી નાસી ગયો અને ઉદેપુરના રાણુના આશ્રયમાં જઈ રહ્યા એ સમયે રાજપત્ની ગર્ભિણી હતી તેને પુત્ર પ્રસવ્યો તેનું નામ ચંદ્રસેન પાડ્યું ઉદેપુરના રાણુએ પોતાના આશ્રિત જનોને ફટલોક પ્રદેશ ભૂલે કાઢી આપ્યો. આગળ જતા ચંદ્રસેન જ્યારે મોટી ઉમરનો થયો ત્યારે તેને પોતાના કાકા સાથે બન્યું નહિ તેથીજ કાકાજીને ત્યાંથી નાસી જતું પડ્યું તેણે દિલ્હીમાં આવી દૈલતાબાદસરકારનો આશ્રય લીધો અને હિંબણી, ખેરડી, દેહિજગાવ, વેરણ વગેરે ગામોની ખંડેલાઈ વેચાતી લઈ, ત્યાં સુખગત રહેવા લાગ્યો એ કાકાજીના વશમાં બાબાજી ઉત્પન્ન થયો " મરાઠી સામ્રાજ્યની બખરમાં તે વસાઈના આ પ્રમાણે પ્રકટ થયો છે - " ભોસલેના કુળનો મૂળ પુરુષ શિવરાવ ચિતોડકર ઉદેપુરમાં રહેતો હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા-રામરાવ, ઉદેસિંહ અને બીમસિંહ " અકબરે ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ કરીને શુદ્ધ કર્યું તે વખતે રામરાવ અને ઉદેસિંહ એ બંને રણુમાં પાયા અને બીમસિંહ ઉદેપુરના રાણુને ભોસલા કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યા કિલ્લાના નામ ઉપરથી તે વશનું નામ ભોસલે પડ્યું. બીમસિંહને વિજયલાલ અને રાયલાલ નામના બે પુત્ર હતા રાયલાલના વશને ચિતોડમાંજ રહ્યા અને વિજયલાલનો પુત્ર ખેલકણ્ડ એ ચિતોડથી મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો તેના વશનેનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે - " ખેલકણ્ડ, જયકણ્ડ, મહાકણ્ડ, શિવાજી, (એ બીમાને કિનારે બીમખેટ માહુલી સ્થળે કરાડીમાં રૂબીને મરણ પા યો.) બાબાજી ભોસલે, એ ગાડા જેવો હતો " બીડેકૂત શિવાજી મહાનાજીના વશના અને અમરનાના ઇતિહાસમાં એવું વર્ણન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે, મૂળ પુરુષ સજનસિંહ મહારાણુ, એ ઉદેપુર નજીક ચિતોડ શહેરમાં રહેતા હતા એમને દિલીપસિંહ, સિદ્ધાજી અને ભોસાજી એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા " એમના ભોસાજી નામનો પુરુષ, ચિતોડની પાસે ભોસાવત નામક એક ગામ છે, ત્યાં આવી રહ્યા તે ઉપરથી તેનું ઉપનામ શે સલે પડ્યું એ ભોસાવતના કોઈ ખેલકણ્ડ અને માલકણ્ડ નામના બે મિત્રો હતા તેઓ અહમદનગરના બાદશાહ પાસે નોકરી રહ્યા તેમને લોકો ખેલોજી અને માલોજી કહેવા લાગ્યા એ પ્રયેકને બાદશાહ તરફથી પદરસો સ્વાદોની નિમણૂક (ઉદરિપણુ-મનસબંદારી) મળી માલકણ્ડેમાંથી, પુરદર પરગણ્ડ અને સુખા મહાલ, એ તેમને બગીચ દાખલ મળ્યા. આગળ જતા ખેલોજી એક લાડાઈમાં પડ્યો અને માલોજી ચાકસમાંની ગામ આગળ કરાડીમાં રૂબી મરણ પામ્યો માલોજીને બાબાજી નામક એક પુત્ર હતો તે નાની વયનો

તેમણે સિદ્ધપેડના લુકજી નધવરાવની પામે પ્રથમજ સાધારણ સિપાઈની નોકરી લીધી નધવરાવ એ દેવગિરિના માદવોનો વસજ અને સિદ્ધપેડનો દેશ-મુખ હતો અહમદનગરની નિજમશાહીમાં તેને ખાર હજાર (ધોડેસ્વાર) ની મનસખદારી હતી ^૧ એ લશ્કરના ખર્ચને માટે તેમને નિજમ સરકાર તરફથી મોટી જગીર મળી હતી સરકારમાં તેમનું ઘણું માન હતું, એટલુંજ નહિ પણ તેમના જેવા બળવાન અને શૂરા સરદાર નિજમશાહીમાં ઘણાજ થોડા હતા જન-ધવરાવે માલોજી અને વિદોજીને ઘણાજ આનંદપૂર્વક આશ્રય આપ્યો, તેમજ પ્રત્યેકને પાંચ હોનર પગાર દરાવ્યો એ ઉપરાંત પોતાની સાથે એક પકિતમાં બોજન કર્યું, એવું દરાવવામાં આવ્યું આ હકીકત ૧૫૭૭ માં બની ^૩

માલોજી રાજનું વૃત્તાન્ત

માલોજી એ શરીરે બળવાન, લાખો, પહોળો અને હજુપુજ્ય હતો તે એટલે સુધી કે જ્યારે તે ધોડેસ્વાર થતો ત્યારે કોઈ થોડો તેનો ભાર ઝીલી શકતો નહોતો. તેની આગળ કોઈ થોડા ટકતા નહોતા, એટલા માટે નધવરાવે પોતાની દેવડી ઉપર તેની નિમણૂક કરી તે ચતુર, તેજસ્વી અને ગુણવાન હોવાથી નધવરાવને તેનાપર સત્વર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો નધવરાવે તેને મૂર્તિજન નિજમશાહ પામે લઈ જઈ એની લલામણું કરી કે, આ પુરુષ ઘણોજ અમાણિક અને ચાલાક છે બાદશાહ તેનું પાણી અને ચપળના બોઈ ખુશી થયા અને તેને પોતાના લશ્કરમાં શિશ્વદારની નોકરી આપી ત્યાર પછીથી માલોજી, પોતાના ખર્ચે એક થોડી અને નોકરી રાખી નિજમશાહની નોકરી કરવા લાગ્યો, તેમ જના તે નધવરાવના તાબામાંજ હતો, એવું જણાવ્યું હતું

માલોજીના લગ્ન, કલતજીના દેશમુખ ગોપાળગવ નિ બાળકરની ભગિની, દીપા-

હોવાથી માલોજીની જગીર જમ કરવામાં આવી બાબાજીની માતા તેને લઈને વેંગ ધુનેશ્વર નામના સ્થાને જઈ રહી બાબાજી મોટી વયનો થયો તે વખત તેણે દેવગાવ ખાનવટે, જીની વગર ગામોની પટેલાઈ વેચાતી લીધી અને ગુમાસ્તાઓ રાખીને તેની વ્યવસ્થા કરવા માડી ^૨ એ પ્રમાણે બાબાજી બોસલેખેલ તની વસાવણી સબધી અનેક મનુષ્યના અનેક નર્ક કે જન્મપતિ પ્રતાપનિહિ તેયાર કરાવેલી વસાવણી બીજા સ્તા વનારે વિષમ નીચ અને ગ્રંથજી કરના યોગ્ય જણાયાથી મૂળમાં તેનેજ બાવાર લેવામાં આવ્યો છે

^૧ બાદશાહી રાજસત્તા વખતે એટલા ધોડેસ્વારની મનસખદારી મળતી, તેમણે અમલદારનું માન ખઠાવ્યું જેમકે ખાર હજારી મનસખદારી, એટલે તે ખાર હજાર ધોડેસ્વારોનો માલિક ગણાતો એજ રીતે અમલદારોના માન જણાઈ આવતા અનુવાદક

૨ તે વખતે હોન નામક સિફતુજ ચલણ હતું અનુવાદક

૩ મિ ફિકેડ અને ૨૦ બાં પારમનીસ પોતાના મરાઠાના ઇતિહાસમાં એકમાત્ર કરના બખરના આધારે એવું જણાવે છે કે આ એ લાઈઓ પ્રથમ તો કલતજીના સરદાર જમપતશવ ઉર્ફે વજુપાળની પાસે નોકરી રહ્યા ત્યાં પોતાના શૌર્યવીર્ય આદિ ગુણોને લીધે તેઓ આગળ વધ્યા હતા એક દિવસે તેઓ પોતાના સ્વામી સાથે તળાવમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યા હતા તે વખતે તેમના પર વિજયપુરી સરકારના માલુસોએ હુમલો કર્યો અને બંને પક્ષના લોકો વચ્ચે યુદ્ધ ભર્યું આ યુદ્ધમાં આ બંને લાઈઓએ ભારે શૌર્ય-

બાઈ સાથે થયા હતા ૧ હિપ્પ કલા પ્રમાણે ઉન્નતિ થયા પછી તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સારી પેઢે ચાલવા લાગ્યો તેના બાઈ વિંદોજીને પણ મિત્રેદારની નોકરી મળી હતી વિંદોજીને આદર પુત્ર થયા હતા, પરંતુ માલોજીને કઈ સત્તિ નહોતી પોતાને પેટે કાઈ સત્તિ થઈ નહિ તેથી દીપાબાઈના અન કળ્યુમા ધણુ દુ ખ થતુ હતું પતિપત્નીએ પુત્રપ્રાપ્તિને માટે ઘણા દાનધર્મ અને અનુક્રાનો કર્યા હતા તથા બાધાઓ પણ રાખી હતી છેવટે તેમણે નગના પીઠ ગાદશરીફની બાધા ગાખી પ્રત્યેક ગુરવારે માલોજી ફકીરોને દાનધર્મ કરતો હતો એ પ્રમાણે તેણે લાગલાગટ ૪ મહિના સુધી દાનધર્મ કર્યું, એટલામા સદ્બાગ્યે દીપાબાઈ ગર્ભવતી થઈ અને ૪૦ સં ૧૫૬૪ મા તેને પેટે પ્રથમ પુત્રગત માપડ્યુ પીરની કૃપાથી એ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, એમ માની માલોજીએ તેનું નામ શાહજી પાડ્યુ ત્યાર પછી બીજો પુત્ર થયો તેનું નામ શરીફજી પાડ્યુ

શાહજી, એ સુદર દેખાવનો તથા ઘણો ચાલાક, બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન હતો તેની વાણી સુમધુર હતી અને વર્તણૂક ઘણીજ મોહક હતી એ છોકરાની વર્તણૂક જોઈ જાંધવરાવને ધણુજ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતુ તેને વખતોવખત પોતાને ઘેર લઈ જતો, વસ્ત્રાલકારો પહેરાવી શણગારતો અને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના લાડ કરતો જાંધવરાવને જીભજી નામની બે ત્રણ વર્ષની એકની એક પુત્રી હતી શાહજી તેની સાથે કલાકના કલાક સુધી રમતો બાળક અને બાળકી વચ્ચે બાસ્થાવચ્ચાથીજ મૈત્રી બધાઈ હતી શાહજી પાંચ વર્ષનો હતો, તે વખતે હોળીનું પર્વ આવ્યુ ૩ જાંધવરાવે રગપચમીને દિવસે પોતાને ઘેર એક મોટો સમારજ કર્યો અને ત્રીમત લોકોને તેમજ પોતાના આમજનોને આમ ત્રણ કર્યું બીજા લોકોની સાથે માલોજીને પણ આમ ત્રણ થયુ હતુ, તેથી તે પોતાના પુત્ર શાહજીને લઈ જાંધવરાવને ઘેર સમારજમા ગયો જાંધવરાવે શાહજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો તે જઈ તેમના બોળામા એકો, એટલામા પુત્રી જીભજી ધગમથી દોડતી

પૂર્વક યુદ્ધ કરીને દુશ્મનને મારીને હાકી કાઢયા આ એમના શૌર્યની વાત મૂતિ ન નિભમશાહના સાબળવામા આવી. તેણે તેમને બોલાવીને સરદારની પદવીમા આપીને પોતાની પાસે રાખ્યા ”

૧ એક બે બખારાથી એનુ મળી આવે છે કે, જાંધવરાવે આપેલી નોકરીથી માલોજીને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તે ફતલજીના નિ બાળકર જગપાળરાવની પાસે ગયો તેની હુશિયારી જોઈને નિ બાળકરે પોતાની બેન દીપાબાઈના તેની સાથે લગ્ન કરી આપ્યા, પણ તેણે આ વખતે જાંધવરાવનો આશ્રય છોડી દીધો હતો, એમ જણાવ નથી મિ કિકેડ અને શ બ પારસનીસ શેડગાવકન્ના બખરા આધારે એનુ જણાય છે કે, હાકજી જાંધવરાવની શીફારજીને લીધે જગપતરાવે (જગપાળે) પોતાની બહેન માલોજી માલ સાથે પરજીવી હતી

૨ આમાના નાતોજીના વરાજ બનસેદ્રેમા હજુ હયાત છે

૩ મહારાષ્ટ્રમા હોળીના પર્વને “રામગયાથા સજુ” કહે છે તે દિવસેમા હક્ષિણીઓ ઘણો આન દોત્સવ કરે છે અને ઘણા દક્ષિણીઓ હોળીના તહેવારોપર પવરેશ હોય છે, તથા પોતાને દેશ જઈ એ તહેવારોમા આન દોષભોગ કરે છે

અનુવાદક

આવી અને પિતાના ઓળામા શાહજીની પાસેજ બેસી ગઈ બન્ને બાળકો લગ-
ભગ સમાન વયના તેમજ દેખાવકા હોવાથી જાધવરાવે લાડમાજી કહ્યું કે-“બેટા”
તને આ વગ જોઈએ છે કે ? ખરેખર, આ જોકું યોગ્ય જણાય છે ” એટલામા
તે બન્ને બાળકો પાસે પડેલી રકાબીમાથી રગ અને ચુલાલ લઈ એકબીજા ઉપર
છાટવા લાગ્યા તેમની બાળકોના સ્વભાવને લાચકની રમત જોઈ, સભામા બેઠેલા
સર્વ મનુષ્યોને ધણું કેવુંકે લાગ્યું અને હસતા હસતાજ તેમણે કહ્યું કે-“ જોકું
યોગ્યજ છે ” તે સમયે માલોજી અને વિડોજી ઉભા થઈ સભાસંદોને કહેવા
લાગ્યા કે-“સાલજીજી, જાધવરાવ આજથી અમારા વેવાઈ થયા અને જીજી
અમારી પુત્રવધૂ થઈ તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા છે તે તમે સહજાએ સાલવ્યું છે
હવે એ નિશ્ચય બદલાવાનો નથી મોટા મનુષ્યો સભામા બોલ્યા પછી પાળજીથી
ફરી જતા નથી ” આ પ્રમાણે કહીને સર્વ સભાજનોને સાક્ષી રાખી તેઓ બેસી
ગયા તેમનું આવું બોલવું સાલજી સભાજનોએ કહ્યું કે-“ યોગ્ય છે ” વસ્તુસ્થિતિ
જેતાજ જાધવરાવ ચકિત થયો, પણ તે વખતે તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ

ખીજે દિવસે જાધવરાવે સર્વ આત્મજનોને જમવાનું આમ ત્રણ કલાકનું અન્ય
જનોની સાથે માલોજીને પણ બોલાવવા મોકલ્યું માલોજીએ વળતો ઉત્તર કહ્યો
કે-“ અમે અને તમે વેવાઈ થયા છીએ હવે લક્ષ્મણરાજ વખતે તમારી સાથે
બેસીને ભોજન કરીશું વચમા અમને જમવા બોલાવશો નહિ ” આ વાત જાધવ-
રાવની પત્ની મહાજમાબાઈએ જાણી, એટલે માલોજીના ઉદ્દતપણા માટે તેને
ધણેજ કોષ ઉત્પન્ન થયો જાધવરાવ જેવા શ્રીમત મનસખદાર સાથે, માલોજી
જેવા તુચ્છ શિલેદારે વેવાઈપણાનો દાવો કરવાનું ઉચ્છ્રખલપણું કરવું, એ તેને મનથી
ધણું ચૂખાઈબિરેલું હતું મહાજમાબાઈએ પોતાના પતિને કહ્યું કે-“ આપના
ગુપ્તમાથી સભાની વચમા જે ચખ્ખે નીકળ્યા તે અનુચિત થયું તેઓ બોલવા
ઉઠ્યા તેજ વખતે તેમને ધમકી આપવી જોઈએ તે આપે આપી નહિ અને ગુપ-
તુપ બેસી રહ્યા તે પણ અયોગ્ય થયું માલોજી આપણા તાબાનો નોકર છે તેને
ઘેર છોકરી આપવાથી લોકોમા આપણને કલક લાગશે નિ બાળકર, શિકે અને
મહાડીક જેવા આપણી પરાયરીના સરદાર, મનસખદાર તથા દેશગુપ છે તેમના
કડુંખા છોકરાઓ છે, તે મૂકીને માલોજીનાજ છોકરા સાથે આપણી છોકરી
પરણુવવામા આપે તેની કયા પ્રકારની ઐહતા જોઈ ? ” જાધવરાવે પત્નીના મનનું
સમાધાન કરતા કહ્યું કે-“ સભામા હું તો માત્ર વિનોદને માટેજ બોલ્યો હતો.
તેને કાંઈ વચન આપી ચૂક્યો નથી ” તેમણે માલોજીને પાછું કહાવી મોકલ્યું કે-
“શરીરસબંધ કરવાની વાત બિલ્કુલ ઉચ્ચારશો નહિ, કારણ કે અમારા વરમા તે
વાત કોઈને પસંદ આવતી નથી સભામા હું જે કાંઈ બોલ્યો હતો તે માત્ર હાસ્ય-
વિનોદ માટેજ હતું તેને સત્ય માની લઈને હઠ પકડી બેસવું, એ સમજી મનુષ્યને
શોભતું નથી ભોજન કરવા અવસ્થા આવવું પછી તો વિદાતાએ જેવું લખ્યું હશે
તેવું બનશે ” એ સાલજી માલોજીએ કહ્યું કે-“ આટલા બધા મનુષ્યોની વચ-
મા તમે જે કાંઈ બોલ્યા છો, તે ગેરવ્યાજબી શી રીતે કરશે ? તમારી સાથે વેવા-

છના સખધથી જોડાવુ એજ અમારે માટે ચોખ્ખું છે ” તેનો આવો ઉત્તર સાંભળી જાધવરાવને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. જોજનનુ કામ પૂર થયા પછી તેમણે કારકુનને ખોલાવી આજ્ઞા કરી કે - “ માલોજીનો અને વિઠોજીનો જે કાંઈ દિસાખ હોય તે તેમને ચૂકવી આપો અને નોકરી છોડી કુટુંબસહિત હમણાં ને હમણાંજ અહિંથી ચાલ્યા જવાનું કહેા ” આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈઓને જાધવરાવની નોકરી છોડવી પડી અને વેરજગાવ જઈ રહેલુ પડ્યુ પુન તેમના હાથમા હળનો દાડો આવ્યો. ’

આવુ અપમાન થવાથી માલોજીને ધણુજ ખોડુ લાગ્યુ તેણે વિચાર કર્યો કે - “મારી વિશેષ યોગ્યતા નથી અને મારી પાસે વિશેષ ધન નથી, તેથીજ જાધવરાવે મારૂં આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું ત્યારે તો કાંઈ પણ રીતે મારે મારી ચોખ્ખા વધારવીજ જોઈએ, ” એવો તેણે નિર્ણય કર્યો તેને રાતદિવસ એજ ધ્યાન લાગ્યુ તે અભિમાની પુરુષના મનમા એવો પણ વિચાર આવ્યો કે - “ સલામા સર્વ સલાસદોની સન્મુખ જાધવરાવે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો ભંગ કરી, પોતાની યુત્રી અન્ય પુરુષ સાથે પરજાવશે તો સમાજમા મારી આજરને કલક લાગશે એવુ અપમાન સહન કરવા કરતા મરણ પામવુ એજ સારૂ છે ” એવા એવા વિચારોથી માલોજીના હૃદયમા સતત વેદના થવા લાગી બન્ને ભાઈના મનની એવી ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિ હતી તે વખતે તેઓ એક દિવસ રાતે ખેતરમા ચોડી કરવા ગયા તે માધ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રી હતી બન્ને ભાઈએએ વારા બાધ્યા. પ્રથમ વિઠોજી નિદ્રાવશ થયો અને માલોજી ખેતર સાચવવા બેઠો જે સ્થળે તે બેઠો હતો તે જગ્યાએ સાપનુ એક દર હતુ ચોડો વખત વીત્યા પછી તે દરમાંથી સુવર્ણક કણજગિત, ભવાનીનો એક હાથ ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યો અને તે હાથ જાણે તેને કંઈ નિશાની કરતો હોય એવો ભાસ થયો પછી ધીમે ધીમે તે હાથ પાછો દરમા સમાઈ ગયો. માલોજીએ વિઠોજીને જાગૃત કરી પોતે જોયલુ દ્રવ્ય કહી સંભળાવ્યુ વિઠોજીએ ઉત્તરમા જણાવ્યુ કે - “ એ તમારી નકામી ભ્રમણાજ છે ” હવે વિઠોજી ખેતરની ચોડી કરવા લાગ્યો અને માલોજી નિદ્રાવશ થયો નિદ્રાવશ થતાજ તેને સ્વપ્ન આવ્યુ જેણે શુભ અમૃત્ય સુદહી ધારણ કરી છે, કપાળમા કુમકુમની આડ કરેલી છે અને સર્વ અલકારોથી યુક્ત છે, એવી ભવાની દેવીની મૂર્તિ તેની સામે આવીને ઉભી રહી તેણે માલોજીની પીઠ ઉપર થાપડ મારી જાગૃત કરીને કહ્યું કે - “ હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું આ દરમા એક સર્પ રહે છે, તે મારૂં સ્વરૂપ છે તેને નમસ્કાર કરીને દર ખોદજે એટલે તેમાંથી તને દ્રવ્ય મળશે તે તું લેજે સર્પ જે માર્ગે ચાલ્યો જાય તે માર્ગે તું જતો નહિ તારા વશની સત્તાવીસ પહેડીને હું રાખ્યુ આવુ છું ” સ્વપ્ન થયા પછી માલોજી જાગૃત થયો અને સ્વપ્નની વાત પોતાના બધુને કહી સંભળાવી સ્વપ્નની ખાત્રી કરવા માટે બન્ને બધુઓએ પેલું દર ખોદી જોયુ, તેમાંથી પુલકળ દ્રવ્ય મળ્યુ તેમણે સમજું દ્રવ્ય ધરમા લાવીને પાઞ્ચી પરસાળમા દાટી દીધુ. ’

૧ મીઠા બાન્ડ ૩૬ કહે છે કે - “માલોજીએ કાઠને લઈને એ દ્રવ્ય મેળવેલુ હોડ

આ પ્રમાણે અણચિન્તવ્યો વનલાલ થવાથી માલોજીને ધણેજ ઉત્સાહ આવ્યો. તેણે જનસમાજમાં એવી વાત ફેલાવી કે - “મારા ઉપર ભવાની દેવી પ્રસન્ન થઈ છે તેણે મને પુબ્કળ દ્રવ્ય બતાવ્યું છે અને અમારા કુળમાં શકે-કર્તા ગળા ઉત્પન્ન થશે, એવું વરદાન આપ્યું છે ” માલોજીએ તે દ્રવ્ય, શ્રીગાદ નામક ગામ-માં, ગેષાવા નામક પાકે નામનો શાહુકાર રહેતો હતો તેને ઘેર અનામત મૂક્યું એ શાહુકારને અને માલોજીને ધણા દિવસનો ધર જેવો સબધ હતો. માલોજીએ તેનીજ મદદથી હજારેક થોડા વેચાતા લીધા અને પુબ્કળ સિપાઇઓ તથા શિલેદાર નોકરીએ રાખ્યા તે પ્રમથીજ ધર્મશીલ હતો, તેમાં વળી દેવીકૃપાથી એટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું તેથી તેની ધાર્મિક ભાવના વિશેષ વધી તેની મનોવૃત્તિ પણ એવી થઈ કે જે દ્રવ્ય મળ્યું છે, તેના ઉપયોગ ધર્મના કાર્યોમાં કરવો જે ખેતરના દરમ્યાથી તેને દ્રવ્યભંડાર પ્રાપ્ત થયો હતો, તે ખેતર તેણે આઠાણુને દાન આપ્યું અને જે સ્થળે દર હતું તે ફેંકાણે એક સુદર દેવાલય બાંધ્યું સતારા છઠ્ઠામાં શજી મદા-દેવનો એક કુગર છે એવું મહિનામાં તેના શિખર ઉપર મોટી જાત્રા ભરાતી હતી એ સમયે ત્યાં પાંચ સાત લાખ યાત્રાળુઓ આવતા હતા તેઓને પાણી પીવાની ત્રણી અડચણ પડતી હતી યાત્રાળુઓને ત્રણ ત્રણ ગાઉથી પાણી સાથે લઇ આવવું પડતું હતું એ અડચણ દૂર કરવાને માટે માલોજીએ કુગર ઉપર ઉત્તમ સ્થળ જોઈ, એક વિશાળ તળાવ બધાવ્યું આ કાર્યમાં તેણે પુબ્કળ ચૈસા ખર્ચ્યાં તળાવ બધાયા પછી તેમાં પુબ્કળ પાણી આવ્યું તે વખતે માલોજીએ આઠાણુઓજન કરાવ્યું અને ફરીને ભિલા અપારી તે ઉપરાંત એક ધર્મશાળા પણ બધાવી વેરળમાં કૃષ્ણશ્વરનું દેવાલય બાંધ્યું અર્ધ થઈ ગયું હતું, તેના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તે ગામ પાસે એક તળાવ બધાવ્યું એ પ્રમાણે તેણે બીજાં પણ કેટલાક ક્ષેત્રસ્થાનોમાં તળાવ, દુના વગેરે બધાનીને પુબ્કળ દાનધર્મ કર્યું.

માલોજીએ એવા અનેક ધર્મકૃત્યો કરીને, પોતાની શ્રીમતતા તથા પુણ્યશીલતા-સબધી લૌકિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં પછી તેણે પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે પુનઃ ઉલ્લેખ આરંભ્યો ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે - “તેણે હજાર બારસો ઘોડેસ્વારો નોકરીએ રાખી પોતાનો ઠાઠમાડ ધણેજ વધાર્યો હતો ” આ સમયે માલોજીએ જળધરાગવ પાસે તેની કુમારિકા • પુત્રીની પુનઃ માગણી કરી, પરંતુ જળધરાગવ તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો શરીર-સબધ જોડવા પુત્રી નહોતો તેથી માલોજીએ જળધરાગવના તાબાના પરગણામાં તોફાન કરવાનું શરૂ કર્યું તેણે નિબાળકોને મળી કહ્યું કે - “જળધરાગવ પોતાની પુત્રી મારા પુત્ર સાથે પરણાવવાનું કબજૂ કર્યો પછી હવે ના કહે છે, તેની બેડ બૂલાવવા માટે તમારે અમને બે હજાર ઘોડેસ્વારની મદદ આપવી ” એ મદદ મળતાજ તેણે જળધરાગવની જગીરમાં તોફાન

બેઠકો ” એવો નિર્દેશ વડે કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી, કામ્ય કે તેવા રાજ્યપરિવર્તનના અને તોફાનના સમયમાં દ્રવ્ય સત્તાડી સુરક્ષિત રાખવાનો ઉપાય માત્ર પૃથ્વીમાં દાંડી રાખવું જોઈ હતો એ વિચાર કરી એવા તેને આ પ્રમાણે આકસ્મિક દ્રવ્ય મળે એમાં કોઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી

મચાવવા માગ્યું એટલું થવા છતાં જાધવરાવે પોતાની દૃઢ છેાડી નહિ, ત્યારે માલોજીએ એક નવીન કુકિત શોધી કહાડી માલોજી અને વિદોજી એ બન્ને નિ-
બાળકરોના ઘોડેચારો સાથે ત્રિગોદમાં આવ્યા ત્યાં સંધ્યો સંગમાન મકયા
પછી નિબદ્ધતાને કિનારે ઉતર્યા અને નેવાસા ગામમાં યદુ ગોદાવરીને કિનારે આ-
વ્યા ત્યાં તેમણે એ કુકરોનો શિકાર કર્યો અને તે કુચ્છે મૈલનાખા પાસે-
ની એક મસ્જીદમાં નાખ્યા કુકરોના ગળામાં ચીડીઓ બાધી હતી, તેમાં નિ-
ગમશાહને એવી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે -“ જાધવરાવે મારા પુત્ર સાથે
તેની પુત્રી પરણાવવાનું ભરસામાં કબ્જા કર્યું છે, પણ હવે તેની પત્નીની શિ-
ખવણીથી પોતાનું વચન ભંગ કરે છે અમને બન્ને ભાઈઓને તેણે નોકરી ઉપર-
થી પણ કાઢી મકયા છે, તેથી અમે નિરપાયે નિબાળકરોનો આશ્રય લઈ આ
કૃત્ય કર્યું છે બે બાદશાહ અમારી વિનંતિ સાંભળી જાધવરાવ સાથે અમારો
વેવાઈનો સબંધ જોડી આપશે તો સારું છે, નહિ તો પછી બીજી મસ્જીદમાં
પણ એવું જ કૃત્ય કરીશું ” નિગમશાહને જ્યારે આ બતાવતી ખબર પડી ત્યારે
તેને જાધવરાવ ઉપર અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેને તરતજ પોતાની હજુરમાં
બોલાવી મગાવી ઘણીજ ધમકા આપી તેમણે જાધવરાવને કહ્યું કે -“ તમે તે-
મને વચન આપ્યા પછી વચનનો ભંગ કરો છો એ ઉચિત નથી તમારે લીધેજ
માલોજી ભાસલેએ અમારી મસ્જીદમાં ભણાચાર કર્યો છે તમે વિનાશરણે
કહાલ ઉત્પન્ન કર્યો છે માલોજીના પુત્ર સાથે તમારી પુત્રી પરણાવી તેની સાથે
સલાહ કરો ” એ સાંભળી જાધવરાવે ઉત્તર આપ્યો કે “ બોસલેના પુત્ર સાથે
મારી પુત્રી ન પરણાવવાનું કારણ એટલુંજ છે કે તેઓ પણ અમારા સગા તો છે;
છતાં અમારી અને તેની યોગ્યતા એકસગમી નથી મારા ઘરના બધા મનુષ્યોનો
એવો વિચાર છે કે, સમાન પાત્ર મળે ત્યાંજ પુત્રીનો વિવાહ કરવો ”

જાધવરાવનો આવો જવાબ સાંભળતાજ બાદશાહે વિચાર્યું કે -“ મારા કહેવા
પ્રમાણે જાધવરાવ કબ્જા કરતો નથી-ઉલટો ઉચ્છ્રખલતા ખતાવે છે, તેથી એનો
જર્વ ઉનારવા માટે માલોજીને મોટી મનસખ આપી, જાધવરાવ કરતા તેની યોગ્યતા
વધારતી ” ખડું જોતા તો માલોજી અને વિદોજીએ મોટો અપરાધ કરેલો હોવાથી
બાદશાહના મનમાં તેમને શિક્ષા કરવાનો વિચાર આવ્યો જોઈએ, પરંતુ તે સમય
નિગમશાહીને પ્રતિકુળ હતો એ રાજ્યપર મોગલોની વકદદિ હતી અકબર બા-
દશાહે તેનું જરૂરજ ઉપાડી પાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો આવા આપત્તિના પ્રસંગે
પોતાના રાજ્યના મરાઠા સરદારો પરસ્પર કહાલ કરે અને તેમાંના કોઈ, શત્રુના
પક્ષમાં જઈ મળી જાય, તો પોતાનો પક્ષ તેટલોજ નિર્જળ થાય, એવો વિચાર
કરી બાદશાહે માલોજીને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાની યોજના કરી બાદશાહે
માલોજી અને વિદોજીને ઘણા સન્માનપૂર્વક-સ્નેહપૂર્વક દરબારમાં બોલાવી મગાવ્યા.
પ્રત્યેક ભાઈને બાર હજાર ઘોડેસ્વારની મનસખદારી આપી અને માલોજીને

૧ આવી મનસખ ફક્ત માલોજીનેજ આપી હતી અને તે પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની
હતી, એટલેકે સ્થળે કબ્જો છે

“ રાજ ” ની પદવી આપી શિવનેરી અને ચાકણુ નામક કિશ્તા તથા તેની તળેડી-નો પ્રદેશ, ખર્ચ માટે આપ્યો તે ઉપરાંત પુના તથા સુપા પરગણા જમીનમાં આપ્યાં ? (ઇ. સં ૧૬૦૪, માર્ચ)

બાદશાહે માલોજીનો પક્ષ લઈ તેમની યોગ્યતા વધારી, એ જોઈને જળધરાવ માલોજીની માગણી પાછી ફેરવી શક્યો નહિ બાદશાહે બન્ને પક્ષને તેમના કુટુંબ તથા આસજીનોને દોલતાબાદમાં તેડાવવાનું કહ્યું અને પોતાની સમલ લક્ષસમારણ કર્યો બાદશાહ પોતેજ સમારણમાં હાજર રહેલા હોવાથી દરબારના એકેએક અ-મીરો પણ આવ્યા હતા આ પ્રમાણે શાહજી અને જીળબાઈના લક્ષ ધણા દાંડમાઈ-થી થયા એ પ્રસંગે માલોજી રાજાએ પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું દરબારના સર્વ અમીરોને મોટી મિજબાની આપી હતી અને બ્રાહ્મણોને દાનધર્મ તથા ફકીરોને ભિક્ષા આપી હતી એ લક્ષ ઇ. સં ૧૬૦૪ ના એપ્રિલ માસમાં થયું હતું આ પ્રમાણે માલોજીના સકંપની સિદ્ધિ થઈ, ઉપરાંત મનસખદારી અને “ રાજ ”ની પદવી મળી

લક્ષ થઈ ગયા પછી, માલોજી રાજા નિજમશાહી રાજ્યના મનમ-ખદાર થયા અને એ કાન્તિના કાળમાં પોતાની સરકારને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા માલોજી ધણા શરવીર અને ચતુર હોવાથી દરબારમાં તેમનું માન વધવા લાગ્યું તેમણે સરકારના અનેક વિકટ કાર્યો કરી દરબારમાં પ્રશસા મેળવી આ રીતે જળધરાવની હઠ હોવા છતાં, બાદશાહે માલોજીને એકદમ મોટી મનસખ આપી, તેને તે પાત્ર હતા, એવું સાબિત થયું મોટા મોટા કામોમાં સરકારના મુત્સદ્દી-ઓ પણ તેમની સલાહ લેવા લાગ્યા તેમનો સ્વભાવ અતિ પ્રેમાળ અને પરીપ-કારી હોવાથી દરબારના મનુષ્યો હમેશા તેમની સાથે અનુકૂળ રીતે વર્તતા હતા. શાહજી પોતાના પિતાની સાથે હમેશા દરબારમાં જતો હતો તે અતિ સુદર દેખાવ-નો, કુશાસ્ત્ર જીવિનો, નમ્ર અને સુશીલ હોવાથી બાદશાહ પણ તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા અને દરબારના અમીરકિમરારો પણ તેને ચહાતા હતા માલોજી રાજાએ પદર વર્ષ સુધી આખરસહિત મનસખદારી ભોગવી અને દરબારમાં પોતાનું અ-તિશય સન્માન વધારી ઇ. સં ૧૬૧૬ માં તેઓ મરણ પામ્યા માલોજીના મરણ પછી નિજમશાહે તેમનું દ્રવ્ય અને મનસખ શાહજી રાજાને આપી

૧ આ સમયે માલોજીને મળેલી જમીનની યાદી શિ હિ મા ધણી મોટી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે સત્ય માનીએ તો તેમને પુના, નાશિક, અહમદનગર અને બાંદર પ્રાંતોમાંથી કેટલાક પરગણા મળ્યા હતા, એમ માનવું જોઈએ, પણ તે સમયે આમાના કેટલાક પ્રાંતોપર ઝાંગલોનો અમલ બેસી ચૂક્યો હતો, તેથી આ વાત સંભવિત લાગતી નથી

શિનાઈ મહારાજના પિતા શાહાઈ નાગ

પ્રકરણ ૨ જું-શાહજી રાજાનું વૃત્તાન્ત

નિળમશાહીમાં નોકરી

૨૧ હજી રાજને મનસખદારી મળી તે સમયે નિળમશાહી રાજ્યનો કાર્ય-ભાર માલિકબગના હાથમા હતો તે સમયે એ સરકારની કવી ગિયતિ હતી, તે પ્રથમ ટુકમા લખવામા આવે છે ઇ. સ. ૧૬૦૦ મા મોગલોએ અહમદનગર કબજે કર્યું મુલ્તાના આદમીખીના સરદારોએજ તેણીનું પૂન કર્યું આદમીખીએ નિળમશાહી રાજગાદીપર બહાદુર નિળમશાહ નામનો એક બાળરાજા ખેસાડ્યો હતો, તે મોગલોના હાથમા ગયો તેને તેઓએ જ્વાલિયરના કિલામા? કેદ પૂર્યો નિળમશાહી રાજધાની અને નિળમશાહ, એ બન્ને શત્રુના હાથમા જવા છતાં મલિકબર જરા પણ નિરાશ થયો નહિ તેણે બીજી લશ્કર ભેગુ કરી, નિળમશાહી રાજગાદી ઉપર નાની વયનો એક બીજો શાહ-નહો ખેસાડ્યો તેનું નામ મૂર્તિજી નિળમશાહર પાડ્યું તેને દોલતાબાદના મજબૂત કિલામા રાખ્યો અને બહિરી કુલનું નિશાન પુન ફરકાવ્યું મલિકબગના હાથમા સર્વ સત્તા આવવાથી દરબારમા હબસી જાતિનું ચલણ થયું તે કાળજીને લીધેજ નિળમશાહીના મરાઠા સરદારોના મનમા દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો અને રાજ્યમા એ પક્ષ ચર્ચા ગયા મીઆન રાજૂ નામક એક સરદાર, મરાઠા સરદારોના પક્ષનો પ્રમુખ હતો નિળમશાહીના જે દેશ મોગલોએ પોતાના તાબામા લીધા હતા, તે-માના ઘણા દેશો મલિકબર અને મીઆન રાજૂએ પાછા મેળવ્યા હતા મીઆન રાજૂએ દોલતાબાદથી ઉત્તરમા ગુજરાત મુધીના અને દક્ષિણમા અહમદનગર મુધીના સઘળા પ્રદેશો પોતાના તાબામા લીધા અને દક્ષિણ તરફના સઘળા પ્રાંત મલિક-બરના તાબામા આવ્યા એ બન્ને સરદારો બહારથી એકુ કહેતા હતા કે -“અમે નિળમશાહના તાબેદાર છીએ,” પરંતુ તે દેશોની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાજ રાખી

૧ કેટલાક વળી કહે છે કે, તેને આગ્રામા કેદ કરવામા આવ્યો હતો.

૨ પ્રા. જહાનાય સરદાર અને યુરાજી નિળમશાહ એવું નામ આપે છે બીજાકેટલાક ઇલિહાસકરે તેને બીજે મૂર્તિજી નિળમશાહ એવું નામ આપે છે એના દાદાનું નામ મહેલા યુરાજી નિળમશાહ એવું હતું આથી ગાદીપર બેસતા પહેલા તેનું નામ યુરાજી નિળમશાહ હોવાનો સંભવ છે.

કતી મૂર્તિજા નિજમશાહને આવશાના કિલ્લામાં રાખ્યા હતા, તેથી શાહના ખર્ચ માટે, કિલ્લાની સન્મુખના કેટલાક ગામેની ઉપજ તેમને કરી આપી હતી.

મીઝાન રાજ્યે મોગલો સાથે મૈત્રી બાધી અને મલિકબર સાથે યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ તે યુદ્ધમાં મલિકબરને વિજય મળ્યો અને મીઝાનરાજ્ય તેને હાથે કેદ પકડાયો. મગદા સરદારોના પક્ષ તૂટી ગયો અને તે સહવા મલિકબરના તાબેદાર થઈ રહ્યા. પ્રત્યેક પક્ષને નિર્ણય કર્યા પછી મલિકબર નિશ્ચિતપણે રાજકાય ભાર કરવા લાગ્યો. તેણે સર્વ રાજ્યની વ્યવસ્થા યથાસ્થિત કરી અને મહેમુલ માટે ઉત્તમ પ્રકારનો નિયમ કર્યો. આવો સુધારો કરવાથી મહારાષ્ટ્રમાં તેની કીર્તિ ઘણી વધી. ઈ. સ. ૧૬૧૦ માં દૌલતાબાદની પાસે ખડકી નામનું એક નવું શહેર વસાવી ત્યાં નિજમશાહી રાજસિંહાસન સ્થાપ્યું. તેણે મોગલો સાથે અનેક યુદ્ધ કરીને યુદ્ધજય થઈ સંપાદન કર્યો. અહમદનગર મોગલોના હાથમાં ગયું હતું, તે તેણે પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું. મલિકબર પ્રબળ થયો હતો, તેના આગળ મોગલોનું કાંઈ ચાલતું ન હોવાથી દિલ્હીના જહાંગીર બાદશાહે પોતાના પુત્ર શાહજહાનને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૧૭ માં નિજમશાહી પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવા નિશ્ચિતપણે મોકલ્યો અને બાદશાહ પણ સૈન્ય લઈને તેની પાછળજ રવાના થયો. ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં મોગલસૈન્ય અને મલિકબર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધમાં મગદા મગદારો ઘણા શૈર્ષીપૂર્વક લડ્યા. શાહજી રાજના શૈર્ષી, વીરોદ્ધિ ગુણ પ્રથમ આ યુદ્ધમાં જાણીતા મલિકબરનો પ્રાણ્ય થયો. તેને રણમાંથી પાછું લઈતું પડ્યું. શાહજી રાજ્યે નીઠરતાપૂર્વક મોગલોના સૈન્ય ઉપર ધમી જઈ વખતોવખત છાપા માર્યો અને તેમની પૂરેપૂરી કુદૃશ કરી નાખી. શાહજીની આવી બહાદુરીને લીધે નિજમશાહી દરબારમાં તેમની ખ્યાતિ વધી ગઈ. તેઓ શરવીંગ અને યુદ્ધકુશળ સગદાર છે, એની સર્વની ખાતરી થઈ. મલિકબરના અત્યંત કરણમાં તેમના પર ઘણોજ રનેલ ઉત્પન્ન થયો.

શાહજહાને જાણી લીધું કે, મગદા સરદારોનું પ્રકબળ છે ત્યાંસુધી નિજમશાહી પર વિજય મેળવવાનું કામ કઠિન છે. બાદશાહે તેઓ સાથે પ્રપચ રમવા માડ્યો. લુકજી જધવરાવ વગેરે સરદારોને મોટી મોટી લાલચો આપી પોતાને વશ કરી લીધા. એ સરદારોને મલિકબર સાથે સારો ખતાવ નહિ હોવાથી તેઓ બાદશાહ સાથે મળી ગયા. એવું કહેવામાં આવે છે કે, લુકજી જધવરાવને મોગલો તરફથી ચોવીસ હજારની મનસબદારી મળી હતી. તે ઉપરાંત તેના આમ્રજનોને પણ મોટી મોટી મનસબદારી મળી (ઈ. સ. ૧૬૨૧) મોગલોની આવી લાલચમાં માર શાહજી રાજ ફસાયા નહોતા. તે તો પોતાના અસલપક્ષમાંજ રહ્યા.

૧. મૈત્રીગણે પાછળથી આ શહેરનું નામ મૈત્રીગાબાદ પાડ્યું.

૨. કેટલીક બખરીમાં લુકજી જધવરાવને મોગલો સાથે મળી જવાનું કારણ અત્યંત અત્યાચાર છે કે, બીજા મૂર્તિજા નિજમશાહ મૃત્યુ પામ્યો. તે સમયે તેના ૭ સાત વર્ષના એ નાના પુત્રો હતા. બાદશાહની એમનોએ સાબાજી અનંત નામના નિજમશાહીના એક અનુગ્રહીને પૂછ્યું કે - આપણા રાજ્યમાં વજીરો સલામત લાવક હતા પુરુષ કાણ.

એ પ્રમાણે સરદારો રાજદ્રોહી થવાથી, પોતાનો પક્ષ દુર્બળ થયેલો નહીં, મલિક બરે નિરુપાયે અહમદનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મોગલોને આપી, તેમની સાથે મિત્રતા બાધી શાહજહાનને બ્યારે દિલ્હી જવું પડ્યું ત્યાં તે મમ્મનો લાગ સાધી મલિક બરે મોગલોના લશ્કરને હાજી મુક્યુ અને તેમના તાબામાં ગયેલો પ્રદેશ પુન પોતાને કબજે કરી લીધો એમ થવાથી શાહજહાન પાછો દિલ્હી-મા આવ્યો અને રાજદ્રોહી થયેલા મરાઠા સરદારોની મદદગાર, મલિક બરે તાબે કરેલો પ્રદેશ પાછો જીતી લીધો આ વખતે મલિક બર ધણેજ નિરાશ થયા શાહજી રાજાએ તેને પ્રમાણિકપણે મદદ કરી હતી, પરંતુ મોગલોનું સંન્ય પ્રયત્ન હોવાથી મલિક બરનું બળકેશત્વ વ્યાપ્ત નહિ મલિક બર એ તે એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે, આવા પ્રયત્ન શત્રુ સાથે લડતા કરવું અને કોઈક વખત નિજમશાહી ગુમાવી દેવી, એના કરતા સધિ કરી તેની સાથે મિત્રભાવ રાખવો, એજ યોગ્ય છે ચતુર મલિક બરે મોગલો સાથે સધિ કરી અને મહાસુશીલ્યે તેમના પગ્ન-માથી છૂટ્યો ત્યાર પછી તેણે કોઈ પણ વખત મોગલો સાથે વિરોધ કર્યો નહિ; પણ એ પછી મલિક બર ધણા દિવસ જીવ્યો નહિ અચાનક કંઈ બાધિ થવાથી ૬૦ સં ૧૬૨૬ મા મરણ પામ્યો મરણસમયે તેનું વય ૮૦ વર્ષનું હતું.

મલિક બરનું મૃત્યુ થતાજ મોગલોએ લુકજી બંધવરાવની મદદ લઈ નિજમ-શાહી સાથે યુદ્ધ કરવાનું પુન શરૂ કર્યું એ ચરસામાં જહાંગીર બાદશાહનું મરણ થવાથી શાહજહાનને દિલ્હી જવું પડ્યું, તેથી તેણે બંધવરાવની મદદ માટે કેટલુંક લશ્કર રહેવા દીધું અને પોતે દિલ્હી ગયો આ સમયે શાહજી રાજાએ સખાજી અનંત નામના એક ચતુર માણસની મદદથી બાળક નિજમશાહની માના મનમાં પોતાને માટે સંપૂર્ણ ભરોસો બેસાડ્યો હતો અને બધો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો હતો બ્યારે મોગલોએ દૈશતાબાદ પર સવારી કરી ત્યારે નિજમશાહ અને તેની માતાને ત્યાંથી કાઢીને કાસારઘાટમાં કલ્યાણની પાસે આવેલા માહુલી નામના એક કિલ્લામાં તેમને તેણે રાખ્યા તેમની સાથે શાહજી રાજા પણ હતા બંધવરાવે મોગલ લશ્કરસહિત એ કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો શાહજી રાજા તેની સાથે છ મહિ-

છ ?” તે વખતે સાબાજીએ શાહજી રાજાનું નામ દીધું તેપરથી યોગ્યે એ શાહજી રાજાને વચ્ચે બનાવી રાજ્યકાશાસ્ત્રી સર્વ કૃતા તેમના હાથમાં સોંપી નિજમશાહના પુત્રને યોગામાં લઈને શાહજીરાજા રાજસિંહાસન ઉપર બેસતા હતા શુકજી બંધવરાવ વગેરે મોઠા મોઠા સરદારોને સિંહાસન આગળ આવી નમન કરતું પડ્યું હોવાથી બંધવરાવને ધણજ ખેડુ લાગ્યું બંધવરાવને એવું લાગ્યું કે -“જે કણબી, એક વખત મારી દેવી ઉપર નોકર હતો, તેના પુત્રની ચઢતી થઈ, તે સિંહાસન ઉપર બેઠો અને આપણે તેના સાથે ઉભા રહીને નમન કરવું, એથી આપણી કિમત હલકી થાવ છે” બંધવરાવના મનમાં એવા વિચાર આવવાથી તેને નિજમ શરકાર ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાના વધીસને એક પત્ર લખી આપી દિલ્હીના બાદશાહ પાસે એકત્રીય પત્રમાં બાદશાહને નિજમશાહી પર ચઢાઈ લાવવાની ભલામણ કરી હતી બાદશાહે મિત્રુગલા નામક એક સરદારને કાઠ હાનર સિપાઇઓના લશ્કર સાથે બંધવરાવની મદદે જવા એકત્રીય બંધવરાવ અને બીજા કેટલાક મરાઠા સરદારો, સરદાર મિત્રુગલા સાથે મળી ગયા.

ના સુધી લડ્યા શત્રુઓને જરા પણ મચક આપી નહિ, તેમ છતાં કેઈ પણ રીતે શત્રુઓનો ઘેરા હટાવો નહોતો મોગલોનું લક્ષક, કિંતુ સામે વધારે ને વધારે એકઠું થવા લાગ્યું એટલું થવા છતાં શાહજી રાજમા, શત્રુઓ સાથે છેવટ સુધી ટકકર ઝીલવાની હિમત હતી ખરૂં જોતાં તે વખતે નિજમશાહીનું રણજી કરવા માટે, પ્રમાણિકપણે અને શૈર્ષથી લડનાર શાહજી રાજ સિવાય બીજો કોઈ પરાક્રમી સરદાર નહોતો, પરંતુ તે અવનતિને સમયે નિજમશાહની માતાને દુર્ઘટિ ઉત્પન્ન થવાથી રાજનું મન ઉઠાસ થયું અને પોતાના સ્વામીને છોડી જવાનો પ્રસંગ આવ્યો લોકજી બંધવરાવે નિજમશાહની માતા સાથે મૈત્રીલાવ ખતાવી તેને વશ કરી લીધી અને એકદમ નિજમશાહી પાંચમાલ કરવાનો વાટ ધડ્યો એ જોઈ શાહજી રાજને ધણુ જ ખોટું લાગ્યું તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે—“બપારે રાજ્યના માલિકનું જ મન બદલાયું છે, ત્યારે રાજગાદી ખચાવવા માટે શુદ્ધ કરી, આપણા પ્રાણને સકટમાં નાખવાની શી જરૂર ? અત્યારસુધી તેના સેવક થઈ, મેં નિમકહલાલીથી વર્તન કર્યું હવે પછી તે નિમકહલાલીની કંદર થશે એવું જણાતું નથી, ત્યારે પછી મારે લીધે બાદશાહી પાંચમાલ થઈ, એવું કલક મારે શામાટે હેતુ ? માટે અહીંથી નીકળી જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે ” એવો વિચાર કરી શાહજીએ પોતાની ઈચ્છા નિજમશાહ અને તેની માતાને જણાવી, તેમજ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે કિલ્લા બહાર નીકળી જવાની યોજના બનાવી રાજ એક રાત્રે એકાએક કિલ્લા બહાર નીકળી શત્રુની છાવણી વચ્ચે થઈ પેલે પાર નીકળી ગયા બંધવરાવને એટલું જ જોઈતું હતું શાહજીરાજ કિલ્લામાંથી નાસી ગયાના સમાચાર મળતાજ તેણે તેમની પૂઠ પકડી અને કેટલાક દિવસ સુધી એકસરખી રીતે જીરસાબધ પાછળ ગયો ફલટણું નજીક પહોંચતાજ સસરાએ જમાઈની ધરપકડ કરી એટલે વેગળેસુધી જવા છતાં શાહજીરાજ પકડાયા નહોતા ફલટણુની સરહદ આગળ પહોંચતાજ બંધવરાવે પાછા પગલા ભર્યો, કાનણ કે તેને ખચર હતી કે, નિબાળકરોની મદદ મળતાજ, શાહજીરાજને વિશેષ હિમત આવશે અને તેમ થવાથી તે આપણાપર ધસી આવીને આપણી પાંચમાલી કરવામાં જગા પણ કચાશ રાખશે નહિ

જે સમયે શાહજી રાજ માહુલીના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યા, તે સમયે તેમની પત્ની જીજ્ઞાબા અને ત્રણ ચાર વર્ષનો પુત્ર સલાજી તેમની સાથે હતા જીજ્ઞાબાને સાત માસનો ગર્ભ હતો પૂઠ પાછળ શત્રુઓ આવતા હોવાથી જીજ્ઞાબાને વેગપૂર્વક દોડવું પડતું હતું, જીજ્ઞાબાને ઘેરા ઉપર ખેસાડવામાં આવી હતી કેટલાક ગાઉ જતાજ તેના પેટમાં એવો દુઃખાવો થયો કે તેનાવી એક ડગલું પણ આગળ જવાય તેમ નહોતું આવી સ્થિતિ હોવાથી શાહજી રાજએ જીજ્ઞાબાને કોઈ સ્થળે સુરક્ષિતપણે રાખી આગળ વધવાનો વિચાર કર્યો એ સમયે જીન્નરમાં શ્રીનિવાસરાવનું યાજ્ઞ હતું તે ત્યાં સ્વતંત્ર થઈ રહ્યો હતો તેની સાથે શાહજી રાજને પૂર્વની મૈત્રી હતી, તેથી જીજ્ઞાબાને તેના આશ્રયમાં સિવનેરીના કિલ્લામાં રાખી, તેના રક્ષણમાટે

કેટલાક ઘોડેસ્વાર અને બીજા મનુષ્યો પણ આપ્યા. શાહજી રાજા આગળ આપ્યા ગયા પછી જાધવરાવ પાછળજ કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યો. લોકોએ તેમને કહ્યું કે -“ શાહજી રાજા સાથે તમારે શનુતા છે, તમારી પુત્રીએ તમારો કંઈ અપરાધ કર્યો નથી, તેથી જીજ્ઞાસાને મળી તેના રક્ષણમાટે બદોબસ્ત કરવો ઉચિત છે તેજે મોગસેના હાથમા સપડાશે તો વિડબનાકાને ઘેરો. ” એ બાબતનો વિચાર કરો. ” એવું યુક્તિપુર સર કથન સાબળતાજ જાધવરાવનું મન પીગળ્યું અને એ પોતાની પુત્રીને મળવા ગયો. જીજ્ઞાસાએ પિતાને ઘણો ટપકો આપ્યો અને કહ્યું કે -“ મારા પતિને બદલે હું તમારા હાથમા આવી છું જે કાંઈ શિક્ષા કરવી હોય તે મને કરો. ” જાધવરાવે પુત્રીને માથે સ્નેહપૂર્વક હાથ ફેરવતા કહ્યું કે “ જેવી બુદ્ધિ સૂઝવાની હતી તેવી સૂઝી અને વૈરભાવ બધાંયો હવે તેનો કંઈ ઉપાય નથી તારે કયા જતું છે, તે મને કહે તારે સિદ્ધમેડા જતું હોય તો હું તને સુરક્ષિતપણે ત્યા પહોંચાડી દેવાની વ્યવસ્થા કરૂં. ” જીજ્ઞાસાએ ઉત્તર આપ્યો કે -“ મારે અહિંજ રહેતું છે, પિયેર જતું નથી. ” પુત્રીનો એવો નિશ્ચય જોઈ, જાધવરાવે તેના રક્ષણમાટે ત્યા બીજા કેટલાક માણસો રાખ્યા. એ પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિએ નક્કી કરી આપેલે રક્ષણે રહી પોતાના પતિ સાથે પિતાએ વૈર કર્યું હતું તે જીજ્ઞાસાને બિદકુલ પસંદ પડ્યું નહોતું ચારે દિશામા ઉશ્વલપાશ્વલ થઈ રહી હતી, છતાં તેણે તેજ રક્ષણે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને ત્યાર પછી પણ તે કદિ પિયેર ગઈ નહોતી.

શાહજી રાજા નાસીને ઠેઠ વિજયપુર ગયા નિજમશાહની માતા જાધવરાવના મીઠા શબ્દોથી ભોળાવાઈ ગઈ અને ઘરમાજ ફાટપુટ થઈ એ બનાવ જ્ઞેતાજ શાહજી રાજાએ, બાળકૃષ્ણપત હનુમતને રાજકીય સલાહમસલત ચલાવવા માટે પ્રથમથીજ વિજયપુર સરકાર પાસે મોકલી દીધો હતો. વિજયપુર સરકારના તે વખતના મુખ્ય સલાહકાર મુરાર જગદેવ અને રણદુક્ષાખાન, એ બન્ને શાહજીરાજાની યોગ્યતા સારી પેઠે જાણતા હતા. આન્હિલશાહ બાદશાહે શાહજી રાજાને ઘણું માન આપ્યું અને નિજમશાહી પાયમાલ થતી અટકાવવાનો હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા માટે જે સહાયતાની જરૂર પડે તે આપવાનું વચન આપ્યું, તેમજ મદદને માટે કેટલુંક સૈન્ય પણ આપ્યું.

આ તરફ નિજમશાહીમા મુખ્ય અધિકારી બદલાયો. મલિક બરના મરણ પછી તેનો પુત્ર ફત્તેહખાન વજીર થયો. ફત્તેહખાનનો સ્વભાવ ધણીજ ગર્વિષ્ઠ અને કેર હતો તેનામા મલિક બરના જેવી કાર્યદક્ષતા, ધૈર્ય અને રાજ્યના મોટા મોટા સેરદારો સાથે મળતા રહેવાની શૈલી જરા પણ નહોતી તેણે મોગસો સાથે કેટલીક

૧ કેટલીક બખારમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, શાહજી રાજાએ નિકપાયે જીજ્ઞાસાને સ્ત્રીમાજ પડતી મૂઝી અને તેના રક્ષણ માટે કેટલાક માણસો રાખી આવજ નાસી ગયા. પાછળથી જાધવે જાધવરાવ ત્યા આપ્યો ત્યારે તેને પોતાની પુત્રીની દ્રષ્ટિ આવી અને તેને સિંચેરીના કિલ્લામા સુરક્ષિતપણે પહોંચાડી દીધી તથા તેના રક્ષણ માટે ત્યા પાથસો ઘોડેસ્વાર રાખ્યા.

વખત યુદ્ધ કર્યા હતા; પરંતુ તેમા તેને વિજય મળ્યો નહોતો. આ સમયે તેને મોગલોના સરદાર ખાનજહાન શોદી સાથે દક્ષિણમાં યુદ્ધ ચાલતું હતું એ સરદારે પાઠળથી ફોતજખાન સાથે સત્વર સધિ કરી તેથી લડાઈ બંધ થઈ અને કેટલોક વખત સુધી નિજમશાહી રાજગાદી ટકી રહી

ફોતજખાનનો ખોટો દલ, નિજમશાહથી સંલન થયો નહિ, તેથી તેમણે તેને અધિકારપરથી વેગળો કરી કેદમાં નખાવ્યો અને તબરિકખાન નામના એક ખીમ્મ સરદારને પોતાનો વજીર બનાવ્યો. અધિકારીઓમાં ફેરફાર થવાથી જાવવરાવને પુનઃ નિજમશાહ પાસે જવાની ઇચ્છા થઈ તેણે પોતાની ઇચ્છા શાહને કહાવી મૂર્તિજા નિજમશાહ ધણે દૂષી હતો તેની વર્તણૂક પ્રપચમય હતી તેના મનમાં જાવવરાવપ્રત્યે વૈર વાળવાની ઇચ્છા હતી તેના મનમાં એવો વિચાર ન આવ્યો કે, આવો મોટો બળવાન સરદાર પોતાની મેજેજ આપણી પામ આવે છે ત્યારે પાછલી વાતો ભૂલી જઈ તેને આપણા પક્ષમાં લઈ લેવો અને આપણા રાજ્યને બળવાન બનાવવું જાવવરાવે પ્રથમ જે નિમકદરામીપણું કર્યું હતું, તેનું વૈર વાળવાનો પ્રપચ કરી તેને દૌડતાબાદના ઝિલ્લામાં પોતાને મળવા બોલાવ્યો અને તેની શી માગણી છે, તે સમક્ષ સાબળવાનું બદાનું કર્યું જાવવરાવ પોતાના પુત્ર અય્યોજસહિત, નિજમશાહને મળવા માટે નાદનાદખારમાં આવ્યો એટલામાં 'કઈ ગુપ્ત સલાહ કંપી છે' એવું બદાનું કહાડી બાદશાહ કચેરીમાંથી ઉઠી એરડામાં ચાલ્યો ગયો પ્રથમથી કરી ગાંધલી ગુપ્તમ ત્રણા પ્રમાણે ત્રણે સુસલમાન સરદારો પોતાની તથવા ઉગામી જાવવરાવ તથા તેના પુત્રના શરીર તરફ ધસી આવ્યા અને તેઓના હાથમાંની તથવારો છીનવી લીધી અને પિતાપુત્રે પોતાને દગો થયેલો જોઈ, પોતાની કમ્મર ખાસેલી કટારીઓ હાથમાં લીધી અને તેમની સાથે ધણા શૌર્યપૂર્વક લડ્યા, પરંતુ તેઓ સુસલમાન સરદારો સામે ટકી શક્યા નહિ અને છેવટે મરણ પામ્યા. જાવવરાવની પત્ની કેટલાકે લશ્કરી મિપાખ્યાસહિત શહેર બહાર એક મકાનમાં ઉતરી હતી

૧. ખાફીખાન કહે છે કે ફોતજખાન પછી હમીદખાન વજીર થયો. આ હમીદખાન હબસી સરદાર હતો એની સ્ત્રી ધણીજ ખૂમનુરન હતી અને તેનાપર નુલાતાનનો મોહ થયેલો હોવાથી, તેને આ મોટો હેતુ મળ્યો હતો.

૨. મોઝકૂત આદિલશાહીના ઇતિહાસમાં જાવવરાવની આ હકીકત તાન જુદીરીતે લખવામાં આવી છે તેમાં લખ્યું છે કે, ફોતજખાનને કેદ કરાંથી જાવવરાવ વગેરે મરાઠા સરદારોને પોતાના જીવન અને આબરૂનું રક્ષણ શી રીતે કરતું તેની ચિંતા થઈ જાવવરાવે નાસી જઈ મોગલોના આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો આ વાત નિજમશાહને કાને જતાજ શાહ વિમાસણમાં પડ્યો જાવવરાવે જેવો બળવાન સરદાર મોગલો પાસે જઈ તેના પક્ષમાં મળી બધાં તે પોતાનો પક્ષ ધણેજ દુર્બળ થઈ પડે, એવું જણાયું, તેથી તેને પકડીને કેદમાં પૂરવો, એવી વ્યવસ્થા કરી ત્યાર પછી જાવવરાવ તેના પુત્રસહિત એક દિવસ કાંઈ કાંચેનિમિત્તે દરબારમાં આવ્યો, તે વખતે દગો કરીને તેમના ખૂન કરવા માં આવ્યો. તેની સાથે તેના એક ખીમ્મ દીકરાનું તેમજ બાણેજનું ખૂન પણ થયું હતું, એમ કેટલીક સુસલમાન બખરામાં લખેલું છે.

પતિપુત્રના મરણના સમાચાર મળતાજ તે સિંધએડા નાસી ગઈ ત્યાં પછી તેણે મોગલ આદલાદને અરજ કરી, પોતાના દ્વિયર મોતાજીરાવને પતિની મન-સખ અને જગીર અપાવી નિધવના વશને, એ સમયથી અતસુધી મોગલોની નોકરીમાં રહ્યા.

એ સમયે શાહજી રાજ પરિડ્યાના કિલ્લામાં રહેતા હતા આસપાસનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લઈ તેપર સ્વતંત્રપણે સત્તા ચલાવતા હતા પોતાના સસરાને દગાથી મારી નાખવાના સમાચાર સાંભળતાજ તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, નિ-જામ સાથે પુન મિત્રભાવથી વર્તવાની વ્યવસ્થા કરવાની કિવા તેનો પક્ષ લઈ, મોગલો સાથે વૈર રાખવાની અગત્ય નથી મૂર્તિજા આદલાદ દેવી અને ધાતજી મનુષ્ય છે, એવી તેમની ખાત્રી થઈ શાહજી રાજ્યએ એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે - 'બની શકે તેટલો પ્રદેશ તાબામાં લઈ સ્વતંત્ર થવું' તેમણે સગમનેરથી પુના સુધીનો સંઘળો પ્રદેશ કબ્જે કર્યો અને આસપાસના સંઘળા કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા તેમણે એ ઉચ્ચલપાચક્ષમાં, વિજયપુર સરકારનો પણ કેટલોક પ્રદેશ પોતાને કબ્જે કર્યો તેપરથી વિજયપુર સરકારને ગુન્સો ઉપજ્યો અને શાહજીરાજનું દમન કરવા માટે, મુરારપતને પુષ્કળ સૈન્ય આપી મોકલ્યો તેણે રાજના સ્વાધીનતા કેટલાક જીલ્લા તામે કર્યા પુના શહેર કબ્જે કરી, રાજનો વાડો વગેરે ધરો આળી નાખ્યા તે સમયે શાહજી ગળમાં વિજયપુર રાજ્યના વિશાળ સૈન્ય સાથે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય નહોતું, તેથી તેમણે જીનનરના શ્રીનિવાસરાવનો આશ્રય લીધો મુરારપ તે બીલસારની ટેકરીપર એક કિલ્લો બાંધ્યો અને તેનું નામ 'દૌલતમંજળ' રાખ્યું તેમજ રામરાવને બે હજાર માણસો આપી ત્યાં મૂક્યો તે ઉપરાંત ચંદ્રરાવ, બાજુ દળવી વગેરે સરદારોને સૈન્ય આપીને તળ કાકણ જીતવાને મોકલી પોતે વિજયપુર પાછો ફર્યો વિજયપુરીઓનો વાવટાળીયો ત્યાંથી નીકળી ગયા પછી તેઓ જીનનરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પંચેગડ નામક કિલ્લો ભાગી જવાની તૈયારીમાં હતા, તેમાં કોઈપણ થાણું ન હોવાથી તેને દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેનું શામગડ નામ પાડી તેમાં નિવાસ કર્યો આ સ્થળમાં રહી તેમણે ગુમાવી દીધેલા સંઘળા કિલ્લા એક પછી એક કબ્જે કર્યા પાંચ છ હજાર સિપાહીઓનું લશ્કર એકઠું કર્યું જીનનર અને સગમનેરથી અહમદનગર અને દૌલતાબાદ સુધીનો સંઘળો પ્રદેશ ધીમે ધીમે પો-તાના તાબામાં લીધો અને બાલાધાટનો પ્રદેશ પણ તેમણે કબ્જે કર્યો

એ અરસામાં મોગલોના ખાનજહાન લોદી નામક એક સરદારપર શાહજહાન આદલાદની ધિરાજી થવાથી તે દક્ષિણમાં નાસી આવી નિજમશાહી સરકારના આશ્રયમાં રહ્યો તેને સળ કરવાને દિલ્હીના આદલાદે લશ્કર મોકલ્યું એ સ-મયે નિજમશાહના હેશમુખ અને જગીરદાર એ લોદીનો પક્ષ લઈ મોગલો સાથે મુઠ્ઠા કરવા માડ્યું શાહજી રાજ્યએ પણ તેનો પક્ષ લઈ લોદીને ધણી સહાયતા કરી

૧ "જીસાતીન મુસ્લમાતીન" ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, રાજ્યએ બીમગડ દુસ્ત કરાવ્યો અને તેનું નામ શાહગઢ રાખ્યું હવે તેમાં પંચેગઢને બીમગઢ એવું નામ આપેલું છે આ ગઢમાંજ શાહજી રાજ્યએ બાળ નિજમશાહને ગાદીપર બેસાડીને કાશ્મીર ચલાવેલો હતો.

તેથી મોગલોના સૈન્યનું કાઈ વળ્યું નહિ શાહજહાને બ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેને એવી બીક લાગી કે દક્ષિણના મરાઠા સરદારો અને મુસલમાન બાદશાહ લોદી સાથે મળી જઈ, આપણી સત્તાને અને રાજગાદીને ઘેરો પહોંચાડશે; તેથી લોદીને અને તેના પક્ષનો સવેળા નાશ કરવો જોઈએ એવો નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે - “ જો કોઈ મનુષ્ય લોદીને મદદ કરશે અથવા તેના પક્ષમાં લગશે, તેનો સમૂલો નાશ કરવામાં આવશે ” બાદશાહે પોતાના સૈન્યની ત્રણ ટુકડી કરી તેને ત્રણ સરદારોની સત્તામાં સોંપી, લોદીપર અને તેના પક્ષના મનુષ્યોપર ચઢાઈ મોકલી લોદી આ ચઢાઈ સામે ટકી શક્યો નહિ તે દક્ષિણ તરફ નાસી છૂટ્યો. તેણે વિઘ્નપુર સરકારની મદદ માગી પણ તે તેમણે આપી નહિ, ત્યારે દૌલતાબાદ તરફ પાછો વળ્યો. એટલે નિજામશાહે તેને મદદ કરી મોગલો અને નિજામશાહના સૈન્ય વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં મોગલોને વિજય મળ્યો. એ પ્રમાણે ચારે દિશાએથી નિરુપાય થવાથી લોદી કાબૂલ નાસી જવાની ઇચ્છાએ ઉત્તર તરફ દોડ્યો. મોગલોના લશ્કરે તેની પૂંઠ પકડી લોદી તેમાં અતે નિરાશ થઈ, પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે એકદમ પાછો ફર્યો અને શત્રુના સૈન્યપર હુમલો કરી અતિ શૌર્યપૂર્વક લડતા સમરબૂમિમાં પડ્યો.

લોદીનો નાશ થયા પછી શાહજહાનને એવી બીક લાગી કે, હવે શાહજહાન પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રવૃત્ત થશે અને પોતાનું પ્રયત્ન સૈન્ય મારા તરફ મોકલશે એ પ્રસંગે પોતાનો અચાવ કરવાની એક અજબ યુક્તિ તેના ધ્યાનમાં આવી કે, બાદશાહને ગળે જઈ કરેલા અપરાધની લાંબા માગની અને નોકરી સ્વીકારવી તેણે અજિમખાન નામક સરદારદાર બાદશાહને એવાજ આશયની એક અરજ મોકલી તેણે બાદશાહને અરજમાં એવી વિનંતિ કરી હતી કે - “ હું આપની નોકરી કરવા તૈયાર છું મારા અપરાધને માટે આપ લાંબા કગોળ મારા જીવને કાંઈ નુકસાન ન થાય એવી ખાત્રી આપશો તો હું આપ નામદાર સમક્ષ હાજર થઈશ ” શાહજહાનને રાજનના શૌર્ય-વીર્ય આદિ ગુણોની ખાત્રી હતી વળી બાદશાહે વિચાર્યું કે, નિજામશાહી ગાદી પાયમાલ કરવાના આપણા સંકલ્પની સિદ્ધિ કરવામાં શાહજહાન જેવા બલાદય અને પરાક્રમી સરદારની સહાયતા મળે તો ધણજ સાર થાય બાદશાહે રાજાની વિનંતિ તરતજ સ્વીકારી, અલયવચન આપ્યું અને તત્કાળ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. રાજા પોતાના બે હજાર ઘોડે-સ્વાર સાથે લઈ બાદશાહની મુલાકાત લેવા ગયા બાદશાહે તેમને ધણું સન્માન આપ્યું અને ખાત્રીશ હજાર ઘોડેસ્વાગની મનસખ આપી નિજામશાહી સરકાર તરફથી તેમને અગાઉ મળેલી જગીર તેમની પાસેજ હમેશા રહેવા દીધી તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક મહાલો આપ્યા. શાહજહાન એટલુંજ કરીને અટક્યો નહિ પણ

૧ આ નવા મળેલા પ્રાંતમાં અહમદનગરનો પ્રાંત હોવા એટલે, કારણ કે પાછળથી શિવાજી મહારાજે એ પ્રાંતનો હક્ક માગ્યો હતો કિંકડ કહે છે કે, તે ઉપરાંત ધૃતેશ્વરખાનની જગીર પણ તેમને આપવામાં આવી હતી.

તેમણે રાજના આમજનોને અને ધર્તર સરદારોને પણ મનસાગ્રે આપી વિઠાજીને ખેલોજી નામનો એક યુવક હતો ? તે આ સમયે રાજની સાથે હતો તેને પણ બીજા મનુષ્યોની સાથેજ મનસબ આપવામા આવી (ઇ.સં ૧૬૩૦)

આ વખતે જીન્નર, સગમનેર અને બૈઝાપૂર પ્રાંતો શાહજીરાજને મળ્યા અને તે હસ્તગત કરવાને રાજને મોકલ્યા, અને પછી તેમનો મુકામ નાસિકમા રાખ્યો.

એ સમયે દક્ષિણમા મોટા દુષ્કાળ પડવાથી ત્યાની પ્રજા દુખી થતી હતી. નિળમશાહી પ્રજાનો ધણો નાશ થયો તેમા વળી કાંલેરા ફાટી નીકળ્યો ઝપાટા-બધ હળરો લોકો મરવા લાગ્યા સર્વ દેશમા ઝાકળ પડ્યુ, તેથી સરકારી વસુલાન-ને મોટા ધંકો પહોંચ્યો. બે તરફથી ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો તેમા વળી મોગલો જવા પ્રબળ થયુ નિળમશાહીમા સતન ધમાચકડી મચાવી રહ્યા હતા મોગલોએ નિળમ-શાહીના ધણા ભગીરદારો અને મનસબદારોને નિર્મૂળ કર્યા અને તેમની જગ્યાએ પોતાના સરદારો નિમ્યા ચારે તરફ એવો ત્રાસ વર્તવાથી નિળમશાહને એવુ લાગ્યુ કે -“ પોતાની ગાદી નાશ પામશે પોતાના મોટા મોટા સરદારો રાજદ્રોહી થયા છે અને મોગલોએ તેમને પોતાના પક્ષમા મેળવી લીધા છે હવે કંઈ પત્તા લાગશે નહિ,” એવો વિચાર કરી સર્વ કલેશનુ મૂળ શોધવા લાગ્યા અ તે તેમના મનમા એવો વિચાર આવ્યો કે, આ સર્વ સકંટનુ મૂળ આપણો નવો વજીર છે. તેથી શાહે તેને અધિકાર ઉપરથી કહાડી મૂક્યો અને ફત્તેહખાનને બદીખાના-માથી મુક્ત કરી પુન વજીર બનાવ્યો પોતાનુ માન ખડન થયુ, તે તકરીબખાન-થી સહન થયુ નહિ, તેથી તે મોગલોને જઈ મળ્યો મોગલોએ તેને જ હળરી સરદાર બનાવી પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યો.

ફત્તેહખાનના હાથમા પુન અધિકાર આવતાજ તેણે નિળમશાહ ઉપર પાછલુ વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો નિળમશાહને માડપણુ લાગ્યુ છે, એવી અફવા મોકામા ફેલાવી તેને નજરકેદ કર્યો અને થોડા વખતમા ગળામા ફાસો દઈ મારી નાખ્યો. તેમના પક્ષના મોટા મોટા પચીસ સરદારોને એકેદિવસે મારી નખાવી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમા લીધી (ઇ.સં ૧૬૩૨) આવુ દુર કર્મ ક્યાં પછી સર્વ રાજ્યાધિકાર તેના પોતાના હાથમા આવ્યો. તે અધિકાર હમેશા પોતાનાજ હાથમા રાખવા માટે તેણે શાહજહાન બાદશાહને એવી વિનંતિ કરી કે -“દિલ્હીપતિના ખડિયા ચઈ રહેવાની મને કેટલી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તેસ બધી ખાતરી કરવા માટેજ મેં આવા આવા સાહસ કર્યો.

૧ એને પાંચ હબરની મનસબ આપવામા આવી હતી, તેની સાથે તેના બંને બાઈ માલોજી અને પરસોજી પણ મોગલોના પક્ષમા ગયા. પછી દેહલાવાદ મોગલોના હાથમા જઈને નિળમશાહી નાશ પામે છે, એવુ જાણને તે મોગલોને છાડી દઈને વિલપુરના પક્ષમા ગયો તેની બી મોદાવરી નદીમા સ્નાન કરવાને ગઈ હતી, તેને એક મુસલમાન સરદારે કેદ કરી અને ચારલાખ હોન ખચ્છીતરીકે લઈને -પછી છાડી દીધી. મોગલ અને વિલપુર સરકાર વચ્ચે તહ ચવાથી તે સરકારે તેને મોકરીમાથી રાખ આપી, ત્યારે તે દેહલાવાદ પાસે પોતાના વસીલના મામમા રહીને મોગલોના પ્રદેશમા લટકાઈ કરવા લાગ્યો. આરમ્બેએ તેને પકડી મચાવીને ઠાર માર્યો (શા સરકારકું આરમ્બેજી સ્થપનચરિત્ર ભા. ૧ પૃ. ૫૫)

છે એ મૂર્તિજા બાદશાહના દશ વર્ષના શાહ હુસેન નામના શાહજાદાને હમણાજ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો છે એ સંબંધી બાદશાહનો શો અભિપ્રાય છે તે જણાવશો.” શાહજાહાન ઘણા પ્રપચી હોવાથી ફત્તેહખાનનો વિચાર તરતજ જાણી ગયો એ વખતે નિજમશાહીના ઘણા પરગણા તેના તાબામાં આવ્યા હતા મજબૂત બંદોબસ્ત હોવાથી માત્ર થોડાક કિલ્લા કબજે આવ્યા નહોતા, તેથી ફત્તેહખાનને હાથમાં લઇ પોતાની મતલબ પાર પાડી લેવી, એવો વિચાર કરી તેને કહાવ્યું કે — “નિજમશાહી ધનભંડારમાંથી સઘળા મૂલ્યવાન જવાહીર અને ઉત્તમ હાથી મને મોકલી આપશો તો જે પ્રદેશ અધાપિપર્યંત તમારા હાથમાં આવ્યા છે, તે બાળરાજાને આપી દેવામાં આવશે, તેમજ તમને પણ ખાનગીરીતે જાગીરતરીકે કેટલાક પ્રાંત અક્ષિસ આપવામાં આવશે” પ્રથમ તો ફત્તેહખાનને આ માગણી પસંદ પડી નહિ. ઝવેરાત અને હાથી મોકલવાને તે તર્ફન ખુશ નહોતો એ જાણી શાહજાહાને તેનો પરાજય કરવા મોકલેલ મોકલ્યું ફત્તેહખાનમાં મોગલો સામે લડવાની હિમત નહોતી, તેથી તે ગભરાઈ જઈ બાદશાહને શરણે ગયો બાદશાહે માગણી કરી હતી તેટલી સર્વ વસ્તુઓ તેણે વગરઅડચણે મોકલી દેવાની વ્યવસ્થા કરી આદ લાખ રૂપિયા રોકડા આપ્યા, તે ઉપરાંત કાંઈક વાર્ષિક ખડગી ભરવાનું પણ કબૂલ કર્યું. એ પ્રમાણે થવાથી શાહજાહાને તેને બલિમ આપવા કહેલી જાગીર તેના નામ ઉપર ચઢાવી આપી અને બાળરાજા તરફથી સર્વ રાજ્યકાર્યભારપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા પણ આપી ફત્તેહખાનને જે જાગીર આપી હતી, તેમાં શાહજીરાજાને પૂર્વે અક્ષિસ આપેલા કેટલાક મહાક્ષેત્રો^૧ સમાવેશ થતો હતો તેથી શાહજીરાજાને ઘણું અપમાન લાગ્યું હતું, તેમણે મોગલોની તાબેદારી વેગળા ફેંકી દઈ પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો ફત્તેહખાનની દશા પડતી આવે છે તે જોઈને, પોતાનાથી અને તેટલો નિજમશાહીનો મુલક તાબે કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને નાણિક, અબક, સગમનેર, જુનનર અને ઉત્તરકોકણનો કંઈક ભાગ કબજે કર્યો ગાલનાનો કિલ્લેદાર ફત્તેહખાનના જીવમથી ત્રાસી ગયો હતો, તે કંઈક પૈસા લઈને કિલ્લો શાહજીરાજાને સ્વાધીન કરવાને તૈયાર હતો, પણ આ સમાચાર મોગલ સરદારને મળતાજ કિલ્લેદારને મોટી લાલચ આપીને તેણે કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

શાહજીરાજાએ વિજયપુર સરકાર સાથે પુનઃ મૈત્રી બાંધવાનો મનમાં વિચાર કરી, દરબારના મુખ્ય કાર્યભારી મુરારપતને પોતાના પદમાં લીધો તેની મારફતે વિજયપુરસરકારને કહાવ્યું કે — “નિજમશાહીમાં ચાર તરફ અરાજકતા થઈ રહી છે, ફત્તેહખાન ઉપર કોઈનો વિશ્વાસ નથી મોગલોએ તેને અતિ કમાલ બનાવી દીધો છે એવે પ્રસંગે નિજમશાહી પ્રાંત તાબે કરી લેવામાં કદિનતા નહોતી પ્રથમજ દાંધતાબાદનો કિલ્લો સરળરીતે હસ્તગત કરી લેવા યોગ્ય છે ત્યાંનો બંદો-

૧ મી કિકેડ જણાવે છે કે, ફત્તેહખાનની જે જાગીર શાહજીરાજાને મળી હતી તે ફત્તેહખાનને પાછો આપવાથી શાહજીરાજાને ખોટું લાગ્યું અને તેમણે મોગલોની નોકરી છાડી દીધી.

ખસ્ત સારા નથી તે ઉપરાંત કિલ્લો જે સરદારના તાબામાં છે, તે મનુષ્ય વિદ્રોહી થયો છે સરકારની ધ્વજા થતી હોય તો તે કિલ્લાપર લશ્કર મોકલવું હું સરકારની નોકરીમાં રહી, તે કિલ્લો હિંમતથી અને યુક્તિથી સરકારને કબજે આપવીશ” આ સલાહ સરકારને પસંદ પડી તેઓને એવું પણ જણાયું કે, શાહજીરાજી જેવો બળવાન અને પરાક્રમી સરદાર આપણને મળ્યાથી મોગલો સાથે ટક્કર ઝીલવાનું આપણામાં સામર્થ્ય આવશે આદિલશાહે પોતાનું લશ્કર શાહજીરાજીની મદદે મોકલ્યું અને મુરારખતને રાજ સાથે દાંલતાબાદ તરફ મોકલ્યો.

શાહજીરાજી વિઝાપુર સરકાર જેડે મળી જઈ મોટા લશ્કરસહિત આપણા ઉપર ચડી આવે છે, એવું જાણતાજ ફત્તેહખાન ગભરાઈ ગયો યુદ્ધ કરવાની તેનામાં બિલકુલ દિમ્ત નહોતી, તેથી તેણે મોગલ સરદાર મહોબતખાનને કહાવી મોકલ્યું કે—“ શાહજીરાજી માગપર ચડાઈ કરીને આવે છે, કિલ્લામાં કશીએ સામગ્રી નથી, માટે તમે આડીને કિલ્લો તમારે સ્વાધીન લઇ લો અને મારો બચાવ કરો. હું બાદશાહને તાબેદાર થવાને તૈયાર છું ” આથી મહોબતખાન તેની મદદે ગયો એ મોગલસરદારે વિઝાપુરસરકારનું લશ્કર દાંલતાબાદ ઉપર ચડી આવતું હતું તેને પ્રમુખ વેગપૂર્વક અટકાવી સામે ધસાડે કર્યો એ સમયે શાહજીરાજી પોતાનું શૌર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્ય બતાવી આપ્યું, પરંતુ શત્રુઓનું સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી વિઝાપુર સરકારના લશ્કરે રણભગ કર્યો તેથી તેમને પાછું હાંલવું પડ્યું.

શાહજીરાજી અને આદિલશાહના સરદારે જાણી લીધું કે, યુદ્ધ કરવાથી કિલ્લો જીતી શકાશે નહિ તેમણે પ્રમુખ કરીને કિલ્લો તાબામાં લેવાની યોજવણી કરી ફત્તેહખાનને કહાવી મોકલ્યું કે—“ દાંલતાબાદનો કિલ્લો મોગલોના તાબામાં સોપશે તો સર્વસહિત તમારો નાશ થશે શાહજીરાજીનું જે નુકસાન થયું છે, તે ભરી આપી કિલ્લો અમારે કબજે સોપશે તો અમારા દરબારનો તમારા ઉપર પહેલાના જેવોજ રનેદ કાયમ રહેશે અને તમારો શત્રુ તે અમારો શત્રુ માની અમે તમને સર્વ પ્રસન્ને સહાય કરીશું ” તેની એ માગણી ફત્તેહખાને કબૂલ રાખી, મોગલોને ફગા કરવાનું સાહસ કર્યું આથી વિઝાપુરની સરકારે તેને અન્નસામગ્રી અને પૈસાની મદદ કરી આ મદદ મળવાથી મોગલ લશ્કરે કિલ્લા નીચે પડાવ નાખ્યો હતો; તેપર ફત્તેહખાને કિલ્લાપગથી અચાનક તોપોના મારો ચલાવ્યો શાહજીરાજી વિઝાપુર સરકારના લશ્કરસહિત ફત્તેહખાનની મદદે આવ્યા બહારથી મોગલોની ઊલટીપર હુલ્લા કરીને તેમને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા આ રીતે પાંચ મહીના સુધી કિલ્લો તેમણે શત્રુને હાથ જવા દીધો નહિ અને બન્ને વચ્ચે ધોર સમાજ થયો; પરંતુ મોગલોના પ્રબળ લશ્કર આગળ તેઓ ટકી શક્યા નહિ અતે મહોબતખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેણે દાંલતાબાદનો કિલ્લો જીતી લીધો. (૪૦ સં ૧૬૩૩)

૧ પ્રો. સરદાર આ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં જવાની હકીકત વર્ધન બીજીજ આવે છે. કિલ્લામાંના માણસોને જવારે જાખમરો સહન કરવો પડ્યો ત્યારે ફત્તેહખાને મુરારખત પાસે અન્નસામગ્રીની માગણી કરી ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે,

એ યુદ્ધમાં ફતેહખાનની પૂરેપૂરી કુદૃશ યદ્ધ તે તદ્દન નિરાશ યદ્ધ મોગલોને ચરણે ગયો. દિલ્હીના બાદશાહે તેની સર્વ સત્તા છીનવી લીધી અને તેને વાર્ષિક પેન્શન બાધી આપી, શાતરીતે બેસી રહેવા કહ્યું જે બાળરાજાને નિળમશાહીની યાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો તેને વાલિયરના કિલામાં કેદ કર્યો અને બાદશાહે નિળમશાહી રાજ્ય ખાલસા કરી સધળો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. એ પ્રમાણે ૬૦ સં ૧૬૩૩ માં નિળમશાહીનો અંત આવ્યો. એ કાર્ય પૂરું કર્યાથી શાહજહાન બાદશાહે પોતાનું એક મહત્વનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું અને પોતે શત્રુથી નિર્ભય થયો, એમ તેને જણાયું. શાહજહાન પ્રમળ યદ્ધ પુનઃ નિળમશાહીની સ્થાપના કરશે અને તેની સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવશે, એવું તેના લક્ષમાં પહોંચી ગયું. એ યુદ્ધપ્રસંગે મોગલસેનાપતિએ એવો પણ નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તે ઉપાયે શાહજહાનનો પરાજય કરવો. દૈલતાબાદની આસપાસ મોગલોનો ઘેરો ચાલુ હતો. શાહજહાનએ તેમનાપર વખતોવખત છાપો મારી તેમને હેંગન કરવા માડ્યા. મહોબતખાને તેનું વૈર વાળવાને એવો પ્રયત્ન રચ્યો કે, શાહજહાનની પત્ની જાહાનબાદ, ૧ બગપુરમાં હતી તેને કાઠપણુ રીતે પકડી મગાવવી એટલામાં નિળમશાહીનો એક કિલ્લેદાર ૨ મહોબતખાનને ચરણે આવી મોગલ બાદશાહના તાબામાં નોકરી માગવા લાગ્યો. મહોબતખાને કિલ્લેદારને ઉત્તર આપ્યો કે — “શાહજહાનની પત્ની બગપુરમાં છે તેને પકડીને મારે સ્વાધીન કર તેમ કરવાથી તારા પ્રમા-

પ્રથમ કિલ્લો અમારે તાબે કરે. એટલે અન્નસામગ્રી પહોંચી આપીશું. આ માગણી ફતેહખાનને માન્ય ન હોવાથી આ અલેદકિલ્લો તેણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો. મી કિકેડ એવું જણાવે છે કે, મહોબતખાનનો હીકેશ ખાનજમાન દૈલતાબાદપર આવે છે એવી હકીકત શાહજહાનને મળતાજ તેઓ દૈલતાબાદપર ચડી આવ્યા અને ફતેહખાન જોડે એવી સધિ ચલાવી કે તેણે મોગલોનો નાદ છોડી દહને વિજયપુર સરકાર જોડે દોસ્તી કરવી અને સોલાપુર તેમજ બીજા પાંચ પ્રાંતોપરથી પોતાની સત્તા ઉઠાવી લેવી, એટલે કે દૈલતાબાદ અને બીજા કિલ્લા નિળમશાહની સરકાર પાસે રહેવા દેવા આ સરતો ફતેહખાને કબજા કરી આથી શાહજહાનએ કિલ્લામાં કંઈક અન્નસામગ્રી અને માણસોની મદદ માગલી, પોતે મોગલો સાથે ઠકર ક્ષીલવાને તૈયાર થયા.

૧ ચૈત્રગાબાદની ખંદિએ પચીસ માઇલપર આ શહેર આવેલું છે. ખાનજહાન લોડીનો પક્ષ છોડીને શાહજહાનને જ્યારે મોગલ સરદાર તરફથી લડતા હતા ત્યારે તેમને જુનિર, નાશિક, ત્રણક, સગમરને વિગેરે પ્રાંતો નગીરતરફ મળેલા હતા. તેજ સમયે બૈળપુર પણ તેમનાજ હાથમાં આવ્યું હતું. નવરાવનું કુટુંબ આ સમયે આજ ગામમાં રહેલું હતું અને જીજબાઈ પણ તે વખતે પોતાની માતા સાથે ત્યાં રહેતા હતા, એવું જે સરદેસાઈનું કહેવું છે, તે તદ્દન નિરાધાર છે. જુનિરના શ્રીનિવાસરાવને પકડવાની ધમકાલ વખતે જીજબાઈને અને શિવાજીને શિવજીની કિલ્લામાંથી કાઢીને બૈળપુરમાં શાહજહાનને સમજાવ્યા હતા, એવું તેઓ પોતાના મસદી સિયાસતમાં જણાવે છે (પૃ ૧૫૨). મી સરકાર જીજબાઈને પકડવાની હકીકત જણાવતા નથી. માત્ર બેસેજીની સ્ત્રીને પકડી ગયાની હકીકતજ લખે છે, પણ બાજીખરી મસદી બજારમાં જીજબાઈને પકડી ગયાનું જણાવેલું છે.

૨ મી કિકેડ જણાવે છે કે, એ જ્યબનો કિલ્લેદાર હતો અને તેનું પ્ર.મ. લાલદાર ખાન હતું.

શ્વિકપણી બાદશાહને ખાતી થશે ને તને નોકરી પણ મળશે ” એ સરત કબૂલ કરી કિલ્લેદાર પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો અનેક યુક્તિપ્રપચ્ચરે જીભબાધને પકડી મોગસોની છાવણીમાં લાવ્યો. એ સમયે જાધવરાવનો ભાઈ જગદેવરાવ મોગસોના લશ્કરમાં નોકર હતો તેને એ કાર્ય પસંદ પડ્યું નહિ તેણે ખાન પાસે જઈ યુક્તિપૂર્વક જણાવ્યું કે “ શાહજીરાજી અને અમારા કુટુંબ વચ્ચે કલહ છે, તે આપને વિદિતજ છે એ કલહને લીધે તેણે જીભબાધને અને તેના પુત્રને ત્યજ દીધા છે અને ભેતણ વર્ષ ઉપર મોહિતેની કન્યા તુકાબાઈ સાથે વિવાહ કર્યો છે. તેમ થવાથી જીભબાઈ અને તેમની વચ્ચે અણબનાવ થયો છે જીભબાધને કેદ કરવાથી શાહજીરાજીને તો કાંઈ ખેડુ લાગશે નહિ પણ અમારા કુટુંબની આબરુ લેવા જેવુંજ થશે ” તેનું બોલવું ખાનને સાચું લાગવાથી જીભબાઈ જાધવને સોંપી દીધી જાધવે જીભબાધને શાહજી રાજના તાબાના કેડાણાના કિલ્લામાં સુરક્ષિત-પણે પહોંચાડી દીધી આપણા ચરિત્રનાયક ઉપર એ પ્રમાણે બાળપણમાં આવી પડેલી વિપત્તિ ટળી ગઈ

દૌલતાબાદ પાસે વિજયપુરસરકારના લશ્કરનો કમચરધાણ નીકળી ગયો અને તેમને પાછું ફરવું પડ્યું શાહજીરાજી નિરુપાયે લશ્કર સાથેજ પાછા ફર્યા હતા; પરંતુ પરાજિત થવાથી કિવા આચાર્ય ગ થવાથી બિલકુલ હતાશ થયા નહિ તેમનામાં જે શૌર્ય અને ઉત્સાહ હતો, તે તો કાયમજ રહ્યો, એટલુંજ નહિ પણ યુદ્ધમાં અપમય મળવાથી ઉઘટો તેમાં વધારો થયો તેમણે આ સમયે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, મોગસોએ નિજમશાહી પાયમાલ કરી છે તેને પુનઃ સ્થાપવી એ પ્રતિજ્ઞા કાઢી જેવી તેવી નહોતી મોગસો જેવા બળવાન શત્રુ સાથે તેમને યુદ્ધ કરવાનું હતું વિજયપુર સરકારના સૈન્ય સાથે વિજયપુર પાછા નહિ જતા તેને માગમાજ રહેવા દઈ શાહજીરાજી નાસક પાસેના બીમગદ તરફ ગયા ? એ કિલ્લો પ્રથમથીજ તેમના તાબામાં હતો ત્યાંના કુમારજી પ્રદેશમાં રહી તેમણે પુનઃ લશ્કર એકઠું કર્યું પુષ્કળ લશ્કર એકઠું થયા પછી રાજ્યએ મોગસોના તાબાનો પુના અને ચાકણથી બાલા-ધાટ સુધીનો સમગ્રો પ્રાંત ઝુટવી લીધો અને મોગસોના ચાણા એક પછી એક ઉઠાડી ચૂકવા લાગ્યા તે સમયે દૌલતાબાદના બદોબસત માટે ધરિદ્રતાખાન નામક એક સરદારની નિમજ્જક થઈ હતી તેણે શાહજીરાજીની એ ધારમથ બધ પાડવાની એક યુક્તિ શોધી કઢાડી તે યુક્તિ એ હતી કે, માલોજી બોસલે નામક વિદોજનો પુત્ર હતો, તેની સાથે તેણે મૈત્રી બાધી અને તેની સાથે શાહજીરાજીને કહાવ્યું કે, તમે મોગસોના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવાનું છોડી દેશો તો તમને મોગસ બાદશાહ પાસે પુનઃ બાવીશ હજારની મનસબ અપાવીશ શાહજીરાજીએ એ માગણી સ્વીકારી નહિ. એ સમયે એવી લાલચથી તેમનું મન બદલાય તેમ નહોતું ?

૧ મિન્ કિન્ડ બાદશાહનામાને આપારે જણાવે છે કે, દૌલતાબાદમાં પોતાના માણસેક જૂઠાને બદોબસખાન પાછા ફર્યો કે તરતજ શાહજીરાજીએ દૌલતાબાદપ્રદેશમાં મોકલ્યો હતો તે વખતે કિલ્લાના રખેવાળ આનંદોરાને શાહેપૂર્વક યુદ્ધ કરીને શબ્દ કહ્યું પણ ચાલવા લીધું નહિ.

૨ મોકલકૃત આદિલશાહીના ઇતિહાસમાં આ બાળતણામંથી વણીને તદ્દન ભરીજ

એ સમયે શાહજીરાજ પાસે જાઈ દશ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર હોવાથી મોગલોના તાબામાં ગયેલા નિજમશાહના ઘણા પ્રાન તેમણે તાબે કર્યા એમ કરવાથી મોગલોનું લશ્કર પોતાના ઉપર સત્વર હુમલો કરશે, એવી પણ તેમને ખાતરી હતી મોગલો સાથે એકલા લડવાનું શાહજી રાજમાં સામર્થ્ય નહોતું તેથી તેમણે વિચાર કર્યો કે, વિજયપુરસરકારની મદદ મેળવ્યા સિવાય પ્રતિષ્ઠા પરિપૂર્ણ થશે નહિ તે સમયે વિજયપુરના રાજ્યદરબારમાં ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી હતા તેને રાજ્ય-એ મુરારપતદારા કહાવી મોકલ્યું કે—“નિજમશાહના ચારાશી કિલ્લામાંથી એક દૌલતાબાદનો કિલ્લો ગયો તો તેમાં શું થઈ ગયું ? તમે મને સહાયતા કરશો તો મારાથી ખનતી ખટપટ કરી પુનઃ નિજમશાહી સ્થાપન કરીશ અને બ-હિરીવશનો જુડો પુનઃ કરકાવીશ ” રાજાનું એ કહેવું કાર્યભારીને પસંદ પડ્યું નહિ, પરંતુ રાજ્યએ જ્યારે તેમની સર્વ પ્રકારની અડચણો અને સંશયનું સમાધાન કરી પોતાના સબખમાં તેના મનના વિચારો શુદ્ધ કર્યા, ત્યારે કાર્યભારીએ રાજાની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું તથા તેમને જોઈએ તેટલી મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું તેઓએ રાજા પાસેથી એવી કબૂલત કરાવી લીધી કે નિજમશાહી વશ-માંથી કોઈ પણ વારસ સુટી કહાડી, તેને રાજગાદી ઉપર બેસાડી, તેના તરફથી રાજ્યએ નિજમશાહીનો કાર્યભાર કરવેલું એ કબૂલત પ્રમાણે રાજ્યએ મૂર્તિજન નામક દશ વર્ષનો એક છોકરો શ્રીવર્ધનમાં નજરકેદ હતા તેને છોડાવી મ-ગાવ્યો અને બીમગદમાં ગાદી સ્થાપન કરી તેને રાજગાદીએ બેસાડ્યો આ ઘટના ૧૬૩૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બની

બાળક રાજાના નામનો દહેરો ફેરવી રાજ્યએ દેશ અને કિલ્લા લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો તેની એવી હિમત અને કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ અને એ સ્તુત્ય કૃત્યથી સતોષ પામી નિજમશાહી વશનું અભિમાન ધરાવનારા સર્વ સગદારો, જાગીરદારો અને દેશમુખ તેમના પક્ષમાં જળી ગયા અને જોઈતી મદદ આપવા તૈયાર થયા. નિજમશાહી લશ્કરના સિપાઈઓ, નોકરી વગરના થઈ જામ તેમ રખડના હતા, તેઓ શાહજીરાજના જુઝા નીચે આવ્યા, તેથી રાજાનો પક્ષ બળવાન થયો. સૈન્યબળ પણ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું રાજ્યએ નિજમશાહીના તાબામાંની સઘળી કાકણપટ્ટી, રૂપૂર્વમાં અહમદનગર સુધીનો સઘળો દેશ અને દક્ષિણમાં નીરા નદીથી

રીતે લખાયું છે તેમાં લખ્યું છે કે, વિજયપુરસરકારના એક સરદાર રાજાને જ્યારે એક કહ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તરમાં કહાવ્યું કે, ‘આદિલશાહ મને પોતાના પુત્ર જેવો બાણી બાવીસ હજારથી મનસબદારી આપે તો તમે કહેશો તેમ હું વર્તીશ’ એ સત્ સરદારને માન્ય કરવાથી તેણે આદિલશાહ પાસેથી આજ્ઞાપત્ર લાવી આપ્યું તથા રાજા સાથે એવી સત્ કરી કે, નિજમશાહી પ્રાત તાજે કત્તાના કામમાં વિજયપુર સરકારને લશ્કરની મદદ આપવી અને તાજે કરેલો પ્રાત બન્નેએ વહેલી લેવો શાહજીરાજની હકીકત ઉપરથી મૂળ વિષય લીધો છે

૧ પ્રાં સરકાર જણાવે છે કે, જુન અથવા અજસાદ નામનો કિલ્લો જુનની ખંભીએ ત્રીસ માર્ગપર આવેલો છે તે કિલ્લામાં આ બાળકને નજરકેદ રાખવામાં આવેલો હતો

૨ પ્રાં સરકાર જણાવે છે કે, તબ કાકણમાં એક સાધજખાન નામનો નિજમશાહી

આદારના કુમરપર્વતનો સવળો પ્રાત તાબામા લીધો જીવનના કિશોર રાજની તીવ્ર નજર હતી શ્રીનિવાસ રાવ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતો હતો તે રાજનો મિત્ર હતો નિમ્મશાહીના પ્રાત પચાવી પડી, જે સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા, તેને તાબે કર્યા સિવાય રાજ્ય બળવાન થશે નહિ, એવું રાજના લક્ષ્મી આવતાજ તેમણે શ્રીનિવાસરાવને, પોતાના તાબેદાર થઈ રહેવા-મિત્રભાવે-બાળી વખત કહાવ્યું, પરંતુ સપત્ત બળ કેવું છે તે સ્વાર્થ સરદારના ખ્યાનમા આવ્યું નહિ તેણે રાજની માગણી કબૂલ કરી નહિ તેને તાબે કરવા માટે રાજને કષ્ટ-વિદ્વાનો પ્રયોગ કરવા પડ્યો રાજએ તેની સાથે શરીરસબંધ કરવાનું અને તેની પુત્રી પોતાના પુત્ર સલાહ સાથે પરણાવવાનું કહાવ્યું વેવાબનો સબંધ કરવાને બદલે તેને પોતાને ઘેર જમવાનું આમત્રણ કહાવ્યું શ્રીનિવાસરાવ બોજન કરવા આવ્યો તે વખતે તેને કેદ પકડ્યો અને તેના તાબાના જીવનર, જીવન, સૌદા, ભોજન વગેરે ચાણા હનગન કર્યા ગાદી ઉપર બેસાડેલા બાળરાજને બીમગદથી જીવનર મોકલી દીધો શ્રી નિવાસરાવની પેઢેજ લિપડીમા સીદી સાચાસૈદખાન અને જગિરામા સીદીઅબર,¹ એ બન્ને સ્વતંત્ર થઈ બેઠા કરતા હતા રાજએ તેઓને પણ પોતાના તાબામા લઈ લીધા

મોગલોએ નિમ્મશાહીનો કબજો કરેલો ધણો પ્રદેશ શાહજીરાજીએ હસ્તગત કર્યો અને નિમ્મશાહી રાજગાદી પુનઃ સ્થાપન કરી શાહજીરાજીને બાદશાહે એ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ શાહજીરાજીનો પરાજય કરવા માટે લશ્કર મોકલ્યું- રાજએ તેઓને હરાવી કાઢ્યા મોગલોના સૈન્ય સાથે વિજપુર સરકારની સહાયતા-વડે, પરિતે નામક સ્થળ આગળ શાહજીરાજીએ મોટું તુમુલ યુદ્ધ કર્યું અને તેઓનો કચ્ચરધાણ કાઢી નાખી કાઢી કાઢ્યા અને મારીને ખાનદેશ તરફ નસાડી ચૂક્યા, એથી શાહજીરાજી વિશેષ ચીડાયો અને ખાનદેશનર તથા ખાનજમાન-ને વિશાળ લશ્કર આપી શાહજીરાજીનો બળવો શાત પાડવા મોકલ્યા, પરંતુ એ સરદારોને પણ રાજએ હરાવી પાછા નસાડ્યા વિજપુર દરબારના રજકુલા-

સીદી સરદાર સ્વતંત્ર થઈ રહેલો હતો મુરારપતની સલાહથી શાહજીરાજીએ તેને એવું લખી જણાવ્યું કે-“તમારે આ નવા નિમ્મશાહીને મુજરી કરવાને માટે આવવું અને અમને મદદ કરવી” તેમનું આ કહેવું તે સીદીએ માન્ય કર્યું નહિ તળકાકળીના બધા પ્રદેશ શાહજીરાજીને આપી દઈને વિજપુર સરકારના દરબારમા જઈને રહેવાની તેણે યોજના કરી શાહજીરાજીને આ વાત પસંદ પડી નહિ શાહજીરાજીની મદદ માટે થોડાક માણસો મુખીને મુરારપત ન્યારે પાછા વિજપુર જવાને નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે મળીને વિજપુર જવા માટે આ સરદાર પણ પોતાના પ્રદેશમાથી નીકળ્યા હતા તે વખતે શાહજીરાજીએ તેનાપર હલ્લા કરીને તેને બહુ હેરાન કર્યો હતો, પણ મુરારપતના વચ્ચે પડવાથીજ તેનો ઘટકારો થયો હતો

¹ આ અબર સાધકખાનના વતી શાહજીરાજીને બેડે લડતો હતો રાજએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો, એવું પ્રે. સરકાર જણાવે છે

² પ્રે. સરકાર જણાવે છે કે આ સરદારે શાહજીરાજીની એક ટુકડીને હરાવી હતી અને બારે કતલ ચલાવીને ત્રણ હબર માણસોને કેદ કર્યા હતા ૮૦૦૦ પોદ અનાજ વગેરે સામગ્રી જતી હતી તે પકડી લીધી હતી

પાન અને મુરારપત, એ ઉલ્લખને પણ રાજનીહિ મત અને મદદ હોવાથી તેમની પાસે થી પણ લશ્કર બેઠું થયું હતું, તેથીજ શાહજી રાજ મોગલોના લશ્કરનો પરજીયા રવાને શક્તિવાન થયા તેમણે અહમદનગરમાં સૈન્ય એકઠું કરીને દોલતાબાદ ખીના મોગલોના પ્રદેશમાં લૂટકાટ શરૂ કરી

એ વખત સૈન્ય મોકલવા છતાં શાહજીરાજએ તેમની કુર્ફશા કરી હરાવી પાછા કહાડયા, તે જોઈ શાહજીહાન ધણો ગુસ્સે થયો તેમાં વળી એ બળવાખોરો- વિજયપુર સરકારે મદદ કર્યાની વાત જાણતા બાદશાહને ધણોજ ક્રોધ થયો. નેજામશાહીને તદ્દન નિર્મૂળ કરી તે પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માટે બાદશાહ- ને સરળતા લાગતી હતી તે માત્ર જામ છે, એવું શાહજી રાજએ થોડાજ તમચમાં બતાવી બાધુ બ્યારે બાદશાહના સમજવામાં આવ્યું કે, નેજામશાહી તથા પ્રારંભમાં કલહ શરૂ કર્યો તે વખતે તેની જે સ્થિતિ હતી તેજ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે અને પ્રથમમાં કરતા હમણાં વિશેષ બળવાન થયું સાથે લડવાનો સમય આવ્યો છે, ત્યારે તેના શરીરમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો ક્રોધના આવેશમાં તેણે મેવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, પ્રયત્ન લશ્કર લઈ દક્ષિણમાં જવું, શાહજીરાજને પાલખમાં બેસાડીને નેજામશાહી સર્વ પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવો અને લાજ મળતા વિજયપુરની બાદશાહી તથા ગોવળકોડાની કુતુબશાહી, એ બે સુસલમાની રાજ્યોને જડ- રૂળથી ઉખેડી નાખવા એ પકડે નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ સૈન્યસહિત શાહજી રાજના પરજીયા માટે કેથે બરાયલા સિંહની પેઠે દક્ષિણમાં ધસી આવ્યો.

બાદશાહે પ્રથમ એવો વિચાર કર્યો કે, મહમદ આદિલશાહને લખકીનો સદેશો મોકલી શાહજીરાજના પક્ષમાંથી જૂદો પાડવો એ વિચાર પ્રમાણે તેમણે આદિલશાહ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે -“ નેજામશાહીના જે કિલ્લા તમે લીધા છે તે સર્વ અમારે સ્વાધીન કરવા, મુલ્કમેદાન નામની તોપ તમે પરિ- ષ્યાના કિલ્લામાંથી વિજયપુર લઈ ગયા છો તે પાછી મોકલવી, શાહજીરાજ અને તેના પક્ષના કેઈ પણ મનુષ્યને કેઈ પણ પ્રકારની સહાયતા કરવી નહિ, એ

૧ પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, પચાસ હજારનું સૈન્ય લઈને બાદશાહ આ વખતે દક્ષિણમાં ઉતરી પડ્યો હતો.

૨ એ નામનો અર્થ રજીસ્ટ્રારનો રાજ કિવા સિલ્લ થાય છે એ તોપ નેજામશાહની આજ્ઞાથી કોન્ટેન્ટનો પલના એક કારીગર અહમદનગરમાં બોરીને (જેમ લોખંડના-બીડના-કારખાનામાં બીજા ચત્રો મરીને તૈયાર કરે છે તેમ) તૈયાર કરી હતી એવું વજન ૨૫ કિલો હતું એક અંગ્રેજ બ્રિટિશરે એવું વજન લગભગ ૩૨૦૦૦ રતલ કહ્યું છે એની લખાઈ નવ હાથ છે અને પરિઘ પણ તેટલોજ છે એમાં દારૂનો ગોળો રહેવાની જગ્યા એટલી મોટી છે કે તેમાં બેસીને પાંધડ સહજરતે બાધી રોકાય છે એના મોઢાનો બ્યાસ ચાર ફુટ અને આઠ ઇંચ છે એવું કહેવામાં આવે છે કે હુસૈન નેજામશાહે રામરાજ હપર સ્વારી કરી તે સમયે એ તોપ સાથે લઈ ગયા હતા એ તોપ હમણાં મહાકાળીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આંધ્રિક લે કો હજી તેની પૂજા કરે છે ચૈત્રગરબે વિજયપુર જીત્યું તેના સ્મરણાર્થે ૬૦ ૩૦ ૧૬૮૫ માં તેના ઉપર એક લેખ કોતર્યો હતો ૯૦ ૨૦ ૧૮૨૩ માં કચની સરકારે એ તોપ ઇંગ્લેન્ડના રાજને બેટઆપવા પાઠ્યું હતું, પણ એક એન્જિનિયરે એના અભિપ્રાય આપ્યો છે કે, તેને ઝિંકારાસુધી લઈ જવાનો રસ્તો સમજાવાળો નથી, તેથી તે હજી ત્યાંજ પડી રહી છે.

સરતો કળ્લ કરી તે પ્રમાણે વર્તવા તમે તૈયાર હો તો નિળમશાહીની સત્તા નીચેની સર્વ કોકલુપટ્ટી, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેની તળેડીનો સંબંધો પ્રદેશ અને તમને આપીશું, પણ જો એ સરતો કળ્લ નહિ કરશે તો તમારું રાજ્ય તદ્દન પાચમાલ કરવાનો અને ઉલોગ કરીશું ” તેમની એ સરત વિળપુર સરકારે કળ્લ કરી નહિ, કારણ કે રણદુલ્લાખાન વગેરે સરદારોને શાહજીરાજાના પક્ષમાં રહેવાનુંજ વિશેષ ઇષ્ટપ્રદ જણાયું હતું.

શાહજહાન એ યુક્તિમાં ફાળો નહિ, એટલે એકીવખતે બન્નેનો પગબંધ કરવાનો તેણે ઘાટ ઘડ્યો પોતાના લશ્કરના ચાર વિભાગ પાડ્યા તેમાંથી બે વિભાગ શાહજીરાજા તરફ અને બે વિભાગ વિળપુર સરકાર તરફ મોકલ્યા શાહજીરાજા તરફ મોકલેલી બે ટુકડીમાં એક ઉપર શાહિસ્તેખાન નામક સરદાર પ્રમુખ હતો. તેને આદોર, નાસિક, સમગ્રનેર વગેરે શહેરો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ તથા કિલ્લા, કે જે શાહજીરાજાના તાબામાં હતા તે જીતી લેવાનું કામ સોંપી બીજી ટુકડી ઉપર ખાનજમાન નામનો સરદાર નિમ્નો હતો તેમાં વીશહજાર ધોડેસ્વાર હતા તેને એવું કામ સોંપ્યાહતું કે, શાહજીરાજા સાથે રણમેદાનમાં યુદ્ધ કરી તેને ત્યાંથી હાકી કઢાડવો અને કોકલુપટ્ટીના કિલ્લા જીતી લઈ શાહજીરાજાને નિળમશાહી પ્રદેશમાં કોઈ પણ સ્થળે ધોળવા દેવા નહિ.

મોગલોના પ્રમુખ સૈન્યે શાહજીરાજા ઉપર બે બાજુથી એકદમ મારો ચલાવ્યો, તેમ છતાં તેઓ જરા પણ ગભરાયા નહિ તે તેજસ્વી અને ઓજસ્વી પુરખે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે અટલ ધૈર્યપૂર્વક છેવટ સુધી યુદ્ધ કરવું, ડરીને નાસી જવું નહિ આ પ્રસંગે રાજાએ પોતાનું સર્વ ક્ષાત્રતેજ પ્રકટ કર્યું શાહજીરાજાનું અપ્રતિમ યુદ્ધકૌશલ્ય, વિલક્ષણ રણવેગ અને વિચક્ષણ રણચાતુર્ય જોઈને તેમના કદા શત્રુઓએ પણ દાતમાં આગળા કરડ્યા. રાજાએ મોગલોના સૈન્યને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો, પરંતુ તેઓની સખ્યા વિશાળ હોવાથી રાજાના લશ્કરમાં લગણું પડવા લાગ્યું નાસિક અને આદોર પ્રાતમાના પચીસ કિલ્લા મોગલોએ તાબે કર્યા રાજાના તાબાનો સોલાપુર અને બેદર શહેરની વચ્ચેના સંબંધો પ્રદેશ તથા કોકલુપટ્ટીના ઘણા ચાણા તેઓએ જીતી લીધા કોકલુપટ્ટી શત્રુઓએ નસાડી મુક્યાથી શાહજીરાજા અહમદનગર તરફ જઈ ભારાઈ ખેડા શત્રુની બન્ને લશ્કરી ટુકડીઓ તેમની પૂઠ શોધતી ફરતી હોવાથી, તેઓના પગમાંથી છૂટવા માટે નિરુપાયે ધણી ચાલાકીથી તેઓ ચાલાકગોદા અને બારામતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સતાઈ રહ્યા ત્યાં પણ શત્રુઓએ પૂઠ પકડેલી હોવાથી તે કોલ્હાપુર અને મિરજ પ્રાત તરફ ગયા ત્યાં તેમને વિળપુર સરકારની સહાયતા મળતાજ પાછા ફરી મોગલોના સૈન્ય ઉપર હુમલા કરવા માડ્યા તેમનો અનભડાર ભૂટી લીધો મોગલ લશ્કરને અન્ન મળતું નહિ હોવાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવાની કિંવા તેમની પૂઠ પડવાની તેઓની હિંમત ચાલી નહિ.

એ સમાચાર સાંભળી શાહજહાને ખાનજમાનને આજ્ઞા કરી કે—“શાહજીરાજાની પાછળ જવામાં લશ્કરની ધણી પામમાલી ચાલે છે; તેથી હચમચાં તેની

પૃથ્ઠ છોડી દઈ વિઝપુર સરકારના હેશ ઉપરજ સ્વારી લઈ જવી તે સરકારના પરજન્ય કયાં પછી શાહજીરાજને તામે કરવામા વિશ્વળ થશે નહિ " એ આજ્ઞા પ્રમાણે ત્રણ મોગલ સરદારોએ વિઝપુર રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી અને સર્વ સ્થળે એકસરખી ધમાચકડી મચાવી મૂકી તેઓના ધણા કિલ્લા અને શહેર તાપ્તામા લીધા અને હજારો મનુષ્યોને કંદ પકડયા શત્રુની વિશાળ સેના ઠેઠ વિઝપુર નજીક જઈ પહોંચી એ સમયે આદિલશાહ બાદશાહ ગલરાયો તેનામા શત્રુ સામે લડવાનું સામર્થ્ય નહોતું તેથી તેણે સહિ કરવાનું કહાવતાજ અને પક્ષ વચ્ચે સહિ થઈ? આ સહિ વિઝપુર સરકારને અનુકૂળ થઈ તેમા એવો દગલ થયો હતો કે, પરિડા અને સોલાપુરના કિલ્લા અને તેની તળેટીનો સર્વ પ્રદેશ મદમદ આદિલશાહને મળે, સોલાપુરની પૂર્વના બેદર, કલ્યાણી અને નલદુર્ગ, એ પ્રાંતો-પર પણ આદિલશાહનીજ સત્તા કાયમ રહે મુલકમૈદાન તોપ તેમણે પોતાની પામેજ રાખરી, કેકણપટ્ટીમા વિઝપુર સરકારના પ્રદેશની સાથે જોડાયેલો નિળમશાહીને જે પ્રાંત વસઈની નદીસુધી છે, તે આદિલશાહના તાપ્તામાજ રહે, તેજ પ્રમાણે જીમા અને નીરા નદીઓના મધ્યનો, ચાકણના કિલ્લા સુધીનો જે દેસ પ્રથમ નિળમશાહીના તાપ્તામા હતો, તે આદિલશાહને મળે એટલો મોટો વિશાળ દેશ આદિલશાહને મળે તેના બદલામા તેણે મોગલ બાદશાહને દરવર્ષે બારલાખ હોન ખડણી આપરી, શાહજીરાજ પોતાના તાપ્તાના એકેએક કિલ્લાસહિત પોતાની પાસેની સર્વ તોપો અને સધળી યુદ્ધસામગ્રી મોગલોને સોંપી દે તો તેમને અને તેમના પક્ષના સર્વ મનુષ્યોને શાહજીહાન બાદશાહે ક્ષમા બક્ષી, નહિ તો વિઝપુર સરકારે તેને પોતાના રાજ્યમા તેને કોઈ પણ સ્થળે રહેવા દેવો નહિ અને મોગલોના શત્રુ પ્રમાણેજ આદિલશાહે પણ તેને પોતાનો શત્રુ માનવો આ સહિ ૬૦ સં ૧૬૩૫ મા થઈ ૨

૧ મોગલોની આ સવારીનું વળૂન પ્રાંત સરકારે ઐરગજેમના ચરિત્રમા કરેલું છે તે એ પ્રમાણે છે કે, બેતર વગેરેના નારા કરતુ, મકનના મળનારી દેતુ, દોરદાખરતુ હરતુ કરતુ અને માણસોની કતલ કરતુ મોગલસૈન્ય બાળ વયના નાડયુ હથપુષ્ટ માણસોને ષકડીને જુલામ બનાવ્યા આ પ્રમાણે મુદર જામેને તેમણે તદ્દન ચેરાન કડી નાખ્યા વિઝપુરની સરકારે શાહપુરના તળાવના બધ તોડી નાખી આજુબાજુના પ્રદેશને એકદમ જીત્ય કરી નાખ્યે, તેથી મોગલસૈન્યને લ ચાર થઈને પાછુ જતુ પડયુ

૨ પ્રાંત સરકારે આ સંમિતી કલમો ઐરગજેમના ચરિત્રમા નીચે પ્રમાણે આપેલી છે (૧) આદિલશાહે મોગલ બાદશાહને તામે રહીને તેની આજ્ઞાએનું પલન કર્યુ (૨) નિળમશાહીનો નારા થયો છે, એવું ઠેરવીને તેના મુલક આદિલશાહે અને મોગલ બાદશાહે આપસઆપસમા વહેલી લેવો અને આ વહેલી લીવેત્રો મુલક તાપ્તામા લેતી વખતે મોગલ સરદારોએ હરકત કરવી નહિ (૩) આદિલશાહને સધળો મુલક તેની પાસે કાયમ રહે અને નિળમશાહીના સોલાપુર, વાવણી પંદેડા, માળકી, ચિદંશુપ, પુના, સૂયા અને કેકણ વગેરે પચાસ પરગણા તેણે લેવા (૪) આદિલશાહે વીસલાખ રૂપિયા આપવા (૫) મોગલકોડાના કુતુબશાહ સાથે આદિલશાહે કેકણપુ જતવોના ટટો લેવો કરવો નહિ, તેની સાથે મોટા લ હના ન તાથી વતંતુ (૬) કેકણ પણ મળે એકબીજાના સરદારોને ઉત્કેષવા

વિજયપુર સરકાર એ પ્રમાણે સધિ કરી, આવી પહેલી વિપત્તિમાથી મુક્ત થયા, આથી શાહજીરાજ એક મોટો મદદગાર નિરુપયોગી થવાથી એકલા પડયા, તેમ છતાં હજી પણ તેમણે ધૈર્ય ત્યજ્યું નહિ. શત્રુ સાથે છેવટ સુધી યુદ્ધ કરવું, એજ તેમનો નિશ્ચય હતો. વિજયપુર સરકાર સાથે મિત્રી થયા પછી શાહજીરાજનું સર્વ સૈન્ય છૂટું થયું, એટલે તેણે એકલા શાહજીરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી આટલી બધી વિશાળ સેનાએ રાજની સત્તા પૂક પકડી વચમા થોડા અવકાશ મળતાજ રાજ્યે કોકણમા જઈ પોતાના બચેલા કિસ્સાનો સંપત બદોબસ્ત કરવા માડ્યો હતો, પણ એટલામા તો મોગલોનો પ્રચલ સૈન્ય-સાગર તેમના ઉપર ઉછળી પડ્યો અને તેમા વિજયપુરની સરકાર પણ સામેલ થઇ તેના મરદાર રણકુલાખાન સૈન્ય લઇને મોગલોની મદદ ગયો. આથી તેમના કિલ્લા શત્રુના હાથમા જઈ પડ્યા અને તેઓ પોતે ધેરાઈ ગયા અને આખરે માહુલીના કિલ્લામા જઇને રહ્યા. મોગલોનો સરદાર ખાનજાહાન તેમની પૃઠેજ હતો તેણે કિસ્સાને ઘેરો ધાલીને તોપોનો મારો શરૂ કરી દીધો. રાજ્યે કેટલાક સમય સુધી કિસ્સાનો અચાવ કર્યો, પણ આખરે તેમને કિલ્લો સ્વાધીન કરવો પડ્યો. છેવટે શાહજીરાજએ નિરુપાયે શાહજીરાજ ખાદશાહને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે-“મારા સર્વ અપરાધ હામા કરવા અને મને નોકરી આપવી” ખાદશાહે રાજની એ વિનંતિ સ્વીકારી નહિ તેમણે ઉત્તર વાળ્યો કે-“તમને પ્રથમ મનસબ આપી હતી, નેમ છતાં તમે ફિદ્લીની ખાદશાહી સાથે વિરોધ કર્યો અને અતે બળવો કરી અમારું પુષ્કળ નુકસાન કર્યું, તેથી તમને અમારી પાસે પુન નોકરી મળશે નહિ. તમને માત્ર વિજયપુર સરકારની નોકરી કરવાની પરવાનગી આપી છે” એવો ઉત્તર મળ્યાથી શાહજીરાજએ માહુલીમા નિબંધ રહી ગાદીપર બેસાડેલો ખાજરાજ ખાદશાહને સ્વાધીન કર્યો અને પોતાના બચેલા મનુષ્યોસહિત વિજયપુર આવ્યા (ઈ. સ. ૧૬૩૭) ૨

શાહજીરાજની આદિલશાહીમાં નોકરી

શાહજીરાજ વિજયપુર આવ્યા તે સમયે આદિલશાહે તથા રણકુલાખાન અને મુરારપત વિગેરે કારભારીઓએ તેમનો સાગે સત્કાર કર્યો તથા તેમને ધણા સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યા એવો કર્તવ્યપરાયણ, બળવાન અને શર સરદાર પોતાને મળ્યો તેથી તેઓને અતિશય આનંદ થયો. મોગલો સાથે તેમને હમણાજ સધિ થઇ હતી તેની સરત પ્રમાણે શાહજીરાજની પ્રથમની સર્વ જગીર આદિલશાહના તાબામા આવી હતી તેમાના પુના અને સુપા

નહિ, અને જે સરદારે ટટો બખેડો કરેલો હોય તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવો નહિ. (૭) શાહજી મોગલોએ નિબંધ રહી વસાને એક રાજપુત ઉભો કરેલો હતો પણ તેણે પોતાના તાબાના જુવર, ચંબક, વગેરે કિલ્લા મોગલોને માલ આપ્યા નથી, માટે આદિલશાહે તેને આશ્રય આપવો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ વિજયપુર સરકારના મુલકમા કયાંય તેને રહેવા દેવો નહિ.

૧ આ સ્થાન મુબલ્કી ઇરાજી ખુલ્લે લગભગ ૩૨ માઇલને અંતરે આવેલું છે

૨ પ્રા. સરકાર તવારીખ-ઈ-સિવાજી નામના ક્રેડને આધારે ૧૬૩૬ ના અક્ટોબર મહિનામા શાહજીરાજના સરકારની નોકરીમા રહ્યા, એવું જણાવે છે

પરગણા,^૧ રાજને જાગીરતરીકે આપ્યા હતા રાજ્યે એ જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ, દાદાજી કોડદેવ^૨ નામના એક હુશિયાર અને વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને સોંપ્યું હતું. જાગીરના રક્ષણ માટે તેની પાસે એક હજાર ધોડેસ્વારો રાખ્યા હતા તેમણે એ સ્વારો ઉપર સીદી હિલાલને પ્રમુખ નિમ્નો હતા.

આદિલશાહને, મોગલો પાસેથી ભીમા અને નીરા નદીઓની વચ્ચેના પ્રાંત પ્રાપ્ત થયો હતો તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મુરારપતને^૩ સોંપ્યું હતું એ કાર્યભારીએ નોકરીપર જતી વખતે શાહજીરાજને પોતાની સાથે લીધા હતા શાહજીરાજ એ દેશના પક્કા ભોમિયા હતા તેથી એ કામમાં તેને રાજની ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી તે જોવા અપ્રતિમ થોડા હતા, તેવાજ ચતુર અને શુદ્ધિમાન કાર્યભારી હતા તેમનામાં એવા અલૌકિક ગુણ હોવાથી મુરારપતના મનમાં તેમનાસખધી અધિક આદરશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમનાપર સંપૂર્ણ સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. મુલતાને સોંપેલું કાર્ય પૂરું કરી, મુરારપત દરબારમાં આવ્યો તે સમયે તેમણે મુલતાને પાસે રાજના અતિશય વખાણ કર્યા અને એવી ભલામણ કરી કે, એવો શર મુદ્દકલાનિપુણ અને રાજકાયધુરધર પુરુષ હોડવો નદિ, તેનું બને તેટલું જોરવ વધારી આપણી પાસે હમેશા રાખવા માટે તેને ઉત્તેજન આપવું.

શાહજીરાજનું ચાતુર્ય જોઈ મુરારપત આશ્ચર્યચકિત થયો હતો, કેટલીક બખરોમાંથી તેસખધી એક કથા મળી આવે છે રાજ્યે વિળપુર સરકારને સલાહ આપી દોલતાબાદના કિલ્લાપર ચઢાઈ કરવાની મદદ માગી, ત્યારે તેમણે મુરાર પતને ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો લશ્કર ચાલ્યું જતું હતું, ત્યાં માગ માજ સૂર્યગ્રહણ^૪ થયું, તેથી ભીમા ઈંદ્રાયણીના સંગમ પાસેના નાગરગાવ^૫ નામક ગામ આગળ લશ્કરનો પડાવ નાખ્યો ત્યાં તેમણે પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું આ સમયે મુરારપતના

૧ રાયરીની બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, દોલતાબાદની લડાઈમાંથી પાછા ફરતી વખતે, શાહજીરાજની હોશિયારી અને યોગ્યતા જોઈ મુરાર જગદેવે તેમને એ પરગણા બક્ષિસ આપ્યા હતા તવારીખ-ઈ-શિવાજી નામના બખરમાં ચાકણથી તે ઇલાપુરસુધીનો પ્રાંત અને શિરવળ એટલું રાજને જાગીરમાં મળેલું હતું, એમ જણાવેલું છે.

૨ દાદાજી, એ પ્રાંત પુના, પરગણા પાટસ, મોજો મલકણનો પટવારી હતા. શાજીપાડેએ અઢાર ઓગણીસ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા તે વખતના કાગળપત્રોમાં તેના નામની આગળ કોડાણા કિલ્લાનો તુખેદાર અને જુમરનો મજમુદાર એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૩ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે “બસાતીન-ઈ-સુલાતીન” ને આધારે મુરારપત જગદેવનો વધ સને ૧૬૩૬ ના સુમારમાં થયો હતો. એ આ હકિકત ખરી હોય તો શાહજીરાજ બીજા કોઈ સરદારની સાથે સ્વારીમાં ગયેલા હોવા જોઈએ, પરંતુ મરાઠી બખરમાં તો મોરારપતજી નામ આપવામાં આવેલું છે.

૪ રાકે ૧૫૫૫ ના શ્રીમુખ નામ સવત્સરમાં ભાદ્રપદ મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે એ બહણું થયું હતું.

૫ આ ગામ આગળ હાથીની ટુલા થવાથી તેનું નામ ટુલાપુર પડ્યું હતું આ ગામને એવું નામ જોરગઢેએ આપ્યું હતું, તે હકિકત સાચી નથી.

અનમા વિચાર થયો કે, પોતાને સ્વારી કરવાના હાથીની રાખતુલા કરવી અને તે રૂપુ બ્રાહ્મણને દાન કરવું, પરંતુ હાથીની તુલા કરવી શી રીતે? એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો કોઇની બુદ્ધિ ચાલી નહિ ત્યારે શાહજીરાજએ મુચના કરી કે, હાથીને હોડીમાં ચઢાવવો, તેના બારથી હોડી પાણીમાં ડૂબે એટલે ત્યાં આગળ નિશાની કરવી, પછી હાથીને બહાર કાઢી હોડીમાં પથરા ભરવા અને નિશાની સુધી પાણીમાં ડૂબે એટલે તે સર્વ પરચરનું વળન કરવું એટલે હાથીનું વળન થશે રાજાએ આવી સાદી પણ કોઇને નહિ સૂઝેલી યુક્તિ બતાવી, તેથી મુરાર પતે તેમના ધણા વખાણુ કર્યા મુરારપતે હાથીનું વળન થયું તેટલી કિંમતના ગામ બ્રાહ્મણને ધનામ આપ્યા

મુરારપતની સાથે જઇ મુલતાનનું કામ કર્યો પછી શાહજીરાજ વિજયપુર પાછા આવ્યા, પણ ત્યાં ધણા દિવસ રજા નહિ બીજે વર્ષે આદિલશાહના અનમા એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, કહ્યુંટકના હિંદુ જમીનદારોનો પરાજય કરી ત્યાં આપણી સત્તા વધારવી તેમણે એ ચઢાઇ માટે રણદુલ્લાખાનની નિમણૂક કરી, તેને “સર લશ્કર” ની પદવી આપી તથા શાહજીરાજને તેના મદદમાર નિમ્યા એ ચઢાઇમાં ગળાએ રણદુલ્લાખાનને ધણા અત કરણુપૂર્વક મદદ કરવાથી મુલતાને તેમને તે પ્રાતમાની કેટલીક જગીર આપવાનું વચન આપ્યું રાજાએ રણદુલ્લાખાનને ધણા ઉત્સાહપૂર્વક સહાયના કરી તેથી મુલતાનનો ઉદ્દેશ ધણે બાગે સિદ્ધ થયો તેમણે ત્યાંના જમીનદારો સાથે બે ત્રણ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યો અને તેમના ધણાને તાબે કર્યા એમના એક યુદ્ધનો ઉલ્લેખ એક બે બખરોમાં થી મળી આવે છે રાયારાયલ નામક એક હિંદુ રાજા કહ્યુંટકમાં પ્રબળ યદ્ધ વિજયપુર રાજ્યના, તે બાજુના પ્રાતમા મોટા ઉપદ્રવ કરતો હતો શાહજીરાજએ તેની સાથે બે વખત મોટા યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને અક્કલકોટ, બાગલકોટ, કોલ્હાર, બેગશન, વાસકોટ, બાળાપુર અને શિરટા પગથણ તાબે કર્યા શાહજીરાજએ આવા પરાક્રમના કૃત્યો કર્યાથી રણદુલ્લાખાનને તેમનાપર અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો વિજયપુર પાછા ફર્યા પછી ખાને મુલતાન પાસે વારંવાર રાજાની સ્મૃતિ કરી મુલતાન રાજા ઉપર ધણા મુશ થયા તેમણે કહ્યુંટકમાંના બે પરગણા જીતી લીધા હતા તેજ રાજાને જગીરમાં પાછા આપ્યા કેટલાક દિવસ પછી આદિલશાહે તે જગીરમાં રતનપુર, દેવગઢ, કનકગિરિ અને રાજદુર્ગ નામક તેજ દેશના પરગણા બોટી આપ્યા, તેજ પ્રમાણે રાજાને વિશેષ જગીરતરીકે મહા-

૧ વિજયનગરના રાજકુટુંબનો એ હરી, એમ માનવામાં આવે છે કેટલાક અધ્યામ તેનું નામ શીરમ શામલ એવું પણ જણાવેલું છે

૨ હાલમાં તેનું નામ ભેગશીર છે મિ. ક્રિકેટ જણાવે છે કે, કેપ્તૌડા નામના એક સાળની રાજધાની એ રાહેરમાં હતી ઇ. સ. ૧૬૩૭માં શાહજી રાજા અને રણદુલ્લાખાન કહ્યુંટકપર સવારી લઈ ગયા ત્યારે આ રાજાને તેમણે લડાઈમાં જીત્યો બીજે વર્ષે વિજયપુર સરકારે રણદુલ્લાખાનને પાછા બોલાવી કહ્યુંટકની ચઢાઈની બધી વ્યવસ્થા એકલા શાહજીરાજને સોંપી. તેમણે કોલ્હાર, બાળાપુર, વગેરે પ્રાંતો હસ્તગત કર્યા આ જીતેલા પ્રાંતો વિજયપુરની સરકારે રાજાને જગીરતરીકે એક આપ્યા

શ્રી. ૩

રાબૂઆ છદાપુર, આરામતી અને માવળપ્રાત મળ્યા તેમજ કરાડ પ્રાતના ખાવીશ ગામોની દેશમુખીની સનદ પણ મળી

શાહજીરાજના શૌર્યવીર્યાદિ ગુણતુ યોગ્ય દર્શન થવાથી આદિલશાહે તેમની સારી પેઠે કદર કરી તેઓ ધણા હુશિયાર અને વિશ્વાસુ નોકર છે, એવી સુલતાનની ખાત્રી થઇ કહ્યુંટક અને દ્રવિડ દેશનો જે મુલક આદિલશાહની સત્તામાં આવ્યો હતો તેની સુવ્યવસ્થા કરવાનું અને રક્ષણ કરવાનું કામ ધણું વિશ્વદ હતું આદિલશાહને ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે, હુશિયાર અને વિશ્વાસુ સરદાર સિવાય તે કામ પરિપૂર્ણ થશે નહિ સર્વ સરદારોનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો કે, એ કાર્યપર શાહજીરાજને મોકલવામાં આવશે તો તે ઉત્તમ રીતે પાર પડશે એ પરથી શાહજીરાજને તે પ્રાતની સુખેદારી આપી ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા એ પ્રાત વિજાપુર સરકારની સત્તા નીચે નવોજ આવેલો હોવાથી ચારે દિશામાં જે અરાજકતા પ્રસરી રહી હતી, તે બધ પાડી સરકારની સત્તા વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપવાની હતી રાજ્યે સર્વ પ્રકારની અરાજકતા અને તોફાનો બધ પાડી દઇ સુવ્યવસ્થિત બદોબસ્ત કર્યો એ પ્રાતમાં જમાખ ધીની નવી પદ્ધતિ શરૂ કરી ત્યાંની પ્રજાને સુખી-આબાદ કરી તેમ થવાથી સરકારી ઉપજ પણ સારી પેઠે વધી એ સુવ્યવસ્થા કરવા માટે રાજ્યે મહારાષ્ટ્રમાંથી પુષ્કળ બ્રાહ્મણ કારકુનોને ત્યાં મોકલાવ્યા હતા હમણાં તે પ્રાતમાં જણાતા દેશમુખ, દેશપાડે, કુધકણી, શિરસ્તેદાર વગેરે ઉપનામના કોકાનો મળ નિવાસ મહારાષ્ટ્રમાં હતો, તેમને શાહજીરાજ લઇ ગયા હતા રાજ્યે સ્વત મલિક બનતું શિક્ષણ મેળવેલું હોવાથી સારી વ્યવસ્થા કરવામાં તેમને જરા પણ અધર લાગ્યું નહિ સુવ્યવસ્થા કરતા પ્રજાને વચરકારણે જરા પણ દુલવવામાં આવી નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ઉપર ત્યાંની પ્રજાનો સહભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વર્તવામાં તેઓ સદા તત્પર રહેતા વિજાપુર-સરકારને પ્રતિવર્ષે મોકલવામાં આવતી મહેસુલ નિમ્મિત મોકલવી દેતા, ઉપરાત પોતાની પાસે પણ કાંઇ અર્થસચય થાય તે માટે હમેશા કાળજી રાખતા હતા

શાહજીરાજ કહ્યુંટકમાં ગયા પછી, પ્રથમ એગરંગમાં નિવાસ કરતા હતા, પરંતુ સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસર્યા પછી તેમણે બાળાપુરમાં નિવાસ કર્યો એ સમયે તળવરમાં વિજયરાધવ નામક એક બળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્રિચિનાપલ્લીના રાજા સાથે શત્રુતા થઇ બન્ને વચ્ચે કલહ જાગ્યો ત્રિચિનાપલ્લીની સરકારે શાહજી રાજા સાથે મૈત્રી કરી અને કહેવડાવ્યું કે-“ તમે અને અમે એકત્ર થઇ તળવરના રાજાનો પરાજય કરી તેનો દેશ તામે લઇએ તમારી ચઢાઇનો ખર્ચ પાંચ લાખ રૂપિયા અમે આપીશું ભૂટ કરતા જે મળે તે તમારે લેવું” એ પરથી રાજ્યે વિજયરાધવ ઉપર ચઢાઇ કરી યુદ્ધ કર્યું, તેમાં વિજયરાધવનો પરાજય થયો અને તે રણમાં મરણ પામ્યો તળવર શાહજીરાજના તાબામાં આવ્યું તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું એ પ્રાત સારો જાણી રાજ્યે પોતાના તાબામાં રાખવાનો વિચાર કર્યો, અને ત્રિચિનાપલ્લીની સરકારને સમજાવ્યું કે,

તબાવર પ્રાત અમે અમારા તાબામા રાખીશું અમારી ચકાધનો ખર્ચ તમે કાઢ
પણુ આપશો નહિ, તે તેને પસંદ નહિ પડવાથી રાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર
અમે રાજ્યમે તેનો પણ પરબજ્ય કર્યો અને તેનો દેશ પોતાને તામે કર્યો અને
જે નવા બે પ્રાત રાજ્યમે જીત્યા તે વિજયપુરસરકારે ગળની સત્તા તમેજ
રહેવા દીધા

આટલે યુધી શાહજીરાજનું ચરિત્ર જોતા સહજ રીતેજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય
છે કે, આવા તેજસ્વી, મહાપરાક્રમી અને ધૈર્યશાળી પુરુષ, વિજયપુર સંસ્કારની
તાબેદારી સ્વીકારીનેજ કેમ બેસી રહ્યો ? જેણે મેગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે
ટક્કર ઝીંકી, તેમના મોટા મોટા સરદારોને પણ કેટલાક વખતસુધી દાદ આપી
નહિ તે પુરુષસિંહ, આ પ્રમાણે પરવશ થઈ રહ્યો એ શું ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે
કે, શાહજીરાજ મોટા ધૂર્ત અને ધૈર્યશીલ હતા કેવળ આવેશાદિ વૃત્તિઓને
વશ થઈ એકાદ અવિચારી કૃત્ય કરી, પોતાનો નાશ કરવો શુદ્ધિમાન પુરુષને
માટે ઉચિત નથી શુદ્ધિમાન પુરુષો તો જેવો પ્રસંગ આવે પડે તેવું વર્તન કરી
પોતાનો ઇજ હેતુ સાધ્ય કરવા મથન કરે છે મેગલોએ નિન્નમશાહી પાયમાલ કરી
હતી, છતાં શાહજીરાજ્યમે વિજયપુર સરકારની સહાયતાવડે તેની પુનઃ સ્થાપના કરી;
પરંતુ મેગલ આદશાહે વિજયપુર સરકારને મોટી લાલચ બતાવી તેમના પક્ષમા ફાટકુટ
પડાવી અને સઘળો નિન્નમશાહી પ્રદેશ તામે કરી અને આદશાહોએ વહેંચી લીધો
તેમ થવાથી શાહજીરાજ નિરુપાય થયા તેમને હવે કાઢનો પણ આધાર રહ્યો નહોતો
પોતાની સત્તામાથી યુમાવેલો પ્રદેશ પુનઃ મેળવવા ખટપટ કરવા જતા બે પ્રબળ
આદશાહ સાથે લય કર બાથ બીડવી પડશે અને તેમા પોતાનીજ પાયમાલી થશે,
એમ તેઓ ભયથી ગયા હતા માત્ર થોડું તોફાન અને ધામધૂમ કરી પોતાને
સંપૂર્ણ નાશ કરવો, તેના કરતા કોઈ પણ સ્થળે હમેશની જાગીર મેળવી બિવિબ્યમા
શું અને છે તે જોવું, એવો વિચાર કરીનેજ તેમણે તે સમયે વિજયપુર સરકારની
નોકરી સ્વીકારી હતી

કર્ણાટકની સુમેદારી મેળવ્યા પછી અને આદિલશાહની સંપૂર્ણ કૃપા અને વિ-
શ્વાસ સંપાદન કર્યા પછી શાહજીરાજ્યમે ધીમે ધીમે પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ પ્રકટ
કરવાનો આરંભ કર્યો કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે, શાહજીરાજની
હિંમત કર્ણાટક પ્રાંતમા બની શકે તો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની હતી ?
તમાની પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામા અને દ્રવ્યસમૃદ્ધ કરવામા તેમનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે—“ સ્વતંત્ર થવાનો મેગ આવે તો તેજ પ્રજાની

૧ સ્કોટ વેરિંગ અને લુદેલા લખે છે કે, તબાવરના સમય નામ પચીસમું હઇ
સુદ્ધગણના બહુમાર જાળખ નાઈકે સાથે તેને કલહ ઉત્પન્ન થયો શાહજીરાજ્યમે જાળખને
સહાયતા કરી, પચીસમું પસંદ કર્યો અને એ પ્રાત પોતાને તામે કર્યો જાળખને તે
પસંદ પડ્યું નહિ, તેથી શાહ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમા તે મક્ષણ ખાચે સત્તમે તેનો પ્રાત પક્ષ
પોતાને લખી કરી લીધો.

૨. પિંડિકલકન મેસુરનો ઇતિહાસ લખ્યો.

સહાયતા મળે અને વહી સરકાર સાથે યુદ્ધ કરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય આવે ” તેમનો એજ ઉદ્દેશ હતો, તેનો બીજો પૂરાવો એ છે કે તેમના હાથની કેટલીક સનદો અને દસ્તાવેજો કણાઉટકની પ્રજા પાસેથી મળી આવે છે તેમાં હમેશની પદ્ધતિઓનાર “ વહી સરકારની વતી ” વગેરે આશયનો સ્પષ્ટ અર્થ હોવો જોઈએ તે જણાતો નથી, પણ “ શાહજીરાજ બોસલેના દરબાર-આથી ” એવો ઉલ્લેખ જણાય છે બીજો પૂરાવો એ છે કે, શિવાજી મહારાજને જે સમયે વિજયપુર સરકારના પ્રાતમા ધામધૂમ શરૂ કરી, તે સમયે દરબારના કેટલાક સરદારો પ્રકેટરીતે કહેવા લાગ્યા કે -“ શાહજીરાજ પોતાના પુત્ર સાથે યુધ્ધરીતે સલાહ રાખી આવી ધામધૂમ કરવાનું તેને ઉત્તેજન આપે છે ” તેપરથી આ-દિલશાહે રાજાને આજ્ઞા કરી કે -“તમે તમારા પુત્રના ગેરકાયદેસર વર્તનનો અટકાવ કરી યોગ્ય બદોબસ્ત કરો ” રાજાએ દરબારને સમજાવ્યું કે -“ મે મારી પ્રથમની પત્નીનો અને તેના પુત્રનો ત્યાગ કરી દ્વિતીય લગ્ન પણ કર્યું છે પણ દિવસ થયા તેનો અને મારો કોઈ પણ પ્રકારનો સબધ નથી સરકારની ઈચ્છા પ્રમાણે તેનો બદોબસ્ત કરવો ” એવું જણાય છે કે, રાજાના એવા પ્રત્યુત્તરથી તે સમયે આદિલશાહના મનનું સમાધાન થયેલું હોવું જોઈએ, કારણ કે તેમણે તે સમયે રાજાને કાંઈ પણ શિક્ષા કરી નહોતી એવા ઉગ્ર જવાબમાં ખરો ઇસારો શુ હતો તે કાંઈને કહેવાની અગત્ય રહેતી નથી રાજાને જણાયું હોત કે પોતાનો પુત્ર ઉદ્ધત વર્તન ચલાવે છે તે નિષિદ્ધ છે, તો તેનું ઉચ્ચ ખર્ચ વર્તન અટકાવી તરતજ જોઈએ તેવો બદોબસ્ત કરી શકત, પરંતુ પોતાનો પુત્ર જે કાર્ય કરે છે, તે પોતાના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની વૃદ્ધિકર્તા છે, એવું જણાયથી શાહજીરાજ ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપી કાંઈ પણ રીતે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઉઠાડી દઈ વેગળા રહ્યા.

આગળ ચાલતા શિવાજી મહારાજનું તોફાન ધણુજ વધી પડ્યું એ તોફાન વિજયપુર સરકારને અસહ્ય થઈ પડવાથી તેમણે શાહજીરાજને સાંન શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો રાજાએ પોતાના પુત્ર સાથે કાંઈ પણ સબધ નથી, એવું સ્પષ્ટ કહેવા છતાં પુત્ર તેજ સશય ઉત્પન્ન થવાથી વિજયપુર સરકારે તેમને શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમાં મુખ્ય કારણ એવું ઉત્પન્ન થયું કે, શાહજીરાજનો પ્રતાપ કણાઉટકમાં અતિશય વધી જઈ તેઓ સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરે છે અને તે કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવવા માટે જોઈતા સાધન-સામગ્રી એકઠા કરે છે, એવી દર-બારની પકડી ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી શાહજીરાજપર વહેમ આવવાના સબબ કારણો સરકારને જણાયા હશે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી વિજયપુર સરકારે શાહજી-રાજાને શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરી તેમને પકડી લાવવાનું કામ મુસ્તફાખાન નામના એક સરદારને સોંપ્યું આ સરદાર તે વખતે કણાઉટકની સવારીમાં હતો અને શાહજીરાજ તેની મદદમાં હતા તેમણે તે વખતે જીજસને ઘેરો ખાલેલો હતો. મુસ્તફાખાને શાહજીરાજને પકડવાનું કાર્ય બાજુ ધોરપડે મુઘોલકરને સોંપ્યું. રાજા સાથે સમરાજાશુમાં પ્રકેટરીતે યુદ્ધ કરી તેને પરાજય પમાડી કેદ પકડી લાવવાનું કામ બહુ વિકટ હતું વળી ધોરપડે જોવા સરદારને માટે તો તે કામ કેવળ અ-

સકમળ હતું જે વીર પુરુષ, મોગલો જેવા પ્રમુખ શત્રુને પૂરા પડ્યો હતો અને તેના મોટા મોટા સરદારોએ જેને પકડવાની ખટપટ કરી છતાં જે તેમના દાયમા સપડાયો નહિ, તે વિળપુર સરદારના તુઝ સરદારથી શી રીતે પરાજય પામે ? ધોરપડેએ રાજને પકડવાની એવી જાતની કશીજ ખટપટ કરી નહિ, પણ રાજને મિજબાનીનું આમ ત્રણ કહાની પોતાની પાસે બોલાવ્યા તેના આમ ત્રણનો સ્વીકાર કરીને રાજ તેને ઘેર ગયા તે વખતે ધોરપડેએ પોતાનું ઘર બનાવવાનું બહાનું કાઢીને તેમને અંદર લીધા અને તેઓ એક એરડામા હતા, તે વખતે બારણા બંધ કરી દીધા. એ એરડામા હથિયારબંધ માણસો સતાઈ રહેલા હતા તેમણે તેમને કેદ કરી વિળપુર મોકલી દીધા ? ધોરપડેએ રાજ સાથે જે સમયે એવા વિશ્વાસઘાત કર્યો તે સમયે રાજ ચદાવરા પાસે છાવાડીમા થોડા મનુષ્યો સાથે પકાવ નાખી રહ્યા હતા શિવાજી મહારાજે રાજના કહેવાથી ધોરપડેના એ વિશ્વાસઘાતનું વૈર કયા પ્રકારે લીધું, તે તેમના ચરિત્રમા યોગ્ય સ્થળે પ્રકટ કર્યું છે.

શાહજીરાજને પકડી વિળપુર લાવ્યા તે વખતે દરબારમા તેમને દેહાતની શિક્ષા આપવાનો વિચાર થયો એ સળધી વાદવિવાદ ચાલતા અતે નક્કી થયું કે તેમને ભીતમા ચણી લઈ મારી નાખવાની બીક બતાવવી તેમ કરવાથી રાજ પોતાના પુત્રનો બદોખસ્ત કરી તેને યોગ્ય શિક્ષા કરશે એ સળધી સંપૂર્ણ હકીકત આગળ યોગ્ય સ્થળે પ્રકટ થશે ? આ સ્થળે એ સળધી એટલું જ લખવું ઉચિત છે કે, આદિલશાહે શાહજીરાજ જેવા પરાક્રમી અને શૂરા સરદારને દેહાત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો, તે તેમના વર્તનસળધી સંપૂર્ણ વહેમ આવવાને લીધેજ હતો, તેમા કાંઈ પણ સંદેહ નથી, પણ શિવાજી મહારાજે મોગલ બાદશાહ સાથે મુલાકાત કરી પોતાના પિતાને અંધાર મૃત્યુમાથી છોડાવ્યા કે દિલ્હીના રાજ મ-

૧ મોઝક જણાવે છે કે, મુસ્તફાખાનની આજ્ઞાથી ધોરપડે અને આસદખાને એક દિવસ માત્ર કાળમા શાહજીરાજની હાવણીપર હુલ્લો કર્યો રાજ રાત્રે આનંદપૂર્વક સ્વસ્થ નિદ્રાવશ થયા હતા શત્રુ પોતાને પકડવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાજ તે અલાહને ઉઠ્યા અને ધોડાપર સવાર થઈને ગમે ત્યાં નાસી જવાના ઈરાદાથી એકલાજ થોડાને મારી મૂક્યો, પણ ધોરપડેએ તેમની પૂક પકડી કેદ કરીને ખાનની પાસે આજ્ઞા નોણે તેમને કેદમા રાખી તેમના ત્રણ હબ્બર ઘોડેરુદોને નસાડી મૂકીને હાવણીમાની દરેક વસ્તુ લઈ લીધી આદિલશાહે આની બખર પતાજ શાહજીરાજને વિળપુર બોલાવી મળાવ્યા અને અફઝુલખાનને મોકલીને કહ્યું કે આની તેમની પૂર્વ મિલકત જપ્ત કરી.

૨ આઠમું પ્રકરણ જુઓ
૩ કેટલીક બખરીમા લખ્યું છે કે, રઘુદેવજીખાન એ શાહજીરાજનો જીવનભ્રમિત હતો તેણે બાદશાહ પાસે હુકમ રદ કરાવી રાજને છોડાવ્યા. રાધરીની બખરમા એ હુકમ રદ કરાવવા સળધી લખ્યું છે કે, શાહજી રાજને ધોરપડેએ પકડ્યા પછી શાહે એવી આજ્ઞા કરી કે, શાહજી રાજને વિળપુર ન લાવતા ત્યાજ તેમને કેદ મારવા. એ આજ્ઞાજતાજ રઘુદેવજીખાને સસારત્યાગ કરવાનો દોખ કરી કિંકરી નેપ ખાતલું કર્યો અને બાદશાહ પાસે જઈ તેણે મક્કે જવાની ધરવાનગી માગી બાદશાહેને જવાબ કે, એવા બખરવાન સરદાર આવ્યો જવાથી આપણા રાજ્યને મોટું નુકસાન થશે; તેથી બાદશાહે તેનો

અસ્થ હોવાથી રાજ્યને મારી નખાય તેમ નહોતું, તેથી આદિલશાહે એવા નિશ્ચયો કે રાજ્યને પુનઃ કર્ણાટક જવા દેવા નહિ, પણ તેમને વિજયપુરમાં જ નજરકેદ રાખવા શાહજીરાજ લગભગ ચાર વર્ષપર્યંત વિજયપુરમાં જટકી પડ્યા હતા. એટલા સમયમાં શિવાજી મહારાજે વિજયપુર સરકારના પ્રદેશમાં કાંઈ પણ તોફાન કર્યું નહિ. શાહજીરાજએ અનેક ઉપાયો ચોળીને દરબારના કારભારીઓના મન મેળવી લઈ પોતાના ઉપરનો વહેમ દૂર કરાવ્યો અને પોતાના ઉપર દરબારનો પૂર્વવત્ પુનઃ વિશ્વાસ બેસાડી કર્ણાટકની સુબેદારી પાછી મેળવી ત્યાં ચાલ્યા ગયા. શાહજીરાજએ જીવ ઉપર આવેલું સકટ વેગળું કર્યા પછી વિજયપુર સરકાર સાથે પ્રકટરીતે કંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહોતો, પરંતુ બની શકે તેટલી સ્વસત્તા વધારી કાંઈ પણ વખતે સ્વતંત્ર ચલાવો તેમનો વિચાર અત્યુચિત કાયમજ હતો. એ પછી શાહજીરાજએ કર્ણાટકમાં કયા કયા યુદ્ધ કર્યા, તેસબધી ઇતિહાસ મળતો નથી; તેથી એ મહાપરાક્રમી પુરુષનું છેવટ સુધીનું જીવનપ્રતાપ અત્રે લખી શકાતું નથી. વિજયપુર સરકારની કર્ણાટકપર જે જે ચડાઈઓ થઈ તેનું સક્ષિપ્ત વર્ણન મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે, તેમાં કોઈક કોઈક સ્થળે શાહજીરાજસબધી લખ્યું છે તેમાં વિજયપુર સરકાર તરફથી શાહજીરાજએ, ઘણા સૈન્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું, એમ પણ લખ્યું છે. વિજયપુર સરકારે તેમને કર્ણાટકમાં જે ભગીર આપી તે તેમની પાસે કાયમ હતી અને ઉઘટો તેમાં વધારો કર્યો હતો. તબવર અને ત્રિચિનાપલ્લી એ બે પ્રાંત તેમને કેવી રીતે મળ્યા તે પૂર્વે લખવામાં આવ્યું છે એ સિવાય આનીંને કિલ્લો, પોર્ટોનાંવા વગેરે સ્થાનોપર તેમની સત્તા હતી.

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ ચલાવ્યો તે સમાચાર રાજ્યના કાન ઉપર વાર વાર જતા હોવાથી તેમને ઘણાં સંતોષ થતો હતો. એવા પરાક્રમી પુત્રની મુલાકાત કરવા માટે તેમને ઘણીજ ઉત્કંઠા થઈ હતી, પરંતુ મહારાજનું સંધળું તોફાન વિજયપુર સરકારના રાજ્યમાં થતું હોવાથી તેમને પુષ્કળ દિવસ સુધી પોતાની ઉત્કંઠા ધનજી તૃપ્ત કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. શિવાજી મહારાજ અને વિજયપુર-સરકાર વચ્ચે ભારે થોડો વખત સંધિ રહી અને વૈરભાવ હુમ્મ ઓયો ત્યારે તરતજ રાજ્યએ વિજયપુર સરકાર પાસે સ્વદેશ જવાની માગણી કરી અને

હાથ પકડી નીચે બેસાડ્યો અને તેના વિચાર ફેરવવા માટે અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો તેમણે છેવટે કહ્યું કે, ‘તમારી જે ઈચ્છા હોય તે કહો, હું તુરંતજ પૂર્ણ કરીશ’ એ સાંભળી રણદેવભાખાને કહ્યું કે, ‘આપણા રાજ્યને કંઈ પણ તુકશાન થયું હોય તો તે શિવાજીએ કર્યું છે. શાહજીરાજ આપણા રાજ્ય સાથે ગેરવત્સલ્ય વર્ત્યો નથી. કુશનમાં લખ્યું છે કે, ‘આરા મનુષ્યને ઈનામ આપતું અને નકારા મનુષ્યને શિક્ષા કરતો’ એ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં શાહજીરાજને જે શિક્ષા કરી છે તે અન્યાયપૂર્વક છે’ રણદેવભાખાનું કહેવું બાદશાહે માન્ય કરીને શાહજીરાજની શિક્ષા રદ કરી’ ભવિષ્યમાં સારી વર્તણૂક સમજા સંબંધી ખાનને ભગીન લઈ રાજ્યને દરબારમાં બોલાવ્યા ત્યાં તેમને ધર્મ સન્માન આપ્યું અને પુનઃ મિત્રા દમ્પત્ત સાથે કર્ણાટક મોકલ્યા.

પોતાના મહા પ્રતાપી પુત્રની મુલાકાત લીધી ^૧ સ્વપુત્રના આગ્રહને લીધે શાહજી રાજા એ સમયે મહારાષ્ટ્રમાં જ રહ્યા હોત, પરંતુ ત્યાં જવાની પરવાનગી આપતી વખતે વિળપુર સરકારે એવી સરત કરી હતી કે, કાર્ય પૂર થતાજ રાજાએ કહ્યુંટક પાછા જવું પુત્રની સાથે મળ્યા પછી ત્યાં રહેવું નહિ રાજાએ જો એ સરતનો ભાગ કષ્ટો હોત, તે આદિલશાહ તેમની કહ્યુંટકમાંની તમામ ધન-સપત્તિ જામ કરી લેત. આટલો બધો શ્રમ વેડી મેળવેલી સપત્તિ નહિ યુમાવવા માટેજ રાજા કહ્યુંટક પાછા આવ્યા ગયા હતા.

પુત્રની મુલાકાત લઈ આવ્યા પછી શાહજી રાજા ધણી દિવસ જીવ્યા નહિ જે વર્ષ પછી તેમનું દેહાવસાન થયું તેમના મૃત્યુનું વર્ણન એવું છે કે, મેદનૂરના બડખોર ભદ્રાપ્પા નાઇક અને શિવાપ્પા નાઇકે વિદ્રોહી શઘ વિળપુર સરકારના તાબાના દેશોમાં તોફાન મચાવ્યું તેમને પરાજય કરવાનું કામ આદિલશાહે શાહજીરાજાને અને સર્જ-ખાનને સોંપ્યું શાહજીરાજાએ ભદ્રાપ્પાનો પરાજય કરી તેને તાબે કર્યો વિળપુર સરકારના જે પ્રાંત તેણે કબ્જે લીધા હતા તે રાજાને પાછા સોંપી દીધા એટલે તેને થોડીક જગીર આપી વિળપુર સરકારનો ખાલી જગીરદાર બનાવ્યો શાહજીરાજાની એ કાર્યકુશળતા સાલળી ત્યારે આદિલશાહ ધણીજ ખુશ થયા અને વિશેષ જોરવસહિત એક પત્ર લખ્યો તથા તેમને વઝો, અલકાર, હાથી, ઘોડા વગેરે નજરાણું ભેટ મોકલ્યું. ફરખારના સર્વ કારભારીઓએ જૂદા જૂદા પત્રો લખી રાજાની ધણીજ પ્રશ્ન સા કરી. શાહજી રાજા ચઢાઇના કાર્યમાં યુથાયા હતા, ત્યાંથી એક દિવસ બદશીર રનામક ગામ તરફ શિકારે ગયા શાહજીરાજાએ શિકારને માટે સસલાની પાછળ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો દોડતા દોડતા એક ખાડામાં ઘોડાનો પગ પડ્યો તેજ સમયે ઘોડો રાજાસહિત પૃથ્વી ઉપર પડકાઇ પડ્યો રાજાની છાતી ઉપર ઘોડાનો પગ પડવાથી તરતજ તેમનો જીવ નીકળી ગયો રાજાની સાથેના મનુષ્યો તેમની શોધ કરતા કરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેમણે રાજાની એવી સ્થિતિ જોઇ કે તરતજ વ્યકેજી રાજાને બોલાવ્યા તેમણે રાજાની યથાવિધિ ઉત્તરક્રિયા કરી મરણસમયે રાજાનું વય ૧૨૦ વર્ષનું હતું ૪૦ સં ૧૬૬૪ ના જન્મેવારી મહિનામાં એ શોકજનક બનાવ બન્યો આદિલશાહે વ્યકેજીરાજાને દિલાસાપત્ર મોકલ્યો અને મનસબ-દારીનો પોષાક તેમના નામ ઉપર ચઢાવી આપ્યો શાહજીરાજાનું જે સ્થળે મરણ થયું, તે સ્થળે તેમના સ્મરણચિન્હતરીકે છત્રી બાધી અને વિળપુર સરકાર પાસેથી સનંદ મેળવી તે ગામની ઉપજ ઉકત છત્રીના ખર્ચ માટે વાપરવાની ગો-દવણ કરી.

શાહજીરાજાને ત્રણ જોરસ પુત્ર હતા ૪૦ સં ૧૬૨૩ માં દૈલાતાબાદમાં જન્મ્યાછને પેટે વડિલ પુત્ર સલાજનો જન્મ થયો હતો તેના ઉપર રાજાનો ધ-લેખ જોમ હતો. તેઓ દમોશા રાજાની સાથેજ રહેતા હતા ૪૦ સં ૧૬૫૩માં

૧ એ મુલાકાતનું વર્ણન ઘોદમા પ્રકરણમાં પ્રકર થયું છે

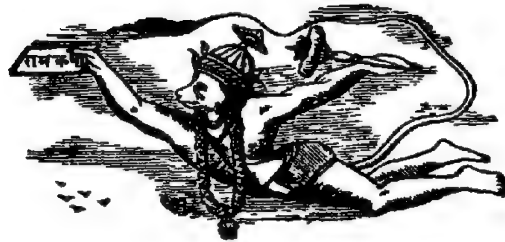
૨ એ ગામ હાલના નહીને કિનારે છે તેના વસવાટનું અને વાસવણનું એમાં નામો બીજે સ્થળે લખવામાં આવ્યાં છે

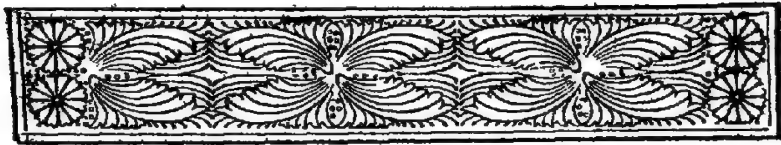
કનકગિરિના યુદ્ધમાં, તોપનો ગોળો વાગવાથી તેમનું મૃત્યુ થયું એ યુદ્ધની હકીકત એવી છે કે, શાહજીરાજના તાબાના બાળપુર નામક તાલુકામાં કનકગિરિના સ્થાનિકોએ તોફાન મચાવ્યાના સમાચાર મળતાજ રાજાએ સલાહને લક્ષર આપી તેમને શિક્ષા કરવા મોકલ્યા તેમણે કનકગિરિની આસપાસ ઘેરા માલી કિલ્લાપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો તેમાં ગોળો વાગતા સમરાગણમાં સલાહ મરણ પામ્યાં ? એ શોકજનક સમાચાર સાંભળતાજ શાહજીરાજને ધણુ દુઃખ થયું સ્થાનિકોપર તેમને અતિશય ક્રોધ ચઢવાથી જાતે ચઢાઈ કરી, તેમને પરાજય કરી કનકગિરિ હસ્તગત કર્યું એ કલહમાં સ્થાનિકોને અફઝુલખાન તરફથી યુમરીતે સહાયતા મળી હતી, તેથી રાજાએ વિચાર્યું કે, તેને પણ શિક્ષા કરવી, પરંતુ તેની સાથે પ્રકટરીતે વૈર કરી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવાથી આદિલશાહને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે, તેમજ તે આપણા ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી બીક લાગવાથી રાજાએ તેને છોડ્યો નહિ થોડાજ વખતમાં સલાહજીને નાનો લાઇ તેનું વૈર વાળશે, તેનું શાહજીરાજ સ્વપ્ને પણ જાણુતા નહોતા

લુકજી જાધવરાવે પૂઠ પકડી તે વખતે રાજાએ પોતાની પત્ની જીજ્ઞાયાને શિવનેરીના કિલ્લામાં મૂકી હતી, તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે ત્યાં ઇ.સ. ૧૬૨૭ માં આપણા ચરિત્રનાયકનો જન્મ થયો જીજ્ઞાયાને પેટે એ દ્વિતીય પુત્ર જન્મ્યા હતા ઇ.સ. ૧૬૩૦માં રાજાએ મોહિતેની કન્યા તુકાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું તેને પેટે ઇ.સ. ૧૬૩૨ માં એક પુત્રનો જન્મ થયો તેનું નામ બાકોજી હતું શાહજીરાજાએ ચઢાવર પ્રાત તાપે કર્યો પછી તુકાબાઈ અને બાકોજી રાજાને ત્યાંજ રાખ્યા હતા શાહજીરાજ પછી બાકોજી રાજાએ કલ્યાંટકની સધળી જાગીર તાપે કરી એ માલમિલકતમાંથી ભાગ લેવા શિવાજી મહારાજે

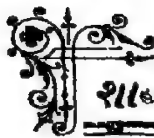
૧ એક રથજો લખવામાં આવ્યું છે કે, સલાહજીને વિલપુર સરકાર પાસેથી સ્વતંત્રીતે દ્રવ્ય મળ્યું હતું તેમને મહમદ આદિલશાહની સ્ત્રી બડી બહેને વિશ્વાસપાત કરી વિષની ગોળી ખવડાવી હતી તેથી તે મરણ પામ્યા શિવદિગ્વિજયમાં કનકગિરિના યુદ્ધનું કારણ એલુ લખવામાં આવ્યું છે કે, કનકગિરિ શાહજીરાજને જાગીર દાખલ મળેલું હોવાથી ત્યાંના સરદાર આખાખાન એ કિલ્લો સીધીરીતે આપતો નહોતો, તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું શ્રી સરકાર જણાવે છે કે શાહજી રાજા કેદમાંથી મુક્ત થયા પછી પોતાની જાગીરમાં કેટલાક સરદારોએ બળવો કર્યો હતો, તે સમાવવાને મઠિ તેમની સાથે તેમને લડાઈ કરવી પડી હતી એવી એક લગાઈમાં સલાહ મરાથો મિ કિલ્લ જણાવે છે કે શાહજીરાજ કેદમાં પડેલા હતા તે વખતે કેટલાક સરદારોએ બડ મચાવ્યું હતું આ વખતે સુસ્તાફખાન નામના એક સરદારે રાજાની માલિકીનો કનકડુંગ નામનો કિલ્લો પોતાને હાથ કર્યો સલાહજી સૈન્ય લઈને કિલ્લા પાસે આવ્યો અને સરદારને કહાવ્યું કે આપણે ન્યાય બાદશાહ પાસે કરાવીએ આ વાદાવાટ ચાલતી હતી તે વખતે સુસ્તાફખાને પોતાના તોપખાનાના માણસોને આજ્ઞા કરી કે નીચે તળેટીમાં સલાહજી અને તેના કામદારો છે, તેમને તોપો ચલાવી ઠાર કરો તે લોકોએ તોપો ચલાવી, તેમાં સલાહજી મરાથો સુસ્તાફખાને અફઝુલખાનને ચઢાવીને તેની પાસે આ કામ કાઠવ્યું હતું જેમ કહેવાય છે બીજે વરસે શ્રદીને શાહજીરાજાએ એ કિલ્લો પાછો જીતી લીધો

કર્ણાટકપર સ્વારી કરી હતી, તેનું વર્ણન યોગ્ય રથને લખવામા આવશે શાહજી રાજાએ મહારાષ્ટ્રમા પુત્રને મળી તેનો વૈભવ જોઈ, કર્ણાટક પાછા આવ્યા પછી વ્યકાજીને પોતાની પાસે બોલાવી એવો બોધ કર્યો કે—“તારા જ્યેષ્ઠ બધુ શિવાજી રાજાએ પોતાની બહાદુરીવડે નવું રાજ્ય સપાદન કર્યું છે મારી આ રથજની સપત્તિનો તુ માલિક છે મારા કાકા વિઠોજી રાજા અને મારા બધુ શરીર રાજાના કુટુંબનું તુ પાલનપોષણ કરજે ન્યાયપૂર્વક પ્રજાપાલન કરી રાજ્ય ચલાવજે તારા જ્યેષ્ઠ બધુ શિવાજી રાજાએ સર્વ પૃત્રીપર ચદાઈ કરવાનો પ્રયત્ન ઉઘોજ આરબો છે ઈશ્વરકૃપાએ તેનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થશે તો તે સર્વનું પત્રિપાલન કરશે, પરંતુ તેના ઉપર કવચિત્ આપત્તિ આવી પડે તો મેં અત્રેની સપત્તિનો બાદશાહ પાસેથી સ્વતંત્ર હકક મેળવી લીધો છે એ સમ્પત્તિ તમારી બનેલી છે; પરંતુ એ સપત્તિનું રક્ષણ હમણા તારે છુદ્ધિપૂર્વક કરવું તુ મારો લાડકો પુત્ર અને શિવાજી રાજાનો બધુ છે, એ લક્ષ્મી રાખજે આપણી પાસે ચાર વિશ્વાસુ મનુષ્યો છે તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાથી તાર કદ્યાણુ થશે ”

પ્રકરણ ૩ જું-શિવાજી મહારાજની બાલ્યાવસ્થા

શીલશરણએ નિળમશાહીનો ત્યાગ કર્યો અને લુકલુ જાંઘવરાવ, મોગલ રાજા આગળ ચાલ્યા ગયા હતા, એ પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે જીજ્ઞાસુના રક્ષણમાટે જે મનુષ્યો રાખ્યા હતા, તેમાં બાળકૃષ્ણ હનુમતે,^૧ શામરાવ^૨ નીલકંઠ અને રઘુનાથ બક્ષાળ કોરડે, નામક ત્રણ^૩ વિશ્વાસુ કારકુનો હતા જાંઘવરાવે પણ જીજ્ઞાસુના રક્ષણમાટે પોતાના કેટલાક ઘોડેસ્વાર આપ્યા હતા તે હિપરાત જીજ્ઞાસુને જીતના શ્રીનિવાસરાવનો આશ્રય હતો એમ જણાય છે જીજ્ઞાસુ કેટલીક રીતે સુરક્ષિત રથજામા હતા એ ખરૂં, પરંતુ પોતાના પ્રિય પતિપર ભયકર સકટ આવી પડ્યું છે, તેમજ એ તોફાનમાં પોતાનો ત્રણચાર વર્ષનો પુત્ર તેમની સાથે છે, તે બંનેનું શું થશે ? એજ ચિંતા તેમને સતત થયા કરતી હતી એજ ચિંતામાં તેને ચિંતાબ્ધર થવાથી દિવસે દિવસે કૃશ થતા ગયા ચિંતાબ્ધર લાગુ પડ્યો તે સમયે જીજ્ઞાસુએ કિલ્લામાંની શિવાઈદેવીને બાધા માની કે, આવી પડેલી વિપત્તિમાથી રાજા મુક્ત થશે અને મારે પેટે પુત્રનો જન્મ થશે, તો બાળકનું નામ તમારા જેવું જ પાડીશ ત્યાર પછી જીજ્જાસુને પૂરા દિવસ ચતાજ શકે ૧૫૪૯ પ્રભવ નામ સવત્સર વૈશાખ શુકલપચમી સોમવાર, તા ૧૦ મી એપ્રિલ, ૯૦ સં ૧૬૨૭ ને દિવસે જીજ્જાસુ પ્રસૂતા થઇ ૪ આજે પ્રમુદ

૧ મહંદાર શમસવકૂત બખરમાં કૃષ્ણાચપતે હનુમતે નામ લખ્યું છે નાશિ એ બક હજુમતે એવું પણ તેનું નામ એક બે કેકલિ મળી આવે છે

૨ કેટલેક સ્થળે રાક્ષસ નીલકંઠ નામ છે

૩ મહંદાર શમસવ, સોનાપત ટાળીર નામનો એક બીજો કારકુન હતો એમ લખે છે સલાસક લખે છે કે, એ કારકુનને રાજાએ બે ગરજથી જીજ્જાસુ સાથે મોકલ્યો હતો ગોમાઝ નાઈક માલુસ બળ નામના એક માલુસને જીજ્જાસુના લગ્ન થયા ત્યારથી જાંઘવરાવે તેની વહેંચાવમાં આવેલો હતો, તે માલુસ પણ સાથેજ હતો એવું કહેવામાં આવે છે

૪ મહંદાર શમસવકૂત બખરમાં અને શિવદિગ્વિજયમાં સિવાઈ મહારાજનો જન્મ-સમય, વૈશાખ શુકલ દ્વિતીયા, ગુરુવાર લખ્યો છે, પરંતુ એ તિથિને દિવસે ગુરુવાર આવતો

ક્રોંતિને સમયે પૂનાથી આસરે પચાસ મૈલ ઉપર શિવનેરીના કિલ્લામાં મરાઠી શાળાના સંસ્થાપક શિવાજી મહારાજનો જન્મ થયો. જીજ્ઞાસુને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આશ્રિતજનોને પરમ આનંદ થયો. સર્વેએ તે સ્થળે સ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવા ઉત્સવ કર્યો. આસપાસના ગામોમાંથી જેટલા હેલકરીઓ (મજુરી) હેલ લઇને આવ્યા તેટલા સ્ત્રીપુરુષોને બાર તેર દિવસ સુધી ભોજન જમાડી, લૂગડા અને ઘોળીના ખડ વગેરે બક્ષિસ આપ્યા તે સમયે શાહજીરાજ વિઝાપુર હતા તેમને હજુરીના અને કારકુનો મોકલી પુત્રપ્રાપ્તિના સમાચાર કહાવ્યા. રાજાને જેઓએ શુભ સમાચાર કહ્યા તેઓને સોનાના કડા અને વસ્ત્રોના ધનામ આપ્યા અને બીજી પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. શિવાજી દેવીના કૃપા-પ્રસાદવડે એ પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી માતાની બાધા પ્રમાણે બાળકનું નામ શિવાજી પાડ્યું.

એ કિલ્લામાં જીજ્ઞાસુ પોતાના પુત્રસહિત ત્રણ વર્ષપર્ચત રહ્યા હતા. ત્યાંથી શાહજીરાજ તેમને મૈજપુર લઇ ગયેલા હોવા જ્ઞેધએ, કારણ કે ૯૦ સં ૧૬૩૩ મા તેમને એ સ્થળેથી પકડી લઇ જવાનું પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. મોગલોના હાથમાંથી છોડાવ્યા પછી ભોતાજીરાવ ઉર્ફે જગદેવરાવ બાધવે તેમને કોડાણના કિલ્લામાં લાવી રાખ્યા હતા. ત્યાંથી કેટલાક દિવસ શિવનેરીના કિલ્લામાં અને કેટલાક દિવસ માલુસીના કિલ્લામાં રહ્યા હોય એમ જણાય છે. શાહજીરાજએ મોગલોના તાબાનો નિગમશાહી પ્રદેશ, પુન પોતાના તાબામાં લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો, તેથી જીજ્ઞાસુ એ કિલ્લામાં રહેતા હતા. મોગલો અને રાજા વચ્ચે યુદ્ધ થતું તથા ઉચ્ચલપાચલ ચાલતી તે સમયે જીજ્ઞાસુને કયા રાખ્યા હતા, તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ એટલું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય છે કે, પોતાના

નથી. રાયરીની બખરમાં શાકે ૧૫૪૮, ક્ષય નામ સવત્કર, વેશાળ શુકલપચમી અને સોમવાર લખ્યો છે, પરંતુ એ તિથિએ સોમવાર આવતી નથી, તેથી એ બંને તિથિએ વિશ્વાસપાત્ર નથી. કાળેવિદ્વાસ સજ્જકર્તા પાસે કાશીનાથ કૃષ્ણ શેષેએ એક જન્મકુંડળી મોકલી હતી તેમાં મૂળ તિથિ અને શેહિણી નક્કર લખ્યું છે. એ નક્કર તે તિથિએ હોવાથી એકદર રીતે ભોતા કુંડળી સત્ય જણાય છે. (રા. રાજવાડેકૃત મ. હ. સા. ખ. ૪ જુઓ.) મરાઠી સામાન્યની બખર અને ચિત્કિચકૃત મૈસુરનો ઇતિહાસ, એ બંનેમાં વેશાળ શુકલપચમી લખી છે, તેથી એજ તિથિ સાચી જણાય છે. શેડગાવકર ભાસલેના કુટુંબમાંથી મળેલી બખર પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, તેમાં આ જન્મકાળ શકે ૧૫૫૧ શુક્રેશુન વદ ૩ શુક્રવાર એમ આપેલું છે. રા. બાળગગાધર તિલકે, તા. ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૦૦ ની સાલના કેસરીમાં આ કાળ ૧૫૪૯ પ્રભવનામ સવત્સરે વેશાળ સુદ ૧ ગુરવાર ઉત્તર સત્ર, અમિનિ નક્કર તા. ૬ એપ્રિલ સને ૧૬૨૩ એ પ્રમાણે આપેલું છે.

૧ આ કલ્લામાં જીજ્ઞાસુને મહાનમા રહેતા હતા તે મહાનની હજુ એક ભીત શીષ છે. નાશિકના માછ કલેક્ટર મિ. બેકસને મુળઈ સરકારના કુકમથી તે ભીતપર સચે-મરમરનું પથ્થરો જડી દીધા છે અને બારતવનું એક પ્રાકૃતવાપી રાજરત્નનું ચિત્રકળસ્મરણ વડે એવું કરેલું છે.

૨ શાહજીરાજને વરા કરવાને માટે બાળક શિવાજીને પકડવાનો મોગલોએ ત્રણ વારસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો, પણ જીજ્ઞાસુએ શિવાજીને એવી તબીબીથી કૃપાથી રાખ્યા કે તેમની સર્વ મહેનત બચતી રહી.

પ્રિય પુત્રનું અને પોતાનું રક્ષણ થાય એવી ઇચ્છાથી પોતાના પિયરના મનુષ્યોના આશ્રયમા કદિ પણુ ગયા નથી કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, જીજ્ઞાસુઓએ એવો આશ્રય મેળવ્યો હતો, પણ એવા કથનની સત્યતામાટે તેમની પાસે કાંઈ પણુ પૂરાવો નથી ગર્ભિણી સ્થિતિમા કેવળ નિરાધાર હોવા છતા જીજ્ઞાસુઓ પોતા તેમને પોતાને ગામ લઈ જવા તૈયાર હતા, છતા જે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ત્યા જવાનું કબૂલ કર્યું નહિ, તે પાછળથી કોઈ પણુ સમયે પિયરે જઈ રહ્યા હોય, એ બિલકુલ સંભવિતજ નથી તેમા વળી જાંધવનું કુટુંબ મોગલોના આશ્રયમા જઈ રહ્યું હતું, તેથી જીજ્ઞાસુઓના મનમા કદિ પણુ પિયરે જવાનો સંકલ્પ થાયજ નહિ, કારણ કે શાહજીરાજીએ ઇ. સ. ૧૬૩૪ થી મોગલો સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું; તેથી મોગલ સરદારોના આશ્રયમા જવું, એ ઘણુંજ લાયકારેલું હતું અને તે કામ જીજ્ઞાસુઓના પતિને જરા પણુ પસંદ પડત નહિ સારાશ એજ છે કે, શિવાજી મહારાજના જન્મથી દશ વર્ષ સુધી શાહજીરાજીએ ચલાવેલી ઉચ્ચપાયલને સમયે જીજ્ઞાસુ પોતાના પુત્રસહિત રાજાના તાબામાના કોઈને કોઈ કિલ્લામા રહેતા હતા અને તેમનું બની શકે તેટલું રક્ષણ કરવાને શાહજીરાજી ચિંતા રાખતા હતા બૈમપુરમા નિવાસ હતો, ત્યારે જીજ્ઞાસુઓએ એક કિલ્લેદારે મોગલોના હાથમા સોંપ્યા તે સમયે તેમના બધુએ તેમને છોડાવ્યા હતા, એ પાછળ લખવામા આવ્યું છે, આ પ્રસંગે ખરે જોતા તેમણે પિયરમા જઈ સુખશ્વ રહેવું યોગ્ય હતું, પરંતુ પુત્ર તે પોતાના પતિના તાબાના કોડાણાના કિલ્લામા આવી રહ્યા એ પરથી તેમનો આત્માભિમાની સ્વભાવ સારીપેટે જણાઈ આવે છે બા ત્યા મોગલોના સૈન્યની દોડધામ થઈ રહી હતી અને ગાજના તાબાના કિલ્લા અને થાણા એક પછી એક શત્રુઓ છતી લેતા હતા, છતા જીજ્ઞાસુઓના દૃઢ નિશ્ચય અડગ રહે, એજ આશ્ચર્યની વાત છે

એ દશ વર્ષમા જીજ્ઞાસુઓના મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે અને તેમને અહિંશ કેટલી ચિન્તા થતી હશે, તેની કલ્પના સહજ રીતે થઈ શકે એમ છે તેમને આજે એક કિલ્લામા તો કાલે બીજા કિલ્લામા, એમ નાસભાગ કરવી પડતી હતી શત્રુઓ ક્યારે આવી પરમપ્રિય પુત્રનો અને પોતાનો નાશ કરશે, તે સંબંધી તેમને સતત ચિન્તા થતી હતી તેજ પ્રમાણે શાહજીરાજીએ મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે ઘેર સંગ્રામ ચલાવ્યો છે, તેનું પરિણામ અતે શુ આવે છે, એ ચિન્તામા તેમને ચિંતાજનક લાગુ પડ્યો હતો, પરંતુ જીજ્ઞાસુ અત્યંત સ્વાભિમાની અને પતિવ્રતા હોવાથી ધૈર્યપૂર્વક અને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક દશ વર્ષ વીતાડ્યા એટલા સમય સુધી તેમણે શિવાજી મહારાજનું લાલનપાલન કેવે પ્રકારે કર્યું અને તેમને સુશિક્ષણ આપવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરી, તે સંબંધીને ઉલ્લેખ કોઈ પણુ બખરમાથી મળતો નથી, તેમ છતા એટલી વયમા મહારાજીએ ઘોડા ઉપર સ્વાર થવું, તીર દાજી કરવી, બંદુક મારવી, પટ્ટા ફેરવવા, ઇત્યાદિ યુદ્ધોપયોગી કળાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સારી પેટે વાચનાલખતા પણુ શિખ્યા હતા

શાહજીરાજીને ઇ. સ. ૧૬૩૭ મા આદિલશાહીમા બ્યારે આશ્રય મળ્યો

અને તેમણે વિઙ્ગપુરમાં નિવાસ કર્યો, ત્યારે પોતાના ગુણુવાન પુત્રને અને જીજ્ઞાસુને પોતાની પાસે તેડાવી લીધા. ^૧ વિઙ્ગપુર સરકાર પામેથી મળેલી જાગીરની વ્યવસ્થા દાદાજી કોડદેવને સોંપી શાહજીરાજ રણદુષ્ટાખ્યાન સાથે કર્ણાટક ગયા તે સમયે જીજ્ઞાસુને અને શિવાજી મહારાજને એજ વિશ્વાસુ કારકુનને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, ‘ મહારાજને યોગ્ય થઇ પડે એવું શિક્ષણ આપી પુત્રને સદ્વર્તન-શાળી બનાવવો. ’ દાદાજી કોડદેવે માતાપુત્રને મોટી ધામધુમસહિત પૂને લાવી ત્યાં એક ભવ્ય સુદર મકાન^૨ બંધાવી તેમાં રાખ્યા બીજે વર્ષે શાહજીરાજ કર્ણાટક પ્રાતના બેગરૂન મુકામે હતા તે વખતે દાદાજીને પરગણાનો હિસાબ લઇ ત્યાં જવું પડ્યું તે સમયે દાદાજી શિવાજી મહારાજ અને જીજ્ઞાસુને શાહજીરાજને મળવા પોતાની સાથે લઇ ગયો હતો, પણ તેઓ સત્વર પૂને પાછા આવ્યા હતા આ વખતે રાજ્યે તેમની સાથે શામરાવ નીલકંઠ પેશ્વા, બાળકૃષ્ણ પત મજનુદાર, સોનોપત કબીર, ગુનનાથ બલ્લાળ, કેરડે સખનીશ વગેરેને મોકલ્યા. ^૩

શાહજીરાજ કર્ણાટકપરની ચઢાઇમાં વિજયભેળવી વિઙ્ગપુર પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, શિવાજી મહારાજને વિઙ્ગપુર લાવી ત્યાં તેમનો વિવાહ કરવો. રાજ્યે એ વિચાર દાદાજીને પત્રદ્વારે લખી જણાવ્યો. પિતાના મનોવિચાર શિવાજી મહારાજના જાણુવામાં આવ્યા તેમણે ઉત્તરમાં દાદાજીને કહ્યું કે, મારે લગ્ન વિઙ્ગપુરમાં યવનોની વસ્તીમાં નહિ થતા પૂનામાં જ થવું જોઈએ, કારણ કે ત્યાં લગ્નના ધર્મકાર્યસમયે યવનો આવે તો આપણે ધર્મ બ્રહ્મ થઇએ મહારાજની ઇચ્છા દાદાજીએ શાહજીરાજને લખી જણાવી અને વિરોધમાં લખ્યું કે, અમે અત્રે સુદર કન્યા જોઇ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ કરીશું. રાજ્યે એ વિચાર પસંદ પડવાથી દાદાજીના કાર્યને સમતિ આપી સમતિ મળતા-જ દાદાજીએ શિરકેની કન્યા સંધ્યાઇ સાથે ૪૦ સં ૧૬૪૦ માં પૂનામાં મોટા ઠાકમાઠથી શિવાજી મહારાજના લગ્ન કર્યા.

૪૦ સં ૧૬૪૧ માં શાહજીરાજએ મહારાજને અને જીજ્ઞાસુને વિઙ્ગપુર મોકલાવી પોતાની પાસે રાખ્યા ત્યાં જીજ્ઞાસુ બે ત્રણ વર્ષ રહ્યા હતા એવું જણાય.

૧ મો સરકાર જણાવે છે કે ૪૦ સં ૧૬૩૬ માં શાહજીરાજએ પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા દાદાજી કોડદેવના હાથમાં સોંપી તે વખતે તેને કહ્યું કે - “મારી રત્નો જીજ્ઞાસુ અને પુત્ર શિવાજી શિવનેરીના કિલ્લામાં છે તેમને મોકલાવીને તારી સલાહ નીચે પુનામાં રાખજો અને ખરચને માટે તેમને જોડલા પૈસાની જરૂર પડે તેટલા આપજો.”

૨ આ મકાનનું નામ તેણે “રાજમહાલ” રાખ્યું મુઠા નદીના તીરપર જમણી બાજુએ રાવવારવાડાની પૂર્વમાં આ મકાન હવે હાલમાં ત્યાં યુનિવર્સિટીના બાગ છે.

૩ દાદાજીની મહામટિ આ કોડદેવે મોકલ્યા હતા તેમની અટકપરથીજ તેમના હોદ્દા માલમ પડી આવે છે. દાદાજી કોડદેવ પોતાના નામની આગળ “સુખેશ્વર નામનહ કિલ્લે કોડદાણા” એ પ્રમાણે લખતો હતો. આ કિલ્લો શાહજીરાજની જાગીરના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હતો તેથી દાદાજી કોડદેવે ત્યાં લશ્કરનું શાણું રાખ્યું હવે અને પોતે પણ ચારવાર ત્યાં જઈને રહેતો હતો.

છે, યવનોની રાજધાનીમાં એટલા દિવસ નિવાસ કરવાનું મળ્યું, તેથી ત્યાંની યથા-
સ્થિત સ્થિતિ મહારાજના જોવામાં આવી પ્રથમથી થોડાંધણી યવનદેષ તેમના
હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો, તે આ સમયે દંઢ થયો શિવાજી મહારાજે પ્ર-
ત્યેક પ્રસંગે પોતાનું અગાધ રાજકીય જ્ઞાન પ્રકટ કરી સર્વ જગતને ચક્રિત કરી
દીધું તે ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સપાદનકાર્ય આ સ્થળેજ થયું હતું

શિવાજી મહારાજ આ સમયે માત્ર ચૌદ વર્ષનાજ હતા, છતાં પણ સર્વ પ્રકાર-
ની યુદ્ધકળામાં હક્ષ થયા હતા તેઓ શરીરે બળવાન અને સુદર દેખાવાના હતા.
તેમજ અતિશય ચપલ અને ચોક્કસ હતા હાથી, ઘોડા, તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિના
કાર્યાલય લક્ષપૂર્વક તપાસી તેસબધી સર્વ સૂક્ષ્મ માહિતી મેળવવાનો તેમને
શોખ લાગ્યો હતો યુદ્ધિમાન અને મોટા મનુષ્યોનું યથોચિત સન્માન કરી, પોતાના
પર તેનો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે તેઓ વર્તતા અને તેમને નાના
પ્રકારના પ્રજો પછી જેટલી માહિતી મળે તેટલી મેળવવાનો યત્ન કરતા હલકા
સ્વભાવના મનુષ્યોનો તેઓ જરા પણ સબધ રાખતા નહિ વ્યસની અને ઉડાઉ
મનુષ્યોપર તેમને સપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો તેમણે કોઈ દિવસ વડિમોની અવગા
કિંવા અપમાન કર્યું નથી તેમના એવા સદ્ગુણ જોઈ રાજ પાસે આવનાર સર-
દારો તેમની સાથે વાતચીત કરી હર્ષ પામતા રાજાનો પરમ મિત્ર મુરાર જગદેવ તો
મહારાજની વર્તણૂક જોઈ ધણોજ ખુશ થતો હતો

મુરારપતે આદિલશાહ બાદશાહ પાસે એક દિવસ શાહજીરાજના પુત્ર શિવાજી
મહારાજના સદ્ગુણની ધણી પ્રશંસા કરી તે સાંભળતાજ બાદશાહે એવો યુ-
શ્ચિયલ છોકરો જોવાની ઈચ્છા થઈ બાદશાહે શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસે તેડી
લાવવા મુરારપતને આજ્ઞા કરી એ પરથી શિવાજી મહારાજને બાદશાહની મુલા-
કાતે લઈ જવાનું હતું, પરંતુ શિવાજી મહારાજને એ વાત પસંદ પડી નહિ.
તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક પિતાને પ્રાર્થના કરતા કહ્યું કે -“યવનો
પરમ નીચ ગણાય છે તેમને કાલાવાલા કરવા અને તેમને સલામ કરવી એ મને
જરા પણ ગમતું નથી એમ કરતા મને ત્રાસ થાય છે એ ઠેકાણે સ્વધર્મ અને
બ્રાહ્મણની નિત્ય નિદા થાય છે, તે મારાથી ખમાતું નથી રસ્તામાં જતા-
આવતા ગોવધ થતા નજરે પડે છે, ત્યારે મને ધણુજ દુઃખ થાય છે અને એવો
કોઈ આવે છે કે, ગોવધ કરનારાઓનો શિરચ્છેદ કરાવવો, પરંતુ આપ ટપકો
આપો અને કાંઈ બીજુંજ પરિણામ આવે, એવો વિચાર આવતા શાત થાઉં છું.
મારે મુસલમાનોનો સંસર્ગ રાખવો નહિ, એવો વિચાર થાય છે અમીરઉમરાવો-
ને ધેર જતું અને તેમની સાથે ઓળખાણ કરવી, એ મારા ચિત્તને યોગ્ય લાગતું
નથી તેમનો સ્પર્શ થતા મારે વસ્ત્રો બદલવા પડે છે ” શિવાજી મહારાજનું
કહેવું શાહજીરાજના બાલ્યમાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે પોતાના કારભારીઓદ્વારા
મહારાજને બોધ કરાવ્યો કે -“ વિધર્મીઓની સેવા કરીનેજ તમારા પિતા બાદશા
વેલાને ચઢી શક્યા છે તેમનો દેષ કિંવા તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી તમે શુદ્ધિ
માન છે એવું બોલવું તમને શોભતું નથી એમ કરવાથી પિતાની અવગા જાણ

છે, ” સમાન વયના યુવકો સાથે પણ મહારાજને ઘણું કહેવડાવ્યું માતા જીભબાધ-
એ પણ પ્રત્યક્ષરીતે અનેક પ્રકારની શિખામણ આપી, તેમ છતાં શિવાજી મહારાજને હજી ઊંડી નહિ ત્યારે શાહજીરાજાએ મહારાજને પોતાની સમક્ષ બોલાવી બોધ આપ્યો કે -“ યવનો પૃથ્વીપતિ છે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરી તેમની સેવા કરવામાં શી અડચણ છે ? ઈશ્વરી સત્ત્વ પ્રમાણે આપણે હમણાં તેમની સેવા સ્વીકારી આનંદ ભોગવવો, એજ આવશ્યકીય છે ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા ન હોત તો હિંદુઓનું રાજ્ય તેમના હાથમાં શા માટે જાત વાર ? અમે સમય પ્રમાણે વર્તીને વૈભવ સંપાદન કર્યો છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે તમારે બાદશાહની કૃપા સંપાદન કરવી જોઈએ ” એ ઉપદેશ સાંભળી મહારાજાએ વિનયપૂર્વક અને માનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે -“ વડિલોની આજ્ઞા મારે શિરસાવણ છે, પરંતુ યવનો મોહત્યા અને દેવ-પ્રાણીઓને અડચણ કરે છે તે મારાથી કિંમિત્ પણ સહન થતું નથી ”

શિવાજી મહારાજના હૃદયમાં યવનદેવ સંપૂર્ણરીતે વિકાસ પામેલો જોઈશાહજીરાજાને ઘણું ખેડ લાગ્યું, પરંતુ શુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુત્ર સાથે સખ્તાઈથી વર્તવું અથવા તેને શિક્ષા કરવી, એ તેમને ઈષ્ટપ્રદ લાગ્યું નહિ ખરું કહીએ તો તેમને પણ યવનોપર તિરસ્કાર હતો, પરંતુ તેઓની સાથે સામોપચારથી વર્તી પોતાનું કાર્ય સાધ્યું કરી લેવું, એ તેમનો વિચાર હતો. પુત્રનો અનોખાપચારથી વર્તી પોતાનું નહિ આવ્યો હોય એમ જણાય છે રાજાએ મહારાજ સાથે અનેક વેળા વાતચિત્ કર્યો પછી અતે તેમને આગ્રહપૂર્વક દરબારમાં જવા તૈયાર કર્યો દરબારમાં ગયા પછી શિવાજીને પૃથ્વી સાથે હાથ લગાડી બાદશાહને મુજરો કરવાનું સિખવ્યું હતું, પરંતુ શિવાજી મહારાજ તો દરબારમાં ગયા તેવાજ સલામ કરી પિતાની પાસે બેસી ગયા બાદશાહે દરબારમાં કાંઈ ઊંઘાડો આવેલો જોઈ મુરારપતને પૂછ્યું કે -“ શાહજીરાજાનો પુત્ર તે આજ કે ? ” પતે ઉત્તરમાં “ હા ” કહ્યું શિવાજી મહારાજને દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુર્નિસ (સલામ) કરી નહિ તેસબંધી બાદશાહના મનમાં કંઈ વહેમ આવે નહિ તે માટે પતે બાદશાહને કહ્યું કે -“ ઊંઘાડાએ દરબાર કદિ પણ જોયો નથી, આજે તેને પહેલોજ પ્રસંગ છે ઘેર સર્વને સલામ કરવાની ટેવ પડેલી હોવાથી એણે બાદશાહને સીધી રીતે સલામ કરી છે બાળક અજ્ઞાન છે ” તેમણે શિવાજી મહારાજને વચ્ચે તથા ઝવેરાત આપ્યા તેમને ઘેર જવાની રજા મળી એટલે ઘેર આવ્યા પછી તેમણે દરબારના વચ્ચે વેગળા ફેંકી સ્નાન કર્યું

શિવાજી મહારાજ બાદશાહના દરબારમાં વખતોવખત જવા લાગ્યા, પરંતુ હમેશા બાદશાહને ઉભા ઉભા સલામ કરીનેજ પોતાને સ્થાને બેસી જતા તેમનો એવો હમેશનો નિયમ જોઈ બાદશાહના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો શિવાજી મહારાજ જાણીજોઈને કુર્નિસ કરતા નથી કે કેમ તેસબંધી ખાત્રી કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે મહારાજને પોતાની પાસે બોલાવી તેસબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. મહારાજે યુક્તિપુર સર ઉત્તર આપી વખત સાચવી લીધો તેમણે ઉત્તર દીધો કે -“ મારા પિતાજી અને મુજરો કરવાનું કહે છે પણ છેક છેલ્લી વડીએ હું જુલો જઈ જુલો કરું છું તે મારે ક્ષમા બક્ષવી એ જુલોમાજ બાળકની કુર્નિસ છે

એમ હુઝુર માની લેવું હુઝુર અને મારા પિતા એ બન્ને મને એકસરખાજી જણાય છે હુઝુર બ્રહ્મા છે એવું જણાશે ત્યારે મુન્ગરો કરતા શીખીશ ” મહારાજનું સમયાનુકૂળ બોલવું સાલળી બાદશાહને હસવું આવ્યું

દરબારમાંથી જતાજી માર્ગમાં કસાઇઓની દુકાનો હતી તેમાં કાચુ ગોમાસ અને પશુઓના માથા વેચવા માટે ટાંગેલા હતા રાજદરબાર સામે પશુ કેટલાક બંદિયારા રાધેલું માસ વેચવા બેઠા હતા એ જોઈ શિવાજી મહારાજના અત કરજીમાં અતિશય દુઃખ થતું અને એ કસાઇઓને તથા બંદિયારાઓને જીવથી મારવા એવો તેમને ક્રોધ ચઢતો; પરંતુ શું કરે ? તેમને ગુપચુપ તે માર્ગે થઈને જવું આવવું પડતું એક દિવસ મહારાજ તે રસ્તે થઈને જતા હતા એટલામાં એક કસાઈ બાથોના વધ કરતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો તેજ ક્ષણે તેઓ કસાઇના શરીર પર ધસી ગયા અને તેને પુષ્કળ માર મારીને તેના હાથમાંથી ગાયને છોડાવી એ સમાચાર મારે દિશામાં ફેલાઈ ગયા, પરંતુ દરબારમાં શાહજીરાજનું વિશેષ ગૌરવ હોવાથી કેાઇએ તેમનું નામ દીધું નહિ અને બાદશાહ પશુ તે વાત મનમાં લાવ્યા નહિ ગોવધનો બનાવ નિત્ય શિવાજી મહારાજની દૃષ્ટિએ પડતો હોવાથી તેમને ધણેજ કટાંગો આવ્યો એ વાત તેમને અસહ્ય થઈ પડી યવનોની રાજધાનીમાં હવે પછી રહેવું નહિ અને દરબારમાં પુનઃ કદિ પશુ જવું નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ મહા પાપ છે, એમ તેઓ સમજતા હતા તેથી તેમણે એક દિવસ તીર્થસ્વરૂપ પિતાને સવિનય પ્રાર્થના કરી કે -“ મને આપની સાથે દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરશો નહિ માર્ગમાં ગોમાસ વેચવાની દુકાનો માટેલી હોય છે તે મારાથી જોઈ શકાતું નથી આપ બાદશાહના નોકર હોવાથી આપને એ બાબત આખઆડાકાન કરવા પડે છે બાદશાહના મનને ખેડુ લાગે એવું કામ પશુ બોલવું કે કાર્ય કરવું આપને પસંદ નથી માર્ગમાં થતો ગોવધ અને ગોમાસની દુકાનો બધ થતાં સુધી હું દરબારમાં આવીશ નહિ એ દશ્ય બધ થવાની કામ જોઈવણ થયા પછી મને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરવી ” પુત્રનું એવું સ્પષ્ટ બોલવું સાલળી શાહજીરાજ વિચારમાં પડ્યા -“ દરબારમાં એકેલા જવાથી બાદશાહ પૂછશે કે પુત્રને શામાટે લાવ્યા નહિ ? તેનો મારે શું ઉત્તર આપવો ? ” એ ચિન્તા કરતા હતા એટલામાં મિરજુમ્લા નામક સરદાર તેમની સાથે કાંઈ સલાહ-મસલાત ચલાવવા આવ્યો તેની સાથે કેટલીક વાતચિત થયા પછી શાહજીરાજએ તેને પોતાના ધર્મસંકટની વાત કહી સરદારે રાજને સલાહ આપી કે પુત્રને આજે ઘેરજ રહેવા દો આપણે બન્ને દરબારમાં જઈએ, હુઝુરની તબિયત જોઈ એ સબધી વાત કહાડીશું

બન્ને દરબારમાં ગયા સરકારી કામકાજ પૂરે થયા પછી બાદશાહની ખુશ-મરજી જોઈ સરદાર મિરજુમ્લાએ તેમને વિનંતિ કરી કે -“ આપ હુઝુર સર્વના માતા-પિતા સમાન છો, અને હિંદુ અને મુસલમાન એ બન્ને આપની પ્રજા છે સર્વ ઉપર આપની એકસરખી કૃપા છે આપની શહેનશાહતમાં જેમ મુસલમાન નોકર છે તેમજ હિંદુ નોકર પશુ પુષ્કળ છે તેમને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા, એ

આપનામદારને ઉચિત છે ગોવધ અને ગોમાસસેવન કરવું એને હિંદુઓ મોટું પાપકર્મ ગણે છે આપના રાજમાર્ગ ઉપર અને રાજદરબાર આગળ આસપાસ ગોમાસ વેચવાની દુકાનો હોવાથી સર્વના દેખતા ગોહત્યા થાય છે, એ જોઇ હિંદુ-ઓનું મન ધણુજ દુઃખાય, એ સ્વાભાવિક છે સાહજરાજા જેવા બાબરદાર અને વજનદાર સરદાર આપની નોકરીમાં છે તેમના મનમાં કેાઇ પ્રકારે ખોટું ન લાગે તેમ કરવું આપને ઉચિત છે પોતાની જાતે આપ નામદારને પ્રાર્થના કરવાની તેમનામાં હિંમત નથી સાહજરાજાને પુત્ર ગિવાજી આજે દરબારમાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ પણ મેં કહ્યું તેજ છે ગોવધ થાય અને ગોમાસ વેચાય એ દશ્ય તેનાથી જોઇ શકાતું નથી તે તેના પિતા ઉપર ધણુજ ક્રોધે ભરાયો છે હુઝુરે એ બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ ” બાદશાહે સરદારની વિનંતિ શ્રાવણે સાંભળી યોગ્ય વિચાર કરતા તેમને જણાવ્યું કે, એ સંબંધી બહોળસ્ત અવસ્થ થશે જોઇએ બાદશાહે તરતજ એવી આજ્ઞા ફેરવી કે - “ શહેરમાં કેાઇએ ગોવધ કરવો નહિ, તેમજ શહેરમાં કેાઇ દુકાને ગોમાસ વેચવું નહિ એ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર મનુષ્યને સખ શિક્ષા કરવામાં આવશે એ કાર્ય હિંદુઓના ધર્મ-વિરુદ્ધ હોવાથી તેમના દેખતા કેાઇ ગોહત્યા કરશે કે માર્ગમાં ગોમાસ વેચવા બે-સશે અને તેને કેાઇ હિંદુ મારી નાખશે, તો સરકારમાં તેની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવશે નહિ ” શહેરમાં ચારે તરફ સખ આજ્ઞા ફેરવી દીધી અને શહેરની દક્ષિણ દિશામાં કસાઇપર વસાવ્યું સર્વ કસાઇઓને ત્યાં રહેવાનો હુકમ કર્યો એ બહો-ળસ્ત થયા પછી શિવાજી મહારાજ પોતાના પિતા સાથે નિત્ય દરબારમાં જવા લાગ્યા તેમની હુશિયારી, તેજ અને દહતા જોઇ બાદશાહની તેમનાપર પ્રીતિ થઇ બાદશાહ તેમને વારંવાર વસ્ત્રો, આભુષણો, મેવા, મિઠાઇ વગેરે આપીને સત્કૃષ્ટ કરવા લાગ્યો

એક દિવસ, એક કસાઇ ગોમાસનો ટોપલો ભરી, શહેર પાસેના દરવાજામાં આવી વેચવા બેઠો, એટલામાં શિવાજી મહારાજ પોતાના સમાન વયના કેટલાક મિત્રો સાથે ઘોડેસ્વાર થઇ તે રસ્તેથી જતા હતા પેલા કસાઇ ઉપર તેમની નજર પડતા-જ કમરેથી લટકતી તલવાર કાઢી ત્યાંને ત્યાંજ તેના શિરચ્છેદ કર્યો કસાઇની ઓંઓ દરખા બાદશાહ પાસે જઇને ફરિયાદ કરી અને દરવાજા પાસેના લોકોએ તે સંબંધી પૂરાવો આપ્યો ફરિયાદ સાંભળ્યા પછી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે - “શિવાજી મહારાજે જે કહ્યું છે તે યોગ્ય છે શહેરમાં આવી ગોમાસ વેચવું નહિ, એવી આજ્ઞા ફરમાવવા છતાં તમે દરકાર કરી નહિ, તેથી તમને જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્ય છે ” બાદશાહે કસાઇની ઓંઓ ચાર રૂપિયા બુમિદાદ માટે આપ્યા અને બહિયારખાનામાંથી દરરોજ એક શેર રોટલી મળે એવું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું

શહેરમાં આ વાતની પુષ્કળ ચર્ચા ચાલી કેાઇ કહેવા લાગ્યું કે - “આ રાજધાની-માં હવે મુસલમાનોનું કાઈ ચલણ રહ્યું નહિ મુસલમાની બાદશાહી આજથી હુબી મર્ધ કે શુ ” બાદશાહ કંઇ પણ ફરિયાદ કાને સાંભળતા નથી શિવાજી તો

એવો ઉચ્છ્રાબલ છે કે, બાદશાહને કુર્નિસ સુધ્ધા કરતો નથી તેને ખોટું લાગે છે માટે સઘળા કસાબએને શહેર બહાર હાકી કાઢી તેમની દુકાનો ગામ બહાર રખાવી સર્વ મુસલમાનોને મોટી અડચણ થઈ પડી છે શાહજીરાજનો હોકરો ઘણોજ ઉદ્ધત થઈ ગયો છે અને હવે તો રસ્તા વચ્ચે નીડરપણે મુસલમાનોના ખૂન પણ કરવા લાગ્યો છે, એ યોગ્ય થતું નથી ”

એ સર્વ વાતો શાહજીરાજને કાને આવતાજ તેમને મોટી ચિંતા થઈ પુત્રને ઘણોજ માલાક, બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન જાણીને પાસે રાખ્યો તે એટલા માટે કે, મારી મેળવેલી સપત્તિ જાળવી તેમા સ્વપરાક્રમવડે વધારો કરે, પરંતુ તે તો આવું ઉદ્ધતપણું કરે છે હવે શું કરવું ? જે કાંઈ શિક્ષા કરે તો એનો સ્વભાવ બહુ તીવ્રો હોવાથી કાંઈ જૂઠુંજ પરિણામ આવે અ તે શિખામણના એ શબ્દો કહેવાથી કંઈ દેકાણે આવે છે કે નહિ, તે જોવાને માટે શાહજીરાજએ શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસે બોલાવી, જીમખાઈ સમક્ષ ઉપદેશ કર્યો કે-“ હજી તું નાદાન છે તને જગતનો અનુભવ નથી નજીરી બાબતો માટે ગુસ્સે થઈ જવું અને ઉચ્છ્રાબલપણું કરવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન હોકરાને શોભતું નથી યવનોને મુજરો કરવો નહિ અને ગોવધ થતો જોતાજ તલવાર ઉગામવી એ શું ? એની ઉદ્ધતાઈ કરવાથી મુસલમાની રાજ્યમા કેમ રહેવાશે ? તેમની નોકરી કરવી હોય તો એવું અભિમાન કરીને જરાપણુ રહેવાશે નહિ અમે એ પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો અમને ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ મળત નહિ અમે આજ સુધી યવનોની નોકરી કરી છે અને પોતાના કર્તવ્યના બળવડે માનવલ્લ પામ્યા છીએ અમે આજપર્યંત કેટલું કષ્ટ અને ત્રાસ સદન વરીને સપત્તિ મેળવી છે, તે અમારું મન જાણે છે નિમ્નમશાહીમા મને કેટલા સકટો અને ત્રાસ ભોગવવા પડ્યા છે, છતાં તેમા ટકી રહેવાથી આજે રાજપ્રખારમા હું કેવું માન પામ્યો છું તેનો કાંઈ વિચાર કર તારે પણ મારી પેઠે એ દરખાસ્તમા રહીને વિનયપૂર્વક અને ભક્તિપૂર્વક વર્તવું અને મારી ધનસપત્તિમા વધારો કરવો, એવી મારી ઉત્કેટ ઇચ્છા છે વડીલો વર્તતા આવ્યા છે તેમ વ્યાવહારિક નીતિ પ્રમાણે વર્તશે અને પ્રત્યેક કાર્ય દક્ષતાપૂર્વક અને અવગતિથી કરશે તો તારા જેવો શ્રીમંત અને સુખી બીજો કોઈ થઈ શકશે નહિ તું સાત્રત જે ઉદ્ધતપણું અતાવે છે તે ભૂલી નહિ જાય તો તારી તેજ કુટેવ મને અહિંથી નસાડી દેશે અને મારી મધળા ધનસપત્તિ જામ કરાવશે દરખાસ્તમા માંડ માન-ગૌરવ છે અને કેટલાક અમીરઉમરાવો મારા મિત્ર છે એટલે સાફ છે, પરંતુ જેઓ મારો ધનવૈભવ જોઈ શકતા નથી તેઓ મારા સબધી બાદશાહનું મન કલુષિત કરશે તો મારાથી અહીં એકલાણું પણ ટકાશે નહિ એ સબધી પૂરેપૂરો વિચાર કર, અને તારૂં ભવિષ્યનું વર્તન સુધાર માત્ર વૈર ઉત્પન્ન કરીને સ્વહિતનો નાશ કરવામા પ્રવૃત્ત થવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુત્રને જરા પણ યોગ્ય નથી ” પિતાનો ઉપદેશ શિવાજી મહારાજને શાતપણે સાંભળી લીધો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ

શાહજીરાજએ મહારાજને ઉપદેશ આપ્યા પછી તેમને એકાતમા શિખામણ

આપવાની જીજ્ઞાસાને પણ બલામણુ કરી તે પ્રમાણે માતાએ મહારાજને મમતા-ભરેલા મધુર શબ્દોમા બોધ કર્યો કે—“પુત્ર ! તું હવે કાંઈ બાળક નથી તારા પિતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તન કરી, તેમને કોઈ પણ વાતે કલેશ કરવાને, એ તારા જેવા નીતિ-માન પુત્રને શોભતું નથી તામસિક વૃત્તિને ત્યાગ કરી નમ્રતાપૂર્વક વર્તે તો તારૂં કલ્યાણ થશે તારા પિતાએ આટલા દિવસ સુધી પરિશ્રમ અને ત્રાગ્ન સહન કરી પ્રાપ્ત કરેલી ધનસંપત્તિનું તારે રક્ષણ કરવું એજ યાગ્ય છે નાનું પિતાને પ્રત્યેક કાર્યમા સદાયતા કરવા જેવું તારૂં વય થયું છે તારી જગતા પણ ઘડીએલી નથી. તેમના મનમા ખોટું લાગે એવું અથવા ધન-સંપત્તિને નુકશાન થવા જેવું વર્તન ચલાવવું તને શોભાપ્રદ નથી પિતાની અવગણ કરી પોતાનું સર્વરીતે અકલ્યાણ કરી લેવું, એ તારા જેવા શુદ્ધિમાન પુત્રને ઉચિત નથી અશોચ્ય વર્તન રાખીને અને અવિચારીપણે વર્તીને તારૂં અમંગલ કરી લઇશ નહિ તારા કુળની શીશનાનો વિચાર કરીને વર્તન કર તેને ક્ષણે લાગવા મ્હણ નહિ ” માતાનો મમતાભરેલો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“તમારો ઉપદેશ મને શિર-સાવણ છે તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ તુકોને પૃથ્વીપર ફાંચ લગાડી મુજરો કરવો તથા સ્વધર્મધાનકતા અને ગોવધ આદિ નિષ્ઠા કર્યો થાય છે તે મારાથી જરા પણ જોઇ શકાતા નથી એવા કાર્યો જ્યારે મારી દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યારે મને એટલો બધો કલેશ થાય છે કે તે વખતે મને માગ દેહનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી માતા ! એમા માઝ કંઈ ચાલતું નથી હું તું કંઈ ઇશ્વરની જે ઈચ્છા હોય તે ખરી તુકોનું અન્ન ખાવાથી સ્વધર્મની હાનિ થાય છે, એમ હું ધાર છું મારે હાથે આજ પછી કાંઈ અવિચારી કૃત્ય થાય નહિ એવી આપની ઇચ્છા હોય તો મને અહીં રાખશો નહિ યવનોના રાજ્ય બહાર કોઈ અન્ય સ્થળે વેગળો રહેવા દો હું જે કાંઈ સ્પષ્ટ કહું છું તે આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા કિંવા અપમાન કરવા માટે નથી હું બે હાથ જોડીને આ વિનંતિ કરું છું ”

શિવાજી મહારાજની વિનંતિ શાહજીરાજને નિવેદન કરતા જીજ્ઞાસાએ કહ્યું કે—
“ પુત્ર સારો શુદ્ધિમાન તથા વિવેકી અને વિનયી હોવા છતાં જે ઉદ્ધતપણું કરે છે તે માટે તેના ઉપર ક્રોધ કરી તેને કંઈ પણ શિક્ષા કરવા તૈયાર થવું, એ યોગ્ય નથી યવનો સાથે તેને પૂર્વજ-અનુજ વૈર હોતું જોઈએ, નહિ તો એ પ્રમાણે તે વર્તે નહિ ગમે તેમ હોય પણ તેને યવનોની તાબેદારી કઠિ પણ પસંદ પડશે નહિ એ તેને ધણી શિખામણ આપી પણ તે ઠેકાણે આવતો નથી તેને આપણી પાસે રાખી નકામી વિપત્તિ વેઠવી તથા ધનસંપત્તિને નુકશાન પહોંચાડવું તે કરતા તેને ચાર ડગલા વેગળો રાખવો એજ મને સારૂં લાગે છે માયા-જીજ્ઞાસા ગુચારાં તેને આપણી પાસે રાખવાથી આપણી પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે હવે આપના મનને યોગ્ય લાગે તેમ કરવું ” એ સાંભળી શાહજીરાજના મનમા ધણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું તેમણે એકે ઉડો નિશ્વાસ મૂક્યો ચુરારપત વગેરે અમીરોની સલાહ લઇને શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસેથી વેગળો રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો એ અરસામા ફાદાજી કોડદેવ તેમની જગીરનો હિસાબ લઇ વિજાપુર આવ્યો તેની સાથે જીજ્ઞા-

બાધને અને શિવાજી મહારાજને પુને મોકલી દીધા

શિવાજી મહારાજને પુને મોકલવા પહેલાં વિઠ્ઠલપુરમાં તેમનું દ્વિતીય લગ્ન થયું. દ્વિતીય લગ્ન કરવા માટે આદિલશાહ બાદશાહેજ આમ્રહ કર્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. શાહજીરાજ શિવાજી મહારાજને લઈ એક દિવસ દરબારમાં ગયા હતા. બાદશાહે તેમને પૂછ્યું કે — “ શિવાજીનું લગ્ન કર્યું છે કે ? ” શાહજીરાજએ ઉત્તર દેતા કહ્યું “ હા, હજુર ” એ પુનામાં હતો તે સમયેજ તેનું લગ્ન થયું છે ” બાદશાહે કહ્યું — “ હું અને તમે હાજર નહોતા અને લગ્ન થયું એ કેવું લગ્ન ? અહીં મોટા દાહ-માઠથી એનું દ્વિતીય લગ્ન કરો ” બાદશાહે આમ્રહ કર્યાંથી રાજ્યમાં એક મરાઠા સરદારની સુલકાણી કન્યા સાથે શિવાજી મહારાજનું મોટી ધામધૂમથી લગ્ન કર્યું. દરબારના સર્વ અમીરઉમરાવો અને બાદશાહ પોતે લગ્નસમાર લગ્ન આવ્યા હતા કેટલા નજરાણા અને બહિસો મળી તેની ગણતરી નથી. રાજ્યમાં દાન, ધર્મ, ભોજનો, મિજબાનીઓ છત્વાદિ કાર્યમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચું હતું. મહારાજની દ્વિતીય પત્નીનું નામ સોયરાબાઈ પાડવામાં આવ્યું.

શિવાજી મહારાજ અને જીજ્ઞાબાઈને દાદાજી કોડદેવ સાથે પુને મોકલી દીધા પછી તેમને પુને કદિ પશુ શાહજીરાજ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ એ પછી રાજ્ય કણાટકની સુબેદારી કરવા ગયા. તે પુને વિઠ્ઠલપુરમાં કે પુનામાં હમેશા રહ્યા હોય એવું કદિ પશુ બન્યું નહિ. તે ઉપરથી કેટલાક ઇતિહાસકર્તાઓ એવી કલ્પના કરે છે કે, જીજ્ઞાબાઈઉપર અને પુત્ર શિવાજી ઉપર શાહજીરાજની અપ્રીતિ થવાથી તે બંનેને પોતાની પામેથી વેગળા રાખ્યા હતા, અને એ કલ્પનાનો પૂરાવો એજ કે શ્વશુરજામાતા વચ્ચે કલહ થવાથી પરસ્પર યુદ્ધ કરતું પડ્યું, પરંતુ શાહજીરાજને પોતાના સ્ત્રીપુત્ર સાથે ચલાવેલી વર્તણૂક જોતા એ કલ્પનાને જરા પણ આધાર મળતો નથી, એમ કહેવુંજ પડશે. મહારાજના જન્મથી સતત દશ વર્ષ સુધી રાજ્ય કેવી ઉથલપાથલમાં ગુથાયા હતા, તે જોતા જણાશે કે તે સમયે તેમને કૌટુંબિક સુખ અનુભવવાની જરા પણ સ્વસ્થતા નહોતી. રાજ્યમાં દ્વિતીય લગ્ન કર્યું તેથી જીજ્ઞાબાઈપર તેમને અપ્રીતિ થઈ એવી કલ્પના કરે તો તે પણ નિરાધાર છે, કારણ કે તે સમયે મરાઠા સરદારોમાં બે બે ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હતો અને હજી પણ તેવો રિવાજ છે. જીજ્ઞાબાઈપર અપ્રીતિ થવાથી રાજ્યમાં દ્વિતીય લગ્ન કર્યું, એમ કહેવું અનુચિત છે. શિવાજી મહારાજે વિઠ્ઠલપુર સરકારના પ્રદેશમાં તોફાનો કરવા માડ્યા તે સમયે રાજ્યમાં પોતાનો સ્ત્રીપુત્ર સાથે કંઈ સખધ નથી, એવો ઉત્તર આપી પોતાના પરનો વહેમ કઠાડી નખાવ્યો, તે પરથી જો કોઈ એવી કલ્પના કરે તો તે પણ ચોખ્ખી નથી, કારણ કે તેમનો એ ઉત્તર કપટી હતો એવું ગમે તે સમજી શકશે જીજ્ઞાબાઈ સાથે તેમને અણબનાવજ થયો હોત તો વિઠ્ઠલપુર ગયા પછી સ્વસ્થતા થતાજ સ્ત્રીપુત્રને ત્યાં બોલાવી લીધા ન હોત. ઈ. સં. ૧૬૪૩ ના અરસામાં મહારાજને અને જીજ્ઞાબાઈને પુનામાં દાદાજી કોડદેવ પાસે હમેશને માટે રાખ્યા, તેનું કારણ પણ એવુંજ અપરિહાર્ય બનેલું હોવું જોઈએ. મહારાજનામાં યવનદંષ્ટ સપૂર્ણરીતે ભરાયેલો હોવાથી તેમને પોતાની પાસે રાખવાની

સગવડ નહોતી, એમ જાણી રાજાએ કેવળ નિરુપાયે તેમને પુત્રે મોકલી દીધા હતા. એ બાબતનો બરોબર વિચાર કરીશું તો તેમની કલ્પના કેવળ નિરાધાર છે, એમ કહેવુંજ પડશે જીવજાઈનો પ્રથમ પુત્ર સલાજી પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં સતોળ માની હમેશા રાજાની સાથેજ રહેતો હતો. એ ઉપરથી પણ શિવાજી મહારાજ, શાહજીરાજાને એકા પ્રિય હતા, એમ કાંઈકહે તો તે કહેવું અસત્યજ છે.

પ્રકરણ ૪ થું-શિવાજી મહારાજનું શિક્ષણ

મુહાપુરુષ નિર્માણ થવાને માટે અનુકૂળ સ્થિતિ અને મુશિક્ષણની અગત્ય હોય છે શિવાજી મહારાજને એ બંને પ્રાપ્ત થયા હતા, એમ કહેવામા અતિશયોકિત નથી તેમના પ્રથમના દશ વર્ષ, માતા જીજ્ઞાબાઈની સાથેજ વીત્યા હતા મનુષ્યના મન ઉપર ઇષ્ટાનિષ્ટ સસ્કાર પડવાને માટે એ વય અતિશય મહત્વની હોય છે એ વયમા સદસદ્ગુણોના જે ખીન્નરોપણ થાય છે, તે આગળ જતા અનુકૂળ સસ્કારોથી વિકસિત થવાનો દૃઢ સંભવ હોય છે વૃત્તિવિકાસનું કાર્ય અત્યંત કોમળ હોય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને માતાપિતાના આચરણ ઉપર અવલબન કરે છે તેમા વળી માતૃશિલ્પનો પ્રવાહ વિશેષ હોય છે માતાનો ચલાવ અને આચરણ જેવા હોય છે, તેવા તેની સતતિમા ઉત્તરવાનો ધણો સંભવ છે ગર્ભધારણ સમયથીજ એ શિક્ષણનો પ્રારંભ થાય છે, એમ કેટલાક શાસ્ત્રોનું કહેવું છે તે સત્ય માનીએ તો જીજ્ઞાબાઈ સગર્ભાવસ્થામા હતી ત્યારથી કેવી સકટાવસ્થામા હતી અને તે અવસ્થામા તેમના મનની વૃત્તિ કેવી હોવી જોઈએ, તે કોઈને પણ કહેવું પડશે નહિ 'શિવાજી મહારાજના હૃદયમા અતિ બાળવયથીજ યવનદ્રેષ એટલો બધો વિકાસ પામ્યો હતો, તેનું કારણ તપાસવા જતા તેમની માતાનીજ મનોવૃત્તિ દ્રેષપૂર્ણ થઈ હતી, એમ જણાય છે બાળરાજાના પ્રથમના દશ વર્ષ તો કેવળ ઘોર સકટમાજ વીત્યા જે યવનો તરફથી તેમને એવી સકટમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, તે યવનોસબધી તેમના હૃદયમા દ્રેષ અને તિરસ્કાર-વૃત્તિ સપૂર્ણરીતે વિકાસ પામે, તેમા આશ્ચર્ય પણ થુ ? તેમા વળી જીજ્ઞાબાઈ જેવી અત્યંત સ્વાભિમાની, મહત્વાકાંક્ષી, બુદ્ધિમાન અને અદર્નિશ પુત્રને એ સબધી-જ બોધ કરનાર માતા સર્વદા સનિધ રહ્યા પછી, તેમનો વૃત્તિવિકાસ જોઈએ તેવો થાય તેમા પણ આશ્ચર્ય થુ ?

જીજ્ઞાબાઈનો જન્મ જે કુળમા થયો હતો, તેએક સમયે દેવગિરિનો રાજવૈભવ ભોગવતુ હતું તેમનો રાજવૈભવ યવનોએ હરણ કરી લીધો ત્યારથી તે કુળને દરિદ્રતા અને પરવશતા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે કુળના મનુષ્યો પોતાને વીતેલી દુઃખદ વાર્તા સહસા બૂલે નહિ અને જીજ્ઞાબાઈ જેવી સ્વાભિમાની બીને તો કદિ પણ વિસ્મૃતિ થાયજ નહિ, એ સ્વાભાવિક છે નિબંધશાહે વિશ્વાસઘાત કરી તેના પિતા અને બધુનો વધ કથેઈ હતો, તેથી યવનોપર તેને ક્રોધ થયો હતો, તેજ પ્રમાણે ભોસલેના કુળનો રાજવૈભવ

શિવાજીને અશ્વમેધયજ્ઞની શિક્ષા

Lakshmi Art, Bombay, 8

યવનોના પગતળે નષ્ટ થયો, તે કુળના પ્રરોધને નાખી જવું પડ્યું અને કેવળ કલાલ સ્થિતિમાં સમય વ્યતીત કરવો પડ્યો, તે પણ જીવન્યાધ કદિ ભૂલી નહોતી આગળ જતા શાહજીરાજએ સ્વબાહુબળવડે યવનો સાથે કેટલોક સમય યુદ્ધ કરી પોતાના શરીરનું અપ્રતિમ ક્ષાત્તેજ અને વિલલણુશૌર્ય અનાવી આપી તેમને ચકિત કરી દીધા હતા, પરંતુ યવનોનું સૈન્યબળ પ્રચ્છ હોવાથી શાહજીરાજએ પરાજય પામી કેવળ નિરુપાયે પુનરપિ યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી હતી સ્વપતિનું એવું અલૌકિક પરાક્રમ જોઇને અને થોડો વખત સમગ્રવિજયી થઇ એક યવનની બાદશાહી રાખના તાબામાં આવ્યા છતાં આ તે તેમનો પરાજય થયો, એ સબધી વિચાર કરતા જીવન્યાધના હૃદયમાં કેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ઉદ્ભવી હશે વા? “ બોનલેના કુળમાં શકપ્રવર્તક પુત્ર ઉત્પન્ન થઇ યવનોના ત્રામચાથી મર્વ દિદુએને મુકત કરે” એવું ભગની દેવીએ તેને જે વરદાન આપ્યું હતું, તે વરદાન હવે સત્વર ખર પડશે, એ આશા જીવન્યાધના હૃદયમાં કેટલીક વખત ઝુગળ્યું થવા જેવી કૃતિ શાહજી રાજને હાથે બનતી હતી, પરંતુ તેની ગતિ બીજેજ રસ્તે વળતા પુનરપિ તેમને યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી એ જોતા તેને કેટલી નિરાશા થઇ હશે અને કેટલું કષ્ટ થયું હશે, તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી

એ શ્રદ્ધાળુ જીને સર્વદા એવો ભાસ થતો કે, પર્વજોનો ગતવૈભવ પોતાને પુન પ્રાપ્ત થશે અને પોતાના કુળમાં શકકર્તા પુરુષ અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે શાહજીરાજએ કરેલા પરાક્રમેપરથી તે એમ બનવું અસંભવિત સમજતી નહોતી યવનોએ ઉભય કુળનો રાજવૈભવ દરણુ કર્યાથી પોતાને કેવી દીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તે જીવન્યાધ પોતાના પુત્રને વખતોવખત કહેતા હતા અને શાહજીરાજએ તે સમયે જે પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તેનું પુન પુન વર્ણન કરીને જીવન્યાધ શિવાજીના હૃદયમાં તેવું જ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા દિદુધર્મપર દેખ રાખી, તે ધર્મને માનનાર પ્રજાને ત્રાસ આપનાર, ક્રૂર અને વિશ્વાસઘાતી યવનોની સેવા કરી સપતિવૈભવ ભોગવીને આનંદ કરવો, એ નિષ્ઠ અને વિપત્તિજનક છે, એવું જીવન્યાધ પુત્ર શિવાજીને અદર્શિત કહેતા હતા જીવન્યાધ દંડ ધર્મશીલ હોવાથી ઘરમાં હમેશા ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાચતા હતા શિવાજી મહારાજને પણ બાલ્યાવસ્થાથીજ કથા સાંભળવાનો શોખ લાગ્યો હતો તેથી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેમના હૃદયમાં સ્વધર્મનું અભિમાન અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયા હતા રામરાવણ, પાડવકૌરવ વગેરેના યુદ્ધના વર્ણનો સાંભળતાજ તેમનું શરીર કપાયમાન થતું હતું અને સ્વમાતાના મુખથી પોતાના પૂર્વજોનું પરાક્રમ પુન પુન સાંભળવાથી તેજ પ્રમાણે વર્તન કરી, સ્વજીવનનું સાર્થક કરવું, એવી મહેત્તજા શિવાજી મહારાજ સમજીયા થયા ત્યારથી તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામવા લાગી હતી

શિવાજી મહારાજ નાનપણથીજ શુદ્ધિમાન અને ચપળ હોવાથી તેમને જે કહેવામાં આવતું, તે તેઓ સારી પેઠે સમજીને યાદ રાખતા જીવન્યાધનો સ્વભાવ થણો ધીર, ગંભીર અને અભિમાની હતા શિવાજી મહારાજમાં માતાના સહ-

વાસથી અને બોધથી માતાના શુભો સપૂર્ણરીતે આપ્યા હતા મહારાજ ઉત્તમ આચરણવાળા થાય, કુસંગતિમાં પડે નહિ, તેમ કોઈ દુર્વ્યસન કે એકાચારમાં તેમને ઘેરે નહિ, એ સબધી જીજ્ઞાસા ધણીજ કાળજી રાખતા જીજ્ઞાસાએ મહારાજને બાલ્યાવસ્થાથીજ મુદ્દોપયોગી કળા શિખવવાની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી જીજ્ઞાસાના એવા સુશિક્ષણથી મહારાજના શરીરમાં સાહસ, શૌર્ય, વીર્ય, દૈર્ઘ્ય, સદાચારપ્રીતિ, સ્વધર્મનિષ્ઠા, વગેરે સહશુભોના વિકાસ ઉત્તમરીતે થયો, પરંતુ મહારાજના હૃદયમાં એ સર્વ વૃત્તિ કરતા એક વિશેષ મહત્ત્વની વૃત્તિ પ્રેમાળ માતાના બોધવડે ઉત્પન્ન થઇ ઉત્તરોત્તર વિકસિત થતી ગઇ અને તેના પ્રભાવવડે મહારાજનું નામ જગતના ઇતિહાસમાં અજરમર થઇ રહ્યું છે એ વૃત્તિનું નામ ‘સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ’ છે “મુસલમાનોના તાબેદાર થઇ પરત્રતામાં આપુણ્ય વ્યતીત કરી તેમનાપર વિશ્વાસ રાખી એકનિષ્ઠાવડે અને પ્રમાણિકપણે ગમે તેટલી તેમની સેવા કરવામાં આવશે તોપણ તેની કાંઇ પણ કદર થવાની નથી અને ખરૂં સુખ મળવાનું નથી” એવા વિચારની ગળચુથી માતા જીજ્ઞાસાએ શિવાજી મહારાજને સુવાવડમાંથીજ પાઠ હતી, તેથી પરત્રતાથી કેટલું નુકશાન થાય છે, કેટલો ત્રાસ અને વિપત્તિ ભોગવવા પડે છે અને જીવન-રક્ષણ કરવામાં કેટલી અડચણો વેઠવી પડે છે, તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ શિવાજી મહારાજને બાળપણથીજ સારી પેઠે સમજાયા હતા સ્વાનુભવ અને માતૃબોધ, એ બંનેના યોગવડે, મહારાજના હૃદયમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ સપૂર્ણરીતે ઠસેલી હોવાથી, તેમણે નાનપણથીજ એવા નિશ્ચય કર્યો હતો કે પ્રાણ જતા સુધી મુસલમાનોની તાબેદારી કરવી નહિ એ નિશ્ચય પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ કાર્યસિદ્ધિ કરવા પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેમને દાદાજી કોડદેવે પોતાના સકલ્પથી વિમુખ થવા માટે અનેક પ્રકારનો બોધ આપ્યો હતો અને ઇતર ઉપાયો કર્યો હતા, પરંતુ જીજ્ઞાસાએ એવા પ્રયત્ન કર્યોનું કોઈ પણ બખરમાં લખ્યું નથી એથી સ્પષ્ટરીતે જણાઇ આવે છે કે, તેમના હૃદયમાં પ્રથમથી માતૃબોધવડેજ સ્વતંત્ર રાજસત્તા સ્થાપવાની સ્પૃતિ, આવેશ અને હિતસાહ ઉત્પન્ન થયા હતા એમાં કાંઇ પણ શકા નથી વિભાવુરમાં નિવાસ હતો તે સમયે મહારાજને યવનો ઉપર પ્રથમજ તિરસ્કાર પ્રકટ કર્યોથી જીજ્ઞાસાએ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે તેના નિષેધ કર્યો હતો, એવું પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે એ પરથી કોઈ કહેશે કે, યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી એવાજ જીજ્ઞાસાનો મહારાજને બોધ હતો, પરંતુ એ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમને અત્યંત ગમે તેવા વિચાર કરતો હશે છતાં પતિની આજ્ઞા શિરસાવ ઘ માની તે પ્રમાણે વર્તવું, એ સાધ્વી આનો ધર્મ છે, એમ જણીને જીજ્ઞાસાએ તે પ્રસંગે શિવાજી મહારાજને બોધ કર્યો હતો, પરંતુ તેમના વિચારો તો સહજ પણ બદલાયા નહોતા શિવાજી મહારાજ જેવા પરમ માતૃભક્ત અને અત્યંત શુદ્ધિમાન પુરુષને પણ સહભાગ્યે જીજ્ઞાસા જેવા પરમસાત્ત્વિક, ભાવિક અને સ્વાભિમાની તથા સ્વાત્કર્ષપ્રિય માતા પ્રાપ્ત થવાથીજ તેમના અતિ પ્રેમાળ બોધની અસર યુગ શિવાજીના મન ઉપર ઉત્કૃષ્ટ રીતે થઇ અને તેમને હાથે સર્વ જગતને ચક્રિત

કરી નાખે એવા અને હિંદુ પ્રજાને મુસલમાનોના ત્રાસમાથી મુક્ત કરાવે એવા પરા-ક્રમે થયા

જીજ્ઞાસુ પાસેથી શિવાજી મહારાજને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું તે અમે ઉપર લખ્યું છે ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં શાહજીરાજાએ દાદાજી કોડેવને મહારાજની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સમજાવી શિવાજી મહારાજને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, એને યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે સમયથી મહારાજને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય મુખ્યતઃ દાદાજી પાસે આવ્યું તેમ છતાં માતાના મુશિ-ક્ષણનેા અત આલ્યો હતો, એમ સમજવાનું નથી તેમનો જીવ મહારાજમાજ હતો જીજ્ઞાસુ એવું જ જણાતા હતા કે, સર્વ આરામ અને ભાવી ઉત્કર્ષનું મૂળ એ પુત્રજ છે ઉભયકુળનો ગત વૈભવ યવનો પાસેથી પુત્ર ખેચી લાવવાનું સામર્થ્ય શિવાજી મહારાજમા આવશે, એવું તેમને જણાતું હતું; એટલું જ નહિ પણ ભવાનીના વરદાનથી પોતાના કુળમા એક શક્યપ્રવર્તક રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું પણ તે ભાવિક અને લાગતું હતું તેવા પુરુષ કદાચિત્ પોતાના એ પુત્રમા રૂપમાજ પ્રકટ થશે, એવું અનુમાન કરવા જેવા કાષ્ઠક ચિન્હો અત્યારથીજ મહારાજના સ્વભાવમા તેમને જણાતા હતા, તેથી તે સદા મહારાજમા સદૃશ્ય અને સ્વર્ધર્મસંબધી પ્રીતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા પામે એવાજ યત્ન કરવાની કાળજી રાખતા હતા

દાદાજી કોડેવ પાસેથી મહારાજને કયા પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે હવે લખવું જોઈએ પ્રથમતઃ આ સ્થળે એ પુરુષની થોડીક ઓળખાણ આપવી અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ દાદાજી શાહજીરાજાની નોકરીમા ક્યારથી રહ્યો હતો, તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ તે ધણેજ શુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ, પ્રમાણિક અને સ્વામિનિષ્ઠ છે, એવી ખાત્રી થવાથી રાજાએ પુના, સુપા, ખારામતી, ઈંદાપુર, માવળ વગેરે મહારાજની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું તેણે પોતાના સ્વામીની નોકરી ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી છે મોગલ અને મુસલમાનો વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત ચાલેલા કલહને લીધે એ પ્રાત ધણે ખરા ઉજ્જડ જેવો થઇ પડ્યો હતો, તે ઉપરાંત મહારાજમા સંન ૧૬૩૦-૩૧ માં ભયકર દુકાળ પડ્યો, તેથી એ પ્રાત લગભગ વેરાન થઇ ગયો હતો; તેમા તેણે પુનઃ વસ્તી કરાવી તેને આખાદ કર્યો ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેઓની જમીનનું મહેસુલ કેટલાક વર્ષ સુધી માફ કર્યું આસપાસના ગામોના ખેડુતો એ પ્રાતમા

૧ પ્રા. સરકાર મુસલમાની બખ્ષના આધારે એવું જણાવે છે કે વિલપુર સરકારના સરદાર સુરાર જગદેવને શાહજીરાજાએ ઇ. સ. ૧૬૩૩મા મઠફ કરી હતી, તેથી તેમને ચાકણના કિસ્સા થાસેના પુના, સુપા, ઈંદાપુર અને વાઈએ જમણા જાગીરતરીકે મળેલા હતા આની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ દાદાજીને સોંપવામા આવ્યું હતું ત્યારે પહેલાં આ શુદ્ધ ચિંત્મણી, સરસી, વહેલો એ ગામના કુલકચુર્તરીકે કામ કરતો હતો આ ગામોનું પાટીલપણ માલોજી સભાએ ખરીદેલું કોવાથી કાઠાજીનું સપણ આપુખ્ય એસએની નોકરીમા ચડ્યું અને તેની કર્તબચી અને પ્રમાણિકતાની શાહજીરાજાને બરાબર ખબર પડતી આથીજ શાહજીરાજાએ તેને કમરુ બરિસાદાર કામ સોંપ્યું હતું

આવીને જમીનો ખેડવા લાગ્યા તેમ થવાથી જમીનની ઉપજ વધી અને ત્યાંની પ્રજા પણ સુખી થઇ દાદાજીએ જમીનની સર્વે-માપણી કરીને સધળે મલિક બન્યા જેવી મહેસુલી પદ્ધતિ શરૂ કરી એ રીતએવી હતી કે, દર વર્ષે જે પાક ઉત્પન્ન થાય તે જોધને અનુમાન કરી તે પર મહેસુલ લેવાનું ઠરાવવું એમ થવાથી લોકોને વધારે પાક ઉત્પન્ન કરવાની હોસ થઇ જમીન હમેશા પોતાની પાસે રહેશે અને તેમા વાવેતર કરવાથી જે કાંઈ ઉત્પન્ન થશે તેમાથી નિશ્ચિતપણે થોડા ભાગ મળશે, એવી ખાત્રી થવાથી તેઓ દાદાજીની વ્યવસ્થા નીચેના પ્રાતમા આવી યુગ્મપૂર્વક રહેવા લાગ્યા

એ સમયે માવળના માવળી લોકોની સ્થિતિ અતિ નિકૃષ્ટ હતી રાત્રિવસ ગમે તેટલું કષ્ટ વેડવા છતાં તેઓને પેટ ભરીને અન્ન તથા જાડપાનળા વગેરે મળવાનું પણ કઠિન થઇ પડ્યું હતું એ લોકોને ધણા ઉદ્ધોગી અને વિશ્વાસપાત્ર જાણીને દાદાજીએ તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે વિશેષ પરિશ્રમ કર્યો તેમને મહેસુલની ભારી આપી જમીનની ખેતી કરવાના કાર્યમા ઉત્તેજન આપ્યું પુષ્કળ મનુષ્યોને પોતાની પાસે સિપાઇની નોકરીઓ આપી, મહેસુલ ઉત્તરવાવી વગેરે કામો સોંપ્યા એક બે રૂપિયા પગાર અને થોડુંક છુપું અનાજ તેમને પૂરતું થઇ પડતું પહાડી પ્રદેશમા વાઘવરનો ઉપદ્રવ વિશેષ હતો, તેનો નાશ કરવા માટે દાદાજીએ માવળા બરકદાજ રાખી વાઘવર મારી લાવે તેને ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરી, જેથી તે લોકોએ તે પ્રાતમાથી પુષ્કળ દિસક પગ્યોનો સહાર કરી ઘણા ત્રાસ ઓછો કર્યો

એ પ્રાતમા ઘણી ચોરીઓ થતી હતી, તેવી દાદાજીએ સ્થળે સ્થળે ચોકી-પહેરા બેસાડી ચોરોમાટે સખ બદોબસ્ત કર્યો સારી ઉપજ થાય એવા વૃક્ષો રોપવા અને બગિચા વધારવા તેણે લોકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેમ થવાથી બધા ત્યાં આગબગિચા અને આખાવાડિયા વગેરે નિર્માણ થયા શાહજીરાજના તાબાના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી ત્યાં રક્ષણને માટે ફોજ રાખી અને માવળી લોકોની એક પક્ષટણું તૈયાર કરી એ ધમાધમીના વખતમા કોઇ કોઇનું માનતા ન સૈં સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હતા અથા દેશમુખેને શાહજીરાજના તાબામા લાવતા દાદાજીને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો પ્રસંગાનુસાર તેને સામ, દામ બેદ અને દડ દરેકની ચોજના કરવી પડતી. આપસ આપસના ટટા તેણે ચતુરાઇથી પનાવ્યા આ તેના કાર્યની કલ્પના પ્રસિદ્ધ થયેલા કાગળપત્રોપરથી સારી રીતે થાય છે આ રીતે દાદાજી કોડદેવના પરિશ્રમને લીધે શાહજીરાજની જાગીરની વ્યવસ્થા ઉત્તમરીતે થઇ અને તેની ઉપજ પણ પુષ્કળ વધી એ ઉપજમાથી સિપાઇ, નોકર, કારકુન વગેરે મનુષ્યોને આપાતો પગાર તથા ખીજને પરચુરણ ખર્ચ બાદ જતા જે રકમ વધતી તે સર્વ દાદાજી પ્રમાણિકપણે વર્ષોવર્ષ શાહજીરાજને પહોંચાડતો એ વિશ્વાસુ કારભારીના પ્રમાણિકપણાસ બધી એવી દતકથા કહેવામા આવે છે કે, દાદાજી એક દિવસ શિવાજી મહારાજને સાથે લઇ રાજના એક બાગમા ફરતો હતો તે સમયે તેણે પોતાને હાથે એક પકવ કેરી તોડી લીધી, પરંતુ તુરંતજ તેના મનમા આવ્યું કે, 'એ કામ અચોચ થયું છે, તેથી તેની મને પોતાનેજ શિલા થવી જોઇએ' તેમણે

સાથેના નોકરોને કહ્યું કે -“ જે હાથવડે મેં કેરી તોડી છે, તે હાથ તમે ભાગી નાખો ” એ માલળી શિવાજી મહારાજને કહ્યું કે -“ તમારૂં કહેવું વ્યાજબી નથી આ બાગ તમેજ બનાવ્યો છે, તમેજ તેના માલિક છો ” શિવાજી મહારાજને આ પ્રમાણે ના કહ્યા છતાં પણ દાદાજીએ પોતાની જાનને સિદ્ધા કરી પોતાના અગરખાની એક બાથ તોડી નાખી અને તેવું અગરખું તેણે મરણપર્યંત પહેર્યું.

દાદાજીનો કાર્યક્રમ જોતા જણાય છે કે, તે ઘણા પ્રમાણિક અને સ્વામિકાર્યદક્ષ હતા. શાહજીરાજીએ તેને પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું મોખ્યુ, તે મમથે તે પુખ્ત વયનો અને ઘણો અનુભવી હતો તેનું વર્તન પવિત્ર હતું. સ્વધર્મપર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી ધર્મના કાર્યો તે નિયમ પ્રમાણે કરતો હતો તેની મનોવૃત્તિ એવી હતી કે, સ્વામીના કાર્યમાટે જીવતાં મહેનત કરી, દક્ષતાપૂર્વક તથા પ્રમાણિકપણે વર્તી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવો એવા પ્રમાણિક, ધર્મશીલ અને પાપભીર પુરુષને પોતાનો પુત્ર સોંપવામા શાહજીરાજીને કાંઈ પણ અડચણ હોય નહિ, એ સ્વાભાવિકજ છે. દાદાજીએ પણ પોતાના સ્વામીના સદ્ગુણી તથા શર-વીર પુત્રનું અતિ પ્રેમપૂર્વક તથા દક્ષતાપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું.

શિવાજી મહારાજ અને જીજ્ઞાસુને કાંઈ પણ વાતની ઉણપ ન પડે તે માટે દાદાજી અત કરણપૂર્વક કાળજી રાખતો. દ્વિત્રિયપુત્ર ક્ષાત્રકર્મમા દક્ષ થાય તે માટે તેણે મહારાજને યુદ્ધકળા શિખવવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી શરીર બળવાન અને ચચળ થવા માટે તે તેમને નિયમિતરીતે વ્યાયામ કરાવતો જીજ્ઞાસુએ શિવાજી મહારાજને એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું પ્રયત્નથીજ આરંભ્યું હતું. દાદાજીએ તે શિક્ષણ દક્ષતાપૂર્વક આગળ ચાલુ રાખ્યું એ શિક્ષણ ઉપરાંત શિવાજી મહારાજને વિદ્યાભ્યાસ પણ કરાવ્યો હતો. પ્રથમ જીજ્ઞાસુએ વિદ્યાભ્યાસની વ્યવસ્થા કરી હતી. ૨ પુને ગયા પછી દાદાજીએ તે અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. મહારાજને ઉર્દુ તથા ફારસી ભાષા સારી પેઠે શિખવી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેમને શોકુક સંસ્કૃત પણ શિખવ્યું હતું એવું કહેવામા આવે છે કે, મહારાજને કેટલાક પદ અને આરતિયો રચી છે, તેમા ઉર્દુ ભાષાના ઘણા શબ્દો છે. દાદાજી સ્વત-

૧ સચરીની બખરમા એ દત્તકયા તદ્દન ભરીજ રીતે પ્રકટ થઈ છે તેમા લખ્યું છે કે, એ કેરી દાદાજીએ એક કણખીના બગિચામાથી તોડેલી હોવાથી તેમણે તે કણખીને પોતાનો હાથ લાગવાનું કહ્યું, પરંતુ કણખીએ તે માગણી તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ, તેથી દાદાજીએ તે હાથે આમડાનું મોજી પહેર્યા માઠ્યું એ વાત જ્યારે શાહજીરાજીના જાણવામા આવી ત્યારે દાદાજીના પ્રમાણિકપણાપર તેમને ઘણાજ સતોષ થયો અને દાદાજીને સાતસો હોન અને એક ખિલાત (જખો) ભેટ મોકલ્યા, તથા હાથમોજી પુન વાપરતું નહિ એવું કહાંત્યું તેજ પ્રમાણે જે બખરમા થાય તે તેમની ઉજ્જમાથી કરવાની ખશાનગી આપી.

૨ ચિત્રહિસકૃત બખરમા જુઓ. શિવદિગ્વિજયમાનું આયુકિતરૂપ વર્ણન સત્ય આનીએ તો પૌરાણિક ક્ષત્રિયોમા સર્વ વિદ્યા અને સર્વ કળા શિખવાનો વિચાર હતો, તે પ્રમાણે શિવાજી મહારાજને સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, એમ કહી શકારો.

૩ શા રાજવારકૃત મ હં સા અ હ પૂ હા જુઓ એ વિદ્વાન ઇતિહાસ-

ધર્મશીલ પુરુષ હોવાથી મહારાજનું મન પણ ધર્મ તરફ વળ્યું હતું નિત્ય કષ્ટ અને પુરાણનું અવણ કરવામાં આવતું તેથી તેમના અત કરણમાં સ્વધર્મભિમાન વિશેષ દૈદ થયું હતું

શિવાજી મહારાજને દાદાજી પાસેથી જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું તેમાં કાંઈ વિશેષત્વ નહોતું જીભબાંધએ પ્રથમથીજ એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી દાદાજી પાસેથી મળેલું શિક્ષણ એથી જુદું જ હતું દાદાજી જમાબંધીના કાર્યમાં અતિ કુશળ હતા તેની વ્યવસ્થા નીચેના પ્રાંતોની ઉપજ વધારવા માટે અને રૈયતને ખુશી રાખવામાટે, યોગ્ય લાગે તેવા ઉપાયો યોજવામાં તે પૂરો વાકેફગાર હતા હાથ નીચેના લોકો સાથે ઉત્તમરીતે વર્તીને તેમની પાસેથી ઇચ્છામાં આવે તે કામ કરાવી લેવામાં દાદાજી સિદ્ધહસ્ત હતા ન્યાય અને સલાહના કાર્યમાં પણ તે શુદ્ધિમાન, નિષ્પક્ષપાતી અને નિરપૂહ હતા તાબાની પ્રજાનું યોગ્ય રક્ષણ થાય અને તે આબાદ રહે, એવી યોજના યોજવા માટે તે અત કરણપૂર્વક મહેનત કરતો સ્વામીહિતના પ્રત્યેક કાર્ય તે દક્ષતાપૂર્વક અને ચપળતાપૂર્વક કરતો દાદાજી સર્વ કારભાર કેવી રીતે કરે છે, તે શિવાજી મહારાજ હમેશા પાસે રહીને ધ્યાનપૂર્વક જોતા હતા પ્રત્યેક બાબતની ખારીક ખાત્રી કરીને અગત્યનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન સપાદન કરવાની તેમને અતિશય હોસ હતી તેમનું ચોક્કસપણું એવું અમર્યાદ હતું કે, પાસેના મનુષ્યને તેઓ પ્રત્યેક બાબતમાં સેકડો પ્રશ્નો પૂછી તેને ગભરાવી નાખતા તેમનામાં એવી જિજ્ઞાસા અને ચોક્કસપણું હોવાથી દાદાજીનું પ્રત્યેક કાર્ય ચોક્કસપણે સમજી લેવાને તેઓ સર્વદા ઉત્કૃષ્ટ રહેતા એકાદ વિષય બરાબર સમજતો નહિ તો તેમને ધણુજ દુઃખ થતું શિવાજી મહારાજ દાદાજીને ધણુજ માન આપતા હતા તેઓ અત કરણપૂર્વક જાણતા હતા કે, દાદાજીની પાસે રહી તેમના સર્વ પ્રકારના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો લાભ મેળવવો જોઈએ,

શોધકે, સસ્તવતીમ દિવ ૫ ૫ ૫ મા “શિવાજીની સાક્ષરતા” એ નામનો લેખ લખી મહારાજની નિસ્ક્ષરતાસ બધી ગ્રાન્ટ ઉદ્વેગ વિધાન સર્વથા અસત્ય છે, એવું સિદ્ધ કર્યું છે શિવાજી મહારાજના સમયના, તેમના પૂર્વે થઇ ગયેલા અને પછીથી થયેલા, મણા મરાઠા સરદારોને લખતાવાચતા આવડે હવ, એ તેમનું કહેવું સાચ છે આવો પૂરાવો તેણે આપેલો છતાં પ્રેા સરકારને તે કબૂલ નથી અને શિવાજી નિસ્ક્ષર હતા, એવો હઠામદ તેમણે પકડી રાખ્યો છે રા દેવ કહે છે કે, સમઘસ સ્વામીને લખેલા પત્રમાંનો પાછળનો થોડોક લાગ મહારાજના હાથનો લખેલો હતો એ વાત પ્રેા સરકારને વિશ્વસનીય લાગતી નથી આ બાબુ પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો વગેરે વાચતા તો એમ સાબિત થાય છે કે શિવાજી મહારાજને તો શું પણ તેમના માતૃશ્રી જીભબાંધને, તેમના દાદ ના બાપ બાબાજીને, તેમના દાદા માલોજીને અને તેમના પિતા શાહજીસાબને પણ વાચતા-લખતા આવડતું હતું મરાઠા એ ક્ષત્રિય હતા અને શૂદ્ર ન હતા, એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી સને ૧૬-૧૭ મા સેકમાં કુલિન મરાઠાઓમાં સર્વત્ર લખતાવાચતા શિખવાનો પરિપાક હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેમાંના કેટલાક તો કવિ હતા, દ્રોપદિસ્યવનના કર્તા અવલિસુત કાથી અને સિદ્ધાંતબાધના કર્તા રાહાચુનિ એ મરાઠા હતા સાધુવર્યે વ્રમશમ-નુ અધ્યયન અને કવિત્વ તો સર્વશ્રુત છે

પરંતુ દાદાજી સર્વ વાત તેમની સમક્ષ કરતા નથી, એવું જણાયાથી મહારાજે એક દિવસ તેમને સ્પષ્ટરીતે કહ્યું કે—“હું નાનો છું તેથી શું થયું ? પ્રત્યેક કાર્ય અને સમજાવવાને કરવું તમે મારા પિતાને સ્થાને છો અને હુશિયાર બનાવવા માટે પિતાએ તમને સોંપ્યા છે પ્રત્યેક કામની વ્યવસ્થા અને સમજાવવાને કરશે નહિ તો હું શી રીતે હુશિયાર થઈશ ?” શિવાજી મહારાજની ઉત્સુકતા જોઈ દાદાજીએ પ્રત્યેક કામમાં તેમની સલાહ લેવા માઠી મહારાજ પ્રત્યેક બાબતને અત્તરણપૂર્વક વિચાર કરતા અને તે કાર્યસળધી અનુભવી તથા ઠંરેલ પુરુષ દાદાજીના હિતાહિત વિચારો એકચિત્તે સાબળતા કોઈ સમયે વિકટ કાર્યો-સળધી તકરાર ઉપસ્થિત થતા તેપર અભિપ્રાય કિવા ન્યાય આપવાનું કામ કઠિન થઈ પડતું દાદાજી પાસેથી એવા ભાજગડના પ્રશ્નો નિર્ણય કરી યોગ્ય ન્યાય આપવાનું શિક્ષણ શિવાજી મહારાજને અલ્પ વયમાં પ્રાપ્ત થયું હતું તેમની ધૈર્યશક્તિ અને કુશાગ્રબુદ્ધિ અલૌકિક હોવાથી ગમે તેવું વિકટ કાર્ય હોય તોપણ તેમાં વિજય મેળવવામાં અને તે લક્ષમાં રાખીને તેમાંથી ગુણ મૂલ્ય કરવામાં દાદાજીને કોઈ પણ કઠિનતા જણાતી નહિ

જમાવ ધીની સુવ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી, પ્રશ્નને કેવી રીતે સુખી રાખવી, ખેડુતોને ઉત્તેજન આપી જમીનની ઉપજ કેવી રીતે વધારવી, ધોડા વગેરે જનવ-રોની સભાળ કેવી રીતે લેવી, સિપાઈ વગેરે નોકરો કેવી પરીક્ષા કરીને રાખવા, નોકરોને ખુશી રાખી તેમની પાસેથી અગત્યના કામો કેવી રીતે કરાવવા, પાગા અને લશ્કરની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, વગેરે બાબતનું જ્ઞાન મહારાજને દાદાજી પાસેથી નાનપણથીજ સારી પેઠે મળ્યું હતું એ અનુભવ અને જ્ઞાન આગળ જતા કેવું ઉત્તમ પ્રકારે પરિપક્વ થયું અને તેદ્વારા કેવા કાર્યો ઉદ્દભવ્યા તે સર્વ જગતને વિદિતજ છે

તેમને યવનદેવની ગળથુથી પ્રિય માતા જીજ્ઞાષાએજ પાછા હતી, એ ઉપર લખ્યું છે પ્રાણ જતા સુધી સ્વધર્મના દેશી મુસલમાનોની તાબેદારી કરવી નહિ તેમનું અન્ન ખાવું એ વિષ બાવાતુલ્ય છે અને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરી હિંદુ-પ્રજાને તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાનો અત્તરણપૂર્વક યત્ન કરવો, વગેરે બ-હાદુરીના વિચારો તેમના હૃદયમાં નાનપણથીજ ઉદ્ભવી ઉત્તરોત્તર દૃઢ થયા, તે મુખ્યત્વે તેમની માતાના શિક્ષણને લીધેજ હતું એ સળધી સર્વ શ્રેય જીજ્ઞાષાનેજ આપવું જોઈએ

દાદાજી કોડદેવના મનમાં એવા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો કાર્ય પણ સભવ નહોતો. તે એટલી દીર્ઘદષ્ટિનો પણ નહોતો જેની કૃપાથી પોતાના સ્વાર્મીને એ જાગીર મળી છે, તેની સાથે નમ્રતાથી વર્તી, તેની અવકૃપા ન થવા માટે કાયા, વાચા અને મનપૂર્વક નોકરી કરવી અને કોઈ પણ રીતે જાગીરનું સંરક્ષણ કરવું, એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એજ તે વિશ્વાસુ અને સરળ મનના પુરુષને યોગ્ય લા-ગતું હતું સ્વાર્મીની જાગીર વધારવા માટે સાહસ કરી, યવનના કોંઈને પાત્ર થવાનો વિચાર તેના મનમાં કદિ પણ આવ્યો નહોતો, એ સ્પષ્ટજ છે

મહારાજને અને જીજ્ઞાસુને દાદાજી કોડદેવ સાથે છેલ્લી વખત વિજયપુરથી પુને જોડલી દીધા પછી મહારાજે દાદાજીને પોતાનો સંકટપ કહી સભળાવ્યો કે - “પિતાએ મુસલમાનોની તાબેદારી સ્વીકારી સપાદન કરેલી ધનસપત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ મને યોગ્ય લાગતું નથી પોતાના પરાક્રમથીજ નવીન સપત્તિ મેળવવાની મારો દૃઢ નિશ્ચય છે મારે હાથે કાંઈ નવીન સપત્તિ પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારેજ બોસલેના કુળમાં જન્મ લીધાનું સાર્થક થશે પુરુષોએ પોતે પ્રાપ્ત કરેલું અન્ન ગ્રહણ કરવું, એમાજ પુરુષાર્થ છે હૈવ ઉપર ભરોસો રાખી બેસવું, એ સર્વથા યોગ્ય નથી હૈવ એ પશુ છે પુરુષોએ સ્વપ્રયત્નવડે તેને નિર્બળ કરવું જોઈએ મુસલમાનોએ આપણા હિંદુઓની સ્વતંત્રતા લૂટી ગોણાઈણ અને લાત્રિય આદિને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપ્યો છે, તેમજ ચારે દિશામાં હિંદુધર્મની જ્વાલિ થતી જાય છે અનિષ્ટ કાર્ય બધ પાડી સ્વતંત્રતાની પુન સ્થાપના કરવા માટે તન, મન અને ધનપૂર્વક ઉદ્ધોગ આરંભવાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે એ સત્કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતા સર્વત્ર નાશ થાય અને ત્ર્યંચાણુ વેચવા પડે તોપણ તેની મને ચિંતા નથી મારૂં આયુષ્ય આજીવન ત નિરર્થક ગયું, તેનો દવે ઉપાય નથી, પણ હવે પછી મક્તના માલ ઉપર તાગડધિના કરી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં સતોષ માની લેવામાં કાંઈ સાર નથી ” શિવાજી મહારાજનો એ સંકટપ દાદાજીએ જાણ્યો ત્યારે તેણે તેમને એ કાર્યથી નિવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપદેશ કર્યો કે - “તમે મનમાં ધારેલો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થવો પરમદુષ્ટ છે સર્વ પ્રદેશ મુસલમાનોએ જીતી લીધા છે સર્વ કિલ્લા અને ચાણા હસ્તગત કરી ત્યાં તેમણે પોતાનું લશ્કર રાખ્યું છે તમારા પિતાએ સપાદન કરેલી સપત્તિનું તમે રક્ષણ કરશે તોજ પ્રગતુ છે નહીં સપત્તિ સપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરાવ જતા યવનો સાથે વિરોધ થશે તમારા પિતાએ જે સપત્તિ મેળવી છે, તે હાથમાંથી જતી રહેશે, તમારા પિતાના તથા તમારા પ્રાણ સંકટમાં નાખશે તમારા પિતા કાંઈ ઓછા પરાક્રમી નથી, પરંતુ પ્રબળ યવનો આગળ તેમનું કાંઈ ચાલુ નહિ અને અતે તેમની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી, એ બાબતનો સારી પેઠે વિચાર કરો અવિચારી કૃત્ય કરશે નહિ ” દાદાજીના આ ઉપદેશપરથી તેના વિચારો અને તેને કયું કર્તવ્ય પસંદ હતું, એ સ્પષ્ટ જણાય છે

શિવાજી મહારાજે સંકટપ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્ધોગ આરંભી વિજયપુર સરકારના પ્રદેશમાં તોફાન શરૂ કર્યો, ત્યારે દાદાજી ધણોળ ગભરાયો તેણે મહારાજને કહ્યું કે - “ તમે જે કર્તવ્ય કરવા માડ્યું છે, તે સર્વથા અનિષ્ટ છે એવું કરવાથી તમને અને તમારી જાગીરને અવશ્ય નુકશાન થશે યવનોની ચાર બાદશાહી ચારે દિશામાં પ્રબળ થઈ રહી છે તેમના આગળ તમારૂં સામર્થ્ય શા હિસાબમાં છે ? એવા ઉપદ્રવથી તમારા પિતાને વિનાશકારણે વિપત્તિમાં નાખશે તમે પોતાની નોકરી ઉપર છે તમારા કર્તવ્યથી અહિંસાશીલ બાદશાહનો તેમના પર ક્રોધ થશે અને તેમને ભારે શિક્ષા કરશે તમે તમારી જાગીર છોડીને ઉચ્ચલાયલમાં ગુથાશે તો પિતાએ પ્રાપ્ત કરેલી સપત્તિ અવિચારીપણામાં ગુમાવી દેવા

માટે તમારી અપકીર્તિ થશે પિત્રપુર સરકાર સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તન કરી પિતાની સપત્તિ સાચવી રાખશો તો તમારૂં કલ્યાણ થશે ” દાદાજી પાસેથી એવો નિરાશાઉત્પાદક બોધ મળતો તે શિવાજી મહારાજ શાતપણે માલગી રહેતા તેમને પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ દાદાજીનો ઉપદેશ સાંભળવા ઠતા મહારાજનું મન પોતાના સંકલ્પથી જરાપણ ચલિત થયું નહિ

એવું કહેવામાં આવે છે કે -“શિવાજી મહારાજને નમ્રતાપૂર્વક કામચલાણ કરીને તેમના હિતનો ઉપદેશ આપવા છતાં તેઓ સન્માર્ગે વળતા નથી, ત્યારે હવે શું કરવું?” એજ વિચારોમાં પ્રમાણિક દાદાજીને ચિતાન્વર ઉત્પન્ન થયો “ પોતાના ગ્વામી-એ એ બાળક મને સોંપી તેને સહવર્તનની કળ બનાવવાનું કહ્યું છે, પણ તે તો સ્વચ્છ દ-પણે વર્તી સ્વામી ઉપર સંકટ લાવશે, સ્વામાને એવી કુસ્થિતિમાં લાવી મૂકવાનો અપયશ છેવટે મારે માથે ચોટશે અને મેં પાસે રહેવા છતાં તેમને એવી વર્તણૂક ચલાવવા દીધી તે માટે મને ઇપકો મળશે, તેમજ આજીવન ત પ્રમાણિકપણે બ-જાવેલી સેવા ઉપર પાણી ફરી વળશે ” દાદાજીના મનમાં એવા વિચારો આવવાથી તે ઝુરવા લાગ્યો અને શરીર લીધું થવા લાગ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તેજ ચિતામાં ને ચિતામાં તેનું વહેણ અવસાન થયું ૧

પોતાના ઉપર કાંઈ પણ દોષ આવે નહિ, એ વિચારથી દાદાજીએ ટુંક હકિકત શાહજીરાજને લખી જણાવી અને વિનંતિ કરી કે -“ મેં પ્રમાણિકપણે યથામતિ આપતી અહિની જાગીરાની વ્યવસ્થા અને ગ્લાણ આજીવન ત કંઈ છે આપના પુત્ર હવે મનમાં આવે છે તેમ સ્વચ્છ દપણે વર્તે છે, તેથી ભવિષ્યમાં આવી પડનાર દુષ્પરિણામનું કલક મારા ઉપર ન આવે તે માટેજ આપને સવેળા લખી જણાવ્યું છે આપને યોગ્ય લાગે તેવો બદોબસ્ત કરશો ” શાહજીરાજને દાદાજીનો પત્ર વાચવા છતાં ભ્રમ્યે તેવો બદોબસ્ત કર્યો નહિ, તેનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, એ સમયે શાહજીરાજના મનમાં પણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ઘોળાતો હતો, તે સંબંધી યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે તાત્પર્ય એ છે કે, મહારાજના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર દાદાજી ક્રોડદેવના શિક્ષણથી યત્કિયિત પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો, પણ તેમના એ વિચાર વિરુદ્ધ તેણે મહારાજને વાર વાર ઉપદેશ કર્યો હતો વળી એ શિષ્ય દયુપયુ વિચારનો હોત તો ગુરુનો બીકણ ઉપદેશ સાંભળી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાંજ સંતોષ માની શાત થયો હોત, પરંતુ મહારાજનું તેજ-સ્વિપણું વિલક્ષણ હોવાથી, અગીકૃત કાર્યનું મહત્ત્વ અને તેની સિદ્ધિ કરવા માટે

૧ મરાઠી સામ્રાજ્યની બખરમાં લખ્યું છે કે, દાદાજીને બેહુદોગ (ચિતાન્વર) ઉત્પન્ન થયો હતો, તે અસહ્ય હોવાથી તેણે વિષ ખાઈને આપઘાત કર્યો તવારીખ-ઈ-શિવાજી-માં પણ એજોજ ઉલ્લેખ છે આ ચવની બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, શિવાજી મહારાજ ૧૬ વર્ષના હતા તે વખતે દાદાજીનું મૃત્યુ થયું એવું લખાણ પણ મળી આવે છે કે, તે ઈ સ ૧૬૪૭ અક્ટોબર મહીનામાં મરણ પામ્યો બાં ૬૦ સં ૨૦ અં ૨૦ રાકે ૧૮૩૫ અં ૫૩ પરથી એમ કહી શકાય કે શિવાજી મહારાજે તોસણનો કિલ્લો લીધો (૧૬૪૬) અને રાજગઢ પર ત્રણ માસી બાધી (૧૬૪૫) તે વખતે દાદાજી હયાત હતા, પણ આ બંને ઇતિહાસમાં તેઓ લાયક હોવાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય નથી

જરૂર પડતા સાધનનું જ્ઞાન તેમના મનમાં સંપૂર્ણરીતે ઠસેલું હોવાથી, તેઓ એ કાર્યથી કિચિત્ પણ વિમુખ થયા નહિ. 'માતૃબોધનું પરિણામ કેવું વિલક્ષણ હોય છે તે જુઓ.' માતૃમુખમાંથી નીકળેલો પ્રેમાળ અને મધુર એક શબ્દ દશ-સહસ્ત્ર ઉપદેશકોના પુષ્કળ વ્યાખ્યાનો કરતા પણ વિશેષ છે, એ કહેવતની સત્યતા શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી જણાઈ આવે છે.

શિવાજી મહારાજ દાદાજીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્ત્યાં નહિ તેપરથી એવું સમજવાનું નથી કે, સર્વ બાબતમાં તેઓ ઉદ્ધતાધર્મી વર્તતા હતા. પોતાના યુરુ દાદાજીને તેઓ પિતાસમાન માન આપતા હતા તેઓ તેની સાથે હમેશા નમ્રપણે વર્તતા અને તે જે કાંઈ કાર્ય સોપતા તે અત્ કરણ્યપૂર્વક કરતા હતા અને તેને પિતાનો વિશ્વાસુ નોકર જાણી તેનાપર સ્નેહરાખતા હતા. મહારાજના ઉદ્ધત-સાહસિક કૃત્યો ઉપદેશથી અટકતા નથી, એમ જાણીને તેમની વધતી જતી શૈર્યતા અને તેજસ્વિપણાને કાંઈક બીજે માર્ગે વાળવાની ઇચ્છાથી દાદાજીએ તેમની સાથે ગામોગામ ફરીને જમીનમહેસુલ વગેરે વ્યવસ્થા બતાવવા માડી દાદાજીએ પોતાનો ધણીખરો કાર્યભાર તેમને સોંપી મહારાજનો ધણો સમય તેજ કાર્યમાં વ્યતીત થાય, એવું કરવા માડ્યું તેઓ પણ તે કામ ઉત્સાહપૂર્વક અને જીલ્ડિપૂર્વક કરતા હતા, તેમ છતાં તેમણે પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ ઉલ્લટું એવું બન્યું કે, મહારાજને જાગીર-માના દેશમુખ, દેશપાડે, દરકદાર, કારકુનો વગેરે સાથે ઓળખાણ થઈ, પ્રત્યક્ષ સબંધ થયો અને સ્વતંત્રપણે કાર્યભાર ચલાવવાની શક્તિમાં વધારો થયો.

પોતાની યુક્તિ નિષ્ફળ થયેલી જોઈ દાદાજીને વિગેષ દિલગીરી થઈ ભવિષ્યમાં શું થશે તેની વિશેષ ચિંતા થવાથી જરીક લચડી ગયું. શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થવાથી તે માતંગીની પથારીએ પડ્યો. એ સમયે જીજ્ઞાસુ અને શિવાજી મહારાજ તેની સેવા-શુભષા ઉત્તમ પ્રકારે કરી મહારાજ હમેશા દાદાજીની પથારી આગળ બેસી રહેતા જેણે જે ઔષધો બતાવ્યા તે કરી બેસ્યા, પરંતુ કાંઈ ઔષધથી ગુણ લાગ્યો નહિ દાદાજીનો અત્સમય પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પોતાના તાબાનો સર્વ ખજાનો વગેરે મહારાજને સોંપી દીધો કિલ્લા, કોટ, પાગા, લશ્કર વગેરેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, તાબાના નાનામોટા મનુષ્યો સાથે કેવી રીતે વર્તવું અને તેમની પાસેથી કયા કયા કાર્યો કેવી રીતે કરાવવા, વગેરે બાબત તેમણે મહારાજને સારી પેઠે સમજાવી દીધી કારકુન, દરકદાર, કામદાર અને ઇતર નોકરવર્ગને પોતાની પાસે બોલાવી શાહજીરાજની નોકરી પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક કરવાની શિખામણ આપી મહારાજના અને તેમના હાથ હાથમાં લઈને કહ્યું કે—“ એમને આજથી તમારા સ્વામી સમજી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તજો કાંઈ પણ પ્રકારે એમને ઉણું પડવા દેશો નહિ ” એ કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી તેણે મહારાજને પોતાની પાછળ પોતાની સતતિ તથા કુટુંબનું પાલનપોષણ કરવાની બધામણ કરી અને છેવટે એવી ઇચ્છા દર્શાવ્યાનું કહેવાય છે કે—“ તમે સ્વરાજ્ય સ્થાપી, ગોચાદાણું અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, તે કાર્યમાં ઈશ્વરકૃપાથી તમને યશ મળશે અને તમે જગતમાં કીર્તિ તથા ધન્યવાદ મે-

ળવશો, એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે ” એ પછી તે પ્રમશ્લિક, સ્વામિલકન અને એકનિઃક પુરુષે પ્રાણ ત્યાગ્યા મરણસમયે તેનું વય સિત્તર વર્ષનું હતું.

અહિં સુધી જે લખવામા આવ્યું છે, તેપરથી શિવાજી મહારાજને જીવનપ્રાપ્ત અને દાદાજી પાસેથી કયા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે વાચકવર્ગના ધ્યાનમા આવશે મહારાજને મળેલા એક બીજા પ્રકારના શિક્ષણનો ઉલ્લેખ કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું તેમને એ શિક્ષણ વિજ્ઞપુરમા પિતૃમમાગમથી પ્રાપ્ત થયું હતું વિજ્ઞપુર દરબારમા શાહજી રાજાનો વિશેષ પ્રભાવ હોવાથી ઘણા મરાઠા અને મુસલમાન સરદારો સાથે તેમને સબધમા આવ્યું પડ્યું હતું તેમ થવાથી દરબારની નીતિ, અમીરઉમરાવાનું વર્તન, રાજકાર્યભારની પદ્ધતિ, જૂદા જૂદા સરકારી ખાતાની વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મહારાજને ધૈર્ય રાખી પૂર્ણ ઉત્સાહથી સપાદન કર્યું હતું સમાગમમા આવનાર મનુષ્યોને એ વિષયસબધી અનેક પ્રશ્ન પૂછી તેસબધી જેટલું જ્ઞાન હોય તેટલું મેળવવાનો નિત્યક્રમ માણી ગાખ્યો હતો વિજ્ઞપુરમા નિવાસ કર્યો તે સમયે તેમણે પોતાની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ થુમાવી નહોતી અન્ય સરદારોના બાળકો માત્ર જ્ઞાનદ ભોગવવાને માટેજ આમ તેમ ફરતા ફરવામા સમય વ્યતીત કરે છે, તેમ મહારાજને એ કદિ પણ ક્યુ નથી. લશ્કરની વ્યવસ્થા, પાયગાનો બદોબસ્ત તથા દારૂગોળાની અને બદુકનોપોની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે રખાય છે, તે તેઓ પુન પુન તપાસતા અને તેસબધી મોટા મોટા અનુભવી પુરુષોને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી તેનો સારાશ પોતાના મનોઅથમા ચોક્કસરીતે લખી રાખતા હતા પોતાનો પુત્ર આવો જુદિમાન અને ચતુર છે તેમજ તેને ઉત્તમ વિષયોનો શોખ છે, એમ જાણી શાહજીરાજાને ઘણો સતોષ થતો પુત્રની એ સબધી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામા પિતાએ જરા પણ કસર કરી નહોતી દરબારના કાર્યભારીઓ સાથે સલાહમસલત ચાલતી તે સમયે શાહજીરાજા શિવાજી મહારાજને પાસે રાખતા અને દરબારમા જતી વખતે તેમને પોતાની સાથે લઇ જતા એમ થવાથી મહારાજને પુષ્કળ વાતો સાંભળવાની અને જોવાની તક મળતી મહારાજની ગ્રાહકશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અપ્રતિમ હોવાથી લવિષ્યમા જતા એ વાતોથી અમૂલ્ય લાભ થયો પિતૃસમાગમથી તેમને અત્યંત અગત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમજ તેમના મનમા ચવનદેય પણ સંપૂર્ણરીતે વિકસિત થયો પાછલા પ્રકરણમા એ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યું છે.

અહિં સુધી મહારાજની ઘણીખરી વ્યાવહારિક અને નૈતિક શિક્ષણપદ્ધતિ લખવામા આવી છે તુકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુપુરુષોએ તેમના સબધી સ્તુતિજનક ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે, તેપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેમણે ઘણો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોવો જોઇએ, પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખનારને એ પ્રકારનું શિક્ષણ વિશેષ મહત્વનું જણાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે અથવાચનથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન કરતા વ્યાવહારિકજ્ઞાનનું તેજ ક્વચિત્ પ્રખર હોય છે, એ પણ મહારાજના ઉજ્જવલ ચરિત્રપરથી જગતને સ્પષ્ટ જણાયું આવ્યું છે અને ઇતિહાસલેખકો તેમની એ તેજસ્વિતામા અજાણ જવાથીજ ઇતર વિષયસબધી તદ્દન ચૂપ રહ્યા છે, તેમા કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

પ્રકરણ ૫ મું-સ્વરાજ્યસ્થાપનાની સિદ્ધતા

૫ વિનયપુરથી પાછા આવતાજ મહારાજે સત્સ કલ્પ કર્યો કે -“ મુસલમાનોની મહા કબેશપ્રદ તામેદારી વેગળા ફેકી દઇ સ્વતંત્ર ગળ્ય ગ્થાપન કરવું, તેમની સત્તામાથી સ્વધર્મોની મુક્તિ કરવી અને સ્વધર્મ બ્રષ્ટ કરનારા યવનોને સ્વદેશમાથી હાકી મૂકવા’ એ સંકલ્પાનુસાર તેમણે પ્રારભમા શુ કર્યું તેનું વર્ણન ઉપલબ્ધ અખરોમાથી લખવા જેવું મળી આવતું નથી કોઇ કોઇ ગ્યજેથી થોડું-થોડું જે કાંઇ મળી આવે છે, તેનું વ્યવસ્થિત વર્ણન આ ગ્યજે પ્રકટ કરવામા આવે છે

પુને પાછા આવ્યા પછી શિવાજી મહારાજે પોતાની સવળી જગીર પ્રત્યક્ષ જોવાનું બહાનું કાઢી આસપાસના પહાડી પ્રદેશોમા લાગલાગટ કરવા માડ્યું તેમણે અનુભવી મનુષ્યોને સાથે રાખીને અને જૂદા જૂદા ગામેના મનુષ્યો સાથે નદીન સ્નેહ બાધી તેમની સહાયતાવડે નજીકના ઘણાખરા સ્થળોનું અને કિલ્લાનું ઉત્સાહ-પૂર્વક અવલોકન કરી પ્રત્યેક કિલ્લાના એકેએક ગ્રામ માર્ગ તથા પહાડપર્વતના વિકટ રસ્તા જોઇ લીધા તેમની એ સ્થળો જોવાની એટલી બધી ઉત્કંઠા જોઇ સાથેના મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગતું ટાઢ કે વરસાદ, વિકટ ચઢાવ કિંવા હિંસક પશુઓની બીક કે દરકાર જરા પણ નહિ કરતા અધ્ધવધનો રાજપુરુષ કષ્ટ સહન કરનાર ખડતલ જગલી મનુષ્યપેડે જગલે જગલ અવિશ્રાંતપણે બ્રમણ કરતો હોવાથી તેમને મહારાજમા અત્યંત ચમત્કારિકપણુ જણાય, એ સ્વાભાવિકજ છે, પરંતુ જે પુરુષ ભવિષ્યમા મરણપર્યંત દોડધામ કરનાર હતો તેને એવો અનુભવ લેવાની અગત્ય હતી, તે એ બિચારાઓના લક્ષમા ક્યાથી આવે ? તે જે પ્રાનમાથી પોતાની ચળવળનો આરંભ કરવાનો હતો, તે પ્રાંતનું યથાસ્થિત અવલોકન કરતી વખતે તેમણે એક બીજી સુવ્યવસ્થા સંતત કરવા માડી હતી એસ બધી પૂછવામા આવે તો એટલું જ કહેવું જોઇએ કે, મનુષ્યોની અનુકૂળતા

જે મનુષ્ય શિવાજી મહારાજના સમાગમમા આવતું તેની સાથે સ્નેહસંબધ બાધી વશ કરી લેવાની કળામા મહારાજ સિદ્ધહસ્ત હતા અને તેવો મનુષ્ય હોય તોપણ તે મહારાજ સાથે થોડો સમય વાતચિત કરતાજ તેમનાપર મોહ પામી જતો એ અપ્રતિમ કળા તેમણે નાનપણથીજ સાધ્ય કરેલી હોવાથી, મુખ્યતઃ અગ્રીકૃત કાર્યમા તેમને ઉજ્જવલ યશ પ્રાપ્ત થયો હતો મહારાજ પોતાના તાબાના

પ્રત્યેક મનુષ્ય સાથે અતિ પ્રેમપૂર્વક મધુર સંભાષણ કરતા હતા પોતાની સાથે સમાગમમાં આવનાર મનુષ્ય સાથે વર્તન કરતી વખતે આપણે ત્રેષ અને તે કનિષ એવા સહજ પણ આહાસ થાય નહિ, એવી તેઓ સર્વદા સાવચેતી રાખતા હતા તેનાપર કંઈ સકટ કિંવા વિઘ્ન આવતાજ તેઓ અતિ સ્નેહપૂર્વક પોતાનાવી બની શકે તેટલી સહાયતા કરવાને સદા તત્પર થતા અને પોતાના તાબાના મનુષ્યોને પૈસાની અડચણ પડતી તે વખત તેમને મદદ કરવામાં પણ પાશ હકતા નહિ.

મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી ઘણા પૈસા ખર્ચાવા લાગ્યા, ત્યારે દાદાજીએ એક દિવસ કહ્યું કે—“ આપ માલિક છો આપ કોઈને કાંઈ આપવાનું કહ્યું છે ત્યારે અમારે તેમને આપવું જ પડે છે, પરંતુ આપને જે વર્ષાસન નક્કી કરી આપ્યું છે તેથી વિશેષ ખર્ચ થાય અને આપના પિતાને ખર્ચવા મટે જે રકમ મોકલવામાં આવે છે, તેમાં કાંઈ ઓછું થાય તો વિનાકારણ તેમના તરફથી મને દંપકો મળે, મટે વધારે ખર્ચ કરવાની આપે તેમની પગવાનગી મગાવવી એટલે પછી મને અડચણ નથી ” એ સાંભળનાજ મહારાજે ઉત્તર દીધો કે—“ તમને તેની શી ચિંતા ? અધિક ખર્ચ થશે તેની હું પિતાની પાસેથી પગવાનગી મગાવીશ ” એ સાંભળી દાદાજી સ્તબ્ધ થઈ ગયો તે બિચારાને મહારાજના ભવિષ્યની કથના ક્યાંથી આવે ? મહારાજે પોતાના તાબાના મનુષ્યોને નિઃસંકેપ પ્રેમ સપાદન કરી તેમને હાથે લવિષ્યમાં મહત્ત્વ કાર્યસિદ્ધ કરાવવાનો સકલ્પ કર્યો હતો, એ વિચાર તેને ક્યાંથી હોય ? પોતાના સ્વામીની ઉપજની વ્યવસ્થા કરકસથી કરીને બને તેટલી મોટી રકમ વખતસર તેમને પહોંચતી કરવી, એજ દાદાજી તો પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો અને તે કંઈ બોલું નહોતું.

શિવાજી મહારાજ પોતાના તાબાના મનુષ્યોને ખુશી રાખી તેમની સાથે અમતાપૂર્વક વર્તવા લાગ્યા તેપરથી સર્વને જણાયું કે—“ એ સ્વામી પરમ દયાળુ અને ઉદાર છે, આપણું હિત જોનાર છે, એમની સાથે પ્રમાણિક વર્તન રાખી એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી આપણું કલ્યાણ થશે ” મહારાજે સર્વના મનમાં એવાજ વિચારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તાબાના નોકરોમાં માવળી જાતિપર મહારાજની ઘણી મહેરબાની હતી તે જાતિના મનુષ્યો જગસી અને જબુચક જેવા જણાતા હતા, પરંતુ ઘણાજ પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી સોપેલું કામ અતઃકાળપૂર્વક હુસિયારીથી કરતા હતા અત્યંત વિશ્વાસનું કોઈ પણ કામ તેમને સોપતા તેઓ કદિ પણ દગો કરતા નહિ તેઓ અત્યંત કંગાલ સ્થિતિના હોવાથી, તેમને કોઈ નોકરીએ રાખી, અન્નવસ્ત્રની સગવડ કરી આપે તો તેઓ ઉપકાર માનતા, અને પોતાના અન્નદાતાને મટે ગ્રાણ્ય અર્પણ કરવા તૈયાર થતા દાદાજી કોડદેવે એ લોકોના સહયુક્ષા જોઈને તેમને પ્રથમજ પોતાની પાસે નોકરી-એ રાખ્યા મહારાજને પણ માવળી જાતિના સહયુક્ષી ખબર પડતા કંઈ વિલંબ થયો નહિ તેમણે એ લોકો સાથે અમતાથી અને ઉદારતાથી વર્તન કરી તેમને સત્વરજ વસ કરી લીધા મહારાજને તેઓ લવિષ્યમાં કેટલા ઉપયોગી થઈ પડ્યા તે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે એ લોકો મહારાજની ભગીરની આસપાસના પહાડી પ્રદેશ-

ના નિવાસી હતા પોતાના પોપણને માટે તેમને ધોર જગલમાં રાતદિવસ ફરવું પડતું હતું, તેથી ત્યાના સર્વ રસ્તા, ગુપ્ત માર્ગ અને પગથી, હમેશા તેમના પગ નીચે આવી ગયા હતા મહારાજ બ્યારે ગામેગામ ફરવા જતા, ત્યારે માવળી લોકો-ને પોતાની સાથે લઇ જતા અને તે લોકો પણ હરેક પ્રકારે પોતાના તરુણ અને પ્રેમી સ્વામીના ઉપયોગમાં આવી તેમને ખુશી રાખવાને અત કરણુપૂર્વક કામ કરતા કેઇ કામ કર્યા પછી તેમને થોડીક બલિસ મળતી, તો તેટલામાંજ સતુષ્ટ થઇ પોતાના સ્વામી સાથે અધિક પ્રમાણિકપણે વર્તતા હતા મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી અને સર્વ સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતા હોવાથી માવળી લોકો તેમને તાબે થઇ ગયા આજપર્યંત લોકોએ આપણને તુચ્છ અને જગલી માનવા છતાં એ હયાળુ સ્વામી આપણી સાથે પ્રેમાળપણે વર્તે છે અને મધુર સભાષણ કરે છે, એ જોઇ તેઓ મહારાજપર અતિશય પ્રેમ જતાવવા લાગ્યા તેમના મનમાં શિવાજી મહારાજસખી અત્યંત અભિમાન અને લક્ષિત ઉત્પન્ન થયા અને બ્યા એ સ્વામીનું ચણુ ત્યા આપણુ માથુ રાખી તેમના ઇજકાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે સમય આવે પ્રાણુ આપવો પડે તોપણ ચિતા નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો ગમે તેટલા વિકટ પ્રસંગ આવ્યા છતાં તેમનો એ નિશ્ચય કિચિત્ પણુ ડગ્યો નહોતો કેટલાક દેશમુખો માવળી લોકોના આગેવાન હતા, તેમને મહારાજે પ્રથમથીજ મિત્રતા બાધી પોતાના ઇજકાર્ય માટે અનુગ્રહ કરી લીધો હતા તેમા એસાજ કક, તાનાજ માલમુરે અને બાજ ફલસકરે એ ત્રણે પેઢી દરપેઢીથી વતનદાર હોવાથી માવળી લોકો તેમને પોતાના આગેવાનો મમજતા હતા એ ત્રણે પુરષો મહારાજના કાર્યોમાં પ્રથમથીજ ઉપસ્થિત હતા લલિબમાં તેમણે પ્રમાણિકપણથી તથા બદાદુરીથી મોટા મોટા કર્તવ્ય કેવી રીતે પરિપૂર્ણ કર્યા, તેમજ સ્વામીના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને તેઓ કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થયા તે યોગ્ય મ્થજે લખવામાં આવશે

મહારાજે કરેલો સકલ્પ દાદાજીને પસંદ આવ્યો નહિ, એ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે દાદાજી પોતાના ઉદ્દેશને ઉત્તેજન આપતો નહિ હોવાથી મહારાજે તેના હાથ નીચેના કારકુનોને પોતાની ઇચ્છા કહી સભળાવી અને તેમને પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ કરી લીધા ગામેગામના દેશમુખ કાર્યનિમિત્તે પુને આવતા ત્યારે તેઓ તેમને એકાતમાં લઇ જઇ પોતાની ઇચ્છા જણાવતા અને તે કાર્યસખી તેમનો કેવો અભિપ્રાય છે તે સાંભળી લઇ સાથે એની યુક્તિથી મોહકરીતે

૧ આ માવળા પ્રદેશનો દેશમુખ ન હતો પણ માવળા પ્રદેશ જોડે આવેલી કેાકણ-પહીનો દેશમુખ હતો

૨ મુસોળેયરાનો દેશમુખ હતો માવળા લોકોમાં તેનુ વજન ઘણુજ હતું દેશમુખોને બસ કરવામાં અને તેમને તાબે કરવામાં દાદાજીને આ માણસો ઘણીજ મદદ કરી હતી. દાદાજીએ ઠઠાઓનો નિકાલ લાવી કશર કરેલા તેમાના કેટલાક ઉપર સાક્ષીતરીકે આ માણસની સહી છે દેશમુખ કાન્દોજ જોયેનો એ જમાઇ થાય સકટમાં આવી પડેલા દેશ મુખોને આના તરફથી સારી મદદ મળતી હતી તે શિવાજી મહારાજની સ્વરાજસ્થાપનાની યોજનામાં અનુકૂળ થઇને તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થયા, તે વખતે તેની ઉંમર પુષ્ક હતી.

આપણું કરતા કે જેથી તેઓ મન, વાણી અને કર્મવડે મહારાજની ધ્વજાને આધીન થતા ગામે ગામ ફરતી વખતે મહારાજ પ્રત્યેક દેશમુખને મળવા જતા અને તેની સાથે સમ્મતાપૂર્વક વાતચિત કરી વિશ્વાસ ખેસાડી પોતાનો કરી લેતા તેજ પ્રમાણે જે મરાઠા સરદારો મળતા તેમની સાથે પણ વિનયયુક્ત વર્તન કરી તેમને વશ કરી લેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા મહારાજનું વય નાનું હતું છતાં તેમના ઉત્સાહજનક અને તેજસ્વી આપણું સાલણી તેમણે ચોળેલી ચોળનાની સાધ્યતા કેવી ફળદાયક છે, તે બરોબર લક્ષમાં લઈ સર્વ દેશમુખ અને મરાઠા સરદારો તેમના કાર્યપ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા તથા તેમના કાર્યમાં સહાયતા કરવા તત્પર થતા એ સિવાય તેમનું આદરશીલપણ, તેમનો વીરોત્સાહ, મુસલમાનોસાથની તેમની નસેનસમા રમી રહેલો અત્યંત વૈરભાવ, સ્વધર્મના સંરક્ષણમાટે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યમાં ચનાર અત્યંત ફાયદાનું ઉત્તમ પરિણામ, એ સર્વ મનોવેધક રીતે પ્રતિપાદન કરવાની ઉત્કૃષ્ટ શૈલી જોઈને ગમે તેવા પ્રયત્ની, દબી કિંવા આપસ્વાર્થી મનુષ્ય હોય નોપણ મહારાજ સાથે મળી જતો વળી તે પ્રાતમાં મહારાજના વીરશાહી પિતાએ કરેલા પરાક્રમ અને સપાદન કરેલી ધીર્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી એવા પ્રતાપી પુરુષનો પુત્ર પોતાના પિતાના જેવોજ શરરીર નિવડી બહાદુરી બતાવી આપણને ચવનોના ત્રાસબળનમાર્થી અવસ્ય મુક્ત કરશે, એવા ઉત્સાહજનક વિચાર તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ મહારાજ અલ્પ વયના હોવા છતાં તેમના કાર્યમાં સહાયતા કરવા તેઓ તૈયાર થયા હતા તેમના એ મહત્કાર્યમાં જેમણે સહાયતા કરી નહિ તેમને મહારાજે કેવી શિક્ષા કરી તે પણ આગળ લખવામાં આવશે.

શિવાજી મહારાજ પોતાની નગીરના અને આસપાસના ગ્રામોના દેશમુખ અને સરદારોને વશ કરી લેવાનો ઉદ્દેશ કરતા હતા તેમણે સ્વીકારેલા દુર્ઘટ કાર્યમાં યશ મળવાનો કેટલો સભવ હતો, તેમજ આગલો પાછલો વિચાર નહિ કરતા એ કાર્ય તેમણે કેવળ ઉદ્ધતપણાથી અને સાહસિકપણાથીજ આગળ્યું હતું કે કેમ તેનો નિર્ણય આ સ્થળે અવસ્ય થવો જોઈએ.

મહારાજના એ ઉદ્દેશને અત્યંત પ્રોત્સાહક પ્રથમ સધિ જોઈએ તો તે તેમના મહા પરાક્રમી તીર્થંશ્રી પિતાનું અત્યાર મુઢીનું જીવનચરિત્રજ જણાય છે. નિળમશાહીમાં નોકરી કરતી વખતે તેમણે જે પરાક્રમે કર્યા, નિળમશાહી પાલમાં કરવા મોકલેા પ્રજા થયા તે સમયે તેમની સાથે જે મુદ્દ કર્યા અને મોકલેાએ નિળમશાહી પાલમાં કર્યા પછી તેની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે તેમણે જે પ્રયત્ન ઉદ્દેશ કર્યો, તેનો પાઠ મહારાજની દષ્ટિસમક્ષ જ્વલતરથે તરવરતો હતો. મોકલેા જેવા જબરદસ્ત શત્રુ સાથે ઝડપવામાં શાહજીરાજ પાછા હાથ નહોતા; પણ પાછળથી શત્રુએ તેમને પરાજિત કર્યા, તે માત્ર શત્રુઓના પ્રયત્ન સૈન્યબળને લીધેજ હતું તેજ પ્રમાણે વિજાપુર સરકારના તાબામાં નોકરીએ રહ્યા પછી તેમનીજ સહાયતાવડે એ સરકારને ક્યોટકની અદાઈમાં યશ પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાં દૃઢ સત્તા સ્થાપવામાં આવી; એ સર્વ વાત મહારાજ સારી રીતે જાણતા હતા. એ

પરથી મહારાજની સપૂર્ણ ખાત્રી થઇ હતી કે, આપણે પુષ્કળ મનુષ્યો એકઠા કરી તેમને યોગ્ય રીતે શિક્ષણ આપ્યું હોય તો તેમની સહાયતાથી મહારાષ્ટ્રમાંથી ધીમે ધીમે યવનોની સત્તા નિર્મૂળ કરી શકાશે પ્રતાપશાળી પિતાએ દષ્ટિ સમક્ષ રાખેલું અત્યંત ઉત્સાહજનક દૃષ્ટાંત લક્ષમાં લઇ શિવાજી મહારાજ જેવા સંપૂર્ણતા હૃદયમય પોતાને યોગ્ય લાગે તેવું કર્તવ્ય કરવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું? સંતુષ્ટ થી કરીને “ બાપ કરતા બેટો સવાયો ચઢે ” એવું કહેવડાવવાનો સુયોગ અને સદ્બુદ્ધિ ધણીજ થોડા પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે નિજમશાહીની પુનઃ સ્થાપના કરી સર્વરાજ્યસૂત્ર પોતાના હાથમાં રાખવાની પિતાની ઉત્કંઠા આકાંક્ષા હતી, તે શુન્ય એવો અતિ પ્રયત્ન હોવાથી તૃપ્ત થઇ નહિ અને અતે નિરપાયે પુનઃ યવનોનીજ તાબેદારી સ્વીકારવી પડી, એ સાર થયું નહિ, એવું મહારાજને હમેશા લાગતું હતું અને તેઓ વારંવાર કહી સંભળાવતા પણ હતો વિજયપુરમાં નિવાસ કર્યો હતો તે સમયે જે સ્થિતિનું અવલોકન કર્યું હતું તેપરથી યવનોની તાબેદારી માટે તેમને સપૂર્ણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે મહારાજે અત્યંત વયમાજ એવો સ્તુત્ય સંકલ્પ કર્યો હતો કે -“ આપણી અવનતિને સમજ હોવાથી આપણા પિતા જેવા પુરુષસિંહને પણ જે હીન સ્થિતિ સહન કરવી પડી છે, તે કનિષ્ઠ સ્થિતિમાંથી બનતે ઉપાયે તેમને મુક્ત કરવાનો ઉદ્દેશ કરવોજ જોઇએ ” એ વિચારથી અત્યંત વયમાંથીજ તેમનામાં તેજસ્વિતા, સ્વાલિમાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી સહૃદયતાઓ કેટલે દરજ્જે વિકાસ પામતી હતી તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે

એ રાજકાલિને સમયે પુના, સુપા, માવળ વગેરે પ્રાંતના કેટલાક દેશમુખ યવન રાજના અમલથી ત્રાસ પામી તોફાન મચાવતા હતા અને હમેશા પરસ્પર કલહ કરતા હતા આવા નારાજ થયેલા દેશમુખને એકબીજાને મદદ સમજાવી સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ્ય ઉપાય બતાવ્યો હોય તો તે તેમને કેટલો રચિકર થઇ પડે, એ કહેવાની અગત્યજ નથી મહારાજે એ કાર્ય યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે પાર પાડી તેમની વચ્ચે પગપર ચતુર તોફાન-કુસપ બધા પાડ્યા અને પોતાના ઇષ્ટ કાર્ય માટે તેમને અનુકૂળ બનાવી લીધા

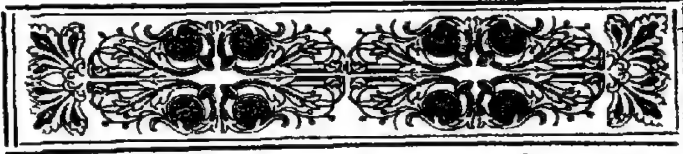
મહારાજના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અનુકૂળ થઇ પડે એવો એક બીજો યોગ એ હતો કે, પુના, સુપા અને માવળ વગેરે નિજમશાહી પ્રાંત વિજયપુરસરકારના તાબામાં તાજાજ આવેલા હોવાથી સરકારે અણપિપર્યંત તે પ્રાંતની સુવ્યવસ્થા કરી નહોતી, તેમજ આસપાસના કિલ્લાઓપર લશ્કર વગેરે જોઇએ તેવું રાખ્યું નહોતું. એ સિવાય દરબારના કાર્યભારીઓમાં માહોભાહે કુસપ-દ્રેષ માલતા હોવાથી ધણીજ નવા પ્રાંતોમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેમાં વળી શાહજીરાજને નવા પ્રાંતો બની રહ્યાં આપેલા હોવાથી તે પ્રાંતોમાં સ્વચ્છતા રહેશે, એમ વિજયપુર સરકારને લાગે એ સ્વાભાવિકજ હતું એ પ્રાંતો માલોજીરાજ અને શાહજીરાજના તાબામાં ધણી વર્ષ થયા હતા તેમને દાદાજી કાડદેવ જેવો ઉત્તમ કાર્યભારી મળેલો હોવાથી તે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા એવી ઉત્કૃષ્ટ થઈ હતી કે જેથી ત્યાંની પ્રજા સુખી થઇ તેમને

જણાયું હતું કે હિંદુઓના રાજ્યમાં આપણે સુખી યદ્યપ શાહજીરાજ જેવા લોકર-
ને તાપે રાખનાર મહાપરાક્રમી પુરુષના તેજસ્વી પુત્રના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવા-
ની સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થતા અને તેની સિદ્ધિને માટે ઉપાય ચોજવામાં પણ તે
પરમકુશળ છે એવી ખાતરી થતા, તેઓ તેમને તન, મન અને ધનવડે સહાયતા
કરવા તૈયાર થાય તેમાં નવાઇ શી ? મનુષ્યોની અનુકૂળતા જોનાર શિવાજી મહા-
રાજાને અધિકાધિક ઉત્સાહ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે

સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો સદુદ્દેશ સિદ્ધ થતા શિવાજી મહારાજમાં રાજ્ય ચલાવવા-
ની યોગ્યતા અને બુદ્ધિમત્તા કેવી હતી તે જગતના અનુભવમાં આવ્યું છેજ મહા-
રાજાને ધરમાથીજ ગાજકીય શિક્ષણ મળ્યું હતું માતા જીજ્ઞાષાઈ, દાદાજી કોડદેવ
અને ઇતર કાર્યભારીઓ ધરમા હમેશા એ સમર્થની વાતો કરતા હતા તેમની
જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જે વ્યવહાર નિત્ય ચાલતો તે સંદોષિત મહારાજની
દષ્ટિસમક્ષજ થતું હતું જમીનનું મહેસુલ, લોકરી વ્યવસ્થા, ન્યાય, તર્ક વગેરે
વિષયોમાં મહારાજ નાનપણથીજ ખ્યાન આપતા હતા, એ પાછળ લખ્યું છે એ
પ્રમાણે થોડા ધણા અનુભવમાં વળી વિજ્ઞપુરમાં મળેલા અનુભવથી વૃદ્ધિ થઈ હતી.
દ્વિતીય અનુભવ તેમને થોડો વખતજ મળ્યો હતો એ ખરું, પરંતુ મહારાજ જેવા
સૂક્ષ્મબુદ્ધિના, તેજસ્વી અને ઉત્સાહી પુરુષને માટે તો તેટલુંજ પૂરતું થઈ પડે એમ
હતું તે સમયે વિજ્ઞપુર સરકારની સપૂર્ણ ઉન્નતિ હોવાથી સમયના પ્રમાણમાં
પ્રત્યેક રાજકીય વિષય સપૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચ્યા જેવું હતું દરબારમાં શાહજી-
રાજાનું સપૂર્ણ ગૌરવ હોવાથી દરબારની પ્રત્યેક ભાજગડ મહારાજને સમજવામાં
સહજ પણ અડચણ પડી નહિ, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે

મહારાજ જેવા અઘોષિક પુરુષને પ્રારભમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના સાહિત્ય
અનુકૂળ થયા એજ સંતોષકારક હતું માતૃત્રી જીજ્ઞાષાઈએ તેમની ફળપૂર્ણ મનો-
બૂમિમાં રોપેલા સ્વરાજ્યસાધનપ્રાપ્તિના સદૃશીજ ઉત્તમ પ્રકારે અકુરિત થઈ તેમાં
વારવાર તે બધી ખાતાનેજ હાથે યથાસ્થિત સિચન થયું અને તેને અનુકૂળ પતિ-
સ્થિતિનું અને ઉત્સાહ, આવેશ, સ્વેતકર્ષપ્રીતિ, યવનદેવ અને પિતાનું પ્રોત્સાહક
ચરિત્ર વગેરે વાતોનું ઉત્કૃષ્ટ ખાતર મળવાથી તે અકુરતું સુદર વૃદ્ધ થયું તથા
સમગ્ર જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવો તેનો શાખાવિસ્તાર થયો એ સ્વ-
રાજ્યરૂપ વિશાળ વૃદ્ધના મધુગ ફળોનો આસ્વાદ, કેટલાક સમયસુધી મહારાષ્ટ્રી-
ઓને મળવાથીજ તે જાતિ સુખી, સમૃદ્ધ અને કાર્તિમાન થઈ હતી

પ્રકરણ ૬ ટું-સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ

શિવાજી મહારાજે પોતાની જાગીર પુનામાં આવી નિવાસ કર્યો પછી એ-
કાદ સપતિસ પન્ન સરદારના ચિરજીવી પેઢે મેળશાખમાં
મગ્ન થઈ ન રહેતા અનુભવી મનુષ્યોને સાથે લઈ, પોતાની જાગીરના અને આસ-
પાસના પ્રાંતોના પ્રત્યેક મહત્વના સ્થળો અને કિલ્લા બારીકાઈથી તપાસી લીધા
પ્રત્યેક કિલ્લાપર યવનોએ કેવો બંદોબસ્ત રાખ્યો છે, તેની માહિતી મેળવી લીધી
સધળા ગુપ્ત અને વિકટ માર્ગોનો અનુભવ મેળવી લીધો ધણાખરા દેશમુખ સાથે
ઝોળખાણ કરી સલાહમસલત ચલાવી લીધી કયા મનુષ્યો આપણને ઉપયોગી થઈ
પડશે અને કયા મનુષ્યો આપણા કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડશે તે સર્વ લક્ષમાં રાખી
લીધું, તેજ પ્રમાણે કથી રીતે આપણા ઇષ્ટ કાર્યનો આરંભ કરવો, કયારથી શરૂ-
આત કરતા વિશેષ યશસ્વી થવાશે તેનો પણ શાતચિત્તે સારી પેઢે વિચાર કરી,
એ કાર્યસંબધી પાસેના મનુષ્યો સાથે વારંવાર તર્ક કર્યો અને ત્યાર પછીજ
કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ પોતાની મેળે કર્યો નથી, પણ
મહારાજ અગીઆર-બાર વર્ષના હતા તે સમયે શાહજીરાજની આત્માથી દાદાજી
કોડદેવ અને તેની સાથેના બીજા કારકુનોએ કર્યો હતો, એવું એક ઇતિહાસ સંશો-
ધક^૧ લખ્યું છે તે લેખકે પોતાના લેખની પુષ્ટિમાં રા સભાસદે લખેલા કેટલાક
વચનો ટાકી બતાવ્યા છે રા સભાસદે લખ્યું છે કે-“મેં ગલ્લરથી પૂને આવતાં-
જ બાર માવળા કબ્જે કર્યા માવળાદેશમુખોને બાધી લાવતા જેઓ સામા થયા
તેમને મારી નાખ્યા,” પરંતુ એ એકજ વાક્યપરથી શાહજીરાજએજ આરંભમાં
સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો ગુરુમત્ર આપ્યો અને તેથીજ એ મહત્ત્વ કાર્ય દાદાજી કોડદેવ-
ની સલાહથી સાધ્ય કરવાનું તેમને સૂઝી આવ્યું હતું, એ કહેવું સર્વથા યુક્તિયુક્ત
નથી રા સભાસદના એ વાક્યનું તાત્પર્ય વાસ્તવિકરીતે જોતા જણાય છે કે,
શાહજીરાજએ કહ્યુંટકની ચઢાઈમાં ઉત્તમ કાર્ય કર્યાથી બાર માવળા, બારામતી
અને ઈદાપુર નામક પ્રાંતો શાહે તેમને પોતાના ખર્ચ માટે આપ્યા હતા પ્રાંત
થયેલા તે નવીન પ્રાંત પોતાની સત્તામાં લેવાં માટે રાજાએ દાદાજી કોડદેવને કહ્યાથી

ઈં સં ૧૬૩૮ મા બેગલુરથી પાછા ફર્યા પછી રા સલાસદ કહે છે તેમ તેણે માવળા તાબે કરી ત્યાના દેશમુખોને પોતાની સત્તામા લીધાહતા એ સમયે શાહજી-રાજાએ ત્રિભાપુર દરબારમા તરતજ પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેમને સ્થિર થવાની શરૂઆત થઇ હતી એવે સમયે પુન તોફાન કરી અવિચારી કૃત્ય આરંભવાનુ તેમનાપર કલક યદાવલુ એ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે શાહજીરાજાને દાદાજી કોડદેવની સલાહથી માવળામા રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા શી રીતે થઈ તેનુ કારણ જણાવતા ઉક્ત ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, કણ્ઠાટકમા અફઝલખાન, માલોજી ધોરપડે વગેરે વિજયપુરના સરદારો શાહજી ઉપર દ્વેષ રાખી તેમને પગ ટકવા દેતા નહોતા, એ કારણ ઇં સં ૧૬૩૮ મા બિલ્કુલસભવતુ નથી શાહજીરાજાપર અફઝલખાન વગેરે સરદારો તો આઠ દશ વર્ષ પછી દ્વેષ કરવા લાગ્યા હતા કણ્ઠાટકના ઇતિહાસમા ને વર્ષમા એવી પ્રતિપદ્ધતિના નામને ઉલ્લેખજ નથી એ અપ્રયોજક અનુમાનને “મૂલ નાસ્તિ” ન્યાય પ્રમાણે અપવાદ આવે છે કે, દાદાજીએ જ્યારે શાહજીરાજાને માવળામા સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની સલાહ આપી ત્યાર પછી સાત આઠ વર્ષે મહારાજા પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી હતી તો પછી તે વખતે તેણે મહારાજાને બોધ આપવાની નકામી ખટપટ શામાટે કરી ? શિવાજી મહારાજાને જ્યારે દાદાજીનો નિર્માલ્ય શુદ્ધિવાદ સાબળ્યો નહિ, ત્યારે તેણે ચિંતા-જ્વરવડે કુખી થઈ કિવા કેટલાકના મત પ્રમાણે વિષપ્રાશન કરી પોતાનો પ્રાણનાશ કરવાનુ શુ પ્રયોજન હતું ? એ સમયે શાહજીરાજાના મનમા સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર આવ્યો હતો, એ ખર માનીએ તો તે સમયે દાદાજી કોડદેવના હાથ નીચે હજાર આરસો મનુષ્યો હતા તેની સહાયતાવડે તે કાર્ય સિદ્ધ થવા જેવુ હતુ, એવુ માનવા જેવી તેમની, મૂઠ શુદ્ધિ હતી કે ? બેગલુરથી પાછા ફરતી વખતે દાદાજી કોડદેવ સાથે દશવીશ હજાર મનુષ્યો મોકલવામા આવ્યા હતા, એવુ અનુમાન સાનુ માનનારને એકાદ જૂના ખડિયેરમાથી કોઇ પૂરાવો ? મળી આવ્યો છે કે ? એવુ બગીરથ કાર્ય નિર્માલ્ય કાર્યભારીને સોપવાને બદલે શાહજીરાજા પોતેજ પોતાના સૈન્યસહિત કેમ એકદમ યદાર્થ લઈ ગયા નહિ ? પ્રત્યેક કલ્પના તપાસના જણાય છે કે, તેમના એવા અનુમાન અત્યંત નિરાધાર છે અને તે મહારાજાને માત્ર લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ પરથી કોઇએ એવુ સમજવાનુ નથી કે, શાહજીરાજાના મનમા સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કદિ પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો આ પ્રકરણમા એ સબધી પાછળ થોડોક ઉલ્લેખ થયો છેજ ૨ હવે વિવાદ-અસ્ત પ્રપ્ત માત્ર એજ છે કે, શિવાજી મહારાજાને સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આ-

૧ રા રાજવાડેએ શિવાજી મહારાજાના તે સમયના પુષ્કળ કાગળપત્રો એકઠા કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલા છે તે સમયે માવળાદેશમુખો આપસઆપસમા લડતા હતા, તેમને એકઠા કરીને તેમનામા એકસપ શી રીતે કર્યો અને દાદાજીએ શાહજીરાજાની જાણીસી વ્યવસ્થા કેવી ઉત્તમરીતે કરી, તે બાબત પુષ્કળ હકીકત મળી આવે છે. આ દેશમુખોને વસા કરવામા શિવાજી મહારાજાને કેવી કેવી ખટપટ કરી તેનો ખજુ ઉલ્લેખ મળી આવે છે

૨ પૃષ્ઠ ૩૫-૩૬ શુભા

ર લ કરવા પહેલા સાત આઠ વર્ષ પૂર્વે શાહજીરાજના કહેવાથી મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ શરૂ કર્યો હતો કે કેમ ? અને તે પ્રમાણે શરૂ થયો હતો એ વાત સત્ય માનવામાં આવે તો પછીથી તે બધું કેમ પડ્યો ? તેમજ દાદાજી કોડદેવની મતિ પાછળથી બદલાઈ ગઈ શામાટે ? એટલી વાત સાચી કે દાદાજીએ શાહજીરાજની જાગીરની સુદર વ્યવસ્થા કરીને તેને એક નાના સરખા સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ આપેલું હતું અને આ બાબતનો સંઘર્ષો કારણાર અલ્પવયના પણ કુશાગ્ર શુદ્ધિના શિવાજી મહારાજની નજર આગળ થયો હતો, અને તેથી તેમને એ બાબતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળેલું હતું આટલા પ્રતો સ્વરાજ્યસ્થાપનનો આરંભ થયો એમ કહીએ તો કશી હરકત નથી, પણ આ જાગીર આદિલશાહની કૃપાથી મળી હતી અને તેનાપર તેનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો તે કાબૂ કાઢી નાખવાનું સાહસ દાદાજી કે શાહજીરાજએ કર્યું નહોતું, પણ તે શિવાજી મહારાજએજ પ્રથમ કર્યું

આ સ્થળે એક પ્રશ્ન થાય છે કે, શાહજીરાજના મનમાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ન હોત તો દાદાજી કોડદેવે, શિવાજી મહારાજસાથે તેમની પાસે ફરિયાદ કરવાથી અને વિજયપુરસરકાર તરફથી તેમને એ બાબત ઠંપકા મળવાથી તેનો બદોબસ્ત કરવાનું અથવા તેમને પોતાની જાગીરમાંથી કાઢી મૂકવાનું રાજના મનમાં કેમ આવ્યું નહિ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઈથી આપી શકાશે મહારાજે જે સમયે વિજયપુર સરકારના તાબાના દેશમાં ઉચ્ચલપાચલ શરૂ કરી, તે અરસામાં કણ્ઠાટકમાં શાહજીરાજનું વચસ્વ સારી પેઢે જન્મ્યું હતું અને તેમના હાથમાં જાગીરતરીકે ધણી પ્રાપ્તો આવ્યા હતા, તેમજ ત્યાં તેઓ પ્રબળ થઈ વિશેષ ગૌરવાન્વિત થયા હતા વિજયપુર-દરબારમાં એ પદ બધાવલા હોવાથી રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા થઈ હતી એ સમયે રાજ્ય સ્વતંત્ર કણ્ઠાટકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે એ સમયે સ્વપુત્રે યુક્તિપૂર્વક આરંભેલું કાર્ય ચશસ્વી થવાનો સંભવ જાણી દાદાજીની ફરિયાદ સાંભળતા તેઓ અજાણ્યા થઈ અલગજ રહ્યા તેમના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર સંપૂર્ણરીતે જન્મ્યો હતો અને તેમને યવનોની સેવા કરવાનું અત્ત કરણપૂર્વક પસંદ નહોતું, એ નિર્વિવાદજ છે, પરંતુ ઉક્ત ઇતિહાસશૌધક લખે છે તેમ તેજ વર્ષમાં તેમણે એ કાર્યનો આરંભ કર્યો એ તર્કન અચોક્ક્ય છે, શાહજીરાજએ આગળ જતા કણ્ઠાટકમાં થોડી ચળવળ કરી હતી એ સત્ય છે પરંતુ શિવાજી મહારાજનો જે વિજયપુર સરકાર સાથે તેમણે ખુદી રીતે વિરોધ કર્યો હોય એવું કદિ પણ બન્યું નથી શાહજીરાજ તો અત્યંત વિજયપુર-સરકારની તાબેદારી કરતા હતા !

૧ જેનેની સાકાવલીમાં જણાવે છે કે, શિવાજી મહારાજના તોફાનને લીધે શાહજીરાજને ૧૬૪૮ માં કેદ કર્યો હતા પછી તેમને અને તેમની સાથે કાનોજ નાઈ જેને અને ૧૬૪૯ માં છોડી મૂક્યા હતા. તે બખ્તે શાહજીરાજએ જેને નાઈને કહ્યું હતું કે “મને કણ્ઠાટકમાં ભેગવે પ્રાપ્તમાં પાંચલાખ હોનની જાગીર મળેલી છે મારે ત્યાં જવાનું છે તમાર વતન માવળા છે અને તે પ્રદેશમાં તમને પ્રાબલ્ય છે મારો પુત્ર ચિરંજીવ

અસ્તુ ત્યારે હવે મહારાષ્ટ્રમાં રવરાજ્ય સ્થાપવાની કલ્પના શરૂઆત કરવાનું સર્વ ઐય માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાને અને શિવાજી મહારાજનેજ આપવું જોઈએ મહારાજને એ આગળ શી રીતે કર્યો તેનું સવિસ્તર નિરૂપણ કોઈ પણ બખરમાં કરવું નથી જે મુટકે વર્ણન અવ્યવસ્થિતરીતે પ્રકટ થયું છે, તે વ્યવસ્થિત કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

મહારાજે દેશસ્થિતિનું એકદર અવલોકન કરીને અને મુસલમાન, મોગલ તથા આપણા હિંદુ લોકોની સ્થિતિનો સપૂર્ણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો કે, મોગલ અને મુસલમાનોના તાબામાં સિદ્ધાંતો પ્રદેશ છે, પરંતુ તેપર તેમની જોઈએ તેવી દૃઢ સત્તા થઈ નથી, તેમજ તે પ્રદેશ તેમના તાબામાં હમેશને માટે રહેશે તો વિશેષ લાભ થશે નહિ, એવું જણાયાથી ત્યાંના કેટકિલ્લા વગેરેપર તેમણે પૂરતો બહોળસ્ત રાખ્યો નથી, તેથી એજ પ્રાત પ્રથમ આપણા તાબામાં લેવા જોઈએ ત્યાંના કિલ્લા હાથમાં આવવાથી તેની આસપાસનો પ્રદેશ સહજ રીતે આપણા હાથમાં આવશે અને યવનો ગમે તેટલા પ્રપચ્ચ કરશે તોપણ એ પ્રાતમાની હિંદુ પ્રજા અનુકૂળ થયા સિવાય તેમના હાથમાં એ પ્રાત હમેશને માટે કદિ પણ રહેશે નહિ, તેથી યવનો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવા પ્રાત આપણી સત્તામાં લેવા ત્યાંના વિકટ કિલ્લાના આશ્રયવડે યવનો સાથે થોડા મનુષ્યોની સહાયતાથી ઝુઝમતા ફાવશે અને પ્રસંગ આવતા એ કિલ્લામાં સત્તાઈ રહીને સ્વ-રક્ષણ કરી શકાશે તેજ પ્રમાણે આપણી જાગીરના અને આસપાસના પ્રાતના દેશબુખર કરપ રાખી, તેમને આપણા હમેશના તાબેદાર બનાવવા માટે એ પહાડી કિલ્લા ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડશે, એ વિચાર કરી મહારાજે પ્રથમ કેટલાક કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો તે સમયે મોગલ સરકારે આસપાસના ધણાખરા કિલ્લાપર રમેવાળો રાખ્યા હતા, તેમની સાથે પ્રકટરીતે વિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી કોઈ બીજાજ યુક્તિવડે કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો પુનાથી નૈઋત્ય ખુણામાં આશરે વીસ માઇલ વેગળે તોરણા નામનો કિલ્લો છે મહારાજે તે કિલ્લાપરના અમલદારો સાથે વાતચિત કરવા ચેસાજ કંક, તાનાજ માલુસરે અને બાજી ફણસલકરને મોકલ્યા તેમણે કિલ્લાદારને કહ્યું કે “એ કિલ્લો હમણાજ અમારે સ્વાધીન કરો, અમે બાદશાહ પાસેથી લેવાનાજ છીએ ” એ સાંભળી તેમણે કિલ્લો સોંપી દીધો તેમની સાથે સરળ વાતચિત કરીને અને કાઢક

શિવજી પુનામાં છે, તેની સાથે તમારા માણસો લઈને રહેજો માવજાના દેશબુજો તેને તાબે થઈને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે, એવું તમને કરએ મોમલોનું કે આદિલશાહનું સૈન્ય આવે તો તેની સામે બંદેબાર યુદ્ધ કરએ ” આ પ્રમાણે તેને શપથ આપીને તેની પાસે કસર કવાવી લીધો અને તેને પત્ર આપીને શિવાજી મહારાજ પાસે મોકલ્યો આ ૫૨થી મી.મન બા. ૦ ૪૦ તિલક એવું અનુમાન કરે છે કે, શિવાજી મહારાજની ચોળામાં શાહજી રાજની સપૂર્ણ અનુમતિ હતી આ અનુમાન ૧૬૩૮-૩૯ ની સાલમાં શી રીતે મેળ ખાઈ નથી તે તો બતાવેલું છે ૧૬૪૬ ૫જી શિવાજી મહારાજના કાર્યમાં શાહજીરાજની સપૂર્ણ અનુમતિ હતી, એ વાત સાચી છે (દાદાજી શેડહેવાની ન હતી)

ભાવ વગેરે આપીને મહારાજે એ કિલ્લો ૬૦ સં ૧૬૪૬ માં પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.^૧

શિવાજી મહારાજે વિઝપુરસરકારની પહેલીજ મિલકત પચાવી પાડવા માટે શુદ્ધિ પહેાચાડી તેમણે વિઝપુર દરબારમાં તરતજ વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે— “ એ કિલ્લો અમે સરકારના કબ્જાથીને માટેજ લીધો છે નિર્જન પ્રદેશમાં અમારા જેવા વિશ્વાસુ નોકર હોવાથી બાદશાહનું ધણે પ્રકારે હિત થાય એમ છે આ તરફના પ્રદેશમાં દેશમુખીઓ જમીનમહેસુલ ઉધરાવતા હોવાથી તેનું યોગ્ય મૂલ્ય ચતુ નથી તેમજ દેશમુખીઓ ખરૂં મૂલ્ય કેટલું છે, તે જાણવા દેતા નથી એમ ચવાથી તેમને લાભ થાય છે અને સરકારને નાહક નુકસાન થાય છે, પણ એ પ્રદેશ અમારા તાબામાં આવ્યાથી મહેસુલ યોગ્યરીતે નક્કી કરવામાં આવશે ” એ વાતની બાદશાહને ખાત્રી થાય તે માટે મહારાજે વિઝપુરસરકારને પાછલા ૬૨ વર્ષમાં જે મહેસુલ મળ્યું હતું તેના કરતા અધિક મહેસુલ મોકલવાનું કબજૂ કર્યું હતું આર્થિકનાં ઉત્તર મળતા ધણા દિવસ વીતી ગયા મહારાજને તો એટલુંજ જોઈતું હતું તેમના વકીલે દરબારના મનુષ્યોને લાચરશ્વત આપીને અરજીનો પ્રત્યુત્તર પોતાને અનુકૂળ મેળવી લીધો શિવાજી મહારાજે માવળી લોકોને બેગા કરી તોરણીનો કિલ્લો દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેને સારો મજબૂત બનાવી તેનું નામ પ્રત્યગઢ રાખ્યું એ કિલ્લામાં ખોદકામ કરતા મહારાજને પુકળ દ્રવ્ય મળ્યું લવાની દેવીની કૃપાવડે એ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું અને પોતાના સત્કૃત્યોમાં દેવીની સપૂર્ણ સહાયતા છે, એવો પ્રવાહ તેમણે માવળી જનસમૂહમાં ફેલાવ્યો, તેથી મહારાજાપર અધિક શ્રદ્ધા ચવાથી તેઓ વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક સહાયતા કરવા લાગ્યા તેમણે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ દારૂગોળા અને ઇતર યુદ્ધોપયોગી સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવામાં અને એક નવીન કિલ્લો બાંધવામાં કર્યો. તોરણા કિલ્લાના અગ્નિખુણાથી ત્રણ માઇલ ઉપર મુરબાદ^૨ નામક કુંગર સારો છે, એમ જાણી મહારાજે ત્યાં વસ્તી વસાવી કિલ્લો બાંધવાનું કામ ઝપાટાબધ શરૂ કર્યું એ કુંગરમાં ત્રણ માસી હતી તેને પણ મજબૂત કિલ્લો જેવી બનાવી,

૧ ખાકીખાન જણાવે છે કે, મહારાજે પ્રથમ ચદનવદનનો કિલ્લો કબજે કર્યો રા રાજવડે જણાવે છે કે—“તોરણા અને રાજવડ કિલ્લા તામે કરવાનું કારણ એવું છે કે, દક્ષિણમાં રોહીડ ગામમાં બાદલ દેશમુખ રહેતો હતો તે મહારાજને અનુકૂળ ન હતો તેને કબજે કરવાને માટે આ બે કિલ્લા હસ્તગત કરવામાં આવ્યા આ રીતે ૧૬૪૬ માં મહારાજાના રાજ્યની જડ નાખવામાં આવી ” આ કિલ્લા લીરાનોબીજે પણ એક મુદો જણાવામાં આવે છે વરસાદની ઓસમમાં કિલ્લેદાર પોતાના માણસોને લઇને તંજોડીના ગામડામાં રહેતો હતો એ સત્રિ સાધીને મહારાજાએ હબરબારસો માણસોના મદદથી એ કિલ્લો પોતાને કબજે લીધો કિલ્લેદારે બાદશાહને ફરિયાદ કરી ત્યારે મહારાજે ઉલટી એવી ફરિયાદ કરી કે કિલ્લેદાર પોતાનું શાણુ છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો, તેથી ઉલટું તેનું રક્ષણ કરવાને માટે અમારા માણસો મોકલા પડયા

૨ એ કુંગરને કેટલાક મુદોદેવ અને કેટલાક દુરબંદેશનો કુંગર પણ કહે છે એ સંજ્ઞાવકરની બખરમાં “મુસલદેવ” એવું નામ આપેલું છે

મુખ્ય કિલ્લાનું નામ રાજગઢ પાડ્યું અને ત્યાં એક વિશાળ મકાન બાંધાવ્યું ? એ ત્રણે માંથીના નામ સુવેળા, સજીવિની અને પદાવતી રાખ્યા ચારે કિલ્લા નવીન-જ તૈયાર થયા શિરવળા પાસે ખેડેર નામક ગામ આગળ વિશાળ જગત્ હતું તે સ્થળે ઉત્તમ પ્રકારના આશ્રયદાતા રોપી તેની પાસે પડવસાવ્યું અને તેનું નામ શિવાપુર રાખ્યું ત્યાં માવલી અને કોકણી લોકો વસાવી મહાગજ રાજકાર્ય કરવા લાગ્યા

કિલ્લા બાંધકામ ચાલતું હતું, તેમ બધી સમાચાર આદિવસાહને કાને ગયા તેમણે શિવાજી મહારાજને એ કામ બંધ રાખવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે આ શાહજીરાજને એક પત્ર લખી એ સબધી ઉત્તર માગ્યો તેમણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે - “ એ કાર્ય-સબધી શિવાજીએ મને કંઈ પણ પૂછ્યું નથી હું અને માત્ર સર્વ કુટુંબ બાદ-શાહના પ્રમાણિક સેવક જ છીએ શિવાજી જે કાર્ય કરે છે તે અમારી જાગીરોની સુધારણા માટે કિંવા સુરક્ષિતપણા માટે જ હોય તેમણે અમારી જાગીરોને લગતો અમારી માલિકીનો કોઈ મંજૂર કિલ્લો નથી, તેથી મારો પુત્ર એ કિલ્લો બાંધતો

૧ શિવદિગ્વિજયમા લખ્યું છે કે, એ કિલ્લો પ્રથમથી જ હોવાથી તેને મહારાજે રાજકીય કાર્યોના ઉપયોગમા લીધો અને તેમાની ત્રણ માંથી માત્ર નવી બાંધાવી મહા રાજના આ કાર્યની ખબર જ્યારે બાદશાહના બાંધકારીઓને પડી ત્યારે તેમણે રાહીડ ગામોના દેરાખાડે દાદાજી નરસ પ્રભુને (ગુપ્ત) એક ધમકીનો કાગળ લખીને જણાવ્યું કે, રાહીડેશ્વરના હુકમોના આશ્રયથી માવળા વગેરે લોકોને એકઠા કરીને શિવાજી મહારાજે બળવો શરૂ કર્યો છે કિલ્લાપરનું થાણું ઉઠાડી મૂકી તે કબજે કરેલો છે અને તેને રાજગઢ એવું નામ આપેલું છે એ કામમા તુ સામીલ છે ઉત્પન્ન વગેરે પદોચ્ચ નહિ કર અને જો એ કાર્યમાંથી છટો નહિ પડે, તો તને વિજપુર લઈ જઈને ગરદન મસ્તાબા આવશે આ વાત તેણે શિવાજી મહારાજને જણાવી મહારાજે તેને તરત પત્ર લખ્યો કે - “ વિજપુરથી તમારા પર હુકમ આવ્યો તે સમજ્યો તમે કે અમે કોઈ શાહની સાથે બે-ઈમાનગીરી કરતા નથી તમારા કુલદેવતા રાહીડેશ્વરે અમને આ કાર્યમાં થરા આપેલો છે અને હિંદુસ્થાનની સ્થાપના કરીને સર્વ મનોરથો તે પૂર્ણ કરનાર છે દાદાજી પતની હાજરીમા તમારા વહીવટને, તમારે અને અમારે જે કરાર થયો છે તેમા જરાય ફેર પડનાર નથી તમે અમારી પાસે ચાલ્યા આવો ” શા રાજવાડેએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ૧૫ માં બાગના ૨૬૭-૨૬૮મા ખતમા ઉપરની મતલબ છે આ હકિકત સ ૧૬૪૫થી છે, અર્થાત તે વેળા જેને રાજગઢનું નામ આપ્યું હતું, તે પ્રથમથી જ હતો અને તોરણનો કિલ્લો હાથ કરવા પહેલાં ત્યાં સમારકામ શરૂ થઈ ગયું હતું શિવાજી મહારાજે લખેલા પત્રમા દાદાજી પતની હાજરીમા એવા જે શબ્દો છે, તે પરથી વિચારતકાર જણાવે છે કે, આ કાર્યમા દાદાજીને પ્રથમથી જ હાથ હતો, પણ આ સુદાયી તોના કહેવાને લગતે પુષ્ટિ મળતી નથી રાહીડેશ્વરની નબીરોના કેટલાક દેરામુખો કોઈને મજબૂતતા ન હતી તેથી તેમને થરા કરવાની દાદાજીની આ ચેજનામાત્ર હતી રાહીડેશ્વરની નબીરોની સીમા કઈ સ્પષ્ટ નહીં થઈ ન હતી, તેથી જેટલો અને તેટલો વધારે મુલક શાહજી સબમાટે લઈ લેવો, એવી દાદાજીની ચેજના હતી જો એમા કંઈ વધારે મહત્ત્વ હોત તો ઉપરનો પત્રબ્યવહાર ૧૭-૧૮ વરસના ઇકાસને હાંધી ન થતા દાદાજી એવા વયોરુદ્ધ માણસને હાથે થાત, પણ દાદાજીની સલાહને માન ન આપતા શિવાજી મહારાજ સ્વતંત્રપણે વર્તવા હતા તેથી સીધો તેમની સાથે પત્રબ્યવહાર થયો છે

હશે સરકારે એ સબધી કંઈ પણ સદેહ રાખવો નહિ તે સરકારવિરુદ્ધ કંઈ પણ કરશે નહિ ” બાદશાહને પ્રત્યુત્તર મોકલી શાહજીરાજાએ દાદાજી અને શિવાજી મહારાજાને એ બાબતસબધી પત્રો લખ્યા મહારાજાને ઠપકો લખી એ કૃત્ય કરવા સબધી શ્રેષ્ઠ પૃછ્યો તેમજ લવિષ્યમા તેણે કાર્ય નહિ કરવા માટે લખ્યું એ પહેલાજ દાદાજીએ શાહજીરાજાને એક પત્ર લખી સવિસ્તગ સમાચાર જણાવ્યા હતા તેણે શિવાજી મહારાજાને પણ તેમના કાર્યસબધી પુષ્કળ બોધ આપ્યો હતો, પણ તેણે કંઈ ફળ મળ્યું નહિ એ પાછળ લખવામા આવ્યું છે

દાદાજી કેડદેવ થોડા સમયમાજ મરણ પામ્યા મહારાજા સ્વતંત્ર પોતાના પિતાના નામથી જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા એ અરસામા જાગીરની પાછલી બાકી રહેલી ઉપજ લેવા માટે શાહજીરાજાના નોકરો આવ્યા, તેમને મહારાજાએ એવો ઉત્તર આપી પાછા મોકલ્યા કે—“ દાદાજીપત મરણ પામ્યા છે અહિનો ખર્ચ વધેલો હોવાથી જાગીરના ખર્ચ માટે કાળજી જમીનોની ઉપજ પરતી થઇ પડતી નથી કર્ણાટકમા આપના તાબામા પુષ્કળ પ્રાંતો છે, તે સાગ ફળદ્રુપ છે, તેથી હવે પછી આપે ત્યાની ઉપજ પર નિર્વાહ કરવો, એજ યોગ્ય છે ” એ ઉત્તરથી શાહજીરાજાને કેંઈ ઉપજ્યો નહિ, એમ જણાય છે ઉલટું પોતાનો પુત્ર કર્મનિષ્ઠ થઇ મહત્કાંચે કરી સ્વેત્કંથ સાધવા તત્પર થયો છે, એ જાણી તેમને અતિ સતોષ થયો હતો તેમણે શિવાજી મહારાજાને પોતાની જાગીરની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર આપ્યો અને કહાન્યુ કે—“ તમારી તેજસ્વિતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતા સાલળીને હું વણો આનંદ પામ્યો છું ” એ સમયે વિઘ્નપુર-દરબારમા એ પક્ષ પડેલા હોવાથી ત્યા ગોટાળો ચાલતો હતો શાહજીરાજાએ વિચાર કર્યો કે, કર્ણાટકની આપણી જાગીરનું રક્ષણ કરી સ્વસ્થ બેસી રહેવું એજ યોગ્ય છે. શિવાજીમહારાજા જે તોફાન ઉઠુ કર્યું છે, તેપરથી શાહને આપણાપર શકા ઉત્પન્ન થાય તેના કરતા ચાર ડગલા વેગજે રહેવાથી તેની સાથે આપણો કાંઈ સબધ નથી, એમ કહી શકાશે, એવો વિચાર કરી શાહજીરાજા કર્ણાટકમાજ સ્થાયી નિવાસ કરી રહ્યા

શાહજીરાજાની જાગીરના સુખ પ્રાપ્તની વ્યવસ્થા બાજીમોહિતેના તાબામા હતી બાજી એ શાહજીરાજાના સાળો અને તુકાનાહાને બધું હતો એના તાબામાં સુપાના ચાણા તથા ત્રણસો થોડાની પાયગા હતી દાદાજીનું મૃત્યુ થયા પછી મહારાજા તેને પત્ર લખ્યો કે—“ તમારે તમારી પાસેની વસુક્લાનનો હિસાબ તથા સર્વ પાયગા લખને પુને આવવું ” બાજીએ તે માન્યું નહિ તેમજ પત્રનો ઉત્તર પણ લખ્યો નહિ તેણે પત્ર લખ જનારને કહ્યું કે—“ શાહજીરાજા જીવતા છતા શિવાજી શી રીતે માલિક થયા ? આવી આજ્ઞા કરવાનો તેમને અધિકાર શો છે ? આદિલશાહના રાજ્યમા તોફાન મચાવી કિલ્લા હસ્તગત કરે છે, તે માટે તેમને શિક્ષા થવી જોઈએ, પરંતુ તેમના પિતાને લીધે બચી જાય છે, તેથીજ તે વિશેષ ઉત્તેજિત થયા છે એજ પ્રમાણે તોફાન અને પ્રપચ કર્યા કરશે તો એમના પિતાનું માન ખડન થશે અને પોતાનો જીવ પણ જોખમમા નાખશે, એ બાબત-

ની તેમને ચિતાજી જણાતી નથી બની શકે તે કામ કરવું, એવા પશુ પ્રપચમા તેમણે પડવું જોઈએ નહિ ” મહારાજને પત્રવાહકે મોહિતેનું કહેવું સવિચ્છર નિવેદન કર્યું મામાના શબ્દો સાંભળતાજ તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી હોળીના પર્વ ઉપર કેટલાક માવળી લોકોને સાથે લઇ ધનામ લેવાને બદલે મામાને મળવા ગયા ત્યાં તેને એકાએક પકડી કેદ કરી તેના તાબાના પ્રાત તથા પાંચગા હસ્તગત કરી લીધા, તે ઉપરાંત તેની પાસેનું પુષ્કળ દ્રવ્ય, ઝવેરાત, ઉંચી જાનના વસ્ત્રો વગેરે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હસ્તગત કરી મહારાજે મોહિતેને પોતાનો મામા બળી તેનો વિશેષ સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાની સાથે રહી આરંભ કરેલા કાર્યોમા સહાયતા કરવાનું કહ્યું, પરંતુ મોહિતેએ કેમ કરતા માન્યુ નહિ એ તે તેને તથા તેના પક્ષના મનુષ્યોને માનપૂર્વક કહ્યાંદકમા શાહજીરાજ પામે મોકલી દીધા

આ એકજ કૃત્યથી તાબાના અને ઇતર સર્વા મનુષ્યોપર મહારાજનો સારો કરપ બેઠો સર્વને આત્રી થઇ કે, જેણે પોતાના મામાનું સુદ્ધ માનરાખ્યું નહિ તેની સાથે ધણીજ સાવચેતીથી વર્તવું જોઈએ તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા કિવા તેમની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચતા ગમે તેને શિક્ષા કરવામા તેઓ આશુ પાછું જોશે નહિ સર્વ મનુષ્યો મહારાજથી ધણીજ ખીવા લાગ્યા

પુનેથી પૂર્વ દિશામા ચાકણનો કિલ્લો છે એ કિલ્લો પુને જવાઆવવાના માર્ગમાજ હોવાથી મહારાજે જાણ્યું કે એ કિલ્લો આપણા તાબામા આવે તો ધણી સગવડ થાય એ કિલ્લાની હકિકત એવી છે કે, નિર્ગમશાહી સરકાર પાસેથી પ્રથમ તે કિલ્લો શાહજીરાજને પ્રાપ્ત થયો હતો બધવરાવે પુઠ પકડેલી હોવાથી તેમને વિજાપુર નાસી જવું પડ્યું ત્યારે તે ધમાધમ વખતે માત્ કહેવ અનેહોનાપા દેશપાડે નામક બળવાખોરોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કરી તાબામા લીધો ત્યારપછી મુરાર જગદેવના દિવાને એ બળવાખોરોને કેદ પકડી તે કિલ્લો પોતાના તામામા લીધો અને મુરારદેવે રાજને સ્વાધીન કર્યો દાદાજી કાડેવે રાજની જગીરાની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એ કિલ્લાપર દિરગોજી નરસાને હવાલદાર નિમ્ણે હતો દાદાજીનું મરણ થયા પછી દિરગોજી એ કિલ્લામા સ્વતંત્ર થઇ બેઠો હતો, તેની સાથે યુદ્ધ નહિ કરતા સામેાપચારથી વશ થાય છે કે કેમ, તે જોવા માટેજ મહારાજે તેની પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કિલ્લો સોંપી દેવાનું કહાળ્યું કિલ્લેદારે મહારાજનું કહેવું માન્ય કરી કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કર્યો અનેમહારાજની મુલાકાત લઇ તેમની સત્તા સ્વીકારી નોકરી કરવાનું કબજા કર્યું તેનું એવું નમ્રતાભરેલું વર્તન જોઇ મહારાજ તેનાપર ખુશી થયા અને તે કિલ્લાપર પાછો તેનેજ હવાલદાર નિમી, આસપાસની જમીનોનું મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ તેનેજ સોંપ્યું એ કિલ્લાપર

૧ કેટલીક બખરીમા લખ્યું છે કે, શિરાજી મહારાજ કેટલાક માવળીઓને સાથે લઇ મોહિતેને ખબર ન પડે તેવી રીતે તેના પ્રાતમા ગયા અને મધ્યરાત્રીએ સુપાના ચાણીપર ઊંચો મારી તાબામા લીધો અને મોહિતેને તથા તેના પક્ષના મનુષ્યોને કેદ પકડમા વળી એક બે બખરમા એવું છે કે, મહારાજે ત્રણસો ચૂડી કાઢેલા માણસો લઇને તેના કિલ્લાપર જઈ તે સુધ ગયેલા હતા તે વખતે તેને પકડીને કેદ કર્યો

ખિલાલપાખા નામક એક જૂનો નોકર હતો. મહારાજ પાસે રહેવાની તેની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તેને તેમણે શાહજીરાજ પાસે જવા દીધો. પહેલાના જે જૂના નોકરોએ મહારાજની નોકરીમાં રહેવા ખુશી બતાવી, તેમને પોતપોતાના કામ ઉપર નિમ્મા ચાકણ કિલ્લો મહારાજના તાબામાં આવ્યાથી ખારામતી અને ઇલાકાપુરાના ચાણુદાર મહારાજને વશ થયા અને તેમની આજ્ઞા માનવા લાગ્યા.

હિર ગોજી નરસાએ મહારાજની આજ્ઞાથી શિવનેરીનો કિલ્લો પાછળથી હસ્તગત કર્યો. એ કિલ્લાની દેખરેખ મહારાજે તેનેજ સોંપી અને એ બંને કિલ્લાની આસપાસના ગામોમાં દાદાજી કોડદેવે શરૂ કરેલી મહેસુલ-પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય પણ તેને સોંપ્યું.

એ પછી મહારાજનું લક્ષ્ય પુના પાસે આવેલા કોડાણા નામક કિલ્લા તરફ ગયું. તેમને જણાયું કે, પુનામાં સુરક્ષિતપણે નિવાસ કરવા માટે એ મજબૂત કિલ્લો આપણા હાથમાં અવશ્ય આવવો જોઈએ. એ કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી મહારાજના પુના પ્રાંતની સમગ્ર જગીર સુરક્ષિત થાય એમ હતું, પરંતુ તે હસ્તગત શી રીતે થાય તેની તેમને મોટી ચિંતા થઈ પડી. તે કિલ્લા પર વિજયપુર સરકારે એક મુસલમાન હવાલદાર નિમ્મો હતો. તેની સાથે પ્રકટ રીતે યુદ્ધ કરીને એ કિલ્લો જીતી લેવા બેટલ તે સમયે મહારાજના સામર્થ્ય નહોતું કવચિત મહારાજ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રૃથક્ થાય તો વિજયપુર-સરકાર સાથે યુદ્ધીરીતે વૈર કરવા જેવું યર્થ પોતાનો નાશ થવામાં વિલય લાગે નહિ, એ પણ તે સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથી તેમણે તે કિલ્લેદારને લાચ આપી વશ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેમનો એ વિચાર સરળતાથી સિદ્ધ થયો. કોડાણાનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી તેની સુવ્યવસ્થા કરી તેનું નામ મિદગદ પાડ્યું.

એ સમયે પુરદર નામક કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો પ્રાંત, નીલકંઠ દેવ-તરાવ નામક એક બુદ્ધિવાન બ્રાહ્મણના તાબામાં હતો. તે તેને નિબમશાહી સરકાર તરફથી ધનામમાં મળ્યા હતા. નિબમશાહી પ્રદેશ બ્યારે મોગલોના તાબામાં ગયો ત્યારે નીલકંઠરાવ સ્વતંત્ર થઈ બેઠો હતો. શાહજીરાજ અને દાદાજી કોડદેવ સાથે તે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. દાદાજી મરણ પામ્યો. તેજ અરસામાં નીલકંઠરાવ પણ મરણ પામ્યો હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંનો બૈયેષ પુત્ર નિજોપત સર્વ કારભાર ચલાવતો હતો. તે પોતાના નાના બધુઓને ગાંઠતો નહોતો. એ એ બધુઓના નામ પિલાજી અને સંકાજી હતા. તેમનું કહેવું એવું હતું કે કિલ્લાનું સ્વામિત્વ ત્રણે બધુના હાથમાં સરખાવી રહેવું જોઈએ. એજ કારણને લીધે ત્રણે બધુઓમાં કલહ ચાલી રહ્યો હતો. શિવાજી મહારાજ પરાક્રમી નિવડી, પોતાની જગીરમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ જોઈને નિજોપત તેમની સાથે રનેહ-ભાવથી વર્તતો હતો.

કોડાણાનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં શી રીતે આવે, તેમ બધી મહારાજ વિચાર કરવા લાગ્યા. કિલ્લાના માલિકોએ જોડે યુદ્ધીરીતે વૈર પણ કેમ થાય ? તેઓ વશાનુક્રમે મિત્ર થતા હતા. તેમની સાથે વૈર કરવું એ જનસમૂહના આ-

આરથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતું આરામતી, ઈદાપુર અને સુખાએ ત્રણે પરગણાનું સરક્ષણ અને બદોબસ્ત યથાસ્થિતરીતે થવા માટે એ કિલ્લાની સહાયતાની અવસ્થ જરૂર છે, એ પછી મહારાજ નાણી ગયા ત્રણે બધુઓવચ્ચે કલહ ચાલે છે, એમ નાણી મહારાજ કેટલાક સુઝી કાઢેલા માવળીઓસહિત સુખા પ્રાતમા જવાને બહાને રાજગૃહથી ઉપડ્યા. મહારાજ પાસે આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાજ નાન બધુઓએ પોતાની તકરારને નિવેડો લાવવા મહારાજને પુરદર બોલાવ્યા ર પરથી તેમણે એ કિલ્લાના પગથિયા પાસેના નારાયણના દેવાલયમા પડાવ નાખ્યો તેમણે વિચાર્યું કે, એકદમ કિલ્લાપર ચઢી જવાથી નિજોપતને સશય આવશે ખુલ્લીરીતે શિવાજી મહારાજને જઈ મળવાની નાના બધુઓની હિમત ચાલત નહોતી એ પ્રમાણે બન્ને પક્ષ જોડાળામા પડ્યા કિલ્લાપરના મનુષ્યોએ વિચાર કર્યો કે, ત્રણે બધુઓ પરસ્પર કલહ કરતા હોવાથી અ તે કિલ્લે કોના હાથ મા જશે તે નક્કી નથી તેના કરતા કિલ્લો શિવાજી મહારાજના તાબામા જાય તો ધણુ સાફ આસપાસના દેશ ઉપર તેમની સત્તા હોવાથી તેઓ ખીજ દેશો અને કિલ્લા પછી સ્વાધીનતામા લેવાને ઉલ્લોગ કરે છે આપણે તેમના જેવ પરાક્રમી અને વીર પુરુષના તાબામા જવું, એજ સાફ છે, એવો વિચાર કરી તે મણે મહારાજને કિલ્લાપર લાવવાની એક યુક્તિ કરી તેમણે ત્રણે બધુઓને કહ્યું કે—“ શિવાજી મહારાજ સાથે તેમને સ્નેહલાવ છે, તેઓ આજે કિલ્લા નીચે આવ્યા છે, તેમને મળી આદરસત્કાર કરી કિલ્લાપર લઇ આવો, વળી દિવાળીન દિવસો છે તેથી તેમને સ્નાન કરવાનું આમ ત્રણુ કરો કિલ્લાપર આવ્યા પછી તે અને તમારા ગૃહકલહનું કારણુ કહેજો અને પછી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તજો ” એ સલાહ ત્રણે બધુઓએ માન્ય કરી અને ગદની નીચે મહારાજને મળવા ગયા તથા કિલ્લાપર સ્નાન કરવાનું આદરપૂર્વક આમ ત્રણુ કયું મહારાજે કહ્યું કે “મારી સાથે ચાર મોટા શ્રીમાન ગૃહસ્થો છે, તેમને નીચે મૂકી હું એકલો કિલ્લાપર શી રીતે આવું ? ” એ સાંભળી તેમણે કહ્યું કે—“ સર્વને લઈ ઉપર આવો ” મહારાજ સર્વને લઈ કિલ્લાપર ગયા ત્રણુ દિવસ અતિથિસત્કાર મેળવ્યો મહારાજે ત્રણે લાઇઓની તકરાર સાંભળી લઇ કલહ શાંત કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ કાંઈ પછુ રીતે તેમની વચ્ચે સપ થયો નહિ કનિષ્ઠ બધુઓએ મહારાજને વિનંતિ કરી કે—“ અમારો મોટો બધુ અમને કંઈ આપતો નથી અમને આપની પારે નોકરી આપો ” ત્રીજે દિવસે રાત્રે મહારાજ ત્રણે બધુઓ સાથે વાતચિત કરત બેઠા હતજ એટલામા નિજોપતને નિદ્રાના ઝાકા આવતા તે ઉઠીને શયનગૃહમા ગયો એ સધિ જોઈ મહારાજે કનિષ્ઠ બધુઓને એવી યુક્તિ સૂચવી કે—“તમારો

૧ શિવદિગ્વિજયમા એવુ લખેલુ છે કે, ફલતજુના નિબાગકરપર દુમલો કરવાનું બહાણુ મઠીને કિલ્લાની પાસે હમાઈલપર સાસવડ યુકાએ તેમણે પોતાના પડાવ નાખેલો હતો

૨ શયરીની જખરમા લખ્યું છે કે, મહારાજે એક ચોમાસુ તેમના કિલ્લામા રહેવાની માગણી કરી, તે તેમણે માન્ય કર્યાથી ઇન્દ્રમાઇને સાથે લઈ મહારાજે પુરદરના કિલ્લા નીચે યુકામ કર્યો

સિ. ૬

વરિલખધુ તમારી પ્રાર્થના શાતરીતે સાબળતો નથી, તેથી તેની શુદ્ધિ કેઠાણે લાવવાનો મને એક ઉપાય જણાય છે, તે હમણા નિદ્રાવશ થયો છે તેને ત્યાજ કેદ પકડવો. એ યુક્તિ બન્ને બધુઓએ કબૂલ કરી એટલે મહારાજે કિલ્લા નીચેના પોતાના માવળી લોકોને ઉપર બોલાવ્યા અને કિલ્લા ઉપરના જે મનુષ્યો અનુકૂળ હતા, તેમની સહાયતા લઈ નિર્ભયપતને નિદ્રાવશ્યામાજ કેદ પકડ્યો ત્રણ બધુઓને કિલ્લા નીચે લાવી કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. તેમના ધનાઢી ગામ તેમને સરખેભાગે વહેંચી આપ્યા અને તેમને કિલ્લા નીચેની માત્રીમાં નિવાસ કરવાની પરવાનગી આપી. પછીથી મહારાજે તેમને પોતાના તાબામાં નોકરીઓ આપી તેમની ઉન્નતિ કરી એ પ્રમાણે રક્તપાત અને તોફાન કર્યો વગર પુરદરનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ સુપા, ઈંદાપુર વગેરે પરગણા સુદદ બનાવ્યા.

એ પછી મહારાજની આગ્રાથી માણેકજી દેશમુખે વિસાપુરનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો ત્યાં શાહજીરાજના હાથ નીચેનો સીદી બિલાલ નામક એક હબસી સરદાર રહેતો હતો મહારાજની ઇચ્છા હતી કે—“તેની પાસેજ કિલ્લાનો કબજો રહેવા દેવો,” પરંતુ એ સંબંધી પૂછતા તેણે ઉત્તર આપ્યો કે—“મહારાજ ઉદ્ધતાઈ કરે છે, તેમના આચરણ અચોગ્ય છે, તેમણે એ ઉલ્લેગ પોતાના પ્રાણ નાશ કરવાને માટે આરંભ્યો છે હું એવા મનુષ્યની નોકરી કરવા ચલાતો નથી” હબસી સરદારનો ઉત્તર સાંભળી મહારાજને ક્રોધ આવ્યો નહિ, ડારણ કે તે શાહજીરાજના સાબળો બૂતો નોકર હતો તેનું અપમાન નહિ કરતા તેને સારી બક્ષિસ આપી શાહજીરાજ પાસે મોકલી દીધો.

શિવાજી મહારાજે શરૂઆતમાં પોતાની જાગીરની આસપાસના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લઈ તેને સુદદ બનાવ્યા એ સમયપર્યંત તેમણે વિજયપુર સરકાર સાથે સાક્ષાત્તરીતે વિશેષ વિરોધ પ્રકટ કર્યો નહોતો તે સરકારના તોગણા, કેડાણા વગેરે બે ત્રણ કિલ્લા કિચિત્ પણ રક્તપાત કર્યો વગર તાબામાં લીધો હતો અને તે સંબંધી એવું કારણ બતાવ્યું હતું કે—“એ કિલ્લા અમારી જાગીરની આસપાસ હોવાથી અમારે હાથે તેની સુવ્યવસ્થા થશે અને અમારી જાગીર પણ સુરક્ષિત થશે, તેમજ આસપાસના દેશમુખીઓ તોફાન કરે છે તેમના

૧ મિ કિડ જણાવે છે કે કિલ્લાપર ગયા પછી બીજો દિવસે મહારાજે એ ત્રણ લાઈઓને કહ્યું કે, તમે સાસવડ પાસેની નદીમાં સ્નાન કરી આવો આ વત તેમને પસદ પડવાથી તે લોકો માત કાળસ્નાન કરવાને માટે ગયા, પણ સ્નાન કરીને બાહ્ય કર્યો ત્યારે તેમણે બહુ કે મહારાજના માણસે એ એ કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો છે અને તેના પર પોતાનું નિશાન ચઢાવી દીધું છે.

૨ કેટલીક બખરીમાં એવું લખેલું છે કે, વલીલ બધુ પાસે પહેલાની મિલકત રહેવા દીધી અને બીજા બે લાઈઓને બીજી તરફ ધનાઢી જમીન આપી વચ્ચા શકર વ નીલકંઠને તોપખાના અને હાથીખાનાપર નિયો અને સૌથી વંનાને પણ પોતાની પ્રાણે શાપી લીધો.

પર સંમત કરવા રાખી શકાશે અને સરકારનું મહેસુલ ભરવા માટે તેઓ બહાના બતાવતા હોવાથી વખતસર મહેસુલ વસુલ કરી શકાશે ચાકણી, પુર દર વગેરે ધનતર કિલ્લા જે બળવાખોરોએ સ્વાધીન કર્યા છે, તેઓ સરકારને બિલકુલ માફતા નહોતા તેથી એવા તેફાની લોકોને જેર કરવામા મે વિળપુર સરકારનું હિતજ કર્યું છે," એવું મહારાજ તેમને સમજાવી શક્યા અગ્રુ એવા ક્ષુલ્લક જણાતા આદોલનથી, વિળપુર સરકારને તે સમયે વિશેષ મદત્ત જણાતુ નહિ, એ યોગ્યજ થયુ સ્વાભાવિકરીતેજ તેઓ સમજતા હતા કે, શાહજીરાજ આપણી સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તી બહાદુરીપૂર્વક રાજ્યની નોઝરી કરતા હોવાથી તેનો એ અલ્પવયસ્ક પુત્ર આપણી સત્તાવિરુદ્ધ કંઈ ધમાલ કરે એવો નથી તે જે કાંઈ કરે છે તે આપણા હિતને માટેજ કરે છે વળી આદિલશાહ મોટી મોટી ધમારતો બાધવામા ગુથાયેલો હોવાથી કણ્યાટકમા સ્વસત્તાવૃદ્ધિ કરવા તરફજ તેનું લક્ષ વિશેષરીતે લાગી રહ્યું હતુ શાહજીરાજ જેવા શૂરા અને બળવાન સરદારની સહાયતાવડે તેણે તે દેશમા પોતાની સત્તા સારી પેઠે ખેસાડેલી હોવાથી રાજપર તેમની સપૂર્ણ કૃપા હતી તેથી બાફશાહને એવો પણ વિચાર થયેલો હોવો જોઈએ કે, રાજના અલ્પવયસ્ક પુત્રદારા મહારાજમા થતા આદોલનો બધ કરી, રાજના તાબાની જાગીર ખાલસા કરવાથી તો તેમને કુંખ ઉત્પન્ન કરવા જેવું થશે

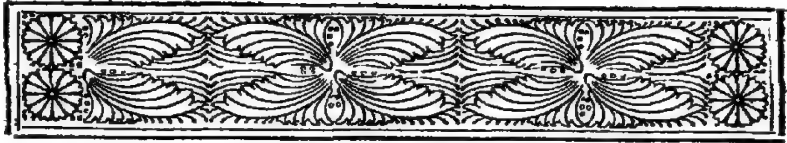
પરતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ અને યુક્તિ કેવા હતા, તે આ સ્થળે જણાવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી સ્વસત્તા વધારી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો જે વિકટ અને દીર્ઘ ઉલ્લોગ જીવનપર્યંત આગળ ચલાવવાનો હતો, તેનો દંઢ પાલો શિવાજીમહારાજ રચતા હતા મજબૂત કિલ્લાનો આશ્રય મળ્યાથી પોતાના તાબાના દેશનું સરલણ કરી શકાશે તથા શત્રુના દેશપર અકસ્માત હુમલો કરી તેને જીતી લઈ, પુન સુરક્ષિતપણે કિલ્લામા ચાલુ કરી શકાશે, એવું તેમના લક્ષમા આવવાથી પ્રથમજ તેમણે તે પકાડી કિલ્લા પોતાના તાબામા લેવાનો ઉલ્લોગ આરંભ્યો હતો

મહારાજે ચાકણીના કિલ્લાથી તે નીરા નદીપર્યંતના સમ્રળા પ્રાત પોતાની સત્તામા લીધા તાબે કરેલા પ્રત્યેક કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી તેપર માવળી લોકોને રખેવાળતરીકે રાખ્યા અને તેપર બનીશકે તેલો ઉત્તમ બદોઅસ્ત કર્યો તેમ થવાથી આસપાસના દેશમુખ જમીનમહેસુલ વગરતકરારે આપવા લાગ્યા દાદાજી કોડદેવે ચાલુ કરેલી વસુલપદ્ધતિ સર્વત્ર શરૂ કરવામા આવી ખેડુતોને પૈસા ધીરી, રાજ રાખી તેમની પાસેથી વખતસર મહેસુલ આવે, એની ગોઠવણ કરી રખતને સુરક્ષિતપણે જણાય અને જમીનનો પાક વધારે ઉત્પન્ન કરવા માટે અત કરણપૂર્વક શ્રમ કરે, એવું કરવા મહારાજ હમેશા તત્પર રહેતા તેમ કરવાથી તેઓ મહારાજને ધણજ ચલાવા લાગ્યા સર્વ હિદુમ્રજને જણાવા લાગ્યું કે, એજ આપણા રાજ છે. મહારાજની સ્વસત્તાવૃદ્ધિની એવી અભયખીભરેલી યોજના જોઈ તેમના તાબાના મનુષ્યોને અતિશય કેતુક લાગ્યું. મહારાજની ધુક્તિ અને કુશળતા જોઈ સર્વ મનુષ્યોના મનમા તેમનાઉપર પૂજ્યભુક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓ મહારાજની વિશેષ ભક્તિ કરવાલાગ્યા આવળી લોકોને મન તો મહારાજકેવળ ખતાપિતા જેવાજ

જણાવા લાગ્યા તે લોકો તેમને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થયા મહારાજ
ને કાર્ય કહે તે પોતાના જીવની દરકાર કર્યા વગર એકનિષ્ઠાથી કરવાનો
તેમણે નિશ્ચય કર્યો

મહારાજે જમીનમહેસુલ વગેરેની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય કર્યા પછી જેમ બને
તેમ પોતાના તાબામાં સિપાઇઓ વધારવાનો યત્ન કર્યો પ્રત્યેકને તેમની નોકરીમાં
રહેવાની ઉત્ક્રાંતિ થવાથી પુષ્કળ મનુષ્યો તેમની પાસે આવવા લાગ્યા એવા મા-
લિક મળવાથી તેઓ પોતાને ધણા લાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા મનુષ્યની યોગ્ય
પરીક્ષા કરવામાં મહારાજ અતિશય ચતુર હતા ગમે તેવા મનુષ્ય તેમની પાસે
આવતા તેઓ તેની પરીક્ષા કરી તેને કામને લાયક જણાતો તેણે તેને કામ સોંપતા શરૂ
સિપાઇઓ અથવા સુદ્ધિમાન કારકુનો જેટલા મળી આવતા તેટલાને તેમણે નોક-
રીએ રાખવાનો કમ રાખ્યો હતો તેમણે સુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક નોકરો ભેગા
કરી તેમનામાં ઉત્કૃષ્ટ અનુભવ આવતા ભવિષ્યના મહત્કાર્યમાં તેઓ ઉપયોગી થઈ
પડે, એવી દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખવામાં જરા પણ આળસ કર્યું નહોતું

એ પ્રમાણે નોકરો રાખતા રાખતા દશહજાર માવળી લોકો ભેગા થયા શાહ-
જીરાજની પામળા બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્થળે હતી તે એકત્ર કરી તેમાં નવા નોકરો વધારી
તેને ત્રણ હજાર સિપાઇઓની બનાવી દીધી શાહજીરાજને તાબામાં સોંપેલા
અને દાદાજી કોડદેવે પોતાની પસંદગીથી નોકરીએ રાખેલા કેટલાક કારકુનો અ-
ચ્છાપિતૃયત મહારાજ પાસેજ કાયમ હતા તેથી પ્રત્યેક પ્રસંગે તેમના તરફથી
ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા મળવા લાગી પોતાના તરફ સ્વામીનો સ્વરાજ્ય સ્થાપ-
વાનો સ્તુત્ય ઉમંગ અને હિંમત જોઈ તેમના શરીરમાં પણ સ્ફુર્તિ થઈ તેઓ
મહારાજને પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રમાણિકપણે યોગ્ય લાગે તે સલાહ આપતા મહારાજનું
વય નાનું હોવા છતાં તેમનામાં સતત કર્તવ્યપરાયણતા અને અલૌકિક કલ્પના-
શક્તિ હતી એ જોઈ તેઓ તેમને અતિશય માન આપવા લાગ્યા અને તેમને
પડતો બોલ ગ્રીવી લેવા લાગ્યા મહારાજે પણ તેમના સદ્ગુણો જોઈ યોગ્ય કદર
કરી અને તેમને શાંતિ એવી પદવીઓ આપી આગળ વધાર્યો હાલ ઘુરત પોતાની
જાગીર જેટલોજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખવો અને તાબાના નોકરોના મનમાં એ
કલ્પનાના બીજ રાખવા, એવો વિચાર કરી મહારાજે ચામરાવ નીલકંઠ રાઝેકરને
પેશ્વા બનાવ્યો, આળકૃષ્ણપત દીક્ષિતને મુલુમદારી આપી, સોનોપતને કામ બારીનું
કામ સોંપ્યું અને રઘુનાથ બલ્લાળ બોલિલને સબનીસ નિમ્નો એ સિવાય ચેસાજી
કંક, તાનાજી માલુસરે અને બાજી ફલસકરને માવળા લગ્ગરના સરદાર બનાવ્યા
અને શિવાજી મહારાજ સ્વતઃ સર્વ સેન્યના સેનાધિપતિ થયા સરનાંબતો હોદ્દો
હજીરુધી કાંધને આપ્યો નહોતો પોતાની જાગીર બહાર સ્વસત્તાનો વિસ્તાર
વિશેષ વધ્યો નહોતો તેમ છતાં મહારાજે એટલાજ વિસ્તારમાં સ્વરાજ્યનો પાયો નાખી
તેને કાયમ રાખવાનો અને તેના ઉપર ભવ્ય મહાલય બાંધવાનો ઉદ્દેશ આગળ કેવી
રીતે વધાર્યો તે યથાક્રમ લખવામાં આવે છે

પ્રકરણ ૭ મું—સ્વમત્તાની વૃદ્ધિ

શિવાજી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ કર્યો પછી તેને આવશ્યક થઈ પડે એવી થોડીકણી વ્યવસ્થા કરી સ્વ-સત્તા વધારવાનો ઉદ્દેશ કરવા માડ્યો. તેમણે એ ઉદ્દેશને આરંભ શી રીતે કર્યો, તેનું વર્ણન કરતા પહેલાં પોતાની જાગીરની આસપાસના પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કેવી હતી, તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે.

નીરા નદીના દક્ષિણ કિનારાનો પ્રદેશ, પૂર્વમાં શિરવળપર્યંત અને દક્ષિણમાં કુબ્જાનદીની ઉત્તર તરફના કુગરપર્યંત હતો. તે પ્રદેશ હિરડસ માવળાના બાદલ નામક દેશમુખના તાબામાં હતો. બાદલ તેનું મહેસુલ વસુલ કરતો હતો. રાહિડા નામક કિલ્લો પણ તેના સ્વાધીનમાં હતો. એ દેશમુખ શિવાજી મહારાજ ઉપર પહેલાથીજ ઈર્ષ્યા રાખતો હતો. તેણે પોતાના તાબાના કિલ્લાપર ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખેલો હોવાથી તેના રક્ષણમાટે મનુષ્યો પણ પુષ્કળ રાખ્યા હતા. મહારાજ નજીકના કિલ્લા હસ્તગત કરવા લાગ્યા ત્યારે તેણે એ કિલ્લો તેમના હાથમાં નહિ જવા દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. પુરદરના કિલ્લાની આસપાસના પ્રદેશો ઉપર બાદલની સપૂર્ણ નજર હતી. શિવાજી મહારાજે જ્યારે એ કિલ્લો તાબામાં લીધો ત્યારે તેને પોતાના કિલ્લાસબધી મોટી ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

કુબ્જા નદીથી વારણા નદીપર્યંતના કિનારાનો પ્રદેશ, ચંદ્રાવ ત્રેર નામક અરાકાના સ્વાધીનમાં હતો. જવલી પ્રાંત ઉપર તેની સત્તા હતી અને હરામગઢ ઉપર તેનું ચાલુ હતું એ મનુષ્ય મહારાજને સીધીરીતે વશ થાય તેવો નહોતો. એની પાસે મનુષ્યોની મોટી ટાળી હોવાથી તેના બળને લીધેજ તે કાંઇને

૧ આ બાદલ પુનાના બાર માવળાઓમાં બહુ ભેરાવર હતો. અને ત્યાંની વસુલ તે હેતો હતો. દાદાજીને તે બીલકુલ મજબૂત હતો. તેથી તેનાપર દાદાજીએ સવારી કરી; પણ બાદલે દાદાજીના માથાસોને મારીને હાથી કાઢ્યા પાછળથી કાનેજ નાઈક જેવે તેને સમજાવીને દાદાજીની મુલાકાતે લઈ આવ્યા હતા, પણ આ દેશમુખ શિવાજી મહારાજને અનુકૂળ થયો નહિ બીજો એક આપડે નામની અટકનો દેશમુખ હતો તે પણ મહારાજ સાથે વિશેષ રાખતો હતો. જ્યારે મહારાજે તોરણા વગેરે કિલ્લા હસ્તગત કર્યા, ત્યારે આ એ દેશમુખોએ વિભવપુર સરકારના સરકારને ફરિયાદ કરી હતી.

ગાઠતો નહોતો

વાઈ નામક ગામમા વિજયપુર-સરકારે નિમેશો એક ઈનામદાર રહેતો હતો. ખાડવગઢ, કમળગઢ, વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેના સ્વાધીનમા હતા. કોલ્હાપુર ખાતે એક મુસલમાન અધિકારીની વ્યવસ્થા નીચે હતો અને ત્યાંનો પન્હાળા નામક કિલ્લો તેનાજ સ્વાધીનમા હતો.

કલ્યાણ પ્રાત પૂર્વે નિળમશાહીની સત્તા નીચે હતો ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં મો-ગલો સાથે થયેલા તહનામા પ્રમાણે તે પ્રાત વિજયપુરસરકારની સત્તામા આવ્યો હતો. એ પ્રાતના બે વિભાગ પાડી તેના ઉપર બે અધિકારીઓ નિમવામા આવ્યા હતા. કલ્યાણ-ભીમદીથી નાગોટણા સુધીના ઉત્તર તરફના પ્રાત ઉપર મુલાણા અહમદ^૧ નામક એક કુલીન મુસલમાન સરદાર નિમવામા આવ્યો હતો. તેનું મુખ્ય શાણું કલ્યાણ-ભીમદીમા હતું. તેના તાબાનો પ્રદેશ ઘણો વિસ્તીર્ણ હોવાથી કુચર ઉપરના અને કુચરનીચેના ઘણા કિલ્લા તેના સ્વાધીનમા હતા. એ કિલ્લાપર સારો બદો-બસ્ત નહોતો. દક્ષિણ તરફના ભાગ ઉપર એક હબસી સરદારની નિમણૂક કરી હતી અને તેની પાસે તે ભાગ માત્ર જાગીરદારખત હતો. એ જાગીર નિળમશાહીસરકાર પાસેથી તેના પૂર્વજોને મળી હતી. એ જાગીર તેઓને એટલા માટે આપવામા આવી હતી કે, તેમણે વહાણો રાખી વ્યાપારનું રક્ષણ કરવું અને મકે જનારા યાત્રાળુઓને રાતા સમુદ્ર સુધી લઈ જવા. એ જાગીર વશપર પરાધી મળી નહોતી; પણ જે હબસી સરદાર વહાણ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કામ કરી બતાવે તેને મળતી હતી. તે કાર્યમા ઉત્કૃષ્ટ દેરેલા સરદારને વજારની પદવી મળતી હતી. એ સીદી પાસે વહાણ ઉપરના ખલાસી વગેરે વધુ માણસો હબસી ભતિનાજ હતા, તેથી કોકણમા આફ્રિકાના લોકોનું એક નાનું સંસ્થાનજ વસ્તુ હતું. સીદીના સર્વ વહાણો દરારાજપુરી નામક બંદર આગળ એકઠા થતા હતા. એ બંદર પાસે એક નાનો એટ હતો, તેની આસપાસ મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો હતો. તેનું નામ જજરા છે. હબસી લોકોનો મુખ્ય સરદાર કેતેડખાન નામનો સીદી હતો, તેના તાબામા પુલ્કળ કિલ્લા હતા. તેમા તપા, લોસાળા અને રાયરી એ ત્રણ કિલ્લા મુખ્ય હતા. એ સંઘળા કિલ્લા તેણે મરાઠા સરદારોના તાબામા સોંપ્યા હતા.

કોકણપટ્ટીમા ઘણા વર્ષથી વિજયપુરસરકારની સત્તા આક્રમી હતી. તે પ્રાતમાના પરગણા સરકારે જાગીરદારખત આપેલા હોવાથી ત્યાંના દેશમુખ વશપર-પરાધી જાગીરોનો ઉપભોગ કરતા હતા અને જમીનોનું મહેસુલ પણ તેઓજ વસુલ કરતા હતા. સરકારી અધિકારીઓ દામોળ, અજનવેલ, રતાગિરિ અને રાજપુર નામક બંદરની વ્યવસ્થા કરતા હતા અને તે શહેરોની આસપાસના પ્રાંતોની મહેસુલ તેઓજ ઉઠરાવતા હતા. એ સર્વ દેશમુખીઓમા વાડીના સાવત દેશમુખ અત્યંત પ્રખળ હતા. ફિરંગી લોકોના તાબાનાં મોવા પ્રાંતને લગતો મજબૂત પહાડી પ્રાંત પણ દેશમુખના તાબામાં જાગીરદારખત હતો. શુગરપુરના સુવેર એ સાવ-

૧ કેટલાક બખ્તશર તેનું નામ મુલાણા હતું એમ જણાવે છે.

૨ ઑટ લે એનું નામ ફળવી લખે છે અને ચિટણીસ, સબાસદ તથા ચિત્રશુભ.

દેશી બીજ પકિતની યોગ્યતાના દેશમુખ હતા તેમના તાબાનો પ્રાત તદ્દન એકાત હોવાથી તેઓ સિદ્ધાસનમાના મણુપતિ પેઠે ઘણે દરજ્જે સ્વતંત્ર ચર્ચા એકા હતા.

શિવાજી મહારાજ સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેમની ભાગીરની આસપાસના પ્રાતોની એવી વ્યવસ્થા હતી એ પ્રાતોપર તેમની દૃષ્ટિ હોય એ પણ સ્વાભાવિકજ છે મહારાજે માવળાઓની સહાયતાવડે ઘાટ ઉપરના અને તેની નીચેના પ્રાતનો અનુભવ મેળવેલો હતોજ તથા ત્યાંના કેટલાક દેશમુખી-ઓને વશ કરી લીધા હતા, તેજ પ્રમાણે કાકણ દેશની ત્રિથિતિનું અવલોકન કરવા માટે અને ત્યાંના દેશમુખીઓ અને કિલ્લેદારોને સમક્ષ મળી તેમની યવનતાબેદારી વેગળા ફેફા દેવાનો સકલ્પ પ્રસિદ્ધ કરી તેઓ આપણા સકલ્પને અનુકૂળ થાય છે કે કેમ ? તે જાણવા માટે મહારાજે પોતાના તાબાના બ્રાહ્મણ અને પ્રભુનેકરોને તે પ્રાતોમાં મોકલ્યા તેમણે સર્વ સ્થળે જઈ ઘણા દેશમુખ અને મરાઠા સરદારોને સમજાવી તેમને મહારાજના સત્સકલ્પને અનુકૂળ કરી લીધા.

એ સમયે શિવાજી મહારાજ પાસે લશ્કરનો મોટો સમૂહ થયો હતો અને બીજા વધારાના મનુષ્યો પણ તેમની પાસે નોકરીએ રહેવા તૈયાર હતા, પરંતુ એટલા બધા મનુષ્યોને પગાર ક્યાથી આપવો, તેજ અડચણ આવી પડી હતી તાબામાં આવેલા દેશની ઉપજ એકસરખા વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતી નહોતી નોકરોને વખતસર પગાર મળે તો તેઓ અત કરણપૂર્વક કોઈ પણ કામ કરવા તૈયાર હોય છે લશ્કર અને પાયગા વધે તેટલી વધવા દીધા સિવાય આર-બેલુ કાર્ય સિદ્ધ થવાની બિલકુલ આશા નહોતી તેજ પ્રમાણે તાબે લીધેલા કિલ્લાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, તે ઉપર અન્નાદિ સામગ્રી પુષ્કળ રાખ્યા સિવાય શત્રુના ભવિષ્યના હુમલામાંથી તેનું રક્ષણ થવું શક્ય નહોતું વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવાથી કોઈ પણ રીતે દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય ગતિ નથી, એ મહારાજના લક્ષમાં આવતાજ તેમણે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉદ્દેશ કરવા માડ્યો. કોઈ પણ ધનાઢ્ય શાહુકાર મળી આવતા તેની પાસેથી ઉઝીનું દ્રવ્ય લેવા માડ્યું અને જે શાહુકાર સીધીરીતે દ્રવ્ય આપતો નહિ તેની પાસેથી જોરજુલમથી દ્રવ્ય કઢાવતા એ અન્યાયનું કામ તો ખરૂં, પરંતુ જે દેશકાર્યમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા તે કાર્ય અત્યંત મહત્વનું હોવાથી તે સિદ્ધ થતાજ સર્વનું કલ્યાણ થાય એમ હતું, તેથી બને તે માટે મનુષ્યોની અને દ્રવ્યની અનુકૂળતા કરવાની અમત્ય હતી દ્રવ્યની લાલચવડે મનુષ્યો અનુકૂળ થઈ શકે, પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય હોય તેને મોહક વાણી કહીને વશ કરવાનો ઉપાય ન રહે તો બીજો ઉપાય જોરજુલમ કરવાનોજ બાકી રહે છે.

એ સમયે મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, કલ્યાણના મુખેદાર મુલાણા અહમદ તરફથી વિળપુર દરબાર તરફ મોટો ખજાનો મોકલવામાં આવે છે એ ખજાનો કોકણમાં વાળને માગે થઈને જતો હતો. તે ભૂટવાના ધરાદારી મહારાજે ત્રણસો ઘોડેસ્વાર અને કેટલાક માવળાસહિત ખજાનો લઈ જનાર ઉપર

ફ્રમક્ષો કર્યો ? ખજનો લૂટી લઇ સધળું દ્રવ્ય તત્કાળ રાયગઢપર લઇ ગયા. ખજનો સાથે મજબૂત લશ્કરી બદોબસત હતો, કારણ કે શિવાજી મહારાજ કિંવા બીજા કોઈ પણ લૂટારે ટોળી તે લૂટી લેજે, એવી સરદારને બીકજ હતી બન્ને પક્ષ વચ્ચે હુલ્લડ થતા મહારાજના દશ પદર મનુષ્યો મરણ પામ્યા અને પાંચ પચીસ ધાયલ થયા હતા, ત્યારે મુલાણાના પચીસ મનુષ્યો મરણ પામ્યા અને સો પચાસ મનુષ્યો ધાયલ થયા હતા મહારાજના જે મનુષ્યો મરણ પામ્યા તેના કુટુંબનો નિર્વાહ તેમણેજ ચલાવ્યો અને જેણે બહાદુરી બતાવી હતી તેને યોગ્યતા પ્રમાણે ધનામ વગેરે આપી ઉત્તેજિત કર્યા તેપરથી સર્વ મનુષ્યોને જણાયું કે, આપણા સ્વામી દયાળુ અને ઉદાર છે આપણા ગુણની કદર અવશ્ય કરશે એમની સેવા પ્રમાણિકપણે કરવાથી મહેનત વ્યર્થ જશે નહિ મહારાજના આચાળુપણને લીધે તેમના તાબાના મોકરોમા ઉત્સાહ અને હિમત વધવા લાગ્યા

સરકારી ધનભંડાર લૂટવાથી કલ્યાણના મુલાણા સાથે પ્રકટરીતે વૈર બધાયું, તેથી મહારાજે આખાજી સોનદેવને તેના ઉપર ચઢાઇ લઇ જવા કહ્યું તેણે જાંઘને કલ્યાણ ઉપર અચાનક હાપો માર્યો અને તે સર કરી મુલાણા હયાતીસનેર કેદ પકડયો, તેમજ તેના તાબાના સધળા કિલ્લા પોતાના તાબામા લીધા મહારાજે જ્યારે એ વિજયવાર્તા સાંભળી ત્યારે તેમને ધણો આનંદ થયો તેઓ સ્વત કલ્યાણ ગયા મુલાણાને કેદ કર્યો હતો તેને બંધનમુક્ત કરાવી તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને માનપૂર્વક વિજયપુર મોકલી દીધો આખાજીપતે એ મુલાણાની પુત્ર-વધૂને^૧ યુદ્ધની બીડમાંથી પકડી લીધી હતી મહારાજ કલ્યાણ આવ્યા ત્યારે આખાજીએ તેમને વિનંતિ કરી કે -“યુદ્ધમાંથી એક લાવણ્યસપન્ન તરણ સ્ત્રી મળી છે મહારાજની સેવા કરવા યોગ્ય જણાયાથી તેને સમઢી રાખી છે” એ સાંભળી મહારાજે તેને આજ્ઞા કરી કે -“જે સુદર સ્ત્રી તમે સમઢી રાખી છે તેને સભામા લઇ આવો” આજ્ઞા થતાજ કારભારીએ યુવનીને સુદર વસ્ત્રાલ કારથી સજ્જ કરી સભામા હાજર કરી તેને જોઇ મહારાજે હસતા હસતાજ કહ્યું કે -“એ યુવતીના જીવન મારી માતૃક્રીત રૂપલાવણ્ય હોતો હું પણ એના જેવાજ સુંદર સ્વરૂપ-વાન થાત એશબ્દો સાંભળી સર્વ મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગ્યું મહારાજના મનોનિમ્મલ મારે

૧ શિવદિવિજયકાર લખે છે કે, મહારાજની આજ્ઞાથી પેસાજી કક અને તાનાજી માલમુરેએ કેટલાક માવળા સાથે એ ખજનો લૂટ્યો હતો

૨ પ્રો સરકારે એનું નામ નવેચત હતું એમ જણાવે છે વળી તે આજીજી જણાવે છે કે, મહમ્મદ આદિલશાહ સખત બિમાર હોવાથી આ મુલ્લા ઘણા દિવસથી વિજયપુરમા હતો અને તેની પાછળ તેની આ બચીરમા અવ્યવસ્થા થવાથી એ ખાત સહેલાઈથી મહારાજના હાથમા આંચો

૩ શિ. દિ મા લખ્યું છે કે, તે મુલાણાની કન્યા હતી તેને આખાજી સોનદેવે મુલાણા પાસેથી પેસા આપી રાજ્યભરીથી વેચાતી લીધી હતી “તવારીખ-ઈ-શિવાજી” નામના ગ્રંથમા પણ આવોજ ઉલ્લેખ છે કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એ બીબજી કોઈ યુસલમાનની દીકરી હતી

સર્વને મોટી નવાઇ લાગી મહારાજે આખાજી સોનદેવને કહ્યું કે — “જેને યશ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પરજીની અભિલાષા કદિ પશુ રાખવી નહિ રાખએ ઉચ્છિદ્ર જીની અગીકાર કરવો નહિ, પરજીની અભિલાષાથી રાવણ જેવા બળવાન રાજાને નાશ થયો છે, તો પછી મારા જેવાની શી ગતિ ? રાજના મનથી સર્વ પ્રજા પોતાના સત્તાને જેવી છે ” એ બોધપૂર્ણ બાપણ સાલળી સર્વના મન ઉપર એવી છાપ પડી કે — “ મહારાજ મહાપુરુષ છે એમને હાથે કદિ પશુ અનાયાર થશે નહિ અને હાથ નીચેના માણસોએ જો કદિ અપકૃત્ય કર્યું તો તે તેમને પસંદ પડશે નહિ ” મહારાજે તે યુવતીને વચ્ચાલ કાર અર્પણ કરી સન્માનપૂર્વક તેના સસરા પાસે વિજયપુર મોકલી દીધી ?

કલ્યાણ પ્રાત જીતવાથી મહારાજે આખાજી સોનદેવની ધણી પ્રથમ સા કરી અને તેને તે પ્રાતનો સુનેદાર નિમ્મે તે પ્રાતમા જમીનમહેસુલની બ્યવસ્થિત પદ્ધતિ શરૂ કરી યવનરાજ્યઅમલથી પ્રજા ધણી કટાણી ગઈ હતી, તેને આશ્વાસન આપી જગૃત બનાવી તે પ્રાતમા જે પ્રાચીન સત્તાઓ લુપ્તપ્રાય થઈ હતી, તેનું પુનરજીવન કર્યું દેવસ્થાનેને અને બ્રાહ્મણોને પૂર્વે જે વર્ણસેના મળતા હતા, તે પુન શરૂ કર્યા અને જે વર્ણસેના ચાલુ હતા તેને ચાલુ રહેવા દીધા, એથી સર્વ હિંદુ પ્રજાને સતોષ થયો મહારાજની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી રહી

એ પ્રાતમા વિવિધ પ્રાપ્ત થવાથી મહારાજને અને તેમના તાબાના નોકરોને ધણું ઉત્સાહ થયો યુવાણીની ચિંતા દૂર કર્યા પછી તેમણે આસપાસના કિલ્લા સર કરવાનો સપાટો અલાયે તેમણે કિલ્લેદારોને પ્રથમ સરળથી તે કલાવી મોકલ્યું અને રક્તપાત વગર તેઓ કિલ્લા સ્વાધીન કરે છે કે કેમ, તે તપાસી જોયું. એમ કરતા જેઓએ કળ્લ ન કર્યું તેઓના ઉપર અકસ્માત છાપો મારી કિલ્લા સર કર્યા મહારાજે એ નીતિ પ્રમાણે વર્તવા માડ્યું તેમણે વિચાર કર્યો કે, આવળા અને ધારકરી લોકોને કિલ્લાની યુક્ત માહિતી હોય છે જે કિલ્લાની તેમને માહિતી ન હોય તે કિલ્લાના માહિતગાર મનુષ્યો મેળવવા તેમ છતાં એકાદ કિલ્લામા પ્રવેશ ન કરી શકાય તો તે કિલ્લાપરના રખેવાળોના કાંઈક મનુષ્યને ફેડવો અને તેને આપણા પક્ષમા લઈ કિલ્લા નીચેના ગામલોકોએ કાટની અદરના ધરો માટે ચાર, કડબના પૂળા વગેરે સરસામાન પૂરો પાડવાનો કરાર કર્યો હોય તેમાના કેટલાક મનુષ્યોને લાય આપી આપણા પક્ષમા લઈ લેવા અને ધારકરીઓના માથા ઉપર ધાસના બારામા તલવારો સતાડી ધાસ વેચવાને બહાને કિલ્લાપર જવું અને આપણા પક્ષમા લીધેલા રખેવાળોની મદદવડે બાકી રહેલા રખેવાળો ઉપર એકદમ હલ્લો કરી કિલ્લો સર કરવો એ યુક્તિવડે તેમણે કાગારી (કાચુરી) ટુગ, તિકોની, લોહગઢ, રાજમાચી, કુવારી, ભોરપ, ધનગઢ, કેલના, માહુલી વગેરે કિલ્લા તાલે કર્યા. એ પ્રાતમા કેટલાક દેશમુખ લૂટશાંટ કરી તોશાન અચાવતા હતા અને પાળેમાર લોકો રૈયતને હેરાન કરતા હતા તેમને જરૂર કરી

૧ તે વખતેના કાવનિ થરનામનો એક ધૂરોપાધન મવાસી જણુએ છે કે, મહારાજને કલ્યાણ શહેરમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું હતું.

કિંવા મમતા બતાવી તાબે કરીને મહારાજને સર્વ માવળીપ્રાત તેમના ત્રાસભાથી મુક્ત કર્યો અને ત્યાની પ્રજાને સુખી કરી યવનોને ત્રાસ તદ્દન બંધ પડ્યો હિંદુ રાજા થવાથી કોઈ પણ બાબતમાં કોઈને જોરજુલમ ચાલતો નથી, એ જાણી સર્વ હિંદુ પ્રજાજન મહારાજને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા સ્વધર્મનું રક્ષણ થવા લાગ્યું અને સ્વરાજ્યનો અનુભવ થવાથી સર્વને સુખ થયું

કલ્યાણ પ્રાતના ઉત્તર ભાગની પ્રજા સુખી અને આબાદ થઈ છે, એ સાબળી સીદીના તાબાના દક્ષિણ વિભાગની હિંદુપ્રજાના મનમાં પણ પોતાના પર શિવાજી મહારાજની સત્તા થાય, એવી ધ્રુષ્ટા ઉત્પન્ન થઈ તે સમયે હબસીઓની નોકરીમાં સોડવળેકર અને કોડવળેકર નામક બે મરાઠા જમાનાર હતા તેમણે મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે -“ અમને હબસીઓની તાબેદારીના કટાંગો આવ્યો છે તેઓ અમને અનેક પ્રકારે છેતરે છે આપ કેકણુમાં પધારો તો અમે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લા આપને અપાવી ચકીશું એ કિલ્લા સ્વાધીનમાં આવવાથી આપના તાબામાં પ્રુકળ પ્રાત આવશે અને અમે યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ આપના તાબામાં આવીશું ” એ પ્રજાની અનુકૂળતા જોઈ મહારાજ કેટલાક મનુષ્યોસહિત ત્યા જઈ પહોંચ્યા અને તે કિલ્લા તેમણે સ્વાધીન કરી લીધા એ કિલ્લાની પાસેજ સુરગઢ નામક કિલ્લો હતો, તે પણ હસ્તગત કર્યો અને આસપાસના પ્રાંતોપર પોતાની સત્તા સ્થાપી હબસીઓને પ્રાત તેમના હાથમાં આવ્યો તો ખરો, પરંતુ તે હમેશને માટે તેમના સ્વાધીનમાં રહેવો એ અતિ કઠિન હતો. સીદી અતિ પ્રબળ હતા, તેથી મહારાજે ખીરવાદીને સાડે નાકું જાણી ત્યા એક કિલ્લો બંધાવ્યો તેમજ રાયરીના મજબૂત કુતરપર લિંગાણા નામક કિલ્લો બંધાવ્યો પાછળથી એજ કિલ્લાને વિશેષ મજબૂત બનાવી તેનું નામ રાયનઢ પાડ્યું એ કિલ્લાપર મહારાજે પોતાનું સર્વ લસ્કર રાખી મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો આ પ્રમાણે કાલાબા પ્રાંતનો પૂર્વ ભાગ હબસીના હાથમાંથી મહારાજના તાબામાં આવ્યો

એ સદાસમાં શિવાજી મહારાજને પ્રાસદ્ધ ભવાનીતલવાર પ્રાપ્ત થઈ મહારાજ હરિહરેશ્વરના દર્શન કરી પાછા આવતા હતા તે સમયે તેમને કોઈએ કહ્યું કે -“ ગોવલ્લકર સાવતને ઘેર એક પ્રસિદ્ધ તલવાર છે તેનું મૂલ્ય ત્રણસો હોન છે ” પાસેના મનુષ્યોએ મહારાજને ભલામણ કરી કે, તેમની પાસેથી એ તલવાર આપે લેવી એ સાબળી મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે -“કોઈ પણ માનનીય પુરુષ પાસે કોઈ વસ્તુ હોવાનું સાબળી ખરા વીરપુરુષે તેની અભિલાષા રાખવી નહિ. પુરાણમાં લખેલી સ્વમતમચિન્તી કથા તમારા લક્ષમાં હશેજ તે મચિન્તે માટે માહોમાહે ઉત્પન્ન થયેલું વૈર તો સ્વયં ભગવાનજ નિભાવી સકે, મનુષ્યે ક્ષુદ્ર વસ્તુમાટે નિરર્થક વૈર બાધવું ઉચિત નથી ” મહારાજનું નિસ્પૃહપણ જોઈ પાસેના મનુષ્યો ચૂપજ થઈ ગયા સાવતના કાર્યભારીઓએ પોતાના સ્વામીને

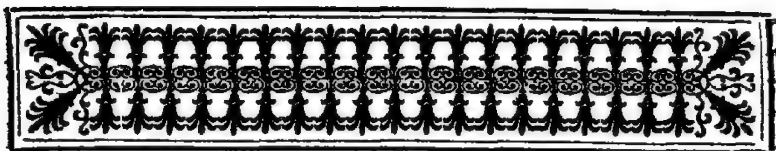
૧ રાયરી અને લિંગાણા એ બે કિલ્લા બહાળ બાજુ છે અને રાયરીના કિલ્લાનેજ પાછળથી રાયનઢનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું એમ કેટલાકનું કહેવું છે

સલાહ આપી કે, શિવાજી મહારાજ જેવા પ્રતાપી પુરુષ સાથે મૈત્રી કરવાની અમૂલ્ય સધિ આવી છે તે વ્યર્થ જવા દેવી નહિ તમારી પાસેની તલવાર તેમને અર્પણ કરી તેમની સાથે મિત્રતા બાધવી ઉચિત છે એ સલાહ સાવતને સ્મર કર થઇ પડી તેમણે મહારાજની મુલાકાત લઇ, તેમને ભવાનીતલવાર ભેટ આપી, એથી મહારાજ ખુશ થયા તલવારની ભેટના અદલામા તેમણે તેમને ત્રણસો હોન તથા પોષાકની ભેટ આપી અને તેમને પોતાના તાબામા નોકરીએ રાખ્યા એ તલવાર ઉપર મહારાજને ઘણો પ્રેમ હતો કોઇ પણ ચઢાઇમા જતી વખતે મહારાજ તેને સાથે લીધા સિવાય કયાય જતા નહોતા એનું નામ તેમણે “ભવાની” રાખ્યું હતું એ તલવાર હાથમા આવ્યા પછી પ્રત્યેક ચઢાઇમા મહારાજને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી તેઓ તેની નિત્ય પૂજન કરતા હતા નવરાત્રિના દિવસમા એ તલવાર દેવીના સ્થાપન આજળ મૂકી, તેની પૂજનઅર્ચનાકરતા અને ફસરને દિવસે પુનઃ હાથમા પકડી નવીન ચઢાઇમા જવાને નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે નવીન ચઢાઇ કરતા રાજપુર શહેર ઉપર હુમલો કર્યો એ શહેર સીદીના તાબામા હતું, ત્યાં મોટો વેપાર ચાલતો હોવાથી સીદીઓ ઘણા શ્રીમત થઇ પડ્યા હતા મહારાજે શહેરના ત્રાકાપર લશ્કર મૂકી લૂટવાની ગોઠવણ કરી. શહેરના અધિકારીએ મહારાજની સામા થવાને વિચાર કર્યો, પરંતુ તેને સમ્પત્તિ શિક્ષા કર્યોથી તે શરણે થયો ત્યાર પછી શહેર તાબામા લઇ ત્યાંના વ્યાપારી અને શ્રીમત મનુષ્યો પાસેથી જેટલું કઢાવાય તેટલું દ્રવ્ય કઢાવ્યું એ શહેરમાંથી મહારાજને બાલાજી આબાજી નામક એક મોટા જુદિમાન અને લાયક મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયો તેના પિતા આબાજી હરિ ચિત્રે જજીરાના સીદી પાસે દિવાન હતો તેના ઉપર સીદીની ઇતરાજ થતા તેને અને તેના બધુને મારી નખાવ્યા અને તેમના મસ્તક પોતાની પાસે મગાવી લઇ તેમની સ્ત્રી તથા સતતિને તરાપામા બેસાડી પોતાના ખલાસી નોકરોદ્વારા તેમને ગુલામતરીકે વેચવા મોકલ્યા બાલાજીની માતા જુદિમાન અને પ્રપત્ની હતી તેણે ખલાસીઓના મન બોળવી પોતાને રાજપુર લઇ જઇ વેચવાનું સમજાવ્યું ત્યાં તેના બધું વિસાજી શકર નામક મનુષ્ય મોટો વ્યાપારી હતો ત્યાં જતા વિસાજીએ તેમને ખલાસીઓ પાસેથી વેચાતા લીધા તેણે ખલાસીઓને જણાવવા દીધું નહિ કે, તેઓ પોતાના સગા છે એ સ્ત્રીને ત્રણ પુત્રો હતા જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ બાલાજી આબાજી અને બીજા બેના નામ ચિમણાજી અને શામજી હતા વિસાજીએ એ ત્રણ પુત્રોને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું બાલાજી એક કસબાદારના હાથ નીચે કારકુન હતો શિવાજી મહારાજની સ્વારી કોકણમાં આવી છે, તે સાંભળી તેણે તેમને પોતાની દૈન્યાવસ્થાના વર્ણનસહિત એક પત્ર લખ્યો તે પત્રમા લખેલા અક્ષર જોઇને મહારાજ ધણજી ખુશ થયા પત્રના ઉત્તરમા લખ્યું કે, “તમારે અમારા તાબામા કારકુનની નોકરી સ્વીકારવી” બાલાજીએ પ્રતિઉત્તરમા લખી જણાવ્યું કે “મારા મામાનું દેવું વાળ્યા સિવાય મારાથી આપની નોકરીમા આવી શકાય તેમ નથી” મહારાજ જ્યારે રાજપુર ગયા ત્યારે

તેમણે ત્યાના લોકોને કહ્યું કે—“ અહિં બાલાજી આબાજી નામકે કોઈ મૂઠસ્ય રહે છે, તેને મારી પાસે લઈ આવો ” બાલાજીને ખબર મળતા તે મહારાજ પાસે ગયો એ સમાચાર તેની માતાએ સાંભળ્યા એટલે તે ગભરાઈ અને દોડતી મહારાજ પાસે ગઈ તેણે તેમને કાલાવાલા કરી પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. એ સાંભળી મહારાજને ઘણી દયા આવી તેના બીજા બે પુત્રોને પોતાની પાસે બોલાવી તે બીને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે—“ જેમ તમારા આ ત્રણ પુત્રો છે તેજ પ્રમાણે મને તમારા ચોથો પુત્ર સમજી તેમને મારી સાથે મોકલો હું તેમનું કેલ્યાણ કરીશ ” બાલાજીના અક્ષર જોઈને મહારાજ પ્રથમથીજ સતુષ્ટ થયા હતા તેની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત થતા તેની કુશીનતા અને શુદ્ધિ જોઈ મહારાજને વિશેષ આનંદ થયો અને તેને પોતાનો ચિટ્ણીસ, ચિમણીજી જમાખર્ય લખવા-મા કુશળ હોવાથી તેને દરરોજ અને શામજીને રાથમદનો કાર્યભારી નિમ્નો એ પ્રમાણે મહારાજે ત્રણે બધુઓને સારી નોકરી આપી

બાલાજી આબાજી ઉપર મહારાજની વિશેષ કૃપા હતી મહારાજ પ્રત્યેક ગ્રામ કામ પ્રથમ તેને કહેતા તે અતિશય પ્રમાણિક અને સ્વામિનિષ્ઠ હોવાથી મહારાજનો તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો વિશેષ મહત્વના પત્રો અને ખરિતા તેઓ હંમેશા તેની પાસેજ લખાવતા તે ઉત્તમ લેખક હતો અને પ્રયત્નને ક્રમવાર ગોઠવતો, તેથી તેને કોઈ પણ વિષયસબધી થોડીક સૂચના આપવાથી પૂરતું થઈ પડતું થોડીક સૂચના મળતાજ તેને ક્રમવાર થોડીથી મુદ્દાસર પ્રયત્ન લખવાના કામમાં તે નિપુણ હતો એવું કહેવામાં આવે છે કે, સ્વામીના ફરતા એક સમયે મહારાજે તેને એક ખરિતા લખવાની સૂચના આપી હતી, પગતુ સમસ્ત દિવસમાં એક પછી એક કામ નીકળ્યાથી રાત્રિ થતા સુધી તેને ખરિતો લખવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ રાત્રિએ મહારાજે તેને પોતાની પાસે બોલાવી ખરિતો લખવા સબધી પૂછ્યું એ સાંભળતાજ બાલાજી ગભરાઈ ગયો તેને ખાતરી હતી કે, ના કહેવાથી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે શિક્ષા થશે, માટે સમયોચિત વર્તવું જોઈએ એવો વિચાર કરી તેણે ઉત્તરમાં “હા” કહી મહારાજે આજ્ઞા કરી કે—“ ખરિતો કેવી રીતે લખ્યો છે, તે મને વાચી સંભળાવો ” બાલાજીએ તરતજ દફતર છોડી તેમાંથી એક કોરો કાગળ લાચમાં લીધો અને જરા પણ અટક્યા વગર તે કાગળ કડકડાટ વાચવા માડ્યો સર્વ ખરિતો વાચી સંભળાવ્યાથી મહારાજ ઘણું ખુશી થયા અને ક્રમવાર ખરિતો લખવા માટે બાલાજીના વખાણ કથા બાલાજીની પાસે એક નોકર દીવો લઈને ઉભો હતો, તેણે તેની ચતુરાઈ જોયેલી હોવાથી તેને હસવું આવ્યું મહારાજે તેને હસવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—“ મહારાજ ! બાલાજીએ હમણાં જે કાગળ વાંચ્યો છે, તે તદ્દન કોરો છે તે ઉપર કાંઈ પણ લખ્યું નથી ” બાલાજીની ચોરી પકડાઈ જતા તેણે મહારાજ સમક્ષ પોતાનો અપરાધ કબૂલ કર્યો અને ખરિતો લખવાનો સમય કેવી રીતે મળ્યો નહિ તેનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. તેની એવી સમયોચિત શુદ્ધિશક્તિ જોઈ મહારાજને અતિશય સતોષ થયો.

પ્રકરણ ૮ મું—પિતૃસંકટનિવારણ

શિવાજી મહારાજે, વિઙ્ગપુરસરકારના પ્રાતોમા અત્યાર સુધીના એ ત્રણ વર્ષપર્યંત જે ધમાલ મચાવી હતી, તેના સર્વ સમાચાર શાહી દરબારમા વખતો વખત પહોંચતા હતા, પરંતુ તે તરફ સરકારે વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહોતું કત્યાણના સુમેદાર મુલાણને પાંચમાલ કર્યાથી તે વીલેમોએ વિઙ્ગપુરના દરબારમા ગયો હતો તેને મોઢે બાદશાહે મહારાજ સંબધી થોડી ઘણી હકીકત સાંભળી, ત્યારે તેમને જણાયું કે, હવે શિવાજીમહારાજની હીલચાલ તરફ દુર્લક્ષ કરવું યોગ્ય નથી શિવાજી મહારાજે સરકારી ખજાને લૂટ્યો, કત્યાણ પ્રાત તાબામા લીધો, નજીકના ઘણા પ્રાતો હસ્તગત કર્યા અને હજી તે બીજા કિલ્લા પોતાના તાબામા લેવાના તથા સરદારોને પોતાના પક્ષમા લેવાના ઉદ્દેશમા છે, એ સમાચાર વિઙ્ગપુરમા પ્રસરવાથી ત્યા ગભીર ચર્ચા થઈ રહી બાદશાહ અહમદ આદિલશાહને સંશય આવ્યો કે—“ એ સર્વ શાહજીગળનોજ ગુપ્ત પ્રપચ હોવો જોઈએ તેમણે પોતાના પુત્રને અદરબાનેથી ચડાવ્યાથી તેણે પ્રકટરીતે તોફાન શરૂ કર્યું છે ” સંશય ઉત્પન્ન થવાના બીજા કારણોએ હતા કે, રણદુલાખાન કલ્યાંટકથી પાછો આવ્યા પછી તે પ્રદેશનો સર્વ બદોબસ્ત કરવાનું કામ શાહજીરાજને સોંપ્યું હતું તથા ત્યાની સુમેદારી પણ તેમનેજ સોંપી હતી. ત્યાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા શાહજીરાજના હાથમા આવ્યાથી અને ત્યાની પ્રજાનો વિશ્વાસ અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યાથી તેમના મનમા ત્યા સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાના વિચારો પણ ધોળાયા કરતા હતા, એ સંબધી પાછળ લખવામા આવ્યું છે શિવાજી મહારાજે જે પ્રાતો ઉપર તોફાન મચાવ્યું હતું, તે થોડા સમયપરજ શાહજીરાજના હાથમાંથી જતા રહેલા હોવાથી તે પ્રાતો પુનઃ પોતાના તાબામા આવે એ ધ્વંષીથીજ તેમણે પોતાના પુત્રદારા એવી ખટપટ ચલાવેલી હોવી જોઈએ, એવો વહેમ બાદશાહને આવે તે સ્વાભાવિકજ હતું.

બાદશાહને સંશય આવ્યો તો ખરો, પરંતુ પ્રકટરીતે શાહજીરાજનો પરાજય કરવાનું બની શકે એમ નહોતું શિવાજી મહારાજ ઉપર ચઢાઈ મોકલવામા આવે તો આ તરફ કલ્યાંટકમા શાહજીરાજ પોતાની વિરુદ્ધ થઈ ત્યાની ધનસંપત્તિને નુકસાન પહોંચાડે તેથી બાદશાહે એ કાઠો યુક્તિપૂર્વક કહાડવાનો વિચાર કર્યો તેમણે શાહજીરાજને પ્રથમ પત્ર લખાવી મોકલ્યો કે—“ તમે અમારા પ્રમાણિક

અમીર હોવા છતાં તમારો પુત્ર પુના પ્રાતમા રહીને અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે તેણે અમને વિશ્વાસપાત કરી અમારા તાબાના કિલ્લા હસ્તગત કર્યા છે અને કલ્યાણ પ્રાત પશુ કબજે કર્યો છે, એ વાત સારી નહિ એમા અમારું હિત શુ છે ? તમને આજ્ઞા કરમાવવામા આવે છે કે, શિવાજીએ વિશ્વાસપાતકતા, બેદરકારી અને ઉદ્ધતાઈ કરતી ભેદભ્રમી નહિ, એવી તેને તમારે ચેતવણી આપવી તેણે અમારા તાબામા રહીને અમારી કૃપા સપાદન કરવી એ પ્રમાણે વર્તવાને તે ખુશી નહિ હશે, તો તમારા ઉપર અમારી ઇતરાજી થશે, તમારી જાગીરો છીનવી લેવામા આવશે અને તેને તથા તમને શિક્ષા કરવામા આવશે તમારાથી એને આજ્ઞામા રખાતો ન હોય કિવા એનો પરબળ થતો ન હોય તો તેને અમારા દરબારમા લાવવો ”

શાહજી રાજાએ બાદશાહને ઉત્તરમા લખી જણાવ્યું કે - “શિવાજી મારો પુત્ર છે, પરંતુ તે મારી આજ્ઞામા રહેતો નથી તે વિરુદ્ધ છે તેમા મારો કાંઈ ઇલાજ નથી હું બાદશાહનો રાજલક્ષ્મી નોકર છું એના કાર્યમા મારી જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી મારો અપરાધ હોય તો હું અત કરણપૂર્વક હંકુરની પાસે હાજર થવા તૈયાર છું આપ નામદારે શિવાજી ઉપર ચઢાઈ મોકલી તેને જીવતો પકડી મગાવવો અથવા તેની સાથે છઠ્ઠાનુસાર વર્તવું હું એ કામની વચમા આવું તો મારી શરમ રાખતી નહિ શિવાજીને બધા બતાવી-કાઠ પણ રીતે આપે તેને તાબે કરવો એજ મારી વિનંતિ છે અને એ સિવાય બીજું કાંઈ યોગ્ય લાગતું નથી ” શાહજીરાજા તરફથી એવો ઉત્તર મળવા છતાં બાદશાહની ખાત્રી થઈ નહિ તેથી તેમણે કહ્યાંટકમા સવારી લઈને ગયેલા પોતાના એક મુસ્તફાખાન નામના સરદારને યુદ્ધ આજ્ઞા લખી મોકલી કે - “શાહજીરાજાને યુક્તિપૂર્વક પકડી વિજાપુર લાવવા ” બાદશાહે વિચાર્યું કે, એ પ્રમાણે વર્તવાથી શિવાજીમહારાજ ૪૮ ઠેકાણે આવશે મુસ્તફાખાને આ કામગીરી સુધેલના બાજુ ઘેરપડેને સોંપી

ઘેરપડેએ શાહજીરાજાને કેવો પ્રપચ કરી કેદ પકડ્યા, તે પાછળ લખવામા આવ્યું છે રાજાને વિજાપુર લાવ્યા પછી બાદશાહે તેમને પુન સ્પષ્ટરીતે કહ્યું કે - “તમે તમારા પુત્રનું તોફાન અને ઉદ્ધતાઈ બંધ કરો ” બાદશાહે અન્ય સરદારો-દારા પણ રાજાને ધણું કહેવડાવ્યું, પરંતુ રાજા સર્વને એકજ પ્રકારનો ઉત્તર આપતા હતા કે - “શિવાજી સાથે મારે કંઈ સબંધજ નથી તે સરકાર સામે જેમ બળવો કરે છે, તેમ મારી સાથે પણ બળવાખોર જેવીજ વર્તણૂક ચલાવે છે ” અતે બાદશાહે રાજા પાસે પોતાની સમક્ષ શિવાજી મહારાજાએ એવા આશયનો પત્ર લખાવ્યો કે “તમારે એકદમ વિજાપુર આવવું અને બાદશાહના જે કિલ્લા, કેટ વગેરે સ્વાધીનમા લીધા હોય તે તેમને સ્વાધીન કરવા તમારા એવા વર્તનને લીધેજ બાદશાહની મારાપર અતિશય ઇતરાજી થઈ છે ”

૧ શિ દિ મા લખેલું છે કે, જાજ વખતે બાદશાહે શિવાજી મહારાજાને એક ધમકીનો પત્ર લખેલો હતો અને તેમા તેમને તોફાન ન કરવાની અને વિજાપુર આવવાની આજ્ઞા કરી હતી તેનો જવાબ મહારાજાએ એવો આપ્યો હતો કે, મારા કબજામા આવેલા સ્થળા પ્રાતો એ તમે અને અમીરતરીકે આપવાનું કબજા કરતા હો તોજ હું વિજાપુર આવું.

પિતાનો પત્ર પ્રાપ્ત થતાજ શિવાજી મહારાજ ઉઠા વિચારમાં પડ્યા “મારે લીધેજ પિતાને માથે સકટ આવી પડ્યું હવે શું કરવું ? તેમની આત્મા શિરસાવ થ કરી આજપર્યંત મેળવેલા કિલ્લા અને પ્રાત છોડી દેવાથી, તેમજ યવનોના તાબેદાર થઇ રહેવાથી મે શરૂ કરેલું સ્વતંત્ર કાર્ય અપૂર્ણ રહેશે અને જે સ્થિતિનો મને અતિશય તિરસ્કાર છે, તેજ સ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે” શિવાજી મહારાજના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થતા તે ચિંતામગ્ન થયા તેમની ચિંતામગ્ન-ઉદાસીન-અવસ્થા જોઇ સહ્યાદ્રિએ તેમને ચિંતાતુ કારણ પૂછ્યું મહારાજે તેને પોતાના પિતાનો પત્ર વાંચી સહ્યાદ્રિએ અને હવે શું કરવું તે પૂછ્યું સહ્યાદ્રિએ ઉત્તર આપ્યો કે—“ અમે તો આજ્ઞાતિ છીએ અમારી શુદ્ધિ કેટલી ? આપની પાસે શુદ્ધિમાન-ચતુર-કાર્યભારીઓ અને સરદારો છે, તેમની સલાહ લેવી જોઇએ, તો પછી મને પૂછો છો ત્યારે કહું છું કે—“ આપે રાજ્ય મેળવવાનો અને સ્વધર્મનું તથા ગૌઆદિઓનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે ચોખ્ખો છે ધૈર્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખી કાર્ય આગળ ચલાવવું યશ આપનાર તે મહાપ્રભુ સમર્થ છે રાજ્ય મેળવવુંજ છે ત્યા પછી મોહ શા કામનો ? મોટા મહારાજ દૂર પ્રેરેલા છે, નહિ તો આ સ્થિતિમાં શું કરવું તેનું નિરાકરણ તેમનીજ પાસે કરાવત ” સહ્યાદ્રિના વચનો સાંભળી મહારાજને સંતોષ થયો ત્યાર પછી માતૃશ્રી, સરદાર અને કારભારીઓને પૂછતા તેમણે પણ એવીજ સલાહ આપી શિવાજી મહારાજે શાહજીરાજના પત્રનો ઉત્તર લખતા જણાવ્યું કે—“ મારા ત્યા આવવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ફજાબ્રમ્મિ થવાની નથી મે જીતી લીધેલા કિલ્લાકાંડ અને તે સાથેના પ્રાંતો તમે છોડી દેવાનું કહ્યું છો પણ તે છોડી દેવાને હું ખુશી નથી માટે જે તમારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તે પ્રમાણે તમારે થશે અને મારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તે પ્રમાણે મારે થશે ”

શાહજીમહારાજને પ્રત્યુત્તર મળતાજ તેમણે તે પત્ર બાદશાહને વચાવી વિનંતિ કરી કે—“ મારો પુત્ર મારા આધીનમાં નથી આપ નામદારને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે તેનો પરાજય કરવો મારાપર વિનાકારણે દોષારોપ કરી કોપાયમાન થશો નહિ ” તેમ જતા બાદશાહને સંતોષ થયો નહિ બાદશાહને એવુંજ લાગ્યું કે, એ કામમાં શાહજીરાજનેજ સર્વ પ્રયત્ન છે તેમને સિક્કા કર્યો સિવાય શિવાજી મહારાજની શુદ્ધિ ટેકાણે આવશે નહિ બાદશાહે ભીંતમાં પથ્થરનો એક ગોખસો કરાવી તેમાં ખેસવા જેટલી જગ્યા રખાવી અને તેમાં રાજને ચણી લઇ ફક્ત એક ફાટ જેટલી જગ્યા ચણી લેવાનું બાકી રહેવા દીધું તેમને બાદશાહે કહ્યું કે, અમુક મુદતમાં તમારો પુત્ર મારે શરણ નહિ આવે, તો આ ફાટ પણ ચણી લેવામાં આવશે રાજને એ ગોખલામાંથી દિવસમાં એક એ વખત બહાર કાઢી પુનઃ તેમાં ખેસાડી દેતા જે શિવાજીમહારાજ બાદશાહને શરણે આવે નહિ તો શાહજીરાજને જીવતાજ ભીંતમાં ચણી લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો

શિવાજી મહારાજે બપોરે પિતા ઉપર અતિ ભય કર પ્રાણીક પ્રસંગ આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમના હૃદયમાં અતિશય વેદના શ્રદ્ધ અને અસ્થિરતા

કેવી રીતે વર્તવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા પોતાને લીધે પિતાના પ્રાણનાશ થવાના વિચાર આવતા તેમનું હૃદય શોકવિહ્વળ થયું એવા મહાપરાક્રમી નર-રત્નનો ઉદ્બેગકારક રીતે અત થાય અને તે પણ પુત્રની ઉદ્ધતાધનેજ લીધે થાય તો તે બનાવ એક સુશીલ પિતૃલક્ત પુત્રના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરેજ આજપર્યંત મેં જે જે કાર્યોં કર્યાં છે, તે રાજાનાં જાણવામાં આવ્યાં છે અને તે માટે રાજાએ મને કાંઈ પણ શિક્ષા કરી નથી, તેથી તે કાર્યોં તેમને પસંદ હોવા જોઈએ, એમ જાણીને શિવાજી મહારાજે પોતાના કાર્યોં નિશ્ચયપૂર્વક આગળ ચલાવ્યા હતા તેમણે કરેલું કામ આટલું બધું ભય કર સત્તાપજનક-પરિણામ-લાવશે એવું તેમને જાણાયું નહોતું તેમને ખબર હતી કે-“ કણ્ઠાંટકમાં મારા પિતાનું માન-ગૌરવ અતિશય વૃદ્ધિ પામ્યું છે, તેથી તેઓ બાદશાહને એકાએક દાદ આપશે નહિ, પરંતુ ઘેરપડે તેમને પ્રપચ્છી પકડી વિજયપુર લઈ ગયો, તેથીજ તેમના ઉપર એવો ભય કર પ્રસંગ આવી પડ્યો છે ”

દહનિશ્ચયી વીર પુરુષોત્તી પરીક્ષા તો એવા ભય કર અને વિકટ પ્રસંગેજ થાય છે શિવાજીમહારાજના અનેક ગુણની ખરી કસોટી આ સમયે થઈ, તેમની પિતૃલક્તિ કેવી નિ સીમ હતી, તે પણ એ પ્રસંગેજ જાણવામાં આવ્યું જો તેઓ કેવળ સ્વાર્થસાધુ અને રાજ્યલોભી હોત, તો તેમણે પિતાના જીવની દરકાર કરી ન હોત રાજ્યવૃદ્ધિને વશ થઈ ઔરંગઝેબ જેવો બાદશાહ પિતૃહત્યા કરવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે પિતાના પ્રાણરક્ષણને માટે આત્મબળવડે સંપાદન કરેલું રાજ્ય છોડવા કેાણ તૈયાર થાય ? પરંતુ શિવાજીમહારાજ એવા સ્વભાવના મનુષ્ય ન-હોતા તેમનામાં ખીજે એક ઉત્કૃષ્ટ ગુણ એ હતો કે-“ ગમે તેવું સકટ આવે તોપણ આરંભેલું સત્કાર્ય કદિ અપૂર્ણ છોડવું નહિ ” તેઓ અટલ આમ્રહી પુરષ હતા યવનોના ધાર્મિક જીલમમાર્થી સ્વદેશને ચુકત કરી મ્વતન કરવાને તેમણે જે સકલ્પ એક વખત કર્યો હતો, તે પિતૃમેહને લીધે ભ્રમણા ચક્રિત થવાનો સભવ આવ્યો હતો તેમણે વિચાર્યું કે-“ સકલ્પનો ત્યાગ નહિ કરવામાં આવે તો આ-પણે પિતૃહત્યાનું કારણ થઈશું અને પિતૃરક્ષણ કરવા માટે યવનેને શરણે જઈશું તો કરેલો સકલ્પ અસિદ્ધ રહેવાથી જન્મતમા આપણું હાસ્ય થશે ” શિવાજી મહારાજની સ્થિતિ એક તરફ વાવ અને ખીજ તરફ કૂવા જેવી થઈ પડી હતી, પરંતુ એ પ્રસંગે સ્વસકલ્પત્યાગ નહિ કરતા પિતૃસકટનિવારણ કરવાની તેમણે જે અગ્ન-ચખીભરેલી ચુકિત જોણ, તે ઉપરથી તેમની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાશક્તિ અને કાર્યદક્ષતા સારી પેઠે જણાઈ આવે છે

શિવાજી મહારાજે અત્યારસુધી મોગલોના દેશમાં અતિક્રિયિત પણ ઉપદ્રવ કર્યો હોતો, તેનું કારણ સ્પષ્ટજ હતું કે, એ બાદશાહી સાથે એકદમ વિરોધ કરવો એ ઇષ્ટપ્રદ નહોતું વળી સરહદનાં મુલકોમાં મોગલોનો બદોબસ્ત ધણે સારો હતો ખીજું કારણ એ હતું કે, વિજયપુરસરકારની સત્તા દુર્બળ કરી નાખનાર રિપુ ઉત્પન્ન થાય અને શાહજીરાજ જેવો શરો અને બળવાન સરદાર કિંવા તેનો તેજસ્વી પુત્ર એ સરકારના રાજ્યમાં ઉચ્ચપાથલ કરે, એ મોગલ બાદશાહને ઇષ્ટ-

અદ્દ ભાગવા જેવું હતું વિળપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા કવચિત પાછા હાલુ પડશે, તો મોઝાકોનો આશ્રય લઈને આત્મરક્ષણ કરી શકાશે, એવું જાણીયાથી મહારાજને તે સરકારને સહજ પણ્ય દુભવી નહોતી

શિવાજીમહારાજને મોઝાલ બાદશાહનો ઉદ્દેશ બરોબર સમજાયો હતો, તેથી તેમને આ પ્રસંગે ખાતરી થઈ કે —“ હમણાં તેમની પાસે મદદ માગવામાં આવશે, તો તેઓ તત્કાળ આવશે ” તેથી મહારાજને શાહજહાન બાદશાહને તેનો દીકરો મુરાદબક્ષ કે જે તે વખતે દક્ષિણનો સુબેદાર હતો, તેની મારફતે વિનંતિ કરી કે — “ મારા પિતા શાહજહાન ઉપર વિળપુરસરકારની ધતરાજી થવાથી તેઓએ તેમને બીતમા ચણી લઈ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેમને પ્રાણસંકટમાંથી છોડાવવાની કૃપા કરવી અને તેમને આપના તાબામાં લેવા, હું પણ આપની નોકરીમાં રહેવા ખુશી છું નિળમશાહીના સબધને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ક્લેશ મનમાં નહિ લાવતા એ શરવીર અને પ્રમાણિક સરદારને જીવતદાન દેવાથી દક્ષિણમાં મોગલાઈ સત્તા વૃદ્ધિગત અને મજબૂત કરવા માટે, તેમના તરફથી તેમજ મારા તરફથી આપને ધણી સહાયતા મળશે ” એ મતલબની અરજી બ્યારે રૂથનાથ પત મુરાદબક્ષ પાસે લઈને ગયો, તે વખતે તેના મોમાંથી પાણી છૂટ્યું હશે ! નિળમશાહીને મદદ કરતા, શાહજહાનએ વિલક્ષણ શૈર્ષ અને પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તે મુરાદબક્ષ વિસર્યો નહોતો, તેજ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં શિવાજીમહારાજને અદર્શિત કરેલી કર્તવ્યદક્ષતા અને યુક્તિમત્તા, તેમના કાને વખતોવખત ગયેલી હતી એવો પરાક્રમી અને શૂરો સરદાર પોતાને અતુકૂળ થાય તો નિળમશાહી પ્રમાણે આદિલશાહી અને કુતુબશાહી, પાંચમાલ કરવામાં વિલબલાએ નહિ, એવું તેમણે વિચાર્યું હોય તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે

મહારાજની આ નમ્રતાભરેલી અરજીનો મુરાદબક્ષે સને ૧૬૪૮ ના માર્ચ માસમાં એવો જવાબ આપ્યો કે —“ તમારી માગણી શી છે તે જાણાવવાને તમારા કાંઈ વિશ્વાસુ વકીલને અમારી પાસે મોકલો ” મહારાજને પોતાના વકીલને મોકલી આપ્યો મુરાદે એ વાત બાદશાહને જાણાવી અને મહારાજની અરજી કબૂલ કરવાની લલામણ કરી આથી શાહજહાન બાદશાહનું મન પીગળ્યું અને તેમણે વિળપુરસરકારને ખરિતો લખી મોકલ્યો કે —“ શાહજહાન બોસલેને કાંઈપણ પ્રકારની શિક્ષા નહિ કરતા છોડી દેવા ” અને મહારાજને સને ૧૬૪૮ ના ઓગસ્ટ મહીનામાં મુરાદબક્ષ મારફતે એવો ઉત્તર લખી મોકલ્યો કે —“ શાહજહાનનું પૂર્વનું ગેરવર્તન મનમાં નહિ લાવતા, અમે તેમને નોકરીમાં રાખવા ખુશી છીએ તમને પણ પાંચહજાર ઘોડેસ્વારની મનસબ આપવા તૈયાર છીએ, માટે તમારે તમારા પિતા અને બીજા સગાસબ ધીએને લઈને દરબારમાં રજી થવું ” એ માસ પછી મુરાદબક્ષે શાહજહાનને એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો કે —“ તમારા પુત્ર શિવાજીએ તમારા છૂટકારામાટે અરજી કરીને તમે બાદશાહની નોકરી કરવાને રાજી છે, એવું જાણાવ્યું છે, એથી અમારા મનનું સમાધાન થયું છે અને તમારા પ્રથમના અપરાધો મનમાં ન લાવતા તમારો છૂટકારો કરવા માટે લખી જાણાવ્યું છે હું બાદ-

શિ. ૭

શાહ પાસે જવાનો છુ ત્યા તમારે માટે બલામણુ કરીને તમારી નોકરીની અરજી મજબુર કરાવીશ તમે કોઇને વફીલતરીકે મોકલો તેની સાથે કરારપત્ર તેમજ આજ્ઞાપત્ર મોકલી આપવામા આવશે તમારા પુત્ર સબાજીને પહેલા પ્રમાણે મન-સબ આપવામા આવશે, પણ તમારે હવે મોગલ બાદશાહ સાથે હિમાનથી વર્તવું પડશે આ દરબારની તમારાપર પૂર્ણ કૃપા છે, તે જણાવાને માટે આ પોષાક મોકલેલો છે તેનો સ્વીકાર કરજો ”

શાહજહાન બાદશાહના ખરિતાનું અપમાન કરવાની આદિલશાહની હિમત નહોતી તે બન્ને વચ્ચે પહેલા તહનામુ થયું હતું, તેથી આદિલશાહને એવી બીક હતી કે - “ મોગલબાદશાહને નાખુશ કરવાથી આપણા રાજ્યને મોડું તુકશાન થશે ” તેથી તેણે શાહજહાનને જમીનપર છોડ્યા, ૧ પરતુ તેમને વિળપુર શહેર બહાર જવાની સખ મના કરી, ત્યા નજરકેદ રાખ્યા (ઈ. સ. ૧૬૪૯) શાહજહાન લગભગ ચાર વર્ષ સુધી વિળપુરમાં નજરકેદ રહ્યા હતા, ત્યાથી મુક્ત થવા માટે તેમણે નાના પ્રકારના ચત્નો કર્યા, પરતુ આદિલશાહ તેમને કોઇપણ રીતે કલ્યાંટકમાની પોતાની જમીનમાં જવા દેતા નહોતા તેમના તરફથી મોટા મોટા સરદારોએ બાદશાહને ધણું સમજાવ્યું, પરતુ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ ચાર વર્ષ પછી રાજાને કલ્યાંટકમાં જવા દેવાનું મુખ્ય કારણ એ બન્યું કે, તે પ્રદેશમાં જ્યા ત્યા અરાજકતા થઇ રહી અને બાદશાહની સત્તા નિરર્થક થઇ

૧ કેટલાક બખ્ષરકારો લખે છે કે, રજુદસ્તાખાન અને મુરાદપત્ર એ બન્નેની બલા-મણુથી શાહજહાનને મુક્ત કરવામા આગ્યા તેમણે બાદશાહને કહ્યું કે - એવા ગૌરવશાળી અને શસ્ત્રી સરદારો નિઘરીતે વધ કરવાથી લોકોમાં તમની નિંદા થશે અને સર્વ મરાઠા સરદારો આપના ઉપર ક્રોધ બરોડો, પરતુ એ ખત્ર નથી, કાશ્યુ કે એ બન્ને કાયદાદારીએ તે સમયે હયાત નહોતા એમ જણાય છે રજુદસ્તાખાનના રાજનામોને અમલકારિક પ્રકાર અગાઉ ટીપણીમાં જણાવ્યો છે મો સરકાર જણાવે છે કે શાહજહાન આદિલશાહને પત્ર લખ્યો હોય એમ લાગતું નથી, તે પછી રજુદસ્તાખાનની બલા-મણુથી શાહજહાનનો ફટકરો થયેલો હોવો એઈએ, પણ શાહજહાન અને શિવાજી મહારાજપર મુરદગશ તરફથી આવેલા પત્રો શ બ પારસનીસ પાસે મૂળ ફારસી ભાષામાં છે તે ખરા મનીને તેનો અનુવાદ કરેલો છે તેમાનો ત્રીજો પત્ર શિવાજીમહારાજની માર્ગ મહીનાની અરજી પછી મુરાદખંદે ખુદ શાહજહાનને લખેલો છે અને તેણે તે સાથે પોષાક પણ મોકલેલો છે તેણે મોગલો સાથે ગરતો કરવાને માટે વફીલ પણ મોકલવાનું લખેલું છે આગસ્ટ મહીનામાં શિવાજીમહારાજને શાહજહાન વગેરેને લઈને હજીરના ફરખોમાં આવવાનું લખ્યું હતું એ જેવેની શાકવલી ખરી માનીએ તે શાહજહાન આશરે ભૂત મહીનામાં (જેટ મુદ્દ પૂછ્યા મા) ફરેલા હોવા એઈએ મિ કિકેડ જણાવે છે કે, શાહજહાન બાદશાહનો કામળ આવવાથી આદિલશાહના મનમાં ધ્રુવોજ દર પેટે તેને લાગ્યું કે, એ આખું શાહજહાનનો વડ કરીશું તે શિવાજી મહારાજ મોઝલોના તાબામાં જતા રહેશે અને તેથી પોતાનો જીવાએજી સુલક પણ મોગલોની સત્તા નહિ બેઠો રહેશે ઉપરાંત શાહજહાનએ મોગલોની નોકરી સ્વીકારેલી હોવાથી એ તેનો વધ કરીશું તે મોગલબાદશાહ આપણા જબ બ મારશે આ બાબતનો તેને વિચાર થઈ પડ્યો. મહી રજુદસ્તાખાન અને મોરાદપત્રની બલામણુથી આદિલશાહ શાહજહાનને મુક્ત કર્યા.

પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યાંના રાજદ્રોહી બળવાખોરોનો પરાજય કરવાનું કામ અત્યંત તકદિન હતું. શાહજીરાજ એવો બુદ્ધિમાન અને શરવીર સરદાર તે કામમાં વિજય એળવે તેમ હોવાથી આદિલશાહે રાજને ત્યાં મોકલ્યા, પરંતુ રાજને ત્યાં મોકલતા પહેલાં તેમની પાસે કબૂલાત કરાવી લીધી કે - “તેમણે મુઘલકરને અને તેની જાગીરને કંઈ પણ ઉપદ્રવ કરવો નહિ.” બાદશાહ એટલું જ કરીને અટક્યા નહિ પણ તેમણે અનેકી વાત બૂલી જઈને પરસ્પર વચ્ચે રોદ સળધ થાય તે માટે રાજને કહ્યું કે - “તમે તમારી ઇનામી જમીન ફેરબદલ કરો. ધોરપડેએ પોતાની કબૂલતકની સંધળી જાગીર શાહજીરાજને આપવી અને રાજએ કરાડ પ્રાત ઉપરનો હક્ક ધોરપડેને આપવો.” બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે પોતાની જાગીર ફેરબદલ કરી લીધી.

પરંતુ શાહજીરાજના અત કરણમાથી ધોરપડ ઉપરનો દશ જરા પણ એછો થયો નહોતો. નજરકેદમાંથી મુક્ત થઈ કબૂલતકમાં પગ મૂકતાજ રાજએ શિવાજી મહારાજને પત્ર લખ્યો કે - “જો તું મારો ખરો પુત્ર હોય તો બાજી ધોરપડેને સિક્કા કરજે.” ખરે જોતા શિવાજીમહારાજને રાજ તરફની એવી આજ્ઞાની અમન્ય જ નહોતી તેમના અત કરણમાં ધોરપડે ઉપર સંપૂર્ણ દેખ ઉત્પન્ન થયોજ હતો અને તેઓ તેને સિક્કા કરવાની યોગ્ય તક જોતાજ હતા એ તક તેમને આજળ જતા આઠ નવ વર્ષે પ્રાપ્ત થઈ શાહજીરાજએ ધાયું હોત તો તેના ઉપર વેર વાળવાનો વિલમ કરત નહિ; પરંતુ તેઓ બાદશાહના આશ્રયમાં હોવાથી ધોરપડે સાથે પ્રકટરીતે વેર કરી શકતા નહોતા ઇ. સ. ૧૬૬૨ ના અરસામાં એમસાવત અને લખમસાવત દેસાઈએ વિજયપુરસરકારની મદદ લઈને શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઝોડવણી કરી, ત્યારે સરકારે બાજી ધોરપડેને તેમની મદદ માટે મોકલ્યો. ધોરપડે વિજયપુરસરકારના સૈન્યસહિત કેંકણમાં આવવા નીકળ્યો. ત્યાં જતા પહેલાં ધોરપડે પોતાને ગામ મુઘલ ગયો. ધોરપડે મુઘલ આવ્યાના સમાચાર મળતાજ શિવાજીમહારાજે વિશાળગદ ઉપરથી ઝપાટાખંધ કૂચ કરી એકદમ મુઘલ ઉપર ઝાપો માર્યો મહારાજ અને ધોરપડે વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું; તેમાં ધોરપડે મરાયો. મહારાજે સમસ્ત મુઘલ શહેર લૂટી, બાળી ભસ્મ કરી પાયમાલ કર્યું. ધોરપડેના સર્વ સગા વંશજે જેટલા મનુષ્યો હાથમાં આવ્યા તેમને પકડી મારી નાખ્યા કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે એ સમયે લગભગ ત્રણ હજાર મનુષ્યોનો સહાર કર્યો હતો. અત્યાર પહેલાં કિંવા અત્યાર પછી મહારાજ-

૧ બાજી ધોરપડેનો એક પુત્ર માલોજી એ તોફાનમાંથી બચેલો હોવાથી તેના પિતાની જાગીરનો તેજ માલિક થયો. માલોજી મોટો પરાક્રમી નિવડયો, “એ બળવાન સરદાર વરા ચવાથી આપણા મહત્વ કયો સિદ્ધ થયો,” એવો વિચાર કરી મહારાજે તેને બાજાનગરથી એક પત્ર મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, ધોરપડે અને ભોસલેના વશજી-માથી કલહ નાશ પામે, પરસ્પર બહુલાવ થાય અને બન્ને જમીને ચવનોનો પરાજય કરી મરાઠાનું રાજ્ય સ્થપાય એવો વિચાર અમારા મનમાં છે, પરંતુ એના બહુલાવદરાઈક પત્રથી માલોજીનું મન ડચ્છુ નહિ તે અત મુખી વિજયપુર-સરકારની નોકરીમાંજ રહેા.

ને હાથે એવું ભયકર કૃત્ય કદિપણ થયું નહોતું; પરંતુ યવનોનો પક્ષ લઇને માત્ર પોતાનું તળિયું ટાકું કરવા માટે ઘોરપડેએ શાહજીરાજનો જીવ સંકટમાં નાખ્યો હતો, તે માટે મહારાજના અત કરણમાં કેવો સપ્ત દય હતો તે ઉપલા ભયકર કાર્યપરથી જણાઇ આવે છે, તેમજ તેમના અત કરણમાં પિતૃભક્ત કેટલી ઉન્નવળ હતી તે પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે

શાહજીરાજ ૪૦ સં ૧૬૪૦ થી ૧૬૫૩ સુધી વિજ્ઞપુરમાં નજરકેદ રહ્યા હતા તે અરસામાં શિવાજીમહારાજે વિજ્ઞપુરસરકારના પ્રદેશમાં કંઈ પણ હીલ-આલ કરી નહોતી, એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે શિવાજી મહારાજ જાણતા હતા કે, પોતાના પૂર્વક્રમને અનુસરીને તે સરકારના પ્રાતમાં કિમિત પણ ગળ્યા કે તોફાન કરવામાં આવશે તો પોતાના પ્રિય પિતાના જીવનું જોખમ થશે મોગલોના પ્રદેશમાં કંઈ પણ ઉચ્છેદપાથલ કરવામાં આવે, તો ત્યાંના મોગલ બાદશાહ સાથે વૈર થતા પોતાના પિતાપર પુનઃ પ્રાણસંકટ આવે, તે પણ નક્કીજ હતું; તેથીજ તેમને એટલા બધા લાખા સમયપર્યંત એકજ સ્થળે સ્વસ્થ બેસી દિવસે નિર્ગમન કરવા પડ્યા તેમાં આનંદ પામવા જેવી એક વાત એ હતી કે, વિજ્ઞપુર-સરકારે મોગલબાદશાહની બીકથી મહારાજ સાથે સરત કરી નહિ કે—“અમારા કિલ્લા અને પ્રાત તમે તાબે કર્યો છે, તે અમને પાછા નહિ આપો તો અમે શાહજીરાજને દેહાત શિક્ષા કરીશું” મહારાજે એટલા લાખા સમયમાં તાબે કરેલા કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી મજબૂત બનાવ્યા અને તેપર સુવ્યવસ્થા કરી દીધી તેમજ પોતાની સત્તામાં આવેલા પ્રાંતોમાં જમાબંધી વગેરે પદ્ધતિસર ચાલુ કર્યા

એટલા સમય દરમ્યાન વિજ્ઞપુરસરકારે શિવાજી મહારાજનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તેનું કારણ એ હોતું જોઇએ કે, મહારાજે મોગલોને શરણે જઈ તે સરકારને આશા આપી હતી અને મોગલો પાસે નોકરી રહેવા તૈયાર થયા હતા, એ સર્વ આદિલશાહ જાણી શક્યા હતા અને શિવાજીમહારાજ સાથે ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય તો તેણે આપણી માલેકીના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબજે કર્યા છે, તે મોગલોને સોંપી દઈ તેમના શરણમાં જશે અને તેમને આપણા ઉપર સ્વારી કરવા ઉચ્કેરણી કરશે, તો પછી આપણો કયાય પત્તો લાગશે નહિ આદિલ-શાહના મનમાં એવી પણ કલ્પનાનો પ્રવેશ થાય એ પણ સંભવિત હતું

પ્રકરણ ૧ મું-મોગલો સાથે સંબંધ

પિતૃસંકટનિવારણ કરવા આરબેલા કાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે અને આવી પડેલુ ભય કર વિદ્ય ટાળવામાટે મહારાજ નિર-પાયે પૂર્વોક્ત પ્રકારે શાહજહાન આદશાહને શરણે ગયા હતા અને માત્ર બાલદષ્ટિ-એજ તેમની નોકરી સ્વીકારી હતી તેમની સહાયતાવડે પિતાની મુક્તિ થયા પછી મહારાજે તેઓ સાથે કરેલી કબજાત પાળવામા બહાનુ બતાવવા માડ્યા સત્ય કહીએ તો તેમણે મોગલ આદશાહ સાથે બુદ્ધિ-પ્રપચરમ્યો હતો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે - 'પ્રાણુ જતા સુધી યવનોની તાબેદારી કરી નહિ' ગમે તેવા સંકલ્પ આવવા છતા તે સંકલ્પ ચલિત થયો નહિ

દિલ્હીપતિ તરફથી મહારાજપ્રતિ વાર વાર માગણી થવા લાગી કે - "તમે તમારી કબજાત પ્રમાણે વર્તો અને અમારી નોકરીમા આવી અમારી મનસબદારી સ્વીકારો." મહારાજે એ માગણી યુક્તિપૂર્વક દૂર કરી તેમણે મુરાદબક્ષ પાસે પોતાનો રૂધનાથપત નામનો એક વડીલ મોકલીને એવી માગણી કરી કે - "બુનનર અને અહમદનગર પ્રાતમા અમારા પિતાએ ઉપાર્જિત કરેલા સરદેશમુખીનો હક્ક હજુસુધી વસુલ થયો નથી, તે હક્ક આ પ્રાતમા મળુર કરવો." તેના ઉત્તર મહારાજને એવો મળ્યો કે - "જ્યારે હું આદશાહ પાસે જઈશ ત્યારે તમારી માગણીનો યોગ્ય વિચાર થશે તમે તમારા વડીલને મોકલજો; પરંતુ તેને તમારી વાત બરાબર સમજવતા આવડવી જોઈએ, તો કામ થવામા હરકત નડશે નહિ." શાહજહા પાસેથી આ મતલબનો ઉત્તર ધન સં ૧૬૪૬ ની આખરે મહારાજપર આવ્યો હતો મહારાજે શાહજહાનની નોકરી કરવા સંબંધીનો આગ્રહ એ પ્રમાણે ટલે ચડાવ્યો

ઈ. સં ૧૬૫૭ મા શાહજહાને પોતાના પુત્ર આરગઝેબ અને મીરજુમ્હાને ઓઢુ સૈન્ય આપી વિજપુર રાજ્ય તાબે કરવા મોકલ્યા. તેમણે સરહદ ઉપરના

૧ પ્રો સરાર જણાવે છે કે, આરગઝેબ સને ૧૬૫૩ થી દક્ષિણના મુઘલરાસ્ટરીકે આવ્યો હતો સને ૧૬૫૬ મા તે ગોલકોડાના શાહ સાથે લડતો હતો સને ૧૬૫૬ ના ખરબરમહીનામા આદિલશાહ મરી ગયો, ત્યારે આરગઝેબ વિજપુરપર સવાસી કરવાની તેવાસી કરી અને વિજપુરદરબારના સરહદી અને માડળીકાને વસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વખતે શિવાજીએ, મોગલ મુઘલદર મુલતફાતખાનની મારફતે આ સંદેશા બલાબાં જતા,

કલ્યાણ, બેદર વગેરે કિલ્લા સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો તે સમયે શિવાજી મહારાજે ઐરગઝેબને સ્નેહલાવે કહાવી મોકલ્યું કે—“હું દિલ્લીપતિનો નોકર છું આ ચઢાઈમા તેમને જે સહાયતા બેઠકે તે આપવા હું તૈયાર છું મેં વિજાપુર સરકારના જે કિલ્લા અને પ્રાંત હસ્તગત કર્યા છે, તે મારી સત્તામાજ રહેવ દેવા વિજાપુરસરકારના સચુદ્ધકિનારાપરના દાબોળ વગેરે પ્રાંત હું તમારે માટે કબજે કરવા તૈયાર છું ” મહારાજની એ માગણી શાહનંદા સ્વીકારે, એ સહવિતળ હતું; કારણ કે તે મહારાજની યોગ્યતા સારીપેઠે જાણતો હતો તેમ મહારાજને પત્ર લખી જણાવ્યું કે—“તમારા તાબામા વિજાપુરસરકારના જે પ્રાંત છે તેને અમે હવે પછી સ્પર્શ કરીશું નહિ સચુદ્ધકિનારાપરનો જે પ્રાંત કબજે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે, તે પ્રમાણે અવશ્ય કરશે ”

એ સમયે શાહનંદા ઐરગઝેબના મનમા શિવાજી મહારાજની પ્રત્યક્ષ યુદ્ધાકાંત લઈ, તેમને કહેવાની ઇચ્છા હતી કે—“ એ ચઢાઈમા તમારો અને અમારો હિતસંબંધ એકસરખોજ છે અમારી સાથે મળી જઈ અમને અત કરણપૂર્વ મદદ કરશે તો તમારે વિશેષ કલ્યાણજ થશે ” પ્રત્યક્ષ યુદ્ધાકાંત લેવાનું બન નહિ, ત્યારે ઐરગઝેબે, એજ આશયનો પત્ર મહારાજને લખી મોકલ્યો શાહનંદાએ બહાના અને લાલચ બતાવી મહારાજને વશ કરવાના ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પર મહારાજ હુદિમાન અને ચતુર હતા શાહનંદાની લોભ-જ્વળમા તેઓ ફસા નહિ મહારાજ દિલ્લીપતિનાજ નોકર છે, એવું તેમને વારંવાર માત્ર લખતા હતા એટલુંજ તેમણે ઐરગઝેબને નમ્રતા બતાવી તેનું લશ્કર પોતાના પ્રદેશમા કાંઈ પા ઉપદ્રવ કરે નહિ, એવી યુક્તિ કરી વેગળું કહાડ્યું મોગલોનું સેન્ય ધણે વેગળું વિજાપુર-સરકાર સાથે યુદ્ધ કરવામા ગુથાયું છે, એ જાણીને મહારાજે બને તેટલું પોતા સામર્થ્ય વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો

યવની બખરના આધારે પ્રે સરકાર જાણાવે છે કે, મોગલોએ વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમા લૂટફાટ શરૂ કરી, ત્યારે તે સરકારે શિવાજી મહારાજ મોટી લાલચ આપીને મોગલોના નૈઋત્યમા આવેલા પ્રાંતોપર હલ્લો કરવા સમજાવ્યા. તેમા તેનો ધરાદો એવો હતો કે, આદિલશાહના ધરાન ખૂણા આવેલા બેદરસ નામના કિલ્લાને મોગલોએ લેશે નાખ્યો હતો, તે કિલ્લો લઈને પોતાના પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાને તેઓ પાછા જાય આ પ્રમાણે શિવાજી મિનાજી ભોસલે અને કાશીને તે પ્રાંતપર હલ્લો કરવાને મોકલ્યા ઇ. સ. ૧૬૫૦ ના માર્ચ મહીનામા તેમણે બીમા નદી બોળગી અને ચમારગોદના પ્રાંતમા લૂટફાટની શરૂઆત કરી તથા એ પ્રમાણે લૂટફાટ કરતા એ લોકો ઠેઠ અહમદનગર નજીક સુધી પહોંચી ગયા

એ પ્રમાણે મિનાજી પૂર્વમા અહમદનગર પ્રાંતપર મોકલીને પોતે જુનનર શહેર પર ચઢાઈ કરી એ સમયે જુનનર શહેર સપત્તિસપ્તન હોવાથી મહારાજ દિલ્લીપતિ પાસે જુનનર અને અહમદનગરનો હક્ક માગતા હતા; પરંતુ તેણે મહારાજના હક્કસંબંધી ફરિયાદ માલખી નહોતી, તેથી મહારાજે તેનાપર ઈ

વાળવાની કૃષિજાતી તે સહેરો લૂટવાનો વિચાર કર્યો અને જુનર સહેરો ઉપર રાત્રે જાણે મારી ચાલુપરના લોકોની ભારે કતલ કરી સહેરોને સારી થોડે લૂટ લીધું એ લૂટમાં મહારાજને ત્રણ લાખ હોન, બસો ઘોડેસ્વાર અને બીજી પુષ્કળ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હાથ લાગી, તે સર્વ તેમણે તરતજ પુને પહોચાડી દીધી; આ પ્રથમથીજ કેટલાક મનુષ્યો પુનામાં રાખ્યા હતા તેમને સંઘળો માલ રાજગૃહ ઉપર તરતજ પહોચાડી દેવાનું કહ્યું આ વાતની જોરગતેબને ખબર પડી ત્યારે તે ચાણેદારને ધણેજ ઠપકો આપ્યો અને તેની મદદને માટે કઈક સૈન્ય રવાના કર્યું નાસિરખાન, ઇરાજખાન અને બીજા કેટલાક સરદારોને ત્રણ હજારનું સૈન્ય લઈ અહમદનગર પ્રાતનું રક્ષણ કરવાને અને શિવાજી મહારાજના મુલકપર સવારી રવાને તેણે મોકલ્યા તેજ પ્રમાણે એક રાવકર્ણુ નામનો સરદાર આરખાબદ શાહજાદાની મદદ માટે આવતો હતો તેને પણ શિવાજી મહારાજપર મોકલ્યે અને શાસ્તાખાનને પોતાની પાસેથી એક હજાર માણસો લઈને જવાની આ કરી આ બાજુ મરાઠાઓ લૂટફાટ કરતા કરતા અહમદનગર સુધી આવી પહોંચે એવા સમાચાર મળતા ત્યાંનો ચાણેદાર મુલતફાતખાન તેમનાપર ચડી આવ્યો અને તેણે ચમારગોદનો ઘેરો ઉદ્ધારીને મિનાજીની પૂઠ પકડી, પણ મિનાજીએ તેને કથી દાદ આપી નહિ તેનું તોફાન એ પ્રાતમાં એકસરખું ચાલુ રહ્યું વખતે મહારાજ જુનર સહેરની આજુબાજુનો પ્રાત લૂટતા હતા, તે વખતે રાવકર્ણુ અને શાસ્તાખાન તેમનાપર ચડી આવ્યા, એટલે તેઓ જુનર પર જામાથી જીટકોને અહમદનગર પરગણામાં ધુરયા અને ત્યાં લૂટફાટ કરવાયા અને કેટલાક માણસો સાથે તેઓ અચાનક અહમદનગર પાસે આવી પહેલા તથા સહેરને લૂટવા લાગ્યા આ ખાતમી કિલ્લાપર પહોંચતાજ મુલતફાતખ કેટલાક માણસો સહેરના રક્ષણ માટે રવાના કર્યા. આથી તેઓ સહેરને જે જોઈએ તેવું લૂટી શક્યા નહિ, છતાં પણ આ ચઢાઈમાં તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું તેમના હાથમાં સાતસો ઘોડા અને ચાર હાથી આવ્યા એ લઈને મહારાજ થાઓના સપાટામાંથી જીટકી ગયા આ ઝપાઝપીમાં તેમના કેટલાક માણસો મરાજા વખતે ઉપર જણાવેલા નાસિરખાને પણ તેમની પૂઠ પકડી હતી આ સરદાર જોડે સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી તેની સાથે નિલાવ થાય એમ હતું નહિ, તેથી તેને થાઓની મહારાજ પાર નીકળી ગયા મોખસોના ઘોડાઓ અત્યંત થાકી ગયેલા વાથી તેમની પૂઠ પકડવાનું તેમનામાં બળ રહ્યું ન હતું

એ લૂટ મળ્યા પછી મહારાજે પોતાનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર વધારવાનો સપાથ લાવ્યો જુનર અને અહમદનગરની લૂટમાંથી તેમને પુષ્કળ ઘોડા મળ્યા હતા તે સિવાય બધા ઘોડા વેચાતા હતા ત્યાંથી કેટલાક વેચાતા મળ્યા તે ઉપર તે તાના પાપદલ સિપાઈઓને સ્વાર બનાવ્યા અને મરાઠા શિવેદાર મળ્યા તેટલ નોકરીપર રાખી લીધા અત્યાર પહેલા મહારાજ પાસે જે ઘોડેસ્વાર લશ્કર હતું તે ઉપર આજુકાજુ હકાતોડને મુખ્ય અધિકારી નિશી તેને સરનીખતનો ખિતા આપ્યો હતો માણજીજી પ્રથમ શાહજાદાની નોકરીમાં હતો તે ધણેજ અનુભવ

હતો તેણે ઘોડેસ્વાર લશ્કરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની રાખી હતી માણિકોજી મરણ પામ્યો ત્યારે તે જગ્યાએ નેતાજી પાલકર નામક એક શ્રી સરદારની નિમણૂક કરવામાં આવી પાલકર શરવીર અને સાહસિક હતા મરાઠા શિલેદારોમાં તેનું વિશેષ માન હતું તેની લાગવગથી ધણી મરાઠા શિલેદાર મહારાજની નોકરીમાં આવી રહ્યા.

શિવાજી મહારાજે મોગલોનું સૈન્ય પોતાની પીઠ પાછળ લાગેલું હોવા છતાં તેમના જીવનર અને અહમદનગર પરગણામાં ધમાલ મચાવી મૂકી અને તે શહેરોને લૂટી લીધા; અને તેમના સરદારોને કંઈ પણ દાદ લીધા વગર સહીસલામત છોડી ગયા. આથી ઔરંગઝેબને ધણીજી ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેણે નસીરખાન વગેરે સરદારોને એવો હુકમ કર્યો કે—“ જ્યાં જ્યાં મરાઠા હાથમાં આવે ત્યાં ત્યાં તેમની કતલ કરી નાખવી શિવાજી મહારાજના પ્રાતમાં સવારી લઈ જઈને ત્યાંના લોકોનો સહાર કરવો અથવા તો તેમને શુભામ બનાવવા તેના પુના, ચાકણ વગેરે ચાણા સર કરીને તેનો સદતર નાશ કરવો મોગલ સલ્તનતના જે દેશમુખોએ અથવા એકુતોએ ચરાહાઓને મદદ કરી હોય તેમનો વધ કરવો તેમાં જરાયે દયા કરવી નહિ ” વિળપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે નૈઋત્ય ખૂણાના પોતાના પ્રાતો મરાઠાઓના હાથમાં જાય નહિ, તેટલા સારૂ આરંગઝેબે ચારપાચ ઠેકાણે ચાણા સ્થાપ્યા અને તે ઠેકાણે સૈન્ય મૂક્યું તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે—“ મોગલોના પ્રદેશમાં મરાઠાઓને બીલકુલ પ્રવેશ થવા દેવો નહિ અને તેમના પ્રદેશ પર વારવાર છાપા મારીને તેને તદ્દન પાયમાલ કરવો, ” પણ આરંગઝેબના હુકમની અભવણી કરી શકાય એવી સગવડ તેના સરદારોને મહારાજે કદિ પણ આપી નહિ.

વિળપુર-સરકારને મોગલોએ જ્યાં ત્યાંથી નસાડી તદ્દન પાયમાલ કર્યો, એ સમાચાર મહારાજને કાને આવતાજ પોતાની શ્રી વલે થશે તેની તેમને બીક પેડી. વિળપુરસરકારનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો પછી ઔરંગઝેબ પોતાના પર ઉલટી તો તેની સામે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય અઘાપિપર્યંત તેમનામાં આવ્યું નહોતું, એ મહારાજ જાણતા હતા આવી પડેલું સકટ નિર્વિધિને ટળી જતું હોય, તો તેમ કરવું જોઈએ, એવો વિચાર કરી શિવાજી મહારાજે આરંગઝેબને અતિ નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરી કે—“ મેં આપના બે શહેરોમાં તોફાન કર્યું છે, તે માટે મને સ્તમા કરશો હું એવી મૂર્ખતા પુનઃ કદિ પણ કરીશ નહિ હવે પછી આપની સેવામાં હાજર રહી આપની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તન કરીશ આપનો પક્ષ હું કેદી પણ છોડીશ નહિ ” એ આશયનો પત્ર લખવા સાથે પોતાના કહેવાની ખાત્રી કરી આપવા માટે મહારાજે પોતાના રક્ષુનાથપત બલ્લાળ કોડે નામક વિશ્વાસુ

૧ પ્રા સરકાર જણાવે છે કે આ અરજ તેમણે નસીરખાનને કરી હતી તે પરથી તેણે કહેવાડાવ્યું કે, “ તમારે જે કંઈ માગણી કરવી હોય તે તમારા વચ્ચે અને અમારી પાસે મોકલીને કરો ” આ પરથી મહારાજે રક્ષુનાથપતને પ્રથમ તે સરદાર પાસે મોકલ્યો એટલે તે સરદારે ઔરંગઝેબને આ હકીકત જણાવી, પણ તેણે કશો નિશ્ચિત જવાબ આપ્યો નહિ, તે પરથી તેમણે ફરીથી ખુદ આરંગઝેબને લેખીત અરજ કરી.

અને શુદ્ધિમાન વકીલને શાહજહાં તરફ મોકલ્યો.

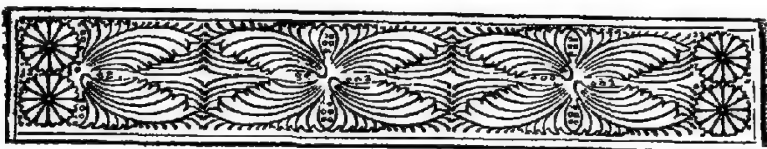
પરંતુ એટલામા ઔરંગઝેબને પોતાની બહેન રોસન-આરા તરફથી શાહજહાંનના મદવાડનો પત્ર મળ્યો. વિઝાપુર-સરકાર સાથે તહનામુ થવાથી ઔરંગઝેબનું દક્ષિણનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયા બરોબરજ હવું, તેથી તે પોતાના લસ્કરસહિત સત્વર દિલ્હી ગયો. ઔરંગઝેબને ઉત્તર તરફ જતો જાણી, મહારાજે કૃષ્ણાજી બાસ્કર^૧ નામક એક ખીજે વકીલ તેમની પાસે મોકલી કહાવ્યું કે-“મેં દિલ્હીપતિનો અપરાધ કયો છે, તેથી હવે મને ધણેજ પસ્તાવો થાય છે. મેં અહીં પુષ્કળ ધોડેસ્વાર ભેગા કર્યા છે. અગત્યને પ્રસંગે આપને મદદ કરવા હું તૈયાર છું, તમારી પાઠળ દક્ષિણના તમારા મુલકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ મને સોંપશો. તો તે હું ધણી ખુશીથી સ્વીકારીશ, પરંતુ આપના તાબામા આવેલા કેટલાક પ્રાંતોમા, અમારા વશપર પરાગતથી ચાલતા આવેલા હજાર છે. તે આપ ચાલુ કરશો, અમારા કુટુંબની જાગીરનો કેટલોક વિભાગ આપના કબજામા છે તે અમને પાછો સોંપશો અને જુન-નર તથા અહમદનગર પ્રાંતની હેશમુખી અમને પાછી આપશો તો મારા મનુષ્યો સાથે હું દિલ્હીપતિની જે નોકરી બજાવીશ, તેનો મને બદલો મળવા બેટલું થશે. કેાકલુપ્રાંત આદિલખાનના તાબામા સોંપ્યો છે, પરંતુ તેને હાથે તેની સુવ્યવસ્થા થતી નથી એ પ્રાંત મને સોંપવાથી આપને ધણો ફાયદો થશે.”

શિવાજી મહારાજનો વકીલ પત્ર લખેને શાહજહાં ઔરંગઝેબ સમક્ષ ગયો તે વખતે શાહજહાં ગડબડમા હતો, તેથી પત્રમા લખેલી માગણીઓ વાચતા તે ગુસ્સે થયો નહિ. ઉઘટો તેણે વિચાર કર્યો કે, શિવાજી મહારાજ આપણા પ્રાંતમા હકક વગેરેની જે માગણી કરે છે તેની હમણા આશા આપવી, વિઝાપુર રાજ્યમા તેમણે જે હીલચાલ ચલાવી છે, તે તેવીજ રીતે ચલાવવાનું તેમને ઉત્તેજન આપવું તેમ થવાથી આપણા તાબાના મુલકોનું રક્ષણ થશે. ઔરંગઝેબે મહારાજના પત્રનો યુક્તિ-પૂર્વક ઉત્તર લખાવ્યો કે-“તમારા અપરાધ માટે તમને પશ્ચાત્તાપ થયો છે, તેથી તેની તમને ક્ષમા આપવામા આવે છે. કેાકલુ પ્રાંત ખુશીથી તમારે કબજે લેવો. સોનોપત (આબાજી હોનદેવ) ને અમારી તરફ મોકલજો, એટલે તમારા વડિ-લોપાર્જિત હકકસબધી મુલાસો જાણી શકારો આપણા વચ્ચે પરસ્પર છેવટની સલાહ નકકી થાય ત્યારે તમારે પાચસો ધોડેસ્વાર અમારી મદદમાટે મોકલવા અમારા મુલકમા બદોબસ્ત અને શાતતા રાખવા માટે તમારે સૈન્ય હમેશા તે-માર રાખશો.”

ઉભય પક્ષના પત્રવ્યવહારમાથી કાઈ સારું પરિણામ આવ્યું નહિ. બન્ને એ માત્ર એકબીજાને મવલરેલી આગળી બતાવી એટલુંજ. પરસ્પર વચ્ચે હમેશને માટે કાઈ પ્રકારનો નિશ્ચય થયો નહિ, કારણ કે ઔરંગઝેબ પોતાના ભાઈઓ સાથે લડવામા અને પિતાને કેદ કરી રાજગાદી પચાવી પાડવાની ગોઠવણમા ગુથાયો હતો. શિવાજી મહારાજને પણ એવુંજ જોઇતું હતું તેમને ખાતરી હતી કે, આપણી માગણી ઔરંગઝેબ કદિ પણ કબૂલ કરશે નહિ; પરંતુ તેને એ રીતે અદ્વરતાલું

રાખવાથી તાત્કાલિક અનર્થ થતો જાતકશે અને આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરી ભેવાને અવકાશ મળશે, એ વિચાર કરીનેજ તેમણે શાહજાને નમ્રતા બતાવી હતી. જૌરગઝેબ કંઈ જેવો તેવો ધૂર્ત હતો નહિ શિવાજી મહારાજની આ નમ્રતા માત્ર ઉપર ઉપરની હતી અને પોતાની પૃથ વળતાજ પોતાના પ્રદેશમાં પેસીને તે ભૂટ-કાટ શરૂ કરી દેશે, એ બાબતની તેને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી આથી ઉત્તરમાં જતા પહેલાં તેણે પોતાના સરદાર મીરજુઆને એવી સૂચના આપી કે -“ નૈઋત્યના પ્રાતોપર બરાબર ધ્યાન દેવું પેલો કૂતરાનો અગ્નિ ટાપી રહેલો છે ” તેજ પ્રમાણે તેણે આદિલશાહને એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો કે -“ શિવાજી કિલ્લામાં સત્તાઈ ગયું છે માટે તેને હાકી કાઢજો અને જો તમારે તેને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા હોય તો ફર કોકણુ પ્રાતમાં કંઈ જગીર આપીને ત્યાં તેને રાખજો એટલે અમારા પ્રદેશમાં તેનો ઉપદ્રવ થાય નહિ ”

ઇતિહાસકારો કહે છે કે, જૌરગઝેબે દિલ્હી જઈ તેના પિતાને કારાગૃહમાં નાખી દિલ્હીની ઝાદી પચાવી પાડવાનો ઇરિહો કર્યો હતો અને તેણે દક્ષિણના સરદારોને પત્ર લખી પોતાની સહયતામાટે બોલાવ્યા હતા તેના તરફથી અન્ય સરદારો સાથે શિવાજી મહારાજપર પણ તેવાજ આશયનો પત્ર આવ્યો તે વાચતાજ મહારાજના ચારીરમાં શેમાય થયો સ્વપિતાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી પુત્રે તોફાન કરવું એ તેમને બિલ્કુલ પસંદ પડ્યું નહિ મહારાજે તેને ધિક્કાર આપ્યો અને પત્ર લઈ આવનાર મનુષ્યને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષથી હાકી કહાડ્યો મહારાજ એટલેથીજ શેખ્યા નહિ, પરંતુ તે પત્ર કૂતરાની પુછડી સાથે બાધી કૂતરાને પુના શહેરના રસ્તાઓમાં ફેરવ્યો અને પિતૃઆજ્ઞાવિરુદ્ધ વર્તનાર જૌરગઝેબની ફજેતી કરી જૌરગઝેબે પોતાના પત્રની ફજેતીસબધી જાણ્યું ત્યારે તેને મહારાજ ઉપર અતિશય ક્રોધ થયો અને એ બાબતનું સત્વરે વેર લેવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી, પરંતુ તે વેર કહિં પણ લઈ શક્યો નહિ એટલુંજ નહિ પણ મહારાજપર ચડેલો ગુસ્સો જૌરગઝેબ સત્વર ભૂલી ગયો હશે, એવું અનુમાન થાય છે, કારણ કે બાદશાહે ઈ.સ. ૧૬૫૬ માં મહારાજને હાથે અફઝુલખાનનો વધ થવાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે મહારાજને અતિ ગૌરવપૂર્ણ પ્રશસાપત્ર લખી મોકલ્યો અને તેમના એ પરાક્રમના ઇનામતરીકે બાદશાહે તેમને વિજયપુરસરકારની સરહદ ઉપરના બે ત્રણ કિલ્લા બક્ષિસ આપ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેણે મહારાજને એવોજ કાર્યક્રમ આગળ ચાલુ રાખવાની આગ્રહપૂર્વકે ભલામણ કરતા વચન આપ્યું કે, તમે વિજયપુર-સરકારના જે પ્રાંત કબજે કરશો તેપરથી તમારી ખડગી માફ કરવામાં આવશે. જૌરગઝેબે શિવાજીમહારાજને એ પ્રમાણે ઉત્તેજન આપ્યું, તેમાં તેના એ ઉદ્દેશ હતો કે, શિવાજીમહારાજને હાથે આદિલશાહી ધણીજ નિર્બળ થઈ જશે તો તેને પાયમાલ કરવાનું કામ આપણને બહુજ સહેલું થઈ પડશે અને શિવાજી જેવા તોફાનીને પણ ઉખેડી નાખતા ફાવશે, પરંતુ છેવટનું કામ કેટલું કઠિન હતું તે ધૂર્ત બાદશાહની કલ્પનામાં પણ નહિ હોય એમ જણાય છે

પ્રકરણ ૧૦ મું-વિજાપુર સરકારના બીજા પ્રાંત તાબે લેવા

વિજાપુરથી મુકત થઇ શાહજીરાજ સુખરૂપ કણીટક જઇ પહોંચ્યા પછી, શિ-
વાજી મહારાજે વિજાપુર સરકારના રાજ્યમાં પુન તોફાન
શરૂ કર્યું કિનારાનો સબળો પ્રદેશ અને કોકણપટ્ટી તેમણે પોતાને હસ્તગત કરવાનો
વિચાર કરી, બીજા કિલ્લા તાબે કરવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો વિજાપુર સરકારને બ્યારે
એ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેઓને ધણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ સૈન્ય મોકલી મહા-
રાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેઓ કાલનુ વિધન આજે ઉભુ કરે એમ હતુ.
મોગલબાદશાહ ધણી દિવસથી આદિલશાહનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેથી મહા-
રાજ સાથે યુદ્ધ નહિ કરતા તેમને યુક્તિપૂર્વક પકડી મગાવવાનો વિચાર કર્યો
તે કાર્ય માટે બાજી શામરાજ નામક એક સરદારને દશજનર મનુષ્યોસહિત
મોકલ્યો. એ સમયે મહારાજ મહાડ પ્રાંતમાં હતા બાજી શામરાજે વાઘને રસ્તેથી
આવી જાવલીના ચંદ્રાવ મેરેને આશ્રય લીધો અને પારધાટ પાસે સતાઈ બેઠો.
તેણે ધાર્યું હતુ કે, મહારાજ આવે કે તરતજ તેમને અચાનક પકડવા, પરંતુ શિવાજી
મહારાજના છુપા જાણે અનેક વેષ ધારણ કરી હમેશા ચારે દિશામાં ફરતા
હોવાથી તેમણે મહારાજને એ સંબંધી ખબર આપી ખબર મળતાજ મહારાજ
સાવચેત થયા અને પોતાના લસ્કરસહિત પારધાટના પગથિયા આગળ જઇ બાજી
શામરાજ ઉપર તૂટી પડ્યા તેના મનુષ્યો ત્રાસ પામીને વિખરાઇ ગયા અને તેઓને
જ ગલમાં નાસી જવું પડ્યું. બાજીનો પરાજય થવાથી તે નિરુત્સાહ અને નિરાશ
મઇ પાછો વિજાપુર આવ્યો ગયો.

જાવળીના કૃષ્ણાજી બાજી ચંદ્રાવ મેરેએ બાજી શામરાજને પોતાના પ્રાંતમાંથી
આવવા દઇતે પ્રસંગે મદદ પથુ કરી હતી, એ જાણી મહારાજને તેના ઉપર ધણી ક્રોધ
અન્યો અને એ કાટો વચમાંથી કાઢી નાખ્યા વગર તેના પ્રાંત સાથે બેડાયલો પોતાનો પ્રદેશ

૧ બીજા સ્થિતિ જણાવે છે કે, બાજી શામરાજ બ્યારે મહાડ પહોંચ્યો, ત્યારે શિવાજી
મહારાજ એકજગર લૂટીને તે હસ્તગત કરવાના કાર્યમાં રોકાયા હતા ત્યારે તેઓ
સીનારાજમઢમાં ગયા અને શિવાજી મહારાજની એક દુકાને બાજી શામરાજ પર હસ્તી કરીને
તેને હારાએ શેઠમાવકાળી બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજને પકડવાને સંકલ્પપુરના
ચણુદેવનામાન અને દત્તવડના બાજી ધોરપટેને ૮૦૦૦ નું સૈન્ય આપીને મોકલ્યા હતા
તેમનાપર એક તરફથી મહારાજે અને બીજી તરફથી નેતાજી પાલકરે એક બંને જણાએ
એકસાથે હુમલો કરીને તેમને જાતલ્ય કર્યો

પ્રસિદ્ધ થશે નહિ, એમ તેમને જણાયું” કૃષ્ણ અને વારણા નદીઓની વચ્ચેના કિનારા પરનો પ્રાત્ર ચંદ્રાવ મોરેના તાબામાં હતો તેની પાસે દશબાર હજાર માવળી ગેરે મનુષ્યો હતા તે પોતાને રાજ કહેવડાવતો હતો. આ જગીર તેને વિજયપુર-સરકાર પાસેથી સોળમાં શતકમાં મળી હતી અને તે વિજયપુરસરકારના તાબામાં હતો તે ઉપજની ચોક્કસ રકમ સરકારને આપતો અને બાકીની ઉપજ પોતાના કેપભોગમાં લેતો. વળી તે આસપાસના મુલકોમાં લૂટફાટ ચલાવી ગબ્બર થયો હતો. હથમગદમાં તેનું ચાણું હતું ધણી કિલ્લા અને કોતરડા તેના તાબામાં હતા. મહારાજે તેને પોતાની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું પ્રથમ ધણી વખત કહાવ્યું હતું. મહારાજે તેને કહેવડાવી મોકલ્યું કે—“તું તારી જાતને રાજ કહેવડાવે છે, તે તદ્દન વ્યર્થ છે. ખરો રાજ તો હું છું અને શ્રીશંભુએ રાજ્ય આપેલું છે તમે વિજયપુર સરકારને જે કર આપો છો, તે બંધ કરી અમને આપો અને અમારા ખંડિયા થાઓ. એ સરત કબૂલ ના હોય તો સર્વ ઉપજ તમે લેજો, પણ અમને અગત્ય હોય ત્યારે પાચ હજાર મનુષ્યોની મદદ આપજો તમારા ઉપર સંકટ આવશે તે વખતે અમે તમને મદદ કરીશું. જે અમારી આજ્ઞાને માન આપા અંકિત નહિ થાઓ અને બદ્દેલી કરશો તો જીવળી હસ્તગત કરી તમને કેદ કરવામાં આવશે.” ચંદ્રાવે તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું નહોતું.

તેણે મહારાજને સામે જવાબ વાળ્યો કે—“તમે તો કાલેજ રાજ થયા છો. ૨ તમને રાજ કોણે બનાવ્યા? પોતાનાજ ઘરમાં પોતે મક્કના રાજ કહેવડાવી ધીધુ પણ તે બીજી કોણે માનશે? જીવળી આવશે તો તમારો એક પણ માણસ પાછો જીવતો ફરવાનો નથી. જે તમારામાં ખરો પુરુષાર્થ હોય, તો કાલે આવતા હો તો આજેજ આવજો. અમે કોકણના રાજ છીએ, શ્રી મહાબળેશ્વરની કૃપાથી અમે રાજ્ય કરીએ છીએ. શ્રીની કૃપાથી અમને બાદશાહે રાજનો ખિતાબ આપેલો છે. કેટલીએ પેઢીએથી અમે જીવળીમાં રાજ્ય કરીએ છીએ. અમારી પાસે વધારે ટકટક કરવી, તે વિચારીને કરવી તમારે લૂંટફાટ કરવી હોય તો બીજો પુષ્કળ મુલક પડેલો છે. આ પ્રદેશમાં આવશે તો બકર કાઢતા ઉંટ પેસી જશે યશ ન મળતા ઊલટા અપમશના ભાગીદાર થશે.” મહારાજે તેને એવો ધમકોનો પત્ર લખ્યો કે—“તમે રાજ કહેવડાવવાનું છોડી દેજો અને ચામર, છત્ર વગેરે રાજચિન્હો એક જાળુએ રહેવા દઇને રૂમાલવડે હાથ બાધીને અમારે શરણે આવશે અને અમારી

૧ એમ કહેવાય છે કે, મહારાજે જને મળીને સલાહમસલતથી તેને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેણે તેમની વાત કબૂલ કરી નહિ એટલેજ નહિ પણ ઉલટું મહા રાજને પકડીને કેદ કરવાની તેણે યોજના કરી હતી. આવો દંતો થયો, એમ પાર્શ્વે મહારાજ પ્રથમથીજ તે માટે તૈયારી કરીને આવ્યા હતા, એટલે તેઓ છટકી ગયા (રા. બ. પારસ-નીસન મહાબળેશ્વરનું વજુન લુખો.)

૨ એમ કહેવાય છે કે, પહેલા જીવનમાર્થ શિવાજી મહારાજને લઇને મહાબળેશ્વરનાં દર્શન કરવાને માટે ગયા હતા તે વેળા મોરેની ત્રણ ઘીંકરીઓને અતિ સુદરનેઇને તેમની એક પોતાના પુત્ર શિવાજીને માટે માગી હતી તે વખતે ચોસલેલું કુળ પોતાના કચ્છે ઢલકું છે, એવું કારણ બતાવીને મોરેએ એ માગણીનો ઇન્કાર કર્યો હતો.

નોકરી કરશે તો ઠીક છે અને બદલેલી કરશે તો પ્રાણ ગુમાવી બેસશે ” મોરેએ આ ધમકી બીજકુલ ગણકારી નહિ

ચંદ્રરાવ મોરેના તાબાનો કુંગરાળ અને વિકટ મુલક પોતાના તાબામાં આવ્યા સિવાય કિનારાપરનો સધળો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં આવશે નહિ અને તેપર રહી ચલેને ત્રાસ આપવાનો વિચાર ફળીજીત થશે નહિ, એવો વિચાર કરી મહારાજે મોરેને એકદમ પાયમાલ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ વિચાર કર્યો કે - ‘તેના તાબામાં આપણા એવાજ શરૂ માવળીઓ વગેરે પુષ્કળ મનુષ્યો છે, તેમજ તેનો ભાઈ ચંદ્રરાવ અને કારભારી હનમતરાવ, એ બન્ને શરવીર થોડા છે, તેથી તેની સાથે પ્રકટરીને યુદ્ધ કરવાથી આપણા ધણા મનુષ્યોનો કચ્ચકણી નીકળી જશે આપણને એકદમ યશ મળવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે ’ એવા વિચારો થવાથી મહારાજે યુક્તિપૂર્વક તેને તાબે કરવાનો ઘાટ ધણો મહારાજે તેના કિલ્લા વગેરેની વાસ્તવિક સ્થિતિસબંધી તપાસ કરવા માટે રઘુનાથ બક્ષાળને કેટલાક મનુષ્યોસહિત મોકલ્યા તેના મુલકમાં યુક્તિથી પ્રવેશ કરીને મહારાજાને એવું લખી જણાવ્યું કે - “તમે કોઈ બહાનું કહાડી સૈન્યસહિત આ પ્રાંત તરફ આવો અને અમે સૂચના આપીએ ત્યારે કુંગરપરથી નીચે ઉતરજો ” એ પત્ર વાંચી મહારાજ કેટલાક મનુષ્યોને તે તરફ મોકલી પોતે રાજગદથી નીકળ્યા અને સપાટાબંધ પુરંદર જઈ ત્યાંથી મહાબળેશ્વરને દર્શન ગયા ત્યાંના જગલમાં પોતાનું લક્ષ્મી બેઠું કરી સર્વ તૈયાર થઈ રહ્યા, અને નજીક આવી પહોંચ્યા વિષેની તેમણે રઘુનાથ બક્ષાળને ખબર આપી એટલે તે મહારાજાને આવી મળ્યા પછી મહારાજ મહાબળેશ્વરથી નીસણીના ઘાટ ઉતરીને જાવળી આવ્યા અને હથમગદને ઘેરા ધાલીને મોરેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા એક મહીના સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે કૃષ્ણાજી ચંદ્રરાવ જાવળીથી નાસીને રાયગઢ જઈને રહ્યા તેની પૃષ્ઠ પકડી મહારાજે રાયગઢપર ચડાઈ કરી મોરેએ ત્રણ મહિના સુધી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું; પણ છેવટે તે હાર ખાઈને શરણે આવ્યો અને કિલ્લો મહારાજાને શરણે કર્યો મહારાજે મોરેનો બહુ સત્કાર કર્યો અને પોતાની સાથે તેને ચાકણ લઈ ગયા આજ મોરેને જાવળીમાં પોતાની આધીનતામાં રાખી મૂકેલો અને તેની પાસે થોડાક માણસો રાખવા પ્રસંગ પડ્યે તેણે આપણને મદદ કરવી, એવો તેની સાથે કરાર કરવાનો વિચાર મહારાજના મનમાં હતો, પણ ચાકણના કિલ્લાપરથી તેણે મુઘોળના વ્યકાજી ઘોરપડેને કાગળ લખી પોતાનો છૂટકારો કરવા માટે તેની મદદ માગી આ કાગળ મહારાજના હાથમાં આવ્યો, એથી તેમણે મોરેને કહ્યું કે - “ તમે રાય-

૧ શિ દિ મા જણાવે છે કે ચંદ્રરાવના કાસભારી હનમતરાવ સાથે સમસબંધીનેડાવાની વાતચીત કરવાનું બહાનું કાઢીને રઘુનાથ બક્ષાળ તેમની પાસે ગયો હતો અને તેને બાકલ જોઈને તેનો દ્વારથી વધ કર્યો હતો પછી મહારાજે ચંદ્રરાવ જોડે યુદ્ધ કરીને તેને લડાઈમાં કાઢ આપ્યો અને જાવળી હસ્તગત કરી રાયરીની બાબરમાં જાણ સમજાવ આગળ ઉલ્લેખ છે તેમાં એવું લખેલું છે કે, હનમતરાવને મહાબળેશ્વરમાં પકડીને ત્યાં તેનો વધ કર્યો અને પછી મહારાજે મોરેની સાથે લડીને મહાબળેશ્વર અને જાવળી હસ્તગત કર્યા.

ગઢમાં મારી સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાના સોગન લીધા હતા, છતાં તમે ધોરપડેને આવો કાગળ લખ્યો છે, માટે તમે બેધર્મિાન છો ” આ પ્રમાણે તેનાપર આ-રોપ મૂકીને તેના શિરચ્છેદ કર્યો મોરેના કુટુંબને તેમણે પુરદરમાં લાવીને રાખ્યું હતું, તેમાં મોરેના બે દીકરાઓ પણ હતા આ બે છોકરાઓને થોડીક જગીર આપીને મોરેના કુટુંબની વ્યવસ્થા કરવાનું મહારાજના મનમાં હતું, પરંતુ આ છોકરાઓએ વિજાપુરની સરકાર સાથે ગુપ્ત પત્રવ્યવહાર કરેલો હતો તે મહારાજના હાથમાં આવવાથી તે છોકરાઓને પુને લઈ જઈને મહારાજે તેમનો વધ કર્યો, અને મોરેની સ્ત્રી તથા દીકરીને છોડી મૂક્યા

આ મોરેને હનમતરાવ કરીને એક પરાક્રમી બધું હતો તે ઉપરની ઝપાઝપી માથી છટકી ગયો હતો જવળી મહારાજના હાથમાં ગયા પછી તે તળકાકે-ણમાં રાજ થઈને બેઠો હતો, તે મહા પરાક્રમી અને ધરનીર હોવાથી જવળી પાછી મેળવવાને ખટપટ કરશે, એવા ભયથી સભાજી કાવજીને મહારાજે તેની પાસે મોકલ્યા તેણે હનમતરાવ પાસે જઈને અતિ સ્નેહપૂર્વક વાત કરી તેણે કહ્યું - “જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું તમે એ બાબતને હવે મનમાં લાવશો નહિ તમારું કલ્યાણ થાય એવો મહારાજના મનમાં વિચાર છે તમારો અને તેમનો સગપણથી સબધ જોડાય એટલા માટે એમણે મને તમારી પાસે મોકલ્યા છે. તમારો વાળ પણ વાકો થવાનો નથી, એવું મહારાજે તમને અભયવચન આપેલું છે, માટે થઈ ગયેલી વાતનો શોક ન કરતા, મહારાજની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાથી મહારાજને સતોષ થશે ” આ પ્રમાણે સભાજીએ તદ્દન સરળભાવ બતાવવાનો દબા કરી વાત કરતા કરતા એકદમ તેના પેટમાં કટાર મારી દગાથી તેનો વધ કર્યો.

આ પ્રમાણે જવળી પ્રાત કબજે કરીને મહારાજે મોરેના તાબાના સધળા કોટકિલ્લા હસ્તગત કર્યા અને તે પ્રાતમાં પોતાની સત્તા ચલાવી મોરેએ પોતાના ગદપર દ્રવ્ય વગેરેનો પુષ્કળ સંગ્રહ કર્યો હતો, તે સર્વ મહારાજને અણ-ચિન્તવ્યુજ પ્રાપ્ત થયું બાબાજી કોડદેવ^૧ નામક એક બ્રાહ્મણ, મોરેના આશ્રય નીચે શિવતર-ખિણમાં રહેતો હતો મોરેનું નિકદન કાઢ્યા પછી મહારાજ તે પ્રાતમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે એ બ્રાહ્મણ ઉદ્ભવ થઈ તેમની સત્તા માનતો નહોતો તેણે આસપાસના પ્રાતોમાં તોફાન ઘડ કર્યું તેથી તેને કેદ પકડ્યો મહારાજ સમજતા હતા કે, બ્રાહ્મણને જીવથી મારવો નહિ, તેથી તેમણે તેની આખના ડોળા કાઢવાની આજ્ઞા કરી

આ મોરેના પ્રાતમાં વાઈની નજદીક ગોળેવાડી કરીને એક ગામ છે ત્યાં ગોળે નામનો એક મરાઠો સરદારના તાબામાં હતો મોરેનો નાશ થયા પછી આ સરદાર સ્વતંત્ર થઈ બેઠો મહારાજે તેનાપર ચઢાઈ કરીને તેનો પરાજય કર્યો અને ગોળેવાડી હસ્તગત કરી આ યુદ્ધમાં મહારાજના એક બ્રાહ્મણ સરદારે તે ગોળેની યુત્ત્રવધ્ધતે કેદ કરી મહારાજ સમક્ષ રજુ કરી તે અતિશય સુદર હોવાથી મહારાજ તેનો અગ્રીકાર કરશે, એવું તે બ્રાહ્મણ સરદારને લાગ્યું હતું; પરંતુ મહારાજ

૧ શ. સભાસદ, એ પુષ્કળ નામ બાજી કોડદેવ રાજ (રાવ) કહે છે.

રાજ પાપબીર હોવાથી કલ્યાણના બુદ્ધિમા ધૂળસુરત મવનજીમટે જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા, તેવાજ ઉદ્દગાર તેમણે આ વખતે પણ કાઢ્યા.

ભાવળમા બાદલ નામક પુરુષ દેશમુખ હતો, તેને મહારાજે સીધીરીને કહાવી નોકલી તાબેદાર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સૌમ્યરીતે વશ થયો નહિ. રેહીડા નામક કિલ્લામા તે પ્રયત્ન થઇ બેઠો હતો મહારાજે રાત્રિને સમયે અમાનક તે કિલ્લાપર છાપો માર્યો બાદલે ખાત્રીપૂર્વક બપુયુ કે, સિવાજી મહારાજ પુષ્કળ ઘસકરસહિત ચઢાઇ લાવ્યા હે, તેમના ઘસકર આગળ આપણે ટકી શકીશું નહિ, છતાં અતપર્યંત લડવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના મનુષ્યોસહિત મહારાજ ઉપર વડી પડ્યો ઉભયપક્ષના મનુષ્યો અતિ શૌર્યપૂર્વક લડ્યા બાદલ હાથમા શસ્ત્ર લઇને રણમા યુદ્ધ કરતો હતો અને તેનો પરાજય થયો અને રણમા પડ્યો, તેથી તેના બચેલા મનુષ્યો મહારાજને શરણે આવ્યા તેમા બાદલનો દિવાન બાજીમણુ દેશપાડે પ્રમુખ હતો દેશપાડેની શરવીરતા જોઈ મહારાજ અતિ પ્રસન્ન થયા હતા મહારાજે દેશપાડે સાથે ઉદારતાપૂર્વક અને મમતાપૂર્વક વર્તન કરી તેના વતન-વળિજા પુત્ર તેનેજ સોંપી દીધા દેશપાડેએ તે સમયથી મહારાજ સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવા માંડ્યુ તેથી તેમણે તેને પોતાની પાસે નોકર રાખ્યો અને એક પાચદળ ટુકડીનો સરદાર બનાવ્યો આગળ ચાલતા એ શરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ મહારાજને કેવો ઉપયોગી થઈ પડ્યો, તેનું વર્ણન યથારથજે આલેખવામા આવશે.

બાદલનો નાશ કર્યો પછી સમસ્ત ભાવળ પ્રાતમા સિવાજી મહારાજની સત્તા નિર્વિમ્બપણે પ્રવર્તવા લાગી તે પ્રાતમા થતી ભૂટકાટ બધ પાડી મહારાજે દૈન્યતને નિર્ભય કરી સર્વત્ર જમીનમહેસુલની મુખ્યવસ્થા દાખલ કરી, પ્રજાને હિતકર વચનો આપી, સર્વ જમીન ખેતીના ઉપયોગમા આવે એવી ગોઠવણ કરી ઘસકરી નોકરીમા રહેવા રાજી હોય તેમને મહારાજે નોકરીમા રાખી પોતાનું સૈન્યબળ વધારવાનો કામ ચાલુ રાખ્યો હતો મોરેના તાબાના ધણી શરવીર અને બુદ્ધિમાન મનુષ્યો મહારાજને અણચિન્તવ્યાજ મળી ગયા મહારાજે તે સર્વને ખુશીથી પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યા.

બલળા અને તેની આસપાસનો જે પ્રદેશ મહારાજે તાબે કર્યો હતો, તે પોતાના તાબામા સુરક્ષિતપણે રહે, એ ઇચ્છાથી કુબ્જા નદીના પૂર્વ કિનારા તરફ વિકેટ અને કુગરાળ રથળ નક્કી કરી તેમણે એક સુદૃઢ કિલ્લો બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો એ કામ તેમણે મોરો ત્રિમળ પિંગળેને સોંપ્યુ પિંગળે અતિ બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો. એનો પિતા શાહજીરાજની નોકરીમા હતો રાજ કહ્ણાટકમા ગયા ત્યારે તે પણ તેમની સાથેજ કહ્ણાટકમા ગયો હતો પિતાના અને શાહજીરાજના હાથ નીચે રહેવાથી ત્યાં પિંગળેને તોફાનને સમયે થોડા થઇ પડે એવું શિલ્પજ્ઞ અને અનુભવ મળ્યા હતા ઈ. સ. ૧૬૫૩ ના અરસામા પિંગળે મહારાજદ્રમા પાછો આવી સિવાજી મહારાજ પાસે નોકરીએ રહ્યો હતો તેને જે કાર્ય સોંપવામા આવતું, તે અત કરજીપૂર્વક, પ્રમાણિકપણે અને બુદ્ધિપૂર્વક કરતો, તેથી મહારાજને તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો હતો તેને હાથે કિલ્લો બાંધવાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થયે, એકું

જાણ્યાથી મહારાજને તેને તે કાર્ય સોંપ્યું હતું પિંગળેએ પણ તે કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કર્યું કિશાનુ કાર્ય ઉત્તમ થવાથી મહારાજની તેનાપર વિશેષ કૃપા થઈ કિશાનુ નામ પ્રતાપગઢ રાખ્યું એ સમયે મહારાજને મહાબળેશ્વરના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરી કૃષ્ણા નદીની પૂર્વ દિશામાં એક દેવાલય બંધાવી આસપાસ દિવાદ મણાવી લીધી

એ પછી ઐરગઝેએ વિળપુર-સરકારપર ચઢાઈ કરી તેને પરાલવ કર્યો અને તેમની સાથે તહેનાયુ કરી પુનઃ દિલ્હી ગયા દક્ષિણમાં મોગલોની ચઢાઈ વખતે પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે મહારાજને કેવી યુક્ત રચ હતી, તે પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે ઐરગઝેએ જેવા પ્રયત્ન અને સ્વાર્થી બા દશાહેને મહારાજને મિથ્યા લાલચ બતાવી ફસાવ્યો હતો અને તેને નમ્રતા બતાવી વિળપુર-સરકારની સત્તામાં ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવવાનો લાગ તેનીજ પાસેથી મેળવ્યો હતો તે ઉત્તર દિશામાં ગયો, ત્યારે મહારાજને કોકણ પ્રાતઃ કળને કરવા નો ક્રમ પુનઃ શરૂ કર્યો સમુદ્રતટના રતનાગિરિ, વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, સા જશી, ખારા પાટણ વગેરે જાણી મહારાજને પોતાના તાબામાં લીધા

એ સમયે મહારાજ પાસે સાતસો પદાણુ નોકરી મેળવવા આવ્યા મોગલો સાથેનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયા પછી વિળપુર-સરકારે તે પદાણુને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપી હતી તેઓ ભટકતા ભટકતા મહારાજ પાસે પુને આવી લશ્કરમાં નોકરી માગવા લાગ્યા તેમણે કહ્યું —“ આપની કીર્તિ સાંભળીને તેમજ આપને શાહજીરાજ બોસલેના પ્રતાપશાળી પુત્ર જાણી અમે આપની પાસે આશ્રય મળવાની આશાએ આવ્યા છીએ, અમને નિરાશ કરશો નહિ ” પદાણુ ગળે પડ્યા છતાં મહારાજે વિચાર કર્યો કે, યવનેને નોકરીએ રાખવા કે કેમ ? પાસેના કેટલાક મનુષ્યોએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે —“ એ પ્રયત્ન યવને છે, દિલ્હીના કિવા મિળપુરના બાદશાહે પ્રયત્ન કરીને તેમને મોકલ્યા હશે એ લોકો પ્રથમ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી, લાગ જોઇ આપણે વિશ્વાસઘાત કરશે શું એમને બીજે કોઈજ કેકણે નોકરી ન મળી ? એમના યુલ્લસલાવનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી, તેથી એમને નોકરીએ રાખવા ઉચિત નથી ” મહારાજ પાસે ગોમાજી નાયક પાનસબળ નામક એક હવાલદાર નોકરી કરતો હતો જીનબાઈના લગ્ન થયા તે સમયે તેમની સેવા માટે જાંધવરાવ તરફથી એ હવાલદાર મોકલવામાં આવ્યો હતો જિનબાઈ ઉપર જે અનેક સુખદુખના પ્રસંગો આવી પડ્યા, તે સમયે ગોમાજીએ જીનબાઈની પાસે રહી, અત્યંત પ્રમાણિકપણે તથા સુહૃદ્યાનુરૂપી તેમની અને પોતાના બાળસ્વામીની સેવા બજાવી હતી શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો પાયો નાખી, તેની સિદ્ધિને માટે ઉલ્લેખ શરૂ કર્યો તે સમયે ગોમાજીને વિશ્વાસુ જાણી તેમણે તેની પદવી વધારી હવાલદાર બનાવ્યો હતો ગોમાજી હવાલદારે મહારાજને સલાહ આપી કે —“ આપ માલિક છો આપની કીર્તિ સાંભળી પદાણુ આવ્યા છે, તેમને નિરાશ કરી પાછા કહાડવા ઉચિત નથી આપને સ્વરાજ્યસ્થાપનું મહત્ત્વ કાર્ય પૂર્ણ કરવું છે આપના તાબામાં સર્વ પ્રકારના શરવીર પુરુષો નહિ

હોય તો તે ઉદ્દેશ શી રીતે સિદ્ધ થશે ? માત્ર હિંદુઓનેજ નોકરીમા રાખવાનો નિશ્ચય કેમ ટકશે ? જેને રાજ્ય કરવું છે, તેણે સર્વ જાતના મનુષ્યો ઉપર એક-સરખી દષ્ટિ રાખવી જોઈએ સર્વ મનુષ્યોને પોતાપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા જોઈએ કેાઈ પણ જાતિમાથી ગુણવાન અને યોગ્ય મનુષ્યો મળી આવે, તો રાજ્યએ અવશ્ય તેમનો સમ્રહ કરવો જોઈએ એ બાબતપર પૂર્ણ વિચાર કરી મહારાજને ઉચિત લાગે તેમ વર્તવું ” ગોમાજી નામકની સલાહ મહારાજને યોગ્ય જણાયાથી તેમણે પહાણોને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા તમના તરફ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ અવલોકન કરી, કેટલાક બારીક પ્રશ્નો પૂછી તેમના મનોભાવની પરીક્ષા કરી તેમને નોકરી-મા રાખ્યાથી વિશ્વાસઘાત થશે નહિ, એવી સંપૂર્ણ ખાત્રી થતા નોકરીએ રાખ્યા રાધો બધાજ અત્રે નામક પુરુષને પહાણોની ટુકડીનો સરદાર નિમ્નો એ સમયથી મહારાજ મુસલમાનોને પોતાની નોકરીમા રાખવા લાગ્યા મુસલમાન નોકરોમાના કેટલાક શુદ્ધિમાન અને શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યોએ મહારાજના લશ્કરમા સારી યોગ્યતા મેળવી ઉંચા હોદ્દાપર ચઢવાના અને પ્રમાણિકપણે વર્તવાના ઉદાહરણો ધતિહા-સમાથી મળી આવે છે

શિવાજીમહારાજ સર્વ કોકણ પ્રદેશ હસ્તગત કરવાનો નિશ્ચય કરી તેજ ઉદ્દોગે વળ્યા તે સમયે તેમને જ જીરાના સીદી તરફથી ઘણા ત્રાસ સહન કરવો પડતો હતો સીદી પોતાના વહાણોની સહાયતાવડે મહારાજે તાલુકા કરેલા કિનારા-પરના પ્રાંતોમા વારંવાર ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો એવા પ્રયત્ન ગિપુનો પરાજય થયો સિવાજી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે નહિ, એમ વિચારી મહારાજે શામરાજપત પેશ્વાને પુષ્કળ મનુષ્યો આપી સીદીપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો તે સમયે ફત્તેહખાન નામક સીદી જ જીરામા રાજ્ય કરતો હતો તેને ખાત્રી હતી કે-“ માગપર શિવાજીમહારાજની અકૃપા હોવાથી તેઓ મારાપર સત્વર ચઢાઈ મોકલશે ” ફત્તેહખાને યુદ્ધની સર્વ તૈયારી કરી શામરાજપત અને સીદીરાજ વચ્ચે દડ-રાજપુરી પાસે અનેક વેળા યુદ્ધ થયા તેમા પેશ્વાનો પરાજય થયો તેની યુદ્ધ-સામગ્રી પાસે મહારાજના લશ્કરનું કાંઈ ચાલતું નહિ ઉલટું તેમને વારંવાર પાછું હકવું પડ્યું તેમના પુષ્કળ મનુષ્યોનો નાશ થયો પોતાના સૈન્યને અપયશ મળ્યા-થી મહારાજના મનમા અતિ શોક ઉત્પન્ન થયો અને શામરાજપત ઉપર મહારાજ-ની અવકૃપા થઈ પેશ્વાને રણક્ષેત્રમાથી પાછો બોલાવી, તેનો પેશ્વાઈનો હોદ્દો છીનવી લીધો અને તે ચઢાઈમા રહુનાથપતને મોકલ્યો રણજગ કરી પાછા ફરેલા લશ્કરની મદદે મહારાજે વિશેષ લશ્કર મોકલ્યું શામરાજપત પાસેથી પેશ્વાઈ-નો અધિકાર છીનવી લઈ તે હોદ્દો મેર ત્રિમળ પિંગળેને આપ્યો પિંગળેએ એ અધિકાર જીવનપર્યંત દીપાવ્યો હતો એ સમયે નીળો સોનદેવે ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય-દક્ષતા બતાવ્યાથી, મહારાજે બાળકુળપત પાસેથી મજબૂદારી છીનવી લઈ તેને આપી ગંગા મજાજીને વાકનિશીનો^૧ અને ચેસાજી કકને પાયદળી લશ્કરનો સરનોબતનો હોદ્દો આપ્યો

સીદી સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે સમયે વાડીના સાવત દેશમુખના જણવામા

૧ વાકનિશી એટલે મોઢા અમલદારોના ખાતા ઉપરનું ઉપરિપદ્ધ

આન્યુ કે - ‘ શિવાજીમહારાજે કોકણપટ્ટી કબજે કરવાનો સકલ્પ કરી વિશાળ સન્ય મોકલ્યુ છે ’ એવા પ્રબળ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમનામા શક્તિ નહોતી દેશમુખ વિઙ્ગપુરસરકારના તાબે હોવાથી અને તેમને તે સરકારનો આશ્રય હોવાથી, તેઓ મહારાજની સત્તાને માન આપતા નહોતા, પરંતુ તેમણે વિચાર્યું કે, “મહારાજે જીવળાના મેરેને પાયમાલ કર્યો, આસપાસના સર્વ તોફાની આગેવાનોને જેર કર્યો, સઘળા મોટા કિલ્લા-કોટ તાબામા લીધા અને એટલી બધી ઉચ્છલપાથલ કરવા છતાં વિઙ્ગપુરસરકારે મહારાજનો પરાજય કર્યો નહિ વળી મોગલો સાથે હમણાજ જે યુદ્ધ થયું, તેમા વિઙ્ગપુર-સરકારના હાડકાપાસળા સારી પેઠે ખોખરા થયા છે, તે દરબારમા બે પક્ષ પડ્યાથી કોઈ કોઈની દાદકરિયાદ સાલજતું નથી, એવી ગિચ્છિતિ થઈ છે એવે સમયે તે સરકાર પાસેથી આપણને સહાયતા મળે અને શિવાજીમહારાજ જેવા વીર પુરુષ સાથે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય આવે, એ આશા નથી મહારાજ સાથે શ્રેત્રી બાધવાથીજ રક્ષણ મળશે ” એવું સમજવાથી સાવતોએ મહારાજ પાસે પોતાનો વફાઈ મોકલી તહનામું કરવાની પ્રાર્થના કરી મહારાજે તે માગણી સ્વીકારી એ તહનામામા લખવામા આવ્યું કે - “સાવતોએ પોતાની જગીરની આવકનો અર્ધો ભાગ શિવાજી મહારાજને આપવો મહારાજે વખતોવખત પોતાના અમલદારો મોકલી એ વસુલાત મેળવી લેવી બાકીની અડધી આવક અને દેશમુખીનો સર્વ હક્ક સાવતોએ હમેશને માટે ભોગવવો સાવતોએ વિઙ્ગપુરસરકારને હવે પછી કંઈ પણ કર આપવો નહિ પોતાના પ્રાતના કિલ્લાઓપર પોતાને અર્ધે મનુષ્યો ગાખી થોડા બદોબસ્ત રાખવો અને અજત્ય હોય તે સમયે ત્રણ હજાર પાયદળ લશ્કર સાથે શિવાજીમહારાજને સહાયતા કરવી ”

સાવતોએ નિરુપાયે મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું, પરંતુ તેમ ક્યાં પછી સ્વાભિમાની દેશમુખીઓને તરતજ પસ્તાવો થયો તહનામામા નક્કી થયેલી સરતો પ્રમાણે વર્તવાની તેમની ધ્વજા નહોતી શિવાજીમહારાજની સત્તામાથી યુક્ત થઈ, તેઓ તરતજ વિઙ્ગપુર-સરકારની સત્તામા ગયા તેમણે એ અપકૃત્ય કર્યું તે માટે શિવાજી મહારાજે કેવી રીતે તેમની બે બૂલાવી તે યથાસ્થાને વર્ણવશે

સીદીપર મોકલેલા સૈન્યે દીર્ઘકાળપર્યંત યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ તે કેમે ક્યો મહારાજને તાબે થતો નહોતો એટલામા ચોમાસાની ઋતુ આવથી ઉભય પક્ષને યુદ્ધ બંધ રાખવાની જરૂર પડી સીદીની બે બૂલાવવાનો નિશ્ચય કરી, શિવાજી-મહારાજે તેનાપર ચઢાઈ મોકલવા માટે એક વિશાળ સૈન્ય તૈયાર કર્યું તેનાપર મોરોપત પેશ્વા અને નેતાજી પાલકર નામક બે સરદારો નિમ્મા તે વર્ષે ચોમાસુ હમેશ કરતા વિશેષ જોરમા હોવાથી, નવા પ્રકારની ચઢાઈ લઈ જતા તેમને વિજય થયો, એટલામા શિવાજી મહારાજપર વિઙ્ગપુર-સરકારનો એક મોટો સરદાર હુમલો લાવ્યો મહારાજનું સઘળું લક્ષ્ય તે ચઢાઈમા ગુલામલુ હોવાથી, તેમને સીદીપરની ચઢાઈ લાવવાની પડી મહારાજપર એ નવું સકંટ કડું આવ્યું અને તેમાથી તેમણે શી રીતે વિજય મેળવ્યો, તેસબધી હકીકત હવે પછીના પ્રકરણમા લખવામા આવશે

પ્રકરણ ૧૧ મું—અફઝુલખાનનો વધ

શિવાજીમહારાજે વિઙ્ગપુર-સરકારના ધણા પ્રાત અને પુષ્કળ દિલ્લા તા-
બામા લીધા હતા, એ સર્વ લકીકત પાછલા પ્રકરણમા
લખવામા આવી છે તેમણે ચદ્રરાવ મેરે જેવા બળવાન સરદારનો પરાજય કરી,
તેને પાંચમાસ કર્યો, વાઢીના સાવ તોને પોતાના તાબેદાર બનાવવાની યુક્તિ રચી,
કલ્યાણનું મુખાને હમેશને માટે કબજે કર્યો અને સીદાને લકાની સર્વ કોકલુતટ
પોતાને હસ્તગત કરવાનો ધાટ વડ્યો હતો કહેવામા આવે છે કે, એ સમયે શિ-
વાજી મહારાજે વિઙ્ગપુર-સરકારના ચાળીશ કિલા કબજે કર્યા હતા ? એ સર્વ
સમાચાર વખતો વખત વિઙ્ગપુરસરકાર પાસે પહોંચતા હતા શિવાજી મહારાજ-
ને શાત પાડવાનો એક ઉપાય તો વિઙ્ગપુરસરકાર કરી ચૂકી હતી તેમણે શા-
હજીરાબને પકડી મગાની, ભીતમા ચણી લઈ દેહાતશિક્ષા કરવાનો ભય બતાવ્યો
હતો, પરંતુ એ ઉપાયનું જુદું જ પરિણામ આવ્યું મહારાજે મોગલો સાથે
મેત્રી બાંધવાથી ઉદ્ભવે તે સરકારને કડાગાર થવું પડ્યું, શાહજીરાબને બંધનમુક્ત
કર્યા પછી વિઙ્ગપુરસરકારે મહારાજને પકડવા બાજુ ચામરાવને મોકલ્યો, પરંતુ
તે પરાજય પામી પાછો આવ્યો પછી મોગલો સાથે તેમને યુદ્ધ કરવું પડ્યું તેથી
મહારાજને શિક્ષા કરવાનું કાર્ય, કેટલાક સમય મુઘી મુશ્કતવી રાખવું પડ્યું વિઙ્ગ-
પુરસરકારે મોગલો સાથે તહનામું કર્યા પછી ઔરંગઝેબ પોતાના પિતાનો રાજ્યા-
ધિકાર છીનવી લેવાની ખટપટમા ગુથાયો, તેથી તેના તરફથી ચટાઈ આવવાનો
ભય રહ્યો નહિ, એટલે હવે તેમને શિવાજીમહારાજને શિક્ષા કરવાનો વિચાર
મૂક્યો તેમને જણાયું કે, ‘એવા બળવાખોરને જેમ અને તેમ સત્વર શિક્ષા કરવી જો-
ઈએ તેના વર્તન તરફ દુર્લક્ષ કરવાથી ભવિષ્યમા ગંભીર નુકશાન થશે’

એ સમયે અલી આદિલશાહ વિઙ્ગપુરની રાજગાદીપર હતો તેનું વય વીસ
એકવીસ વર્ષનું હોવાથી રાજ્યનો સંઘર્ષ કાર્યભાર તેની માતા ખવાસખાન નામના
એક હુશિયાર મુસ્લમાની મદદથી ચલાવતી હતી તે ‘બરી બેગમ’ ના નામથી
ઇતિહાસમા મુખ્યસિદ્ધ છે બરી બેગમે પોતાના સર્વ સરદાર અને અમીરોને બો-
લાવી આજ્ઞા કરી કે—“લૂટરો શિવાજી આપણી આદશાહીમા ધણી લૂટફાટ કરે
છે, તેનાપર ચટાઈ લઈ જઈ તેને જીવતો પકડી લાવવાનું કાર્ય કરવા કોણુ તૈયાર

છે ?" તેણે સર્વને પૂછ્યું પણ એ કાર્ય કરવા કોઈ આગળ ધસ્યું નહિ. સર્વને શિવાજીમહારાજના પરાક્રમની ખબર હોવાથી તેમનો અતિશય લય લાગતો હતો. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને કોઈ કબ્જા થતું નહોતું સલામા અફઝલખાન નામક એક સરદાર હતો તે કોઈ ભરાઇ ઉભો થયો અને કુરનિસ કરી બોલ્યો કે - "એ બળવાખોરપર સ્વારી લઇ જવાની મને આજ્ઞા થાય તો ચંદ્રચેત્રે જઈ તેને પકડી લાવી, આ સિંહાસનના પાયા સાથે બાધી આપીશ હું તેની પરવા કરતો નથી મારી બીકથી શિવાજી બિલાડી જેવો થઇ જશે "

અફઝલખાનનું રીતવલરેણુ ભાષણ સાંભળી બડી બેગમ ખુશ થઈ અને તેને નજરાણા આપી શિવાજી મહારાજપર ચઢાઈ લઈ જવાની આજ્ઞા આપી તેની સાથે બાર હજાર થોડેસ્વાર અને પુઠકળ પાયદળ લશ્કર મોકલ્યું હતું. તે ઉપરાંત મજબૂત તોપખાનું, પુઠકળ અગ્નિબાણ, ઉંટોપર લાદેલી જેન્નલ (લાખી નળીની ફેરવી શકાય એવી નાની તોપો) વગેરે ધણી યુદ્ધોપયોગી સામાન મોકલ્યો હતો કહેવામા આવે છે કે, ત્રણ વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરવામા આવે તોપણ એ સામાન ખૂટે એમ નહોતું એ ઉપરાંત, અફઝલખાને બે ત્રણ હજાર માવળાઓને લશ્કરમા તોકરીએ રાખ્યા હતા, કારણ કે તેને માવળા પ્રાંતમા સ્વારી કરવાની હતી અને જેની સામું યુદ્ધ કરવાનું હતું, તેની પાસે માવળા થોડાંનું વિશાળ લશ્કર હતું. પરંતુ બિચારા અફઝલખાનને ખબર નહોતી કે શિવાજીમહારાજે તોકરીમા રાખેલા માવળાઓનું પ્રમાણિકપણું, સ્વામિભક્તિ અને શરાતન, એ ચુલ્લુ તેના વેડે પકડી લાવેલા નવીન માવલોઓમા કંઈ પણ આવી શકે તેમ નહોતું.

અફઝલખાન સૈન્યસહિત કૃષ્ણા નદીને સામે પાર ગયો અને પડાવ નાખતો નાખતો બાલાકાટ ચઢી તુલબપુરમા ભવાનીના દેવળ આગળ મુકામ કર્યો એ મરાઠા કુળદેવીનું દેવળ જાણી ખાને તે દેવગૃહના પાયમાલ કર્યું દેવીની મંડકી મૂર્તિ હતી તેને ભોપેએ જળમા સતાડી દીધી દેવીની મોટી મૂર્તિ હતી તેના કંટકા કરી ધડીમા ભગડી લોટ કર્યો. ત્યાંથી પેનાનો મુકામ ઉઠારી પદ્મપુર તરફ કુચ કરી રખામા માણિકેશ્વરનું દેવાલય તોડી નાખ્યું, તે આવી રીતે આડે માર્ગે ગયો તેનું કાગળ એવું કહેવાય છે કે, તે સમય વર્ષા પુઠકળ વરસતો હોવાથી હુગરાળ પ્રદેશમાથી સૈન્ય લઈ જવાનું નામ અતિ કઠિન હતું ભીમાને કિનારે મુકામ કરી પદ્મપુરના દેવસ્થાનને નાશ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી એ સકંટવાળાં સાંભળતાજ બડેએ પાકુર ગની મૂર્તિ સતાડી દીધી અને ગામની સંઘળી

૧ એ નને ભડીબારો હતો તેણે સ્વપરાક્રમવડે સરદારની પકડી મેળવી હતી તેનું મૂળ નામ અફઝલખાન હતું કેટલીક બખરોમા અને પોવારામા એજ નામનો ઉલ્લેખ છે

૨ આન્ડ રફ લખે છે કે, તેની સાથે પાંચ હજાર થોડેસ્વાર અને સાત હજાર પાયદળ લશ્કર હતું ચિટ્ણીસના અભિમાય પ્રમાણે ત્રણ હજારનું લશ્કર હતું ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, કુલ્લે સત્તર હજારનું લશ્કર હતું પોવારામા બાર હજાર થોડેસ્વાર લખ્યા છે

૩ પોવારામા લખ્યું છે કે, તુલબદેવીના કંટકા કરી તે દેવળપર મસ્જિદ બાધી મસ્જિદ બાધ્યા પત્રી ગાય ઝગેલ કરી

દૈવત ધરખારત્યાગ કરી જગલમા નાસી ગઈ? તે ગામની અને આસપાસના ખીજા ગામોની પાલમાલી કરી ખાન પુના તરફ વળ્યો રસ્તામા મહારાજના જે જે દિશા અને પ્રાત દીશા તે સંધળા કંબળે કર્યા

શિવાજી મહારાજને શુભચરોએ આવી અંદ્રજીવખાનની સ્વારીની સર્વ વાર્તા કહી સભળાવી. મહારાજ તે સમયે રાજગદમા રહેતા હતા ખાનની સ્વારી તેમને જીવતા પકડવા આવતી હોવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવા સંબધી મહારાજે પોતાના સરદારોની સલાહ લીધી સર્વેએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ખાડીકાતરોવાળું એક ઉત્તમ સ્થાન શોધી કહાડવું સ્થળ શોધતા નક્કી થયું કે, જાવળી જઈ પ્રતાપગઢ ઉપર તૈયાર થઈ રહેલું, પરંતુ કેટલાક મનુષ્યોએ કહ્યું કે—“તેની પાસે પ્રમ્દ ધરકર છે, તેથી યુદ્ધ કરવામા આપણે ટકીશું નહિ તેની સાથે મૈત્રી બાધવી એજ હિતકર છે” એ સાંભળી મહારાજે કહ્યું કે—“યવનો બેધમાન છે. તેમની સાથે મૈત્રી કરવી એ અનુચિત કાર્ય છે તેઓ ક્યારે વિશ્વાસઘાત કરશે, એ નક્કી નહિ તેઓ દુર્બલિ અને કપરી લોક છે વિશ્વાસ બતાવી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ સાચી મિત્રતા કરવી એ તેઓ તેમના સ્વખામા પણ સમજ્યા નથી તેમની સાથે સમર કરી ખરી બહાદુરી બતાવી તેમનો પરાજય કરવાનો અને ઉત્સાહ છે યવનો સાથે સલાહ કરવી નહિ એવોજ મારો સંકલ્પ છે તેઓ પાસે પ્રમ્દ સૈન્ય છે, તેથી કોઈ પણ યુક્તિપ્રયત્નને આપણે તેમનો સહાર કરવોજ બેધએ”

એ સંકલ્પ શી રીતે ટાળવું, તેના વિચારમા ચિંતાતુર થઈ મહારાજ નિદ્રાવશ થયા સ્વખામા તુલજપુરની ભવાની માતાના દર્શન થયા માનજીએ કહ્યું—“ચિંતા કર નહિ તારે હાથે અંદ્રજીવખાનનો વધ કરાવી તને યત અપાવીશ.” સ્વખન થયા પછી મહારાજ જાગૃત થયા મુખ પ્રક્ષાલન કરી તેમણે માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાને જાગૃત કર્યા અને તેમને સ્વખની હકીકત કહી પ્રાત કાળમા પોતાના કારકુત અને સરદારોને બોલાવી તેમને સ્વખનું વૃત્તાત કહી સભળાવ્યું અને કહ્યું કે—“સાક્ષાત જગદંબા મને પ્રસન્ન થઈ છે હવે અંદ્રજીવખાનની શી ગણતરી? જગદંબાએ મને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને બોધબેગો કરવાની હિમત આપી છે” એ સાંભળી શ્રોતાજનોએ કહ્યું કે—“એ સાહસકર્મની સિદ્ધિ થશે તો ધણુજ સાંડ થશે આ પ્રસન્ન ધણો કહિન છે” તેમના કરુણ ઉદ્ગારો સાંભળી મહારાજે સ્પષ્ટ કહ્યું કે—“ખાન સાથે મૈત્રી કરવાથી પ્રાણનાશ થશેજ, તેના કરતા યુદ્ધ કરવું એજ હિતમ છે જય પ્રાપ્ત થશે તોપણ દીક છે અને પ્રાણ જશે તોપણ દીક છે. ત્રિભુવનમા કીર્તિ થશે સમરાગણુમા પરાક્રમ બતાવી મરવું, એજ મને યેચકર જણાય છે શત્રુને શરણે જઈ તેને હાથે આપણો પ્રાણનાશ થાય, એ મને અત્યંત અનુચિત જણાય છે મેં ખાન સાથે યુદ્ધ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો છે તેની સાથે

૧ પોતાનામા લખ્યું છે કે, તે ધસારાજય પકડપુર આવ્યો, ચિત્રુખાને ખસિત કર્યા અને પુડલિકને પાણીમા નાખ્યા.

યુદ્ધ કરતા યશ મળશે તો સાફજ થશે, પરંતુ જો હું મરણ પામું તો મારી પાછળ મેં જે સંપત્તિ મેળવી છે, તેનું રક્ષણ કરી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની સુવ્યવસ્થા રાખજો મારા માતૃશ્રીની આસા પ્રમાણે વર્તી પાછળ મારૂં નામ રાખજો ”

મહારાજે પોતાનો નિશ્ચય કહી સભળાવ્યા પછી તરતજ પ્રતાપગઢ જવાની તૈયારી કરવા આસા કરી તેમણે જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે માતૃશ્રીને વિદિત કરવા મહાલયમાં ગયા મહારાજે જીજ્ઞાસાથી ચરણમાં માથું નમાવી પોતાનો નિશ્ચય કહી સભળાવ્યો એ સમયે માતાપુત્રના અત કરણ ભરાઈ આવ્યા સકટ કેવું વિકટ છે અને તેમાં વિજય મેળવવાનો સભવ કેટલો અલ્પ છે તે પણ તેઓ જાણતા હતા તેમ છતાં સકટમાંથી મુક્ત થવાનો ખીજો માર્ગજ નથી, એમ જાણી સર્વ માયાળળ વેગળા કરી, માતા જીજ્ઞાસાએ પુત્રને યુદ્ધમાં જવાની રજા આપી માતાએ પુત્રને માથે હાથ ચૂકી આશીર્વાદ આપતા કહ્યું કે—“પુત્ર ! તને યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત થશે શત્રુ સાથે અતિ ધૌર્યપૂર્વક અને બહાદુરીપૂર્વક યુદ્ધ કરી મને વીરમાતા કહેવડાવજો ” વવમાતાની આશીર્વાદાત્મક આસા લઈ શિવાજી મહારાજ પોતાના સૈન્યસહિત પ્રતાપગઢ ગયા

અફઝલખાને આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે પુના તરફનો રસ્તો છોડી લશ્કર-સહિત વાઈ આગળ પડાવ નાખ્યો અને ઘણો સાવચેત રહેવા લાગ્યો શિવાજી-મહારાજ હુંગરાળ અને વિકટ સ્થાનમાં રહ્યા છે, એ જાણીને ખાનને ઘણી દીલગીરી થઈ એ પ્રાત કેટલો ખાડકાતરોવાળો છે, તે ખાન સારી પેઠે જાણતો હતો. એવા વિકટ સ્થાનમાં શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઘણી મુશીબત નહોતી, એવું તેના જાણવામાં આવતા ખાન ઉડા વિચારમાં પડ્યા તેણે મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો કે, કેવું પણ યુક્તિવડે શિવાજીને એ યથગામ્યા બહાર કાઢી તેને ગેદલાવ બતાવી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેવું વર્તન ચલાવી, આ યથજે બોલાવવો અને તેને જીવતો પકડી આપણો માર્ગ સાધી મેવો

અફઝલખાને વાઈ આગળ પડાવ નાખ્યો તે સમયે તેના લશ્કરમાં કેવી હીલચાલ થાય છે, તેની સાથે લશ્કર વગેરે કેટલીક નામગીરી છે, તેની છુપી તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે વિશ્વાસરાવ નાના પ્રણુને મોખ્ય વિશ્વાસરાવ ફકિરનો વેશ લઈ મરોજ રાતે ખાનની જાવહીમાં જતો અને ગુમરીતે તપાસ કરી સર્વ સમાચાર મહારાજને જણાવતો હતો તે ઉપરથી મહારાજના જાણવામાં આવ્યું કે—“ખાન પાસે મોટું લશ્કર અને પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી છે તેણે મજબૂત તૈયારી રાખી છે તેની સાથે સમરાગલ્યમાં યુદ્ધ કરતાં આપણા પુષ્કળ સિપાઈઓનો નાશ થશે, તેમ છતાં આપણને યશ મળશે કે કેમ એ શક્યપદ છે, તેથી યુક્તિ-પૂર્વક તેનો નાશ કરી આપણી કીર્તિ અચળ રાખવી ” તાખાના નોકરોએ પણ મહારાજના એ વિચારને સમતિ આપી તેમણે અફઝલખાનને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે—“આપના જેવા બળવાન અને શરવીર સરદાર સાથે યુદ્ધ કરવાની મને કદિ પણ ધિજા થાયજ નહિ બનતે પ્રથમે વિજાપુરસરકાર સાથે સલાહ કરવી, એજ મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે મે આદિલશાહ સાથે ઉદ્ધતાઈભરેલું વર્તન

શિવાજી મહારાજ પગે લાગે છે, અને માતા જીનબાઈ આશીર્વાદ આપે છે.

ચલાવ્યું છે હું તેમનો અપરાધી છું બાદશાહ મને ક્ષમા આપો કે નહિ, તેની મને શકા થાય છે આપ મધ્યસ્થ થઈ મારા ઉપર બાદશાહ હુકુમની કૃપા થાય અને કરેલા અપરાધની મને ક્ષમા મળે એમ કરશો તો હું માફ જહોલાવ્ય સમ-જીશ મેં આજીવન તને જે કાંઈ કર્યું છે તે માટે મને અત્યંત શોક થાય છે. આપના આશ્રયથી અને લલામણથી માગ અપરાધની બાદશાહ તરફથી ક્ષમા મળશે કે કેમ ? તે જાણી શકાતું નથી હું મારા તાબાના સર્વ મુલક આપને સોંપી દેવા તૈયાર છું માત્ર બાદશાહ હુકુમની મારાપર કૃપાદષ્ટિ થાય એવી આપ ના-મદારે મારી ખાત્રી કરવી ”

મહારાજ તરફથી કાલાવાલા અને બચબીન સદેશો મળતાજ તેને ઝવિંદ અને દબી અફઝુલખાને સત્ત્ર માની લીધા તેમા સમાયલુ કપટ ખાતની કલ્પનામા આવ્યું નહિ “શિવાજીમહારાજે આપણી બધી માગણી કબૂલ કરી છે, તેથી તેને આપણા કબજામા લાવતા હવે વિચળ લાગશે નહિ ” એવા તેને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી તેમને સપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવી, વિકટ સ્થાનમાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રથમ વિચાર કાયમ રાખ્યો અને કૃષ્ણાજી બાસ્કર^૧ નામક શુદ્ધિમાન બાંધણુને વકીલતરીકે મહારાજ પાસે મોકલ્યો ખાને વકીલને એકાતમા લઇ જઈ પોતાના મનના સર્વ વિચારો જણાવતા ઉપદેશ કર્યો કે —“ તમે શિવાજીમહારાજ પાસે જઈ, તેમને અતિશય સ્નેહભાવ બતાવી શિખામણ આપજો કે, તમારા પિતા શાહજીરાજ અને અમે કાંઈ જૂદા નથી તેમની સાથે અમારે ઘરોએ છે, તેમજ બધુત્તનો નાતો છે તમે અમારે મન કોઇ પારકા મનુષ્ય નથી અમારાસ બધી તમે તમારા મનમા યત્નિ-ચિત્ત પણ શકા રાખશો નહિ તમારા પિતા શાહજીરાજએ મહાન પરાક્રમવડે દેશો જીતેલા હોવાથી તેમનાપર બાદશાહની સપૂર્ણ કૃપા છે તમારે સર્વથા કલ્યાણ કરી હું તમને તળ કોકણનું સપૂર્ણ રાજ્ય અપાવીશ, તમે તામે કરેલા કિલ્લા તમારી પાસે કાયમ રહે એવી ગોઠવણ કરીશ, તમારી બહાદુરીમાટે બાદશાહ પાસે સ્તુતિ કરીને તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેની સામગ્રી અપાવીશ તથા તમારી અને બાદશાહની મુલાકાત કરાવી, તેઓ તમારે અતિશય સન્માન કરે, એવી વ્યવસ્થા કરીશ ” ખાને વકીલ સાથે મહારાજને સદેશો કહાવતા તેના કાનમા ૨૩ પુ કયો કે —“તેમને સતોષ અને ઉત્સાહ થાય, એવી ખુબીથી વાતચિત કરા, અને વગરડીલે મારી મુલાકાતે આવે એવી યાકત કરવી તેમ જતા શિવાજી મારી મુલાકાતે

૧ કેટલીક બખ્શોમા લખ્યું છે કે, અફઝુલખાને પ્રથમ મહારાજ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો મહારાજે પ્રથમ સદેશો કહાવ્યો નહોતો પ્રો સરકારનો પણ એવોજ મત છે ખાને મોકલેલા વકીલનું નામ આનંદ ડક પતાજ ગોપીનાથ લખે છે ચિત્રગુપ્ત હતાજ ગોપીનાથ લખે છે અને શિવદિગ્વિજયમા, ગોવિંદપત નામક એક બીજો વકીલ ખાને તરફથી આવ્યો હતો, એવું જણે છે સુબાસનૂત બખ્શની મહાડની પ્રતમા પતાજપત નામ લખ્યું છે શેરગાવકર્ન બખ્શમા વકીલનું નામ હતાજ બાસ્કર આપેલું છે પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, વાઈ પ્રાતમા આવેલી અફઝુલખાનની બચીરની વ્યવસ્થા આ કૃષ્ણાજી બાસ્કર કરતા હતા અને તેનાપર અફઝુલખાનનો ધણીજ બંધોસો હતો

નહિ આવે તો હું તેમને મળવા આવીશ એમ પણ કહેજો ”

ખાનનો વકીલ મુલાકાતે આવે છે, એ જાણતાજ મહારાજ ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતરી તેને સામા લેવા ગયા અને તેને ગઢ ઉપર લઈ ગયા પોતાને ત્યાં આવે-
લા વકીલ-અતિથિનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કરી, તેનું કહેવું સાંભળવા માટે મહારાજે દરબાર ભર્યો કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનનો સદેશો દરબારમા અથથી છતિ સુધી કેહી સંભળાવ્યો તે સાંભળી મહારાજે કહ્યું —“ તેમની કૃપા માટે હું ખાન-
નો અતિથય આભારી થયો છું મેં કળજે કરેલા મુલકોમાંથી માત્ર થોડોક મુલક મને જાગીરદારપદ મળશે તો તેટલાથીજ મને સતોપ થશે ગમે તેમ થાય તો-
પણ હું બાદશાહનોજ નોકર છું આ તરફના પ્રાતમા ઉદ્ધત લૂટારાઓ હતા, તેમને સહાર કરી મેં સધળા પ્રદેશોમા શાંતિ ફેલાવી છે સરકારી મુલકોમા ઉત્તમ પ્ર-
કારનો બદોખત કરી દેશની આખાદી વધારી છે જૂના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી કેટ-
લાક નવા કિલ્લા બનાવ્યા છે અને લશ્કરમા પણ શરવીર યોદ્ધાઓ ગણ્યા છે એમ કરી મેં બાદશાહનીજ સપત્તિ વધારી છે એ સર્વ તેમને વગરમહેનતે પ્રાપ્ત થવાથી મેં તેમની યોદી સેવા બળવેલી ગણીશે હું ખાનને મારા પિતા
જેવાજ પૂજ્ય માનું છું તેમની મુલાકાત લેવા હું ધણી ઉત્સાહથી આવીશ ” મ-
હારાજે દરબારમા લૌકિક વ્યવહાર પ્રમાણે સંભાષણ કરી દરબાર બરખાસ્ત કર્યો
ખાનના મનુષ્યો પોતપોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા

ખાન તરફના મનુષ્યોને રહેવાના મકાન આપતી વખત મહારાજે એવી ઝોઢ-
વણી કરી હતી કે, કૃષ્ણાજી ભાસ્કરનું મકાન ખીજ કરતા તદ્દન એકાતમા રાખ-
વાનું કારણ એ હતું કે, તેને એકાતમા મળી વાતચિત કરી પોતાના પદમાં
લઈ લેવાની તેમની ઈચ્છા હતી રાત્રિ થતાજ સધળા મનુષ્યો નિદ્રાવશ થયા અને
શાંતિ પ્રસરી શિવાજીમહારાજ મધ્ય રાત્રિને સમયે ગુપ્તગુપ ખાનના વકીલને મ-
કાને ગયા તેને જાગૃત કરીને કહ્યું કે —“તમે વર્ણુમેષ બ્રાહ્મણનાતિના છો આજ-
પર્યંત મેં જે કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે માત્ર હિંદુધર્મ અને હિંદુલોકનું રક્ષણ
કરવા માટેજ છે સાલાત બવાનીમાતાએ મને એવી આજ્ઞા આપી છે કે —“ગૌ-
બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કર હિંદુના દેવાલયો તોડી હિંદુના દેવનું ખડન કરનાર મનુ-
ષ્યોનો પરાજય કર હિંદુધર્મ ઉપર દ્રેષ કરનાર મનુષ્યનો સહાર કર ” જગદ આ-
ની એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં જે કાર્ય આરબ્ય છે, તેમા તમારા જેવા અથ બ્રા-
હ્મણની સહાયતા અવશ્ય મળવી જોઈએ આપણો ધર્મ રૂખવા લાગ્યો છે દેવ-
બ્રાહ્મણોને સંકટ થાય છે સર્વ ભરતખડ મ્હેંજીમય થવાનો સમય આવ્યો છે,
એ માટે તમારા અત કરણમા અવશ્ય ખેદ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એ દુરવચ્ચનો
નાશ કરવાનોજ મેં યત્ન આરબ્યો છે, પણ તમારા જેવા મહાયુરુષોની સહાયતા-
વડેજ તે સિદ્ધ થાય એમ છે તમે મારો પક્ષ સ્વીકારશો તો તમને હું હિંદુરા
મામ ધનામદાખલ આપીશ ” મહારાજે મીઠા અને મોહક શબ્દોમા સંભાષણ
કરવાથી વકીલની ચિત્તવૃત્તિ એકદમ બદલાઈ ગઈ તેના મનમા ધર્મભિમાન જા-
ગૃત થયું, તેમા વળી વકીલ સાહેબને ધનામની લાલચ ઉત્પન્ન થઈ મહારાજનું

ગૌરવપૂર્ણ અને ઉત્સાહજનક સભાપણુ સાલળી વકીલ તદ્દન બોળવાઈ ગયો તેણે વિચાર કર્યો કે—“એ મહાપુરુષ સ્વધર્મરક્ષણનું અને સ્વારાજ્યપાન કરવાનું સ્તુત્ય કાર્ય કરવા તત્પર થયા છે તેમનામા એ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા આવશ્યકતા થઈ પડે એવા ધૈર્ય, શાય, વીર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો વિઘ્નમાન છે તેમનું આજ્ઞાપરતનું પરાક્રમ સ્તુતિ કરવા લાયક છે મહારાજને સહાયતા આપી તેમના યથમા ગૌરવ માનવું એજ મહત્ત્વ પુણ્ય છે ” વકીલે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે—“પ્રમાણિકપણે આપની નોકરી કરી જીવન ગાળવાના મે નિશ્ચય કર્યો છે ” પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેણે મહારાજને કહ્યું કે—“ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ તો તમને પકડી વિગળપુર લઈ જવાનો છે તમને વિશ્વાસ દર્શાવી મુલાકાતે બોલાવશે અને પકડી વિગળપુર લઈ જશે તેની એ ગોઠવણુ કદિ બદલાશે નહિ ” ખાનના વકીલને પોતાના પક્ષમા લીધા પછી “હવે શુ કરવું ? ” એ સમ્પ્રી બન્ને વચ્ચે પરસ્પર સલાહ-મસલાત ચાલી અ તે એવો નિશ્ચય થયો કે—“કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી તે બંનેજ ગઢ પામે મુલાકાત લેવા આવે, એવી ગોઠવણુ કરવી ખાન આપણા કબજામા સપડાયા પછી તેનો ધાત કરવો, એટલે તેના સન્યમા અવ્યવસ્થા થશે અને આપણે ઇચ્છાનુસાર તેમનો પરાજય કરી શકીશું ” એ પ્રમાણે યુક્ત મત્તણુ કરી, શિવાજીમહારાજ પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ સુધી વકીલ સાથે ઉપર ઉપરની સલાહમસલાત આત્મા પછી એવું દર્શ્યું કે, ખાને જાવળીમા આવવું અને શિવાજીમહારાજ સાથે મુલાકાત લઈ પરસ્પર શરતો નક્કી કરવી એ મુલાકાતની વ્યવસ્થા નક્કી કરવા માટે મહારાજે પોતાના તરફથી પતાજી ગોપીનાથને પોતાના વકીલતરીકે ખાન તરફ મોકલ્યો એ જાહાજી મહારાજનો તદ્દન વિશ્વાસપાત્ર હતો તેને મોકલતા પહેલા મહારાજે એકાતમા લઈ જઈ કૃષ્ણાજી ભાસ્કર સાથે થયેલી સર્વ વાતચિતનો સાર કહી સભળાવ્યો તેને વધારામા કહ્યું કે—“તમે ખાનને કહેજો કે મારે તમારી મુલાકાતે આવવું જોઈએ, પણ મને તમારી અતિશય ખીક લાગે છે તમારી મુલાકાતે વાઘ સુધી આવવા જેટલું મારામા ધૈર્ય નથી તમે મારા પિતા સમાન જ છો તમે કૃપા કરીને જાવળી આવશો તો હું તમારી મુલાકાતે અવસ્ય આવીશ મને ધૈર્ય આપી બાદશાહના દર્શન કરવા લઈ જશો અને મારે માટે તેમને જાલામણુ કરશો તો તેથીજ આપની ઉદારતા જણાશે ખરો વિશ્વાસ હોય તો જાવળી આવવા માટે થકા કરશો નહિ ખાનને આ પ્રમાણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહેજો તેમને સહજ પણ થકા આવવા દેશો નહિ તેમની શી ઇચ્છા છે તથા તેમના સૈન્યની કેવી વ્યવસ્થા છે તે નિરીક્ષણુ કરતા આવજો ” ખાનના વકીલને વિદાય કરતા મહારાજે તેનાપર પ્રસન્ન થઈ જરીકસળના બરેલા વસ્ત્રો, મોતીની આળાઓ, સુવર્ણના કડા, સુવર્ણનો પદક, એક અરબી ઘોડો અને પાંચ હજાર હોન બક્ષિસ આપ્યા પોતાના વકીલને પણ વસ્ત્રાલકાર આપી બન્નેને રવાના કર્યા

કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાન પાસે જઇ સમાચાર કહ્યા કે—“ શિવાજીમહારાજ તમારે શરણે આવી મુલાકાત લેવા તૈયાર છે, પરંતુ તેમનામા વાઘપર્યંત આવવાનું ધૈર્ય નથી અહિં આવ્યાથી તેમનો વિશ્વાસઘાત થશે, એવી તેમની ધારણા છે. તેમનો વકીલ આપની પાસે આવ્યો છે તેને આપની મુલાકાતે બોલાવશો તો તે આપને શિવાજીમહારાજનો યથાર્થ સંદેશો કહી સંભળાવશે ” ખાને પતાજી ગોપીનાથને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી શિવાજીમહારાજનો સંદેશો સાંભળ્યો કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનને પાણી ચઢાવવા ખાતર કહ્યું કે—“ તે જ્યારે તમને જાણી બોલાવે છે ત્યારે એટલે સુધી જવા છતાં કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો લાગ શામાટે જવા દેવો ? તમે જાણી આવશો એટલે મહારાજ જાણશે કે, તમારા મનમાં કપટ નથી અને તમારી મુલાકાતે અવસ્ય આવશે તે આવશે એટલે તમારું કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થઇ જશે ” એ શબ્દો સાંભળી ખાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે—“ જાણી જવા વિકટ સ્થળે તે મને મુલાકાત લેવા બોલાવે છે, પરંતુ ત્યાં તેના તરફથી મને દગો નહિ થાય, એવું તમે પ્રતિજ્ઞાપર કહી શકો છો ? ” કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ઉત્તર આપ્યો કે—“ શિવાજીમહારાજના મનમાં તમારાસંબધી કંઈ પણ કપટ નથી, એવી મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે એ સંબધી તમારા મનમાં કંઈ પણ સંદેહ લાવવો નહિ જે સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વ્યર્થ જવા દેશો નહિ જાણી જઇ તેમની મુલાકાત લેવામાં કંઈ પણ અડચણ નથી આપણું લશ્કર સાથે ત્યાં રાખવું ત્યાં જાવધુની નાખવાની પૂરતી જગ્યા છે અને ઘાસચારાની પણ સગવડ થાય એમ છે ” વકીલે ખાનસાહેબની સર્વ અડચણો તથા શંકાનું સમાધાન કરી તેના મનમાં જાણી જઇ મહારાજની મુલાકાત લેવાની અને તેમને ત્યાં કેદ પકડવાની કલ્પના ઉત્પન્ન કરી ખાનને પોતાના વકીલની ખાતરી સત્ય જણાયાથી તેણે જાણી જવાની તૈયારી કરી, અને તે કહે તેમ વર્તી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજના વકીલ પતાજી ગોપીનાથે ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ શો છે, એની બારીક તપાસ કરી અને મહારાજને આનીને એવું જણાવ્યું કે, ખાન જાણી આવવાને માટે તૈયાર છે તેને ભેટવાની તૈયારી કરી તમારે કિલ્લાની નીચે આવવું અને એકાતમા લાગ જોઇને તેનો વધ કરવો અને પછી તેના સૈન્યપર હાથ મારવો.

ખાન જાણી આવવા તૈયાર થયા છે, એ સાંભળીને મહારાજે પોતાના સર્વ સરદારોને બોલાવી ‘હવે શું કરવું ?’ તે સંબધી સલાહ પૂછી તેઓએ મહારાજને ઉત્સાહ પ્રેરતા ઉત્તર આપ્યો કે—“ આ પ્રસંગે આપ અમને જે કાર્ય સોંપશો તે અમે શિરસાવ ઘ કરી, તદનુસાર વર્તવા જીવતાં મહેનત કરી આપનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીશું આપ કિંચિત્ પણ ચિંતા કરશો નહિ ” ત્યાર પછી મહારાજે માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાને પોતાનો ઉદ્દેશ કહી તેમની સલાહ પૂછી તેમણે પણ મહારાજને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે—“ તારા તાબાના વિશ્વાસુ મનુષ્યોની સલાહ હોય તેમ વર્તવું. એ કાર્યમાં તને યશ અપાવનાર શ્રીજીમહા આ સમર્થ છે તને આજપર્યંત કોઈ પણ કાર્યમાં અપયશ મળ્યો નથી તેથી આ કાર્ય પણ તું ધૈર્યપૂર્વક અને શુદ્ધિપૂર્વક

તેને જીજ્ઞાસા અને મહારાજ સાથે સોંપાડાજી રમવાનો અધિકાર હતો.

પાર પાડશે, એવી મને ખાત્રી છે ” મહારાજે સર્વની સલાહ લીધા પછી પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવા માડ્યું.

ખાનને પૂરો વિશ્વાસ આવે તે માટે મહારાજે તેની સગવડ સાથે પોતાનાથી અને તેટલી સુવ્યવસ્થા કરવાનું કામ સપાટાબધ ચલાવ્યું. ખાનના સૈન્યને કુચરના ચંદાણુપર ચઢતા અડચણ પડે નહિ તે માટે સ્થળે સ્થળે આવેલી ઘીચ ઝાડી કાપી નખાવી રસ્તા બનાવ્યા તેના લશ્કરને જાવણી નાખવાનું વિશાળ સ્થાન જોઈએ, તે માટે ઝાડઝાખરા કાપી નખાવી એક વિસ્તીર્ણ ખુલ્લું મેદાન બનાવ્યું. માર્ગમા સ્થળે સ્થળે લશ્કરીઓની ગુમરીતે અને પ્રકટરીતે ચોડી રાખી તેનાપર ઉપરિ અમલદારો નિમ્યા અને તેમને એવી આજ્ઞા કરી કે - ‘ ખાનના લશ્કરને જે વસ્તુની જરૂર પડે તે વસ્તુઓ પૂરી પાડવી અને પ્રત્યેક સ્થળે ભિજ્યાનીની ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા રાખવી, ’ પરંતુ ખાનના સૈન્યની સગવડમાટે મહારાજે જે માર્ગ બતાવ્યો હતો તેમા એવી યુક્તિ રચી હતી કે, જેથી સૈન્યમાર્ગની આસપાસ ઘેર ઝાડી હોવાથી, પાછળ થી ચાપ છે તે સૈન્યમાર્ગમાવી જણાતું નહોતું કોઈક સ્થળે આડા-અવળા ચિહ્ના પડ્યા હતા, તેમા મોટા મોટા ઝાડ કાપીને નાખ્યા હતા, તેથી તે માર્ગ પણ બધ ચર્ચા ગયા હતા.

મહારાજે પોતાની ગુપ્ત યોજના નેતાજી પાલકર, મેરોપત પેશ્વા અને તાનાજી માણસરને કહી સંભળાવી નેતાજી પાલકરને સન્યસદિત કેાકણુમાથી બરોબર કિનારા-પરને સ્થાને બોલાવ્યો અને કિલ્લાના પૂર્વ વિભાગ તરફ તફન ઘીચ ઝાડીમા સતાઈ રહેવાનું કહ્યું, કારણ કે ખાનના મનુષ્યો તે દિશાએથી ચઢીને ઉપર આવવાનો સંભવ હતો. મેરોપત સાથે જૂના કસાયલા ચોદા હોવાથી તેને એવી આજ્ઞા કરી કે - ‘ખાનનું ધણુખડું લશ્કર જાવળી નીચે જાવણી નાખી રહેવાનું છે તેની આસપાસની ઝાડીમા તમારે તમારા લશ્કર સાથે સતાઈ રહેવું ’ નેતાજીની સહાયતામા રંધુનાથ બલ્લાળને અને મેરોપતની સહાયતામા ત્રિબક ભાસ્કરને ગોઠવવામા આવ્યા એ સર્વને એવી આજ્ઞા કરમાવી કે - ‘ ખાનનો પરાજય થતાજ રણસિંગનો નાદ થશે તે નાદ સાંભળતાજ નેતાજીએ ઝાડી બહાર આવી રંધુનું જે લશ્કર આગળ આવ્યું હોય તેનાપર હુમલો કરવો અને ગદપરથી પાચ તોપો ફૂટે તે સમયે મેરોપતે જાવળી આગળના ખાનના લશ્કરપર તૂટી પડવું, કો-ઈએ પણ અસાવધ રહેવું નહિ અને લૂટફાટ તરફ દષ્ટિ રાખવી નહિ ’ એ પ્રમાણે બાજી વ્યવસ્થા કર્યા પછી ગદપર જે સ્થળે જેટલું લશ્કર અને જેટલી તોપો વ-જેર સામગ્રી રાખવાની અગત્ય જણાઈ, તેની વ્યવસ્થા મહારાજે સ્વત કરી લીધી સ્થળે સ્થળે નકિબ ધી કરી કિલ્લાના પાછલા વિભાગના પ્રત્યેક છુરજપર પચાસ મનુષ્યો અને આગલા વિભાગના પ્રત્યેક છુરજપર સો મનુષ્યો ગોઠવ્યા એ ઉપરાંત કિલ્લાના દરવાજા આગળથી તે અદરના ચોક પર્યંત પુષ્કળ સિગ્નલ્સો ગોઠવી દીધા તેમના નાપકોને એવી સૂચના આપવામા આવી કે - ‘ હું ગદપરથી નોંચે ઉતરવાનું શરૂ કરીશ ત્યારે સરણાઈ વાગશે, તે સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવજો અને મુલાકાત માટે નક્કી કરેલા સ્થળથી તીર જઈ શકે એટલે દૂર કમાન ડા

પાસેના થાણામાં રહેજો ' એ પ્રમાણે કિલ્લાના દરવાજા પાસેથી મુલાકાત લેવાના સ્થાન સુધી પ્રત્યેક થાણામાં હજાર બેહજાર સિપાઇઓ ઉભા રહે એવી વ્યવસ્થા કરી, અને થોડાક ચુટી કહાડેલા મનુષ્યો છેવટસુધી સાથે રહે એવી ગોઠવણ કરી

ગદ નીચેના જુરજ પાસે ખુલ્લુ સ્થાન હતું ત્યાં ખાનની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી તે સ્થળે એક સુદર અને લવ્ય મડપ તૈયાર કરાવ્યો તેમાં એક મુખ્ય આસન અને બે ત્રણ નાના આસનો બનાવ્યા મુખ્ય આસનની વેદી ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ બનાવી હતી તેનાપર સુદર છત જડી લઇ આસપાસ મોતીની ઝાલરો લટકાવી હતી મડપમાં ગાદી અને નાના તથા મોટા, લાખા તથા ગોળ તકિયા વગેરે સુદર રીતે ગોઠવ્યા હતા એ પ્રમાણે મડપમાં એકથી એક ઉત્તમ બેઠકો બનાવી સર્વ મડપ સુદરરીતે શણગાર્યો હતો

સવ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કર્યો પછી મહારાજે અશ્વજીવખાનને મળવા આવવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો ખાન પોતાના લશ્કરસહિત રસ્તોડીના કુશરપરનો રસ્તો સ્વચ્છ કર્યો હતો, તે રસ્તે આવવા નીકળ્યો એ સમયે તેણે પોતાની તોપો વગેરે વજનદાર સામાન સાથે રાખ્યો નહોતો,^૧ એવું કહેવામાં આવે છે રસ્તોડીનો કુશર ઉતરીને ખોને પારા પાસે કોયનાને કિનારે પડાવ નાખ્યો એ માર્ગ ઉપર ચઢતા તેના લશ્કરને અતિશય ત્રાસ પડ્યો તેના લશ્કરના પહોણ સિપાઇઓ કહેવા લાગ્યા કે—“ શિવાજી કુદ છે તેની યુક્તિ અને પ્રપચ કોઇ જાણી શકતું નથી આવે વિકટ સ્થાને ચઢી ગયા પછી આપણો કાઈ પત્તો લાગશે નહિ ” એ ઉદ્ગાર અશ્વજીવખાનને કાને ગયા હતા, પરંતુ તેની શુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ હોય એમ લાગતું હતું આવી યુક્તિથી શિવાજીમહારાજ અવશ્ય આપણા તાબામાં આવશે, એવી તીવ્ર આશા ઉત્પન્ન થવાથી ખાનસાહેબે તેમને મળવા જવાનું સાહસ કર્યું હતું ખાનની ઊવણી થવાની હતી તે વ્યથે મહારાજે તણુ, રાવટી, મડપ, વગેરે વિપુલ સામગ્રી તૈયાર રાખી હતી, તેમજ લશ્કરને માટે અગત્યના સરસામાનનો પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો હતો મહારાજની સુવ્યવસ્થા જોઇ ખાન ઘણાજ ખુશ થયો એ સર્વ જોતાજ ખાનને સ્પષ્ટ જણાયું હતું કે—“ શિવાજીમહારાજનું અત કરણ —મારાસ બંધી-નિકપટી છે તે વગરઅડચણે મારી મુલાકાત લેશે, એટલે મારેા સકલ્પ સિદ્ધ થશે ”

જાવળી જઈ પહોચતાજ ખાને કૃષ્ણાજી બાસ્કરને ૨ ગદપર મોકલી મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે—“ હું નીચે આવી પહોચ્યો છું મુલાકાત કરવા સત્વર આવવું વિલંબ કરવો નહિ ” વકીલ સંદેશો લઈને ગદપર ગયો મહારાજ અને વકીલ વચ્ચે લૌકિક વ્યવહાર પ્રમાણે પરસ્પર વાતચિત થયા પછી મહારાજ તેને એકાત સ્થળે લઈ ગયા અને તેની સાથે સ્વહિતની વાતચિત કરવા લાગ્યા. વકીલે કહ્યું કે—“આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા કર્યો પ્રમાણે હું ખાનને જાવળી સુધી

૧ કેટલાક બખરકર્તા લખે છે કે, ખાને પોતાનું તોપખાનું ગદપર જતા સાથે રાખ્યું હતું

૨ શ્રી સરકાર જણાવે છે કે, તેણે ગોપીવાય પતને મોકલ્યો હતો

લાગ્યો છુ હવે એકાતમા તમારી અને ખાનની એમ બે મુખ્ય મુખ્ય મોટા મા-
ણસોની મુલાકાત કરાવીશ તે સમયે આપ પ્રબળ પરાક્રમ અને શૌર્ય બતાવી સ્વ-
કાર્ય સિદ્ધ કરશો ” ત્યાર પછી નક્કી કરવામા આવ્યુ કે, આજથી ત્રીજે દિવસે
નક્કી કરેલે સ્થળે ખાનની અને મહારાજની મુલાકાત કરાવતી કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે
ખાન પાસે એવુ કબજુ કરાવવુ કે, મુલાકાત કરવા આવતી વખતે તેણે તથા શિવા-
જી મહારાજને બન્નેએ પોતપોતાની સાથે એક એક સિપાઈ લાવવો બીજા
મનુષ્યોને વેગળા રાખવા ખાન પાસેથી એવી કબજાત લેવાનુ મહારાજને અભિ-
વચન આપી કૃષ્ણાજી ભાસ્કર ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો ખાન પાસે જઈ તેમને
મુલાકાતની સરતો કહી સભળાવી, અને વળી ઉપરથી એવી વાક્યાવુરી ચલાવી કે,
શિવાજી મહારાજને અઘાપિપર્યંત તમારામા વિશ્વાસ આવતો નથી, તેથી આપણે
સકંપ સાધ્ય કરવા મહારાજ કહે છે તે સરત કબજુ કરવામા આપણને અડચણ નથી
ખાનને એવી ઉતાવળ થઈ રહી હતી, કે શિવાજીમહારાજ કયારે પોતાના હાથમા
સપડાય ' તેથી તેણે મહારાજની સરત કબજુ કરવામા કંઈ પણ આનાકાની કરી
નહિ મહારાજની સરત તત્કાળ માન્ય થઈ મુલાકાતની જગ્યા કેવી રીતે તૈયાર કરી
છે, તે તપાસવા માટે ખાને પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યો મોકલ્યા તેમણે આવી ખાનને
નિવેદન કર્યું કે, સ્થાન મોટુ છે તેની પાસે લસ્કર આદિ કંઈ રાખ્યુ નથી

અતે મુલાકાતનો સમય થયો ખાન પોતાની સાથે પદરસો સિપાઈ લઈ
નીકળ્યો એ બોધ કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે? કહ્યું કે, આપની સાથે મુલાકાતને સ્થળે
આટલા બધા સિપાઈ લઈ જવાથી શિવાજીમહારાજને આપના ઉપર વિશ્વાસ
આવશે નહિ અને કદાચ તે ગઢપરથી નીચે પણ ઉતરશે નહિ ' તમે બાદશાહી
વજર તેમજ સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષ છો આપની પાસે શિવાજીમહારાજ કેવળ
તૃણવત છે તેમને પકડવા માટે આટલી બધી તૈયારી શામાટે? સરત પ્રમાણે તેઓ
માત્ર એક સિપાઈ સાથે લઈ આપને મળવા આવશે, તેથી આપે પણ એકજ
સિપાઈ સાથે લઈ મળવાને સ્થાને જવુ, એજ યોગ્ય છે ૨ ગર્વિષ્ટ ખાનને એ
વાત પસંદ પડી તેણે પોતાના મનુષ્યોને માર્ગમાજ સ્થળે સ્થળે ઉભા રાખ્યા,
અને કેટલાક મનુષ્યોને મુલાકાતના સ્થાનથી વેગળે તીર જઈ શકે એટલે દૂર થાણા-
પર રાખી પોતે પાલખીમા બેસી મડપ આગળ ગયો પોતાની સાથે બે હજુરીઆ
અને સૈફ બા નામક લોકડીપટા રમવામા હોશિયાર એક સિપાઈ અને કૃષ્ણાજી
ભાસ્કરને લઈ ખાન મડપમા આવ્યો તેના અંત કરણમા એવીજ ઈચ્છા હતી
કે -“ સરત પ્રમાણે શિવાજીમહારાજ મુલાકાત લેવા આવે, એટલુ જ બસ છે
હુ તેને તત્કાળ કેદ પકડી મારી સાથે લઈ જઈશ મારા આગળ તેનુ બળ કેટલુ ?”

૧ પ્રો સરકાર જણાવે છે કે ગોપીનાથ પટે તેને એ પ્રમાણે કહ્યું

૨ ચોવાડામા લખ્યુ છે કે, ખાનને તેડવા માટે મારોપત અને શામરાજપતને
મોકલ્યા હતા. ખાન ચાર હબર મનુષ્યો સાથે લઈ, પાલખીમા બેસી આવવા તૈયાર થયો
તે સમયે તેમણે તે મનુષ્યોને વેગળે રાખવાનુ તથા પાલખી પણ વેગળી મૂકવાનુ ખાનને
કહ્યું હતું

ખાનને સ્વબળપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી, સાધારણરીતે કચેરીમા જવા નીકળતો હોય તેમ તૈયાર થયો શરીરપર મજલીનનો ઝીણો અગરખો હતો હાથમા માત્ર એક તલવાર હતી અફઝલખાન પહેલાજ મડપમા જઈ ખેડો અને મહારાજને તેડવા પોતાના વકીલને ગઢપર મોકલ્યો તેના કહેવાથી મહારાજે જાણ્યું કે, એક શર સપાઈને સાથે લઈ ખાન મડપમા ખેડો છે શિવાજીમહારાજે ખાનને કહા-વ્યું કે - ' જો તમે ફક્ત એકજ હજુરીઆ સાથે મડપમા ખેસશો તોજ હું નીચે ઉતરીશ ' એ સાંભળી ખાને પોતાની સાથેના સૈદ બા નામક સિપાઈને પણ મડપ બહાર જવાની આજ્ઞા કરી

શિવાજીમહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારનો સર્વ બદોબસ્ત કર્યા પછી સ્નાન, દેવ-પૂજા આદિ નિત્યકર્મ કર્યું તેમણે ભવાનીદેવીનું સ્મરણ કર્યું એ જીવ સંતોસદને પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે દેવીની અત કરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરી ગૃહગૃહ કંઠે પ્રાર્થના થવાથી ભવાનીદેવી મહારાજના શરીરમા પ્રવેશ કરી બોલ્યા કે - " અરે પુત્ર ! ચિતા ના કર આ સમયે હું તારી પાછળજ ઉભી છું, ખાનને મોહમા નાખી તારી સમક્ષ લાવી છું, માટે તું નિર્ભયચિત્તે, હિમત રાખી તેનો વધ કર તેનું માથું કાપી મારી સમગ્ર અર્પણ કર મારા લલાટમા તેના રક્તનું તિલક કરી-મહિષનું બળિદાન આપી-મને સતુષ્ટ કર " પાસે ઉભેલા કાગ્જારી-ઓએ દેવીના શબ્દો નોંધી લીધા શરીરમાથી દેવીનું ચૈતન્ય નીકળી ગયા પછી મહારાજ સાવધ થયા, ત્યારે કારભારીએ તેમને તે શબ્દો વાંચી સંભળાવ્યા એ સાંભળી મહારાજને અધિક ઉત્સાહ થયો તેમણે પોતાના સર્વ સરદારોને ઉદ્દેશી કહ્યું કે - " હું જીવનને તુલ્યસમાન સમજી શત્રુના શરીરપર ધસી જઈ છું તેમા વિજય મળે તો સારી વાત છે, પરંતુ જો કંઈ બીજુંજ અને તોપણ તમે ગભરાશો નહિ નિશ્ચય કરેલી યોજના પ્રમાણે શત્રુપર હુમલો કરજો, તેમને પાયમાલ કરજો અને રાજ્યનું રક્ષણ કરજો તમે સર્વ શરવીર અને પરાક્રમી છો તમારા ઉપરજ મારો સર્વ આધાર છે તમારા જેવા પ્રમાણિક અને શરા પુરષોની સહાયતા હોવાથી આપણે યવનોથી જરા પણ બીવાનું નથી આ સમયે સર્વેએ પોતા-પોતાનું શૌર્ય અને પરાક્રમ પૂરેપૂરે અજમાવવું તમારી મદદ હોવાથીજ હું અફઝલખાનને તુચ્છ ગણુ છું મે આજપર્યંત જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સર્વ તમારી સહાયતા અને શૌર્યનું ફળ છે એ યશોધનનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રાણની દરકાર ન કરતા, આવા કઠિન પ્રસંગે શૌર્ય બતાવશો તો તમારી કીર્તિ અધિકજ વૃદ્ધિ પામશે " વીરોત્સાહને ઉત્તેજીત કરનારા વાક્યો સાંભળી સર્વ મનુષ્યના શરીર-મા સ્ફુર્તિ આવી અને તેઓએ કહ્યું કે, ' આપ અમને જે જે આજ્ઞા કરશો તદ્દનુસાર વર્તવાને અમે યત્નિચિત્ત પણ વિલબ કરીશું નહિ તેમ કરવામા અમારા પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડશે તોપણ અમે પાછા હટીશું નહિ જે શરીર એક વખત આપના ચરણમા અર્પણ થયું છે, તે હવે અમારે નથી સ્વામીના કાર્યમા તે શરીરનું પતન થાય તો તેમાજ અમે અમારે મહદ્બુધણ સમજીશું "

તાબાના મનુષ્યોમા ઉત્સાહ અને અભિમાન જાગૃત કરી અને તેમની સાથે

કંઈક અજત્યની વાતચિત કરીને શિવાજીમહારાજ ગદ નીચે ઉતરવા તૈયાર થયા તેમણે શરીરપર બખ્તર પહેરી, ઉપર ઝખ્ખો પહેર્યો, તેજ પ્રમાણે માથાપર બખ્તર-ટોપી મૂકી તેપર પાલડી પહેરી મળખૂત કછોટો વાળી, ઉપર ચોરણું પહેર્યો એક હાથમા બજર લઈ તેને અગરખાની બાયમા સતાડયુ અને ડાબા હાથના પગ-મા વાધ-નખ પહેર્યા એ પ્રમાણે વસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઈ મહારાજને પુન દેવીના દર્શન કરી માતા જીળખાઇના ચરણમા મસ્તક મૂકી ગદ નીચે ખાનની મુસાકાતે જવાની આજ્ઞા મારી જીળખાઇએ ગદગદ કહે કહ્યું - 'પુત્ર ! જગદ બાની કૃપા-વડે તને યશ મળશે મારે તને આશીર્વાદ છે કુતીના પુત્ર ભીમ અને અર્જુન જેમ મહાપરાક્રમી ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમ ભોસલેના કુળમા તુ ઉત્પન્ન થયો છે એ કુળનું નામ જગતમા ગળની મૂક અફઝુલખાનને રણમા રાણી નાખી રાજ્ય-ની અભિવૃદ્ધિ કર શિવયા । તુ મને આજે કુતીની પકિતમા બેસાડ ખાનને જી-વતો જવા દઈશ નહિ તેનો ચિરચ્છેદ કરી લાવ ખાનને લીધેજ તારા જ્યેષ્ઠ બધુ સભાજીએ પ્રાણ ગુમાવ્યા છે, તેનું વૈર વાળ '૧

માતૃશ્રીના આશીર્વાદ લઈ મહારાજ ધીમે ધીમે ગદથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા તેમની સાથે તાનાજી^૨ માણસરે, ચેસાજી કક, હિરોજી ફરજદ, પતાજી ગોપીનાથ વગેરે પાંચપચાસ મનુષ્યો હતા મડપ પાસે આવતાજ પાકખીમાથી ઉતરી મહારાજ તાનાજી માનુસરેને સાથે લઈ મડપમા ગયા અફઝુલખાનને જોનાજ શિવાજી-મહારાજ ખીવાનો ડોળ કરી વચમા વચમા ચોબવા લાગ્યા કૃષ્ણાજી ભારકેર ખાન પાસેજ હતો તેણે ખાનને સમજવું કે, આપની ભવ્ય મૂર્તિ જોઇને શિવાજી ગભરાય છે, તેથીજ તે એ પ્રમાણે કરે છે તમારા હજુરીઆને પણ અહિંથી મડપ બહાર જવા દો, એટલે એમને આજળ આવવાની હિમત થશે વફીલ-નું કહેવું સત્ય બજ્યાતા ખાને હજુરીઆને પણ મડપ બહાર મોકલ્યો, એટલે મહારાજ અફઝુલખાન પાસે ગયા તેમના હજુરીઆના બે હાથમા બે તલવારો હતી, પણ અફઝુલખાને તેસ બધી વાધો લીધો નહિ ૩ શિવાજીમહારાજ છેક નજીક

૧ સચરીની બખરમા લખ્યું છે કે, એ પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત થશે કે નહિ, તે બાબત-ની મહારાજને શકા થવાથી તેમણે કેટલાક બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને કશી, ગયા વગેરે સ્થળે મોકલ્યા હતા અને પોતાના માણુ જતા પોતાનું ઉત્તરકાર્ય તે પુણ્યક્ષેત્રોમા કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી હતી, તેમજ તેમણે બ્રાહ્મણને પુષ્કળ ગોમદાન કર્યા અને પોતાની ફાદી કઢાવી નાખી એ સર્વ^૧ એઈ જીળખાઇના હૃદયમા ધણો ખેદ થવાથી રડવા લાગ્યા તેથી મહારાજ તેમને વગેરે સ્થાને સજ્યા હતા

૨ સલાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, જિવા મહાલ્યા અને સલાજી કાવજી એ બંને સાથે હતા પ્રી સરકાર અને મિ કિકેડ પણ આ વાત ખરી માને છે પોવાડામા લખ્યું છે કે, જિવાજી મહાલદારને પોતાની તલવાર મકંઠા આપી હતી અને તેનેજ પોતાની સાથે લીધો હતો ત્રાટ ડક જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે તાનાજી માણસરે હતા,

૩ પ્રી સરકાર જણાવે છે કે, મડપમા તે વખતે આઠ માણસો હતા. અફઝુલખાન, તેનો વફીલ અને બે હજુરીઆ, મહારાજ તેમનો વફીલ અને તેમના બે હજુરીઆ તે

આવી પહોંચ્યા ત્યારે ખાન ઉભો થઈ તેમને આલિંગન કરવા માટે એ ત્રણ પગલા આગળ આવ્યો એ સમયે ખાન એકદમ ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો તેની સપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે, શિવાજી નિશ્ચય હોવાથી સહજવારમાં આપણા તાબામાં સપડશે, કારણ કે ખાનનું શરીર ઉંચું અને જબ્બદસ્ત હતું, ત્યારે શિવાજી મહારાજનું શરીર ઠીંગણું અને બાધો પાતળો હતો. કૃષ્ણાજી ભારકરે શિવાજી પ્રમાણે પરસ્પર ઓળખ કરાવ્યા પછી એકબીજાને આલિંગન કરવા હાથ લખાવ્યા, એટલે ખાને ઝડપ કરીને મહારાજનું માથું પોતાની ડાબી બગલમાં સખતરીતે દબાવી દીધું હાથમાં કટાર હતી, તેનું આન વેગળું ફેંકી મહારાજની કુખમાં ખોસવાનો વતન કર્યો; પરંતુ તેમણે અખતર પહેરેલું હોવાથી શરીરમાં કટાર વાગી નહિ પણ અખતરમાં વાગવાથી ખખડાટ થયો ખાનેજ પ્રથમ દગો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે હવે ઇચ્છા પ્રમાણે કરવામાં આપણને હરકતજ નથી, એવો વિચાર કરી મહારાજે ડાબા હાથમાં વાધ-નખ હતા, તે ખાનના પેટમાં ખોસી દીધા અને જમણા હાથમાં ખજર હતું, તે પણ તેના પેટમાં ખોસી દીધું, તેમજ તેની બગલમાંથી ચપળતા પૂર્વક પોતાનું માથું ખસેડી લીધું વાવ-નખ ખાનના પેટમાં પ્રવેશ થતાજ તેના પેટમાંથી આતરડા બહાર નીકળી પડ્યા ખાને એક હાથે આતરડા ઝાટી લઈ મહારાજને પોતાના હાથમાંની તલવારનો એક સખન ઝટકો માર્યો તે તેમણે ફેંકે મારી ચપળતાથી ચૂકી દીધો, પણ માથાની પાછડીમાં ઝટકો વાગવાથી થોડાક ધા પડ્યો મહારાજે પળવારમાં ખાન ઉપર તલવારનો એક બીજો ધા કરી

આગળ વધીને એમ પણ જણાવે છે કે, જાણકેઈ બડખારમાંથી નિશ્ચય થઈને શરણે આવતો હોય, એમ મહારાજ ખાન પાસે જતી વખતે દેખાતા હતા અફઝુલખાન પાસે માત્ર વલવાર હતી બાકીખાન જણાવે છે કે, બંને અશસ્ત્ર હતા

૧ ગ્રાંટ ડર લખે છે કે, પરસ્પર આલિંગન કરતી વખતે શિવાજી મહારાજે પ્રથમ ખાનના પેટમાં વાવ-નખ ખોસી દીધા સર્વે મરદી બખરોમાંનો મૂળ લેખ એકસરખોજ છે મોડકૂત આદિલશાહના ઇતિહાસમાં અફઝુલખાનના વચની હકીકત ભૂરી રીતેજ વર્ણવી છે તેમાં લખ્યું છે કે, અફઝુલખાન આગળ પોતાનું કંઈ ચાલશે નહિ એવું જાણી મહારાજે તેની સાથે મઠી કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેની બવણીમાં જઈ અત્યંત તીવ્ર પણે બતાવી તેમને પ્રતાપજીવ મિત્રબાની માટે આમત્રણ કર્યું મહારાજપર વિશ્વાસ રાખી ખાન પોતાના દશગાર મનુષ્યો સાથે જઈ ઉપર આવ્યા એટલે મહારાજના સશસ્ત્ર સિપાહીઓ ખાનપર વૂંટી પડ્યા અને તેને મારી નાખ્યો ‘બુસાતી મુસ્લમાનીન’ નામ્ન બખરમાં પણ એવજ લખ્યું છે (પૃ ૫૬૬ જુઓ) મિત્રશુભની બખરમાં અને પોવાડામાં લખ્યું છે કે, તેમણે પરસ્પર કાન્યુકત સલાપણ થયા પછી ફરં યુદ્ધ થયું કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, મહારાજે મુલાકાતને માટે આવેલા લપકાળ વ તથા ઉભો કર્યો હતો તેથી ખાનને તેમનાપર ચુસ્તો આવ્યો રોડાવકર જણાવે છે કે, મહારાજે પોતાના લેલવન આડું મદર્શન કર્યું તે બદલ ખાને મહારાજના વકીલ પાસે નાણુગી બતાવી, બાકી વકીલે તેનું સમાવાન કર્યું કે આખરે તો એ બધુંએ વિનપુરસકારનેજ મળવાનું છે તવારીખ-ઈ-શિવાજીમાં એવું લખેલું છે કે, તેમને થોડી ખોલાચાલી થઈ અને ખોલીનાથ થતે મહારાજને ખાનની માફી માગવાનું કહ્યું મહારાજ ખાનની માફી માગવાને નીચા નમ્યા એટલે ખાને તેમનું માથું દબાવીને વલવારનો ધા કર્યો એટલે મહારાજે તેના પેટમાં વાધનખ ખોસી દીધા

તેને તલ્લન ધાયલ ક્યોં તેના હાથમાની તલવાર ઝુટાવી લેવા માડી, ત્યારે ખાને મોટેથી ચીસો પાડી કે -“ માર્યો, માર્યો, દંગો, દંગો, ધાઓ રે ધાઓ ” એ શબ્દો કાને પડતાજ વેગળે ઉભેલા, ઉભય પક્ષના મનુષ્યો દોડી આવે તે પહેલાજ સદબાદ ત્યા ધસી આવ્યો અને તલવારવડે પટા ફેરવતા મહારાજને ધા કર્યો મહારાજને જીવામહાલિયા પાસેથી પટો લઇ જમણે હાથે પહેરી લીધો અને ડાબા હાથમા ખજર લઇ તેઓ તેના ધા ચૂકવવા લાગ્યા, એટલામા જીવા મહાલિયાએ સેદબાદના ખલા ઉપર તલવારનો ધા કરી તેનો પટાવાળો હાથ કાપી નાખ્યાથી તે ધાયલ થઇ પડ્યો. ૧ ત્યાર પછી ઉભય પક્ષના સિપાઇઓમા રણસગ્રામ ચાલ્યો એ ગડબડમા ખાનના મનુષ્યોએ ચાલાકી વાપરી ખાનનું શબ પાલખીમા નાખી ચાલવા માડ્યું ૨ થેસાજ કક અને તાનાજ માણસરેએ પણ મહારાજને સુખરૂપ બહાર કાઢ્યા, પછી તેઓ ખાનની પાલખી પાછળ ધસ્યા તેમણે બોઇ લોકોના પગ ભાગી નાખી પાલખી નીચે પાડી દીધી અને ખાનનું માથું કાપી રમાલમા બાધી લાંબા ૩ એ તોફાન વખતે કૃષ્ણજી નામક એક કારભારી અફસુસખાનની સાથે હતો ખાનની એવી રીતિ જોતાજ તેણે મહારાજ ઉપર ધસી જઇ તલવાર ઉગામી મહારાજને તેના બે ત્રણ ધા ચૂકાવી દીધા અને કહ્યું કે -“ બ્રાહ્મણને મારવો નહિ, એવી પિતાની આજ્ઞા છે, માટે તું અહિથી એકદમ ચાલ્યો જ ” એમ કહી તેને જતો કર્યો ૪

એ સર્વ તોફાનમાથી બહાર નીકળી મહારાજ સુખરૂપ કિલ્લાના દ્વાર આગળ આવી પહોચ્યા તે સમયે બેચાર ધડી દિવસ બાકી રહેા હતો આગમચથી કરેલા સ કેત પ્રમાણે તોપો ફૂટી અને રણશિંયુ ફૂકાય તોપોના અવાજ કાને પડતા

૧ ચિત્રણીસે લખ્યું છે કે, તેને થેસાજ કકે મારી નાખ્યો ૩૬ કહે છે કે, તાનાજ માણસરે અને શિવાજીમહારાજ એ બન્નેએ મળીને તેને મારી નાખ્યો

૨ સલાસદ અને ચિત્રગુપ્તે લખ્યું છે કે, ખાન સ્વત ચેડીપરથી ફૂટીને નાસી બયો અને તેણે “ દંગો, દંગો ” એવી મોટેથી ચીસો પાડી ત્યારે તેના માણસો દોડી આવ્યા અને તેને પાલખીમા નાખી લઇ ગયા

૩ ૩૬ લખ્યું છે કે, ખાનનું માથું ખડું માલેએ અને એક બીજાએ કાપી હાજર કર્યું હતું ચિત્રગુપ્ત અને સલાસદે લખ્યું છે કે, મહારાજની આજ્ઞાપરથી સલાજ કાવજીએ તે લાવી આપ્યું ચોવાડામા લખ્યું છે કે, સલાજ કાવજીએ પાલખી ઉચકનાર બોઇલોકોના પગ ભાગી નાખ્યા અને મહારાજને પોતેજ ખાનનું માથું કાપ્યું

૪ ચવની બખર અને રાજપુરના અચેજ વખાસ્વાળાઓના લખાણપરથી પ્રે સરકાર જણાવે છે કે, અફસુસખાન પોતેજ પોતાના દયાનો ભોગ થઈ પડ્યો તે પોતે મહારાજને દગાથી પકડવાની કે વડ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને આવ્યો હતો અને જો તે તેવાજ દગાને ભોગ ન થવાની કાળજી રાખે નહિ તો તેને ગાડોજ અણવો જોઇએ મી કરકરેઆ અને ન્યાયમૂર્તિ શનાડેએ મરાઠી બખરમાની આપેલી હકીકત સાચી છે, એમ સાબિત કરેલું છે આ બધા વિવાદપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, શિવાજીને દગાથી મારવાની કે પકડવાની ખાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તેનાજ સપાટામા પોતે ન આવી જઇ, એવી કાળજી રાખવાની મહારાજને આવશ્યકતા હતી

ખાનની જાવણીના મનુષ્યોએ જાણ્યું કે, ખાનની મુલાકાત થઈ તેની ખુશાલીમાં લોપો કૂટ છે તેઓ શ્રમણમાજનરણા હતા પ્રથમથી થયેલી ગોઠવણ પ્રમાણે નેતાજી પાલકર ખાન સાથે ચંદ ઉપર મડપ આગળ આવેલા પદરસો મનુષ્યો ઉપર તૂટી પડી એટલામાં તેના માણસો ખાનનું માથું કાપી ગઢપર લઈ ગયા એ સમાચાર સાંભળ્યાથી ખાનના માણસો ગભરાઈ ગયા નેતાજી પાલકરના મનુષ્યોએ તેમના પર હુમલો કર્યો, તે વખતે તેમની બહુ દુર્દશા થઈ, તેમ છતાં તેઓ શરવીર અને રણુમાં કસાયેલા ચૂરી કઢાડેલા લડવૈયા હોવાથી તેમણે માવળીઓ સાથે ધણા વખત યુધ્ધી લયમંકર યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ અતે તેમનો પરાજય થયો માવળીઓના હાથમાં જેટલા પકાણો આવ્યા તેટલાને તેમણે કાપી નાખ્યા

મોરોપત પિંગળેએ પણ પૂર્વસંકેત પ્રમાણે ખાનના જવળી પાસેના લશ્કર પર અચાનક હલ્લો કર્યો શત્રુઓ અચાનક હુમલો કરશે, એ તેમના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું તેઓ તદ્દન નિશ્ચિત રહ્યા હતા, તેથી તેમના પર એકાએક હુમલો થતાં તેઓ ગભરાઈ ગયા, તેમ છતાં તેઓ મરણપર્યંત લડ્યા અને તેઓ વિખરાઈ જઈ નાસી છૂટ્યા મહારાજે પોતાના સરદારોને આજ્ઞા કરી હતી કે—‘શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી જે કોઈ શરણે આવે તેને મારી નાખવો નહિ’ તેથી પુષ્કળ સિપાઈઓ શરણે આવ્યા કેટલાક સિપાઈઓ કેટલાક દિવસ યુધ્ધી આસપાસના ઝાડીવગડામાં નાસતા-સંતાતા-ફરતા હતા તેમને તેમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગજ જડતો નહોતો એવા દુઃખી અને કંઠાલ થયેલા ધણા મો-ગલસિપાઈઓને મહારાજના સિપાઈઓ પકડી લાવ્યા^૧

શત્રુના જે સિપાઈઓ પકડાયા હતા, તેઓની માથે મહારાજે પોતાની હમેશની નીતિ પ્રમાણે ઉદારતા અને મમતાભરેલી વર્તણૂક ચલાવી તેમની યોગ્ય ઘરદાસ કરી અને વાટખર્ચી આપી તેમને મુક્ત કર્યા જે અમીરઉમરાવો પકડાયા હતા, તેમનું યોગ્ય સન્માન અને આતિથ્ય કરી વસ્ત્ર તથા ધોડા વગેરે આપી ગૌરવપૂર્વક વિજયપુર જવાની રમ્મ આપી મહારાજના હૃદયની ઉદારતા જોઈ પકડાયેલા મરાઠા સિપાઈઓમાંથી કેટલાક તેમની નોકરીમાં ગ્રહેવા તયાર થયા, તેમને મહારાજે પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા એ સમયે ઝુઝારરાવ ધાટજે નામક એક શરવીર સરદાર મહાગજના તાબામાં આવ્યો હતો તેના પિતા અને શાહજીરાજ વચ્ચે પરમ રનેહભાવ હતો, તે મહારાજ જાણતા હતા, તેથી મહારાજે તેને પોતાની પાસે રહેવાનો ધણા આગ્રહ કર્યો, પરંતુ ધાટજેએ તે માગણી સ્વીકારી નહિ, ત્યારે તેને વસ્ત્રાલકાર વગેરે અર્પણ કરી અતિ સન્માનપૂર્વક વિજયપુર મોકલી દીધો એ ઝપાઝપીમાં અશ્વજીખાનનો પુત્ર કાઝલખાન રણુમાં ધાયલ થઈ નાઠો હતો તે પોતાના પગે પાટા બાધી ઝાડીમાં લપાતે સંતાતા નાસી જતા હતો

૧ શ્રી સરકાર જણાવે છે કે, રાજપુરના અગ્રેજ વેપારીઓના મળેલા પત્રમાં જણાવે માણસો કેદ થયેલા હોવાનું જણાવ્યું છે

૨ શ્રી સરકાર જણાવે છે કે, આ કેદ થયેલા માણસોમાં ખાનના બે ભીંરા, એક મિટ્ટા સરદાર, લિખાણ લોસરને અને ઝુઝારરાવ ધાટજે જણાવેલા

તેને અને અફઝલખાનના કુટુંબના ઇતર મનુષ્યોને ખુલ્લો કાકડેએ^૧ પકડ્યા, ત્યારે તેઓએ તેને લાચર આપવાનો લોભ ખતાવ્યાથી તેણે તેમને કાંચનાના કિન રા-પર કરાડમા સુરક્ષિત પહોંચાડી દીધા. તેમને મહારાજ સમક્ષ લાવ્યો. નહિ એ વાત જાણવામા આવતા મહારાજે કાકડેને દેહાનદ કરી શિલા કરી.

એ યુદ્ધમા મહારાજને પુષ્કળ લૂટ મળી. સો પોણાસો લાથી સાત આઠ હજાર ઘોડા, હજાર બારસો ઉટ, સર્વ તોપખાનુ અને બે ત્રણ હજાર બળદ, દસ બાર લક્ષ મહોરો, હોન વગેરે રોકડ નાણુ, બે ત્રણ લાખની કિંમતનુ મોનુ, રત્ન, મોતી વગેરે જરજવાહીર, આશરે બે હજાર ગાડા ભરાય તેટલા વસ્ત્રો, તણુઓ રાવડીઓ, પાલા વગેરે ચારીને ઉપયોગનો પુષ્કળ સામાન તેમને લૂટમા મળ્યો.^૨ એ ઉપરાંત ખાનના લશ્કરના ધણા મરાઠા સિપાઇઓ મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઔદાર્ય બેધ યકિત થયા હતા, તેઓ પોતાની ગજબુશીથી તેમની નોકરીમા રહ્યા, તેથી તેમના લશ્કરમા વિશેષ વૃદ્ધિ થઇ.

શિવાજીમહારાજે ખાનનુ માથુ લવાનીદેવી સમક્ષ ધણું દેવીના દર્શન કર્યા પછી તેઓ માતુશ્રીના દર્શન કરવા ગયા પોતાનો પરમપ્રિય પુત્ર વિજય પાત્રી, મુખરૂપ ગઢ ઉપર આવી પહોંચ્યાથી જીજ્ઞાસાને અતિશય હર્ષ થયો માતાએ પ્રિય પુત્રને છાતીસરસો આપીને કહ્યું કે—“ પુત્ર સલાજીનું વેર વાળી, તે મારા નેત્રની સાર્થકતા કરી છે સિપાઇગિરીની હદ વાળી છે તને યશ પ્રાપ્ત થયો, એજ તારૂં મહદ્દલાચ સમજવુ બેધએ શત્રુનો વધ કરી મુખરૂપ મને એટલો, એટલો મારા મનથી આજે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો.” માતાએ મહારાજના માથાપરથી ઓવારણા ઉતાર્યા જે જે મનુષ્યો તેમની સાથે ગયા હતા, તેમને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલકાર આપી તેમની પદવી વધારી તેમણે તેમની મૃતિ કરતા કહ્યું કે—“તમારી સર્વની સહાયતા હતી તોજ શિવાજીને વિજય પ્રાપ્ત થયો.” જીજ્ઞાસાએ આજના વિજયનો યશ શિવાજીમહારાજના સહાયક મનુષ્યોનેજ આપી તેમના અત કરણને ઉત્તેજિત કર્યા.

શિવાજીમહારાજ પોતાના લશ્કરની સ્થિતિનુ નિરીક્ષણ કરવા માટે ગઢ નીચે ગયા અને યુદ્ધમા ધાયલ થઈ પડેલા મનુષ્યોની સેવાશુશ્રૂષા યોગ્ય પ્રકારે થાય એવી ગોઠવણ કરી મહારાજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસે જઈ તેમના સ્વાસ્થ્યસમાચાર પૂછ્યા. તેમને શારીરિક વેદના વિશેષ જણાય નહિ, તેથી તેમની સાથે મધુર અને

૧ ચિટણીસ અને શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, ખડોજ ખોપડા નામક આવળો-ઝોનો એક મુખ્ય સરદાર અફઝલખાનના તાબામા હતો તેણે ખસો સિપાઇઓની સહાયતાવડે ફાજલખાન અને ખાનના કુટુંબકબિલાને કરાડ મુઘી પહોંચતા કર્યા પાછળથી મહારાજના સિપાઇઓને હાથે ખડોજ કદ પકડાયો, ત્યારે તેઓ સિત્તેજ કરવામા આવ્યો. સહાસદ લખે છે કે, ઇતર સરદાર સાથે ફાજલખાનને ધણુ પકડી લાવ્યા હતા તેને મહારાજે યોગ્ય સન્માન આપી છોડી દીધો હતો.

૨ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, ૧૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડા, ૧૨૦૦ ઉટ, ૨૦૦૦ બાસહી કાપડ અને ઈંચક લાખનો અવેજ મળ્યો.

ઉત્તેજક સંભાષણ કર્યું રણુમા મૃત્યુ પામેલા પ્રત્યેક સિપાઇની યાદી કરાવી, તેમના સ્ત્રીસતતિપ્રત્યે શોકસહાનુભૂતિ દર્શાવી આત્માસન આપ્યું અને તેમના નિર્વાહમાટે પગાર આપી આપ્યા સમરભૂમિમા મૃત્યુ પામેલા અમલદારોને વતન વગેરે ધનામ આપ્યા હતા, તે તેમની પાછળ તેમના વશજીને વશપરપરા માટે આપવામા આવ્યા યુદ્ધમા ધાયલ થયલા સિપાઇઓને શરીરે પડેલા યા મહારાજે પોતાની નજરે જોઈ ધાના પ્રમાણુમા કાઢને બસો, કાઢને સો અને કાઢને પોણોસો હોતના ધનામ આપ્યા, ઉપરાત યોગ્યતા પ્રમાણુ કાઢને પાંધડી, કાઢને શેલા અને કાઢને સોનાના કડા ધનામ આપ્યા જેઓ મોટી પદવીના સરદાર અને અધિકારીઓ હતા, તેમને મડિલ, ઝબ્બા, સોનાના કડા, કદમાળા, શિરપેચ, મોતીના તુરા, વીંટીઓ તેમજ ઘોડા વગેરેના ધનામ આપ્યા કેટલાક અધિકારીઓને ગામ તથા જમીનોના ધનામ આપ્યા, તેમજ જે મનુષ્યની જેટલી બહાદુરી જોઈ તેના પ્રમાણુમા તેમને મોટે હોદ્દે ચઢાવ્યા પાયદળ સિપાઇઓને ઘોડેસ્વાર બનાવ્યા, કેટલાકને સરદારી આપી, કેટલાકને પાલખી તથા અબદાગીરીઓ આપી અને યુદ્ધમા મૃત્યુ પામેલા કેટલાક પુરુષોના યુવાન પુત્રોને બોલાવી પોતાની પાસે નોકરીમા રાખ્યા

શિવાજીમહારાજે તાબાના સર્વ મનુષ્યોનો મોટો સમારલ કરી, સર્વ સમક્ષ યોગ્ય પુરુષોને યોગ્ય ધનામો અને વિશેષ અધિકાર આપ્યા વળી જેઓએ બહાદુરી બતાવી હતી, તેમની સર્વ સલાજીનો સમક્ષ સ્તુતિ કરી, તેથી સર્વને અતિશય ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયા મહારાજની ઉદારતા, દયાળુપણ અને ગુણુની કદર કરવાની એવી ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિ જોઈને પ્રત્યેકને વિશેષ તેજસ્વિપણુ, ઉત્સાહ-પૂર્વક અને પ્રમાણુકપણુ નોકરી કરવાનો ઉમંગ થયો હતો એ સમયે મહારાજ પતાજી ગોપીનાથને^૧ પણુ વિસર્ધો નહોતા વકીલનુ કામ કુશળતાથી કરવા માટે તેને હિવરા ગામ અને પુષ્કળ ધનામ આપ્યું, તેજ પ્રમાણુ વિશ્વાસરાવને પણુ જન-સુસનુ કામ ઉત્તમ પ્રકારે કરવા માટે મોડું ધનામ આપ્યું

એવો મોટો વિજય પ્રાપ્ત થવાથી પ્રતાપગઢ ઉપર તેમજ ઇતર સ્થાનોમા પણુ આનંદોત્સવ ઉજવવામા આવ્યો હતો સ્થળે સ્થળે વાજ ત્રાના સુસ્વરો સલાજાતા હતા, ઘેર ઘેર ધ્વજ, પતાકા અને વિજયનોરણુ ફરકી રહ્યા હતા, હાથીપરથી સાકર વહે ચવામા આવી, મહારથળના સિંહ, સાધુ અને ગોસાઇઓને દેવપૂજેપચારાઈ દ્રવ્ય મોકલવામા આવ્યું મહારાજે પોતાના સર્વ ઇષ્ટ મિત્રોને અકુલબાનનુ વધવૃત્તાન્તલખી જણાવ્યું કહ્યુંટકમા શાહજીરાજને એ સમાચાર દૂત મોકલી લખી જ-

૧ રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, દતાજી ગોપીનાથ એ મહારાજનો વકીલ હતો. તેણે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરવાથી મહારાજે તેને એક લાખ હોન અને હિવરા ગામ ધનામભર આપ્યા હતા શિ દિ મા લખ્યું છે કે, પતાજીપતને હિવરા ગામ ધનામમા આપ્યું હતું કેટલાકનુ કહેવું એવું છે કે, ખાનના વકીલ કૃષ્ણજી ભાસ્કરને ધનામની લાલચ આપીને મહારાજે તેને પોતાના પક્ષમા લીધો હતો તેનેજ હિવરા ગામ ધનામમા આપીને પોતાની નોકરીમા રાખી લીધો

મ્યાં આજે વિજય મળ્યો તે સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો વિજય માનીને સર્વ ત્ર આનંદોત્સવ કરવામાં આવ્યો તુળજપુર, પટ્ટરપુર અને શિગણપુરના દેવસ્થાનોને બ્રહ્મ કરનાર માણસનો આ રીતે વધ થયો, તેથી પુરાણોમાની કથા પ્રમાણે એકાદ રાક્ષસનો વધ થયો હોય, એમ સર્વ લોકો માનવા લાગ્યા અને તેનો નાશ થવામાં કંઈક ધ્વજરનો સંકેત છે, એમ તેઓને લાગવા માડ્યું સર્વના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનની ઉર્મિઓ ઉછળવા લાગી કંઈક સૈકાઓ થયા લોકોના હૃદયમાં આવી ટૂંતિની ગંધ-સરખી પણ ન હતી તે સમયે લોકોના મનમાં કેવી લાવના ઉછળતી હતી, તેનું વર્ણન એક પોવાડામાં કરવામાં આવ્યું છે અફઝુલખાનના વધનું વર્ણન કરવાનું દરબારના એક કવિને ખુદ જાનબાદએ કહ્યું હતું અને તે બદલ તેને એક શેર સુવર્ણ અને એક ઘોડો ધનામતરીકે આપવામાં આવ્યો હતો, એમ કહેવાય છે

જે સ્થળે અફઝુલખાનનો વધ કર્યો હતો તે સ્થળે તેનું માથું દાટી દેનાપર એક છુરજ બધાઓ અને તેનું નામ અફઝુલજુરજ પાડ્યું ખાનના હાથમાંથી મહારાજે જે તલવાર રુટવી લીધી હતી, તે તેમણે વિજયના સ્મરણચિન્હતરીકે યત્નપૂર્વક માયવી રાખી મહારાજે વિચાર્યું કે, તુળજપુરની ભવાનીદેવીના પ્રસાદવડે આપણને મહાન વિજય પ્રાપ્ત થયો છે, માટે પ્રતાપગઢ ઉપર તેની સ્થાપના કરવી એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ગડકી નદીએ મોકલી, સાથે એક શિલા મળાવી, એક કારીગરને તુળજપુર મોકલી સાની દેવીમૂર્તિના જેવીજ નવીન દેવીમૂર્તિ ધડાવી તૈયાર કરી બાલે નામક કિશ્તી ઉપરના કોટમાં વિશાળ સ્થળ જોઈ ત્યાં એક સુદર દેવાલય બધાવ્યું અને તેમાં શુભ મુહૂર્ત જોઈ, વિધિપૂર્વક, નવીન મૂર્તિની સ્થાપના કરાવી એ દેવાલયમાં નિલ પૂજા, નૈવેદ્ય અને બ્રાહ્મણોજન થવા માટે કારભારીઓ નિમી તેમને પગાર બાધી આપ્યો દેવાલયમાં ઉત્સવ આદિ ખર્ચ માટે વર્ષાસન બાધી આપ્યા તે ઉપરાંત દેવીને શૃંગારવા માટે મૂલ્યવાન વસ્ત્ર તથા સુવર્ણરત્નના પુષ્કળ અલંકારો આપ્યા એ સ્થળે તુલજપુરની પેઢેજ ઉત્સવ, બાધા, માત્રા વગેરે થાય એવી વ્યવસ્થા કરી

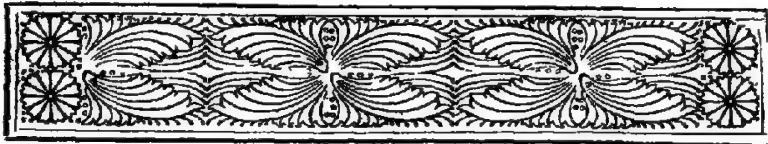
૧ કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, ચદ્રાવ મોરેને જત્યા પછી આ દેવળ બાંધ્યું હતું. શેડગાવકરની બાપના આધારે મિ ક્રિકેટ એવું જણાવે છે કે, મહારાજે વિજયપુરસરકારની સાથે વિગ્રહ રાત્રે કરેલો હોવાથી પોતાની કુળદેવતા તુળભવાનીના દર્શનને માટે પ્રતિવર્ષ જુદું દુધંદ હતું તેથી તેમણે રાધરીના કિલ્લાપર ભવાનીનું દેવળ બાંધવાનો વિચાર કર્યો અને મૂર્તિ માટે આરસનો પથ્થર લાવવાને માટે માણસો મોકલ્યા, પણ દેવીએ સ્વપ્નમાં આવીને જણાવ્યું કે -“ મારી ઈચ્છા એવી છે કે, માત્ર દેવળ મહાબળેશ્વરની પાસે બાંધ્યું માટે ભોરખા નામની ટેકરીની શોધ કરી ત્યાં આગળ મારું દેવળ બાંધવું અને ત્યાં એક કિલ્લો પણ બધાવવું” સ્વપ્નમાંની દેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે ભોરખા નામનો કુંચર મહાબળેશ્વરથી બાર બાઈલના અંતરે તેમને મળ્યો. ત્યાં આગળ મહારાજે આ દેવાલય અને પ્રતાપગઢ નામનો કિલ્લો બધાવ્યો અફઝુલખાનના વડા પહેલા આ કિલ્લાપર દેવીનું દેવળ હતું, તેની સાબિતી માટે વધારામાં જણાવે છે કે, અફઝુલખાનની મુલાકાતે જતા પહેલા અને તેનો વડ કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે મહારાજે આ દેવીના દર્શન કર્યા હતા, પણ આ ઉલ્લેખથી તે કદાચ એટલુંજ સિદ્ધ થાય કે મહારાજે કિલ્લાપર પ્રથમ પોતાની

અફઝુલખાનનો વધ થવાની અને ટેની સાથે મોકલેલા લશ્કરનો સપૂર્ણ કમ્પ્લે-
ધાણ નીકળી ગયાની શોકજનક વાર્તા આદિલશાહે અને બી બેગમે સાલળી ત્યારે
તેમને અત્યંત દીલગીરી થઈ કહેવામાં આવે છે કે, જનમુસોએ બ્યારે બાદશાહને એ
ભય કર સમાચાર સંભળાવ્યા, ત્યારે તે અત્યંત દીલગીર થઈ સિંહાસન ઉપરથી
ઉઠી મહેલમાં જઈ, પલગપર પડી તરફડવા લાગ્યો જ પ્રમાણે બી બેગમે એ
સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે પલગપર પડી શોક કરતા કરતા “ અહલાહ, અહલાહ,
ખુદા, ખુદા, ” એવા પોકાર કરવા માંડ્યા સર્વ વિચારવા લાગ્યા કે, શત્રુઓ અ-
ફઝુલખાન જેવા શરવીર અને બળવાન સરદારનો વધ કરી તેનું માનુ કાપી ગયા,
વિશાળ લશ્કર હતું છતાં તેનો સપૂર્ણ નાશ થયો, સર્વ સરસામાં લૂટાઈ ગયો,
આટલું બધું નુકશાન થયું શિવાજીમહારાજનું સામર્થ્ય અતિશય વધ્યું છે, તે
હવે મુસલમાની બાદશાહીનો નાશ કરી હિંદુ રાજ્યધાનીની સ્થાપના કરશે સર્વ
અમીરઉમરાવાને બીક લાગી અને સંભળા ચિતાગ્રસ્ત થયા કે, ‘ હવે આફિલશાહીનું
અસ્તિત્વ રહેશે નહિ, શિવાજી મહારાજ પોતાનું મોટું વિજયી લશ્કર લઈ ચડી
આવી વિંજપુર જતી લેશે, ’ એવી ચચા ઘેર ઘેર થવા લાગી કહેવામાં આવે છે
કે, બાદશાહી નૌબત ત્રણ દિવસ સુધી બંધ રહી હતી અને આફિલશાહ બાદશાહે
તથા તેની માતાએ ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન ગ્રહણ કર્યું નહોતું ?

કુલસ્વામીની બેકા નાનું સરખું દેવળ બાગેડું હતું અને આ વિજય પ્રમ થયા
પછીથી મોટા આકારનું દેવળ બંધાવ્યું હોય

૧ અફઝુલખાનના વાસબધી અનેક દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે વિંજપુરના ઈતિહાસમાં
માર્શલ લખે છે કે, પોતાની સવારીનું પરિણામ શુભ આવવાનું નથી અને તેમાં પોતાનું
મૃત્યુ થવાનું છે, એ વાતની તેને અગાહિથી બળર પડી હતી અથી લડઠમાં જતા
પહેલાં તેણે પોતાની ૧૩ સ્ત્રીઓને કાર મારી નાખી હતી આનું કારણ એનું જીલ્લાવામાં
આવે છે કે પોતાના મૃત્યુ પછી પરપુરુષ સાથે પોતાની સ્ત્રીઓને સગ થાય નહિ
એટલા માટે તેણે આ કાળજી લીધી હતી ન્યા આગળ અફઝુલખાન મક્કન હતું ત્યા
આગળ હતું પણ આ વલ કરેલી સ્ત્રીઓની કબરો બતાવવામાં આવે છે શે આવકરની
બજારમાં આ દત્તકથાનો ઉલ્લેખ છે, તેમાં એનું જીલ્લાવામાં આવે છે કે, અફઝુલખાન
ચઢાઈમાં જતા પહેલાં પોતાના ગુરના દર્શન કરવાને માટે ગયો હતો તે વખતે તેણે
માયા વગરનું મત્ર ગુરનું ધડજ હીકું હતું શ્રી સરકારે અફઝુલખાનના મકાનવળ
સ્થાન પ્રાયશ્ચિત્તે તેનું છે ત્યાં આગળ બધું જગત જેવું બની ગયું છે માત્ર ત્યાં
આગળ કોઈ કોઈ ખરેખરના અવશેષો બાકી રહ્યા છે અફઝુલખાને પોતાની ૧૩ સ્ત્રીઓને
જે બાઈમાં ફળાવીને ઠેર મારી તે બાઈ શ્રી સરકારે જોઈ છે, એમ તે જણાવે છે

પ્રકરણ ૧૨ મું-વિજાપુરસરકારના અન્ય સરદારોનો પરાજય

અફઝુલખાનનો વધ કરી, તેના વિશાળ સૈન્યનો સપૂર્ણ નાશ કરવાથ ચારે દિશામાં શિવાજીમહારાજનો ભય પ્રસર રહ્યો તેમ થવાથી સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું કાર્ય સુલભ થઇ પડ્યું વિજાપુર સરકારના અન્ય કિલ્લા અને પ્રાંત તામે કરવામાં મહારાજને વિશેષ આડચાલુ પર નહિ અફઝુલખાને શિવાજી મહારાજપર ચઢાઇ કર્યાના સમાચાર સીદાએ જાણ્ય કે તરતજ તેણે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો, પરંતુ થોડા સમયમાં જ તેણે સાબરમુ કે- 'ખાનનો વધ થયો છે અને તેનું સર્વ સૈન્ય કેદ પકડાઇ છે, ' એટલે તરતજ તેણે ઘેરો ઉઠાવી લઇ લશ્કર પાછું વાળ્યું શિવાજીમહારાજ તેનાપર સ્વારી કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું, પરંતુ તે સમ પન્હાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થાય એવો સંયોગ જણ્યાથી તેઓ તે તરફ વળ્યા.

એ કિલ્લાપર વિજાપુરસરકારે નિમેશો કિલ્લેદાર રહેતો હતો, તે પોતાના મેળેજ કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કરવા તૈયાર થયો, તેથી તેની સાથે સદેશ ચલાવ્યા એ ઉત્તમ કિલ્લો અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી મહારાજના મનમાં પ્રથમ તો એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો કે- 'વિજાપુરસરકારે આપણને શોભા બતાવે ક્વચિત્ પ્રપચ્છળમાં સપડાવવાની યુક્ત રચી હશે' તેમ છતાં પણ એ ગ આપણા તાબામાં આવતા ઘણીજ અનુકૂળતા થશે, એવું જણાયાથી તેમણે યુધ્ધ માવળી સિપાઇઓસહિત પોતાના એક પરમવિશ્વાસુ સરદારને કિલ્લા ઉપર મોકલવાનો વિચાર કર્યો મહારાજે અન્નાજી દત્તોને એ કાર્ય સોંપ્યું અને પો યુધ્ધ ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ લશ્કરસહિત ઘોડે દૂર તૈયાર થઇને ઉભા, કારણ કે યત્ન તરફથી દગો જણાય તો તેમનાપર હુમલો કરી તેમનો પરાજય કરી શકાય પરંતુ યુધ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોજ નહિ કિલ્લેદારે કબજાત કર્યા પ્રમાણે કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો (ઓક્ટોબર ૧૬૫૬) એજ પ્રમાણે પાવનમદ પા

૧ જીન હેમકોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યાની વિગતમાં લખ્યું છે કે, એ કિલ્લો અતિશય મજબૂત હોવાથી સહેલાઈથી હસ્તગત થશે નહિ, એમ જણાઈ ત્યારે તે તાકે કાળા મદિ મહારાજે એવી યુક્તિ રચી કે, પોતાના કેટલાક સલાહકારોને સિંહા કાંચનો ટોળ

મહારાજના તાબામાં આવ્યો એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યો પછી મહારાજે વસતમઠ ઉપર છાપો મારી તે કિલ્લો પણ તાબે કર્યો કૃષ્ણા નદીના ઉભય તટ-પ્રાતપર મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સરળરીતે મહેસુલ વસુલ કરવા માટે સર્વ કિલ્લાપર પોતાના થાણુ ખેસાડ્યા, અર્થાત્ સિરાણાની ગઢીપર્યંત બીસસ થાણુ ખેસાડી ત્યાં મહેસુલ વસુલ કરવા માટે અધિકારીઓ નિમ્યા.

પન્હાણાને કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી શિવાજી મહારાજે તેજ સ્થળે નિવાસ કર્યો અને સિહાદ્રિના શિખરપરના તથા તળ પ્રદેશના કિલ્લા હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાથી તે દિશામાં પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું તેમાંના ઘણાખરા કિલ્લા તો વગર અડચણેજ હસ્તગત થયા, યુદ્ધ વગેરે ખટપટ કરવી પડી નહિ માત્ર રામણા અને ખેલણાના કિલ્લા છાપો મારીને તાબે લેવા પડ્યા ખેલણાને કિલ્લો લેતા તેઓને ઘણી મહેનત કરવી પડી તેથી શિવાજીમહારાજે તે કિલ્લાનું નામ વિશાળ-ગઢ પાડ્યું અને તે નામ અદ્યાપિપર્યંત ચાલે છે અફઝુલખાનને વધ કર્યો પછી મહારાજે એ ત્રણ મહિનામાંજ એટલો બધો વિશાળ પ્રદેશ સ્વાધીન કર્યો હતો એ પ્રમાણે મહારાજે ધીમે ધીમે સર્વ કાલ્હાપુર પ્રાત અને તેમાંના કિલ્લા પોતાને તાબે કર્યા હતા.

એ સમયે મિરજમાં વિજાપુરસરકારના થાણામાં રૂસ્તમખાન નામક મુખ્ય સરદાર રહેતો હતો તેણે મહારાજની હાલચાલમાં કંઈ પણ અડચણ કરી નહોતી તેનું એક કારણ એ હોયું જોઈએ કે, રૂસ્તમ શિવાજીમહારાજથી ડરી જઈને પોતાના સ્થાનમાંજ ભરાઈ રહ્યો હશે, કેવા તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ શકા બતાવે છે તે પ્રમાણે મહારાજે તેને લાચર આપીને શાત પાડ્યો હશે, પરંતુ પાછળથી તેને બાઈશહનો એવા હુકમ મળ્યો કે, તેણે શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરી કાલ્હાપુર પ્રાતનું રક્ષણ કરવું એ સમયે તેની પાસે ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વાર અને કેટલુંક પાયદળ લશ્કર હતું એટલા લશ્કર સાથેજ રૂસ્તમ પન્હાણા સુધી ચઢાઈ લઈ ગયો (ઓક્ટોબર, સને ૧૬૫૯) તેને નજીક આવેલો બાણી મહારાજે તેના ઉપર પોતાના ઘોડેસ્વારોસહિત હુમલો કર્યો અને તેના પગબંધ કરી તેને કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર હાકી કહાડ્યો, તેમજ અત સુધી તેની પૂર્વ પકડી મહારાજ તેની પાછળ જતા હૈ વિજાપુરપર્યંત જઈ પહોંચ્યા હતા માર્ગમાં મોટા મોટા ગામ

કર્યો તે સરદારોએ પોતાના તાબાના સાતસો આઠસો સિપાઈઓ સાથે મહારાજની નોકરી છોડવાનું બહાનું કરી પન્હાણાના કિલ્લેદારને વિનંતિ કરી કે, ' શિવાજીમહારાજની નોકરીથી અમને અસતોષ થવાથી અમે તેમની નોકરી છોડી દીધી છે અમને તમારી નોકરીમાં રાખો ' સરદારોનું કથન કિલ્લેદારને સત્ય બહુમાથી તેણે સર્વને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા બીજી તરફથી મહારાજે કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો પછી એક દિવસ રાત્રે સકેત પ્રમાણે કિલ્લાપર ગળેલા મનુષ્યોએ નીચેના મનુષ્યોને ઉપર લઈને સ્થળે ધીમ આડી હતી, ત્યાં સત્તાડી રાખ્યા અતે મહારાજના મનુષ્યોએ એકત્ર થઈ રખેવાળોપર હુમલો કર્યો અને તેમની ખરાબજી કરી કિલ્લો હસ્તગત કર્યો

૧ સબપુરના તે વખતના અંગ્રેજ વેપારીઓના લખાણપત્રથી એવું માલમ પડી

લૂટી ઉજ્જડ કરી નાખ્યા અને વ્યાપારી બજારોપર કર નાખ્યો એ પ્રમાણે એક-સરખું તોફાન મચાવી મહારાજ પ્રબળ વેગપૂર્વક પાછા ફર્યા એ વેગ એટલો જીરસાબધ હતો કે તેમની પાછળ પડવાની શત્રુઓની હિંમત નહોતી તેમનો વિ-લક્ષણ વેગ જોધને વિગ્નપુરસરકારે પાછળ પડવાનો યત્ન પણ કર્યો નહિ

વિગ્નપુર શહેરપર્યંત જ્યાં સર્વ પ્રાત લૂટી ઉજ્જડ કરી, શિવાજીમહારાજ વિરાળગદમાં આવી પહોંચ્યા એ સમયે મહારાજની આજ્ઞાથી અન્નાજી દત્તોએ પામલજ સૈન્ય તૈયાર રાખ્યું હતું, તે લઈ મહારાજ રત્નાગિરિ પ્રાતમાં દાખલ થયા અને ત્યાંના બદરો અને શહેરો કબજે કરવાનો તેમણે સપાટો ચલાવ્યો આ સ્વારીમાં તેમણે માત્ર રાગપુરપર હલ્લો કર્યો નહિ રાગપુરના વેપારીઓએ આત્મ કારણ એવું જણાવ્યું છે કે, આ શહેર રસ્તમજમાનનું હતું અને તેણે મહારાજ જોડે નમ્રતા દર્શાવી હતી બીજી બેગમ રસ્તમજમાનનો દોષ કરતી હતી તેથી તેણે પોતાના આત્મરક્ષણને માટે મહારાજ જોડે સ્નેહભાવ બાંધેલો હતો આ વખતે તેમણે દાબોળ શહેર અને તેના તાબાના સર્વ થાણા પોતાને હસ્તગત કર્યા. આદિલશાહે આ થાણાપર મોકલેા સુબેદાર નાસીને રાગપુર જતો રહ્યો

ત્યાંથી મહારાજે રાયગઢપર આવી પુનઃ લશ્કરની સારી પેઠે તૈયારી કરી અને પછી ચેલિલપર ચઢાઈ લઈ ગયા તે શહેરમાં ત્રણ દિવસ યુદ્ધ કરી સમસ્ત શહેર સારી પેઠે લૂટ્યું તે સમયે એ શહેર ઉત્તમ પ્રકારે ધનવાન હોવાથી મહારાજને ત્યાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું ત્યાંના થાણાદાર બોળેજીને કેદ પકડી શહેર તાબે કર્યું અને લૂટમાં મળેલું સર્વ દ્રવ્ય સુરક્ષિતપણે રાયગઢપર મોકલી દીધું

આ ગડબડમાં દાબોળના સુબેદારનો પરાજય થવાથી અફઝલખાનના માલથી ભરેલા ત્રણ વહાણો દાબોળના બદરમાં હતા તે લઈને સુબેદાર રાગપુર ગયો ત્યાં આગળ રસ્તમજમાનનો હુકમ થવાથી તે માલને બદરપર ઉતારવામાં આવ્યો મહારાજના એક સરદારને આ ખાતમી મળતાજ પોતાના માણસો લઈને તે રાગપુર તરફ ગયો મરાઠાઓ રાગપુર આવે છે, એવી ખાતમી મળતાજ રસ્તમજમાનનો રાગપુરનો સુબેદાર તે વહાણમાંના એકમાં બેસીને નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યારે ત્યાંના અંગ્રેજ વેપારીઓના એક દલાલ મી હેન્ડી રેવૅલિંગટન નામના એક અંગ્રેજ કામદાર પાસે જઈ તેણે જણાવ્યું કે—“તમારા નામે મેં રસ્તમજમાનને અમુક રકમ કરજો આપેલી છે, તે આ સુબેદાર પાસેથી વસૂલ કરી લો” આ પરથી તે અંગ્રેજ કામદારે રસ્તમજમાનના સુબેદાર પાછળ પોતાનું એક વહાણ મોકલીને તેને અટકાવ્યો, ત્યારે તેણે તે રકમના બદલામાં તે વહાણમાંનો માલ આપ્યો એ લોકોની એ ગડબડ ચાલતી હતી, તેવામાં ઉપર જણાવેલા મહારાજના માણસો બદર ઉપર આવી પહોંચ્યા અને રાગપુરનો સુબેદાર જો વહાણમાં બેસીને નાસી જતો હતો તે વહાણને પકડી આપવાનું અંગ્રેજ કામ-

આવે છે કે, રસ્તમજમાનની સાથે અફઝલખાનનો છેાકરો ફાજલખાન પણ હતો ફાજલખાનના ધણીક માણસો મરાયા અને રસ્તમજમાન નાસીને છુટી જઈ રહ્યા એક સરદાર કૃત બખર પૃ ૨૬૪

દારને જણાવ્યું, પણ તે તેણે ગણકાર્યું નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે સુમેદારના કહેવાથી બાકી રહેલા બે વહાણમાથી એક પોતાને કબજે કર્યું અને તે વહાણનું અસલ નામ બદલીને નવુ નામ પાડ્યું આમ આ લોકોની બોલાચાલી થતી હતી એટલામા ત્રીણું વહાણ છટકી ગયું ત્યારે મહારાજના સરદારે અંગ્રેજ કામદાર પાસે સુમેદારના લીધેલા માલની માગણી કરી, પણ તે આપવાનો તેણે ધનકાર કર્યો આ પ્રમાણે નિરાશ થવાથી તે સરદારે અંગ્રેજોના બે દલાલોને પકડ્યા જ્યારે ફિલિપ ગિફર્ડ નામનો એક કામદાર તેમને કહેવાને ગયો કે -“ અમારા કેદ પકડા-યેલા દલાલોને છોડી દો ” ત્યારે તેને પણ કેદ કરવામા આવ્યો અને અંગ્રેજોને એવું કહાવી મોકલ્યું કે -“ અફઝુલખાનના ત્રણ વહાણો અને સુમેદાર પાસેથી શી-ધેસો માલ અમારે વધારીને થશે નહિ, ત્યાંસુધી આ પકડાયેલા આસામીઓને છો-ડવામા નહિ આવે ” એ ત્રણે કેદીઓને ખારાપાટણુ લઈ જવામા આવ્યા આ બાબુથી રિવ્ડીગટને શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખી એવી વિનંતિ કરી કે -“ અમારા કેદ પકડાયેલા માણસોને છોડી દેવાની આજ્ઞા કરવી અને એના બદલા-તરીકે તમે જ્યારે દડરાજપુરીપર હક્કો કરશો ત્યારે હું તમને મદદ કરીશ તમારા લોકોએ મુસલમાનોના વહાણ પકડવાનું કહેલું ખરું, પણ તે આજ્ઞા અમે માની નહિ; કારણ કે મુસલમાનો સાથે વૈર કરવાનું અમને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ ” આવી મતલબનો પત્ર મળવાથી મહારાજે પોતાના સરદારને આજ્ઞા કરી કે -“તેણે અંગ્રેજ કેદીઓને છોડી દેવા, રસ્તમજમાનના મુખત્યારને તે શહેર પાછું સોંપવું અને શહેરના લોકોની જે જે વસ્તુ લૂટાંગેલી હોય તે તેમને પાછી આપવી ” આ હુકમ મળતાજ દલાલો-ને છોડી મૂકવામા આવ્યા, પરંતુ એક બાહ્યણે કંઈક લખાડી કરવાથી ગિફર્ડનો છૂટકારો જલદી થયો નહિ તેપરથી રિવ્ડીગટને મહારાજ પાસે ફરીથી ફરિયાદ કરી, પણ તેમનો હુકમ મળે તે પહેલાંજ મહારાજના માણસો કેદીઓને ખારાપા-ટણુથી વિશાળગઢ લઈ જતા હતા, તે વખતે અંગ્રેજના સંપાદ્યોએ હક્કો કરીને ગિફર્ડને છોડાવ્યો ? એમ કહેવાય છે કે, પોતાના મિત્ર રસ્તમજમાનના શહેરપર તે સરદારે હુમલો કર્યો તે માટે મહારાજે તેને પોતાની નોકરીમાથી બરતરફ કર્યો હતો.

અફઝુલખાન અને રસ્તમજમાન જેવા બળવાન સરદારોનું શિવાજીમહારાજ આગળ કંઈ બળ ચાલ્યું નહિ એકનો જીવ ગયો અને બીજો જીવ લઇને નાંહો, તે મહામુશીબતે વિંજપુર પહોંચ્યો મહારાજનું લશ્કર રાજધાનીપર્યંત પૂરું પડ્યું હતું, તેણે માગીને સર્વ પ્રદેશ લૂટી બાળી નાખ્યો હતો વિંજપુરસરકારની સત્તા-ના એકે એક ગામની પ્રજાને મહારાજની મોટી બીક લાગતી હતી નાના મુસલમાન સરદારો અને કિલ્લેદારો મહારાજનું નામ સાંભળતાજ ધરધર કંપા-યમાન થતા હતાં, તોપણ તેમનાપર ચઢાઈ કેાણુ લઈ ગયું ? એવી સ્થિતિ જોઇને કેટલાકે મરાઠા લૂટારાઓ માગેમા જઈ શિવાજીમહારાજના નામથી ખડખડી અને લૂટ મેળવી આનંદપ્રભોગ કરવા લાગ્યા

૧ શ્રી સરકારે સમુદ્રના અંગ્રેજ વેપારીઓના સહ ૧૬૬૦ ના ઇસ્લામપત્રોપરથી આ દસ્તાવેજ આપી છે

વિજયપુરસરકારને શિવાજીમહારાજનો અતિશય લય લાગ્યો. શાહના દર-
બારમા અમીરઉમરાવો વચ્ચે જાહેરાતથી જામી હતી, તે પણ બધ પડી અને
મહારાજનું સર્વ તોફાન કેવી રીતે બધ પાડવું, તેનીજ સૌ ચિંતા કરવા લાગ્યા.
આદિલશાહને ચિંતા થઇ કે, શિવાજીમહારાજ ઉપર ચઢાઈ લઇને દેવે ક્યા શર-
વીર પુરપતે મોકલવો? કાંઈ પણ શરવીર સરદાર આગળ આવી જાની ઠોકી કહેતો
નહિ કે, હું શિવાજીમહારાજ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા તૈયાર છું કહેવામા આવે
છે કે, પિતાનું વેર વાળવા અફઝલખાનનો પુત્ર ફાજલખાન શિવાજીમહારાજ ઉપર
ચઢાઈ લઈ જવાની આદશાહને હમેશા અરજ કરતો હતો, પરંતુ તેમના ઉપર ચ-
ઢાઈ લઈ જવાની તેની એકલાની હિમત ચાલતી નહોતી કેટલાક સરદારોએ એવો
અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, આદિલશાહઆદશાહે પોતેજ એ ચઢાઈ લઈ જવી તાબાના
કાંઈ પણ સરદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી, પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારો-
એ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યું કે -“ આદશાહે સ્વત એવા બળવાખોર ઉપર
ચઢાઈ લઈ જવામા રાખ્યુંનું લઘુત્વ જણાશે તેમજ શિવાજીમહારાજ અતિશય
હિમતવાન અને બુદ્ધિમાન હોવાથી કયે સમયે કયું કાર્ય કરશે, તેનો નિયમ નહિ
અવિચારી કાર્યથી કદાચ આદશાહનો જીવ બચમા આવી પડે ”^૧

વિજયપુર-દરબારમા એવી ભાજગડ ચાલતી હતી તે સમયે સીદી જોહાર નામક
એક સરદાર શાહ આગળ આવ્યો તે જાતનો હાસી અને પ્રબળ પરાક્રમી હતો.
કર્ણાટકની સ્વારી વખતે એણે વિશેષ બહાદુરી બતાવી ઉચ્ચ પદાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો
હતો આદશાહ માથે અણબનાવ થતા તે કુર્બાન પ્રાતમા સ્વત્ર થઇ બેઠો હતો
તેના ઉદ્ધતપણા માટે આદશાહ તેને શિક્ષા કરવા ચઢાતા હતા, પરંતુ તેણે કૃત
કર્મની લાભ માગી, આદશાહની પુન કૃપાદષ્ટિ થવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો હતો આ
સમયે આદશાહે તેને કહાવ્યું કે -“ તમે શિવાજીમહારાજ ઉપર ચઢાઈ લઈ જઈ,
તેનો મદ ઉતારશો તો તમારો અપરાધ હામા કરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર આપવા-
મા આવશે ” સીદી સરદાર જોહારે એ સગત કબૂલ કરી અને મહાગજપર સ્વારી
લઈ ગયો ફાજલખાન પણ પિતાના મૃત્યુનું વેર વાળવા માટે સીદી જોહાર સાથે
સ્વારીમા ગયો હતો.^૨

૧ એમ કહેવામા આવે છે કે, આ સમયે આંરગંજેળ પોતાના આપને કેદ કરીને
તથા પોતાના ભાઈઓને નાશ કરીને દિલ્લીની ગદીપર બેઠો હતો તેના મનમા તે વખતે
દક્ષિણમા પોતાની સત્તા જમાવવાનો વિચાર આવ્યો તેના પ્રદેશમા શિવાજીમહારાજ
લડકાટ કરતા હતા, તે અટકાવવાને માટે શાહિસ્તાખાન નામના એક સરદારને મોકલ
સેન્ય આપીને તેણે શિવાજીમહારાજપર મોકલ્યો, (૧૬૬૦) અને વિજયપુરની સરકારને
પણ મહારાજપર સવારી કરવાનું કહ્યું આથી કરીનેજ વિજયપુરની સરકાર ચઢાઈ માટે ઉતા-
વળ કરતી હતી શાહિસ્તાખાનની ચઢાઈની હમીયત આગળ સોળમા પ્રકણમા આપ-
વામા આવી છે

૨ ચિટ્લોસ અને શિ હિંકાર લખે છે કે, સરખાન નામક એક બીજા સરદારને
પણ તેમની સાથે ચઢાઈમા મોકલ્યો હતો

આદેશાહે સીદી જોહારને પ્રચડ સૈન્ય આપ્યું હતું કહેવામાં આવે છે કે, અ-
કબુલખાન સાથે મોકલેલા સૈન્ય કરતા આ વખતનું સૈન્ય બમણું મોટું હતું સીદી
સ્વારી લઇ બચ તે પહેલા આદેશાહે તેને સલાબતખાનની નવીન પદવી આપી
તેનું ગૌરવ વધાર્યું હતું શાહે ધાર્યું હતું કે - 'તેનું ગૌરવ વધારવાથી પોતાનું
કર્તવ્ય ઉત્સાહપૂર્વક અને પ્રમાણિકપણે કરવાની તેને ઉત્કંઠા થશે' ફાજલ-
ખાનને ઉત્કંઠા હતી કે - 'શિવાજીમહારાજ સાથે પ્રચડ યુદ્ધ કરી, તેમનો પરાજય
કરી મારા પિતાનું વૈર વાળવાનો ક્યારે પ્રસંગ મળે?' બે સરદારોને મહારાજ
ઉપર સ્વારીમાં મોકલી, આદિલશાહે જાગીરાના સીદીને વાડીના દેશમુખોની
સહાયતાવડે, મહારાજના તાબાની કોકણપટ્ટીપગ સ્વારી કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી
સીદી જોહાર અને ફાજલખાને પ્રથમ પન્હાળાના કિલ્લાપર હુમલો કરવાનો
નિશ્ચય કરી તે તરફ કુચ કરી તેઓએ પરસ્પર એવી ગોઠવણ કરી લીધી
કે, કિલ્લો તાબે કરવાનું કામ સીદી જોહારે કરવું તથા ફાજલખાને કુબરોને માર્ગે
કોકણમાં શિવાજીમહારાજના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો.

મહારાજના યુદ્ધ બસુસો હમેશા ચારે દિશામાં ફરતા હતા તેમણે એ સબ બધી
સર્વ સમાચાર મહારાજને નિવેદન કર્યા આસપાસથી શત્રુની ફાજ આવી પડશે,
એવું બાબુતાજ મહારાજે પ્રત્યેક કિલ્લેદારને કિલ્લાપર ઉત્તમ પ્રકારનો બદોબસ્ત રાખી
હુશિયાર રહેવાની ચેતવણી આપી આસપાસથી ચઢી આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ
કરતા ફાવે તે માટેની સર્વ તૈયારી તેમણે ઝપાટાબધ કરવા માડી મહારાજે રઘુ-
નાથપતને કોકણમાં કોતલખાન સીદી સાથે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી આખાજી
સોનદેવને કલ્યાણ-ભીમડી પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું, આજી ફલસકરને વા-
ડીના લખમ સાવ તો સાથે ટક્કર ઝીલવા મોકલ્યો, મોરોપતને પર્વત ઉપરના પુર-
દર, સિંહગઢ પ્રતાપગઢ આદિ કિલ્લા અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા
કરી અને મહારાજે પોતે પન્હાળાના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે ઉપર
મજબૂત બદોબસ્ત રાખ્યો નેતાજી પાલકરને પોતાના ઘોડેસ્વારસહિત સીદી જો-
હારના લશ્કર ઉપર થોડી થોડી વારે છાપો મારી ત્રાસ આપવાનું કામ સોંપ્યું.
મહારાજ સ્વત પન્હાળાના કિલ્લામાં જઈ રહ્યા તેનું કારણ એ હતું કે, વિજાપુર-
સરકાર તરફથી આવતા સૈન્યનો વેગ પ્રથમકોલ્હાપુર પ્રાંત તરફ હોવા છતાં પન્હાળાનો
કિલ્લો તાબે કરવાની દુસ્મનોએ યુક્ત રચી હતી, તે મહારાજના બાણવામાં આવતા
તેમણે કિલ્લો એકાએક તેમના હાથમાં નહિ જવા દેવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ
તેમણે સ્વત એ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કર્યો તે અચોખ્ખ હતું, એ આગળ
વાચતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે.

સીદી જોહાર પોતાના લશ્કરસહિત પન્હાળાના કિલ્લા નજીક આવવા લાગ્યો
ત્યારે શિવાજીમહારાજે માર્ગમાં તેને કદ પકડી અટકાવ કર્યો નહિ, છેક નજીક આ-
વવા દીધા પછી તેની બે બુલાવવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી શત્રુના સન્ધે
પન્હાળા પાસે છાવણી નાખી ત્યારે નેતાજીએ પોતાના સૈન્યની હીલચાલ શરૂ કરી
તે રાત્રિના સમયે શત્રુના સૈન્યપર છાપો મારવા લાગ્યો અનાજ વગેરે મળવાના

સ્થાન બંધ કરી, તેમને અજકાશ વગેરે મળે નહિ એવા ચત્ત કરવા લાગ્યો. શત્રુઓ સાથે સામસામા યુદ્ધ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો લાગ ચૂકવતો. શત્રુઓને ખબર ના પડે તેમ આસપાસની ઝાડીમાંથી ગુપ્તગુપ્ત માવળી સિપાઇઓના ટોળા તેમની છાવણીમાં પ્રવેશ કરતા અને જે દિશા તરફનો બંદોબસ્ત તદ્દન અવ્યવસ્થિત જણાતો, તે બાજુએ તલવારોસહિત પ્રવેશ કરી કાપાકાપી ચલાવતા, અને બ્યારે શત્રુના સિપાઇઓ તેમનાપર ધસી જતા તે વખતે માવળીઓ તેમનાપર ગરનાળનો (એક પ્રકારની તોપ) મારો ચલાવી, છાવણીમાંથી નીકળી, ઝાડીમાં ભરાઇ જતા. નેતાજીએ એ પ્રમાણે શત્રુના સૈન્યને ઘણો ત્રાસ આપ્યો અને પોતાનું વિશેષ નુકસાન થવા ન દેતા શત્રુના પુષ્કળ સિપાઇઓ કાપી નાખ્યા. સીદી જોહારે વિચાર્યું કે, છાપો મારનારા મનુષ્યોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઇએ તે સિવાય યુદ્ધમાં વિજય મળશે નહિ. સીદી પોતેજ પોતાના સૈન્યસહિત તેમનાપર હુમલા કરવા લાગ્યો અને તેણે જે હાથમા આવે તેનો સહાર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો, પરંતુ કુચરાળ પ્રદેશમાં મરાઠાઓની પૂઠ પકડવાનું કામ અતિ વિકટ અને વિશેષ કાયદાકારક નહિ જણાયાથી પોતાના જે સિપાઇઓને વેગળે ચાલ્યા રાખી મોઢવ્યા હતા, તેમને એકત્ર કરી તેણે મજબૂતરીતે કિલ્લાપર ઘેરો નાખ્યો. તે સમયે સયોગો અતિશય પ્રતિકૂળ હતા હતા, તેણે કિલ્લા ઉપર પ્રબળ વેગપૂર્વક તોપોનો મારો ચલાવ્યો. કોઈ મનુષ્ય કિલ્લામાંથી બહાર અને બહારથી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, તે માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો, પોતાના લશ્કરમાં તેણે સખ્ત આદા ફેરવી કે, કોઈ પણ મરાઠો હાથમા આવે તો તેને જીવતો જ્યા દેવો નહિ. લશ્કરના સિપાઇઓ રાતદિવસ જાગ્રત અને સાવધ રહે તે માટે રાતે અને દિવસે પહેરાપર જૂદા જૂદા અધિકારીઓ અને સિપાઇઓ રાખવાની વ્યવસ્થા કરી, સર્વ લશ્કર ઉપર સીદી પોતે જાતે દેખરેખ રાખવા લાગ્યો.

શિવાજીમહારાજ ચાર મહિના સુધી કિલ્લામાં અટકી પડ્યા. સીદીનો મજબૂત ઘેરા ઉપડે એવા ચિન્હો જણાતા નહોતા તેનું લશ્કર વિશાળ હતું, તેમજ બંદોબસ્ત પણ ધણેજ સખ્ત હતો. નેતાજી પાલકરે તેના સન્ય ઉપર ધણાએ છાપા માર્યા, પરંતુ તેના સૈન્યમાંથી જોઇએ તેવી મોટી સખ્યા ઓછી થઇ નહિ. કિલ્લા ઉપરથી ગમે તેટલો તોપોનો મારો આવે તોપણ તેમના લશ્કરમાં વિશેષ નુકસાન થઇ શકે એમ નહોતું. તેમાં વળી શિવાજીમહારાજ કિલ્લામાં ઘેરાઇ ગયાના સમાચાર શત્રુઓના જણવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ ઘેરો ઉકાવી બીજી બાજુએ ગય, એવું સ્વપ્ને પણ દ્રુપી શકાય તેમ નહોતું. 'કિલ્લો તાણે કરવા માટે સીદી પોતાના તરફથી જીવતોડ ચત્ત કર્યો વગર રહે તેવો નહોતો, એ નક્કીજ હતું. સીદી જોહારને ખાત્રી થઇ હતી કે, 'કિલ્લો વહેલેમોડો આપણા તાખામાંજ આવવા સાથે શિવાજીમહારાજ પણ અવસ્થ પકડાશે અને આજીવન જે કાર્ય કોઇથી થયું નથી તેમાં વિજય મેળવવાનો. યશ આપણને મળશે, તેમજ વિજયપુરદરબારમાં આપણું ઔરવ અતિશય વૃદ્ધિ પામશે.' એ વિચાર થતાજ સીદીને વિશેષ ઉત્સાહ અને જીરવો ઉત્પન્ન થયો હતો. શિવાજીમહારાજે પણ કિલ્લાપર સર્વ પ્રકારનો એવો

ઉત્તમ બદોબસ્ત રાખ્યો હતો કે, શત્રુ કિલ્લા નીચે એક બે વર્ષ સુધી ઘેરા નાખી પડી રહે, તોપણ મહારાજ કદિ પણ તેમને હાથે પકડાય નહિ, તેમજ કિલ્લા-પરના મનુષ્યોને બે વર્ષ ચાલે એટલું અન્ન તથા દારૂગોળો ભરી રાખ્યા હતા, તેથી બહારથી એ વસ્તુઓ કિલ્લામાં ન આવે તોપણ તેમનું કામ અટકી પડે તેમ નહોતું, તેમ છતાં શિવાજીમહારાજને ચિંતા થઇ કે—“આપણે એકજ સ્થળે ગોઠાઇ અટકી પડ્યા છીએ આપણા મનુષ્યો બહાર શું કરે છે તેજણવાનો માર્ગ રહ્યો નથી, આપણા મનુષ્યોને પ્રસંગને અનુસરતી જે જે આગાઓ આપવી જોઇએ તે મારે-ની સગવડ રહી નથી હવે આ સ્થળેથી છૂટા થવું ” એ સંબધી ચિંતા કરવા લાગ્યા કિલ્લા નીચે શત્રુની છાવણી પડી છે કોઇ પણ સ્થળે તેમનો બદોબસ્ત કાચો નથી કિલ્લામાંથી છટકી જવાનો લાજ મળે તેમ નહોતું શત્રુપર એકદમ તૂટી પડીને સાચું થવું, એ પણ સાધ્ય નહોતું, કારણ કે તેઓનું લસ્કર ઘણું મોટું હતું, તેમજ એવું સાહસ કરવાથી આપણા સર્વ લસ્કરનો નાશ થશે એવી પણ મહારાજની ધારણા હતી તેના સપાટામાંથી છૂટવાનો કંઇ બીજોજ ઉપાય યોજવો જોઇએ, એવો વિચાર કરી મહારાજે સીદી જોહાજને સંદેશો કહાવ્યો કે—“ કિલ્લો તમારે સ્વાધીન કરવા હું ખુશી છું મારા જીવને નુકસાન ન પહોંચે એવું અભયવચન આપવાથી હું સ્વતંત્ર કિલ્લાની નીચલી માચીપર તહનામાંની શરતો નક્કી કરવા આવીશ ” એ સંદેશો સાલળતાજ સીદીને અતિશય આનંદ થયો તેણે મહારાજને અભયવચન કહાવ્યું, તે પરથી થોડાક વીર સૈનિક-યોદ્ધા-સહિત, મહારાજે સંધ્યાસમયે સીદીની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો તેમને ખાતરી હતી કે, સીદીના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં કંઇ પણ અડચણ નથી બનતી મુલાકાત થતા મહારાજે એવું આશ્ચર્યજનક બહાનું કહાડ્યું કે, તે સીદીને ખરેખર જણાયું કિલ્લો સ્વાધીન કરવા સંબધીની કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય શરતોપર વિચાર કરી તે નક્કી કરી, પરંતુ એટલામાં રાત્રિ થઇજવાથી કેટલીક પરચુરણબાબતોનો નિકાલ બીજે દિવસે કરવાનું વચન આપી, મહારાજ તેની આગા લઇ પાછા કિલ્લાપર ગયા ? ‘ શિવાજીમહારાજ તદ્દન નત્ર થઇ આપણે શરણે આવ્યા છે,

૧ મોડકૃત આદિશાહીના ઇતિહાસમાં એ સંબધી લખ્યું છે કે—“ મહારાજે સીદીને અતિ નમ્રવાચુક્ત પત્ર મોકલી જણાવ્યું કે, હું મિત્રતરીકે તમારી મુલાકાત લેવા ચાહું છું મારો અપગ્રહ ક્ષમા કરી આશાસન આપવાથી અને મુલાકાતની રત્ન મનમાંથી બે ત્રણ સિપાઈઓ સાથે આપના તણમાં આવી મારો સર્વ ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ કરીશ ” એટલું જણતાજ સીદી ખુશી થઈ ગયા. મૂળથીજ તે અપ્રમાણિક હોવાથી તેણે મહારાજને જણાવ્યું કે, “હું બહારથી આદર્યાદ તરફથી ચડી આવ્યો છું, પરંતુ મારા હૃદયમાં તમારું નુકસાન કરવાની ઇચ્છા નથી. તમે મૈત્રી બાધી તહનામું કર્યો તો તમારો વાગ વાકો થવા દઈશ નહિ તમારી મુલાકાત કરવાની મને ધણી ઉત્કંઠા છે, ” એવું કહેવું મળવાથી મહારાજે મધ્યરાત્રિને સુમારે બે ત્રણ મનુષ્યોસહિત કિલ્લા નીચે દોરી સીદીની મુલાકાત લીધી. અંદીએ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે બદોબસ્ત કરી કેટલીક શરતો નક્કી કર્યા પણ મહારાજ ઉપર કિલ્લાપર ગયા એ સમાચાર બાદશાહને મળતાજ તેઓ ગુસ્સે થયા અને પોતેજ શિવાજી-મહારાજ ઉપર આક્રમક હાવવા તૈયાર થયા (પૃ. ૨૦૨)

હવે તેને આપણે જેમ કહીશું તેમ વર્તશે, ' એવું જાણવાથી સોદી નિશ્ચિત થયો. ' હવે તેઓ યુદ્ધ કરશે નહિ કિંસ્લો તો આપણા તાબામાં આવીજ ચૂક્યો ' એવું સમજી સોદીના સિપાઇઓએ કિલ્લાપર તોપોનો મારો બંધ કર્યો હતો તે પહેરાપરના સિપાઇઓ પણ અસાવધ થઇ મોજમજા ઉડાવવા લાગ્યા હતા.

સોદીના સિપાઇઓને બૂલથાપમાં નાખી મહારાજે કિલ્લામાંથી નીકળી જવાનો ઘાટ ઘડ્યો. તે પોતાના યુનિટ માવળી યોદ્ધા એકત્ર કરી ગતિના અધકારમાં કિલ્લા નીચે ઉતર્યા અને શત્રુના પહેરેગિરોની પાત્રે થઇનેજ તેઓ બહાર નીકળી ગયા. પહેરેગિરો આસાવધ હોવાથી શિવાજીમહારાજ નાસી જાય છે, એ તેઓના ઘસમા આવ્યું નહિ, પરંતુ તેમને થોડીવાર પછી મહારાજના નાસી જવાની અબર પડતાજ તેમની પૂઠ પકડવાની તેઓ તૈયારી કરતા લાગ્યા એટલામાં મહારાજ પોતાના સિપાઇઓસહિત, પ્રબળ વેગપૂર્વક વિશાળગદર તરફ ચાલ્યા ગયા ફાજલખાન અને સોદી જોહારનો પુત્ર સોદી ઉછળ, એ બંને કેટલાક ઘોડે-સ્વારો લઈ મહારાજને પકડવા તેમની પાછળ દોડ્યા તેની સાથે પાયદળ લશ્કર પણ પાછળ દોડ્યું, પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ થતા પહેલાં મહારાજના મનુષ્યો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યાજ નહિ એ તેમની નજરે પડ્યા, તે વખતે તેઓ વિશાળગદરથી ૭ મૈલ વેગળે કુગર ચઢતા હતા પોતાની પાછળ શત્રુઓ ધસ્યા આવે નહિ અને તેમને માર્ગમાજ અટકાવી શકાય, એટલા માટે મહારાજે કુગરની ટોચપર કેટલાક માવળી સિપાઇઓ રાખ્યા અને તે ઉપર બાજી દેશપાડેને મુખ્ય અધિકારી નિમ્મે મહારાજે બાજીને એવી મલાહ આપી કે, કિલ્લાપર જઇ પહોંચ્યા પછી અત્રે પાંચ તોપો ફેરી સંકેત કરીએ ત્યાનુધી શત્રુઓને નીચલી ખીણમાં અટકાવી રાખજો મહારાજને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે, બાજી દેશપાડે મહાન શૂરવીર અને પ્રમાણિક છે તેઓ જાણતા હતા કે, કેઈ પણ વિકટ પ્રસંગે તેનાપર વિશ્વાસ રાખવામાં જરાપણ અડચણ નથી સામ્રાત જેવા અણીને પ્રસંગે તેને સોંપેલ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડશે, એમ જાણી મહારાજે તેની નિમણૂક કરી એ તદ્દન મોજમજ હતું તેની સાથે પાંચ હજાર માવળા સિપાઇઓ રાખ્યા હતા દેશપાડેએ કુગર-પર સ્થળે સ્થળે મોરચા બાધી જાડીમાં સિપાઇઓ ઉભા રાખ્યા સુસલમાનોના

૧ રાધરીની બખરામાં લખ્યું છે કે, મહારાજ વીસહજાર માવળીસહિત મુસલમાનોના લશ્કરપર અચાનક તુડી પડ્યા અને તેમની સાથે લડતા વિશાળગદર મુખી ચાલ્યા ગયા ફાજલખાન તેમની પાછળ પડ્યો હતો તલ્લું બહાનું કરી મહારાજે તેમને અજાણથી અસાવધ કર્યા નહોતા.

૨ કેટલીક બખરીમાં લખ્યું છે કે, મહારાજ રાજણા નામના કિલ્લા તરફ નાસી ગયા જાટ ડંક અને રાનાડે આ હકીકતને ખરી માને છે અને પણ તે મુજબ ખરી માનીને પ્રથમ આવૃત્તિમાં એ પ્રમાણેજ લખ્યું હતું, પરંતુ રાજણાનો કિલ્લો પન્હાળમાં કિલ્લાથી ચોક્કસો માર્ગદર્શક હર છે જેની રાકાવલીમાં મેળણા કિલ્લા તરફ નાસી ગયા, એવું જણાવે છે આ મેળણા એજ વિશાળગદર.

૩ તવારીખ-દ-શિવાજીમાં તેનું નામ સોદી હલાલ છે.

બોડેસ્વાર આજળ ધસી આવ્યા કે તેનાપર માવળાઓએ બંદુક અને જાળળ (એક પ્રકારની નાની તોપ)નો મારો ચલાવ્યો; તેથી તેઓ ખીણમાંથી ઉપર ચઢી શક્યા નહિ પાછળથી પાયદળ લશ્કરની મદદ આવી પહોંચી, એટલે મુસલમાનોએ કુ-ગરપરના માવળાઓ ઉપર જુસ્સાભરે હુમલો કર્યો; પરંતુ તેઓએ જીવતાંડ થુલક કરીને પ્રયત્નવગસહિત મુસલમાનોનો હુમલો પાછો હટાવ્યો તેમ જતા તેઓએ બીજી વખત પુષ્કળ લશ્કરસહિત હુમલો કર્યો, તે પછી વીર ચોદા દેશપાડેએ પાછો હટાવ્યો આ સમયે ઉભય પક્ષના સૈનિકો અતિ તેજસ્વિપણ્યથી અને શૌર્યથી લડ્યા બાજી પ્રભુએ બે પહોરદિવસ ચડયો ત્યાંમુધી શત્રુના એટલા મોટા સૈન્યને અતિ શૌર્યપૂર્વક ચોભાવી રાખ્યું તેઓને ખીણમાંથી ઉપર ચડવા દીધા નહિ, તેથી ફાજલખાનને તેમનાપર અતિશય ક્રોધ ચડ્યો તેણે પોતાના કહ્યુંટકના પાયદળ લશ્કરસહિત પુનઃ ત્રીજવાર માવળાઓપર ધણું જુસ્સાભરે હુમલો કર્યો અને તેમના-પર લાગલાગટ તોપોનો મારો ચલાવ્યો આ સમયે અધુરું માવળી લશ્કર મૃત્યુ-વશ થયું, તેમજ શત્રુના લગભગ પાંચેક હજાર સૈનિકો મરણ પામ્યા હશે, તેમ જતા વીર પુરુષ બાજી દેશપાડેએ ધૈર્ય નહિ છોડતા તેમનો ત્રીજો હુમલો પાછો હટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલામા તોપોનો ગોળો વાગતા દેશપાડે રણમાં પડ્યો તેના ચરીરમાંથી પ્રાણુ જાય તે પહેલા પાંચ તોપોનો અવાજ તેને કાને પડ્યો અને મહારાજ સુખરૂપ કિલ્લામાં પહોંચી ગયાની ખાત્રી થઈ એ સમયે સ્વામિનિધિ દેશપાડેના ચરીરને અસહ્ય વેદના ચતી હતી, જતા તેને આનંદજ થયો 'મારે વિ-શ્વાસે સોપેલું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ થયું છે અને સ્વામીના કાર્યમાં વીરત્વ બતાવતા મારા પ્રાણનું બલિદાન થાય છે' એ જાણી તેના અંત કરણમાં અતિશય સંતોષ થયો પોતાના સરદારને પત્તવ પામેલો જોઈ, માવળા સૈનિકોનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ-મહારાજ કિલ્લા ઉપર પહોંચી ચૂક્યા છે, એ જાણી માવળાઓએ વિચાર્યું કે, હવે આપણું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે તેઓ જંગલના કુંગરોમાં થઈને જ્યાં માર્યા જડ્યો ત્યાંથી નાસી જઈ સર્વે કિલ્લાપર એકઠા થયા તેઓએ નાસતી વખતે પોતાના સરદારનું શબ ઉપાડી લીધું હતું તેને શત્રુના હાથમાં જવા દીધું નહોતું-મુસલમાની લશ્કર વિકટ જંગલમાં થઈને તેમની પાછળ ગયું નહિ.^૧

ખીણ ઉપરના માવળા નાસી જતા સીદીલશ્કરને અનુકૂળતા થઈ તેઓ કુંગર ઉપર ચઢી કિલ્લા નીચે આવ્યા, પરંતુ તે સમયે એ પ્રાંતની હવા શુષ્ક હતી સખ ઉનાળો હોવાથી નદીઓ અને નાળામાં પાણી ખૂટવા માડ્યું હતું કિલ્લા નીચેની જગ્યા તદ્દન ખાડાટકરાવાળી હોવાથી ત્યાં જાવણી નાખી કિલ્લાની આસપાસ મોરચા મારી ઘેરો ધાલવાનું કાર્ય અતિ કઠિન હતું ફાજલખાનને બીતિ લાગી કે--"શિવાજીમહારાજ અનેક વખતે પછી મારી ફોજ પાયમાલ કરી કદાચ પિતાના જેવીજ મારી સ્થિતિ કરશે" તેથી તેણે કિલ્લાને ઘેરો નાખવાનો વિચાર

૧ શ્રી કિલ્લે જણાવે છે કે, વિશાળગઢ પાસે જળપુરી નામના ગામમાં સીદી એહાદે કંટલાક દિવસ મુઝમ રાખ્યો હતો પણ તેણે વિશાળગઢના ખૂર્સ લાગતા જઈને કિલ્લાને સુરક્ષ લગાડી, ખજૂ મહારાજને બીજી વરદ સુરક્ષ લગાડીને તેના લશ્કરનો માથું વાળી નાખ્યો.

નથી રાખ્યો. તેમાં વળી સીદી જોહાર પન્હાળાનો ઘેરા ઉઠાવી વિશાળગઢ તરફ આવવાની આનાકાતી કરવા લાગ્યો, તેથી નિરુપાયે ફાજલખાન વિશાળગઢ નીચેથી પોતાની ડાવણી ઉપાડી પન્હાળા આવ્યો; પરંતુ પન્હાળાને ઘેરા નાખી બેસી રહેવાથી તેને ફાવેદો જાણ્યો નહિ. તેનું કારણ સ્પષ્ટજ હતું કે:— 'મહારાજ હવે મુક્ત થયા છે તે કથા વખતે શું કરશે અને ક્યારે આપણી પામખાલી કરશે તેનો નિયમ નથી.' ફાજલખાનને એજ બચ લાગ્યો હતો ખીલુ કારણ એ પણ હતું કે, વર્ષા ઋતુ નજીક આવતી હોવાથી, હલુ પણ ઘેરા નાખી બેસી રહેવાથી કુંઝરાળ પ્રદેશમાં રહી શકાશે નહિ તેમને એવો વિચાર થાય, એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજ જ્યારે વિશાળગઢના કિલ્લા તરફ નીકળી ગયા ત્યારે તેમણે પન્હાળાનો કિલ્લો રાણાના બલ્લાળને સ્વાધીન કર્યો હતો તે સીદી જોહાર સાથે કૌર્મ્યપૂર્વક લડતો હતો તેણે આ સમયે ધણી બહાદુરી અને ચાતુરીવરે કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. તેને બહારથી મદદ કરવા માટે મહારાજે લશ્કર મોકલ્યું હતું મુસલમાનોએ મોરચા બાધી કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો હતો પાછળથી આવેલા લશ્કરની મદદવડે તેમણે નીચેના લશ્કરપર હુમલા કરવા માગ્યા અને કાપાકાપી કરી જે સામાન હાથમાં આવતો તે લૂટી લઇ નાસી જતા કિલ્લા આગળ યુદ્ધ કરનાર મુસલમાન સિપાહીઓ નીચે ડાવણી આગળ થતાં તોફાનનો બહોળસ્ત કરવા જતા, તે સમયે કિલ્લાપરના સિપાહીઓએ તેમના મોરચા ઉમેડી નાખવા માઝા મહારાજના લશ્કરે તેમનાપર બે તરફથી મારો ચલાવ્યો, તેથી સીદી જોહારે અને ફાજલખાને કિલ્લેદારને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો તેમણે રઘુનાથ બલ્લાળને કહાવ્યું કે— 'કિલ્લો અમારા તાબામાં સોપી તમે અમારા પક્ષમાં આવશો, તો આદશાહ પાસે તમારી સ્તુતિ કરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર તથા મોટી જગીર આપાવીશું.' સ્વામિનિષ રઘુનાથે તેમની એ માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે— 'હું કિંમિત્ પણ ધનલોભી નથી હું મારા સ્વામી સાથે કદાપિ પણ વિશ્વાસપાત કરીશ નહિ.' રઘુનાથનો સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળતાજ તેમના મનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ જતે તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે:— 'જેમ બને તેમ ઉતાવળે વિજયપુર તરફ જવું એજ યોગ્ય છે. વર્ષા ઋતુ વીત્યા પછી પુનઃ નવેસરથી ચઢાઇ કરવી, પરંતુ આદશાહનું આટલું મોટું સૈન્ય અહિં મુખી લાવવાથી આવ તેની ખરાબી થઇ અને આપણે હાથે કાંઇ પણ પરાક્રમ થયું નહિ, એ સ્થિતિમાં વિજયપુર પાછા જવાથી આપણી કેવી ફળેતી થશે? સર્વ મનુષ્યો આપણને નિર્બળ અને નિસ્તેજ કહેશે અને આદશાહની આપણાપર વિશેષ ધતરાણ થશે; તેના કરતા વિજયપુર ન જતા ચોમાસુ આ પ્રાતમાજ વીતાડવું અને વર્ષા-ઋતુ વીતતા પાકું યુદ્ધ કર કરવું.' તેમનો એ વિચાર ડાવણીના સિપાહીઓએ બલ્યો, ત્યારે તેમને સ્મરકર નહિ થતાં લશ્કરમાં ઉઠેદો અસતોષ ફેલાયો અને તેઓ સ્વદેશ જવા માટે રજા માગવા લાગ્યા તેઓ કેડપણ પ્રકારે તેમના મનને સતોષ આપી શક્યા નહિ, તેમ સિપાહીઓએ પોતાની હઠ પણ ઊઠી નહિ. સમસ્ત લશ્કરમાં અસતોષ ઉત્પન્ન થવાથી તે સ્થળે પડાવ રાખવાનું તેમને નિર્ભય લાગ્યું નહિ; તેથીજ તેમને પોતાની ડાવણી ઉપાડી લઇ વિજયપુર જવાની ફરજ પડી.

પોતાનો સરદાર નિર્બળ, નિદ્રાસ્થ અને નિસ્તેજ થઇ પાછો આવ્યો, તે જોઇ બહી આદિલશાહના મનમાં ધણીજ દીલગીરી ઉત્પન્ન થઇ આટલું મોટું સૈન્ય લઇ જવા છતાં સીદી જેહારે કઇ પણ પરાક્રમ બતાવ્યું નહિ ઉલ્ટો પુષ્કળ સિપાઈઓનો નાશ થયો, એ જોઇ બાદશાહને તેનાપર અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. આદિલશાહ બાદશાહ અતિ તામસી અને ઉતાવળા સ્વભાવનો હતો તેમાં વળી સીદીપર દેશ રાખનાર સરદારોએ બાદશાહને એવી ભ ભેરણી કરી કે - “શિવાજી-મહારાજને સીદીને લાચ આપ્યાથી તેણે તેમને પન્હાળાના કિલ્લામાંથી નાસી જવાની સગવડ કરી આપી હતી; નહિ તો શિવાજી સહજરતે તેના હાથમાં આવે તેવો યોગ્ય હતો. વળી તે વિશાળગઢના કિલ્લા તરફ ગયો, ત્યારે તે કિલ્લાને ઘેરા નાખવાને બદલે સીદી પન્હાળામાંજ રહી તથા તે કિલ્લાનો ઘેરા મજબૂતરતે ચાલુ રાખવાને બદલે સીદી નિમકહરામ થઇ ત્યાંથી પાછો આવ્યો.” કાબા કાનના બાદશાહને સરદારોનું કહેવું સત્ય લાગ્યું તેમણે સીદીપર રાજદ્રોહને આરોપ મૂક્યો તે સાંભળતાજ સીદીને યુસ્સો ચડ્યો તે સાથે ક્રોધાવેશમાં જેમ મરજીમાં આવે તેમ બોલી તેણે પોતાનાપરનો આરોપ વેગળા કરવાનો યત્ન કર્યો સીદીના ક્રોધયુક્ત સંભાષણનો એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો કે, તે બાદશાહનું અપમાન કરવા પ્રવૃત્ત થયો હતો અને તેનામાં જરા પણ રાજભક્તિ નથી, એવું સ્પષ્ટ જણાય છે.

ચતુના સપાટામાંથી મુકત થયા અને તેમનું પુષ્કળ સૈન્ય નહ પણ પાછું ગયું; એ એક મોટું સકટ વેગળું થતા શિવાજીમહારાજને પરમ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. જેના અદ્વિતીય પરાક્રમવડે અને સ્વપ્રાણની આહુતિવડે આવી પડેલા સકટનું નિવારણ થયું, તે બાજુ દેશપાડેના પુત્ર બાલાજી બાજીને મહારાજે બોલાવી મંગાવી, તેને દિલાસો આપ્યો તેના પિતાની વીરતા અને સ્વામિનિધાના ધણું વખાણ કર્યો, તેમજ તેને તેના પિતાની સરદારી આપી મહારાજે તેનું ગૌરવ વધાર્યું તેના પિતાના તાબામાં જે કિલ્લા હતા તેનું કામ બાલાજીને સોંપ્યું વળી તેને બક્ષીના હોદ્દો તથા કેટલીક જગીર પણ આપી બાલાજીને સાત બધું હતા તે સર્વને બોલાવી મહારાજે પાલખી તથા વર્ષાસન બાધી આપ્યું, તેમજ તેમને આવળા લોકોની સખતીરી આપી.

રઘુનાથ બક્ષાજી અન્નેએ દંડ હિમતથી ચતુ સાથે યુદ્ધ કરી પન્હાળગઢનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેથી મહારાજ તેનાપર ધણીજ પ્રશંસા થયા હતા તેમણે તેની સ્તુતિ કરી અને તેને ઉચ્ચ હોદ્દાપર ચઢાવ્યો તેને પન્હાળા તથા તેના આસપાસના પ્રાંતનો સુબો બનાવ્યો તેણે એ કામ ધણી હુશિયારીથી ચલાવ્યું, તેમજ તાબામાં આવેલા નવીન પ્રાંતની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી યુદ્ધની હીલચાલ થતાજ ખેડૂત લોકો ખેતરો છોડી જ્યાં માર્ગે મળ્યો ત્યાં નાસી ગયા હતા તેમને મહારાજે આશ્વાસન અને અભયવચન આપી પાછા બોલાવ્યા અને તેમની પાસે જ-મીનો ખેડાવી જમીનની ઉપજ વધારી.

મહારાજે સીદી જેહારને અને ફાજલખાનને કુચરની તબેડીમાંજ અલકાસી મુક કર્યું હતું અને તેના સૈન્યની મોટી ખરાબી કરી હતી; તથા અવિખમ્મા તેમજ

સુધ કરવાની હિમ્મત અને શક્તિ નિર્મૂળ થવાથી તેમને નિરાશ થઇ પાછુ ફરતુ પડ્યુ હતું; તેસઅધી ઉપર લખવામા આવ્યુ છે જજીરાના સીદીએ દરબારના સંકેત પ્રમાણે લઝાયક વહાણો તૈયાર કરી મહારાજના તાબાના સમુદ્રકિનારા-પરના કેટલાક થાણાપર હસ્તો કરી હસ્તગત કર્યા હતા, તેથી રઘુનાથપતને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. સીદીએ તેને ધણી વખત હરાવ્યો. અખરાતખાન અને યાફૂજખાન નામક સરદારોએ મહારાજના તાબાના તળામદને ધેરા નાખ્યો હતો. એટલામા તેમને ખબર મળી કે, શિવાજીમહારાજ યવનોના સપાટામાથી સુકત થઇ, યવનોને પાછા વિજયપુર નસાડવાની સુક્તિ રચી રાખતદપર જવાને આદિ આવે છે. એ સાંભળતાજ બન્ને સરદારોના હોશ ઉઠી ગયા તેઓએ મહારાજમા-જ ધેરા ઉઠાવી લીધો અને જજીરે પાછા ચાલ્યા ત્યાં શત્રુનુ એવુ વર્તન જોઈ રઘુનાથપતમા નવુ જોમ આવ્યુ તે સીદીની પાછળ પડ્યો, તેના માણસોને ક્યાંય પહોંચી શક્યા નહિ, તેમના તાબાનો દરરાજપુરીનો સખો ખાત તેણે કબજો કર્યો અત્યંત ત્રાસ સહન કરવો પડ્યાથી સીદીએ રઘુનાથપત તરફ પોતાનો વધીલ મોકલી સંધિ કરવાનુ કહાવ્યુ ઉભય પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઇ, યુદ્ધ બંધ થયુ. સીદીએ રઘુનાથપતનો આદરસત્કાર કરી તેમને બારે કિમતી પોપાક તથા ઘોડા બેટ આપ્યા ૧

ઉપર લખવામા આવ્યુ છે કે, વિજયપુરસરકારે, સીદી જોહારને મહારાજ ઉપર ચઢાઇમા મોકલી જજીરાના સીદીને અને વાદીના સાવતોને મહારાજના તાબાની કેકણુપટ્ટી ઉપર સ્વારી કરી તે પ્રદેશ તામે કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી તે બન્નેએ પરસ્પર ઓકળીબળને સહાયતા કરવી, એવુ ઠંડું હતુ સાવતોએ પશ્ચુ એ સમયે મહારાજ સાથે શત્રુત્વ પ્રકટ કર્યું, તેથી તેને શિક્ષા કરવાનુ કાર્ય મહારાજે બાજી ફલસકરને સોંપ્યુ હતુ ૨ સાવત સાથે તેને અલેક વખત ઝપાઝપી થઇ.

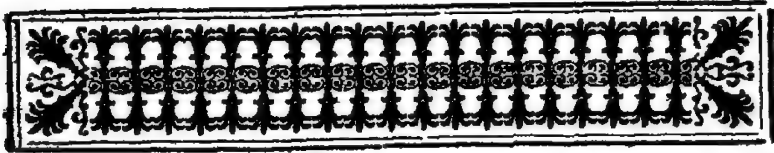
૧ આર્મી લખે છે કે, શિવાજીમહારાજ પંઢાચાપરથી નીકળ્યા ને મોટા સેન્ય સહિત કેઠ દરરાજપુરીમા આવ્યા અને તેમણે ત્યાંના સીદીને સીદી જોહારના હાથલક્ષ્મના હુકમ જોવા એક ખરિતો બતાવ્યો તેમા લખ્યુ હતુ કે, દરરાજપુરી શિવાજીમહારાજને સ્વાધીન કચ્છ, એટલે તેઓ પંઢાજાનો કિલ્લો અમને સોંપી દેશે એ હુકમ સીદીને ખરે જણાયાથી તેણે દરરાજપુરી મહારાજને સોંપી દીધુ. સીદીએ કલ્પના કરી કે, મહારાજ કિલ્લા બહાર નીકળ્યા છે તે સીદી જોહારની આજ્ઞાશિવાય અને નહિ, ધરતુ પાછળથી સીદીને વહેમ આવતા તેણે જજીરા ફક્ત મહારાજને સોંપ્યુ નહિ

૨ એ મતુખ્ય મહારાજનો બાળમિત્ર તેમજ અતિશય શરવીર અને વિશ્વાસુ હતો; કુલદર્પમા સપૂર્ણ કુરાગ અને શરીરે લાભોપહોળો હજપ્રજ હતો તેને માવજાની સરનોજીવી માત્ર થઇ હતી તે મૂળથી મુસેબોરા ગામનિવાસી અને આઠ ગામનો દેશમુખ હતો. એ પ્રથમ શત્રુત્વ નીચે હતી નિઝામપુર નજીક કરક નામક ગામમા રહીને ખીલુના નામક સંભાળતો હતો તેની પાસે ચરાચી નામની ધોડી, જલ્લી નામની તલ્લવાર અને અજબ નામની મચ્છત હાલ, એ ત્રણ ઉત્તમ વસ્તુઓ હતી, તેની ધોડી એક અપૂર્વ રત્ન જેવી હતી તે ધોડી મેળવવાની વિજયપુરસરકારની હિમ્મત થતાં તેમણે સીદી દમખોને એસુલમથી ધોડી લાવવા ફલસકર પાસે ધોડીની ફલસકરે તેનો પત્રાજવ કર્યો (ધોડીચકા)

તેમણે ફલસંકરને યથા પ્રાપ્ત થયો અને સીદીની સહાયતાવડે, સાવત પામ્ય હજાર સિપાઈઓસહિત ફલસંકર ઉપર હુમલો લાગ્યો. રાજપુર પાસે ઉભય પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ફલસંકર સ્વત હાથમા તલવાર લઈ, યત્ન સામે ધણી જુસ્સાભેર રણમા લડતો હતો. સાવત બાજુ ફલસંકર સાથે સામસામી થઈ જતા બન્ને વચ્ચે ૬૬યુદ્ધ થયું અને મોટા વીર, બળવાન અને યુદ્ધકૌશળ હોવાથી બંન્ને સત્રામ થયો. પરસ્પરે એકબીજાને સખ્ત ધાયલ કર્યા અને એકબીજાનો ધા લાગતા બન્ને એકબીજાને રણમા પચ્ચ પામ્યા. મહારાજનો એ વીર અને શૂરો સરદાર રણમા પડ્યો, છતાં તેના હાથ નીચેના લશ્કરે ધૈર્ય છોડ્યું નહિ, પણ તેઓએ યત્ન સાથે છેવટ સુધી લડી તેમનો પરાજય કર્યો. બાજુ ફલસંકર રણમા પડવાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે શિવાજીમહારાજના હૃદયમા અતિશય શોક ઉત્પન્ન થયો. પોતાનો અત્મત વિશ્વાસુ, જીવનન મિત્ર અને મહાન વીર સરદાર, સીદીના અને સાવ તોના વેરને લીધેજ શ્રમાવેશ પડ્યો, એ જાણી મહારાજે તેઓને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧ મો સરકારે તે સમયના કચ વેપારીઓના કાગળપત્રો (૫ ૨૬૮) પરથી એવો નિષ્કર્ષ કરેલો છે કે, શિવાજીમહારાજ બેંગલુરુથી આર દિવસના રસ્તાને અતરે આવ્યા હતા તેમનો કુડાળના દેસાઈઓએ પસંદગી કર્યો. આ બાવમી તે વેપારીઓએ કલ્ચેપાક્રમ સાબળી હતો અને તે શિવાજીમહારાજ માટે નહિ પણ તેમના સરદાર ફલસંકરની સલાહીસ બધે આ હતો

પ્રકરણ ૧૩ મું-વિજાપુરસરકારનો પરાજય

સીદી જોહાર અને શાજહાન, એ બન્ને પ્રબળ સૈન્યસંહિત શિવાજી મહારાજ ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયા હતા તેમના અતિ-શય જુસ્સાભરેલા હુમલાનું પરિણામ સારૂં આવ્યું નહોતું; એ જોઈ બાદશાહ અલીઆદિલશાહને અતિશય દિલગીરી થઇ હતી ક્રોધના આવેશમાળ તેમણે શિવાજીમહારાજ ઉપર સ્વતઃ ચઢાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એ સબધી પાછલા પ્રકરણમા લખવામા આવ્યું છે ત્યાર પછી બાદશાહે પુષ્કળ લશ્કર ભેડી ક્યુ અને કરાડ પ્રાત તરફ સ્વારી લઇ જવામા આવી બાદશાહ પોતે સ્વારીમા ચઢેલા છે, એ સાક્ષીની આસપાસના પ્રાતના જે જમીનદારોએ શિવાજીમહારાજને ખડ્ગથી ભરી તેમની સત્તા કબ્જ કરી હતી, તેઓ ગભરાઇ જઇ બાદશાહની ડાવણીમા આવી તેમની આધીનતા સ્વીકારવા હાજ્યા સીદી જોહારે બાદશાહ પાસે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી હતી તે બાદશાહ સાથે પુનઃ સ્વારીમા ચઢવા તૈયાર થયો નહિ, કારણ તેને દરબારના અમીરઉમરાવાની અદેખાઈનો સંપૂર્ણ અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો. તે તો પોતાની નગીરમાજ આલ્યો ગયો.

બાદશાહે પન્હાળાના કિલ્લાને ઘેરા નાખી છતી લીધા તેમજ પાવનખંડ પણ તાબે કર્યો ત્યાર પછી આસપાસના જે કિલ્લા શિવાજીમહારાજને કબજે કર્યા હતા, તે એક પછી એક સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો રાજણા અને વિસાજનગર એ બે કિલ્લા માત્ર તેના હાથમા આવ્યા નહિ એટલામા વર્ષાઋતુની શરૂઆત થઇ વર્ષાદ-ના દિવસોમા સિંહાદિના શિખરપ્રદેશપર નિવાસ કરવાનું સમવડભરેલું નહિ જણુવાથી, બાદશાહ પાછો ફર્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે આવેલા ચિમલમા ત્રામ આગળ ડાવણી નાખી.

શિવાજીમહારાજે એવો વિચાર કર્યો હતો કે -“બાદશાહના સૈન્ય સાથે હમણાં યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી” તેઓ જાણી ગયાહતા કે -“બાદશાહ પાસે પ્રમુખ સૈન્ય હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામા આવે તો આપણા પુષ્કળ સિપાહીઓનો કમ્પરિસાણ નીકળી જશે અને આપણું સૈન્યબળ ઓછું થઇ જશે. સીદી જોહાર સાથે યુદ્ધ કરતા પછી સૈનિકો ભરણુ પામ્યા હતા તેમનો વાન્વટાળાઓ નીકળી જતા ન જતાજ તેના કરતા બમણી પ્રબળ સેના આવી પહોંચી હતી. બાદશાહ કિલ્લા કબજે કરવાની ખટપટમા યુ-આવા હોવાથી તેમનું મણુ લશ્કર ઓછું થઇ જશે; એમ યવાથી તેની સાથે યુદ્ધ

કરવું કઠિન થઇ પડશે નહિ અને બાદશાહ પરાજય પામી પાછો ફર્યો પછી તેણે તાબે કરેલા કિલ્લા આપણે પુનઃ કબજે કરવા શક્તિમાન થઇશું ” એવા વિચારો ઉત્પન્ન થવાથી મહારાજ સૌત રહ્યા હતા.

પરંતુ શિવાજીમહારાજ આ વેખતે કંઈ સ્વસ્થ બેસી રહ્યા નહોતા. તેમણે રાજપુર શહેર પુનઃ હુમલો કરી હસ્તગત કર્યું એ શહેરમાં અંગ્રેજ બેપારીઓની કોઠી હતી-એ સબધી પાછળ ઉલ્લેખ કર્યો છે-તેઓને આ સમયે બહુજી નુકસાન થયું કોઠીમાંના રિવિહાઉટન, ગીફર્ડ વગેરે અંગ્રેજ બેપારીઓને મહારાજને કેદ કર્યા અને પ્રથમ તેમને વૈસલીમાં રાખ્યા ત્યાંથી કાઢીને તેમને સોનગઢમાં રાખ્યા અને આખરે કેટલાક દિવસ રાયગઢપર રાખ્યા હતા તેમને આવી સજા કરવાનું કારણ એ હતું કે, સીદીબેહારે પન્હાળાને ઘેરો બાલ્યો ત્યારે તેમણે મેને દારૂગોળાની મદદ કરી હતી, એટલુંજ નહિ, પરંતુ પૈસાના લોભથી તેમના કેટલાક માણસોએ સીદીના સૈન્યમાં ધુલપી ગોળા (અદરના લાગમાં લોખડના તીક્ષ્ણ ખીલા વગેરે ભરેલા તોપના ગોળા) છોડવાનું કાર્ય કર્યું હતું ત્રણ વર્ષ પછી તેમની પાસેથી ખડણી લઇ તેમને બંધનમુક્ત કર્યા હતા.

રાજપુર તાબે કર્યા પછી મહારાજે શૃંગારપુર તરફ પોતાનું લશ્કર ફેરવ્યું. ત્યાં સુવેની^૧ અટકવાળો એક મરાઠો સરદાર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો તે કોઈને પણ ગાંઠતો નહોતો તેની પાસે દશ હજાર સિપાઇનું લશ્કર હતું તે હમેશા આસપાસના દેશમાં લૂંટકાટ કરી સર્વને હેરાન કરતો હતો પિલાજી અને તાનાજી શિરકે નામના બે મરાઠા સરદાર તેના મુખ્ય કારભારી હતા પિલાજી શિરકે મહારાજ પામે સુવેના વફીલ તરીકે રહેતો, પરંતુ સુવે સરળતા-પૂર્વક વર્તતો નહિ હોવાથી મહારાજે તેના વફીલને કેદ કર્યો હતો સુવેનો ત્રાસ બંધ પાડવા માટે મહારાજે તેના મુખ્ય શહેર શૃંગારપુર ઉપર એકાએક હાથો મારી તેને તાબે કર્યું શૃંગારપુર હાથમાંથી ગયું છતાં સુવે ઠેકાણે આવ્યો નહિ તેણે પોતાના લશ્કરને ધૈર્ય આપી મહારાજના સૈન્ય સાથે લાગલાગટ લડવાનું આહુજી રાખ્યું અને મહારાજે જાતે તેનાપર હુમલો લઇ જઇ સમરાગણમાં તેની સામે ધસી દારુણ યુદ્ધ કર્યું તેમાં સુવે મરણ પામ્યો અને શિરકે નાસી ગયો સુવેનો નાશ થયો તે સમયે તેની સત્તાનીચિના કેટલાક સરદારોએ નાસી જઇ સીદીના પ્રાંતમાં આશ્રય લીધો તેમનું એ કાર્ય મહારાજને પસંદ પડ્યું નહિ શિરકે વગેરે સરદારો પુનઃ માણસો એકઠા કરી અને સીદીની સહાય લઇ મહારાજને કબજે કરેલો પ્રાંત પાછો લેવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ અને તે બેઠો પોતાના બંધને રહે તે માટે મહારાજે તાનાજીને પોતાના પક્ષમાં લઇ શૃંગારપુર શહેર અને ખીજા ગામો ઇનામદાખલ આપ્યા ત્યારે શિરકેએ મહારાજની તાબેદારી સ્વીકારી ત્યારે ખીજા કેટલાક સરદારો સીદીના આશ્રયમાં ગયા હતા, તે પોતપોતાના ગામમાં પાછા આવ્યા; તેમને મહારાજે તેમના વતનો પાછા આપી સંતુષ્ટ કર્યા.

૧ ટક લખે છે કે, એનું નામ દગથી હતું અને તે સુવેનો દિવાન હતો શિરકેનું નામ એવામાંજ અજવત નથી મૂળ વિષય મરાઠી જર્નલમાંથી લીધો છે.

તેમથી જે મનુષ્યો નોકરી કરવા ખુશી અને લાખક હતા, તેમને મહારાજે પોતાની પાસે નોકરીએ સમ્યા આગળ જતા મહારાજે શિરકેની કન્યા સાથે પોતાના બ્યેઠ પુત્રનો વિવાહ કર્યો હતો ?

વર્ષો ઋતુ સર થઇ તેમ છતા મહારાજ સ્વસ્થ થયા નહોતા, કારણ કે વિઝયુરના બાદશાહે તેમના પર સ્વારી કરી તે વખતે સીદીએ, કંરેણ તહનામુ રદ કરી, પુન હુમલો લઇ જઇ તેમના પ્રાતમા ઉપદ્રવ કર્યો, તેથી મહારાજને તેના ઉપર અતિશય ક્રોધ ચડ્યો અને ચોમાસુ પૂર થઇ વિઝયુરસરકાર અથવા વાડીના સાવતો તેની મદદે આવે, તે પહેલાજ તેમણે તેનો એકદમ ઉચ્છેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજે વ્યકાજપતને તેના ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. જિભય પક્ષ વચ્ચે સમ ઝપાઝપી થઇ અને વ્યકાજ્યે છેવટે દરજાજુરી અને તેની આસપાસનો પુલકળ પ્રાત કબજે કર્યો એ નવા પ્રાતમા કિશ્ત બાખ્યા અને તેપર પાચ છ હજાર માણસો રાખી તે પ્રાત હમેશા પોતાના તાબામા રહે, એવી વ્યવસ્થા કરી સીદીના તાબામા માત્ર એક જ જરૂર રહ્યો તે પછુ તાણે લેવાનો નિશ્ચય કરી, મહારાજના સૈન્યે તેના ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પરંતુ એ પ્રયત્ન તેમને સત્વર છોડી દેવો પડ્યો, કારણ કે તેમની પાસે જોઇએ તેટલી તોપો નહોતી, તેમજ ફેડવાને માટે હુશિયાર તોપચીઓ જોઇએ તે પછુ નહોતા ચોમાસુ પૂર્ણ થયા પછી વિઝયુરસરકારના સૈન્યની હીલચાલ સર થઇ ત્યાં શિવાજી મહારાજને તે તરફ લક્ષ આપવુ પડ્યાથી સીદીપરના હક્કાની ગતિ મદ કરવી પડી

બાદશાહ બાદિલશાહ ચોમાસુ સર થવાથી સ્વારી બધ કરી ચિમલમા આગળ પડાવ નાખી રહ્યા હતા, તે વાચકોના લક્ષમા હશે ત્યા તેમને ખબર મળી કે, કહ્યુંટકમા ભય કર વિદ્રોહ ઉત્પન્ન થયો છે તેમણે સીદી જોહારને તે તરફ મોકલવાનો વિચાર કરી તેના સત્કાર કરી બોલાવી મઆવ્યો, અને તેનું સાર સન્માન કરી, કહ્યુંટક જવાની માગણી કરી, પરંતુ તેણે ત્યા જવાનું કોઇ પણ પ્રકારે કબજા કર્યું નહિ સીદીને કોઇ પણ રીતે બાદશાહનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ; કારણ કે શાહનો મુખ્ય વજર ઈબ્રાહીમખાન સીદી ઉપર ધણે દ્રેષ રાખતો હતો. શાહ તેને અતિશય માન આપતા હતા, તેથી સીદી જોહાર તરતજ પોતાની જામીરમા પાછો ચાલ્યો ગયો તે ઉપરથી બાદશાહની ખાતરી થઇ કે, સીદી કહ્યુંટકના વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયો છે અને શિવાજીમહારાજ સાથે પછુ તેને સારો સબંધ છે

સીદી જોહારે કહ્યુંટકનો વિદ્રોહ બધ પાડવા જવાનો અસ્વીકાર કર્યો તેથી બાદિલશાહને વિચાર થયો કે, હવે શુ કરવુ ? તેણે આ વખતે દહ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, શિવાજીમહારાજનો પરાજય કર્યો સિવાય પાછુ ફરવુ નહિ તેમના પ્રત્યેક

૧ આ સવાસિનો લક્ષ્ય સિનમદમા કે પૂરાએલા અગ્રેજ વેપારીઓએ સં ૧૬૧૨ ખા પોતાના વખમા કર્યો છે તે એ રીતે કે શિવાજીમહારાજને દબવી સબ અને મુબારકપુરના જામને છત્તિ પાતાની હતા વખતે છે અને દરજાજુરી જાસીથી બાસપદ્મ સુધીએ સુધુદ્રિનારો તેમના હાથમા ગયો છે (મી સરકાર પૃ. ૫૬)

સલાહકરિતો પણ એવોજ અભિપ્રાય હતો, પરંતુ ખીજા કેટલાક સરદારોએ સલાહ આપી કે, પ્રથમ કહ્યાંટકનો વિદ્રોહ દાખી દેવો જોઈએ શિવાજીમહારાજને શોધી કહાડવા માટે જ ગદ, કોતરડા અને કુમરોમાં શોધતા ફરી લશ્કરની ખરાબી કરવાથી અતે કુમર બોદીને ઉદર કાઢવા જેવું થશે એ સાલળી બાદશાહની વૃત્તિ હમમગવા લાગી આગળ કેવી રીતે વર્તવું તે તેને સૂઝવું નહિ એટલામાં વાડીના દેશસુખ લખમ સાવત અને ખેમ સાવતે બાદશાહ પાસે પ્રાર્થના કરી કે, જો અમને સંપૂર્ણ સહાયતા મળે તો અમે શિવાજીમહારાજને પરાજય કરી સર્વ કોકણ પ્રાપ્ત તાબે લેવા તૈયાર છીએ તેમની પ્રાર્થના મંજૂર કરવામાં આવી અને એવો નિશ્ચય થયો કે, બહિસોલખાને અને મુઘોળના બાજુ ધોરપડેએ સૈન્ય એકઠું કરી સાવતોને મદદ કરવી અને એ ત્રણેએ મળીને શિવાજીમહારાજપર સ્વારી લઈ જવી, અને બાદશાહે સૈન્યસહિત કહ્યાંટક જવું

શિવાજીમહારાજ ઉપર પ્રચલિત સૈન્યસહિત સ્વારી લઈ જવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે સમયે, બાજુ ધોરપડે લશ્કર તૈયાર કરવા મુઘોળ આવ્યો એ સમાચાર મળતાજ શિવાજીમહારાજે તેનાપર અકસ્માત હુમલો કરી તેને તથા તેના પુષ્કળ સમાને અને તેના પક્ષના મનુષ્યોને મારી નાખ્યા, અને એમ કરીપેતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતાને વિશ્વાસઘાત કરનાર અને કેદ પકડાવનારપર બચકરીતે વેર વાળ્યું, એ સળધી પ્રથમ લખવામાં આવ્યું છે ધોરપડેનો નાશ થતા તેની જગ્યાએ ખવાસખાને મોકલ્યો એ સરદારે કોકણના કિનારા સુધી કુચ કરી, એટલામાં તેને બાદશાહ તરફથી પોતાના સૈન્યસહિત તરતજ કહ્યાંટક તરફ આવવાનો હુકમ મળવાથી તે કહ્યાંટક ગયો કહ્યાંટકના વિદ્રોહી મનુષ્યો પ્રબળ હોવાથી, તેમને પરાજય કરવા માટે વિશાળ સૈન્યની જરૂર પડવાથી બાદશાહે નિરુપાયે તેને તે તરફ બોલાવ્યો હતો

૧ મિ ક્રિકેટ અને રા બ પારસનીસ આ બાબતમાં શાહજહાન અને શિવાજી મહારાજ વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર પોતાના પુસ્તકમાં આપે છે તેપરથી જણાય છે કે ખવાસખાન, વાડીના સાવત અને ધોરપડે પોતાપર સવારી કરનાર છે, એવી ખબર મહારાજને શાહજહાન તરફથી મળી હતી આ પત્રમાં શાહજહાન જણાવે છે કે -- "સ્વરાજસ્થાપનાના કાર્યમાં મદદનાર ન થતા યવનોના કારસ્થાનમાં સામ્રીલ યહને મારી સાથે દોડા કરીને મને ધોરપડે પિળપુર લઈ ગયો હતો ત્યાં મારાપર કેવો પ્રસન્ન આવી પડ્યો હતો તેની તો તને ખબર છે સ્વરાજસ્થાપના અને સ્વધર્મસ્થાપન કાર્ય તારે હાથે સંકળ થાય, એવી ઇશ્વરની ઈચ્છા છે, તેથીજ હું એ પ્રસન્ન બની ગયો હતો ધોરપડેની મદદથી ખવાસખાન તારાપર હુમલો લઈને આવે છે, એમાં તને શિવ અને લખાનીની કૃપાથી થરા પ્રાપ્ત થાએ આ બંને પાસેથી બંદોબસ્ત વેરવો બદલો લેજો એવી મારી ઈચ્છા છે પોતાની આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવામાં સદા તારર એવો આજ્ઞાવાચક પુત્ર ઇશ્વરની કૃપાથી મને મળેલો છે, તેથીજ આશ્ચર્ય કાર્ય કરવાની હું તને આજ્ઞા કરું છું બાજુ ધોરપડે પોતાના આજ્ઞાથી લઈને મુઘોળ ગયો છે " આ મતલબનો પત્ર આવવાથી મુઘોળપર હલો કરીને ધોરપડેને મારી નાખી મહારાજે શી રીતે વેરવો બદલો લીધો હતો, તે તેમણે શાહજહાનને લખી જણાવ્યું

કર્ણાટકના વિદોહીઓ સાથે લડવામા બાદશાહનું સર્વ સૈન્ય યુવાયુલ હોવાથી તેમને લા મધુ દિવસ રહેવું પડ્યું, તેથી શિવાજીમહારાજને સારો લામ મળ્યો. બાદશાહે કિશા વગેરે ને રચાનો કબજો કર્યો હતો, તે સર્વ તેમણે સપાટાબધ પાછા પોતાને તાબે કર્યો; એટલું જ નહિ પણ બીજા પણ મધુ પ્રાપ્તો કબજો કરી લીધા. વાઢીના સાવ તોએ રાજભક્તિ બતાવી સ્વયં બાદશાહ પાસે શિવાજીમહારાજ સાથે લડવા માટે મદદ માગીને મહારાજપર તેમની કેવી દાદ હતી તે બતાવી આપ્યું હતું, તેથી મહારાજે તેમને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તરતજ તેમના તાબાના પ્રાપ્તોપર સ્વારી કરી તેમની સાથે ગુલ આરબુ; એથી સાવ તો તદ્દન ગભરાઇગયા બાદશાહી લશ્કરની સહાયતા વગર મહારાજ સાથે લડવાની તેમનામા હિમત નહોતી વળી આ પ્રસંગે એની સહાયતા મળવાની બિલકુલ આશા નહોતી મહારાજે તેમના તાબાના કુડાળ, બાદા વગેરે પ્રાપ્તો કબજો કર્યો સાવ-તોએ ફિરગી રાખ્યમા નાસી જઇ ગોવાના મુખેદારનો આશ્રય લીધો ફિરગીઓએ તેમને આશ્રય આપ્યાની વાત જાણતાજ મહારાજે તે સરકારને ધમકીભરેલો સ-દેશો મોકલ્યો, એટલે ફિરગી સરકારની આખો ઉધડી ગઇ તેમણે સાવ તોને પો-તાના રાખ્યમાથી નીકળી જવાની આજ્ઞા કરી એટલે નિરુપાયે સાવ તો પાછા શિવાજીમહારાજને શરણે આવ્યા તેમણે પ્રથમ પીતામ્બર શેણવીને મહારાજ પાસે વધીલતરીકે મોકલ્યો, અને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે -“ અમે સાવત છીએ ભોસલે-વડ સાથે અમારા સારો સબધ છે અમે આપનાજ છીએ આપના તાબે-દાર થઈ હવે પણ આપની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે. અમારા પાછલા અપરાધ મનમા નહિ લાવતા અમારાપર કૃપા કરવી” નમ્રતા-ભરેલી વિજ્ઞપ્તિ સાંભળી મહારાજે તેમને અભયવચન આપી પોતાને મળવા બો-લાવ્યા. વાઢી પ્રાપ્તની દેશમુખી તેમની પાસેજ રહેવા દીધી અને તેમણે પ્રતિવર્ષે ખડણી ભરવાનું કરાવ્યું મહારાજે તેમના પાયદળ સન્ન્યે પોતાની નોકરીમા રાખી તેને દૂરના પ્રાપ્તમા કામ કરવા મોકલી દીધું અને તેમના પ્રાપ્તનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના અધિકારીઓ નિમ્યા

સાવ તોના તાબામા નાનસાવતર અને રામદળવી નામક બે સરદાર હતા તેઓ જુદિમાન અને વીર પુરુષ હોવાથી મહારાજે તેમને નોકરીમા રાખ્યા રામદળવી અતિ શરવીર જાણાયાથી મહારાજે તેના તાબામા કેટલોક લશ્કર આપ્યું અને તેને કોકણના કેટલાક પ્રાપ્તોને બદોબસ્ત રાખવા માટે મોકલ્યો એ જોઈવણ કરી મહારાજે સાવત અને તેમના બે શરા સરદારો વચ્ચે હમેશનો વિયોગ કરાવ્યો

એ ચઢાઇમા મહારાજે પચમહાલ, મદનમદ, બારદેશ વગેરે પ્રાપ્ત કબજો કર્યો અને ગોવા ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખવાથી ફિરગીઓ મહારાજા શિવાજીમહારાજનો

૧ સલાસદ લખે છે કે, તેમને પચાત્તરીકે ૭ હજાર હોય આપવાનો કસાવ કહી શક્યા હતા. તેમણે કુડાળ કસવાગા રહેવું, પણ મહાન, કોહીએ, વાણી, કોહ વગેરે કાંઈ પણ બાપલ નહિ અને લશ્કર એકઠું કરવું નહિ એવું કરાવ્યું હતું.

૨ સલાસદ એવું નામ તાનાજી સાવત લખે છે

પોતાના ઉપર કોય ન થાય અને તેમના તરફથી પોતાને કંઈ ઉપદ્રવ ન થાય, એ હેતુથી તેમણે કુડાળકર દેસાઈના સળંગીસ અનંત શેણવીને મહારાજ પાસે મોકલી તહનામુ કરવાનો સંદેશો કહાવ્યો; પરંતુ શેણવીએ હિતચતુત્વ ખતાવી મહારાજનો વિશ્વાસઘાત કરવાની બાજી રમી ફિરગીઓ તરફથી તહનામનો સંદેશો આવતા મહારાજ અસાવધ રહેશે, એમ જાણી તેણે ફિરગીઓને એવી સલાહ આપી કે, મહારાજની ઊવણી ઉપર રાત્રિને સમયે એકાએક હાથો મારી તેઓનો નાશ કરવો; પરંતુ આ ગુપ્ત અસંલત યજ્ઞોજી નામના એક ટહેલના જાણવામા આવી ગઈ અને તેણે તે મહારાજને જાણવી મહારાજ તરતજ સાવધાન થઈ ગયા એ જાઠવણુ કર્યા પછી અનંત શેણવી દશ હજાર ફિરગી લશ્કરસહિત મધ્ય રાત્રિને સમયે ગુપ્તગુપ્ત મહારાજની ઊવણી આગળ આવ્યો. મહારાજ પણ પોતાની ઊવણીથી અર્ધ જાગ્રિ વેગળે તૈયાર થઈ ઉભાજ હતા. ફિરગીસૈન્યે ઊવણી નજીક આવી તોપળ દુકા ફેડાવ માઠી મહારાજને અજવાળુ થતા સુધી કંઈ પણ હીલચાલ કરી નહિ પ્રાતઃકાળ થતાજ તેમના ઘોડેસ્વારોએ ફિરગીના સૈન્ય ઉપર એકદમ ધસી જઈ કાપાકાપી શર કરી. એ યુદ્ધમા ફિરગીઓનો પરાજય થયો લાગ્યેજ તેમના હજાર બારસો સિપાઈઓ જીવ લઇને પાછા નાસી ગયા હશે બાકીના સંઘર્ષા સમરભૂમિપર પચા ફેટલાક પાણીમા ફૂટી ડૂબી મરણુ પામ્યા અને ફેટલાક ફેટ પકડાયા પોતાનુ મોટુ સૈન્ય નાશ પામેલુ જોઈ ફિરગીઓ તફન ગમરાઈ ગયા મહારાજને તેમનો સંઘળો પ્રદેશ ભૂટી, બાળી ઉગ્ગજ કરી નાખ્યો જેટલા ફિરગી હાથમા આવ્યા તેમને કાપી નાખવાનો સપાટો ચલાવ્યો જેટલા શ્રીમંત ફિરગી પકડાયા તેટલાપર ભારે કર નાખ્યો કુડાળ, બાદા, સાકળી, મણેરી, તુ-આળી વગેરે સ્થળે મહારાજે થાણા બેસાડ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે ફિરગીની રાજ-સત્તામા પણ સ્થળે સ્થળે થાણા બેસાડ્યા જાણે ગોવા પ્રાતની ચારે દિશામા તો ચોક્કી પહેરાજ બેસાડ્યા 'હવે ગોવા પ્રાત પોતાના હાથમાથી જશે, એવી ફિરગીઓને બીક લાગી અનંત શેણવીના કપટની બાજી ફિરગીઓના લશ્કમા આવતા, તેણેજ પોતાનાપર ઘેર સકટ ઉપરિચિત કરેલુ જાણીને તેઓ અતિશય કદપાત-પચાતાપ-કરવા લાગ્યા છેવટે તેઓએ પોતાના વક્રીલદારા મહારાજને પત્ર મોકલી, જે કંઈ બન્યુ તેને માટે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી વક્રીલ સાથે તેમણે વીસહજાર પુતળાઓ, ૧ કિમતી વસ્ત્રો અને બીજુ ફેટલુક નજરાણુ મોકલી તહનામુ કરવાની પ્રાર્થના કરી મહારાજને તેમની પ્રાર્થના માન્ય કરી તહનામામા એવી શરત કરી કે, ફિરગીઓએ પ્રતિવર્ષે નવી તોપો અને ફેટલુક બ્વાહિર પહોચાડવુ અને તેમનાં વહાણોનો પરવાનો મહારાજ પાસેથી લેવો

સાવતેનો પરાજય થયો તેમને મહારાજના તાબેદાર થવુ પડ્યુ. એ હકીકત વિજાપુરસરકારે જાણી લાંચે તેને અતિશય દિલગીરી ઉપજા થઈ કોકણુ દિશામા એટલો એકજ સરદાર સમ આવા બન્યો હતા, તે પણ શિવાજીમહારાજનો તાબેદાર થયો; એટલે તે સરકારની કોકણુપટ્ટી પાછી તાબામા લેવાની આજ્ઞા જા થઈ.

જાણના સ્વીકૃતિ તેમને થોડુંક પીડાળ હતું, તેને પણ મહારાજે અનિશ્ચય નિર્ભળ કરી નાખ્યો હતો. તે પણ હવે વિળપુરસરકારના આશ્રયમાં રહેવાથી પોતાનું ક્ષેત્ર ગરી નહિ, એમ સમજી સરકાર સાથે તદ્દન નિષ્કાળજીથી વર્તવા લાગ્યો હતો. એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી વિળપુરસરકાર વિચાર કરવા લાગી કે, હવે શિવાજી-મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા કયા પુરુષને ઉભો કરવો ? દરબારમાંનો કેાઇ પણ સરદાર તૈયાર થતો નહોતો, અને શિવાજીમહારાજનો ઉપદ્રવ પણ કેમ કર્યો ઝાઝો થતો નહોતો. અંતે અલીઆદિલશાહના વજીર અબ્દુલ મહમદ મહારાજનો ત્રાસ ઝોછો કરવાના હેતુથી તેમની સાથે યુમતરીતે તહનામુ કર્યું. યુમ તહનામુ કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ તહનામાની વાત દરબારના અમીરો જાણે તો તેમને તે કાર્ય ખીલકુલ પસંદ પડે નહિ તેમજ વજીર ઉપર દોષારોપણ કરી તેને હોદ્દાપરથી કાઢી મૂકવાની કદાચ તેઓ ખટપટ કરે, એટલું જ નહિ પણ બાદશાહને અનુચિત સલાહ આપવા માટે તેને સખ શિક્ષા પણ કરાવવામાં આવે અસ્તુ. વજીરે મહારાજ સાથે જે તહનામુ કર્યું, તેમાં ઠરાવ્યું હતું કે—“ તેમણે તાજે કરેલા પ્રાત તેમની પાસેજ રહેવા દેવા, વિળપુરસરકારે પાછા મેળવવાની ખટપટ કરવી નહિ તે ઉપરાંત મહારાજને બીજા પણ કેટલાક પ્રાત આપવા શિવાજી-મહારાજ હવેથી વિળપુરસરકારના તાબામાં છે, એવું માનવું નહિ મહારાજને એ સરકારે પ્રતિવર્ષે સાત લક્ષ હોન ખડણી આપવી વિકેટ પ્રસંગ આવ્યે એક-બીજાએ પરસ્પરને સહાયતા આપવી અને મહારાજના સામજી નાયક પુરે નામક પુરુષને, વિળપુરદરબારમાં વકીલતરીકે રાખવો.”

એ તહનામુ થયા પછી મહારાજે, વિળપુરસરકારના પ્રાતમાં ઉપદ્રવ કરવાનું બંધ કર્યું એ સમયે શાહજીરાજને મહારાષ્ટ્રમાં આવવાની ઇચ્છા થઇ તેમણે વિળપુરસરકાર પાસે મહારાષ્ટ્રમાં જવાની પરવાનગી માગી વિળપુરસરકારે તેમને પરવાનગી આપતા જવામણ કરી કે.—‘ તમે તમારા પુત્રને મળી હવે પછી તે અમારી સાથે મિત્રભાવથી વર્તો એની જોડવણુ કરજો ’ શાહજીરાજએ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી શિવાજીમહારાજને એ પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ કરી. ભાર પછીથી તેમણે વિળપુરસરકાર સાથે જાણીજોઇને વિરોધ કર્યો નહોતો. પિતાપુત્રની મુલાકાતનું વર્ણન, આગલા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે.

મહારાજના એ શૌર્યવીરોદ્ધિ સદૃશ્યોનું અલૌકિક દ્ષાતેજ પ્રકટ થયું. દાદાજી કેાડદેવ વજીરે જનોને પ્રારભમાં જે વાત અસંભવિત અને ભયકર પરિણામજનક જણાતી હતી, તે સુસાધ્યજ નહિ પણ અતિસાધ્યજનક છે, એવું તેમણે પોતાના કર્તવ્યકર્મથી, સર્વ જનોની દષ્ટિ સમક્ષ બતાવી આપ્યું, અને પદર સોળ વર્ષ ઉપર કેટલાક દેશયુઓ અને મરાઠાસરદારોને મહારાજ વિળપુરસરકારના એક નાના જગીરદાર છે, એમ જણાવું હતું, તે હમણા એટલા પ્રબળ થઇ પડ્યા હતા કે, તે સરકારનો તદ્દન પરાજય કરી, તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે ખડણી ભેગા લાગ્યા હતા એ જોઇ સર્વને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે !

હવે એ સમયે એટલે ૪૦ સં ૧૬૬૨ પર્વત શિવાજીમહારાજના તાબામાં

કેટલો પ્રદેશ આવ્યો હતો, તેનું દિગ્દર્શન કરીએ એટલા સમયમાં કલ્યાણથી ગોવા-
પર્યંત કોંકણપટ્ટીનો સમગ્ર પ્રદેશ તેમની સત્તામાં આવ્યો હતો એ પ્રદેશની લ-
ખાઈ આશરે ૩૦૦ માઈલ હતી બીજા નદીથી વારણા નદીપર્યંતનો સર્વ કોંકણ
કિનારોનો પ્રદેશ તેમના કબજામાં આવ્યો હતો એ પ્રાંતની લખાઈ આશરે ૧૬૦
માઈલ હતી અને પહોળાઈ એકદર ૧૦૦ માઈલ હતી એ સમયે તેમની સત્તામાં
૫૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૭૦૦૦ શેડેસ્વાર હતા તેમના તાબાના પ્રદેશના પ્રમાણમાં
એ સૈન્ય તદ્દન અધિકૃત હતું, પરંતુ એટલું સૈન્ય રાખવાની આવશ્યકતા હતી;
કારણ કે તેમને બે પ્રબળ આદલાહી સાથે વૈર કરી સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાની
હતી તેમની એક આદલાહીનો તેમણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરાજય કર્યો હવે બીજી
મોગલ આદલાહી સાથે તેમણે કેવી રીતે વૈર આરંભ્યું, તેનું વૃત્તાન્ત યથાક્રમે લખ-
વામાં આવશે

બિઝપુરના આદિસશાહે સુલેહ કરવા મોકલેલા શહાજરામ
 (શિવાજીના પિતા) ને શિવાજી સાથે લેવા જઈ
 વંદન કરે છે. ઈ. ડ. સ. ૧૬૬૨

Lakshmi Art, Bombay, ૬

પ્રકરણ ૧૪ મું-પિતૃદર્શન

શિવાજીમહારાજે વિળપુરસરકારનો પરાજય કરી તેને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કબ્જા કરાવ્યું અને તેનાપર વાર્ષિક મકબ્બી દરાવી; એ સમાચાર સાહજરાજાએ જાણ્યા હશે, ત્યારે તેમને પરમ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો હશે, એમાં કંઈ શંકા નથી તેમના હૃદયમાં ધણી દિવસથી પોતાના અદ્વિતીય પરાક્રમી પુત્રને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી મહારાજ પોતાના તરફના વર્તમાન તેમને વારંવાર પત્રદ્વારા લખી જણાવતા હતા અને રાજ પશુ પ્રસંગોપાત પત્રોત્તર લખી પુત્ર શિવાજીમહારાજનું ઝારવ અને ઉત્સાહ વધારતા હતા, પરંતુ એ સર્વ પત્રવ્યવહાર અતિ યુક્તિરિતે ચાલતો હતો મહારાજના સર્વ કૃત્યોમાં તેમની સમતિ છે, એ વિળપુરસરકારને નહિ જાણવા દેવા માટે સાહજરાજા અતિશય સાવચેતી રાખતા હતા; કારણ કે કલ્યાણટંકની પોતાની ધનસંપત્તિનું રક્ષણ કરી યોગ્ય સ્થળે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા હતી, એમ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે પોતાના ઉપર વિળપુરસરકારને પુનઃ શંકા ન આવે તે માટે રાજા પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ સાવધ રહેતા હતા વિળપુરસરકાર અને શિવાજીમહારાજ વચ્ચે જ્યારે તફાવત થયું અને મિત્રભાવ બધાયો ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં જવાની આજ્ઞા સરળતાથી મળવાની સધિ જોઈ સાહજરાજાએ સરકાર પાસે અરજી કરી તેમાં એવી મતલબનું લખ્યું હતું કે—“મારા ઇજ્જદેવની મેં કંઈક બાધા રાખી છે, તે દેવકાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા અને ધણી દિવસથી દેવદર્શન થયા નથી, તે કરવા માટે મહારાષ્ટ્રમાં એક ધખત જઈ આવવાની મને ઇચ્છા છે, માટે ત્યાં જવાની રજા આપશે” પોતાની અરજી મંજૂર થવા માટે રાજાએ ખાનગીરીતે પણ કંઈક ખટપટ કરી હતી વિળપુરસરકારે અરજી મંજૂર કરતા તેમને ફરમાવ્યું કે—“તમે સ્વદેસ જાઓ છો તમારો પુત્ર ધણી ઉપદ્રવી થયો છે, તેને અતિશય બોધ આપી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી સમજાવી બાદશાહની મુલાકાતમાટે લઈ આવજો તેણે પણ તમારી પેઠે બાદશાહની અગ્રીરી સ્વીકારવી તમારો બોધ લક્ષમાં લઈ તે જો અમારા ફરમારમાં આવશે તો તેને વજરનો હોઢો આપી સર્વ બાદશાહી તેને સ્વાધીન કરીશું કેાંઈ પણ પ્રકારે તમારો પુત્ર અમારી સત્તામાં આવે એવી ખટપટ કરશો.” બાદશાહની બલામણુનો ઉત્તર વાળતા સાહજરાજાએ જણાવ્યું કે—“મારો પુત્ર મારા સ્વાધીનમાં છે કે કેમ તે સરકારને વિદિતજ છે, તેમ છતાં મારાથી જાનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.”

મારે સરકારનું હિતજન કરવું છે. કુલદેવીના દર્શન કર્યા પછી અમમના કાર્ય માટે પુત્રની મુલાકાત લઈશ અને તેને શિખામણથી આર વાતો કહી નોંધશ.” શાહજી-રાજા પાસેથી ઉત્તર મળ્યાથી પુનઃ સહો કહાવ્યું કે, “સુભારાશે અને તેટલા પ્રયત્ન કરી જોશો, તમણે શિખામણ ન માને તો અમારે તરફ પાછા આવજો તેમની સાથે મળી જશો નહિ પુત્રલોકને વશ થઈ તમાજ નિવાસ કરી રહેશો નહિ.”

આદેશાહની આજ્ઞા મળ્યા પછી શાહજીરાજા કહ્યુંટકથી સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા આવતી વખતે દ્વિતીય પત્ની અને પુત્ર વ્યકાજીને સાથે લીધા હતા તેમણે પોતાના આવવાના વર્તમાન શિવાજીમહારાજને પત્રદ્વારા જણાવ્યા હતા શાહજીરાજા પ્રથમ મુલગમપુર આવ્યા ત્યાં માતા ભવાનીદેવીના દર્શન કરી પુલકળ દાનધર્મ કર્યું કહેવામાં આવે છે કે, સ્વરાજ્યસ્થાપન કરી ગોઆઝાલ્યની વિપત્તિને પરિહાર કરવાના અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાના સદ્દેશ ધારણ કરી, પોતાના પરાક્રમી પુત્રે ઉપાડેલા કાર્યમાં વિજય મળે તો લક્ષ રૂપિયાનું સોનું લઈ મૂર્તિ વજેરે બનાવી ભવાનીદેવીને અર્પણ કરવાની શાહજીરાજાએ બાધા રાખી હતી તે પ્રમાણે શિવાજી-મહારાજના કાર્યમાં ધણો વશ મળેલો જોઈ શાહજીરાજા સોનું ખરીદ કરી, કહ્યુંટકના ચતુર કારીગરોને હાથે સુદર મૂર્તિ તૈયાર કરાવી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા. તે મૂર્તિ દેવીને યથાવિધિ સમપર્ણ કરી ત્યાર પછી સિંગણપુરના મહાદેવ, પદરપુરના વિદોબા અને શિખરજી મહાદેવના દર્શન કર્યા પ્રત્યેક દેવસ્થાનમાં પુલકળ દાનધર્મ કર્યું, બ્રાહ્મણોજન કરાવ્યા અને ગરીબચૂરખાને અન્નવચા-દિકનું દાન કર્યું.

શાહજીરાજા મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યાની ખબર મળતાજ શિવાજીમહારાજે પ્રત્યેક સ્થળે સન્માનદર્શક વ્યવસ્થા કરાવી શાહજીરાજાને રાત્રિદિવસ જોમ પુત્રના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી, તેમ શિવાજીમહારાજને પણ પિતૃદર્શનની ઉત્કંઠા મુખ્ય થઈ હતી જીજ્ઞાસાને મનથી આજે સુવર્ણનો સૂર્ય ઉગ્યો હતો ધણે વર્ષે પરસ્પર દર્શન થતા હોવાથી મહારાષ્ટ્રીય નીતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે, પતિપત્નીએ દેવાલયમાં મળવું જોઈએ એ શુભ કાર્ય નિમિત્ત જેજુરીનું દેવાલય બંધી કરવામાં આવ્યું પતિપત્ની ઉભયે ત્યાં આવી પરસ્પર દર્શનનો બ્રાહ્મણેવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી શાહજીરાજા નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતા મહારાજે પોતાનું લક્ષ્મી, ધોડેસ્વાર, કારકુન વજેરે સહિત સરનેખતને તેમને આદરસત્કાર કરવા માટે સાથેય લઈ સામે મોકલ્યા અને પોતે જેજુરી જઈ તેમના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા સામેના માટે ગયેલા મનુષ્યોસહિત તેમની સ્વારી વાજતેજાજતે દેવળમાં આવી પહોંચી શાહજીરાજાએ યથાવિધિ દેવનું પૂજનાર્ચન કર્યું પછી જીજ્ઞાસા, શિવાજીમહારાજ અને તેમની બે સ્ત્રીઓની વિધિપૂર્વક બેઠ લીધી એ વિધિ કરતી વખતે કાસાની એક મોટી થાળીમાં ધી રેડકુ હાલુ તે લીધા શાહજીરાજાએ એકીવખતે ચારેના મુખ અવલોકન કર્યું એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી શિવાજીમહારાજે મહત્ત્વ કહે હર્ષના અનુભવિત પરમત્રિમ પિતાના ચરણમાં મરતક નમસ્કુ રાખતું હોય હર્ષથી ભરેલા આવ્યું.

તેમણે પુત્રનું મ્મતક ઉચ્ચાઈ લઈ પ્રેમાલિંગન કહ્યું એ સમયે બન્નેના નેત્રમા પ્રેમશ્રુ ઉભરાઈ જતા હતા સર્વ કુટુંબીજનો સાથે સ્નેહસંભાષણ કર્યા પછી શાહજીરાજને પાલખીમા બેસાડી, શિવાજીમહારાજને તેમના પગના જોડા પોતાના હાથમા લઈ મર્યાદાપૂર્વક તેમની પાલખી સાથે ચાલવા માડ્યું એ પ્રમાણે અત્યંત આદર સાથે તેમને તજુમા લાવી ઉચ્ચ ગાદીપર બેસાડ્યા અને મહારાજ તેમના પગના જોડા પોતાના હાથમા લઈ મર્યાદાપૂર્વક તેમના સામા ઉભા રહ્યા પછી અતિ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા કે, આપની આજ્ઞા ભજ કરી “વિન્ધપુરસરકાર સાથે વૈર કરવાથી આપને ક્ષણે ક્ષણે સહન કરવો પડેશે, એ અતિશય અનુચિત કહેવાય પુત્રના કર્તવ્યથી પિતાને પ્રાણ-સંકટ પ્રાપ્ત થાય, એ ખરેખર ખેદજનક હોવાથી મને ક્ષણી દિલગીરી થાય છે મારાથી મોટા અપરાધ થયો છે મહારાજની ધન્યગમા આવે તેવી મને શિક્ષા કરો” શિવાજીમહારાજની નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળી શાહજીરાજનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, ગદગદ કંઠ થયા, નેત્રમાથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી મહારાજએ પુન પુનને આલિંગન કરી વિશેષ આશ્વસનપૂર્વક પોતાની સાથે બેસાડ્યા અને તેમની અનેક પ્રકારે પ્રશ્ન સા કરતા કહ્યું કે—“તે” સીસોદિયાના ક્ષત્રિય કુલમા ઉત્પન્ન થઈ, એ કુળને અનુરૂપ થઈ પડે એવું અપ્રતિમ પરાક્રમ કહ્યું છે. હિંદુમંત્રને યવનોની કલેશપ્રદ સત્તામાથી મુક્ત કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવા અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, એ જોઈ મને અતિશય સતોષ અને ધન્યતા જણાય છે મારા પિતાને સ્વપ્ન થયું હતું કે, “તમારા કુળમા એક ચક્રવર્તી પુરુષ ઉત્પન્ન થશે અને તે યવનોના ત્રાસમાથી હિંદુમંત્રનું અને હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરશે” તે તારા અલૌકિક કર્તવ્યથી સર્વને એ સ્વપ્નની સત્યતા બતાવી આપી છે તારા શૌર્યવીર્યાદિ અનુપમ ગુણોને આમારા કુળનો પુન ભાગ્યેદાય થયો છે મારે ઘેર તારા જેવો પ્રતાપસાળી પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી હું ત્રેલોક્યમા ધન્ય કહેવાયો છું” પ્રિય પિતાનું સ્તુતિજનક અને પ્રેતાહજનક સંભાષણ સાંભળી શિવાજીમહારાજને પુન તેમના ચરણમા પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે—“મારે હાથે જે કાર્ય ચક્રિ-ચિત્ત સેવા થઈ છે, તે સર્વ મહારાજના ચરણનાજ પુરુષપ્રતાપ છે આપનો શુભ આશીર્વાદ મળ્યો હતો, તેથીજ મને મારા કાર્યમા ચોડાધણો યશ પ્રાપ્ત થયો છે.”

મહાપ્રતાપી પિતાપુત્રનો સ્નેહ-સંવાદ સમાપ્ત થયા પછી મહારાજે ત્યાં હાજર રહેલા પોતાના સર્વ સરદાર તથા કાર્યભારીઓની મુલાકાત કરાવી ત્યાર પછી શિવાજીમહારાજને અતિ સન્માન અને આદરવડે સાવકી-માતા તુલબાઈના દર્શન કર્યા; સાવકા-બધુ બચ્ચાજીને પણ તેમણે મળ્યા સ્નેહથી આલિંગન કર્યું મહારાજે શાહજીરાજ સાથે આવેલા સરદારોની અને કાર્યભારીઓની મુલાકાત લીધી. સર્વની મુલાકાત લીધાથી તેમના હૃદયમા સ્નેહરસ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો મહારાજની નિઃસીમ અને અલૌકિક પિતૃભક્તિ જોઈ સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું સર્વે તેમના અતિશય વખાણ કરવા લાગ્યા એ જ્ઞાનદોહાસવનિર્મિત મહારાજને તે સમયે-“મહા-કાવ્ય” કહ્યું, આજણેનો નિષ્ઠામ જોગબ કરાવ્યો, ‘રકે’ જાહેરને જાહેર

વઆદિ આપી સતોષ પમાડ્યા અને અહિંથી સર્વ જનસમાજ પુને જવા નીકળ્યો.

શાહજીરાજાએ પુનામાં એ મહિના નિવાસ કર્યો મહારાજાને રાજાનું અને તેમની સાથે આવેલા નાનાભાઈ સર્વ અતિથિઓનું પ્રેમપૂર્વક આદરાતિથ્ય કર્યું અને અનેક પ્રકારે પરાજીત્યાકરી કરી મહારાજાને સર્વદા તેમની સેવામાં તત્પર રહી કોઈ પણ પ્રકારની ઉણપ પડવા દીધી નહિ મહારાજાને સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરભ કર્યો ત્યારથી બનેલા સર્વ બનાવોનું વર્ણન શાહજીરાજાને કહી સભળાવ્યું શાહજીરાજાના નામથીજ અને તેમની આજ્ઞાથીજ નિત્ય સર્વ રાજ્યવહિવટ ચાલતો. પુત્રનું એ વર્તન જોઈ શાહજીરાજાને અતિશય સતોષ થયો પોતાનો શરવીર, પરાક્રમી અને શુદ્ધિમાન પુત્ર તેમની સાથે અતિ નમ્રતાપૂર્વક વર્તતો જોઈને અને અર્ધો શુકને કાર્ય કરવા સદા તત્પર રહેલો જોઈને રાજાને કેટલો આનંદ અને ધન્યતા જણાઈ હશે! મહારાજા પોતાની સર્વ ધનસંપત્તિ શાહજીરાજાને બતાવી. તે જોતાજ તેઓ દમ થઈ ગયા! થોડા સમયમાં એક સાવધાન નૃપતિને ડાળે એવી સંપત્તિ મેળવવા માટે પિતાએ પુત્રને શાખાશી આપી

કર્ણાટકમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં આવતી વખતે શાહજીરાજા કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ તલવારે લાવ્યા હતા, તે શિવાજીમહારાજાને આપી અને તેમના અપ્રતિમ પરાક્રમથી પોતાને પરમ સતોષ થવાના સ્મરણચિન્હતરીકે રાજાએ પોતાના હાથમાંની એક કિમતી તલવાર તેમને ભેટ આપી મહારાજાએ એ તલવાર પરમ પૂજ્યશુદ્ધિથી સ્વીકારી, તેને પોતાના પ્રિય અને મહાપ્રતાપી પિતાની યજ્ઞસ્વી તલવાર જાણી તેનું નામ “તુલજા” રાખ્યું, અને તેને લવાની તલવાર પાસે નિત્ય પૂજા કરવાના સ્થાનમાં મૂકી

શિવાજીમહારાજા નિત્ય પોતાના પૂજ્ય પિતાની સેવામાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. એ સમયે તેમણે કોઈ પ્રકારના રાજદારી કાર્યમાં કે કોઈ સ્વારીમાં ચિત્ત રાખ્યું નહોતું પિતાના એકાદ સામાન્ય સેવકની પેઠે તેઓ તેમની સેવામાં સર્વદા તત્પર રહેતા પિતાનીજ સેવા કરીને સતોષ પામતા નહિ, પણ સાવકી માતા તુકાબાઈની સેવા પણ વિશેષ આદરપૂર્વક કરતા માતા જીજ્ઞાષા સાથે તેઓ જેવું પ્રેમસભા-પણું અને આદરથીય વર્તન રાખતા, તેવુંજ સદૃશવર્તન તુકાબાઈ માતા સાથે પણ રાખતા હતા. તેમની સેવામાં હુશિયાર અને શુદ્ધિમાન નોકરો રાખી તેમને સર્વ અનુકૂળતા કરી આપતા હતા તેમને અને બહુ વ્યકેળાને અમત્યની વસ્તુઓ તત્કાળ મળવાની સુવ્યવસ્થા હતી કે કેમ, તેની પણ મહારાજા નિત્ય તપાસ રાખતા હતા; અને તુકાબાઈ પાસે પોતે વારંવાર જઈ તેમની સન્મુખ હાથ જોડી ઉભા રહેતા તથા કંઈ આજ્ઞા હોય તો તે વિદિત કરવાની પ્રાર્થના કરતા

મહારાજા શાહજીરાજાને સવિનય વિનંતિ કરી કે -“મહારાજાએ થોડો શ્રમ લઈ મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાની વ્યવસ્થા મેં કેવે પ્રકારે રાખી છે, તે પ્રત્યક્ષ જોવી” તે પરથી રાજા કેટલાકે કિલ્લા જોવા ગયા મહારાજાને તેમની સાથે જઈ પ્રત્યેક કિલ્લાની વ્યવસ્થા બતાવી અને તે કિલ્લા શી રીતે પ્રાપ્ત થયા, તેનું વર્ણન કહી સભળાવ્યું કેટલાકે નવા કિલ્લા બંધાવ્યા હતા, તેની રચના કયા પ્રકારે-

કરી હતી તે પણ બતાવ્યું પ્રત્યેક સ્થળની વ્યવસ્થા બેઠ રાજ્યને જે જે સૂચના કરી તે મહારાજને ચિત્ત દબને સાબળી લીધી. રાજ્યને પ્રતાપગઢ ઉપર લઇ જઇ મહારાજને તેમને તે કિલ્લો, ભવાનીનું દેવાલય અને જે સુરજ પાસે અક્ષયજીવનનો વધ કર્યો હતો તે સ્થળ બતાવ્યું તે સમયે કેવી યુક્તિ રચી હતી, તેનું સવિસ્તાર વર્ણન કહી સાબળાવ્યું કિલ્લાની વ્યવસ્થા જેતી વખતે મહારાજને રાજ્ય સાથે પ્રત્યેક કિલ્લેદાર, સરદાર અને કારકુનેની મુલાકાત કરાવી છેવટે પન્દાળગઢપર ગયા. પછી શાહજીરાજ્યને મહારાજને કહ્યુંટક જવાનો વિચાર જણાવ્યો, તે સાબળતાજ મહારાજને ધણી દિલગીરી થઈ મહારાજની ઇચ્છા હતી કે, તેમણે મહારાજના નિવાસ કરી સપાદન કરેલા સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી, પરંતુ શાહજીરાજ્યને કહ્યું કે -“હું તમારી માયામા ગુલામને અને રહીશ તો કહ્યુંકેટલા સપાદન કરેલી મારી સર્વ સપતિ વિનાકારણ યવનોના હાથમા જશે વળી હું કહ્યુંકેટલી જગીર સાબળી ત્યાજ નિવાસ કરીશ તો તમારા ભવિષ્યના કાર્યને અનેક પ્રકારે સહાયબુત થઈશ સર્વ ભારતભૂમિપર આક્રમણ કરવાનો અને યવનોને સ્વદેશમાથી હાકી કહાડવાનો તમારો દૃઢ સંકલ્પ પરિપૂર્ણ થવાનો વિશેષ સભવ છે ” પિતાનું યુક્તિ-પુર સર સાબળણ સાબળી મહારાજને તેમને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ અને તેમને કહ્યુંકેટલું વિદાય કરવાની તૈયારી કરવામા ગુલામી રાજ સાથે આવેલા સર્વ અતિથિઓને તેમણે પન્દાળગઢપર મોટા દાદમાથી મિજબાની આપી જુદે જુદે સ્થળેથી ગુણીજનોને બોલાવી તેમની પાસે આનંદોત્સવ કરાવ્યો. તેઓને તેમના ગુણ પ્રમાણે ઝવેરાત, વજોરે ધનામ આપ્યા તેઓના ગુણ કારભારી ગ્રામ્ય નારાયણ હનમતેને કિમતી પોષાક, ઝવેરાત અને દાલતલવારની બક્ષિસ આપી શાહજીરાજ્ય, તુકાબાદ અને વ્યકોળને પણ અમરણચિન્હતરીકે નાનાપ્રકારની સુદર વસ્તુઓ ભેટ આપી, તે ઉપરાંત તેમને જોઇતી અન્ય સામગ્રી આપી સતુષ્ટ કર્યા તેમને ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા, વગેરે વજોરે પુલકળ આપ્યું, તેમજ માર્ગમા ખર્ચવા માટે પૂરતું દ્રવ્ય અને સરસામાન પણ આપ્યો.

શાહજીરાજ્ય કહ્યુંકેટલું જવા તૈયાર થયા, તે સમયે પરમ ચોખ પિતા-પુત્રના હૃદય ભરાઈ આવ્યા મહારાજને અતિસમ દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ યવનોની તાબેદારીમા કેટલા કલેશ અને સંકેટો સહન કરવા પડે છે, તે વાર વાર નજરે જોઈ શકાતા હોવાથી મહારાજને તેના ત્યાગ કરવામાજ વાસ્તવિક મુખ જણાતું હતું. પ્રતાપી પિતાએ હમેશા યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી રહેતું, એ તેમને અત કરણ-પૂર્વક પસંદ નહોતું, પરંતુ એવી તાબેદારી સ્વીકારવાનો હેતુ સ્પષ્ટરીતે સમજાયા પછી મહારાજ નિરુત્તર થયા હતા પિતા વૃદ્ધાવસ્થામા પણ યવનોના તાબામા રહે, એ તેમને ખેદજનક લાગ્યું; પરંતુ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને કહ્યુંકેટલું મોકલવાની તૈયારી કરવા માટી. શાહજી રાજ્યને પ્રયાણ કર્યું, તે વખતે ચિવાજીમહારાજને તેમની પાસેના મેઝકરોને વાર વાર વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે -“મહારાજ વચોવૃદ્ધ થયા છે, તેઓને તમારા જીવનની પેઠે સલાહજો. તેમની બરોબર સેવાગ્રાહી કરજો. તેમના દર્દીન માટે હું અત્યંત આગ્રહાને છું, જે કમ્પતે-તમને સેવાગ્રાહી માટે ચોખ ધનાઓ આપીશું.”

કહેવામા આવે છે કે, શિવાજીમહારાજે એ સમયે પિતાસમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે — ‘તેઓના જીવનપર્યંત વિજયપુરસરકારના બાકી રહેલા પ્રાંતોમા ઉપદ્રવ કરીશ નહિ’ શાહજીરાજાએ વિજયપુર જઇ બાદશાહ સાથે મુલાકાત લીધી શિવાજીમહારાજ તરફથી પોતાને મળેલા હાથી, ઘોડા અને ઝવેરાત, શિવાજીમહારાજે બાદશાહને મોકલેલું નજરાણું જણાવી, તેમને સમર્પણ કર્યું અને હુઝૂરે સોંપેલું કાર્ય ફતેહ થયું છે, એમ જણાવી તેમની રમ્ય લાઇ મહારાજ કહ્યાંટકે ચાલ્યા ગયા.

એ પછી શાહજીરાજા પોતાના પ્રિય અને સુશીલ પુત્રના બીજા પરાક્રમ અને કીર્તિગાથા સાંભળવા ધણા દિવસપર્યંત જીવ્યા નહોતા એજ તેમની છેલ્લી ભેટ થઇ હતી મહારાષ્ટ્રથી કહ્યાંટકે ગયા પછી બે વર્ષે તેમનું અવસાન થયું તેમનું મૃત્યુ એકાએક કેવી રીતે થયું, તેસમયે વૃત્તાત પાછળ બીજા પ્રકરણમા લખવામાં આવ્યું છે પિતાના મૃત્યુ-સમાચાર સાંભળી શિવાજીમહારાજ શોકસાગરમા નિમગ્ન થયા ‘તેમના મુખમાથી શોકોદ્ગાર નીકળ્યા કે — “આજપર્યંત મારા માથાપર સિરછત્ર પિતા હોવાથી તેમની હિંમતેજ મેં યવનો સાથે વૈર કર્યું હતું તેઓ આ લોક ત્યજી જવાથી હું કેવળ નિરાધાર થઇ પડ્યો છું મારા પરાક્રમ સાંભળતા જેને ખરું અભિમાન અને સતોષ થતો અને જેના મુખથી ગૌરવપૂર્ણ શબ્દો સાંભળતા મારા હૃદયમા આનંદ, ઉત્સાહ અને ધન્યતા થતી, તેજ મારા પરમપ્રિય પિતા મારો ત્યાગ કરી ગયા ” શિવાજીમહારાજને અતિશય ખેદ થયો તેમના નેત્રમાથી ચોંધાર આવું નીકળવા માંડ્યા, છાતી ભરાઇ આવી જીભબાંધને પણ અત્યંત શોક થયો તેમણે સતી થવાની તૈયારી કરી એ જોઇ મહારાજને આકાશપાતાળ એક થયલા જણાયા પિતા ગયા અને માતૃશ્રી પણ જશે, એ જોઇ તેમના હૃદયમા અતિશય દુઃખ ઉત્પન્ન થયું માતાના ચરણ આગળ બેસી મહારાજે તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા, તેમ છતાં સાધ્વી જીભબાંધ પોતાના નિશ્ચયમાથી ડગ્યા નહિ, ત્યારે મહારાજે તેમના બન્ને ચરણ પકડી નાના બાળકની પેઠે રડવા માંડ્યું કેમે કરીને માતાના ચરણ છોડ્યા નહિ મહારાજનું કલ્પાત જોઇ મોરોપત, નિરાશપત, દુઃખાશ્રપત વગેરે કારભારીઓ પાસેજ ઉભા હતા, તેમણે બે હાથ જોડી માતૃશ્રીને વિનંતિ કરી કે — “આપના અગ્નિપ્રવેશ કર્યા પછી મહારાજ જીવશે નહિ તેમણે સ્વબાહુબળવડે સપાદન કરેલું રાજ્ય આજેજ લય પામવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. શિવાજીમહારાજ અને શાહજીરાજાનું નામ યશસ્વી કરે, એવું બીજું કોઇ પાછળ રહ્યું નથી એ સર્વ વિચારી મહારાજને આપન બોળામા લ્યો, તેમને ધૈર્ય આપો, આપના હૃદયને મજબૂત કરો વિરહ-શોક કરીને સતી થવાથી આપને જગતમા વશકાય કરવાનું કલક પ્રાપ્ત થશે ” સર્વ મનુષ્યોએ અનેકરીતે જીભબાંધને સાન્ત્વન કરવાથી માત્ર પુત્ર-પ્રેમને ખાતરજ તેમણે સતી થવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.

મહારાજે સિરછત્ર પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરી લાખો રૂપિયાનું દાન-ધર્મ કર્યું. શાહજીરાજાનું મૃત્યુ થયું તે જ દેહીર ગામમા પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાને પિતાના સ્મરણચિન્હમાટે છત્રી બંધાવી, નિયમિત પૂજનાર્ચન થવામાટે તોકરો રાખી, વિજયપુર-સરકાર પાસેથી ગામ મેળવી તેની ઉપજ ખર્ચમા વાપરવાની વ્યવસ્થા કરી.

પ્રકરણ ૧૫મું-દરિયાઈ કાફલો અને સમુદ્રના કિલ્લા

કે/કણપટ્ટી સ્વાધીન કર્યા પછી તે પ્રાત નિર્ભયપણે પોતાના તાબામાં રાખવા માટે શિવાજીમહારાજે ત્યા ઉપદ્રવ કરનારા ધણુખરા બળવાખોર-અધારવદિયાનો ઉચ્છેદ કરી તેમને પોતાને તાબે કર્યા, પરંતુ એક શવન સરદારને તેઓ અઘાપિપર્યંત તાબે કરી શક્યા નહોતા જીજીરાના સીદી સાથે અનેક વખત યુદ્ધ કરી મહારાજે તેનો ધણો પ્રાપ્ત હસ્તગત કર્યો હતો; ત્યા નવા કિલ્લા બાધી પોતાના ચાણુ બેસાડ્યા હતા, પરંતુ જીજીરાનો કિલ્લો ધણો મજબૂત હોવા સાથે સીદી પાસે સામરિક-નૌકાબળ હોવાથી તે મહારાજના તાબામાં આવતો નહોતો તેના લશ્કરી વહાણો હમેશા સમુદ્રમાં ફરતા હોવાથી લાગ ફાવે તે વખતે તે મહારાજના તાબામાં કિનારાપરના ગામોમાં જઈ વારંવાર તેમને ત્રાસ આપતો હતો, તેના કિનારાપર રહીને તેના કિલ્લામાં અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી જતી બંધ કરી તેનાપર ગમે તેટલા દિવસ તોપોના ધારો અલાવવામાં આવતો તોપણ તે કાંઈને ગાંઠતો નહોતો લશ્કરી વહાણોની સહાયતાથી વેગળેના બંદરોમાંથી બેઠતી સામગ્રી લાવી શકાય તેમ હતું, તેથી ગમે તેટલા દિવસસુધી કિલ્લો ટકાવી રાખવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હતું જીજીરા તાબામાં આવ્યા સિવાય સીદીનો કિનારાપરનો ઉપદ્રવ નિર્મૂળ થશે નહિ, એમ જણી મહારાજે વિચાર્યું કે-“ સીદીના બળનો સર્વ આધાર માત્ર તેના સામરિક-વહાણોપરજ છે, તેથી આપણી પાસે પણ તેવાજ વહાણો હોવા બેઠએ, તેમ શવાથી આપણે તેની સાથે જળમાર્ગે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન થઈશું જીજીરા સ્વાભાવિકરીતેજ તાબે કરી શકાશે અને તેના વહાણો આપણા પ્રાતમાં ઉપદ્રવ કરવા આવતાજ આપણા વહાણોની સહાયતાવડે તેમને પાછા નસાડી શકાશે. તેમજ સમુદ્રમાર્ગે ચાલતા વેપારથી સીદી આજે વિપુલ સપતિવાન થયો છે, તેને આપણા વહાણોની સહાયતાથી વશ કરી શકાશે બ્યાપારીઓના વહાણો લૂટી સીદી પુલકજ સપતિ તથા નવા મનુષ્યો અને નવા વહાણો મેળવી શકે છે, તેથી એવા પ્રબળ સત્તુ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આપણે પણ તેના જેવાજ વહાણો રાખવા બેઠએ ”

મહારાજે સામરિક વહાણો તૈયાર કરવા માટે દૂર દેશોમાંથી કારિગરો તોડાવ્યા અને નાનામોટા ચારસો પાંચસો વહાણો તૈયાર કરાવ્યા. વહાણોના આકાર

પ્રમાણે તેમના નામ પાઝા, જેમકે-ફતેહમારી, નાની ફતેહમારી, જહાજ, મોકા-જેડ, હોદી, મહાગિરિ, પડાઉ, મજવા, તરાપા છત્પાદિ એ વહાણો તૈયાર કરાવતા આશરે દસ લાક્ષ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો તેના ઉપર તોપો વિગેરે લગાવેક સામાન ચઢાવી સંભળ કર્યો અને વહાણમા રહીને યુદ્ધ કરનાર પુષ્કળ મનુષ્યો કેળવી તૈયાર કર્યા કેળી, ચાચે? ખારવા વગેરે જે લોકો વહાણ ચલાવવાની કળા-મા પ્રવીણ હતા અને જેઓ પશ્ચિમ કિનારાના સંપૂર્ણ ભોમિયા હતા, તેમને બધા ત્યાથી બોલાવી મગાવી પોતાના વહાણોપર નોકર રાખ્યા માયનાયકર ભડારી અને દરિયાસારથ નામક બે સરદારોને મહારાજે પોતાના વહાણોના સેનાધિપતિ બનાવ્યા પાછળથી કેટલાક મુસલમાન ખલાસીઓને પણ તેમણે પોતાના વહાણોપર નોકરીએ રાખેલા હતા હબ્સીઓના સીદીપર નારાજ થઇ મીઠી અને કોલતખાન નામના બે સરદાર પણ મહારાજના વહાણોપર નોકરીએ રહ્યા હતા

સામરિક-વહાણો તૈયાર થઇ સમુદ્રમા પ્રત્યેક સ્થળે પ્રવાસ કરવા લાગ્યા સરદારોએ મોગલાઇ, ફિરગી, વલદા, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વહાણવટીઓપર હુમલા કરી તેમને લૂટવા માઝા તેમ થવાથી મહારાજને નાનાપ્રકારની પુષ્કળ વસ્તુઓ મળવા લાગી અને વહાણોનો ધણો ખર્ચ આરોબાર વસુલ થવા લાગ્યો. હબ્સીઓને સખ્ત બીક લાગી તેઓ પોતાને અત્યારમુધી સમુદ્રના રાજ કહેવડાવતા હતા, તેમનો હવે જખરદસ્ત રિપુ ઉત્પન્ન થયો તેમના અને મહારાજના વહાણો વચ્ચે વારવાર ચક્રમક ઝરવા લાગી ફિરગી, અંગ્રેજ વગેરે વ્યાપારીઓને તેમની બીક લાગવાથી, પોતાના વહાણો સમુદ્રમાથી સુરક્ષિતપણે આવ-જન કરે તે માટે તેઓ મહારાજને વાર્ષિક ખડણી ભરવા લાગ્યા મહારાજની સત્તા ધીમે ધીમે પશ્ચિમ સમુદ્રમા પ્રસારવા લાગી અને સીદીનુ મહસ્વ ધીમે ધીમે ઓછુ થવા લાગ્યું

પોતાના વહાણોને ચોલવાનુ એક ચાક્કસ સ્થાન નિર્માણ કરવાના હેતુથી મહારાજે પોતાના સમુદ્ર-કિનારાપરના કેટલાક કિલ્લા દુરસ્ત કરાવવાનો વિચાર કર્યો કાલાબાનો કિલ્લો તાબામા લઇ, તેને દુરસ્ત કરાવી મજબૂત કર્યો અને ત્યાં વહાણો ચોલવાનુ મુખ્ય મથક બનાવ્યું એ સ્થળે સર્વ સ્થળોના વહાણોની જડતી લેવામા આવતી હતી સુવર્ણદુર્ગ, વિજયદુર્ગ વગેરે કિલ્લા તેમણે દુરસ્ત કરાવી સુદઢ બનાવ્યા એ સર્વ કિલ્લાના આશ્રયવડે તેમણે પોતાના વહાણ હમેશા યુદ્ધ માટે તૈયાર રાખ્યા હતા વ્યાપારીના અને મકેકે હજ કરવા જનાર યાત્રાળુના વહાણોપર હુમલા કરી મહારાજના સરદારોએ લૂટ મેળવી હોય તેનો હિસાબ કાલાબાનો

૧ આ ચાચે ધણે માગે કેળી અને ભડારી જાતના હોય છે અંગ્રેજ વગેરે વેપારીઓને આ લોકોનો ધણીજ ધાક હતો પશ્ચિમ સમુદ્રના કિનારાપરના ગામડામા આ લોકોની વસ્તી ધણી કરીને હોય છે

૨ માયનાયક એટલે જળપ્રદેશનો સરદાર ‘માય’ એ અત્તી રાખે છે અને તેનો અર્થ ‘ખાણી’ એવા થાય છે સારંગ એટલે કમાન કિવા સરદાર કેટલાક કહે છે કે, દર્શકાનુભુ મુસલમાન હતો, પણ બીજા કેટલાક કહે છે કે, તે હિંદુજ હતો (સ. રાજવાડેકૃત ખંડ ક પૃ ૨ અને “તવારીખ-ઈ-સિવાળ જુઓ)

કિલ્લા નજીકના મુખ્ય શાણામાં આપવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી.

ફિરગીઓએ બ્યારે બપોરુ કે, મહારાજના વહાણો આગળ આપણું કાષ આલશે નહિ અને વહાણો ફરતા બધ કરવાં પડશે, ત્યારે તેમણે મહારાજ પાસે ચોનાનો વજીલ મોકલી મેદસબધ બાધવાનું કહાવ્યું તે પછી મહારાજે તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે અમુક તોપો, ફાગોળો વગેરે ધતર મુદસામત્રી લેવાનું કરારનામુ લખાવી લીધું અને તેમને ઉપદ્રવ કરવામાં ન આવે, એવી વ્યવસ્થા કરી. મહારાજ તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે નવું કરારનામુ લખાવી લેતા હતા કહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજો સાથે પણ મહારાજને એવુજ કરાગનામુ થયું હતું.

મહારાજે એ વહાણોપર આરોહણ કરી, કાષ દિવસ ચઢાઈ કરી નહોતી એક વખત માત્ર વહાણમાં બેસી બારસીલોર મહેર લૂટવા ગયા હતા અને જળમાર્ગેજ પાછા ફર્યા હતા એ પ્રવાસ થણા ત્રાસદાયક જણાયા હતા તેમને અને તેમના લશ્કરી માણસોને દરિયા લાગવાથી બધાને થાણુ કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું દરિયાના તે-કાનમાં સપડાતા કેવી આદત આવી પડે છે, તેનો નિયમ નથી જળનો પ્રવલ્લ મનુષ્યની આસાને આધીન નથી પવનની અનુકૂળતા કેવા પ્રતિકૂળતા પ્રમાણે દરિયામાં વતાઓછા દિવસો વ્હાતી થાય છે અપાર સમુદ્રમાં અટકી પડવાથી રાજ્યની સ્થિતિ જાણવાનો માર્ગ બધ થાય છે આ વગેરે અડચણો મહારાજના અનુભવમાં આવના તેમણે પુનઃ કદિપણ જળપ્રવાસ કર્યો નહોતો.

રા. ચિત્રગુપ્તેએ મહારાજના વહાણોની યાદી પ્રકટ કરી છે તે યાદી સત્ય માનવામાં આવે તો તે આ પ્રમાણે છે—મોટી ફતેહમારી ૩૦, મોટા વહાણ ૧૦૦, મહાગિરિ ૧૫૦, નાની ફતેહમારી ૫૦, મોટી હોડી ૧૦, નાની હોડી ૧૫૦, તરાપા ૬૦, તણુ જેવી હોડી ૨૫, જોડકા હોડી ૧૫ અને મજવા ૫૦ અંગ્રેજ લોકોએ તેમના વહાણોની યાદી વખતોવખત નોંધી રાખી છે તેપરથી જણાય છે કે, મહારાજના વહાણો જે સમયે કારવાર નજીક ગયા, તે સમયે તેમાં ત્રિસદી એકસોપચાસ ૮૫ વજનના એક સદના ૮૫ વહાણુ અને ત્રણ મોટા વહાણુ હતાં. તે સમયના અંગ્રેજોએજ લખ્યું છે કે, મુબઇના અંગ્રેજો, સીદી સાથે મિત્રલાવથી વર્તવા લાગ્યા તે વખતે તેમને બીક બતાવવાને મહારાજે મુબઇના બંકબે સન્મુખ ૧૬૦ લશ્કરી વહાણુ ગોઠવ્યા હતા.

આ પ્રમાણે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કરીને મોઝલ, સીદી, ફિરગી, અંગ્રેજ અને ડચ લોકોના પશ્ચિમકિનારા પાસેથી જનાર આવનાર વહાણોને લય બતાવીનેજ મહારાજ અટક્યા નહિ, પરંતુ તે લોકોની પેઠે પરદેશ સાથે સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવાનો પણ તેમનો ઇરાદો હતો, એવું તે સમયના સુરત, કારવાર વગેરે સ્થળના અંગ્રેજ વેપારીઓના લખાણપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે ઉત્તર કોક્ષના કિનારાપરનાં બદરા તેમના હાથમાં આવ્યા પછી તેમણે વેપાર શરૂ કર્યો હતો એમ લાગે છે. રાણપુરમાં અફઝલખાનના જે વહાણો તેમણે હસ્તગત કર્યા હતા, તેનો ઉપયોગ આજ કામમાં થયો હતો સુરતના અંગ્રેજ વેપારીઓ પાસે સને ૧૬૬૩ના એક ડેચે લખે છે કે, અરબસ્તાનના પશ્ચિમકિનારાપરના મોક્ષ બજાર સાથે વેપારકરનાને માટે

જતાપુર નામના બદરમા શિવાજીમહારાજ એ મોટા વહાણો તૈયાર કરાવતા હતા. ૧૬૬૫ની સાલનો આ વેપારીઓ પાસે એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજ દર વર્ષે પોતાના મોટા મોટા બદરથી એ ત્રણ વહાણોને ધરાન, બસરા, મોકા વગેરે સ્થળોએ વેપારને માટે મોકલતા હતા અને ૧૬૬૬ ની સાલનો એવો ઉલ્લેખ છે કે, મોખાથી ભરેલા મહારાજના કેટલાક વેપારી વહાણો કારવારના કિનારા પાસે વરસાદના તોફાનથી નાશ પામ્યા ?

એ વહાણો માત્ર સીદીના વહાણો સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કરવા માટેજ તૈયાર કરાવ્યા હતા અને તેમની સાથે સમુદ્રમાં અનેક વખત યુદ્ધ પણ થયા હશે, પણ તેનું વર્ણન કોઈ સ્થળે જણાવું નથી સીદીનો જ જીરાકિલ્લો તાબે કરવાનો મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો તે માટે બાગે પૂર્ણ થયા જેવજ હતું પરંતુ આગળ જતા તેણે વિજયપુરસરકારની તાબેદારી છોડી દધ મોગલોનો આશ્રય લીધાથી તેને મોટી સહાયતા મળતા અ તે મહારાજનો ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહ્યો. સીદીનો જ જીરાકિલ્લો તાબામાં આવતો નહિ હોવાથી તેનાજ જેવો એક જ જીરાકિલ્લો બાધવાની ઇચ્છાથી, મહારાજે પોતાના તાબાના સમુદ્ર-કિનારાપર તપાસ કરી તેમ કરતા એવા કિલ્લાને માટે માલવણનો કિનારો સમવડબરેલો જણાતા ત્યાજ તેમણે કિલ્લો બાધવાનો નિશ્ચય કર્યો એ સ્થળે જ જીરા-કિલ્લો બાધવાનો એક ઉદ્દેશ એ હતો કે, ગોવાના ફિરંગીઓ કંઈ ઉપદ્રવ કરે તો તેમને જેર કરવાનું સહેલું થઈ પડે, તેમજ વાડીના સાવ તોના કેટલાક વહાણો, વ્યાપારી લોકોના વહાણો લૂટતા હતા, તેથી જો સાવ તો કંઈ ઉપદ્રવ કરે તો તેમનાપર પણ દાબ બેસાડી શકાય.

જળમાં કિલ્લો બાધવાનો નિશ્ચય થયા પછી જો સ્થળે તે બાધવાનો હતો, ત્યાની જમીન કેવી હતી અને આસપાસનો જળવેગ કયા દિશામાં વિશેષ છે, તેની તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે કેળી લોકોને સોંપ્યું તે લોકોએ જીવની દરકાર નહિ કરતા ઘણી મહેનતે સર્વ પ્રકારની માલિની મેળવી મહારાજે તેમને મોટા ઇનામો આપ્યા અને તેઓને પોતાના વહાણોપર ટહેલની નોકરી આપી, તેમજ તેમને એક ગામનું વતન વશપર પરામાટે બક્ષિસ આપ્યું.

કિલ્લો બાધવાનું શુભ સુદર્ત જોઈ મહારાજે ગણપતિપૂજન અને સમુદ્રપૂજન કર્યું બાહ્યોને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યા તેમણે સો હોનની દક્ષિણા, પચપકવાન્ન, ફળ, સુવર્ણનું શ્રીફળ, વજ્રો, મડિલ અને ચાદર સમુદ્રમાં અર્પણ કરી વિધિ-પૂર્વક સમુદ્રપૂજન કર્યા પછી કિલ્લો બાધવાનું કામ શરૂ કર્યું પાચસો સલાહ અને બસો હુદાર એકઠા કર્યા બસો ખાડી લોખંડ ખરીદ કરી ટાકણા, હથોડા, ગીરમીટ, કરવતી વગેરે હથિયારો તૈયાર કરાવ્યા પચ્ચરોને સ્વચ્છ સુદર બનાવી તેપર ટાકણાવડે કોતરકામ કરાવ્યું કિલ્લાનો પાયો મજબૂત બનાવવા માટે તે સ્થળે પાચ ખાડી સીસું રેડ્યું શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો ચૂનો પકવવા માટે ભીલ, કામાડી, કેળી વગેરે જાતિના હુશિયાર લોકોને બોલાવ્યા, એ કાર્ય ઉપર એક દરે ત્રણ

હળર માણસો રોકવામાં આવ્યા હતા, તેમને સર્વ સામગ્રીસહિત વહાણમાં બેસાડી સમુદ્રમાં છોડ ગયા એ સ્થળની આસપાસ મહારાજે તોપ, દારૂગોળા વગેરે લગાયક સામગ્રીસહિત પોતાની ધણી બારકસો ગોઠવી દીધા હતા કિનારા-પર પાચહળર માવળા સપાઇઓનો પહેરો રાખ્યો હતો એ સમયે ગોવાના ફિરગીઓ સાથે સધિ થયેલી હોવાથી કિલ્લાના કામને અડચણ કરવા નેટલી તેમનામાં હિંમત નહોતી, તેજ પ્રમાણે સાવ તો પણ મહારાજના તાબેદાર હોવાથી તેમના તરફથી પણ કંઈ વધ આવે તેમ નહોતું મહારાજને માત્ર સીદીના અને મોગલોના વહાણનીજ ખીક હતી, પરંતુ કિલ્લો બધાવીને તૈયાર થતા સુધી તેમના તરફથી કંઈ વિદ્ય નડ્યું નહિ એમ જણાય છે

સાબળવામાં આવ્યું છે કે, તે સ્થળે શિવાજીમહારાજે પોતાને હાથે કેટલાક દિવસ સુધી કામ કર્યું હતું પ્રથમ શરૂઆતમાં સર્વ કામ ઉપર તેમનીજ દેખરેખ હતી અને કિલ્લો કેવી રીતે બાંધવો તથા પાણીમાં પાકો ખાધો ચણવા માટે કેવી મુક્તિ યોજવી, તે સબધી સધળી કલ્પના મહારાજેજ દર્શાવી હતી કિલ્લાનો પાયો મજબૂત ચણાયા પછી બીત ચણવાનું કામ શરૂ થયું, ત્યારે તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને મહારાજે ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રજુ નામક સુબેદારની નિમણૂક કરી અને પોતે રાયઝદ આપ્યા ગયા એ કિલ્લાનું કામ સંપૂર્ણ થતા ત્રણ વરસ પીત્યા હતા કિલ્લાનું કામ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તે ધમારત બેવાને પાંદાળેથી બાવડીના ઘાટને માર્ગે માલવણ આવ્યા તેમણે શુભ મુહૂર્ત જોઈ શાન્તિવિધિપૂર્વક કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો પાચહળર બાહ્યણને બોળન આપી તર્પણ કર્યું સર્વ જનસમૂહમાં સાકર વહેચાવી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતી વખતે વહાણો ઉપરથી તોપો ફેંદી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો સલાટ કારિગરોના મુકાદમને કિંમતી વસ્ત્રો અને સુવર્ણના કડાની બક્ષિસ આપી એ કાર્ય માટે ગોવાની સરકારે સો કારીગરો મોકલ્યા હતા તેમના કાર્યની કદર કરતા મહારાજે કેપ્ટનને ધનામમાં જરીકસખી ભરેલા વસ્ત્રો અને સોનાના કડા આપ્યા ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રજુને શાખાશી આપી તેને ઝબ્બો, મડિલ, જરી કસબભરેલી ચાદર, મોતીના તોરણ, સોનાના કડા અને સુવર્ણની માળા તથા તલવારની બક્ષિસ આપી

એ નવા જ જુરા-કિલ્લાનું નામ મહારાજે સિધુદુર્ગ પાડ્યું કહે છે કે, સિધુદુર્ગ બાંધવામાં એક કરોડ હોન ખર્ચાયા હતા એ કિલ્લાપર ત્રણ હળર માવળા સિપાઇ અને તેમના ઉપર એક મામલતદાર નિમ્મે માવળા સિપાઇઓમાં જેઓ હુશિયાર હતા, તેમને નાઇક, સરનાઇક અને તટસરનોખતના હોદ્દા આપ્યા કિલ્લાની દિવાલપર પાણીનો વેગ અચકાય નહિ, તે માટે પાણીમાં એક મોટો છુરજ બધાવી તેનું નામ દરિયા-છુરજ પાડ્યું ^૧ એ ઉપરાંત અજનવેલી, રતનાગિરિ, પથદુર્ગ, સરખકોટ, ગહનદુર્ગ, ખાકેરી અને રાજકોટ નામક કિલ્લા મહારાજે

૧ એ કિલ્લામાં એક સ્થળે મહાસજના પત્રવા ઉપરના હતા, એમ માની તે સ્થળે એક દેવળ બંધાવ્યું છે, તેમાં મહારાજની મૂર્તિ છે અને તેની નિત્ય પૂજ થાય છે. પૂજ કરનારને હાથમાં કાલકાપુસ્પત્રકાર તરફથી વર્ષાસન મળે છે.

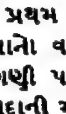
ખખાખો, એમ કહેવાય છે

નવો કિલ્લો બાધવા છતાં સીદી ઉપર જોઇએ તેવો કરપ બેઠો નહિ મુબઇના બદર પાસેના મહારાજના તાબાના પ્રાંતોમાં સીદીએ ધણો ત્રાસ વર્તાવ્યો તેને અંગ્રેજોની પણ થોડી ધણી સહાયતા જણાયાથી મહારાજે મુબઇ બેઠથી બાર માઇલ વેગળે ખાદેરી અને ઉદેરી નામના બે ખડકાળ બેટ કબજે લઇ તેમના ઉપર કિલ્લો બાધવાનો સંકલ્પ કર્યો એ સંકલ્પ કયે પ્રકારે સિદ્ધ થયો તેનું વર્ણન આગળ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરીને અને જળમાં કિલ્લો બાધીને સીદી, ફિંગી, અંગ્રેજ, મોગલ અને મુસલમાન પર સંપૂર્ણ સત્તા બેસાડવાનો અને મુસલમાન તથા મોગલોની સત્તા પર ચારે બાજુથી વિપત્તિ નાખવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો, તે તેમના અધ્યાયુધને લીધે અપૂર્ણ રહ્યો. સમુદ્રમાર્ગ પર સંપૂર્ણ સત્તા જમાવી સર્વ વ્યાપારની નકુચી પોતાના હાથમાં રાખવાનો તથા પોતાના તાબાના દેશમાં શત્રુઓ તરફથી કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થાય, એવો મજબૂત બંદોબસ્ત કરવાનો મહારાજનો ઇરાદો હતો; પરંતુ તેમની પાછળ એ યોજના કોઇ પરિપૂર્ણ સમજી શક્ય નહિ તેથી બધા વહાણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઇ ગયા.

ૐ
 ઔર મઝેય બ્યારે દક્ષિણનો મુખો હતો, ત્યારે મહારાજને તેના તાબાના જીનનર, આર ગાયાત્ર વગેરે પ્રાતોમા તોફાન કર્યું હતુ, પરંતુ વિભવપુસ્સરકારની સાથે સલાહ કરીને બ્યારે ઔર મઝેય યુદ્ધમાંથી છૂટ્યો ત્યારે તેનો ઔરચો પોતાના તરફ ફરી, એવા લય લાગવાથી મહારાજને પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગીને તેના તામેદાર થઇ રહેવાની તેને લાલચ ખતાવી હતી, પરંતુ એટલામાજ શાહજહાનની માદગીના સમ્રાટ્યાર આવવાથી ઔર મઝેય દિલ્લી જવાને નીકળ્યો તે વખતે શાહજહાનને પ્રથમ જે જગીર મળી હતી, તેનો કેટલોક ભાગ મેઝલોએ કબ્જે કરેલો હતો તે ભાગની મહારાજને તેની પાસે માગણી કરી અને આદિલશાહના તાબાનો કેકણુ પ્રાત કબ્જે કરવાની પરવાની માગી. ઔર મઝેયે આ માગણીઓનો કંઈ પણ સ્પષ્ટ જવાબ ન આપતા આખાજી સોનદેવને પોતાના દરબારમા વકીલતરીકે મોકલવાનું કહ્યું પછી ઔર મઝેયે પોતાના બાપને કેઆ નાખીને તથા પોતાના ભાઈઓનો અને તેમના કુટુંબનો નાશ કરીને દિલ્લીની ઘાઠી હાથ કરી લીધી આ સમયે ત્યાં અનેક ખટપટી ઉભી થયેલી હોવાથી તે દક્ષિણ તરફ બેરાબર ધ્યાન આપી શક્યો નહિ; પણ બ્યારે શિવાજીમહારાજને અડકુલખાનનો વધ કર્યો અને વિજયપુરની સેનાનો સપૂર્ણ નાશ કર્યો એવા સમાચાર તેને મળ્યા ત્યારે તેણે શિવાજીમહારાજપર એક અભિન દનનો પત્ર લખ્યો હતો, એવું કહેવાય છે, પરંતુ તેજ સમયે આ દગાબાજ બાદશાહે આદિલ-શાહને પણ એક પત્ર લખ્યો હતો અને તેમા જણાવ્યું હતું કે —“શિવાજીની ખોડ બેરાબર ભૂલાવી દેવામા આજસ કરશે નહિ” ઔર મઝેયે પોતાના રાખચારાહજી-નો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ કર્યો તે વખતે તેનું અભિન દન કરવાને માટે મહારાજને પોતાનો વકીલ તેના દરબારમા મોકલ્યો હતો અને સાથે સાથે પોતાની પૂર્વોક્ત માગણી પણ ફરીથી કરી હતી, તેનો તેણે એવા જવાબ આપ્યો કહેવાય છે કે, “મુદાની મહેરબાનીથી મારા સખળા શત્રુઓને છૂત્તીને મેં મારા મનોરથો સિદ્ધ કર્યા છે, મેં શાહિસ્તખાનને દક્ષિણને મુખો નિમેશે છે તે તમારી સર્વ માગણી-ઓની વ્યવસ્થા કરશે” એવું કહેવાય છે કે, તેણે આ વખતે મહારાજને સન્માન-

સૂચક સિરપાવ પણ મોકલેલો હતો !

૧૬૫૯ ના જુલાઈ માસમા ઔરંગઝેબે શાહિસ્તાનને દક્ષિણના સુખાતરીકે મોકલ્યો તેણે તેને ધણીજ સન્માનસૂચક અમીર-ઉલ્લ-ઉમરાવનો ખિતાબ આપ્યો. આ શાહિસ્તાન સરદાર આરઝેબનો મામો થતો હતો બ્યારે ઔરંગઝેબે જીવળકાડા ઉપર સવારી કરી હતી, ત્યારે એ સવારીમા તે એની સાથે હતો ત્યાર પછી તે માવળા પ્રાતનો સુમેદાર નિમાયો હતો વિળપુરસરકારના જે પ્રાતો શિવાજીમહારાજને હસ્તગત કરેલા હતા, તે પ્રાતો તેમની પાસેથી છતી લેવાનું કાર્ય તેને સોંપવામા આવ્યું હતું આ પ્રમાણે દિલ્હીની ગાદીપર પોતાની સત્તા કાયમ થઈ ન હતી ત્યાંસુધી ઔરંગઝેબે શિવાજીમહારાજ સાથે સ્નેહભાવ બતાવીને દક્ષિણમાના પોતાના પ્રાતોમા તે કંઈ તોફાન કરે નહિ, એવી તેણે યુક્તિ કરી હતી, ત્યારે બીજી તરફ વિળપુરસરકારને પણ ઉત્તેજન આપીને મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર કરી અને તેજ સમયે પોતે પણ શાહિસ્તાનને પ્રથમ સેના આપીને મહારાજની પર ચડાઈ કરવાને મોકલ્યો વિળપુરની સરકારે સીદી જોહાગ-ને સલાબત ખાનનો ખિતાબ આપીને મહારાજ ઉપર મોકલ્યો અને બીજી તરફથી હયસીએના સીદી અને વાડીના સાવતોને પણ મહારાજની વિરુદ્ધ ઉભા કર્યા. તેમની સાથે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન પાછળ તેરમા પ્રકરણમા આવી ગયું છે હવે શાહિસ્તાનની સાથે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરીશું. આ પ્રસંગે મહારાજને પ્રથમ હાર ખાવી પડી, એમા કંઈજ શકા નથી તે એકજ સમયે બે બાજુથી અળગ શત્રુવડે ઘેરાઈને પડ્યા હતા, વળી કોકલુમા પણ હયસી અને સાવત પોતાનો લાગ તપાસીને બેસી રહ્યા હતા આ પ્રમાણે ચાર બળવાન શત્રુઓના હાથમાથે એકેકમ છટકી જવું, એ કંઈ સહેલું નહોતું.

શાહિસ્તાને દિલ્હીથી નીકળતા એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે—“શિવાજી મહારાજને જોતજોતામા હરાવીને ધળભેગા કરી નાખીશ અને તેમણે જીતેલો સધજો અદેશ દાખલ કરીશ” એમ કહેવાય છે કે, શાહિસ્તાનની પાસે તે વખતે પાચસો સાતમો હાવી, ચારપાચ હજાર ઉટ, દારૂગોળાથી ભરેલા ત્રણ હજાર ગાડા, બે હજાર ધોડાની પોડો, બત્રીસ કરોડનો ખજાનો અને એક લાખ માણસોનું

૧ રાજવાડેકૃત લાજ ૮

૨ શાહિસ્તાનની સવારી ૧૬૬૨-૬૩ મા થઈ હતી, એવું અમે પ્રથમ આવૃત્તિમા જણાવેલું હતું આ હકીકત અમે મરાઠી બખર અને ગ્રાંટ ડેના આધારે લીધી હતી, અને તેને તેરમા પ્રકરણમા વર્ણન કરેલા વિળપુરસરકાર સાથેના યુદ્ધથી અલગ રાખી હતી તથા મોગલોની આ સવારી પહેલા મહારાજના નૌકાસેન્યની હકીકત લીધી હતી, તેજ પ્રમાણે ગાહડસાજ જોડે તેમની મુલાકાત આ પહેલા થઈ હતી, એવું માન્યું હતું, પરંતુ ઔરંગઝેબની કારકીર્દીના પ્રથમ દશ વર્ષનો ઇતિહાસ “આલમગીરનામા” નામની મોગલ દરબારની બખરમા છે એને આધારે શ્રી સરકાર અને ખાફીખાન જણાવે છે કે, શાહિસ્તાન સને ૧૬૫૯ મા દક્ષિણમા આવ્યો અને સને ૧૬૬૦ મા શિવાજીપર ચડાઈ કરી આ હકીકત ખરી માનવાનું બીજું પણ એક કારણ છે “એને ની રાકાવલીમા” જે હકીકત આપવામા આવી છે, તેની સાથે આ બખરની હકીકત બરાબર મળતી આવે છે.

સૈન્ય હતું. જ્યારે જ્યારે આ પ્રચડ સેના મુકામ કરતી હતી, ત્યારે ત્યારે તે જો યોજન લખાઈ અને દોઢ યોજન પહોળાઈનો વિસ્તાર રોકતી હતી કિલ્લીથી કક્ષિણમાં આવતા આ સૈન્યને ત્રણ માસ લાગ્યા હતા શાહિસ્તખાને પ્રથમ ઔરગાબાદ જઈને મુઘાની ગોઠવણ કરી અને વિળપુરસરકારને શિવાજીમહારાજપર સવારી કરવાની સૂચના મોકલી વિળપુરસરકારે તે સૂચના પ્રમાણે શિવાજીમહારાજપર સવારી કરી હતી, તેનું વર્ણન તેમજ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સને ૧૬૬૦ ના જાનેવારી માસમાં શાહિસ્તખાને પોતાનું સૈન્ય લઈને મહારાજપર ચઢાઈ કરી તે અહમદનગરથી પુના પ્રાતાના પૂર્વભાગપર ચઢી આવ્યો અને રસ્તામાં જે જે કિલ્લા આવ્યા તે તે કબજે કરતો ગયો આ પ્રમાણે સોનવડી, સુપા, ખારામતી વગેરે પ્રાંતો કબજે કરતા કરતા, તે નિરાનદીના પ્રદેશોમાંથી હોળગાવને રસ્તે શિરવળ આવ્યો ત્યાંથી થોડુંક સૈન્ય મોકલીને રાજગઢની આજુબાજુના ગામોનો તેણે નાશ કરાવ્યો પછી કુચ કરીને સાસવડમાં આવી જાવણી નાખી પોતાનો મુકામ કર્યો એમ કહેવાય છે કે, સાદખેડોના જાધવરાવ આ વખતે શાહિસ્તખાનની સાથે હતો, તેને આ પ્રદેશની ધણીજ સારી માહિતી હતી, તેથી તે શાહિસ્તખાનના ધણી ઉપયોગમાં આવ્યો સુપા પ્રાંત કબજે કરીને તે તેણે આ જાધવરાવના તાબામાં સોંપ્યો જે જે કિલ્લા અને ચાણા તેણે કબજે કર્યા તે ઉપર તેણે પોતાના માણસો મૂકી દીધા સાસવડમાં મુકામ નાખ્યા પછી (તા ૧લી મે સન ૧૬૬૦) તેણે આજુબાજુનો પ્રદેશ જોવાને માટે માણસો મોકલ્યા, કારણ કે આ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કર્યા બાદ એક પછી એક કિલ્લા લેવાનો સપાટો ચલાવવો, એવો તેનો વિચાર હતો.

આવી પ્રચડ સેનાની સામે યુદ્ધ કરવા કરતા શત્રુ જે જે ચાણાપર ચઢી આવે ત્યાંથી ખસી જવું, એજ રસ્તો મહારાજના સૈનિકો માટે તત્કાળમાં દીક હતો, પરંતુ તેની સાથે મોગલસૈન્યના પાછલા ભાગ ઉપર મહારાજના ધોડેસ્વારો વાર વાર હુમલા પણ કરતા અને તેમને દાણપાણી મળવા હેતા નહિ, તથા તેમના ધોડા અને જે કાંઈ સરસામાન હાથ લાગે તે પડાવી લેતા હતા પછી શાહિસ્તખાને શિવાપુર અને કાત્રજનો ધાટ હાથ કરવાને સૈન્ય મોકલ્યું તે સૈન્યપર મહારાજના ત્રણ હજાર ધોડેસ્વારોએ હુમલો કર્યો, પણ મોગલોની સખ્યા ધણીજ મોટી હોવાથી તેમનો પરાજય થયો ત્યાર પછી ખાને પુરદર કિલ્લાની આજુબાજુનો પ્રદેશ અને ગામડા વેરાન કરવાને માણસો મોકલ્યા તેમનાપર મહારાજના ત્રણ હજાર સૈનિકોએ હુમલો કર્યો અને ધોર સત્રામ થયો તેમજ મોગલસેનાનો પરાજય થવાની તૈયારી હતી, પણ એટલામાં ખાનના તરફથી તેમને ખીજ માણસોની મદદ આવી પહોંચવાથી મહારાજના સૈન્યનો તેમના આગળ નિભાવ થયો નહિ અને એ લોકો પુરદરના પહાડી પ્રદેશ તરફ નાસી છૂટ્યા શત્રુઓએ તેમની પૂઠ પકડી એટલે કિલ્લાપરથી તેમનાપર તોપોના ગોળાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો આથી તે લોકોની પુષ્કળ ખરાબી થઈ; છતાં પણ તેમણે ધૈર્ય ન હોડતા મહારાજના સૈન્યનો પરાજય કર્યો. આ પછી શાહિસ્તખાને સાસવડથી પોતાનો મુકામ ઉપા-

ડયો અને પુના તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. કશી પણ હરકત વગર તેણે પુનામાં પોતાનો મુકામ કર્યો (તા. ૯મી મે સને ૧૬૧૦) ચોમાસાના ચાર માસ ત્યાજ માળવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો હતો, પરંતુ મોગલસૈન્ય પુના પહોંચે તે પહેલાજ મહારાજના માણસોએ તે શહેરના આબુબાબુના પ્રદેશમાંથી દાણાપાણી વગેરેનો નાશ કરી દીધો હતો અને વસ્તીને પણ ઉભડી દીધી હતી તે ઉપરાંત દૂરના જામેમાથી અનાજપાણી તેમને મળી શકે નહિ, એવી ગોઠવણ પણ તેમણે કરી હતી મોગલસત્તા તબેના પ્રદેશમાંથી તો આ સમયે અનાજપાણી લાવી શકાય એમ હતુંજ નહિ, કારણ કે ચોમાસુ શરૂ થઈ ગયું હતું અને નદીનાળા પાણીથી ભરપૂર થઈ ગયા હતા. આથી ખાનના સૈન્યના પૂરેપૂરા હાલહવાલ થવા લાગ્યા તેપરથી ખાને એવો વિચાર કર્યો કે, પુનાની ઉત્તરે અદાર માહલપર ચાકણ નામનો કિલ્લો છે, તે પોતે હસ્તગત કરવો, એટલે અહમદનગરથી દાણાપાણી વગેરે લાવવાની સગવડ બની શકશે.

આવો નિર્ણય કરીને ખાને ભરચોમાસામાં પોતાની જાતે ચાકણના કિલ્લાને ઘેરા લીધો. તેણે કિલ્લાની આબુબાબુ મોરચા બાધી બીજા કિલ્લાઓમાંથી આ-જીવી મોટી મોટી તોપો તેનાપર ચઢાવી અને કિલ્લાપર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, પણ વરસાદની ઝડી સતત પડ્યા કરતી હોવાથી તેનો દારૂગોળો હવાઈ ગયો હતો. કિલ્લાપરથી થતા તોપોના મારોથી તેના માણસો ટપોટપ પડવા લાગ્યા ખાનની જાણથી એવી હતી કે, આ કિલ્લો નાનો હોવાથી તે સહેજે પોતાના હાથમાં આવશે એ કિલ્લાપર હવાલદાર શ્રીજીજી નરસાલા હતા તેણે ધણીજ શૌર્યથી આ કિલ્લાનો બે માસ સુધી બચાવ કર્યો, મોગલસૈન્યે પણ પરાકાષ્ટા કરી, પરંતુ એકે ધિલાજ નક્કળ થયો નહિ કિલ્લામાંના લોકો ગત્રે એકાએક નીચે આડીને તેમના મોરચાપર હુમલો કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે બદારથી મહારાજના ઘોડેચારો પણ ખાનના સૈન્યપર હાપા મારીને તેની પુષ્કળ ખરાબી કરતા હતા તેમનું અહુત શૌર્ય અને હિમ્મત જોઈને ખાન આશ્ચર્યથી દિગ્મંદ થઈ ગયો, પરંતુ તેની પાસે પ્રયત્ન સેના હોવાથી તેણે ધીરજ બોધી નહિ ઘેરા લાવ્યા પછી હાથપાંચે દિવસે સુરગ લગાડીને ખાને કિલ્લાનો ઇશાન ખૂણાનો જીરજ ઉડાવ્યો. આથી કિલ્લામાં ગોડુ બાકી પડ્યું અને જીરજ ઉપર જેટલા માણસો હતા, તે સર્વનો નાશ થયો. આ કિલ્લામાં પડેલા ગાબડામાંથી મોગલસૈન્ય અદર દાખલ થવા લાગ્યું તે વખતે તે બહાદુર કિલ્લેદારે પોતાના બાકી રહેલા માણસો લઈને મોગલોના સૈન્યપર હલ્લો કર્યો. આથી મોગલસૈન્ય કિલ્લામાં દાખલ થઈ શક્યું નહિ આખી રાત ધણીજ શૌર્યથી લડીને ફિરજીજી સત્તુને કિલ્લામાં દાખલ થવા દીધા નહિ બીજે દિવસે નિરુપાય થવાથી ફિરજીજી સત્તુના હાથમાં આવ્યો અને કિલ્લામાં મોગલ-સેના દાખલ થઈ. શાહિસ્તાખાને તેનું શૌર્ય જોઈને તેના ધણીજ વખાણ કર્યો.

૧ ચાકણ કિલ્લાપર જે વખતે સત્તુને આવો સખ્ત ઘેરો પડેલો હતો અને ઘોડે ચમામ ચાલતો હતો, તે વખતે મહારાજ પોતે પંહાળના કિલ્લામાં સપડાઈ ગયા હતા તેથી તેઓ મહંદ મોહલી શકયા નહિ. ફિરજીજીને તેમણે કહેવાજી હા કે, ન્યાસુધી બની શકે.

અને ધણાજ સન્માન પૂર્વક તેનો આદર-સત્કાર કરીને કહ્યું કે - “ જો તમે બાદશાહના સૈન્યમાં નોકરી સ્વીકારો તો તમને હું વધી ઉંચી પદવીએ ચઢાવીશ ” ખાનની આ લાલચમાં ફિર જોઇ જરાપણ કસાયા નહિ, પણ આથી ખાનને કશું પણ ખોટું લાગ્યું નહિ અને ફિર જોઇનું ધણુજ સન્માન કરી તેને મુક્ત કર્યો તે જ્યારે મહારાજ પાસે આવ્યો ત્યારે મહારાજે તેના સૌર્ય અને પ્રમાણિકતા માટે તેનો ધણુજ સત્કાર કરીને તેને ધનામ આપ્યું અને બૂપાલગઢ ઉપર તેને કિલ્લેદાર બનાવ્યો. ૧

એમ કહેવાય છે કે, પુનામાં બાબાજીરામ અને હોનાપ્પા દેશપાડે નામના બે દેશમુખ હતા કઇક કારણથી નારાજ થઇને આ લોકો બહાણપુર આગળ શાહિસ્તખાનને જઇ મળ્યા ચાકણનો કિલ્લો સર કર્યો પછી શાહિસ્તખાન પુનામાં આનીને કેટલાક દિવસો સુધી સ્વચ્ચ રહ્યો આ સમયે તેણે આ મરાઠા સરદારને કેટલુંક સૈન્ય આપીને મહારાજના તાનાનો ઉત્તર કોકણનો કઇક ભાગ પોતાને કબજે લીધો આ વખતે કલ્યાણ અને ભિવડી મોગલોએ હસ્તગત કર્યા (૬૦ સં ૧૬૬૧) આ સમાચાર સાંભળીને મહારાજને એ સરદાર ઉપર ધણુજ યુસ્સો આવ્યો સલાજી નામનો તેમનો એક સગો મહારાજનો સરદાર હતો. ભરદરબારમાં તેને મેણુ મારીને મહારાજ બોલ્યા કે - “ તમારા એ બે સગાઓ અમારા આશ્રિત હોવા છતાં અમારા શત્રુને જઇને મળી ગયા છે તેથી હવે તમારા પણ અમને ભરોસો પડતો નથી ” આ મેણુ સલાજીથી સહન થયું નહિ તેને ધણુજ યુસ્સો આવ્યો અને તે જઇને શાહિસ્તખાનને મળ્યો આ સલાજી યુવાન અને ધણુજ બળવાન હતો જ્યારે તેણે શાહિસ્તખાનની પ્રથમ મુલાકાત લીધી ત્યારે પોતાના અગબળની ખાતરી કરી આપવાને માટે તેણે એક ઘોડાને ચાર પગે પકડીને ઉંચો કરી બતાવ્યો હતો તેનું અદ્ભુત અગબળ જોઇને ખાન ધણુજ ખુશ થયો અને તેને પાચસો ઘોડેસ્વારાની સરદારી આપી પોતાના સૈન્યમાં રાખ્યો પછી આ સલાજી માલકૂર નામના ગામમાં મોગલો તરફથી થાણાબદો કરીને રહ્યો હતો તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેનાજ મામનો એક નેતાજી કરીને સરદાર પોતાની પાસે હતો,

ત્યાંસુધી કિલ્લાનો બચાવ કરતે અને જ્યારે કોઈ પણ ઉપાય રહે નહિ ત્યારેજ કિલ્લો ચતુના હાથમાં જવા દેતે

૧ સિ દિ મા જણાવે છે કે, આ કિલ્લેદાર પરાજય પામીને શિવાજીમહારાજ પાસે આવ્યો, ત્યારે મહારાજે યુસ્સો થઈને તેને પોતાની નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો આથી તે શાહિસ્તખાનને જઇ મળ્યો તેણે તેને માલકૂર મામનો થાણેદાર બનાવ્યો, પરંતુ મહારાજે પાછળથી નેતાજી પાલકરને મોકલીને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો, પરંતુ આમાં એ બખરકાન્ની ભૂલ થયેલી છે જે સરદાર મોગલોને મળી ગયો હતો, તે તો સલાજી નામનો એક સરદાર હતો ફિરજોઇ ન હતો, એમ આગળના વર્ણનપરથી ખાનમાં આવી જશે.

૨ ચિટ્લીસ જણાવે છે કે, એમનું નામ રાજુજી મલજી અને બાબાજીરામ હોનાપ્પા કેજપાડે હતાં. “ આલખાસીનખાન ” આ તેમનું નામ બાબાજી મોલસે અને રજુજી એ પ્રમુખે આપેલું છે.

તેને સૈન્ય આપીને તેનાપર સ્વારી કરવાને મોકલ્યો તેણે સભાજી ઉપર હલ્લો કરીને તેનો પરાજય કર્યો અને યુદ્ધમાં તેને મારી નાખ્યો તથા માલકર ગામને આજીને ખાખ કરી દીધું

ચાકણનો કિલ્લો હસ્તગત કરવામાં ખાનના ધણા માણસોની ખરાબી થઇ હતી, તેથી તેણે ખીજે પ્રદેશ કબજે કરવાનો વિચાર માડી વાળીને પુના આવીને મુકામ કર્યો પ્રથમ તો તેને એવી હિમત હતી કે, શિવાજીમહારાજના કિલ્લાઓ જોતજોતામાં હું તામે કરીશ, પણ આ એકજ કિલ્લો કબજે કરવા માટે તેને બે માસ-પર્યંત યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને હજારો માણસોનો ભોગ આપવો પડ્યો, એ જોઇ તેનો સમજો ભ્રમ મટી ગયો તેની ખાત્રી થઇ કે, શિવાજીમહારાજના તાબાના કિલ્લા લેવા તે કંઇ નાનીમુની વાત નથી, પણ ધણુજ વિકટ કાર્ય છે જોરગ-ઝેબની પણ માન્યતા એવી હતી કે, આ પહાડી કિલ્લા જીતવામાં જરાપણ વિલંબ લાગવાનો નથી અને મરાઠાઓનો પરાજય કરવો, એ કામ ધણુજ સહેલું છે; પરંતુ જેમ જેમ શિવાજીમહારાજ અને તેમના સરદારોના શૌર્ય, ધૈર્ય અને પરા-ક્રમોની વાત તેને કાને જવા લાગી તેમ તેમ તેનો વિચાર બદલાતો ગયો પછી જોધપુરના રાજા યશવંતસિંહને દશહજાર માણસોનું સૈન્ય આપીને શાહિસ્તખાનને મદદ કરવાને માટે જોરગઝેમે મોકલ્યો, કેમકે બે વરસ સુધી કેઇ પણ પ્રકારની હિલચાલ કર્યા વગર ખાન પોતાના સૈન્ય સાથે પુનામાં જાવણી નાખીને પડી રહ્યો હતો માત્ર પોતે હસ્તગત કરેલા ચાણા પાછા શિવાજીના હાથમાં જાય નહિ, તેના-જ એણે પાકો બદોબસ્ત રાખ્યો હતો આ બાજુથી નેનાજી પાલકરે પોતાના ધોડેસ્વારોના સૈન્ય સાથે અહમદનગર અને આરગાયાદ શહેરો સુધી સ્વારી કરીને મોગલોનો પ્રદેશ વેરાન કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો મોગલસેનાનું અનાજપાણી, ધામચારો, રસદ વગેરે અટકાવીને તેમનાપર વાગવાર જાપા મારીને સમસ્ત સેનાને ત્રાહી ત્રાહી કરી નાખી હતી જો મોગલો આ મરાઠા સ્વારોને પકડવાને પ્રયત્ન કરતા તો તેમનો વેગ એવો જબરો હતો કે, તે સપાટાબધ તેમના હાથમાંથી છટકી જતા હતા અને દુશ્મનોને તેમની પૂઠ પકડવામાં કંઇજ સાર દેખાતો ન હતો આથી તે લોકો લાને લાજ થઇ જતા હતા નેતાજીનો ઉપદ્રવ બધ પાડવાને માટે શાહિસ્તખાને પોતાના સાત હજાર ધોડેસ્વારોના સૈન્યને નેતાજીનો મુકા-બલો કરવાને મોકલ્યું તેમણે નેતાજીને પકડી પાડીને યુદ્ધ કરવાની દરજ પાડી ઉભય પક્ષ વચ્ચે ધનધોર યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમાં નેતાજીએ પોતાના શૌર્યની અને યુદ્ધકુશળતાની પરાકાષ્ટા કરી, પણ શત્રુસન્યની સખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી તેનો પરાજય થયો યુદ્ધમાં તે પુષ્કળ ધવાયો હતો અને તેને ઘણા જખમો લાગ્યા હતા આવી સ્થિતિમાં તે યતુના હાથમાંથી સટકી જઇને દક્ષિણ તરફ નાસી છૂટ્યો; પણ મોગલ ધોડેસ્વારોએ તેની પૂઠ પકડી આ કટોકટીના પ્રસંગે મહારાજના મિત્ર હસ્તમજબાને મોગલ સરદારની મુલાકાત લઇને એવું જણાવ્યું કે -“ તમારા સૈન્યને અહીંના પ્રદેશની કંઇ પણ માહિતી નથી, તેથી તમારો ઉદ્દેશ સફળ થશે નહિ; માટે તમે પાછા વળો નેતાજીની પૂઠ પકડીને હું તેને કેદ કરીશ ” તેની

આ વાત મોગસરફારને પસંદ પડી અને તે પાછો ગયો. આ રીતે નેતાજી શત્રુના સપાટામાંથી બચી ગયો ?

શરૂઆતમાં વર્ષ સવા વર્ષ ધમાલ કરીને પછીથી પુનામાં ઝાવણી નાખીને ખાન બે વરસ સુધી સ્વચ્છ મેસી રહ્યો, તેના બે કારણો હોય એમ લાગે છે એક કારણુ તો એ હતુ કે મદરાજના તાબાના ખીજા કિલ્લાઓ લેવાની કાલચમાં બે આપણે પડીશુ તો આપણુ બધુ સૈન્ય નાશ પામશે અને રાત્રીમાં આપણે પાછા ફરવું પડશે કે જીવ ગુમાવશે પડશે ખીજુ કારણુ એવુ લાગે છે કે વિજયપુરસરકારનો પરાજય કરીને તેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત થઈને મદારાજ આ વખતે પુનાની નજીકના પ્રદેશમાં આવેલા હતો તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ખાનની હિમત ચાલતી નહિ હોય ખત જેતા તો મદારાજના સમળા કાટ, કિલ્લા અને પ્રદેશ કબજે કરીને, તેમને ધૂળમાં મેળવી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ખાન દક્ષિણમાં આવેલો હતો, એટલે મદારાજ ત્યાં આવ્યા તે સમયે તેણે તેમના પર ચઢાઈ કરવી જોઈતી હતી, પરંતુ તેણે તેવું કશુંજ કર્યું નહિ મોગસસેના કંઈજ હિલચાલ કરતી નથી, એવું જોઈને મદારાજ પોતેજ મોગસોના પ્રદેશમાં તોફાન કરવાની શરૂઆત કરી, પોતાનું પાયદળ લશ્કર તૈયાર કરી તેના પર મોરોપતને અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર તૈયાર કરી તેના પર નેતાજી પાલકરને તેમણે સેનાધિપતિ નિમ્યા ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં મોગસોએ ભીમડી-કલ્યાણ સર ક્યું હતુ, તે પાછુ મેળવી લાના સર્વ કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મોગપતને સોંપ્યું હતુ તેણે તે પાછુ હસ્તગત કરી જીન્નરની ઉત્તર તરફના મોગસોના ધણા કિલ્લા તામે કર્યા નેતાજી પાલકરે પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કરસહિત, મોગસોના દુરના પ્રદેશો સુધી ચઢાઈ કરી તેમના ધણા ગામ લૂટી લઈ મોટા મોટા શહેરો પર અને બજારો પર ખડખડી ખેસાડી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવ્યું તેના ધસારે એટલા બધા વેગથી ચલે કે, જાજ એક સ્થળે તો કાંસે કયાય ધણે વેગે ખીજેજ સ્થળે દેખાદેતો નેતાજી બાલાલાટ, પરક (પરાડે) હવેલી, કલજુર્ગી, આવસા, ઉદગીર વગેરે ગામ લૂટતો, તામે કરતો અને ખડખડી ભેતો ભેતો જોદાવરી નદીના કિનારાપર્યંત જઈ પહોંચ્યો ૨ તેણે ઠેકઠોર ગાખાદ શહેર સુધી ચઢાઈ લઈ જઈ શહેરની આસપાસનો પ્રાંત કબજે કર્યો હતો.

ઔર ગાખાદમાં મહદૂખસિંહ નામક મોગસોનો સુબેદાર રહેતો હતો તેણે એ તોફાન જોઈ, ઘસ હળારના લશ્કરસહિત નેતાજી પાલકર ઉપર હુમલો કર્યો નેતાજીએ તેની સાથે નજર પાસે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કર્યો તેના હાથી, ઘોડા અને ખીજાં યુદ્ધોપયોગી પુષ્કળ સામાન મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યો. નેતાજીએ મોગસોના રાજ્યમાં ઉચ્છલપાચ્છલ કરી મેળવેલી લૂટ મદારાજ પાસે મોકલી દીધી ૩

૧ આ હકીકત પ્રો સરકાર તે સમયના મુરતના અમેલ વેપારીઓના કાગળખોના આધારે જણાવે છે (પૃ ૯૭)

૨ સિદ્ધાંત સમયે છે કે, એ સમયે નેતાજી પાલકરનો સરનેખતનો કોડો મલાપસબ જીજને આપ્યો હતો અને જીજર એ ચઢાઈ લઈ ગયો હતો

૩ સચરીની બખરામાં લખ્યું છે, મહદૂખસિંહ પોતાના સ્થાનમાં સ્વસ્થ રહ્યો હતો.

અબળમઠ નામક એક મળખૂત કિલ્લો મોગલોના તાબામાં હતો. કેસરસિંહ નામક એક રાજપૂત સરદાર તે કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો. તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ કિલ્લો તાબે કરી શકતો નહિ હોવાથી સ્વત મહારાજે તેના પર હુમલો કર્યો. કેસરસિંહ મહારાજ સાથે ધણી દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ મહારાજના બળ આગળ તેનું કંઈ ચાલતું નહિ હોવાથી તે રાજપૂત સરદારે છેવટે કેસરિયા કર્યા અને પોતાના તાબાના લશ્કરસહિત મહારાજ ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યો. રાજપૂત સરદાર બહાદુરીપૂર્વક લડ્યો અને પોતાના સર્વ લશ્કરસહિત સમરભૂમિમાં પતન પામ્યો. છેવટે કિલ્લો મહારાજના તાબામાં આવ્યો. મહારાજે રાજપૂતના મૃત શરીર ઓળખીને તેનો અગ્નિદાહ કરાવ્યો. કેસરસિંહની માતા અને એક પુત્રી, ભૂલથી કિલ્લા પર રહી ગયા હતા. મહારાજે તેમનો સત્કાર કરી પોતાની પાસે રાખ્યા. તે સ્ત્રીઓએ બ્યારે દેશમાં જવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે મહારાજે તેમને વસ્ત્રાલંકાર અને દ્રવ્ય આપી માનસહિત વિદાય કર્યા.

કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજ પાલખીમાં બેસી કિલ્લો જોવા જતા હતા, તે વખતે તેમના શેલામાં બોરડીની ડાળી ભરાવાથી શેલ પૃથ્વીપગ પડ્યું, તેમ ચવાથી મહારાજે પાલખી ઉભી રખાવી કહ્યું કે—“ મને આ સ્થળે શેલાવ્યો તેથી પૃથ્વીમાં દ્રવ્ય હોવું જોઈએ ” તે સ્થળે ખોદાવતા પૃથ્વીમાંથી ચાર લાખ મહોરભરેલા ચર બન્યા.

મોગલોના પ્રદેશમાં આટલું બધું તોફાન કરવા છતાં શાહિસ્તખાન પુનામાંથી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો નહિ. પુનામાં પોતાના સમસ્ત સૈન્યની છાવણી રાખીને પોતે હસ્તગત કરેલા ચાણા એકાએક છોડી દેવા નહિ, એટલેજ તેનો નિર્ધાર હતો. તેને તે સ્થાનમાંથી શી રીતે હલાવવો, એજ વિચારમાં મહારાજ હતા, અને એવી કોઈ તક મળે તે માટે મહારાજ વાટ જોઈનેજ સિંહગદમાં બેઠેલા હતા. શાહિસ્તખાન પુનામાં દાદાજી કોડદેવે શાહજીરાજ માટે બાધેલા લાલ મહાલમાં નિવાસ કરતો હતો. એ સમયે શિવાજીમહારાજ સિંહગદમાં હતા, તે શાહિસ્તખાન બળતો હતો. મહારાજ કયો વખતે કેવી યુક્તિથી પોતાના પર અકસ્માત છાપે મારશે, તેનો નિયમ નહિ, એ પણ ખાન સારી પેઠે બળતો હતો. ખડ જોતા એ સમયે તેણે સિંહગદને ઘેરો નાખી મહારાજને કિલ્લામાં સપડાવવા હતા, તેમજ કિલ્લો તાબે કરી તેમને પકડવાનો યત્ન કરવો જોઈતો હતો, પરંતુ ચાકણના કિલ્લા આગળ ખાનને જે અતુલવ મળ્યો હતો, તેપરથી તેના મનમાં એ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. વળી તેને એવી પણ ખાતરી થઈ હશે કે, જે કિલ્લામાં શિવાજીમહારાજ રહે છે તેનો બહોળસ્ત કંઈ જોવો તેવો નહિ હોય. પુનામાં પોતાની સ્થિતિ સુરક્ષિત રહે, તે માટે ખાને ધણી સાવચેતી રાખી હતી. ખાને પોતાના

ઘોર જોડે તેને સજા હુકમ ફરમાવ્યોથી તે પોતાના સૈન્યસહિત મહારાજ ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો. તેને અહમદનગર પાસે અટકાવી, પ્રતાપરાવ જુદે પરાજ્ય પમાડ્યો. એ લડાઈમાં સુબેદાર મૃત્યુ પામ્યો. ખાડીખાન બળાવે છે કે, જે વખતે શાહિસ્તખાન ઘોરમાં બાદ એકાદને વીકળ્યો તે વખતે સુમત્યખાનને ત્યાં સુબેદાર નિમિશો હતો.

૧ કેટલાક એને રાજમહાલ કહે છે.

લશ્કરમાં સખ હુકમ ફેરવ્યો હતો કે—“કોઈ પણ સશસ્ત્ર મરાઠાને પરવાનગી વગર શહેરમાં પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ, તેમજ કોઈ પણ મરાઠા શિવેદારને આપણી નજીક આવવા દેવો નહિ, ” જે મરાઠાસરદારે બાદશાહના નોકર હતા, તેમનેજ માત્ર ખાન પોતાની પાસે આવ-જન કરવા દેતા હતા ? બીજા કોઈ પણ મરાઠાની તેઓ મુલાકાતજ લેતા નહોતા ખાને સમસ્ત શહેરમાં જ્યાં ત્યાં સખ ચોકીપહેરા મૂકી દીધા હતા અને શિવાજીમહારાજ સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું, તેના વિચાર કરતા હતા

શિવાજીમહારાજ સિંહગદથી શત્રુની સર્વ હિલચાલ તપાસતા હતા ? ખાન અચૂક સેના ઇર્ષ મહારાજનો પરાજય કરવા દક્ષિણમાં આવી પુના, સુપા વગેરે પ્રાંતો દબાવી બેઠો છે, ત્યાંથી તેને હાકી કાઢવા માટે હવે કેવા પગલા બરવા ? તેસ બધી મસલત કરવા માટે મહારાજે તાબાના સરદારોને અને કારબારીઓને પોતાની પાસે બોલાવી તેમની સલાહ પૂછી સર્વનો અભિપ્રાય થયો કે—“તેની સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ટકીશું નહિ આપણું સૈન્ય કેટલું થોડું અને તેનું સૈન્ય કેટલું મોટું છે ? ખાન સાથે સલાહ કરી મુલાકાત કરવી એજ ઉત્તમ છે, ” પરંતુ સલાહ થાય કેવી રીતે તેજ અડચણ જણાઈ ખાનના લશ્કરમાં એવો કોઈ નામાકિત રાજપૂતસરદાર નહોતો કે જે હિંદુધર્મ અને હિંદુસ્વરાજ્યનું અભિમાન રાખી કોઈ પણ યુક્તવડે ખાન સાથે મહારાજને સલાહ કરાવી આપે શાહિસ્તખાન બાદશાહનો માર્ગો હોવાથી તેને લાચ-સ્વત આપી વશ કરવાનો માર્ગ નહોતો, તેમજ તેનું અભયવચન મેળની મુલાકાતે જઈસલાહ કરવાનું પણ બને તેમ નહોતું, કારણ કે શિવાજીમહારાજને પકડી સખ શિક્ષા કરવાની તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી મહારાજે સર્વ વિચાર કર્યા પછી નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે સામે-મોઢે યુદ્ધ કરીને આપણા લશ્કરનો કચ્ચડધાણ કહાડવો ચોખ્ખ નથી બીજો કોઈ પણ ઉપાયે શત્રુને ત્રાસ આપવો જોઈએ તેમને એક ઉપાય સૂઝ્યો કે—“શત્રુના લશ્કરમાં અન્ન, ઘાસ વગેરે વસ્તુઓ પહોંચતી બધ કરી તેને અકળાવી-મુઝાવી નાખવો કોઈ પણ વિપત્તિમાં નાખી તેના લશ્કરને હાકી કહાડવું અને જે કિલ્લા-પર તેમણે ઘેરા નાખ્યો હોય ત્યાં તેના લશ્કરપર ચારે બાજુથી છાપા મારી તેને ત્રાસ ત્રાસ પોકરાવી દેવી ”

શિવાજીમહારાજ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા તેઓ ઉંડા વિચારમાં સ્તબ્ધ થઈ બેઠા હતા, એટલામાં તેમના શરીરમાં લવાનીદેવીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું કે—“મારા પુત્રને કહો કે શાહિસ્તખાનની જરા પણ ચિંતા કરે નહિ મારા પ્રતાપથી જે રીતે અફઝલખાનનો વધ કર્યો, તેજ રીતે એ ફુલ યવનને પણ તારે હાથે શિક્ષા આપાવીશ એ સ બધી તું કંઈ પણ ચિંતા ન કર ” મહારાજની પાસે ઉભેલા કારબારીઓએ દેવીની આજ્ઞાસન વાણી નોંધી લીધી મહારાજ સચે-

૧ મિ ક્રિકેડ જણાવે છે કે, પોતાના ઘોડેસ્વારોમાંથી એકેએક મરાઠાને તેણે ખાલ કર્યો હતો અને માત્ર પાંચઠગખાજ તેણે મરાઠા સિપાઈઓને રહેવા દીધા હતા.

૨ મિ ક્રિકેડ જણાવે છે કે, મહારાજ આ વખતે સિંહગદથી સખચક ઉપર ગયા હતાં.
સિ ૧૨

તન થયા ત્યારે દેવીની વાણી વાચી તેમને ઘણો સતોષ થયો. પોતાના પર દેવીની કૃપા છે, એ જાણી વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આશાએ શુભ શકુન જોયા અને સ્વ-પરાક્રમવડે શત્રુનો પરાજય કરવાની હિમત ધારણ કરી.

લાલમહાલમાં નિવાસ કર્યો હતો તે સમયે શાહિસ્તખાને બાબાજીરાવની મદદથી સરકૃત જાણનાર એક બ્રાહ્મણને બોલાવી મંગાવ્યો અને તેને થોડાક દ્રવ્યની લાલચ આપી, શિવાજી મહારાજ પર એક પત્ર લખાવ્યો.^૧ તેમાં એવા આશયનું લખ્યું હતું કે -“તું મર્કટની પેઠે કુચરમાં રહેનાર છે તારા કિલ્લાના આક્રમક રહીને તું ધન્યજનુસાર ઉપદ્રવ કરે છે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે કિલ્લામાં ભરાઈ બેસે છે તું કિલ્લામાં ગમે તેટલા દિવસ સતાર્ધ રહેશે તોપણ હું તારી પૂઠ છોડનાર નથી હું ઈદ્રારાજ છું મારી સાથે યુદ્ધ કરવાની તારામાં હિમત નથી તું મારી સામેથી નારી જાય છે.” શિવાજીમહારાજે ઉત્તર આપતા ખાનને લખ્યું કે -“તું મને મર્કટ જોવો કહે છે, પરંતુ જે મર્કટએ અહકાસી રાજા રાવણનો નાશ કરી લોકો છતી હતી તેના જોવાળું હું પણ છું હું તને નાસતા બોધ બારે કરીશ.”

શાહિસ્તખાનની પુનાની જાવણી ઉપર અકસ્માત જાપો મારી તેને ત્રાસ આપવાનો હમણા સમય નહોતો. ત્યાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ બદોબસ્ત રાખ્યો હતો અને તેનું સૈન્યબળ પણ વિશેષ હતું, તેમ છતાં તેના ઉચ્છ્રમલપણા માટે અને ગર્વિષ્ઠપણા માટે કેઈ પણ પ્રયત્ને તેને દેહાત્યાસન કરવાથી, તેના સૈન્યનો પગજય કરવાનું કામ ધણું સહેલું થઈ પડશે, એવો વિચાર કરી મહારાજ કાર્યની સિદ્ધિના ઉદ્દેશ્યે વળગ્યા. તેમણે બે બ્રાહ્મણોને પુને મોકલી તેમને હાથે ખાનના લશ્કરનો એક મરાઠો શિસ્તદાર પોતાના પક્ષમાં લીધો તેને ખાન પાસે એવું બહાનું કરી વિનંતિ કરવાનું કહાવ્યું કે, મારે ત્યાં લગ્નસમારંભ છે, તેથી મને શહેરમાંથી વાળતેજાળતે વરઘોડો કાઢવાની પરવાનગી આપવી શિસ્તદાર મરાઠાએ ખાન પાસે તે પ્રમાણે વિનંતિ કરી વરઘોડો કહાડવાની પરવાનગી મેળવી તેણે પોતાના કેટલાક મિત્રોને ભેગા કરી વરઘોડાનું સરઘસ કહાડવાનું બ્રાહ્મણોને વચન આપ્યું એટલે સુધી તૈયારી થયા પછી મહારાજ હજાર દોઢ હજાર માવળી યોદ્ધા લઈ સિહગઢથી આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાતળના ઘાટ ઉપર રથને રથને વૃક્ષો ઉપર લૂગડાના કટકો વિટાળ્યા ત્યાં કેટલાક બળદો રાખી તેના શિંગડા ઉપર પણ લૂગડાના કટકો વિટાળ્યા તેમજ તે વિકટ સ્થાનોમાં વીસ પચીસ શરણાઈ તથા રણશિંગા વગાડનાર રાખ્યા ખાનની જાવણી ઉપર હુમલો કરી ફેલેલ મેળવી, સિહગઢ તરફ પાછા

૧ મિ. ક્રિકેટ જાણીએ છે કે આ કામગીરી તેણે શરસી ભાષામાં લખાવેલો હતો અને મહારાજે તેને, જ્વાબ સંસ્કૃતમાં આપેલો હતો.

૨ મરાઠી ભાષામાં લખાવેલી ત્રયસીની બખર જુઓ. તેમાં જોઈને શકાવેલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજ અત્યારે રાખજી ઉપર રહેતા હતા ત્યારે સોનાજી પંડિત ન મળ્યા કોઈ બ્રાહ્મણ મહારાજને આ સંદેશ પહોંચાડ્યો હતો.

જતા ઇશારત તરીકે શરણાઈ વાગે તે સમયે માવળાઓએ વૃક્ષ ઉપરના અને બળદને શિંગડે બાંધેલા લૂગડાના કટકા બાળી બડકા કરવા અને એકોવખતે શરણાઈ તથા રણુશિ ગા વગાડી ત્યાથી ચાલ્યા જવું, એવી મહારાજે તેમને સૂચના આપી એ સુકિત કરવામા તેમનો એ ઉદ્દેશ હતો કે, ખાનનું ધસકર પાછળ આવે ત્યારે કાચળના ઘાટ ઉપર અજવાળું જોઈને અને વાજી ટ્રોનો ધોષ સાલળીને તેઓ તે તરફ ચાલ્યા જાય અને તેઓ સિહમઢપર સુરક્ષિતપણે પહોંચી જાય મહારાજ સિહમઢપરથી આગળ ચાલ્યા તે વખતે તેમણે સ્થળે સ્થળે થોડા થોડા માવળી સિપાઇઓ ઉભા રાખ્યા હતા તે સર્વ માવળાને કહી રાખ્યું હતું કે, શરણાઈનો કામળ સ્વર સાલળતાજ સર્વેએ એકઠા થઇ જવું આએઓળ નજીક આવ્યા પછી ત્યા પાચસો સાતસો મનુષ્ય રાખ્યા અને ખાનની છાવણી બહાર-થોડેક વેગળે-બસો ત્રણસો મનુષ્યો રાખ્યા. ૧ પૂર્વસંકેત પ્રમાણે રાજદ્રોહી કરેલા યિલેદારના વરથોડાનું સરઘસ ચાલતું ચાલતું શહેરના દરવાજા પાસે આવ્યું એટલે મહારાજ પોતાની સાથે માત્ર પચીસ મનુષ્યાસહિત સરઘસમા મળી ગયા. ૨ એ સમયે મહારાજ સાથે ચેસાજી કક, તાનાજી માલુસરે, દાદાજી બાપુજી દેશપાડે અને ચિમજાજી બાપુજી દેશપાડે પણ હતા મરાઠા-લોકોમા વરથોડામા જતી વખતે શત્રો પોતાની સાથેજ રાખવાનો રિવાજ હતો તેથી તેમના હાથમાના શત્રો માટે કોઈને શકા આવી નહિ

શિવાજીમહારાજે શરીર ઉપર અખતર પહેરી તેપર જખો પહેર્યો હતો માથા-પર ટોપી-અખતર ટોપી પહેરી તેપર મડિલ બાધ્યું હતું તેમણે એક હાથમા તલવાર અને બીજા હાથે વાંધનખ પહેરી ખજર પકડ્યું હતું સરઘસની સહાયતા-વડે મહારાજે અને તેમના માણસોએ ખાનની છાવણીમા પ્રવેશ કર્યો પછી થોડી-વારે સધળે સ્તબ્ધતા પથરાઇ રહી રાત્રિ વધારે વીતેલી હોવાથી સમજા મનુષ્યો નિદ્રાવશ થયા હતા ચોકીપહેરાપરના સૈનિકો ઉંઘમા ઝોડા ખાતા હતા ધસકર બહાર સખત ચોકીપહેરા હોવાથી છાવણીની અદરના સૈનિકો તદ્દન અસાવધ હતા. ખાન જે મહાસમા^૩ રહેતો હતો, તે મહારાજની માલિકીનોજ હોવાથી કશી

૧ સભાસદે લખ્યું છે કે, નેતાજી પાલકર અને મોરોપ તને સૈન્યસહિત છાવણી બહાર, કેટલેક વેગળે થાલવાનું કહ્યું હતું પ્રા. સરકાર પણ એજ પ્રમાણે લખ્યું છે

૨ ખાદ્રીખાન લખ્યું છે કે, મહારાજના ૨૦૦ સૈનિકો મોઝલસેન્યના મરાઠા સિપાઈ-ઓનો વેશ ધારણ કરીને વરરાજ્યના વરથોડો કાઢી શહેરમા દાખલ થયા મહારાજ પણ આ લોકોની સાથે હતા તેજ પ્રમાણે શહેરની બીજી બાજુએથી મહારાજના ૨૦૦ સૈનિકો તેવજ વેશ ધારણ કરીને પોતાના કેટલાક માણસોને કેરીવરી પકડેલા હોવાનો ટોળ કરી તેમને મારફાંડ કરતા હોય એવા દેખાવ કરતા કરતા શહેરમા દાખલ થયા

૩ ચિત્રલેખીસ લખે છે કે-“ખાન મહાસમા રહેતો નહોતો, પણ બાજની પાસે તલુ નખાની તેમાં રહેતો હતો એ તલુમા મહારાજે એક જ મનુષ્યાસહિત પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ નિદ્રાવશ થયેલા ખાનની છાતીપર ચઢી બેઠા મહારાજ ખાનને યા કરવા જતા હતા, એમકામો તેથી પનાર અપૂર્વ થઈ તેણે એવી રીતિ એકાંને મહારાજનાં પગે બેસી

જ્યાએથી કયા પ્રવેશ કરવો, એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા મહારાજે પોતાના મનુષ્યોસહિત મહાલમાં પ્રવેશ કર્યો રસોડાની ભીતે એક ખારી હતી, તેના ખારણાં બંધ હતા તે ઉતારી નાખી મહાલની અંદર ઉતરવાનો રસ્તો કર્યો તેજ રસ્તે થઇને મહારાજ પોતાની સાથે બે ત્રણ મનુષ્યો લઈ મહાલમાં ઉતર્યા તેમના પગલાને અવાજ સાંભળતાજ ખાનના જનાનાની સ્ત્રીઓ જન્યૂત થઇ તેમણે પોતાના પતિને જન્યૂત કર્યો ખાન મહારાજ ઉઠી એક ખારણીને રસ્તે નીચે ઉતરવા લાગ્યો, એટલા-

અનેક કાલાવાલા કરી પોતાના પતિને જીવ નહિ લેવાની પ્રાર્થના કરી એ બેઈ મહારાજનું હૃદય ધોગળી ગયું અને વિચાર કર્યો કે, એ જ્યારે આપણી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે, ત્યારે એને જીવતા રહેવા હઈ કેને સમરાજાશુભાજી શિક્ષા કરીશ હમણાં એને મારવો નથી ત્યાર પછીજ મહારાજે ખાનને બળ અને શુદ્ધિપૂર્વક લાખી રાખી તેની છાતીપરથી ઉઠી, તેના ગળા આગળ તલવાર રાખી અને બીજા હાથના વાઘનખ તેના પેટ આગળ ધરી કહ્યું - 'આલ ઉક, હું તને જ્યાસુધી લઈ નહિ ત્યાસુધી મારી સાથે ચાલ અને બહાર જઈએ ત્યાસુધી એ ખમ ખારી તે જીવ લઈશ' એમ કહી તેના હાથના બે આગળા કાપી નાખી ખાનને તેની પત્નીસહિત પકડ્યો, અને મહારાજ જે રસ્તેથી આવ્યા હતા તે રસ્તેથી બહાર નીકળી પોતાના મનુષ્યોને જઈ મળ્યા બહાર નીકળી જ્યા પહેલા ખાનને કહ્યું કે - "શિવાજી તો હું છું તુ મારાપર ચઢાઈ લાગ્યો છે, પરંતુ તારો પરાજય કરી, તને મારી નાખતા અને સહજ થયું વિલગ લાગશે નહિ તને તારો જીવ વહાલો હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઓડી હઈ આ પ્રાતમાથી ચાલ્યો ન" સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત એજ હકિકત બૂઠી બૂઠી રીતે લખે છે તેઓ લખે છે કે - "ખાન જે વધુમાં રહેતો હતો ત્યાં મહારાજે પ્રવેશ કર્યો તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓ જન્યૂત હતી તેમણે ઘોષાટ કરી મુક્યો એટલે ખાન જન્યૂત થયો અને ઘાડખાડુએ પોતાનાપર અકસ્માત છાપો માર્યો એમ સમજીને તે સ્ત્રીઓમાં ભરાઈ ગયો મહારાજ તેને રોડવા લાગ્યા એટલામાં ખાનને હાથમાં તલવાર લઈ પોતાનાપર ધા કરવાની તૈયારીમાં બેતાજ મહારાજે પોતાની તલવાર વડે તેનાપર પ્રહાર કર્યો તે પ્રહાર ચૂકવતા ખાનના હાથના ત્રણ આગળા કપાઈ ગયા ખાનના સેનિકોએ ઘોષાટ સાંભળી તણુમાં પ્રવેશ કર્યો એ બેઈ મહારાજ પોતાના મનુષ્યોસહિત તણુમાંથી બહાર નીકળી ગયા " રાયરીની ખખડમાં લાગ્યું છે કે - "ખાન લાલમહાલમાં ઉતર્યો હતો મહાલ નજીક એક માળી રહેતો હતો મહારાજે તેને તેના સાળા મારફતે પોતાના પક્ષમાં લઈ એવી ગોઠવણ કરી કે, તેણે મહારાજને શરિને સમથે શાહિસ્તખાન નિકાલ લે છે તે ઓરડામાં લઈ જ્યા એ કામ કરવા માટે મહારાજે તેને પાવસો હોન આપવાનું કબૂલ કર્યું એ વ્યવસ્થા થયા પછી મહારાજ રાયમઢથી નીકળી, અઘાટાળવ રાતોરાત પુને આવ્યા પહોંચ્યા અને તેમણે માળીની સહાયતાવડે, કેટલાક વિશ્વાસુ મનુષ્યોસહિત મહાલમાં પ્રવેશ કર્યો કરવાનું આગળ પધીસ પહેરેગીરો હતા ત્યાં એક ખાનને જન્યૂત હતો તે સવને તેમણે કાપી નાખ્યા માળી બૂલથી મહારાજને ખાનના ઓરડાને બહારે તેના પુત્રના ઓરડામાં લઈ ગયા મહારાજે તેના પુત્રને ત્યાંજ કાપી નાખ્યો અને એક દારીને ધમકી આપી શાહિસ્તખાનને ઓરડો ખતાવવા કહ્યું જીવ જવાની બંધે દારીએ તે ઓરડો ખતાવ્યો એટલામાં ઝડબઝડ ચતાજ ખાન જન્યૂત થયો અને ગભરાઈ જઈ ખારીવડે બહાર કૂદી પડવા દોડ્યો તેજ ફાંજે મહારાજે દોડી જઈ તેનાપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો તલવાર છત્વી જન્યૂત ખાનના એક હાથનો અંગુઠો કપાઈ ગયો ત્યાર પછી બંધી ઝડબઝ ચતા ખાનના સેનિકો મસાલ સળગાવી ભેગા થઈ ગયા, તેથી મહારાજ

આ તે મહારાજની નજરે પડતા તેઓ દોડતા તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને ચોતાની કમરે લટકતી તલવારવડે ખાન ઉપર ધા કયો ધા પડતાજ તેના હાથનુ એક આંગળુ કપાઈ પડ્યુ, એટલામા ખાનનો પુત્ર અબ્દુલ ફતેહખાન અને તેની તહેનાતના સિપાઇઓએ મહારાજપર ધસારા કયો તે સર્વેની કતલ કરી મહારાજ ચોતાના મનુષ્યોસહિત સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળી ગયા છાવણીમા દુરમનોએ

રાજ ને માગે' આવ્યા હતા, તે માગે' બહાર નીકળી ગયા, પરંતુ બાગની પ્રત્યેક બાજુ ખાનના સૈનિકોએ ઘેરી લીધેલી એકને ચોતાના માણસો સાથે તેમના શરીર ઉપર બુસ્સાબેર એકદમ હલ્લો કરી તેમને કાપી નાખી મહારાજ ચહેરે બહાર મુરક્ષિત જઈ પહોંચ્યા અને ઘોડેસ્વાર થઈ શયનદ જવા ઉપડી ગયા " શિવદિગ્વિજયમા એથી ભૂતીજ હકીકત વધુની છે તેમા લખ્યુ છે કે - "મહારાજ રામહાલમા પ્રવેશ કરી, શાહિસ્તખાનનો પુત્ર નિદ્રાવશ હતો તે ઓરકામા ગયા અને તેનેજ ખાન સમજી તેનાપર તલવારનો ઝટકો મારી તેને પૂરા કયો તલવારનો મહાર સાલળવાજ તેની પાસેજ નિદ્રાવશ થયેલી તેની પત્ની ભજુત થઈ તેને મહારાજને કહ્યુ કે - "બૂમ પાડશે તો જીવથી જશે, કહે, શાહિસ્તખાન તે આવજ કે?" તેણે કહ્યુ "એ તો તેમનો પુત્ર છે" મહારાજે શાહિસ્તખાનનુ શયનજીવ બતાવવાનુ કહાથી, જીવ જવાની ધીકે તેણે તે સ્થળ બતાવ્યુ મહારાજે તેમા પ્રવેશ કરી ખાન ઉપર તલવાર ઉઠામી હીવાના પ્રકાશમા તલવાર ચાકી તેની સાથે ખાનની પત્ની લોહીક ભજુત હતી તે યેહી જઈ ચોતાના પતિને કોઈ ધુની મારી નાખવા આવ્યો છે બાજુ તેણે મહારાજના ચરણમા માથુ નમ્યાનુ અને ખાનનો જીવ નહિ લેવાની અતિ નમ્ર પ્રાર્થના કરી એટલામા ખાન ભજુત થયો, પરંતુ હાથિયાર લઈ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની તેનામા હિમત નહિ હોવાથી ખાન મોઢુ ઢાકી પથારીમાજ સૂઈ રહ્યો સ્ત્રીની વિનયિથી મહારાજના હૃદયમા દયા આવી તેમણે કહ્યુ, એને જીવતો રહેવા દઈશ; પરંતુ મારા બહાર નાકળી જતા સુધી વને કંઈ પણ બુમાટ કરશો નહિ, એવી તમારે પ્રતિજ્ઞા કરવી સ્ત્રીએ તે પ્રમાણે કમ્બલ કસી પતિને પશુ ઉઠાડી કમ્બલાત કરાવી મહારાજે ખાનના હાથની એક આંગળી કાપી નાખી અને તેનો હાથ ડાઘી તણુ સુધી લઈજઈ કહ્યુ કે, 'કાલેજ મારા મહાલસાથી આવ્યો જાને નહિ તો જીવથી જશે' " પ્રે સરકાર ચવની બખ્શરને આધારે એવુ જણાવે છે કે - "મહારાજે નેતાજી પાલકર અને મેરિશ્વત પીઅગેને એક એક હબર સૈનિકો આપીને ખાનની છાવણીની બંને બાજુએ એક એક માર્દિના અતરપર રહેવાનુ કહ્યુ હતુ, અને ચોતે ચારસો સુદી કાઠેલા સૈનિકો લઈને ખાનની છાવણી પાસે આવ્યા તેમને પહેરેપહેરે ટોક્યા ત્યારે તેમણે કહ્યુ કે, અમે ખાનની છાવણીમાના માણસો છીએ અને અમારે અમારા સ્થાનપર જવુ એઈએ, એવુ બહાનુ કાઢીને તેઓ છાવણીમા ફાંખલ થયા તથા રાત પડતા સુધી એક ઠેકાણે રાતિથી ચોશી ગયા રાત પડ્યા પછી તેઓ જ્યા ખાનનો સુકામ હતો ત્યા આગળ આવ્યા તે દિવસ રમળનનો હતો, તેથી ખાનના સિપાઇઓ આખો દિવસ ઉપવાસ કરને રાત્રે ભરનિદ્રામા પડેલા હતા, પણ ખાનના બબરચીઓ સવારને અઢે રોઈરોઈ તૈયાર કરવાને ભળ્યા હતા. તેમની એકદમ કતલ કરી નાખી અને પછી મહારાજ બધ દેલા દારને ઉતારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આના અવાજથી અને કતલ કરેલા લોકોના કમ્બલાથી ખાનની કેટલીક ફાંસીઓ ભજુત થઈ અને કંઈક અડબડ છે એવી શકા આવવાથી તેઓ ખાનને ઉઠાવ્યા હામી, પણ ચોતાની ઉપમા ખસેલ પાડવા અઢે ખાન તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો અને પાછો ઉઠી ગયો. માણસ ફાંખલ થઈ શકેએટલુ આકેણ પડતાજ મહારાજ ચિમચાજી બાપુજીને સાથે લઈને અદર ફાંખલ થયા અને ઠેક શાહિસ્તખાન સુધ ગયો હતો તે ઓરકા સુધી જઈ પહોંચ્યા તેજ વખતે ખાનની

છાપો મામણો પોકાર પ્રસરતાજ સર્વ સૈનિકો મહારાજ ઉઠ્યા જ્યા ત્યા મડબકાદ થઈ રહ્યો સર્વ ચોરને શોધવા લાગ્યા મહારાજ પણ ચોર ક્યા છે ? ચોર ક્યા છે ? એવી ખૂંચો પાડતા પોતાના મનુષ્યોસહિત મોટી બીડમાંથી બહાર નીકળી ગયા કેક ઠેકાણેના મનુષ્યોને એકઠા કરી સિહગઢ તરફ પ્રયાણ કર્યું તે વખતે ઇશારતથી શરણાધ વાગી. ઇશારત સાંભળતાજ કાતજળધાટના ઝાડોપરની અને બળદનાં સિઝાપરની મસાલો બળવા લાગી શરણાધ અને રણશિખા ધ્રુકાવા લાગ્યા ખાનના માણસોને લાગ્યું કે, છાપો મારનારા માણસો એ રસ્તેજ નાસી ગયા છે, તેથી તેઓ સંધળા તેજ માર્ગે દોડ્યા ? બીજી તરફ મહારાજ પોતાના સર્વ મનુષ્યોસહિત સિહગઢપર સુખરૂપ જઈ પહોંચ્યા ખાનના માણસો કાતજળના ધાટ તરફ દોડ્યા, પણ પ્રાત કાળમા તેમને જણાયું કે - 'વૃક્ષપર અને બળદને શિઝે મસાલો બાધી હતી, તે નિરર્થક હતી અને તેઓ ખોટે માર્ગે આવી ચઢ્યા છે' આથી સર્વ નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા તેમની ખાત્રી થઈ કે, શત્રુએજ એ પ્રપચકાર્ય કર્યું છે અને તે સિહગઢપરજ પાછા ગયેલા હોવા બેઠાં સિહગઢ નીચે સર્વ એકત્ર થયા, મહારાજે તેઓ છેક કિલ્લા પાસે આવ્યા ત્યાંસુધી અટકાવ કર્યો નહિ તેઓ પોતાની પાસેની તલવારો બુરસાબંધ ફેરવતા અને રણવાહી વગાડતા ગઢ નજીક આવી પહોંચ્યા તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, અમે તેમ કરીને પણ શિવાજી-મહારાજને પકડી તેમનો જીવ લેવો, પરંતુ કિલ્લાપરથી તેપોતા ગોળા આવતાજ તેમના હોસ ઉઠી ગયા અને આમ તેમ નાસવા લાગ્યા હજારો સૈનિકો ત્યાં ત્યાજ મરણને શરણ થયા, નિશાનવાળા હાથીને ગોળા વાગતાજ તે મરણ પામ્યો. ત્યાં એવો કેરુવર્તી રહ્યો કે, કોઈ કિલ્લા પાસે ઉભા રહેવાની પણ હિમત કરતું

મી જ્યા જવાથી ખાનને તેણે ઉઠાડ્યો, પણ મહારાજે તરતજ તેનાપર તલવારનો ધા કર્યો અને આથી તેના હાથનો અગ્રુઠો કપાઈ ગયો, પરંતુ એટલામાજ ખાનની રત્નીએ દીવો હોલવી નાખ્યો અને અધારામા તેણે ખાનને નસાડ્યો આ સમયે મહાસાજના લોકો દાખલ થઈ ગયા હતા અને કતલ શરૂ થઈ ગઈ હતી આ કતલમા ખાનનો એક દીકરો મરાયો અને બીજા બે ધાયલ થયા ખાનની છ રત્નીઓ અને બે દાસીઓ કાર થઈ આવી મડબક થઈ કે તરતજ મહારાજ છટકી ગયા "મિ કિંગ જણાવે છે કે - "મહારાજ પ્રથમ મહેલના દરવાજા તરફ ગયા પણ અદર દીવાબળતા હોવાથી અને ખાનના જનાન-ખાનના ખોળાઓ ભરે છે, એવું મહારાજને લાગવાથી તેઓ પાછળ રસોડા તરફ ગયા અને બારી ખોલવા લાગ્યા એક દાસીએ બીતમા પડેલ બાકેજ બેસુ અને તેણે જઈને ખાનને બચત કર્યો અદર દાખલ થનાર પ્રથમ માણસની છાતીમા બાણ મારીને ખાનને તેને કાર કર્યો, પણ તેણે પડતા પડતા ખાનની ઉપર તલવારનો ધા કર્યો અને તેથી તેનું હાથનો અગ્રુઠો કપાઈ ગયો આ અવસામા દરવાજા ખોલવાને કાર કરીને મહારાજના માણસો અદર ધૂસ્યા અને તેમની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ ખાનની દાસીએ ખાનને સતાક્ષી લીધો. તેનો એક છાકરો મરાયો અને તેના જવાજ દેખાવવાનો તેનો એક સરકાર હતો તે મરાયો એટલે ખાનજ મરાયો છે, એમ માનીને મહારાજ પોતાના માણસોને લઈને નીકળી ગયા "

૧ મહારાજે આવી યુક્તિ કરી હતી કે નહિ અને મોખીએ સિહગઢને ઘેરા બાંધેલ હતો કે નહિ એ બાબતમાં શ્રી સરકાર કશી ખીના જણાવતા નથી.

નહોતું. “ જો કરતા જીવ વહાલો ” એ ન્યાયે સર્વ પોતપોતાનો જીવ કેવી રીતે બચાવવો, તેનીજ ચિંતામાં પડ્યા મોગલસૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો તેઓ ઘેરો ઉઠાવી લઇ પાછા નાસી છૂટ્યા, એટલામાં બીજી તરફથી નેતાજી પાલકરે કતોર જીવનને પોતાના ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી આપી તેમનાપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. એ ટોળાએ તેમનાપર અકસ્માત હુમલો કરી ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવી ગુજરે મોગલોનું પુષ્કળ લસ્કર કાપી નાખ્યું આ બનાવ તા. ૫મી એપ્રિલ સને ૧૬૬૩ માં બન્યો.

મોગલલસ્કરની અતિશય પાયમાલી થયેલી જોઇ શાહિસ્તખાનને ધણી દીલગીરી ઉત્પન્ન થઇ પુત્રના મૃત્યુથી તેનું હૃદય શોકદગ્ધ થયું હતું, તેમાં વળી પોતાના સૈન્યનો કચ્ચડનાજી નીકળી ગયો ધણી સૈનિકો કપાઇ મુએલા હોવાથી હવે ખાનને હિમત રહી નહિ ચઢાઇ આગળ ચાલુ રાખવાનું કિમિત્ત પણ હેમ રજી નહિ ખાન વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“ શિવાજીમહારાજ દગાબોર છે. તે કયો વખતે શુ કરશે તેનો નિયમ નથી, જીવ જવાનો વખત આવ્યો હતો મધ્ય સદ્દલાગ્યે બચી જવાયુ છે સિંહગઢને ઘેરો નાખી ખેસી રહીએ, તો આગળ વરસાદના દિવસો આવે છે તે સમયે આપણા સૈનિકો રહી શકે નહિ સૈનિકો પણ શક્યા છે તેઓ પણ શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની વાતજ કહેવા દેતા નથી ‘બાદશાહને’ આગળને લીધે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી લસ્કરનીજ વિનાશરણુ પાયમાલી થશે તેમનો કદિ પરાજય થશે નહિ મે આટલો બધો સમય બહોળસ્ત રાખ્યો હતો, છતાં શિવાજીમહારાજે મારા શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી, મારો જીવ લેવાનો યત્ન કર્યોથી જણાય છે કે, આપણી ડાવણીમાં વિદ્રોહ થયો છે. વિદ્રોહી થયેલા સૈનિકોને વિશ્વાસે યુદ્ધ ચાલુ રાખવું, એ પણ નિરર્થકજ છે આપણી સ્થિતિ પણ અફઝુલખાનના જેવી થવા વગર રહેશે નહિ ” એમ ધારી શાહિસ્તખાને તસહગઢને પુનઃ ઘેરો નાખવાનું બંધ રાખ્યું અને શિવાજીમહારાજ નજીકજ હોવાથી પુને રહેવું લયબરેજી જાણી લાથી પોતાની ડાવણી ઉઠાવી બંધ પેડાવ બંધ રહ્યો.

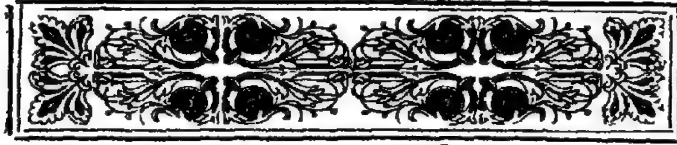
ખાનને યશવતસિહ ઉપર સંપૂર્ણ વહેમ આવ્યો. તેમણે તેની બેદરકારી અને વિદ્રોહમાટે સમ્ર કંડકો આપ્યો. ખાને જોરગઝેબને પત્ર લખી જણાવ્યું કે—“ આપણા સૈન્યમાં વિદ્રોહ થયો છે યશવતસિહને શિવાજીમહારાજે લાચ આપી વશ કર્યો છે, તેથીજ તેણે આપણી દુર્દશા કરી છે ” બાદશાહને એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ઉંઘ વિચારમાં પડી થયા તેમણે સિદ્ધાર્થ કે—“ શિવાજી મોટા ક્ષત્રિયાન છે કાંઈની કલ્પનામાં ન આવે તેવા આશ્ચર્યજનક કર્મ કરી મોટા મોટા થરા સરદારોનો નાશ કરવામાં તે ચૂકતો નથી. મે તેનાપર આટલું મોટું લસ્કર મોકલ્યું હતું, છતાં તેનું પરિશ્રામ શ્રેયસ્કર આવ્યું નહિ ઉલટું મોગલ બાદશાહીનું પાણી ઉતરી ગયું. ” જોરગઝેબને પોતાના દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવાની ચિંતા થઇ શાહિસ્તખાન અને યશવતસિહ વચ્ચે અણબનાવ થયેલો જોઇ તેમને દક્ષિણની બ્યવસ્થા સોંપવી ચોગ્ય નાહ, એમ જાણી બાદશાહે તે બંનેને પાછા મોઢાવી લીધા અને સુબદાન મોઆઝિમને દક્ષિણનો સુબેદાર નિમ્મો.

શાહિસ્તખાન જેવા બળવાન સરદારનું અપમાન ન થાય તે માટે બાદશાહે તેને બગાળાનો સુમેદાર નિમ્નો, યશવતસિહ^૧ અસતોષ પામી મરાઠાઓને જઈ મળવાની બીકથી તેને સુલતાનનો મદદનીશ નિમ્ની દક્ષિણમાળ રાખ્યો. સત્ય કહીએ તો એ સમયે ઔરંગઝેમે સ્વયં દક્ષિણમા ચઢાઇ લઇ જઈ શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરવાની જરૂર હતી, પરંતુ કંઈક અગત્યનું રાજદ્વારી કારણ ઉપસ્થિત થતા તે કાશ્મીર તરફ જવા નીકળ્યો.

ઔરંગઝેબની આજ્ઞા થતા શાહિસ્તખાન દક્ષિણમાથી ચાલ્યો ગયો, એટલે યશવતાસિહે પોતાનું પ્રમાણિકપણ અને શૌર્ય બતાવી આપવા માટે સિંહગઢને પુનઃ ઘેરો નાખ્યો, પરંતુ શિવાજીમહારાજના સૈનિકોએ તેમના લશ્કરને ચારે દિશાએથી છાપા મારી એવું મહારાવી નાખ્યું કે જેથી તેઓ કિલ્લા નજીક ધણી વખત ટકી શક્યા નહિ એટલામા તેનો દારગોળો એકાએક સળગી ઉઠવાથી ધણા માણસોનો નાશ થયો તેઓ થોડા દિવસમાજ ઘેરો ઉઠાવી લઇ મહામુશીબતે ઔરંગાબાદ જઈ પહોંચ્યા.

આ પ્રમાણે શાહિસ્તખાનનો પરાજય કરીને મહારાજે પોતાનો મેઝો કોકણ તરફ ફેરવ્યો. આ વખતે આદિલશાહ કાનડા પ્રાતપર સ્વારી લઇ ગયો હતો અને બેદરનો રાજા શિવાખાનાયક બહુ પ્રબળ થઇ ગયો હતો તેની સાથે તે લડતો હતો. આ તક સાધીને મહારાજ કાલ્હાપુર અને કુડાળા થઇને બેગલોર સુધી આવ્યા (મે સન ૧૬૬૩) આ સમયના અંગ્રેજોના લખાણમા એવું છે કે, ‘આ વખતે મહારાજ જે જે ગામ ગયા હતા, ત્યાંના લોકોને પોતાના તરફથી કોઇપણ જાતનો ઉપદ્રવ કરવામા નહિ આવે, એવા કોલ તેમણે આપ્યા હતા’ આ વખતે બેગલોરના લોકોએ તેમના શાણેદારપર હલ્લો કર્યો આથી મહારાજને ધણીજ ગુસ્સો આવ્યો અને ત્યાં જઇને તે લોકોને સજા કરી તે ગામના વેપારીઓને ભૂટીને તે સ્થાનમા પોતાના ૨૦૦૦ માણસો મૂક્યા મહારાજ કોકણના બદરની નજીક આવ્યા છે, એવા સમાચાર મળતાજ સાકળી, દિગ્ગોલી વગેરેના મુસલમાન શાણેદારો નાસી ગયા આ સમાચાર સાકળીને આદિલશાહે વાડીના સાવ તેને લખી જણાવ્યું કે, તેમણે ફોડેના સુમેદારને મદદ કરવી અને રાજપુર વગેરે સ્થાનોમાથી મહારાજના માણસોને હાકી કાઢવા, પણ આ આજ્ઞાનું પાલન કરવાની તેમનામા લગાવે હિંમત હતી નહિ.

૧ નિઃશર લખે છે કે, એ સંજ્ઞાત સરદારને બાદશાહે દિલ્લી પાછો બોલાવ્યો હતો પણ ત્યાં નહિ જતા તે પોતાના સ્થાનમા આવ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું—સુરત, વાર્સિલોર વગેરેમાં લંટ

ચૂંદનો વિચાર બંધ કરી, ચશવતસિદ્ધ ઔઞ ગાખાદ પાછો જઈ સ્વરજ મા પોતાનું સૈન્ય ભેગું કર્યું સૈન્ય ભેગું કરવાનો ઉદ્દેશ, જનસમાજ મા તદ્દન જુદોજ પ્રસિદ્ધ કર્યો કે, વસંધ અને ચેલિલના ફિરગીઓપર સ્વારી કરવાની છે અને સીદીનો પરાજય કરવાને પુન એક વખત જુસ્સાબંધ ચઢાઇ લઇ જવી છે, પરંતુ લશ્કર ભેગું કરવાનો તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તો સુરત શહેર ઉપર હુમલો કરી તેને લૂટી લેવાનો હતો એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં ચોડાક ધનાઢ્ય શહેર હતા, તેમાં સુરત શહેરની પણ ગણના થતી હતી દેશવિદેશના વ્યાપારીઓ એ શહેરમાં આવી હિંદુસ્તાન સાથે વ્યાપાર ચલાવતા હતા, તેથી ત્યાં ઘણા શ્રી-મત વ્યાપારીઓ રહેતા હતા તેમાંના કેટલાક તો મોટા ધનવાન હતા બહીરજ નાયક નામક એક અતિશય જુદિમાન અને ચાલાક પુરુષ મહારાજના તાબામાં નોકર હતો, તેને તેમણે ગ્રામ ખાતમી લાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું તે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરી સર્વત્ર ફરતો અને હમેશા પોતાના સ્વામીને સર્વ પ્રકારની ખબર લાવી આપતો ગ્રામરીતે સુરતની ખબર લાવવાનું કામ પણ મહારાજને તેને સોંપ્યું હતું તેણે સુરત શહેરમાં ફરી વળી લાના બંદોબસ્તનું ખારિક દરિયાઈ અવલોકન કરી, મહારાજને સમાચાર આપ્યા કે, આ પ્રસંગેજ સુરત ઉપર હુમલો કરી લૂટ કરવાથી અગોચર દ્રવ્ય મળે એવો સંભવ છે ?

ગ્રામચરે ખબર આપ્યા પછી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને સુરત ઉપર પોતે સ્વતઃ ચઢાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમને અગાઉ અનેક વખત એવો અનુભવ મળ્યો હતો કે, કોઈ પણ સરદારને આવી ચઢાઈનું કામ સોંપવાથી જોઈએ તેવી કાળજીપૂર્વક કાર્ય પરિપૂર્ણ થતું નથી ચુટી કાઢેલા ફશ હજાર માવળા ચોદાસહિત મહારાજ સ્વારીમાં નીકળ્યા તેમની સાથે મોરોપત, પ્રતાપરાવ ગુજર, વ્યકાજપત, મકાજ આનદરાવ, નિજોપત, અણ્ણાજપત, કાજાજપત, માનસિદ્ધ મોરે અને રૂપાજ ભોસલે હતા પોતાના મનુષ્યોસહિત તેમણે

૧ કેટલાક છતિહાસકારો લખે છે કે, શિવાજીમહારાજે સ્વતઃ વેશ બદલીને સુરત શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ઘણું દિવસ રહી અગત્યની માહિતી મેળવી લીધી હતી, તેમજ શ્રીમતસાહુકારીના ધર જોઈ લીધા હતા

કોકણમાંથી સીધો સુરતનો માર્ગ લીધો. સુરત ઉપર હુમલો લઈ જવાનો મોજલોને સશય ન પડે તેથી તેઓએ બહાનુ કર્યું કે—“અમે નાશિક તીર્થ જઈ ત્યાંથી મોરોપ તે હમણાજ હસ્તગત કરેલો કિલ્લો તપાસવા જઈશું.” ખોટું બહાનુ બતાવી તેમણે ઉત્તર દિશામાં ફેરવી કરી અને લાખી મળ્યે પડાવ નાખતા નાખતા અચાનક સુરતથી ૨૮ માઈલપર ગુણદેવી નામનું ગામ છે, ત્યાં સુધી આવી પહોંચ્યા.

શિવાજીમહારાજ શહેર છૂટવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાજ શહેરના લોકો ગભરાઈ ગયા અને પોતાના ઘેરાછોકરા લઈને તાપી નદીને સામેપાર નાસી જવા લાગ્યા. કેટલાક શ્રીમત લોકોએ કિલ્લેદારને લાચ આપીને કિલ્લાનો આશ્રય લીધો. મહારાજ ન્યારે શહેરથી પાંચ માઈલના અંતરપર આવ્યા ત્યારે કિલ્લેદારે તેમની સાથે ખડણી આપી સલાહ કરવાને માણસ મોકલ્યો, પણ મહારાજે તેને કેદમાં રાખી મૂક્યો. આથી ધનાથતમાન ધણેજ ગભરાઈ ગયો અને શહેરના લોકોનું જે થવાનું હોય તે થાઓ, એમ ધારી એ બીકણ કિલ્લેદાર પોતાના કિલ્લામાં જઈને રહ્યો. શહેરના રક્ષણને વારંતે તેણે કરીજ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

મહારાજ તારીખ છઠ્ઠી જાનેવારી સને ૧૬૬૪ના દિવસે સુરત પાસે આવીને બર-હાનપુર બાજેળ બહારના બાગમાં ઉતર્યા. બાગલી રાત્રે એ જાસસોને પત્ર આપીને તેમણે શહેરમાં મોકલ્યા હતા એ પત્રમાં એવું લખેલું હતું કે, ‘શહેરના સુબેદારે અને હાજી સમદ બેગ, બહારજી બોરા અને હાજી કાસમ નામના ત્રણ અતિ ધનાઢ્ય વેપારીઓએ પોતાની પાસે આવીને ખડણીની રકમ નક્કી કરી જવી જો તેમ કરવામાં નહિ આવે, તો તમારું શહેર બાળીને ખાખ કરી નાખીશ’ આ પત્રનો કંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહિ. આથી મહારાજના ઘોડેસ્વારે શહેરમાં દાખલ થયા. એમ કહેવામાં આવે છે કે, સુરત આગળ આવીને એમણે એવું જાહેર કર્યું હતું કે, શહેરના વેપારીવર્ગને ઉપદ્રવ કરવાનો પોતાનો જરાપણ ધરિદો નથી; પણ બૌરગઝેએ પોતાના રાજ્યપર સ્વારી કરીને ધણી ખરાબી કરી હતી અને પોતાના કેટલાક સબધીજનોનો નાશ કર્યો હતા તેનું વેર લેવાને માટે હું આવેલો છું. મહારાજના માણસો જે વખતે શહેરમાં દાખલ થવા લાગ્યા તે વખતે કિલ્લાપરથી તેનાપર તોપોનો મારો શરૂ થયો, પણ તેમણે તેની પરવા કરી નહિ. કિલ્લામાંના લોકો બહાર આવીને પોતાની છૂટના કાર્યમાં હરકત કરે નહિ, તે બદલ તેમને અટકાવવાને માટે મહારાજે મોરચા બાધીને પોતાના કેટલાક માણસો બહુકો સાથે મૂક્યા હતા. કિલ્લો ધણેજ મળજીત હતો અને તે સર કરી સકાય એમ હતું નહિ. કિલ્લાપરની તોપોથી મહારાજના માણસોને વિશેષ નુકશાન થયું નહિ માત્ર શહેરના પુષ્કળ મકાનોનો નાશ થયો.

૧. આમી” લખે છે કે, પોતાનો પ્રખ્ય કેઈના બલુવામાં ન આવે તે માટે મહારાજે ચેલ અને વસદ આગળ જી બાવણી નાખી, એવા બાસ કરાવ્યો કે, એ બન્ને શહેરો પર અમારું હુમલો કર્યો છે. પછી વસદની બાવણીમાંથી ચાર હજાર ઘોડેસ્વાર લઈને નીકળ્યા અને તે બાવણીમાં પ્રથમના જેવીજ અવરજા દાખવાની અને કાલે કરી ની તેમણે અવરજા કરી.

શહેરમાં દાખલ થઇને સેહીઆઓના મકાનો કબજે કરી તેમણે ચાર દિવસ સુધી લૂટ ચલાવી. જે કોઈ પોતાની સપત્તિ બતાવતું નહિ તેને મારી નાખવાનો હુકમ બતાવીને તેની સપત્તિ મહારાજને લઇ લીધી આ વખતે મહારાજના હાથમાં એક પાહુદી વેપારી આવ્યો એ કેન્સ્ટેન્ટિનોપલનો રહેવાસી હતો અને જોર મરજીને બતાવવા સાથે તે ધણું મૂલ્યવાન જ્વાહીર લાવ્યો હતો મહારાજને એ વાતની ખબર પડતાજ તેને પોતાની પાસે પકડી મંગાવ્યો અને એ બધું ઝવેરાત બતાવી દેવા કહ્યું, પણ તેણે તેમ કંઈ નહિ ત્રણવાર તેને બોયપર નાખી તેની મરદનપર તલવાર ચૂકી મારી નાખવાની ધમકી આપી, પરંતુ આ પાહુદી વેપારી જરા પણ ડગ્યો નહિ તેને પોતાના જીવ કરતા પૈસો વધારે પ્રિય લાગ્યો બીજાને એક વેપારી ચાળીસ પોઠો કાપડથી લાદીને આગ્રાથી સુરત આવ્યો હતો તેને પકડી મંગાવીને તેની પાસે નમદ નાણાની માગણી કરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મારી પાસે તો માત્ર આ કાપડ છે અને હજી મેં તે વેચ્યું નથી એ કાપડ લઈને નમે મને છોડી મૂકો, પણ તેની આ વાત મહારાજને ખરી લાગી નહિ તેથી તેમણે તેના જમણા હાથ કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી તેનું કાપડ મહારાજના માથાસાંચે બાળી નાખ્યું, કારણ કે એ લોકો માત્ર સોનુરૂપ અને જ્વાહીરજ લૂંટતા હતા

૩મી લોકોની વખાર પાસે ઉપર જણાવેલા બદરજી મોરારુ મકાન હતું આ વેપારી પાસે વખાર સપત્તિ છે, એવી લોકવાયકા હતી આ મકાનમાં મહારાજના માથાસાંચે લૂટ કરી અને તેમાંથી ૨૮ શેર મોતી, હારામાંથી વજેરે જ્વાહીર અને પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇ ગયા તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજોની વખાર પાસે હાજી સૈયદ બેગ નામના વેપારીનું મકાન હતું અહીં પણ તેમણે લૂટ કરી સૈયદબેગ આ વખતે કિલ્લામાં સતાઇ રહ્યો હતો, પણ તેના આ મકાનના રક્ષણ માટે અંગ્રેજોએ પોતાના કેટલાક માણસો મૂક્યા હતા અને તેથીજ તેની યાકી રહેલી સપત્તિનો બચાવ થયો હતો એમ કહેવાય છે સુરત શહેરની તે વખતની અંગ્રેજોની વખારનો મુખ્ય માણસ સર એલકેન્ડરન કરીને હતો શિવાજીમહારાજ સુરત લૂંટવાને આવે છે એવા સમાચાર મળતાજ તેણે નાસી ન જતા બચાવની સંપૂર્ણ તૈયારી કરવા મારી વહાણોપરના ખલાસીઓ વજેરે મળીને આશરે ૧૪૦ અંગ્રેજો અને ૬૦ દેશી સિપાઇઓને બુદ્ધો વજેરે આપીને તેણે તૈયાર કર્યા અને વહાણપરની તોપો લાવીને પોતાની વખારની આજુબાજુ ગોઠવી દીધી એની ગોઠવણ એવી રીતે કરી હતી કે, મરાઠાઓ જો વખાર ઉપર હુલ્લો કરવાને આવે તો તેપોનો મારો એવી રીતે શરૂ કરી શકાય કે, તેઓ આગળ આવી શકે નહિ મહારાજ શહેરમાં આવ્યા તે પહેલાં એણે એવું જાહેર કર્યું હતું કે, મરાઠાઓ સાથે ટક્કર લેવાને તે સંપૂર્ણ તૈયાર છે. પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સૈયદ બેગનું મકાન લૂંટવામાં પણ તેમણે હસ્તકત કરી, એથી મહારાજને ગુસ્સો આવ્યો અને તેમણે એલકેન્ડરનને એવો સંદેશ કહાવ્યો કે -“કા તો તમે અમને ત્રણલાખ રૂપિયા મોકલી આપો અથવા અમને સૈયદ બેગનું મકાન લૂંટવા દો જો આ બેમાંથી એક પણ વાત તમે નહિ કરો તો હું મોત તમા આવીશ અને તમારા એકે એક માથાસાંચી કતલ કરીશ.” આનો તેણે

એવો જવાબ મોકલ્યો કે -“એમાની એક પણ વાત કરવાને હું તૈયાર નથી તમારી મરજી પરે ત્યારે ચઢી આવજો” તેના આ ઉત્તરથી તેને સળ કરવાનું મહારાજ ચૂકત નહિ પણ તેમને ખબર હતી કે તેની સાથે લઢવામા કંઈ ખાસ ફાયદો નથી એમા આપણને જેટલું નુકશાન થાય તેથી વધારે ફાયદો થવાનો સભવ નથી તે ઉપરાંત મોગલોનું સૈન્ય આવી પહોંચે તે પહેલાં, કરેલી લૂટ પોતાના કિલ્લામા પહોંચાડવાની પણ તેમની ખાસ ધારણા હતી આવો વિચાર જો તેમના મનમા આવ્યો ન હોત તો આ સો દોઢસો અંગ્રેજોની ખબર લઈ નાખવી, એ કંઈ તેમને માટે મુશ્કેલ નહોતું બીજું મહારાજને એમ પણ લાગતું હતું કે, બને ત્યાંસુધી આ અંગ્રેજ વેપારીઓને ત્રાસ આપવો નહિ એનું એક ઉદાહરણ છે મહારાજ જે વખતે શહેરમા દાખલ થયા તે વખતે એન્ટની રિમ્મ નામનો એક અંગ્રેજ ડચ લોકોના વહાણપરથી ઉતરી કિનારે આવતો હતો, તેને મહારાજના માથાસુએ કેદ કર્યો આ અંગ્રેજ મહારાજની હાવણીમા બીજા કેદીઓની સાથે ત્રણ દિવસે સુધી કેદ રહ્યો હતો ત્રીજે દિવસે તેનો એક હાથ કાપી નાખવાની મહારાજે આજ્ઞા કરી ત્યારે તેણે હિંદુસ્તાની ભાષામા કહ્યું કે, મારો હાથ કાપો છો તેના કરતા મારે માથું કાપી નાખો આથી તેના માથાપરથી ટોપી ઉતારવામા આવી તેનું માથું જતાજ તે અંગ્રેજ છે એમ મહારાજે જણ્યું અને તેને ન મારવાની આજ્ઞા કરી પછી એકે સદેશી લખને તેને ઓકરેન્ડન પાસે મોકલ્યો, પણ તેનો જવાબ આપવા ઓકરેન્ડને તેને પાછો મોકલ્યો નહિ આ અંગ્રેજે સિવાજીની હાવણીની હકીકત નજરેાનજર જોઈ હતી તે જણ્યારે છે કે -“મહારાજ એક તણુમા બેસતા હતા અને જે માથુસપર એવો મારોપ હોય કે -” આ માથુસ પોતાનું દ્રવ્ય કયા સત્તાડ્યુ છે, તે બતાવતો નથી ” તેના હાથ કે માથું કાપી નાખવાને તેઓ તરતજ હુકમ કરતા હતા”

આ શહેરની લૂટ ચાલતી હતી, ત્યારે મહારાજે દરેકને પોતાનું ઉત્તરવરૂપ બતાવ્યું ન હતું તે વખતે મુરતમા રેવરડ ફાધર આર્થોજ નામનો એક કાપુ-શિવન પાદરી રહેતો હતો કોઈક માથુસે તેનું મકાન બતાવ્યું; પણ મહારાજે તે મકાન ઉપર હસ્તો કર્યો નહિ મહારાજે તે વખતે એવું કહ્યું કે, આ પાદરી લોકો સારા આચરણવાળા હોય છે, માટે તેમને હેરાન કરવા તે ઠીક નથી બીજા એક વાત એવી છે કે, તે વખતે એક મોહનલાલ પારેખ નામનો ડચ લોકોનો ફલાલ ત્યાં રહેતો હતો તે ધણોજ નીતિમાન અને ધર્મશીલ હતો તે કેટલાક વર્ષોથી મરણ પામ્યો હતો અને પાછળ એક કુટુંબ મૂકી ગયો હતો તેના ધરમા પુણકળ સપત્તિ છે, એમ કેટલાક લોકોએ મહારાજને જણાવ્યું, પણ તેની નીતિની અને ધર્મશીલતાની વાત મહારાજના સાંભળવામા આવી હતી, તેથી મહારાજે તેના મકાનને હાથસરખો પણ લગાડ્યો નહિ

આ પ્રમાણે સુરત શહેર લૂટીને બધું દ્રવ્ય કેચળાઓમા ભરીને ઘોડાપર બાંધી મહારાજ રાયગઢ ઉપર સુરક્ષિતપણે આવી પહોંચ્યા કોઈ પણ મોગલ-સરદારનામા તેમને અટકાવવાની હિંમત નહોતી આ લૂટમા મળેલા માલની

કિંમતનો અડસટો કરતા તે સાડાઆઠ કરોડ હોનની થઇ હતી એમ કહેવાય છે આ સ્વારીમા મોગલોના તેમજ બીજા શાહુકારોના પુત્રો ધોડા મહારાજને ભૂટતરીકે મળેલા હતા તેમની ગરદનપર ચોકડીનું ચિન્હ કરીને તે ધોડાઓની એક નવી પાયગા તૈયાર કરી

એમ કહેવામા આવે છે કે, મહારાજનું દગાથી ખૂન કરવાને માટે ધનાયત-ખાને એક માણસને સુલેહના સદેશાનું બહાનું કાઢીને મહારાજ પાસે મોકલ્યો હતો. તે માણસે મહારાજ પાસે જઇને સુલેહની કેટલીક શરતો કહી સંભળાવી આ સાંભળી મહારાજે કહ્યું કે—“ તારા સરદાર બાયલાની પેટે કિલ્લામા લપાઇને બેઠો છે, પણ શું અમે કંઈ તેના જેવા બાયલા છીએ કે આવી શરતો માન્ય કરીએ ?” એટલે તે માણસે કહ્યું—“ અમે કંઈ બાયલા નથી, મારે તમને હજુ કંઈક કહેવાનું છે” એમ કહીને પોતાની પાસે સતાડી રાખેલું ખજૂર એકદમ બહાર કાઢીને તે મહારાજ ઉપર ધસી ગયો, પણ તે વખતે મહારાજની પાસે નાગી તલવારે એક શિલેદાર ઉભો હતો તેણે તેના ખજૂરવાળો હાથ કાપી નાખ્યો, પણ તે એટલા જુસ્સાથી આગળ વધ્યો હતો કે, તેના તે કુદા હાથેનો ધક્કો વાગવાથી મહારાજ અને તે માણસ ઉભય બોયપર પડ્યા મહારાજના માણસેએ તેને ત્યાજ દાર કર્યો અને ગુસ્સાના આવેશમા કેદ કરી આણેલા માણસોની પણ તેમણે કતલ કરવા માડી, પણ મહારાજે તે લોકોને તેમ કરતા અટકાવ્યા

મહારાજ સુરત શહેર છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી સાત આઠ દિવસ બાદ મોગલોનું સૈન્ય ત્યાં આવીને દાખલ થયું ત્યાંસુધી મહારાજના પાછા આવવાના લાયથી નાસી ગયેલા લોકો શહેરમા પાછા આવ્યા ન હતા મોગલોનું સૈન્ય આવવાથી નાસી ગયેલા લોકો ધીમે ધીમે પાછા આવવા લાગ્યા ધનાયતખાન કિલ્લામા સતાઇ ગયો હતો, તે શહેરમા આવ્યો ત્યારે લોકોએ તેનો ધણેજ તિરસ્કાર કર્યો અને અંગ્રેજોએ આ વખતે જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે બદલ લોકોએ આક્રો-ન્ડનના ધણેજ વખાણ કર્યો એમ કહેવાય છે કે, અંગ્રેજ લોકોના શૌર્યને લીધે તેમની વખારની આસપાસ આવેલો શહેરનો ભાગ બચી જવા પામ્યો હતો મોગલ સેનાપતિ બ્યારે શહેરમા આવ્યો ત્યારે સર આક્રોન્ડન તેની મુલાકાતને માટે મથો અને તેના પગ આગળ પોતાના હાથમાથી બદુક મૂકી દઇને તે બોલ્યો કે—“ હું મારા હાથમાના શસ્ત્રો હવે તમારી આગળ ધરી દઉં છું હવે આ શહેરનું રક્ષણ કરવું એ તમારા હાથમા છે ” તે સેનાપતિએ તેના વખાણ કરીને કહ્યું કે—“ તમને શિરપાવ અને ધોડા આપી તમારી કમ્બરે તલવાર બાંધીને સત્કાર કરવો મારે માટે ઉચિત છે ” આ સાંભળી તેણે કહ્યું કે—“એ બધું તો સૈનિકને માટે થોડું છે, હું કંઈ સૈનિક નથી હું તો માત્ર એક વ્યાપારી છું અને અમારા વ્યાપારમાટે બાદશાહ તરફથી સગવડ મળે એવી વ્યવસ્થા થવા માટે મારી વિનંતિ છે ” સુરતના વ્યાપારીઓને આટલું બધું ભારે નુકસાન થયું તે બદલ જૈન ગ્રંથે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને તે સર્વના આપાત માલ ઉપર એક વર્ષને માટે જકાત માફ કરી. ૩૫ લોકોએ અને અંગ્રેજોએ જે બહાદુરી બતાવી

હતી, તે બદલ તેમના માથ ઉપર એક ટકે જકાત માફ કરી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વ્યવસ્થાપકે સર એકઝેન્ડનને તેના શૌર્યની કદરતરીકે એક સુવર્ણનો આદ આપ્યો.

સુરતથી પાછા આવ્યા પછી મહારાજને શાહજીરાજના મત્યુના અત્યંત શોક-જનક સમાચાર મળ્યા, તેથી કેટલાક દિવસ શોકમાં અને પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં વીત્યા એ સમયે મહારાજ સિહગઢ ઉપર નિવાસ કરતા હતા પિતાની ઉત્તરક્રિયા પરિપૂર્ણ થયા પછી તેઓ પાછા રાયગઢ ઉપર ગયા ત્યાં જઈને તેમણે રાજ્યકારભારની અને જૂદા જૂદા ખાતાની સુવ્યવસ્થા કરી શાહજીરાજના મૃત્યુ પછી મહારાજે પોતાના નામ પાછળ “મહારાજ”નો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને પોતાના નામના સિલ્લા પડાવ્યા.

એ સમયે શિવાજીમહારાજ તદ્દન સ્વસ્થ હતા, તેમ છતાં તેમના મનુષ્યો મોગલોની હદમાં એકસરખું તોફાન મચાવી રહ્યા હતા નેતાજી પાલકર પોતાના ધોડેસ્વારોસહિત આઠ મહીના યુસાફરી કરી વર્ષાકાળના આરભમાં યુધ્ધજી લૂટ લઈ પાછો આવતો હતો મહારાજના વહાણો પણ કઈ સ્વસ્થ પડી રહ્યા નહોતા સમુદ્રમાં વ્યાપારીઓના મજબા કે વહાણુ નજરે પડતા તેને લૂટી લાવવાનું, કેવા બેચી લાવવાનું કામ સર્વદા ચાલુ હતું મોગલોના વહાણુમાં મક્કે જનારા યાત્રાળુઓ યુસાફરી કરતા તેમાંથી શ્રીમત યાત્રાળુઓને પકડી તેઓ દડ વસુલ કરતા શિવાજીમહારાજે ખનતી ઉતાવળે અહમદનગરપર હુમલો કરી ત્યાંના બજારો લૂટ્યા અને ઔરગાખાદપર્યંતનો સર્વ પ્રાંતપુન લૂટી ઉઠ્ઠાડ કરી નાખ્યો.

મહારાજ એ કાર્યમાં ગ્રથાયલા હોવાનું જાણી પન્હાળા ઉપર વિજાપુર-સરકારના બે સરદાર રહેતા હતા તેમણે મહારાજ સાથે થયેલું તહનામુ રદ કરી કોકણપટ્ટી પાછું પોતાના તાબામાં લેવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો તેમણે કેટલાક ચાણુ તાળે કર્યો આ તોફાનની ખબર મળતાજ મહારાજ અતિ વેગપૂર્વક તે પ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યા વિજાપુરસરકારોની કલ્પનામાં પણ નહોતું કે, મહારાજ એટલા સત્વર ત્યાં આવી પહોંચશે તેમણે સરકાર સાથે યુદ્ધ કરી તેમને પરાજય કર્યો તેમજ તેમના હજારો સૈનિકોના માથા ઉડાવી દીધા કારવાર અને વિજાપુરના અગ્રેજ વ્યાપારીઓએ લખ્યું છે કે, ‘એ યુદ્ધમાં લગભગ છ હજાર સૈનિકો સમરભૂમિમાં મરણ પામ્યા હતા’ વેગુલોના માણસોએ મહારાજના તે સ્થળના ચાણુદાર ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી તેમણે તે શહેર બાળી ભસ્મ કર્યું વિજાપુરી સરદારોને પરાજય કર્યા પછી મહારાજ પુન સિહગઢમાં આવ્યા તેમના સાલ-જવામાં આવ્યું હતું કે, જુનનરમાં મોગલ લશ્કરની હાવણીમાં ઔરગાખાદથી આવેલા વિશેષ લશ્કરનો ઉમેરો થયો છે અને તેઓ મહારાજના તાબાના ચાણુપર હુમલા કરવાની તૈયારીમાં છે, પરંતુ મહારાજને પુન સિહગઢ આવી પહોંચેલા જાણી મોગલોએ પોતાની હીલચાલ બધ પાડી મોગલો પોતાને સ્થળે સત બેસી રહ્યા છે, જાણી મહારાજે પોતાના કેટલાક ધોડેસ્વારને કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણ બાજુએ વિજાપુરસરકારના દેશમાં જઈદક્ષા કરવા મોકલ્યા મહારાજે એ તરફથી તે સરકારને નિર્ભજ બનાવી બીજી તરફથી તેમના આર્સિસર વળે

અનાદય સહેર લૂટવાની યુક્તિ રચી જળમાર્ગે બાસિંદોર સહેર જવાનો નિશ્ચય કરી મહારાજે માલવણના સિંધુદુર્ગ પાસે એક મોટું લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરાવ્યું. પોતાની યુક્તિ તદ્દન ગુપ્ત રાખવા માટે તેમણે બહાર એવી અફવા ફેલાવી કે, જુનનરમા મોગલોની હાવણીપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવામાં આવે છે અને અન્ય મનુષ્યોને બ્રહ્મચાપ આપી મહારાજ એકદમ માલવણ આવી પહોંચ્યા અને વહાણ-મા બેસી બાસિંદોર સહેર તરફ ગયા સહેર આગળ પહોંચ્યા પછી સુર્યોદય થતાજ સહેરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાંની પ્રજા તદ્દન અસાવધ હતી, તેમનાપર કોઈ શંકા સમુદ્રમાર્ગે ચડી આવશે, એ તેમના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું તેમણે એક દિવસમાં સમસ્ત સહેર લૂટી ઉત્તર કર્યું કહેવામાં આવે છે કે, મુરત સહેરની પોંદજ એ સહેરમાંથી પણ તેમને પુષ્કળ લૂટ મળી એ લૂટમાં મળેલા માલની કિંમત લગભગ બે ત્રણ કરોડ રૂપિયા જેટલી થતી હતી.

એ સહેર લૂટ્યા પછી મહારાજે ત્યાંથી કુચ કરી કડવાલ, સિદ્ધેશ્વર, મિરજ, અકોલા, કેદ્રા, હુમલિદ વગેરે સ્થળો સર કરી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી તેમણે જોકણું મહાબળેશ્વરનું સ્થાન તાબે લઈ ત્યાંના દેવસ્થાનના દર્શન કર્યા અને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું બેઠવૂં પ્રાતમાં શિવાધ્યા નાયક નામક એક જગીરદાર સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો હતો તેની જગીરમાં જતા પહેલાં મહારાજે તેને કહાણી મોકલ્યું હતું કે - 'અમને પ્રતિવર્ષે કંઈક નજરાણું આપી તમારો વકીલ અમારા દરબારમાં રાખવો.' પરંતુ અભિમાની સરદારે તે માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે - 'મારી પાસે નજરાણું લેવાની તમારામાં શક્તિ હોય તો અહીં આવીને લેવું.' સરદારનો ઉત્તર જુલમલતાભરેલો ઉત્તર મહારાજ સહન કરી શક્યા નહિ જે સમયે મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રાતોપર સ્વારી કરી એક પછી એક લાણી સર કરવા માડ્યા, તે સમયે નાયક સરદાર ગજરાયો તેણે તત્કાળ મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો અને તેની સાથે એક લાખ રૂપિયાનું ઝવેરાત તથા મૂલ્યવાન પોષાક બેટ મોકલ્યો નાયક સરદાર અતિશય નમ્રતા અને સ્નેહભાવ બતાવી મહારાજની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને તેણે કબજા કર્યું કે - 'હું પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા ખડણી ભરીશ.' તેની નમ્રતા અને કબજા લતથી મહારાજ પ્રસન્ન થયા મહારાજે તેને અભયવચન આપી તેની જગીરમાં ઉમાશ્યપતને પોતાના વકીલતરીકે મોકલ્યો આ વખતે સોમરાણીનું ચાણુ એક જમાદારને હવાલે હતું, તે તેણે મહારાજને સ્વાધીન કર્યું.

જોકણુંથી આવ્યા પછી મહારાજે બારણ વહાણ રાખીને બીજા મણા ખરા વહાણો પાછા મોકલી દીધા અને ચાર હજાર લશ્કરસહિત આગળ કુચ કરી બીજા કેટલાક બાપારી સહેરા લૂટી પુષ્કળ લૂટ મેળવી એ સમયે મહારાજ કારવાર પાસે આવ્યા તેમના પાસે આવવાના સમાચાર સાંભળીને ત્યાંના અંગ્રેજ બાપારીઓએ પોતાની સર્વ શેઠક અને બીજી લાઈ જવા થોડા વસ્તુઓ લાઈ જઈને મસ્કતના એક બાપારીનું વહાણ હતું, તેમાં ભરી અને પોતે પણ ત્યાં જઈને રહ્યા.

૧ કેટલીક બખરામાં એ સહેરનું નામ બાસનૂર છે શિ દિ મા એનું નામ હલ્લસ નૂર છે મચરીની બખરામાં ફેમા હલ્લનૂર છે

તે વખતે શેરખાન પોતાના પાત્રસો માણસો સાથે ત્યાં આવી ચઢ્યો હતો. ત્યારે મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે, 'જો તમે શહેર ઉપર હુમલો કરશો તો તેનું રક્ષણ કરવામા અમે પણ કયાંય રાખીશું નહિ.' મહારાજે જવાબ દીધો કે, 'અગ્રેજ લોકો મારા કદા દુશ્મન છે. મારે તેનો બદલો લેવો છે.' શેરખાને આ સંદેશો અગ્રેજ વ્યાપારીઓને જણાવ્યો. તેનો જવાબ તેમણે એવો આપ્યો કે, 'અમારી તરફથી તો પૈસાને બદલે દારૂગોળથી તમારો સત્કાર કરવામા આવશે.' આ સંદેશો સાંભળીને મહારાજને ધણેજ ગુસ્સો આવ્યો અને અગ્રેજોને પકડ્યા વગર જવું નહિ, એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો. તેમનો આવો નિર્ણય જાણીને શેરખાને કારવારના કેટલાક વ્યાપારીઓ પાસેથી પૈસા લીધા અને અગ્રેજો પાસેથી એકસોબાર પાઉન્ડ લીધા અને તે મહારાજને આપ્યા. એ પૈસા મળવાથી મહારાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે કારવારમા હતા તેજ સમયે જયસિંહ પોતાના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કરે છે. એ વાત તેમના જાણવામા આવી હતી, તેથીજ જો કંઈ પૈસા મળ્યા તો લઈને મહારાજ ત્યાંથી નીકળી ગયા. તેમણે પોતાનું સર્વ સૈન્ય જમીનમાર્ગે રવાના કર્યું અને પોતે એક વહાણમા બેસીને જળમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. તેમના મનમા એવું હતું કે જળમાર્ગે જલદીથી જવાશે અને તેથી સીદીની ચળવળ શી છે તે પોતાના જાણવામા આવશે પણ પવન પ્રતિકૂળ હોવાથી કેમે કરીને વહાણ ચાલેજ નહિ, તેથી તેમને કેટલાક દિવસો વહાણમાજ રોકાઈ રહેવું પડ્યું ત્યાર પછી તેમણે કદિ પણ જળમાર્ગે પ્રવાસ કર્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૮ મું—જયસિંહમિરજા રાજાની સ્વારી

દક્ષિણની ચઢાઇમાંથી રાયગઢપર પાછા આવતાજ મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, જૈરગઢેએ જયપુરના જયસિંહમિરજા રાજા તથા દિલ્લેરખાન નામક પોતાના એ સરદારને વિશાળ સૈન્ય તથા યુદ્ધાપયોગી પુષ્કળ સામાન અને સરભમ આપી રાયગઢપર ચઢાઇ કરવા મોકલ્યા છે. શાહિસ્તખાન પરાજય પામી પાછો ગયા પછી અને યશવતસિંહ નિર્બળ થઇ છાવણીમાં જ સ્વસ્થ બેસી રહ્યા પછી જૈરગઢેએ મહારાજપર અનિશય હોધામમાન થયો હતો. મહારાજના નાશ માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરવાનું કામ તેણે એટલું બહુ લખાવ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, એ સમયે તેને પોતાનીજ સુરક્ષિતતા જાણતી નહોતી. પિતાને કારાગૃહમાં પૂરી અને બહુએને મારી નાખી બાદશાહ દિલ્હીની રાજગાદી પચાવી પડ્યો હતો, તેથી કયે સમયે કેવી પરિસ્થિતિ થઇ પડશે તેના નિયમ નહોતો. મોઆઝીએ દક્ષિણના સુબાની પદવીપર મોકલ્યો હતો, પણ તેના તાબામાં મોટું લસ્કર આપી શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તે શું કરશે તેનો નિયમ નહોતો. જૈરગઢેએ હમેશા બીતિ રહેતી કે—‘મારા પિતા સાથે એ જેવું વર્તન ચલાવ્યું છે, તેવું જ વર્તન મારી સાથે મારો પુત્ર ચલાવવા ચૂકશે નહિ’ તેથી તેણે યોજના કરી હતી કે, ઉત્તરમાં બરોબર સ્થિરસ્થાવર થયા પછી અને પોતાની સત્તા નિર્વિઘ્નપણે સ્થાપિત થયા પછી દક્ષિણમાં સ્વયં પોતેજ મોટું સૈન્ય લઇ સ્વારી કરવી અને શિવાજીમહારાજનો તથા આદિલશાહીનો એકદમ નાશ કરવો વળી તેને એમ પણ જણાયું કે—‘શિવાજીમહારાજે શાહિસ્તખાનને અચાનક પકડી ગઢલવી નાખ્યો તેમાં તેણે કઇ પુરુષાર્થ કયો કહેવાય નહિ. વિજયપુરસરકારની કુળજતાને લીધેજ તેનો નાશ થયો છે. વાસ્તવિકરીતે જોતાં મારા આગળ તે મગતરા જેવો છે તેને પકડી મસળી નાખતા મને વિલબ થશે નહિ.’ જૈરગઢેએ શિવાજીમહારાજને “પહાડકો યુવા” કહેતો હતો. જૈરગઢેએ શિવાજીમહારાજના વાસ્તવિક બળ-સામર્થ્યની કલ્પના નહોતી, તેથી તે તેમને ધણા દિવસથી એક સામાન્ય પુરુષ જેવો જાણતો હતો.

મહારાજે મોગસોના પ્રાંતોમાં કામલાગઢ તોફાન મચાવી તેમના ધણા ઘણા તાબે કરી લીધા હતા. સુરત શહેર લૂંટ્યું. પોતાના નામ સાથે “રાજા” શબ્દ એટલી પોતાના નામના સજ્જા પડાવ્યા, વગેરે બાજતો જાણી ત્યારે જૈરગઢેએ .સિ. ૧૩

તેમનાપર ક્રોધ ચઢ્યો હતો તેમા વળી મહારાજને લશ્કરી વહાણો તૈયાર કરાવી મઝે હજ કરવા જનાર મોગલ અને મુસલમાન ચાત્રાણુઓના વહાણો પકડી લૂટવાની ધમાચકડી ચલાવી હતી, તેથી બાદશાહે અતિશય ગુસ્સે થઇ પોતાના ધર્મ-વિરુદ્ધ કૃત્ય કરનાર કાફરનો એકદમ નાશ કરવાની નિશ્ચયથી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મિરઝા રાજા જયસિંહ અને દિલ્લેરખાનને મોકુ સૈન્ય આપી મોકલ્યા એ ચઢાઇમા જૈરગઝેએ એ સરદારો મોકલ્યા તેનુ કારણ એ હતુ કે - ‘એમાથી એકાદ સરદાર રાજદ્રોહી થશે તો બીજે સરદાર પોતાની સાથે પ્રમાણિકપણે વતશે’ શત્રુના સરદારો સાથે મળી જઇ તેમને રાજદ્રોહી બનાવવાની કળામા શિવાજી-મહારાજ નિપુણ હતા, તે પણ જૈરગઝેએ સારી પેઠે બણ્યુતો હતો દિલ્લેરખાનને જૈરગઝેએ ગુપ્ત રીતે કહ્યુ કે - ‘જયસિંહ હિંદુ હોવાથી શિવાજીમહારાજ સાથે મળી જઇને કંઇ પ્રપચ રચે નહિ, તે માટે કાળજી રાખજો હુશિયારી રાખવી, તમામ ગુપ્ત બાતમી મેળવવી અને વિશ્વાસપાતના ભોગ થઇ પડવુ નહિ’ ખર જોતા એ બન્ને સરદારોપર જૈરગઝેએ વિશ્વાસ નહોતો, પરતુ તરત વેળા દક્ષિણના શત્રુને નિર્બળ બનાવવાના કામમા તેઓ ઉપયોગી થઇ પડશે, એમ બણીનેજ તેમને ત્યાં રવાના કર્યા હતા.

કહેવામા આવે છે કે, મહારાજના પગકમની વાતો વખતોવખત જૈરગઝેએ ને કાને જવાથી તેને મહારાજની ઘણી બીક લાગતી હતી શાહિસ્તખાનને મોટી ફાજ આપી શિવાજીમહારાજપર મોકલ્યો, પરતુ તેનાથી કાંઇ વણ્યુ નહિ, તેથી તેમનો પરાજય કેવી રીતે કરવો, એ ચિંતા કરતા બાદશાહે વિચાર્યુ કે, આદિલશાહની સહાયતા સિવાય શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરી શકાશે નહિ; તેથી તેમણે એક વકીલ મોકલી વિજયપુરસરકારની સહાયતા માગી વકીલ સાથે તેમને જે પત્ર મોકલાવ્યો હતો, તેના સારાશ આ પ્રમાણે છે - ‘શિવાજી મોકુ તોફાન મચાવી લૂટફાટ કરે છે, મુસલમાનોને ઘણુ દુ ખ દે છે, તેમજ સર્વ પ્રજાને દુ ખ આપી ઉપદ્રવ કરવામા આગળ પાછળ જોતો નથી તેનો પરાજય કરવામા દીલ કરી આખાઆકાન કરવામા આવશે તો આગળ જતા મુસલમાની રાજ્યો પાચમાલ થઇ જશે, તેથી સર્વ મુસલમાનોએ અને આપણે બન્ને મુસલમાન બાદશાહે, એ સર્વ તોફાન અને લૂટફાટનુ મૂળ કારણ જે શિવાજી છે, તેનો સમૂળો નાશ કરી, ગરીબ રૈયતને તેના ત્રાસમાથી છોડાવવી જોઇએ એ સ-બ ધી યત્ન કરવામા કિચિત્ પણ આગસ કરવુ યોગ્ય નથી અમારી ઇચ્છા એવી છે કે, અમારા તરફથી દુષ્ટ શિવાજીનો પરાજય કરવા માટે શરવીર ચોક્કા અને બહાદુર સિપાઇઓનુ લશ્કર મોકલવામા આવે છે, તેજ પ્રમાણે તમારા તરફ-થી પણ લશ્કર મોકલવુ અને બન્નેના લશ્કરે એકત્ર થઇ શિવાજીપી કાળા સર્પનો શિરચ્છેદ કરી તેની નાલાયકીબરેલી વર્તણુકનુ વેર લેવુ એ સર્વ લૂટ-લોફાનનો કાટો માર્ગમાથી ઉખેડી નાખવો જોઇએ એ પ્રમાણે કર્યા સિવાય તેને મદ ઉતરશે નહિ અતિશય ઉપદ્રવ કરનાર કાટો બળવાન થાય તે પહેલા-જ તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા સિવાય સર્વત્ર ત્વચ્છતા થશે નહિ. એ

સલાહ એ આપને પસંદ પડશે તો આપણુ બન્ને-બાદશાહ-વચ્ચે નિર્મળ મિત્ર-સબંધ બધારો અને કોઇ પ્રકારનું કપટ કે વૈર રહેશે નહિ ” ૧ જૌર મઝેબની સલાહ પસંદ પડવાથી આદિલશાહે સલાયતના આપવાનું વચન આપ્યું, તેમજ ખવાસખાનને પ્રમુખ લશ્કરસંહિત મહારાજ તરફ મોકલી દીધો ૨ એ નરદારને મહારાજે વિકટ સ્થળે પકડી તેની સાથે શાર્પ પૂર્વક યુદ્ધ કર્યું અને તેનો પરાજય કરી વિજયપુર પાછો મોકલી દીધો, એ હકીકત પાછળ જણાવેલી છે

જયસિંહમિસ્ત્રા રાજા અને ફિરોખાનને જૌર મઝેબે દક્ષિણમાં મોકલ્યા ત્યારે મોઆઝિમ અને યશવત્સિંહને દિલ્હી પાછું ફરવું પડ્યું તેમને પાછા બોલાવવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને હાથે કર્મ પણુ પરાક્રમ થયું નહોતું, તેમના-મા શિવાજીમહારાજને દાખમાં રાખવા જોટલું કિચિત્ પણ બળ નહોતું વળી બાદશાહને વહેમ આવ્યો હતો કે, કદાચિત્ તેઓ શિવાજીમહારાજ સાથે મળી જઈ ઉલટું તેમની ઇચ્છાનુસાર લૂટફાટ કરવા દેતા હશે નવા મોકલેલા સરદારને જૌર ગાળાદના સુબા નિમી તેમને બે કાર્ય સોંપ્યા હતા એક એ કે, તેણે શિવાજી-મહારાજને પાયમાલ કરવા અને બીજું એ કે, વિજયપુર સરકાર તરફથી સમયોચિત ખડણી બરાતી નથી, તે તેમની પાસેથી વસૂલ કરવી, તેમજ તેઓએ પુનઃ મેળવેલા સાથે વિગ્રાહ પ્રકટ કર્યો હતો તેથી શિવાજીમહારાજની ખબર લીધા પછી તે સરકારનો પરાજય કરવો

એ બન્ને સરદારો ઈ.સ. ૧૬૬૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં દિલ્હીથી નીકળી નર્મદા નદી ઉતરી દક્ષિણ તરફ આવ્યા, ત્યાંસુધી મહારાજને તેમની સ્વારીની ખબર મળી નહોતી, કારણ કે મહારાજ તે સમયે સમુદ્રની યુસાફરી કરતા હતા. મેઝલ સરદારોએ પ્રથમ જૌર ગાળાદ જઈને સુબાની વ્યવસ્થા કરી અને ત્યાર પછી મહારાજના પ્રાતમા પ્રવેશ કરી પુરદરના કિશાને ઘેરો નાખ્યો એ ઘેરાનું ઉપરિપણુ ફિરોખાનને સોંપી જયસિંહે સિંહગઢને ઘેરો નાખ્યો, તેમજ કેટલુંક લશ્કર રાયગઢ તરફ મોકલી દીધું

એટલામાં મહારાજ કિનારે પહોંચ્યાથી તેઓ તત્કાળ રાયગઢ ગયા અને થડી આવેલા પ્રબળ શત્રુઓ સાથે કચી રીતે યુદ્ધ કરવું, તેમજ બધી સલાહ-મસલત કરવા ચાટે પોતાના મુખ્ય સરદારોને રાયગઢપર બોલાવ્યા એ સમયે નેતાજી પાલકર ઉપર મહારાજની ઇતરાજી થઇ હતી તેનું કારણ એ હતું કે, શત્રુ આપણા પ્રાતમા ધસી આવ્યો તે વખતે તેનાપર દૃષ્ટિ રાખી તેને પોતાનાથી બનતો ત્રાસ આપવાનું કામ નેતાજીનું હતું; છતાં તે કાર્ય છોડી પોતાના ઘોડે-સ્વારીસંહિત તે ઘણે વેગેનેા પ્રાતમા નીકળી ગયો હતો કેટલાક કહે છે કે, તેને જયસિંહે પુબ્કળ લાય આપ્યાથી તેણે પોતાના કામ તરફ બેદરકારી રાખી મહારાજને તેને તત્કાળ પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી તે વખતે તે તરતજ પાછો

૧ મોહમ્મદ આદિલશાહ હાનિ ઉલિલાખ. (મસદી આવામા) પુ. ૨૨૨.

૨ સુમત્રાખાન ઉલિલાખાદાર લખે છે કે, એ સુમત્રા મહારાજનો પરાજય થયો, પરંતુ બખ્ષરકાર લખે છે કે, મહારાજને જય મળ્યો હતો

આવ્યો નહિ તેપરથી મહારાજને તેનાપર ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો અને તેને સરનોખતનો હોદ્દો છીનવી લઇ તે કર્તોજી ગુજરને આપ્યો. ગુજરને પ્રતાપરાજ ગુજરનું નામ આપવમા આવ્યું હતું તેણે ધણીજ ચપળતા બતાવી, શત્રુન સૈન્યને અન્નજળ તથા ધાસચારો ન મળે, એવી યુક્ત રચી અને તેમની હીલ ચાલ ઉપર ગુમરીતે સપૂર્ણ દષ્ટિ રાખી મહારાજને કાણે કાણે ગુમ ખાતમ પહોચાડવાની વ્યવસ્થા કરી.

જ્યસિંહ સાથે એ શી હળર સિપાઈઓનું લશ્કર હતું, તેમા મળખૂત તીક્ષ્ણ અને કસાયલા થોઢા ઘણા હતા સૈન્યની વ્યવસ્થા વખાણવાલાયક હતી સેના પતિ જ્યસિંહ પરાક્રમી થોઢો હોવાથી તેની વ્યવસ્થામા કિચિત પણ અસાધ્ય પણ કિવા મદપણુ થાય તેમ નહોતું તેણે મહારાજમા પ્રવેશ કરી તરતજ એ કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યા અને ઘણા જુસ્સાથી યુદ્ધ કરી બાદશાહ પાસેથી શાખાશી મેળવવાનો પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો મહારાજને વિચાર થયો કે, એવા શરા બળવાન અને પ્રચંડ સેનાવાળા સરદાર સાથે યુદ્ધ કરવામા આપણે ટકી શકીશું કે નહિ. અક્રુલખાન અને શાહિંમતખાન જેવા સરદારોને અનેક યત્ને પરાજય પમાડ્યા તેવો કેાઇપણ યત્ન એ મેળવસરદારોના સબધમા બનવો શક્ય નહોતો મહારાજને સ પૂર્ણ ખાતરી હતી કે, તેઓ કેાઇપણ રીતે આપણાપર વિશ્વાસરાખશે નહિ, જ્યસિંહ જેવા ચતુર, દક્ષ અને યુદ્ધકાર્યમા કસાયલા વીર પુરુષ પાસે આપણી કંઇ પણ ચાલાકી ચાલશે નહિ. સ્વધર્મ અને સ્વદેશસ્વાતંત્ર્યસબધી તેમની સાથે વાતચિત કરી, લાગણી ઉત્પન્ન કરી તેમને આપણા પક્ષમા લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો ફિરંગખાન આપણા જળપ્રપચ ચાલવા દેશે નહિ મહારાજ ચારે દિશાએથી ઘેરાઇ ગયા હતા તાબાના નોકરોની સલાહ લેતા તેમણે પણ એવાજ ઉદાસિનતાભરેલા વિચાર બતાવ્યા હવે શું કરવું, તેના વિચારમાજ મહારાજ ધીન થઇ ગયા હતા તેજ સમયે તેમના સરીરમા ફેનીએ સચાર કર્યો અને કહ્યું કે -“ પુત્ર” આ પ્રસંગ અતિ વિકટ છે, જ્યસિંહ રાખનો પરાજય તારે હાથે થતો નથી, તારે તેની મુલાકાત લેવી પડશે બાદશાહની મુલાકાતમાટે દિલ્હી જવું પડશે, ત્યાં બચકર પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ હું તારી સાથે તારા

૧ સલાસદ કહે છે કે, પન્હાળાના કિલ્લાને સીદી ભેહારે ઘેરા નાખ્યો તે સમયે ગઢ નવીનજ હાથમા આવેલો હોવાથી તેનાપર સામાન વગેરે રાખી તેને મળખૂત કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો, તેથી નેતાજી પાલકરને લશ્કર લઈ મદદે આવવા મહાસાહેબ આજ્ઞા કરી, પરંતુ તે ધણેવગળે હોવાથી વખતસર આવ્યો નહિ તેજ કારણથી તેનો હોદ્દો કમી કર્યો.

૨ રકોટ વેરિંગ લખે છે કે, જ્યસિંહને મારી નાખવા માટે મહારાજે પ્રતાપરાજ ગુજરને મોકલ્યો હતો. મનાપરાવે જ્યસિંહ પાસે જઈ નોકરી માગી તે સરદારે તેને નોકરી અપી ગુજર હમણા જ્યસિંહની પાસેને પાસેજ રહી તેની સેવા કરતો હતો એક દિવસ જ્યસિંહ પાસે ઘણા મનુષ્યો નહોતાં તે વખતે લાગુ ભેઈને તેણે તેનાપર ક્રુમલો કર્યો, પરંતુ પાસેના લોકોએ તેને તકાળ પકડી લઈ નિશ્ચય કર્યો જ્યસિંહે તેને કંઇ પણ શિક્ષા ન કરતા છોડી દીધો.

સંરક્ષણ માટે આવું છું તને સકટમાંથી મુક્ત કરી પુનઃ સ્વરાજ્યમાં લઈ આવીશ. રાજા 'તને વિજય અપાવીશ એ સબધી કિંચિત્ પણ ચિંતા કર નહિ' દેવીના વાક્યો ચિટ્છીસ અને કારભારીએ લખી રાખ્યા હતા મહારાજને મૈનન્ય આવ્યું ત્યારે તે વાક્યો વાંચી સભળાવતા તેમને અતિશય આનંદ થયો.

જયસિંહે સિદ્ધગઢ અને પુરહરના કિલ્લાને ધેરા નાખ્યા પછી તે કિલ્લા સામે ચોતાના લશ્કરની ડાવણી નાખી હતી તે મહારાજના સર્વ કૃત્યો સારીપેટે જાણ્યો હતા સ્વધર્મરક્ષા અને સ્વરાજ્યસ્થાપના માટે મહારાજ અહર્નિશ જે ઉલ્લાસ કરે છે તે સ્પૃતિપાત્ર છે, એમ પણ તેને લાગ્યું એવા પવિત્ર કાર્યમાં ઉચ્છુકત થયેલા તેજસ્વી પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરતા તેમ જ મેળવાવાની પણ તેને ખાતરી નહોતી રાજપૂત સરદાર જાણ્યો હતો કે, મહારાજ પાસે સદેહેતુની સિદ્ધિ કરવા માટે મન, વાણી અને કર્મવડે યુદ્ધ કરનારા સર્વ યોદ્ધાઓ તૈયાર છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની સાથે પ્રમાણિકપણે અને બહાદુરીથી વર્તી, મ્વપ્રાણન બલિદાન આપવા સર્વદા તૈયાર રહે છે એવા પ્રબળ પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરવાનું મુક્તવી રાખી તેમને કાંઈ પણ રીતે વશ કરી લઈ, ચોતાની આબરૂ બચાવી બાદશાહની નોકરી બળવ્યા જેવું કરવું, એવા તેમણે વિચાર કર્યો વળી તેમણે એવા પણ વિચાર કર્યો કે -“ અકબ્રીયાન, શાહિસ્તાખાન વગેરે સરદારોની જેમી દશા થઈ તેવી આપણી પણ અવદશા થશે, એમાં શકા નહિ ” દક્ષિણમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તેને એવી બીક લાગી હતી, તેથી કાંઈ પણ રીતે એક વખત ચોતાની નોકરી બળવી મહારાજપ્રમાથી પાછા પગલા બરવા એવું તેના મનમાં આવ્યું હતું ? જયસિંહે જાણસ સાથે શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખી મોકલી જણાવ્યું કે, “ઔરંગઝેબ અતિ બળવાન બાદશાહ છે તેમની સાથે તમારે મિત્રતા બાધવી એજ ઉચિત છે તેની સાથે યતુત્વ કરવાથી પરિણામ સારું આવશે નહિ અમે જેમ જયપુરના રાજા છીએ તેજ પ્રમાણે તમે ઉદેપુરના સીસોમિયા વસજ છો તમે ઉચ્ચ વસમાં જન્મ્યા છો તથા હિંદુધર્મનું તમને સપૂર્ણ અભિમાન છે, એ જોઈ મને અતિ સતોષ થાય છે સ્વધર્મરક્ષણાર્થે અને સ્વસત્તાસ્થાપનાર્થે તમે જે ઉલ્લાસ કર્યો છે, તેમાં મારી સપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે તમારે રક્ષણ કરી તમારી સત્તા હમેશા ટકાવી રાખવી, એજ મારી ઇચ્છા છે એ સબધી તમારો વિચાર જણાવશો ”

જયસિંહ તરફથી પત્ર આવતા શિવાજીમહારાજની ચિંતા બંધી ઓછી થઈ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે -“ દેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની આપણી ઇચ્છા નથી, તેમજ તેની પાસેથી પણ મૈત્રીબંધનમાં પત્ર આવ્યો છે, ત્યારે તો બનતે પ્રયત્ને તેની સાથે મિત્રતા કરવી ” મહારાજના તાબાના નોકરોએ પણ એવાજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો જયસિંહ સાથે સ્નેહબંધનસબધી વાતચિત કરવા કાંઈ શુદ્ધિમાન અને ચતુર પુરુષને મોકલવાનું નક્કી થતા તે કાર્યમાંટે રઘુનાથપતને

૧ કેટલાક જાણકાર લખે છે કે, એ બહાઈમાં પણ મને તે માટે જયસિંહે જાત, જયસિંહે અનુજ નો સંકેત મોકલ્યો હતા.

પસદ કર્યો મહારાજે જ્યસિહરાજને દિવ્ય વસ્ત્રો, અમૂલ્ય અંકકાર શ્રેષ્ઠ મોઝા ક હાથી નજરાણામા મોકલ્યા અને સાથે એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો તેમા તેમ લખ્યું હતું કે—“આપે રાજહૂત સાથે જે પત્ર મોકલ્યો તે વાંચી અત્માનંદ પ્ર થયો તે પત્રને પિનૃદશન સમાન સમજી એ હાથે જાલી હૃદય સાથે આપ્યો ન પના તરફથી આશા નહિ રાખવા છતાં પત્ર આવ્યો તેથી મને પરમ સતોષ થયે ચિતા દૂર થઇ પત્રનો ભાવાર્થ મમતાભરેલો જણાય છે પત્ર મળતાજ જ પણ અચકાયા વગર મને આપના દર્શને આવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે આપન પર આજુમાત્ર શકા ન લાવતા અને આપ પારકા છો, એવો લેશ પણ વિચ ન કરતા આપનાપર આધાર રાખવાથીજ મારો વાચિત હેતુ પરિપૂર્ણ થઈ મ સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થશે, એમ મને જણાય છે મને આપના ચિરજીવી રામાસ રાજા જેવાજ સમજી આપે મમતાપૂર્વક પત્ર લખ્યો, તેથી મારા હૃદયમા આ સતોષ થયો છે મારી એવી વૃત્તિ થવાનું કારણ માત્ર એક જગદ આજ નજીક તમારું દિલ્હીથી દક્ષિણમા આગમન થયું એજ ઘણું સારું થયું છે મારા મનના સ મનોરથ સદૃશ થશે એવી મને ખાત્રી થઈ છે, મારો સર્વ લય નષ્ટ થયો છે, મ અતિશય પ્રકૃષ્ઠિત થયું છે, આપ શિરછત્રરૂપ છો, લાત્રધર્મના સરદારજી છે, મારાપર બાદશાહની ધણી ઇતરાજ થઈ છે, શી રીતે વર્તવું તે સમજા નથી, અમે રાતદિવસ તેજ ચિતા કરીએ છીએ બાદશાહ સર્વના માલિક એ વાત સત્ય, પરંતુ લાત્રધર્મના અવરોધ થયો છે, પૃથ્વીમા અધર્મ થઈ ગઈ છે, વિધર્મીઓએ ઉન્નત થઈ આપણા ધર્મનો નાશ કરવા માડ્યો છે, સર્વ પુણ્ય ક્ષેત્રને બ્રષ્ટ કરી તે સ્થળે ગ્રાવધ થવા લાગ્યો છે, દેવાલયો તોડી પાડી ત્યાં તેમ મસ્જિદો બાંધી છે, તેમને હેતુ એવો છે કે, પૃથ્વીપરથી હિંદુધર્મનો નાશ કરવે એ ચિત્તિ જોઈ મને અસહ્ય ત્રાસ ઉત્પન્ન થવાથી શિરછત્રના પ્રતાપવડે તથા શ્ર જગદ બાની સહાયતાવડે આજસુધી મેં યવનો સાથે યથાશક્તિ વિરોધ કર્યો દ હિંદુરાજ્યોએ હિંદુધર્મનું અભિમાન છોડી દીધું છે, તે યોગ્ય નથી પુરાત કાળથી હિંદુરાજ્યો આ જુમિપર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે, પરંતુ સાપ્રત મ તેઓ પદબ્રષ્ટ થઈ યવનોના તાબેફાર થયા છે, એ જોઈ મારું મન અતિશય દિલ્ ગીર થાય છે એ બાબતનું આપણને પૂર્ણ અભિમાન અને ધર્મી હોયી જોઈએ મેં બાદશાહના તાબાના પ્રાતોમા તોફાન કરી તે કબજે લીધા છે, તેથી તેમ મારાપર ક્રોધ ચઢ્યો અને આપને મારાપર ચઢાઇ લઇ મોકલ્યા છે, પરંતુ બાદ શાહને નમન કરવા હું ચૂકીશ નહિ મારા તાબામા જે કિલ્લા અને પ્રાતો છે મારા બાહુબળવડે મેં પરરાજ્યમાથી કબજે કર્યા છે, તેને બાદશાહ તરફથી ઉપ દ્રવ ન થતા, મારાસબધી તેમનું મન નિર્મળ થાય, એજ મારી પ્રાર્થના છે દક્ષિણ કબજે કરવાની તેમની ઇચ્છા છે, તો તેમના કાર્યમા હું તેમને અત કરજી પૂર્વક સહાય કરીશ ” મહારાજે એ આશયનો પ્રત્યુત્તર લખી રઘુનાથપત્ર આપ્યો અને મોડેથી પણ કેટલીક વાતો કહેવાની બલામણુ કરી.

જ્યસિહે ધણી ખુશીથી રઘુનાથપત્રની મુલાકાત લીધી મહારાજ તરફ

આવેલું નજરાણું તેણે ત્રેમપૂર્વક સ્વીકાર્યું, અને મમતાભરેલા સંબોધના મહારાજનું સ્વાસ્થ્યકુશળ પૂછ્યું ત્યાર પછી તેમણે પત્ર વાંચ્યો અને પત્રને મેદેશી અનેક વાતો સાંભળી તે અતિશય સતોષ પામ્યા તેમણે કહ્યું - “ દિલ્હીપતિ જૌરખ-જેબ બાદશાહ કંઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી તેમો સાર્વભૌમ છે, અતિ બળવાન છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ થશે નહિ ઇષ્ટજનક પરિણામ તથા સ્વહિતનો પ્રશ્ન બાલુએ મૂકી મહારાજને મારી સાથે બાદશાહની મુલાકાત લેવા દિલ્હી આવવું હું સ્વતંત્ર તેમને બાદશાહ પાસે લઈ જઈ મુલાકાત કરાવીશ અને એ સંબંધી સર્વ પ્રકારની તેમને મદદ કરીશ તેમણે હૃદયમાં બાલુમાત્ર ભય રાખ્યો નહિ મારા પુત્ર રામસિંહ પેટેજ હું શિવાજીમહારાજને મારા પુત્રસમાન ગણુ છું હું સત્યવક્તા રાજપૂત છું, કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ, એ સંબંધી ખાતરી રાખી મહારાજે પ્રમુક્ષમિતે કાલે મારી મુલાકાત લેવા આવવું તેમણે મનમાં જરા પણ અવિશ્વાસ કે શરમ રાખવી નહિ બાદશાહ પાસે મહારાજની સર્વ પ્રકારે અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને દિલ્હી આવવાનું આમત્રણ મોકલીશ અને ત્યાં તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન થાય, એવી વ્યવસ્થા કરીશ ” જ્યોત્સિહરાજાએ પ્રત્યુત્તર મોકલવા સાથે શિવાજીમહારાજના વફીલને વત્તાલકાર આપી સન્માન કર્યું તેમજ મહારાજને માટે નજરાણું મોકલ્યું

મહારાજ પાસે જવા નીકળતી વખતે રઘુનાથપંતે જ્યોત્સિહ રાજાને એકા-તમા મળી નિવેદન કર્યું કે, “ તમે છુદ્દિમાન હિંદુરાજ છો સાત્ત્વમયોદા પ્રમાણે ક્ષાત્રધર્મનું રક્ષણ કરવામાજ આપનું બૂબલું છે એમ કરવાથી ઇશ્વર તમારે વશપર પગ, પુત્રપૌત્રાદિપર્યંત કલ્યાણ કરશે યવનોએ આપણા સ્વધર્મનો નાશ કરવા માડ્યો છે તેમના ભયથી શ્રી કાશી, યમુના, સરસ્વતી આદિ મહાતીર્થ ઉજ્જૈનક ચંદ્ર રજા છે યવનો દુષ્કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે એ સંબંધી તમને જરા પણ ધ્યાન નથી ? એવા યવનોને વશ માની તમે તેમની સેવામાં પ્રવૃત્ત થયા છો, એ માત્ર બ્રહ્માજ છે એ વાતનું તમને અભિમાનજ નથી ? એવી સ્થિતિમાં જીવન ધારણ કર્યાનો પુરુષાર્થ શો ? શિવાજીમહારાજ તમારે બાળક છે તેમના દારા હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરાવવું એ તમારાજ હાથમાં છે તેમના કર્તવ્ય કર્મમાટે યોગ્ય અભિમાન ધારણ કરી, યોગ્ય માર્ગે તેમનું કલ્યાણ કરવું એજ આપનો ધર્મ છે, એમ હું સમજી છું હિંદુ રાજાના કુળમાં તમે જન્મે સૂર્ય ઉદય પામ્યા છો શિવાજીમહારાજનો નાશ કર્યાની અપકીર્તિ તમારે કપાળે એટલા દેશો નહિ તેમના વિશ્વાસઘાત કરવાથી જન્મતા તમને ભયકર કલક મળશે તેમણે તમારા મરણમાં પોતાનું મસ્તક અર્પણ કર્યું છે, માટે તમારે તેમના પ્રાણહતાતરકે યશ પ્રાપ્ત કરવો ” વક્તવ્યનું બોલવું સાંભળી જ્યોત્સિહને કોવ ઉત્પન્ન થયો નહિ પણ ઉલટું તેમણે મમતાપૂર્વક કહ્યું કે, ‘ મારા તરફથી રાજાને કંઈ પણ વિશ્વાસઘાત થશે નહિ ’ એટલું કહી તેમણે ચલ્યું પ્રતિજ્ઞા કરી.

ત્યાર પછી જ્યોત્સિહે સિદ્ધેરખાત સાથે રઘુનાથપંતની મુલાકાત કરાવી. મહારાજ

રાજે મોકલેલું જૂઠું નજરાણું તેને ભેટ કર્યું અને સર્વની સલાહથી એણે દર્યું કે, શિવાજી મહારાજને ઔરંગઝેબ પાસેથી જે જે શરતો નક્કી કરવી હોય તે તે સ્પષ્ટ રીતે લખી મોકલવી, એટલે તે પર વિચાર કરવામાં આવશે. રહુતાલપત સદેશો લઈ રાયગઢપર ગયો તેણે મહારાજને સર્વ હકિકત નિવેદન કરી તે પરથી મહારાજ પોતાની શરતોની એક યાદી તૈયાર કરી શરતોનો આશય એ હતો કે, “મેં જે પ્રાત અને કિલ્લા કબજે કર્યા છે તે મારા કબજામાં રહેવા દેવા વધારામાં ફક્તિલુ પ્રાતની ચોથાઈ અને સરદેસમુખી ચલાવવાનું કામ અમને સોંપવું એ શરત પ્રમાણે અમારી અને બાદશાહની મૈત્રી થવી જોઈએ.” શરતોની યાદી લખને વકીલ પુનઃ જયસિંહ પાસે ગયો યાદી જોઈ ત્યારે તેમની ખાત્રી થઈ કે, શિવાજી મહારાજની તહ કરવાની અતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા છે, તેમાં કંઈ અપય જણાતો નથી તે સબધી વકીલને પ્રતિજ્ઞા કરાવી ખાત્રી કરી લીધી અને તેને કહ્યું કે, રાજા અમારી મુલાકાતે આવશે તે સમયે તહનામાંની શરતો નક્કી કરીશું.

દિલ્લેરખાને જાણ્યું કે, જયસિંહ શિવાજી મહારાજની મુલાકાત લઈ તેમની સાથે તહ કરવાનો વિચાર કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેના મનમાં સશય આવ્યો કે, બંને હિંદુઓ એકત્ર થઈ જશે તો બાદશાહી કાર્યમાં વિઘ્ન આવી પડશે, તેથી દિલ્લેરખાને જ્યાસહને કહ્યું કે—“શિવાજીની મુલાકાત લઈ તહની શરતો નરતજ નક્કી કરશો નહિ તે કહે છે તેવી શરતો પ્રમાણે તહ કરી શકાશે નહિ, આપણે બાદશાહને સંવિસ્તર વર્ણન લખી જણાવવું જોઈએ અને તેમની આજ્ઞા મળે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ હમણા આપણે તેમના બે કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો છે તે બંને પર આગળ ચલાવવો હું પુરદર કબજે કરીશ તમે રાયગઢ લેજો.” દિલ્લેરખાનનો આગ્રહ જોઈ જયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“શિવાજી આપણી સાથે તહ કરીને મોગલ બાદશાહનો ખડિયો થાય એ ધણું સારું થાય છે નિઃશંક-શાહીના તાબાના જે પ્રાત અને કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા છે તે તહનામું કયાંથી આપણે પાછા કબજે લઈ શકીશું, એટલે આપણી ચલાઈનું સાચકંય થયું સમજવું એ કિલ્લા કબજે કરવાનું કામ અતિ કઠિન છે પ્રત્યેક કિલ્લા પાછળ હમરો સિપાઈઓનું બહિદાન આપણે પડશે તેમ કરવા છતાં પણ કિલ્લા તાબે કરી શકાશે કે નહિ તે ચકાસવું છે કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મુલતવી રાખી પ્રથમ સા-મેના પ્રાતમાંથી કિલ્લા પર અન્ન વગેરે સાસઝી જાય છે તે બંને તો બંધ કરાવવી; એથી વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવાની અગત્ય નથી.” જયસિંહે તેને ધણું સમજાવ્યું; પરંતુ દિલ્લેરખાને પોતાની હઠ છોડી નહિ તેણે જયસિંહને એટલુંજ કહ્યું કે, તમારે સિહગઢ લેવો હોય તો લેજો હું તો પુરદરનો કિલ્લો સાર કરી, શજ, ગમે તેમ થાય પણ બાદશાહની આજ્ઞા વગર કોઈ પણ પ્રકારનું તહ કેરવું નિરર્થક છે.

એટલું કહી દિલ્લેરખાન પુરદરનો ઘેરા વિશેષ મજબૂત કરવા ગયો તેણે કિલ્લાની આસપાસ એમાં એમાંથી કિલ્લાનું રક્ષણકર્મ સુદૈર બાજુ પ્રજ્ઞ નામક

એક સરદારના તાબામાં હતું શત્રુનું સૈન્ય નજીક આવતું જોઈ તેણે તેમને અન્ન વગેરે સામગ્રી મળે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી, અને તેમનાપર પુન પુન છાપો મારી તેમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો. તેણે શત્રુનો દારૂગોળા સળગાવી દહ તેમની શુદ્ધસામગ્રીના નાશ કરવાની યુક્તિ રચી હતી કેટલાક દિવસ સુધી શત્રુએ પૂઠે આવે તો નાસી જઈને કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવાનો ક્રમ પણ રાખ્યો હતો; પરંતુ અતે તેને પુરૂરના કિલ્લામાં ઘેરી લઈ, શત્રુએ તેની આસપાસ પોતાના સૈન્યવડે ઘેરો નાખ્યો મુરાર બાજુ અતિ શરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરૂપ હતો તે સમયે તેના હાથ નીચે લાગ્યેજ એ હજાર માવળા વગેરે સિપાઈઓ હતા કિલ્લામાં દારૂગોળા તથા ધાન્યાદિ સામગ્રી યુક્ત સંગ્રહ કરી રાખી હતી મુરાર બાજુએ અને તેના લશ્કરે ધણું દિવસ સુધી વિશેષ શૌર્યપૂર્વક કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું શત્રુનું લશ્કર એટલું મોટું હોવા છતાં તેણે તેમને જરા પણ મયક આપી નહિ કિલ્લા નીચે હજારો મોગલો તગ્મદીને મરણ પામવા લાગ્યા છતાં તેઓ કિલ્લા નજીક જઈ શક્યા નહિ મહારાજે રાયગદપરથી કેદાર દરવાજેથી પુરૂરના કિલ્લાપર અન્ન વગેરે સામગ્રી પહોંચાડી અને લશ્કર પણ મોકલ્યું દિલ્લેરખાને કિલ્લાની એક માચીપરના છુગ્ગ નીચેના ખડકને સુરગવડે તોડી નાખી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ રચી અને પોતાના સૈનિકોને તે કાર્યમાં રોક્યા એ સ્થિતિ જોઈ કિલ્લાપરના સૈનિકોએ નીચેના લશ્કરપર વારવાર છાપો મારી તેમને અધમુવા કરી નાખ્યા શત્રુના સેકડે સૈનિકો મરણ પામ્યા, પરંતુ તેમનું સૈન્ય અતિ વિશાળ હોવાથી તેઓએ સુરગ દોડી છુગ્ગ તોડી પાડ્યો શત્રુના સૈનિકોએ કિલ્લાની માચીપર પ્રવેશ કર્યો તેમણે પ્રવેશ કરતાજ ત્યાંના ઘરો ભૂટી બાળી દેવા માડ્યા, પરંતુ માવળા લશ્કરે બરોબર નેમ તાકીને એવો ગોળાખાર ચલાવ્યો કે જેથી શત્રુના લશ્કરમાં ત્રાણ ત્રાણ વર્તી રહ્યો અને તેઓ આસપાસ નાસી છૂટ્યા સૈનિકો પોતપોતાનો જીવ બચાવવા માટે ક્યાંક સતાઈ રહેવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યા તેમની એટલી બધી પાયમાલી થવા છતાં ખાનના સૈનિકોની બીજી મોટી ટુકડી કિલ્લાપર ચડવા લાગી મુરાર બાજુએ પણ પોતાના ૭૦૦ વીર માવળા ચોદાસહિત તે ટુકડીપર ધસારો કર્યો અને પક્ષ વચ્ચે લાયકર શુદ્ધ થયું માવળાની તલવારોના ઝપાટાથી એ હજાર મોગલ અને પંડાણ સૈનિક રણુમાં પડ્યા માવળા પણ ધણું મરણ પામ્યા, પરંતુ તેમણે ઘણું શૌર્યપૂર્વક શુદ્ધ કરી, શત્રુના લશ્કરને કુચરની તળેટી સુધી છેક નીચે પાછું હાંલી દીધું ખાનના સિપાઈઓ રસ્તા સૂઝ્યો તે બાજુ નાહા ખાન કિલ્લાની નીચે નારાયણના દેવળ પાસે લાથીપર સ્વાર થઈને ઉભો હતો પોતાના લશ્કરની દુર્દશા જતી જોઈ તેને ધણું ક્રોધ અડવાથી પોતાના તિરહજ લશ્કરના તિરકામહાં તૈયાર કરાવ્યા ખાને પોતે આજળ ધસી પોતાના શરવીર પંડાણ સિપાઈઓને ઉત્સાહચ્ચક્ર ચળકો કહી મુરાર બાજુપર કુમલો લઈ જવા હુકમ કર્યો જે સૈનિકો નાસી જતા હતાં તેમને પાછા મોભાવી, તેમને સાથે લઈ ખાન માવળા લશ્કરપર તૂટી પડ્યો એ સમયે મુરાર બાજુએ પોતાનું અપૂર્વ શૌર્ય બતાવી આપ્યું. તેણે દિલ્લેરખાનના પગલા

સહજ પણ આગળ વધવા દીધા નહિ દિલેરખાનના તાખાના પઠાણ સૈનિકો વિશેષ ઝડપી અને તેજસ્વી હતા; પરંતુ માવળા સિપાઇઓના શરીરમાં સ્વદેશ-લિમાનનો પવન ભરાયલો હોવાથી તેમની તલવાર પાસે પઠાણોનું બળ ચાલતું નહોતું મુરાર બાજી યુદ્ધમાં પ્રાણસમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ ગયો હતો ખાનના સૈનિકો વિશેષ હતા તેમણે મુરાર ફેડીને કિલ્લાની એક માચી નિર્બળ કરી હતી રણભૂમિમાં પગળ્ય પામી કિલ્લો શત્રુના હાથમાં જવાથી મહારાજના અસખ્ય સિપાઇઓ નાશ પામે તો પોતાનું કલકિત મુખ મહારાજને શી રીતે બતાવી શકાય ? મુરારપત એવા અનેક વિચાર કરી તલવાર લઈ આગળ ધસ્યો પોતાના તાખાના સિપાઇઓને પણ ધૈર્ય આપી ઉત્સાહજનક શબ્દો કહી અતિશય જુસ્સા-થી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો યુદ્ધ કરતા તેને ખાનનો હાથી પોતાની સમક્ષજ જણાયો, તેજ કણે પુરુષસિદ્ધ મુરારપતે તેના ઉપર હુમલો કર્યો એ સમયે તેના હાથ-માની ઢાલ ભાગી જવાથી હાથે શાલ્વ વિટાળી શત્રુના પ્રહાર તે પોતાના હાથ-પર ઝીલવા લાગ્યો મુરારપતને છેક નજીક ધસી આવેલો જોઈ ખાને કહ્યું -“તું શરવીર યોદ્ધા છે આજનું તારૂં અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ હું તર્ફન ચકિત થયો છું. મારી પાસેથી અભયવચન મેળવી તું મારે સ્વાધીન થા હું તને મોટું હોદ્દું મહાવીર ” ખાનના શબ્દો સાંભળી મુરારપતે તેના તિરસ્કાર કરતા કહ્યું કે - ‘તમે તુર્ક ! તમારી શી બિસાત ! હું શિવાજીમહારાજનો નોકર છું મારે તમારી પાસેથી અભયવચન મેળવવાનું કારણ શું ? યુદ્ધમાં લડતા રણમાજ હું મારું આત્મબલિ આપીશ પણ એકાએક તમારે ઘરેલું નહિ આવું !’ એટલું કહી ખાન ઉપર તલવારનો પ્રહાર કરવા જતો હતો તેજ કણે ખાને એક તીર મારી તેનું માથું ઉઠાવી દીધું ? પોતાના સરદારને રણમાં મરણ પામેલો જોઈ માવળા લશ્કર પાછું હંડયું અને યુદ્ધ કગ્તા કરતાજ કિલ્લાપર ચઢી જઈ દર-વાળ બંધ કરી દીધા, એટલામાં મહારાજ તરફથી મદદનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તેમને સાથે લઈ માવળાઓ પુન ખાન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા કિલ્લાપર નગારા, રણભેરી, વગેરે રણવાદાના ગગનભેદી નાદ થવા લાગ્યા માવળા યોદ્ધાઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર પાછો તોપોનો વર્ષાદ વરસાવવા માડ્યો

ખાનના લશ્કરને પરાજય મળવા છતાં અને તેમના અનેક સૈનિકો મરણ પામવા છતાં, કિલ્લો સર કર્યો વગર પાછા નહિ જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કહેવામાં આવે છે કે, તેમણે માથા પરની પાથડી ઉતારી, ગદ્દ છતાં સિવાય પાથડી નહિ પહેરવી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પુન યુદ્ધ કરતા તેઓએ કિલ્લા નીચેની માચી કબજે કરી કિલ્લાની ઉત્તર દિશાનો ભાગ અભેદ જળ્યાતા તેમણે વાયવ્ય દિશાનો રુદ્રભાજી નામક નાનો કિલ્લો તામે કરી તેનાપર બ્લક સ્ત્રી, મુખ્ય કિલ્લાપર તોષીનો મારો ચલાવવાનો વિચાર કર્યો એ કિલ્લાપર બાબાજી

૧ મુસશબાજનું માણ કમઈ પુષ્પીપર પડ્યા પછી માત્ર તેના પડે કેટલાક જવનેલી કલસ વહાવી હતી, એમ કહેવાય છે

૨ માત્ર રૂંદ એ મહત્ત્વ નામ વજગડ કહે છે

એવાજી અને યશવતરાવ એવાજી નામક એ બહુવાલદાર રક્ષણાર્થી રહેતા હતા તેમની પામે ઝાઝુ લશ્કર નહોતું કિલ્લાપર દિવેરખાનનો કુમલો થતા સુરાર બાજના લશ્કરની મદદ મળવાની આશાથી બંને બધુએ પોતાના થોડા લશ્કરસહિત શત્રુના લશ્કર સાથે અતિ સૌખ્યપૂર્વક લડાઈ કરી તેઓએ શત્રુઓ સાથે બધો વખત સુધી ટક્કર ગ્રીક્ષી પણ અતે ઉભય બધુ રણમાં પડવાથી કિલ્લો શત્રુઓના હાથમાં ગયો દિલેરખાને એ કિલ્લાપરથી મુખ્ય કિલ્લા પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો એટલામાં વરસાદ પડવાથી તેમની તોપોના ગોળા જોઈએ તેવા ડુટના નહોતા કિલ્લાપરના લશ્કરે પોતાનો પરાજય થતો જોઈ કિમિત પણ નિરાશ નહિ થતા, શત્રુઓની પેટેજ પોતે પણ સ્વામિકાર્ય માટે પ્રાણુની આ-હુતિ આપવાનો સપૂર્ણ ઉત્સાહ બતાવ્યો, પરંતુ ખાને કિલ્લા પર એ બાજુથી લાગલાગટ તોપનો મારો ચલાવ્યો તેથી તેમનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ ખર જોતા એ બાજુથી તોપનો મારો લાગતા કિલ્લો તૂટી પડ્યો જોઈએ, પરંતુ દૈવી પ્રેરણાથી ખાનનું તોપખાનું જોઈએ તેવું બળવાન નહોતું તેમાં વળી વરસાદ પડતા પુષ્કળ દારૂગોળા પલળી નિરુપયોગી થયો હતો શત્રુઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી પુરદરના કિલ્લા પર ઝડી મચવેલી બાજી મદાગજે તે કિલ્લા પર પોતાના કેટલાક સૈનિકોની મદદ મોકલી અને ફળુ પણ કેટલાક દિવસ સુધી એવાજ ઉત્સાહથી શુદ્ધ કરવાનું તેમને કહાન્યું

દિલેરખાને પુરદરના કિલ્લા નીચે તોફાન મચાવ્યું ત્યારે જ્યસિહ સિહગઢ કબજે લેવા માટે એક સરદારને લશ્કરસહિત મોકલ્યો હતો તે સરદારે કિલ્લા આગળ મોર્ચો બેસાડવાનો ઉલ્લેખ કરવા માડ્યો છે, એ જોઈ મહારાજના સૈનિકોએ પશ્ચાદિશાખાજ તેમનાપગ અકસ્માત છાપો મારી લશ્કરને ગભરાવી નાખ્યું અને તેમને સરસામાન છૂટી લીધા તેમ યવાથી મોગલ સરદાર વીલે મોટે પાછો ગયો મરાઠાઓનો એવો સપાટો જોઈ જ્યસિહ તથા આશ્ચર્યચકિત થયો મહારાજના સિપાઈઓ મોગલોની છવણીપર રાત્રિને સમયે છાપો મારતા, સર્વ રસ્તા, નાકા અને ચોર-રસ્તામાં સતાઈ રહી લાગ જોતા અને તેમને આનઆદિ સામગ્રી મળે નહિ એવી યોજના કરતા તેઓ તેમના ભારવાહી બળદ ઉંટ વગેરે હાથમાં આવે તેટલા પશુ ચોરી જતા અને આસપાસના જંગલમાં આગ લગાડી તેમને ગભરાવી મૂકતા મહારાજના લશ્કરનું એ ધાધલ જોઈ જ્યસિહને ત્યાથી જોમ બને તેમ સત્વર નાસી છૂટવાનું મન થયું હતું તેજ પ્રમાણે દિલેરખાનના લશ્કરને પુરદરના કિલ્લા આગળ તથા નિર્બળ થયેલ સાબળી જ્યસિહ ખાનને કહાવી મોકલ્યું કે - તમારો દુરાગ્રહ ઇજ્જતનક નથી સિવાજીમહારાજના સૈનિકો એકથી એક વિલેજ બળવાન છે, કિલ્લો સર કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે એક કિલ્લો કબજે કરતા આટલું બધું લશ્કર નષ્ટ થયું તો કેકલુપટીના અને સિહાદિ પ્રદેશની શીઝ ઝાઝીના તથા જંગલના બિકેટ કિલ્લા તાબે કરવા જતા કેવું બપ કર વુકશાન કરશે તેવી કંઈ કંઈપના થાય છે ? સિવાજીમહારાજ ચેતાળી એજેજ રહેલો આખા હતા અને તલ કરવા કબજા થયા હતા, તે મોગલ જો બર્ષ

જવા દઈ આપણો વિશ્વાસ યુમાવી દીધો એ ઉચિત થયું નહિ ' જયસિંહનું કહેવું ખાનને ઉચિત જણાયું, કારણ કે પુરદરનો કિલ્લો કબજે લેતા તેને જે અનુભવ થયો હતો તે પરથી શિવાજી મહારાજના કિલ્લા કબજે લેવાનું કાર્ય તેને અતિશય વિકટ જણાયું હતું ખાને જયસિંહને પ્રત્યુત્તરમા કહાવ્યું કે - " શિવાજી મહારાજને પુનઃ એક વખત વિશ્વાસ ખતાવી રાજદારી સલાહ-મસલત કરવા આપણી મુલાકાતે બોલાવી તહનામુ કરવું અમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, કિલ્લો સર ક્યાં પછી માથે પાછો પહેરીશું, માટે તમારે એક વખત અમારું નિશાન કિલ્લાપર ચઢાવી આપવાની ગોઠવણ કરવી તહનામાની શરતમા તે કિલ્લો મહારાજને તાબે રહેવા દેવાનો દરવાજો કરવો "

દિલેરખાનના દુરાગ્રહને લીધે જ જયસિંહે પ્રથમ મહારાજના વફીલને પાછો મોકલ્યો હતો, પરંતુ હમણા તેજ નિર્બળ થઇ પોતાની મેળે તહ કરવાની માગણી કરે છે જાણીને તેમણે મહારાજ પાસે પોતાનો વફીલ મોકલી કહાવ્યું કે - " તમારી શરતો અમને કબૂલ છે ખાનના આગ્રહને લીધે પુરદરના કિલ્લા પર અમારું નિશાન રહેવા દેશો તમારી ઇચ્છા હોય તો તહમા કિલ્લો તમારે કબજે પાછો લેવાની ગોઠવણ કરીશું જે શરતો કરવી હોય તે અમારી ઇચ્છા આવી કરી જશો સર્વ હકીકત બાદશાહને લખી મોકલી તેમની મજૂરી મગાવીશું તમને જે ત્રાસ થયો છે તે મનમા નહિ લાવતા મારાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કંઇ પણ અડચણ રાખ્યા વગર મને મળવા આવશો " એ સમાચાર મળતાજ શિવાજી મહારાજને અતિશય આનંદ થયો આવી પડેલું મહાન સંકટ સત્તર દૂર થવા માટે તેમને ધણી ચિંતા થતી હતી, તેમ છતાં આ વખત તેમણે જરા બેચેનતાજી કરવા માટી મહારાજને જયસિંહને પ્રત્યુત્તરમા કહાવ્યું કે - " તમે મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, હું તહ કરવા તૈયાર હતો છતાં તમેજ તે માગણી સ્વીકારી નહિ પુરદરના કિલ્લાપર તમારું નિશાન રાખવાની બાબત હમણાં એક બાજુએ રહેવા દો તે પહેલાં કિલ્લા નીચેથી ખાનનું લશ્કર પાછું બોલાવી રુદ્રમાળ (વજ્રગઢ) તેમણે કબજે કર્યો છે તે મને પાછો સોંપવાથી તમારી મુલાકાત લઈ તહ કરવાનો વિચાર કરવામા આવશે ' જયસિંહે તેમની એ માગણી સ્વીકારી અને તેમને પુનઃ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એવો સંદેશો કહાવ્યો.

જયસિંહે મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ખતાવ્યો તેથી મહારાજે તેની મુલાકાત લેવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજે પોતાના મોટા મોટા સરદાર અને મુસ્તફાઓને પોતાની સાથે લીધા અને મહાલદાર, ચોપદાર, વગેરે સર્વ રાજાચિન્હોથી વિભૂષિત થઇ તેઓ જયસિંહની મુલાકાત લેવા નીકળ્યા. મહારાજની સેવા

૧ છુદ્દા અને આટલું લખે છે કે, પુરદરના કિલ્લાપર માગલોનું સૈન્ય તોફાન મચાવી રહેલું હોવાથી શિવાજીમહારાજ અમરાઈ જઈ થોડાક નોકરોસહિત જયસિંહની ઓવરલોમા ગયા અને બહાર ઉભેલા મોઢીદારને જયસિંહ પાસે મોકલી પોતે તેમની મુલાકાત લેવા આવ્યા છે એમ કહાવ્યું જયસિંહે પોતાના પુત્ર શંતિસિંહને શિવાજીમહારાજને તેલવા મોકલ્યો અને તેમનો સારોઆદરસંકાર કર્યો જયસિંહ પોતાના તણા દાર મુખી સામા આવી મહાસભ્યને તથુમા તેડી ગયા અને અતિ આનંદપૂર્વક તેમને આજીવન

માટે સાથે રાખેલા અગરલક સિપાઇઓના શરીરપર કિમ્તી વસ્ત્રાલકાર હતા સરદાર અને મુત્સદ્દીઓએ જરી કસબથી ભરેલા સુદર વસ્ત્રો અને ઝવેરાત શરીર-પર ધારણ કર્યા હતા મહારાજે ધણી શરવીર માવળા ચોદા અને પાંચદળ સૈનિકો પોતાની સાથે લીધા હતા તેમણે પણ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર્યા હતા, સુદર રીતે શૃંગારેલા હાથી અને ઘોડાપર સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ આરૂઢ થયા હતા, પરંતુ શિવાજી મહારાજે તદ્દન સાદો પોશાક પહેર્યો હતો મહારાજ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈ હાથીપર બેસી ગોઠા ઠાઠમાઠથી જ્યસિંહને મળવા આવ્યા મુલાકાતની સૂચના આપવા માટે તેમણે રઘુનાથપતને જ્યસિંહ પાસે અગાઉથી મોકલ્યો હતો મહારાજ નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાજ જ્યસિંહ પોતાની સાથે કેટલાક ઉચ્ચ પદવીધર અમલદારોને લઈ તેમની સાથા ગયા જ્યસિંહ આદરસત્કાર માટે સામા આવ્યા છે જાણીને મહારાજ હાથીપરથી નીચે ઉતરી પડે ચાલતા આમળ ગયા જ્યસિંહ અને મહારાજે જ્ઞાનદાવેશમાં આવી જઈ પરસ્પર પ્રેમાભિનન કર્યું. બન્ને પક્ષ તરફથી વાજીગોના મંગળસૂચક મધુર ધ્વનિ થયા મોગલ-લશ્કરના અમીર ઉમરાવ પોતપોતાના તથામાથી ઉતાવળે બહાર નિકળી આવી મહારાજના દર્શન કરવા દોઆ મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઐશ્વર્ય જોઈ સંધળા ચક્રિત થયા તેઓ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા કે, દક્ષિણના રાજા શિવાજી મહારાજ સુદર, તેજસ્વી અને વીર પુરુષ છે એમાં કંઈ શક નથી

જ્યસિંહ, શિવાજીમહારાજને પોતાની સાથે હાથીપર બેસાડી તેમને વાજતેગાજતે તથામાં લઈ ગયા તથામાં બન્ને એક આસનપર પાસે પાસે બેઠા અને સરદારોના પરસ્પર પરિચય કરાવ્યો મહારાજનો વૈભવ જોઈ જ્યસિંહ દગ થઈ ગયો તેમણે મહારાજની પ્રશંસા કરતા કહ્યું -“ સ્વપ્રતાપવડે તમે હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરો છો. દક્ષિણના મુસલમાન બાદશાહોને જોર કરી, જૌરગએબ બાદશાહને પણ તમે ચિતા-યુક્ત કર્યા છે, એ સંબંધી તમારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી એછી કહેવાય હું તમને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છું મને તમારેમાટે સંપૂર્ણ માન છે તમે અને અમે કંઈ બૂંદા નથી હું તમને મારા પુત્ર રામસિંહ સમાન ગણુ છું હવે પછી તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ બાદશાહ પાસે તમારી ઇચ્છાનુસાર સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી આપીશ ” જ્યસિંહનું સન્માનસૂચક અને પ્રેમદર્શક સંભાષણ સાંભળી મહારાજે કહ્યું -“ તમે મારા પિતા સમાન છો તમારા ઉપર મારો સંપૂર્ણ ભાક્ત-ભાવ છે મેં મેળવેલું સર્વ રાજ્ય તમારું છે હું પણ તમારોજ છું પિતાને માથે હમેશા બાળકનો બાર હોય છે તમારી આજ્ઞા પાળવી એજ મારો ધર્મ છે તમારી આજ્ઞાને આધીન થઈ તમારા દર્શન માટે આવ્યો છું પુત્રનું જૌરવ તે પિતા-નું જૌરવ છે એ જૌરવનું અભિમાન રાખી પિતાને મોઝ લાગે તે કાર્ય કરવા તમે સમર્થ છો તમને જે કિશ્તો જોઈએ તે આપવા હું તૈયાર છું ” શિવાજીમહારાજનું અતિ નમ્રતાભરેલું સંભાષણ સાંભળી જ્યસિંહને ધણી સંતોષ થયો.

બન કયું તથા આ પ્રમાણે શણે આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મહારાજે બેચા શરવીર અને ખસકમી પુરુષનાં દર્શન કરવા તથા પાસે જાનલુના સૈનિકોની ઠઠ ભમી ગઈ.

તેણે કહ્યું - ' દિલેરખાન દબી અને અહકારી આરબ ઉમરાવ છે તેનાપર બાદ-
શાહની વિશેષ કૃપા છે આપણે તેને પ્રથમ અતુકૂળ કરી લેવો. જોઈએ તમારે
તેની મુલાકાતે જવું પડશે તમારી સાથે મારો રાજપૂત નોકર તથા એક ધરવીર
અને માનનીય સરદાર મોકલું છું ' મહારાજે કહ્યું - ' હું તમારી આગ્રાથી વિરુદ્ધ
વર્તીશ નહિ, તેની મુલાકાતે જવામા મને અડચણ નથી તમે અભયવચન આપો
તો પછી મને તેની કિંચિત્ પણ ભીતિ લાગશે નહિ ' જ્યાંસહે શિવાજી મહારાજને
પોતાના મામા સુબાનસિંહ સાથે દિલેરખાનની મુલાકાતે મોકલ્યો ખાન
તે સમયે પુરદરમકના દરવાજા પાસે ઉભો હતો મહારાજ પ્રથમ જ્યાંસહેને મળ્યા
પછી તેની પાસે ગયા તે તેને ગમ્યું નહિ કિંહો સર કંગવાની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ જતી
જોઈ અભિમાની ખાનને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો તેમજ અતે ચઢાઈનો બધો યશ એક
રાજપૂત સરદારને પ્રાપ્ત થતો જોઈ તેને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ બન્ને હિંદુઓએ એક-
સ પ થઈ ચઢાઈ નિરર્થક કરી અને જયસિંહે તેની સલાહ લીધા વગર પોતાની
અજાણીસાર તહ કર્યું, તે માટે પણ ખાનને ક્રોધ અને શકા થઈ, પરંતુ મહારાજ
નજીક આવી પહોંચ્યાનું જાણતા માત્ર ઉપરચોટિયો દેખાવ બતાવવાને ખાન તેમના
સામે ગયો અને આદરસત્કાર કરી તેમને પોતાની જાવણીમા લઈ ગયો બન્ને
એક આસનપર બેઠા ખાનને મહારાજપર વિશ્વાસ નહોતો, તેથી પોતાના સજ્જો
સંજ્ઞ કરી સાવચેત થઈ બેઠો હતો તહસ બધી વાનચિત્ત શરૂ થતા સુબાનસિંહે
ખાનને મહારાજની માગણી કહી સમજાવી તે સમયે ખાને કેટલો બાલ દબ બતા-
વતા કહ્યું કે - ' એ કિંહો કબજે કરી તેમાના એકેએક સપાઈની કતલ ચલાવ્યા
સિવાય હું તમારૂં કંઈ પણ સાલળીશ નહિ ' મહારાજે કહ્યું - ' એ કિંહો તમારોજ
છે તમારે શામાટે તેને કબજે લેવાનો શ્રમ ઉઠાવવો જોઈએ ? તમને સોપવા
માટેજ હું કિંહોની કુચીઓ સાથે લાવ્યો છું આ હ્યો માગ સર્વ કિંહો અને પ્રાત
આજથી તમારા તાબામાજ આવ્યા છે એમ સમજજો મારી વિનંતિ છે કે
અપરાધની લામા આપવી આપના જેવા આદશાહના તાબાના શરવીર સરદાર સાથે
બાથ ભીડવાનું સાહસ કરવું એ માત્ર મૂર્ખતાભરેલુંજ હું સમજું છું મારે આજ-
પર્યંતનું વર્તન મનમા નહિ લાવતા મને આદશાહની હુકુમરમા નોકરી મળે તેની
ગોવણી કરો તમે ભલામણ કરશો તો મારૂં કંથ્યાણુ થશે ' મહારાજનું નમ્રતા-
ભરેલું સલાહણું સાલળી તથા કિંહોની કુચીઓ પોતાના હાથમા આવેલી જોઈ
ખાનને અત્યંત હર્ષ થયો તેણે કહ્યું - ' જયસિંહ રાજ મારા મુરખી છે તે આદશાહના
વિશ્વાસુ છે હું તેમનો તાબેદાર છું તેઓ જે કરશે તે મને કળ્હ છે ' એમ કહી
ખાને મહારાજને બે ઘોડા, એક તલવાર, એક રતનજડિત ખજર અને એ
જરીથી ભરેલા વસ્ત્રો ભેટ તરીકે આપ્યા પછી તે મહારાજની સાથે જયસિંહની
જાવણીમા આવ્યો અને તેમનો હાથ પકડીને જયસિંહના હાથમા મૂક્યો. પછી
મહારાજને વિદાય કર્યા અને પુરદરનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો મહારાજે સુબાનસિંહને,
ખાનને અને તેમના મોટા મોટા સરદારોને મોટી રાજશાહી મિજબાની આપી.
તેમણે પણ મહારાજને અને તેમના કેટલાક સરદારોને મિજબાની આપી

મોગલોના પ્રતિનિધિ સરદારો સાથે મૈત્રી બાધી મહારાજ રાયગઢપર આવ્યા. તહનામાસ બધી થોડીવધી સલાહ મસલત થયા પછી નક્કી કરવામા આવ્યુ કે, 'શિવાજી મહારાજે મોગલોના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબ્જે કર્યા છે તે સર્વ મોગલોને પાછા સોંપી દેવા નિમ્નમશાહી પ્રાંતમા સર કરેલા બૃત્તિસ કિલ્લામાથી વીસ કિલ્લા^૧ અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજે જ્યસિંહને કબ્જે સોંપવો બાકી રહેલા બાર કિલ્લા અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજે જંગીર તરીકે પોતાને કબ્જે રાખવો^૨ એ ઉપરાંત વિજયપુર રાજ્યના જે પ્રાંત અને કિલ્લા મહારાજે પોતાના તાબામા લીધા છે તે તેમનીજ સત્તામા રહેવા દેવા એ સર્વ સંપત્તિ દિલ્હીના આદશાહ પાસેથી જંગીર મળી છે જનશી મહારાજે તેમની તાબેદારી કબ્જા કરવી મહારાજના આઠ વર્ષના પુત્ર સલાજીને આદશાહ તરફથી પાંચ હજાર સ્વામી મનસબદારી મળવી જોઈએ નિમ્નમશાહીમાના પોતાના વડિલોપાર્જિત હક્ક છોડી દે તેના બદલામા મોગલ આદશાહે મહારાજને વિજયપુર સરકારની સત્તાના કુચરાળ પ્રાંતની ચોથાઈ તથા સરદેશયુખી વસુલ કરવાનો હક્ક આપવો; સીદાનો જજરા મહારાજને આપવો છેલ્લી બે કલમો કબ્જા કર્યાથી મહારાજે જૌરગઝેબને ચાળીસ લાખ હોનનો બદલો આપવો એ રકમ પ્રતિવર્ષ ત્રણ લાખ રૂપિયાને હપ્તે ભરવી અને મોગલોને સલામ કરવા માટે મહારાજે બીજા કેટલાક થોડેસ્વાર નોકરીમા રાખવા'

જ્યસિંહે તહની શરતો સહિત એક અરજી જૌરગઝેબ આદશાહને મોકલી, તે સાથે બલામણુ કરી કે - 'શિવાજી મહારાજ આદશાહને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે. મહારાજ દક્ષિણ દેશની કુચી જોવા છે એ આપના સેવકવર્ગમા પ્રવેશ કરશે તો સમસ્ત દક્ષિણ દેશ જીતી શકશે' એ અરજીમા મહારાજે જ્યસિંહની સૂચનાથી આદશાહના દર્શન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી

જૌરગઝેબ પાસે અરજી પહોંચતાજ તેમણે મહારાજને એક લાખો પત્ર લખી અરજીમાની ઘણીખરી શરતો કબ્જા રાખી મહારાજે વિજયપુર રાજ્યની ચોથાઈ અને સરદેશયુખી વસુલ કરવાનો હક્ક માગ્યો હતો તે એવી શરતે કબ્જા કરવામા આવ્યો કે, જ્યસિંહ વિજયપુરસરકાર ઉપર ચડાઈ કરે તે વખતે મહારાજે તેને પોતાના લશ્કરસહિત મદદ કરવી નિમ્નમશાહી પાંચમાલ કરવા અત કરણપૂર્વક ચુક કરવુ અને બદલામા જે રકમ ભરવાની કબ્જા કરી છે તેનો પહેલો હપ્તો હમણાજ ભરવો જજરાસબધી જે માગણી કરી હતી તે માત્ર આદશાહે કબ્જા કરી નહિ જ્યસિંહે વિનંતિ કરવાથી આદશાહે મહારાજ ઉપર ફરમાન અને શિરપાવ મોકલી આપ્યો તથા ઉપરના કરાર પ્રમાણે પુર ફરમદ તેમણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો અને સિલગઢ તેમના સરદાર કીરતસિંહને સ્વાધીન કર્યો તેજ પ્રમાણે સલાજીને

૧ કોઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે પચીસ કિલ્લા અને કોઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે સત્તાવીસ કિલ્લા છોડી દેવાનો કરાર થયો હતો બાકીમાન લખે છે કે, એ સર્વ પ્રાંતો ઉપજ ચાળીસ લાખ રૂપિયા હતી

૨ કહેવામા આવે છે કે, એ પ્રાંતોની ઉપજ દશ લાખ રૂપિયા હતી.

ઉમસેન નામના એક રાજપૂત સરદારની સાથે જ્યસિહની છાવણીમા મોકલી આપ્યો.

જ્યસિહે વિજયપુર રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી તે સમયે મહારાજે કરાર પ્રમાણે બે હજાર ઘોડસ્વાર અને આઠ હજાર પાયદળ લશ્કરસહિત તેને મદદ કરી. પ્રથમ તેમણે ફલટણના બળજબીવાર નિબાળકર સાથે યુદ્ધ કરી તેના પરાજય કર્યો અને ફલટણ હસ્તગત કર્યું નિબાળકર^૧ મહારાજનો સાળો હતો છતાં તે તેમની સાથે કોઈ દિવસ સલાહ સપથી વર્ત્યો નહોતો. વિજયપુરસરકારનો એકનિષ્ઠ સેવક કહેવડાવવામાજ તે ગૌરવ માનતો હતો નિબાળકરના તાબાનો તત્તારાનો કિલ્લો પણ મહારાજના માવળીઓએ છાપો ભારી કબજે લીધો હતો, તેમજ રસ્તામા જે જે કિલ્લા આવ્યા તે પણ મહારાજે કબજે કરી લીધા.

મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અહીં આદિલશાહે અપાટાયક તૈયારી ચલાવી હતી, તેમજ કોઈ પણ રીતે મોગલોની માગણીનો નિકાલ લાવી તેમની ચડાઈ પાછી ફેરવવાની ખટપટ પણ કરતો હતો. તેમા તેને યશ મળ્યો નહિ જ્યસિહ અને દિલ્લેરખાને પોતાના લશ્કરસહિત વિજયપુરગજ્યના પ્રદેશોમા પ્રવેશ કરી તેમના પ્રાંતો અને કિલ્લા કબજે લેવા માડ્યા હતા. આ તે મગળવેદા આગળ મોગલો અને વિજયપુરી લશ્કર સામસામા યદ્ધ ગયા તેઓએ અતિ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું વિજયપુરી લશ્કરમા મરાઠા સરદારો વિશેષ હતા તે સરદારોમા મહારાજના સાવકા બધું બધું કોઈ રાજ પ્રમુખ હતા. યુદ્ધમા મરાઠા સરદારોએ પોતાના શૌર્યની અને યુદ્ધકૌશલ્યની અવધિ કરી નાખી હતી, તેમા મુખ્યત્વે બધું કોઈ રાજ્યે અતિશય પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. મોગલો તરફથી મહારાજ અને પ્રતાપરાવ યુગ્મર યુદ્ધ કરતા હતા તેમણે અત્યંત શૌર્ય અને કુશળતા બતાવી જ્યસિહ આદિ મોગલ સરદારોને ચકિત કરી નાખ્યા હતા તેમને જે જે કાર્ય સોંપ્યા હતા તે ઉત્તમ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કરી તેમણે યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. યુદ્ધમા વિજયપુરસરકારનો પરાજય થયો હતો.

મહારાજનું અલૌકિક ધૈર્ય, શૌર્ય અને યુદ્ધચાપલ્ય જોઈ જ્યસિહ રાજ્ય વિશેષ આશ્ચર્ય પામ્યા તેમણે ઔરંગઝેબને યુદ્ધસબધી પત્ર લખ્યો. તેમા મહારાજની અને તેમના લશ્કરની અતિશય પ્રશંસા કરી હતી તેપરથી બાદશાહે પત્રદારા તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી, પોતાના લશ્કરને ઉત્તમ પ્રકારની સલામ કરવા માટે મહારાજનું યથોચિત ગૌરવ કર્યું અને તેમને કેટલાક કૃપાસૂચક ઇનામ અને એક રત્નજડિત ખજૂર મોકલ્યું.

૧ સર્ધબાઈ નામની બળજબીવાર નિબાળકરની એક બહેનને મહારાજ સાથે પરણાવવામા આવી હતી આ બળજબી એકવાર આદિલશાહે કેદ થકીને એવું કહ્યું કે - "જો તારી જીવતા રહેવાની ઇચ્છા હોય તો તું મુસલમાન થા " આથી તે મુસલમાન થયે અને આદિલશાહની દીકરીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું, પરંતુ પાછળથી સિવ જીના માતૃશ્રી જીનાબાઈએ પ્રાચલિત કરાવીને તેને હિંદુધર્મમા લીધો હતો અને કોઈના મનમા તે બદલ દગલો રહે નહિ, તે માટે મહારાજની દીકરી સખુબાઈને તેના છાકરા મહાદેવ સાથે પરણાવી હતી.

જ્યસિંહ રાખએ વિળપુરની સરકારના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો ખરો પણ વિળપુરને ધેરો ધાલવા માટે નોખો વગેરે સામગ્રી જેટલા પ્રમાણમાં ભેષ્યે તેટલા પ્રમાણમાં તેની પાસે ન હોવાથી તેને પાછા કરવું પડ્યું બીજી એક કારણ એવું પણ છે કે વિળપુરસરકારે પોતાના ખચાવ માટે સપૂર્ણ તૈયારી કરી, હતી અને કિલ્લામાં સૈનિકોની, તોપોની તેમજ બીજી યુદ્ધસામગ્રીની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખેલી હતી એટલે એ યુદ્ધમાં પોતાને યશ મળવાનો સંભવ નહિ જણાવાથી જ્યસિંહ રાખએ પાછા હટવા માડ્યું આ પ્રસંગે વિળપુરસરકારના સૈન્યે તેના ઉપર ક્રુમ-લો કરીને તેને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ શિવાજી મહારાજના સૈન્યે તેમનું કશું ચાલવા દીધું નહિ એમ કહેવાય છે કે આ વખતે નેતાજી પાલકર કે જેને મોગલોએ “બીજે શિવાજી” એવું નામ આપ્યું હતું તેણે અતિશય શૌર્ય બતાવ્યું હતું દિલ્લેખાન અને બીજા સરદારોને એમ લાગતું હતું કે શિવાજી મહારાજે આપણને ખરોખર મદદ કરી નહિ તેથીજ મોગલ સૈન્યને પાછું હટવું પડ્યું અને આથી તે લોકો જ્યસિંહ રાખને વારંવાર શિવાજીમહારાજને કેદ કરવાનું કહેવા લાગ્યા. આ તરફ શિવાજીમહારાજે જ્યસિંહ રાખને એવી સૂચના કરી કે જો પોતાને થોડાક માણસો આપવામાં આવે તો પોતે જઇને વિળપુરસરકારનો પન્હાળા કિલ્લો સર કરશે જ્યસિંહ રાખએ તે પ્રમાણે મહારાજને સૈન્ય આપીને રવાના કર્યા, પણ કિલ્લો ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનો બદોબસ્ત હોવાથી શિવાજીમહારાજને તેમાં યશ મળ્યો નહિ તે ઉપરાંત આ સમયે કંઈક કારણસર નેતાજી પાલકર, શિવાજીમહારાજ ઉપર રુબટ થઇને વિળપુરની સરકાર સાથે મળી ગયો હતો આ લડાઇમાં પન્હાળાના કિલ્લો આગળ મહારાજના એક હજાર સૈનિકો મરાયા તેથી નિરાશ થઇને મહારાજ વિશાળગઢ ચાલ્યા ગયા, પણ તેમના કેટલાક સૈનિકો કિલ્લાની આસપાસ તોફાન કરતા રહ્યા તેથી કિલ્લામાંના સૈનિકોથી મહારાજની કે મોગલોની પૂઠ પકડી શકાઈ નહિ

વિશાળગઢ આવ્યા પછી મહારાજે એક મુસલમાન સરદારને બે હજારનું સૈન્ય આપીને ફોડના કિલ્લાને ધેરો ધાલવા મોકલ્યો વિળપુરની સેનાએ એ કિલ્લો બે મહિના સુધી ટકાવી રાખ્યો, પણ છેવટે તેમને હારવાનો સમય આવ્યો. આ બાજુ આદિલશાહે ફત્તમજખાન તથા સીદી મસાઉદ વગેરે સરદારોને પાંચ-

૧ મનુસ્સી જણાવે છે કે, દિલ્લેખાને શિવાજીમહારાજને વધ કરવાની સૂચના અનેક વેળા જ્યસિંહ રાખને આપી હતી, અને જો તે પ્રમાણે કરવાની તેની હિમત ન હોય તો શિવાજીનો વધ કરવાની પોતાને પરવાનગી આપવી એમ તે કહેતો હતો. અંગ્રેજ આપારીઓના તે સમયના કાગળપત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શિવાજીમહારાજે દિલ્લેખાનને બે દિવસમાં વિળપુર સર કરી આપવાનું કહ્યું અને આ ઉપરથી દિલ્લેખાને તેમને વીસ-હજાર થોડેસ્વારો આપ્યા તે બધને મહારાજે વિળપુરપર સ્વારી કરી પણ તેમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. આથી દિલ્લેખાન પોતાનો વધ કર્યો, જેવી મહારાજને બીક લાગવાથી તેઓ નારી ગયા; પરંતુ જેથીની સમયલીંબા એવું જણાવ્યું છે, કે જ્યસિંહસેનની સેના બધને મહારાજ સમગ્ર આવ્યા હતા

હજાર ઘોડેસ્વારો અને એક હજારનું પાયદળ આપીને ફોડનો ઘેરો ઉઠાવવાને એકત્ત્યા હતા આ લોકો તે તરફ જતા હતા તેવામા તેમને ખાતમી મળી કે પાસેની એક ટેકરી ઉપર શિવાજી મહારાજ પોતાના થોડાક માણસો સાથે પડાવ નાખીને રહેલા છે, આથી એકદમ તેમના ઉપર હુમલો કરવાના ધરાદાથી તે લોકોએ પોતાનો મોરચો મહારાજ તરફ ફેરવ્યો આ સૈન્યમા મહારાજનો મિત્ર રસ્તમજમાન પણ હતો તેણે રણવાલો વગાડીને મહારાજને એ ખાખતની ચેતવણી આપી દીધી, તેથી ચેતીને મહારાજ તરતજ ત્યાંથી નાસી છૂટયા, મસાઉદખાને મહારાજની પૂઠ પકડી અને તેમના બંસે માણસ મારી નાખ્યા, પણ મહારાજ તેના હાથમા સપડાયા નહિ જ્યારે મસાઉદખાન પાછો ફરતો હતો ત્યારે રસ્તમજમાનના ઉપર મહારાજનો હુમલો એક કાગળ તેના હાથમા આવ્યો આ તેણે આદિલશાહ ઉપર મોકલી આપ્યો આ કાગળ વાચીને આદિલશાહે રસ્તમજમાનને લખી જણાવ્યું કે - “જો આ નિમકહરામીના બદલામા તમારે નોકરીમાથી બરતરફ થવું ન હોય તો ફોડનો ઘેરો ઉઠે એવી વ્યવસ્થા કરજો ” આ ઉપરથી રસ્તમજમાને ત્યાંના પોતાના એક સરદારને લખી જણાવ્યું કે હરેક ઉપાયે તમારે ફોડનો ઘેરો ઉઠાવવો આથી તે સરદારે મહારાજના સરદારસાથે ઉપર ઉપરથી સ્નેહભાવ બતાવીને તેની ડાવણી ઉપર એકદમ હલ્લો કરી તેનો પરાજય કર્યો આવા દગો કરવાથી રસ્તમજમાન માટે મહારાજના મનમા દ્રેષ બારાયો રસ્તમજમાન પણ આટલુંજ કરીને અટક્યો નહિ, પણ તેણે ફોડ, દુડાળ, ખાદે, ડિચોલી, સાકળી વગેરે નાનામોટા ગામો પોતાને હસ્તગત કર્યા, આ પછી મહારાજને જોરગતેજીની મુલાકાત માટે જવાનું થયું તેથી તેઓ વિંળપુરસરકારના મુલકમા સ્વારી કરી શક્યા નહિ

આ પ્રમાણે શિવાજીમહારાજ પોતાના દેશમા પાછા ગયા, પણ નેતાજી સરખો શરવીર થોડો વિંળપુરસરકારને મળી જાય એ જયસિંહ રાજાને દીક લાગ્યું નહિ. આથી તેણે તેને પાયહજારની મનસબ અને આડત્રીશ હજાર રૂપીઆ રોકડા આપીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો આ વખતે જયસિંહ રાજાને ખાતમી મળી કે આદિલશાહેને મદદ કરવાને માટે કુતુબશાહ આવે છે આ વખતે જો શિવાજી મહારાજ વિંળપુરની સરકાર સાથે મળી જાય તો પોતાનો એક પણ અર્થ સરશે નહિ એમ તેને લાગવાથી તેણે જોરગતેજીને એવું લખી જણાવ્યું કે આ પ્રસંગે હરેક ઉપાયે શિવાજીમહારાજને પોતાના કરી લેવા જોઈએ, તેથી હું તેમને તમારી મુલાકાત માટે દિલ્લી રવાના કરે છું આ સૂચના ઉપરથી જોરગતેજી મહારાજને એક બીજો પત્ર લખ્યો તેમા મહારાજની અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને પોતાની મુલાકાત

૧ આ નેતાજી કેટલાક દિવસ જયસિંહના સૈન્યમા નોકરી રહ્યો હતો, પરંતુ જ્યારે આમાથી શિવાજીમહારાજ નાસી છૂટયા ત્યારે જોરગતેજી નેતાજીને મક્કાને કંદ કર્યો આ કેદમાથી પોતાનો દુકારો થાય તે માટે તેણે મુસલમાનખત સ્વીકાર્યો અને તે ત્યાં રહેવા લાગ્યો, પણ ૧૬૭૬ મા તે ત્યાંથી નાસીને દક્ષિણ આવ્યો અને મુસલમાનખતનો ત્યાગ કરીને મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યો (ખાફીખાન)

માટે દિલ્હી આવવા આમ ત્રણ કંઈ પત્રમા આશ્વાસન આપતા લખ્યું હતું કે - 'તમે અહીં આવશો ત્યારે તમારી સર્વ સરતોપર પુન વિચાર કરવામા આવશે અને તમને ઉચ્ચપદપર ચઢાવી ઉચ્ચ ખિતાબ આપી દક્ષિણમા પાછા ફરવાની રજા આપવામા આવશે' જૈર ગઝેને મહારાજને પત્ર મોકલી જૈર ગાબાદના સુબા જય-સિંહ રાજાને હુકમ લખી મોકલ્યો કે, શિવાજીમહારાજને તમારી ત્રીજેરીમાથી ત્રણ લાખ રૂપિયા વાટખર્ચાના આપી અવસ્ય દિલ્હી મોકલશે જયસિંહ રાજાએ પણ શિવાજીમહારાજને દિલ્હી જવાની અને મનમા કિચિત્ પણ સંકા નહિ રાખવાની સલાહ આપતા કહ્યું કે - 'મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમા છે તે તમારી સર્વ પ્રકારની બરદાસ્ત કરશે. તે આપને કાંઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત થવા દેશે નહિ' જયસિંહ રાજાનો આગ્રહ હોવાથી મહારાજે દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું-આગ્રાપ્રયાણ

જ્યસિહ રાજાનો અત્યાગ્રહ હોવાથી અને ઐરગઝેબ તરફથી ઉત્તેજન-કર્યો તેઓ જ્યસિંહની હાવણીમાથી નીકળી રાયગઢપર ગયા તેમણે ચોતાના મુખ્ય સરદારોને અને અમલદારોને ખોલાવી તેમને ચોતાનો દિલ્હી જવાનો વિચાર જણાવ્યો એ સાબળા કેટલાકે કહ્યું કે - 'ઐરગઝેબ કેવળ દૈત્ય છે, કપટી છે, અને આપણો કટ્ટો શત્રુ છે તેનો વિશ્વાસ રાખવો એ ચોખ્ખું નથી વળી અહીંથી દિલ્હી જતા વસ્તામા બે મહિના વીતી જાય છે માર્ગમા કેવા સકટ સહન કરવા પડશે, તે કોણ જાણે છે? ' મહારાજે ઉત્તર દીધો - ' હમણા દિલ્હી જવું પડશે શ્રીભવાની દેવીએ પણ મને કહ્યું છે કે, દિલ્હી જવું પડશે ત્યાંથી હું તને સુખરૂપ પાછો લાવીશ ત્યાં જવાથી ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ અને દિલ્હીનો શાહીદરબાર જોવાની તક મળશે મારા પૂર્વજોએ ઉત્તરના દેશોમા રાજ્ય કર્યું છે, તે સ્થળોનું અવલોકન કરી શકાશે, અને ભાગીરથી, યમુના આદિ મોટા તીર્થોના દર્શન થશે જ્યસિહ રાજાએ મને આશ્વાસન આપ્યું છે અને આપણને અનુકૂળ થઈ પડે એવું તહનામું બાદ-શાહે મળ્યું કર્યું છે હવે બીક રાખવાનું કારણ રહ્યું નથી એમ છતાં પણ કંઈ વિકટ પ્રસંગ આવી પડયો તો મહાદેવીની કૃપાથી તેમાથી મુક્તાતા પ્રાપ્ત કરવાની મારામા હિંમત છે ' આ પ્રમાણે મહારાજે તેમની શકાનું સમાધાન કરી સભાજી-સહિત દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો

મહારાજે દિલ્હી જતા પહેલા રાજ્યકાર્યભારની સુવ્યવસ્થા કરી તેમણે મોરો-પત પેશ્વા, અણ્ણજી દત્તો સુરનીસ અને નિળો સોનદેવ મુજુમદાર, એ ત્રણને સર્વા-ધ્યક્ષ નિમ્ની રાજ્યનો સંઘળો કાર્યભાર તેમને સ્વાધીન કર્યો તેમને રાયગઢપર રહેવાની આજ્ઞા કરી, સર્વ સરદારોને તથા કારકુનોને એ ત્રણે અધ્યક્ષોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ કરી પ્રતાપરાવ વગેરે કેટલાક આમસરદારોને માલુમી તથા રાજારામની સેવામાકરી કરવાની ભલામણ કરી મહારાજે તેમને કહ્યું કે - 'આપણા સર્વ પ્રાંતોની વ્યવસ્થા અને બદોબસ્ત આજીવંત રાખવામા આવ્યા છે, તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમા પ્રમાણિકપણે અને હક્કતાપૂર્વક રાખજો આપણા સ્વા-ધીનના ગઢ, કોટ, કિલ્લા અને પ્રાંતોનું સંરક્ષણ કરજો બની શકે તો સંપાદન કરેલા રાજ્યમા વધારો કરજો. અમારા દિલ્હી ગયા પછી હમેશા અમારી ખબર

ચેળવતા રહેજે ત્યાં અમારાપર ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવી પડશે તોપણ અમે પાછા હઠીશું નહિ । કોઈ પણ યુક્તિ રચીને તેવા પ્રસંગમાંથી મુક્ત થઈ સ્વદેશ પાછા આવીશું જ્યાસિદ્ધાન્તે જેવો હિંદુરાજ આપણા પક્ષમાં છે અમારા ઉપર કંઈ પ્રપચ રચાશે તો જ્યાસિદ્ધરાજ અમારા તરફથી હડવા તૈયાર થશે, એવી અમારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે અને ત્યાં વિશેષ સાવચેતીથી રહીશું અમારી ચિંતા કરશે નહિ માતૃશ્રીના મનને સંતોષ આપતા રહેજે અમારા ઉપર ત્યાં કદાચ કંઈ વિકટ પ્રસંગ આવે તો જરા પણ નહિ ગભરાતા તમે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો રાગરામના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવજો તમારૂં પ્રમાણિકપણ, તમારૂં બુદ્ધિચાતુર્ય અને તમારી હિંમતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સખી સર્વ રાજ્ય તમને સોંપી હું ઉત્તર વરદ જાઉં છું ।

રાજ્યની સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે દિલ્હી જવાની તૈયારી કરી તેમણે પોતાની સાથે એવા યોદ્ધા રાખ્યા હતા કે ગમે તેવો ભયકર પ્રસંગ આવી પડે તોપણ તેઓ પોતાના પ્રાણની દરકાર નહિ રાખતા, મહારાજને ખાતર પ્રાણ સમર્પણ કરવા તૈયાર થાય મહારાજ સાથે કારકુન ? તરીકે નિરાશ રાવજ શહાણે, ત્રિબક્ક શોનદેવ ડબીર, દત્તાજ ત્રિબક્ક અને માણિકા હરિ સખીનીસર હતા; તથા હિરોજા ફર્નંદ, રાધો મિત્ર, દાવલજા ગાડગેડ અને જીવા મહાત્માને હજુરિયા તરીકે રાખ્યા હતા તે ઉપરાંત મહારાજે ખાસ ચૂરી કાઢેલા ત્રણ ચાર હજાર ધારકરી અને માવળી યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે લીધા હતા । દિલ્હી પ્રવાણ કરતી વખતે મહારાજે પોતાના સર્વ સરદારોની મુલાકાત લઈ તેમને વિશેષ સાવ-ચેતીથી રહેવાની ચેતવણી આપી ત્યાંથી તેઓ શ્રીલવાનીદેવીના દર્શન કરી માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાની આગ્રા લેવા ગયા જીજ્ઞાસાએ મહારાજના ઓવારણા લઈ પરમ પ્રીતિથી છાતી સાથે દબાવી તેમના માથા ઉપર હાથ મૂકી, નેત્રમાં આસુ લાવી ગદ-ગદ કંઠે આશીર્વાદ આપતા કહ્યું કે - ' પુત્ર ! શ્રીશંભુ અને શ્રીજગદબાની કૃપાવડે તું યશસ્વી થઈ સુરક્ષિતપણે સત્વર પાછો આવશે જોઈ ગએલ ધર્માધિ, કૃતદેવ, દુરાત્મા અને કરુણાહીન છે પુત્ર સભાજીને તેના દરબારમાં લઈ જવો, એ કંઈ સાધારણ વાત નથી શિવબા ! પ્રવાસમાં બધી હુશિયારીથી વર્તજો બાળક સભાજીની પ્રકૃતિ સભાજીને બાદશાહ પાસે જઈ સમયોચિત નમ્ર વર્તન રાખજો અને સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરી સત્વર સ્વદેશમાં આવી પહોંચજો જ્યાસિદ્ધરાજ સત્ય-વચની છે તે ધર્મશીલ અને કર્મનિષ્ઠ હિંદુરાજ છે તેમની સલાહ પ્રમાણે નર્તી ઇષ્ટ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરજો. તું સુશીલ, સદાચારી અને સ્વધર્માભિમાની છે જેમ

૧ ચિટણીસ લખે છે કે, એ સિવાય બાલાજી આબજી ચિટણીસ અને નરહર બહાજ સખીસ પણ હતા

૨ ચિટણીસ એવું નામ જીવનશમ માણિકા લખે છે

૩ સભાસદે પોતાના ગ્રંથમાં એ નામ લખ્યું નથી શિ દિ મા રંધનાથસાવ કોરડે, 'મેસાજ કક, તાનાજી-માણસરે અને બાલાજી આબજીના નામો લખ્યા છે

૪ કેરલીક બખરીમાં લખ્યું છે કે, એ હરહરમાં પ્રતાપસાવ ગુજર સંજોગત હતો.

જાડપુત્રને શ્રીકૃષ્ણની કૃપાર્થી ભારતીય યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ તારકે પૂર્વજોના પુણ્યને લીધે તને શ્રીજગદબાની કૃપાર્થી યશ પ્રાપ્ત થશે' મહારાજે માતૃત્રીના ચરણમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી તેમનો તથા સંબંધાધીને આશીર્વાદ લીધો ત્યાર પછી તેમણે યદ્યપરથી પ્રયાણ કર્યું.

મહારાજે પુનઃ એક વખત જૌરગાબાદ જઈ જયસિંહરાજની મુલાકાત લીધી. એ સમયે જયસિંહરાજએ શિવાજીમહારાજને તથા તેમના મનુષ્યોને મોટા દાંડમાંથી મિજબાની આપી અને દિલ્હી ગયા પછી બાદશાહ સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સમજાવ્યું તેમનો પુત્ર રામસિંહ બાદશાહના દરબારમાં હતો ? જયસિંહે તેનાપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે - 'મહારાજનું ઉત્તમ પ્રકારે આદરાતિથ્ય કરજો તેમને જોષએ તે પ્રકારની મદદ કરવાનું બુલશો નહિ.' અને જયસિંહે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરતા કહ્યું કે - 'આપ દિલ્હીથી પાછા આવશે ત્યાં સુધી હું દક્ષિણમાં રહીશ અને આપના તાબાના પ્રાંતોને કિંવા કિલ્લાને મોગલો તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ થાય નહિ, એવા બંદોબસ્ત કરીશ દિલ્હી ગયા પછી જૌરગઝેબ આપને કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત કરશે તો તે સમયે આપનું રક્ષણ કરવા માટે મારો પુત્ર રામસિંહ બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા ચૂકશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે બાદશાહ સાથે વૈર કરવામાં પાછો હડશે નહિ, તેમજ હું પણ અહીંથી તેમની ખો બુલાવવા તૈયાર થઈશ.

જયસિંહરાજ તરફથી પુનઃ આશ્વાસન મળ્યા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા તેમની સાથે જયસિંહ રાજાએ ગાઝીખાન નામના એક સરદારને માર્ગ-દર્શકતરીકે મોકલ્યો. પોતાના આગમનની ચેતવણી આપવા માટે મહારાજે પ્રથમથીજ પોતાનો વકીલ દિલ્હી મોકલ્યો હતો. શિવાજીમહારાજ પોતાની મુલાકાતમાટે આવે છે, એવા સમાચાર સાંભળી જૌરગઝેબે તેમને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે - 'મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય ન લાવતા તમે મારા દરબારમાં આવજો અહીં તમારો ઘણોજ આદરસત્કાર કરવામાં આવશે અને પછી તમને દક્ષિણમાં જવાની રજા આપવામાં આવશે આ સાથે સન્માનતરીકે તમને પોશાક મોકલાવ્યો છે.' તેમના ઉપર આવે કાગળ લખીને તેમની મુસાફરીના ખર્ચમાટે એક લાખ રૂપિયા જૌરગાબાદની ત્રીજેરીમાંથી આપવાનો હુકમ પણ તેણે મોકલ્યો. શિવાજીમહારાજને પોતાની મુલાકાતે આવતા જણી બાદશાહે પોતાના તાબાના સર્વ મહાલકરી અને મોકાસરદારોને સખ આજ્ઞાપત્રો મોકલ્યા કે - 'શિવાજીમહારાજ અમારી મુલાકાતે આવે છે તેઓ લશ્કરસહિત જ્યાં જ્યાં મુકામ કરે ત્યાંના ફાજદારોએ તેમના લશ્કરને જોષતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી, તેમજ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવી સર્વેએ તેમને શાહનદા જેટલું માન આપવું.' એ આજ્ઞાપત્રો બાદશાહે અગાઉથીજ મોકલેલા હોવાથી મહારાજે જ્યાં જ્યાં મુકામ રાખ્યો ત્યાં ત્યાં તેમનું અતિથય આદરાતિથ્ય થયું. ગામે

૧ કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, રામસિંહ પોતાના પિતા સાથે દક્ષિણમાં ગયા હતા, તેને તેમણે મહારાજ સાથે દિલ્હી મોકલ્યો.

આમના મનુષ્યે મહારાજ જેવા પ્રૌઢ, પ્રતાપી, ધીરવીર પુરુષના દર્શન ઉત્સાહ-પૂર્વક કરવા લાગ્યા મહારાજના દર્શન કરતાજ સર્વના અત કરણુમા એવા પ્ર-તાપી હિંદુરાજમાટે અભિમાન ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેમના અત કરણુમા વિશેષ આનંદ થવા લાગ્યો ગામેગામના મહાલકરી અને મોકાસદારને પ્રથમથીજ ખબર હતી કે, મહારાજ સ્વત અત્યંત સ્વાભિમાની અને પરાક્રમી હોવાથી તેઓ પોતાનું સહજ પણ અપમાન સહન કરી શકતા નથી મહારાજ ન્યારે ગૌરવા-બાદ મયા ત્યારે એક બનાવ એવો બન્યો હતો કે, મહારાજ શહેર નજીક આવ્યા-ની ખબર સાંભળી ત્યાના નાયબ સુબેદારે પોતાના ભત્રિજને મહારાજ સામે આવકાર દેવા મોકલ્યો નાયબસુબાની નિષ્કાળજી જાણી મહારાજને શરસો ઉત્પ-ન્ન થયો તેઓ જ્યાસહની ધાવણી તરફ વળ્યા એ જોઇ તેડવા આવેલા અમીરે મહારાજને કહ્યું કે-‘ સુબેદારસાહેબ દરબાર ભરીને આપની વાટ જુએ છે પ્રથમ ત્યા પધારો ’ મહારાજે ઉત્તર દીધો-‘ મને માન આપવાની તમારા સુબેદારની ઇચ્છા હતી તો તેઓ સ્વત કેમ બહી આવ્યા નહિ ? ’ એટલું કહી તેને તથા તેની સાથે આવેલા મનુષ્યોને પાછા જવાનું કહી મહારાજ પોતાના મનુષ્યોસહિત જ્યસિહરાજના મહાલય તરફ ગયા સુબેદારને એ બનાવની ખબર પડતાજ તે પોતાના તાબાના સર્વ અમલદારોસહિત મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો. તેણે બનેલા બનાવમાટે મહારાજની ક્ષમા માગી સંતોષ આપ્યો, અને તેમને મિજ-બાની આપી એજ પ્રમાણે ઇતર ઉમરાવોએ પણ મહારાજને મિજબાની આપી તેમનું વિશેષ સન્માન કર્યું.

સ્વરાજ્યમાથી વિદાય થયા પછી પોતાના મનુષ્યો આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના કિલ્લાનો બદોખસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે મહારાજ રાત્રિને સમયે અકરમાત પોતાના તાબાના એક કિલ્લાપર જઈ ચઢ્યા અને ત્યાના હવાલદારને કહ્યું કે-‘ શિવાજીમહારાજ દરવાજા પાસે ઉભા છે દુસ્મનોનું લશ્કર પાછળ આવે છે દરવાજો ઉઘાડી મહારાજને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા જો ’ એ સાંભળી કિલ્લેદારે તરતજ પોતાના મનુષ્યો ભેગા કર્યા અને ઉત્તર આપ્યો કે-‘ મહારાજની સખ આજ્ઞા છે કે, રાત્રિને સમયે કિલ્લાનો દરવાજો કદિ પણ ઉઘાડવો નહિ, તેથી હમણા દરવાજો ઉઘાડી શકાશે નહિ શત્રુ આવતા હશે તો મારા તાબાના મનુષ્યો તેમને રોકી રાખશે આપ કિલ્લા નીચેના દરવાજા આજળ ઉભા રહો શત્રુઓ આગળ વધી શકે નહિ, તેવો હું બદોખસ્ત કરું છું ’ એ સા-ભળી મહારાજે તેને કહ્યું કે-‘ આજ્ઞા કરનાર હું છું અને દરવાજો ઉઘાડવાની પરવાનગી પણ હુંજ આપું છું હુંજ તમને આજ્ઞા કરું છું, પછી દરવાજો ઉઘા-ડવાની શી અડચણ ? દરવાજો નહિ ઉઘાડો તો તમને શિક્ષા થશે તમે પ્રમા-ણિક નેહર છો. તમારે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુંજ જોઈએ ’ મહારાજે તેને કમકમી આપી કહ્યું છતા પણ કિલ્લેદાર મહારાજો નહિ તેણે ચાતરીતેજ ઉત્તર આપ્યો કે-‘ હવે થોડી રાત્રિ બાકી રહી છે. હું પાછળ આવનારા શત્રુઓનું જોર ચાલવા

દર્શિ નહિ હમણાજ મારા સિપાઇઓને તેમના તરફ મોકલુ છુ ' કિલ્લેદારે મહારાજને રાત્રિને સમયે કિલ્લા બહારજ ઉભા રાખ્યા પ્રાત કાળ થતાજ હવાલ-દાર વગેરે કિલ્લાના અમલદારોએ દરવાજાના તાળા ઉઘાડી, એ હાથ જોડી મહારાજની પ્રાર્થના કરી કે - ' અમે અ-યાથી છીએ રાત્રિનો સમય હોવાથી અમે આપની આજ્ઞાનુ પાલન કર્યું નથી આપની ઇચ્છામા આવે તે સિદ્ધા કરો ' અમલદારોની વર્તણુક જોઈ મહારાજને પૂણું સતોષ થયો આથી તેમને ઇનામો આપી મોટે હોદ્દે ચઢાવ્યા આ પ્રમાણે પોતાની પાછળ કિલ્લાનો સખ બદાખસ્ત રણાની ખાત્રી કર્યા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા

આ સમયે ઔરંગઝેબ આગ્રામાં રહેતો હતો અને તેનો દરબાર પણુ લાજ હતો આથી મહારાજ દિલ્હી ન જતા આગ્રે ગયા મહારાજ શહેર નજીક આવી પહોચ્યાની ખબર મળતાજ ઔરંગઝેબે રામસિંહને અને એક ખીજા હલકા હોદ્દાના અમલદારને શિવાજીમહારાજનો સત્કાર કરવા મોકલ્યા એવા સામાન્ય સર-દારોને સત્કાર કરવા આવેલા જોઈ મહારાજને પોતાનુ અપમાન થયેલુ જણાયુ એ સમયે તો તેમણે અપમાન સહન કર્યું જે મકાન નક્કી કર્યું હતુ, તેમા મહારાજને પોતાના મનુષ્યાસહિત નિવાસ કર્યો બાદશાહની મુલાકાતનો દિવસ નક્કી કરવા તેમણે રામસિંહને મોકલ્યા એ સમયે રામસિંહને તેમણે આગ્રહ-પૂર્વક કહ્યું કે - ' બાદશાહ સાથે મુલાકાત થતી વખતે બન્નેનુ સમાનપણુ જળા-વાઇ રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી ' રામસિંહે તેમને ઉત્તર દીધો કે - ' ઔરંગઝેબ સાવલૌમ બાદશાહ છે તેઓ તમારા જેવા એક નાના રાજાને પોતાના જેટલુ માન આપશે નહિ તેમની સાથે એવી શરત કરવી એ અયોગ્ય છે '

ઔરંગઝેબે મહારાજ અને તેમની સાથે આવેલા મનુષ્યોની સેવાચાકરી કરવાની વ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ પ્રકારે ગપ્પી હતી તેમ છતાં એ સમયે તેમના અત-કરણમા મહારાજ ઉપર વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેમનો નાશ કરવાની છુદ્ધિ સ્ત્રી તેનુ એક કારણુ હતુ એ પ્રસંગે શાહિસ્તખાનની પત્ની દિલ્હીમા હતી તેના અત કરણમા મહારાજ ઉપર અત્યંત દ્રેષ જગૃત હતો, કારણુ કે મહારાજને હાથે-જ તેના પુત્રનો વધ થયો હતો અને તેમણેજ તેના પતિની ફજોતી કરી હતી તે સ્ત્રીએ બાદશાહના જનાનખાનામા હાગવગ ચલાવી, બાદશાહની બેગમે વગેરે સ્ત્રીઓના અત કરણમા શિવાજીમહારાજ ઉપર દ્રેષભાવ ઉત્પન્ન કર્યો અને તેમની મારફતે બાદશાહને વિનંતિ કરી કે - ' શિવાજીમહારાજ આપના તાબામા આવ્યા છે તેમનુ ગૌરવ નહિ કરતા તેમનો વધ કરવો ' એથીજ બાદશાહનુ મન ફરી ગયુ અને મહારાજનો વધ કરવા તૈયાર થયા દરબારના અમીરઉમરાનોએ બાદશાહની એ ઇચ્છા જણવી ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે - ' જહાપનાહની આજ્ઞા ઉપરજ અમારે જીવન અવલખન કરી રહ્યું છે, પરંતુ એ પ્રમાણે વિચાસધાત કરવાથી આપના તાબાના જયસિંહરાજા જેવા બળવાન હિંદુસરદાર સાથે વૈર થશે અને તેઓ બળવો જગાડશે ' એ સાબળી બાદશાહે પોતાનો વિચાર બધ પાડ્યો

રામસિંહે બાદશાહ સાથે સલાહમસલત ચલાવી, તા ૧૨ મી મે સને ૧૬૬૬

૧ મઠ બખર અને પ્રાઇડક્રના આધારે પ્રથમાશ્રિમા મહારાજ દિલ્હી ગયા અમલખુ હુ, ૫૨૭ શાહજહાનના મૃત્યુ પછી ઔરંગઝેબ આગ્રામાં રહેતો હોવાથી મહારાજ આગ્રા ગયા હતા.

ને દિવસે ઔરગઝેબની પચાસમી વર્ષગાંઠ હતી, તે દિવસે મોટા દરબાર ભરાવાનો હતો અને મોટામોટા અમીરઉમરાવો તેને નજરાણુ આપવાને આવવાના હતા એ દિવસે શિવાજીમહારાજને દરબારમા હાવવા, એટલી આજ્ઞા ઔરગઝેબે રામસિંહને ફરમાવી તે દિવસે બાદશાહે બધા દરબાર ભર્યો પ્રમાણિક સરદારોને અને પદાણેને સુદર પોષાક પહેરાવી પોતાના રાજસિંહાસનની પાછળ ઉભાડી તલવારે ઉભા રાખ્યા બાદશાહે બીક હતી કે, 'શિવાજીમહારાજ કંઈ સાધારણુ પુરુષ નથી તે મહાન વીરપુરુષ છે પ્રસંગ આવતા તે પચીસ હાથ સુધી ફલગ મારી શકે છે' આથી બાદશાહે સંજ્ઞ બદોબસ્ત રાખવા સાથે પોતાના આસન પાસે પાંચ શસ્ત્ર તૈયાર રાખ્યા હતા શરીર ઉપર બપ્પર પહેરી તે ઉપર મળ્લીનનો ઝબ્બો પહેર્યો હતો તે દિવસે દરબારમા રાજ્યના સમસ્ત સરદારો અને શેઠશાહુકારો આવ્યા હતા સર્વને મહારાજના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી જનાનખાનાની બેગમો, શાહબદોઓ વગેરે સ્ત્રીઓને પણ મહારાજના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા ધ્રુવિષ્ણ થવાથી તેમને દરબારમા પડદા પાછળ બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

દરબારમા જતી વેળા મહારાજે કેટલાક તેજસ્વી શરવીર ચોદા પોતાની સાથે લીધા હતા, તેમને લઇ તેઓ રામસિંહ સાથે દરબારમા જઇ પહોંચ્યા તેમણે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુરનિસ^૧ કરી બાદશાહના સિંહાસન આગળ નજરાણાની ભેટ કરી રામસિંહે નિયમ પ્રમાણે નજરાણુ લઇ બાદશાહની પાસે મૂક્યું ઔરગઝેબે મહારાજને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા મહારાજે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી બાદશાહે તેમને પોતાના જમણા હાથ તરફ સાધારણુ પકિતાના સરદારો ઉભા હતા ત્યાં જઇ ઉભા રહેવાની ઇશારત કરી રામસિંહે મહારાજને તે સ્થળે ઉભા રાખ્યા મહારાજને નિરપાયે ત્યાં ઉભા રહેવું પડ્યું, પરંતુ ત્યાં ગયા પછી સરદારો સાથે ઉભા નહિ રહેતા મહારાજ પૃથ્વી ઉપર બેસી ગયા અને રામસિંહને પૂછ્યું કે - 'આ અમીરોનો દરબાજો કેટલો છે?' રામસિંહે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે - 'તેઓ પાંચહજારી મનસબદાર છે' એ સાંભળી મહારાજને અતિશય ક્રોધ ચડ્યો તેમણે તેને કહ્યું કે - 'બાદશાહે મને એમના જેવાજ સાધારણુ મનસબદાર ગણ્યો, તેથી માફ અપમાન થયું છે હું તેમની પાકતમાં ઉભો રહેવા પુછી નથી' મહારાજે રામસિંહ પાસે કટાર માગી રે એ જોઇ બાદશાહે ગડબડ થવાનું કારણ પૂછ્યું પાસે ઉભેલા

૧ ચિટ્લીસ લખે છે કે, મહારાજે કુનિસ કરી નહોતી એ પ્રસંગે રામસિંહજી કુરનિસ કરી. રા સબસદ લખે ને કે, મહારાજે પૃથ્વીને હાથ અટકાવી ત્રણ સલામ કરી હતી, પરંતુ તેમણે પહેલી સલામ શ્રી રા કરને, બીજી શ્રી જગદેવાને અને ત્રીજી સાહજીરાજને કરી છે, એવા અર્થ ધાર્યો હતો.

૨ એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, દરબારમા મહારાજને નિરુત્તર જવાની આજ્ઞા થઈ હતી તેમણે દરબારમા કટાર ચામડે માગી તે સમજવું નથી હોવા લખે છે કે, એ અપમાનથી શિવજીમહારાજના અતકરણમાં થયો ખેદ થયો અને તે જ કારણથી મહારાજ મુર્ચ્છિત થયા હતા એ સમયે તેમને સ્નાનગૃહમાં લઇ જવામાં આવ્યા ત્યાં તેમને પવન નાખવાથી તથા માથાપર ગુલાબજળ છાંટવાથી તેઓ સાવચેત થયા એ ઇતિહાસકર્તાની એવી કલ્પના છે કે, દરબારની બળતાં જોઈ મહારાજ બેચેન થયા હતા તે લખે છે કે, મહારાજ

અમીરોએ મહારાજની વાતચિત બાદશાહને કહી સલાહાવી ' બાદશાહ તરતજ અમકાયો અને હવે શિવાજીમહારાજ શુ કરશે, તેની બીક લાગી બાદશાહની છાતી ધડકવા લાગી તેમણે રામસિંહને કહ્યું કે, મહારાજને વિદાયગીરીનું પાન-બીડું આપી તેમના મહાલયમા મૂકી આવો આવતી કાલે પુન મુલાકાત લઇશું એ સાલળી રામસિંહ શિવાજીમહારાજને તેમના મકાનમા લઈ ગયો ?

એ પછી મહારાજને જીર ગઝેબ સાથે પુન મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ; કારણ કે બાદશાહજ તેમને પુન મળવા રાજી નહોતા બાદશાહની ઈચ્છા બલ્કા-થી મહારાજને ઘણી દિલગીરી થઇ અને તેમના અત કરણમા કપટભાવ છે, એવી તેમની ખાત્રી થઈ, એટલુજ નહિ પણ મહારાજને બાદશાહની બીક પણ લાગી. બાદશાહની ઈચ્છા જાણવા માટે તેમણે રામસિંહને તેમની પાસે મોકલ્યો બાદશાહે તેને કહ્યું કે - ' શિવાજીમહારાજને મારા દરબારમા રાખી તેમને મોટા કામો સો-પવાની મારી ઈચ્છા છે દક્ષિણની જગીરોસ બધી તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે તહનાશુ થયું છે એ જગીર તેમણે પોતાના પુત્રના નામથી ચલાવવી અહીં તેમને કરોડો રૂપિયાની કિમતની નવી જગીર અક્ષિત આપીશ પ્રયાસ હજારથી લાખ સિપાઇઓસહિત તેમણે આ પ્રાતમા નિવાસ કરી મોટી ચકાઇઓ કરવી આ દરબારમાજ એમના જેવા શરવીર, ચતુર અને કર્તવ્યદક્ષ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણો-ની કદર થશે '.

બાદશાહનો વિચાર મહારાજને બિલકુલ પસંદ પડ્યો નહિ તેમનો વિચાર શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો અને ઉદાર છે, એમ પણ તેમને જણાયું નહિ બાદશાહ કપટી અને ધૂર્ત છે તથા પોતાને દિલ્લીમા ગુચવી રાખી દક્ષિણનો કારો એકદમ કાઢી નાખ-વાનો તેમનો વિચાર પણ તેઓ સમજી ગયા હતા મહારાજે પોતાના વકીલ રઘુ-નાથપતને બાદશાહ પાસે મોકલી કહાવ્યું કે - 'બાદશાહે મને મોટો અધિકાર આ-પવાની આશા બતાવી અહીં બોલાવ્યો^૩ તે ઉપરથી હું અહીં આવ્યો છું મે

શજ શુદ્ધિમા આ આ ત્યારે તેમણે પોતાને મકાને જવાતું કહ્યું ત્યાં ગયા પછી મહારાજ માઠા જેવા થાળા કરી ગમે તેમ બળડવા લાગ્યા તેઓ મેટથી બેસી પાડી કહેતા કે, 'હું ઝાડો ગરુડના ટાંગામા સપાથો છું તેઓ મારે ખૂનકેમ કરતા નથી ?'

૧ જોગી^૪ લખે છે કે, મહારાજ બાદશાહની મુલાકાતે ગયા તે વખતે તેમણે બાદ-શાહના ગુપ્ત હેતુસ બધી તેમને કપકા આપી કહ્યું કે - 'રાહિસ્તખાનનો વગ તથા મુસ્તની લૂંટના પ્રસંગો ઉપરથી આપને મારી ચોંચતા જણાઈ હશે ' એટલું કહીને તેમણે પોતાનું અજબ પોતાના પેટમા ખોસવા માંડ્યું, પરંતુ પાસેના મનુષ્યોએ તેમનો હાથ પકડી રાખ્યો. બાદશાહે તેમને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે, 'તમારા શરીરને કિંચિત પણ હરકત થશે નહિ. તમે અમાસ તાળામા રહી કદહારની ચકાઇ વખતે અમને મદદ કરજો '.

૨ એક મુસલમાન બખરકર્તા લખે છે કે, બાદશાહે શિવાજીમહારાજને કનામ આપના માટે ઝવેરાત અને હાથી તેવા રાખ્યા હતા, પરંતુ ગરુડ ચવાથી તેમને આવી સકયા નહિ.

૩ મહુસ્સી જણાવે છે કે, શિવાજીમહારાજ મોગલોના દરબારમા જાય તો તેમને બાદશાહના સરદારમંડળમા પ્રવેશ થવાનું આપસર્જા આવરી, એવો કસર કંવાસ આવ્યો.

આપના જે કાર્યો કર્યા છે, તે આપને વિદિતજ છે જ્યસિહરાજ સમક્ષ જે તહનામુ થયું છે, તે પ્રમાણે વર્તવામા હું જરા પણ પાછા હરીશ નહિ આદિલશાહી અને કુતુબશાહી ખાલસા કરવાની બાદશાહની ઇચ્છા છે તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને હું અતઃકરણપૂર્વક સહાય કરીશ દક્ષિણમા આખા સૈન્યને જે મદદ જોઈશે તે આપવા હું તૈયાર છું આ સ્થળે રહીને હું બાદશાહની જે નોકરી બળની શકીશ તેના કરતા મારા સ્વદેશમા રહીને વિશેષ કાર્ય કરી શકીશ, તેથી મને આ સ્થળે રાખવાનો બાદશાહનો વિચાર તેમના કિંવા મારા હિતનો નથી તે ઉપરાંત મને, મારા પુત્રને અને મારા મનુષ્યોને આ દેશની હવા માફક આવતી નથી, તેથી મને મારા મનુષ્યોસહિત દક્ષિણમા પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપવી

મહારાજની એ પ્રાર્થના સાલળી બાદશાહે કોઈ પ્રકારનો યોક્કસ ઉત્તર આપ્યો નહિ મહારાજને દિલ્હીદરબારમા રાખવાથી તેમના તરફથી દક્ષિણમા જે ત્રાસ થાય છે, તે એકદમ બંધ થઈ જશે અને પોતાનો ઉદ્દેશ સહેલાઈથી પાર પડશે, એવું બાદશાહના મનમા હતું તેમને દિલ્હીમા રાખવાથી તેઓ કોઈક વખત પણ પોતાના સંપૂર્ણ તાબેદાર થશે એવી બાદશાહને ખાત્રી હતી ખરૂં જોતા આ સમયે મહારાજ બાદશાહના તાબામા આવેલા હાવાથી તેમનો નાશ કરવાની તેમને ઉત્તમ સંધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ જ્યસિહ રાજાએ મધ્યસ્થ થઈ તહનામુ કરેલું હોવાથી તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાની બાદશાહની હિમત ચાલી નહિ તેમજ એવા શરવીર અને તેજસ્વી પુરુષનો બનતે પ્રથમે યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાનો પણ તેમનો વિચાર હોવો જોઈએ બાદશાહે રામસિંહદારા મહારાજને પોતાના દરબારમા રહેવાની અનેક લાલચો બતાવી, પરંતુ તેમણે તેમની માગણી સ્વીકારી નહિ

બંદરખાન^૨ નામક એક અમીર ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા હતી તે શાહિસ્તખાનનો સાથો થતો હતો તેણે બાદશાહને સલાહ આપી કે - 'શિવાજીમહારાજ સામેપચારવડે મોગલ દરબારની સરદારી સ્વીકારતા નથી ત્યારે તેમને હાથ બતાવી આપના તાબામા રાખવા તેમને અહીંથી જવા દેવા નહિ' અમીરની સલાહ બાદશાહને પસંદ પડવાથી તેમણે તે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ બંદરખાનની મુલાકાતે ગયા અને તેને કહ્યું કે - 'તમારા

હતો પણ એ કસાર બાદશાહે પાળ્યો નહિ અને મહારાજના આગ્રહી યજ્ઞ અવશે ત્યારે તેમને મોગલોના દક્ષિણ પ્રાંતના મુખેદાર નિમવામા આવશે એવું જ્યસિંહે તેમને અભય-વચન આપેલું હતું, પણ ખાહીખાન જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે થયેલા કસાર જ્યસિંહ જાન્યે બાદશાહને જણાવેલા ન હતા

૧ મુસલમાન બખરકર્તા લખે છે કે, મહારાજના દરબાર કરવા આવેલી બનાન-ખાનની સ્ત્રીઓમા નિસાબેગમ નામક બાદશાહની એક પુત્રી હતી તેણે મહારાજની કીર્તિ અને ષરાફમ અગાઉથીજ સાબળ્યા હતા આ સમયે તેમણે સ્વરૂપ અને તેજ તથા સ્વાધિમાન અને વીરપુરુષ એવું આચરણ પ્રત્યક્ષ જોઈને નિસાબેગમ મહારાજ ઉપર મોહ પામી હતી તેણે પોતાના પિતાને આગ્રહ કરી મહારાજને સ્વદેશજવાની પરવાનગી આપાવી, તેમજ તેમના અતઃકરણપૂર્વક મહારાજના બંધી દુષ્ટ વિકારો મટી નેખાયા

૨ પ્રો. સરમર જણાવે છે કે જે બાદશાહનો વચ્ચે હતો

ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા છે અને વચન આપ્યું છે તે પ્રમાણે બાદશાહ પાસેથી બક્ષિસ વગેરે અપાવી દક્ષિણુમા મોકલવાનો યશ પ્રાપ્ત કરે ' મહારાજની પ્રાર્થનાનો કપડી ખાને ઉપરચોટિયો ઉત્તર આપ્યો મહારાજ સાથે ખાન વાતચિત કરતા હતા, તે સમયે તેની પત્નીએ જનનખાનામાંથી ગુપ્તરીતે કઢાવી મોકલ્યું કે - ' શિવાજીમહારાજ સાથે વધારે વખત વાતચિત કરવી યોગ્ય નથી તેમને સત્વર રજા આપો તેઓ કંઈ વખતે શુ કરશે તેનો નિયમ નથી ' એ સૂચના મળતાજ ખાને મહારાજને પાનખીડુ આપી વિદાય કર્યા આ વજર પોતાનું કશું માનતો નથી એવું જોએ ત્યારે પોતાને બાદશાહ સાથે કંઈક મસલત કરવી છે, મારે એકાત મુલાકાતનો લાભ આપવો, એવી તેમણે અરજ કરી, પરંતુ શાહિસ્તખાને બહુરખાનને એક એવો પત્ર લખ્યો હતો કે, શિવાજી બહુજ ઢોંગી માણસ છે, તેની સાથે એકાત મુલાકાત લેવાનું સાહસ કરીને બાદશાહે પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવો નહિ આ પત્ર બાદશાહને બતાવીને તે વજરે તેને એવી સૂચના કરી કે, ફરીથી શિવાજીની મુલાકાત તેણે લેવી નહિ ખર જોતા આ સૂચનાની બાદશાહને જરાપણ આવશ્યકતા ન હતી અશ્રુલખખાનનો વધ અને શાહિસ્તખાનની થયેલી દશા જોઈ ગએ અને માલુમ હતી એટલે જોઈ ગએ જોવા કપડી અને ધૂર્ત બાદશાહ શિવાજીમહારાજ ઉપર વિશ્વાસ મૂકે એ શક્ય નહોતું તેથી તેણે શિવાજીની અરજ ઉપર કશુંજ ખ્યાન આપ્યું નહિ

જોઈ ગએ મહારાજને લાગ બતાવી તેમને પોતાની માગણીને અનુકૂળ કરવાની ઇચ્છાથી શહેરના કેાટવાળ પોલીસખાનને હુકમ કર્યો કે - ' પાચહજ્જર સિપાઇઓસહિત, શિવાજીમહારાજની હવેલીને ઘેરા નાખવો કેાઈ પણ મનુષ્યને અમારી પરવાનગી સિવાય હવેલીની અદર કે બહાર જવા દેવો નહિ સિવાજીમહારાજને ક્યાંય પણ જવું હોય તો તેમની સાથે આપણા સિપાઇઓનો સખ પહેરો રાખવો ' એવો સખ બહોબસ્ત જોઈ શિવાજીમહારાજે રામસિંહદારા બાદશાહને કહાવ્યું કે - 'તમારી તામેદારી સ્વીકારી હું દક્ષિણ હસ્તગત કરી આપવા તૈયાર થયો; છતાં તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી, તેમજ મને દક્ષિણુમા જવાની આપના તરફથી પરવાનગી મળતી નથી, તેથી બાદશાહની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમની સરદારી સ્વીકારી અહીંજ નિવાસ કરવાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે ' એ સાબળી બાદશાહે રામસિંહને કહ્યું કે - ' શિવાજીમહારાજનું અત કરણ શુદ્ધ જણ્યુંતું નથી બાદશાહી નોકરી સ્વીકારવાનું કહાવ્યું તે તેમણે કબૂલ કર્યું નહિ; તેથી મારે એવો બહોબસ્ત કરવો પડ્યો તેમના અત કરણમાંથી અમારાસ બધીનો વિરહભાવ નીકળી જઈ હૃદય શુદ્ધ થતા સુધી તેમના ઉપર એવીજ સખ દેખરેખ રાખવામાં આવશે જયસિંહ રાજાએ અને દિલ્લેરખાને મધ્યસ્થ રહીને તહનામુ કર્યું છે તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું તેમને શિક્ષા કરવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી તમે જેમ અમારા વિશ્વાસુ સરદાર છો, તેમજ શિવાજીમહારાજ પણ અમારા વિશ્વાસુ સરદાર થઈ અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે શુદ્ધ અત કરણથી વર્તે એવી ગોઠવણ કરો એટલે સૌ સાંડે થશે '

રામાસહે બાદશાહની માગણી મહારાજને કહી સભળાવી, તે સાભળતાજ મહારાજ નિરાશ થયા મહારાજના મકાનની આસપાસ બાદશાહના સિપાઇઓનો ચોકીપહેરો બેઠો હતો મહારાજ તેમાથી મુક્ત થવાના વિચારો કરવા લાગ્યા થનુઓને કિવા પોતાના મનુષ્યોને ગભરાટના ચિન્હો જણાવ્યા વગર આવી પહેલા સંકટમાથી મુક્ત થવાની તેમણે અભયબીભરેલી યુક્તિ શોધી કહાડી તેમણે વિચાર્યું કે - 'પ્રથમ મારી સાથે આવેલા મનુષ્યો થનુના તાબામાથી મુક્ત થઇ બાદશાહી હૃદયાર નીકળી જશે તો મને તેમની ચિંતા ઓછી થશે અને પાછળથી હું પણ નિર્વિઘ્નપણે મુક્ત થઇ શકીશ ' એમ ધારી મહારાજે બાદશાહને કહાવ્યું કે - 'મારી સાથે આવેલા મનુષ્યોને ઉત્તર દેશના હવાપાણી અનુકૂળ થતા નથી તેઓ વાર-વાર માદા પડે છે, તેથી તેમને સ્વદેશમા જવાની પરવાનગી આપવી મને જોટલા મનુષ્યોની જરૂર પડશે, તેટલા મનુષ્યો હું રહેવા દઇશ એમ થવાથી સરકારને નિરર્થક ખર્ચ થતો બચી જશે ' બાદશાહને તેમનો એ વિચાર પસંદ પડ્યો તેમણે મહારાજના મનુષ્યોને સ્વદેશ જવાનો પરવાનો આપ્યો તેમણે થોડાક સિપાઇઓ તથા થોડાક કારકૂનો પોતાની પાને રાખી બીજા મનુષ્યોને સ્વદેશ મોકલ્યા તેઓ મહારાજને થનુના તાબામા રહેવા દઇ સ્વદેશ જવા રાજી નહોતા મહારાજે તેમને સમજાવી આશ્વાસન આપ્યું કે - 'તમે મારે માટે ચિંતા કરશો નહિ થનુના તાબા-માથી મુક્ત થઇ હું સત્વર આવી પહોંચીશ તમે ખુશીથી સ્વદેશ જાઓ તમે અહીં રહેશો તો મારી યુક્તિમા હું સફળ થઇશ નહિ ' વિશ્વાસુ અને સ્વામિનિષ્ઠ મનુષ્યો મહારાજને લાજ રહેવા દઇ સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા

આ બાજુ ઔરંગઝેબે જયસિંહ રાજાને પત્ર લખીને પૂછાવ્યું કે તેમણે મહારાજને શા શા અભિવચનો આપેલા છે તેના ઉત્તરમા જયસિંહે લખી જણાવ્યું કે પુર દરના થયેલા કરાર સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના કરાર મહારાજની સાથે થયા નથી, પરંતુ જ્યારે મહારાજના બંદિવાન થવાના સમાચાર તેના સાભળવા-મા આવ્યા ત્યારે તે બહુ મોટા વિચારમા પડ્યો અને મહારાજને જે જે વચન આપેલા હતા તે હવે ખોટા પડવાનો સમય આવ્યો છે, એમ જોઇને તે ધણેજ ખિન્ન થયો તેણે બાદશાહને વારવાર પત્રો લખીને એવી વિનંતિ કરી કે જો શિવાજીના પ્રાણને કંઈ પણ નુકસાન થશે તો તેનું પરિણામ સાફ આવશે નહિ બાદશાહના એક મોટા સરદારે આપેલા વચનો ખોટા પડશે અને અમારા ઉપર ફરીથી કોઇ બીલકુલ વિશ્વાસ મૂકશે નહિ એવી રીતે કરવાથી અમારી બેઆબરૂ થશે શિવાજીમહારાજનો પ્રાણ લીધા છતા પણ તેના રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો ઉત્તમ છે કે, તે અમારા હાથમા આવવું લગભગ અશક્ય છે તેનો નાશ કરવા કરતા તેને આપણા મિત્ર બનાવીને રાખવાથી દક્ષિણમા આપના રાજ્યનો વિસ્તાર વધવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે આવી મતભજનો કામગીરી બાદશાહને મળ્યા છતા તે જાતે મહાકપટી હોવાથી શિવાજીમહારાજને દક્ષિણમા જવાની રજા આપવાનું તેણે ખોજાને નાખ્યું; એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત એનું કહેવાય છે કે, શિવાજી-થી નાસીને દક્ષિણમા જવાય નહિ, એટલા માટે તેને અફઘાનિસ્તાનમા મોકલી

દેવાનો વિચાર પણ તેણે કર્યો હતો; પરંતુ જ્યસિહરાજ અને તેના જેવા ખીળ મોટા રાજપૂત સરદારોને એ વાત પસંદ નહિ આવે એમ જાણીને એ વિચાર પડતો મૂક્યો હતો. બાદશાહે રામસિંહને એવું સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે, મહારાજને બરો-બર અટકમા રાખવાની સર્વ જવાબદારી તેને માથે છે, પરંતુ આ જવાબદારી કપટ-ભરેલી છે, એવું જ્યસિંહને લાગવાથી હરેક ઉપાયે તે જવાબદારીમાંથી છૂટી જવાનું તેણે રામસિંહને લખી જણાવ્યું હતું. પછી દક્ષિણની સ્વારીમા પોતે જાતે જવું, એવો બાદશાહે નિર્ણય કર્યો ત્યારે જ્યસિંહરાજ અને તેને લખી જણાવ્યું કે - “આપની દક્ષિણની સ્વારી યશસ્વી થવાનો સભવ અત્યારે ધણેજ ઓછો છે. માટે આવે પ્રસંગે શિવાજીમહારાજને દક્ષિણમાં ખીલકુલ આવવા દેશો નહિ અને જો આવવા દેશો તો આપને અહીંની સ્વારીમાં અપયશ મળવાનો પૂરેપૂરો સભવ છે, છતાં પણ તેના જીવને તો જરા પણ આચ્છ આવવા દેશો નહિ જો તેનો પ્રાણપાત કરશો તો તેના લોકો વિક્રી જશે અને જપ્તને આદિલશાહને મળી જશે. એમ થવાથી આપણું નાહક ધણું નુકસાન થશે તે ઉપરાંત શિવાજીને એવી રીતે કેદમાં રાખજો કે તે છૂટીને તરતજ સ્વદેશ આવશે, એવી તેના લોકોને આશા બધાય.”^૧

પોતાના મનુષ્યોને વિદાય કર્યા પછી મહારાજે બાદશાહને કહાવ્યું કે - “મારે આપના દરબારમાં નોકરી કરવાની હોવાથી અહીંના અમીરઉમરાવો સાથે મારો પરિચય થવાની જરૂર છે. અવકાશ મળતા હું તેમની મુલાકાત લઈ શકું, એવી મને પરવાનગી આપવી.” બાદશાહે મહારાજની માગણી સ્વીકારી તેઓ રામસિંહને સાથે લઈ અમીરઉમરાવોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા. મહારાજનું સંભાષણ અતિ મોહક અને મધુર હોવાથી મોગલ સરદારોનો રોહ સપાદન કરવામાં તેમને વિલંબ થયો નહિ. સરદારો સાથે વાતચિત કરતી વખત મહારાજ કહેતા કે - “અમાણિકપણે બાદશાહની નોકરી કરીને શાખાશી તથા ઉચી પદવી મેળવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.” મહારાજનું કહેવું સરદારો સત્ય માનતા અને તેમની સાથે મિત્ર-લાવથી વર્તતા. તેમનું એ કથન બાદશાહ પણ વારંવાર સાંભળતા હોવાથી તેમને પણ સતોષ થતો હતો.

થોડાં દિવસ પછી મહારાજે ગુરુવારનું વ્રત ઉજવવાનું બહાનું કાઢ્યું એ વ્રત-નિમિત્ત તેમણે મોટો આનંદોત્સવ કરવાની ગોઠવણ કરી અને પોતાના મિત્ર અમીરઉમરાવોને ત્યાં મેવામિહાષ મોકલવાનું સારું કયું મેવામિહાષ લાવવા લઈ જવા માટે તેમણે વાસની મોટી મોટી દશ પેટીઓ તૈયાર કરાવી તેમાં મિહાષ લગ્યાં પછી તે એટલી વજનદાર થઈ જતી કે, તેને દોરડા બાધી વચમાં વાસ નાખી

એ માથુંસો ઉઠાડી લઈ જતા પેટીઓમાં મિહાષ ભરી સરદારોને ધેર લઈ જતી વખત દરવાજા પાસે ઉભેલા પ્રહેરગીર સિપાઈઓ પેટીઓ ઉઘડાવી તપાસતા અને મિહાષ જોયા પછી આગળ પસાર થવા દેતા એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ગુરુવારે મિહાષ-ભરેલી પેટીઓ સરદારોને ધેર મોકલવાનો રિવાજ હોવાથી પ્રહેરગીર સિપાઈઓ સર્વ પેટીઓ ઉઘાડી તપાસતા નહોતા. તેઓ એક જ પેટી ઉઘાડી તપાસતા પછી બાકીની

બધી પેટીઓ વગર તપાસ્યે પસાર થવા દેતા મહારાજે ચોક્કીપહેરા ઉપરના સિંચાણોને વખતોવખત ધનામ આપી ખુશી રાખ્યા હતા તેઓ તેમને પોતાની પાસે બોલાવતા, તેમની સાથે અતિ પ્રેમાળપણે સંભાષણ કરતા, તેમના સુખદુઃખની વાત સાંજળતા અને મોકળેહાથે તેમને જોઈતી મદદ કરતા તેમજ તેમના ઉપરિ અમલદારો સાથે બાદશાહસંબધી સ્વામીભક્ત દર્શાવતા તેમણે એવું મધુર વર્તન હોવાથી બાદશાહના નોકરો મહારાજ ઉપર મમતા રાખતા, તેમના કાર્ય તરફ અવિશ્વાસ દર્શાવતા નહિ

મહારાજે બાદશાહના તાબામાંથી મુક્ત થવાની જે યોજના રચી હતી, તેમાં સફળ થવાનો સંભવ જણાયાથી તેમણે પોતાની સાથેના મનુષ્યોને ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાની બલામાંજ કરી કેાઇએ હવા માફક નહિ આવવાનું અને કેાઇએ માદા પડવાનું તેમજ કેાઇએ નોકરી કરવામાં ઉપરિ અમલદારોના ત્રાસ પડવાનું બહાનું કાઢ્યું એ પ્રમાણે ધણીએ કાઢેને કાઢ બહાના બતાવી બાદશાહની નોકરી છોડી શાહી પરવાના મેળવી સ્વદેશ ચાલ્યા ગયા તેમાંના કેટલાકને મહારાજે એક ચોક્કસ સ્થળે પોતાની વાટ જોતા બેસવાની આજ્ઞા કરી પોતાની પાસેના મનુષ્યોને વિદાય કર્યા પછી મહારાજે બાદશાહના નોકરોને પોતાની હુજુરમાં નિમ્યા મહારાજ પાસે જ તે પુત્ર સંભાળ, હરિશ્ચંદ્ર અને બીજાં એક નોકર રચી હતો પોતાના સર્વ મનુષ્યો ચાલ્યા ગયા પછી મહારાજે મદવાડનું બહાનું કાઢ્યું વૈદોને બોલાવી ઔષધોપચાર કરવા માડ્યા. તેમણે સર્વને આજ્ઞા કરી કે—“મારે શરીર સાડે નથી. મારી પાસે કેાઇએ વાર વાર આવવું નહિ કાર્ણ કામ હોય તો મને વેગળેથીજ કહેવું” એવો બદબાસ્ત રાખી થોડા દિવસ વીતાડ્યા થોડા દિવસ પછી શરીર તફન સ્વસ્થ થયાનું બહાનું બતાવી મહારાજે વૈદોને અને અમીરજિમરાવોને ખુશાલી-દાખલ મેવામિદાઇ મોકલવાનું શરૂ કર્યું બ્રાહ્મણોને અને ગરીબગુરુઓને પુષ્કળ દાન-ધર્મ કરવા લાગ્યા મરજીદોમાં રહેતા ફકીરોને ખેરાત આપવા માટે મેવામિદાઇની પેટીઓ મોકલવા લાગ્યા એ પ્રમાણે હમેશા દાનધર્મ ચાલતું હતું એક દિવસ સંખ્યાસમયે ચાર પાંચ પેટીઓ તૈયાર કરાવી તેમાંની એક પેટીમાં શિવાજી મહારાજ બેઠા અને બીજામાં સંભાળ મહારાજને બેસાડ્યા બધી પેટીઓ મળુરોને માથે ઉઠાવી શહેરબહારની મસ્જિદ તરફ જવાની આજ્ઞા ફરમાવી ચોક્કી પ્રાજ્ઞા આવતા પહેરેથી પેટીઓ જોવાની માગણી કરી તેઓએ મેવામિદાઇવાળા એક બે પેટીઓ તપાસ્યા પછી બીજી પેટીઓ વગર તપાસે પસાર થવા દીધી બધી પેટીઓ શહેર બહાર ગયા પછી મહારાજ અને સંભાળવાળા પેટીઓ વેગળે ચો-લાવી. તેઓ બંને બહાર નીકળી દૂર ચાલ્યા ગયા એ પ્રમાણે મહારાજ યતુના તાબામાંથી મુક્ત થઇ પોતાના મનુષ્યોને જાણ મળ્યા ૨

૧ એક બખ્તશાહ સખ્તુ ઉ કે, બે મિદાઈમયુસના બ્રાહ્મણોને અને ફકીરોને વહેંચવા મોકલવાનું બહાનું કાઢ્યું હતું

૨ જુદેલા લોકો ઉ કે, શિવાજીમહારાજે પ્રત્યેક ગુરુવારે ગરબગરબને મેવામિદાઈ વહેંચવાને વિધાન કર્યું હતો. તેથી તે કિસ્સે તેમના કાર આખા હાલો અસીબ બિહારો

મહારાજ પોતાની હવેલીમાંથી બહાર નીકળ્યા ૧ વખતે હિરોજી ફર્નિચ પોતાની પથારીમાં પોતાનો પોષાક પહેરી સવાનું કશું તેમજ લાજ જોધને મહારાજની પાછળજ નાસી આવવાની તેને સૂચના આપી વિશ્વાસુ સેવકે તેમ કરવા કબૂલ કર્યું તેમણે કહ્યું - ' મહારાજ ' આપ નિશ્ચિતજીવે બહાર નીકળી જશે મારા ઉપર ગમે તેવો ભય કર પ્રસંગ આવી પડશે તોપણ હું પાછો હરીશ નહિ આપની કૃપાથી હું પણ યુક્ત થઈશ ' હિરોજી મહારાજની પથારીમાં સ્પર્શરશો તેણે પોતાના શરીર ઉપર ચાદર ઓઢી લીધી એક હાથમાં મહારાજની વીર પહેરી હતી એ હાથ ફક્ત ઉઘાડો રાખ્યો અને એક છોકરાને પગ દાખવા બેસડ્યો એ પ્રમાણે આખી રાત વીતાડી પ્રાતઃકાળ થયો ચાર થડી દિવસ ચડ્યે છતાં પણ મહારાજનો ઓરડો ઉઘડ્યો નહોતો, તેથી પહેરેગીરે દાર નજીક આજી છોકરાને પૂછ્યું કે - ' મહારાજ હજીયુધી કેમ ઉઘે છે ? ' છોકરાને અગાઉથીજ સિખની રાખ્યું હતું તેણે ઉત્તર આપ્યો કે - ' આજે મહારાજનું માથું બહુ દુર્ગ છે ' એ સાંભળી પહેરેગીર ચાલ્યો ગયો થોડા વખત પછી હિરોજી પોતાના વસ્ત્ર પહેરી છોકરાસહિત બહાર નીકળ્યો અને બહાર ઉભેલા નોકરો તથા હજીરીઆ કહ્યું કે - ' મહારાજની પ્રકૃતિ ગઈ રાતથી ધણી બગરી છે હમણા તેમને નિદ્રા આવે છે કેમકે ગડબડ કરવી નહિ અને ઓરડામાં પ્રવેશ કરવો નહિ હું વેઠને ઘેર ઔષધ લેવા જઉં છું ' હિરોજી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો થોડીપરના પહેરેગીરે તેને મહારાજ હજીયુધી નિદ્રા લેતા હતા તેનું કાગળ પૂછ્યું મહારાજની પ્રકૃતિ આજ વિશેષ ખરાબ હોવાથી પોતે ઔષધ લેવા જવાનું જણાવી હિરોજી ઉતાવળે પગ આગળ ચાલ્યો ગયો તેણે રામચિંહ પામે જઈ મહારાજ ગુમરીતે સુખરૂપ સ્વદેશ ગયાના નમાચાર કહ્યા અને પોતે પણ સ્વદેશ ચાલ્યો ગયો

શિવાજીમહારાજ, દિલ્હી શહેર બહાર નીકળ્યા પછી તેમને માટે વેગળે એ સ્થળે થોડો તૈયાર રાખ્યો હતો તેપર સ્વાર થઈ, સલાજીને આગળ બેસાડી થોડો પૂરપાટ દોડાની મૂક્યો અને પોતાના કારકુનો વગેરે જે ગામમાં તેમને વાટ જોતા ઉભા હતા ત્યાં તેઓ જઈ પહોંચ્યા ૨ પોતાના મનુષ્યોને મળ્યા પછી

લેખા થતા હતા એ સર્વને મિઠાઈ પૂરી પાડવા માટે સુખડીઆની ફૂકાને સખ્યાબધ વાસના થોડા કડિયા મોકલવામાં આવતા એમાંના જે કડિયામાં ભરાઈ મહારાજ અને સલાજી નાસી ગયા હતા એક સુસજ્જમાન અખરકતોએ લખ્યું છે કે, બ્રાહ્મણોને કાન કરવા માટે મહારાજને ત્રણ ઉત્તમ થોડા બરીદી શહેર બહાર મોકલ્યા હતા અને ત્યાંથી તેમણે થોડા ગાઉ વેગળે લઈ જઈ સળ્ગ કરવાની મોકલણ કરી હતી આલમગીરનામાં નામક અખરમા લખ્યું છે કે, જયસિંહ રાજાએ શિવાજીમહારાજને નજરકેદમાં રાખ્યાની ખાત બહારી ત્યારે તેમણે ચારગઢેબને પત્ર લખી તેમના એ કાર્ય માટે ઠપકો આપ્યો હતો. એ ઠપકાને લીધે ચારગઢેબે મહારાજની હવેલી પાસેનો થોડો હરો કઢાડી નાખ્યો હતો.

૧ જુદેલા કહે છે કે, સલાજીને થોડાપર બેસાડી શિવાજીમહારાજ થોડાની લગામ આધી મથુરા તરફ ગયા હતા

૨ રાધરીની અખરમા લખ્યું છે કે, શહેર બહાર એક હરિજી કુંભાર રહેતો હતો.

કથે માર્ગે ઘડને સ્વદેશ જવું તે નહીં કર્યું; ત્યાથી સીધે રસ્તે સ્વદેશ જવાનું સરક્ષિત નહોતું. ચારે તરફ બાદશાહના માણસો મહારાજને શોધતા ફરતા હોવાથી પુનઃ યતુના હાથમા સપડાવાની બીતિ હતી, તેથી તેમની સાથેના કેટલાક મનુષ્યોને પહેરવેશ બદલી સ્વદેશ જવાનું કહ્યું અને પોતાની સાથે માત્ર ચાર પાત્ર કારકુનો તથા બે ત્રણ હજુરીઆ રહેવા દીધા. મહારાજે સાધુનો વેપ ખારણું કરી ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેઓ પ્રથમ વારાણસી ગયા ત્યાથી મથુરા ગયા ત્યા તેમના ઓળખીતા મોરો ત્રિભળ પિત્રજેનો સાળો કૃષ્ણાશ્વપત, કાશીપત અને વિસાશ્વપત નામક બધુઓ મળ્યા. મહારાજે તેમને પોતાનું સર્વ વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું અને સંભાળને તેમની પાસે રાખવાની માગણી કરી તે તેમણે પુશીથી કબ્જા કર્યું. મહારાજે તેમને કહ્યું કે - 'સ્વદેશ જઈ પહોંચ્યા પછી હું તમને પત્ર લખીશ, તે પત્ર મળ્યા પછી તમે તમારે સમસ્ત કુટુંબ તથા સંભાળને લઈ મારા રાજ્યમા આવજો ત્યાં આવ્યા પછી હું તમારે કલ્યાણ કરીશ.' એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે ત્રણ બધુમાથી કૃષ્ણાશ્વપતને તીર્થયાત્રા કરવા પોતાની સાથે લીધા. એ સ્થળે મહારાજ દાદી, મૂઠ અને ચોટલી કઢાવી નાખી પૂરેપૂરા સાધુ જેવા બન્યા હતા.

મથુરામા નિવાસ કર્યો તે સમયે શિવાજીમહારાજ નિત્ય નદીમા સ્નાન કરવા જતા હતા એક દિવસ નદીને ઓવારો જોઈ મહારાજે કૃષ્ણાશ્વને કહ્યું કે - 'આવું મોટું તીર્થ હોવા છતાં ઓવારાની વ્યવસ્થા જોઈએ તેવી થઈ નથી.' તેમણે ઓવારાની બનાવટપર ટીકા કરી અને તે કેવી રીતે બાંધવો જોઈએ, તે પશ્ચ સમજાવ્યું. એ ચર્ચા સંભળી પાસે ઉભેલા એક ચોખાએ કહ્યું - 'તમે ઇમારતનું કામ સારી પેઠે જાણો છો, તમે સાધુ નથી કેાઇ વેશધારી છો.' કૃષ્ણાશ્વપતે તરતજ ચોખાનો હાથ દબાવી ચૂપ રહેવા કહ્યું અને તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પોતાની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા લીધા, સ્વદેશ આવ્યા પછી મહારાજે તે ચોખાને નિમણુંક કરી આપી.

હિરોજી ફરંદે તેની સાથે મસલત કરી હતી મહારાજ રહેર બહાર નિકળ્યા પછી કુલાને ઘેર ગયા અને ત્યાં પહેરવેશ બદલી એક મહિના સુધી સતાઈ રહ્યા. મોરબહેને તેમની શોધ કર્યા માટે ચારે દિશામા મનુષ્યો દોડાવ્યા, પણ તેઓ નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા ત્યાર પછી મહારાજ સાધુનો વેશ ખારણું કરી તીર્થયાત્રા કરવા ગયા. 'ઓર્મી' લખે છે કે, રાહેરના એક છેડા તરફ યતુના નદીને કિનારે મહારાજને પેલે પાર લઈ જવા માટે એક હોડી તૈયાર રાખી હતી તેમા બેસી મહારાજ પેલે પાર ગયા હોડીવાયાને ચોક્કસ દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે, 'તે બોરબહેન પાસે જઈ કહી આવજો કે, હું શિવાજીમહારાજને નદીને પેલે પાર મૂકી આવ્યો છું.' મહારાજ પેલે પાર ગયા પછી દોડતે ધોડે કિનારેથી નીચાણના પ્રદેશમા આવ્યા ગયા. અને ત્યાંથી પાછા કિનારાના ઉંચા પ્રદેશ ઉપર આવી, આડે માર્ગે હું ગરફતરડામા થઈ સીધે રસ્તે થઈ સ્વદેશ તરફ ગયા.

૧ રાચરીની બખરમા લખ્યું છે કે, કાશીમા નાનાજી વિશ્વાસરાવ નામક એક મનુષ્ય હતો સંભાળને તેને ઘેર રાખ્યા, કારણ કે તેમને નાસાનાસ કરવી પડતી હોવાથી સંભાળ વારવાર માંડ પડતા હતા. પોતે અને સંભાળ સુખમય સ્વદેશ પહોંચ્યા પછી મહારાજે એ બાંધકુને વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો હતો.

વાચકે 'આવો શિવાજીમહારાજના નાસી ગયા પછી દિલ્હીમાં શુ બન્યું' તે તપાસીએ ચોક્કસપરના સિપાઇઓના જાણવામાં આવ્યું કે, મહારાજના મનુષ્યો જાણતા નથી તેમની પ્રકૃતિ સારી નથી તેથી દવા લેવા જવાનું તેમના એક જાણસે બહાર જતી વખતે કહ્યું હતું, પરંતુ તે અભાગિપર્યત પાછો ફર્યો નથી. મહારાજના ઓરડામાંથી કોઇ બહાર જતુઆવતુ જણાતુ નથી એમ જાણી પહેરેગીરે મહારાજના સખનગૃહના દ્વાર પાસે જઈ ઓરડામાં ડોહીકે કપડું એટલે પલ્લ ગપર મહારાજને તેમજ તેમની પાસેના નોકરોને દોડા નહિ એ જોઇ તેઓ અભરાયા અને પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા આસપાસ દોડી જઈ મહારાજની તપાસ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમને મહારાજ કિંવા તેમની પાસેના મનુષ્યોના પત્તો લાગ્યો નહિ બાદશાહના જે નોકર મહારાજની હુકુમમાં હતા તેમને પૂછતા ઉત્તર મળ્યો કે - 'મહારાજ આ ઓરડામાં સૂતા હતા અને એક છોકરો તેમના પગ આપતો હતો, એટલુંજ અને સવારે જોયું છે ત્યાર પછી ઓરડામાંથી તેઓ ક્યારે બહાર નીકળ્યા અને ક્યા ચાલ્યા ગયા, તે અને જાણતા નથી' પહેરેગીરેએ ચોલાદખાનને સર્વ વૃત્તાન્ત જણાવ્યો પોલાદખાન ગભરાયો અને દોડતો બાદશાહ પાસે જઈ તેમને શિવાજીમહારાજના નાસી ગયાના સમાચાર નિવેદન કર્યા તેણે બાદશાહને કહ્યું - 'આપણા પહેરેગીરે અતિશય વિશ્વાસુ અને ચતુર હોવા છતાં તેમને થાપ આપી શિવાજી અદસ્ય થયા છે તેમને લાગ્યું આપી નાસી જવાય એવું છેજ નહિ, માટે કા તો શિવાજી પૃથ્વીમાં સતાર્ધ ગયા હશે કિંવા આકાશમાં ઉડી ગયા હશે' આપણા સિપાઇઓ રાતદિવસ તેમની હવેલીની આસપાસ પહેરે ભરે છે, છતાં શિવાજી નાસી ગયા, તેથી અનુમાન થાય છે કે તેઓ જાનુવિદ્યા શિખ્યા હશે એમાં મારા સિપાઇઓની જરા પણ બૂલ કે ખેદરકારી નથી' એ સમાચાર સાંભળતાજ બાદશાહને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું. પોલાદખાન વિશ્વાસુ સરદાર હતો બાદશાહ જાણતા હતા કે, તેણે ચોક્કસપહેરાપર ખાસ વિશ્વાસુ સિપાઇઓ નિમ્યા છે, છતાં પણ તેમને કાઢવાળ ઉપર ઘણીજ કોષ ચઢ્યો શિવાજી-મહારાજને શોધવા માટે બાદશાહે ચારે દિશામાં ઘોડેસ્વારો મોકલ્યા તેમણે પ્રત્યેક પ્રાંતના સુખેદાર અને તાલુકદારને પત્ર લખાવી મોકલ્યા કે - "શિવાજીમહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદમાં હતા ત્યાંથી નાસી ગયા છે તેઓ કોઈની પણ હદમાંથી પસાર થતા જણાય તો તેમને કેદ પકડી એકદમ બાદશાહની હજુરમાં મોકલી દેવા" બાદશાહે જ્યસિહને પત્ર લખાવી મોકલ્યો કે - 'શિવાજીમહારાજના જે સરદારને તમારા લશ્કરમાં મદદ માટે રાખ્યો છે, તેને પકડી અમારા દરબારમાં મોકલી દેવો, જે પક્ષી અમારા પિંજરામાંથી ઉડી ગયું છે તેને પકડવાની વિશેષ કાળજી રાખવી; અને તે પોતાના સ્થળમાં જઈ પુનઃ ધાંધલ મચાવે નહિ, એવી એકવચ્ચ કરવી'

મહારાજ નિશ્ચિતપણે શહેર બહાર નીકળ્યા ગયા પછી હિરોજી ફરજદે રામસિંહને સર્વ હકીકત વિદિત કરી તેજ સમયે રામસિંહ બાદશાહ પાસે જઈ તેમને જણાવ્યું કે - 'મારા પિતાએ મારી મારફતે શિવાજીમહારાજને આપનાર અભારમાં

મોકલ્યા હતા, પરંતુ આપ નામદારે, તેમની સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે વર્તન નહિ ચલાવતા તેમને નજરકેદમાં રાખ્યા હતા હવે અમારે માથેથી તેમના સબધી સર્વ જોખમ કિતરી ગયું છે તેમની સાથે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું ' એ સાબળી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે - 'શિવાજીમહારાજ અમારા તાબેદાર છે અમારી ઇચ્છાનુસાર તેમની સાથે વર્તન ચલાવીશું અમારી માગણી સ્વીકારશે તો તેમની બરદાસ્ત કરવામાં કસર કરીશું નહિ તે સબધી તમારે કિંવા તમારા કિતાબે ચિતા રાખવી નહિ ' રામસિંહે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઉઠાવી દેવાની શુકિત મેળ ખરી, પરંતુ મહારાજના નાસી જવાના સમાચાર સાબળીતાજ બાદશાહને તેમના ઉપર વહેમ તો આવ્યો બાદશાહ રામસિંહ ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેમને દરબારમાં આવતા બંધ કરી તેમની મનસબ છીનવી લીધી

પોલાદખાન જેવા પરમ વિશ્વાસુ કેટલાંકે સખ મોઝીપહેરે રાખ્યો હતો; છતાં મહારાજ તેમથી અચાનક નાસી ગયાના વર્તમાન દિલ્હીના અમીરઉમરાવા-એ સાબળી ત્યારે તેઓએ દાતમાં આવળા કર્યા સર્વ સ્થળે ચર્ચા ચાલી કે - ' જયસિંહરાજ જેવા વિશ્વાસુ સરદારે શિવાજીમહારાજને પ્રમાણિકપણુ બતાવી અને આશ્વાસન આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા અને બાદશાહની આજ્ઞાપરથી તેમને ઉઘી પદવીની લાલચ આપી અહીં મોકલ્યા હતા, તેમજ તેમની સાથે થયેલા કરારનો ભંગ કરી બાદશાહે જયસિંહ રાજને નીચું જોવા જેવું પ્રયત્ન વર્તન કર્યું, એ યોગ્ય થયું નહિ એવા શરવીર, શુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુરુષનું ગૌરવ વધારીને તેમની સાથે કરાર પ્રમાણે વર્તન રાખી પોતાના પક્ષમાં લેવાની સધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે બ્યર્થ જવા દીધી, એ શુદ્ધિમાન મનુષ્યનું કાર્ય નથી. દક્ષિણ દેશ કબજે કરવાના કાર્યમાં એવા પરાક્રમી અને કાર્યકુશળ પુરુષની અમૂલ્ય સહાયતા મળી શકત બાદશાહે પોતાની દુર્બુદ્ધિને લીધે એ વીર પુરુષ ગુમાવ્યો શિવાજીમહારાજ અતિ શુદ્ધિમાન પુરુષ છે તેમનાપર ભવાનીદેવીની કૃપા છે એવા પ્રબળ રિપુ દક્ષિણમાં હોવાથી ત્યાં બાદશાહનું કંઈ વળણ નહિ જયસિંહની વાક્યાનુસારીમાં ભોળવાઈ શિવાજીમહારાજને સ્વપરાક્રમવડે હસ્તગત કરેલા કિલ્લા, કેટ અને પ્રાંત બાદશાહને સોંપી દીધા અને તેઓ તેમની નોકરી કરવા તૈયાર થયા, પરંતુ બાદશાહના કપટયુક્ત વર્તનથી મહારાજ કદાચ જાણ છે હવે પુન તેમને કબજે આવશે નહિ ' જનસમાજમાં એવી અનેક વાતો પ્રસરી રહી હતી એ વાતો સાબળી ત્યારે બાદશાહ અતિશય દિલગીર થયા. મહારાજને સૌધવા મોકલેલા મનુષ્યો નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા મુબેદાર અને તાલુકદારોને પણ તેમનો મતો લાગ્યો નહિ ત્યારે બાદશાહને બીક લાગી કે, મહારાજ વખતે શહેરમાં કોઈ સ્થળે સતાર્થ રચા હશે અને લાગ જોઈ માફ ખૂન કરશે. ગૌરવજે પોતાના સરક્ષણમાટે શહેરની આસપાસ કિલ્લા તલવારોસહિત બહાદુર સિપાઈઓ રાખી શહેરમાં વિશેષ બદોખસ્ત કર્યો બાદશાહને એટલી બધી બીક લાગતી હતી કે, તેમને રાત્રિને સમયે આંતરીતે નિદ્રા પણ આવતી નહોતી.

શિવાજીમહારાજ મથુરાથીજ ખેતાનો અનુષંગેસહિત સાધુના વેશમાં

સાધુઓના ટોળામાં ભળી જઈ તીર્થાટન કરવા નીકળ્યા હતા તેઓ અત્યેક તીર્થસ્થળમાં ગુપ્તરીતે યથાવિધિ દાનધર્મ કરતા હતા ઉત્તરમાં હરિદ્વારથી દક્ષિણમાં આવતા માર્ગમાં જે જે મુખ્ય તીર્થ અને દેવસ્થાન આવ્યા ત્યા ત્યા દર્શન કરી દાનધર્મ કર્યું એ પ્રવાસમાં તેમને અતિશય તાસ ભોગવવો પડ્યો તેઓ દિલ્હીથી નાહા તે વખતે ચોમાસાની શરૂઆત થઈ હતી કેટલીક નદીઓમાં રેલ આવેલી હોવાથી પેલે પાર જઈ ચકાતું નહોતું, તેવે ઠેકાણે તેમને તરીને પેલે પાર જવું પડતું કેટલાક પ્રાતમાં વિકેટ અરણ્ય અને કુગરોમાંથી પસાર થઈ પડતું એ સ્થળોમાં પણ ચાલતું ધણું મુશીબતભરેલું થઈ પડતું, છતાં મહારાજ જેમ રાખી સર્વ પ્રકારનો શ્રમ સહન કરતા હતા એક ગામના ફોજદારે શક-અસ્ત થઈ મહારાજને કેદ પકડ્યા હતા; પરંતુ તેઓએ બ્યારે પોતાની ઓળખાણ આપી સારે તે આશ્રય પામ્યો અને દિલ્હીર થયો તેણે મહારાજ પાસે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરી મહારાજે તેને થોડુંક દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે - 'કેાઇ પણ મોગલ અમલદારને મારી ખાતમી આપવી નહિ' એક તીર્થસ્થળમાં મહારાજ સ્નાન કરવા જળમાં ઉતર્યા તે સમયે તેમણે બ્રાહ્મણને સ્નાન કરવાનો મત્ર લણવાનું કહ્યું એટલામાં બીજા એક બ્રાહ્મણે કહ્યું કે - 'આ તો દક્ષિણના શિવાજી-મહારાજ છે દિલ્હીના બાદશાહની નજરકેદમાંથી નાસી આવ્યા છે' એ સાભળતાજ મહારાજે ઉતાવળે સ્નાન કરી લીધું અને સહજવારમાં અદશ્ય થઈ ગયા ૨ મહારાજ કટક પ્રાતમાં પ્રવાસ કરતા હતા તે વખત તેમને ઘણો થાક લાગ્યો હતો, તેથી એક સાધારણ ઘોડો ખરીદવાની ઇચ્છાથી મહારાજે ઘોડાના વેપારી પાસે જઈ એક ઘોડાની કિંમત ઠરાવી, પરંતુ તેમની પાસે છૂટા રૂપિયા નહિ હોવાથી મહારાજે વેપારી સમક્ષ અળણતાજ હોતની કેશળી ઉઘાડી એ જોઈ વેપારીએ કહ્યું કે - 'સાધારણ ઘોડાની આટલી બધી કિંમત આપો છો તે ઉપરથી તમેજ શિવાજીમહારાજ હોવા જોઈએ' એ સાભળતા મહારાજે તેના શરીર ઉપર હોન ફંક્યા અને સાથી સપાટાબધ ચાલ્યા ગયા ૩

તીર્થયાત્રા કરતા કરતા મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા તેઓ એકદમ સ્વરાજ્યમાં ગયા નહિ, પણ ગોડવણ, ભાગાનગર અને વિજાપુર પ્રાતમાં થઈને પન્હાળા ગયા અને પોતાની પ્રજાને સ્વદેશમાં આવી પહોંચ્યાની સૂચના આપ્યા પછી તેજ વેશમાં રાયગઢ ઉપર જઈ પહોંચ્યા સ્વરાજ્ય છોડ્યા પછી તેઓ નવ

૧ આફ્રીખાન જણાવે છે કે, ફોજદારે તેમની સાથેના માણસોને પકડીને તેમની તપાસ ચલાવી ત્યારે મહારાજે મધ્યરાત્રે એકાત્રમાં તેની મુલાકાત લઈને પોતાની ઓળખાણ આપી અને તેના હાથમાં એક કિંમતી હીરો મૂકી દીધો એટલે તે ફોજદારે તેમને જવા દીધા.

૨ આફ્રીખાન જણાવે છે કે, એ બ્રાહ્મણ તેને સુરતમાં મળેલો હતો અને ત્યાં વેલનો ધંધો કરતો હતો તેણે આફ્રીખાનને જણાવ્યું હતું કે, તે કાશીમાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ગોકર હતો તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેને દક્ષિણમાં જે ધન આપેલું હતું તેના વડે પોતે આ હવેલી બધાવી હતી અને પોતાના દિવસો મુખ્યેનમાં ગાળતો હતો.

૩ આ બનાવનું વર્ણન શુદેલાના ગ્રંથમાંથી પ્રકટ થયું છે.

મહિને સ્વદેશમાં આવ્યા હતા સાધુના વેશમાંજ રાખજદ ક્ષિકાના દરવાજા પાસે જઈ તેમણે દારપાળને કહ્યું કે—‘મારે જીજ્ઞાસાને મળવું છે’ દારપાળે જીજ્ઞાસાને જાણ આપી કે—‘કોઈ સાધુ આપને મળવા આવ્યો છે’ તેમણે સાધુને ક્ષિકામાં લાવવાનું કહ્યું દારપાળ મહારાજને જીજ્ઞાસા સમક્ષ લઈ ગયો; તે સમયે નિરોજીય તે તેમને સાધુની લાખામાંજ આશીર્વાદ આપ્યો, પરંતુ મહારાજે એકદમ આજળ થસી જઈ માતુશીને દડવત પ્રશ્નમાં કર્યો મહારાજનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો હોવાથી જીજ્ઞાસાએ તેમને જોળખ્યા નહિ સાધુની વર્તણૂકથી જીજ્ઞાસાને આશ્ચર્ય લાગ્યું મહારાજે માથાપરથી સાધુની ટોપી ઉતારી નાખી જીજ્ઞાસાના ખોળામાં માથું મૂક્યું તે વખતે કેટલીક નિસાનીઓ જોઈ જીજ્ઞાસાએ તેમને જોળખ્યા એટલે આલિંગન દીધું તેમના નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યા ‘અહા’ તેઓ માતાજી હતા તેમના જ્ઞાનદનો પાર નહોતો તેમણે એવું જાણ્યું કે, આજેજ મહારાજનો નવો જન્મ થયો

પ્રથમ પોતાની પ્રિય માતાના દર્શન કર્યા પછી મહારાજે પોતાના સર્વ સર-દાર, કાર્યભારી અને અન્ય અમીરઉમરાવોની મુલાકાત લીધી મહારાજનું આજ-મન જાણી સર્વ સ્થળે જ્ઞાનદ પ્રસરી રહ્યો નોકરો અને પ્રજાજનો મહારાજના દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા મહારાજે મોટા ઉત્સવ કરી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યો ગરીબચુરખાને પુષ્કળ અન્ન વસ્ત્રો આપ્યા શ્રીલવાનીદેવીનો ઉત્સવ કરી તેમને મુક્તાફળોનો અભિષેક કર્યો હાથી ઉપરથી સાકર વહે ચાવી સર્વ સરદારો અને કિલ્લેદારોને લા સાકર મોકલાવી રાજ્યના મોટા મોટા દેવસ્થાનમાં તથા બ્રાહ્મણ, તપસ્વી, સત અને સાધુઓને દક્ષિણ તથા સાકર મોકલાવી પ્રભુકે ગદમાંથી તોપો ફેંટી મહારાજને સલામી આપવામાં આવી મહારાજ સુખરૂપ રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યાના સમાચાર સમસ્ત રાજ્યમાં પ્રસરતા સર્વ પ્રજાએ જ્ઞાનદોત્સવ કર્યો શત્રુના હૃદયમાં પુનઃ પીકે કિત્પન્ન થઈ કે, શિવાજી મહારાજ જીજ્ઞાસા હોવાથી તેમને કોઈ છતી શકશે નહિ. હવે તેઓ મવનોની સર્વ બાદશાહી પામ્યાલ કરશે મહારાજની અલૌકિક શક્તિ-જ્ઞતા અને અપ્રતિમ ધૈર્યની છતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ

સામ્રાટ જ્ઞાનદસમયે મહારાજ પોતાની સાથે આવેલા મનુષ્યોને જૂલ્યા નહોતા જોએએ જેટલો શ્રમ અને સાહસ કર્યું હતું તેમને તેના પ્રમાણમાં ધનમાં આપી ઉચે હોલે ચઢાવ્યા કોઈની સરદારીમાં અને કોઈની જાગીરમાં વધારો કર્યો. ચોખ્ખતા પ્રમાણે કોઈને વસ્ત્રાલ કાર, કોઈને હાથી, કોઈને ઘોડા અને કોઈને ગામ તથા મહાલ બક્ષિસ આપ્યા એ સદૃશ્ય પ્રવાસમાં, હિરોજી ફરજની અતિશય સહાયતા હોવાથી મહારાજે તેને પામ્યાપર સરદાર નિમી, પાલખી તથા અબદાગિરી અર્પણ કરી. તેઓની સાથે ગયેલા કારકુનોએ અતઃકરણપૂર્વક સહાય કરી, પ્રમાણિકપણે માથાકાંતરેહું વર્તન ચલાવેહું હોવાથી તેમના ઉપર મહારાજનો અધિક વિશ્વાસ એકા હતા

તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરતી વખતે મહારાજ એક કચ્છીને ઘેર રાત રહ્યા હતા. તેમણે કચ્છી પાસે જમવાનું અન્ન આપ્યું ત્યારે કચ્છીની વૃદ્ધ માતાએ કહ્યું કે— ‘બાવાજી મહારાજ’ તમને યથાશક્તિ અન્ન આપત; પરંતુ હમણાંજ શિવાજી-

મહારાજના માણસોએ અમારૂં ગામ લૂટી લીધેલું હોવાથી અમારા ઘરનો પુષ્કળ માલ લૂટાઈ ગયો છે શિવાજીમહારાજ દિલ્હી ગયા છે હજી સુધી ઔરંગઝેબ બાદશાહ તેમનો કોણુ જાણે કેમ પરાજય કરતા નથી ? તેઓ અમારા જેવા મરીબચરખાને બહુ દુખ દે છે ' ડોસીનું બોલવું સાંભળી શિવાજીમહારાજે જાણ્યું કે - ' આપણી પાછળ આપણા માણસોએ પ્રથમની પેઠે મામ લૂટવાનું ચાલુ રાખ્યું છે ખરૂં ' મહારાજે વૃદ્ધ ડોસીને કલ્યાણકારક આશીર્વાદ આપ્યો અને કણુબીનું નામઠામ વગેરે પૂછી લીધું સ્વરાજ્યમાં આવ્યા પછી તેમણે તે કણુબીને કુટુંબસહિત બોલાવી મગાવ્યો તેના લૂટાઈ ગયેલા માલની કિંમત પૂછી અને તેટલી કિંમત ભરી આપી કણુબીને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો.

પૂર્વસંકેત પ્રમાણે મહારાજે મથુરામાં કાશીપતને પત્ર લખી મોકલ્યો કે - ' હું સ્વરાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું તમે સર્વ બધું સભાળીને લઈ સહકુટુંબ અહીં આવો ' પત્ર મળતાજ બ્રાહ્મણ કાશીપત સભાળીને લઈ દક્ષિણમાં આવવા નીકળ્યો માર્ગમાં તેમને એક મોગલ અમલદાર મળ્યો સભાળી મહારાજની તેજસ્વી મુખમુદ્રા જોઈ તે અમલદારને તેમનાપર શિવાજીમહારાજનો પુત્ર હોવાનો ? સંશય આવતા તેમને કેદ પકડ્યા બંને બધુએ તેને કણુ કે, અમે મથુરાના બ્રાહ્મણ છીએ એ અમારો પુત્ર છે અમલદારે કણુ કે, એ તમારોજ પુત્ર હોય તો તમે સાથે બેસી એક પાત્રમાં ભોજન કરો કાશીપતે તે કળ્પણ કર્યું કાશીપતે દહીંમાં પહોળા પલાળી કેળના પાદડામાં પીરસ્યા અને સભાળીસહિત એક પાત્રમાં ત્રણેએ ભોજન કર્યું એ જોઈ યવન અમલદારે તેમને મુક્ત કર્યા ? કાશીપત સભાળીને લઈ રાયગઢપર આવી પહોંચ્યો તેમને જોઈ સર્વને આનંદ થયો કાશીપત સભાળી મહારાજનું પાલન કરી તેમને સુખરૂપ રાયગઢ ઉપર લઈ આવ્યો હોવાથી મહારાજે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય સાથે વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો અને તેના બે બધુસહિત તેમને ઉંઝા હોદ્દા આપી પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખ્યા ૩

આ પ્રમાણે મહારાજ દક્ષિણમાં સુખરૂપ પહોંચ્યાના સમાચાર જ્યારે બાદશાહના જાણવામાં આવ્યા ત્યારે તેને ધણુજ દુખ થયું એમ તેના છેવટના મૃત્યુપત્રના ઉલ્લેખપરથી જણાઈ આવે છે તેમાં તે લખે છે કે - ' કાંઈ પણ રાજ્યને કાયમ ટકાવી રાખવું હોય તો તે રાજ્યમાં શુ શુ ચાલી રહ્યું છે, તેની સર્વ પ્રકારની ખાતરી મેળવવાની અતિ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવી જોઈ છે જે તેમાં જરા પણ ખાળસ કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ આપણને લાખા કાળ સુધી

૧ જુદેલા લખે છે કે, સભાળીમહારાજના માયાના વાળ લાખા હોવાથી કાશીપતે તેમને સ્ત્રીના વસ્ત્રો પહેરાવી પોતાની સ્ત્રી સાથે રાખ્યા હતા

૨ કેટલીક જગદીશ લખ્યું છે કે, કાશીપતના ઘરમાં સભાળી હોવાની ખબર મળ્યાથી ઔરંગઝેબે તેના ઘર આગળ પહેરો બેસાડ્યો હતો તે પરથી બ્રાહ્મણ ઉપર લખ્યેદ પ્રમાણે તેમની ખાતરી કરી આપી પોતાના ઉપરનો વહેમ ટાળ્યો હતો

૩ શિ. દિ. મા લખ્યું છે કે, સર્વ બાઈબાને વિશ્વાસપાવનો ખિતાબ આપ્યો હતો.

ભોજનવડું પડે છે પેલો હરામખોર સિવાજી મારા માફકપણાને ભણે મારા હાથ-
માથી છટકી ગયો અને તેથી મારી સંખળી ચઢાઇઓમા અને છેવટ સુધી
અપયશ મળ્યો ”

દિલ્હીના પ્રવાસ સમયે બીજા એક બનાવનું વર્ણન કેટલાક મુસલમાન બખ્તર-
કારો લખે છે તેમા લખ્યું છે કે, મહારાજ બાદશાહની મુલાકાત લેવા દરબાર-
મા ગયા તે સમયે જનનાખાનાની સ્ત્રીઓ તેમને જોવા ઇચ્છતી હોવાથી તેઓ
પડદામા બેઠી હતી એ સ્ત્રીઓમા નિસાબેગમ નામક ઔરંગઝેબની એક અવિવા-
હિત પુત્રી પણ પડદામા બેઠી હતી તેનું વય સત્તાવીસ વર્ષનું હતું મહારાજને
જોતાજ નિસાબેગમ તેમનાપર મોહ પામી તે મહારાજ ઉપર અતિ સ્નેહ દર્શા-
વવા લાગી અત્યારસુધી તેણે મહારાજની કીર્તિ ફક્ત કાને સાંભળી હતી તેણે
સાંભળ્યું હતું કે, મહારાજ શરવીર, સાહસી, તેજસ્વી અને ચપલ હોવા સાથે સ્વદેશ-
ને સ્વતંત્ર કરવા માટે જીવતોડ પરિશ્રમ કરે છે તેમની અળખબીબરેલી મુક્ત-
ના વધુનો સાંભળી નિસાબેગમ આશ્ચર્ય પામતી હતી વળી તાબામા સપડાયલા
જન સાથે મહારાજનું ઉદાર વર્તન, માતાપિતા સાથે અલગ પ્રેમભરેલો બ-
વહાર અને સ્વધર્મના દેવદેવીઓ ઉપર અતિશય ભક્તિસભધી વાતો સાંભળી
તેને મહારાજ ઉપર વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો તેનો પિતા સાર્વભૌમ બાદ-
શાહ હોવા છતાં અને તેમની પાસે શરા સરદાર અને પ્રચંડ સૈન્ય હોવા છતાં,
મહારાજ તેની દરકાર નહિ કરતા સ્વરાજ્યવૃદ્ધિ કર્મોજી જાય છે, એ જાણી
નિસાબેગમ તેમની પ્રશંસા કરતી હતી એજ તેજસ્વી અને શરવીર પુરુષ તેના
પિતાના મિત્ર થઇ બાદશાહના દરબારમા અતિથિતરીકે આવેલા તેની દૃષ્ટિએ
પણા, સારે તેમનું તેજ અને સુહરતા જોઇને તથા દરબારમા તેમનું સ્વાભિમાનપૂર્ણ
વર્તન જોઇને નિસાબેગમ તેમનાપર વિશેષ મોહ પામી તેણે તેજ સમયે મનમા
નિશ્ચય કર્યો કે - ‘લગ્ન કરવું તો આવજો યોગ્ય અને અપ્રતિમ પુરુષ સાથે કરવું,
નહિ તો જન્મપર્યંત અવિવાહિત રહેવું’

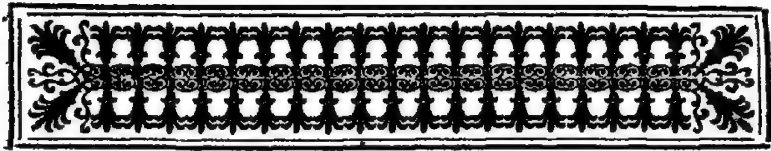
કહેવામા આવે છે કે, તેમનાપર નિસાબેગમનો અતિશય પ્રેમ હોવાની વાત મહારાજ
જાણી હતી તેથી મહારાજની પાસે એવી પણ માગણી કરવામા આવી હતી કે - ‘જો
તમે મુસલમાનીધર્મ સ્વીકારો તો શાહજહાદી તમારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે ’
પરંતુ મહારાજે એ માગણી કબૂલ કરી નહિ એક મોટા વિધર્મી સાર્વભૌમ
બાદશાહના જમાઇ થઈ રહેવા કરતા તેમને સ્વધર્મ અને સ્વભક્તિમા નિવાસ
કરવો એજ યોગ્ય લાગ્યું હતું ફક્ત રાજ્યતુલ્યાને લીધેજ જો તેઓ પ્રોત્સાહિત
થયા હોત તો તેઓ શાહજહાદી સાથે લગ્ન કરી કવચિત્ નર્મદા નદીના દક્ષિણ
કિનારા તરફના સર્વ પ્રદેશના બાદશાહ થઇ શક્યા હોત; પરંતુ રાજ્યતુલ્યા અને
વિધવયાચ્છના કરતા તેમનામા સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, સ્વધર્મોભિમાન અને સ્વકુલાભિમાન
વૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ હતી, એ ઉપલા બનાવપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે

નિસાબેગમ પેલાના સંકેપ્ય પ્રમાણે અરજીપર્યંત અવિવાહિતા રહી હતી. ઔ-
રંગઝેબ દક્ષિણમા આવ્યા તે વખતે નિસાબેગમ પણ તેમની માથે દક્ષિણમાં

આવી હતી મહારાજના દર્શન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ ઇ. સ. ૧૭૦૨-
 મા બ્રહ્મપુરી નામક સ્થળે તેના પિતાની હાવણીમાજ તે મરણ પામી સાહજદી-
 નો મૃતદેહ જે સ્થળે દાટવામા આવ્યો તે સ્થળે તેના પિતાએ એક સુદર કબર
 બાધી અને તે ગામનુ નામ બેગમપુર રાજ્ય કહેવામા આવે છે કે, નિસાબેગમ
 વિદ્વાન હતી ? નિસાબેગમના અત કરણમા મહારાજ ઉપર છેવટપર્યંત કેટલો
 સ્નેહભાવ અને કેટલું માન હતું, તેનું એક ઉદાહરણ ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે
 જ્યોતિષજ્ઞે સલાહને પકડી અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપી તેમનું ખૂન કર્યા પછી
 જોમણે રાયગઢનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો કિલ્લામાથી જે મનુષ્યોને કેદ પકડી લાવ્યા
 હતા તેમા સલાહનો એક બાળપુત્ર હતો નિસાબેગમે એ પુત્ર પિતા પાસેથી
 માગી લીધો અને તેને પોતાનો પૌત્ર જાણી પોતાના મરણપર્યંત તેનું અતિ
 પ્રેમપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું સર્વને વિદિત છે કે, એજ પુત્ર આગળ જતા
 શાહુરાજના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો

૧ કહેવામા આવે છે કે, તેના પિતાની જેકે સમસ્ત કુત્તન તેને કહ્યું હતું. તેણે
 જોમણી કવિતાઓ ખૂબ રચી છે

પ્રકરણ ૨૦ મું-મહારાજે પોતાના હાથમાંથી ગુમાવેલા કિલ્લા અને પ્રાંત પાછા જીતી લીધા.

શિવાજીમહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદ પડ્યાના સમાચાર દક્ષિણમાં પ્રસરતાજ તેમના સરદારોએ મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ તોફાન શરૂ કર્યું અને મહારાજ કેદમાંથી મુક્ત થઈ સ્વદેસ આવવા નીકળ્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓને અધિક જીરસો આવવાથી તેઓએ મોગલોને ચારે તરફથી ત્રાસ આપવા માંડ્યો. તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એ સમયે લખ્યું છે કે - 'જે શિવાજી મહારાજ જૌર ગઝેબની નજરકેદમાંથી નાસી ગયાના સમાચાર ખરા હશે તો તેઓ બાદશાહને ત્રાસ ત્રાસ પોકરાવશે અને શિવાજીને કેદ કરવા માટે બાદશાહને સખ પથાતાપ કરાવશે.' તેઓનું કહેવું આગળ જતાં સત્ય થયું.

મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં મોગલો અને વિજ્ઞપુરસરકાર વચ્ચે પુનઃ યુદ્ધ થયું હતું, તેમાં મોગલોના સૈન્યની હાથકર ખુબારી થઈ હતી. જ્યસિહે વિજ્ઞપુરને ઘેરા ધાલેલો હોવાથી તેના સૈન્યને દક્ષિણના સિલેદારોએ સખ ત્રાસ આપ્યો હતો તેમને અનાજ, લાકડાં કેવા ધાસચારો મળતો નહિ હોવાથી મોગલો ધસકરને જૂએ મરવું પડતું હતું તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થયેલી હોવાથી સૈન્યને પીવાનું પાણી પણ પૂરતું મળતું નહિ ગોવળકોડાના કુટુંબસાહે વિજ્ઞપુર-સરકારની સહાયતા માટે લશ્કર મોકલેલું હોવાથી મોગલ લશ્કર તેમની સામે ટકી શકતું નહોતું જૌર ગઝેબ જ્યસિહની સહાયતામાટે બીજી લશ્કર મોકલી શક્યા નહોતા બાદશાહને વહેમ આવ્યો હતો કે, જ્યસિહ અદરખાનેથી શિવાજીમહારાજ સાથે મિત્રભાવ રાખતો હોવાથી તે વહેલો મોડો આપણથી છૂટા પડશે અને શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઈ આપણી સત્તાને ધક્કો પહોંચાડતા વિલગ લગાડશે નહિ એમ ધારી જૌર ગઝેબ હવે દક્ષિણની ચડાઈ માટે તદ્દન બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યો, ત્યારે જ્યસિહે વિચાર્યું કે - 'આપણા ઉત્કૃષ્ટ રાજપૂત યોદ્ધાનું વિના કારણ બંધિદાન આપી અપયશ મેળવવો તેના કરતાં યુદ્ધ બંધ કરી પાછા જઈ, એજ મોગલો છે.' તેમણે સત્તુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખી આરમાબાદ તરફ પાછા ફરવા માંડ્યું સત્તુએ તેઓની પૂંઠ પકડી; પરંતુ તે શરવીર સરદાર સત્તુના તાબામાંથી મહામુશીબતે નીકળી નાંડો અને જૌરમાબાદ જઈ પહોંચ્યો.

શિવાજીમહારાજના જે કિલ્લા તેમના તાબામાં આવ્યા હતા અને જે કિલ્લા મહારાજની મદદથી પ્રથમ કબજે કર્યા હતા તેપર યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવા જેટલું તેમની પાસે લશ્કર બચ્ચુ નહોતું અને તે કામ માટે અર્ચ કરવા જેટલા પૈસા પણ તેમના હાથમાં નહોતા; તેથી પર્વત ઉપરના કોહગઢ, તંકગઢ અને પુરંદર તથા કોકણમાં માહુલી અને કર્નાળા, એ પાંચ મુખ્ય કિલ્લાપર ધણી સૈનિકો રાખી ત્યાં મળજૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો એ સિવાય જે ગઢ ઉપર અન્નાદિ થોડી વસ્તુઓ મળે તેમ હતું, તે ઉપર થોડા થોડા સૈનિકો રાખી બાકીના કિલ્લાના દરવાજા બાળી નાખી અને કિલ્લાના તોડી શકાય એવા ભાગને તોડી નાખી તેપર સૈનિકોના બંદોબસ્તની જરૂર રાખી નહિ સર્વ સ્થળે બંદોબસ્ત કરી જયસિંહ રાજા જોરગાલાદમાં સ્વસ્થ થઇ બેઠા, એ સમાચાર મળતાજ બાદશાહે જયસિંહપર ચુસ્તે થઇ તેમને પાછા બોલાવી લીધા; અને દક્ષિણના સુબાતરીકે યશવતસિંહ તથા શાહજાદા મોઝાજિમની નિમણૂક કરી એ શરવીર અને બહાદુર રાજપૂત સરદાર ઉદાસચિતે બાદશાહ પાસે પાછો જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાજ જુરાનપુર આગળ સન ૧૬૬૭ ના જુલાઈ માસમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

મોગલોએ એકાએક ત્વજ દીધેલા કિલ્લા મોરોપત પિંગળેએ પોતાના તાબે કર્યા, તેને દુરસ્ત કરાવી તેપર પોતે ચાલ્યા બેસાયા અને તેની આસપાસના પ્રાંત ઉપર પુનઃ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી જે કિલ્લાપર મોગલોને મળજૂત બંદોબસ્ત નહોતો ત્યાંના રખેવાળોને પોતાના પક્ષમાં લઇ ન કિલ્લા પણ પોતાને તાબે લેવાનો કમ ચાલુ કર્યો મહારાજ જે સમયે દક્ષિણમાં પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના સરદારોએ મોગલોના તાબામાં ગયેલા ધણી કિલ્લા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા અને તેઓએ પાછા આવ્યા પછી સધળો કલ્યાણ પ્રાપ્ત પુનઃ પોતાના કબજામાં લીધો.

જયસિંહ અને દિલ્લેખાન સાથે દક્ષિણ કબજે કરવા પ્રયત્ન સૈન્ય મોકલવા છતાં તેમને યશ મળ્યો નહિ શિવાજીમહારાજ તાબામાં સપડાયા છતાં તેઓ મુક્ત થયા અને વિજયપુરસરકાર તથા ભાગાનગરસરકાર એકત્ર થયા છે, તેઓ સાથે શિવાજીમહારાજ જઇ મળશે તો દક્ષિણમાંથી મોગલોના સત્તા સમૂળ ઉખેડી નાખવામાં નિલબ લાગશે નહિ જોરગલેખાના અતઃકરણમાં એજ વિચારો ઉદય પામ્યાથી તેમણે સ્વતઃ દક્ષિણમાં સ્વારી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો એટલામાં ઉત્તરમાં કેઇકે ગડબડ ઉત્પન્ન થવાથી શાહને તે તરફ જવું પડ્યું, તેથી દક્ષિણમાં ચઢાઇ લઇ જવાનો વિચાર બધ પડ્યો શિવાજીમહારાજ જેવો મહાન પરકરી પુરુષ પોતાનો કટોર યત્ન ચવાથી શાહને તેમની અત્યંત બીક લાગતી હતી. શાહજાદાને અને યશવતસિંહને મોટું લશ્કર આપી દક્ષિણની ચઢાઇમાં મોકલવામાં આવે તો પોતાના પુત્રને પરાજય થતા બાદશાહનું જ પાણી ઉતરી જવા જેવું થાય અને ક્વચિત્ તેમાં તેને યશ પ્રાપ્ત થતા શાહજાદાજ આપણી સાચું બહે ઉદાવે તો શું કરવું ? એવો પ્રશ્ન આત્મવાથી જોરગલેખે તેને દક્ષિણની ચઢાઇમાં

મેકલ્કે નહિ; પરંતુ બાદશાહના એવા વહેમી તથા પ્રપચી સ્વભાવનો આપણા પ્રતાપી ચરિત્રનાયકે જોઈએ તેવો લાભ એવામાં સહજ પશુ આજસ કયું નહિ. સુધતાન મેઆઝીમ અને યશવતસિહને બાદશાહે દક્ષિણના સુખાતરીકે નિમ્માથી મહારાજને ધણી અનુકૂળતા થઈ તેઓ દિલ્લી ફરતા તે સમયે યશવતસિહ સાથે મિત્રતા કરી હતી એ રાજપૂતસરદાર શરવીર અને સ્વધર્મીભિમાની હતો. જૌરગઝેએ પોતાના પિતા સામુ બડ ઉઠાવ્યું તે સમયે એ રાજપૂતસરદાર પ્રથમ તેમના વિરુદ્ધ હતો, પરંતુ બાદશાહને વિજય મળવાની સધિ જોઈ યશવતસિહ તેમના પક્ષમાં ગયો હતો, તેમ છતાં જૌરગઝેએ તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો. દ્રવ્યલોભ, એજ તેનામાં મોટો દોષ હતો, પરંતુ તેનો એ દોષ મહારાજના માર્ગને અનુકૂળ થઈ પડ્યો. મહારાજનો અભિપ્રાય હતો કે - 'દ્રવ્યના લાલચ મનુષ્યો વશમાં જનાવર જેવા છે' તેમણે તેને પુષ્કળ લાચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો. શાહનદો ઉમદા સ્વભાવનો હોવા ઉપરાંત તે ઉદાર અને શરવીર હતો, પિતાના જેવા વહેમી નહોતો તેને જૈશઆરામ બોમવવાનીજ ટેવ હતી. તેને કેાઈએ કંઈ પશુ કાનભભેરણી કરી કે તરત તેના વિચારો બદલાઈ જતા. તેના પર યશવતસિહનો વિશેષ પ્રભાવ પડતો હતો. શાહનદો તેમના કહેવાથી વિરુદ્ધ વર્તતો નહિ તેને દક્ષિણમાં મેકલતી વખત બાદશાહે શિખામણ દીધી હતી કે - 'શિવાજીમહારાજ સાથે યત્નતા કરવી નહિ' તેમની સાથે વિશેષ મિત્રતા પશુ રાખવી નહિ' તેમના કબજામાં સપડાવુ નહિ' અનેતા સુધી તેમની સાથે દેખ કરવો નહિ' તેમણે આજપર્યંત પુષ્કળ સરદારોનો નાશ કર્યો છે તમારી પશુ નવી અવદશા થશે તો સર્વત્ર કલક પ્રાપ્ત થશે અને આપણી બાદશાહીને ધક્કો પહોંચશે તેમની સાથે અને મને સલાહન પ રાખી દક્ષિણનો આપણે પ્રાંત સંભાળવામાં આપણુ જૂથ છે 'બાદશાહની શિખામણને લીધે શાહનદાના મનમાં શિવાજીમહારાજ સાથે તહનામુ કરવાની ઇચ્છા હતી મહારાજ દિલ્લીમાં ગયા તે વખતે બાદશાહે તેમને નજરકેદ કર્યો તે વાત શાહનદાને બિલકુલ પસંદ નહોતી તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે - 'શિવાજીમહારાજ જેવો શરવીર અને બહાદુર અમીરને આપણા પક્ષમાં રાખવાથીજ આપણુ હાલ સામ્ય થશે'

કહેવામાં આવે છે કે, શાહનદાને દક્ષિણમાં આવતો જણી શિવાજીમહારાજ ખેડુતનો વેશ ધારણ કરી અઠપુરી નજીક એક ગામમાં તેને મળ્યા અને થોડાક દહીંની ભેટ કરી દહીં ઉત્કૃષ્ટ જણાયાથી શાહનદાએ સ્વીકાર્યું અને રાજ ભોજન કરતી વખત દહીં પૂરું પાડવાની તેમને આજ્ઞા કરી દહીંમાંથી શાહનદાને મીઠુની એક ગોળી પ્રાપ્ત થઈ ગોળીમાંથી એક મિઠી લખેલી મળી મિઠીમાં લખ્યું હતું કે - 'મુલમાં વિજય સપાદન કરવા માટે પરાક્રમી શાહનદો આવે છે, એવું સાંભળી તેને નજરે જોવાનેજ મે ખેડુતનો વેશ ધારણ કરવાની મુક્તિ મેળુ હતી' એપરથી શાહનદાના હૃદયમાં મહારાજનાટ કેવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો, તેની કલ્પના થઈ શકે એમ છે શાહનદાની ખાત્રી થઈ કે - 'એવા મુક્તમાન અને સાહસી પુરુષ સાથે વિરોધ કરવો એ બંધ કર કાર્ય છે.' જૌરગઝે આવી

પહોંચ્યા પછી તેણે યશવતસિહદ્વારા મહારાજ સાથે તહનાસુ કરવાની જોડવણી કરી મહારાજે યશવતસિહને દ્રવ્યની લાલચ આપી પ્રથમથીજ પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધો હતો, તેથી પોતાને અવકેળ થઇ પડે એવું તહનાસુ કરવામાં અડચણ પડી નહિ મોગલબાદશાહ સાથે અત્યારથીજ વિરોધ કરવો, એ મહારાજને હિતકારકે જણાવું નહોતું, તેમજ શાહજહાં જેવા સુય પુરુષ સાથે સ્નેહસબંધ રાખવાથી પ્રસંગોપાત પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિ થશે, એવી પણ તેમની કલ્પના હતી એવી સ્થિતિ વચ્ચે શાહજહાંને રાજપુત્રીથી તહનાસુ કરવાનું કહાવતો જાણી મહારાજે બાલાજી આવજી ચિટણીસને મોટા લશ્કરસહિત યશવતસિહ તરફ મોકલ્યો તહનાસુ કરવામાં શાહજહાંનો ખરો હેતુ શા છે, તે ખરાબ જાણી લેવાનીજ મહારાજની ઇચ્છા હતી મણે શાહજહાંને ભેટ આપવાને માટે બાલાજી સાથે પુષ્કળ નજરાણું, કિંમતી વસ્ત્રો, ઝવેરાત અને હાથી મોકલ્યા હતા યશવતસિહ બાલાજી ચિટણીસને શાહજહાં પાસે લઈ ગયો બાલાજીએ શાહજહાંને કહ્યું કે— ‘અમારા શિવાજીમહારાજ જયસિંહગજદ્વારા તહનાસુ કરી તેઓ બાદશાહની મુલાકાત કરવા દિલ્હી ગયા હતા ત્યાં સમક્ષ મુલાકાત થયા પછી કેટલાક દરારો નક્કી કરવામાં આવ્યા મહારાજની ઇચ્છા બાદશાહની નોકરી સ્વીકારવાનીજ હતી, પણ જયસિહ અને રામાસિહ જેવા આબરુદાર અને વિશ્વાસુ સરદારો મધ્યસ્થ હોવા છતાં બાદશાહને મહારાજનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ અને તેમને કેદ પૂર્યાં એ ઉચિત થયું નહિ એ સાબળી શાહજહાંએ ઉત્તર દીધો કે— ‘બાદશાહના મનમાં શિવાજીમહારાજનું સબંધી કંઈપણ વિપરીત ભાવ નહોતો તેમજ હમણાં પણ નથી બન્ને વચ્ચેથી પ્રપચ્છાવ નિર્મૂળ થવામાટે મહારાજે તેમની નોકરી સ્વીકારી દિલ્હી રહેવું, એવી તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ મહારાજને તે પસંદ પડ્યું નહિ, ત્યારે તેમને માત્ર ધમકી આપી પોતાની પાસે રાખવાના વિચારથી બાદશાહે તેમને નજરકેદમાં રાખ્યા હતા, એથી મહારાજને ખોટું લાગ્યું અને તેઓ ત્યાંથી નાસી ગયા બાદશાહે મને આજ્ઞા કરમાવી છે કે, મહારાજ સાથે વિરોધ કરવો નહિ એમના જેવો પરાક્રમી વીર પુરુષ હજી થયો નથી અને લવિધ્યમાં થશે પણ નહિ તેથીજ અમે તેમને અમારી પાસે રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં અમારો મનોરથ સફળ થયો નહિ જે થયું તે યોગ્યજ થયું છે બાદશાહની ઇચ્છા મહારાજને પોતાની પાસે રાખવાની છે, તેથી પ્રથમ કરેલું તહનાસુ કાયમ રાખી મહારાજ પાસેથી કામ લેવું અને તેમના વિચાર પ્રમાણેજ વર્તવું, એવીજ ખુદની ઇચ્છા છે અમારે કાઈ આકુ-અવળું કરવું હોત તો અમે તેજ સમયે કરી દેત આ સંદેશો બાદશાહેજ કહાવ્યો છે, તમારી ઇચ્છા હોય તે જણાવો.’

શાહજહાંનું સાબળાણું સાબળી ચિટણીસે તેનો હેતુ જાણી લઇ મહારાજને પત્ર લખી મોકલ્યો મહારાજે પત્ર વાંચી તહનાસુ કરવાની ખુશી બતાવી ઉભય પક્ષે વિચાર કરી તહનામાંની શરતો નકલી કરી તેમાં ઠરાવ્યું હતું કે—(૧) પરસ્પર એકબીજા સાથે મિત્રભાવથી વર્તવું (૨) પ્રથમ થયેલું તહનાસુ કાયમ રાખવું. (૩) ઉભય પક્ષનું અત કરણ નિર્ભળ થયા સિવાય શિવાજી મહારાજે મેગલોની

સહાયતા માટે પોતાનું લશ્કર મોકલવું નહિ અને પરસ્પર એકબીજાની મુલાકાત કરવી નહિ (૪) લશ્કરના ખર્ચ માટે કેટલાક પ્રાંત નક્કી કર્યાપછી મહારાજે મોગલોની સહાયતામાટે પાંચ દળર સિપાઇઓ મોકલવા (૫) પ્રથમ તહનામાં થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે સલાહને પાંચ દળર થોડેસ્વારની મનસબ આપવી. તેના ખર્ચમાટે વરાડ પ્રાંતમાંના આવઢા અને બાલાપુર તાલુકા આપવા (૬) પ્રથમ થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે ચોથાઇ અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસુલ કરવાની મહારાજને સંપૂર્ણ સત્તા આપવી અને (૭) નિળમશાહીના અને આદિલશાહીના જે કિલ્લા તથા પ્રાંત સાપ્રત મહારાજની સત્તામાં છે, તે તેમની પાસેજ રહેવા દેવા ' તહનામું નક્કી કરવામાં આવ્યું તે ઉપર શાહનંદાએ પોતાની સહી કરી, મહારાજને કહ્યું કે - 'માત્ર બાલોપચારાજીં તમે તહનામાંની શરતોસહિત અને એક અરજ લખી આપો. હું મારી બલામણુસહિત તે અરજ બાદશાહને મોકલી આપીશ ' એ સૂચના પ્રમાણે મહારાજે એક અરજ લખી આપી શાહનંદાએ પોતાની સામ બલામણુ સાથે તે અરજ બાદશાહને મોકલી આપી તેણે લખ્યું કે - ' સિવાજી મહારાજ જેવા મહાપરાક્રમી પુરુષ આપણને થોડી મહેનતે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તહની શરતો કબૂલ કરી તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડવો એજ ઉચિત છે ' શાહનંદાની બલામણુ સાથે ગયેલી અરજ બાદશાહે મંજૂર કરી તે સાથે તેમણે મહારાજને " રાજા " નો ખિતાબ આપ્યો. પ્રથમની કબૂલત પ્રમાણે સલાહને મનસબદારી આપી અને વરાડ પ્રાંતમાં તેમને જે જગીર આપવાની હતી તેની સનદ પણ મોકલી આપી.

નવીન પ્રાપ્ત થયેલી જગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે રાવજી સોમનાથ નામક એક જાહણુ કારકુનને મહારાજે મોકાસદારનો નવો ખિતાબ આપી ચોખ્ખા સામર્થસહિત રવાના કર્યો. સલાહ મોગલોના મનસબદાર થયાથી તેમની સાથે પ્રતાપરાવ ગુજરને પાંચ દળર સ્વાર આપી જોર ગાબાદ મોકલ્યા. શાહનંદાએ તેમને અતિથય સન્માન આપી મુલાકાત લીધી, તેમને રહેવા માટે સ્વતંત્ર સ્થાન આપી ત્યાં એક નવું પર વસાવ્યું, પરંતુ એ સમયે સલાહનું વય અતિ અધ્ય હોવાથી શાહનંદાએ તેમને પાછા મોકલ્યા અને પ્રતાપરાવ ગુજરને સ્વાસ્થસહિત પોતાની પાસે રાખ્યો.

ઉભય પક્ષ વચ્ચે સલાહસંપ્રચાલતો હોવાથી પુના, સુપા વગેરે પ્રાંત પુનઃ મહારાજના કબજામાં આવ્યા અને પ્રથમ થયેલા તહનામાંની શરતો પ્રમાણે મોગલોને સોંપેલા ધણી પ્રાંત તેમને પાછા મળ્યા. માત્ર પુરદર અને ડાસહઠના કિલ્લા અજાપિપર્થત મહારાજના તાબામાં આવ્યા નહોતા. મહારાજને એવી લાલચ આપવામાં કપટી બાદશાહનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, તેમને ભોળાવી વિશ્વાસ ખતાવી મહારાજનો ધાત કરવો, પરંતુ શાહનંદાનો ઉદ્દેશ તેવો નહોતો. તે ઉદાર અત કરણનો, નિર્મળ સ્વભાવનો અને નિષ્કપટી પુરુષ હતો.

૧ નિષ્ક્રોધ લખે છે કે, એ તહનામાંની શરત પ્રમાણે મોગલોએ પ્રથમ જીતી લીધેલા સત્તાનીય કિલ્લા પુનઃ મોગલોને સ્થાપીત કરવા પડ્યા.

શાહજીદાથી પોતાના પિતાનો કપડી સ્વભાવ અને વહેમીપણુ સહન થયું નહિ. તેણે તેમના વિરુદ્ધ બંડ કરવાનો નિશ્ચય કરી શિવાજીમહારાજ પાસે સહાયતા માગી શાહજીદાની માગણીથી શિવાજીમહારાજને શકા ઉત્પન્ન થઇ તેમણે તેને કહાવ્યું કે - ' બાદશાહ સાથે તમે યુદ્ધ કરશો તે વખતે હું મારા લશ્કરસહિત તમને મદદ કરીશ ' શાહજીદાએ જાણી લીધું કે, મહારાજને મારી માગણીથી શકા ઉત્પન્ન થઇ છે શાહજીદાએ તેમની ખાત્રી થવા માટે પોતાના મોટા લશ્કર-સહિત દિલ્હી તરફ કુચ કરી, પુન મહારાજને સહાયતા કરવા માટે સદેશો કહાવ્યો અને તેમનો સશય દૂર કરવા માટે પોતાના મોટા મોટા અમલદારો તેમની પાસે મોકલ્યા તેઓએ મહારાજને શાહજીદાની મનેચ્છા કહી સહાયતા મહારાજને તેમને ઉત્તર આપ્યો કે - ' તમારી પાછળ તમારા દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવા માટે હું દક્ષિણમાં રહીશ બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા તમારું સૈન્ય પૂરતું છે, તેમ છતાં તમારો પરાજય થાય તો તમે દક્ષિણમાં મારા તાબાના પ્રાંતમાં આવી નિવાસ કરજો ' એ સાંભળી શાહજીદાએ મહારાજને પોતાના સૈન્યના સેનાધિપતિ બનાવવાનું કહાવી મોકલ્યું; પરંતુ તેની એ માગણીથી પણ મહારાજ લલચ્યા નહિ એ તે તેમની સહાયતા નહિ મળવાથી શાહજીદાને નિરાશ થઇ પાછું ફરવું પડ્યું અને ઔરંગઝેબની ક્ષમા માગી પુન તે ઔરંગઝેબને મહારાજને એ પ્રસંગે તેને સહાયતા નહિ કરવાથી, ઉદાર અત કરણના શાહજીદાને તેમના પર યુરસો આવ્યો નહિ, ઉલટો તેમની સાથે અધિક સ્નેહભાવથી વર્તવા લાગ્યો. ^૧

ઔરંગઝેબે શાહજીદાને કહાવ્યું કે - ' શિવાજીમહારાજને આદિલશાહી અને કુતુબશાહી પ્રાંતપર સ્વારી કરવામાં ઉત્તેજન આપવું તેમ થવાથી એ બન્ને બાદશાહી નિર્બળ થશે, એટલે પછી તેને પાંચમાલ કરવામાં આપણને વિલંબ લાગશે નહિ એ પ્રાંતોપર સ્વારી કરીને મહારાજ ને પ્રદેશ કબજે કરે તેમનો કેટલોક ભાગ તેમને જાગીરમાં આપવો ' બાદશાહ તરફથી સૂચના મળતાજ શિવાજી મહારાજ તે બન્ને બાદશાહીના તાબાના પ્રાંતોપર વારંવાર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યા. મોગલ સૈન્યની સહાયતાવડે શિવાજી મહારાજ આપણા બચેલા પ્રાંતમાં સ્વારીઓ કરે છે, એ જાણી વિજાપુરસરકારે મોગલો સાથે તહનામું કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી બન્ને રાજ્યો વચ્ચે તહનામું થયું તેમાં ઠરાવ થયો કે, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેને લગતો અકારહજીર હોનની ઉપજવાળો પ્રાંત વિજાપુરસરકારે મોગલોને આપવો. તહનામું થવાની વાત જાણી શિવાજીમહારાજ યશવત્સિંહ અને શાહજીદાને મળ્યા; અને તેમને કબૂલ કરાવ્યું કે - ' મહારાજે વિજાપુરસરકાર અને ભાગાનગર સરકારના રાજ્યમાં ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવવું મોગલસરદારો તે તરફ લક્ષ આપશે નહિ '

^૧ મનુસ્ક્રી જણાવે છે કે, અહીં જોડું બંડ ઉઘુ કરવાની બાદશાહેજ શાહજીદાને આજ્ઞા કરમાવી હતી આમાં એ કપડી બાદશાહના ત્રણ હેતુ હતા એક હેતુ એવો હતો કે, શિવાજીમહારાજને ફરીથી ફરિયાદો કેહ કરવા; બીજો હેતુ પોતાના સેનાયતિની કસેટી કરવાનો હતો અને ત્રીજો હેતુ એવો હતો કે કોઈ વખતે લાલ્ચિનમાં શાહજીદાને ખરેખર બંડ કરે તો તેના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ થઈ નહિ. (મી. સજ્જાર)

એ ગોઠવણુ કર્યા પછી મહારાજે આદિલશાહના પ્રાતમા ચોથામ અને સરદેશ-મુખીનો હક્ક વસુલ કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. મહારાજના સતત ત્રાસમાંથી પોતાના દેશને મુક્ત કરવા માટે આદિલશાહના વજીર અબ્દુલ મહમદે મહારાજ સાથે તહનામુ કર્યું અને તેમને પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ હોન ખડ્છી આપવાનું પુનઃ કબજા કર્યું. ^૧ મહારાજે કોઈ પણ નિમિત્ત કહાડી આદિલશાહી પ્રાતમા તોફાન મચાવવું નહિ એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. વજીરે આ તહનામુ પણ ગુમરીતે કર્યું હતું, કારણ કે હિંદુરાજ સાથે તહનામુ કરી તેને ખડ્છી ભરવાથી મુસલમાની બાદશાહીનું ગૌરવ ઓછું થયું બાકી દરબારના અમીરઉમરાવો ગડબડ મચાવે તેમ હતું, પરંતુ ખુદ આદિલશાહે એ તહનામા તરફ પસંદગી બતાવી વિભવપુર-દરબારમાં મહારાજનો વકીલ રાખ્યો. મહારાજે શામજીનાયક પાડેને વકીલ નિમી વિભવપુર તરફ રવાના કર્યો.

આદિલશાહ સાથે તહનામુ થવાથી તેના રાજ્યમાં સ્વારીઓ કરવાનું બંધ થયું. એટલે મહારાજ કુતુબશાહના પ્રાત તરફ વળ્યા અને તેના રાજ્યમાં વારંવાર સ્વારીઓ કરી તે દેશ લૂટી વિષ્વસ કરવા લાગ્યા. એ બાદશાહ મહારાજનો પરાજય કરવા તફન અચકત હતો. વળી મહારાજને મોગલોની સહાયતા હોવાનું બાકી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તેની હિમત ચાલતી નહિ. પોતાના દેશની પાંચમાલી થતી અટકાવવા માટે શાહને મહારાજ સાથે સામોપચારથી વર્તવાની ફરજ પડી તેમના દિવાન માદખ્લા અને આકેષ્ણાએ પણ તેમને એવીજ શરતે વર્તવાની સલાહ આપી. હિંદુ દિવાનોને મધ્યસ્થ રાખી કુતુબશાહે મહારાજ સાથે સંધિ કરી તેમાં એવું હતું કે - 'શાહે મહારાજને પ્રતિવર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયા ખડ્છી આપવી ઉભય પક્ષે પરસ્પર સાથે સ્નેહલાભે વર્તવું અને બન્નેના વકીલ બન્ને દરબારમાં રહે' એ ઠરાવ પ્રમાણે મહારાજે નિરાશરાવ નામક વકીલને કુતુબશાહના દરબારમાં મોકલ્યો.

એ પ્રમાણે બન્ને બાદશાહી ઉપર વિજય મેળવી, તેમની પાસે વાર્ષિક ખડ્છી ઠરાવ્યા પછી મહારાજની દષ્ટિ કોંકણપટ્ટી તરફ ગઈ ત્યાં હતું ફિરંગી અને સીદીની સત્તા પ્રવર્તતી હતી, તેમની સત્તા નિર્મૂળ કરી સમસ્ત કોંકણ પ્રાંતપર પોતાની નિર્વેધ સત્તા ચલાવવાનો તેમનો હેતુ હતો. મહારાજે ગ્રેવા ઉપર એકાએક હુમલો કરી ત્યાંના ફિરંગીઓને હાકી કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો, પરંતુ તેમાં સફળતા મળી નહિ, એમ જણાય છે ફિરંગીઓ સાથે મહારાજને યુદ્ધ થયું હતું, તેનું વર્ણન કોઈપણ સ્થળેથી મળતું નથી. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયુંજ નથી. મહારાજે સીદીના તાબાનો જજીરા કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો પુનઃ એકવાર પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તેમને વિજય મળ્યો નહિ. કહેવામાં આવે છે કે - 'એ વખતે સીદી તફન નિર્બળ થઈ જવાથી તેણે મુબદના અંગ્રેજ બાપારીઓની મદદ માગી હતી.' આ વખતે મહારાજના બન્ને સંકલ્પ અપૂર્ણ રહ્યા.

^૧ કેટલાક જગજગો લખે છે કે, સતલાખ હોન ખડ્છી ભરવામાં અચકતી હતી. વિભવપુરસરકારે એ ખડ્છી ભરવાનો બીજો વખત ઠરાવ કર્યો હતો.

આદિલશાહ, કુતુબશાહ અને મોગલબાદશાહ સાથે તહનામા થવાથી સર્વત્ર શાંતિ થઇ અને શિવાજીમહારાજને એક બે વર્ષ સુધી થોડીક વિશ્રાંતિ મળી. વિશ્રાંતિના સમયમા તેમણે સપાદન કરેલા રાજ્યની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી એ વ્યવસ્થાનુ વર્ણન આગળ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમા લખવામા આવશે. આ સ્થળે પૂર્વકથાનકને અનુસરતું વર્ણનજ નિવેદન કરવામા આવે છે.

કેાઇ પણ પ્રાતપર સ્વારી કરવાની સમવડ નહિ હોવાથી મહારાજ આ સમયે સ્વસ્થ થયા હતા તેપરથી ધણા મનુષ્યોએ ધાર્યું કે - 'મહારાજના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેમને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયુ તેમની ઇચ્છા તુમ થઇ હવે તેઓ સપાદન કરેલા રાજ્યનો બહોળસ્ત રાખી સ્વસ્થ રહેશે મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમની ઇચ્છા હોત તો તેઓ સાથે પુન સધિ કરી તેમના તાબેદાર થઈ રહેત નહિ હવે પછી તેઓ મોગલસુબેદારોને નજરાણા અર્પણ કરી તેમને ખુશી રાખી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તશે અને ધણુ તો પોતે સપાદન કરેલી ધન-સપત્તિ થોડાક દિવસ સાચવી રાખશે' પરતુ મહારાજના લવિષ્યના વર્તનથી એવી કલ્પના કરનાર મનુષ્યોની મોટી ભૂલ હતી, એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા જેવી તેમની સામ્રત સ્થિતિ નહોતી, એ મહારાજ સારી પેટે જાણુતા હતા, તેથીજ તેમની સાથે મિત્રભાવે વર્તવાનુ તેમણે થોડા ધાર્યું હતુ અસ્તુ વિઞ્નપુરસરકાર અને લાગા-નગરસરકાર સાથે થયેલા તહનામાનો ભગ કરી તેમના રાજ્યમા તોફાન મચાવવાથી તે બન્ને બાદશાહ એકત્ર થઈ જઈ મહારાજ સાથે સમ્રામ કરવા તૈયાર થાય, એ પણ તેઓ જાણુતા હતા, કારણ કે વિઞ્નપુરસરકારે મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમા કુતુબશાહની સહાયતાવડે આદિલશાહે મોગલોના સરદારોનો પરાજય કર્યો, એ બનાવ તાબેજ હતો, તેથી તેઓ પુનરપિ એકસપ કરે, એ સંભવિત હતુ હમણા મોગલોના આશ્રયમા રહેવાનુજ મહારાજને ઇષ્ટપ્રદ જણાયુ હતુ બન્ને બાદશાહ જોડે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થતા મોગલ સુબેદારો તેમને સહાયતા કરે, એમ પણ નહોતુ, કારણ કે મોગલો સાથે વિઞ્નપુરસરકારે તહનાયુ કર્યું હતુ તેમજ મુસલમાની બાદશાહી પાયમાલ કરવા તૈયાર થતા તે કાર્યને ઔરંગઝેબ જેવો યુસ્ત સ્વધર્મીભિમાની બાદશાહ સહાય કરે, એવો પણ સંભવ નહોતો દીર્ઘદર્શી શિવાજી-મહારાજે આસપાસના સર્વ વિચારો કરી સામ્રત મોગલોની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો અને કુતુબશાહી તથા આદિલશાહી ધીમે ધીમે નિર્બળ કરવાનો વિચાર કર્યો દક્ષિણની એ બન્ને બાદશાહી પાયમાલ કરી તે પ્રાતમા પોતાની સત્તા સ્થાપવાની ઔરંગઝેબની ધણા દિવસથી ઇચ્છા હતી તે કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ઔરંગઝેબે આજીવંત ધણા પ્રયત્નો પણ કર્યો હતા મહારાજનો પણ એજ ઉદ્દેશ હતો એક ભક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે બે સિંહ તલપી રહ્યા હોય, ત્યારે જે સિંહ બાધ્યાવસ્થા ભોગવતો હોય તેણે બીજા હુટપુટ સિંહ સાથે સ્પર્ધા કરવી, એ અવિચારી કૃત્ય હોવા સાથે બાળક સિંહને ધારેલુ ભક્ષ્ય નહિ મળતા પોતાની પાસે જે કાંઈ થોડુ ધણુ ભક્ષ્ય હોય તે પણ ગુમાવી દેવા જેવુ થાય છે; એ નીતિવાક્ય

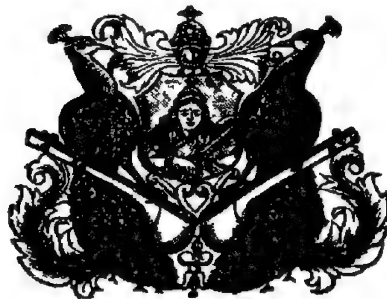
મહારાજ સારી પેઠે સમજતા હતા તેથીજ પોતાના સ્નાયુ, દાદ તથા નખ સુદઢ થતાસુધી મોટા સિંહ સાથે સ્નેહભાવ રાખી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે જે થોડુ બહુ બક્ષ્ય મળે તેનાજ ઉપભોગ કરવો, અને હટપટલ થયેલા સિંહ સુદૃઢ નિયમ પ્રમાણે અશક્ત અને કૂચ થઈ જાય ત્યારે તેણે મેળવેલુ સર્વ બક્ષ્ય તેમજ તેનું પૂર્વનુ સમ્રહ કરેલુ બક્ષ્ય હોય તે ધીમે ધીમે પોતાના તાબામા લેવાની નીતિ પણ મહારાજના લક્ષ્યમા હતી મહારાજની એ ધારણા ઉચિતજ હતી, તેમજ તે સિંહ થવા જેવા કંઈક ચિન્હો પણ જણાતા હતા મોગલો સાથે મૈત્રી થવાથી કુટુંબ-શાહ અને આદિલશાહપર મહારાજનો સખ્ત કરપ બેઠો હતો તેઓ મહારાજને ઉપર લખવા પ્રમાણે ખડકી આપતા હતા

પરંતુ શિવાજીમહારાજનો મોગલો સાથે થયેલો સ્નેહભાવ વિશેષ દિવસ ટકયો નહિ વહેળી મોગલબાદશાહને એવી અમણા થઈ કે - 'શિવાજી મહારાજે આપણ-ને માત્ર ઉપર ઉપરથી નમ્રતા બતાવી મૈત્રી બાધી છે શાહજહાને અને યશવત-સિંહને અનેક પ્રકારની લાલચો આપી તેઓ આપણા ઉપર હુમલો કરશે' બાદ-શાહને એવો સશય આવતાજ તેમણે શાહજહાને આજ્ઞા કરાવી કે - 'શિવાજી-મહારાજ સાથે એટલો બધો ધાડો સબધ રાખવો યોગ્ય નથી તેઓ વિશેષ બળ-વાન થતા જાય છે દક્ષિણની બન્ને મુસલમાની બાદશાહી ઉપર તેમની દષ્ટિ હો-વાથી તેઓ તેને પોતાના તાબામા લેવાનો ઉદ્દેશ કરે છે તે હસ્તગત કરી પ્રબળ થયા પછી તેઓ આપણી બાદશાહી ઉપર પણ હુમલો કરશે તે સમયે તેમને પૂરા પડવાનુ આપણને કઠિન થઈ પડશે બન્ને મુસલમાની બાદશાહીના જે કોટ, કિલ્લા અને પ્રાંત તેમણે આપણી સહાયતાવડે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેની ઉપજ આપણા દર-બારમા જમા કરાવવી જોઈએ, તેને બદલે શિવાજીમહારાજ પોતાનાજ ઉપભોગ-મા લે છે એ ઉચિત નથી તેમની સાથે થયેલા તહનામાનો ભગ કરી તેમને અ-ર્પણ કરેલા કિલ્લા અને પ્રાંત પાછા લેવા આપણી સહાયતામાટે તેમનુ જે લશ્કર આપણા રાજ્યમા છે તેને પાછુ મોકલી દેવુ, કિવા બને તો તેનો નાશ કરવો. પ્રતાપરાવ ગુજર, શિવાજીમહારાજ અને બીજા મોટા મોટા સરદારોને તરતજ કેદ કરવા મારી આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તો તો હું તમારા ઉપર ધણોજ ગુસ્સે થઈશ ' શાહજહાના ગ્રંથ ખાતમીદારોએ બાદશાહને ખરિતો દિલ્લીથી રવાના થયાના સમાચાર તેને જણાવ્યા તેજ ક્ષણે તેમણે પ્રતાપરાવ ગુજરને એ હકીકત કહી અને તેમને સાચી સત્વર આત્મા જવાની બહામણુ કરી પ્રતાપરાવ ગુજર પોતાના સ્વારોસહિત, મહારાજના ઔરંગઝેબમા રહેલા વકીલ નિરાજી રામજીને

૧ છુટેલા લખે છે કે, બાદશાહે સબાજીને આપેલી નગીર એવુ બહાવુ કાઢી પાછી લીધી કે, શિવાજીમહારાજને દિલ્લી જતી વખતે એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ માટે આપ્યા હતા, તેના બદલામા એ નગીર બાલસા કરવાની અને આજ્ઞા કરવાની છે મોગલોએ એ નગીર પાછી લીધાના સમાચાર બહુતાજ મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને પોતાના લશ્કર-સહિત પાછા બાલસા લીધી અને તેમના જે મનુષ્યો વસાડ પ્રાંતની નગીરમા હતા તેઓ મનુષ્યો તેટલો માલ લૂટી સ્વસાજમા પાછા ફર્યા

લઘુ રાતોરાત મોગલોની છાવણીનો ત્યાગ કરી ઔરંગઝેબની નીકળી પુને આવી પહોંચ્યા બાદશાહનો હુકમ મળતાજ શાહનવાઝે પોતાની સલાહથી મરાઠાઓને નસાઈ મૂકવાનો પોતા ઉપર વહેમ ન આવે તે માટે નાસ્તી જતા મરાઠાઓને પકડવા પોતાના સિપાઈઓ દોડાવ્યા, પરંતુ સિપાઈઓ કોઈ પણ મરાઠાને પકડી શક્યા નહિ, તેથી ઔરંગઝેબ પાછા આવ્યા શાહનવાઝે બાદશાહી આગ્રાનો ઉત્તર લખ્યો કે - 'મરાઠાઓ નાલાયક છે, જૂઠા છે અને પ્રપંચી છે આપની આજ્ઞા મળતા પહેલાંજ તેઓ મારા તાબામાંથી નાસ્તી ગયા છે તેથી તેમને પકડી કેદ કરવાનું બંધ નથી ' આ સમાચાર બાદશાહે જાણ્યા એટલે તરતજ તેણે શાહનવાઝને મદદ કરવાને માટે બીજી ચલાઈઓ બંધ કરાવીને દિલ્લેખાન અને દાઉદખાન નામના બે સરદારોને મોકલ્યા, તેમજ ઉત્તરમાંથી પણ કેટલાક સરદારોને મોકલ્યા.

પ્રતાપરાવગુજર સર્વ લશ્કર, સરસામાન તથા શાહનવાઝે ગુમરીતે અર્પણ કરેલું પુરૂષ જનરાણું લઈ, સુરક્ષિતપણે પાછા આવ્યો, એ સમાચાર મળતાજ મહારાજને અતિશય આનંદ થયો મોગલો સાથે થયેલો તહનામોનો એકાએક ભંગ થવાથી મહારાજને દિલગીરી થઈ નહિ; કારણકે સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું તેમને હવે ઉચિત જણાતું નહોતું બે વર્ષ સુધી સ્વસ્થ રહી રાજ્યમાં વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી હતી અને તે દરમ્યાન શાંતિથી પોતાના લશ્કરનું પોષણ થવાથી તેમને સંતોષ થયો હતો.

પ્રકરણ ૨૧ મું—મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ સ્વારી

મોગલો સાથે થયેલા તહનામીનો ભાગ થયો ત્યારે મહારાજે પુનઃ તેમને પોતાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ખતાવવાની શરૂઆત કરી તેમણે તેમના પ્રાંતમાં જ્યાં ત્યાં તોફાન કરવા માડ્યું એ સમયે તેમના લશ્કરે એવું વિલક્ષણ શોધ્યું અને તેજ ખતાવ્યું કે તેવું પૂર્વે કદિ પણ ખતાવ્યું નહોતું એમ કહી શકાશે. મહારાજે પ્રથમ શત્રુના તાબાના સિંહગઢ અને પુરદર કિલ્લા કબ્જે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો એ કિલ્લા શત્રુના તાબામાં હોવાથી પુના, ચાકણ વગેરે પ્રાંતમાં નિર્ભયપણે આવળ કરવાની તેમને વિશેષ અડચણ પડતી હતી તેમનાપર જયસિંહ રાજાએ નીમેલા રાજપૂત સૈનિકો સર્વદા સાવચેત રહી કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવામાં દક્ષ હતા મહારાજે પ્રથમ સિંહગઢ કબ્જે કરવાનો વિચાર કર્યો.^૧ ઉદયલાલ નામક એક શરવીર અને બળવાન સરદાર એ કિલ્લાપર સેનાપતિ હતો એ સરદાર મોગલો સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તતો હોવાથી કોઈપણ રીતે મહારાજના પક્ષમાં આવે તેમ નહોતું તેના તાબાના રાજપૂત સૈનિકો પણ શરવીર અને પ્રયત્ન ચોદા સમાન હતા; તેથી મહારાજ એ અભેદ ગઢ તાબે કરવાની મુક્તિ શોધવા લાગ્યા એ સમયે તાનાજી માલુસરેએ^૨ મહારાજને કહ્યું કે, મારી સાથે નાના-

૧ પોવાડામાં લખ્યું છે કે, જીજ્ઞાસુના આગ્રહને લીધેજ મહારાજે એ કિલ્લો તાબે કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો એક દિવસ મહારાજ અને જીજ્ઞાસુ સોમરાખાજી રમતા હતાં તેમાં મહારાજ ઉપર હાથ આપ્યો અને તેના બદલામાં તેમણે મહારાજ પાસે સિંહગઢની માગણી કરી આ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનું કાર્ય તાનાજી માલુસરેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું આ વખતે તાનાજી પોતાના પુત્ર રાયબાના લગ્ન માટે પોતાને વતન ગયો હતો. તેને તેના માવળાઓ લઈને તાબડતોળ પાછા ફરવાનાં મહારાજે હુકમ ફરમાવ્યો. આ હુકમ મળતાજ તે શરવીર ચોદા લગ્ન સમારંભ મુલતવી રાખી તરતજ મહારાજ પાસે સ્થગત આપ્યો.

૨ બખરમાં લખ્યું છે કે, તાનાજી શરીરે અતિશય બળવાન, હુકમુક અને લાંબો પહોળો હતો તેવું સ્વરૂપ બચાનંક બાળુદ હવે તેના વાળ પીળા અને નેત્રો લાલ હતા. તેની હાડી છતી સુધી લાંબી હતી તેનામાં હાથી જેટલું બળ હતું હાથીને અકુશ-વટે તેજ સ્થળે ઉભો સખતો, એટલો પ્રયત્ન બળવાન હતો સમરાખજીમાં તેના સાચું કોઈ રહી શકતું નહોતું. મહારાજના લશ્કરમાં તેના જેવો બીજો કોઈ બળવાન પુરુષ નહોતો; નિશાન મારવામાં, ઘોડે ચડવામાં, તલવારના પડા રમવામાં, અને ફંદામાં કુશળ હતો. તેમજ સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ હતો.

લાઇ સૂચીછને મોકલેા અને મારી ઇચ્છામા આવે તેવા એક હળર માવળી ચોદા આપો. એ કિલ્લો હું હસ્તગત કરી લઇશ ૧ મહારાજે તેની માગણી સ્વીકારી

સિહગઢનો કિલ્લો સિંહાદ્રિની પૂર્વ દિશામા છે પુરદરના કિલ્લાની ટેકરીએા. એ કિલ્લાને લગતીજ છે કિલ્લાપર જવાનો માર્ગ ઉંચો અને સાકડા ચઢાવવાળો છે. ચઢાવતુ સ્થળ પૂર્વપશ્ચિમ દિશામા છે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફથી જોતા કિલ્લો એકાદ વિશાળ ખડકાળ પર્વત જેવો જણાય છે તે પર ચઢવાનો માર્ગ સીધો અર્ધા મૈલ જેટલો છે, એટલે ઉંચે ચઢ્યા પછી ચાળીસ ફૂટ ઉંચો, કાળા રંગના ખડકના પ્રચડ ચઢાવ આવે છે એ લગ્ય ચઢાવ ઉપર પચ્ચરનો મજબૂત કોટ બાધી તે પર મોટા જુરજ બાધ્યા છે કિલ્લો ત્રિકોણાકાર છે અદરનો ઘેરાવો આસરે બે મૈલ જેટલો છે જોનારને એવુજ લાગે છે કે, દરવાજા સિવાય કિલ્લામા પ્રવેશ કરવાનો બીજો માર્ગજ નથી કિલ્લા ઉપરથી પૂર્વમા જોતા નીરા નદીનો સાકડો પશુ સુદર જળપ્રવાહ દષ્ટિએ પડે છે ઉત્તરમા વિસ્તીર્ણ મેદાન-પ્રદેશ અને પુના શહેર જણાય છે દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમા પર્વતના સુદર ઉચ્ચ શ્રુજો ગગનમંડળને ચુબન કરતા હોય એમ જણાય છે એજ દિશામા રાય-ગઢનો કિલ્લો છે

એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તાનાજી માલુસરે એક હળર માવળી ચોદા સહિત રાયગઢથી નીકળ્યો સર્વ માવળા એક સાથે સિહગઢ તરફ ગયા નહિ પણ રાત્રિના અધકારમા કુગરા અને કોતરોને જૂદે જૂદે માર્ગે ચઢને તેઓ એક સ્થળે ભેગા થયા આજે માથ માસની કૃષ્ણાષ્ટમીનો દિવસ હતો સર્વ માવળા એકત્ર થયા પછી તેમાના અર્ધા મનુષ્યોને તાનાજીએ થોડે વેગળે ઉભા રહેવાની અને સકેત થતાજ તેઓએ આગળ ધસી આવવાની આજ્ઞા કરમાવી. બાકીના માવળાઓને કિલ્લાના કોટ પાસે લઇ જઇ ગુપચુપ ઉભા રાખ્યા ગઢ ઉપરના રખેવાળોએ કોટના જે વિભાગ તરફ શત્રુનો પ્રવેશ થવાનો સંભવ નહોતો તે સ્થળે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો નહોતો એ જોઈ તાનાજીએ એક માવળાને પાટલાધોની મદદથી કોટ ઉપર ચઢાવી ખડક સાથે માઠોવાળુ એક દોરડુ બધાવ્યુ એ દોરડા મારફતે ત્રણસો માવળા કોટ ઉપર ચઢાવ્યા ૨ તેઓ કોટમા ઉતરી આમતેમ લપાઇ સતાઇ રહ્યા, એટલામા તેમના પગલા સંભળાવાથી તેઓ ચઢતા હતા ત્યા કિલ્લાના રખેવાળો આવી પહેાચ્યા તેમાને એક રખેવાળ અધારી થઇ તપાસ કરવા આવ્યો એક માવળાએ તેને તીર મારી લાને લાજ પૂરા કરી નાખ્યો એ જોઈ કિલ્લાપરના રખેવાળોમા ગડબડ થઇ રહી તેઓ પેલપેતાના શસ્ત્ર લેવા દોહ્યા તેમને ગભરાયલા જોઈ તાનાજીએ એજ સમયે હુમલો કરવાની યોજા સધિ બધી પોતાની સાથે કોટપર ચઢેલા મનુષ્યોસહિત રખેવાળોપર હુમલો કર્યો જે દિશામા ગડબડાટ થતો હતો તે દિશામા માવળાઓએ તીરનો વરસાદ વર્ષાવ્યો રખેવાળોએ મશ્કાલો સળગાવી અજવાળું કર્યું

૧ ચોવાડામા લખ્યુ છે કે, બાર હળર સેનિકો સાથે તાનાજી કિલ્લા નજીક ગયો હતો

૨ ચોવાડામા લખ્યુ છે કે કોટ ઉપર ચડ્યા પછી દોરડુ વડી ગયુ હતુ.

સારે તેમજ પોતાના પર હુમલો કરનાર દુસ્મનોને ઓળખ્યા. તેમને જોઈ સર્વ મહારામા કેટલાકને તો પોતાના શસ્ત્રો લેવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નહિ. બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે તત્કાળ યુદ્ધ થયું ઉભય પક્ષના સૈનિકો જુસ્સાભેર લડવા લાગ્યા માવળાઓ કરતા કિલ્લાની અદરના મનુષ્યોની સખ્યા ઘણી મોટી હતી; તેમ છતાં તાનાજીના યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ પાછા નહિ હટતા અતિ શૌર્યપૂર્વક રાજપૂતો સાથે લડ્યા અને તેમને મારી નાખવા લાગ્યા કિલ્લાપરના લશ્કરનો પરાજય થવાના ચિન્હ જણાયા, એટલામા ઉદયલાલ અને તાનાજીની એક દષ્ટિ થતા બન્ને વચ્ચે ૬૬યુદ્ધ જામ્યું બન્ને શરવીર, બળવાન અને યુદ્ધકુશળ પ્રયત્ન યોદ્ધા હતા તેઓ વચ્ચે ઘણા વખત સુધી યુદ્ધ થયું બન્નેને ઘણા લાવાગ્યા અતે એકબીજાના ધાથી બન્નેએ એકી સમયે સમરભૂમિમા પ્રાણત્યાગ કર્યા પોતાનો મુખ્ય સરદાર યુદ્ધમા મરણ પામવાથી શત્રુની વિશેષ સખ્યા આગળ વિજય મેળવી શકાશે નહિ એમ જણીને માવળા સૈનિકો પાછા હટ્યા. તેઓ જે માર્ગે કોટપર ચડ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા જવા લાગ્યા કોટ બહાર ઉભેલો તાનાજીનો નાનો ભાઈ સુધાંજી, કિલ્લામા બનતો બનાવ જોવાને પોતાના મનુષ્યોસહિત કોટ ઉપર ચડ્યો હતો તેણે પોતાના બધુને યુદ્ધભૂમિ ઉપર પડેલો જોઈ અને માવળાઓને નાસલાગ કરતા જોઈ તેમને કહ્યું કે—“ તમારા પિતાનું મુગ્ધુ દેડ લોકો ઉચકી લઈ જાય એ તમારામાથી કોને પસંદ પડશે વાઈ ? કોટ બહાર નાસી જવાની આશા રાખશો નહિ દોરકુ મે ક્યારનુંએ કાપી નાખ્યું છે તમે શિવાજી મહારાજના પ્રમાણિક અને શરવીર સિપાઈ છો એ બતાવી આપવાનો આજ સમય છે મૃત્યુની ભીતિ રાખી રણભૂમિમાથી નાસી જઈ શત્રુને પીઠ બતાવવી એ સાચા વીર પુરુષને શોભતું નથી ચાલો વીર પુરુષો ! પાછા ફરો અને શત્રુને તમારું શૌર્ય બતાવો ” સુધાંજીનું વિરાત્સાહ પ્રદીપ્ત કરનારું સંભાષણ સાંભળીને અને સુધાંજી જેવા પોતાના નવીન જુસ્સાદાર વીર આજેવાનને સન્મુખ આવેલો જોઈને સર્વ માવળાઓના હૃદયમા નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેઓની નસેનસમા વીરરક્ત ઉછળવા લાગ્યું તેમના શરીરમા શિવાજી મહારાજ પ્રત્યેનું અભિમાન પુનઃ જાગૃત થયું અને પોતાની સ્વદેશપ્રીતિનું પુનઃ સ્મરણ થયું પોતાનો શરવીર અને પ્રિય સેનાપતિ રણમા પડેલો તેનું વેર વાળવાની તેમનામા હિંમત આવી તેઓ પુનઃ જુસ્સાભેર હુમલો કરવા તૈયાર થયા માવળા લોકોના અત કરણમા એક વખત કોંધનો પથન બારામા પછી તેઓ પોતાના પ્રાણની દરકાર નહિ કરતા સન્મુખ આવેલા શત્રુઓ અને તેટલા પ્રજાળ હોય તોપણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થતા, તેમા વળી એ તો તાનાજીએ જૂઠી કાંદેલા માવળા યોદ્ધા હતા પછી પૂછવું જ શું ? ‘ હર મહાદેવ ’ ની ગમનજોડી ગર્જના કરી તેઓ શત્રુ ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યા શત્રુઓનો પરાજય કરી તેઓએ કિલ્લો કબજે લીધો એ ધોર સત્રામમા આશરે ત્રણસો માવળા રણમા પશ્ચત્ય પડ્યા. આશરે પાંચસો રાજપૂત સિપાઈઓના મૃતદેહ સમરભૂમિપરથી ગળ્યા અને થોડાક સૈનિકો સતાર્ધ રજા હતા તેઓ સરણે આબ્યા તથા ઘણા રાજપૂત

સૈનિકોએ કોઠ ઉપરથી બૂસકા મારી પ્રાણસાગ કર્યા

યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત કરી ગદ કબજે લેવાના આનંદદાયક સમાચાર શિવાજી મહારાજને નિવેદન કરવા માટે પ્રથમથી કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે સૂર્યાંજીએ ધાસનુ એક ઝુપડું સળગાવી દીધું એ હુમલાનું પરિણામ જેવાની મહારાજને ઉત્કંઠા થઈ રહી હતી, તેથી ઝુપડાને આગ લાગેલી જોઈ તેમને અસત હર્ષ ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ એ જીવસંટોસટના કાર્યમા પોતાના અસત પ્રમાણિક અને જીવજન મિત્રના મરણસમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમને અતિશય દિલગીરી થઈ. મહારાજે એ સમયે કહ્યું હતું કે, “ ગદ તાબામા આવ્યા પણ સિંહ ગયો ”^૧ યુદ્ધમા જે માવળા સૈનિકોએ બહાદુરી બતાવી હતી તેમને મહારાજે ધનામ આપ્યા પ્રત્યેકને ધનામમા એક એક રૂપિયાની વિટી આપી તેમના ઉપરિ અમલદારોને પણ તેમણે ચોખ્ખા પ્રમાણે ધનામ આપ્યા એ પ્રસંગે સૂર્યાંજીએ અગ્રતિમ પરાક્રમ અને શૂરવીરપણું બતાવ્યું હતું તેથી તેના વખાણ કરી તેને સિંહ ગદ ઉપર મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો.

સિંહગદ તાબામા આવ્યા પછી પુર દરનો કિલ્લો જીતવામા વિશ્વ બ થયો નહિ. સિંહગદ જીતા પછી એક મહિને સૂર્યાંજી પોતાના માવળા ચોદાઓસહિત રાત્રિને સમયે એકાએક પુર દરના કિલ્લાપર ચઢાઈ લઈ ગયો તેણે કિલ્લાપરના સિપાઈઓને કાંપી નાખી ત્યાં મહારાજની પ્વજ ફરકાવી સિંહગદ ઉપર માવળાઓએ છાપો મારીને પોતાના રાજપૂત બધુઓને કેવી રીતે પાલમ્બલ કર્યા હતા તેની એ કિલ્લાપરના રાજપૂતોને સારી પેઠે ખબર હતી માવળાના એ હુમલાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા તેમનો સમુદાય મોટો હોવા છતાં માવળા સાથે રણસત્રામ કરવાની તેમનામા હિમત નહોતી, તેથી મહારાજના વિશેષ સિપાઈઓનો નાશ થયો નહિ. સારખાદ કેટલાક દિવસો વીસા પછી મહારાજે ચાંદોર શહેર ઉપર સ્વારી કરી અને બાદશાહનો ચાળીશ હજારનો ખજનો લૂટી લીધો આ લૂટમા તેમને એક હાથી અને બાર ઘોડા પણ પ્રાપ્ત થયા હતા.

પુર દરનો કિલ્લો હાથમા આવ્યા પછી મોગલોના તાબાનો માહુલીનો કિલ્લો સર કરવા માટે મહારાજે મોરોપતને મોકલ્યો તેણે એ કિલ્લાને ઘેરા ધાલી તે પર એકદમ હુમલો કર્યો એ સમયે ઉભયપક્ષના સૈનિકો વચ્ચે તુચ્છ યુદ્ધ થયું. મોરોપતના એક હજાર માવળા સિપાઈઓ રણમા પચા અને તેનો પરાજય થવાથી પાછું હઠવું પડ્યું, છતાં તે જરા પણ ગભરાયો નહિ, કિંવા નિરાશ થયો નહિ તેણે જીરુસાબેર કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ રાખ્યો. કિલ્લામાના સિપાઈઓ પણ ચોઈપૂર્વક કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા મોરોપત પેશાએ ઘોડીક વિચાતિ લીધા પછી પુનઃ કિલ્લાપર હુમલો કર્યો, પરંતુ આ વખતે પણ કિલ્લાપરના સૈનિકોએ તેને પાછો હઠાવ્યો. એ વખત પાછું હઠવું પડ્યું છતાં મોરોપતના સૈનિકો નિરાશ થયા નહિ કિલ્લાપરના સૈનિકોને જીરુસાબેર મદદ મળવાની આશા હતી, તેથી

૧ કેટલાક ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, અત્યાસ્તુધી એ કિલ્લાનું નામ કોડાણા હતું પરંતુ મહારાજના મોદોદ્ધારને લીધે તેનું નામ સિંહગદ પડ્યું.

તેમણે છેવટ સુધી હિંમત રાખી. બે મહિના સુધી ઉભય પક્ષના સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું અને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી યુદ્ધ કરતા હતા; પરંતુ અતે શત્રુના સૈનિકો નિર્બળ થયા કિલ્લો પેશવાના તાબામાં આવ્યો.^૧ સાર પછી કનોજના કિલ્લો પણ મહારાજના સૈનિકોએ છાપા મારી સર કર્યો અને વર્ષા-ઋતુ શરૂ થતા પહેલા કલ્યાણ પ્રાંત પુનઃ કબજે કર્યો લોહગઢ, શિવનેરી, ત્રિબ-ક, રોહિડા, અહિવત, રાવળગળવળા, મકરદગઢ વગેરે કેટલાક કિલ્લા હજી સુધી મોગલોના તાબામાં રહ્યા હતા તે મહારાજે છાપા મારી સર કર્યો સન ૧૬૭૦ ના એપ્રિલ માસની આખર સુધીમાં અહમદનગર, જુનનર, પેરન્ડા વગેરેની આસપાસના મોગલોના ૫૧ ગામ મહારાજના માણસોએ લૂટી લીધા.

જે વખતે મહારાજની સેનાએ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તે વખતે ખાન-દેશમા દાઉદખાન હતા, તે પોતાની ધોડેસ્વાર સેના લઈને અહમદનગર આવ્યો અને તેણે તેમના ઉપર સાત હજાર ધોડેસ્વારની સેના રવાના કરી તે વખતે મહારાજની સેનાએ તે પ્રાંતના ત્રણ કિલ્લાને ઘેરા નાખેલા હતા તેને ઉઠાવી લેવા પડ્યો આ પ્રમાણે તેમને મોગલ સરદાર તરફથી હરકત આવી ખરી પણ ઔરંગઝેબના મોઆઝિમ અને દિલ્લેરખાન વચ્ચે કલહ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતા અને ઔરંગઝેબને પોતાના પુત્ર ઉપર સશય આવેલો હોવાથી મોગલસેના તરફથી મહારાજને કંઈ ખાસ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને તેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે તેઓ મોગલ પ્રાંતમાં તોફાન કરવા લાગ્યા.^૨

આ અરસામાં શિવાજી મહારાજે પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય જજીરાના સીદી ઉપર રવાના કરેલું હતું તે સેનાએ તેના પ્રદેશમાં એક સરખા હુમલા કરીને તેને હેરાન કરી નાખ્યો, સારે તેણે મોગલોની મદદ માગી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે સન ૧૬૬૯ માં ઔરંગઝેબે શિવાજી મહારાજને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે તેમણે સીદીને રસ્તે જવું નહિ મુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને આ પ્રસંગે સીદીએ એવું લખી જણાવ્યું હતું કે—“આખર સુધી કિલ્લાનો બચાવ કરવા માટે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો મેં સંકલ્પ કરેલો છે; અને

૧ જુલેલા લખે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજે ઘેરા લાવ્યો હતો તેજ મનેદારદાસ નામક એક સજ્જત સરદાર કિલ્લેદાર હતા તેને અન્નાદિ સામગ્રીની તબી પડવાથી તે ગભરાયો, તેથી તેણેજ મહારાજને કહાવ્યું કે, હું સજ્જત છું એક એક મનુષ્યો સ્ખર્મ માણસોની થશે ત્યાંસુધી હું કિલ્લો છાડનાર નથી. મહારાજને એ કિલ્લાના ગુપ્તમાર્ગની ખબર હતી તેમાના એક માગે થઈને મહારાજ કિલ્લાપર ચઢ્યા; પરંતુ શત્રુના સૈનિકો સાથે હોવાથી તેઓ મહારાજના સૈન્ય ઉપર લૂટી પડ્યા બચાવખીમાં મહારાજના ત્રણ સૈનિકો માર્યા થયા સૈનિકોની પાયમાલી થવાથી મહારાજને એકાએક ઘેરા ઉઠાવી લેવા પડ્યો, પરંતુ થોડા વખતમાજ તેમણે છાપા મારી કિલ્લો સર કર્યો.

૨ આ વખતના મુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ જણાવે છે કે, હવે શિવાજીમહારાજ મોર પ્રમાણે છાપા મારતા નથી પણ પોતાની સાથે ત્રીસહજાર માણસની સેના લઈને ઉપાડી રીતે મોગલોના પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરે છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે બાદશાહનો સાહમદો ઔરંગઝેબના પડેલા છે તેની તેમને કશી ખત્તા હોય એમ લાગતું નથી.

છેવટે કિલ્લામાં અનાજપાણી ખૂટવાથી જો પરાજયનો પ્રસંગ આવશે તો કિલ્લો મોગલોને સ્વાધીન કરી દેવાનો મેં નિર્ણય કરેલો છે” આ નિર્ણયની મહારાજને સંપૂર્ણ ખબર હતી તે સિવાય બ્યારે જ્યસિંહે વિજાપુરસરકાર ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે પોને વિજાપુર સરકારને તાબે છે એવું કહેવડાવતા છતાં જ્યસિંહ રાજાએ આપેલી લાલચથી સીદીએ તેને મદદ કરી હતી પાછળથી બ્યારે પુરદર આગળ મહારાજને જ્યસિંહ રાજા સાથે તહ થયો ત્યારે જજીરા પોતાને સ્વાધીન કરવા એવી શરત મહારાજે મૂકેલી હતી પણ તે તેણે માન્ય કરી ન હતી; તેથી જો આ જજીરાનો કિલ્લો મોગલોના તાબામાં જશે તો પશ્ચિમ કિનારો પોતાના તાબામાં ખીન હરકતે આવશે નહિ અને આરમાર (નૌકાસેન્ય) તૈયાર કરવામાં પોતાનો જે ઉદ્દેશ છે તે સફળ થશે નહિ એમ મહારાજને લાગવાથી સીદીનો નાશ કરવાનો તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો હતો આથી સન ૧૬૭૦ માં મહારાજે જાતે જજીરાપર સ્વારી કરી અને ઘેરો નાખીને જમીનપરથી તોપોનો મારો શરૂ કર્યો ચોમાસુ શરૂ થવા છતાં પણ તેમણે આ ઘેરો ઉઠાવ્યો નહોતો, અને તોપોનો મારો પણ ઓછો કર્યો નહોતો ચોમાસુ શરૂ થતા પહેલાં કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી મહારાજ પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવતા હતા કિલ્લાને ઘેરો નાખીનેજ તેઓ બેસી રહ્યા નહોતા તેમણે કિલ્લાના મલિક ફતેહખાનને મોઝી રકમ અને જગીર આપવાની લાલચ બતાવી કિલ્લો લાગ કરવાનું કહાલ્યું હતું ફતેહખાન આવી લાલચથી મોગલવાસો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને આવી લાલચ બતાવી તે બદલ તેને મહારાજ ઉપર યુક્તિ પણ આપ્યો, પરંતુ મહારાજે તોપોનો મારો ચલાવવાથી ફતેહખાનનું કૈર્ય ખૂટી ગયું અને તે મહારાજને શરણે આવી તેમના આશ્રયમાં રહેવા કબૂલ થયો તેના હાથ નીચેના ત્રણ સરદારોને મહારાજપર વેર હતું તે સરદારોને ફતેહખાનની યોજના પસંદ પડી નહિ તેમને સ્વધર્મનું વિશેષ અભિમાન હતું હિંદુ પર અને વિશેષતઃ મરાઠાઓ પર તેમને અતિશય તિરસ્કાર હતો કાફરોને શરણે જઈ તેમના તાબેદાર થઈ રહેવું એ તેમને બીલકુલ પસંદ નહોતું ફતેહખાન પરાજય પામી મહારાજને શરણે જવાથી તેઓ બચવા પામશે નહિ એવી તેમને બીક લાગી તેથી ગમે તે ઉપાયે ફતેહખાનની યોજના બંધ પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો એ ત્રણે સરદારોએ પોતાના જાતિબંધુઓ સાથે સલાહમસલત ચલાવી તેમની સહાયતાવડે ફતેહખાનને કેદ કર્યો અને કિલ્લો બચાવવાનું કામ જુસ્સાભરે ચાલુ રાખ્યું; તેમ છતાં શિવાજી મહારાજ સમક્ષ ટકી શકાશે નહિ એમ જાણીને તેઓએ સુરત મુકામે મોગલસરકારને કહાલ્યું કે— ‘આ પ્રસંગે અમને જોઈએ તેટલી સહાયતા કરવાથી અને બલિષ્ઠતા પ્રસંગોપાત સહાયતા કરવાનું અભિવચન આપવાથી વિજાપુરસરકારની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ, અમારા તાબાના સૈનિક-વહાણો સહિત અમે મોગલ બાદશાહની સેવા કરવા તૈયાર થઈશું અને જજીરાનો કિલ્લો અમને મોગલ બાદશાહ તરફથી જગીરમાં મળ્યો છે એમ માનીશું.’ મોગલસુબેદારને એ માગણી પસંદ પડવાથી તેણે તે સંબંધી મોગલબાદશાહને

અલામણ કરવાથી બાદશાહે તેમની બરજી મંજૂર કરી તથા સરદારમાંથી એકને કિસ્સાનો માલિક બનાવી તેમણે તેને 'યાકુતખાન' નો નવો ખિતાબ આપ્યો.^૧

સીદીને મોગસોની મજબૂત સહાયતા મળવાથી તેણે મહારાજના તોપોના મારાને મથુકાર્યો નહિ મહારાજે વિચાર્યું કે, એકજ કિસ્સાને ધણા દિવસ ઘેરા નાખી બેસી રહેવું અને ખીબ મહત્વના કાર્યો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું એ ચોખ્ખું નથી; એમ ધારી તેમણે પોતાનો સકલ અપૂર્ણ રહેવા દઈ ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી; અને ભવિષ્યમાં અનુકૂળ સધિ પ્રાપ્ત થતા સીદીને મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુરતના સુબેદારે સીદીને મદદ કર્યાંથી મહારાજનો સિદ્ધ થવા જેવો ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહી ગયો તેથી તેના શહેર ઉપર પુનઃ એક વખત હુમલો કરી તેની નસ દબાવવાનો વિચાર કર્યો મહારાજે ચોમાસું પૂરે થતા ન થતાજ પદર હજાર ધોડેસ્વાર સહિત તેના શહેર ઉપર અકસ્માત હુમલો કર્યો, પરંતુ એ અરસામાં સુબેદારને કષ્ટક વ્યાધિ થવાથી તે શત્રુ પામ્યો હતો તેમજ શહેરના રક્ષણમાટે રાખેલા પ્રબળ સૈનિકોને જ્યસિહે કિવા શાહબદાએ પાછા બોલાવી લીધા હતા એ સ્થિતિ કા તો દેવેચ્છાથી કે કા તો શિવાજી મહારાજના સુલાગ્યેજ શરૂ હતી ગમે તેમ હો, પણ મહારાજ સુરત શહેર પુનઃ લૂટી ચક્રા કિસ્સો સર કરીને તેમાં પોતાના ચોડાક સૈનિકો રાખી તેઓએ નિશ્ચિત જીવે તથા દિવસ સુધી સુરત શહેર લૂટયું.

સુરત શહેર ઉપર મહારાજ હુમલો કરવાના છે એવો ભય ગુજરાતના મોગલ સુબેદારને લાગવાથી તેણે યુદ્ધની તૈયારી શરૂ કરી તેણે વિજાપુરસરકારને પોતાની કુમકે બાર હજારની સેના મોકલવાનું લખી જણાવ્યું તેજ પ્રમાણે સુબદના અગ્રેજ વ્યાપારીઓ પાસે તેણે દારૂગોળાની માગણી કરી, પરંતુ આ સર્વ તૈયારી અપૂર્ણ થાય તે પહેલાજ તા ૩ ઓક્ટોબર સને ૧૬૭૦ માં મહારાજે સુરતપર હલ્લો કર્યો સંપૂર્ણ અર મહિનાથી મહારાજ કલ્યાણ આગળ પોતાના સૈન્યનો જમાવ કરે છે અને ગુજરાત ઉપર તેમની સ્વારી થવાની છે એવા સમાચાર અગ્રેજ વ્યાપારીઓને પ્રથમથીજ મળી ચૂક્યા હતા સૌથી પ્રથમ તેમનો હલ્લો સુરત ઉપરજ થશે એવી તેમની ખાતરી હોવાથી અગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, ડચ વગેરે વ્યાપારીઓએ પોતાની વખારમાનો સમયો માલ ત્યાંથી દશબાર માઇલને અંતરે આવેલા એક સ્વાલી નામના બેટમાં લઇ જઇને બેઠ્યાં, અને લાકડાના મોટા મોટા તકતાઓની દિવાલ કરીને તે ઉપર તોપો ગોઠવી. તેમજ સુરતમાં પોતાની વખારનો નાશ થાય નહિ તેટલામાટે અગ્રેજોએ તેના રક્ષણ માટે પોતાના કેટલાક માણસોને પણ ત્યાં ગોઠવી દીધા શહેરમાંના મોટા મોટા વ્યાપારીઓ અને અમલદારો નાસી ગયા આ સમયે બાદ-

૧ શ્રી સરકાર જણાવે છે કે, આ તથા સરદારોમાંથી એકનું નામ સીદીસબજ હતું તેને મોગલ આરમારનો સેનાપતિ નિમીને તથા લાખની બચીરી કરી આપી હતી અને સીદી કાસીમ તેમજ સીદી જૈશતને જજરા અને તેની આબુબાલુની બેવરવા કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, આ રીતે સીદીનું સમજ આરમાર મોગસોના તાબામાં ગયું.

૨ તે સમયનો અગ્રેજ પ્રવાસી ડૉ. કિંગ્સ લખે છે કે, મહારાજે સુરત ફોરને એ કિસ્સોતોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ મોગલ હજારે તેમને ત્યાંથી હાથી કઢાવ્યા હતા.

શાહ ઐર મઝેબની આજ્ઞાથી સુરત શહેરને કિલ્લાબદી કરવામા આવી હતી; પરંતુ તેના રક્ષણ માટે શહેરમા આ સમયે મોગલ સૈન્યના માત્ર ત્રણસો સૈનિકો હતા તેથી તેઓ મહારાજના સૈન્ય આગળ ટકી શક્યા નહિ અને કિલ્લા-માથી નાસી છૂટ્યા મહારાજનું સૈન્ય કિલ્લામા દાખલ થયું શહેરના દરેક મકાન ઉપર ચોડાઓ ગોઠવીને તેમાનો માલ લૂટવામા આવ્યો, પરંતુ અંગ્રેજ, ફ્રેચ, અને ડચ લોકોની વખારિને તેમણે કશું જ નુકશાન કર્યું નહિ અંગ્રેજોની વખારના રક્ષણને માટે મુકેલા માણસોએ મહારાજના સૈન્ય ઉપર તોપો અને બંદુકોનો મારો ચલાવ્યો હતો, તેથી તેમના ચોડાક માણસો મરાયા હતા, તેથી ત્રીજો દિવસે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોની વખાર ઉપર હુમલો કરવાને ગયા ત્યારે અંગ્રેજો તરફથી એ માણસો નજરાણું લઇને શહેર બહાર જ્યા શિવાજી મહારાજનો તથા નાખેલો હતો ત્યા ગયા અને રોહાવાવથી વાતચીત કરી ત્યારે મહારાજે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે અંગ્રેજ મારા દોસ્ત છે હું તેમનું કશું જ નુકશાન કરવાનો નથી પહેલેજ દિવસે મહારાજે ડચ લોકોને કહાવી મોકલ્યું હતું કે - 'એ તમે તમારા સ્થાનમાજ સ્વસ્થ બેસી રહેશો અને કરી ગડબડ નહિ કરો તો મારા તરફથી તમને કરોએ ઉપદ્રવ કરવામા આવશે નહિ' તેમણે એ પ્રમાણે વર્તવાનું કબજા કરવાથી મહારાજના માણસો તેમના તરફ ખીલકૂલ ગયા નહિ ફ્રેચ વખારવાળાઓએ પ્રથમથીજ મહારાજ સાથે નમ્રતાથી વર્તીને તેમને કંઇક ખડણી આપી, પોતાનો બચાવ કરી લીધો હતો તે અરસામા કાસ્કારનો તાત્કાલિક જાતિનો રાજ સુરતમા આવીને રહેલો હતો તેને તેના પુત્રે આદીપરથી પદચ્યુત કરેલો હતો તેથી મજાની યાત્રા કરી આવીને ઐર મઝેબનો આશ્રય લઇ તે અહી આગળ રહેતો હતો તેના મકાન ઉપર હલ્લો કરવાથી પુષ્કળ ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવું લાગવાથી મહારાજે ત્યા હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો તેના મકાનપર જવાનો રસ્તો ફ્રેચ લોકોની વખાર આગળ થઇને જતો હતો, છતાં મહારાજના માણસોને તેમણે ખીન હરકતે જવા દીધા તે મકાનની લૂટમા મહારાજને સોનું, રૂપું અને જવાહિર પુષ્કળ પ્રમાણમા મળ્યું

શહેરની લૂટ પૂરી થયા પછી મહારાજનો મેરચો સ્વાલી બેટ તરફ ફરશે અને ત્યાં નાસી ગયેલા વેપારીઓને પોતાને સ્વાધીન કરવાની તેમજ પોતાને ખડણી આપવાની માગણી તેઓ યુરોપિયન વ્યાપારીઓ પાસે કરશે, એવી દહેશત લાગવાથી તે વ્યાપારીઓએ પોતાનો સર્વ માલ તરાપાઓપર ચલાવ્યો, પરંતુ તે દિવસે નદીમા ભરતી આવવાની હોવાથી મરાઠાઓ બેટ ઉપર સ્વારી કરી શક્યા નહિ એવું કહેવાય છે

ત્રીજો દિવસે મહારાજને શુરાનપુરથી સમાચાર મળ્યા કે, સુરત શહેરના રક્ષણ માટે મોગલોનું પ્રયત્ન સૈન્ય આવે છે એ સાબળી મહારાજે ત્યાંથી પોતાની જાવણી ઉપાડી લઇ લૂટેલા સામાન સાથે સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું મહારાજે સુરતથી જતી વખત ત્યાંની પ્રબળ એક પત્રમા લખી જણાવ્યું હતું કે, તમે પ્રતિ વર્ષે મને ખાર લાખ રૂપિયા ખડણી પહોંચાડશો તો પુનઃ તમારું શહેર લૂટાવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ આ વખતે

મહારાજે ૬૬- લાખની લૂટ મેળવી હતી

શિવાજી મહારાજે સુરત શહેર લૂટી બાળી નાખવાના સમાચાર ઓર ગાંધાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાના સુબેદારે મહોબતખાન અને દાઉદખાન નામક સરદારોને આહ-
દસ હજાર સૈનિક સાથે સુરતના સૈનિકોની મદદ માટે રવાના કર્યા મહારાજ સાહેબને માર્ગે પાછા ફરતા ચાંદોર પાસે કચનમચન નામક સ્થળે પહોંચવા પહેલાજ મોગલ સરદારે તેમને વધીદિ ડોરી નામક સ્થળે પકડી પાડ્યા મહારાજની ધમ્મક હતી કે નાશક પાસેની ઉઠી ખીણમાં ચંધને નીચલા વિભાગમાં ઉતરી પડવું; પણ એટલામાં મોગલોનું ધણુ લશ્કર તેમની નજીક આવી પહોંચ્યું શત્રુએ આગળ જવાનો માર્ગ રોકવાથી લૂટમાં મેળવેલું દ્રવ્ય ખીણમાં સુરક્ષિત રીતે ઉતારવાની મહારાજને ચિંતા થઇ તેમણે પોતાના લશ્કરની પાંચ ટુકડીઓ બનાવી. એક ટુકડીને શત્રુ માટે જઇ ગોદાણુ મારવાની અને બીજી બે ટુકડીને શત્રુની બન્ને બાજુએ હુમલો લઈ જવાની આજ્ઞા કરી એક ટુકડીના સ્વાધીનમાં લૂટનો સ-
ધળો માલ આપી આજ્ઞા ફરમાવી કે શત્રુની ત્રણ બાજુએથી હથેલો કરવાથી તેઓ યુદ્ધ કાર્યમાં ગુથાય તે સમયે તમારે ઝપાટાબંધ તેના લશ્કરમાં ચંધને નીકળી જઈ પર્વત ઉતરી પેથી તરફ ચાલ્યા જવું મહારાજ એ ટુકડીની સાથે હતા સધળા જીરસાહેબ ચાલ્યા જતા હતા; એ જોઇ દાઉદખાને તેમની પૂઠ પકડી શિવાજી મહારાજે થોડાક મનુષ્યોસહિત ખાન સાથે યુદ્ધ કર્યું તેને ત્યાજી અટકાવી રાખી; લૂટમાં મેળવેલો માલ બાઝીના સિપાઇઓ સાથે સુરક્ષિતપણે ખીણના ઉડા ઝડેશ-
માં મોકલી દીધો શત્રુના સૈનિકો ઉપર એકદમ ચારે દિશામાંથી હુમલો થયો ત્યારે મોગલ સરદારે પોતાના સર્વ સૈનિકોને એક ટેકરી ઉપર એકઠા કરી મહારાજના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા માડ્યું એ સમયે મહારાજ પોતાના શરીર ઉપર બખ્તર અને માથે બખ્તર-ટોપી પહેરીને તથા બન્ને હાથમાં બે પટા ચઢાવીને ધોડેસ્વાર થઇ યુદ્ધ કરતા હતા પ્રતાપરાવ સરનાબત વગેરે સરદારોને પાછળથી રક્ષણ કરવાનું સોંપી મહારાજ પોતે શત્રુના સૈન્ય ઉપર ધસી ગયા બન્ને સૈન્ય વચ્ચે લગ્ન કર યુદ્ધ ચાલ્યું બંને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી લડ્યા પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહ વધા-
રવા માટે મહારાજ સ્વત મોખરે રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા તેઓને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાની તેમણે પોતાના શૌર્યની હદ બતાવી હતી એ વુઝુલ યુદ્ધ બે ગ્રહર સુધી ચાલ્યું, તેમાં ત્રણ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા અને મોગલસરદાર રણમાંથી નાસી ગયો મોગલ સૈન્ય ગભરાઇ જઇ આમતેમ નાસી છૂટ્યું તેમની પૂઠ નહિ પકડતા મોગલોની ઊવણીમાંથી હાથી, ઘોડા વગેરે જે સામાન હાથ લાગ્યો તે લઈ મહારાજે ખીણમાં ઉતરવાની તૈયારી કરી એટલામાં રાયબાગીણુ નામક એક શરી અંતિ પોતાના જગજીવન નામના પુત્ર અને કેટલાક લશ્કરસહિત મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે માર્ગ રોક્યો રાયબાગીણુ એ માહુલના દેશમુખ ઉદારામની પત્ની હતી એ યુદ્ધમાં તેનો પતિ મરણ પામતા રાયબાગીણે આગેવાન થઇ લશ્કરને ધૈર્ય આપી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું ઐર ગઝેબે રાયબાગીણુની બહાદુરી જોઇ તેની ધણી પ્રશંસા કરી અને તેને “ રાયબાગીણુ ” નો ખિતાબ આપ્યો એ અંતિ

માર્ગમાં આઠી આવી તે સમયે મહારાજાને તેના લશ્કરને ચારે દિશામાંથી ઘેરી લઈ તેઓને ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવી અતેરાયબાગીણી દાતમાં ધાસનું તૃણ લઈ મહારાજાને યરણે આવી. મહારાજાને તેના આદરસત્કાર કરી કિમતી વસ્તુઓ આપણું કર્યાં અને તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જવાની રજા આપી.

સુરતથી પાછા ફર્યા પછી મહારાજાને પોતાના લશ્કરી વહાણો અને લશ્કર તૈયાર કર્યું. પ્રતાપરાવ ગુજરાતે દશ હજાર ઘોડેસ્વાર આપીને અને મોરિયાપતને વીસહજાર પાયદળ લશ્કર આપીને તેમને મોગલોના ઉત્તર પ્રાત તરફ સ્વારી કરવા મોકલ્યા એ પ્રાતની પ્રજા ધનવાન હતી, પરંતુ ત્યાં મળજીત બદોબસ્ત નહોતો. તેથી એ વિભાગમાં સ્વારી કરવાથી મહારાજાને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ મળવાની આશા હતી, અને તે આશા ફળીભૂત પણ થઈ હતી. પ્રતાપરાવ ગુજરાત ખાનદેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો. એ પ્રાત તે સમયે વસ્તીપૂર્ણ હોવા સાથે ધનવાન પણ પશુ હતો. પ્રતાપરાવે જુરાનપુર સુધી દોડ કરીને તેની પાસે આવેલું બહાદુરપુર નામનું ગામ લૂટ્યું તેણે આ વખતે જુરાનપુર ઉપર પણ હલ્લો કર્યો હોત પણ તે વખતે યશવતસિંહ ૧ જુરાનપુરમાં હતો તેણે પ્રતાપરાવને કહાવી મોકલ્યું કે તેણે શહેર ઉપર હલ્લો કરવો નહિ એટલે પ્રતાપરાવે પોતાનો મોરચો ત્યાંથી ફેરવી લીધો, પણ ત્યાંના ખીળ મોટા મોટા શહેરો લૂટી લઈ પ્રજા પર વાર્ષિક ૬ કર બેસાડ્યો. અત્યેક ગામના આગેવાનો પાસેથી લખાવી લીધું કે - 'મોગલોને વાર્ષિક ૭ કર ભરવામાં આવશે તેનો ચોથો ભાગ શિવાજીમહારાજાને અથવા તેમના અમલદારોને વસુલ આપવામાં આવશે.' ચોથો ભાગ મળવાથી તે ગામમાં લૂટ થવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેમને કોઈ ત્રાસ આપશે તો શિવાજી મહારાજાના સૈનિકો તેમનું રક્ષણ કરશે, એવું પ્રતાપરાવે તેમને આશ્વાસન આપ્યું હતું. મરાઠાઓનો પ્રથમ આ સમયેજ મોગલોના પ્રાતમાં ચોથા ભાગનો હક્ક દાખલ થયો. એ પ્રવાસમાં પ્રતાપરાવે કારણ શહેર લૂટી ત્યાં ત્રણ દિવસ છાવણી નાખી હતી ત્યાંની પ્રજા પોતાના ઘરમાં દ્રવ્ય દાટી રાખે છે, એવું જણતાજ પ્રતાપરાવે મોટા મોટા શ્રીમતોના મકાનો ખોદાવી તેમાં દાટેલું દ્રવ્ય કાઢી લીધું અને ત્યાંના શ્રીમતોને કેદ પકડાવી મગાવ્યા કેટલાક શ્રીમતો સ્ત્રીઓ વેશ ધારણ કરી સતાઈ રહ્યા તેટલાજ તેમના હાથમાંથી બચી ગયા. શિવાજીમહારાજાને પોતાના મનુષ્યોને સખ તાકીદ આપી હતી કે, કોઈ પણ સમયે સ્ત્રીઓને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ આપવો નહિ ૨ પ્રતાપરાવે શત્રુના પ્રાતમાં એવો ત્રાસ

૧ જુરાનપુર એ ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર છે અને તે દાઉદખાનના તાબામાં હતું આ સમયે તે ખીળ યુદ્ધના કાયમી રૈકાચેથી દેવાથી તેનો છોકરો અહમદખાન તેના વતીનું કમકાજ કરતો હતો. સાહબદાદ મોઆઝિમના ખચખદિ પાચ લાખ રૂપિયાની માગણી કરવાને યશવતસિંહ આવ્યો હતો. તેને અહમદખાને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે તમે બાદશાહનો હુકમ લઈ આવો તો પાચને બદલે વીસ લાખ રૂપિયા આપવાને હું તૈયાર છું, આવો જવાબ મળી યશવતસિંહે જુરાનપુર શહેરને લૂટવાની ધમકી આપી હતી. તે આવી ખટપટમાં હતો તેથીજ તેણે પ્રતાપરાવને વાર્ષિક ૬ કર

૨ સહાસદ લખે છે કે, મહારાજાને પોતાજ કારણ શહેર લૂટ્યું હતું

વતીવી મૂકયો હતો, તે સમયે મોરોપતે પોતાના પાંચદળ લશ્કર સહિત મોગલોના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ઔધ, પટ્ટા, સાહેરા, માલેચી, રામનગર અને ત્રિપુરકાંઠ વગેરે કબજે કરી રચળે રચળે નવા ગઢ બાંધ્યા હતા.

લશ્કરી વહાણો તૈયાર કર્યા તેમાં એકસોસાઠ મોટા વહાણો હતા મહારાજના સૈનિકો ભરૂચ શહેર ઉપર સ્થળમાર્ગે હુમલો કરે તે સમયે જળમાં રહી એ વહાણોએ તેમને સહાયતા આપવાનો ઠરાવ કરી વહાણોને ભરૂચ તરફ રવાના કર્યા વહાણો મુબઇ થઇને આગળ ચાલ્યા તે સમયે મહારાજે તેમને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી વહાણ પાછા આવતા હતા તે દરમિયાન માર્ગમાં તેમને દમ્બણ આગળ ફિરંગી લોકોનું એક મોટું વહાણ મળ્યું વહાણના સૈનિકો તેને પકડી દાબોલની ખાડીમાં લાવ્યા કહેવામાં આવે છે કે એજ અરસામાં ફિરંગીઓ મહારાજના દશ-બાર વહાણ પકડી વસઇની ખાડીમાં લઇ ગયા હતા એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, મહારાજના અને ફિરંગીના વહાણો વચ્ચે દમ્બણ તથા મુબઇની વચ્ચેમાં કોઇક સ્થળે યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઇએ.

મોગલોના રાજ્યમાં ચારે તરફ મહારાજ એટલું બધું તેજાન મચાવતા હતા છતાં મોગલો તરફથી તેમનો જોઇએ તેવો પ્રતિકાર થતો નહોતો એ અનન્યબી-ભરેલું જણાય છે, પરંતુ એનું કારણ મોગલ બાદશાહના દક્ષિણના મુળેદાર પાસે એ સમયે જોઇએ તેટલું જ સૈન્ય હતું એમ જણાય છે ઔરંગઝેબ જેવા વહેમી બાદશાહે તેની મદદે વિશેષ લશ્કર મોકલવાનું કામ જોખમભરેલું ધાર્યું હતું. માહુલીના કિલ્લાપર પેશ્વાએ હુમલો કર્યો તે સમયે જુનરમાં વિશેષ લશ્કર રાખવાનું ઇંછ જણાયાથી ત્યાંના લશ્કરમાં તેણે વધારો કર્યો હતો, અને આસપાસના પ્રાંતોને ઉપયોગી થઇ પડે એટલા માટે સુરતમાં પાંચહજાર સૈનિકો વધારે રાખ્યા હતા; પરંતુ મહારાજના લશ્કર સાથે સરખાવતાં મોગલોનું એ લશ્કર નજીવું હતું સઘળું મોગલ લશ્કર એકંદ્રે થઇ મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યું હોત તે તેમની સાથે રણસામ કરવા મહારાજ આળીશ હજાર સૈનિકો ભેગા કરવા શક્તિમાન હતા. એ સિવાય પ્રત્યેક ગઢ અને થાણા ઉપર રક્ષણ માટે પૂરતા સૈનિકો રાખ્યા હતા તે તો જૂદા મોગલોનું સૈન્ય એણે હતું; એટલું જ નહિ પણ ચારે દિશામાં એવી અક્ષવા પ્રસરી રહી હતી કે, સુલતાન મોઆઝીમ મહારાજ સાથે યુદ્ધ રીતે મળેલા છે, અને તેજ તેમને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરે છે તેમજ મસવતાસહ સાથે મહારાજને માઠ મિત્રતા છે શાહજહાં ઔરંગઝેબને વારંવાર સૈનિકસહાયતામાટે પત્રો લખતો; પરંતુ વહેમી બાદશાહ શાહજહાંના પત્ર તરફ લક્ષ્ય આપતો નહિ શાહજહાંની વાસ્તવિક ઇચ્છા એવી હતી કે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો પક્ષ વધારવો બાદશાહના મરણ પછી તેને ગાદી મળે એ સ્વાભાવિક હતું બીજો કોઇ માદી પચાવી બેસે તો તેને કેદખાનું સેવવું પડે એવો પૂર્ણ સંભવ હતો સિવાજીમહારાજ ચારે દિશામાં તેજાન મચાવી દિવસે દિવસે પ્રબળ થવા લાગ્યા ત્યારે બાદશાહ પાસેથી વિશેષ લશ્કર મંગાવવાનું શાહજહાંને બહાનું મળ્યું શાહજહાં બાદશાહને હમેશા પોતાના તરફની સ્થિતિ લખવા સાથે પોતાની પાસે જોઇએ તેટલું લશ્કર નહિ હોવાથી

શત્રુનો પરાજય કરવાનું બનતું નથી એમ પણ લખતો હતો. શાહજાદો ધારતો હતો કે, વાર વાર એવી માગણી કરવાથી બાદશાહનું મન પિંગળી કાંઈ વખત પણ તેઓ સહાયતા માટે સૈન્ય મોકલશે અને તેમ થવાથી દક્ષિણમાં આપણું બળ વધશે એવું નાણી-નેજ તેણે પોતાના સૈન્યસહિત શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નહોતું. તેને એવું પણ લાગ્યું હતું કે, એવા મહા પ્રતાપી પુરુષ સાથે બનતે ચલ્ને સલાહસંપન્ન રાખવાથી ભવિષ્યમાં આપણને ઘણી સહાયતા મળશે તેણે મહારાજ ઉપર એક બે વખત પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું હતું, પરંતુ તે માત્ર બાદશાહને બતાવવા માટેજ મહારાજનો વિજય થાય એટલું નાનું સૈન્યજ શાહજાદા તરફથી મોકલવામાં આવતું હતું.

પરંતુ ઔરંગઝેબે શાહજાદાની ધારણા પરિપૂર્ણ થવા દાંધી નહિ તેમણે યશ-વતસિંહને પાછો બોલાવી લઈ તેની જગ્યાએ દક્ષિણમાં ચાળીશહજાર સિપાઈઓ સહિત મહોબતખાનને મોકલ્યો. એ સરદારને સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો અને તેના ઉપર શાહજાદાની સત્તા ચાલે નહિ એવું ઠરાવ્યું. શાહજાદા પાસે ઔરંગઝેબ આદમી માત્ર એકહજાર સિપાઈઓ રહેવા દઈ આકીનું સર્વ લશ્કર મહોબતખાનના તાબામાં સોંપ્યું. સુરતના સુબેદાર ઉપર બાદશાહની છતરાજી થવાથી તેના ઉપર બાદશાહે રાબતના કામમાં ગંદલત કરવાનો આરોપ મૂક્યો. એ આરોપ સહન નહિ થવાથી તે સ્વામિભાની સુબેદારે વિષપાન કરી આત્મઘાત કર્યો. બાદશાહે તેની જગ્યાએ બીજો સુબેદાર નિમી તેને સુરત અને ખભાતમાં પુષ્કળ લશ્કરી વહાણો આધવાનો હુકમ કર્યો. લશ્કરી વહાણો વધારવાનો હેતુ એ હતો કે, મહારાજના વહાણોનો ત્રાસ ઓછો કરવાના કામમાં જજીરાના સીદીને વિશેષ સહાયતા મળે.

મહોબતખાને દક્ષિણમાં આવતાજ શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું તેણે પ્રથમજ તેમના તાબાના ઔધ અને પટ્ટાના કિલ્લા હસ્તગત કર્યા એટલામાં વર્ષોઝતુની શરૂઆત થવાથી ચઢાઈ બંધ રાખી તેને પોતાની જાવણીમાં પાછું ફરવું પડ્યું. ચોમાસુ બંધ થતાજ તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ પાઠ્યા.

સૈન્યવિભાગ ઉપર દિલ્લેરખાનને સેનાપતિ નીમી તેને ચાકણના કિલ્લાપર ચઢાઈ લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. તેણે તે કિલ્લો તત્કાળ કબજે કરી, તેમાંના નવ વર્ષથી અધિક વયના મનુષ્યોને કતલ કર્યા ચઢાઈમાં વિજય પ્રાપ્ત થતા મહોબતખાને તેને રાવળાજવળા અને અહિવતના કિલ્લા તાબે કરવા મોકલ્યો. પહેલાં બે કિલ્લાપર તેણે હુમલો કર્યો તે વખતે ગઢ ઉપરના રખેવાળોએ વિશેષ શૈયર્પૂર્વક યુદ્ધ કરી શત્રુઓનો હુમલો પાછો હટાવ્યો, એટલામાં મોરોપ તે તેમની સહાયતામાટે બાર હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર મોકલવાથી દિલ્લેરખાને તે કિલ્લા તાબે કરવાનો વિચાર મુલતવી રાખી કણેરાગઢ^૧ તરફ કુચ કરી કિલ્લો સર કર્યો. કિલ્લો પાછો લેવાની ઇચ્છાથી રામાજી પાગાર^૨ નામક એક શરવીર સરદાર હસમીનો નામક હતા તેણે બે હજાર^૩ માવળાલશ્કરસહિત કિલ્લાપર જાઓ. માર્યો તેમને થોડી

૧ ચિટલીસ એનું નામ કાણુરાગઢ લખે છે.

૨ ચિટલીસ એનું નામ રૂપાજી નલગા લખે છે.

૩ કટલાક લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક હજાર મનુષ્યો હતા.

સખ્યામાં જોઈ દિલ્લેરખાને તેઓપર હુમલો કર્યો શત્રુનું અધિક સૈન્ય જોઈ પાગાર મહારાજો નહિ તેણે પોતાના સિપાઈઓને કહ્યું કે - 'જેઓને પ્રાણની દરકાર ન હોય તેઓએ મારી સાથે આગળ ધસવું' એ સાબળી સાતસો શરવીર માવળા આગળ ધસ્યા તેઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડી અતિ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં બે હજાર પઠાણો રણમાં પડ્યા અને સાતસો વીર માવળા મોટા મોટા ધા વાગતા, પોતાના સેનાપતિસહિત રણતીર્થમાં પતન પામ્યા તેઓનું અલૌકિક શૌર્ય જોઈ દિલ્લેરખાન આશ્ચર્યચકિત થયો બચેલા માવળા સિપાઈઓને જુસ્સો ચઢવાથી તેઓએ પણ કેટલોક વખત સુધી મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ અંતે તેમને પરાજય થવાથી નાસી ગયા મહોબતખાન અને દાઉદખાને મળીને અહિંવત કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો, પણ કિલ્લામાંના લોકોએ એક માત્રપર્યંત તે ટકાવી રાખ્યો. છેવટે દાઉદખાને સુરંગ લગાડીને કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો આ યુદ્ધને યશ દાઉદખાનને મળ્યો એથી મહોબતખાનને તેની ઘણીજ ઇર્ષ્યા આવી અને બંનેમાં અણુ-બળાવ થયો આથી ઔરંગઝેબે દાઉદખાનને પાછો બોલાવી લીધો પછી વર્ષોઝૂલે શરૂ થવાથી મહોબતખાને પારનીર આગળ પોતાની જાવણી નાખી વર્ષોદ અતિશય પડવાથી રાજ્યાળો ફાટી નીકળ્યો અને સૈન્યમાંના માણસો તેમજ જનાવરો ટપો-ટપ મરવા લાગ્યા, પરંતુ તેની કશી પણ પરવા કર્યા વગર મહોબતખાન પોતાના દિવસો મિજબાનીઓ અને નાચરગમ ગાળવા લાગ્યો એમ કહેવાય છે કે તે વખતે અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબની ચારસો નાચનારીઓ મોગલોની જાવણીમાં હતી.

મહોબતખાને શરૂઆતમાં થોડીક ધમાલ કરી, પછીથી કંઈએ ન કરતા દિવસો પસાર કર્યા તેથી બાદશાહના મનમાં તેને માટે પણ વહેમ આવ્યો સિવાજી મહારાજને તેને લાય આપીને વશ કરી લીધો છે એમ તેને લાગ્યું આથી સિવાજી મહારાજનો બાગલાણ પ્રાંત છૂટી લેવાને માટે તેણે યુગ્ગરાતમાંથી બહાદુરશાહ અને દિલ્લેરખાનને મોકલ્યા તેણે આવીને સાહેરીના કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો, અને તે ઘેરા ચલાવવાનું કામ ઇબ્રાહિમખાન અને રાવ અમરસિંહ વગેરેને સોંપીને પોતે અહમદનગર તરફ ગયો ત્યાંથી બહાદુરશાહ સુપાપ્રાંત પર સ્વારી લઈ ગયો અને દિલ્લેરખાને ના પર સ્વારી કરી તેણે પુના શહેર કબજે કર્યું અને નવ વરસ ઉપરના સર્વ માણસોની કતલ કરી નાખી 'મોગલોની આ સેનાને પાછી વાળવાને મહારાજે પોતાના કિલ્લા ઉપરના સર્વ માણસોને મહાડ આગળ એકઠા કર્યા અને મોગલસેના સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ એટલામાંજ સાહેરીના કિલ્લાને ઘેરા નખાયાના સમાચાર તેમને મળ્યા એ થાણું વિશેષ મહત્વનું હોવાથી મહારાજે બનતે પ્રયત્ને તેનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કિલ્લામાં અબ વગેરે સામગ્રી બોહી હોવાનું જણાતાજ મહારાજે તે પૂરી પાડવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કિલ્લાની ચારે દિશામાં શત્રુના લશ્કરે ઘેરા નાખેલો હોવાથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. મહારાજે મોટા સૈન્યસહિત દિલ્લેરખાન સાથે યુદ્ધ કરવા તે દિશા તરફ ફર્યું કરી. દિલ્લેરખાનને અબ મળતાજ પોતાના સૈન્યને એક સ્થળેએડ કરી તે મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા

તૈયાર થયો, પરંતુ તે સમયે મહારાજે તેને છેતર્યો સાલેરીના કિલ્લાની આસપાસ મોગલ લશ્કર ઓછું ચતાજ તેમણે ઉત્તર દિશાને રસ્તે કિલ્લામાં અન્નસામગ્રી તથા દારૂગોળા મોકલી આપ્યો. દિલ્લેરખાનના લશ્કર ઉપર બહારથી હાથો મારવા માટે મહારાજે બે હજાર માવળાને મોકલ્યા, પરંતુ દિલ્લેરખાને તેમનાપર હુમલો કરી તેમને કાપી નાખ્યા. પોતાના લશ્કરની પાયમાલી સાબળી મહારાજે મોરોપતને કોકણી લશ્કરસહિત દિલ્લેરખાન તરફ રવાના કર્યો તેમજ પ્રતાપરાવને પોતાના ધોડેસ્વાર લશ્કરસહિત સાલેરી કિલ્લાના રક્ષણ માટે તત્કાળ રવાના થવાનો પત્ર લખ્યો. આ સમયે મહારાજનું એક દર વીશ હજાર સૈન્ય મોગલો ઉપર હુમલો લઈ ગયું હતું. લશ્કરને આગળ વધતું જાણીને મોગલસેનાપતિએ તેને અટકાવવા માટે પોતાનું પુષ્કળ લશ્કર તેઓ સામે મોકલ્યું. સૈન્ય ઉપર એખલાસખાન નામક સરદારને તેણે સેનાપતિ નિમ્ણે હતો. મોગલ લશ્કરને ચઢી આવતું જોઈ પ્રતાપરાવ પોતાના લશ્કરને આગળ વધતું અટકાવી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યો. મોગલોએ તેમના લશ્કરપર ધસારો કર્યો તે સમયે થોડો વખત યુદ્ધ જેવો દેખાવ કરી પ્રતાપરાવે લશ્કરને પાછું નાસવાનો ધસારો કર્યો ધસારત ચતાજ માવળી લશ્કર આસપાસ નાસવા લાગ્યું એ જોઈ વિજયાનંદના આવેશમાં આવી જઈ મોગલ લશ્કર તેઓની પૂઠે પડ્યું પૂઠે પડતી વખતે મોગલ લશ્કરના ઘાટા પડ્યાથી તેઓ બધા ત્યા પ્રસરી ગયા તેમ થવાથી પ્રતાપરાવે અકસ્માત્ પાછા ફરી પોતાના લશ્કરને એકત્ર થવાનો સંકેત કર્યો તેજ દાણે સર્વ લશ્કરે એકત્ર થઈ મોગલ લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો અને પક્ષ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલતી હતી તે સમયે મોરોપત પોતાના લશ્કરસહિત ત્યા આવી પહોંચ્યો. તેની સહાયતાવડે મરાઠા લશ્કરે મોગલ સૈન્યનો કચ્ચડલાણું કહાડી નાખ્યો. તેમ છતાં એખલાસખાન નરમ પડ્યો નહિ તેણે પોતાના લશ્કરને એકત્ર કર્યું અને સહાયતામાટે વિશેષ લશ્કર મંગાવી મરાઠાઓપર પુનઃ હુમલો કર્યો, પરંતુ આ વખતે પણ મહારાજના શરવીર યોદ્ધાઓએ તેમનો પૂરેપૂરો પરાભવ કર્યો. પાંચ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા તેમના મોટા મોટા બાવીસ અમલદારો પચત્વ પામ્યા કેટલાક સરદારો નિર્બળ થઈ મરાઠાને શરણે આવ્યા. મહારાજના પણ હજાર દોઢ હજાર સિપાઈઓ મૃત્યુ પામ્યા એ ધનધોર રણસંગ્રામમાં સુરરાવ કાકડે^૧ નામક મહારાજનો એક શરવીર સમશીર-બહાદુર સરદાર બહુકની ગોળી વાગતા મૃત્યુ પામ્યો. કાકડે, મહારાજનો જૂનો સહાયક અને પાંચ હજાર માવળાનો સરદાર હતો. મહારાજે જાણી ઉપર ચઢાઈ કરી તે સમયે એ સરદારે વિશેષ પરાક્રમ બતાવી ખ્યાતિ મેળવી હતી એજ સરદારે રોહીડાના કિલ્લાપર હાથો મારી તે કબજે કર્યો હતો. તેના મૃત્યુસમાચાર સાબળતા મહારાજને અતિશય દિલગીરી થઈ હતી તેમણે શોકોદ્ગાર કાઢતા કહ્યું હતું કે ‘-મારો જૂનો, પ્રમાણિક અને શરવીર સરદાર મને છોડી ગયો’ એખલાસખાનનો પરાજય થયો તેનું પુષ્કળ લશ્કર શત્રુને હાથે કેદ પકડાયેલું જાણી બહાદુરશાહનું અભિમાન ઉતરી ગયું બગેલા લશ્કરસહિત મરાઠા લશ્કર સાથે યુદ્ધ.

૧ સહાયક એણે નામ સુચિત્ત લખે છે.

કરવાનું તેને થયું રહ્યું નહિ તેણે સાહેરીના ઘેરે હાલી લઈ એકદમ ઔરંગઝેબ તરફ નાસવા માંડ્યું; પરંતુ મરાઠા લશ્કરે તેમની પૃષ્ઠ છોડી નહિ આ સાહેરીનું મુઠ્ઠું સને ૧૬૭૨ માં થયું.

એ મુઠ્ઠું મહારાજને ૧૨૫ હાથી, ૭૦૦ ઉંટ, ૬૦૦૦ ઘોડા, પુષ્કળ ઝવેરાત, સેકડો બળદ અને ધત્તર યુદ્ધોપયોગી સામાન મળ્યો એ પ્રસંગે આનંદરાવ, બે કાશી દત્તી, રૂપાણ ભોસલે, બે કાશી જગતાપ, સતાણ જગતાપ, માનસિંગ મેરે, વિસાણ બક્ષાળ, મેરે રમનાથ, મુકુદ બક્ષાળ વગેરે સરદારોએ વિશેષ પરાક્રમ બતાવ્યાથી મહારાજે તેમનાપર ખુશ થઈ વસ્ત્રાભૂષણ અર્પણ કર્યું, શત્રુ તરફના કેદ પકડાયેલા મનુષ્યો પૈકી મોગલસરદારો અને મોટા મોટા અમલદારોને રાખ-ગઢ ઉપર મોકલ્યા હતા, તેમનો મહારાજે આદરસન્નિધિ કર્યો, તેમના જેઓ ધાવણ થયા હતા તેમને ઔષધોપચાર કરી, તદુરસ્ત થયા પછી તેમને નજરાણા આપી બંધનમુક્ત કર્યા અને કેદ પકડાયેલા મોગલ સિપાઇઓમા જેઓ મહારાજ પાસે નોકરી કરવા ખુશી હતા તેઓને તેમણે પોતાના લશ્કરમા નોકર રાખ્યા તેમ જવાથી મહારાજના લશ્કરમા ધણો વધારો થયો.

મોગલસૈન્ય સાથે રણસગ્રામ કરવામા મહારાજને અણપિપર્યત નેટલા વિજય પ્રાપ્ત થયા હતા તેમા સાહેરીના રણસગ્રામનો વિજય મુખ્ય ગણાય છે એવો મોટો વિજય તેમને પૂર્વે કદિ પણ મળ્યો નહોતો એ ધનધોર સગ્રામમા મહારાજના લશ્કરે બતાવેલું 'શૌર્ય' અને મુઠ્ઠુંકાશ્યની કીર્તિ ચારે દિશામા પ્રસરી જવાથી પ્રથમ કરતા તેઓનો વિશેષ કરપ બેડો મરાઠાઓના શૌર્યવીર્મહિ ઉજ્જવલ ગુણોનું અપ્રતિમ પ્રદર્શન નેપ મોગલસરદારો તદ્દન ચક્રિત થઈ ગયા. તેમને મહારાજના લશ્કરની વિશેષ બીક લાગવા માઠી મરાઠાસિપાઇઓ વિગ્ન-પુરસરકાર અને મોગલસરકારની નોકરી છોડી મહારાજ પાસે નોકરી રહેવા લાગ્યા. મહારાજે તેઓને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરમા નોકરી આપી સાહેરીમા વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી તેની પાસે મુઠ્ઠેરી કરીને એક કિલ્લો હતો તે તેમણે હસ્તગત કર્યો આથી આખા બાગલાણ પ્રાંતપર તેમની સત્તા બેઠી અને સુરત શહેરને માટે કાયમનો ભય ઉભો થયો.

મોગલોના મોટા મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે મહારાજપર આ વખતે સ્વારી કરી હતી, છતાં પણ તેમની સેનાઓ નાશ પામી અને તેમનો પરાજય થયો આથી ચારે દિશામા મહારાજનો પ્રતાપ જામ્યો તેમનું બળ ધણુંજ વધી પડ્યું અને હવે તેમને મોગલબાદશાહીની કે બીજી કોઈ પણ બાદશાહીની જરા પણ બીક રહી નહિ. તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનો એવો ઉલ્લેખ છે, કે મોગલોના એ મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે શિવાજીના પ્રદેશમા પ્રવેશ કર્યો હતો, પરંતુ તેમનો પરાજય થવાથી ભારે નુકશાન ખમી અને ફળેત થઈને તેમને પાછા જવું પડ્યું ત્રી સરકાર જણાવે છે કે, આ અરસામા અફઘાન લોકોએ અને સતનામી લોકોએ બંડ કરવાથી આ પરાજયનો બદલો લેવાની સવડ મોગલ બાદશાહને મળી નહિ. થોડાક દિવસ પછી શાહનંદા મોઆઝિમ અને મહાબત-સિ. ૧૭

ખાનને ઉત્તર તરફ જતુ પડ્યું અને દક્ષિણના સુબેદારતરીકે બહાદુરખાનની નિમ-
ણક કરવામા આવી, પરંતુ તે પોતાના સ્થાનમા સ્વસ્થ બેસી રહ્યો

એ પછી મહારાજે મોરોપતને દેશ હજાર સિપાઇઓસહિત સુરત તરફ રવાના કર્યો પાછળ લખ્યા પ્રમાણે ઔરંગઝેબે સુરત શહેર આગળ વહાણો તૈયાર કરાવી, તેને સીદીની સહાયતામા આપી, મહારાજ તરફથી સમુદ્રમાર્ગે કોકણપટ્ટી-પર થતી સ્વારીઓ બંધ કરવાનો અને તેમના વહાણોનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો મોગલોના વહાણો તૈયાર થઈ સીદીના વહાણો સાથે મળી ગય અને પોતાના પ્રાંતોમા ઉપદ્રવ કરે તે પહેલા મહારાજે મોરોપતને તેમના વહાણો બાળી નાખવાની આજ્ઞા ફરમાવી, પરંતુ મોરોપત તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી શક્યો નહિ, કારણ કે મોરોપત લા જઈ પહોંચે તે પહેલાજ મોગલોના વહાણો સુરત બંદર-થી ઉપડી સીદીના જહાઝા નજીક જઈ પહોંચ્યા હતા મોરોપતથી વહાણોનો નાશ કરવાનું કામ થયું નહિ ત્યારે તેણે સુરત શહેરને ઘેરા નાખ્યો અને શહેરમા જતી અન્ન વગેરે સામગ્રી અને વ્યાપાર એકદમ બંધ પાડી તે મોટી ખડણી માગવા લાગ્યો તેણે આ ઘેરા નાખ્યો તે પહેલા શહેરના સુબેદારને મહારાજના નામથી ત્રણ પત્રો મોકલ્યા હતા તેમાના છેવટના પત્રનો આશય આ પ્રમાણે છે—“તારા પ્રાંતમાની ઉપજની જે વસુલ તુ બાદશાહને મોકલાવે છે, તેમાથી મોથો ભાગ તારે અમને આપવો જોઈએ આ સબધી મેં તને બે પત્રો લખ્યા છે અને આ પત્ર છેવટનો છે મારો દેશ અને મારા લોકોના રક્ષણને માટે તારા બાદશાહના ભય-થી અમારે મોડું સૈન્ય રાખવાની જરૂર પડે છે, તેથી એ સૈન્યનો ખર્ચ તેનીજ પ્રજા પાસેથી અમને મળવો જોઈએ જો આ રકમ એકદમ ન મોકલાય તો અમારે માટે લા એકે મકાન તૈયાર કર કે જેથી અમે લા બેસીને સરકારનો કર અને જકાત વગેરે અમારી જાતેજ વસુલ કરીએ તારા શહેરમા પ્રવેશ કરતા અમને અટકાવી શકે એવું કોઈ રહ્યું નથી ” આ પત્ર આવ્યાથી સુગતના સુબે-દારે લાના મોટા મોટા હિંદુ, મુસલમાન વગેરે વ્યાપારીઓને એકત્ર કરીને કહ્યું કે, બે માસ સુધી શહેરનું રક્ષણ કરવાને માટે ત્રણ હજાર પાયદળ અને પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારીની જરૂર છે, એટલા માટે તમારા પોતાનામા ઉધરાણુ કરીને મને રૂ ૪૫૦૦૦ આપો ત્યાર પછી તેણે શહેરના મકાનોની યાદી કરીને ઉપરના નિમિત્તથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા, પણ પોતાના વચન પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ ન કરતા તે પૈસા પોતાની ખાનગી ત્રીજેરીમા જમા કર્યા જ્યારે ઉપર જણાવેલો મોરોપતનો ત્રીજો પત્ર આવ્યો ત્યારે શહેરના સર્વ વ્યાપારીઓ ગભરાઇ ગયા અને શહેરમાથી ચાલ્યા જવાની પરવાનગી સુબેદાર પાસેથી માગવા લાગ્યા, પણ તે કેમ કરીને પરવાનગી આપે નહિ. તેણે ખડણીની રકમ આપવાને માટે વ્યા-પારીઓ પાસે એક લાખ રૂપિયાની અને જમીનદારો પાસે ૬૦ હજાર રૂપિયાની માગણી કરી, પરંતુ તેનો વિશ્વાસ ન આવવાથી તેમણે તે રકમ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો, છતાં પણ તેણે લાના કેટલાક શ્રીમત રહેવાસીઓ પાસેથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા અને તેમાથી થોડોક ભાગ મોરોપતને ખડણીતરીકે આપીને તેને

સંતુષ્ટ કર્યો અને બાકીના પૈસા તેણે પોતાની ખાનગી ત્રીજેરીમાં જમા કરી દીધા.

મહારાજે વિચાર કર્યો હતો કે, સુરત તરફનો અને એટલે પ્રાંત કબજે કરી તે શહેરને સખ બીક બતાવવી એ ઉદ્દેશથી તેમણે જબ્દાર (ચોડાદર) અને રામનગર નામક પ્રાંતમાં બે નાના કોળી રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા તેમના ઉપર પોતાના લશ્કરસહિત સ્વારી કરી મહારાજે બે વખત સુરત ઉપર સ્વારી કરી તે વખતે તેમને એ રાજ્યોએ પોતાના કુગરાળ પ્રદેશમાંથી જવા દીધા હતા સુરત ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા સખધી મોગલ અમલદારોને ખબર પડે નહિ અને કંઈ વિદ્ય આપે નહિ, તે માટે મહારાજે પણ એ રાજ્યોમાં ચઢીને જ જવાનો આડો રસ્તો લીધો હતો એ રાજ્યોએ મોગલ આપવાથી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી મિત્રતા બાધી હતી હમણા પણ મહારાજે તેમના રાજ્યમાં મિત્રભાવે પ્રવેશ કર્યો જબ્દારના રાજા વિક્રમસહાને^૧ ત્યાં કરીને જબ્દાર તેમણે હસ્તગત કર્યું અને તેની ત્રીજેરીમાં સત્તરલાખ રૂપિયા હતા તે જમા કર્યો. ત્યાંથી મહારાજે રામનગર ઉપર ગયા રામનગરના^૨ રાજાએ તેમને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દેતા- જ મહારાજે તેને કહ્યું કે-‘આ કિલ્લો અમારા તાબામાં રહેવો જોઈએ અમારી ત્રીજેરી (એટલે સુરત) ની કુચી તમારા કબજામાં રહે, એ ઇજ્જત નથી.’ તેમનું કહેવું રાજાને સ્વીકારવાની ફરજ પડી તે રાજાના તાબામાં થોડાક કુગરાળ કિલ્લા હતા અને આસપાસનો પ્રદેશ ફિરગીઓના તાબામાં હતો. પોતાના પ્રાંતમાં રાજા લૂટફાટ કરે નહિ તે માટે ફિરગીઓ તેને પ્રતિવર્ષે ખડણી ભરતા હતા, રાજાના સર્વ કિલ્લા કબજામાં લીધા પછી મહારાજે ફિરગીઓના હમણા કિલ્લા-પર પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું મહારાજના લશ્કરને ચઢી આવતું જાણી ફિરગીઓ ગભરાયા કિલ્લાની આસપાસ કેદ ચણાવ્યો હતો, પરંતુ તે ઉપર તોપો વગેરે ગોઠવવાની મજબૂત વ્યવસ્થા કરી નહોતી, તેથી તેઓએ ગભરાટમાં જ કિલ્લાપર થોડીક તોપો ચઢાવી અને પોતાના એક અમલદારને મહારાજનું લશ્કર ચઢી આવવાનું કારણ પૂછવા મોકલ્યો તેણે મહારાજના શિખવવા પ્રમાણે ફિરગી અમલદારને ઉત્તર આપ્યો કે-‘તમે રામનગરના રાજાને જે ખડણી આપો છો તે તેમને ભવિષ્યમાં પણ આપવાનો કરાવ કરવા અમે આવ્યા છીએ’ આવી પડેલું વિદ્ય એટલેથી જ બટકતું જાણી ફિરગીઓએ નિયમિતરીતે વાર્ષિક ખડણી આપવાનું પુણીથી કબજા કર્યું.

ઔર ગાબાદમાં પુનઃ અધિકારીઓની ફેર બદલી થઈ મહોબતખાનનો પૂર્વેકત

૧ આ વિક્રમસહા ન્યારે રાજ્યબ્રહ્મ થયો ત્યારે મોગલ હોડોના તાબામાં નારિક પ્રાંતમાં નારી ગયો અને મહારાજના પ્રદેશમાં તે વારવાર લૂટફાટ કરવા લાગ્યો ન્યારે અને ૧૬૭૮ માં મેરિશપતે નારિક પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે ત્યાંના ફોજદાર સાથે મળીને તે મરાઠાઓ સાથે અતિ યૌરથી લડ્યો, પણ આખરે તેનો પરાજય થયો અને તે યુદ્ધમાં મરાથો.

૨ આ સસ્થાન અત્યારે ધરમપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે રામનગર ધરમપુરથી ૨૪ માઈલના અંતરપર આવેલું છે અને તે ‘‘નગર’’ના નામથી ઓળખાય છે.

રીતે પરાજય થઇ પશ્ચિમ સૈન્ય નાશ પામ્યું, એ જાણતાજ ઔરંગઝેબને તેના પર વિશેષ ક્રોધ હતો અને થયો તેથી તેણે મહાબતખાનને અને શાહજહાને પાછા બોલાવી લીધા તેમની જગ્યાએ ગુજરાતના સુબા બહાદુરખાનને દક્ષિણનો સુબેદાર નિમ્નો અને તેના તાબામાં સત્તર હજાર સિપાહીઓનું લશ્કર આપી તેને મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. દક્ષિણની સુબેદારી પર આવતાજ તેણે લાની પરિસ્થિતિ જાનતા લઇ વિચાર કર્યો કે - 'આપણી પાસેનું લશ્કર મરાઠા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાને પૂરતું નહિ હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ખટપટ નહિ કરતા મરાઠાઓ આપણા પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી રૈયતને ત્રાસ આપે છે તે બધું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.'

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાળી રાજાઓના રાજ્ય હસ્તગત કર્યાથી મેરોપતને મોગલોના નાસિક પ્રાંત પર સ્વારી કરવાનું ધણજી અનુકૂળ થઈ પડ્યું. ૬૦ સં ૧૬૭૨ ના જુલાઈ માસમાં લાને ઘાટ ઓળંગીને તેણે તે પ્રાંત પર સ્વારી કરી. તે સમયે નાસિકનું બંકનું થાણું લુપ્તજી બંધવના ભાણેજપુત્રના તાબામાં હતું. તેની પાસે ચાર હજારનું સૈન્ય હતું, પરંતુ તેનું કશું ચાલુ નહિ મોગલો તેને પરાજય કરીને લાને પ્રાંત પોતાને હસ્તગત કર્યો તેજ પ્રમાણે વણદિંડોરીના થાણા ઉપર સીદી હલાલ હતો તેનો પરાજય કરીને તે પ્રાંત પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો આ પ્રમાણે એ બંને સરદારો પરાજીત થવાથી ઔરંગઝેબને તેમના પર ધણેજ ગુસ્સો આવ્યો, તેથી આ બંને સરદારો અને તેમની સાથે બીજા બે મોગલ સરદારો પણ પોતાની મોટી ઘોડેસ્વાર સેનાઓ સાથે શિવાજીમહારાજને આવી મળ્યા આથી દિલ્લેરખાન ધણેજ ગજરાયો અને ગુજરાતનું રક્ષણ શી રીતે કરવું, એ બાબત તેને મોટી ચિંતા થઈ પડી આ બાબતથી શિવાજીમહારાજની મોટી સેના ગમનગરમાં તૈયાર થતી હતી, તેથી પાછી સુરતના લેકોની લોખંડને પાથે બેઠી હોય એમ લાગતું હતું, પરંતુ આ સેનાએ પોતાનો મોરચો લાથી ફેરવીને વરાડ પ્રાંત પર સ્વારી કરી અને તે પ્રાંત તેમજ તેલંગણ લૂટવાનો એક-સરખો સપાટો ચલાવ્યો એટલે બહાદુરખાને તેમની પૂક પકડી, પરંતુ તેને જીલ-આપ આપીને લાથી છટકી તેણે ભાગનગર તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો લાથી પાછા ફરતા તેણે પોતાના બે વિભાગ કરીને બંને દિશામાં દોડ કરી તેમાંના એક ભાગની પાછળ બહાદુરખાન પડ્યો અને બીજા ભાગની દિલ્લેરખાને પૂક પકડી, પરંતુ મહારાજની સેનાએ તેમને કાંઈ પણ દાઢ આપી નહિ એક ટેકાણે મહારાજના સાડી સાતસો ઘોડેસ્વારોએ મોગલોના દશ હજારના સૈન્ય પર હલ્લો કર્યો અને તેઓને ગજરાવીને નસાડી મૂક્યા; પરંતુ મોગલોને વખતસર બીજી મદદ આવી મળવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો આ યુદ્ધમાં મરાઠાઓના ચારસો સૈનિકો મરાયા.

મરાઠાઓ જે કુમરાળ માર્ગે સ્વારી કરવા આવતા હતા ત્યાં પોતાનું લશ્કર રાખી તેમને અટકાવવાનો અને પર્વતોની ખીણ ઉપર તોપો ગોઠવવાનો બહાદુરખાને વિચાર કર્યો. નવા સુબેદારનો વિચાર દિલ્લેરખાનને પસંદ પડ્યો નહિ. ચાંકણી

કિલ્લાને ઘેરા ધાલીને દસ્તગત કરેલો હોવાથી તેના મળજમા રાઇ ભરાઇ ગઇ હતી. ઔરંગઝેબ તેને ધણે જુદિમાન અને શસ્ત્રવીર સરદાર જણાતા હતા એ સરદારનો મદ હજી પૂરેપૂરો કિતયો નહોતો મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની તેને હજી ઇમેદ હતી તેણે ખાનજહાનને સલાહ આપી કે - 'પર્વતોમા આપણુ લશ્કર અટકાવી રાખવાથી કશો ફાયદો નથી આપણા લશ્કરસહિત સિવાજીમહારાજના તાબાના કિલ્લાપર ચડાઈ કરવાનો ઉદ્દેશ કરવો એકાએક ' પરંતુ ખાનજહાનને એ સલાહ મોજ્ય નહિ જણાતા તેણે પોતાનો પ્રથમનો વિચાર અમલમા મૂક્યો. એ વિચારનું પરિણામ શુ આવ્યું ? મહારાજના સેનાપતિએ ખાનદેશ ઉપર સ્વારી કરવાનું બધ રાખી પોતાના લશ્કરની જૂદી જૂદી ટુકડીઓ બનાવી અને અહમદનગર અને ઔરંગાબાદ શહેરની આસપાસ તે ચક્કર મારવા લાગ્યો નવા સુમેદાર પોતાનું લશ્કર દોડાવી તેમનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમા તેને યશ મળ્યો નહિ અતે ચોમાસુ શરૂ થવાથી તેઓને જીમા નદીને કિનારે પેડગાવ આગળ ઢાવણી કરવી પડી એ સ્થળે નિવાસ કરતી વખતે પોતાના રક્ષણમાટે તેમણે ધૂળનો કેટ બનાવી તેનું નામ મહાદુરગઢ પાડ્યું. એ સ્થળે રહીને મરાઠાઓપર ચારે તરફથી હલ્લા કરવાનું ધણુજ સજવડભરેલું હોવાથી બહાદુરશાહે પોતાની ઢાવણી ત્યા ધણુજ વરમો સુધી રાખી હતી.

આ સમયે શિવનેરી કિલ્લો મોગલોના તાબામા ગયો હતો અને તેના રક્ષણને માટે ત્યા ધણુ માણસો રાખવામા આવ્યા હતા આ કિલ્લો પોતાના હાથમા આવે એવી મહારાજને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઇ આવી એનું એક કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મોગલોના પ્રાંતની સરહદપર આવેલો હોવાથી તેમના તે પ્રદેશનું સારું રક્ષણ થતું હતું; અને એનેજ લીધે ઉત્તર કોઠણમાથી મોગલોના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ થતું હતું બીજું કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મહારાજનું જન્મસ્થાન હતો અને તેથી મોગલોના હાથમા તે રહે એ ઇચ્છવાળેગ નહોતું આથી તેમણે એ કિલ્લો દસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો આ કિલ્લો અખંડુલ અજિઝખાન નામના એક સરદારના તાબામા હતો આ સરદાર પૂર્વાશ્રમમા બ્રાહ્મણ હતો અને પાછળથી તેણે ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તે ઔરંગઝેબનો ધણુજ વિશ્વાસુ સરદાર હતો તેને મહારાજે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો મહારાજે આપવાનું કહેલું દ્રવ્ય પોતાને મળ્યા પછી કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું, અને અમુક દિવસે કિલ્લો સ્વાધીન લેવાને માટે મહારાજે સાત હજારનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય મોકલવું એવો સંદેશો કહાવ્યો તે પ્રમાણે મહારાજે પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના ત્યા રવાના કરી, પરંતુ આ સરદારે દમા-બાજી કરીને બહાદુરશાહને પોતાની પ્રપચ્ચકિત જણાવી પુષ્કળ મોગલસૈન્યને કિલ્લા પાસે લાવી રાખ્યું હતું એથી જ્યારે મહારાજનું સૈન્ય ત્યા પહોંચ્યું ત્યારે તે લોકોએ તેનાપર અત્યાનંદ હલ્લો કર્યો. આ લલાઇમા મહારાજના સૈન્યનો પરાજય થયો અને તેને પાછા ફરવું પડ્યું.

મોગલસરદાર ખાનજહાન પોતાની ધારણામા સફળ નહિ થવાથી તે એકજ

સ્થળે પહોંચી નાખી રહી હતો. તે સમયે મહારાજે વેગળા પ્રદેશમાં ચઢાઈ મોકલી. જોવળકોડાના બાદશાહ કુતુબશાહના રાજ્યમાં ફ્રેંચ લોકોએ બહુ મર્યાદાના સમાચાર મળતા બાદશાહ વિશાળ ભરકાસહિત તે તરફ જવાના વિચારમાં હતા. શાહના દરબારમાં મહારાજનો એક વકીલ રહેતો હતો, તેણે એ સમાચાર જણાવ્યાથી મહારાજ રાયગઢથી દશ હજાર સિપાઈઓસહિત જોવળકોડાપર ચઢાઈ લઈ ગયા મહારાજ કયા જતા હતા તે તેમણે પોતાના હમ્મેશના રિવાજ પ્રમાણે કોઈને જણાવવા દીધું નહિ તેઓ ઔરંગઝેબ, અહમદનગર કે વિજયપુર ઉપર ચઢાઈ લઈ જાય છે, તે પ્રથમ કોઈ જણી શક્યું નહિ મહારાજે લાખી મળલ કરતા કરતા કુતુબશાહના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો અને અકસ્માત હૈદરાબાદ શહેર નજીક જઈ થોભ્યા એકાએક હુમલો આવેલો જણી શહેરની પ્રજા ચલાઈ ગઈ. મહારાજે શહેરના આગેવાનોને અને અમલદારોને ધમકી આપી કે - 'અમને વીશ લાખ હોન ખડણી આપવી, નહિ તો તમારું શહેર બાળી ભસ્મ કરી નાખીશું' તેઓએ મહારાજની માગણી કબૂલ કરી ખડણીની રકમ ભરી દઈ, શહેર ઉપર આવી પડેલું વિદ્ર ટાળ્યું એ રકમથી સતોષ પામી શહેરમાં કાંઈ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરતા મહારાજ સત્વર રાયગઢ પાછા ફર્યા

મહારાજ ચઢાઈમાં ગયા તે વખત દરમ્યાન સુરતમાં તૈયાર થયેલા મોગલના અને સીદીના વહાણોએ એકત્ર થઈને કોકણપટ્ટીના સમુદ્રકિનારાપરના ગામો ઉપર સ્વારી કરી પુલકાનુકેશન કર્યું દારાજપુરીમાં મહારાજે જે કોટ બંધાવ્યો હતો તેપર તેઓએ જાપો મારી કોટનો નાશ કર્યો એ કોટ ગંધો બહાણના તાબામાં હતો બલ્લાજે મોગલો સાથે સંમત રીતે યુદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ અતે તેનો પરાજય થયો અને તે રણમાં પચત્વ પામ્યો દારાજપુરીપર સીદીએ આ હલ્લો હોળીના તહેવારપર કર્યો હતો કિલ્લાના રખેવાળો ગત્રે સૂઈ ગયા હતા તેવામાં અચાનક સીદી ચઢી આવ્યો સીદી ખૂંટાત જમીનમાર્ગે સંન્ય લઈને ચઢી આવે છે એવું જણીને મરાઠાઓ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા આ તકનો લાભ લઈને યાકુતખાને ચાળીસ વહાણોની મદદથી જળમાર્ગે હલ્લો કરીને કિનારો સર કરી લીધો, અને તેના સૈન્યે અદર દાખલ થઈને કતલ શરૂ કરી આ ગડગડમાં લાના દારૂજોળાના ભંડારને આગ લાગવાથી એક મોટો ધડાકો થયો અને પુલકા માણસો મરાયા એવું કહેવાય છે કે, મહારાજ આ સમયે ચાળીસ માઈલના અંતરપર હતા તેઓ આ ધડાકો સાંભળીને એકદમ ઉંધમાથી જંગી ઉડ્યા અને કહ્યું કે દારાજપુરીમાં કંઈક દગો થયો હોય એમ લાગે છે શુ બીના બની છે તેની તપાસ કરવાને માટે તેમણે માણસો પણ મોકલ્યા હતા દારાજપુરીને લગતા મહારાજના સાત કિલ્લાઓ હતા તે કિલ્લાઓપર યાકુતખાને હલ્લો કર્યો અદરના લોકોએ બેત્રણ દિવસ સુધી તેનો બચાવ કર્યો, પરંતુ નાઇલાજ થઈને આખરે તેમને છ કિલ્લા છોડી

૧ સેટ થોમી નામના ચાણુપરથી કુતુબશાહના માણસોને કે ચોના જવનરે હાખી મૂક્યા હતા, તેથી તે ચાણુ ફરીથી હસ્તગત કરવાને પોતાનું સૈન્ય મોકલવાનો વિચાર કરી બેત્રણ દિવસ કરતા કરતા હતો

હેવા મળ્યા અને એકજ કલાવાળાઓએ માત્ર સાત આઠ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો. એટલા સમયમાં મહારાજની મદદ આવી પહોંચશે એવી તેમને આશા હતી; પરંતુ તે આશા વ્યર્થ છે, એવું હાગવાથી છેવટે તેમને તે કિલ્લા યત્નને સ્વાધીન કરવો પડ્યો. વાકુતખાને અદરના લોકોને અભયવચન આપવાથી તેઓ બહાર આવ્યા. આ સર્વ મળીને સાતસો માણસો હતા, પરંતુ કિલ્લા હાથમાં આવ્યા પછી વાકુતખાને દમાબાજ કરી જે જે ખુબસુરત અને યુવાન સ્ત્રીઓ હતી તેમને પકડીને ગુલામ બનાવી અને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવી જે સ્ત્રીઓ શુદ્ધ અથવા બદસુરત હતી તેમને છોડી મૂકી અને પુરુષમાત્રની કતલ કરી પોતાના આકૂર અને અધમ કાર્યની હકીકત તેણે મોગલ સેનાપતિને લખી જણાવી તેના આ અધમ કાર્યની તે મોગલ સેનાપતિએ તારીફ કરી, એટલુંજ નહિ પણ તેની મનસબદારી પણ વધારી આપી અને તેને શિરપાવ પણ આપ્યો, પરંતુ ગોવળકોડાથી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેનો બરોબર બદલો લીધો.

સીદીએ કરેલા ભયકર ક્રૂર કર્મનો બદલો વાળવાને માટે મહારાજે તેના પ્રદેશમાં એકસરખું તોફાન મચાવી મૂક્યું. દડરાજપુરી કબજે કરવાને માટે તેમણે મુબબના અગ્રોની મદદ માગી હતી, પરંતુ સુરતના અગ્રોની કાઉન્સિલે તથા પ્રમુખે એવી સલાહ આપી કે—“શિવાજીને મદદ કરવાથી મોગલો આપણાપર નારાજ થશે અને આ દેશમાંથી આપણે ઉકાતરી કરવી પડશે શિવાજી દારૂગોળો વગેરે માટે છે તે તેને આપશો નહિ, પણ નથીજ આપતા એવું કહીને તે આપણાપર ગુસ્સે થાય એવું પણ કરશે નહિ તેને અદરતાલજ રાખજો જે દડરાજપુરી શિવાજીના હાથમાં જશે તો તેમાં આપણને તુકશાન છે, કારણ કે તેથી મુબબબદરને તેના તરફથી હમેશા ઉપદ્રવ થવાનો ભય છે ” આવી સલાહ મળવાથી મુબબના અગ્રોજ વ્યાપારીઓએ તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી, પરંતુ બ્યારે આરગઝેને પોતાના ૩૬ વહાણોનો કાફલો મોકલ્યો મહારાજના કોકણ કિનારાપરના સહેરા-પર સ્વારી કરી અને મહારાજના નાના નાના ઘણા વ્યાપારી વહાણોનો તેણે નાશ કર્યો ત્યારે એ કાફલાના ભયથી મહારાજે પોતાના છ વહાણ મુબબના બદરમાં રાખ્યા હતા બ્યારે મોગલોના કાફલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે વહાણ કબજે કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ અગ્રોજ વ્યાપારીઓએ એવું જણાવ્યું કે સને ૧૬૬૦ માં શિવાજીએ ગળપુરમાં તેમની વખતે લૂટી હતી તેનો બદલો લેવાને તેમણે એ વહાણો પોતાને કબજે કરેલા છે તેમની એ વાત સાચી માનીને મોગલ આરમ્ભે તે વહાણને જતા કર્યો આ પ્રમાણે મોગલોના કોપ પોતાનાપર ઉતરે નહિ અને શિવાજીમહારાજ રાજ રહે એવી મુક્તિ મુબબના અગ્રોજ વ્યાપારીઓએ કરી કે ચ વ્યાપારીઓ પણ મહારાજને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા મોગલોને ખબર પડે નહિ એ પ્રમાણે તેઓ મહારાજને તોષા, બદુકા અને દારૂગોળો વગેરે પૂર પાડતા હતા. મહારાજના કાફલા વચ્ચે અને મોગલોના કાફલાની જેણે મદદ લીધી છે એવા સીદીના કાફલા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મુબબમાં હતું તે વખતે એક કે ચ વહાણે મહારાજના કાફલાને ૮૦ નાની તોષા

અને ૨૦૦૦ મણુ દારૂગોળા ગુપ્તપણે વેચ્યો હતો એવું કહેવાય છે. મુબઇના બદરમાથી દાખલ થઇને મહારાજના તાબાનો કુર્બાગ્રાત ઉજ્જડ કરવાનો મોગસોના અને સીદીના કાફલાના સરદારોએ વિચાર કર્યો અને તે બેટના અગ્રેજ ગવર્નર આગિયર પાસે તેમણે બદરમા દાખલ થવાની પરવાનગી માગી, પણ તે તેણે આપી નહિ. પછી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કંઇક ગામોનો નાશ કરીને સીદી પાછો ગયો અને અગ્રેજોની પરવાનગી લીધા વગરજ મુબઇબદરમા તેણે પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં જઇને એવી સલાહમસલત કરવા લાગ્યો કે—“આપણે બે એકત્ર થઇને શિવાજી સાથે યુદ્ધ કરીએ.” આ વાતની ખાતમી બ્યારે મુબઇમાના શિવાજીમહારાજના વકીલને મળી ત્યારે તેણે અગ્રેજોને એવી ધમકી આપી કે—“જો તમે સીદી સાથે મળી જશો તો શિવાજીમહારાજ તમારાપર ખાસ સ્વારી કરશે.” આથી આ પ્રસંગે તટસ્થ રહેવામાજ પોતાનો લાભ સમાયેલો છે, એમ લાગવાથી આગિયરે સીદીની માગણીનો ધન્કાર કર્યો, પણ સીદીએ મુબઇબદરમાથી પેણુ અને નાગો-ટની ખાઠીઓદ્વારા કંઇક વહાણો મોકલીને તે બાજુના મહારાજના ગામોનો નાશ કરવાનો અને લોકોને પકડી લાવવાનો કંમ શરૂ કર્યો ત્યારે રાયગઢપરથી મહારાજના સૈન્યે આવીને સીદીના માથુસોપર હલ્લો કરીને તેમની કતલ કરી નાખી સીદીના કેટલાક અમલદારોના ડોકા કાપી નાખીને તેઓ મહારાજ પાસે લઇ ગયા હતા એવું પણ કહેવાય છે.

આ સમયે અગ્રેજો અને ડચ લોકોને પરસ્પરમા વૈર વધી ગયું હતું અને તેઓ એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. ડચલોકોનો એક સેનાપતિ ખાવીસ વહાણોનો કાફલો લઇને ઉત્તરમાથી મલબારના કિનારા આગળ આવ્યો. મુબઇબદરપર હલ્લો કરીને તે બેટ હસ્તગત કરવો એવો તેના મનમા ધરાઈ હતો. મહારાજની કીર્તિ પ્રથમથીજ તેના સાલળવામા આવી હતી તેથી તેણે મહારાજને સદેશો કહાવી મોકલ્યો કે—“જો તમે અમને જમીનમાર્ગે ચણુ હળાર સૈનિકો આપીને મુબઇ બેટ જીતવામા મદદ કરો તો દડરાજપુરી અને જજીરા જીતવામા હું તમને મારા કાફલાની મદદ કરીશ.” આ સદેશોને મહારાજ શો જવાબ આપે છે તેની તે ડચ સેનાપતિ રાહ બેવા લાગ્યો, પરંતુ મહારાજ આ વખતે બીજા મહત્વના કાર્યમા રોકાયેલા હોવાથી અને આ ડચ સેનાપતિપર ભરોસો રાખીને અગ્રેજો સાથે વિરોધ કરવો એ વ્યાજબી નથી એમ લાગવાથી તેમણે ડચ સેનાપતિના સદેશાપર કંઇ ખ્યાન આપ્યું નહિ એમના તરફથી કાંઇ પણ મદદ મળતી નથી એવું જોઇને તે ડચ સેનાપતિ નિરાશ થઇને પાછો ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું-વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ યુદ્ધ

આદિલશાહના મુખ્ય વજીર અબ્દુલ મહમ્મદે મહારાજ સાથે યુદ્ધરીતે તહનામુ કરી પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખડણી આપવાનું કબજું કર્યું હતું, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે એ તહનામા પ્રમાણે મહારાજને પ્રતિવર્ષે ખડણીની રકમ પહેલેથી હોવાથી મહારાજે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં તોફાન મચાવવાનું બંધ કર્યું હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૭૩માં આદિલશાહ મરણ પામ્યાથી તેનો પાંચ વર્ષનો શાહનંદો ગાદીપર બેઠો અને ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી નિભાવેો અબ્દુલ મહમ્મદના હાથમાંથી રાજ્ય કાર્યભાર જવાથી તેણે મહારાજ સાથે થયેલું તહનામું રદ કર્યું ખવાસખાનને રાજ્યાધિકાર મળવાથી તે કોઇને ગણકારતો નહોતો ઇતર સરદારો તેની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા તેઓ ચોતપોતોના પક્ષ સમળ કરી પરસ્પર સાથે કલહ કરવા લાગ્યા વિજાપુરી સરદારો વચ્ચે વૈમનસ્થની વાર્તા મહારાજે પોતાના આદિલશાહના ભાઈના સાબળી, ત્યારે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોફાન કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ સમય જાણી વિશાળ-ગદ ઊપર પુષ્કળ લશ્કર એકઠું કરી મહારાજે આદિલશાહી પ્રાંતોપર પુનઃ ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કરી, એટલે વિજાપુર રાજ્યના મુખ્ય સેનાપતિ અબ્દુલ કરીમ બહિસોલખાને મોગલો સાથે મિત્રતા કરી અને મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

એકત્ર કરેલા લશ્કરમાંથી પદ્મ હજાર સૈનિકોને મહારાજે પન્ડાળાનો કિલ્લો પાછો મેળવવા મોકલ્યા મરાઠાસૈન્યે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો તે સમયે અબ્દુલકરીમ મોટી ફોજ લઇને તેમનાપર હુમલો લઇ ગયો ઉભય પક્ષ વચ્ચે લનધોર યુદ્ધ થયું. નેમા ખાનને પ્રથમ વિજય મળવાથી પોતાના શિક્ષક સૈન્યને વિશ્રાંતિ આપવાની ઇચ્છાથી તેણે તિકોટામાં જાવણી નાખી એટલામાં મહારાજના લશ્કરને વખતસર સહાયતા મળતાજ તેઓએ પુનઃ ચતુર હુમલો કરી ખાનના લશ્કરનો પરાજય કર્યો આ પ્રમાણે પન્ડાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થયા પછી મહારાજે સંતારાના કિલ્લેદારને લાચર આપીને તે કિલ્લો પોતાને હસ્તગત કર્યો (સપ્ટેમ્બર સને ૧૬૭૩) જ્યારે મહારાજના વિજયની વાત અંગ્રેજોના સાબળવામાં આવી ત્યારે તેમના

૧ મોડકૂત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, એ યુદ્ધમાં જે મરાઠા સૈનિકો નાસી આવ્યા ત્યારે તેમના કંઠમાં મહારાજે ફેલાવેલી શિક્ષા કથી હતી

અધ્યક્ષ આગિયરે તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૬૭૩ ના દિવસે એવુ લખ્યુ કે - “શિવાજી પોતાના સર્વ શત્રુઓ સાથે ટક્કર દઇ શકે એટલો સમર્થ થયો છે મોગલોનુ સૈન્ય તેના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરે એવો પૂરો સભવ છે, અને વિજાપુરસરકારનો સરદાર બહિલોલખાન પણ તેમના ઉપર સ્વારી કરે એમ લાગે છે શિવાજી મહારાજ સાથે બરોબર યુદ્ધ કરીને તેનો સપૂર્ણ નાશ કરવાની વિજાપુરસરકારના સરદારની દાનત હોય એમ લાગતુ નથી ” મહારાજ બ્યારે દક્ષિણમા પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની પૂઠ પકડવાનુ રહેવા દઇને બહિલોલખાને કાલ્હાપુરમા પોતાનો મુકામ કર્યો અને તે એવા નિમિત્તથી કે મહારાજ બ્યારે કાનડા પ્રાતમાથી પાછા ફરે ત્યારે તેમને અટકાવવા આ યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી મહારાજે આગળ રૂચ કરી કેટલાક ગામો તથા શહેરો લૂટી લીધા અને પછી તેમણે હુબલી શહેરપર હુમલો કર્યો. તે સમયે એ શહેરની પ્રજા ધનવાન હોવા સાથે ત્યાં મોટો વ્યાપાર ચાલતો હતો એ શહેરમા જુદા જુદા દેશના શાહુકારો વ્યાપાર કરવા આવ્યા હતા મહારાજે નિશ્ચિતપણે શહેર લૂટી લીધુ કહેવામા આવે છે કે, એ શહેર લૂટતા મહારાજને જેટલુ દ્રવ્ય મળ્યુ તેટલુ બીજુ કોઇ પણ શહેર લૂટતા મળ્યુ નહોતુ તેના અગ્રેજ વ્યાપારીઓને પણ મહારાજે લૂટ્યા હતા તેમા તેઓને સાત આઠ હજાર હોનનુ નુકશાન થયો. લેખ મળી આવે છે એ સમયના મુબઇના ગવર્નર મિ આગિયરે મહારાજ સાથે નમ્ર વર્તન રાખી સ્નેહભાવ રાખ્યો હતો તેણે મહારાજને નામુશ કરવાનો કદિ પણ ચત્ત કર્યો નહોતો હુબલીના અગ્રેજ વ્યાપારીઓને શહેરની લૂટ વખતે જે નુકશાન થયુ હતુ તે વસુલ કરવા માટે ગવર્નરે સાહેબે અનુકૂળ સધિ જોઇ મહારાજ પાસે માગણી કરી હતી તે માગણીનો મહારાજે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હતો કે - ‘ એ શહેરના તમારા વ્યાપારીઓને મારા સિપાઇઓએ કઇ પણ ત્રાસ આપ્યો નથી તેમજ તમે લખો છો તેટલુ તેઓને નુકશાન પણ થયુ નથી ’ એ સબધી તેમની ખાત્રી કરી આપવા માટે મહારાજે પોતાના અમલદારો પાસેથી લૂટની યાદીઓ મગાવી તેમને બતાવી આપ્યુ કે માત્ર બસો હોનની કિંમતનો માલ અગ્રેજોની વખારમાથી લૂટ્યો હતો એ અને રાગપુરમા થયેલુ નુકશાન જોમે સગવડ પ્રમાણે ભરી આપવા તૈયાર છીએ એ પ્રમાણે બન્ને વચ્ચે મિત્રભાવે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો, તે દરમ્યાન મહારાજે અગ્રેજોને રાગપુરમા પુન વખાર ઉઘાડવા આગ્રહ કર્યો અગ્રેજોએ તે કબૂલ કર્યુ, પરંતુ મહારાજે મિ આગિયર પાસે પોતાના લશ્કરી વહાણો મળજીત બનાવવા થોડીક તોપોની માગણી કરી તે તેમણે સ્વીકારી નહિ, કારણ કે ગવર્નરને મોગલોની અને સીદીની સળંગ યુદ્ધ હતી અગ્રેજો સાથે સ્નેહસબંધ રાખી તેમને થયેલુ નુકશાન ભરી આપવા મહારાજ તૈયાર થયા હતા તેનું કારણ એ હતુ કે, સીદી અને મોગલોના વહાણો સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે ગવર્નર તરફથી તેમને સહાયતા મળવાનો સભવ જણ્યુતો હતો મહારાજે મિ આગિયરને કહ્યુ હતુ કે - ‘ તમારી સાથે તહનામુ કરવાની અમારી ઇચ્છા છે સીદીને તમારો શત્રુ બાણી તેનો જ છુટા કરવાનો અમને મદદ કરશે તો તમારું સર્વ નુકશાન અમે ભરી આપીશુ ’ ગવર્નરે તે સરત કબૂલ કરી નહિ; કારણ કે સુરત-

મા અંગ્રેજોને વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. એ શહેર મોગલોના તાબામાં હોવાથી અંગ્રેજોનું ઇષ્ટાનિષ્ટ અદૃષ્ટ મોગલબાદશાહના હાથમાં હતું, તેથી મોગલોને યત્નક્રિયા પછી ફુલવવાનું તેમને હિતકર ન જણાય, એ સ્વાભાવિકજન હતું. અંગ્રેજોદ્વારા શિવાજીમહારાજને સહાયતા મળવાના સમાચાર જણાતાજ બાદશાહ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને સુરતમાંથી કાઢી મૂકવા ચૂકશે નહિ, એવી પણ ગવર્નરની ખાત્રી હતી વળી સીદીએ મોગલોની ઉપર સત્તા સ્વીકારેલી હોવાથી અંગ્રેજો તેની વિરુદ્ધ થઇ શિવાજીમહારાજ સાથે તહનામુ કરે તો તે પણ ઔરંગઝેબને પસંદ પડે તેમ નહોતું અસ્તુ શિવાજીમહારાજ સાથે વિરોધ કરી સીદી સાથે અંગ્રેજો રેનેહસબધ રાખે તો તેમ કરવામાં પણ તેઓને ભીતિ લાગતી હતી; કારણ કે, મુબઇ બેટની આસપાસ સર્વાત્ર મહારાજની સત્તા પ્રવર્તતી હતી, અને તેમના પ્રાતમા પુષ્કળ અંગ્રેજો વ્યાપાર કરતા હતા તેથી મહારાજ ગુસ્સે થતા અંગ્રેજોને મુબઇ બેટમાં કોઇ રથજે આશ્રય મળે નહિ એવી તેમને સંહોદિત બીક લાગતી હતી એ સર્વ કારણોને લીધે ગવર્નર મિ આગિયર કેપ્ટ પછી પક્ષમાં નહિ લગતા તટસ્થજ રહ્યા સીદી તેમની પાસે વારવાર સહાયતા માગતો, પરંતુ તેઓ હમેશા તેને સાફ ના પાડતા સીદી મુબઇના બારામાંથી પોતાના વહાણો પસાર કરવાની ગવર્નર પાસે પરવાનગી માગતો હતો, પરંતુ તેઓએ કોઇ પણ પક્ષના વહાણોને પોતાના બદરમાંથી પસાર થવા દીધા નહિ તેમણે મોગલોના માત્ર ચાર વહાણો પોતાના બદરમાં રહેવા દીધા હતા, પણ તે ઉપરના મનુષ્યોને કોઇ પણ બહાને પૃથ્વી ઉપર ઉતરવાની સખ્ત મના કરી હતી ગવર્નરના તટસ્થપણા બદલ ઉભાય પક્ષ તરફથી તેમને સાફ માન મળતું અંગ્રેજ અને મહારાજ વચ્ચે જાવિખ્યમાં ઉભી થયેલી અટપટનું વર્ણન આગલા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે આ રથજે મહારાજ અને વિજયપુરસરકાર વચ્ચે જે વિશેષ યુદ્ધ થયા હતા તેનુંજ વર્ણન લખવામાં આવે છે

મહારાજ પશ્ચિમકિનારાને સર્વ પ્રદેશ સ્વતંત્રરીતે પોતાને કબજે લેવા ચાહતા હતા એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે પોતાના વહાણો મુસજન કરી કારવાર, આંકલા, વગેરે શહેરો ઉપર પુનઃ ચઢાઇઓ કરવા સરદારો મોકલ્યા અને પ્રાતમાના દેશમુખીઓને બંડ કરવાની ઉચ્ચકરણી કરી દેશમુખીઓએ પોતાના પ્રાતમા મુસલમાન થાણદારોને તેમના થાણા છોડાવી નસાડી મૂક્યા

વિજયપુરસરકાર સાથે નિશ્ચિતજીવે અને નિર્વિધે યુદ્ધ કરતા ફાવે તેથી મોગલોને લાલચ બતાવી તેમને થોડા દિવસ શાંત રાખવાના ઉદ્દેશથી મહારાજે ખાનજહાનને પત્ર લખ્યો કે - ' મારા અપરાધ ક્ષમા કરી બાદશાહ પાસે મારી ભલામણ કરવી અને તેમના વચન પ્રમાણે મને દક્ષિણની દેશમુખી આપી બાદશાહે અને પોતાની પાસે બેલાવવો મારા પુત્ર સલાજીને પુનઃ મનસખ આપવી, તેમજ સવાથી બાદશાહની સેવા કરવાના કાર્યમાં જાવિખ્યમાં વાધો પડશે નહિ હું બાદશાહ સાથે હમેશા પ્રમાણિકપણે વર્તીશ ' મહારાજની અરજી બાંને ઔરંગઝેબ તરફ રવાના કરી અને તે મંજૂર કરવા માટે ખાંને તેમને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ.

કરી વાસ્તવિક સ્થિતિ એવી હતી કે, ખાનજીહાને મહારાજ સાથે ગુપ્ત રીતે સ્નેહ-સબંધ રાખ્યો હતો, કારણ કે દક્ષિણમાં આવ્યા પછી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરી તેમને તાબામાં લેવાનું કાર્ય ખાનને અતિશય કઠિન જણાયું હતું ખાનની ફેજ પણુ ઓછી થઈ હતી અને બાદશાહ વધારે લશ્કર મોકલવા ખુશી નહોતા એમ હોવાથી તેમણે મહારાજ સાથે શત્રુતા નહિ કરતા તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો અને તેઓ પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ ન મચાવે એવી ગોઠવણ કરવાનો વિચાર કર્યો મહારાજ જે સમયે વિંજપુરસરકાર સાથે પુન યુદ્ધ કરવા ગુથામાં તે સમયે તેમના પ્રાતમાં એ મોગલસરદારે સ્વારી કરવાની જરૂર હતી, પરંતુ તેમ નહિ કરતા તે પોતાના પ્રાતમાંજ સ્વસ્થ બેસી રહ્યો પોતાની એવી વર્તણૂકથી ઔરંગઝેબ તરફથી કંપકો મળવાની બીકેજ ખાન મહારાજને અરજી કરવાની કલ્પના ઉત્પન્ન કરેલી હોવી જોઈએ ગમે તેમ હોય, પણ મહારાજે વિંજપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કર્યું તે વખતે મોગલોએ તેમના પ્રાતમાં કંઈ પણ ઉપદ્રવ કર્યો નહોતો, તેમજ મરાઠાઓએ પણ મોગલોના હાથમાં તેમને કંઈ નહોતું

એ અરસામાં કારવારના ફેજદાર મિયાન સાહેબે બંડ કરી પોતાના તાબાના મુસલમાન અમલદારોને કેદ પકડ્યા અને જે દેશમુખીઓ તેના બંડમાં સામેલ થયા નહિ તેઓને તાબે કર્યા ગોવાની ફિરંગી પ્રજાને અને તેમની માલમત્તાને પણ તે નુકશાન કરવા લાગ્યો કારવારમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી તેઓ પાસે દારૂમોળા અને બંદુકો માગવા લાગ્યો. અંગ્રેજોએ તેને કંઈ પણ આપ્યું નહિ, ત્યારે તેણે તેમની વખારો ભૂટી લીધી ફેજદારે જે તોફાન મચાવ્યું હતું તેના સમયાર વંજપુરસરકારને મળતાજ ફેજદારનો પરાજય કરવા માટે તે સરકારે આઠ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર મોકલ્યું મહારાજને એ સમાચાર મળ્યા વિશ્વ બ થયો નહિ તેમણે એ લાગ જોઈ વિંજપુરસરકારના પ્રાતમાં સ્વારી કરી અને મિયાન રાજુના તાબાના કારવાર, અકોલા અને શિવેશ્વર થાણા કબજે કર્યા આ સમયે મહારાજે પોતે આગળ કૂચ કરીને કારવારથી એક દિવસના અંતરપર મુકામ કર્યો આ સમયનો અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનો એવો લેખ છે કે, તે વખતે મહારાજ ત્યાં આવેલી એક ઉંચી ટેકરીપર કિલ્લો બાંધવાનો વિચાર કરતા હતા અને કારવારના ફેજદારને બંડ કરવાનું ઉત્તેજન પણ તેમણેજ આપ્યું હતું

એ સમયે પરજીનો કિલ્લો વિંજપુરસરકારના તાબામાં હતો, તેપર કેટલાક આવળાઓ મોકલી મહારાજે તે પોતાને તાબે લીધા તે કિલ્લો નજીકના સતારાના કિલ્લાપર જાપો મારી મહારાજ તેને પોતાને સ્વાધીન લેવાની તૈયારીમાં હતા, પરંતુ કિલ્લાપર સિપાઈઓનો મજબૂત બંદોબસ્ત હોવાથી તે સહજ રીતે તેમના હાથમાં આવી શક્યો નહિ મહારાજના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો, પણ કિલ્લામાં અન્ન વગેરે સામગ્રી પુરુકળ હોવાથી સિપાઈઓએ ચાર પાંચ મહિનાસુધી મહારાજના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું અને કિલ્લો મહારાજના કબજામાં આવ્યો, તેમથી તેમને પુરુકળ ભૂટ મળી, અને તે સર્વ વસ્તુઓ મહારાજે રામગઢપર મોકલી દીધી ત્યાર પછી મહારાજે અદનવદન, પાડવગઢ, નદગિરિ, તાટિરા વગેરે

કિલ્લા તાબે કર્યાં તેજ પ્રમાણે વાઇ, કરાડ, શિરોળ અને કાલ્હાપુર કબ્જે કરી ફકેરી રાયબાગપર્યંત મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી એ ચદાઇમા તેમને પુષ્કળ લૂટ મળી હતી, તે લઇ મહારાજ રાયગઢ ઉપર આવ્યા મહારાજે પુનઃ લશ્કર તથા વીસ હજાર ફરસી તૈયાર કરાવવાની મોગલોને ખબર મળી તેમની એ તૈયારી કોઇ પણ શહેર લૂટવા માટે થતી હોવાનું અનુમાન કરી મોગલોએ સુરત શહેરમા ઉત્તમ બદોબસ્ત રાખ્યો વિળપુરસરકારે કલ્પના કરી કે, મહારાજ કારવારના બળવાખોર ફોજદારની મદદ કરવા જાય છે, પરંતુ ત્યાં મોગલોએ પોતાના શહેરને મજબૂત બદોબસ્ત કર્યાનું સાબળ્યુ ત્યારે વિળપુરસરકારની બીક ઓછી થઇ મહારાજે તો તે બંને સરકારને છેતરી તેમના પચીસ હજાર સિપાઇઓ પર્વતના મધ્ય ભાગમાથી જૂદે જૂદે રસ્તે નીચે ઉતર્યા અને એકત્ર થયા પછી તેમણે એકાએક ફોડાના કિલ્લાપર હુમલો કરી તે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો મરાઠા શત્રુઓને નજીક આવેલા જાણી વિળપુરસરકારનું લશ્કર ગભરાઇ ઉઠ્યું અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઇ તેઓ નાસી ગયા.

મહારાજના લશ્કરે વિળપુરસરકારના પ્રદેશમા ખૂબ તોફાન મચાવ્યાથી ખવાસખાને બહિસોલખાન^૧ને પ્રયત્ન સૈન્ય આપી તેમનાપર હુમલો કરવા મોકલ્યો તેણે એકદમ પન્હાળા તરફ જઇ તેની આસપાસનો પ્રાંત કબ્જે કરી કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. એ સમાચાર સાબળતાજ મહારાજે પ્રતાપરાવ યુજરને મોગલોપર હુમલો લઈ જવા મોકલ્યો, પરંતુ પન્હાળાના કિલ્લેદારને મદદ કરવા જઈ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવામા પોતાના લશ્કરની પાયમાલી ન થવા દેતા તે કિલ્લાનો ઘેરો ઉઠાવવાની યુક્તિ યોજવાનો પ્રતાપરાવે વિચાર કર્યો તેણે મોગલ સરદારપર હુમલો નહિ કરતા પોતાનું લશ્કર વિળપુર તરફ ફેરવ્યું અને તે તરફના પ્રાંતો લૂટતો લૂટતો તે ઠેક વિળપુર શહેરપર્યંત જઇ પહોંચ્યો મરાઠા શત્રુઓને શહેર નજીક આવી પહોંચેલા જોઈ ખવાસખાન ગભરાયો પ્રતાપરાવ સાથે યુદ્ધ કરવા જેટલું શહેરમા લશ્કર ન હતું, તેથી બહિસોલખાનને પન્હાળાનો ઘેરો ઉઠાવી રાજધાનીના રક્ષણ માટે તાબડોલ આવી પહોંચવાની ખવાસખાને આજ્ઞા ફરમાવી સરદાર ઘેરો ઉઠાવી પાછો આવતા હતા તે સમયે પ્રતાપરાવે તેને મિરજ અને વિળપુરના મધ્ય રસ્તામા સપડાવી તેમને આગળ વધવાનો રસ્તો બંધ કર્યો મરાઠા લશ્કરે મુસલમાની ફોજને ચારે તરફથી ઘેરી લઇ ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવી મુસલમાની લશ્કરને અન્ન, જળ, ધાસ, કાષ્ટ વગેરે મળતું નહિ હોવાથી તેઓ ભૂખે મરવા લાગ્યા છાવણીમાથી બહાર નીકળે લે મુસલમાન સિપાઇ નજરે પડતા મહારાજના સિપાઇઓ તેને કાપી નાખતા સામે મોઢે યુદ્ધ કરતા બળપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો તેમણે ભય બતાવવાથી ખાન વિશેષ ગભરાયો અને બે હાથ જોડી શરણ આપ્યો તેમજ તહનામું કરવાની ભલામણ કરી, નિર્વિઘ્ને ત્યાંથી પસાર થવાની વિનંતિ કરી એ સાબળ પ્રતાપરાવે ખાનને ત્રાસ નહિ આપતા વિળપુર જવા દીધો તેમની વચ્ચે

૧ મરાઠી બખરામા આનું નામ અબ્દુલ કરીમ આવેલું છે; પરંતુ પ્રા. સરકારે આ નામ બહિસોલખાન જણાવે છે.

વુ તહનામુ થયુ તે જાણવાનુ સાધન નથી, પરંતુ પ્રતાપરાવની એ વર્તણૂકથી મહારાજને સંતોષ થયો નહિ તેને મહારાજે સખ ઇપકાભરેલો એક પત્ર લખ્યો. સ્વાભિમાની સરદાર પ્રતાપરાવ મહારાજનો ઇપકો સહન કરી શક્યો નહિ, તેથી તે ઘણે વેગેળે ચઢાઇ લઇ ગયો. કહેવામા આવે છે કે, તેણે વરાડ પ્રાત વા પૈનઘાટ તરફ ચઢાઇ કરી હતી ? એ સમયે એટલે વેગેળે ચઢાઈ લઇ જવાની અગત્ય ન-હોતી, કારણ કે મહારાજ સ્વત ફોડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી તે કિલ્લો તાબે કરવા-નો પ્રયત્નમા ગુ થાયા હતા, તેથી શત્રુ તરફથી બીજે માર્ગે હુમલો થતા તેને પહોંચી વળવા માટે મહારાજને પ્રતાપરાવની સહાયતાની વિશેષ જરૂર હતી.

મહારાજ સાથે રીસાધને પ્રતાપરાવ ઘણે વેગેળે ચઢાઇ લઇ ગયો છે તે જાણી બહિસોલખાન પોતાનુ લશ્કર એકત્ર કરી પન્હાળાનો કિલ્લો કબજે લેવાની પુનઃ અટપટ કરે છે, એવી મહારાજને ખબર મળી તે મુસલમાન સરદારનો વિચાર નષ્ટપ્રાય કરે એવો કાઈ સરદાર મહારાજ પાસે હાજર ન હોવાથી તેમને અતિશય દિલગીરી ઉત્પન્ન થઇ દિલ્હીમા તરતના મેળવેલા અને પોતાના પૂર્વ મેળવેલા જૂના પ્રાતમા મધ્ય ભાગમા ફોડા વગેરે જે ચાણુ હતા તે હસ્તગત કરી, સર્વત્ર પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા એસાડવાનો મહારાજનો સકલ્પ હતો તે તેમના ત્યાથી ચાલ્યા જવાથી અપૂર્ણ રહેવાની તેમને બીતિ લાગી બહિસોલખાન પ્રચંડ લશ્કર-સહિત પન્હાળાપર્યંત જઇ પહોંચ્યો હતો, એટલામા પ્રતાપરાવ ગુજરને એસબધી ખબર મળતાજ પોતાના થોડેસ્વાર લશ્કર સહિત જુન્સાબધ તે પ્રાતમા જઇ પહોંચ્યો પ્રતાપરાવ શત્રુપર હુમલો કરવાની તૈયારીમા હતો એટલામા મહારાજ તરફથી તેને હુકમ મળ્યો કે -“ તમે તમાગ ઉદ્ધત વર્તનથી મને દિલગીરી ઉપ-જાવી છે તહનામુ કરી તમે જેને મુક્ત કર્યો તેજ પુનઃ લશ્કરસહિત મારા પ્રાતમા આવ્યો છે એવા મનુષ્યનો વિશ્વાસ રાખવાનુ કારણ શુ ? તેજ સમયે તેનો નાશ કર્યો હોત તો આજે મને સખ ત્રાસ ભોગવવો પડત નહિ તમારા એ કૃત્ય-ને લીધે મે તમને અપરાધી ઠગવ્યા છે વિળપુરી લશ્કરનો નાશ કર્યો વગર તમે મારા સામે આવશે નહિ ” એ આજ્ઞા સાભળતાજ પ્રતાપરાવને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો તેણે શત્રુના લશ્કર ઉપર એકદમ ધસારો કર્યો રશત્રુનુ લશ્કર ઘણુ મોટું હતુ તેનો તેણે વિચાર કર્યો નહિ, તેની લડવાની હમેશની પદ્ધતિ એવી હતી કે શત્રુઓનુ પુષ્કળ સૈન્ય હોય તે વખતે આગળ ધસી તેમને બરોબર પોતાની સામા આવવા દઇ પોતાનો પરાજય થવાનો ઢોઝ કરવો અને શત્રુનુ લશ્કર વિખરાઇ જઇ પોતાની પૂઠ પકડે તે વખતે એકદમ પાછા ફરી, પોતાના એકત્ર થયેલા લશ્કર સહિત હુમલો કરી શત્રુઓનો પરાજય કરવો, પણ પ્રતાપરાવે આ વખતે એ પ્રપચ રચ્યો નહિ તેણે ક્રોધના આવેશમા એકદમ શત્રુઓપર હુમલો કર્યો.

૧ સહાસદ લખે છે કે, પ્રતાપરાવ ભાગાનગરના દેશ ચાદા, દેવગઢ, રામગિરિ વગેરે જુદોતો ઘણે વેગેળે ચાલ્યો ગયો હતો.

૨ શ્રી સરકાર જણાવે છે કે, મહારાજનો એવો સંદેશો આવવાથી જવની કઈ ખબર દેકાર કર્યો વગર માત્ર ૭ થોડેસ્વારો લઇને તેણે બહિસોલખાનપર હુમલો કર્યો.

તેમ થવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો. સેકડો મરાઠા રણુમા મૃત્યુ પામ્યા એ યુદ્ધમા વીર સરદાર પ્રતાપરાવ ગુજર રણુમા પડ્યો. પોતાના સેનાપતિનું મૃત્યુ જ્ઞેધ મરાઠા સિપાઇઓને ધૈર્ય રહ્યું નહિ તેઓ પશુ આસપાસ નાસી છૂટયા બહિલોલખાને તેમની પૂઠે પડી ધણી મરાઠાઓને કાપી નાખ્યા મરાઠાઓએ નાસી-ને ઠેક પન્હાળાના કિલ્લામા ભરાઇ જઈ પાછળ ધસી આવેલા શત્રુઓપર કિલ્લાપરથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો હસાજી મોહિતે? નામક એક પાત્ર હજારી સરદાર પોતાના લશ્કરસહિત પાછળ રહી ગયો હતો, પ્રતાપરાવ સાથે હુમલો કરવા ગયેલા લશ્કરની નિર્જળ સ્થિતિ જાણતાજ તે સરદાર જુરસાખ ધ પન્હાળે આવી પહોચ્યો. શત્રુના લશ્કરને ત્યાં તોફાન કરતું જ્ઞેધ મોહિતે તેમના ઉપર એકાએક તૂટી પડ્યો એ હુમલામા મોહિતેએ શત્રુઓનો પરાજય કરી વિજય મેળવ્યો. મુસલમાનો પોતાનો વિજય મળવાથી હર્ષમા આવી જઈ મરાઠાઓની પાછળ પશ્ચા હતા તેમ-નેજ નાસી જવાનો વખત આવ્યો અને મરાઠાઓ પ્રથમ નાસી ગયા હતા તે મુસલમાનોની પાછળ પશ્ચા મરાઠા લશ્કરનો ધસારો સહન નહિ થવાથી સેકડો મુસલમાન સિપાઇઓનો નાશ થયો બહિલોલખાન તદ્દન નિરાશ થઇ દિલ્લીગીર ચેહેરે મહામુશીબતે વિજાપુર જઈ પહોચ્યો. આ જોસરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭૪ મા થયું.

હસાજી મોહિતેએ એ પ્રસંગે વિલક્ષણ મરાઠકમ બતાવી શત્રુપર વિજય મેળવ્યાથી મહારાજને અત્યંત આનંદ થયો. તેમણે તેની ધણી પ્રશંસા કરી સરનોબત-ની પદવી તથા હબીરરાવનો ખિતાબ આપ્યો. એ સમયપ્રસંગે હસાજીના હાથ નીચેના સતાજી ઘેરપડે અને ધનાજી જાધવ નામક બે મરાઠા સરદારોએ અતિ-શય શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી પ્રશંસાપાત્ર પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તે બન્ને સરદારોની પીઠ ચાળડી મહારાજે ધણી શાખાશી આપી, ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યા. પ્રતાપરાવ ગુજર માત્ર કોઈ ભરાઈ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા રણુભિમા મૃત્યુ પામવાથી પોતા-ને ધણું નુકશાન થયેલું જાણી મહારાજે શોક પ્રદર્શિત કર્યો એવા શરવીર અને પ્રબળ પરાક્રમી પુરુષના મૃત્યુથી મહારાજને ધણો ખેદ થયો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે બહાદુર સરદારે પ્રમાણિકપણે અને શૌર્યપૂર્વક તેમની સેવા બળવેલી હોવાથી તેની કંદર કરવા મહારાજે પ્રતાપરાવના નિકંઠના સગા અને તેના તાબા-ના મનુષ્યોને ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યા, તેની એક પુત્રી સાથે પોતાના પુત્ર રાજ-રામનું લગ્ન કરી, પ્રતાપરાવના કુટુંબ સાથે પોતાનો સગાઈનો સબંધ જોડ્યો.

આ હબીરરાવને મહારાજે એવી આજ્ઞા કરી કે શત્રુઓનો સપૂર્ણ પરાબલ કર્યા વગર જીવતા પાછા ફરવું નહિ આવી મહારાજની સમ્પ્ર આજ્ઞા થતાજ તે પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના લઈને વિજાપુરસરકારના મુલકમા દાખલ થયો અને બહિ-લોલખાનની પૂઠે પકડી આ બાજુ મરાઠાઓએ બહિલોલખાનની પૂઠે પકડી છે એવા સમાચાર મળતાજ મોગલસરદાર દિલ્લેરખાન પોતાનું સૈન્ય લઈને તેની મદદે ગયો, પણ આ ઉભય સરદારો સાથે યુદ્ધ કરવામા આપણે ફાવીશું નહિ એવું હબીરરાવને લાગવાથી તેમને બૂલથાપ આપીને તેણે કાનડા પ્રાંતબાજી કૃષ્ણ

કરી આ ઉભય યવનસરદારોએ તેની પૂઠ પકડવાના પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે દિવસની પીસ્તાળીસ માઈલની મજલ કરતા હોવાથી તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ આથી નિરાશ થઈને દિલેરખાન પોતાના થાણાપર પાછો આવ્યો અને બહિલોલખાન કોલ્હાપુર ગયો હખીરરાવે કાનડા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરીને બહિલોલખાનની જગીરમાં પેચ નામનું સહેર હતું તે લૂટ્યું આ લૂટમાં તેને દોઢ લાખ હોનનો અવેજ મળ્યો હતો એમ કહેવાય છે આ લૂટ લઈને તે પાછો ફરતો હતો તે સમયે બહિલોલખાન અને ખિજરખાન તેને બકાપુર આગળ અટકાવ્યો ત્યાં આગળ સમ યુદ્ધ થયું, તેમાં મુસલમાનોનો સપૂર્ણ પરાલભ થયો અને તેઓ નાસી છૂટ્યા. આ યુદ્ધમાં હખીરરાવને પાચસો અશ્વ, એ હાથી અને બીજો પુષ્કળ યુદ્ધનો સામાન મળ્યો ! આ યુદ્ધ સને ૧૬૭૪ ના માર્ચ માસમાં થયું આ પરાજયથી બહિલોલખાનને ધણેજ ખેદ થયો અને તેથી બીજા માણસો લઈને હખીરરાવ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો, પરંતુ તેની સાથે યુદ્ધ ન કરતા પોતે ગ્રામ કરેલી લૂટ જેમ તેમ કરીને હખીરરાવે મહારાજના રાજ્યમાં પહોંચતી કરી મુસલમાનોએ પૂઠ પકડેલી હોવાથી તેને ધણુંજ નુકસાન થયું ઉપર જણાવેલી લૂટ સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચતી કર્યો પછી તેણે બાલાધાટ તરફ દરોડો પાડ્યો આ વખતે તેણે ખાનદેશ, બામલાણ, બરકાનપુર, વરાહ, ગુજરાત વગેરે મોગલોના પ્રાંતપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સહેરો લૂટ્યા મોગલોના સૈન્યે તેની પૂઠ પકડી, પરંતુ તેનો વેગ એવો હતો કે મોગલસૈન્યને તે હમેશા ત્રીસ ચાળીસ માઈલ પાછળ મૂકી દેતો હતો. આથી તે સૈન્ય નિરાશ થઈ પાછું ફર્યું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મરાઠાઓ વિજયપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયા છે, એ તકનો લાભ લઈને દિલેરખાને મહારાજના કોકણપ્રાંતમાં ઉતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ મહારાજે જૂદા જૂદા ધાટ ઉપર પોતાના માણસો મૂકીને તેને અટકાવવાનો બહોળસ્ત કર્યો હતો આ લોકોએ એક ઠેકાણે તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો સપૂર્ણ પરાજય કર્યો આ રીતે પરાજય પામીને તે પોતાના થાણાપર પાછો આવ્યો ગયો એ અરસામાં ઉત્તરમાં ખૈયરના પહાણો વગેરેએ બંડ કરવાથી ઔરંગઝેબને તે તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું અને દક્ષિણમાંથી દિલેરખાન વગેરે સરદારોને બોલાવી લેવા પડ્યા ઔરંગઝેબના થાણાપર માત્ર એકલો બહાદુરખાન થોડુંક સૈન્ય લઈને રહ્યો આથી કેટલાક માસપર્યંત મહારાજને મોગલો તરફથી ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહ્યો નહિ અને વિજયપુરસરકારની પણ કીકડીક ખબર લેવાયેલી હોવાથી તે એકાએક યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાય એમ હતું નહિ આ અનુકૂળ સંધિનો લાભ લઈને મહારાજે મોટા ઠાંઠામાંથી પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો એની હકીકત

૧ સભાસદ જણાવે છે કે, હખીરરાવે મોટા સૈન્ય સાથે સપગામપર ચઢાઈ કરી ત્યારે વિજયપુરસરકારે હુસેનખાન મીઆનને પાચહજાર પહાણુ આપી તેની સાથે મોકલ્યો. એ લોકો સાથે દોઢ દિવસખર્ચે ત યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં હુસેનખાનનો પરાલભ થયો અને તે કેદ પકડાયો આ યુદ્ધમાં આર હબ અશ્વ, બાર હાથી અને પુષ્કળ ઉંટો હખીરરાવના હાથમાં આવ્યા.

આમલમાં લાગના સવિસ્તર આપેલી છે.

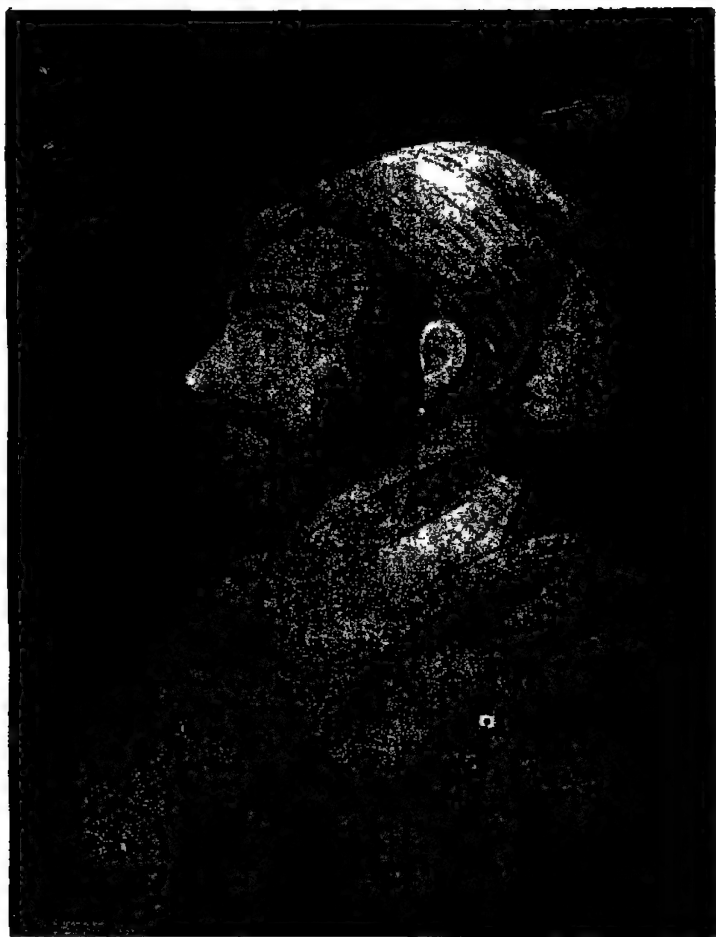
એ સમયે મહારાજનો આવાજ સેન્ટ્રલ નામક એક ખીએ કરવીર સરદાર મરણ પામ્યો. સમય પ્રપત નામક તેનો પુત્ર પ્રથમથીજ મહારાજની નોકરીમાં હતો. તે કુદિમાન હોવાથી મહારાજે તેને તેના પિતાનો હોદ્દો આપ્યો. મહારાજને સાધારણ નિયમ હતો કે, કોઈને કોઈ પણ હોદ્દો વચ્ચે પરા આપવો નહિ, પરંતુ કોઈ અમલદારનો પુત્ર તેના પિતાના જેવો કર્તવ્યદક્ષ જણાય તો તેઓ તેનું સન્માન કરી તેને તેના પિતાને હોદ્દો આપવા ચૂકતા નહિ એ નીતિથી અનુબંધ ગણતી કદર થઈ તાબાના નોકરોને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વામિસેવા કરવાનો ઉમ્મદ થાય છે.

મહારાજે ફોડાને ધેરા નાખ્યો હતો તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે તેમણે એ ધેરા બધા દિવસપર્યંત મળજીત ચાલુ રાખ્યો હતો, પરંતુ કોઈ પણ રીતે કિલ્લો કબજે લઈ શકાતો નહોતો, તેથી એકજ કિલ્લાને ધેરા નાખી ત્યાં લાખા દિવસ વીતાવવાનું અને લશ્કર રોડી રાખવાનું ઉચિત નહિ જણાવાથી મહારાજે ધેરા ઉઠાવી લીધો. ધેરા ઉઠાવતી વખત મહારાજે કિલ્લાના મુખેદાર સાથે કરાર કરાવી લીધો કે - “વિજયપુરસરકારનું સૈન્ય પર્વતપરથી ઉતરી શકે નહિ તે માટે ચોક્કસ સ્થળે અમે અમારૂં લશ્કર રાખીએ તેને તમારે અડચણ કરવી નહિ એ કરાર પ્રમાણે વર્તવાથી અમે તમારા કિલ્લાને કિંવા તમારા તાબાના પ્રાંતોને ઉપદ્રવ કરીશું નહિ ” કહેવામાં આવે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજે ધેરા નાખ્યો તે વખતે તેમણે સુરતના કે.ચ. લોકો પાસેથી પુષ્કળ દારૂઓ અને ૮૦ તોપો વેચાતી લઈ એ યુદ્ધસામગ્રી રાજપુરમાં રાખી મૂકી હતી એ ચર્ચામાં મહારાજે રાજપુરથી બારદેશપર્યંતનો સર્વ તટપ્રદેશ પોતાના કબજામાં લીધો હતો અને તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે ત્યાં પોતાના કેટલાક નોકરો રાખી તેઓ રાયગઢ પાછા ફર્યા એ વર્ષે અનાવૃત્તિને લીધે લશ્કરને અન્નજળ મળતું નહિ હોવાથી તેમને બધી અડચણ પડતી હતી, તેથી મહારાજે પોતાની ઘોડેસવારસેના ચિંપલુલુમાં રાખી હતી.

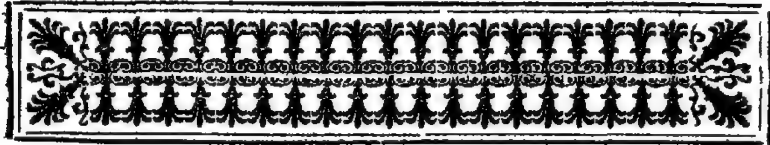
ફોડાના કિલ્લાને ધેરા નાખી મહારાજ ત્યાંજ ગુલામ રહ્યા તે સમયે મોગલ અને સીદીએ પોતાના લશ્કરી વહાણો એકત્ર કરી, તેમણે મહારાજના તાબાના કોંકણકિનારા ઉપર પુન ઉપદ્રવ કરવાની યજ્ઞાત કરી મહારાજનાં અને તેઓના દરિયાઈ લશ્કર વચ્ચે સખ યુદ્ધ થયું, તેમાં મહારાજના લશ્કરને વિશેષ યશ મળ્યો નહિ શત્રુઓ તેમના બધા વહાણો પકડી ગયા મોગલ અને સીદીના એકત્ર લશ્કરે અંગ્રેજોની પરવાનગી વગર મુબઇબદરમાં પ્રવેશ કર્યો તે લશ્કરે મહારાજના કુરસા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમના બધા માંચ લૂટી પામ્યાલ કર્યા તેઓએ પ્રજાનો મોટો ભાગ કાપી નાખ્યો અને પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને કેદ કરી તેમને ગુલામતરીકે વેચ્યા. તેમનું એ ફૂલ મુબઇબા ગવર્નરે મિ. આગિયરને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ ગવર્નરે લશ્કરના સેનાપતિ સાથે એ કૃત્યસબંધી તકરાર કરતા કહ્યું કે - “તમારા એ કૃત્યથી સિવાજીમહારાજ નાહક અમારા ઉપર કોષિ બરાશે ” ગવર્નરની તકરારનું શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ. સીદીએ ગવર્નરની ધતરાણ તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતા પોતાના વહાણો મુબઇબદરમાં મોલાવી લીધા.

કુરલા પ્રાત ઉપર વારવાર હુમલા કર્યા સીદીનો પરાજય કરવા માટે મહારાજા શયગદથી તથા હળર માવળા લશ્કર મોકલ્યું તેઓએ સીદીના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને ત્યાંથી સીદીને હાઠી કહાડ્યો. મરાઠાઓનો સખ માર પડવાથી સીદીના ઘણા સૈનિકો મૃત્યુ પામ્યા પોતાના વહાણ શત્રુઓદ્વારા બળી ભસ્મ થવાની બીક લાગ્યાથી સીદી મુબર્રના બારામાથી પોતાના વહાણ હકારી ગયો. ૯૦ સં ૧૬૭૪ માં સીદી સબળે મહારાજાનું આરમાર સાતવલીની ખાડીમાં હતું તેપર હલ્લો કર્યો મહારાજાના આરમારપર દૌલતખાન નામનો નૌકાપતિ હતો. ઉલ્લાય પક્ષવચ્ચે લાયકર યુદ્ધ થયું અને સીદી સબળને તેમજ દૌલતખાનને ઘણા જખમો પડ્યા, પરંતુ આખરે મહારાજાના આરમારને વિજય મળ્યો અને શત્રુને નાસી જવું પડ્યું, પરંતુ કારવારથી પાછા ફર્યા પછી મહારાજા એવો નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલા સૈનિકો અને ખર્ચને ભોગે પણ દરરાજપુરી કબજે કરીને સીદીની બો જીલાવવી જોઈએ આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે સને ૧૬૭૪ ના મે માસથી તે તરફ તોપો, દારૂગોળો, સૈન્ય વગેરે એકસરખીરીતે તેઓ મોકલતા રહ્યા.

જત્રપતિ શિવાજી મહારાજ

પ્રકરણ ૨૩ મું—રાજ્યાભિષેક

જીવિરાવ મોહિતેએ બહિસોલખાનનો પરાજય કર્યો તે સમયે વિજયપુરસરકારનું ધણુ લશ્કર કેદ પકડાયુ હતુ, તેથી શિવાજીમહારાજ સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવા જેટલુ લશ્કર ભેગુ કરવાની તેનામા શક્તિ નહોતી, તેમજ બીજા કોઈ પણ સરદારમા મરાઠાપર સ્વારી કરવાની હિમત નહોતી એવી સ્થિતિ હોવાથી વિજયપુરસરકારના મુખ્ય વજીર ખવાસખાને, મહારાજપર તત્કાળ સ્વારી નહિ કરવાનો તથા બાવિંધ્યમા વિશેષ સૈનિકે બળ પ્રાપ્ત કરી પુનઃ તેમનાપર સ્વારી કરવાનો વિચાર કર્યો એ સમાચાર મળવાથી મહારાજ વિજયપુરસરકાર સખ ધી તદ્દન નિશ્ચિત રહ્યા હતા જોરગાખાદના મોગલ સુબેદારને તેમણે સખ ત્રાસ આપ્યો હોવાથી તે સુબેદાર પોતાના સ્થળમાજ સ્વસ્થ રહ્યો હતો તેના પ્રાતપર મહારાજ સ્વાગીઓ નહિ કરતા હોવાથી તે પોતાને બાગ્યશાળી સમજી મહારાજની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો હતો જોરગઝેળ દક્ષિણમા કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે તેમ હતુ, પરંતુ ઉત્તરમા તોફાન બગ્યાથી તે ત્યા બદોબખત કરવામા ગુચાર રહ્યો હતો એ ઉપરાત તેને મહારાજની સખ બીકે લાગવી બેઠ્યો, એમ માનવાને બહુચ્છ નથી બાદશાહ સ્વાભિમાની હોવાથી સ્વતઃ દક્ષિણમા સ્વારી કરી મહારાજનો પરાજય કરવા જતા તેમા યશ મળે તો ફીક, નહિ તો પરાજય થતા એના જેવી બીજી ફળેતી નથી, એમ પણ તે માનતા હતા એ સિવાય તેમણે વિચાર કર્યો હતો કે, શિવાજી મહારાજ સાથે આપણે અનેક વખત વિશ્વાસઘાતી વર્તન ચલાવેલુ હોવાથી દક્ષિણમા જતા તેમના સપાટામા સપડાયાથી તેઓ પાછલા અપકારનો બદલો લેવા કદિ પણ ચૂકશે નહિ વળી બાદશાહે મહારાજના તાબાના એકેએકે પ્રમાણિક સરદારોના પરાક્રમની વાતો સાભળી હોવાથી તે આશ્ચર્ય પામ્યા હતા, તેમજ એવા જરવીર સરદારોના બાહુબળ આગળ પોતાના રહતી મુરત જેવા-નકામા-થીડેસ્વાર ચનારા સેનાપતિનુ બળ ચાલશે નહિ, એ પણ તેમને જણાયુ હતુ બાગાનગરની બંને વિજયપુરસરકારની લશ્કરી સહાયતાવડે શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરવાની તેમને આશા નહોતી; કારણુ કે મોગલ બાદશાહે એ બાદશાહીને નાશ કરવાનો સકલ્પ કર્યો હોવાથી એ બંને રાજ્યોપર તેમની હમોશા દાદ હતી. જોરગઝેએ તો એ બંને રાજ્યોને અતિશય ચકરાવી નાખ્યા હતા, તેથી એ ગુસલખાન રાજ્યએ એમલોપર પોતાનું વેર વાળવાની હમોશા સંધિ બેતા હતા. શિવાજીમહારાજ

ઉક્ત બન્ને બાદશાહીની સત્તા ધીમે ધીમે ઓછી કરતા હોવાથી ઔરંગઝેબને તે કાર્યમાં અનુકૂળતાજ નજીવી હતી. ઔરંગઝેબે ધાર્મિક હતું કે, યોગ્ય સાધ પ્રજા થતાજ પ્રયત્ન સૈન્યસહિત મહાધ લખ જઈ, પ્રથમ બન્ને મુસલમાની બાદશાહી કબજે કરવી અને સાર પછી મરાઠાઓની બખર લેવી એ કારણને લીધેજ ઔરંગઝેબે પોતાના દક્ષિણના મુખેદારને મહારાજ સાથે કોઇ પ્રકારનો વિરોધ નહિ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી અને તેજ કારણને લીધે બાદશાહે તેને વિશેષ લક્ષકરની મદદ પણ મોકલી નહોતી. દક્ષિણના મુખેદારે મહારાજની એક અરજ બાદશાહને મોકલી હતી, તે પણ ઔરંગઝેબે પડી રહેવા દીધી હતી વાસ્તવિકરીતે જોતા ધૂત બાદશાહને, મહારાજની અરજ માત્ર પ્રપચકારેલી જણાઈ હતી. મોગલબાદશાહની એવી સ્થિતિ હોવાથી મહારાજસભધી તેઓ નિશ્ચિતજ રહ્યા હતા મહારાજે પણ દક્ષિણના મોગલાઈ પ્રાતમા સ્વારીઓ કરવાનું બંધ રાખ્યું હોવાથી બાદશાહને યુક્ત કરવાનું ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થયું નહોતું મોગલો સ્વસ્થ હોવાથી મહારાજની એ સભધી ખાત્રી થઈ હતી ભાગાનઅરના કુટુંબશાહનો પણ મહારાજને ભય લાગતો નહોતો તે સરકાર તરફથી મહારાજને નિયમિત ખડણી મળતી હતી, તેમજ ત્યાનો મુખ્ય પ્રધાન માદણ્યા મહારાજની ઇચ્છાનુસાર વર્તતો હતો.

સર્વ યવન બાદશાહને તેમના રાજ્યમાં સ્વસ્થ રાખ્યા પછી મહારાજે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો શાહજીરાજના મૃત્યુ પછી મહારાજે “રાજા”નો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો, તેમજ તેમણે પોતાના નામના સિક્કા પણ પ્રવર્તવા હતા, પરંતુ મહારાજે વિચાર કર્યો કે, ‘શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે રાજ્યાભિષેક થઈ જત સિક્કાસન વગેરે રાજ્યનિહો ધારણ કર્યા સિવાય મારાપ્રત્યે પ્રજાનો પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ, શત્રુઓ મારી બળવાબોર લૂટારામાં ગણના કરશે, ખતર રાજ અને બાદશાહ મને યોગ્ય સન્માન આપશે નહિ અને મારા રાજ્યમાં નિવાસ કરતા પરદેશી મનુષ્યો અને લૂટારો સમજી મારો તિરસ્કાર કરશે એ ઉપરાંત જે મરાઠા સરદારો અધ્યાપિપર્યંત યવન બાદશાહના આશ્રયમાં નોકરી કરે છે અને જે મરાઠા સરદાર સ્વતંત્રમણે બડ ઉઠાવે છે; તેઓના અતકરણમાં મારા ઉપર આદરશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે નહિ તેમજ મારી સત્તા સ્થાયી નથી એમ જણી મને પણ તેમના જેવાજ લૂટારાનો એક મોટો સરદાર સમજી તેઓ મારા પક્ષમાં આવી મળશે નહિ અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્યસંસ્થાપન કરી, સર્વ મરાઠાઓને એકત્ર કરી તેઓને સ્વરાજ્ય તથા સ્વાતંત્ર્યની કિમત સમજાવી તે તરફ તેમને લલચાવવાના મારા ત્રીસ વર્ષના સકલ્પને જોઈએ તેવો યશ મળશે નહિ’ આવા વિચારો મહારાજના અતકરણમાં હોવાથી ધોળાયા કરતા હતા.

સ્વરાજ્ય સ્થાપવા અતે મહારાજે ત્રીસ વર્ષ સુધી સત્તા હવતોહ મહેનત કરી જિતમ પ્રકારેના યશ સપાદન કર્યો અને અસમસની મન બાદશાહીઓને સત્તી રીતે નિર્બળ બતાવી તેઓના પર મહારાજે પોતાનો પ્રભાવ બેસાડ્યો હતો; અને તેમના અંતઃકરણમાં શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે રાજ્યનિહો ધારણ કરવાનો વિચાર.

તથા નહિ તેથી આશ્ચર્ય થાવના વિના નહીં નહિ' પરંતુ રાજાજીવનના કાલમાં રાજાજીવનના પારણ્ય કરવાનું મહારાજને ઉત્તિલ જણાયું નહોતું તેઓ મહારાજાના આશ્ચર્ય તે વખતે સ્વદેશમાં જ રહ્યા હોત તો મહારાજે સર્વ સાધના કરાવનાર તેમજ સોયો હોત અને તેમજ નામે રાજાગાદી સ્થાપી હોત ત્યાં-જ રાજાના પુત્ર પછી મહારાજે દસ વર્ષ સુધી તથા મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમજ પોતાના પ્રત્યક્ સૈન્યનો તથા કબજો કરેલા એકેડા કિલ્લા ફરસ્ટ કરાવી તેમજ મળજી રાખવાનો અઠગક ખર્ચ કરાવવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાના ઉદ્દેશ્યમાં તેઓ ગુલામી હતા, તે વાચકો સારી પેઠે જાણે છે મહારાજના અતઃકરણમાં મિહાસનાદક થવાની વારવાર કલ્પના આવવા છતાં અઘાપિપ્રત્યેત સર્વત્ર સ્વસ્થતા થતા સુધી એ કલ્પના દબાવી રાખવાની તેમજ ફરજ પડી; પરંતુ પ્રથમ કાળમાં પ્રમાણે સર્વત્ર સ્વસ્થતા અને નિર્ભયતા જણાતાં તેમજ પોતાનો જીવ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવાનો સકલ્પ કર્યો

એ ઉદ્દેશ સત્તર સિદ્ધ કરવાનું એક બીજું પથ કારણ હતું એક સમયે મહારાજના મહાલયમાં કાઠ પ્રયોજન નિમિત્તે મહારાજે પોતાના સર્વ માનકરી અને સરદારોને આમંત્રણ કર્યું હતું બોજન સમારજની વ્યવસ્થા થતા કારભારીઓએ દિવાનખાનામાં એક ઉંચા બાજક ઉપર ગાદી પાશરી મહારાજને બેસવા માટે આસન બનાવ્યું હતું મહારાજની આસપાસ અઘા ઉતરતા હોવાદાર બેસે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી સમારજમાં મેહિલે, મહાદીક, શિરકે, નિબાજકર, ઘાડગે, બધવ વગેરે મરાઠા સરદાર આવ્યા હતા મહારાજને બેસવાનું ઉચ્ચ આસન બોતાજ તેમને ધુળાં ઉત્પન્ન થઈ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—‘શિવાજી મહારાજ હવે સૌથી શ્રેષ્ઠ થયા કે શું? અને વણપર પરાયી શ્રીમત સરદાર છીએ અને જગત્સામરના અધિકારી છીએ મહારાજના પિતાને એવો ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો આમર માનખડન કરી મહારાજ ઉચ્ચ માદીપર બેસે અને અમે નીચી માદીપર બેસીએ તો આમર માનખડન થઈ અમને હતભોરવ કરના જેવું થશે. અને અપમાન સહન કરીએ તે કરતા અહિં બેસીએ નહિ એજ ઉત્તમ’ એટલું કહી તેઓ સાથી ઉઠી ઉભા થયા કાર્યભારીઓએ તેઓને સમજાવ્યું કે—‘એ સખધી તમે મહારાજને કહેા હમણાં તેઓને ચુસ્તો ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ નથી’ મહારાજે એ વાત સાંભળી ત્યારે તે ઉંડા વિચારમાં પડ્યા કેટલાક સત્તાન્ય પદવીના મરાઠા સરદારોને એકાતમાં બોલાવી બોજન કરવા બેસાયા ત્યાર પછી શેરપડે, નિબાજકર વગેરે મોટા મોટા સરદારોને એકાતમાં બોલાવી મહારાજે તેમની અડચણનું કારણ પૂછ્યું. સ્વાભિમાની સરદારોએ ઉત્તર આપ્યો કે—‘અમે યતન બાદલાઈના જુના નોકર છીએ, અમે અમારા પૂર્વજોની-મારસો જાળવેા વર્ષની-સરદારી ભોગવીએ છીએ અમને પૃથ્વીપર બેસાણી બસાઈ માનખડન કરવામાં આવે છે તે અમે સહન કરીશું નહિ. અમેજ એમો ન્યામ કરેા.’ એ સાંભળી મહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, ‘જેઓને પોતાના અભિમાન-જીવન માટે એટલું બહું અભિમાન હોય તેમજે મમી કમેરીમાં આવતું નહિ.

જરૂર પડશે તે વખતે તેઓને બોલાવી મજાવવામાં આવશે નિર્ણયક તકરાર ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ નથી જેઓને એ વ્યવસ્થા પસંદ ન હોય ત્યોએ હમણાજ અહીં-થી ચાલ્યા જવું ” એટલું કહી તોફાની અને અભિમાની સરદારોને પાનના બીડકે આપી મહારાજે કચેરી બરખાસ્ત કરી એ ઉપરથી મહારાજે વિચાર્યું કે, મારા તાબાના મરાઠા સરદારોને પણ મારા ઉપર આદરભુક્તિ નથી તેવું કારણ હું અભિ-પ્રેક્ષિત થયો નથી એજ છે

રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કરી તેજ વિચારો કરતા મહારાજ નિદ્રાવશ થયા સ્વપ્નમાં ભવાનીદેવીએ કહ્યું કે-“ તે સ્વધર્મના રક્ષણ માટે આટલેજ બધો ઉદ્યોગ કર્યો છે તેથી તું સિદ્ધાસનાધીશ થવાને યોગ્ય છે મારી કૃપાથી તારે સકલ પરિપૂર્ણ થશે ” દેવી તરફથી આશ્વાસન મળ્યાથી મહારાજે પ્રથમ પોતાના માતૃશ્રીને સ્વપ્નની વાત કહી જીજ્ઞાસાને મહારાજનો ઉદ્દેશ પસંદ પડ્યો. સાર પછી મહારાજે રામદાસ સ્વામી પાસે કારકુન મોકલી તેમને પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો તેમણે પણ મહારાજના કાર્યમાં સમતિ જણાવી એજ પ્રમાણે ચિત્ર-વડમાં દેવ વજેરે સ્વરાજ્યસ્થિત સાધુસતો પાસે કારકુનો મોકલી તેમના અભિ-પ્રાય પૂછાવ્યા એ પછી સ્વરાજ્યના વિદ્વાન પડિત અને પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણોને પાલખી મોકલી મહારાજે અતિ સન્માનપૂર્વક બોલાવી મજાવ્યા મુખ્ય કાર્યભારી-ઓ અને સરદારોને તેમણે એકઠા કર્યા, તેમજ પોતાના ઇજ્ઞામિત્રો અને સ્વજન-સબધીઓને આમ ત્રણ કાર્યો સર્વની સલાહ બરી મહારાજે તેમને પોતાનો ઉદ્દેશ કહી સલાહનારો અને તેમની સલાહ પૂછી એ સાલગતાજ સર્વને અતિશય આ-નંદ થયો સર્વાનુમતે નિશ્ચય થયો કે, મહારાજે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ક્રિયા કરી રાજ-ને ઉચિત એવા ગ્રંથસિદ્ધાસનાદિ રાજચિન્હો ધારણ કરવા

સશસ્ત્ર રાજ્યાભિષેક કરવામાટે કયા પ્રકારની અનુકૂળતા અને સિદ્ધતા હોવી જોઈએ તે સબધી વિદ્વજનોને પૂછતા મહારાજને જણાવ્યું કે-“ જેને ઉપનયન-સસ્કાર થયો હોય તેનેજ શાસ્ત્રાનુસાર રાજ્યાભિષેક થઈ શકે ” મહારાજે શાસ્ત્ર-ક્રાંતિ રીતે ઉપવીત ધારણ કરેલું નહિ હોવાથી વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમની શુદ્ધતા મળ્યાના થતી હતી, તેથી મહારાજના વિદ્વાનો મહારાજનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થયો કદિન ધારતા હતા મહારાજનું વય હમણા છેતાળીસ વર્ષનું હતું તેમણે એ વખતે લગ્ન કર્યું હતું અને પુત્રસતતિ પણ થઈ પડિતોએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે, એવા વયોજ્યેષ્ઠ પુરુષને હવે શાસ્ત્રોક્ત રીતે ઉપવીતસસ્કાર થવો અશક્ય છે પડિતોના અભિપ્રાયથી મહારાજના ઉદ્દેશમાં નવીન પ્રસવાય ઉપસ્થિત થયો, સારે તેઓ તેમથી વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા

એ સમયે મહારાજના તાબાના એક અસત શુદ્ધિમાન, પ્રમાણિક અને સ્વામિ-નિષ્ઠ સેવકે તેમને પડિતોના દાવપેચમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો એ સેવકનું નામ બાલાજી આવજી ચિટ્ણીસહુ તેણે મહારાજને સલાહ આપી કે-“ મહારાજના પડિતોના અભિપ્રાયથી આપને નિરુત્સાહ થવાનું પ્રયોજન નથી-આપે આજપર્યંત જે જે દુર્મંદ કાર્યો કરવાની કલ્પના કરી હતી તે કાર્યો હજી-

કુપાથી પરિપૂર્ણ થયા છે તો પછી રાજ્યાભિષેકનું કાર્ય અપૂર્ણ કેમ રહેશે? કાશીક્ષેત્રમાં ગાગાભટ્ટ નામક એક મહાન પડિત રહે છે તેઓએ ચાર વેદ, છ સાત્ર અને સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રમથોનું યથાસાગ્ર અધ્યયન કરી સર્વત્ર પ્રશસા મેળવી છે દેશદેશાતરના વિદ્વાન પડિત તેમનો શાસ્ત્રાર્થ માન્ય કરે છે શાસ્ત્રાર્થ માટે તેઓ મહાન અધિકારી ગણાય છે ઉપસ્થિત થયેલા વિવાદસભધી તેમને શાસ્ત્રાર્થ પૂછવો ઉચિત છે એ પડિત હમણા પૈંઠણુ આવ્યા છે તેમને તથા પૈંઠણુના ઇતર મહાન પડિતોને રામદાસ સ્વામીએ બોલાવી મગાવવા બેઠ્યો. સ્વામીજીની ઉજ્જવળ કીર્તિ તેઓને વિદિત હોવાથી તેમનું આગ્રમણુ તેઓ સ્વીકારશે એ સાબળી મહારાજને ધૈર્ય આપ્યું ઇતર કારભારીઓને પણ ચિટ્છ્વીસની સલાહ પસંદ આવી પડિત ગાગાભટ્ટને તેડી લાવવાનું કાર્ય બાલાજી આવજીને સોપવામાં આવ્યું કેશવ પડિત, લાલચદ્રભટ્ટ પુરોહિત અને સોમનાથ કાત્રને તેની સાથે ચેકલવામાં આવ્યા ગાગાભટ્ટ અને પૈંઠણુના મહાન પડિતોને તેડી લાવવાના અર્થ માટે બાલાજીને દશ હજાર રૂપિયા તથા પાલખી અને મ્યાના વગેરે સામગ્રી આપવામાં આવી હતી.

બાલાજી આવજી પૈંઠણુ ગયો અને ગાગાભટ્ટને મળ્યો તેણે તેમને મહારાજનો ઉદ્દેશ અને ઉપસ્થિત થયેલો વિવાદ નિવેદન કર્યો બાલાજીએ પૈંઠણુના પડિતોની સલાહ ભરી સલામાં મહારાજના પ્રશસનભધી ચર્ચા ચાલી અને સર્વાનુમતે ઈરાવવામાં આવ્યું કે, જયપુર, ઉદિપુર વગેરે સ્થળે રાજપૂત રાજ્યોના ને વિધિ-પૂર્વક રાજ્યાભિષેક થાય છે તેજ વિધિ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં અડચણુ નથી પડિતોની અનુમતિ મળતાજ બાલાજી સર્વ પડિતોસહિત રાયગઢ ગયો પડિતોના આગમનની વાર્તા બળ્ણી મહારાજ સાંભળે લઈ તેમની સાથા ગયા અને તેમનો અતિશય આદરસત્કાર કરી વાજતેગાજીતે રાયગઢપર

૧ ગાગાભટ્ટ અને ચિત્રજીવ લખે છે કે, ગાગાભટ્ટને કેઈ તેડવા ગયું નહોત. મહારાજની કીર્તિ સાબળી તે પોતાની મેળેજ મહારાજને મગવા આવ્યા હતા મહારાજને તેનો યોગ્ય આદરસત્કાર થયો, તેથી ખુશી થઈ પડિતે મહારાજની પુષ્કળ સ્તુતિ કરતા કહ્યું કે, ‘કલિયુગમાં ક્ષાત્રધર્મ’ તદ્દન નાશ પાગ્યો છે સપૂર્ણ પૃથ્વી ચલનમય થઈ, ચલનો સિંહાસનાગઢ થયા છે સર્વત્ર અનાચાર પ્રવર્તી રહ્યો છે બ્રાહ્મણધર્મ તદ્દન લોપ પાગ્યો છે તીર્થક્ષેત્રે બંધ પડ્યા છે તમે સ્વપરાક્રમવડે કક્ષિણુના બાદશાહનો પરાજય કર્યો છે દિલ્હીના ઔરંગઝેબ બાદશાહને નિર્બળ બનાવ્યો છે તેના મોઢા મોઢા મુલકો રાઠી આવ્યા તેમને તમે હરાવ્યા છે તમે વિરાજી રાજ્ય સપાદન કર્યું છે એક લાખ ઘોડા અને ત્રણસો સાઠ કિલ્લા તમારા તાબામાં હોવા સાથે તમે અદ્યત્ન ધનસંપત્તિ માસ કરી છે તેમ છતાં તમારે મજસિ હાસન નથી, તેથી મારી અને ઇતર હિંદુજનોની કષ્ટ થઈ છે કે, તમને સિંહાસનાગઢ કરી સર્વ શાસ્ત્રાવિપતિ થાસે તમને છત્રપતિ કળલ કરાવવા સિંહાસનાગઢ થયા સિવાય જનતામાં રાજનું બૂખણુ નથી તમે સિંહાસનાગઢ થવા ઔરંગઝેબ આદિ ચલન બાદશાહને નાંદે ચુનો ચોપડયા જેવું થયો અમરો કહેરા તમને પરિપૂર્ણ કરવો.’ ગાગાભટ્ટના અંતઃપ્રણયથી મહારાજને પોતાનો શાસ્ત્રાભિષેક કરાવવાની ઈચ્છા થઈ હતી.

દેહી બાબા, મહારાજને તેમનું અતિ સન્માન કરી સર્વજ્ઞ રહેલાના ઉચ્ચ સ્થાને આપ્યા, અને તેમની ઉત્કૃષ્ટ ધર્મરે બરદાસ્ત કરી.

મહારાજને પોતાના લાખાના કાર્યાલયોમાં, સ્વચ્છતાના પડિતો તથા ધર્મરે સિદ્ધાન્તોની પુન સમા ભરી ત્યા મળ્યાભટ્ તથા પેઠણના પડિતોને ભોલાવ્યા, અને ભરચલામાં પોતાના રાજ્યાભિષેકસભાની પ્રથમ ઉપર ચર્ચા ચલાવી. પડિતો વચ્ચે વાઢવિવાદ થયા. ગાગાભટ્ટે સર્વની સકાતુ નિવારણ કરી નિર્ણય કર્યો કે - 'શિવાજી મહારાજ સિતોદિવાના રાજવશમાં ઉત્પન્ન થયા છે તેઓ ક્ષત્રિય છે. તેમના પૂર્વજો નર્મદા નદીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં નિવાસ કરી પોતાને મરાઠા કહેવડાવવા લાગ્યા છે ઉપવીત આદિ કેટલાક સસ્કારો તેમણે પાળ્યા નહિ હોવા છતાં તેમનું ક્ષત્રિયત્વ નષ્ટ થતુ નથી ઉદેપુર, જયપુર આદિ સ્થળોના રાજપૂત રાજાઓને જેમ ઉપવીત ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક થાય છે તેમ શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થવામાં અડચણ નથી એ કાર્યને શાસ્ત્ર કિવા રૂઢિનો પ્રલવાય નથી ઉદેપુરના તેમના વશજોને અધ્યાપિપર્મત જનસિંહાસનનો અધિકાર છે, ભારે મહારાજના તે અધિકારમાં પ્રતિરોધ શામટે થવો જોઈએ તે સમજાતુ નથી હમણા મહારાજનું વિશેષ વય થયુ છે તેમના બે વખત લગ્ન થયા છે તેમને પુત્ર-સતતિ પણ થઈ છે તેમનાથી શી રીતે ઉપવીત ધારણ કરી શકાય ? એ પ્રશ્નનું નિરાકારણ એટલુંજ થઈ શકે કે, - સામ્રાટ પ્રસન્ને આપદ્ધર્મ અવલભન કરી, ઉપવીતસસ્કારને રાજ્યાભિષેકવિધિનું એક અગ સમજી, મુખ્ય વિધિ કરતા પહેલા મહારાજને ઉપવીતસસ્કાર કરાવવો ' પેઠણના અને મહારાજનું પડિતો-એ ગાગાભટ્ટનો નિર્ણય કબૂલ કર્યો મહારાજને ઉપવીત ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક કરાવવાનો સમામાં નિશ્ચય થયો.

પોતાની ઇચ્છાનુસાર શાસ્ત્રનિર્ણય મળ્યાથી મહારાજને પરમ સતોષ થયો. ઉપવીતસસ્કારવિધિ માટે ગાગાભટ્ટ વગેરે પડિતોએ જે સામગ્રી મગાવી તે મહારાજને સત્વર એકઠી કરાવી મહા નદીઓના પવિત્ર જળ, સમુદ્રનું જળ, સુલક્ષણો અથ્થ અને હાથી, વ્યાધ્યર્મ, મૃગયર્મ આદિ મગાવ્યા સિંહાસન અને મુવણ આદિના કળશ વગેરે પાત્રો તૈયાર કરાવ્યા મોટા મોટા વૈદ્યો જ્યોતિષીઓ પાસે સચાસ્ત્ર મુસદ્દા જોવડાવ્યું તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે (આનંદ નામ સવત્સરે) જ્યેષ્ઠ શુક્રવા ત્રયોદશી તિથિએ રાજ્યાભિષેક કરવાનું ઠરાવ્યું.

મહારાજે સપૂર્ણ તીર્થક્ષેત્રોના અને ધર્મરે સ્થળોના પ્રતિષ્ઠિત અને 'વદાન બ્રાહ્મણ, સર્વ માઠલિક આદિ રાજા, સર્વ સ્નેહીસંગ, સ્વરાજ્યના સર્વ શ્રીમત અને સેવક વગેરેને આમ ત્રણપત્રિકાઓ મોકલી જે સ્થળે સિંહાસન સ્થાપવાનું હોય તે રાજધાનીનું સ્થળ પુરસ્ક્રમિ હોવા સાથે તેની આસપાસ પુરસ્ક્રેત્રો અને મહા નદી હોવી જોઈએ ત્યા વિપુલ જળ અને કૂવા, વાવ, તળાવ આદિ અનેક કૃત્રિમ જળાશયો હોવા જોઈએ રાજધાનીના આસપાસના પ્રદેશમાં નાના પ્રકારના ધાન્યો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ તે સ્થળ સમુદાયને દુઃસાધ્ય થાય એવું હોવું જોઈએ સિદ્ધાન્તોની એવી સૂત્રતાનુસાર રામચંદ્રો કિલ્લો ઉપરોક્ત યજ્ઞા લક્ષણોથી

મુક્ત જાણ્યો હતો. એ સિવાય સ્વરાજ્યમાં શત્રુઓને માટે દુઃસાધ્ય સ્થળ બીજું કોઈ જાણ્યું નહિ. એ ગદ ઉપર રાજાશ્રિયેકેના સમાર લ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ગદ ઉપર નિર્વાસ કરવા માટે મહારાજે એક ઉત્તમ મહાલય બ ધાવ્યું હતું. કારખાના માટે અઢાર સ્થળો અને પ્રધાન, સરકારકુલ વગેરે અધિકારીઓને રહેવા માટે અનેક મકાનો બ ધાવ્યા હતા સિહાસન માટે એક વિશાળ ગૃહ બનાવ્યું હતું.^૧ એ ગૃહમાં હળારો મનુષ્ય બેસી શકે એટલી વિશાળ જગ્યા હતી તેની રચના એવી ઉત્તમ હતી કે, અદર બેઠેલા મનુષ્યોને સીતોષ્ણથી એકાએક અડચણ પડે નહિ. રામપદ ઉપરની વ્યવસ્થા જોતા જાણ્યો છે કે, એ ગદ ઉપર માદી સ્થાપવાનો મહારાજનો પ્રથમચીજ વિચાર હતો પડિતોની સમ્મતિ મળતાજ મહારાજે ગદ ઉપરના મહાલયની બી તો વિવિધ પ્રકારના રમવડે રચાવી, તે પર સુદર આકર્ષક ચિત્રો કઢાવી મહાલયને પરમ રમણીય બનાવ્યું જે સભાગૃહમાં સિહાસન સ્થાપવાનું હતું ત્યાની છત ઉપર વજના ચદરવા, પડદા વગેરે બ ધાવી તેને અતિ મનોહર બનાવ્યું જે સ્થળે સિદ્ધ ગોઠવવાનું હતું તે સ્થળે સોનાના પત્તર મઢેલા ચાર સ્થંભ રોપી તે પર અનુપ્પ જરીકસાબનો ચદરો બ ધાવ્યો ચદરવાની કિનારપર મુકતાફળના ઝુમખાવાળા તોરણો લટકાવ્યા ગદ ઉપરના ધતર સ્થાનો તથા મકાનો રચાવી મુશીકિત કરાવ્યા હતા રાજ્યાલિયેકેને પ્રસંગે આવનાર નિદાન આહાણુ અને પ્રાડલિક રાજાઓને ઉતરવા માટે સંગવડવાળી જગ્યાઓ રોપી ત્યા ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી હતી બોજનપકિત ખેસાડવા માટે અને સભાઓ લરવા માટે જૂદે જૂદે સ્થળે વિસ્તીર્ણ મડયો ઉભા કર્યા હતા સ્વરાજ્યના ગુણીજનો, ગવૈયા, બજવૈયા, અને રામજણીઓ વગેરેને બોલાવી પરોણાઓને ગમ્મત-આનંદ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી આહાણુબોજનમાટે એકજ સ્થળે પાચ હળાર આહાણુની પકિત બેસે એવા પાચ દશ સ્થળો નિર્માણ કર્યા હતા એ પ્રત્યેક સ્થળે બોજન તૈયાર કરવામાટે કેળવાયલા પાકશાસ્ત્રીઓ, પિરસનાર અને પત્રાવળી ઉષાદી લેનાર મનુષ્યો નિમી સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ તૈયારી રોપી હતી નિત્ય જેટલા આહાણુ આવે તેમને માટે નિત્ય નૂતન પકવાન તૈયાર કરવાની પાકશાસ્ત્રીઓને સૂચના અપાઈ હતી. આમ, સુંદર અને સ્વેદજનો માટે રહેવાના મકાનની સંગવડ ચામ અને તેમને કોઈ પણ વસ્તુની હિચુપન પડે એવી ચોતાના મનુષ્યોને સમ્મત તાકીદ આપી હતી તેમને જમવા બેસવામાટે પણ મોટા મોટા મડયો બ ધાવી તૈયાર કર્યા હતા.

એ પ્રમાણે કિલ્લા ઉપર અને કિલ્લા નીચેની મામી ઉપર સ્થળે સ્થળે મડય,

૧ સમગ્રગૃહ સિવાય મહાલયમાં વિવેકસલા (જ્યા પડિતોની સભા લવાતી), ન્યાયસલા (જ્યા મજબી ફરિયાદોનો ન્યાય થતો), પ્રમટસલા (જ્યા ગરિબજરનાની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી), પ્રભાષસલા (જ્યા પુરાણની કથા અને કીર્તન થતાં), રત્નામરસલા (જ્યા અલંકારવસ્ત્ર વગેરેની કિમ્મત અકસતી), નીતિસલા (જ્યા પરદેશી ઓંચો આદરસલા અને મહાકાલ થતી), વગેરે બહુબહેલ સલામુકે બધાબધા કર્યાં તેમજ તેમાં અત્યંત, દેવાલય, બોજનગૃહ આદિ સ્થળોનસમાં હતા. (સિ. ડિ.)

તથા અને રાવડીઓ બાધવામાં આવી હતી. સમારભમાં આવનાર નાના મોટા સર્વ મનુષ્યોને કોઇ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા પડે નહિ માટે ધાન્ય વગેરેના ઉચ્ચ પર્વત જેવા કોઠાર ભરાવી તે ઉપર દેખરેખ રાખવા અધિકારીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા અને સર્વ અધિકારીપર દેખરેખ રાખવા એક અખ્યક્ષ નિમ્નો હતો. પ્રત્યેક પદાર્થો જૂઠા જૂઠા અધિકારીના તાબામાં સોંપ્યા હતા અને તેમના હાથ નીચે કારકૂનો તથા નોકરો નિમ્યા હતા જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તત્કાળ પૂરી પાડવાનો અને કોઇ પણ વસ્તુની કોઇને ઉછાપ પડે નહિ તેમજ કોઇને કદિ પણ નકાર કહેવો નહિ એવો મહારાજે સખ હુકમ ફેરવ્યો હતો. સમારભમાં આવેલા સર્વ દરબજાના મનુષ્યોની તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે બરદાસ્ત થાય છે કે કેમ તેની દેખરેખ રાખવા અધિકારીઓ નિમ્યા હતા. મહારાજે સર્વ નોકરોને સખ આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે નાના મોટા અતિથિઓનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામાં યત્નિ-મિત્ત પણ જૂલ કરવી નહિ આ કાર્ય ઉપર પ્રમાણિક અને સ્વામિકાર્યનિષ્ઠ અમલદારો નિમી સમારભના પહેલા દિવસથી છેલ્લા દિવસ સુધી-પ્રત્યેક દિવસે -નિત્ય પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળપર્યંત પ્રત્યેક અમલદારે કયા કયા કામ કરવા, કયી કયી સામગ્રી ભેગી કરવી અને તે તૈયાર કરવી તથા કયા અમલદારના તાબામાં કયી વસ્તુઓ સોંપવી તેના નિયમો લખી પ્રત્યેક અમલદારોને આપવામાં આવ્યા વાર-વાર તેમને માગણી કરવાની કેવા આપવા જવાની જરૂર ન પડે અને સર્વ વ્યવ-હાર શાત અને વ્યવસ્થિતપણે ચાલ્યા કરે એવો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી ગઢ ઉપર અને ગઢ નીચે હજારો મનુષ્યોની મેદની ચવા છતા અમલદારોએ સર્વની બરદાસ્ત ઉત્તમ પ્રકારે રાખી હતી સર્વ અમલદારોએ પોતાને સોંપેલા કાર્ય નિયમાનુસાર, ઉત્સાહપૂર્વક અને ચપળતાથી બજાવ્યા હતા.

સમારભને માટે ભોંટતી સર્વ તૈયારીઓ થયા પછી અને પરાણુઓ માટે યથા-સ્થિત સગવડ કર્યા પછી જ્યેષ્ઠશુકલા ચતુર્થીને દિવસે મહારાજને પ્રથમ ઉપવીત-સસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પડિતોએ એ વિધિ એ દિવસમાં પરિપૂર્ણ કરી એ દિવસે એક લલુ બ્રાહ્મણભોજન કરાવવામાં આવ્યું અને સર્વને એક એક રૂપિયો દક્ષિણા આપવામાં આવી પડિત, વૈદિક અને ઇતર શિષ્ટ બ્રાહ્મણોનું યોગ્ય સન્માન કર્યું એકલા ગામીભટ્ટનેજ તે દિવસે સાતહજાર હોન મળ્યા હતા અને બીજા બ્રાહ્મણોને ૧૭૦૦૦ હોન મળ્યા છતાં દિવસે પ્રથમ પટબંધનવિધિ કરીને પ્રણાહવાચન-પૂર્વક યજ્ઞનો આરંભ થયો. ગણપતિશાંતિ, નલત્રશાંતિ અને મહાશાંતિ આદિ કર્મોન્તર કરાવ્યા પછી રાજ્યાભિષેકને લગતી સર્વ શાસ્ત્રવિધિ કરવામાં આવી. ઋત્વિજ અને યજ્ઞમાન (મહારાજ) એટલા દિવસ પર્યંત દૂધ, ફળ આદિને આહાર કરી વ્રતસ્થ રહ્યા હતા એ ક્રિયા કરતા છ સાત દિવસ વીત્યા હતા એટલા દિવસ સુધી નિત્ય પચાસ હજાર બ્રાહ્મણભોજન થતું હતું સમારભમાં આવેલા પરાણુઓને નિત્ય નૂતન પ્રકારના મિષ્ટાન્ન ભોજન મળતા હતા. તેમને આનંદ આપવામાટે સ્થળે સ્થળે ગાયનવાદન થતા હતા, નાના પ્રકારના માગલિક વાદ્યો વાગતા હોવાથી સમસ્ત ગઢ જાણે માણ રહી હતો.

અતે ત્રયોદશીના મગલમય દિવસ આવી પહોંચ્યો ઇષ્ટ મિત્રોના અને સ્વા-
મિનિષ્ઠ સેવકજનોના અત કરણુમા આનંદની લહરો ઉછળવા લાગી સર્વને
અભિષેકના દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઈ રહી હતી મહારાજે અજ્ઞ પ્રધાનોની યોજના
કરી, એક પત્રલેખક અને એક હિસાબલેખક એવા બે લેખકો નિમ્ના દાદર
કાપ (બાર મહાલ), અજ્ઞ શ શાળા (બદાર કારખાના) ઇત્યાદિ ઉપર અધિકારી,
દેશાધિકારી, નગરાધિકારી એવી પૃથક્ પૃથક્ નિમણૂક કરી, એ સર્વને મગલસ્નાન
કરવાનું કહી મહારાજે સ્વત મગલસ્નાન કર્યું તેમણે વિધિપૂર્વક મુક્તિકા સ્નાન,
પચમવ્યસ્નાન, ગંગાઆદિ પુણ્યતીર્થોદકસ્નાન અને પચામૃતસ્નાન કર્યું સર્વેએ શ્વેત
વસ્ત્રો, મધપુષ્પ અને અલકાર ધારણ કર્યા ક્ષીરવૃક્ષનું સવા હાથ ઉચ્ચ અને સવા
હાથ પહોળું આસન બનાવી તેને સુવર્ણથી મઢી લેવામા આવ્યું હતું મહારાજે
તે આસનપર આરોહણ કર્યું મહારાજ અને પટ્ટરાણીના છેડા ગાંધ્યા હતા તેઓ
એકબીજાની પાસે પાસે બેઠા સલાહ પણ તેમની સામે બેઠા મહારાજની પૂર્વ
દિશામા મુખ્ય પ્રધાન મોરોપત પિંગળે હાથમા લી ભરેલો સુવર્ણકળશ લધને,
દક્ષિણમા સેનાપતિ હબીરરાવ મોહિતે દૂધભરેલો શેષકળશ લધને, પશ્ચિમમાં
અમાત્ય રામચંદ્ર નીલકંઠ પડિત^૧ દહિ ભરેલો તામ્રકળશ લધને અને ઉત્તરમા
છટ્ટોગામાત્ય પ્રધાન રઘુનાથ પડિતરાવ મધભરેલો સુવર્ણકળશ લધને ઉભા
હતા એમની પાસે માટીના કુભમા સમુદ્રનું જળ અને મહા નદીઓના ૨ જળ
ભરી રાખ્યું હતું ઉપદિશાની જગ્યાએ અગ્નિ પૂણામા સચિવ અણ્ણાજ દત્તે
પડિત છત્ર લધને, નૈઋત્ય પૂણામા સામત જનાર્દન પડિત હનમતે ૩ વિઝણે
લધને, વાયવ્યપૂણામા મત્રી ૪ દત્તાજ પડિત ચામર લધને અને ઇશાન પૂણામાં
ન્યાયાધીશ બાળાજ પડિતબીજી ચામર લધને ઉભા હતા સામે જમણી તરફ પત્ર-
લેખક બાળાજ આવજ અને ડાબી તરફ હિસાબલેખક ચિમનાજ આવજ હાથમા
લેખનપાત્ર લધને ઉભા હતા મહારાજની આસપાસ સર્વ કાશાખ્યક્ષ અને શાળાખ્યક્ષ
અધિકારીઓ ઉભા હતા મુહુર્જનો અને માંડલિક રાજ્યો મહારાજની આસપાસ
ઉભા હતા સર્વ મનુષ્યો યોગ્યતા પ્રમાણે ઉભા રહ્યા પછી અભિષેક આરંભ ક-
રવામા આવ્યો સો છિદ્રવાળા સુવર્ણ પાત્રમા જળ રેડી તેવડે અને પ્રધાનો કળશો
લધ ઉભા હતા તેમાના દ્રવ્યવડે, મહારાજને યથાશક્ત મત્રોચ્ચારપૂર્વક અ-
ભિષેક કર્યો એ સમયે સર્વ મધુર વાજ ત્રેના, રામજણીઓના અને ગવેલાઓ
વજરેતા મગલમય નૃત્યગાનની પ્રગય ગર્જના થઈ રહી એ વિધિ પરિપૂર્ણ થયા
પછી મહારાજને પુન મગલસ્નાન કરાવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ તેમની આરતી
ઉતારી, કાસાના વાસણુમા લી ભરીને તેમા તથા દર્પણુમા મહારાજે પોતાનું મુખ
ગ્રેય એ સમયે બાલણોને દક્ષિણા આપવામા આવી ત્યાર પછી મહારાજ શ્વેત

૧ સભાસદ એનુ નામ નારો નીલકંઠ લખે છે ૨ એ મહા નદીઓના નામ કૃષ્ણા,
ઓહાવરી, ચમુના અને ગંગા ૩ ચિટણીસ એનુ નામ ત્રિબક સોનદેવ લખે છે અને
સભાસદ ત્રણક સોનદેવનો પુત્ર રામચંદ્રપત લખે છે ૪ સભાસદ એનુ નામ નિસાહ-
પત લખે છે ચિટણીસ એનુ નામ નિસહ રાજ્ય લખે છે.

વસ્ત્રો ધારણ કરી સિંહાસનપર બેસાડનારા શુભ સુહૃત્ની જાત બોધા લાગ્યા.

મહારાજે શાસ્ત્રોક્તવિધિમાણે સિંહાસન તૈયાર કરાવ્યું હતું. પ્રથમ કશિ-
વદ અને ઔદ્ધવર નામક વૃક્ષોના લાકડાની વેદી બનાવી તેને સુવર્ણના પતરાથી
ઝાઢાવી સર્વજ રત્નો જડાવ્યા હતા. સિંહાસન ઉપર ચાર બાજુએ બળદ, બિલાડી,
તરસુ, સિંહ અને વાઘના ચિત્રો કોતરાવ્યા હતા, સિંહાસનની આસપાસ સોનાના
આઠ સ્તંભ હતા, તે પ્રત્યેક ઉપર સોનાનો એક એક સિંહ બેસાડ્યો હતો
અને તેના પર ચિત્રવિચિત્ર વૃક્ષ, ફળ, પુષ્પ, વેલ, પશ્તી, મત્સ્ય, કાચબો આદિ
જળચર પ્રાણીઓના તેમજ કચ્છીઓ હાથમા તણવાલ લઈ નૃત્ય કરતી હોય
એવા ચિત્રો કોતરાવ્યા હતા.^૧ સજ્જાતવિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરાવેલા મહારાજના
સિંહાસન ઉપર પ્રથમ મુખ્યમંત્રિ બિજાવી તેપર થોડુંક સુવર્ણદ્રવ્ય પાથર્યું હતું.
તેનાપર વ્યાધ્યમંત્રિ બિજાવી રૂની નરમ ગાદી બનાવી હતી ગાદીપર મખમલ જડ્યું
હતું. ગાદીતરીખાપર જરીકસળ ભરેલા આચ્છાદન પાથર્યા હતા. સિંહાસનની પાછળ
છત્ર બનાવ્યું હતું, તે જવાહીર જડેલું અને મોતીની ઝાલરોવાળું હતું. તે ઉપર
મડપ બનાવી તેને સુવર્ણમય વસ્ત્રોના ચદરવો બાંધ્યો હતો. ચદરવાની આસ-
પાસ મોતીની કલગીઓનું વોરણુ વીંટળ્યું હતું. સિંહાસનની ઉત્તમ રચના કર્યો
પછી ઉત્તમલક્ષણુ ધોડા અને હાથીને સુવર્ણાદિના સુદર શુગરવડે સુશોભિત
કરી સજ્જામડપ સમક્ષ ઉભા કર્યા હતા. સિંહાસનપર આરોહણ કરવાનું શુભ
સુહૃત્ આવી પહોંચ્યું તે સમયે શ્રીવિષ્ણુની સુવર્ણમય પ્રતિમા તૈયાર કરાવી
હતી તેનું મહારાજે બેડાડ્યોપચાર પૂજન કર્યું, અને તે પ્રતિમા પોતાના જમણા
હાથમા ધારણ કરી, સુહૃત્ધટિકા સપૂર્ણ થતાજ મહારાજે સર્વ બ્રાહ્મણુવ્રદને
નમસ્કાર કરી વેદમંત્રોચ્ચારપૂર્વક તેમના આશીર્વાદ લીધા. પછી માતૃશ્રી જીજ્ઞ-
બાધને નમસ્કાર કરી તેમનો પ્રેમપુર સર આશીર્વાદ લીધો, અને વિષ્ણુભગવાનની
મૂર્તિ હાથમા લઇનેજ તેઓ સિંહાસન આગળ ગયા. મહારાજે પ્રથમ સિંહાસનના
જમણા સ્થાન આગળ જઈ જમણે પગે ઘુટણીએ પડી સિંહાસનને નમસ્કાર કર્યો
ત્યાર પછી સિંહાસનને પગસ્પર્શ નહિ કરતા પૂર્વાભિમુખ રાખી મહારાજ સિંહાસનપર
બેઠા. એ સમયે સિંહાસનના અષ્ટસ્તંભ પાસે અષ્ટપ્રધાન ઉભા રહ્યા. પ્રથમ જમણી
બાજુએ ધર્માધ્યક્ષ પડિતરાવ, ડાબી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન (પેશ્વા), તેની પાછળ
જમણી બાજુએ સેનાપતિ (સરનાબત), ડાબી બાજુએ અગ્રાત્ય (મજુમદાર), તેની
પાછળ જમણી બાજુએ સામત (ડબીર), ડાબી બાજુએ સચિવ (સુન્નીસ), તેની
પાછળ જમણી બાજુએ મંત્રી (વાઠ્ઠીસ) અને ડાબી બાજુએ ન્યાયાધીશ ઉભા
હતા. યુવરાજ સભાજી, મહેાપાધ્યાય ગાગાભટ્ટ અને મુખ્ય પ્રધાન મોરો નિબંક
ફિગળે એ લોકો સિંહાસનની પાસે ઉચ્ચ આસનપર બેઠા અને બીજા દરબાર-
ના લોકો તથા આમંત્રિત મહાજન પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નહીં કરી
આપેલા સ્થાનપર ઉભા રહ્યા. મહારાજ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા તેજ ક્ષણે નૌબત,

૧ કલકાઠ ખખરગતી હાથે છ કે, સિંહાસનના સર્વ હાથોમા મલુ ખાદી, બમ્બીક
સેર અને ખત્રીશ માસા સોજી વખાણુ હતું.

એવાંકે વગેરે સર્વ મંજૂરનાંકોની ગળનાંક થઈ રહી હતી, ગાયન આદિ સર સર્વ સર્વ પ્રેક્ષકોએ એકીકષ્ણે જાણ્યું કે એ નાદથી સર્વ દિલ્લો કંપા-
મયાન થઈ સર્વ બ્રાહ્મણવૃદ્ધ દીર્ઘસ્વરે અત્યંતિચેતો ઉચ્ચાર્યાં મહોપાધ્યક્ષ ગાય-
એકે આમળ આવીને સોનામેતીની ઝાલરવાળું છત્ર પોતાને હાથે ઉચ્છેદને મહારાજના
મથકાપર ધર્યું અને દીર્ઘસ્વરે કહ્યું કે—“શ્રીય છત્રપતિ સદા વિજયી થાઓ”
સલામતી માટે તોપો ફૂટી સ્વરાભ્યના પ્રત્યેક કિલ્લેદારને સૂચના કરવામા આવી
હતી કે, એક કિલાપર તોપ ફૂટવાનો અવાજ સભળતાજ બીજાપર તોપ ફેડવાનું
સર કરવું તેથી રાખના પ્રત્યેક કિલ્લાપરથી તોપોની ગળનાંક થઈ રહી

સંહાસન ઉપર આરોહણ કર્યા પછી મહારાજે પોતાના સ્વેત વસ્ત્રો બદલી
લાલ વસ્ત્રો ધારણ કર્યા સરીર ઉપર સુવર્ણના કડા, મેતીની માળાઓ, હીરના
હાર, શિરપેચ, ટુશી, પાથળમે, પહેલી વગેરે અલકારા પહેર્યા ધનુષ્યવાળુ અને
તલવારનું મત્રવિધિપૂર્વક પૂજન કરી તે રાત્રી હાથમા લીધા એ સમયે પ્રજા-
ઓએ તેમનાપર સોનારૂપાના પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી સોળ સાંભાળવતી બ્રાહ્મણ-
લલનાઓએ મહારાજની આરતી ઉતારી તેઓને મહારાજે વસ્ત્રોપણ આપ્યા.
સંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી જે જે મત્રવિધિ કરવાની હતી તે તે સંપૂર્ણ કરી
મહારાજે બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ લીધો ઋત્વિજ, આચાર્ય અને બ્રાહ્મણની પૂજા
કરી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દક્ષિણા આપી આ સમયે ગાગાભટ્ટે દક્ષિણામા
એક લાખ રૂપિયા અને બારે કિમતના વસ્ત્રોપણ આપ્યા કરી તેમનું સન્માન
કર્યું સર્વ ઋત્વિજોને દક્ષિણામા પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા પુરાહિતને
ચોવીસહજાર રૂપિયા આપ્યા બીજા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામા તેમની મેગ્ગતા
પ્રમાણે હજાર, પાંચસો, બસો રૂપિયા આપ્યા બાકીના તમામ બ્રાહ્મણોને પચીસ
પચીસ રૂપિયા આપ્યા એ સિવાય ગોસાઈ, સાધુ, ગરિબગુરુઓ, લિખારી વગેરેને
પાંચ પાંચ, ચાર ચાર અને બીજા રૂપિયા વહેંચ્યા ભગવતપરાયણ સાધુસંતોને
અને ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોને ગાય અને વતનોના ધનામ આપ્યા એ સમયે મહારાજે
પોતાની સુવર્ણટુલા કરી તેમા સોળહજાર હોન થયા હતા તે બ્રાહ્મણોને
વહેંચી આપવામા આવ્યા ?

એ પછી આઠ પ્રધાન, સુબેદાર, દરબદાર, મહાલદાર, કાર્યાનાદાર અને
ઇતર અધિકારીઓને મહારાજે તેમના અધિકારના વસ્ત્રો આપ્યા મુખ્ય પ્રધાન
અને સેનાપતિને જરીકસજલરેસા પાંચ પોષાક, પાંચળમે, શિરપેચ, મેતીનો ટુશી,
સોનાના કડા, કડિઓ, મડિય, કટાર, હાલતલવાર, ચોષડિયા, ગોળત, જરીકેટા,
હાથી, ધોડા, સોનાના હાથાના આમર વગેરે અર્પણ કરી કરારપત્ર લખી પિતાજી

૧ એ સોળહજાર હોનનું વજન એકસો ગાળીસ રાત્રી એકલે મુગધના પાંચ ઘણું
થયા. માત્ર આ સુવર્ણ ટુલા કરિને બ્રાહ્મણોને સતોપ થયો નહિ, પણ રાત્રી સાત ઘણુંક
વડે મહારાજની ટુલા કરી તેમજ રેશમ, કપડા, લસણ, અપરંજી, પૂત, લાકડા, અંબ, અંબ
વગેરે ખાસ પદાર્થો તેમજ અલગ પદાર્થોએ મહારાજની ટુલા કરિને તે સર્વ બ્રાહ્મણોને
વહેંચી આપવામા આવ્યું.

આપ્યા અમાલને જરીકસબલરેલો પોષાક, હાલતલવાર, સોનાના કડા, કઠી, ઘુરા, શિરપેચ, કટાર, રૂપાની કલમદાની, ચામર, હાથી અને ઘોડા આપ્યા એજ પ્રમાણે સચિવ, સામત, મત્રી, પડિતરાવ અને ન્યાયાધીશને મહારાજે વસ્ત્રાલ-કારો અર્પણ કર્યા અર્પણ કરેલા વસ્ત્રાલકાર આદિ સન્માનપૂર્વક ગ્રહણ કરી અજ પ્રધાનોએ મહારાજને નજરાણુ ભેટ કર્યું મહારાજે પ્રત્યેક પ્રધાનને એક લક્ષ હોન અક્ષીસ આપ્યા, બાળાજી આવજીને ચિટણીસના વસ્ત્રો આપ્યા. તેને મડિલ, જરીકસબી દુપટ્ટો, પાચળમો, ધંગર, મોતીની કઠી, શિરપેચ, સોનાના કડા, રૂપાની કલમદાની, ચામર અને ઘોડા બક્ષિસ આપ્યા તેજ પ્રમાણે ચિમ-શ્યાજી આવજીને તેના હોદ્દાનો પોષાક આપ્યો તેમણે મહારાજને નજરાણુ કરી મુજરો કર્યો અજ પ્રધાનોના હાથ નીચે અધિકારીઓ નિમ્યા તેમને પણ અધિકાર પ્રમાણે વસ્ત્રો આપ્યા શકરાજી નીલકંઠ મહાગાવકરને રાજગોપદ આપ્યું. શામજી નાયક પુરેને લસ્કરની બક્ષિગિરીના વસ્ત્રો તથા હાલતલવાર અને એક કલમદાની આપી મુખ્ય સુબેદાર, મહાલદાર, કારખાનાદાર, લસ્કરના સરદાર અને માનકરીઓને મહારાજે તેમની પદવીના વસ્ત્રો આપ્યા

સર્વ અધિકારીઓને વસ્ત્ર આદિ અર્પણ કરીને અને તેમના નજરાણુ સ્વીકારીને મહારાજ સુવર્ણ અને જ્વાહીરના સામાનસહિત તૈયાર રાખેલા એક સુલસણા અથ્થ ઉપર સ્વાર ચર્ધ રાજમહાલયના આગણુમા આવ્યા અને ત્યાંથી થોડે વેગજે સુવર્ણની અબાડી, મોતીના અલકાર તથા સુવર્ણની ધુધરીઓ જડેલા જરીકસબના વસ્ત્રોવડે સજ્જ કરેલા ગજરાજ ઉપર આરૂઢ થયા એક હાથમા મોરપીછતુ ચામર અને એક હાથમા અકુશ લઈ સેનાપતિ હાથીના માથાપર બેઠો મહારાજની પીઠ પાછળ મુખ્ય પ્રધાન મોરપીછ-ચામર લઈને બેઠો, નાના મોટા પ્રધાન અને સુતાલિક બીજા હાથીપર આરૂઢ થયા મહારાજની પાછલી હારમા ચાલનાર કેટલાક સરદારો હાથી ઉપર અને કેટલાક ઘોડા ઉપર બેઠા મહારાજની સ્વારી દેવદર્શન કરવા ચાલી સ્વારીની રચના જોવા જેવી હતી. સાથી આગળ જરીપટકાના અને બગવા નિશાન ધારણ કરેલા બે હાથી ચાલતા હતા તેની પાછળ પ્રધાન અને સેનાપતિનો જરીપટકાના નિશાન સાથેનો હાથી અને સર્વ લસ્કર નિશાનસહિત ચાલતુ હતુ એ નિશાન સાથે હુઝુર પાચગાના અને કરોલી સૈન્યના અમલદારો ઉત્તમ વસ્ત્રાલપણે પહેરી, સોનાચાદીના સામાનથી પોતાના ઘોડા ચમરી હાથમા બદુકો લઈ પોતપોતાના લસ્કરની ટુકડીને મોખરે ચાલતા હતા. તેઓની પાછળ ગાડામા તોપો અને તેની પાછળ ઘોડાગાડીઓ ચાલતી હતી. તેની પાછળ કોઈ ઘોડેસ્વાર થઈને અને કોઈ હાથીની અબાડીમા બેસીને શરવીર ચોદા ચાલતા હતા તેની પાછળ તલવારથી પટ્ટા રમનાર, સાગબર્જીવાળા, બાણુ મારનાર, મધ્યુદ્ધ કરનાર અને બીજા પાયદળ સિપાઈઓ ચાલતા હતા એની પાછળ તલવારધારી અને બદુકધારી ઘોડેસ્વાર લસ્કર અને તેઓની પાછળ ઠોલ, નગારા, રણુશિર્ગો વગેરે રણુવાદ્યો વગ્ગડનારા મનુષ્યો ચાલતા હતા તેમની પાછળ પચાસ હાથી ઉપર કોટવાળ, એકસો સાઢણી સ્વાર અને ઉંટસ્વાર ચાલતા હતા.

તેમની પાછળ પચાસ કોટવાળા ઘોડેસ્વાર, તેમની પાછળ તુરાઈ અને સરણાઈ વગાડનાર, ઘોડા ઉપર નગારા, સરણાઈ અને તુરાઈ વગાડનાર વગેરે મઠળ વાજો વગાડતા ચાલતા હતા તેમની પાછળ વહીવચા, ભાટ અને બદીજનો મહારાજના અર્પુર્વ પ્રતાપનું વર્ણન કરતા ચાલતા હતા તેની પાછળ નિશાન, ભાજા અને ધારવાળી ફરમી ધારણ કરેલા તથા ચોપદાર અને લાકડી ધારણ કરેલા સિપાઈઓ ચાલતા હતા તેમની પાછળના હાથીઓપર મોટા મોટા શરવીર મલ્લ અને પહેલવાનોબેઠા હતા અને તેમની પાછળ શિવાજીમહારાજનો હાથી ચાલતો હતો માવળા સરદારો કિમતી વસ્ત્રાલકાર ધારણ કરી મહારાજની આસપાસ ચાલતા હતા તેમની પાછળ પ્રધાન મુત્સદ્દી તથા ઇતર મોટા મોટા અધિકારીઓના હાથી ચાલતા હતા, એ સર્વની પાછળ કેટલુંક લશ્કર ચાલતું હતું આ પ્રમાણે મહારાજની સ્વારી અતિશય ઠાઠમાઠથી દેવદર્શન ગઈ

સર્વ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શણગારવામા આવ્યા હતા માર્ગમા રથને રથને મડયો બાધી રાગોળી પૂરી હતી સર્વ ઘરો રગાવી મુશોભિત કર્યા હતા સર્વ રથને પ્વજ, પતાકા અને તોરણો બાપ્યા હતા સર્વ નગરદેવતાની મથાથોગ્ય પૂજા કરાવી તેમને નેવલ ધરાવ્યા હતા મહારાજની સ્વારી ધીમે ધીમે દેવદર્શન કરી, દેવને વસ્ત્રાલકાર અર્પણ કરી અને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા વગેરેથી સતુષ્ટ કરી પાછી ફરી પાછા ફરતી વખતે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ મહારાજની મજાળ આરતી ઉતારી અને તેમના માથાપરથી દહી, પુષ્પ અને દુર્વાદલની શ્રુષ્ટિ વરસાવી સ્વારી પાછી ફરી રાજદ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યા પછી મહારાજ રથમા બેસી રાજમહાલય નજીક જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પાલખીમા બેસી સભાગૃહ-દ્વાર આગળ આવ્યા એ રથને પહોંચતાજ તેમના માથા ઉપરથી પાણી ભરેલા કળસ અને મીઠાનું ઓવારણ ઉતારી વેગળુ ફેંકી દેવામા આવ્યું એ વિધિ કરનારને મહારાજે વસ્ત્રાલકાર આપ્યા પછી તેમણે ગૃહપ્રવેશ કર્યો

રાજમહાલયમા આવતાજ મહારાજે પ્રથમ કુલદેવતાના અને ત્યાર પછી પ્રિય માતૃકી જીર્ણબાધના દર્શન કર્યા રાણીઓએ આરતીઓ ઉતારી મહારાજે તેમને અમૂલ્ય વસ્ત્રાલકાર આપ્યા ત્યાંથી આવી મહારાજ પુન સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા ત્યાં સર્વના નજરાણા અને મુજરા લઈ તેઓને પાન, શુભાખ, અન્નર વગેરે આપી સ્વચ્છે જવાની આજ્ઞા ફરમાવી ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોનોજન કરાવ્યું મલે-રાજે સર્વ સુહૃદ્દજનો અને ઇષ્ટમિત્રસહિત ભોજન કર્યું માડલિક રાજાઓ અને આપ્તજનોનું અતિ સન્માન કરી તેઓને વસ્ત્રાલકાર આપી સતુષ્ટ કર્યા ગૃહી-જનો આવ્યા હતા તેમને વિદાયગીરીમા મોટી બક્ષિસો આપીને સતુષ્ટ કર્યા રાજ્યા-ભિષેકનો સમારભ મોટા ઠાઠમાઠથી નિર્વિઘ્નપણે પરિપૂર્ણ થયો. સમારભમાં આવેલા સર્વ મનુષ્યો સતોષ પામી મહારાજની અશ્વપસંપતિની અને ઔદાયની સ્તુતિ કરતા સ્વરજાને ગયા કહેવામા આવે છે કે, એ સમારભ વખતે એક કસેક જેતાળીસ લાખ હોન ખચાયા હતા.

મહારાજે સ્ત્રિયકુલાવતસે શ્રી રાજા શિવજીપતિનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.

રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેઓ કાઝળપત્રમાં નવો શક લખવા લાગ્યા અને સ્વ-રાજ્યમાં એ શક પ્રવર્તીતવાની તેઓએ સખ અઘરા કરાવી શકે ૧૫૬૬ ના અમેઠશુકલા ત્રયોદશીને દિવસે મહારાજને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. અગ્રેજી તારીખ ૬ ફી જુન ૧૬૭૪ મહારાજે અતિ બાદબાવરમાંથી પોતાના અતઃકરુણા અસત સ્તુત્ય હ્રેશ ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે અભ્યાસ પરિશ્રમ કર્યો હતો તેમને હ્રેશ પરિપૂર્ણ થયો સ્વરાજ્ય સ્થાપી સસાસ્ત્ર સિંહાસનારોહણ કરી મહારાજે નૂતન શક પ્રવર્તાવ્યો.

મહારાજને અભિષેકસમારંભ અતિશય દાંડમાઠથી થયાના સમાચાર યવન બાદશાહે સાંભળ્યા તે સમયે તેમને કેટલી દિલગીરી થઈ હશે એ કહેવાની અગત્ય નથી અત્યાર સુધી બાદશાહ એવુજ બંધુતા હતા કે, ગમે તેમ પણ શિવાજી મહારાજને એક જખરદરત લૂટારા કિવા બળવાખોરજ કહી શકાશે તેઓ આપણા જેવા રાજપદાધિકારી બાદશાહ નથી, તેથી તેમના પર બાવિ પ્રભાવનોના હ્રદયમાં વાસ્તવિક પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ તેમની ચળવળ બધ પાડવાથી તેઓ હતા ન હતા થઈ જશે અને પૃથ્વીના હ્રદયપટ ઉપરથી તેમનું નામ જુસાઈ જશે, એટલુજ નહિ પણ પછી તેમને કોઈ યાદ સુદા કરશે નહિ, પરંતુ બાદશાહ પોતાની ગણતરીમાં ભૂલ્યા ' જે મહાવીરશાળી પુરુષે પ્રથમથીજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો દહ સંકલ્પ કર્યો હતો તે વીર પુરુષ માત્ર યવનોના પ્રાત અને કિલ્લાકબજે કરીને સ્વસ્થ થાય અને સસાસ્ત્ર રાજ્યાભિષેકવિધિ કરીને, સર્વ પ્રભાવના હ્રદયમાં સ્વતંત્ર સબધી વાસ્તવિક પૂજ્યત્વશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા જેવું મહત્વનું કાર્ય કર્યા વગર રહે એ ત્રણ કાળમાં અને તેમ નહોતું મહારાજના વિચારને મહારાજેના આભણોએ શાસ્ત્રની અડચણ બતાવી છતા તેઓ કિચિત્ પણ નિરત્સાહ કે નિરાશ નહિ થતા તેમણે કાશી અને પૈંથળના મહાન પડિતાની સહાયતાવડે રાજ્યાભિષેકનો વિધિ યથાયોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કર્યો.

મહારાજ ક્ષત્રિયકુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે સબધી સત્ય કહીએ તો તે સમયના કોઈ પણ આભણને અથવા પડિતાને સંશય નહોતો, પરંતુ મહારાજે ક્ષત્રિય સરકારનો લોપ કર્યોથી તેમને શ્રદ્ધ દરાવવાનો કેટલાકનો પ્રયત્ન હતો એના ઇર્ષ્યાખોર પડિતાના મો બધ કરવા માટે મહારાજને ગાંધાલદ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોની સહાયતા લેવી પડી હતી ગમે તેમ હો, પરંતુ એક સાચા ક્ષત્રિયને શોભે એવા ઉત્તમ પ્રકારના મહાપરાક્રમે કરી જે મહાપુરુષ મહારાજને યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરી, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યને અનુભવ બતાવ્યો, તે પુરુષનું ક્ષત્રિયત્વ તે સમયના સર્વ શુદ્ધિમાન અને કૃતજ્ઞ પુરુષો અમાન્ય કરે તેમ નહોતું. સપાદન કરેલું સ્વરાજ્ય ચિરકાળપર્યંત ટકાવી રાખવા અને હિંદુબાદશાહીને ઉડા પાડો નાખવા માટે, સામ્રાજ્ય રાજ્યાભિષેક જેવા મહાન ઉપાય યોજવામાં મહારાજે અતિશય દૈર્ઘ્યદષ્ટિ દર્શાવી હતી, એમાં કઈ ખટુ છંદ નથી એ સમય પછી સર્વ રાજપૂત રાજા, અગ્રેજ, કે.એ. અને ફ્રેન્ચી મનેરે મહેલો.

૧ મહારાજ એ સમયના વખતે અગ્રેજોને પ્રતિનિધિ પણ મહારાજને નમ્યાણ

મનુષ્યો શિવાજીમહારાજને વિશેષ માન આપતા હતા, એ સુવિદિતજ છે; પરંતુ આદિલશાહ અને મોઝલબાદશાહ પણ મહારાજને પોતાના જેટલુંજ માન આપવા લાગ્યા. અત્યાર પહેલાં સર્વ રાજ્યોને મહારાજની અતિશય બીક લાગતી હતી; પરંતુ હવે તેઓના અત કરજીઆ બીક સાથે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

રાજ્યારોહણનિમિત્ત મહારાજના રાજ્યમા સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો તે સમયે એક અત્યંત ખેદજનક બનાવ બન્યો હતો એ સમયે માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાબાઈ અવસાન થવાથી મહારાજ અને પ્રજાજનો અત્યંત શોકનિમગ્ન થયા હતા જે પરમપૂજ્ય અને અત્યંત પ્રેમાળ માતાના સિદ્ધાંતથી, ઉપદેશથી અને સતત પ્રોત્સાહનથી મહારાજે પ્રયત્ન ઉદ્ધોગ આરંભ્યો અને તેમા યશ પ્રાપ્ત કર્યો, તથા જેમને પોતાનો પુત્ર સર્વત્ર વિજય મેળવી રાજસિંહાસનપર આરૂઢ થઈ નૂતન શકપ્રવર્તક થવાથી આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો, તેજ પવિત્ર માતા આનંદોત્સવ જેવા વિશેષ દિવસ જીવ્યા નહિ. રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ સપ્તર્ષી ચૃત્તાજ દશ બાર દિવસે માતૃશ્રીને એકાએક કંઈ વ્યાધિ થયો અને તેમાજ તેમનું અવસાન થયું સામ્રાજના જેવા અતિ આનંદોત્સવ પ્રસંગે અકસ્માત્ માતૃશ્રીના વિયોગ થવાથી મહારાજના હૃદયમા અત્યંત દુઃખ થયું. પોતાની અસ્થવૃદ્ધિ જોઈ જેને વાસ્તવિક સંતોષ અને ઉત્સાહ થતો તેજ અત્યંત પ્રિયજનની પોતાનો ત્યાગ કરી ગયેલા હોવાથી મહારાજને સર્વ અર્થશૂન્યવત્ જણાવા લાગ્યું મહારાજ કેવા નિસીમ માતૃભક્ત હતા, તે એ સમયે સર્વ મનુષ્યોએ ઉત્તમ પ્રકારે જાણ્યું. લાખો રૂપિયા ખર્ચી મહારાજે માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી અને વર્ષોન્મત્તના ચાર મહિના રાયગઢ ઉપર નિવાસ કરી માતૃશોક પાળ્યો. મહારાજ એટલા દિવસ સિંહાસન ઉપર બેઠા નહિ આશ્વિન શુક્લા પચ્ચમીને દિવસે શુભ મુદ્દર્ત જોઈ પુનઃ સભા ભરી સિંહાસન ઉપર બેઠા ત્યાર પછી અજપ્રધાન તથા મોટું લશ્કર લઈ પ્રતાપગઢ ઉપર દેવીના દર્શન કરવા ગયા, ત્યાંથી રામદાસસ્વામીના દર્શન કરવા ગયા અને ત્યાર પછી શિખરપરના મહાદેવ તથા જેઠુરીના ખડોબાના દર્શન કરી મહારાજ પુનઃ રાયગઢ ઉપર આવ્યા.

આપવાને ગયો હતો નજરાણાતરફે તેણે પોતાની ખાસે એક હીરાની બીડી રાખી હતી. સિંહાસનારૂઢ થઈને મહારાજ બ્યારે લોગેટું નજરાણું થેવા લાગ્યા ત્યારે અંગેજ પ્રસિદ્ધિ એકઝેન્ટન અને તેના દુભાષિયા નાશપણુ શેણુરીને નારોટપત મહારાજ ખાસે લઈ ગયો તે લોકેએ દુસ્વીજ અસ્તક નમ્યાઈને મહારાજને ઝૂળસે કર્યો અને નજરાણું આપ્યું મહારાજે તે નજરાણું સ્વીકારીને તેમને બહુસિ આપી વિદાય કર્યા.

૧. જીજ્ઞાસાબાઈ ૪ સુ ૧૬૭૪ તા. ૧૮મી જુનને દિવસે સ્વર્ગવાસ કર્યો. પાંચલાખ હેલની તેમજની ખાવડી મિલકત હતી તે સર્વ તેમણે મહારાજને સ્વર્ગલેઈ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું—રાજ્યવ્યવસ્થા

રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરીને મહારાજને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની પૂર્ણતા કરી. સુદહ પાયાપર હિંદુબાદશાહીની ઇમારત રચી અને સતત ત્રીસ વર્ષપર્યંત કરેલા અવિચ્છાત પરિશ્રમતુ તેમણે સાર્થક્ય કર્યું. એ બાદશાહીને સુવ્યવસ્થિત અને ચિરાયુ કરવા માટે તેમણે જે ઉત્કૃષ્ટ નિયમો રચ્યા હતા, તેનું ઉપલબ્ધ વર્ણન પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં લખ્યા પછી, સિંહાસન ઉપર બેઠા પછીના ચરિત્રવિભાગનું વર્ણન લખવું અમને ઇષ્ટ જણાય છે એ રાજ્યવ્યવસ્થા તેમણે રાજ્યરોહણવિધિ થયા પછી કરી હતી, એમ કહેએ સમજવાનું નથી મહારાજને સૈન્ય એકઠું કરી કિલ્લા અને પ્રાંત કબજે કરવા માડ્યા તે વખતથીજ રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થાનો આરંભ કર્યો હતો.

તે સમયે પ્રચલિત થયેલી હિંદુ અને યવનરાજ્યપદ્ધતિની મહારાજને ઉત્કૃષ્ટ માહિતી હતી એ સિવાય મહારાજે અવકાશ મળતાજ આર્યઞ્જીવોમાંથી મળી આવતું પ્રાચીન રાજ્યપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું હતું તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત સર્વ રાજ્યપદ્ધતિના ગુણદોષનું મનન કરી, દેશ, કાળ અને વર્તમાન સમયને અનુકૂળ થાય અને પ્રજાને અત્યંત સુખપ્રદ થઈ પડે, એવી રાજ્યપદ્ધતિ નક્કી કરી, પ્રસંગને અનુસરતી રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપી હતી એ રાજ્યપદ્ધતિથી મહારાજે જે હિંદેશ અને શુદ્ધિમત્તા પ્રકટ કરી છે, તેવી કલ્પના અર્વાચીન કિંવા પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી મળી આવતી નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી રાજ્યસંપાદન કરવામાં વીર્ય, શૌર્ય, યુક્તમત્તા ઇત્યાદિ ગુણો હોવા જોઈએ મહારાજ તે સર્વ સદ્ગુણોથી અલંકૃત હતા તેજ પ્રમાણે મેળવેલા રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાને રાજ્યવ્યવહાર, ચાતુર્ય, પ્રજાપાલન, પદ્ધતિ ઇત્યાદિ ગુણો હોવા જોઈએ, તે સર્વ અપ્રતિમ સદ્ગુણો પણ મહારાજમાં વિદ્યમાન હતા, તે તેમની રાજ્યકાર્ય-દક્ષતા ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્ય પોતાના એકાદ દિવાનની સલાહથી કિંવા પોતાનીજ શુદ્ધિથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવે તો તેનાથી યથાચોગ્ય ન્યાય અને યથાચોગ્ય સર્વ વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ, અને પ્રજાજનોને સુખ પણ મળે નહિ, એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, જ્યો તેવો શુદ્ધિમાન પુરુષ હોય તોપણ તેને એકલાને રાજ્યમાં જનતી અત્યેક ઉચ્ચ-પાવલનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું અશક્ય છે તેજ પ્રમાણે કોઈ પુરુષ જ્યો તેવો નીતિ-

માન હોય તોપણ તે સર્વ કાર્યભાર નિષ્પક્ષપાતપણે અને નિરપેક્ષ શુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે એ પણ સહસા શક્ય નથી વળી જૂદા જૂદા ખાતાની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એક ખાતાથી બીજા ખાતાને કયા પ્રકારની અડચણ થાય છે, તે એક મનુષ્યના લક્ષમાં આવવા જેવું નથી, તેમજ પ્રજાજનો નારાજ થવાથી રાજ્યની દૃઢતામાં અતરાય પડે છે, વગેરે તત્ત્વો મહારાજના લક્ષમાં સપૂર્ણરીતે આવતાજ તેમણે સર્વ રાજ્યસૂત્ર પોતાના સ્વાધીનમાં નહિ રાખતા રાજકાર્ય ચલાવવાને અષ્ટપ્રધાનની સહાયતા લીધી તે સમયના કોઈ પણ રાજ્યમાં અષ્ટપ્રધાનમંડળની સત્થા નહોતી, તેમજ મહારાજના રાજ્ય પછી કોઈ પણ રાજ્યએ એ રાજ્યનીતિનું જોઈએ તેવું અવલંબન કર્યું નહિ સર્વ રાજ્યસૂત્ર પેશાના તાબામાં જતા તેઓ કેવળ નામધારી રાજા થયા તે સમયથી ઉપરોક્ત સત્થાનો સર્વથા લોપ થયો સાત્રત પરદેશી રાજ્યની સુધરેલી રાજ્યપદ્ધતિમાથી માત્ર એ પ્રધાનમંડળનું તત્ત્વ જણાઈ આવે છે

રાજ્યાભિષેક સમય કયા અષ્ટપ્રધાન હતા તે પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે આ સ્થળે તેમના કાર્યસંબંધી થોડું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે

૧-મુખ્ય પ્રધાન એટલે પેશ્વા એ પદવી રાજ્યથી બરોબર ઉતરતી પક્તિની હતી તેઓ મુદ્દી અને લશ્કરી બન્ને ખાતાપર દેખરેખ રાખતા હતા રાજ્યની એકદર વ્યવસ્થા બરોબર ચાલે છે કે નહિ, તેની સલાખ તેણે રાખવાની હતી અને રાજ્યની ગેરહાજરીમાં સર્વ કાર્યની જવાબદારી તેને માથે હતી દરેક હુકમો ઉપર રાજ્યના સહીસિક્કા પછીથી એનો સહીસિક્કો પણ આવતો હતો

૨-સેનાપતિ એટલે સરનીયત સર્વ લશ્કર ઉપર તેમનું આધિપત્ય હોવાથી તેમને લશ્કરી વ્યવસ્થા તપાસવાનો અધિકાર હતો એવા બે સેનાપતિ રાખવામાં આવતા એક ધોડેસ્વારલશ્કર ઉપર અને બીજો પાયદળ લશ્કર ઉપર દેખરેખ રાખતો ધોડેસ્વારલશ્કરના સેનાપતિની પદવી આધક હોવાથી પાયદળલશ્કરનો સેનાપતિ તેના હાથ નીચે મદદનીશ ગણાતો, કારણ કે પાયદળલશ્કરના સેનાપતિને પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા મળતી નહોતી

૩-પંત અમાલ એટલે મુલ્યમદાર એ સ્વરાજ્યના સર્વ હિસાબ ઉપર દેખરેખ રાખતો રાજ્યના સર્વ લશ્કરી અને મુદ્દી ખાતાનો તથા કિલ્લાનો હિસાબ તેને તપાસવો પડતો હતો સર્વ પ્રાતના આવકગવકના સરવૈયા એ અધિકારીની પાસે તપાસવા આવતા હોવાથી સર્વ અધિકારીઓના જમાખર્ચે ઉપર એમને દાખ રહેતો, તેમજ કઈ જૂલ્યૂક કિન્ના ગોઠાણો થતાજ તે કાર્ય તરત પ્રસિદ્ધિમાં આવતું વધારાના ખર્ચની મજૂરી કિંવા કોઈ પ્રાતનો ખર્ચ ઓછો કરવા હુકમ હુકમ મેળવવાની જરૂર પડતી તો તે કાર્ય આ પ્રધાનની અનુમતિથી કિંવા બાલામણથી થતું; તેથીજ એ પ્રધાનના તાબામાં આધક કારકુનો રહેતો અને જૂદા જૂદા પ્રાતનો, લશ્કરનો અને કિલ્લાનો હિસાબ તપાસવા માટે જૂદા જૂદા સરકારકુલ નિમવામાં આવતા.

૪-પંત સચિવ એટલે સુરનીસ. એ અધિકારી સરકારી દફતર ઉપર દેખરેખ

રાખતો રાખ્યાના જુદા જુદા પ્રાતના અધિકારી, લશ્કરી અમલદાર અને ક્લિફ્ટર તરફથી આવતા પત્રો અને સરકાર તરફથી રવાના થતા ખરિતા તપાસી તેનો આવાર્થ નોધી રાખવાનું કામ એ અધિકારીના તાબામાં હતું ક્લિફ્ટરોને અપાતા હવાલાપત્રો, ઇનામપત્રો, સનદો હલાદિ લેખોની નોંધ રાખવાનું કામ એ અધિકારીની સત્તામાં હતું સર્વ સરકારી ખાતાના દફતરોની વ્યવસ્થા નિયમસર રાખવામાં આવે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીએ તપાસવું પડતું એ પ્રધાનના હાથ નીચે પુષ્કળ કારકુનો હતા એ અધિકારીના સિદ્ધા વગર કોઇ પણ સરકારી કામળ કિંવા ખરિતો મુઠ્ઠી અથવા લશ્કરી અમલદારને રવાના થતો નહિ પત અમાલ અને પત સચિવ, 'એ બન્ને અધિકારીઓ પોતાના તરફથી પોતાના તાબાના કારકુનોને પ્રત્યેક પ્રાતના અધિકારીઓના અને ક્લિફ્ટરોના હિસાબની અને દફતરોની વ્યવસ્થા બરાબર છે કે નહિ, તે તપાસવા પ્રતિવર્ષે મોકલતા હિસાબના મરવૈયા વગેરે બરાબર તપાસતા કંઇ બૂલચૂક જણાતી તો તે કારકુનોને શિક્ષા કરવાનો તેમને અધિકાર હતો કોઇ કોઈ વખતે એ અધિકારીઓ સ્વતઃ જઇને કોઇ કોઈ ખાતાની તપાસણી કરતા

૫-મંત્રી એટલે વાકનીસ (પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી) એ અધિકારી ખાનગી ખાતાની વ્યવસ્થા રાખતો અરાઠ કારખાના, ખાર મહાલ, હુઝૂરપાચળા અને ફેળવાચલા પાચદળ લશ્કરનો બદોબસ્ત સુવ્યવસ્થિત રહે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીને તપાસવું પડતું ખાનગી ખાતાના દફતરો અને પત્રવ્યવહાર ઉપર પણ એ પ્રધાનની દેખરેખ રહેતી તે ઉપરાંત રાજના રાજના કાર્યક્રમની અને રાજ્યમાં થતા બનાવોની તેને નોંધ રાખવી પડતી વળી રાજના આમંત્રિત મહેમાનો અથવા તો મુલાકાતે આવનાર માણસો ઉપર તેની સખ્ત દેખરેખ રહેતી હતી કે જેથી મહારાજનો ઓચિંતો ઘાત કરવાની કોઇને તક મળે નહિ

૬-સુમત એટલે ડબ્બીર એ અધિકારી પરદેશી પ્રાંતો સાથે ચાલતા સર્વ વ્યવહાર ઉપર દેખરેખ રાખતો અન્ય રાજ્યો તરફથી આવતા ખરિતા અને જાસુસ તથા તેઓને સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવતા ખરિતા તથા જાસુસની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ એ અધિકારીને કરવું પડતું

૭-પાચશાસ્ત્રો કિંવા પડિતરાવ એ અધિકારીએ રાજને પ્રસંગોપાત શાસ્ત્રાર્થ કહેવો પડતો દેવસ્થાનો અને સત્પુરુષોને આપેલી બક્ષિસ-વર્ધાસનોની વ્યવસ્થા રાખવી પડતી, તેમજ સરકાર તરફથી થતા ધર્માદા કાર્યોની અને ધર્મવિધિની વ્યવસ્થા તેને તપાસવી પડતી તથા ફેજદારી મુકદ્દમાઓમાં પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર ન્યાય મળે છે કે કેમ, તેની તેને દેખરેખ રાખવી પડતી

૮-પાયાધીશ. પ્રત્યેક મુઠ્ઠી અને દિવાની મુકદ્દમાસ બધી પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીએ તપાસવું પડતું પચ કિંવા મુઠ્ઠી અધિકારીઓદાર મળેલો ન્યાય કોઇને યોગ્ય નહિ જણાયો તો તેઓને હુઝૂરમાં અપીલ કરવી પડતી અને એ પ્રધાન પૂરાવા તપાસીને તેનો ફેસલો આપતો જમીનનો હક્ક, ગ્રામાધ્યક્ષનો હક્ક વગેરે બાબતોએ નિકાલ આ પ્રધાનની સહીથી

પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો હતો.

શિવાજીમહારાજે પોતાના રાજ્યમાં સર્વ ખાનાની વ્યવસ્થા બૂદા બૂદા પ્રધાનોને સોંપી હતી. તેથી તેઓ પોતપોતાનું કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા. એકાદ ગુચવણુબરેલો વિષય આવી પડે તો પ્રધાનો તે સંબંધી પ્રથમ મહારાજને એકાતમાં સર્વ હકીકત નિવેદન કરતા. તે વિષય જે અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યો હોય તેને મહારાજ પોતાની પાસે બોલાવતા એકાતમાં તેની સાથે મસજત ચાલ્યા પછી યોગ્ય જણાતા તેજ વિષયની પુનઃ પ્રધાનમંડળ સમક્ષ ચર્ચા થતી સર્વ રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિષયસંબંધી પ્રધાનમંડળમાં ચર્ચા થયા પછી મહારાજ સર્વાનુમતે એક નિશ્ચય ઉપર આવતા મહારાજે તેમના ઉપર એટલો ખંધો વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી અને તેમની સલાહને યોગ્ય માન આપેલું હોવાથી પ્રત્યેક પ્રધાન બુદ્ધિપૂર્વક અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા, તેમજ તેઓ સ્વરાજ્યનું અને જીવપતિ મહારાજનું અતઃકરણપૂર્વક હિત અને ઉત્કર્ષ ધ્યાનમાં

એ પ્રધાનમંડળમાં પડિતરાવ અને ન્યાયાધીશ પ્રધાનો સિવાય બીજા જ પ્રધાનોએ લશ્કરી નોકરીમાં કુશળતા મેળવવી પડતી તે કામધૂમને સમયે સતત યુદ્ધ થતા હોવાથી સર્વેએ યુદ્ધકળામાં નિપુણ હોવાની જરૂર હતી પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થતા એ સરદારોએ તલવાર બાંધી યુદ્ધમાં જવું પડતું સર્વ પ્રધાનોના તાબામાં એક એક મુતાલિક (મદદનીશ) અધિકારી નિમવામાં આવ્યો હતો. મુખ્ય પ્રધાન ચઠામમાં જતો તે સમયે તેમના સર્વ કાર્યોની વ્યવસ્થા મુતાલિકને તપાસવી પડતી, મુખ્ય પ્રધાનના સિક્કામહોર મુતાલિકના તાબામાં રહેતા, પરંતુ એકાદ મહત્ત્વનું કાર્ય આવી પડતા તેનો ન્યાય પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની આજ્ઞા સિવાય મુતાલિક કરી શકતા નહિ, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી મુતાલિક અધિકારીઓના હાથ નીચે બીજા સાત સાત અધિકારીઓ નિમ્યા હતા, તેમના નામ - ૧ મુજુમદાર-એ અધિકારી પાસે જમાખર્ચનું કામ રહેતું ૨ ફકનવીસ-એ મુજુમદારનો મદદનીશ અધિકારી ગણાતો ૩ સખનીસ કિવા દક્તરદાર-એ અધિકારી પાસે દક્તરનું સર્વ કામ રહેતું ૪ ચિટણીસ-એ અધિકારી સર્વ પત્રવ્યવહારનું કામ કરતો ૫ કારખાનનીસ-એ અધિકારીના તાબામાં સર્વકોડીઓની અને અનાજના કોઠારોની વ્યવસ્થા તપાસવાનું કામ રહેતું ૬ જમદાર-એ અધિકારી પાસે શેકડ નાણા સિવાય અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સમ્રહ કરવાનું કામ હતું અને ૭ પોતનીસ-એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ શેકડ સીંચીક રહેતી એ સર્વ અધિકારીઓના તાબામાં કામના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા કારકુનો નિમ્યા હતા. એક ચિટણીસ, એક ફકનવીસ, એક પારસનીસ અને પોતનીસ હુજુરની તહેનાતમાં રહેતા પાછળ લખવામાં આવ્યું છે કે, ચિટણીસ બાંધાજી આવજીએ પ્રભુગતિનો વિશ્વાસુ શૂહરય હતો ફકનવીસતરીકે બાળકૃષ્ણ પતને નિમવામાં આવ્યો

૧ આ પ્રધાનોનો વાર્ષિક પગાર નીચે પ્રમાણે હતો - મુખ્ય પ્રધાન ૧૮ અમ્મલ અને ૧૮ સહિવને ૫૬૬ હજાર હોન મળતા હતા, અને બાકીના બીજાઓને ૯૫ ૯૫૬૬૬ હોન મળતા હતા.

હતો એ અધિકારી શાહજીરાજના મુખ્ય કાર્યભારી હતુમ તેનો નજીકનો સગો થતો હતો પારસનીસતરીકે કોની નિમજીક કરવામા આવી હતી તે નક્કી નહીં શકાતું નથી, તેમ છતાં એ આધિકારી ફારસી ભાષામા લખાયલા પત્રો અને ખરિતા વાંચી તેના અર્થ કરવા માટે અને તે ભાષામા પત્રો વગેરે લખી મોકલવા માટે નિમ્ને હતો તેના હાથ નીચેનો પોતનીસ આધિકારી એ શ્રીગોદાના શેશાવા નાયક પુત્રોનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો માલોજીરાજને સાપના દરમાથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, તે તેમણે એજ શેશાવા નાયકને ઘેર મૂકયું હતું અને તે વખતે તેમણે શેશાવાને વચન આપ્યું હતું કે—“ મને રાજ્ય મળશે તે વખતે તમને પોતનીસ નિમવામા આવશે ” મહારાજે તેના પુત્રને પોતનીસ બનાવી માલોજીની પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ કરી

રાજ્યના સર્વ ખાતાની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા પ્રધાનોના તાબામા સોંપ્યા પછી પોતાની ખાનગી (પ્રાઇવેટ) સપત્તિની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે મહારાજે દ્વાદશ કોશ (બાર મહાલય) અને અષ્ટાદશ શાળા (અઠાર કારખાના) રચાયા હતા. દ્વાદશ કોશના નામ—અતપુર, દ્રવ્યલકાર, ધાન્યાગાર, અશ્વધન, ગોધન, આરામ-ક્ષેત્ર, ટકશાળમહાલ, શિબિકા આદિ યાનમહાલ, મહાલ ઈમારત (મકાનો આધવાસ બધી કામ કરવાનું ખાતું), મહાલ સૌદાગિરી (માલ ખરીદ કરનાર અધિકારીઓનું ખાતું), મહાલ છબિના (અશ્વપાળ ઉપર દેખરેખ રાખનાર અધિકારીઓનું ખાતું) અને વસનાગાર (જમદારખાનું) અષ્ટાદશ શાળાના નામ—મજશાળા (પીલખાનું), મહ્મશાળા (તાલીમખાનું—કેસરતશાળા), ધાન્યસંગ્રહ (અબારખાનું), ભેરિદુહુલિશાળા (નગાખાનું), યત્રશાળા (તોપખાનું), વૈદ્યશાળા (શસ્ત્રખાનું), પાનીયશાળા (આબદાખાનું), ઉષ્ણશાળા (સુતરખાનું), શિબિગાળા (ફરાસખાનું), ખટકશાળા (શિકારખાનું), રત્નશાળા (જ્વાહીરખાનું), પાકશાળા (રસોઇખાનું), શસ્ત્રશાળા (હથીઆરખાનું), તાબૂક્કશાળા (શરિકખાનું), રથશાળા (ગાડીખાનું), લેખનશાળા (દફતરખાનું), નાટકશાળા (નટખાનું) અને જાણસખાનું, એ સર્વ કોશ ઉપર અને શાળા ઉપર ફરોગ, કારકુન અને હવાલદાર ઇત્યાદિ યોગ્ય અધિકારીઓ નિમવામા આવ્યા હતા

મહારાજે પોતાની ખાનગી સપત્તિની સુવ્યવસ્થા પ્રમાણે માતૃશ્રી જીજ્ઞાબાઇસબધી પણ સુવ્યવસ્થા કરી હતી તેમની સેવામા શુદ્ધિમાન પુરોષો અને સ્ત્રીઓ નિમવામા આવ્યા હતા ચોક્કીપહેરા માટે સિપાઇ, પ્યાદા અને સ્ત્રીનાકર રાખ્યા હતા તેમને માટે પૂજારી, પુરાણી વગેરે બ્રાહ્મણો જૂદા નિમ્યા હતા તેઓ દેવપૂજા, પુરાણપઠન, અનુષ્ઠાનો વગેરે ધાર્મિક કાર્યો કરતા હતા માતૃશ્રીને દાન-ધર્મ કરવા માટે પુકકળ દ્રવ્યનું વર્ષાસન આપવામાં આવતું હતું તેમની સર્વ વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે ચલાવવા માટે એક ચિટણીસ, એક ફકનવીસ અને એક પોતનીસ તથા ઈતર કારકુનો રાખવામા આવ્યા હતા માતૃશ્રીને કંઈ પણ વસ્તુની ઉણપ ન પડે અને તેમના સુખમા ચત્કિચિત્ પણ અતરાય ન પડે તે માટે મહારાજ અત કરણપૂર્વક કાળજી રાખતા હતા

સાથે સાથે આ સ્થળે મહારાજના દરબારની રચનાનું પશુવર્ણન આપી દઈશું. દરબારના અધ્યાગમમાં મૂકેલા સિંહાસનપર મહારાજ પોતે બેસતા હતા તેમના બેઠા પછી તેમની પાછળ હજુરીઓ આમરછત વગેરે લઈને ઉભા રહેતા હતા તેમની બાજુમાં અત્યંત વિશ્વાસુ એવા આમજનો ઉભા રહેતા હતા સિંહાસનની નીચે જમણી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન, પત અમાત્ય, પત સચિવ, મંત્રી, ચિટ-ણીસ અને પરરાજ્યોના વકીલ અનુક્રમે બેસતા હતા ડાબી બાજુએ સેનાપતિ, સુભત, ન્યાયાધીશ, પડિતરાવ, ફકનવીસ, સેનાધિકારી, સરદાર વગેરે નામકિત શર-વીર પુરુષો બેસતા હતા અને સિંહાસનની પાછળ બે બાજુએ મહારાજના પાર-કાશના અને અઢાર કારખાનાના આધિકારીઓ ઉભા રહેતા હતા પ્રધાનમંડળના મુતાલિકા અને કારકુનો પોતપોતાના માલિકની પાછળ બેસતા હતા બીજા કારલા-રીઓ, તાલુકદારો, મામલતદારો અને કિલ્લેદારોના સ્થાન દરબારમાં નિશ્ચિત કરી આપેલા હતા મહારાજના દર્શન કરવાને માટે કોઈને દરબારમાં જવું હોય તો અદર અખર આપવાને માટે અને તેને યોગ્ય સ્થાને બેસાડવાને માટે દરવાજા આગળ બે ચોપદારો ઉભા રહેતા હતા

મહારાજ પોતાના લશ્કરની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તે તપાસીએ પાયદળ લશ્કરમાં તેમણે બે પ્રકારના મનુષ્યો રાખ્યા હતા એક કુમરાળ પ્રદેશ ઉપર રહે-નારા માવળા અને બીજા પ્રદેશના નીચલા ભાગમાં રહેનારા હેંકરી હતા માવ-ળાઓ તલવારબહાદુર હતા અને હેંકરીઓ અચૂક નેમ તાકી શસ્ત્ર મારવામાં કુશળ હતા. પ્રત્યેક મનુષ્યને ઢાલતલવાર અને બુલ્કો આપવામાં આવી હતી હથિયારો તેઓએ પોતેજ ખરીદી પોતાની પાસે રાખવાનો ધણો ખર્ચ નિયમ હતો. શસ્ત્રના ઉપયોગમાંટે તેમને જોઈતો દારૂગોળો માત્ર સરકાર તરફથી મળતો તેમના મુખ્ય પોષાકમાં એક બદન અને ટુકુ ઘોડીયું પહેરી તેનો કાછડો વાળતા હતા. કમ્બરે એક દુપટ્ટો વિટાળતા હતા કેટલાક શરીરે અગરબો અને માથે પાઘડી પહેરતા માવળા અને હેંકરીઓ સર્વદા કુમરાળ પ્રદેશમાં રહેનારા હોવાથી તેઓ કુમરોના વિકટ ચડાણપર અને ખીણમાં જવાઆવવામાં કુશળ હતા એવા ચપળ મનુષ્યો કોઈ પણ બીજા પ્રાંતમાં કિંવા દેશમાં મળી આવતા નથી, એમ કહેવું અત્યુક્તિભરેલું નથી

પાયદળ લશ્કરમાં દશ દશ સિપાઈઓની ટુકડીઓ બનાવવામાં આવી હતી; તેમાં નવ સિપાઈ અને એક નાયક મળી દશ સિપાઈ થતા એવી પાંચ ટુકડીઓ ઉપર એક હવાલદાર અને બે હવાલદારોપર એક જુમલેદાર નિમ્નો હતો દશ જુ-મલેદાર ઉપર એકહજુરી સરદારની નિમણૂક કરવામાં આવતી? એ સિવાય કેટ-લાક પાચહજુરી સરદાર નિમવામાં આવતા એક હજુરી અને પાચહજુરી

૧ ચિટણીસ લખે છે કે, માવળાના પાયદળમાં પાંચ હવાલદાર ઉપર એક જુમલેદાર અને પાંચ જુમલેદાર ઉપર એકહજુરી સરદાર નિમવામાં આવતો

૨ કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, મહારાજના સૈન્યમાં કોઈ પાચહજુરી ન હતા, પરંતુ માત્ર સાત હજુરીજ હતા

સરદારો સરનામત અધિકારીની આજ્ઞામાં રહેતા પામદબ્દમાં કેટલાક સિપાઇઓને તીરકામદા, તલવાર, લાઠી, બરછી અને ફરસીઓ આપવામાં આવતી અને કેટલાક પાસે બંદુકો પણ રહેતી હતી આ હથિયારો તેમને પોતાને ખરચે લાવવા પડતા સરકાર તરફથી માત્ર દારૂગોળો પૂરો પાડવામાં આવતો હતો જે સિપાઇઓએ શસ્ત્ર વાપરવામાં કુશળ હોય તેમને તે શસ્ત્ર વાપરવા દેવામાં આવતા. સિપાઇઓને અને નાવકોને દર મહિને એક, બે કે ત્રણ હોન પગાર મળતો જુઓ-લેદારોને પ્રતિવર્ષે સો હોન અને હજારી સરદારોને પાચસો હોન પગાર મળતો પાચહજારીને વરસ દિવસે અઢીહજાર હોન પગાર મળતો હતો અને સરકાર તરફથી પાલખી તેમજ છત્રીની નિમણૂક કરી આપવામાં આવતી

ઘોડેસ્વાર લશ્કરમાં બે પ્રકારના સિપાઇઓ હતા એક બારગીર અને બીજા શિલેદાર બારગીરના ઘોડેસ્વારલશ્કરને “પાગા” કહેવામાં આવતી પાગામાં સઘળા ઘોડા સરકારી હતા અને તેમની સલાખ સરકાર તરફથી રાખવામાં આવતી હતી શિલેદાર લશ્કરના પ્રત્યેક સિપાઇઓ પોતાને ખર્ચે ઘોડો ખરીદ કરી સરકારી નોકરી કરતા અને તેમનેજ પોતાના ઘોડાની ખરદાસ્ત રાખવી પડતી તેના બદલાતરીકે સરકારમાંથી શિલેદાર સિપાઇઓને વધારાનો પગાર મળતો શિલેદાર લશ્કર રાખવામાં મહારાજે યવનયા શાહીનું અનુકરણ કર્યું હતું, પરંતુ મહારાજને એ પદ્ધતિ પસંદ નહોતી એ પદ્ધતિથી ઘોડા જોઇએ તેવા અપળ થઈ શકતા નહિ નોકરીથી કટાણેલા શિલેદાર ઘોડાસહિત નારી જવાને સબલ હતો, તેથી મહારાજ હમેશા શિલેદાર સિપાઇઓની સંખ્યા ઓછી કર્યા જતા એ સમયે શિલેદારી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરનારા મનુષ્યોની સંખ્યા અતિશય હોવાથી એજ શરત પ્રમાણે તેઓને નોકરીમાં રાખવાની મહારાજને ફરજ પડતી કોઇ શિલેદારને પોતાનો ઘોડો વેચવાની ઇચ્છા થતી તો સરકારમાંથી તેની યોગ્ય કિંમત લઈ શિલેદાર તે ઘોડો પાગામાં બાંધી આવતો અને એવા શિલેદારને સરકારી પાગામાં નોકરીએ રાખતા સરકારી ઘોડાના પાછલા પગને થાપે સરકારી ઓળખાણ માટે શિક્કો મારવામાં આવતો ઘોડેસ્વાર પોતાના પગમાં તગીઓ અને પદા વિટાળતા, શરીર ઉપર લાભો અગરબો પહેરતા, કમ્બરે શેલુ વિટાળતા અને માથે પાધડી (ફેટો) બાંધતા દોડતી વખત પાધડી પડી જાય નહિ તેથી તેનો એક છેડો ડોક સાથે વિટાળવામાં આવતો કમ્બરે શેલામાં તલવાર બોસવામાં આવતી અને હાલ પીઠ પાછળ લટકાવવામાં આવતી સર્વના હાથમાં લાલા અને કેટલાકના હાથમાં લાલા તથા બંદુકો રહેતી એ શસ્ત્રો સિપાઇઓને ધણુખડ પોતાને ખર્ચે ખરીદવાનો નિયમ હતો બારગીર સિપાઇઓને સરકારી ખર્ચે દારૂગોળો આપવામાં આવતો પણ શિલેદારોને તે પોતાને ખર્ચે લાવવો પડતો

પચીસ બારગીર ઉપર એક શિલેદાર કિંવા એક હવાલદાર, પાચ હવાલદાર ઉપર એક જુઓલેદાર અને પાચ જુઓલેદાર ઉપર એક સુબેદાર નિમવામાં આવતો ૧

૧ કેટલાક લેખકો લખે છે કે, દશ જુઓલેદાર ઉપર એક હજારી અને એવા પાચ

એવા દસ સુબેદાર ઉપર એક પાચહજારી (સરદાર) ની નિમણૂક થતી સર્વ સુબેદાર અને પાચહજારી સરદાર, સરનોબતની આજ્ઞામા રહેતા ઘોડેસ્વાર લશ્કર-માં સરનોબત જુદોજ નિમવામા આવતો પચીસ ઘોડા પાછળ એક પખાલી અને એક નાળખ વ રાખવામા આવતા હવાલદારે પોતાના તાબાના ઘોડાને ધાસ-ચ દી વગેરે બરોબર મળે છે કેમ તથા તેમની બરદાસ્ત બરોબર થાય છે કે કેમ તેની તપાસ અને તેમના સામાનનો બદલાવસ્ત રાખવો પડતો પ્રત્યેક ઘોડેસ્વાર બારગીરને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે બેથી પાચ હોનપર્યંત અને શિલ્લેદારને છથી બાર હોનપર્યંત પગાર મળતો જુમલેદારને વીસ હોનપર્યંત પગાર મળતો ? સુબેદારોને વાર્ષિક એક હજાર હોન અને એક પાલખી આપવામા આવતી પાચ-હજારી સરદારોને વાર્ષિક બે હજાર હોન અને આબદાગીરી (છત્રી) આપવામા આવતી શિલ્લેદારોના સુબેદાર સ્વતંત્ર નિમવામા આવતો અને તેઓ સર્વ સર-નોબતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા પ્રત્યેક સુબેદાર, પાચહજારી અને સરનોબત અમલદારો માસે જસુસ અને હલકારા (સિપાઇઓ) રાખવામા આવતા

એ લશ્કર સિવાય મહારાજે પોતાની સ્વારીમા પાચ હજાર કેળવાયલા સિપાઇ-ઓ રાખ્યા હતા મહારાજને સ્વતંત્ર લશ્કર રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને યવન બાદશાહ સાથે યુદ્ધવટ હોવાથી અત્યાનંક સુહૃદસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ હતું; તેથી મહારાજના રક્ષણ માટે પાચ હજાર સિપાઇઓ હમેશા તૈયાર રાખવાની અગત્ય હતી મહારાજે યુદ્ધશી કરીને માવળાઓના લશ્કરની જૂદી જૂદી ટુકડીઓ બનાવી હતી તેમણે ત્રીસ, ચાળીસ, સાઠ અને સો માવળા સિપાઇઓની ટુકડીઓ બનાવી તે ઉપર શરા, બહાદુર અને પ્રમાણિક સરદાર નિમ્યા હતા કેળવાયલા પાયદળ સિપાઇઓને સરકારમાંથી ઉચ્ચ પોષાક આપવામા આવતો અને તે તેઓ-એ સ્વારી વખતે ધારણ કરવાના નિયમ હતો તેમને માથે મઠીલ, શરીરે લાખો અગરબો અને ઓઢવા મીણકપડુ અથવા પેંદણી ધાબળી આપવામા આવતી શરીરે પહેરવા માટે કેઇને સોનાના કડા, કેઇને રૂપાની સાકળીઓ અને કેઇને કઠી વગેરે અલકાર આપવામા આવતા તેમના શત્રુની મૂંઠ, મ્થાનનો ઉપસોનીયલો લાગ તેમજ કમરપટાનો આગલો લાગ સોનાનો બનાવી આપ-વામા આવતો હુજુર પાયદળ સિપાઇઓ પ્રમાણેજ હુજુર પાગા બનાવવામા આવી હતી તેમા પાચ હજાર ઘોડા રાખવામા આવતા તે ઘોડાનું જીન અને સામાન સોનારૂપાના બનાવવામા આવતા એ પાગામા ચાલાક અને શરવીર બારગીરોને ઘોડેસ્વારતરીકે નિમવામા આવતા હતા એ ઉપરાંત હુજુરને માટે બસો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના ઘોડા જુદાજ રાખવામા આવતા એ ઘોડા ઉપરના જીન અને સામાન વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના રાખવામા આવતા મહારાજની હુજુર સ્વારી વખતે એ ઉભય પ્રકારની હુજુર સેનામાંથી નિમવામા આવેલા સિપાઇઓ આમજ પાછળ અને

હજારી જુમલેદારો ઉપર એક પાચહજારી સરદાર નિમવામા આવતો

૧ સલાસાત હવે છે કે, જુમલેદારને પાચસો હોનનું વર્ષાસન અને પાલખી આપ-વામા આવતી

એ બાળુએ-થોડે વેગળે-આલવાનો નિયમ હતો.

મહારાજ સ્વત થોડેસ્વાર કિવા પાયદળ લશ્કરના પ્રત્યેક સિપાઇની પરીક્ષા કરી નોકરીએ રાખતા. લશ્કરમાં નવી નોકરી ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યે, જૂના સિપાઇની ઓળખાણુ આપવી પડતી અને ઓળખાણુ આપનાર સિપાઇ પાસેથી જમીન-પત્ર લખાવી લેવામાં આવતું જુમલેદાર, સુમેદાર, હજારી અને પાચ હજારી સરદારની નિમણુક વખતે પણ શરવીર, સાહસિક, બળવાન, કુલીન અને યુદ્ધ-કાર્યમાં પૂરેપૂરા કસાયલા મરાઠાનેજ મહારાજ નોકરીમાં રાખતા. પ્રત્યેક સુમેદાર અને હજારી સરદારના તાબામાં એક બ્રાહ્મણ સળનીસ અને પ્રભુ કારખાનનીસ કિવા બ્રાહ્મણ મુજુમદાર અને પ્રભુ સળનીસ અમલદાર નિમવામાં આવતા. પાચ હજારી સરદારના તાબામાં એક દિવાન, એક સળનીસ અને એક કારખાનનીસ અમલદારની નિમણુક થતી એ અમલદારોના તાબામાં ઓછાવત્તા કારકુનો નિમવામાં આવતા તે ઉપરાંત તેમને જરૂર પડે તેટલા કારકુન અને સરદાર તેઓ પોતાને ખર્ચે રાખતા. સુમેદારોને અને હજારી સરદારોને મહારાજે સખ આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે, પોતાના તાબાના મનુષ્યોને વખતસર પગાર મળે છે કે નહિ તેની તેઓએ તપાસ રાખવી.

હવે મહારાજે કિલ્લાને બદોબસ્ત કેવા પ્રકારે રાખ્યો હતો તે તપાસીએ. બખરકર્તાએ પ્રકટ કરેલી યાદીઓને આધારે જાણી શકાય છે કે, મહારાજના તાબામાં આશરે ૨૮૦ કિલ્લા હતા. તેમને એ કિલ્લાઓનું અને ખાસ કરીને કુગરપર આવેલા કિલ્લા કે જેને ગઢ કહેવામાં આવતા તેનું વિશેષ મહત્ત્વ જણાતું હતું કબજે કરેલા પ્રાંતનું યથાસ્થિત રક્ષણ થવા માટે એવા તોફાનને સમયે કિલ્લાઓની અતિશય આવશ્યકતા હતી ગમે તેવો પ્રબળ શત્રુ ગઢી આવવા છતાં તેની પરવા નહિ રાખતા, વર્ષોના વર્ષો સુધી એ કિલ્લાના આશ્રયમાં રહી યુદ્ધ થઈ શકે એમ હતું, કારણ કે ઘણાખરા કિલ્લાઓ કુગરપરજ બાંધવામાં આવેલા હતા અને તેપર જવાનો માત્ર એકજ માર્ગ રહેતો હતો. જો કોઈ કિલ્લાને ચઢાવ સહેલો હોય તો ત્યાં સુરગો લગાડીને એવી ઉંડી ખીણો પાડવામાં આવતી હતી કે, તે રસ્તે થઈને જવું તર્ફન અશક્ય થઈ પડતું હતું શત્રુ ઉપર હુમલો કરી તેનો પરાજય કરી શકાય નહિ તોપણુ તેમના તાબામાંથી મુક્ત થઈ કિલ્લામાં સુરક્ષિત રહેવાની ઉત્તમ સગવડ હતી મહારાજના કિલ્લાની આસપાસના પ્રાંતો ઉપર શત્રુની કબજા પછા સત્તા સ્થપાવાનો સંભવ નહોતો, કારણ કે કિલ્લાના આશ્રયથી શત્રુ ઉપર ધમ્મજામાં આવે તે પ્રમાણે હુમલા કરી, તેને ત્રાસ આપી નસાડવાની સારી સગવડ હતી, એટલુંજ નહિ પણ એ કિલ્લાના આશ્રયથી થોડું લશ્કર હોવા છતાં શત્રુના પ્રચંડ લશ્કર સાથે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય હતું સારાશ કે, સર્વ કિલ્લા મહારાજને સ્વરાજ્યના જીવન પ્રાણુ જેવા લાગે એ સ્વાભાવિકજ છે. તેથીજ કિલ્લાઓ દુરસ્ત કરાવવામાં અને યોગ્ય સ્થળે નવા કિલ્લા બાંધવામાં મહારાજ ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચવા સર્વદા તૈયારજ રહેતા એક વખતે તેમની પાસેના

૧ એ યાદી એકત્રીસમાં પ્રકટ થઈ છે.

માણસોએ મહારાજને કહ્યું કે—“ કિલ્લાઓ બહુ થયા છે અને તે પાછળ પૈસાનો વિનાશકારણે ખર્ચ થાય છે ” આ સાંભળી મહારાજે જવાબ દીધો કે, “ જે પ્રમાણે ખેડૂત માળાઓ બાંધીને ખેતરનું રક્ષણ કરે છે તે પ્રમાણે કિલ્લાથી રાજ્યનું રક્ષણ થાય છે જે પ્રમાણે વહાણના પાટીઆઓને ખીલા મારી વહાણને મજબૂત કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કિલ્લાથી રાજ્યને મજબૂતાર્થ મળે છે ”

પ્રત્યેક કિલ્લાપર શરવીર અને પ્રમાણિક, ઝોળખીતો અને કુલીન, શાની અને સાહસિક મરાઠો હવાલદાર નિમવામાં આવતો તેના તાબામાં એક શરવીર અને સાહસિક મરાઠો સરનાયત અને એક કિવા અનેક મરાઠા તટસરનાયત અમલદાર નિમવામાં આવતા ૧ તે ઉપરાંત વળી એક મુખેદાર, એક સળનીસ, એક ફકનવીસ અને એક કારખાનનીસ અમલદારો નિમવામાં આવતા મુખેદાર ફકનવીસ અને સળનીસ એ ધણુ કરીને બ્રાહ્મણ અને કારખાનનીસ એ પ્રભુ જાતિના હતા. જે અમલદારો શરવીર, વિદ્યાસ્ત્ર, બુદ્ધિમાન અને સ્વામિસેવામાં તત્પર હોય તેમનેજ એ જગ્યા ઉપર નિમવામાં આવતા હુજુરના કારભારીઓ કિવા મોટા હોદ્દેદાર સરદારો તે અમલદારોની ખાત્રી કરતા હતા કિલ્લાનો સર્વ કાર્યભાર હવાલદારના તાબામાં રહેતો અને બીજા સર્વ અમલદારો તેની આજ્ઞામાં રહેતા કિલ્લાના દરવાજાની કુચીઓ પણ હવાલદારના તાબામાંજ રહેતી કિલ્લામાં જોઇતો સામાન, દારૂગોળો અને અનાજ, ધાસ વગેરે હવાલદારની હાજરીમાંજ કિલ્લામાં લાવવામાં આવતું હવાલદારના નામનાજ સિક્કામોહોર રાખવામાં આવતા કિલ્લાપરના લશ્કરનો સર્વ પ્રકારનો બદોબસ્ત હવાલદારનેજ રાખવો પડતો સરકારી ખરિતા તેના નામથીજ આવતા અને સરકારી લખોટાની રસીદ પણ તેજ આપતો. મુખેદાર મુલ્કી વ્યવસ્થા રાખતો આસપાસના ગામોની વસુલાત આવતા તેની વ્યવસ્થા મુખેદાર રાખતો હવાલદારની આજ્ઞા લઇનેજ મુખેદાર સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવતો કિલ્લાસબધી પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું કામ સળનીસના તાબામાં હતું કિલ્લાપરના સિપાઇઓ વગેરેનું હાજરીપત્રક લખવાનું તથા તપાસ રાખવાનું કામ તેનાજ તાબામાં હતું કારખાનનીસના તાબામાં કોદારની અને દારૂગોળાની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ હતું અને તેનો હિસાબ પણ તેજ રાખતો, તે નોકરોને રોજના પૈસા વહેચતો અને કિલ્લાની દેખરેખ રાખી દુરસ્ત કરાવતો એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રત્યેક કિલ્લાસબધી કાર્યો જૂદી જૂદી મુખ્ય જાતિના અમલદારોના તાબામાં સોંપેલા હોવાથી વિશ્વાસધાત કે કપટ થવાની તેમને વિશેષ બીક નહોતી કિલ્લાનું મહત્ત્વ જોઇ તે ઉપર વતુઓણુ લશ્કર રાખવામાં આવતું. એ સિવાય કિલ્લાપર કાયમની વસ્તી પણ રહેતી હતી દરેક કિલ્લાને આ પ્રમાણે એક નાનો સ્વતંત્ર રાજ્યવિભાગ માનવામાં આવતો હતો કિલ્લાપરનું સૈન્ય મુલ્ક કરવા બહાર જતું કે તરતજ મુખેદાર અને કારખાનનીસ કિલ્લાની દેખરેખ રાખવામાં, મરામત કરવામાં અને અન્નસામગ્રી તેમજ પૈસાનો સંચય કરવાનાં કાર્યમાં લાગતા—

૧ પુરદર. સિદ્ધમ્, પ્રતાપમ્દ વગેરે કેટલાક કિલ્લાની પ્રત્યેક બાજુએ એક એક તટસરનાયત નિગથો હતો અને કિલ્લાની આસપાસ એક ચણી લેવામાં આવ્યા હતા

કારણ કે ક્યારે અને ક્યા કિલાને મદદની આવશ્યકતા પડશે તે કહી શકાય એમ હતું નહિ એક દર કિલાની સર્વ વ્યવસ્થા ધણીજ બારીકાઈથી કરવામાં આવી હતી અને દરેક અમલદારને તે વ્યવસ્થા પ્રમાણેજ વર્તવાની સખ્ત આજ્ઞા હતી કિલાના બદોબસ્ત પાછળનો સર્વ ખર્ચ ધણીજ કરકસરથી કરવામાં આવતો હતો દરેક કિલામાં દારૂગોળા, અન્નસામગ્રી વગેરેની વ્યવસ્થા જરૂરીઆત પ્રમાણે છે કે નહિ તેની વારંવાર તપાસણી થતી હતી

મહારાજે એ પ્રમાણે કિલાનો બદોબસ્ત રાખ્યો હતો હવે કિલાના કોઠ નીચેના કુચર ઉપર અને છેક નીચે કેવા પ્રકારનો બદોબસ્ત રાખ્યો હતો, તે તપાસીએ કોઠ નીચેની માચીઓ ઉપર ચોખીઓ બાધી હતી અને તેપર સ્થળે સ્થળે ચોખીદારો નિમ્ના હતા ચોખીદારો પોતપોતાની ચોખીપર રાતદિવસ રહેતા તેમને આસપાસ શત્રુની હિલચાલ સંબંધી તપાસ રાખવી પડતી તથા સાવચેતી રાખી હુશિયાર રહેવું પડતું કિલાની માચીઓ આગળના રસ્તાપરના પ્રત્યેક ચોખી ઉપર રામોશી, પરવારી, મહાર, માગ, બેરક વગેરે જાતિના મનુષ્યો ચોખી-દારતરીકે રાખવામાં આવતા તેઓ દરેક પ્રકારની સાવચેતી રાખી, જાણવા જેવી હકીકત તત્કાળ કિલ્લેદારને જાણાવી સાવધ બનાવતા કિલાસંબંધી કોઈ જાણુસ માહિતી મેળવવા આવે તો તેને તેઓ જૂઠી હકીકત કહી ભરમાવી દેતા અને કિલાની આસપાસમાં શત્રુના મનુષ્યો જાણતાજ તેઓ શોડા હોય તો તેમના ઉપર અક-રમાત હુમલો કરી તેમને કાપી નાખતા

સંધ્યાસમય થતાજ કિલાના દરવાજા બંધ કરી તાજી મારવામાં આવતું હવાલદાર સ્વત દરવાજાનું તાજી ખખડાવી જોઈ ચોકરી કરતો અને કુચીઓ ઘેર જઈ પોતાના ઔશિકા નીચે દબાવી સૂતો કિલાપરના અમલદારો રાત્રિના સમયે વારા પ્રમાણે કિલાની આસપાસ ચોખીપહેરાની વ્યવસ્થા રાખતા ઠેકઠેકાણે ચોખીપહેરા બરાબર છે કે નહિ તે સંબંધી હવાલદાર રાતમાં એક બે વખત સ્વત જઈને તપાસ કરતો સરનાબત એ ચોખીપહેરાની વ્યવસ્થા કરનાર અમલ-દારો ઉપર દેખરેખ રાખતો તટસરનાબત એ કિલાના બે ચાર અગત્યના થાણા કે બપોથી શત્રુ કંઈ દગો કરી શકે એવો સહય હોય ત્યાંના રખેવાળો ઉપર દેખ-રેખ રાખતો હવાલદાર પોતાની કચેરીમાં રાતદિવસ હથિયારબંધ સિપાઈઓસહિત જાગૃત રહેવું પડતું તે રાત્રિને સમયે સહજ પણ અસાવધપણું રાખતો નહિ સર્વ હોદ્દેદાર અને અમલદારોને વર્તવા માટે કાયદા દરાવ્યા હતા કાયદા પ્રમાણે વર્તવામાં કોઈએ બિલકુલ બૂલ કરવી નહિ, એવી મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા હતી કોઈ અમલદારે એકબીજાના કાર્યમાં એકાએક હાથ નાખવો નહિ અને જે અમલદારને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે તેણે દક્ષતાપૂર્વક અને ધુલ્હિપૂર્વક કરવું, એવો સખ્ત નિયમ હતો, કોઈ અમલદાર પોતાના કાર્યમાં ઢીલ કરતો કેવા આના-કાની કરતો તો તેને જખરદસ્ત સિદ્ધા થતી

કિલાપરના મનુષ્યોને નિયમિત રીતે પગાર મળે અને કોઈ પણ રીતે તેઓ નારાજ થાય નહિ તે માટે સખ્ત બદોબસ્ત રાખ્યો હતો. કિલામાં દાણાના કોઠાર,

લાકડા, દારૂઓ, સીમેન્ટ-થૂનો વગેરે હમેશની ઉપયોગી વસ્તુઓ જે ચાર વર્ષ સુધી ચાલે એટલી બરી રાખવામા આવતી પ્રત્યેક કિલ્લામા જરૂર જેટલો સામાન પહોંચાડવાની યાદીઓ કરી તેના નિયમો ઠરાવ્યા હતા કિલ્લાપર ચઢવાના સહેલા માર્ગમા ખાડાટકરા, અથવા સુરમફાડી ઉઠી ખાડી બનાવી કિવા તે સ્થળે મકાન બંધાવી ઉપર ચઢી શકાય નહિ તેવા બનાવ્યા હતા આ બાબતમા નીચે પ્રમાણેની એક કથા પ્રચલિત છે—“પોતાની રાજધાની સુરક્ષિત થાય અને શત્રુનો તેપર સહસ્રા હલ્લો થાય નહિ તે માટે મહારાજે રાયગઢ કિલ્લાની બરે-બર મજબૂતી કરી અને પોતાનું નિવાસસ્થાન ત્યાં બનાવ્યું આ કિલ્લાપર જવાનો માત્ર એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખી બીજી સર્વ બાજુએથી કિલ્લાપર જવાનું અશક્ય કરી નાખ્યું પછી મહારાજે એવું જાહેર કર્યું કે, આ એક માર્ગ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગપરથી જ કોઈ કિલ્લાપર જઈ નિશાન ચઢાવશે તેને એકસો હોન અને એક સોનાનું કડું ધનામ આપવામા આવશે આ જાહેરખબરપરથી એક ટેડાએ અતિ અશક્ય એવા માર્ગેથી કિલ્લાપર જઈ નિશાન ચઢાવ્યું, આથી તે માણસને ટેરવેલું ધનામ આપ્યું, પછી તેના પગ લાગી નાખવામા આવ્યા અને તે રસ્તાને તફન નાણુદ કરી નાખવામા આવ્યો” કિલ્લાપરના હવાલદાર, સુબેદાર અને તટ-સરનોબત વગેરે અમલદારોને શુ વર્ષોસન મળતું તે જાણવાનું સાધન નથી હવાલદારને પાલખીમથાલનું માન મળતું હતું કિલ્લાપરના લશ્કરને બીજા લશ્કરના જેટલોજ પગાર મળતો પ્રત્યેક કિલ્લાના રક્ષણ માટે લશ્કર ઉપરાત રામેશી, પરવારી, મહાર, માગ, બેરડ વગેરે જાતિના મનુષ્યો નિમ્યા હતા તેમને પગાર મળતો નહોતો તેઓને કિલ્લાની આસપાસની જમીનો આખી હતી તે જમીનમા ખેતી કરી તેઓએ ઉદરનિર્વોહ કરવો અને તેજ સ્થળે ધર બાધી રહેવાનું ઠરાવ્યું હતું. એવી દીર્ઘદૃષ્ટિભરેલી યોજના હોવાથી ચોપ્રાદારો પ્રમાણિકપણે ગઢનું રક્ષણ કરતા અને તેને દુધાળી ગાય સમજી, શત્રુને હાથ જતા પોતાના નિર્વાહનો નાશ થશે એમ જાણતા ચોપ્રાદારો એમ સમજતા હોવાથી પ્રત્યેક ગઢ ઉપર પ્રમાણિક અને શરવીર યુરુષો વધવા લાગ્યા અને ગઢનો મજબૂત બંદોબસ્ત રહેવા લાગ્યો જુદા સિપાઇઓને તેમની સારી નોકરીથી ખુશી થઇ ધનામ આપવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી તે સમયે તેમને ગઢ ઉપર હોદ્દાદાર નિમવાનો તેમણે નિયમ રાખ્યો હતો. પ્રત્યેક કિલ્લો આસપાસના તાલુકામા સીમા સાથે જેડી દીધેલો હોવાથી તાલુકદારો કિવા મામલતદારો સુબેદારની સલાહ લઇ, જરૂરની વસ્તુઓ કિલ્લામા પૂરી પાડતા ફુજરના આજ્ઞાપત્રથી કિલ્લાપરના નોકરો પૈકી કોઈની નિમણૂક, બહાલી કિવા રજા આપવામા આવતી એ સબંધી વ્યવસ્થા મહારાજ સિવાય બીજા કોઈની સત્તામા નહોતી

હવે તોપખાનાની વ્યવસ્થા તપાસીએ એના બંદોબસ્તને માટે મહારાજે જુદા અમલદારો નિમ્યા હતા તેમના નામનો કિવ દરજ્જાનો ઉલ્લેખ કોઈ પછી સ્થળેથી મળતો નથી જુદા જુદા કિલ્લાઓપર મેઝમ સ્થળે તોપો ચોપ્રાદારી લશ્કર સાથે લઇ જવાની તોપો માટે મોટા માડા અને દારૂઓ, લઈ જાય અગિ

છકડા ગાડા તૈયાર કરાવ્યા હતા ગાડા ખેતી જવા માટે સરકારે બળદો પાળ્યા હતા પ્રસંગોપાત વિદ્યુત આવી પડે નહિ તે માટે ગાડાની સાથે બેડેલા બળદો ઉપરાત બેવડા બળદો ચલાવવામાં આવતા સુતાર, લુહાર, ચમાર, અશ્વપાળ, ગોઠદાજી નગે પુષ્કળ નોકરો રાખ્યા હતા કેટલીક વિશેષ વજનદાર તોપો ખેતી જવા માટે હાથીઓ રાખ્યા હતા પ્રત્યેક તોપ માટે પાંચદળ લશ્કરની સખ્યા નક્કી કરવામાં આવી હતી તોપખાનાના અધિકારીઓ તોપના દારૂગોળા વગેરે સામાન તરફ હમેશા કાળજી રાખતા હતા તોપમાં ગોળા ભરવા અને તેને ફેડવાનું કામ વિશેષ શ્રેયશીર પુરુષોની હોવાથી તે કામના સંપૂર્ણ અનુભવી પુરુષોનેજ મહારાજે તોપખાનાની નોકરીએ રાખ્યા હતા જુદા જુદા કિલ્લાપર ગોઠવેલી તોપો ઉપરાત લશ્કર સાથે લઈ જવા માટે આશરે બેસો તોપો ગાડીમાં ગોઠવેલી તૈયાર રહેતી. એ તોપો ફિરંગી, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે પરદેશી વ્યાપારીઓ પાસેથી વેચાતી કિંવા તહનામાને બહાને લઈ મહારાજે તેનો સંગ્રહ કર્યો હતો.

આ સિવાય મહારાજે આરમાર પણ તૈયાર કર્યું હતું નાના મોટા સેકંડો લગાયક વહાણો બાધીને તેપર યુદ્ધસામગ્રીના ઉત્તમ બદોબસ્ત કર્યો હતો મહારાજને મનથી આ આરમાર એક અગત્યની વસ્તુ હતી, પરંતુ તેની વ્યવસ્થા કેવે પ્રકારે રાખવામાં આવતી હતી, એ બાબત કોઈ પણ બખરમાં કશી વિગત આપેલી નથી બારદેશથી તે અલિબાગ સુધીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર તેમણે અનેક કિલ્લા તેમજ જાજરા પણ હસ્તગત કરી બીજા નવા કિલ્લા પણ બાંધ્યા હતા. સીદી, મોગલ, ડચ, પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજ લોકોના વહાણો ઉપર પોતાનો દાબ રહે અને તેમના તરફથી પોતાની સત્તા તથેના પ્રદેશને કશી ઉચ્ચદ્ર થાય નહિ તે માટે તેમણે આ નૌકાસૈન્ય (આરમાર) તૈયાર કર્યું હતું તે ઉપરાત દરિયાપારના વ્યાપારીઓ પ્રમાણે પોતાનો પણ વ્યાપાર દરિયાપારના દૂર પ્રદેશો જોડે ચાલે એવી તેમની ઇચ્છા હતી અને તે પ્રમાણે તેમણે થોડીક શરૂઆત પણ કરી હતી.

જેટલી માહિતી મળી તેપરથી મહારાજના લશ્કરની, આરમારની (નૌકાસૈન્ય) અને કિલ્લાની વ્યવસ્થાનું વર્ણન કર્યું હવે મહારાજે કબજે કરેલા દેશનો બદોબસ્ત કયા પ્રકારે રાખ્યો હતો તે જોઈએ મહારાજે સ્વરાજ્યમાના દેશના મહાલ (તાલુકા) અને પ્રાંત એવા બે વિભાગ કર્યા હતા સવા લાખ કિંવા પોણે લાખ રૂપિયા ઉપર તેટલા ગામો એક મહાલમાં સમાતા એવા બે કિંવા ત્રણ મહાલ મળીને એક પ્રાંત કિંવા સુબો ઠરાવતા પ્રત્યેક મહાલ ઉપર એક મહાલકરી અમલદાર રહેતો તેનેજ તરફદાર કિંવા તાલુકદાર કહેતા એ હોદ્દો બ્રાહ્મણ કિંવા પ્રજુબલિતને મળતો પ્રત્યેક મહાલમાં એક મરાઠો હવાલદાર નિમતા પ્રત્યેક પ્રાંત કિંવા સુબા ઉપર એક સુબેદાર નિમતા એ અમલદારને મામલતદાર કહેતા સુબેદારના તાબામાં એક બે કિલ્લા રાખતા બે કિંવા ત્રણ ગામપર એક કમાવીસદાર (તલાટી) નિમતા હતા મહાલકરી કિંવા તાલુકદારની સમતિવડે સરકારી મહેસુલ એકઠું કરી, તેણે સુબેદારની કચેરીમાં હિસાબ આપવાનો નિયમ હતો હુકુમ તરફથી સુબેદારના તાબામાં એક મુજુમદાર, એક ચિટણીસ, એક ફરણીસ અને એક

દફતરદાર નિમવામાં આવતો એ ઉપરાંત પ્રત્યેક અમલદારના તાબામાં કામના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા કારકુનો નિમવામાં આવતા મહાલકરીએ કમાવીસદાર તથાદી) ના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને સુખેદારે મહાલકરી ઉપર હકુમત ચલાવવી એવો નિયમ હતો. ઉલ્લેખ વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થતા સુખેદાર તેનો નિ-કાલ કરતો ફોજદારી ગુન્હા તપાસવા, ગામના પચ્ચદારા દિવાની ફરીઆદનો નિ-કાલ કરાવવો અને પચ્ચના ફેસલા પ્રમાણે પ્રગ્નને ચલાવવી એ સુખેદારની સત્તા-માં હતું. સરહદના પ્રદેશમાં હમેશા તોફાન થવાનો સંભવ હતો, તેથી તે પ્રદેશના મહાલકરી અને સુખેદારના તાબામાં પાંચદળ અને ધોડેરવાર લશ્કર સોંપ્યું હતું. વસુલ કરેલું અન્ન અને રોકડનાણું સુખેદારે પોતાની હદના એક કિલ્લામાં સુરક્ષિત રાખતું પડતું. સુખેદારને વાર્ષિક ચારસો હોન ઉપરાંત પાલખી અને છત્રીનું માન મળતું તેના હાથ નીચેના મુજુમદારને વાર્ષિક સો સવાસો હોન મળતા એ નિ-યમ પ્રમાણે બીજા હોદ્દેદારને ઓછાવત્તા પગાર મળતો. મહાલકરી અને કમાવી-સદાર (તથાદી) ને કેટલો પગાર મળતો તે બજુવાનું સાધન મળતું નથી.

સ્વરાજની સર્વ જમીનની મોજણી (માપણી) કરી, ખેતી કરનારના નામ ઉપર ચઢાવી દીધી હતી. મહાલકરીના દફતરમાં ખેડૂતોની નોંધ રહેતી જમીન માપવા માટે પાંચ હાથ ને પાંચ ચૂંદ લાખી લાકડીઓ બનાવી હતી એક હાથની લખાઇ ચોદ તસુ અને એક લાકડીની લખાઇ ૮૨ તસુ બજુતા વીસ લાકડીનું એક વિધુ અને એકસો વીસ વિધાનું એક ચાવર એવું મોજણીનું પ્રમાણ રાખ્યું હતું. ખેતરમાં ઉભો પાક જોઇ પ્રત્યેક વિધામાં પાકની ઉત્પત્તિ ઠરાવવાનો નિયમ હતો. ઉત્પત્તિના પાંચ ભાગ કરી તેમાંથી ત્રણ ભાગ જમીન ખેડનાર ખેડુત લેતો અને બે ભાગ સરકાર વસુલાતમાં ભરાતા ખેડુતો અનાજ કેવા રોકડ રૂપિયા આપી સરકારી મહેસુલ ભરતા મહેસુલ ભરવા માટે પ્રતિવર્ષે ખેડુતો પાસેથી સર-કાર કબજાત લેતી અનાજુષ્ટિ જેવા સકટસમયે સરકાર ખેડુતોને મોકળે હાથે તગાવી આપતી તગાવીની રકમ ખેડુતોએ કટકે કટકે ચાર પાંચ વર્ષે પૂરી કરવી પડતી ખેતી વગરની જમીન નવા ખેડુતને આપતી વખતે તેને જરૂર પડતા બળદ, બીને માટે અનાજ અને પાક થતા સુધી તેનું પોષણ કરવા જેટલું અનાજ સર-કારમાંથી મળતું એ રકમ ખેડુત પાસેથી બે ચાર વર્ષે સરકારવસુલ કરવામાં આ-વતી એ પ્રમાણે મહારાજ પ્રગ્ન પાસે ગણેતપદા લખાવી લઈ જમીન ખેડવા આપતા ઘણીખરી ફજદૂપ જમીન ઉપર ખેતી કરાવી હતી ઉપજનો બરોબર આ-શરો જોઈ રૈયત ઉપર કર નાખતા કોઈ ઉપર બુલમ કરવો નહિ, એવી મહારાજે સર્વ અધિકારીઓને સખ આજ્ઞા ફરમાવી હતી.

જમીનમહેસુલના બદોબસ્ત માટે શિવાજીમહારાજે રૈયતના હિતને એક નિયમ ઠરાવ્યો હતો તે આ રથળે અવશ્ય લખવો જોઈએ મહારાજે કબજે કરેલા ચવન પ્રદેશમાં એવો પુરાતન રિવાજ હતો કે, મહાલમાં અને માત્રોમાં દેશમુખ, દેશપાડે, દેસાઇ, પાડીલ (મુખી), કુળકરણી (ઉધરાતદાર), ખેત (તથાદી), મિરા-સદાર (ધનામદાર), જમીનદાર વગેરે નિમવામાં આવતા. મહાલ અને માત્રો

તેમના તાબામાં રહેતો અને તેઓ જમીનનું મહેસુલ ઉધરાવતા. સરકારી અધિકારીઓ પ્રજા પાસેથી રૂબરૂ મહેસુલ લેતા નહોતા. દેશમુખ વગેરે જમીનદારો ઉપર મહેસુલની સર્વ જવાબદારી રહેતી એમ હોવાથી સર્વ પ્રજા ઉધરાતદાર અને ધનામદારના તાબામાં સંપડાઈ રહેતી તેઓ પોતાની ધૃત્તિમાં આવે તેવો ત્રાસ આપી પ્રજા પાસેથી મહેસુલ વસૂલ કરતા એક ગામનું મહેસુલ બસો ત્રણસો રૂપિયા ભરવાનું હોય ત્યારે ઉધરાતદાર અને ધનામદાર તે ગામમાંથી ત્રણહજાર રૂપિયા મહેસુલ ઉધરાવતા પોતાની ત્રિજોરી તર કરવા તેઓ પ્રજાને નાહક ત્રાસ આપતા અને સરકારને પણ ઠગતા હતા પોતાના ગામોમાં તેઓ કિલ્લા, કોટ અને મોટા મોટા મકાનો બાંધાવતા તેમજ સિપાઈ, પ્યાદા અને તલવારબંદુકોના સંગ્રહ કરતા તેમની ગેરકાયદેસર વર્તણૂક સરકારી અધિકારીઓના નજીવામાં આવતા તેઓ તેમની પાસે વિશેષ મહેસુલ માગતા; પરંતુ કેટલાક દેશમુખ વગેરે પ્રબળ જમીનદારો અધિકારીઓને દાદ આપતા નહોતા પ્રસંગ આવ્યે જમીનદારો તેમની સાથે તકરાર કરવાને પણ ચૂકતા નહિ એવી અવસ્થા હોવાથી દેશમાં બધા લા બળવાખોર તોફાનીઓનું જોર વધી પડ્યું હતું.

શિવાજીમહારાજે એ અવ્યવસ્થા એકદમ બંધ પાડી દીધી પ્રજા પાસેથી મહેસુલ ઉધરાવવા માટે તેમણે સર્વત્ર પગારદાર નોકરોની નિમણૂક કરી કોઈ પણ ધનામદારે કિંવા જમીનદારે પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ નહિ આપવાની તથા તેઓને પ્રથમના રાજ્યઅમલમાં જે વતન મળતું હતું, તે તેમણે ખેડૂતો પાસેથી વસૂલ નહિ કરતા સરકારી અમલદારો પાસેથી થોડા પ્રમાણમાં મેળવવાની સખ આજ્ઞા કરાવી સરકારી મહેસુલની ઉપજમાં તેઓને કંઈપણ જોખમ નહિ હોવા છતાં જે અસ મળતો તે માટે પ્રતિવર્ષે સરકારી મંજૂરી મેળવવી પડતી એવી વ્યવસ્થા થવાથી તેઓપર સરકારનો દાબ બેઠો અને ખેડૂત પ્રજા તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઈ, તેમજ ખેડૂતો સુખી અને સ્વતંત્ર થયા પ્રથમ તેઓ જમીનદારોના અને રમેવાળોના પૂર્ણરીતે ગુલામ જેવા બન્યા હતા દેશમુખ, દેસાઈ, દેશપાટે વગેરે ગ્રામ્યઅધિકારીઓએ મોટા મકાનો, કોટ અને ચાણી બાંધાવ્યા હતા તે મહારાજે પાડી નખાવી જમીનદારોને બનાવી દીધા તેઓને પુનઃ એવું તોફાન નહિ કરવાની અને બીજી પ્રજાની પેઠે સાદા ઘર બાંધી રહેવાની મહારાજે આજ્ઞા કરાવી કમાવીસદાર (તલાઈ), મહાલકારી અને સુબેદારોને તેઓના પર કરડી નજર રાખવાનું ફરમાવ્યું એમ થવાથી જમીનદારોનો ત્રાસ બંધ થયો તેથી તેઓ મહારાજાના રાજ્યઅમલથી ત્રાસ પામે એ સ્વાભાવિકજન હતું, પરંતુ એવા અનુભવો લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતામાં નોકરીઓ મળ્યાથી અને ઉંચી પદવીએ ચઢવા લાગ્યાથી સ્વપરાક્રમ બતાવવા લાગ્યા તેમને જસ તોય અલ્પ સમયમાં બંધ પડ્યો, તેમને નોકરીના બદલામાં વતનો મળવા લાગ્યા અને વસંત પરાગત ચાલતા આવેલા હજી વ્યવસ્થિત દારવી આપવામાં આવ્યા તેથી તેમને વધારાની ઉપજ મરજી રીતે મળતી હતી એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રજાને હમેશની સુખી બનાવી, તે ઉપરાંત રમેવાળોને પણ સંતોષ પમાડ્યો.

જમીન મહેસુલની આબતમા એક મહત્વની વાત જણાવવી આવશ્યક છે તે ઉપરથી મહારાજનું ધોરણ કેવું ઉત્તમ હતું, તે જણાઇ આવશે પ્રત્યેક પ્રાતની જે કંઈ ઉપજ આવે તે સર્વે ખરચી ન નાખતા તેમાની કંઈક રકમ સીલક ખાતે બાકી રાખવાનો તેમણે નિયમ કર્યો હતો જ્યારે કેાઇ એવો જરૂરનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યારેજ આ ખર્ચનાને હાથ લગાડવો, નહિ તો તેમા ઉમેરોજ કર્યા કરવો. મોગલોના હક્કો થાય અને જે વધારે ખર્ચ કરવો પડે તો તે બને ત્યાસુધી ખારોખારજ કાઢવો અને ન છૂટકેજ આ ખર્ચનામાથી તે ખર્ચ ભોગવવો. કેાઇ પણ સમયસર વધારે ખર્ચ કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય તો તે માટે અગાઉથી મંજૂરી મેળવવી દરેક પ્રાતના સુમેદાર પાસે આ પ્રમાણે અધિક રકમ સીલક રાખવામા આવતી હતી કયા પ્રાતમા કેટલી સીલક રાખવી તે તે પ્રાતની યોગ્યતા જોધને ઠરાવેલું હતું આ પ્રમાણે મહારાજના તાબાના પ્રદેશની એક દર સીલક આશરે સવાલાખ હોનની હતી

મહારાજે લૂટફાટ કરવા માટે કેવા નિયમો ઠરાવ્યા હતા તે તપાસીએ આસપાસ યવનોનો પ્રદેશ હતો તેમાથી છતી લીધેલા પ્રદેશ હમેશા પોતાના કબજામા રાખવા માટે મહારાજને તે સમયે પ્રચલિત લશ્કર રાખવાની અગત્ય હતી લશ્કરના વાસ્તવિક ખર્ચમા તેઓ અતિશય કરકસરથી કામ લેતા હતા, તેમ છતાં હમેશા લશ્કરની સખ્યા વધારવાથીજ સ્વરાજ્યનું સરક્ષણ અને વૃદ્ધિ થવાનો સભવ હતો વળી પ્રત્યેક કિલ્લા ઉપર હમેશા લશ્કર રાખવામા આવતું તેનો ખર્ચ આસપાસના ગામોની ઉપજ ઉપર નિભાવવો પડતો, પણ જમીનમહેસુલ ઉપર એટલા મોટા લશ્કરનું પોષણ થતું અશક્ય હતું મોગલ અને વિઝ્ઞપુરસરકાર જેવા ધનવાન બાદશાહની વિશાળ સેના સાથે સતત યુદ્ધ કરવું પડતું હોવાથી મહારાજને અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચવું પડતું એમ હોવાથી મહારાજને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર લૂટફાટ કરવા મોકલવું પડતું તેમા મહારાજના બે હેતુ હતા એક હેતુ એ હતો કે, લૂટફાટ કરવાથી ખારોખાર લશ્કરનું ઉદરપોષણ થતું અને ખર્ચનામા પણ કંઈક ઉમેરો થતો, અને બીજો મહત્વનો હેતુ એ હતો કે, યવનરાજ્યઅમલમા સર્વદા ત્રાસ આપવાથી ધીમે ધીમે તેઓ નિર્બળ થાય અને ભારતભૂમિને યવનોની સત્તામાથી છોડાવવાનો પોતાનો ઈષ્ટ ઉદ્દેશ પણ સુસાધ્ય થાય

મહારાજે ઠરાવ્યું હતું કે, સરનોબતે પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કરસહિત પ્રતિ-વર્ષે આઠ મહિના લૂટફાટ કરવા જવું મોગલોના અને વિઝ્ઞપુરસરકારના પ્રેતામા જઈ ચોથાઈ (ઉપજનો ચોથો ભાગ) અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસૂલ કરવો અને શત્રુના તાબાના ધનદાય શહેરોમા લૂટ કરવી સ્વારીમા જતી વખતે પ્રત્યેક સિપાઈના સામાનની વિગત યાદીમા નોંધ્યા પછી તેની કિંમત લખવી. મહારાજે ઠરાવ્યું હતું કે, સ્વારીમાથી આવ્યા પછી તેમની પાસેનો સામાન યાદી પ્રમાણે તપાસી લેવો અને વિશેષ માલ મળતા તે માલ કયાથી લાવવામા આવ્યો, તે સબધી પૂછપરછ કરવી માલ લૂટનો ઠરાત સરકારમા જાત કરવો અથવા, દોટલા માલની કિંમત ઠરાવી તેના પગારમાથી વસૂલ કરવી; પરંતુ તેના માલમા-

શી જો કંઈ ગુમ થયો હોય તો તેટલા માલની કિંમત સરકારમાંથી ભરી આપવી સરકારી નોકરી બળવતા કોઈ શિલેદારનો ધોડો અનિવાર્ય કારણને લીધે મરણ પામે અથવા નિરુપયોગી થઈ પડે તો યાદીમાં લખેલી કિંમત તેને તત્કાળ આપવી ચઢાઈમાં જતા કોઈ પણ સૈનિકે પોતાની પત્ની કે વા વેસ્થા અને પોતાની સાથે લઈ જવી નહિ, તેમજ ચઢાઈ સાથે દારૂના પીઠા રાખનાર કલાલ હોવા જોઈએ નહિ, એવો સખ નિયમ હતો નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર મનુષ્યને દેહાતદ્વની શિક્ષા થતી એવો કાયદો ધડવાનું કારણ, અત્યેક મનુષ્ય નિર્વ્યસની થયા સવાય હુસિયારીયા અને જુઝાથી સરકારી નોકરી બળવી શકે નહિ, એવું મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા તે હતું.

વળી લૂટ કરતી વખતે લૂટારાઓએ બ્રાહ્મણોને અને દેવસ્થાનોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ, ગાયોને પકડવી નહિ, અગલ જણાતા ભારવહન કરવા જેટલાજ બળદો પકડવા, ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓને કદિ પણ લૂટવી નહિ, શ્રીમત મુસલમાન કિંવા તેના તાબાના શ્રીમત હિંદુઓમાં ખડણી ભરવાનું સામર્થ્ય જણાતા તેમને જ ફક્ત પકડવા અને ખડણી આપતાજ તેમને મુક્ત કરવા અન્ય પ્રજાને એકાએક ત્રાસ આપવો નહિ, એ પકડાપકડીમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને કદિ પણ પકડવા નહિ, બ્રાહ્મણો ઉપર ખડણી બેસાડવી નહિ અને મવનો ઉપર ખડણી બેસાડવા ચૂકવું નહિ લૂટમાં જનારાઓને મહારાજ તરફથી એની સખ તાકીદ આપવામાં આવતી હતી.

ચોમાસુ શરૂ થતા નદીઓ અને નાળામાં પાણી ભરાઈ જાય તે પહેલા ચઢાઈમાં ગયેલા સર્વ લસકરી સિપાઈઓએ સ્વદેશની જાવણીમાં પાછા આવવું પડતું સ્વદેશની સરહદ નજીક આવતાજ સૈનિકોની જડતી લેવામાં આવતી પૂર્વે લખેલી યાદી પ્રમાણે તેમનો સામાન મેળવી લેતા કોઈ સૈનિક પાસે વિશેષ માલ મળતાજ તેની યાદી થતી કિંવા માલ જમ થતો કોઈ ભારે કિંમતનો માલ મળતાજ તેને સરકારી લૂટના માલમાં સામેલ કરતા સર્વ લૂટની તપસીલવાર યાદી થતી સરકારી લૂટમાંથી કોઈ માલ સતાડતા નહિ, તેમ કરવાથી તેને સખ શિક્ષા થતી સ્વરાજ્યમાં આવ્યા પછી સનિકે જાવણીમાં નિમેશી જગ્યાએ પામ્યાને લઈ જતા. બે ત્રણ દેકાણે જાવણીઓ રાખવામાં આવી હતી એ સ્થળે ધોડાઓ માટે તેમણે અને સ્વારોને રહેવા માટે મકાનો બાંધવામાં આવ્યા હતા જાવણીમાં ગયા પછી સુમેદારોએ પોતપોતાના તાબાના ધોડાની ધાસચ દી તથા જોષધની વ્યવસ્થા કરવી અને સ્વારોની હાજરી લખવી તથા તેમના પગારનો હિસાબ નક્કી કરવો એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી.

સરકારી લૂટની યાદી તૈયાર થતાજ સરનોબત સધળી લૂટ મહારાજ પાસે લઈ જતો અને ત્યાં સધળો હિસાબ બતાવી લૂટ સરકારી ત્રિજેરીમાં જમે કરાવતો. વજ્ર અને ધરેણું ધોવડાવી દુરસ્ત કરાવી તેની આશરે કિંમત લખતા. કોઈ સિપાઈને કિંવા અમલદારને લૂટમાંની કોઈ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તે તેને આપી તેની કિંમત પચારમાંથી વસુલ કરતા. ચઢાઈમાં જે સૈનિકે વિશેષ બહાદુરી

ખતાવી હોય તેને સુચેદારની આજ્ઞાથી, સરનીયન મહારાજ પાસે લઈ જઈ તેને માટે બલામણુ કરી ધનામ અપાવતા કિવા ઉંચે હોદ્દે ચઢાવતા લઘાધમા મરણુ પામેલા સૈનિકોની સ્ત્રી તથા બાળકોને સરકારમાંથી વતન મળતું લઘાધમા ધાયલ થયેલા કિવા વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલા સૈનિકને ઔષધ માટે સરકારમાંથી પૈસા મળતા ધાયલ થયેલા સૈનિકની તપાસ કરી જખમના પ્રમાણુમા તેને નુકશાન મળતું કિવા ઉચ્ચ પદવી મળતી જે નોકર જે જે કામ ઉપર નિમાયો હોય તે તે કામને માટે નાલાયક કરતા બીજી કામ મળતું કિવા તેને લશ્કરમાંથી કમી કરી બીજા ખાતામા નોકરી અપાતી. સરકારી નોકરીમાંથી તેને એકાએક કાઢી મૂકતા નહિ ચઢાઈમા કોઈએ નિયમ-વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હોય કિવા નિર્બળપણુ ખતાવ્યું હોય તેની તપાસ થઈ શિક્ષા થતી અને વારવાર એવો અપરાધ થતા તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામા આવતો લૂટના માલમાંથી કોઈ વસ્તુ ઉચાપત કરનારને સખ્ત શિક્ષા થતી. સગ-નોખતે એ કામ હુઝુરની આજ્ઞાવડે કરવું પડતું પોતાની ઈચ્છાનુસાર નહિ વર્તવાનો નિયમ હતો.

ચોમાસુ પૂરે થતાજ દશરાનું શુભ મુહૂર્ત જોઈ ચઢાઈમા જવાની ઘોડેસ્વારોને આજ્ઞા થતી ચોમાસુ પૂરે થતાજ દશરાનો મહોત્સવ આવે છે શિવાજી મહારાજ એ દિવસે મોટા ઉત્સવ ઉજવતા હતા શિલેદારોને, બારગિરોને કિવા સિપાઈ-ઓને નોકરીમા રહેતું હોય તો તેઓ વિજયાદશમીને દિવસે મહારાજસમક્ષ આવી પોતાની કાર્યકુશળતા અને બળ ખતાવતા મહારાજ તેમની યોગ્ય પરીક્ષા કરતા અને જે મનુખ જે કાર્યમા કુશળ જણાતો તેની તેવા કાર્ય ઉપર નિમ-ણુક કરતા લૂટ કરવા માટે નિમવામા આવેલા પ્રત્યેક સિપાઈઓને અને પ્રત્યેક ઘોડાને મહારાજ સ્વત પસંદ કરતા લાર પછી લશ્કરની સરસામાનની પુન યાદી કરવામા આવતી એ સમયે સરનીયત અને ઇતર સરદારો મહારાજના દર્શન કરવા આવતા અને જે પ્રદેશમા જવાની તેમને આજ્ઞા મળતી લા તેઓ પોતાના તાબાના લશ્કરસહિત ચઢાઈ લઈ જતા.

ચઢાઈમા જનારા સરદારોને અને બીજા મોટા અમલદારોને તેમનો પગાર અગાઉથી મળતો લશ્કરી સિપાઈઓને અને બીજા સાધારણુ નોકરોને ચઢાઈમાંથી ખાછા આવ્યા પછી પગાર મળતો એકસાથે મળેલા પગારમાંથી તેઓ પોતાના કુટુંબના વાર્ષિક નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરતા ચોમાસાના ચાર મહિનાનો પગાર તેમને દશરાને દિવસે મળતો હશે એમ જણાય છે ચઢાઈમા ગયા પછી આઠ મહિના સુધી તેમને એકાએક પોતાના પગારમાંથી ખર્ચ કરવો પડતો નહોતો. તેઓ બારોબારજ પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ચલાવતા. મહારાજ લશ્કરના પ્રત્યેક નોકરને ખુશી રાખવાની કાળજી રાખતા હોવાથી તેમના સૈન્યમા રાગદ્રોહ કિવા અ-સતોષ બિલકુલ ઉત્પન્ન થતો નહિ. પ્રત્યેક નોકર બહાદુરી ખતાવીને મહારાજ પાસેથી ઉચ્ચ પદવી અને શાબાશી મેળવવા અત કરણુપૂર્વક યત્ન કરતો લશ્કરના સિપાઈ-ઓ એ સખધી પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરતા અને એકબીજા કરતા ઉચ્ચ પદવી મેળવવા યત્ન કરતા.

રાજ્યના બીજા ખાતાના નોકરોના પગાર, વતન અને વર્ષાસન તેમને વખત-સર મળવાની વ્યવસ્થા મહારાજા વિશેષ દક્ષતાથી રાખતા હતા. પ્રતિવર્ષે સર્વાના વેતનના હિસાબ તેમને ચૂકતે મળી જાય અને કોઈનું દેવું રહે નહિ, એવી તેમણે અમલદારોને સૂચના આપી હતી. નોકરોને વખતસર પગાર મળવાથી તેઓ રાજ્ય રહે છે અને તેમના કુટુંબને વિપત્તિ ભોગવવી પડતી નથી તેમજ તેઓ દેવાદાર થતા નથી, નોકરો દિલગીર રહે તો રાજ્યમાં ફાટફુટ થઇ રાજ્યને નુકસાન થાય, રાજ્યકાર્યમાં તેઓ આજસ કરે, તેમજ સોંપેલું કામ તેઓ હુશિયારીથી તથા પ્રમાણિકપણે બજાવે નહિ, એ સર્વ મહારાજા સારી પેઠે સમજતા હતા. પોતાના લશ્કરી કિંવા મુઠ્ઠી ખાતાના નોકરો દેવું કરે નહિ તે માટે મહારાજા ધણીજ સાવ ચેતી રાખતા હતા. દેવું કરવાથી મનુષ્ય નિરાધાર અને નિરુત્સાહી થાય છે અને અધર્મિત કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, એ જાણી મહારાજા કાયદો રચ્યો હતો કે કોઈએ દેવું કરવું નહિ. લશ્ક્ર આદિ પ્રસંગે ઉપર ગરીબ તેમજ શ્રીમત મનુષ્યોને પણ દેવું કરવું પડે છે, પરંતુ કાર્યપ્રસંગે જેને આર્થિક સહાયતાની અગત્ય જણાય તેને મહારાજા તરફથી યોગ્ય આશ્રય મળતો એમ છતાં પણ જે મનુષ્ય હિમ્મત કરતા વિશેષ ખર્ચ કરીને કિંવા અન્ય પ્રકારે ઉડાઉપણું કરી દેવાદાર થતો તેને સરકારી નોકરીમાંથી કાઢી ચૂકવાનો નિયમ હતો.

ઉચ્ચ અધિકારીઓને રોકડા પગાર મળતો કિંવા તેમને વસુલાતી અધિકારીઓને નામે મહેસુલી ત્રિજેરી ઉપર ચિઠ્ઠી મળતી અધિકારીઓ સરકારી ચિઠ્ઠી પ્રમાણે નોકરોને ત્રિજેરીમાંથી નાણું ઉપાડી વખતસર પગાર કિંવા અનાજ આપતા સરકારી પગાર-ચિઠ્ઠી પ્રમાણે નોકરોને જે પગાર મળતો તે સર્વ ચિઠ્ઠી અને પગારનો હિસાબ વર્ષોવર્ષ નક્કી કરવામાં આવતો. કોઈનું સરકાર પાસે બાકી લહેણ ગણવામાં આવતુંજ નહિ. કોઈ પગારદાર નોકર ખેડુત હોય તો તેના તાબાની જમીનનું મહેસુલ બીજા ખેડુતો પ્રમાણે નક્કી કરી તેના પગારમાંથી બાદ કરવામાં આવતું હતું. તેમ ચવાથી નોકરનું જે કાંઈ લહેણ નીકળતું તેની ત્રિજેરી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપીને અનાજ કિંવા રોકડ નાણું અપાવી હિસાબ ચૂકતે થતો. કોઈ પણ લશ્કરી અમલદારને કિંવા બીજા ખાતાના હોદ્દેદારને વર્ષાસન તરીકે કોઈ ગામની ઉપજ આપતા નહોતા. એ ધોરણને મોકાસ (ધનામ) કહે છે. ચવનબાદશાહી વખતે ગામના ધનામ આપવાનો રિવાજ ધણે પ્રચલિત હતો. એ રિવાજથી મોકાસદાર (ધનામદાર) ભેડો પોતાના તાબાની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપતા જમીનદાર અને ધનામદાર એકસ પ કરી પ્રજાને ઠગતા. સરકારીસત્તાના જોરથી તેઓ રૂંચત પાસેથી જોઈએ તેવા કાગો કઢાવી લેતા. પ્રજાની એવી સ્થિતિ જોઈને મહારાજા ગામોની ઉપજ ઉપર સરકારી કારકુનો નિમ્મ્યા અને ધનામદાર તથા જમીનદારોને જે કાંઈ આપવું પડતું તે વસુલાતી અધિકારીઓ સરકારી ઉપજમાંથી આપતા. જેઓને ધનામ મળતા તેઓના તાબામાં કોઈ ગામ કે મહાલ સોંપતા નહિ. એ સળધી મહારાજા સમ કાયદો ઠરાવ્યો હતો.

એજ પ્રમાણે મહારાજા જાગીર આપવાની પદ્ધતિ પણ તદ્દન બદલ કરી હતી.

યવનબાદશાહી સમયે ઉચ્ચ સરદારોને અને હેલ્દેદારોને સરકારી નોકરીમાં વિશેષ અહાલુરી ખતાવવાથી જગીરો મળતી જગીરદારો પોતાના નોકરોદારા ગામની ઊપજ એકઠી કરતા અને તેમાંથી અમુક ભાગ સરકારને ખડણી ભરવાનો કિંવા સુદ્ધ આદિ પ્રસંગે સરકારને અમુક સંખ્યાના સૈન્યની સહાયતા આપવાનો નિયમ હતો એવો નિયમ હોવાથી જગીરદાર એક માહલિક રાજ્ય જેવો થઇ પડતો. પોતાની જગીરની પ્રજા ઉપર જગીરદાર સર્વ પ્રકારની સત્તા ચલાવતા તેથી પ્રજા તેમને જ પોતાના રાજ્ય ગણતી જગીરદારો લસ્કર રાખતા અને પોતાની જગીરમાં કોટ, કિલ્લા બાંધીને ઘણી ખબરદારીથી રહેતા તેમજ એ જગીર વશપર પરાને માટે મળતી, તેથી જેઓએ પ્રથમ જગીર મેળવી હોય તેમના વશજોના પૂર્વજોના જેવી સરકાર તરફ રાજ્યભક્તિ અને પ્રમાણિકપણ કાયમ રહેવાનો તેમજ પૂર્વજ પુરુષોના જેવી કર્તવ્યદક્ષતા હોવાનો સંભવ પણ નહોતો એવા જગીરદારો વધી સરકાર સાથે નિષ્કાળજીથી વર્તવા અને તેમના વિરુદ્ધ બળવો કરવા તૈયાર થાય છે અન્ય રાજ્યોના હુમલાથી મુખ્ય સરકારની સત્તા નિર્બળ થવાનો અને કવચિત્ નષ્ટ થવાનો સમય આવતા જગીરદારોદારા સહાયતા મળવી તો બાબુએ રહી; પણ ઉલટા તેઓ સ્વતંત્ર થઇ એસે છે અથવા શત્રુપક્ષમાં ભળી જાય છે, એમ બહુ મહારાજો એ અનિષ્ટકારક વ્યવસ્થા પોતાના રાજ્યમાં નિર્મૂળ કરી હતી કળકે કરેલા દેશોમાં જગીરદારો જણાતા પૂર્વપદ્ધતિ પ્રમાણે તેમની પાસે માલેકોના હક્કથી જગીરો રહેવા દેતા નહિ થયું તો તેમને હક્કના અદલામાં તેના તાબાના ગામોની ઊપજનો અમુક અંશ મળવાનું કરાવતા અને તે ગામની પ્રજા પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ સરકારી કારકુનોદારા કરાવતા મહારાજ જગીરદારની કોઇ પ્રકારની સત્તામાં પ્રજાને રહેવા દેતા નહિ હુસિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ જગીરદાર સરદારોને મહારાજ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના લસ્કરમાં કિંવા ખીજા ખાતામાં નોકરી આપતા ખાલસા કરેલી જગીરમાં જગીરદારોએ ભવ્ય મકાનો, કોટ, કિલ્લા, થાણા વગેરે બાંધ્યા હતા તે મહારાજો તોડી નખાવ્યા; અને સામાન્ય પ્રજાના જેવાજ ધરો બાંધી રહેવાની તેમને આજ્ઞા કરાવી જે કિલ્લા મજબૂત જણાતા તે ઉપર મહારાજ પોતાના થાણા બેસાડી તેને પોતાના કબજામાં લેતા.

મહારાજો એ પ્રમાણે પાટીલ, કુળકરણી, ખોત, દેશમુખ, દેસાઇ, દેશપાડે, જમીનદાર, મોકાસદાર, ચિરાસદાર અને જગીરદાર વગેરેના તાબામાંથી પ્રજાને સુજા કરી તેમને સુખી કર્યા તે હક્કદારોને પણ મહારાજોને ખનતે ઉપાયે ખુશી રાખવા જેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું મહારાજના રાજ્યમાં જગીરની પદ્ધતિને આશ્રય દેતેજન મળતું નહોતું, તેથી તેમના રાજ્યઅમલમાંજ વિશેષ પરાક્રમવડે પ્રસિદ્ધ થયેલા સરદારો અને અધિકારીઓના ધણાખરા વશજોના નામનિશાન પણ સાબળવામાં આવતા નથી મહારાજો જગીર બક્ષવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી હોત, તો મેરોપત પિગળે, આબાજી સોનદેવે, તાનાજી માહુસરે, ચેસાજી કકે, બાજી ફસલકર, બાજી પ્રજુ, નેતાજી પાલકર, પ્રતાપરાવ યુજર, હખીરરાવ મોહિતે વગેરે સરદારોના વશ આજે પણ કવચિત્ અસ્તિત્વમાં હોત.

મહારાજે બીજા એક વિશેષ મહત્ત્વના કાર્યનો નિયમ દરાવ્યો હતો તેનું આ સ્થળે દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે તેમણે દરાવ્યું હતું કે, કોઈ પણ હોદ્દેદારના કુળમાં કોઈ પણ સરકારી હોદ્દો વશપરપરા માટે આપવો નહિ પિતા ગમે તેટલો હુશિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હોય તોપણ તેની કર્તવ્યદક્ષતાને બદલે તેના પુત્રને નોકરી આપતી વખત મહારાજ તેની વાસ્તવિક યોગ્યતા તપાસીનેજ તેને નોકરી આપતા માત્ર “ઉચ્ચ હોદ્દેદારનો પુત્ર” જાણીને પુત્રમાં કર્તવ્યદક્ષતા ન હોય તો તેને તે નોકરી આપવી નહિ, એટલુજ નહિ પણ યોગ્યતા ન હોય તો બીજો ઉચ્ચ હોદ્દો પણ તેને આપવો નહિ, એવો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો એ નિયમથી પ્રત્યેક હોદ્દેદારના ગુણવત્તા કદર થતી અને તેઓ સરકારી કામ પૂરતી હુશિયારીથી બળવતા મહારાજના તાબામાં પેશ્વા, સેનાપતિ વગેરે પ્રધાન, સુબેદાર અને હવાલદાર વગેરે હોદ્દેદારો હુશિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હતા, તેમજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં તેમણે વિશેષ સહાયતા કરવા છતાં તેમને હોદ્દો મહારાજે વશપરપરા માટે ચાલુ રાખવાનો અવિચાર કોઇના સબધમાં કર્યો નહોતો; એટલુજ નહિ પણ ગમે તેવા ઉચ્ચ હોદ્દેદારે રાજકાર્યમાં મક્કલત કરતા કિંવા તેનું અન્યાયી વર્તન જણાતા શિવાજીમહારાજ તે હોદ્દેદારને નોકરીપરથી કાઢી મૂકવાનું બુલંત નહોતા હોદ્દેદારોને કિંવા સરદારોને જાગીરા આપેલી નહિ હોવાથી ઈચ્છામાં આવે તે સમયે નોકરીપરથી રજા આપવામાં અડચણ પડતી નહોતી એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હતી, કારણ કે એમાં પુરાતન કિંવા બાદશાહી રાજ્યપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નિયમો જોવામાં આવે છે શાહુરાજના સમયથી પેશ્વાઈ સત્તા પ્રસરતા મુઘીમાં જાગીર બક્ષવાની પદ્ધતિ નિર્મૂળ થવાથી મરાઠાસામ્રાજ્યની વિજયપતાકા કેવી ફરકી રહી હતી તે સર્વને સુવિદિતજ છે

મહારાજે પોતાના લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતાની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનું દિગ્દર્શન કર્યું હવે સ્વરાજ્યના આધિકારીઓ દરાવેલા નિયમ પ્રમાણે પોતાપોતાના નામ વખતસર અને પ્રમાણિકપણે કરતા હતા કે નહિ તે જોઇએ તેમના પગ પ્રધાનમંડળ અને મહારાજ સ્વતંત્ર પુરસદ પ્રમાણે દેખરેખ રાખતા હતા પ્રત્યેક કિલ્લો, પ્રત્યેક મહાલ, પ્રત્યેક સુબો અને પ્રત્યેક જાવણી અને ચઢાઇમાના અધિકારીઓની હીલચાલ ઉપર વખતોવખત દૃષ્ટિ રાખવાનું કામ પ્રમુખ અધિકારીઓથી બની શકે નહિ તેથી તે કામમાટે મહારાજે ગુમસ્તર અને ખાતમીદારો રાખ્યા હતા બહિરજી નામક પુરખ એ સર્વનો નાયક હતો તેના પર મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો છૂટ કરવા મોકલેલા લશ્કરના અમલદારો મેળવેલી ભૂટનો કિંવા ખડણીનો બરોખર હિસાબ આપે છે કે નહિ કિંવા કંઈ ગડબડાખ્યાય કરે છે, કે કેમ તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક ચઢાઇ સાથે મહારાજ ગુમસ્તર મોકલતા પ્રત્યેક કિલ્લાપરના અમલદારો નિયમ પ્રમાણે પોતાના કામ કરે છે કે કેમ કિંવા તેઓ શત્રુ જોડે મળી જઇ કંઈ પ્રપચર્યે છે કે કેમ, તેની તપાસ કરવા સધળે સ્થળે મહારાજના ગુમસ્તર ફરતા હતા તેજ પ્રમાણે મહાલકરી, સુબેદાર વગેરે મુલ્કી ખાતાના અધિકારીઓ પ્રબળ ત્રાસ આપે છે કિંવા વસુલ કરેલી રકમ તેઓ પ્ર-

આણિકપણે સરકારમાં જન્મે કરાવે છે કે કેમ, તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક પ્રાંત અને મહાલમાં મહારાજના ગુપ્તચર ફરતા હતા. ગુપ્તચર અને જાસુસો એટલુંજ કામ કરતા નહોતા પણ પારકા પ્રદેશોની કેવી ગિચિતિ છે, શત્રુ કેવી હીલચાલ કરે છે, આદિલશાહી, કુતુબશાહી, મોગલાઈ વગેરે દરબારમાં કેવી મસલત ચાલે છે, તેની તેઓ વખતોવખત માહિતી મેળવતા મહારાજના ગુપ્તચર વેશ બદલી જ્યાં ત્યાં ફરતા રહેતા અને તેમને જે કાંઈ ખાતમી મળતી તે વિગતવાર લખી રાખી મહારાજને તત્ક્ષણજ પહોંચાડતા. ગુપ્ત જાસુસો માર્કિત આવેલા પત્રો મહારાજ બાલાજી આવજી ચિટણીસ પાસે વચાવતા. ગુપ્ત જાસુસદ્વારા સ્વરાજ્યમાંના કોઈ અમલદારનું ચેરકાયદેસર વર્તન જણાવતા મહારાજ તેની બગેબર તપાસ કરતા અને અમલદાર અપરાધી જણાતો તો તેને તેઓ તરત શિક્ષા કરતા એમ થવાથી સર્વ નોકરો ઉપર મહારાજનો સખ કરપ ખેસતો અને સર્વ પોતાના કાર્યમાં દક્ષ રહેતા.

મહારાજને એ સમયે ન્યાયખાતું જૂઠું સ્થાપવાની અગત્ય જણાઈ નહોતી. જમીનસબધી કિંવા લેવડદેવડસબધી મુકદ્દમા ઉપસ્થિત થતા તેનો ન્યાય કરવાનું કાર્ય, પ્રાંતના કિંવા મહાલના અધિકારીઓએ આમ્યપચાચતને સોંપી દેવાનો નિયમ હતો તે સમયે આમ્યપચાચતની પદ્ધતિ સર્વત્ર ચાલુ હતી એ પદ્ધતિ પ્રગળે વિશેષ અનુકૂળ જણાયાથી મહારાજે તેને કાયમ કરી હતી મુકદ્દમાને માટે પ્રગળે વેગળે સુધી જવું પડે નહિ, તેમજ પોતાનાજ ગામમાં વગર ખર્ચે ન્યાય મળે તથા પચના સબ્બો વસ્તુસ્થિતિ નિહાળી સત્વર ન્યાય આપે, એ સર્વ મહારાજને વિશેષ હિતકર જણાયું હતું. પચના સબ્બોએ કરેલા ફેસલો મહાલકરી અને સુબેદાર માન્ય કરી તે ઉપર અમલ જાળવણી કરતા હતા પચનો ફેસલો જેઓને પસંદ ન પડે તેઓએ હુકમમાં અરજ કરવી અને ન્યાયાધીશ તેનો ફેસલો આપે એવી મોઠવણ હતી ફોજદારી ગુન્હા ઉપસ્થિત થતા પ્રાંતના સુબેદાર તેનો ફેસલો આપતા સુબેદારના ફેસલા ઉપર હુકમમાં અરજ થતી અને તે ફેસલાની તપાસ પડિતરાવે કરવી એવું ઠરાવ્યું હતું લસ્કરમાં તોફાન કિંવા ગુન્હો થતા લસ્કરી સુબેદાર કિંવા ખીજ વરિષ્ઠ અધિકારીદ્વારા તેની તપાસ થતી તેમના વિરુદ્ધ પણ હુકમમાં અરજ થતી અને સરનાખતે તેની તપાસ ચલાવવી એવો નિયમ હતો.

સ્વરાજ્યમાં ચોરનો લાય વિશેષ હતો, તે મહારાજે એકદમ બંધ પાડ્યો. સ્થળે સ્થળે ચોર અને ધાડપાકુ ભૂટારા ફરતા હતા, તેમને પકડી મગાવી કેટલાકનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો તથા કેટલાકને ખેતરો ખેડવા આપી કિલ્લાના આશ્રયમાં રાખ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સિપાઈઓને તેમનાપર સખ દેખરેખ રાખવાનો મહારાજે હુકમ કર્યો હતો. કેટલાક મનુષ્યને કિલ્લાપર અને કિલ્લાની આસપાસ રખેવાળની નોકરી આપી તેમની ઉપજીવિકા ચાલે એવી મોઠવણ કરી જે ગામમાં ચોરોનો ઘણો ઉપદ્રવ જણાતો ત્યાં કોઈ ખીજ ગામના ચોરનેજ રખેવાળની નોકરી એ મોકલતા, પણ જે તે ચોરરખેવાળ ચોરી કરતો તો તત્કાળ તેનો શિરચ્છેદ કરાવવામાં આવતો, અથવા તેના ગામમાં ચોરી થતા તેજ મનુષ્યે ચોરનો પત્થો એળવવો પડતો કિંવા તેણે ચોરીની રકમ ભરી આપવી પડતી એવા નિયમો

ઠરાવ્યા હતા

સ્વરાજ્યમા મોટા દેવસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનો હતા તેને પ્રાચીન સમયથી ધર્મોદાવર્ધાસન મળતા હતા તે મહારાજે યથાસ્થિત પુનઃ ચરૂ કર્યા કેટલાક દેવસ્થાનોને ખર્ચ નેટલા વર્ષોસન મળતા નહોતા તે મહારાજે સપૂર્ણ કરી આપ્યા. કેટલાક નવા દેવસ્થાનોને બિલકુલ વર્ષોસન મળતા નહોતા ત્યા પૂજન, નૈવેદ્ય, ઉત્તમ, અભિષેક, નદાદીપ વગેરે યથાસ્થિત થવા માટે મહારાજે તે દેવસ્થાનો મટ્ટે ધનામી જમીનો અર્પણ કરી એ સર્વ દેવસ્થાનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા થવા માટે મહારાજે દેવસ્થાન-ધર્મોદા-અધિકારી નિમ્મા દેવસ્થાનોને મળતી ઉપજમાથી આપ્યા. કિંવા પૂજારીઓ ઇચ્છાનુસાર ખર્ચ કરે નહિ તે માટે તેઓને ખર્ચનો વિગતવાર હિસાબ રાખવા ઠરાવ્યું હતું સરકારી અધિકારીઓ પ્રતિવર્ષે હિસાબ તપાસતા મોટા મોટા ક્ષેત્રના કેટલાક સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને વર્ષોસનો આપી, તેઓ સ્નાન-સપ્પા કરવામા સમય વ્યતીત કરે એવી ગોઠવણ કરી હતી તેજ પ્રમાણે મોટા મોટા સત્પુરુષોનું યથાસ્થિત ગુજરાન ચાલે અને તેમનો ઉત્તમ વગેરે સારી પેઢે ઉજવાય તે માટે મહારાજે તેમને ગામ અને જમીનની બક્ષિસો આપી હતી

મહારાજ ફક્ત હિંદુધર્મના દેવસ્થાનોને વર્ષોસન આપતા હતા એમ નહોતું; પરંતુ સ્વરાજ્યમા યુસલમાનની કબરો, મસ્જિદો, પીર વગેરેને યવનબાદશાહીને સમયે જે વર્ષોસન વગેરે મળતા તે મહારાજે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા તે ખાલસા કર્યા નહોતા, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાકને ખર્ચ કરતા ઓછા વર્ષોસનો મળતા હતા તેની તપાસ કરાવી મહારાજે ભરપૂર વર્ષોસન આપી આપ્યા હતા એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમના અતઃકરણમા યવનોના પૂજ્યસ્થાનમ બધી કિંમિત પણ તિરસ્કાર છિવા દ્રેષ નહોતો મહારાજે તેમજ તેમના સરદારોએ આટલી બધી સ્વારીઓ-લઠાઇઓ કરી છતાં એક પણ પ્રસંગે તેમણે યુસલમાનોના પવિત્ર સ્થળે ઉપદ્રવ કર્યો હોય એવું જણાતું નથી ખરું જોતા જેમ યવનો વખતોવખત હિંદુના દેવસ્થાનોનો નાશ કરતા હતા તેમ મહારાજે યવનોની મસ્જિદ વગેરે પૂજ્યસ્થાનોનો નાશ કર્યો હોત તો તેઓને કોઈ કલક ચઢાવત નહિ, પરંતુ ધર્મસંબંધે મહારાજ ઉદાર શુદ્ધિના હતા, તેઓમા ધર્મોદપણ કિંમિત પણ નહોતું

યવનઅમલ સર્વત્ર રથપાયા પછી મહારાષ્ટ્રમાથી વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન તદ્દન લોપ થયા જેવું હતું તેને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી મહારાજે એથી વ્યવસ્થા કરી હતી કે, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમા શિવાજી મહારાજ સમક્ષ આવવું અને પડિતરાવે તેઓની પરીક્ષા લેવી જે બ્રાહ્મણે એક ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યું હોય તેને એક મણ, બે ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યું હોય તેને બે મણ, પાંચ કે દશ ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હોય તેને પાંચ કે દશ મણ અને પ્રતિવર્ષે આપવામા આવતું. મહાન વિદ્વાન પડિત, વૈદિક, જ્યોતિષી, વગેરે આવતા તેમનો યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરી સો કે પચાસ રૂપિયા દક્ષિણા આપવામા આવતી પરરાજ્યના બ્રાહ્મણને દ્રવ્ય આપી તેનું સન્માન કરાતું અને સ્વરાજ્યના બ્રાહ્મણને તેના ગામના મહેસુલી અધિકારી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી ધાન્ય અપાવવાનો બદાયસ્ત થતો.

સંસ્કૃત ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયનને મહારાજે એ પ્રમાણે ઉત્તેજન આપી મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાવવાનું સર્વત્ર આર્થધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો જે બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર લેવા તૈયાર થતા કિંવા જેઓ યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન આદિ ધર્મકાર્યો કરવા તત્પર થતા તેને મહારાજ દ્રવ્યની યથોચિત સહાયતા આપતા પોતાના રાજ્યના સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને સત્પુરુષોને અન્ય સ્થળે યાચના કરવી પડે નહિ તેમજ તેમના પોષણકાર્યમાં અડચણ પડે નહિ તે સબધી મહારાજ સર્વદા વિશેષ કાળજી રાખતા હતા.

મહારાજે રાજ્યમાં સર્વત્ર અન્નક્ષેત્રો સ્થાપી ગરિબગુરખાના નિર્વાહની સજવડ કરી હતી અને મોટા મોટા દેવસ્થાનોમાં વખતો વખત બ્રાહ્મણોનો જન કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી એ ઉપરાંત નિત્ય નિયમિતરીતે પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે ધામના મેદાનો નેદીને માનદેશ, ભીમપડી વગેરે સ્થળે ગૌશાળાઓ સ્થાપી હતી ત્યાં પુષ્કળ ગાયો રાખવામાં આવતી ગાયોનું રક્ષણ કરવા માટે ગવલી (રખારી) અને બીજા નોકરો નામ્યા હતા એ ગૌશાળાઓમાં લશ્કરમાં ગાડે નેડવાના બળદો તૈયાર થતા કોઈ ખેડૂતને સરકારમાંથી બળદ આપવાનું ઠરતું તો એજ ગૌશાળાઓમાંથી બળદો મગવી આપતા ગાયોની પેટે બેસોને માટે પણ સ્થળે સ્થળે મહિષીશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી બેસોના રક્ષણ માટે પણ રખારી અને બીજા નોકરો નામ્યા હતા તેઓ ગામમાં કે પર્વત આગળની ઘાસચારાની જગ્યામાં નિવાસ કરતા હતા એ શાળાઓનો હિસાબ વર્ષોવર્ષ તપાસવામાં આવતો તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી ચોક્કસ પ્રમાણમાં લીં કિંવા માખણ આવવું નેદીએ તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી બ્રાહ્મણોનો જન માટે વપરાતું દૂધ ચોક્કસ પ્રમાણમાં પૂર પાડવું નેદીએ, એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી એજ પ્રમાણે વીસ પચીસહજાર બકરાધેડા ભરવાડોને સોપી તેનું રક્ષણ કરવામાં આવતું હતું વર્ષોવર્ષ તેમનો હિસાબ તપાસવામાં આવતો અને પ્રત્યેક રખારીએ ઘેટાની ચોક્કસ સંખ્યા દશરા વગેરે દિવસે તેમજ સરકારી કાર્યના ઉપયોગ માટે મોકલવાનો નિયમ ઠરાવ્યો હતો.

મહારાજે રાજ્યની સર્વ ધન-સપત્તિનો સુદૃઢ બદોબસ્ત કરી તેને માટે યોગ્ય નિયમો ઠરાવી દીધા હતા તેઓએ પોતાની દિનચર્યાના પણ નિયમો ઠરાવ્યા હતા તેઓ મોટા પરાક્રમીઓ અગ્રણી થતા પરાક્રમીઓમાં નૌબત વાગતી અને ગાયકો વીણા, મૃદંગ આદિ મજાલુ વાજી ત્રાસહિત ભગવાનની સ્તુતિ ગાતા એ નાદ સાબળતાજ ઉઠીને તેઓ થોડો વખત સુધી પ્રાતઃસ્મરણ કરતા સાર પછી શૌચાદિ વિધિ સમાપ્ત કરી ગોદર્શન અને તુલસીદર્શન કરતા જગા આદિ પવિત્ર નદીઓના જળસંહિત સ્નાન કરીને જપ તથા દેવાર્ચન કરતા ત્યારપછી થોડો વખત મુરબજાવણ કરતા ચાર થડી દહાડો ચઢે નહિ તે પહેલાં મહારાજ એ સર્વ કામથી પરવારી જતા સાર પછી વચ્ચાલકાર ધારણ કરી તિરબાજ અને નિશાન મારવાનો એક કલાક વ્યાયામ કરી સજામાં જતા ત્યાં કાર્યભારીઓ પોતપોતાના કામની સુનાવણી કરી મહારાજ પાસેથી હુકમ કિંવા મજૂરી મેળવતા. કોઈ તેમની

મુલાકાત કરવા આવતુ તેનો મુજરા લેતા અને તેના નરક કૃપાદૃષ્ટિ જોતા કોઇના સાચુ જ્ઞેષ માત્ર અવલોકન કરી સ્મિતહાસ્ય કરતા. કોઇ સાથે થોડી વાતચિત્ કરતા અને કોઇને કોઇ કામ સોંપતા એ પ્રમાણે સર્વના અત કરણુમા પોતાનો પ્રતાપ પાડતા એ ઉપરથી સર્વને મહારાજની પોતાના ઉપર કૃપા જણાતી સલામા કોઈ ગુણીજન આવતા, તેના ગુણના પ્રમાણુમા મહારાજ તેનુ ગૌરવ કરી ધનામ વગેરે આપી તેને ખુશી કરતા દશ ઘડી દિવસ ચઢે ત્યાંસુધી સલામા બેઠા પછી મહારાજ કોઇ સાથે એકાત-મસલત ચલાવવાનુ ઉચિત જણાય તો બુંદે બુંદે રથળે બેસી મસલત ચલાવતા બાર ઘડી દિવસ ચઢતાજ મહારાજ આઠાણુભોજનનો સકલ્પ મૂકી દેવને નેવેલ કરી પંક્તિભોજન કરનાર મનુષ્યોને સાથે લઇ ભોજન કરવા બેસતા તાજુલસેવન કર્યા પછી મહારાજ પુન મત્રણુસલામા બેસતા અને પત્રો આવ્યા હોય તે ચિટણીસ પાસે વચાવી તેમને પત્રોના જવાબ લખવાની સમજણુ આપતા રાજ્યમાથી રવાના કરવાના પત્રોના ખરકા ચિટણીસ વાચી સભળાવતા ત્યાર પછી કોઈ કાર્યની યોજના કરવાની હોય તો તે કરતા અને પાછલે દિવસે થયેલી આવકગણવકેનો અને આગલે દિવસે ખર્ચ થવાનો હોય તેનો હિસાબ તપાસતા એટલુ કામ કર્યા પછી મહારાજ અત પુરમા જઇ બે ત્રણ ઘડી સુધી આરામ લેતા ત્યાર પછી તેઓ મુખપ્રક્ષાલન કરી સલામા જતા અને કારખાના તથા મહાલની વ્યવસ્થા કેવે પ્રકારે રાખવામા આવે છે તેની સ્વત તપાસ કરતા અધિકારીઓએ ન્યાય કર્યો હોય તે તપાસતા અને તેને યથોચિત મજુરી આપતા કોઇની અરજ હોય તો મહારાજ સાભળી લેતા ચાર ઘડી દિવસ રહેતા મહારાજની સ્વારી બહાર ફરવા નીકળતી કારખાના, મહાલ વગેરે તેઓ સ્વત જઇને જોતા અને દેવદર્શન કરતા ત્યાર પછી બાગખમિયા કિવા આરામવાટિકામા જઈ મગદળ ફેરવવા, જાજર ફેરવવી વગેરે કસરત કરી સાયકાળ થતાજ પુન મહાલયમા પાછા આવી સલામા બેસતા ત્યા લોકોના મુજરા અને મુલાકાત લઈ બે ઘડી રાત વીતતા સુધી જપધ્યાન કરી પુરાણુ આદિ શાસ્ત્રનુ શ્રવણુ કરતા. ત્યાર પછી ભોજન કરી તાજુલસેવન કર્યા પછી મહારાજ પુન મહાલયના વિશાળ દિવાનખાનામા આવી બે કાર્યભારીસહિત રાજ્યકાર્યભારસ બધી એકાત રથળે વિચાર ચલાવતા ત્યાર પછી ગુપ્તચરદ્વારા મળેલી ખાતમી, ગુપ્ત કાર્યો અને ગુપ્ત પત્રો તપાસી અજાદિ પાકસ બધી પૂછપરછ કરી અત પુરમા જતા મહારાજ એ પ્રમાણુ પોતાની દિનચર્યાના નિયમો નક્કી કરી જે ઘડીએ જે કામ કરવાનુ ફરજીયુ હોય તેજ ઘડીએ તેઓ તે કાર્ય કરતા જે વખતે જે કાર્ય કરવાનુ ફરજીયુ હોય તે તેઓ બીજા વખત ઉપર કદિ પણુ મુલતવી રાખતા નહિ એ સ બધી તેઓ વિશેષ કાળજી રાખતા પોતે પોતાનુ કામ વખતસર કરવાથી નોકરો પણુ તેઓનુ કામ વખતસર કરે છે અને તેઓ વખતસર કામ કરે નહિ તો આપણે તેને ઠપકો આપવા શક્તિમાન થઇએ છીએ, એ તત્ત્વ મહારાજ સારી પેઠે જાણુતા હતા કામ નિયમિત વખતેજ કરવુ, આજનુ કાલ ઉપર મુલતવી રાખવુ નહિ અને તેમા ચલિકચિત્ પણુ આજસ રાખવુ નહિ; એ તત્ત્વ મહારાજ પોતાના

જ વર્તનથી પોતાના સેવકોના અત કરણુમા ઠંસાવવાનો હમેશા યત્ન કરતા હતા. પોતાના આયુષ્યની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ જાય નહિ એવી મહારાજની હમેશા ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પોતાના સેવકોએ પણ પોતપોતાના કામ આળસ વગર અને દક્ષતાપૂર્વક-વખતસર પરિપૂર્ણ કરવા એવી મહારાજની તીવ્ર ઇચ્છા હતી જે મનુષ્ય મહેનતુ અને હુશિયાર તથા પોતાના કામમા દલ જણાવતો તેનેજ મહારાજ પસંદ કરતા કોઇ નોકરને ઉચ્ચ પદની કિંવા માન આપતી વખત મહારાજ તેનામા એજ બન્ને ગુણોની મુખ્ય તપાસ કરતા ગુણની બરાબર પરીક્ષા કર્યા પછી અને હુશિયારી જોયા પછી મહારાજ પોતાના નોકરોને ઉચ્ચ પદની આપતા. માત્ર કોઇ નોકર રોહીસબધી હોય, કે કોઇની ભલામણ લાવ્યો હોય કિંવા કોઇ ઉપર મહારાજની વિશેષ મહેરબાની હોય તેને તેઓ કોઇ ઉચ્ચ હોદ્દો આપતા નહોતા. પ્રત્યેક નોકરના વાસ્તવિક ગુણ જોયા પછીજ અમલદારોએ તેની ભલામણ કરવાનો રિવાજ હતો તેમ થવાથી ખરા ગુણવાન પુરોણી કદર થતી અને સર્વ સમક્ષ લાયકાત જણાઈ આવવાથી રાજ્યના નોકરોને ઉત્તેજન મળતુ. આળસુ, ગપાટા હાકનાર, કિંવા માત્ર હાજીહા કરનાર સમારનેહી કે ઈતર કોઇ પણ મનુષ્યને મહારાજ સરકારી નોકરીમા રાખતા નહોતા.

મહારાજ સલામા એકા હોય તે સમયે કોઇએ હાસ્યવિનોદ વગેરે નિરર્થક વાતો નહિ કરવાનો સખ નિયમ હતો મસ્કરા, વિવિધ પ્રકારના મનુષ્ય કિંવા જનવરોની બોલીની નકલ કરનારા અને ખુશામદખેર ઉપર મહારાજને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો બીભત્સ અને અશ્લીલ વાતો તેમને બિલકુલ પસંદ નહોતી, વ્યસની અથવા કુચ્છદી મનુષ્યોને મહારાજ પોતાની પાસેજ આવવા દેતા નહિ સર્વદા શુદ્ધવાર્તા, અશ્વ, શસ્ત્ર અને પરરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ચર્ચામાજ તેમનો કાળ નિર્ગમન થતો હતો આનંદ મેળવવા માટે સમય પ્રાપ્ત થતા તેઓ કવચિત્ બેચાર નિર્વ્યસની અને નિષ્કપટી કૃપાપાત્ર મનુષ્યો સાથે એકાતમા બેસી હાસ્યવિનોદ કરવો અથવા ભૂપણકવિ જેવા કવિના કાવ્યરત્નોનુ શ્રવણ કરી મનને રીઝવવુ; એવો તેમનો નિયમ હતો ઉત્તમ ગાયક અથવા વિદ્વાન પુરુષ આવે તો તેનુ માન કિંવા વાક્યાનુચ્ચ શ્રવણ કરી તેને યથોચિત ધનામ આપી વિદાયગીરી આપતા. નૃત્ય, ગાયન આદિ કળાઓ ઉપર મહારાજને કટાણો કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો નહોતો તેનુ શ્રવણ અવલોકન વગેરે કરી મહારાજ કવચિત્ પોતાનુ મન રજન કરતા, પરંતુ તેઓ તેમા અતિ આસક્ત થઇ જતા નહોતા તેમને શિકાર કરવાની વિશેષ લત નહોતી, પરંતુ શૃંગયા રમવામા હિસક પશુનો સહાર કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશને, ક્ષાત્રધર્મને અનુસરતો જાણી પુરસદ મળતા મહારાજ એક બે મહિને શિકાર કરવા જતા તે સમયે તેઓ હરિણ આદિ ગરીબ પશુનો સહસાવધ કરતા નહિ આદિ વિધિમા જરૂર પડતા કવચિત્ પ્રસંગેજ મહારાજ એવા પશુનો શિકાર કરતા હતા.

રાજ્યના નોકરોએ એકબીજા સાથે સલાહસંપથી વર્તવુ જોઇએ, કોઇએ કોઇપર ક્રોધ-દ્રોષ કરવો નહિ એવી મહારાજની સખ આજ્ઞા હતી. પ્રત્યેક નોકરે પોતાનુ

કામ કરવું, ખીજના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ અને કોઇ પણ કામમાં આગ્રહ કરી એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કિંવા દ્વેષ કરવો નહિ એવો તેમણે નિયમ ઠરાવ્યો હતો. એક નોકર ખીજ નોકરની બદનક્ષી કરવા જતો તે વખત મહારાજ તેની વાત સાંભળતાજ નહિ, એક અધિકારીએ ખીજ અધિકારીનો દ્વેષ કર્યાથી પરસ્પર વચ્ચે વેરભાવ ઉત્પન્ન થતા મહારાજ તેમના મધ્યસ્થ થઈ તેઓનું વૈમનસ્થ દૂર કરતા તેમ છતાં તે બંને અધિકારીઓ વચ્ચેનો વૈરાગ્ય શાત ન થાય તો તેઓ જો એકજ જાતિના અધિકારીઓ હોય તો, મહારાજ તેમના પુત્રપુત્રીનો લગ્ન-સંબંધ જોડી આખી બંને વચ્ચે હમેશની મિત્રતા બાધી આપતા નાના હોદ્દાંરે મોટા હોદ્દાંરેનું એકાએક અપમાન કરવું નહિ, મહારાજની હુજૂરમાં રહેતા મનુષ્યો ઉપર મહારાજની ગમે તેટલી કૃપાદષ્ટિ હોય તેમ છતાં કૃપાના બળવડે તેમણે ઉચ્ચ હોદ્દાંરેનું માનખડન કિંવા અપમાન કરવું નહિ, તેમણે રાજ્યકાર્યભારસંબંધી કંઈ પણ બોલવું નહિ, તેમણે મહારાજ પાસે એકાંત જઈ પોતાના સંબંધી અથવા પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોસંબંધી કંઈ પણ વાતચિત કરવી નહિ, જે કંઈ નિવેદન કરવું હોય તે યોગ્ય અધિકારીદ્વારા કહેવું, શિવાજીમહારાજના અતિ નિકટના સગાસંબંધીઓએ અથવા કૃપાપાત્ર સરદારોએ પણ મહારાજને કંઈ વિનંતિ કરવી હોય તો યોગ્ય અધિકારીદ્વારા નિવેદન કરવું, એવો સખ્ત નિયમ હોવા છતાં કોઇ મનુષ્ય મહારાજને પ્રત્યક્ષ જઈ વિનંતિ કરતો તે સમયે તેઓ અમુક કાર્યભારીને ઉત્તર આપવાનું કહી તેને રજા આપતા કોઇ અધિકારીવિરુદ્ધ કોઈ મનુષ્ય ફરિયાદ કરવા જતો તો મહારાજ તે તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નહિ. કોઈ અધિકારીનો અપરાધ થયાનું લક્ષમાં આવતા મહારાજ તેસંબંધી સંપૂર્ણ તપાસ કરી ખાત્રી કર્યા સિવાય તેને ઠપકો કિંવા શિક્ષા કરતા નહોતા ગળ કાચા કાનનો કિંવા ચલિત બુદ્ધિનો હોય છે તેથી ઇર્ષ્યાખેર કિંવા પ્રપચી મનુષ્યો તેની કાનભભેરણી કરી અધિકારીપ્રત્યે રાજનું મન કલુષિત કરવા ચૂકતા નથી એમ થવાથી પ્રમાણિક સેવકની વર્તણૂકસંબંધી સદેહ ઉત્પન્ન થઈ રાજ સેવકને અન્યાય-પૂર્વક નુકશાન કરે છે મહારાજ એ સર્વ નીતિ સારી પેઠે જાણતા હતા પ્રપચી અને ઇર્ષ્યાખેર મનુષ્યોના પગલા તેઓ તરત ઓળખી જતા સેવકજનો મહારાજની વૃત્તિ સારી પેઠે જાણતા હોવાથી, પોતાને હાથે અપરાધ થયા સિવાય કિંવા પોતાના કાર્યમાં ભૂલ થયા સિવાય મહારાજની પોતાપર ઇતરાજ થશે નહિ એવી તેમને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી.

મહારાજે દરબાર ભરવાસંબંધી અને સ્વારી કાઢવા સંબંધી કેવા નિયમો રચ્યા હતા, તેનું દિગ્દર્શન કરવું ઉચિત છે પ્રથમ દરબાર ભરવાની યોજના લખવામાં આવે છે દરબારસ્થળના મધ્ય ભાગમાં સિંહાસન ગોઠવ્યું હતું તે ઉપર ઇત્રપતિ શિવાજીમહારાજ બિરાજતા હતા સિંહાસન પાછળ હજુરીઆ મોરપિછ, ચામર, પખા, પાનદાન વગેરે લઈ ઉભા રહેતા સિંહાસનની બંને બાજુએ દશ બાર આગ અને વિશ્વાસુ માનકરી ઉભા રહેતા સિંહાસનની જમણી બાજુએ આદીતકીયાપર સુખ્ય પ્રધાન, પતંગમાત્ય, પતસચિવ, મંત્રી, ચિટણીસ, પર-

રાજ્યના વફીલ, આમલતદાર અને કલેક્ટર અનુક્રમે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બેસતા હતા. પ્રધાનના, સરદારના અને બીજા અધિકારીઓના મદદનીશ તથા કારકુનો પોતપોતાના ઉપરિઅધિકારીઓની પાછળ બેસતા તેમની પાછળ બન્ને બાજુએ કારખાનાના અને મહાલના દરોગા બેસતા તથા હવાલદાર, નાયક વગેરે ઉભા રહેતા અગ્રભાગ ઉપર બે ચોપદાર ઉભા રહેતા સલાસદોને મુજબ કરાવવો, તેમને યોગ્યતા પ્રમાણે બેસાડવા અને કોઈ પરકીય મનુષ્ય આવતા તેની મહારાજ-ને વર્ધી આપવાનું કાર્ય ચોપદારે બજાવતા ચોપદારે દરબારની દેવડીની ચોફી કરતા કોઈ મનુષ્યને દરબારમાં બોલાવવાની જરૂર પડતા, દેવડીપરના ચોપદાર પોતાના તાબાના સિપાઇને કિંવા ઘોડેસ્વારને રવાના કરતા.

સ્વારી માટે કેવા નિયમો રાખ્યા હતા તે જોઈએ મહારાજની સ્વારી નીકળતી તે વખતે પ્રથમજ એક જરીના નિશાનવાળો અને એક ભગવા નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા તેની પાછળ મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિને એક જરી-કસબના નિશાનવાળો અને એક ભગવા નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ લશ્કરના સર્વ નિશાનો અને તેની સાથેજ પાયગાના અને શિલેદારના સરદારો પોતાના ઘોડાક સૈનિકસહિત, ટુકડીઓને મોખરે ચાલતા હતા તેની પાછળ તોપખાનુ અને દાડગોળાના છકડા ગાડા ચાલતા તેની પાછળ શરવીર સર-દારો હાથી ઉપર અને ઘોડેસ્વાર થઇ ચાલતા, તેની પાછળ પાયદળ લશ્કરના ઉધાડી તલવાર, સાગ, બરછી, ધનુષ્યબાણ, બંદુક અને ભાલા ધારણ કરનાર સિપા-ઇઓ હારબંધ ચાલતા તેની પાછળ નગારા, ઢોલ રણશિંગા, તુરાઇ, ભેરી વગેરે રણવાદ્ય ચાલતા તેની પાછળ કોટવાળનો હાથી અને તેની પાછળ ઉટ ઉપર ભાલા ધારણ કરેલા સિપાઇઓ ચાલતા હતા તેની પાછળ હુકુરપાયગાના ઘોડે-સ્વાર અને કોટવાળઘોડેસ્વાર ચાલતા હતા તેમની પાછળ શરણાઇ અને રણુ-ઢોલ જેવા મગલવાદ્યો અને ઘોડા ઉપર નગારા વાગતા હતા તેમની પાછળ ભાટ અને બદીજનો ચાલતા તેમની પાછળ જૂદી જૂદી જાતના નિશાન, જજીર અને ભાલા ધારણ કરનાર બાણુદાર, ચોપદાર તથા લાઠી ધારણ કરનાર મનુષ્યો અને તેની પાછળ કસરતબાજ મક્ક ચાલતા હતા એટલા મનુષ્યો સ્વારીની આ-ગળ ચાલતા હતાં તેમની પાછળ શિવાજીમહારાજ હાથીપર સુદર અબાડીમાં બિરાજતા એ હાથીની પાછળ અતપુરની સ્ત્રીઓ મ્યાનામાં બિરાજતી તેમની પાછળ અજીપ્રધાન, જે કમ પ્રમાણે દરબારમાં બિરાજતા તેજ પ્રમાણે હાથી-પર બેસી ચાલતા તેમની પાછળ ચિટણીસ, કોટણીસ, માતકરી અને અન્ય સર-દારો ઘોડેસ્વાર થઇ ચાલતા એ સર્વની પાછળ દરબારી નોબત અને તેની સાથે સરલશ્કર અને અન્ય સરદારો ચાલતા.

મહારાજ ગુણીજનોની સલાહ સેવામાં અને તેમને સમ્રાટ કરવામાં તરપર રહેતા તે સબધી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ એક ઉદાહરણ બખરેમાંથી મળી આવે છે તે સબધી અત્રે ઉલ્લેખ કરી બી લખાણ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરવામાં આવશે.

દિલ્હીના બાદશાહી દરબારમાં ચિતામણિ નામક કવિ હતો ? તે પોતાના કાવ્યો સભળાવી બાદશાહનું મન રંજન કરતો હતો એ કવિનો ભૂપણ નામક એક અધુ હતો તે પણ વિદ્વાન કવિ હતો, છતાં તેને કંઈ પ્રાપ્ત થતી નહોતી કવિ પોતાના અધુના આશ્રયવરે જીવનનિર્વાહ કરતો હતો તેને ધરમાજ બેસી રહેવાનું કાંઈએ મેલું મામાંથી ધણે ગુસ્સો ચઢ્યો, તેથી યવનનું અન્ન અક્ષણ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેઓ દિલ્હી બહાર નીકળ્યા અને ફરતા ફરતા કેમકાં પહાડના એક રાજ પાસે જઈ પહોંચ્યા. ૨ રાજ્યએ તેમને પોતાની પાસે રાખી લીધા ત્યાં કેટલાક વર્ષ રહ્યા પછી કવિને સ્વદેશ જવાની ઇચ્છા થઈ રાજ્યએ તેમને સ્વદેશ જવાની રજા આપતા એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા રજા આપતી વખતે રાજ્યએ કવિને કહ્યું કે - 'મારા જેવો અન્નદાતા તમને પૃથ્વી ઉપર મળવો દુર્લભ છે.' રાજના અહંકારભરેલા શબ્દો સ્વાભિમાની કવિને રુચ્યા નહિ કવિએ તત્કાલ રાજ્યને ઉત્તર આપ્યો કે - 'આપના જેવા તો શું પણ આપનાથી અધિક ઉદાર દાતા રાજ પૃથ્વી ઉપર હજારો પણ હશે, પરંતુ આપના અહંકારી શબ્દો સાંભળી લાખ રૂપિયાને ઠોકર મારનાર મારા જેવા યાચકો નહિ હશે' એટલું કહી નિસ્પૃહ કવિ રાજના લાખ રૂપિયાને સ્પર્શ નહિ કરતા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા કવિ પુનઃ ફરતા ફરતા શિવાજીમહારાજની કીર્તિ સાંભળી દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા મહારાજના દર્શન કરી કવિએ કહ્યું કે - 'જે રાજ યવનોનો દુશ્મન હોય તેમના આશ્રયમાં રહેવાની મારી ઇચ્છા છે' એ સાંભળી શિવાજીમહારાજે કવિને સારૂ વર્ષોસન નિમી આપી પોતાની પાસે રાખી લીધા કવિ જુદા જુદા વિષયો ઉપર જીજ્ઞાસામાં હ્રદયસ્પર્શી, મધુર કવિતાઓ બનાવી વખતોવખત મહારાજનું મનરંજન કરતા તેમણે કાવ્યમાં શિવાજીમહારાજના પ્રતાપનું વર્ણન કર્યું છે અને તે અથનું નામ 'શિવરાજભૂવણ' પાડ્યું છે ૩ તેમાં રસાત્મક કાવ્યરચના જેઈ મહારાજ ઘણાજ ખુશ થયા હતા કવિ મહારાજ પાસે ઘણા વર્ષ રહ્યા પછી સ્વદેશ જવા તૈયાર થયા તે સમયે મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય અર્પણ કરી સન્માન કર્યું હતું અને તેમને પાછા આવવા માટે આગ્રહ કર્યો પાછા આવવાનું કબ્જ કર્યું હતું

ભૂપણ કવિ શિવાજીમહારાજ પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સન્માન મેળવી દિલ્હી

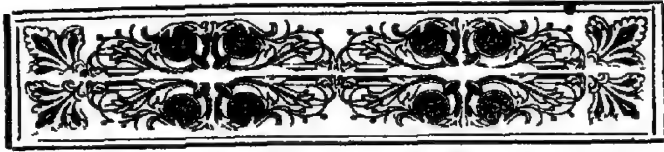
૧ એ કવિ નામપુરના રાજ મકરંદશાહ બોસચેના દરબારમાં પ્રથમ ઘણા વર્ષ પસંદ હતા એમ કહેવાય છે

૨ એ કવિ પ્રથમ પદના રાજ હન્રસાલના દરબારમાં ૭ માસપસંદ હતા, અને ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં મહારાજની આશ્રયમાં આવ્યો એવું 'મળેવિહાસસંગ્રહ' નામક મરાઠી માસિક પુસ્તકમાં લખ્યું છે

૩ એ કાવ્ય "કાવ્યેતિહાસસંગ્રહ" નામક મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતા માસિક અનુમાં પ્રકટ થયું છે રાજ્યાભિષેક પછી એક વર્ષે કાવ્યશ્રવણવાચી હતો કવિએ કાવ્યમાં અહંકારોત્તર વર્ણન કર્યું છે, અને ઉદાહરણ માટે એ પદો રચ્યા છે તેમાં તેણે શિવાજીમહારાજનું વર્ણન કર્યું છે.

આવ્યાના સમાચાર સાલળી, ઔરગઝેબ બાદશાહે તેમને પોતાની મુલાકાતે બોલાવવાની ધમ્મી મિતામણિ કવિને જાણવી બાદશાહની ધમ્મી કવિએ પોતાના બધુ બૂધણ કવિને નિવેદન કરી ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે—“ બાદશાહ મારા સ્વામી શિવાજીમહારાજના શત્રુ છે, મારે સામ્રાટ તેમના દર્શન કરવા જવું ? કારણ કે મારા મુખમાથી શિવાજીમહારાજના પ્રતાપ સવાય અન્ય કાવ્યો ગવાશે નહિ અને તેમ થવાથી બાદશાહને માત્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે ” મિતામણિ કવિએ પોતાના બધુને અભાગ્રહ કર્યાથી તેઓ બાદશાહના દરબારમા જવા કબૂલ થયા, પરંતુ કવિએ શરત કરી કે—“ મને દરબારમા કવિના ગાવાનું કહેવામા આવશે તો હું ફક્ત શિવાજીમહારાજના પ્રતાપનુંજ વર્ણન ગાઈશ એ શરત બાદશાહને કબૂલ હોય તો હું દરબારમા આવીશ ” મિતામણિ કવિએ બાદશાહને પોતાના બધુની શરત નિવેદન કરતા તેમણે તે શરત કબૂલ કરી બૂધણ કવિ દરબારમા ગયા બાદશાહે તેમને કંઈ વર્ણન કરવાનું કહ્યું કવિએ કહ્યું કે—

“આપ નામદાર હાથ ધોઈ સ્વચ્છ કરો, કારણ કે મારો બધુ શૃંગારસપૂર્ણ કવિતા કરી આપનું મન રીઝવે છે તે સમયે આપ વારંવાર દાઢી ઉપર હાથ ફેરવો છો; પણ હું વીરસપૂર્ણ કવિતા કહીશ તે સમયે આપ વારંવાર મૂંઝા ઉપર હાથ ફેરવશો ” એ સાંભળી બાદશાહે કહ્યું—“ તમારૂં કાવ્ય સાંભળી મારો હાથ મૂંઝા ઉપર જશે નહિ તો તમારો શિરચ્છેદ કરાવીશ ” એમ કહી કવિરાજને કાવ્ય સંભળાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી કવિએ શિવાજીમહારાજના પ્રબળ પ્રતાપનું વર્ણન કરવા માંડ્યું કાવ્યો સાંભળી બાદશાહે કવિને કહ્યું કે—“ હું સાર્વભામ બાદશાહ છું. બીજા રાજા અમને ખડ્ગી આપે છે તે સખધી વર્ણન કરો ” કવિએ કાવ્યમા સર્વ રાજાને વૃક્ષની અને ઔરગઝેબ બાદશાહને ભ્રમરની ઉપમા આપી અને બાદશાહ સર્વ વૃક્ષોના પુષ્પોમાથી મધુસેવન કરે છે એવું વર્ણન કર્યું એ વર્ણનમા તેમણે શિવાજીમહારાજને ચંપકવૃક્ષની ઉપમા આપી એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે—“ જેમ ભ્રમર ચંપકપુષ્પને સ્પર્શ કરતો નથી તેમ પ્રબળ પ્રતાપી ઔરગઝેબ બાદશાહ માત્ર શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરી શકતા નથી ” એવો ભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો ત્યારપછી બાદશાહે કહ્યું કે, મને હાથ ધોઈ સ્વચ્છ કરવાનું કહ્યું છે તેનું કેમ ? તે સમયે કવિએ બીજા છ કાવ્યો સંભળાવ્યા તેમા કેટલુંક એવું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન હતું કે છઠ્ઠું કાવ્ય ગવાતા કવિના હોકારાની સાથેજ બાદશાહને સપૂર્ણ આવેશ ચઢ્યો અને અકસ્માત્ મૂંઝા તાલ દીધો એટલે કવિએ પોતાનું કવન બંધ કર્યું કવિનું ચાતુર્ય અને કાવ્યશક્તિ જોઈ બાદશાહ અતિશય ખુશી થયા અને તેમનું ચર્ચાસિત સન્માન કરી સારી બક્ષિસ આપી બાદશાહના દરબારમા શિવાજીમહારાજનો વકીલ રહેતો હતો તેણે સર્વ હકીકત મહારાજને લખી મોકલી. એ વાચી મહારાજને પરમ સંતોષ થયો અને કવિને સત્વર મોકલી દેવા વકીલને પત્ર લખ્યો પત્ર મળતાજ બૂધણ કવિ પુનઃ શિવાજીમહારાજ પાસે જઈ રહ્યા હતા, એવું કહેવામા આવે છે

પ્રકરણ ૨૫ મું-મોગલ અને વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ કલહ

મોગલબાદશાહના સુબેદાર ખાનજહાન સાથે શિવાજીમહારાજે સલાહ કરી તેની મારફતેજી ઔરંગઝેબ બાદશાહને એક અરજી મોકલી શિવાજીમહારાજે તેમને ઘીના કુપ્પામાં હાથ મૂકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને મોગલસૈન્ય તેમના વિરુદ્ધ કષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એવી ગોઠવણ કરી હતી, એ સળધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ સલાહ બહુ દિવસ ટકી નહિ મહારાજે મોટા ઠાઠમાઠથી પોતાનો અભિપ્રેક્ષ કરી ચિરવાચ્છિત હિંદુ બાદશાહીની પુનઃ સ્થાપના કર્યાના સમાચાર સાંભળનાજી બાદશાહને મહારાજ ઉપર અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો પોતાનો ફક્ષિણનો સુબો મહારાજ સાથે મળી ગયાનો બાદશાહને વહેમ આવ્યો અને તે શાત બેઠી રહ્યો હોવાથી તેને તેમણે સખ કપકો આપ્યો આ વખતે ખાન પેડગામમાં પોતાની જાવણીમાં મોજ કરતો હતો રાત્ર્યાભિપ્રેક્ષ પૂરો થતાજી બીજા માસમાં તેની જાવણી લૂટવાનો મહારાજે નિર્ણય કર્યો અને બે હજાર ઘોડેસ્વારા મોકલીને તે તરફના મોગલોના પ્રાત લૂટવાની યોજના કરી, એટલે ખાન એ લોકોને હાકી કાઢવાને માટે પોતાનું સૈન્ય લઇને ગયો મહારાજની ઘોડેસ્વારસેના ખાનને છેતરીને ઘણેજ દૂર લઇ ગઇ એટલે મહારાજે સાતહજારનું સૈન્ય લઇ ખાનની જાવણીપર અકસ્માત હલ્લો કરી તેના લોકોનો પરાજય કર્યો અને જાવણી યથેષ્ટ લૂટી આ લૂટમાં તેમને એક કરોડ રૂપિયા અને બીજી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઇ બાદશાહને બેટ કરવાને માટે ખાને ઉચી જાતના બસો ઘોડા એકઠા કર્યા હતા, તે ઘોડા પણ મહારાજને હાથ આવ્યા. મોગલસેનાના તથુઓને બાળી નાખવામાં આવ્યા એ પરથી દિલ્લેખાને સૈન્ય સહિત મહારાજના પ્રાતમાં પ્રવેશ કરી તેમની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું મહારાજે તેનાપર મોરોપતને ચઢાઇ લઇ મોકલ્યો તેમણે ખાન સાથે સામે મોઢે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ નહિ કરતા મોગલોના પ્રાતમાં પ્રવેશ કરી તેમના થાણા સર કરવા માંભા. મોગલોએ જીતી લીધેલા ઔષધ અને પટ્ટાના થાણા પતે પુનઃ તાબે કરી લીધા. એ સમયે પતે શિવનેરીના કિલ્લા પાછો મેળવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં કાવ્યો નહિ મોરોપત એ સ્થળે ગુલામો હતો, તે સમયે હમીરરાવ સેનાપતિ

સુરત નજીકના કિનારા ઉપર થઇને ઉપલા પ્રદેશ તરફ ગયો તેણે પોતાના લશ્કરની અનેક ટુકડીઓ ખતાવી ચારે દિશામાં મોકલી દીધી તેઓએ તે તરફના મોગલોના તાબાના પ્રાત લૂટી પાયમાલ કરી નાખ્યા મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ નર્મદા નદી ઓળંગી બહુ પ્રાતમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓએ એ પ્રાતની પ્રજા ઉપર જબરદસ્ત ખડણી બેસાડી મરાઠા લશ્કરે એવું તોફાન મચાવ્યાથી દિલ્લેરખાને પોતાની સુબેદારી નીચેના પ્રદેશનો મજબૂત બંદોબસ્ત રાખવા માટે મહારાજના પ્રદેશમાંથી પોતાનું લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું.

દિલ્લેરખાન પાછો ફર્યાથી મોરોપતે દશહજાર સૈનિકસહિત કલ્યાણ નજીક આવણી નાખી અને વસંધના ફિરગીઓ પાસે પોતાનો વઝીલ મોકલી તેમના તાબાના સંધના પ્રાતની ઉપજનો ચોથો હીસ્સો માગ્યો મહારાજે ફિરગીઓ પાસે અગાઉ ચોથા ભાગની માગણી કરી હોય એમ જણાય છે ફિરગીઓએ અગાઉ તહનાયુ કરી મહારાજને પ્રતિવર્ષે તોપ, દારૂગોળા વગેરે પૂર પાડવાનું કબજા કર્યું હતું અને શરત પ્રમાણે તેઓ વર્તતા પણ હતા સાત્રત સમયે તેમના પ્રાતમાંથી ચોથ-ભાગનો હજી માગવાનું કારણ એ હતું કે, પોતાના પ્રાતના ધણા હિંદુ કુટુંબોપર ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવા માટે તેમણે જીલમ ચૂગરવા માડ્યો હતો અને જેઓ તે ધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર થયા નહોતા તેમને નેઓ લપ્ક રીતે સતાવતા હતા ફિરગીઓના એ જીલમની વાત સાંભળતા મહારાજના અતઃકરણમાં અત્યંત દુઃખ થવાથી તેમના પ્રાત ઉપર ચોથ-ભાગની ખડણી નાખવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો મોરોપતે મોકલેલા વઝીલને ફિરગીઓએ ધણુ કરીને ના પાડી નહોતી; કારણ કે તેઓએ મોરોપત સાથે યુદ્ધ કર્યાનું કોઇ પણ સ્થળે જણાતું નથી શીરગીઓએ કોઇ પણ રીતે મોરોપત સાથે નિકાલ કરી તેમના સપાટામાંથી મુક્ત થવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોવી જોઇએ મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવાનું તેમનામાં બિલકુલ સામર્થ્ય નહોતું મોરોપતે પણ તેમના પ્રાતમાં ઉપદ્રવ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી.

સાજી બેટ આગળ મોરોપતની આવણી પડી હતી તે ત્યાં ધણા દિવસ સુધી રહ્યો હતો, તેથી સીદીને તેની ધણી બીક લાગી વળી મહારાજના ધણા સૈનિકો કિનારા ઉપરથી નીચે ઉતરવાના તેને સમાચાર મળ્યા હતા એ સમયે સીદીના વહાણો મુબરક બદર નજીક હતા મરાઠાઓ તે વહાણને આગ લગાડતા પાછા હઠશે નહિ, એવી સીદીને બીક લાગે એ પણ સ્વાભાવિક હતું, તેથી સીદીએ પોતાના વહાણો ત્યાંથી સત્તર વેગળા ખસેડી લીધા મોરોપત સૈન્યસહિત કિનારે ઉતરી કલ્યાણ આગળ આવણી નાખી પશ્ચાના સમાચાર સુરત પહોંચતાજ લાની પ્રજા ગભરાઈ ગઈ સેનાપતિ હબીરરાવે બહુ સુધી જઈ પહોંચી તે તરફના પ્રદેશમાં તોફાન મચાવ્યું હતું, તેથી પોતાના શહેર ઉપર એ દિશામાંથી હુમલો આવતા પ્રજાની હુદ્દેશા થવાની પ્રજાજનોને ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

એ પ્રધાન એ પ્રાંતમાં લૂટફાટ કરતા હતા તે સમયે શિવાજીમહારાજ સ્વસ્થ બેઠા નહોતા કિનારા ઉપરથી ઉતરતું સર્વ લશ્કર મોરોપતની આવણીમાં એકઠું થતું હતું એ પ્રયત્ન લશ્કર એકજ સ્થળે ભેગું થવાનું કારણ ધણા દિવસ સુધી

કોઈની કલ્પનામાં આવ્યું નહિ મોરોપત પાસે પચ્ચીશહજર સૈનિક એકઠા થયા પછી તેમની છાવણીનો બદોબસ્ત તપાસવાને બહાને શિવાજીમહારાજ રાયગદથી નીકળી કાકણમાં આવ્યા એટલી બધી ઉતાવળથી જવાનો મહારાજનો હેતુ કોઈ બાણી શક્ય નહિ એ સમયે જીજરમાં મોગલોનું મોટું શાણું હોવાથી ત્યાં મોગલોના આશરે ચાળીસહજર સિપાઈઓ એકઠા થયા હતા તેઓ મહારાજના પ્રાતમાં પ્રવેશી યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં હતા મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા હતા તેથી તેમણે શત્રુને જાણુવા નહિ દેતા વિશાળ લશ્કર ભેગું કર્યું હતું મહારાજ સ્વતઃ પ્રયત્ન સૈન્ય લઈને વેગપૂર્વક જીજર તરફ ગયા અને મોગલોના મોટા લશ્કર ઉપર અકસ્માત હુમલો કર્યો ઉભય પક્ષ વચ્ચે ધનધોર યુદ્ધ જમ્યું તેમાં મોગલ લશ્કરનો પરાજય થયો અને તેઓ આસપાસ નાસી છૂટ્યા એ યુદ્ધમાં મહારાજ કરતા મોગલોને દશગણુ નુકશાન થયું શત્રુનું સૈન્ય ચારે દિશામાં નાસતું હતું મહારાજના લશ્કરની ટુકડીઓએ તેમની પૂઠ પકડી તેમાં શત્રુના ધણી ઘોડા અને પુષ્કળ યુદ્ધાપયોગી સામાન મહારાજને પ્રાપ્ત થયો શત્રુના નાસી જતા સૈન્યની પૂઠે પડેલા મહારાજના સૈન્યે તેમને ધણે વેગે સુધી નસાડી મૂક્યા માર્ગમાં આવતા મોગલોના પ્રદેશ તેમણે લૂટી ઉજાડ કર્યા મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ તો શત્રુના સૈન્યને બ્રહ્મપુરીપર્યંત નસાડી મૂક્યું અને ત્યાંના સર્વ બજારો લૂટી પુષ્કળ માલ લઈ આવ્યા એજ પ્રમાણે સુરત સહેરમાં માલ જવાના માર્ગમાં મહારાજના સૈનિકો ઉભા રહ્યા અને હાથમાં આવ્યો તેટલો માલ તેઓ લૂટી લાવ્યા

મહારાજે જીજરનું શાણું કબજે લેવાને નિબધ કરી તે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો અને તે પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો તેમ છતાં કિલ્લો કેમ કયો તેમના તાબામાં આવ્યો નહિ મહારાજના બે સરવીર પુરખોએ કિલ્લાપર ચઢી તેના દરવાજા ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ કિલ્લાપરના સિપાઈઓએ તેમને ઉપર ચઢતા જોઈ તેમના તરફ મોટી શિલાઓ ફેંકવાથી તેઓનો નાશ થયો મોટી શિલાઓ નીચે ફેંકી મરાઠા લશ્કરનો નાશ કરવાની યુક્તિમાં ફાવવાથી તેઓએ કિલ્લા ઉપરથી મોટી મોટી શિલાઓ ફેંકી મરાઠા લશ્કરનો નાશ કરવા માડ્યો પોતાનો નાશ થતો જોઇ મરાઠા લશ્કરને હિમત રહી નહિ, તેથી તેઓ નાસવા લાગ્યા મરાઠા લશ્કરને નાસતું જોઈ મોગલ લશ્કર તેમની પૂઠે પડ્યું, પરંતુ તેમ ચવાથી મોગલ લશ્કરનો ઉલટો ઇચ્છાધાણુ નીકળી ગયો, કારણ કે શત્રુઓની આગળ નાસવાની મરાઠા લશ્કરની યોજના ધણી વિલક્ષણ હતી તેઓ નાસીને ધણે વેગે જતા પછી પુનઃ એકત્ર થઈ શત્રુ સામે ધસી જતા શત્રુઓ એ સમયે પણ પ્રબળ હોય અને પુનઃ પણ પોતાનો પરાજય થાય, તો મરાઠાઓ નાસી જતા અને વળી પાછા એકત્ર થઈ શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડતા મરાઠા લશ્કરની એવી યુક્તિને લીધે તેની પૂઠે પડી પરાજય પમાડવાની ઇચ્છા રાખનાર લશ્કરનોજ ઉલટો પરાજય થતો એજ યુક્તિથી આ સમયે મોગલોના પુષ્કળ લશ્કરનો નાશ થયો, પરંતુ જીજરને પુનઃ ઘેરો નાખવામાં લાલ નહિ જણાવાથી મહારાજ પોતાના લશ્કરસહિત રાયગદ ગયા.

ફૌઝના સુબેદાર મહારાજને જીવનર તરફ યુધ્ધાયકા બાણી નેમની સાથે કરેલા તહનામાનો ભાગ કરી, પુન વિજયપુરસરકારની તાબેદારી સ્વીકારી હતી અને મહારાજના તટપ્રદેશના થાણામાં ત્રાસ વર્તાવવા માણ્યો હતો. રાયગઢપર જતાં જ મહારાજને એ સમાચાર મળ્યાથી તેમણે તેનો પરાજય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કિલ્લાપર સ્વારી કરવા વિશાળ સૈન્ય તૈયાર કર્યું. સ્વારીમાં મહારાજ પોતે પણ ગયા હતા. આ સ્વારીમાં પદ્મ હજાર ઘોડેસ્વારો, ચૌદ હજાર પાયદળ અને બીજા દસહજાર માણસો હતા. ગંગાપુરમાં ત્રણ દિવસ કામ કરીને ચાળીસ વહાણો તૈયાર કરાવ્યા અને તેમને બેગલુરના બદમાશ જઈને ગઢવાનું કહ્યું તેમજ પોતે ત્યાં કુડાળા તરફ જઈ, ફોડ પહોંચ્યા અને કિલ્લાને મજબૂત રીતે ઘેરે નાખ્યો. કિલ્લે અતિશય મજબૂત હતો અને અદરના સૈનિકો ઘણી હિમનથી લડ્યા. કિલ્લો કેમ કેમ તાબામાં આવતો નહોતો, એટલે મહારાજે કિલ્લા તરફ જતી અન્નસામગ્રી અટકાવીને અદરના માણસોને ભૂખે મારી કિલ્લો તાબે કરવાનો ઇરાદો કર્યો. કિલ્લાના સુબેદાર મહમ્મદખાન પામે માત્ર ચાર મહિના સાથે એટલીજ સામગ્રી હતી. વિજયપુરમરડાં તરફથી મદદ મળવાની તેને સુદશે આશા ન હતી. પોઢુમીજ લોકો તરફથી પણ મદદ મળે એમ હતું નહિ, કારણ કે મહારાજ સાથે ઉઘાડે વિરોધ કરીને પોતાના ગોવા ખાતનું રક્ષણ કરવાની તેમનામાં તાકાત હતી નહિ. ત્યાંના સુબેદાર કસ્તમજમાન પણ દબ્ય અને માણસની તમીને વીધે કંઈ મદદ કરી શકે એમ હતું નહિ. મિરજમાં આ વખતે બહિસોલખાન પોતાના પદરહજાર સૈનિકો લઈ પડેલો હતો, તેના મનમાં કિલ્લેદારને મદદ કરવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેના માર્ગમાં મહારાજે ઝાડ વગેરે કાપીને કોટ ઉભો કરી તે પર પોતાના માણસો મૂકી દીધા. એ મુસ્કેલીમાંથી પાર પડતું અશક્ય લાગવાથી બહિસોલખાન ફૌઝના કિલ્લેદારને મદદ ન કરતા પોતાના મથાનમાં જ બેસી રહ્યો, તેથી દરબારના લોકો તેનું પર એવો આરોપ મૂકવા લાગ્યા કે તેણે શિવાજી મહારાજ પાસેથી લાચ લીધી છે. મહમ્મદખાનને આમ ચાર બાબુથી નિરાશા મળી છતાં પણ ઘણીજ શ્રવણીરતાઈ તેણે પુષ્કળ દિવસો સુધી ઘેરો ટકાવી રાખ્યો. મહારાજે પણ ઘણીજ કાળજીથી ઘેરાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. બહારનો કોટ હમ્મગત કરીને તેની તળેની ખાદ પૂરી દીધી અને પાચણે સીડીઓ તથા અર્ધો અર્ધો શેર સોનાની પાચણે કઠીઓ તૈયાર કરી અને પોતાના માણસોને કહ્યું કે, જે કોઈ સીડી લગાવે તો કિલ્લાપર ચઢી જશે તેને આ કઠી ઇનામ આપવામાં આવશે. આ ટકાઈમાં મહારાજના પુષ્કળ માણસો મરાયા. પછી મહારાજે કિલ્લાને મોટી મોટી સુરંગ લગાડી આથી કિલ્લામાં બહાર પડ્યું અને કિલ્લાપરના ઘણા માણસો સુરંગ કૂટવાથી મરણ પામ્યા. એ રીતે કિલ્લા પરના માણસોનો પરાલવ થયો અને કિલ્લો મહારાજને હાથ આવ્યો. કિલ્લામાંના માણસોમાંથી માત્ર મહમ્મદખાન અને બીજા પાચ માણસોજ બચવા પામ્યા. આ પાચ માણસો પણ એજ કારણથી બચી શક્યા કે તે બાબુના વિજયપુરસરકારના સર્વ કિલ્લાઓ અને ખાતો મહારાજને તાબે કરવાનું મહમ્મદખાને વચન આપ્યું અને તે બાબુના સર્વ કિલ્લાઓ મહારાજને સ્વાધીન કરી દેવાના પત્રો લખ્યા,

પણ તે તેમણે ગણકાર્યું નહિ આથી મહારાજે મહમદખાનને કેદમાં રાખ્યો. અકાલાના ફોજદાર ઇનામતખાને મહમદખાનનો સર્વ પ્રદેશ પોતાને તામે કર્યો અને તેમના કિલ્લાઓપર પોતાના માણસો મૂક્યા, પરંતુ મહારાજ સામે તે ટકી નહિ શકવાથી તેણે થોડાક પૈસા લઈને તે કિલ્લાઓ તેમજ તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ મહારાજને સ્વાધીન કરી દીધો. પછી મહારાજે અકાલા, શિવેશ્વર અને કાદા શહેરો પોતાને તામે કર્યા અને દક્ષિણમાં ગાવતી નદીપર્યંતનો વિઘ્નપુરસરકારનો સમગ્રો પ્રદેશ પોતાને સ્વાધીન કર્યો.

ચંદાઈમાં મહારાજના લશ્કરમાંના ઈશ્વાહીમ નામક એક શરવીર સરદારે અતિશય પરાક્રમ બતાવ્યાથી મહારાજે તેની પ્રશંસા કરી તેને સાંર ઇનામ આપ્યું અને તેનેજ કિલ્લાનો હવાલદાર નિમ્નો કિલ્લાની હવાલદારી એક મુસલમાનને આપવાનો આ પહેલોજ બનાવ હતો. મરાઠા સિવાય કોઈને કિલ્લાની હવાલદારી આપવાનો મહારાજનો રિવાજ નહોતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે, મુસલમાનસરદારના પ્રમાણિક-પણસબધી મહારાજની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી, નહિ તો સગદર ઉપરના કિલ્લાપર તેને હવાલદાર નિમવાનું મહારાજ સાહસ કરત નહિ.

કેડના કિલ્લાપર થાણુ ખેસાઆ પછી મહારાજે આસપાસનો પ્રાંત કબ્જે કર્યો અને તેને પોતાના તાબામાં રાખવા માટે ત્યાં બીમગઢ અને પારગઢ નામક બે નવીન કિલ્લા બંધાવ્યા ત્યાર પછી મહારાજે સુદ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ત્યાંના ધણા કિલ્લા કબ્જે કર્યા. કારવારના કિલ્લાપરનો હવાલદાર સામેોપચારપૂર્વક મહારાજને તે કિલ્લો સોંપતો નહોતો, તેથી મહારાજે પોતાના લશ્કરને તે શહેરમાં આગ લગાડવાની આજ્ઞા આપી શહેરમાં અગ્નિ વ્યાપારીઓ નિવાસ કરતા હતા, તેમની સાથે મહારાજે સારી વર્તણૂક ચલાવી હતી તેમની વખારોને ઉપદ્રવ કરવામાં આવ્યો નહોતો. એ સમયે કોકણ અને કાનડા પ્રાંતની ઉત્તર સીમાપર્યંતનો સમગ્રો પ્રદેશ મહારાજે કબ્જે કર્યો હતો. બેદર પ્રાંતમાં એક સ્ત્રી રાજ્ય ચલાવતી હોવાથી એ પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવાનું મહારાજને યોગ્ય લાગ્યું નહિ એ પ્રાંતની રાણીએ તેમને ધણું નજરાણું ભેટ મોકલી વિનંતિ કરી કે - 'મારા કેટલાક કાર્મલારી અને સગાઓ મારા વિરુદ્ધ થયા છે, તેઓનો પરાજય કરવા માટે આપે મને મદદ કરવી.' મહારાજે સંતોષપૂર્વક માન આપી તેની વિનંતિ સ્વીકારી અને પોતાનું થોડું લશ્કર રાણીની મદદે મોકલી તેનું સકટ નિવારણ કર્યું.

મહારાજને ફોડ પ્રાંત તરફ ચંદાઈમાં ગયેલા જાણી ફલટણના નિબાળકર અને મલ્લવહીના ઘાટએ નામક વિઘ્નપુરસરકારના બે જગીરદારોએ પન્હાળા અને તાતોરાના કિલ્લા અને મધ્યરચના સર્વ થાણા મહારાજના અમલદારો પાસેથી કબ્જે કર્યા તથા ત્યાંથી તેમના લશ્કરને હાકી કાઢ્યું બન્ને કિલ્લાની આસપાસનો સર્વ પ્રદેશ તેઓએ કબ્જે કરી વિઘ્નપુરસરકારને સોંપી દીધો, પરંતુ દક્ષિણની ચંદાઈમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી મહારાજ કિનારા ઉપરના પ્રદેશમાં આવતાજ તેમણે પોતાના થાણા અને

૧ આ સ્ત્રી વિધવા હતી અને પોતાનો પુત્ર નાનો હોવાથી તેના વતી રાજ્યકારવાર ચલાવતી હતી.

પ્રાત પુન કબજે કરી લીધા, તેમજ બવિંધ્યમા એ કિલ્લા અને પ્રાત પુન વિજયપુરસરકારના જગીરદારોના હાથમા એકાએક જાય નહિ તે માટે તાતોરા અને પન્હાણાના કિલ્લાની વચ્ચમા મહારાજે હારખધ ખીજ કિલ્લા બધાવ્યા એ કિલ્લાના નામ વર્ધનગઢ, ભૂપણુગઢ અને સદાશિવગઢ વગેરે પાડ્યા હતા નવીન બાધેલા કિલ્લા ધણુ મજબૂત નહોતા, પરંતુ તેને લીધે આસપાસના પ્રદેશનુ રક્ષણ થતુ હતુ

મહારાજે જ્યારે ફાડના કિલ્લાને ધેરેા ધાલ્યો ત્યારે મોગલો પોતાના પ્રાતમા કશો ઉપદ્રવ કરે નહિ, તે માટે મહારાજે તેમની સાથે તહની વાતો ચલાવી હતી એવુ કહેવાય છે તેમાની મુખ્ય કલમ એવી હતી કે - 'મહારાજે જૌર ગઝેબને સત્તર કિલ્લા આપવા અને મોગલસુમેદારને મદદ કરવા માટે સુભાજીને કેટલાક માણસો સાથે જૌર ગામદ મોકલવો 'જૌર ગઝેબને આ તહ કરવાનુ ફીક લાગવાથી ફરમાન મોકલીને તહ કમ્બલ કયો અને શિવાજીમહારાજના પૂર્વ અપરાધો ક્ષમા કયો છે, એવુ તેમા જણાવ્યુ આથી બહાદુરખાને મહારાજને સદેશો કહાવ્યો કે બાદશાહના આ ફરમાનને માન આપીને સત્તર કિલ્લા અમારે સ્વાધીન કરી દો, પરંતુ એટલા સમયમા તો મહારાજ ફાડના ઘેરામાથી મોકળા થયા હતા એટલે તેમણે ખાનના માણસ જોડે એવો સદેશો કહેવડાવ્યો કે - " તમે તે અમને એવી કયી મુસ્કેલીમા લાવી નાખ્યા છે કે જ્યેા તમારી સાથે અમારે તહ કરવો પડે ? " આ જવાબથી બહાદુરખાનને ધણુજ આશ્ચર્ય થયુ અને શિવાજીમહારાજે જોટા પ્રપચ રચીને તેને ફ્રસાવ્યો ને બદલ તેને જોડુ લાગ્યુ આથી તેના બદલો લેવાને માટે વિજયપુરસરકારના વજીર જોડે તેણે મસલત ચલાવી મહારાજપર એક સાથે હુમલો કરવાનુ નક્કી કર્યુ જૌર ગઝેબને પણ આ વાત પસંદ પડી અને આ મદદ કરવા માટે વિજયપુરસરકારની એક વરસની ખડણી માફ કરવાનુ તેણે વચન આપ્યુ, પરંતુ એટલામાજ વિજયપુરદારમા ઉચ્ચલપાચલ થવાથી ખવાસખાનના હાથમાથી સર્વ મત્તા જતી રહી અને મોગલોનો એ ઉદ્દેશ અસિદ્ધ રહ્યો

હખીરરાવ સેનાપતિ ગુજરાતમા સર્વત્ર એકસરખુ તોફાન મચાવી રહ્યો હતો. તે મોગલોના પ્રાતમા યથેષ્ટ લૂટફાટ કરીને સ્વદેશ આવવા નીકળ્યો હતો દિલ્લેરખાન તેની હિલચાલપર સપૂર્ણ લક્ષ રાખતો હતો હખીરરાવને લૂટફાટના માલસહિત પોતાની હદ પસાર કરી જતો જોઇ ખાન તેની પૂઠે પડ્યો તેમ જતા તેના હાથમાથી છૂટી જઇ મહારાજનો એ મહાપ્રતાપી સેનાપતિ લૂટના માલસહિત રાયગઢ જઇ પહોંચ્યો અને દિલ્લેરખાનને ડાળા બેચતો રહેવા દીધો ચોમાસુ વીતતાજ હખીરરાવે પુન મોગલોના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરી તેમની પામમાથી કરી છતા કોઇ પણ મોગલસરદારે તેને અડચણુ કરી નહિ, કારણુ કે એ સમયે મોગલ અને વિજયપુરસરકાર વચ્ચે કઈ કારણસર યુદ્ધ નામ્યુ હોવાથી દિલ્લેરખાન વગેરે સરદારો તેમા યુથાર્થ રચ્યા હતા, તેથી હખીરરાવને સારો લાજ મળ્યો હતો.

એ સમયે ખવાસખાન વિજયપુરસરકારના કાર્યભાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. તેમણે મોગલોનો સખ ત્રાસ જોઇ ખાનજહાન સાથે સધિ કરી તેમા ફરાગ્યુ હતુ કે, વિજયપુરસરકારે પોતાને મોગલબાદશાહના માડલિક સમજી વર્તવુ અને બાજન-

રાજાની ભગિની શાહનદી ઔર મહેળના એક પુત્ર સાથે પરણાવવી, પરંતુ એ તહનામુ દરબારના અન્ય સરદારોને પસંદ નહિ આવવાથી તેમણે ખવાસખાનનું ખૂન કરાવ્યું અબ્દુલકરીમ સરદારમહાજનો પ્રમુખ હતા તેણે સર્વ રાજ્યકાર્યભાર પોતાના હાથમા લઈ મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી બહાદુરખાન પોતાના સૈન્યસહિત વિંઝપુર ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો ઉભય પક્ષ વચ્ચે સખ ઝપાઝપી થઈ, તેમા વિંઝપુરસરકારને વિજય મળ્યો મોગલસૈન્યનો પરાજય થવાનો રગ જોઈ દિલ્લેખાને અધવચ્છીજ લડાઈ બધા પાડી ઉભય પક્ષ વચ્ચે તહનામુ થયું-સલાહ થઈ.

મોગલોએ વિંઝપુરસરકારપર ચઢાઈ કરી ત્યારે એ નવા વજીરે ગેવળકેડાના દિવાન માદણજીની મધ્યસ્થીથી શિવાજીમહારાજ સાથે તહ કર્યો એમા એણે દરબારુ કે, વિંઝપુરસરકારે મહારાજને ત્રણ લાખ હોન આપવા મોગલોના ઉપસર્ગમાથી બચાવ કરવા માટે દર વર્ષ એક લાખ હોન આપવા પૂર્વમા કૃષ્ણા નદી પાસેનો પશ્ચિમ તરફનો સવળો મુલક મહારાજના તાબામા ગયો છે તે તેમની પાસે રાખવો. તેમા કાઠ્ઠાપુર પ્રાંતનો પણ સમાવેશ કરવો, પરંતુ આ તહ વધારે દિવસ ટક્યો નહિ અને તે ન ટકવા બદલ મહારાજને પણ કશી ચિંતા થઈ નહિ, કાગળ કે તે વખતે વિંઝપુરદરબારમા અધેર જામ્યું હતું અને કોઈ પણ માણસના હાથમા કાયમની સત્તા રહે એ અશક્ય હતું.

તતપ્રદેશ નીચે કોંકણના ધણા પ્રાંતો ઉપર મહારાજની સત્તા ચ્ચપાઈ હતી સીદીના અને મોગલોના વહાણ અને સૈન્ય તેમને વાગવાર ત્રાસ આપતા હતા; પરંતુ એ પ્રાંતો તેમના તાબામાથી કબજે લેવાની તેઓમા શકિત નહોતી વિશેષતઃ મોગલ અને કિંગીઓની સરહદ નજીકના કસ્ટાણ અને કુર્ધા પ્રાંત મહારાજના તાબામા હતા તેપર મોગલોની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી એ પ્રાંતો કબજે કરવાનો વિચાર કરી ખાનજહાન કોંકણમા ઉતરી તોફાન કરવા લાગ્યો હતો, પરંતુ તેના ત્રાસ બધ પાડવા મહારાજે સરળ યુક્ત ગોધી કહાડી ખાનજહાનને દશહજાર હોન આપી પાછો કાઢ્યો ખાનને એ બહાનુ મળતાજ પોતાની કોંકણની ચઢાઈ રદ કરી પાછો કિનારાના પ્રદેશપર ગયો, પરંતુ સીદી કંઈ નિરર્થક એસી રહી નહોતો તેણે પોતાના લશ્કરી વહાણો તૈયાર કરી મહારાજના તાબાના કોંકણ કિનારાપરના જામોમા ત્રાસ આપવાનો તકકો વડે કર્યો હતો તેણે વેગુર્લામા જઈ ત્યાની પ્રજામા લૂટફાટ ચલાવી તેમના ધરબાર બાળી મરવા માથા હતા એ સમયે એ શહેરમા ડચ લોકોની એક વખાર હતી તેમના પર સીદીએ હુમલો કરવાથી ડચ લોકોએ તેની સાથે વિશેષ સૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી પોતાનો બચાવ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે વિજયદુગ અને રાજપુર આગળ મહારાજના લશ્કરી વહાણો તૈયાર હતા તે ગીદીની પૃઠે નીકળ્યા, પરંતુ તે તેમને પકડી શક્યા નહિ અને મરાઠાના સ્પ્રમુદ્રિક સન્યે સીદીના મામુદ્રિક જાજિરા કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો તે સમયે સીદી પોતાના કિલ્લાના રક્ષણ માટે આવતાજ ઉભય સૈન્ય વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું યુદ્ધમા મરાઠા સન્યે વિજય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી તેઓ ઘેરા ઉઠાવી આપ્યા ગયા.

મોગલસુબેદારને ડોકલુ પ્રાતમાથી હાકી કાઢ્યા પછી મહારાજે વિચાર કર્યો કે, 'ફિરગીઓપર સખ કરપ રાખવા માટે સાષ્ટી પ્રાતમા આપણુ થાણુ નથી. ત્યા થાણુ બાધવાથી તેમનાપર અને તે તરફના બીજા શત્રુઓની હિલચાલપર તીવ્ર નજર રાખી શકાશે' એ ઇચ્છાથી તેમણે વસંધ નજીક સખેન નામક ફિરગીના તાબાના કિલ્લાની સામે એક નવો કિલ્લો બાધવાનું શરૂ કર્યું. ફિરગીઓએ તે કામ બંધ પાડવાની ધણી ખટપટ કરી, પરંતુ તેમા તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ કિલ્લાનું કામ મરાઠાઓએ સપાટાબંધ પૂરું કર્યું.

એ અરસામા મહારાજની પ્રકૃતિ બગડવાથી તેઓ સતારામા સાત આઠ મહિના પર્યંત ખટકી પડ્યા, તેથી સર્વત્ર અફવા ઉડી કે, 'શિવાજીમહારાજ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા હતા, તેમના પુત્ર સલાજીએ તેમને વિષ ખવડાવ્યો' તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે,' પરંતુ પૂર્વે ઘણી વખત એવી ખોટી ગયો ઉડેલી હોવાથી ઘણાખરા મનુષ્યોએ એ વહલી સત્ય માની નહિ પોતાના ત્રીશ બત્રીશ વર્ષના આયુષ્યમા મહારાજ આ વખતે પ્રથમજ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા હતા એમ જણાય છે, કારણ કે પૂર્વે તેમની પ્રકૃતિ બગડવાનો ઉલ્લેખ બીજે કોઈ સ્થળે જણાતો નથી આટલા બધા વર્ષ પર્યંત સતત પરિશ્રમ કરી અને અનેક યુદ્ધ પ્રસંગોમા જઈ સ્વરાજસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મહારાજને થોડો સમય વિશ્રાંતિ લેવાની આવશ્યકતા હતી, પણ તેમને વિશ્રાંતિ લેવાનો અવકાશ મળતો નહોતો, કારણ કે મહારાજપર પ્રબળ શત્રુઓની દ્રષ્ટિ હોવાથી વારંવાર તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહ્યા સિવાય તેઓને છૂટકોજ નહોતો અતિશય પરિશ્રમ કર્યાથી તેમની પ્રકૃતિ બગડી અને તેજ કારણથી તેમને ઘણા દિવસપર્યંત સતારામા નિવાસ કરવો પડ્યો હતો, પરંતુ વ્યાધિગ્રસ્ત અવસ્થામા પણ તેમણે એક ખોટી ચઢાઇ લઈ જવાનો વિચાર કર્યો અને પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાજ મહારાજ સ્વતંત્ર તે ચઢાઇ લઈ ગયા એ ચઢાઇ કલ્યાંટકની ચઢાઇને નામે ઇતિહાસમા વિખ્યાત છે તેનું વર્ણન આગલા પ્રકરણમા લખવામા આવશે.

સતારામા મહારાજ કલ્યાંટક ઉપર ચઢાઇ લઈ જવાનો વિચાર કરતા હતા તે સમયે મોરોપત પિંજળેએ દસ હજાર સૈનિકસાહત કલાણુ જઈ ત્યાથી તેણે કેટલાક સિપાઈ અને મજૂરો પારનેલના તૂટી પડતા કિલ્લા તરફ મોકલ્યા તેઓએ પારનેલનો કિલ્લો કબજે લઈ દુરસ્ત કરાવી તેને મજબૂત બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. કિલ્લો મહારાજે કબજે લેવાનું કારણ એ હતું કે, 'દમણના ફિરગીઓ ઉપર સખ દાબ બેસે અને સુરત જવાના રસ્તામા તે કિલ્લો હોવાથી મોગલોની તે તરફની હિલચાલ ઉપર પણ બરોબર દેખરેખ રાખી શકાય' ફિરગીઓએ મહારાજના એ કામમા કંઈ પણ અડચણ કરી નહિ કિલ્લો દુરસ્ત થયા પછી તેની મજબૂતીસંબંધી તપાસ કરવા પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાજ મહારાજ પહેલા તે કિલ્લાપર ગયા અને ત્યાથી આવ્યા પછી કલ્યાંટકની ચઢાઇ લઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨૬ મું—કર્ણાટકપર ચઢાઈ

મુંહારાબની પ્રકૃતિ બગડ્યાથી તેઓ સતારામાં નિવાસ કરતા હતા, તે સમયે વ્ય કોણ નહોતો. રાજાનો મુખ્ય કાર્યભારી રઘુનાથ નારાયણ હનમ તે તેમની મુલાકાતે આવ્યો. રઘુનાથપત એ શાહજીરાજના મુખ્ય કાર્યભારી નારો ત્રિમળ હનમ તેનો પુત્ર હતો. પિતાના મરણ પછી શાહજીરાજનો કાર્યભાર રઘુનાથપતના હાથમાં હતો. શાહજીરાજના મૃત્યુ પછી વ્ય કોણરાજ કર્ણાટકની જાગીરના માલિક થયા અને રઘુનાથપતના હાથમાંજ તેમનો સર્વ કાર્યભાર રહ્યો હતો, પરંતુ કેટલાક વર્ષ પછી વ્ય કોણરાજના અત કરણમાં સંધળો કાર્યભાર સ્વચ્છદિવડે ચલાવવાની અને કોઈ પણ કાર્યમાં પિતાના સમયના એ કાર્યભારીની સલાહ લેવાની ઇચ્છા થઈ નહિ, તેથી વ્ય કોણરાજએ કાર્યભાર પોતાના હાથમાં લીધો, રઘુનાથપતનું ચલણ રહ્યું નહિ. વ્ય કોણરાજ અધમ મનુષ્યોના સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા અને તેમનીજ સલાહ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. પગલે પગલે રઘુનાથપતનું માન ખડન કરવા લાગ્યા, તેથી ત્યાં રહી પોતાનું વજન યુગાવવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. શાહજીરાજએ મેળવેલી કીર્તિ જળવાઈ રહે એવું પણ તેને જણાયું નહિ. વળી વ્ય કોણરાજ પાસે રહેવા છતાં તેમની સપતિની સુવ્યવસ્થા નહિ રાખવાનું શિવાજીમહારાજ તરફથી કલક આરોપણ ન થાય તે માટે કાર્યભારમાંથી મુક્ત થઈ કોઈ તીર્થક્ષેત્રમાં જઈ સ્નાનસંધ્યામાં અવશેષ આયુષ્ય વ્યતીત કરવાની રઘુનાથપતની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તેમણે પુન વિચાર કર્યો કે, ‘આપણી હયાતીમાં આપણા સ્વામીની ધન-સપતિનો નાશ થતો જોવો એ યોગ્ય નહિ હમણા કાર્યભાર છોડી ચાલ્યા જવું ઇષ્ટજનક નથી. યનતેયને એમની સપતિનું રક્ષણ કરવું અને રાજાને સંદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અધમ સલાહકારોના ત્યાગ કરી મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ તે જોવું’ રઘુનાથપતે એવા અનેક વિચારો કર્યો પછી સ્વામીના રક્ષણ માટે તેમની પાસેજ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

રઘુનાથપતે એક દિવસ વ્ય કોણરાજને શિખામણ આપતા કહ્યું કે, ‘પ્રભો! અમે વશપર પરાથી આપની સેવા યજ્ઞવીએ છીએ આપનું હિત કરવું એયસ્કર જાણી અમે આપની સેવા કરીએ છીએ, તે આપને રચતું નથી. આપ અધમ મનુષ્યોના સહવાસમાં રહી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તો છો એ યોગ્ય નથી. આપના પિતાની કીર્તિ અને આપના બધું શિવાજીમહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપી જે દિગત-

આપી થયે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે સખધી વિચાર કરો. આપ પણ તેમની પેઠે પરાક્રમ કરી કાર્તિ મેળવો. એવી અમારી અત કરણપૂર્વક ઇચ્છા છે. અમારા જેવા આપની પાસે સેવક હોવા છતાં આપને હાથે વિશેષ પરાક્રમ નહિ થવાથી શિવાજીમહારાજ અમારાપર કલક ચઢાવશે. આપે અમને ઇચ્છાનુસાર સેવાકાર્ય સોંપવું જોઈએ અને અમારે તે કાર્ય જીવંતોડ શ્રમ કરીને પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ, એજ અમારે માટે ઉચિત છે. આપની પાસે ધણી નોકરો અને વિપુલ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેનો સદુપયોગ થતો નથી. અધમ મનુષ્યોના સહવાસમા રહી આપ ફક્ત દ્રવ્યનો વિનાશજ કરો છો. પિતા કરતા અધિક કાર્તિ મેળવવી એમાજ પિતૃગુણમા જન્માનુ સાર્થક છે. વિશ્વાસુ સેવક રઘુનાથપતે વ્યકાજીરાજને અનેક વાર શિખામણ દીધી હતી, તેમ છતાં તેઓ સુધર્મો નહિ તેની શિખામણ વ્યકાજીરાજને વિષતુલ્ય લાગી તેનાથી તેમને કટાણો ઉપજવા લાગ્યો અને તેઓ રઘુનાથપતનું ખુસ્તીરીતે અપમાન કરવા લાગ્યા.

તેમની ઉચ્છ્રમલ વૃત્તિ જોઈ રઘુનાથપતે તે સખધી શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર વાચી મહારાજે વ્યકાજીરાજને એક મોઘપ્રદ પત્ર લખ્યો. તેમા લખ્યું હતું કે—“મારા સાબળવામા આવ્યું છે કે, તમે નિરર્થક બેસી રહી છુદ્ધ મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તો છો. આજસુ અને નિરુલ્લભી મનુષ્યોને પાસે રાખી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખવડાવી અતીર બનાવો છો. પિતાશ્રીએ જે કુલીન, વિશ્વાસુ અને શુદ્ધિમાન પુરોષોને નોકરીમા રાખ્યા છે તેમનો અનાદર કરી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તો છો. એ ઉચિત નથી તમારૂં વર્તન સુધારી ભવિષ્યમા રઘુનાથપત જેવા કુલીન, અનુભવી અને વિશ્વાસુ કાર્યભારીઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તી સ્વહિત સાધશો અને સ્વસત્તાની શુદ્ધિ કરશો. એવી અને સપૂર્ણ આશા છે.” એ પત્ર મળવા છતાં પણ વ્યકાજીરાજની વર્તણૂક સુધરી નહિ અને તેમણે પોતાની પ્રથમની વર્તણૂક લજી નહિ, હમેશા તેમની પાસે રહેનારા કુદૃષ્ટ મનુષ્યોએ તેમની શુદ્ધિ અમિષ્ટ કરેલી હોવાથી તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક હિત સમજી શકતા નહોતા. રઘુનાથપતે પોતાના બ્યેથ બધુને ફરિયાદ લખેલી હોવાથી તેઓ તેમનાપર પ્રથમ કરતા અધિક ગુસ્સે થયા અને વારવાર તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. સ્વામિનિહ અને પ્રમાણિક સેવકથી તે સહન થયું નહિ તેણે સલાહસપથી વ્યકાજીરાજની નોકરી છોડી શિવાજીમહારાજ પાસે જવાનો સકલ્પ કર્યો. પોતાના કુટુંબને લાજ રહેવા દઇ રઘુનાથપત મહારાજની મુલાકાતે જવા નીકળ્યો.

શિવાજીમહારાજને નૂતન રાજ્ય સંપાદન કરવાનો અમર્યાદ ઉમગ હોવાનું જાણી રઘુનાથપતે કર્ણાટકથી નીકળતી વખતે તે તરફના કેટલાક સંસ્થાનિકો સાથે રાજકીય સલાહ કરી હતી, અને વ્યકાજીરાજના પરાજય માટે શિવાજીમહારાજને કર્ણાટક લાવવાનો તેનો નિશ્ચય હોવાથી માર્ગમા કોઇ પ્રકારની અડચણ પડે નહિ એમ જાણી કુતુબશાહ સાથે રાજકીય સલાહ કરવાનો વિચાર કરી તેઓ ભાગાનગર ગયા.

એ સમયે કુતુબશાહી રાજ્યમા આકબજી અને માદજી નામક બે બધુ

મુખ્ય વજર હતા બાદશાહીનો સર્વ કાર્યભાર તેમનીજ સત્તામાં હતો. રઘુનાથ-
પતે વજરોને મળવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેઓને પોતાની એકદમ ઓળખાણ
આપી રાજકીય સલાહમસલત કરવી ઉચિત નહિ જણાતા તેમણે પ્રથમ
પડિતરીકે પોતાની ઓળખાણ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને વજર અતિ
ધર્મશીલ અને દાનશર હતા તેમણે ધણા અન્નદેત્રો સ્થાપ્યા હતા રઘુનાથ-
પતે પોતાના નોકરો તથા સરસામાન વેગળે એક ગામમાં રાખ્યા અને
તેણે એકલાએ તેમની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો વજરને સંખ્યાસ્નાન કરવાને
સમયે રઘુનાથપત તેમની મુલાકાત કરવા નીકળ્યો એ સમયે તેમને કોઈ પડિત
મળવા આવતા તેનું સાઈ સન્માન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો રઘુનાથપત મળ-
વા આવતા તેનું તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે આદરાર્પિત્ય કર્યું તે સમયે તેમના મહાલયમાં
બીજા પાણુ કેટલાક પડિતો આવ્યા હતા પડિતોમાં શિવ અને વિષ્ણુની સર્વોત્ત-
મતાસંબધી વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો રઘુનાથપત પણ એ વાદવિવાદમાં
સામેલ થયો તેઓ વૈષ્ણવ હોવા છતા પ્રથમતે તેમણે શિવની સર્વોત્તમતા પ્રતિ-
પાદન કરી પ્રતિપક્ષને નિરુત્તર કર્યો વિષ્ણુપક્ષ નિર્બળ થવાથી રઘુનાથપતે
પુન વિષ્ણુપક્ષનું સમર્થન કરી શિવપક્ષને નિરુત્તર કર્યો તેમની અપ્રતિમ
વિવાદશક્તિ જોઈ માદણ્યા વિશેષ આશ્ચર્યચકિત થયો અને તે અતિશય વિદ્વાન
હોવાની તેની ખાત્રી થઈ તેણે રઘુનાથપતને કહ્યું - 'સ્વામીજીમહારાજ' આપ
વિદ્વાન અને સત્પાત્ર છો આપ કયાથી પધાર્યા અને આપની શી ઇચ્છા છે તે
નિવેદન કરો ' એ સાંભળી રઘુનાથપતે કહ્યું - 'મને દ્રવ્યની કિંવા ભૂમિ, ગ્રામ
આદિ જીવિકાની અપેક્ષા નથી આપ મુદ્રા અને ધર્મનિષ્ઠ છો આપની સાથે
એકાંતમાં બે ઘડી વાતચિત કરવાની ઇચ્છા છે ' વજર માદણ્યા રઘુનાથપતને
એકાંત સ્થળે લઈ ગયો તેને તેમણે કહ્યું - 'હું યાત્રક પડિત નથી, હું શિવાજી-
મહારાજનો સેવક છું માફ નામ રઘુનાથપત રાજદારી કારણસર કહ્યુંદેકથી મહા-
ગજ તરફ જઈ છું એ કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે મહારાજને કહ્યુંદેક જવું
પડશે, પરંતુ ચઢાઈ વખતે તેમને આપની સહાયતાની અમલ પડશે તે સમયે
આપના તરફથી અને આપના બાદશાહ તરફથી મહારાજને સહાયતા મળે અને
તેમના તરફથી આપને સહાયતા મળે એ ઇચ્છાથી બાદશાહ સાથે તેઓનો સ્નેહ-
સંબંધ સાધવાની મને આજ્ઞા ફરમાવી છે, તેથીજ હું આપના દર્શન કરવા આવ્યો
છું આપ ધર્મશીલ છો, શિવાજીમહારાજ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો પરિશ્રમ
કરે છે, આપ તેમને અવશ્ય સહાયતા કરશો એ પ્રમાણે વર્તવામાં આપના બાદ-
શાહનો દ્રોહ કરવાની મારી ભલામણ નથી, પરંતુ તેમના અત કરણમાં શિવાજી-
મહારાજ ઉપર સ્નેહ ઉત્પન્ન કરશો, એજ મારી પ્રાર્થના છે ' પતની પ્રાર્થના
સાંભળી વજરને ધણેજ આનંદ થયો, તેના અત કરણમાં મહારાજસંબધી પ્રથમ-
થીજ આદરભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેમના અતુલ પરાક્રમની વાર્તા તેમણે
લાગલાગટ સાંભળી હતી એ ઉપરાંત કુતુહલાહ પાસેથી મહારાજને ખુશ્ખી અપા-
વવાના દાર્થમાં તેણે ધણી ખટપટ કરી હતી રઘુનાથપતની મિત્રભાવયુક્ત પ્રાર્થના

વજરે માન્ય કરી તેમને કુતુબશાહ બાદશાહની મુશ્કાકાતે લઇ ગયા અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું તેઓએ કબૂલ કર્યું. શિવાજીમહારાજને કર્ણાટક જતી વખતે ભાગ્યાનગર ચઇને જવું અને તે સમયે પરસ્પર મુલાકાત કરવી એવું નક્કી થયું. વજરે રઘુનાથપતને મોટા ઠાઠમાઠથી મિળ્યાની આપી તેમને વસ્ત્રાલંકાર આપી ગૌરવ કર્યું અને સ્નેહપૂર્વક વિદાય કર્યા તેમજ બાદશાહ પાસેથી શિવાજીમહારાજ ઉપર એક પત્ર લખાવી આપ્યો.

ભાગ્યાનગર જઇ ગંજકીય સલાહમનલતમા વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી, પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે રઘુનાથપત સતારે જઇ શિવાજીમહારાજને મળ્યો. પિતાનો વિશ્વાસુ અને શુદ્ધિમાન કાર્યભારી પોતાને મળવા આવવાના સમાચાર જાણી મહારાજ સ્વતંત્રની સામા ગયા અને તેનું વિશેષ સન્માન કરી સ્વસ્થાને લઇ આવ્યા.^૧ રઘુનાથપત કર્ણાટકથી અનેક વિચિત્ર વસ્તુઓ અને ધણું કિમતી ઝવેરાત મહારાજને માટે લાવ્યો હતો તે તેમને મમર્ષણ કર્યો તેનું નજરાણું અને સ્વામીનિષ્ઠા જોઇ મહારાજને અતિ સતોષ થયો. પોતાના પિતાનો જીનો, અનુભવી, શુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક કાર્યભારી મળવાથી પોતાનુંજ હિત સમજી તેનું ગૌરવ કર્યું અને તેને અમાત્ય પ્રધાનનો હોદ્દો આપી પોતાનીજ પાસે રાખવાનો વિચાર કર્યો એ હોદ્દા ઉપર તે સમયે ગમચડપત હતા તેને બદલે રઘુનાથપતને નિમ્નો.^૨

રઘુનાથપત મહારાજ પાસે આવ્યા તે વખતે મહારાજની પ્રકૃતિ અસ્વચ્છ હોવાથી તેઓ સતારામાજ નિવાસ કરતા હતા, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે તેમા વળી વર્ષોઝડપના દિવસો હોવાથી મહારાજે ત્યાજ ચાતુર્માસ વીતાયા એ વિશ્રાન્તિને સમયે રઘુનાથપતે મહારાજને વ્યકાલગાનસબધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી અને કર્ણાટકપર ચઢાઇ કરી શાહજીરાજની ધનસપત્તિનો યોગ્ય બદોબસ્ત કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો ચઢાઇમા વિજય પ્રાપ્ત થવા માટે તે તરફના સંસ્થાનિક રાજાઓ જોડે સર્વ પ્રકારનો બદોબસ્ત કર્યાનું પણ રઘુનાથપતે મહારાજને વિહિત કર્યું, અને ભાગ્યાનગરના કુતુબશાહ સાથે બાધેલા રાજકીય મિત્રભાવસબધી પણ તેમને કહી સંભળાવ્યું. રઘુનાથપતની વાતચીત ઉપરથી મહારાજે વ્યકાલગાન પાસે પિતાની કર્ણાટકની સપત્તિમા હિંદુસ્તાન પ્રમાણે અર્ધો ભાગ માગવાને બદલે ચઢાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો એ ઉપરાંત

૧ રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, રઘુનાથપત કર્ણાટકથી આવતા નિનપુર ગયો તે સમયે આદિલશાહે તેને પોતાની પાસે રાખી વજરે બનાવવાનું કહ્યું એ સમાચાર સાંભળતાજ મહારાજે તેને કહ્યું કે, મારા જીવનપર્યંત મારા પિતાના વિશ્વાસુ સેવકે થવનાની નોકરી સ્વીકારવી ઉચિત નથી તમે ખુશીથી મારી પાસે આવો હું તમારે અપમાન કરીશ નહિ.

૨ ચિત્તલૂસ લખે છે કે, રઘુનાથપતે મહારાજને વિનંતિ નરી કે - 'હું વશપર પડાથી મજબુદારનો હોદ્દો ભોગવું છું તેથી તેજ હોદ્દો મને આપવો' તે ઉપરથી મહારાજે તેને એ હોદ્દો આપ્યો. રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, નિજી સૈનદેવ મજબુદાર એ અરસામા મરણ પામ્યો હતો મહારાજે તેનો હોદ્દો રઘુનાથપતને આપ્યો.

કર્ણાટક જવાથી વખતે કોઇ નવીન પ્રાત પોતાના કબજામાં આવવાનો અને છેવટે પિતાની સપત્તિની સુવ્યવસ્થા કરવાનો સભવ જણાયો એ સમયે ચઢાઇ લઈ જવાની અનેક પ્રકારે અનુકૂળતા હતી કુતુબશાહનો રાજ્યમાં થઇને કર્ણાટક જવાની અડચણ રહી નહોતી એ રાજ્યમાંથી મહારાજને ખડણી મળવા ઉપરાંત વજીર માદણ્યા અને આકણ્યા તેમના પક્ષમાં હતા તેમાં વળી રઘુનાથપત મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો તે સમયે તેમની સાથે સ્નેહસબંધ બાંધ્યો હતો એ સમયે વિજયપુરસરકાર અને મોગલો વચ્ચે સ્નેહસબંધ બંધાયો જેવું થયું હતું, તે કુતુબશાહને પસંદ નહોતું વિજયપુરસરકારના મુખ્ય વજીર અને દિલ્લેરખાન વચ્ચે સમજણનો સબંધ હોવાથી તેઓ વચ્ચે મૈત્રી થઇ હતી દિલ્લેરખાન જોવાળકાડાની કુતુબશાહીનો કટો શત્રુ હતો અને ખાન શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરવાનો લાગ જોતો બન્યોનો વૈરી એકજ હોવાથી તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહ બંધાવામાં અડચણ પડી નહિ ^૧

કર્ણાટક જેટલે વેળે ગયા પછી પોતાની પાછળ મોગલો તોફાન કરે નહિ અને પોતાના તાબાના પ્રદેશને તુકસાન થાય નહિ તે માટે શિવાજીમહારાજે નિરાજી-પંત ન્યાયાધીશને મોગલસુબેદાર ખાનજહાન બહાદુર પાસે સ્નેહસબંધ બાંધવા મોકલ્યો ખાનને લાગ્યું આખી તાલે કરી શકાય એમ હોવાથી મહારાજે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને ઝવેરાત નજરાણાંરૂપે મોકલ્યું નજરાણાંથી લોભાઈને ખાને મહારાજના પ્રદેશમાં કોઇ પ્રકારનો ત્રાસ નહિ આપવાનું ન્યાયાધીશને વચન આપ્યું ખાનને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યા પછી મહારાજે બીજો પણ પ્રપચ રચ્યો કે, મોગલ-બાદશાહના ખડેમાં રાજતરીકે તેમણે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે મોગલ બાદશાહને ખડેમાં રાજતરીકે ચાર લાખ હોન ખડણી ભરી અને ખાનને પાચહજાર ધોડેસ્વારસહિત મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું ખડણી આપતી વખતે મહારાજે કહ્યું હતું કે-‘કુઝણી ગાયને હું ધાસ આપુ છું’ આરગઝેને મહારાજ સાથે તહનામુ કર્યું બાદશાહ સિંધુ નદીને કિનારે પહોંચી સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગુથાયો હતા તેમણે પોતાના પુત્રને લખી જણાવ્યું કે-‘શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખી તેમની સાથે તહનામુ કરવું એજ ઇષ્ટપ્રદ છે તેમ કરવાથી આપણી મહત્તા ઓછી થવાનું ધારવું નહિ’

મહારાજે મોગલસુબેદારનું ગળવું ભરી પોતાના પ્રદેશમાં તોફાન થાય નહિ

૧ શ્રી. સરકાર જણાવે છે કે, વિજયપુરના દરબારમાં આ વખતે બે પક્ષ પડેલા હતા એક અફઘાન અને એક દક્ષિણી અફઘાનપક્ષના આગેવાન બહિસોલખાને ઝદીપર સિકન્દર નામના એક બાળકને બેસાડ્યો હતો અને તેના નામથી પોતે સત્તા પચાવી પડ્યો હતો પ્રથમના વજીર ખવાસખાનનું તેણે ખૂન કરાવ્યું હતું ખીજરખાન નામનો તેનો એક ધણીજ હુશિયાર મદદગાર હતો દક્ષિણીપક્ષે તે મદદગારનું ખૂન કરાવ્યું ઉભય પક્ષમાં ભારે ક્રોધ જાગ્યો હતો બહિસોલખાને મોગલ સુબેદાર બહાદુરખાનને પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો અને તે મોગલ સુબેદાર વિજયપુરસરકારપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો આહું અરેર બંધેલું હોવાથી મહારાજના કાચમાં કાઈ હરકત આવે એમ નહોતું

એવો બદોબસ્ત કર્યો મહારાજે પોતાની દક્ષિણની સરહદ ઉપર કિલ્લા બાંધવા માંખા હતા તે કામ સંપૂર્ણ થતાજ ત્યાં લશ્કરી બદોબસ્ત કર્યો નિબાળકર, ધાટજે, વગેરે આદિલશાહી જગીરદારોના તે તરફ હુમલા થતા તેમનું કષ્ટ વળે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી મહારાજને પોતાના કોકણ પ્રદેશની વિશેષ ચિંતા હતી, એ પ્રાત ઉપર સીદોનો ડાંગો હોવાથી હમેશા તાસ આપતો હતો પોતાની પાછળ સીદો તોફાન મચાવે તો તત્કાલિન તેનો પરાજય કરવાનું કામ મહારાજે અપૂર્ણ દત્તોપત સચિવને સોંપ્યું તેમણે એ પ્રધાનના તાબામાં પ્રયત્ન સૈન્ય આપ્યું હતું. કલ્યાણથી ફેડાના કિલ્લા સુધીના અને પ્રાતની વ્યવસ્થા એજ સરદારને સોંપી હતી કિલ્લાપર પણ મહારાજે મળજૂત બદોબસ્ત રાખ્યો હતો કોઈપણ કિલ્લાપર શત્રુ હુમલો કરે તો તેમને આસપાસથી સત્તર સહાયતા મળે અને એકાએક કિલ્લો શત્રુના તાબામાં જાય નહિ તેમજ ધણા દિવસ સુધી તેમની સાથે યુદ્ધ થઈ શકે એવી ગોઠવણ કરી હતી સર્વ પ્રદેશનો ઉત્કૃષ્ટ બદોબસ્ત કર્યો પછી મહારાજે રાજ્યનો કાર્યભાર મોરોપતને સોંપ્યો છતર પ્રધાનોએ અને સદારોએ તેની આજ્ઞા પાલન કરવાનો અને તેને વખતસર સહાયતા કરવાનો મહારાજે સર્વને હુકમ કર્યો.

રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યા પછી ૪૦ સં ૧૬૭૬ ની આખરે મહારાજે કર્ણાટકપર ચઢાઈ લઈ જવા તૈયાર થયા તેમણે પોતાની સાથે ત્રીશ હજાર ઘોડેસ્વાર અને ચાળીસહજાર પાયદળ લશ્કર રાખ્યું હતું એટલા બધા વિશાળ લશ્કરને વેગળે પરદેશમાં લઈ જતા અઢળક ખર્ચ થાય એમ હતું તે ખર્ચ ખજાનામાંથી નહિ કરતા બારોબાર કાઢવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો ભાગ્યનગર રાજ્યમાં વિપુલ દ્રવ્ય હોવાથી તેમણે ત્યાંના રાજ પાસે દ્રવ્યની સહાયતા માગવાનું ઉચિત ધાર્યું રાજ પાસેથી ખડણી મળતી હોવાથી તેનાપર દ્રવ્ય માટે જીલમ ગુજરાવાનું મહારાજને યોગ્ય લાગ્યું નહિ વળી રઘુનાથપતે માદણ્યા અને આકણ્યાને મહારાજના પક્ષમાં લીધા હતા મહારાજે આસપાસની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ કુતુબશાહી દરબારના પોતાના વકીલ પ્રહ્લાદ નિરાજને પત્ર લખ્યો કે— ' કર્ણાટકપર ચઢાઈ લઈ જવાનો અમારો વિચાર છે તમારે બાદશાહ પાસેથી ચઢાઈના ખર્ચ માટે થોડા દ્રવ્યની સહાયતા માગવી કર્ણાટક જતી વખતે બાદશાહની સુલાકાત લેવાની અમારી ઇચ્છા છે ' વકીલે મહારાજનો પત્ર વાંચી સહાવાતા બાદશાહ ગજરાયો શિવાજીમહારાજ સૈન્યસહિત મળવા આવે તે તેમને ભય કર જણાયું એ પાપ બારોબાર ચાલ્યું જાય તે માટે બાદશાહ તેમને જોઈએ તેટલું

૧ તે સમયના અંગ્રેજોના લેખપત્રથી પ્રા સરકાર જણાવે છે કે નેતાજી પાલકર કે જે મહારાજ સાથે રિસાઈને ઓગસ્ટેને જઈ મળી ગયો હતો અને યવનધર્મનો રવીકાર કરી દિલ્હીમાં દસ વરસ સુધી રહ્યો હતો, તે આ વખતે દક્ષિણમાં પાછો આવ્યો હતો મહારાજે તેને હિંદુધર્મમાં લઈને કર્ણક કામગીરી સોંપેલી હતી, પરંતુ આ વાતનો ઉલ્લેખ બીજા કોઈ બખ્તરમાંથી મળી આવતો નથી.

૨ એ નિરાજરાવનો પુત્ર હતો નિરાજરાવનું મૃત્યુ થતા મહારાજે એને કુતુબશાહીમાં વકીલ નિમ્ણો હતો.

દ્રવ્ય આપવા કબ્જા કર્યું બાદશાહે વકીલને જણાવ્યું કે - ' શિવાજી મહારાજને મળવા આવવાની તસ્દી લેવાની અગત્ય નથી ' પ્રલ્હાદજી નિરાજાએ મહારાજને બાદશાહની ઇચ્છા પત્રદારા લખી જણાવી

તેમ છતાં રઘુનાથપતે માદણજી તથા આકબજી સાથે પ્રથમ ઠરાવ્યા પ્રમાણે મહારાજ તો પોતાના લશ્કરસહિત ભાગાનગર તરફ જવા નીકળ્યા બાદશાહની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી મહારાજ તેમના ગળ્ય નજીક ગયાના સમાચાર આપવા માટે તેમણે રઘુનાથપત અને નિરાજી રાવજીને અગાઉથી બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. મહારાજને પોતાના રાજ્ય નજીક આવેલા બાણી બાદશાહ અત્યંત ગભરાયા રાજ્યની પ્રજાને પણ બાણી બીક લાગી, પરંતુ રઘુનાથપતે અને પ્રલ્હાદજી નિરાજાએ તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લઈ કહ્યું કે - ' શિવાજીમહારાજ ફક્ત સ્નેહભાવપૂર્વક જ આપના પ્રદેશમાં આવ્યા છે તેમનો બીજો કંઈ ઉદ્દેશ નથી ' માદણજી અને આકબજીને તેમનું કહેવું સત્ય જણાયું તેમણે બાદશાહને સમજાવ્યું કે - ' શિવાજીમહારાજ સાથે સ્નેહસંબંધ થવથી આપનું કલ્યાણ થશે ' પોતાના વજરો તરફથી ખાતરી મળતા બાદશાહની બીક ઓછી થઈ

મહારાજને પોતાના લશ્કરમાં સૈન્ય હુકમ ફેરવ્યો હતો કે - ' કુતુબશાહી રાજ્યની સરહદમાં પણ મૂક્યા પછી તે પ્રાંતની પ્રજાનું કિંચિત્ પણ નુકશાન કરવું નહિ. જ્યાં છાવણી નાખવામાં આવે ત્યાં આનાજ, લાકડા વગેરે સામાન વેચાતો લેવો. પ્રજાને જરાપણ ત્રાસ આપવો નહિ હુકમવિરુદ્ધ વર્તનારને સૈન્ય શિક્ષા થશે ' એ હુકમ તરફ ધુલ્લો કરી જે સિપાઈએ કુતુબશાહીની પ્રજાને ત્રાસ આપ્યો, તેના હાથના આંગળા મહારાજને કાપી નખાવ્યા, કેટલાકના હાથજ કાપી નખાવ્યા અને મોટા ચૂન્હો કરનારો ગિરજીદ કરાવ્યો તેમ થવાથી લશ્કરમાં મહારાજની સૈન્ય ધાક એટલી પ્રજાનું સહજ પણ નુકશાન થયું નહિ એ હકીકત બાદશાહને કાને જતા તેમને પણ સતોષ થયો

મહારાજને તદ્દન નજીક આવી પહોંચ્યા બાણી કુતુબશાહે તેમને સામે લેવા જવાની તૈયારી કરવા માઠી જ્યારે આ સમાચાર મહારાજને મળ્યા ત્યારે મહારાજે એવો સંદેશો કહાવ્યો કે - ' તમે મારા મોટા ભાઈ ખરાબર છો મોટા ભાઈએ નાના ભાઈને આટલું બધું માન આપવું યોગ્ય નથી ' આ પરથી કુતુબશાહે પોતે જવાનો વિચાર માઠી વાળી પોતાના વજર માદણજી અને આકબજીને તેમજ નગરના બીજા મોટા મોટા લોકોને કેટલાક માધ્યમ સુધી મહારાજનું સામૈયું કરવાને મોકલ્યા ઉલ્લસપૂર્વક વચ્ચે અતિ સ્નેહપૂર્વક બેટ થઈ બીજે દિવસે કુતુબશાહ સાથે મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ થઈ. મુલાકાતે જતી વખતે મહારાજે પોતાના અમલદારોને કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી અને હાથી, ઘોડા વગેરે શૃંગારી ઠાંઠામાંથી સ્વારી તૈયાર કરી કુતુબશાહે પણ સમસ્ત નગર યુગારવાનો હુકમ ફેરવ્યો નગરમાં સ્થળે સ્થળે કંમોનો ખનારી, બજારોતરણુ લટકાવ્યા હતા તથા વાજીનના મધુર નાદ થતા હતા. મહારાજની સ્વારી નગરમાં વાજતેજાજતે ફરવા લાગી નગરની હિદુપ્રજા શિવાજી

મહારાજના દર્શન કરવા અત્યંત ઉત્કૃષ્ટિ થઈ હતી સર્વ રસ્તા ખીચોખીચ ભરાઇ ગયા હતા તેઓ મહારાજને વાર વાર પુષ્પહાર પહેરાવવા લાગ્યા ધરની ખારીઓ માથી મહારાજપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ ખારીમાં ઉભી ઉભી આનંદ પામતી મહારાજના ઓવારણુ લેવા લાગી મહારાજને તે દિવસે નમરના ગરીબ તથા કૃષીરેને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું માર્ગમાં જેઓએ મહારાજનું સન્માન કર્યું તેમને તેઓએ વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કર્યું

બાદશાહે દાદમહાલમાં મહારાજની મુલાકાત લેવાની જાહેરણી કરી હતી લગ્ન દિવાનખાનામાં સુદર બેઠકો બનાવી હતી મહારાજની સ્વારી મહાલ નજીક પહોંચતાજ પોતાનું ઘરકર બહારજ ઉભું રાખી મહારાજ થોડાક કાર્યભારીઓ સહિત કુતુબશાહના મહેલમાં ગયા બાદશાહ તેમને લેવા દિવાનખાનાપરથી નીચે ઉતરતા હતા, તેમને મહારાજને કહાવ્યું કે - ' આપે મહેલ નીચે ઉતરવાની તરફી લેવી નહિ ' મહારાજ મહેલપર ગયા ત્યાં પરત્વર એકબીજાએ આલિંગન કર્યું અને બંને એક આસનપર બેઠા માદપણા અને આકપણા તેમની પાસે બેઠા. બીજા અમીરઉમગવેા હિલા ગ્લા મહારાજ સાથે આવેલા કારભારી ખાખારાવ સરનોખત, રઘુનાથપત, નિરાજપત, દત્તોપત વાઝનીસ અને બાલાજી આવજી ચિટણીસને બેસવાની આજ્ઞા ફરમાવી કુતુબશાહના જ્ઞાનખાનાની સ્ત્રીઓને પણ મહારાજને જોવાની ઇચ્છા થયેલી હોવાથી પડદાઓ નાખી તેમને માટે પણ વ્યવસ્થા કરેલી હતી થોડા વખત સુધી મહારાજ અને બાદશાહ વચ્ચે રનેહસ લાપણુ થયું બાદશાહે મહારાજના સરદારોની મુલાકાત લઈ તેમને યથોચિત સન્માન આપ્યું તેમની સેન્યનીતિ અને વસ્ત્રાલંકાર જેમ બાદશાહ ધણા ખુશ થયા ત્યાર પછી મહારાજને અને તેમના સંઘળા મનુષ્યોને પાનબીડા અને અત્તરગુલાબ આપ્યા બાદશાહે મહારાજને બહુમૂલ્ય ઝવેરાત, હાથીધોડા વગેરે માનપૂર્વક સમર્પણ કર્યું કહેવામાં આવે છે કે, બાદશાહે પોતાને હાથે મહારાજના શરીરે અત્તર ચોપડી પાનનું બીડું આપ્યું હતું લગભગ એક પ્રહર સુધી દાદમહાલમાં રહી બાદશાહનું પ્રેમપૂર્વક આદરાતિથ્ય સ્વીકારી મહારાજ પોતાના મનુષ્યોસહિત તથા પાછા આવ્યા. મહારાજ જ્યારે જવાને નીકળ્યા ત્યારે કુતુબશાહ તેમને વિદાય કરવાને માટે ઠેઠ મેડાપરથી નીચે સુધી આવ્યો હતો

કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે ભાગાનગરમાં એક મહિના સુધી પડાવ નાખ્યો હતો બાદશાહ સાથે માદપણાની હાજરીમાં મહારાજને ધણી રાજદારી વાતો થઈ હતી માદપણાપતે મહારાજને પોતાને ઘેર મીજબાની આપી હતી તેમની સાથે આવેલા સરદાર અને કારભારીઓને તેણે પોપાક આપ્યા અને મહારાજને વસ્ત્રાલંકાર તથા હાથીધોડા નજરાણુ આપ્યું આ મીજબાની વખતે માદપણાની જૂદા માતાએ પોતાને હાથેજ રસોઇ કરી હતી અને મહારાજને પોતાને હાથે પીરસ્યું હતું જ્યાંસુધી મહારાજ જમતા હતા ત્યાંસુધી એ બંને લાઇઓ બહુજ અદભૂતી બેઠા હતા, એવું કહેવાય છે મહારાજે પણ બહુધને મિજબાની આપી અને તેમને હાથીધોડા આપી તેમની સાથેના મનુષ્યોને પોપાક અર્પણ

કરી માન આપ્યું બાદશાહ અને તેમના અમીરઉમરાવોને મહારાજા એક બાંધ્ય મિત્રબાની તથા સર્વને બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર, ઝવેરાત આપી સતોષ પમાડ્યો. નગરના સર્વ અમીર અને મનસબદારની મુલાકાત લઈ મહારાજા તેમનો સ્નેહ સપાદન કર્યો.

મુલાકાત સમયે એક આનંદજનક બનાવનું વર્ણન એક બખરમાથી મળ્યા આવે છે. કુતુબશાહે એક સમયે વાતચિત કરતા રઘુનાથપતને કહ્યું કે—“શિવાજી મહારાજના મનુષ્યોની બહાદુરીસબ ધી મેં ઘણી પ્રશંસા સાબળી છે તેમની બહાદુરી પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છા છે” રઘુનાથપતે ઉત્તર દીધો—“તેમના તાબાના પ્રત્યેક સિપાઈ એક એક હાથી બરોબર છે” બાદશાહે પૂછ્યું—“તેઓ હાથી સાથે યુદ્ધ કરી શકશે કે?” રઘુનાથપતે કહ્યું—“તેઓ શકા શી? તેઓ હાથીની પરવા રાખતા નથી” કુતુબશાહે કહ્યું—“તેઓ હાથી સાથે કેવું યુદ્ધ કરે છે તે આજે નજરે જોવાની ઇચ્છા છે એક સિપાઈ લઈ આવજો” પતે બાદશાહની ઇચ્છા મહારાજાને નિવેદન કરી, તેમની આજ્ઞાથી ચેસાજીકને દશ બળવાન શરવીર સિપાઈ પસંદ કરી કુતુબશાહ પાસે લઈ જવાનું કહ્યું રઘુનાથપતે દશ સિપાઈસહિત ચેસાજીકને લઈ બાદશાહ પાસે ગયા તેમણે સિપાઈઓને પોષાક બેટ આપ્યો ત્યાર પછી તેમના સમક્ષ એક મદો-મત હાથી છોડી મૂકાવ્યો. હાથી સીધો ચેસાજીકના શરીર તરફ ધસી આવ્યો ચેસાજી જરા પણ ડગ્યો નહિ તેણે પોતાની તલવાર ઉગામી ચપળતાપૂર્વક હાથીના મો ઉપર સખ ધા કર્યો ધા વાગતાજ હાથીના દાંત આગળથી શૂદ્ધ કપાઈ પૃથ્વીપર પડી એ દમ્પ જોઈ બાદશાહ આશ્ચર્ય પામ્યા બાદશાહે ચેસાજીને પોતાની પાસે બોલાવી તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેમને સોનાના કડા, પગના તોડા અને ગળાનાં જોપ બક્ષિસ આપ્યા બાદશાહ એટલેથીજ સતોષ પામ્યા નહિ તેમણે ચેસાજીને પાચહજાર રૂપિયાની ઉત્પત્તિનું ગામ બક્ષિસ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી એ જોઈ ચેસાજીએ બાદશાહને મુજબ કરતા કહ્યું—‘હુંજી’ હું મહારાજના અન્નવડે ઉદરપોષણ કરું છું તે આપનું જ છે તેમની આજ્ઞાથી હું અહિં આવ્યો અને આપે મારા શુદ્ધિબળની પરીક્ષા કરી સતોષ બતાવ્યો છે આપની એ બક્ષિસ લેવી ઇષ્ટપ્રદ નથી મહારાજા મને શું ઓછું આપ્યું છે કે જેથી આપની બક્ષિસવડે મારે નિર્બોહ ચલાવવો? આપની બક્ષિસ લઈ ઓશિયાળા થવાથી મારી ખુદિ બ્રષ્ટ થઈ મહારાજની સેવામાં અતર પડે બક્ષિસ આપવાની ઇચ્છા થાય તો મહારાજાને આપવી તે મારા અનુદાતા સ્વામી છે તેમની સેવા બળવવી એ મારો ધર્મ છે’ પ્રમાણિક ચેસાજીની નિરૂપહતા અને નિર્ભય સ્વામિનિષ્ઠા જોઈ બાદશાહને કેવું

૧ શિવદિગ્વિજયમા પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, હૈદરાબાદના અમીરઉમરાવોને મહારાજાને જ્યારે મિત્રબાની આપી, ત્યારે આ હકીકત બની હતી એક બખરમા એવું છે કે, કુતુબશાહે મહારાજાને પૂછ્યું કે—“તમારી પાસે નામાકિત હાથી કેટલા છે?” ત્યારે મહારાજા પોતાના હજારો વીર માવળા સૈનિકો તરફ આગળી બતાવી કહ્યું કે “આ સૌ મારા હાથી છે”

આશ્ચર્ય થયું હશે, તે અત્રે લખવાની અગત્ય નથી

કુતુબશાહનું અને તેના વંશજોનું આદરાતિથ્ય અહીં કયાં પછી મહારાજે ભાગ્યાનગરથી છાવણી ઉપાડવાનો સંકલ્પ કરી, ખાદશાહ પાસે રત્ન માગી તે સમયે ખાદશાહે પુનઃ દરબાર ભરી સર્વની મુલાકાત લીધી તેમણે મહારાજને વિદાયગીરીમા પાત્ર હાથી, પાત્ર ઘોડા તથા પાત્ર પોપાક અર્પણ કર્યા તેમના સરદારોને તથા કારભારીઓને વસ્ત્રાભૂષણ આપી સતોપ પમાડ્યો પરસ્પરે પ્રત્યેક પ્રસંગે એકબીજાને સહાયતા આપવાની ઉભય પક્ષે પ્રતિજ્ઞા કરી. સ્વામીના ખર્ચ માટે માંગેલું દ્રવ્ય ખાદશાહે પ્રકલ્પિતે મહારાજની સ્વાધીન કર્યું. ર ઉભય પક્ષ વચ્ચે શરત થઈ કે, કર્ણાટકની શાહજીરાજની ભગીર સિવાય બીજો પ્રદેશ જીતવામા આવે તેનો અર્ધો ભાગ કુતુબશાહને આપવો કુતુબશાહે મહારાજના લશ્કર સાથે પોતાનું તોપખાનું મોકલવું કુતુબશાહે પોતાના ઘોડાક લશ્કરની સહાયતા આપવાનું કહ્યું, પરંતુ મહારાજે ના પાડી ઉભય પક્ષના દરોવની એક કલમમા લખ્યું હતું કે, કર્ણાટકમાનો વિભાગસરકારનો જે પ્રાત સિવાજીમહારાજ હસ્તગત કરે, તેમાનો કેટલોક પ્રાત તેજ સરકારને એવી શરતે પાછો આપવો કે, અખંડલશ્કરીમાને આદિલશાહીના રાજ્યકાર્યભાર ઉપરથી કાઢી ચૂકી તે જગ્યાએ આકબજીને નિમવો. ૩

અહળક દ્રવ્ય અને મજબૂત તોપખાનું મેળવી મહારાજ કર્ણાટક તરફ જવા નીકળ્યા માર્ગમા તુગલકદાને કિનારે કરનાળાકડપ્પા નામક એક સસ્થાનના સસ્થાનિકે મહારાજને પાત્ર લાખ હોન ખડણી આપવાનું કહ્યું, તેથી તેના પ્રાતને ઉપદ્રવ નહિ કરતા તેમણે આગળ પ્રયાણ કર્યું એ શહેરથી પચીસ માઈલ વેગે નિઃશસ્ત્રસંગ નામક સ્ત્રેત્ર આવે છે ત્યાં સ્નાન કરી મહારાજ કૃષ્ણાનદીને પેલે પાર ગયા અને પાંચદળ લશ્કરને કડપ્પાને માર્ગે આગળ રવાના કરી થોડાક ઘોડેસ્વારસહિત તેઓ શ્રી શૈલમલ્લિકાજીનના દેવાલયમા^૫ દર્શન કરવા ગયા દેવાલયના વિશાળ યોગાનમા લશ્કર રાખી થોડા મનુષ્યોસહિત મહારાજ ગંગા સ્નાન કરવા ગયા ત્યાંના પર્વતના દેખાવ અને વનશ્રી અત્યુત્તમ હતા કૃષ્ણાનદીના પ્રશસ્ત પટમા થઈને પૂર્વસમુદ્ર તરફ જતા ત્યાંના રમણીય અને પરમપૂજ્ય સ્થાન બેઠ મહારાજને અત્યાનંદ થયો અને બહુ બીજી કૈલાસસ્થાન હોય એવો તેમને ભાસ થયો દેવદર્શન કરવા ગયા તે વખતે મહારાજના હૃદયમા વિલક્ષણ

૧ મુલાકાત વખતે મહારાજે કહ્યું કે, આદિલશાહ અને તમે મને મદદ કરશો તો હું તમને સમસ્ત હિંદુસ્તાન જીતી આપીશ (રાયરીની બખર)

૨ વિક્રિય લખે છે કે, કુતુબશાહે મહારાજને ફરજ લાખ હોન અને કેટલોક સ્વેચ્છા આપ્યું હતું. રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, પાત્ર લાખ હોન આપ્યા હતા પ્રા. સરકાર બહુવે છે કે, દરરોજ ત્રણ હજાર હોન મહારાજને મળતા હતા

૩ સિવલિખિત

૪ વિક્રિય એનું નામ આનંદરાવ દેસાઈ લખે છે.

૫ આનંદ ૬૬ અને વિક્રિય એનું નામ ખર્તમ અને સભાસદ શૈલપર્વત લખે છે.

ભાક્તભાવ પ્રજ્વલિત થયો અને દેવસ્થાનમાં પોતાનો દેહ સમર્પણ કરી જીવનનું સાથકંથ કરવાની ઇચ્છા થઇ તેજ ક્ષણે અદૃશ્ય જીસ્સો આવતા મહારાજ તલવાર ઉગામી દેવને પોતાનું શિરકંઠળ અર્પણ કરવા તૈયાર થયા, પરંતુ જીસ્સાના અવેશમાળ મહારાજના શરીરમાં ભવાનીદેવીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું -“ વત્સ! દેહાર્પણ કરવાથી તને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે નહિ તારે હાથે હજી વિરોધ મહત્વના કર્તવ્ય થશે ધર્મસંરક્ષણ માટે તારો દેહ નિર્માણ થયો છે, માટે આવું સાહસ કરવું ઉચિત નથી ” મહારાજ સાવધ થયા પછી નજીકના મનુષ્યોએ ભવાનીદેવીની આજ્ઞા નિવેદન કરી તે સાંભળી મહારાજે આત્મચર કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો એવા પૂજ્ય અને રમ્ય સ્થાનમાં રહી તપસ્વીવૃત્તિ ધારણ કરવાની અને મરણપર્યંત તપ-અર્થો કરી અવરોધ જીવન આત્મકલ્યાણમાળ વીતાવવાની ઇચ્છા થઇ તેમણે કાર્ય-ભારી અને સરદારોને કહ્યું કે -“ શ્રીજગદ્ભાના કૃપાપ્રસાદવડે મારા સર્વ મનો-રથ પરિપૂર્ણ થયા છે, હવે સસારમાંથી નિવૃત્ત થઇ આવા પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું અને શેષ જીવન મોક્ષસાધનમાં વીતાવવું એવી મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે આ યદાધ-નો આ સ્થળેજ અત લાવી તમે પુન સ્વદેશ જાઓ અને મારા પુત્રને રાજગાદી-પર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવજો ’ એ સાંભળી સાથેના મનુ-ષ્યોને દિલગીરી ઉત્પન્ન થઇ તેઓએ મહારાજને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા અને ભવાનીદેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાળ જીવનનું સાથકંથ છે એમ પણ કહ્યું, છતાં તેમણે કૌંઠનું માન્યું નહિ મહારાજે તપસ્વીના વસ્ત્રો પહેરી સર્વ અંગે ભસ્મલે-પન કર્યું તેઓ ખ્યાનમય થઈ એકજ આસન વાળી બેસવા લાગ્યા પરમહસની પેઠે તેમનું દેહભાન નષ્ટ થતું મહારાજ કેવળ ઈશ્વરચિત્તવનમાળ સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા મહારાજની એ વૃત્તિ જોઇ સાથેના મનુષ્યોને ધણી ચિંતા થઇ તેઓ મહારાજ પાસે પહેરો રાખી તેઓની એજા જોવા લાગ્યા ખ્યાનભગ થતા મહારાજને દેહભાન થતું તે સમયે રધુનાથપત તેમની પાસે જતા અને ધર્મશાસ્ત્રના અનેક વચ્ચનોનો આધાર ખતાવી એ વૃત્તિ ક્ષત્રિયને માટે ઉચિત નથી, એવું સિદ્ધ કરતા મહારાજને નવ દિવસપર્યંત વિરક્તાવસ્થા રહી હતી ? રધુનાથપતના સ-મયોચિત બોધને લીધે મહારાજને પોતાનું જીવન એ પ્રકારે ક્ષય કરવાનું ઉચિત જણાયું નહિ તેઓએ તપસ્વી વેષ ત્યાગ કર્યો અને સસારી સ્વાગ ધારણ કરી પુન રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા દેવસ્થાનમાં લણી બહોળાજન કરાવ્યા અટળક લક્ષ્મી ખચી દાનધર્મ કર્યું એક ઉત્તમ એવારો બધાવ્યો અને તપસ્વીજનોને માટે તપ-અર્થો કરવા માટે અનેક ગૃહાઓ તૈયાર કરાવી બીજા આઠ દશ દિવસ નિવાસ કર્યો પછી મહારાજે આગળ પ્રયાણ કર્યું

મહારાજનું પાયદળ લસ્કર વ્યકટગિરીની ખીણમાં થઇને પૈનના કુગરો બોળગી કળીટક જઇ પહોંચ્યું હતું મહારાજ તેમને જઇ મળ્યા તેમને વજનદાર સામાન સહિત નાની મજલો કરી પાછળ આવવાની આજ્ઞા કરી અને પોતાની સાથે થોડા માવળા અને ઘોડેસ્વાર લઇ તેઓ આગળ ગયા મહારાજે મદ્રાસથી સાત માઇલના

અંતરપર આવેલા એક ગામ આગળ મુકામ કર્યો અને ૧૬૭૭ ના મે માસની ૧૪મી તારીખે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પાસે મહારાજને કેટલીક ઔષધિની માગણી કરી, એટલે તે લોકોએ આશરે ૬૦ હોનની કિંમતની ઔષધિ અને કેટલુંક લંગી જાતનું કાપડ મહારાજને બેટ ક્યું. મહારાજે તા ૨૫ મીએ તે બાબત એક આલારદશક પત્ર લખ્યો અને તેજ જાતનો બીજો કેટલોક માલ વેચાતો આવવાનું જણાવ્યું આ પરથી તે અંગ્રેજોએ મહારાજને બીજો કેટલોક માલ નજર-રાણાતરીકે આપ્યો એવું કહેવાય છે કે, તેની કિંમત બાવન હોન હતી આ પ્રમાણે રત્નેહલાવ પ્રગટ થયેલા હોવા છતાં મહારાજના માણસોએ વ્ય કાજરાગના તાબાના પ્રદેશમાં તિમરી નામના ગામમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી તે વૂટી ભાથી આગળ વધીને મહારાજ રઘુનાથપતની મદદથી કર્ણાટકના કેટલાક નાના મોટા સરદારોનો પ્રદેશ હસ્તગત કરવા લાગ્યા રઘુનાથપતની યુક્તિ અને ખટપટથી મહારાજને કોઇની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ ચદીનો મજબૂત કિલ્લો પણ એજ રીતે કશી ધાધલ વગર તેમને હાથ આવ્યો એ કિલ્લો વિળપુરસરકારના તાબાનો હતો અને અબરખાન ૧૧ પુત્ર રૂપખાન ૧ તેમજ નાસરખાનને હવાલે હતો રઘુનાથપ તેમની સાથે પ્રથમથીજ સલાહમસલત કરી રાખી હતી મહારાજે કિલ્લાને મોરચાખ ધી કરવા માડી કે તરતજ કિલ્લેદારોએ એ કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કરી દીધો કેકિલ્લો કબજે આવ્યા પછી મહારાજે તે પર રામજી નલજે નામક એક અલ્પ ત

૧ કેટલાક મરાઠી બખરકાર એનું નામ ખાનખાન લખે છે

૨ એ કિલ્લો કબજે લેવાની હકિકતસબધી રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, મહારાજે કિલ્લેદાર અબરખાનને કહાવ્યું કે, વિળપુરસરકાર અને વાગાનગરની સરકાર સાથે તલ્લીન કરી અમે અહીં આવ્યા છીએ તેથી તમારે અમારી મુલાકાતે આવવું મહારાજનું કહેવું સત્ય લાગવાથી કિલ્લેદાર પોતાના આઠ પુત્રોસહિત મહારાજને મળવા ગયો મહારાજે તેને પકડી કેદ કર્યો અને કિલ્લો કબજે લીધો શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, અબરખાન નજરાણા લઈ મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો, તે સમયે મહારાજે તેને કહ્યું કે, 'તમારા માતાનું સરજણ કરવાની ઈચ્છા હોય તો ચદીનો કિલ્લો અમને સોંપી દેવા, નહિ તો તમે અમારા લશ્કરમાં નિવાસ કરો, ચદી જશે નહિ અમે કોઇપણ ચત્રને કિલ્લો કબજે લઈશું' તેણે કિલ્લો કબજે સોંપવાનું કબજ્જ ક્યું અને પરવાનગીપત્રો લખી આપ્યા મહારાજ સાથે સલાહસંપ રાખવામાજ તેને પોતાનું શ્રેય જણાવ્યું, પરંતુ તેના આઠ પુત્રો કિલ્લાપર હતા, તેઓ કિલ્લો કબજે આપવા ખુશી નહોતા તેઓ મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા, પરંતુ રઘુનાથપતે અદરખાનેથી સલાહ કરેલી હોવાથી તેમના પક્ષમાં ચોક્કસ લશ્કર રહ્યું હતું પોતાનો પક્ષ દુબળ જાણી તેઓ ગળાશમાં અને કિલ્લો મહારાજને સોંપવાનું કબજ્જ ક્યું મહારાજે તેમને કેટલાક ગામનું વતન આપી પોતાની નોકરી કરવાનું કસબ્યું વિદિક્ત લખે છે કે, જીજ્ઞાસા કિલ્લા તરફ જતા માર્ગમાં આવેલા ગામોની અબને મહારાજે ત્રાસ આપ્યો નહોતો પોતે વિળપુરસરકારના મિત્ર હોય એવી ત્યાંની અબની ખાતરી કરી આપી હતી, એથી અબરખાને તેમની યાસે વકીલ મોકલ્યો હતો તેને મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, 'વિળપુરસરકાર સાથે અમારે કલહ લેવનું થયું હતો તે શાવ થયો છે અમે તે સરકારના તાબેદાર થયા છીએ' એવું ખોટું બહાનું કહાડી મહારાજે

પ્રમાણિક માવળા સરદારને કિલ્લેદાર, તિમાજી કેશવને સખનીસ અને રુદ્રાજી સાવળીને કારખાનનીસ નિમ્મે તેમણે પોતાના મહારાજના કિલ્લા જેવીજ એ કિલ્લાની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી મદુરામા તે વખતે જેસ્યુઇટ પચ્ચેનો એક પાદરી હતો તેણે એવું લખ્યું છે કે, શિવાજીમહારાજે આ કિલ્લામા એવો સુધારોવધારો કર્યો કે જે જોઈને ચૂરાપના મોટા મોટા કારીગરોને પણ નીચું જોવું પડે કિલ્લાની આસપાસનો સમગ્રો પ્રાત કબજો કરી વિઠ્ઠલ પિળદેવ ગોરડકરને^૧ ત્યાનો મુખેદાર બનાવ્યો અને સ્વરાજ્યના જેવીજ જમાબધીની પદ્ધતિ શરૂ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી રૂપખાન અને નાસરમહમદને વર્ષાસન બાધી આપી સત્તુજી કર્યો

ચઢાઇ વખતે મહારાજે પ્રથમ બહાનું કર્યું હતું કે - 'અને ગોવળકોડાના કુતુબશાહના પક્ષ તરફથી ચઢાઈ કરીએ છીએ' તેમને એ સરકાર તરફથી પુષ્કળ પૈસાની સહાયતા મળી હતી અને હજુ પણ ખીજી સહાયતા મળવાની આજ્ઞા હતી તેથી મહારાજે એવું બહાનું કાઢ્યું હતું, પરંતુ કિલ્લો કબજો આવ્યા પછી તેમણે એ બહાનું લજી દઇ થાણુપર પોતાના ચતુષ્પો નિમી પોતાનાજ નામથી વ્યવસ્થા કરવા માટી મહારાજનું એ કૃત્ય જોઇ કુતુબશાહની આખ ઉધડી ગઇ તેમણે મહારાજને વિશેષ સહાયતા આપવાનું બધ કર્યું ચઢાઇમા થતો ખર્ચ મળવાનું બધ થયાથી મહારાજે ભૂટ કરી પૈસા મેળવવાની શરૂઆત કરી તેમણે એ પ્રાતમા તોફાન મચાવ્યું તે વખતે પ્રજાની કેવી દુર્દશા થઇ હતી, તેનું વર્ણન તે પ્રાતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ લખી રાખ્યું છે, તે પરથી જણાય છે કે, શિવાજીમહારાજે દ્રવિડ પ્રાતમા પ્રવેશ કર્યાના સમાચાર ચારે દિશામા પ્રસરતા ભાની પ્રજા અતિશય ગભરાઇ તેઓ એક ભયકર પુરુષ છે, તેમણે પશ્ચિમ કિનારાપગના પ્રાત ભૂટી બાળી ઉજ્જડ કર્યા છે અને યવનબાદશાહને ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવી છે, એવી સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઇ હોવાથી દ્રવિડ પ્રજાને મહારાજની અતિશય ખીક લાગી સર્વને પોતાનું સરક્ષણ કરવાની ચિંતા થઈ તેઓને ખાતી હતી કે, શિવાજી મહારાજ કોઇક દેવી શક્તિવડે દ્રવ્યનું સ્થાન તથા દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય એવા શ્રીમતોને જાણી જાય છે

ચ દીને કિલ્લો કબજો કર્યો પછી મહારાજ ત્રિનમહીર પ્રાતમા ગયા એ પ્રાત વિજયપુરસરકારના અ કિત શેરખાન નામક પાચહજારી સરદારની સત્તામા હતો. મહારાજને પોતાના પ્રાતમા પેઠેલા જાણી શેરખાને લશ્કરસહિત તેમના ઉપર સખ હુમલો કર્યો ઉભય પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમા એ સરદારનો પરાજય થયો અને પ્રાત મહારાજના તાખામા આવ્યો એ પ્રાતમાથી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને હાથી થોડા મળ્યા હતા

મહારાજને એટલે સુધી આવેલા જાણી શાહજીરાજાએ સ્થાપેલી નૃત્યશાળાનો

તે જુદું કિલ્લેદારને તેના પુત્ર અને સગાસહિત પોતાના તખ્તમા બેલાવ્યો કિલ્લેદારને કબજામા આવેલા જાણી મહારાજે તેને કેદ પકડયો અને કિલ્લો તાજો કર્યો

૧ શિવદિગ્વિજયકાર એનું ઉપનામ ગરુડ લખે છે

૨ ચિટણીસ એ પ્રાતનું નામ ત્રિમહી અને સલાસદ ત્રિવાહ લખે છે

સતાશ્રરાજ નામક એક પુરુષ તેમની પાસે આવ્યો તે પ્રથમ વ્યકાશ્રરાજના આશ્રયમા હતો, પરંતુ તેમનું વર્તન તેને અયોગ્ય જણાવાથી તેમજ મહારાજને નજીક આવેલા જણોને તેમને આવી મળ્યો હતો મહારાજે તેનું યોગ્ય સન્માન કરી તેને પોતાની પાસે ગમ્યો અને આગળ જતા એ પુરુષ શરીર, કુદિમાન અને વિશ્વાસપાત્ર જણાતા મહારાજે તેને ચદીના કિલાને કિચ્છદાર નિમ્યો

આ પ્રાતમા વેવૂર, ત્રિવાદી અને આર્ની વગેરે કિલાઓ આવેલા હતા તે પરના કિલ્લેદારોએ સામોપચારથી કિલા મહારાજને સ્વાધીન કર્યો નહિ આથી પાછળ આવતા મહારાજના પાયદળ સેન્યે સને ૧૬૭૭ ના મે માસમા વેવૂરના કિલાને ઘેરો નાખ્યો આ કિલ્લો ઘણોજ મજબૂત હતો તેની આસપાસ વિશાળ આઘ આવેલી હતી તે એટલી મોટી હતી કે તેમા મોટા મોટા મગરો પણ રહેતા હતા એ કિલાની ફિવાલ એટલી પહોળી હતી કે તે પરથી એ ગાડા સાથે જઈ શકે આ કિલાના ઘેરાનું કામ નરહરિ જણાને વણીજ સફાઈથી ચલાવ્યું કિલાની આજુબાજુ એ ટેકરીઓ હતી, તેને સાજરા અને ગોજરા નામ આપી તે પર મોરચા બાધી તોપો ચલાવી એવો મોરો ચલાવ્યો કે જેથી કિલાના માણસોથી તેનો ખચાવ કરી શક્યો નહિ અને કિલ્લો મગદાઓને સ્વાધીન કર્યો ?

આજ વખતે આર્ની અને ત્રિવાદીને મહારાજના લોકોએ ઘેરો ધાડ્યો અને અકટોખર માસમાએ કિલા પોતાને હસ્તગત કર્યા શેરખાન નાસી જઈને ત્રિવાદીમા રહેલા હતા તેણે એ કિલાનું કેટલોક સમય રક્ષણ કર્યું, પરંતુ મગદાઓ આગળ તેનો નિભાવ થયો નહિ અને રાત્રિના સમયે પોતાના માણસો લઈને તે કિલામાથી નાસી છૂટ્યો મગદાઓએ તરતજ તેની પૂઠ પકડી, તેના માણસોની કતલ કરી શેરખાન જેમતેમ કરીને તેમના હાથમાથી માત્ર સો ઘોડેસ્વારો સાથે છટકી જઈ ભવનગિરિમા જઈને રહ્યો, પરંતુ તેના નાસી જવા છતા કિલા મહારાજના હાથમા સહેલાઈથી આવ્યા નહિ ખાનનો સસરા પોતાના માણસો સાથે આ કિલાનું રક્ષણ કરતો હતો, તેથી ઘેરો ચલાવવાનું કામ પોતાના એ મુસલમાન સરદારોને સોંપીને મહારાજ પોતાની ઘોડેસ્વાર સેના સાથે ભવનગિરિ તરફ ગયા આ સ્થાનમા મન્દ્રાસના અગ્રેજોએ પોતાના નેહૂર રમણા નામના વકીલ સાથે મહારાજે માગેલી વસ્તુઓ પહોંચતી કરી વરસાદને લીધે કાવેરીનદીના કિનારાપર આરદી પાસે ત્રિવાદી નામના સ્થાનમા મહારાજે પોતાના ઘોડેસ્વાર સેન્યની ઊવણી નાખી આ વખતે મદુરાના રાજાનો વકીલ તેમની પાસે આવ્યો મહારાજે પોતાની સ્વારીના ખરચ માટે આ રાજ પાસે એક કરોડ રૂપિયાની માગણી કરી હતી આ રાજ વ્યકાજનો મિત્ર હતો અને તેની પાસે પુષ્કળ ધન હતું, એ વાતની મહારાજને

૧ મુસલમાન ખખરકાર જણાવે છે કે, કિલાના હવાલદાર અબ્દુલખાને મહારાજ માસેથી ૫૦ હજાર હોનની લાચ લઈને કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો હતો જેથીની રાજાવલીમા જણાવ્યું છે કે, ઘેરાત કામ થાદ માસપર્યંત ચાલ્યું હતું સેંદ ન્યોજના અગ્રેજો જણાવે છે કે, અબ્દુલખાને પોતાનું ચાલ્યું ત્યાંસુધી કિલાનું રક્ષણ કર્યું પછીથી ૩૦ હજાર હોન લાચ લઈને કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો

ખબર હતી તે વડીલે મહારાજને કહ્યું કે, મૈસુરના નાયકે અને વ્યકોજરાજાએ મારા માલિકનો કેટલોક મુલક પચાવી પાડ્યો છે તે જો તમે અને અને આપણે તો અને તમને સાતલાખ રૂપિયા આપવાને તૈયાર છીએ આ બાબતે એ રાજા ત્રિચીનાપ્પીમા રહેતો હતો, ત્યાંથી પોતાના કુટુંબપરિવાર સાથે મદુરામા આવી બરોબર બંદોબસ્ત કરી રહેવા લાગ્યો મહારાજે તે વડીલ જોડે રઘુનાથપતને મોકલી ખડગીની રકમ નક્કી કરી, તેમા સાતલાખ હોન આપવાનું નક્કી થયું અને તેમાથી દોઢ લાખ હોન તરતજ ગણી આપ્યા, એટલે મહારાજે તેના મુલકમા કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

એ સ્થળેથી તેમણે વ્યકોજરાજાને કહાવ્યું કે -“ તમારી સાથે સલાહસપથી મસલત ચલાવવા માટે તમારા કારભારી ગોવિંદભટ્ટ ગોસાઇ, કાકાજીપત અને નિજો નાયકને^૧ અમારી પાસે મોકલવા ” એ પરથી વ્યકોજરાજાએ ઉક્ત ત્રણે ગૃહસ્થોને મહારાજ તરફ રવાના કર્યા મહારાજે તેમને કહ્યું કે -“ આજ તેર વર્ષ થયા પિતાશ્રીએ કૈલાસવાસ કર્યો છે મહારાજની સર્વ ધનસપત્તિ રઘુનાથપતે વ્યકોજરાજાને સોપી દઈ તેમને સત્તાધીશ બનાવ્યા છે, પરંતુ તે સપત્તિ પિતૃ-ધન છે મારે તેમા અર્ધો ભાગ છે આજપર્યંત તેમણે મારા અર્ધો ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે મારે ભાગ મે ક્યારનોએ માગ્યો હોત, પરંતુ હું ધણે વેગળે હોવાથી મને મારે ભાગ લેવાની સગવડ મળી નથી તેઓ પશુ પિતા શાહજી-રાજાના પુત્ર છે, સપત્તિના માલિકજી છે તેઓની ઇચ્છામા આવે ત્યાંસુધી ભલે તેનો ઉપભોગ કરે મારી ઇચ્છામા આવે તે વખતે તેમાથી અર્ધો ભાગ લઇ શકાશે, એમ ધારી મે આજ તેર વર્ષ સુધી સખરી રાખી રાજાદ્વારી કાર્યનિમિત્તે કુતુબશાહની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને ત્યાંથી કહ્યુંટક આવવાની અગત્ય જણાતા અહીં આવ્યો છું દ્રવિડમા અત્યારસુધી મે કયા કયા પ્રાંત કબજે કર્યા છે તે તમને વિદિત છે મારે અર્ધો ભાગ મને આપવાની તેમની ઇચ્છા છે કે કેમ, એ સંબંધી મને સત્વર જણાવશે મારે તેમની સાથે કલહ કરવો પડે, ચાર સારા મનુષ્ય તેમને સમજાવવા જાય ત્યારે તેઓ મને મારે ભાગ આપે અને પરસ્પર કલેશ થાય એ યોગ્ય નહિ અને એક લોહીના બંધુ છીએ તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રીનો કૈલાસવાસ થયા પછી અમારે એકસપથી વર્તવું જોઇએ. અમારે એકબીજાના સુખદુઃખમા ભાગ લેવો જોઇએ વ્યર્થ કલહ ઉપસ્થિત કરવાથી કોઇનું કલ્યાણ થયું નથી અને થશે પણ નહિ ” મહારાજે ત્રણે કાર્યભારી-ને ભલામણ કરી તેમને પોતાના કેટલાક કાર્યભારીસહિત વ્યકોજરાજા તરફ મોકલ્યા તેઓએ વ્યકોજરાજા પાસે જઇ શિવાજીમહારાજની ઇચ્છા નિવેદન કરી.

વ્યકોજરાજાના સલાહકારોએ તેમને સલાહ આપી કે -“ શિવાજીમહારાજને તેમનો અર્ધો ભાગ શાતરીતે આપવો નહિ તમે શરવીર છો તેમની સાથે મુદ્દ કરવા તૈયાર થાઓ ” મહારાજ સાથે મુદ્દ કરવામા મદુરાના અને મૈસુરના રાજાઓએ તેમને સહાયતા આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું વ્યકોજરાજાએ કાર્યભારીઓને મહારાજના ઉક્ત પ્રશ્નો ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેથી તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

૧ શિવહિન્નિજકાર, રંગો નાયક અને તિમાજી નાયકના નામે પણ લખે છે.

વ્યકાજરાજ્યએ યુદ્ધ માટે થોડીક તૈયારી પણ કરી, પરંતુ જે રાજ્યએએ તેમને સહાયતા આપવાનું અભિવચન આપ્યું હતું તેઓએ છેલ્લી બંદીએ ના કલાથી વ્યકાજરાજ્ય નિરાશ થયા તેઓ એકલા મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન નહોતા કહેવામાં આવે છે કે, રઘુનાથપતે મહુરાના નાયક સાથે યુદ્ધ મસલત કરેલી હોવાથી તેણે છેલ્લી બંદીએ વ્યકાજરાજ્યનો પક્ષ છોડી દીધો હતો વ્યકાજ નિરાશ થતા મહારાજની મુલાકાતે આવ્યા ?

મહારાજે તેમની ઉત્તમ પ્રકારે ખરદાસ્ત કરી વ્યકાજરાજ્યની સાથે શાહજી-રાજ્યની નૃત્યશાળાના ખીજ ત્રણ રાજપુત ભિવજી રાજ્ય, પ્રતાપજી રાજ્ય અને રાયભાન રાજ્ય મહારાજની મુલાકાતે આવ્યા હતા, તેમને પણ મહારાજે યથોચિત આદરમાન આપ્યું તેઓને કોઈ રીતે ઓછું આવે નહિ અને તેમને જોઈતી વસ્તુ તરતજ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહારાજે કારકુનોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. વ્યકાજરાજ્ય પદર વીસ દિવસ સુધી મહારાજની છાવણીમાં પરાણા રહ્યા; પણ એટલા દિવસમાં તેઓએ મહારાજના અર્ધો ભાગસળધી વાત કહાડી નહિ. ત્યારે મહારાજજ તે વાત કાઢવાનો વિચાર કરી વ્યકાજરાજ્યને એકાત સ્થળે લઈ ગયા અને કહ્યું - ‘આપણે બંને બધું છીએ, તેર વર્ષ થયા પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું છે; તેમની સર્વ સપત્તિ તમે એકલાજ ભોગવો છો, વડિલોપાર્જિત સપત્તિના આપણે ઉભાય સરખા ભાગીદાર છીએ મારી સલાહ નહિ લેતા પિતાની સપત્તિનો તમારી ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર કરો છો, જે સપત્તિમાંથી હું ભાગ માગુ છું તે તમે સ્વપરાક્રમવડે સપાદન કરેલી નથી, તમને ધમિર નવીન સપત્તિ મેળવવાનું સામર્થ્ય અને લુદ્ધિ આપે અને હું તે જોઉં એવીજ મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મારી સલાહ સિવાય પિતાશ્રીએ સપાદન કરેલી સપત્તિનો તમારે વહિવટ કરવો એ ચોખ્ખું નથી પિતાની સપત્તિના કાગળપત્રો મને ખતાવવા આપણે બંને એકસપથી વર્તીએ કઠિન જણાતા કાર્યોમાં હું તમને અવરજ સહાયતા કરીશ તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ ’ મહારાજે વ્યકાજરાજ્યને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા તેમણે માત્ર ‘હા, હા’ કહ્યાં કચ્છ, પરંતુ કોઈ પ્રકારનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો નહિ મહારાજે પ્રસંગોપાત પુનઃ એજ પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેમની ઇચ્છા જણવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમણે મૌનજ ધારણ કર્યું હતું તેમણે પોતાના અત કરણની ઇચ્છા મહારાજને કિંવા ખીજ કોઈને જણાવવા દીધી નહિ મહારાજે કારભારીઓ અને સરદારોને પણ એ સળધી વ્યકાજરાજ્યને સમજાવવાનું કહ્યું, પરંતુ એ ઉલ્લોગમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ કહે છે કે, વ્યકાજરાજ્યએ ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે - ‘મહારાજે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રદેશનો અર્ધો ભાગ મને મળે તો

૧ રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, મહારાજે પ્રથમ વ્યકાજરાજ્યને સંદેશો કહાળ્યો કે, બધું વર્ષ થયા આપણે મળ્યા નથી હું આટલે વેળે સુધી આવ્યો છું ત્યારે તમારે મારી મુલાકાત લઈ મને અનન્દ આપવો એ સાબળું વ્યકાજરાજ્ય પોતાના હરકર-સહિત મહારાજને સમજાવ્યું અને બધું મહાદેવના દેવગમ મળ્યાં અને એક વર્ષે મળે અને એ ભોળન કયું

હું તેમને મારા તાબાની સપત્તિનો અર્ધો ભાગ આપવા તૈયાર છું ' શિવાજીમહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'મારા તાબાનો ધણો પ્રદેશ મેં સ્વત મેળવ્યો છે તમારા તાબાનો સર્વ પ્રદેશ આપણા પિતાએ મેળવ્યો છે તેમા તમે વધારો કર્યો નથી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાની સપત્તિનો અર્ધો ભાગ મને મળવો જોઈએ '

મહારાજે પદર વીસ દિવસ સુધી વ્યકાશરાજ સાથે વાતચીત ચલાવી, પરંતુ તે સઘળું વ્યર્થ થયું તેમનો દુરાગ્રહ જોઈ મહારાજને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમને કેદ પકડી પિતાની સપત્તિમાંથી જોરજુલમથી અર્ધો ભાગ લેવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ પુનઃ તેમણે ઉદાર વૃત્તિપૂર્વક વિચાર કર્યો કે - 'એ મારો કનિષ્ઠ બંધુ છે, તેમની સાથે કઠોરપણે વર્તવું ઉચિત નથી એવી વર્તણૂક મારી પ્રતિષ્ઠાને છાંળે નહિ તેઓ સરજરીતે કબૂલ થાય એવો યત્ન કરવો જોઈએ ' વ્યકાશરાજ પોતાની ધમ્માનુસાર વર્તતા નહિ હોવાથી તેમને પોતાની હાવણીમાંથી જવાની રજા આપી તેમને તળવર^૧ સુધી પહોંચાડવાને બહીરરાવ મોહીતે, રૂપાજી ભોસલે, માનસિંહ મોરે અને અખાજી રગનાથ કેળકરને તેમની સાથે મોકલ્યા^૨ તળવર સુધી પહોંચ્યા પછી વ્યકાશરાજએ પોતાની સાથે આવેલા મહારાજના મનુષ્યોને વસ્ત્રાભૂષણો આપી તેમનો સત્કાર કર્યો અને પાછા મોકલ્યા મહારાજે પુનઃ પોતાના કારકુનો સાથે વ્યકાશરાજને કહાવ્યું કે - 'તળવર પ્રાતનો અર્ધો ભાગ અને એક બે કિલ્લા મને આપશો તો હું સતોષ માનીશ આપણે બંને સલાહસપથી રહીએ એજ ઉત્તમ છે ગૃહકલહ વધારવાથી આપણુને બંનેને નુકસાનજ છે તેમ કરવાથી માત્ર વ્યર્થ કष्ट ભોગવવું પડશે કૌરવપાડવને કેવું કष्ट ભોગવવું પડ્યું હતું તેનો વિચાર કરશો અને વ્યર્થ કલહ વધારશો નહિ આજપર્યંત તમે મારા ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે તેની ચિન્તા નથી, પણ હવે તેવી અભિલાષા રાખશો નહિ મારો ભાગ હું છોડીશ નહિ, તમારે તે આપવોજ પડશે તમે વિચાર કરીને મારી વાત કબૂલ કરશો તો મારા ભાગમાંથી હું કંઈ જોછું પણ લઈશ ' પણ વ્યકાશરાજ પાસેના કેટલાક યવન અધિકારીઓએ તેમને તલાહ આપી કે - 'શિવાજીમહારાજ તમારા જ્યેષ્ઠબંધુ છે એ ખરૂં પણ તેમણે તમારા માલિક આદિલશાહ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો છે તેમણે એ સરકારનો ધણો પ્રદેશ કબજે કર્યો છે એમના બળવાથી તમારા પિતાને ઘણું કष्ट સહન કરવું પડ્યું છે એક વખત તો શાહજીરાજના જીવપર વાત આવી હતી તમે એ સરકારના તાબામાં રહ્યા તેથી તમારા પિતાના મરણ પછી આદિલશાહે શાહજીરાજની સપત્તિ તમારા તાબામાં રહેવા દીધી છે, નહિ તો ક્યારની ખાલસા થઇ જત તમારી પાસેની સપત્તિ આદિલશાહની કૃપાને લીધેજ રહી છે,

૧ એ ગામનું નામ ચઢાવર અને ચઢાવર પણ અન્યત્ર જણાય છે

૨ સમ્રાટલંકા છે કે, વ્યકાશરાજ મહારાજની હાવણીમાંથી લય પાર્શ્વને નાસી ગયા હતા એ જાણી મહારાજે દિલ્લશીર થઈ કહ્યું કે, 'તેમણે નાસી જવાનું કારણ નહોતું.' મહારાજે તેમની સાથે આવેલા કારકુનોને વસ્ત્રાલંકાર આપી સત્કાર કર્યો અને પોતાના માલિક પાસે જવાની રજા આપી

તેમાથી શામાટે તે બળવાખોરને ભાગ આપવો ? વળી તમારા પિતાની પ્રમાણિક નોકરીને લીધે તેમને એ સપત્તિ મળી હતી, અને તમે આદિલશાહના તાબેદાર હોવાથી તમને એ સપત્તિ મળી છે તેની સાથે એ બળવાખોરને શા સબંધ ? આ પ્રમાણે સલાહ સાંભળ્યા પછી વ્યકાશરાજાએ મહારાજાને સદેશો લાવનાર કારકુનોને કહ્યું કે ' પિતાના સમયના હાથી, ઘોડા, ઝવેરાત વગેરે જે કાઈ હોય તેમાથી ભાગ લેવો હોય તો રઘુનાથપતે આવી કાગળપત્રો અને પાદીઓ ઉપરથી સઘળું મને બતાવી આપવું તેઓ મહારાજાને ભાગ દેવાની આપે તે પ્રમાણે આપવા હું તૈયાર છું રઘુનાથપતે શિરઝત્રવરૂપ છે તેઓ ઉચિત જણાય તેમ કરશે મહારાજાને ભાગ આપવાની ઇચ્છાથીજ આટલા દિવસ ગે તેમને ઉત્તર આપ્યો નહોતો ' એમ કહાવી વ્યકાશરાજાએ કારકુનોને વસ્ત્રાભૂષણ આપી રવાના કર્યો

કહેવામા આવે છે કે, વ્યકાશરાજાએ એ સમયે આદિલશાહને પત્ર લખી જણાવ્યું કે - 'જ્યેષ્ઠ બધું મારી સપત્તિમાથી ભાગ માગે છે એ સપત્તિ આપની તાબેદારી સ્વીકારવાને લીધે પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને ભાગ આપવો કે કેમ તે જણાવશો ' બાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કે - ' શાહજહાનએ અમારી નોકરી પ્રમાણિકપણે બજાવી છે, તેથી અમે તેમને એ સપત્તિમાટે વશપરપરાગત સનદ આપી છે એ મુદ્દો ધ્યાનમા લઈ સિવાજીમહારાજ ભાગ માગે છે તેઓ બળવાખોર થયા છે પણ તેની અમે ખબર લઈશું તમે ગૃહકલહ કરીને સરકાર સાથે મહારાજાને શત્રુતા કરાવો છો તેનું કારણ શું ? તેમને ભાગ નહિ આપવાની અમે સલાહ આપીએ તો તેઓ અમાગ પ્રદેશમા ઉપદ્રવ કરશે અને નિરર્થક અમારી વચ્ચે યુદ્ધ જામશે તમારી સપત્તિમાથી તેમને અવસ્ય ભાગ આપવો તેઓ હમણા અમારી સાથે શત્રુ-ભાવથી વર્તે છે, પણ તમારી સપત્તિમાથી ભાગ લઈ અમારા તાબામા ગહી અમારી નોકરી કરે તો ધણું સાફ તેમ કરવાથી અમારી સાથે મિત્રતા થશે તેઓ શાહજહાનના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી સપત્તિના માલિકજ છે ' આદિલશાહ તરફથી સ્પષ્ટ ઉત્તર મળવા છતાં વ્યકાશરાજાની પાસેના યવન અમલદારોએ તેમની કાનભભેરણી કરી કે - ' શિવાજીરાજા ઉચ્છ્રાબલ હોવાથી બાદશાહ તેમનાથી બીએ છે તમે સપત્તિના સ્વતંત્ર માલિક છો મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામા પાછા હઠશો નહિ, જ્યપરાજ્યનો અનુભવ લેવો અમારા જીવનપર્યંત તેમને ભાગ આપવા દઈશું નહિ, તમને બીક કેવી ? શિવાજીમહારાજેજ માતાનું દૂધ પીધું છે કે શું ?

વ્યકાશરાજા તરફથી ઉત્તર મળ્યા પછી યવન સરદારની ઉચ્કેરણીથી તેઓ વિરોધ કરવા તૈયાર થયા છે, એમ જાણી મહારાજાને ઘણી દિલગીરી થઈ તેઓએ વ્યકાશરાજાના પ્રાત ઉપર સ્વારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ મહારાજા પુનઃ વિચાર કર્યો કે, 'તેમનાપર સ્વારી કરી તાબે કરવામા પુરુષાર્થ શો ? ગમે તેમ પણ તે મારો બધું છે પિતાની સપત્તિમા તોફાન મચાવવા કરતા બીજા પ્રાત કબજે કરવાની કયા ખોટ છે ? તે પ્રાતો સર કરી ત્યાં આપણી સત્તા સ્થાપ્યાથી યવન-

સત્તામાથી એટલા પ્રાત ઓછા થશે' એવું-ધારી મહારાજે વ્યકેશરાજાપર સ્વારી કરવાનો વિચાર બધ પાડ્યો

વ્યકેશરાજાની મુલાકાત થયા પછી મહારાજ ત્રિવાદીથી વેલૂર આવ્યા ત્યાં પોતાના થાણા સ્થાપી મહારાજગઢ, જગદેવગઢ, કર્ણાટકગઢ વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા ત્યાર પછી પર્વતો ઉપર થઈને આદિલશાહે પૂર્વે શાહજીરાજાને જાગીરમા આપેલા પ્રાતમા આવ્યા, અને કોલ્હાર, બાલાપુર, બેગલોર, શિર-ટા, વાસકોટ વગેરે તાલુકા શાહજીરાજાને પૂર્વે જાગીરમા મળ્યા હતા તે સર્વ મહારાજે કબજે કર્યા એ સિવાય તે તરફના બીજા ધણા કોટ કિલ્લા કબજે કરી તેમણે ઉચ્ચ ટેકરીઓ ઉપર નવા કિલ્લા બધાવ્યા સ્થળે સ્થળે પોતાના થાણા સ્થાપ્યા અને તે તરફના બળવાખોર લૂટારાનો ઉચ્છેદ કરી સર્વ સ્થળે સ્વસ્થતા કરી જેઓએ પ્રતિવર્ષે ખડણી આપવાનું કબજા કર્યું તેમને મહારાજે ત્રાસ આપ્યો નહિ

શાહજીરાજાએ વેદો ભાસ્કર નામક એક બાહાણુને આરણ્યીનો કિલ્લો સોંપ્યો હતો તે અઘાપિપર્થત તેના પુત્રના તાબામા હતો તેણે મહારાજને શરણે આવી કિલ્લાની કુચીઓ સોંપી દીધી તેની નત્રતા જોઇ મહારાજ ધણા પ્રસન્ન થયા, અને ત્રણ લાખ હોનની ઉપજવાળા આસપાસના પ્રદેશસહિત કિલ્લો તેનેજ સોંપી દઇ પોતાનો ખડિયો બનાવ્યો પ્રાતનો મજબૂત બદોબસ્ત રાખવા માટે મહારાજે માનસિહ ચેરે અને રગનાથ કેળકરને થોડા લશ્કરસહિત લાજ નિમ્યા ત્યાર પછી મહારાજ શ્રીરગપટ્ટણ વગેરે પ્રાતમાથી ખડણી લેતા લેતા ગદગલકમેશ્વર આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના બે કિલ્લા કબજે કર્યા તે પ્રાતનો અધિકારી ખાનગૌડ દેસાઈ ભય પામીને ગયો મહારાજે તેનો પ્રાત વગર અડચણે તાબે કર્યો

આ પ્રાતમા વૃદ્ધ ચાલમ નામનું એક પ્રાચીન શિવાલય હતું ત્યાં મહારાજ દર્શનમાટે ગયા હતા તે વખતે ડચ વ્યાપારીઓના એક પ્રતિનિધિએ મહારાજની મુલાકાત લઇ તેમને રેશમી વસ્ત્રો, ચદન, લવંગ, માલદિવી નાળાંચેર, તલવારનાં પાનાં વગેરે વીંજે નજરાણાતરિકે આપી ત્યાંથી કૃત્ય કરીને મહારાજે વનિયમ વાડી નામના સ્થાનમા મુકામ કર્યો ત્યાંથી તેમણે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના અધ્યક્ષને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો “ કર્ણાટકના કેટલાક કિલ્લાઓમા બાધકામ કરવાનો મારો વિચાર છે, તેથી તોપોને માટે મોટા ગાડા બનાવવાનું અને સુરગો ફેડવાનું કામ જાણુનારા માણસો તમારી પાસે હોય તો તેમને અહીં મોકલી આપ-જો તેમાયે સુરગો લગાડી કોટકિલ્લા તોડવાનું કામ જેમને આવડતુ હોય એવા માણસોની તો અમને ધણીજ જરૂર છે એવા વીસ પચીસ અથવા કેઇ નહિ તો દસ માણસો અવસ્થ મોકલી આપશો હું ધણીજ સારો પગાર આપીને કિલ્લાપર તેમની નિમજ્જક કરીશ ” આનો અંગ્રેજોએ એવો જવાબ આપ્યો કે-“કાઇ પણ પક્ષમા ભળી જવું અમારે માટે ઠીક નથી, તેથી તમારી માગણી માન્ય કરી શકતા નથી ” ત્યાંથી મહારાજે કૃત્ય કરીને પોતેનાંવો નામનું શહેર લૂટયું, તથા આર્કટના દક્ષિણ તરફના સર્વ પ્રાત અને ઉત્તરમાના કેટલાક પ્રાત પોતાને તાબે કર્યા

મહારાજ વિળપુરસરકારના કણ્ઠાટક પ્રાતમા તોફાન મચાવતા અને ખડ્ડી લેતા હતા, તે સમયે દિલ્હીના ચાહી દરબારના તેમના વડીલદારા અને યુગ્મચરદારા પત્રો મળ્યા કે, ઔરંગઝેબ બાદશાહ મોટા લશ્કરસહિત દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ લાવવાના વિચારમાં છે અને તે કાર્ય માટે તેમણે દિલ્હીમાં મોટું લશ્કર તૈયાર કરવા માડ્યું છે એ સમાચાર મળતાજ મહારાજે કણ્ઠાટકથી મદારાખૂમાં પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો ચઢીને કિલ્લો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ સત્તાજી રાજના તાબામાં સોંપ્યો હતો તેની અને કબજે લીધેલા નવીન પ્રાંતોની સુવ્યવસ્થા રાખવાની ઇચ્છાથી, સત્તાજીની સહાયતા માટે તેમણે રઘુનાથપત અને હબીરરાવ સેનાપતિને થોડા લશ્કરસહિત લાજ રહેવા દીધા અને બાકી વધેલા લશ્કર સહિત મહારાજ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા એ ચઢાઈમાં રામેશ્વરપર્વતનો પ્રદેશ કબજે કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પત્રો મળ્યાથી તે સંકલ્પ અપૂર્ણ રહ્યો ?

આ ચઢાઈમાં મહારાજે વીસબાવીસ લાખ હોનની ઉપજનો પ્રદેશ અને સો કિલ્લા તાબે કર્યા તે વખતના મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એવું લખ્યું છે કે - “જી અને બેલોર નામના બે મજબૂત કિલ્લાઓ અને તેની આસપાસનો બાવીસ લાખ હોનની ઉપજનો મુલક મહારાજે કબજે કર્યો, અને તેના રક્ષણને માટે મોટું પાયદળ અને હથેળા (થોર્ટસ્વારસૈન્ય) ગોઠવ્યું ૧૪ મોટા કિલ્લા અને ૭૨ મજબૂત કુંગરા હસ્તગત કર્યા કણ્ઠાટકના શ્રીમત લોકો પાસેથી અપાર દ્રવ્ય કઠાવ્યું સ્વારીના ખર્ચને માટે શ્રીમત લોકો પાસેથી તેઓ કરને રકમ માગતા હતા કિનારાપરના પ્રાંતોમાંથી તેમણે એ રીતે બે લાખ હોન પ્રાપ્ત કર્યા મદ્રાસ અને પાલિકતમાંથી પણ પચાસ પચાસ હજાર હોન કઠાવ્યા બહુ લઢાઈઓ લખા વગર તેમણે ઘણા પ્રદેશ હસ્તગત કર્યા આ પ્રદેશમાંથી તેઓ કેટલું જવાહીર, સોનું, રૂપવજેર લઈ ગયા તેની ગણતરી થઈ શકે એમ નથી ”

ઉત્તરમાં વાસ્તવિકરીતે શું બન્યું હતું, તે તપાસીએ ખાનજહાન બહાદુરે મહારાજ સાથે તહનાયુ કર્યું હતું તે ઔરંગઝેબને થોડાં લાગ્યું નહિ, તેમજ એ સરદારની વર્તણૂકસંબધી બાદશાહને વહેમ ઉપજ્યો હતો દિલ્લેરખાને બાદશાહને સમજાવ્યું કે - “વિળપુરસરકારના મુખ્ય કાર્યભારી અબ્દુલકરીમને આપણા પક્ષમાં લઈ તે સરકારની લશ્કરી મદદથી કુતુબશાહની રાજધાનીપર સ્વારી કરવી. તેમ કરવાથી શિવાજીમહારાજ દક્ષિણમાંથી પાછા આવે તે પહેલાં કુતુબશાહી ખાલસા કરી શકશે ” બાદશાહને એ સલાહ પસંદ પડી તેમણે લશ્કર તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો, અને ખાનજહાન બહાદુરને પાછો બોલાવી લીધો

શિવાજીમહારાજ અને કુતુબશાહ વચ્ચે દૈનંદિન સંબંધન થયું તેથી મોગલ અને વિળપુરસરકારને ઘણું ખોટું લાગ્યું હતું મોગલ અને વિળપુરસરકારનું સૈન્ય

૧ સ્વદેશ જતી વખતે તેમણે પોતાના એ સ્થળના સરદારોને કહ્યું હતું કે, ‘તમારે પાલિકાકોટ, સદાશ અને મદ્રાસના ડચ તથા અંગ્રેજોના ચાણુ ઉપર બંધો મારી કબજે કર્યા’ એ સમયે કે જે લોકો પોલીસરીમાં રહેતા હતા, તેમનાપર ઉપદ્રવ કરવાની ના પાડી હતી

એકત્ર થઇ કુતુબશાહીપર ચઢાઇ લાવવાના સમાચાર મળતાજ માદણસુપતે પોતા-
નુ લશ્કર તૈયાર કર્યું અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુચલ યુદ્ધ થયું તે સમયે માદણસુ-
એ શત્રુસૈન્યનો પરાજય કરી તેને પાછું હઠાવ્યું વિજ્ઞપુરસરકારનું સૈન્ય તદ્દન
પાયમાલ થઇ ગયું અને નહિ મળવાથી સિપાઇઓ ટપાટપ મરવા લાગ્યા તેમને
પગાર નહિ મળવાથી લશ્કરમા ધાધલ મચી ગયું તેઓ નોકરી છોડી પોતાની
કિત્તીમાં આવ્યું ત્યાં ચાલ્યા ગયા અમલદારો અને સરદારોને પણ સિપાઇઓ
આઠતા નહિ તેમા વળી અઠ્ઠલકરીમ છેલ્લી ધડીએ મારો પડી મરણ પામ્યો,
તેથી કોઇ કોઇની દરકાર રાખતુ નહિ દિલેરખાને વિજ્ઞપુરદરબારની પુન સુવ્ય-
વસ્થા કરી સિપાઇઓનો અસતોષ શાત પાડવાનો વિચાર કર્યો તેણે પ્રથમ અમીર-
ઉમરાવો વચ્ચેનો અસતોષ શાત કર્યો અને સર્વની સમતિ લઈ મસાઉદખાન
નામક એક ધનાઢ્ય જગીરદારને આદિલશાહીનો મુખ્ય કાર્યભારી નિમ્મે મસા-
ઉદખાન સીદીઓદારનો જમાઈ થતો હતો તેની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતુ તેણે
દિલેરખાન સાથે શરતો કરી કે - 'હું આદિલશાહીમા ઉત્તમ બદોખત રાખી સર્વત્ર
શાંતિ પ્રસરે એવો યત્ન કરીશ તમારું દેહુ વાળીશ શિવાજીમહારાજ સાથે
કોઇ પ્રકારનો સંબંધ રાખીશ નહિ, અને અસતોષ પામેલા લશ્કરનો પગાર ચૂ-
કવી આપી તેઓ સરકારની નોકરીમા રહે એવી વ્યવસ્થા કરીશ ' એમાની તેણે
માત્ર છેલ્લી શરત પાળી નહિ લશ્કરમાથી ઘણા ઘોડેસ્વારોને રળ આપી તેથી
તેઓ દેશમા ચારે તરફ જઈ પ્રજાને ત્રાસ આપવા લાગ્યા ક ગાલ અથવા ઘોડે-
સ્વારોને મોરોપત પિંગળેએ પોતાના લશ્કરમા નોકરીએ રાખી લીધા

મહારાજને વખતોવખત સર્વ સમાચાર મળતા હતા વિજ્ઞપુરસરકાર અને
ભોગલસરકાર એકત્ર થઈ કુતુબશાહ ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયા હતા પોતાના
રાજ્ય ઉપર પણ તેઓનો હુમલો થવાની ખીંકે મહારાજ ઉતાવળે સ્વદેશ આવવા
નીકળ્યા તેઓ મદાસ પ્રાંત છોડીને સને ૧૬૭૭ ના રીસેબર માસમા મૈસુર
પ્રાંતમા દાખલ થયા આ પ્રાંતનો પૂર્વ અને મધ્ય ભાગ તેમણે કબજો કર્યો
અને ત્યાંથી તેઓ કેપલ પ્રાંતમા આવ્યા ત્યાંના કિલ્લાને ઘેરા લાલી તે પંદર
દિવસમા સર કરી તેની આજુબાજુનો સધળો પ્રદેશ પોતાને તાબે કર્યો
લક્ષ્નેશ્વરનો કોટ પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો અને ચોર લૂટારોને વશ કરી લા
પોતાની સત્તા સ્થાપી એજ પ્રમાણે ગદગ, માલગુડ વગેરે માણ્ય પૂજી તેમને
હાથ આવ્યા તે પ્રદેશમા પોતાની સત્તા કાયમ કરવાને માટે જનાર્દનપત સુમત-
ને ઘોડી સેના સાથે લા મૂક્યો ત્યાંથી મહારાજ સપાટાબંધ ફરતો
હતા તે સમયે વિજ્ઞપુરસરકારના હુસેનખાન માણ્યા અને લોદીખાન નામના જે
સરદાર દસહજાર સૈનિકો સાથે મહારાજપર હલ્લો કર્યો મહારાજે તેમનો પરાજય
કર્યો મહારાજે કબજો કરેલા કેલ્હાપુર અને તારળ વગેરે પ્રાંતમા બાવલીખાન
નામનો એક પઠાણ સરદાર ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેનો પરાજય કરવાને મહારાજે
નિજાજી કાટકરને મોકલ્યો તેણે તુરંત નામના સ્થાન આગળ પઠાણ સાથે
યુદ્ધ કરીને તેની સેનાનો પરાજય કર્યો આ યુદ્ધમા જેમણે સૌખ્ય બતાવ્યું

હતું તે સર્વને મહારાજે ધનામો આપ્યા નિજોજી કાટકરને કસબી વજો, સુવર્ણપદક, મોતીના તોગે, કડી, એક હાથી, એ ઘોડા વગેરેનું ધનામ આપ્યું. ત્યાંથી મહારાજ સપગામ તરફ ફર્ય કરતા હતા તે વખતે સાવિત્રીબાઈ દેસાણી^૧ નામક એક વિધવા સ્ત્રી બેલવાડી^૨ કિશ્કાની માલિક હતી તેણે મહારાજના લક્ષરને ધણુ જ હેરાન કર્યું, તેથી તેમણે બેલવાડી કશ્કાની આસપાસ મોઝોં સ્થાપ્યો દેસણે મહારાજના સૈન્ય સાથે સત્તાવીસ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરી કિલ્લો બચાવ્યો અને અન્નસામગ્રી અને દારૂગોળો ખુટી પડવાથી પોતાના માણસો લઈને તે મહારાજની સેના પર તૂટી પડી આખો દિવસ બહુજ શૌચથી લઈને તેણે મહારાજની સેનામાં ધણુજ નુકસાન કર્યું અને તેનો પરાજય થયો અને કિલ્લો મહારાજને કબજે આવ્યો, દેસણુને પકડી મહારાજ સમક્ષ લાવ્યા, પરંતુ સ્ત્રીજાતિને શિક્ષા નહિ કરવાનો મહારાજનો નિયમ હોવાથી તેને વસ્ત્રાભૂષણ આપી સન્માન કર્યું અને ધનામમાં એ ગામ આપી તેને મુક્ત કરી ૩

મહારાજે ત્યાંથી ફર્ય કરી તોરગલ આગળ ઊવણી નાખી તે સમયે તેમને રઘુનાથપતનો પત્ર મળ્યો તેમાં મહારાજના વિદાય થયા પછી પાછળથી વ્યકાજી રાજ્યએ ગડબડ મચાવ્યાનું લખ્યું હતું, તેથી મહારાજને એ સ્થળેજ મુકામ કરવો પડ્યો વ્યકાજીરાજ્યએ કેવી ગડબડ મચાવી હતી તે જોઈએ મહારાજ કણ્ઠિકથી સ્વદેશ જતા નીકળ્યાના સમાચાર મળતાજ વ્યકાજીરાજ્યએ કેટલાક મુસલમાન સરદારો સાથે સલાહમસલત ચલાવી તેમની સહાયતાવડે સત્તાજી મોસલે, રઘુનાથપત અને હખીરરાવ સરનાયપત ઉપર લક્ષરસહિત ચક્રાધ કરી ૪ મહારાજની ઊવણીમાંથી નાસી ગયા પછી મૈસુર અને મદુરાના નાયકો સાથે સલાહમસલત કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ મદુરાનો રાજા તેમાં સામેલ થયો નહિ વ્યકાજીએ વિજયપુરસરકાર પાસે પણ મદદ માગી હતી, પણ તે સરકારે મદદ કરવાની ના પાડી કેટલાક મુસલમાન જાગીરદાર અને બંધોરોએજ માત્ર વ્યકાજીને મદદ કરી હતી વ્યકાજીના પોતાનાજ સૈન્યમાં આ વખતે દશહજાર પાયદળ અને ચારહજાર ઘોડેસ્વાર હતા તે ઉપરાંત મુસલમાન સરદારોની તેમજ બંધોર માણસોની પણ તેને ધણીજ મદદ મળી હતી તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, જ્યેષ્ઠ બધુએ તેમના તાબાનો જે પ્રાંત કબજે કર્યો હતો તે પાછો છોડી દેવો વ્યકાજીરાજને

૧ સમાસદ એ સ્ત્રીનું નામ લાલબી લખે છે કેટલાક મલબાઈ પણ જણાવે છે

૨ એ કિશ્કાનું નામ બલેવડ, બલવાડા અને બલેરી પણ જોવામાં આવે છે

૩ તવારીખ-ઈ-શિવાજી નામની બખ્ષરમાં લખ્યું છે કે, સપ્તજી ગાયકવાડ નામના મહારાજના એક સરદારે તે બાઈને પકડીને ધણુજ ખરાબ વર્તન ચલાવ્યું હતું આથી શિવાજીએ તે સરદારની બને આખી કોઠાવી નાખી કેદ કર્યો અનેજ બંધારીઓ લખે છે કે, શિવાજી-મહારાજને એ બાઈએ સત્તાવીસ દિવસ હકાવ્યાથી તેમની જેવી ફળેતી થઈ તેવી પ્રથમ કોઈવાર થઈ નહોતી

૪ રાયરીની બખ્ષરમાં લખ્યું છે કે, વ્યકાજી રાજા સ્વતંત્ર લક્ષર લઈને આવ્યા હતા, પરંતુ તેમણે પોતાના દિવાન જગન્નાથપત અને અન્ય સરદારોને રઘુનાથપત અને સરનાયપત ઉપર ચક્રાધ કરતા મોકલ્યા હતા

ચત્રી આવતા જાણી રઘુનાથપત, સતાજી ભોસલે અને હબીરરાવે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને બાળગોડાપુર નજીક તેમની સાથા થયા રઘુનાથપતે એકદમ યુદ્ધ નહિ કરતા તેમને શિખામણુ દીધી, પરંતુ વ્યકોજી રાજાએ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ તેમજ તેમના પક્ષના મુસલમાન સરદારો-એ ઉતાવળ કરી યુદ્ધ શરૂ કર્યું એ તે બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં વ્યકોજી-રાજાના પક્ષનો પરાજય થયો ? એ સમયે શાહજીરાજાના નૃત્યશાળાના પુત્ર પ્રતાપ-જી અને લિવજીને કેદ પકડ્યા વ્યકોજીરાજા સાે બસો સિપાઇઓસહિત નાસી છૂટ્યા તેઓને પણ મહારાજાના સિપાઇઓ કેદ પકડી શકત, પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાનાજ સ્વામીનું અપમાન કરવા જેવું થાત અને કવચિત્ શિવાજીમહારાજને પણ ખોટું લાગત એ વિચારથી રઘુનાથપતે તેમને નાસી જવા દીધા

એ સમાચાર સાંભળી મહારાજાએ રઘુનાથપતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે - 'વ્યકોજી મારા કનિષ્ઠ બધુ છે તેમજે બાળકશુદ્ધિ ચલાવી છતાં પણ અમારો બધુસનેહ જશે નહિ, તેમનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે તેમનું રાજ્ય પાયમાલ કરવું નહિ' વ્યકોજીરાજાને પણ મહારાજાએ એક પત્ર લખ્યો - 'તમે મુસલમાન સરદારોની સલાહથી મારા સરદારો સાથે યુદ્ધ કર્યાનું જાણ્યું છે, તમા તમનેજ નુકસાન થયું છે પ્રતાપજી રાજા તથા લિવજી રાજાને મારા સરદારોએ કેદ પકડ્યા છે તમારા ધણા સરદાર ધાયલ થયા છે એ જાણી મને ઘણી દિલગીરી થઈ છે આપણે બધુ છીએ તમને નુકસાન થયું તે મને થવા બરોબરજી છે તમારૂં અપમાન થયું તે મારૂં થવા બરોબરજી હું સમજું છું અવિચારી કૃત્ય કરી તમે સર્વત્ર અપકીર્તિ સપાદન કરી એ યોગ્ય કયું નહિ તમે તમારી બુદ્ધિથી કાંઈ કર્યું નથી જે મનુષ્યોની સલાહથી એ કૃત્ય કર્યું, તેમને ઇશ્વરેચ્છાથી યોગ્ય શિક્ષા મળી છે તમારા અત કરણમાં અમારાસ બધી અનિષ્ટ વિચારો ઉત્પન્ન થતા એ કાર્ય બન્યું છે યવનોની સલાહ પ્રમાણે નહિ વર્તતા તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હોત તો તમારૂં હિતજી થાત હવે તમારી વિશેષ અપકીર્તિ થશે અને મારો ભાગ મને આપવો પડશે પિતાએ નોકરીના બદલામાં સપ્તિ મેળવેલી હોવાથી મને ભાગ નહિ આપવાની તમારી ઇચ્છા યોગ્ય નથી મારો ભાગ મળ્યા પછી હું છું અને

૧ વિરિકલ લખે છે કે, યુદ્ધમાં સતાજીનો પ્રથમ પરાજય થયો અને તેનું સૈન્ય પાંચ હઠકું ત્યારે તેને ઘણી દિલગીરી થઈ સમરભૂમિમાંથી પાંચ ફરેલા સર્વ સિપાઈ અને રાત્રિને સમયે એકત્ર કરી કરાવ્યું કે, 'આ પ્રમાણે પરાજય પામી પાંચ નાસી જઈ તે કસ્ટા રાત્રી ઉપર પુન એક વખત અક્સ્માત્ હુમલો લઈ જઈ મારુ કે મરતુ એજ યોગ્ય છે એમ કરવાથી સ્વામિકાર્યમાં પ્રાણ અપણું કરવાનું એય મળશે અને આપણા ઉપરનું કલક ઠળશે' સતાજીના વીરત્વ હરેલા સલામણથી સર્વને ભૂરસો ચઢ્યો અને આજે દિવસ યુદ્ધ કરી ચકેલા હોવા છતાં રાત્રીપર પુન હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું ચોડો વખત વિશ્વાસ લીધા પછી તેઓએ રાત્રીના સૈન્ય ઉપર અક્સ્માત્ હુમલો કર્યો તેમનું સૈન્ય એ સમયે યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી આનંદોત્સવ કર્યો પછી વિશ્વાસિ લેવ હવે મહારાજાના સૈન્ય અક્સ્માત્ હુમલો કર્યાથી તેમનો પરાજય થયો સતાજીના લશ્કરે તેમનો હઠકે કર્યો.

વિજ્ઞપુરસરકાર છે તે સખધી તમારે વિચારવાનું નથી તમે બાળકશુદ્ધિ ચલાવો છો. હજી પછી પિતાના નિયમ પ્રમાણે સન્માર્ગે વર્તો, અનીતિનો ભાગ કરો પ્રત્યેક કાર્ય કરતા પહેલા વિચાર કરો દુષ્ટ મનુષ્યોનો સહાર કરી પ્રભુજનોને સુખી કરો તમે શાહજીના પુત્ર છો, કુદીન છો, તેમ છતા તમારા હૃદયમાં ધર્મધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ તમે કુખી થશો, આજપર્યં તમે એકલાએજ સર્વ સપતિનો ઉપભોગ કર્યો છે હવે મને અર્ધો ભાગ આપો મારો ભાગ મને આપ્યા પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તજો મારાપર તુળજપુરના ભવાનીદેવીની કૃપા હોવાથી મને સંદોહિત વિજય પ્રાપ્ત થશે એ લક્ષમાં રાખી યવન સરદારોની સલાહ પ્રમાણે મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ કરવું ઉચિત નહોતું દુર્યોધન જેવી દુષ્ટ શુદ્ધિ ધારણ કરી વિનાકારણ તમારા શરવીર યોદ્ધાનો સહાર કરાવવો નહોતો મારા સેવકોને હાથે પરાજય પામ્યાથી સર્વત્ર તમને કલકળ મળ્યું છે યુદ્ધમાં તમને જે નુકસાન થયું તે મનેજ થયું છે, એમ હું સમજું છું પુનઃ એવા પ્રસંગ આવવા દેશો નહિ જૂના, અનુભવી અને પ્રમાણિક નોકરોનું અપમાન કરી નવા, સ્વાર્થી, અજ્ઞાન નોકરોની સલાહ પ્રમાણે વર્તશો નહિ પિતાના હાથ નીચે કેળવાયેલા મનુષ્યોને તમારે પિતાના જેટલુંજ માન આપવું જોઈએ તેમનો અનાદર કરી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું ફળ તમને મળ્યું છે અને ભવિષ્યમાં પણ મળશે રઘુનાથપત મારી પાસે આવ્યાથી આપણા વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજશો નહિ બધુત્વ હોવા છતા એકબીજાને ભાગ લેવો-આપવો જોઈએ, તેમાં મિનમેષ નહિ એ કાર્યમાં બીજાની શિખવણીનો સખધ નથી, તમારા હિતની વાત તમને વિપરીત જણાઇ તેથીજ આટલે સુધી વાત આવી પહોંચી છે જૂના મનુષ્યોને પિતા સમાન માની તેમની પાસેથી કામ લેશો તો તમને યશ મળશે અને તમારી સપતિમાં પણ વધારો થશે એ સર્વ લક્ષમાં લઈ ઇચ્છાનુસાર વર્તશો અરણી, બેગર (બેગલોર), કોલાહ, વાસકોટ, શિરડા, વગેરે તાલુકા મારા તાબામાં આવ્યાજ છે ચદાવર પણ મારા મનુષ્યોને સ્વાધીન કરજો રાકડ અને જરઝવેરાત વગેરે પિતાની સપતિમાંથી અર્ધો ભાગ મને આપો મારી સાથે સલાહસપથી વર્તશો તો તુલસીદાસ પેલી બાજુનો અમારા તાબાનો પન્હાળા પ્રાત જેની ઉપજ ત્રણ લાખ હોત છે, તે તમને આપીશ તે પ્રાત લેવાની ઇચ્છા નહિ હશે તો કુટુમ્બસાહેબે લલામણ કરી તેમની પાસેથી એટલીજ ઉપજનો બીજો પ્રાત આપાવીશ વિનાકારણ ગૃહકલહ ઉત્પન્ન કરી આપણે બન્નેએ નુકસાન ભોગવવું ઇષ્ટપ્રદ નથી આપણ બન્ને વચ્ચે બધુલાવજ રહેવો જોઈએ જ્યેષ્ઠ બધુતરીકે તમને જે શિખામણ આપુ છું તે તરફ લક્ષ આપશો તો તમારું કલ્યાણજ થશે મારી સાથે વિરોધ કરવાથી તમનેજ નુકસાન થશે

વ્યકોશરાજને પત્ર લખ્યા પછી મહારાજે રઘુનાથપતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે - 'હવે પછી વ્યકોશ રાજ સાથે કલહ કરી તેમનું નુકસાન કરશો નહિ, અને તેમનું અપમાન થાય એવું પગલું ભરશો નહિ તેઓ મારા પિતાના પુત્ર હોવાથી સર્વ સપતિનો ઉપભોગ કરશે તો અકલ્પ્ય નથી. તેમની સાથે તહનાયુ કરી સ-

લાહ કરશે' મહારાજ તરફથી ખરિતો મળતાજ રઘુનાથપતે વ્યકાજીરાજ પાછળ લશ્કર મોકલ્યું હતું તે પાછું બોલાવી લીધું વ્યકાજીરાજને પત્ર મળતાજ વિચારમા પડ્યા, તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે - 'મારા લશ્કરનો પરાજય થયો અને તે ચોતરફ નાસી ગયું હોય, ઘોડા, ઉટ વગેરે મહારાજના લશ્કરના તાબામા ગયા મારા ધણા સિપાઇઓ કપાઈ ગયા તેમની વિધવા સ્ત્રીઓ અને બાળકો મારી પાસે આવી આક્રંદ કરે છે ધણા શિક્ષકોના ઘોડા પકડાયલા હોવાથી તેઓ મારી પાસે પાછા માગે છે ધાયલ થયલા સિપાઇઓ અનવિના ટળવળે છે એ સર્વને શી રીતે સમજાવવા? જ્યેષ્ઠ બધુ ભાગ લીધા સિવાય છોડશે નહિ સપત્તિના અનુભવી રઘુનાથપત મહારાજ પાસે છે શી રીતે નિકાલ કરવો? કયો બાળતનો વિચાર કરવો? તેમની સાથે પુન યુદ્ધ કરવાથી મારજ વિશેષ નુકશાન થશે અને સપત્તિ નાશ પામશે તેમની સાથે પ્રથમથી વિરોધ કર્યો એજ મારી મૂર્ખતા થઈ જ્યેષ્ઠ બધુની મુક્ષાકાંતે ગયો તેજ સમયે નમ્ર થઈ તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત તો આજે મારી અવદશા થાત નહિ જ્યેષ્ઠ બધુ ભાગ્યશાળી છે દુષ્ટ અને સ્વાર્થી મનુષ્યોની સલાહથી મે તેમની સાથે વિરોધ કર્યો એ ધણુ ખોટું થયું'

વ્યકાજીરાજને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો તેમને અતિશય ચિંતા થતા લાગી બોજન અને શયન કરવાનું સૂઝતું નહોતું આખો દિવસ વિચાર કરવામાજ વીતાડ્યો એ જ્યેષ્ઠ વ્યકાજીની પત્ની દિપાબાઈએ ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું તેમણે ઉત્તર દીધો - 'જ્યેષ્ઠ બધુના કાર્યભારી દક્ષિણમા રહે છે, તેમણે ઉચ્છ્રમલ બડા-ખોર મનુષ્યોનો પરાજય કરી બાદશાહી સત્તાના કેટલાક કોટકિલા કબજે કર્યા છે તેઓ દરરાજ યુદ્ધ કરે છે, પરંતુ તેમને કમાય પણ અપયશ મળતો નથી બાદશાહથી તેમનો પરાજય થતો નથી તો પછી તેમના બળ સામે આપણી શી વિસાત? તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી આપણને ફળ શું? આપણે યુદ્ધ કર્યું તેમા માત્ર આપણનેજ નુકશાન થયું' દિપાબાઈએ કહ્યું - 'સાહજીરાજના મૃત્યુ પછી શિવાજીમહારાજ આપણા પિતાસમાન છે સ્વાર્થી મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તી આપે અપકીર્તિ વહેારી લીધી છે બધુવમા વિરોધ કર્યો પછી હવે તે સબધી ખેદ થાય છે, પરંતુ પ્રથમથીજ વિચાર કરીને પગલું બાંધ્યું હોત તો આ દશા થાત નહિ આપના વડિલ બધુ પુણ્યશ્લોક ધર્માવતાર પુરુષ છે આપ સરજરીતે વર્તશો તો આપનું અપમાન કરશે નહિ આપની અચોખ વર્તણૂકને લીધેજ તેમનો ભય લાગે છે તેમને આપની સપત્તિમાથી ભાગ લેવાની દરકાર નથી, આપને સારે માર્ગે ચલાવવાનીજ માત્ર તેમને ચિંતા છે તેઓએ એવી ધણીએ સપત્તિ મેળવી હશે' અને આપના જેવા કેટલાએ શ્રીમત સરદારો તેમના તાબામા નોકરી કરતા હશે' આપ તેમની સાથે નિર્વર્ચક કલહ કરો છો; તેમને શરણે જવામા શી હાનિ? સામટ વડિલ બધુને ભાગ ના આપવો? આપે નવીન સપત્તિ તો મેળવી નથી ને? આપની કમાણીમાથી તો તેઓ ભાગ માગત નથી ને? તેમના તરફથી આપનું અપમાન શું થયું? ભાતુરનેહમા શિવાજીમહારાજ પ્રલયા નાખત નહિ, પણ આપેજ બણીએને તેમની સાથે વિરોધ કર્યો છે. આપે

તેમનું અપમાન કર્યું છે એ સર્વનું કારણ આપના સ્વાર્થી અને દુષ્ટ સલાહકારો છે રઘુનાથપત પિતાના વખતના જૂના, પ્રમાણિક અને અનુભવી નોકર હતા, તેઓ આપના પિતા જેવા હતા, તેમ છતાં આપે તેમનું અપમાન કરી તેમને દિલ-ગીર કર્યાં તેઓ સુવ્યવસ્થા રાખત અને આપણે સુખાનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરી શકત, પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યોએ અનિષ્ટકારક સલાહ આપી તે પ્રમાણે વર્તી આપે અપયશ મેળવ્યો હતો પણ ચિંતા નથી આપ રઘુનાથપતને શરૂએ જઈ તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તેશો તો આપને કિંમિત પણ નુકશાન થશે નહિ આપ અભિ-માન રાખી અનુચિત રીતે વર્તેશો તો નાહક આપની ફજેતી થશે રઘુનાથપત સાથે આપને વિરોધ થવાથી તેમને શરૂએ જવું ઇષ્ટ ન જણાય તો આપના વહીવટ બધું પાસેજ જઈ પહોંચવું તેમની સાથે નમ્રતાથી વર્તેશો તો હતો પણ તેઓ આપનું સરક્ષણ કરશે મને તો એજ ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે તેમને શરૂએ ગયા સિ-વાય છૂટકો નથી ”

દીપાબાઈની સલાહ વ્ય કોણરાજને પસંદ આવ્યાથી તેમણે મહારાજ સાથે સલાહ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તહનામાની શરતો નક્કી કરવા માટે રઘુનાથપતને પોતાની મુલાકાતે આવવા આમ ત્રણ કર્યું રઘુનાથપતે તેમને ઉત્તર લખ્યો કે - “એ કાર્યમાં મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનું હોવાથી તેમની પરવાનગી મળ્યા સિવાય મારાથી આપની મુલાકાતે આવી શકશે નહિ ” પતે મહારાજની પરવા-નગી મેળવી અને વ્ય કોણરાજની મુલાકાતે જવા તૈયાર થયા તેમણે વ્ય કોણ-રાજને જણાવ્યું કે - “હું સિવાજીમહારાજનો સેવક છું તમે તેમના કનિષ્ઠ બધું છો, તેથી આપણી મુલાકાત સમાન મનુષ્યો કરતા વિશેષ સન્માનપૂર્વક થવી જોઈએ. નાના બધુંએ મોટા બધુંને વિશેષ માન આપવું જોઈએ ” વ્ય કોણરાજએ તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું મુલાકાતનું સ્થળ નક્કી કરી લા તથા નાખવામાં આવ્યા બંને જણ એ દિશામાથી હાથીપર બેસી તથા નજીક આવ્યા ? વ્ય કોણ-રાજ હાથીપરથી નીચે ઉતર્યા પછી રઘુનાથપત ઉતર્યા પરસ્પર એકબીજાને હાથ પકડી તથા ગયા લા એ ઉચ્ચ ગાદી તૈયાર કરાવી હતી લા જતાજ રઘુ-નાથપતે વ્ય કોણમહારાજનો હાથ છોડી દઈ એક બાજુપર જઈ ઉભા અને કહ્યું - “મહારાજ ! હું એ ગાદીનો સેવક છું આપ ગાદીપર બિરાજવા યોગ્ય છો ” રઘુનાથપતે તેમને ગાદીપર બેસાડી માન આપ્યું અને મુજરો કરી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે વેગળા ઉભા રહી કહ્યું - “ મહારાજ ! તમે અને સિવાજીમહારાજ એ બંને મારે મનથી સરખાજ છો તમારી પાસેથી રજા લેતી વખતે મેં કહ્યું હતું કે - “ હું તમારી સાથે એક આસનપર બેસવા યોગ્ય સેવક છું, અર્થાત્ મારી સલાહ

૧ શિવલિંગિવજાર લખે છે કે, એ મુલાકાત ચઢાવર આગળ થઈ હતી વ્ય કોણ રાજએ અને દીપાબાઈએ રઘુનાથપતને અત્યાચ્છ કરવાથી મહારાજની આજ્ઞા માટે નહિ ચલાવતા તે ચઢાવર ગયો તેઓએ તેમને પ્રથમ એકાવત્રી લઈ જઈ ઉસયે તેમના ચરણમાં માથું મૂકી કહ્યું કે - “અમારૂં શિરતમારા હાથમાં છે, તારો કે મારો ” તેમની નમ્રતા અને ખમાતાપ જોઈ રઘુનાથપતે તેમની સાથે વહનાયું કર્યું

પ્રમાણે તમારે વર્તવું જોઈએ' એ વાક્યની ખાત્રી કરી આપવા માટેજ મારે આ-
ટલું બધું કરવું પડ્યું છે, નવા સેવકો જોવા હું અલ્પજ્ઞ નહિ હોવાથીજ શિવાજી
મહારાજે મારો સ્વીકાર કર્યો છે, તમારે પણ તે પ્રમાણે કરવું ઉચિત છે.
પ્રાણ જતા સુધી તમારું અહિત કરીશ નહિ એજ મારો પણ સંકલ્પ છે સ્વામી
અયોગ્ય કાર્ય કરે તો તેમને યોગ્ય સલાહ આપવાની મારી ફરજ સમજી છું
સ્વરાજ્ય અને સ્વસત્તા વધારવા માટેજ મેં આપને વારંવાર વિનંતિ કરી હતી;
પરંતુ ક્ષુદ્ર મનુષ્યોની સલાહ માની આપે મારું અપમાનજ કયું, તેથી શિવાજીમહારાજ
પાસે જઈ કહ્યું કે તમે રાજ્ય કબજે લેવા યોગ્ય જણાવ્યું મહારાજ પ્રબળ
પરાક્રમી છે તેઓ સ્વસત્તા અને સ્વધર્મની સ્થાપના કરવા અને હિંદુધર્મોચ્છે-
દક દુષ્ટ મ્હેઝાનોના સહાર કરવા પ્રવૃત્ત થયલા હોવાથી મારી સૂચના તેમણે પસંદ
કરી કહ્યું કે જેટલે ઘણું વેગે સુધી આવી પહોંચ્યા અને આ દેશમાં ત્રણ ચાર
કરોડ રૂપિયાના નવા રાજ્ય સંપાદન કર્યો, તેમ છતાં તમારા ઉપર તેમનો અતિ-
શય પ્રેમ અને મમતા છે મારા ઉપર તેમના એ આશયનાજ પત્રો આવ્યા છે
હવે પછીથી આપ તેમની સાથે નિર્મળ અત કરજીયું વર્તશો લક્ષ્મણ રામચંદ્રની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા હતા તેજ પ્રમાણે મહારાજ સાથે વર્તવાનો આપનો ધર્મ છે
એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ આપનો ઉત્કર્ષ જશે કઈન પ્રસંગે મને આજ્ઞા કરવાથી હું
સૈન્યસહિત આપને સહાયતા કરીશ શિવાજીમહારાજ પેટે આપને હાથે પણ પરાક્રમ
થાય અને આપની કીર્તિ વધે એજ મારી ઇચ્છા છે ” વ્યકાજીરાજને અનેક પ્રકારનો
બોધ આપી રઘુનાથપતે તેમની પાસે લખાવી લીધું કે, પિતાની જગીરની ઉપજમાથી
પ્રતિવર્ષે શિવાજીમહારાજને અર્ધોભાગ આપવામાં આવશે વડિલોપાર્જિત જરજવેરાત-
માથી તત્કાળ અર્ધોભાગ તથા સ્વામીના ખર્ચ માટે ચોક્કસ રકમ આપીશ વ્ય-
કાજી રાજાએ તે સમયે કિંચિત્ પણ આનાકાની કરી નહિ તેથી મહારાજે તબ-
વર ત્રાત તેમનાજ તાબામાં રહેવા દીધો અને પિતાની જગીરમાંના તાલુકા જમ
કર્યો હતા તે પણ પાછા આપ્યા ૧

રઘુનાથપત તરફથી એ સળધી મહારાજને પત્ર મળ્યો ત્યારે તેમણે ઉત્તરમાં
રઘુનાથપતને લખ્યું કે -“ ચિરંજીવી વ્યકાજીરાજને સૌભાગ્યવતી દીપાબાઈએ
બોધ આપી તમારી સાથે મેળવી તહનાસુ કરાવ્યું તે યોગ્યજ થયું છે ચિરંજીવી-
ને હું રૂબરૂમાં કહેતો હતો તે તેમણે ધ્યાનમાં લીધું નહિ તે સમયે તેમના મનમાં
અભિમાન હતું જેઓની કાનભભેરણીથી તેમણે મારી શિખામણ માની નહિ
તેઓનો પ્રપચ્છ હવે સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યો અને તેમના નેત્રો ઉઘડી ગયા એ
સારું થયું છે તેઓ જે શુદ્ધબુદ્ધિથી કહે છે તે પ્રમાણે વર્તવાનો તેમની પાસે દૃઢ
નિશ્ચય કરાવજો તમારી ઇચ્છા હોય તો તેમના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવા
માટે તમે તેમની પાસે રહેજો અમારા તાબાના ચંદી વગેરે પ્રાપ્તોત્તુ કામ જના-

૧ રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, વ્યકાજીરાજને કોલ્હાર, બાલાપુર, મહારાજગઢ,
જમદેવગઢ અને કહ્યુંડગઢ નામક કિલ્લા મહારાજના તાબામાં સોંપ્યા એ સ્થળો મહારાજને
અગાઉથી કબજે કર્યા હતા, એમ પ્રથમ લખ્યું છે

દાનપતને સોપળે અને કામના પ્રમાણુમા તમે વખતોવખત બદોળસ્ત ગાળને વ્ય કાઢરાજા પાસે રહેવાનો તમારો નિશ્ચય થાય તો અગાઉની પેઠે તેમના સંસ્થાનની વ્યવસ્થા રાખી તે સખધી અને વખતોવખત સમાચાર આપતા રહેળે બદોળસ્તની કલમેા નીચે પ્રમાણે -

૧ સગા અને માનકરી સેવકોનો યોગ્ય બદોળસ્ત રાખવો તેમનુ અપમાન થવા દેવુ નહિ તેમને ખાનગી કામ સોપી ત્રાસ આપવો નહિ

૨ દરખદાર અને કામદારની સલાહ સિવાય કોઈ પણ કામકાજ થવા દેવુ નહિ પ્રત્યેક કાર્યમા તેમની સલાહ પૂછવી વિશ્વાસુ સેવકોનેજ રાજકાર્ય સોપવા. દરખદાર સેવકો સાથે તકરાર કરવી નહિ, યોગ્યતા પ્રમાણે તેમને ઉચ્ચ હોદ્દા આપવા

૩ શાગીર્દ સેવકો ઉચ્ચ કુલીન, પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ હોવા જોઈએ તેમની ઓળખાણુ લઈને નોકરીએ રાખવા તેમનાપર કૃપા રાખવી સર્વ સ્થળની ખાતમી મેળવવી અમુક મનુષ્યનીજ લલામણુ કિવા કાનલ બેરણી ચાલે છે એવુ કાઢને જણાય નહિ સર્વ ઉપર કરપ રાખવો

૪ આસપાસના મિત્ર કિવા શત્રુ સંસ્થાનિકના રાજ્યમા આપણુ વકીલ અને ખાતમીદાર રાખવા તેમને ખબર પડે નહિ તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળની મુખ્ય ખબર આપણને મળે એવી ગોઠવણુ કરવી

૫ પાયગા, શિલેદાર અને ઘોડેસ્વારના કામ નિત્ય તપાસવા અને સર્વ સારી સ્થિતિમા રાખવુ ઘોડા અને સ્વાર હમેશા તૈયારજ રાખવા શિલેદાર સેવકોના ઘોડા વેચાતા લઇ પાયગામા રાખવા અને તેમને પાયગામા નોકરીએ રાખવા લશ્કરને હમેશા નિયમિતરીતે કસરત કરાવવી, તેથી તેઓ સર્વદા હુશિયાર રહે છે; નહિ તો તેમનામા આળસ વધી જશે અને પરરાજ્યનો હુમલો આવતા પરાજય થશે પાયગા અને તોપખાનુ હમેશા તૈયારજ રાખવુ

૬ હુજ, દુરાતમા, હિંદુદેષ્ટા, ચોર, ચાટીઆ, ભામટા, ખુશામદખોર, લૂટારા અને દારૂ પીનાર નગેરે નહારી ટેવવાળા મનુષ્યોને આપણુ રાજ્યમા આશ્રય આપવો નહિ તેઓ રાજ્યમા રહે તો ભામીન લેવા કિવા દડ કરવો તેઓ પ્રળને ત્રાસ ન આપે એવી ખબરદારી રાખવી તેમને માટે મજબૂત બદોળસ્ત રાખવો એ કામમા બેદરકારી કરવી નહિ

૭ નાના મોટા મનુષ્યો સાથે હદનામા કિવા તહનામા વગેરે કરાર થયા હોય તે સખધી તકરાર ઉપસ્થિત થવા દેવી નહિ ગરીબ અનાથ મનુષ્યોની યોગ્ય ખરદાસ્ત રાખવી અને તેમને યથોચિત સહાયતા કરવી તેમને કોઇ વિનાકારણે રૂગે કિવા ત્રાસ આપે તો તે સખધી તાબડોતોબ બદોળસ્ત કરવો

૮ ધર્મદા, દેવસ્થાનના વર્ધાસન, બ્રાહ્મણના ધનામી ગામ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલુ રાખવા તેમનો ઉચ્છેદ થવા દેવો નહિ, પણ યોગ્ય બદોળસ્ત રાખવો.

૯ સેવકસેવકસખધી કિવા મિત્ર આદિ જનસમાજમા ફરિયાદ, તકરાર ઉભી થાય તો તેનો ન્યાય કરવા માટે લાયક મનુષ્યોને પચ નિમી તરતજ ફેસલો કરાવવો પ્રળને યોગ્ય ન્યાય મળે એવો યત્ન કરવો લાયકવગર ધનસાફ મળે

એવી વ્યવસ્થા રાખવી સરકાર એ ગરિબગુરુખાના ધર્મના માખાપ છે એમ સમજી કોઇ પાસેથી એક પાઈ પણ નહિ લેતા તેમને નિર્મળ ન્યાય આપવો.

૧૦ કોઇને અભયવચન આપી તેનું રક્ષણ કરવાનું સ્વીકાર્યું પછી તેની સાથે ઉદ્ધતાઈથી વર્તવા જેવું નીચ કાર્ય આપણા કુળમાં થયું નથી અને હવે પછી થવું જોઈએ નહિ.

૧૧ અરણીના કિલ્લાનો મહાલ વેદોભાસ્કરને પિતાશ્રી શાહજીરાજને બક્ષિસ આપ્યો છે. વેદોભાસ્કરને હમણા આઠ પુત્ર છે તે કિલ્લા તેમના તાબામાં રહેવા દેવો તેઓ સરકારી સેવા બંજવે તો ઠીક નહિ તો તેમના મહાલમાં ઉપદ્રવ કરવો નહિ.

૧૨ વિંબપુરસરકાર તરફથી કેટલાક ધનામી ગામ મળ્યા છે, તેજ પ્રમાણે પિતાશ્રી મહારાષ્ટ્રમાં આવના હતા તે વખતે દૌલતાબાદસરકાર તરફથી કેટલાક ધનામી ગામ મળ્યા છે તે સિવાય કેટલાક બડખોર લોકોને કબજે લઈ કેટલાક ગામો મેળવ્યા છે, એ સર્વ પ્રદેશની આવકનો હિસાબ જમે કર્યો નથી, તે ઉપજ બરોબર જમે કરવી એ ઉપજના બદલામાં શાહજીરાજના સમયથી અત્યાર સુધી વિંબપુરસરકારની પાસે હજાર સૈનિકસહિત નોકરી બંજવવી પડતી હતી એ સરકાર સાથે અમે તહનામુ કર્યું છે તે વખતે નોકરીની શરત બધ કરી એવું કહ્યું છે કે, હું તેમને પ્રસંગોપાત મદદ કરીશ પિતા જીવતા હતા તે સમયે એ શરત થઈ હતી, તેથી હવે તમારે તેમની નોકરી કરવાની જરૂર નથી નોકરીના બદલામાં પ્રસંગોપાત જરૂર પડે તો તમારે તમારા સૈન્યસહિત તેમને મદદ કરવી તે પ્રમાણે નહિ વર્તશો તો તમારો જવાબ લેવામાં આવશે મારે એવી મદદ કરવી પડશે તો સ્વારીનો ખર્ચ તમારે આપવો પડશે.

૧૩ હિંગણી, ખેરડી, દેઉળગાવ વગેરે ગામની પટેલાઈ, દેશમુખી વગેરે વડિલો-પાર્જિત વતનો છે તેનો તમારે વહીવટ કરવો નહિ હું તેનો વહિવટ કરીશ.

૧૪ પ્રસંગોપાત અમારા તરફનું કોઈ મનુષ્ય તમારા તરફ આવે કિંવા તમારા તરફથી અમારા તરફ આવે તો તેની યોગ્ય તપાસ રાખવી કોઇને કંઈ સમજાવવું હોય કિંવા ખુલાસો પૂછવો હોય તો તે લઈ જનાર સેવકોને તત્કાલિત ગવાના કરવા, તે મળી દરકત કરી નહિ.

૧૫ અમે ગ્રામ કરેલા પ્રાનમાના બેગરજ, બાસકોટ અને સિલકોટ નામક ત્રણ મહાલની ઉપજ ત્રણ લાખ વરાઈ છે જમાબંધીની સુવ્યવસ્થા થતા ત્યાંની ઉપજ પાચલાખ વરાઈ સુધી થશે એ મહાલ મેં મારા તરફથી ચિરંજીવી સૌભાગ્યવતી દીપાબાઈને વસ્ત્રાભૂષણના ખર્ચ માટે બક્ષિસ કર્યો છે તેના ઉપર વ્યકોજીરાજનો કિંવા તેમના વશનોનો હક્ક નથી તેમણે તેની ઉપજ લેવી નહિ દીપાબાઈએ પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે એ ઉપજ પોતાની પાસે રાખવી એ પ્રાતનેષ બદોબસ્ત માત્ર વ્યકોજીરાજને રાખવો.

૧૬ ચંદી પ્રાત નજીકનો જે પ્રાત અમે મેળવ્યો છે તેમાંનો સાત લાખ હોનની ઉપજવાળો મહાલ ચિરંજીવી રાજશ્રી વ્યકોજીરાજને અમે દૂધલાત

આવાને ધનામ આપ્યો છે, તેનો તેમના વશનેએ પરપરાગત હિપભાગ કરવો એ મહાલની યાદી કરી તમારે અમારા તરફ મોકલવી, એટલે અમે તે મળુર કરી સનદ મોકલીશું

૧૭ તમે (રઘુનાથપત) વશપર પરાધી વિશ્વામુ મેવક છો તમારૂં કુળ ઉચ્ચ અને સત્પાત્ર છે, એમ સમજી તબવર પ્રાતમાના એક લાખ વગાધની ઉત્પન્ન-વાળા ગામ તમને બહેન આપવાના છે એ ગામોની યાદી અમને મોકલવી જેથી તેની સનદો મોકલવામા આવશે તેની ઉપજ તમે વશપર પરાગત બોજની મકશે

૧૮ તમારા સંચાલનમાનો કેાઇ ચેર વગેરે ગુન્હેગાર અમારા રાજ્યમા આવે કિવા અમારા તરફથી તમારા સંચાલનમા આવે તો આપણે પગપર એકબીજાને વ્વાધીન કરવો તે કામમા અટકાવ કરવો નહિ કિવા તેને મદદ કરની નહિ

૧૯ તીર્થસ્વરૂપ શાહજીરાજની જીતી પાને ચોધડિયા વગેરેનો માસિક પગાર તમારે આપવો ત્યા હાથી, ઘોડા, કારકુન, સિપાઇ, ખ્યાલ વગેરે નિમવા નોંધએ એ કામમા દીલ કરવી નહિ

ચિરજીવી વ્યકેજીરાજ ઉપરોક્ત ઓગણીસ કલમો પ્રમાણે વર્તવા બબ્બલ થાય તો તેમના હાથનો પત્ર લખાની મોકલવો જેથી મને સતોપ થયે ” રઘુનાથ-પતે એ પત્ર વ્યકેજીરાજને વાચી સલામતાએ મહારાજે વ્યકેજીરાજને પણુ બૂદો પત્ર લખી આશ્વાસન આપ્યું હતું પરંપર સલાહમસલાત ચાલ્યા પછી એવું ક્યું કે, રઘુનાથપતે વ્યકેજીરાજની નગીરની વ્યવસ્થા કરી અને મહારાજે નનીન સપાદન કરેલા પ્રાત ઉપર પણુ દેખરેખ રાખી વ્યકેજીરાજ સાથે સલાહ કર્યો પછી કર્ણાટક પ્રાત નિવિંદન થયેલા નોંધ મહારાજ તોરગલથી આગળ કૂચ કરી ગયા અને હખીરરાવ સરનોબતને સેન્યસહિત સ્વદેશ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી

એ સમયે નિખાળકર અને ઘાટએ પન્હાળા પ્રાતમા પ્રવેગ કરી, તે પ્રાત ઉજળડ કરી, લૂટ ચલાવતા કરાડ પ્રાત સુધી ગયા હતા મહારાજને તોગમલ-ની જાવણીમા એ સમાચાર મળતાજ તેમણે નિખાળ કાટકરને કેટલુક સૈન્ય આપી તે સરદારે ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો નિખાળએ કુર્સીસ્થાન આગળ ચુલ્લ કરી તેમનો પરાજય કર્યો અને તેમણે મેળવેલી લૂટનો ધણો માલ પાછો મેળ-વ્યો પ્રજાની લૂટનો માલ જેનો હોય તેને પાછો આપવાનો ફરજ બાણી મહારાજે તેમને પાછો આપવાની વ્યવસ્થા કરી લૂટના માલમાથી મહારાજે એક પાદનો માલ પણુ પોતાના ખળનામા રાખ્યો નહિ

મહારાજે કોપલ પ્રાત કબજે કરી તેની વ્યવસ્થા કરવા જનાર્દનપતને નિમ્યો હતો તે પ્રાતપર વિજાપુરસરકારનું લશ્કર હુમલો લઇ જવાની તૈયારી કરતું નોંધ મહારાજે જનાર્દનપતની સહાયતા માટે કેટલુક લશ્કર રવાના કર્યું અને ચોડા લશ્કર સહિત તેઓ રાયગઢ આવી પહોંચ્યા (માર્ચ સં ૧૬૭૮)

કર્ણાટકમાથી સ્વદેશ પાછા ફરતી વખતે વિજાપુરનો કિલ્લો હસ્તગત કરીને ત્યાનો બધો કારભાર પોતાને હાથ લેવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો હતો. બહિસોલ-

ખાનના મૃત્યુ પછી જમશીદખાન નામના એક સરદારે કારભાર પેતાના હાથમાં લીધો હતો, પરંતુ તેને ધણી દુશ્મનો હતા અને તે લોકોની સામે ટકી શકે એમ હતું નહિ આથી તેણે મહારાજ સાથે સલાહમસલત કરી કે મહારાજ જો તેને છ લાખ હોન આપે તો પોતે વિજાપુરનો કિલ્લો અને બધો કારભાર મહારાજને સ્વાધીન કરે મહારાજને આ વાત પસંદ પડવાથી તેમણે તે કબૂલ કરી અને પોતાની સ્વારીનો મોરચો વિજાપુર તરફ ફેરવ્યો, પરંતુ એમને તરતજ સમાચાર મળ્યા કે આ જમશીદખાનને દગાથી કેદ કરીને મસાઉદખાને સંધળો કારભાર પોતાને હાથ કર્યો છે, આથી નિરાશ થઈને તેઓ પન્હાળગઢ તરફ ગયા.

મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હબીરરાવ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા હતા, એ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે હબીરરાવને આવી પહોંચેલો જાણી જનાઈનપતે તેની સહાયતાવડે વિજાપુરસરકારના સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો હબીરરાવે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું તેઓએ લશ્કરસહિત તુગલકા અને કૂબ્લા નદીના મધ્ય પ્રદેશમાં જઈ શત્રુના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કરી નસાડી મુકયુ શત્રુના પાયસો ઘોડા, પાંચ હાથી અને એક સરદાર પકડી તે તરફનો સંધળો પ્રાત કબજે કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી કોપલ અને ખેલવાડી પ્રાતના દેશમુખીઓ વિજાપુરસરકારને મહેસુલ નહિ આપતા બડખોર થઈ સંધળો પ્રાત કબજે કરી ખેડા હતા, તે સર્વને તામે કરી જનાઈનપતે તેમની પાસે શિવાજીમહારાજનું ઉપરિપણ કબૂલ કરાવ્યું શિવાજીમહારાજે વિજાપુરસરકારના જે પ્રાતો કબજે કર્યા હતા તે પાછા લેવાને પુનઃ તેમણે કદિપણ યત્ન કર્યો નહોતો, કારણ કે તેમના ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો અને મોગલો તથા કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેમની વિશેષ પાયમાલી થઈ હતી એ અરસામાં ચોમાસુ શરૂ થવાથી નદીનાળામાં જળ ભરાઈ ગયું, તેથી તે તરફ લશ્કર મોકલી શકાય તેમ નહોતું જનાઈનપતે અને રઘુનાથપતે એ સમયે સારો ભાગ મળ્યાથી તેઓએ પોતાના કબજાના પ્રાતમાં મળજીત બદોબસ્ત કર્યો.

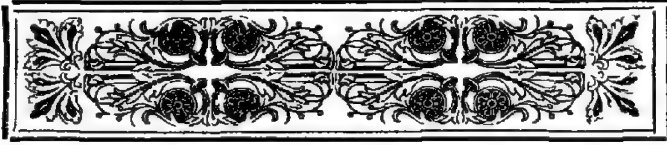
જનાઈનપતે સહાયતા કરી તેને નિર્ભય કર્યા પછી હબીરરાવ પુનઃ સ્વદેશ તરફ આવવા નીકળ્યો માર્ગમાં દેઉરનો કિલ્લો જણાતા તેનાપગ તેણે હુમલો કર્યો વિજાપુરસરકારને સમાચાર મળતાજ તેમણે હુસેનખાન^૧ નામક સરદારને દશહજાર સિપાઇનું લશ્કર આપી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યો હબીરરાવે તેને હરાવી કેદ પકડ્યો અને કિલ્લો સર કર્યો એ જાણી વિજાપુરસરકારે લોદીખાનને મોકલ્યો તેને પણ હબીરરાવે હરાવી કેદ પકડ્યો હબીરરાવે આગળ ચાલતા ગોડલ અને બહાદુરબંધ નામક કિલ્લાપર છાપો મારી કબજે કર્યો માર્ગમાં શત્રુના જેટલા કિલ્લા જણાયા તે સર કરતો કરતો હબીરરાવ મહારાજ પાસે જઈ

૧ એ સરદાર ધણેજ શત્રુની હતો તુગલકા અને કૂબ્લા નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો એ મુખેદાર હતો હબીરરાવ તેને કેદ કરીને મહારાજ પાસે લઈ ગયા મહારાજે તેને આદરસત્કાર આપી મુક્ત કર્યો, પરંતુ આ પરાજયથી તે સરદારને એટલું બધું ખરાબ લાગ્યું કે તેણે ઊંડે ખાઈને માણસ્યાગ કર્યો.

પહોંચ્યો તેની ઉત્કૃષ્ટ સેવા અને બહાદુરી જોઇ મહારાજે તેને ઘણી શાખાશી આપી અને બહુમૂલ્ય ધનામ આપ્યું એ ચઢાઇમાં ધનાજી નંધવ અને બયાજી ધોરપટે પણી હતી તેમણે ઉત્તમ પરાક્રમ કર્યોથી મહારાજે તેમની પ્રશંસા કરી તેમને ધનામ અને ઉચ્ચ હોદ્દા આપ્યા કર્ણાટકની ચઢાઇમાં જે જે હોદ્દાદાર અને અમલદારે ઉત્તમ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેમને મહારાજે યોગ્યતા પ્રમાણે પારિતોષિક આપી સતુષ્ટ કર્યાં એ ચઢાઇમાં ગયા પછી મહારાજ અદાર મહિને સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા.

કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી રઘુનાથપતે મહારાજને પત્ર લખ્યો કે - ‘વ્યકાજી રાજાની વૃત્તિ ઉદાસીન જણાય છે તેઓ નેત્ર બંધ કરીને બેસી રહે છે કાંઈ સાથે વાતચીત કરતા નથી અનજન તરફ દુર્લક્ષ કરે છે સદૈવ એકાતસ્થળમાં બેસી શુ કરે છે તે જણાતું નથી અમે તેમની પાસે જઈએ છીએ ત્યારે કાંઈક વખતજ વાતચીત કરે છે બાહ્યણે જે માગે છે તે તેમને ખુશીથી આપે છે. એમની ઉદાસીન વૃત્તિ વર્ષે છ મહિને બદલાશે જાણી વાટ જોઈ, પરંતુ તેમ થયું નથી તેમની વૃત્તિ હજી તેવીજ હોવાથી આપને ખબર આપી છે મહારાજ-સબધી સમાચાર નહિ આપ્યાનો મારા ઉપર દોષારોપ થાય નહિ આપનું કર્તવ્ય આપ બજાવશો ’ એ પરથી મહારાજે વ્યકાજીરાજાને પત્ર લખ્યો તેમાં લખ્યું કે - ‘રઘુનાથપત તરફથી પત્ર મળ્યો છે તમારી ઉદાસીનતાના વર્તમાન જાણી ઘણો દિલગીર થયો છું આપણે ઉભય એક પિતાત્રીના પુત્ર હોવાથી આપણને એકબીજાને આધાર છે, પરંતુ તમે ઉદાસીન થઈ બેઠા છો એ જાણી મારા અત કરણને ઘણો ખેદ થયો છે ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરવાનું કારણ મને જણાવશો તે તે નિવારણ કરવાનો યત્ન કરવામાં આવશે મને કાંઈ પણ વિષય લખવામાં શકા કરશે નહિ તમારો જે મનોરથ હશે તે તત્કાળ પૂર્ણ થશે તમને સતુષ્ટ રાખવામાં હું જરાપણુ આગસ કરીશ નહિ એવી ખાત્રી રાખશો તમારા મનની વિકૃતિ થવાનું કારણ અવશ્ય લખશો તે નિવારણુ થઈ શકશે હવે પછી ઉદાસીનપણું વર્તશો નહિ, તેમ કરશો તો તમને મારી પાસે રાખવા પડશે પછી અહિંથી પાછા જઈ શકશો નહિ એ લક્ષમાં રાખી સરળરીતે વર્તશો રઘુનાથપતની સલાહ પ્રમાણે હમેશા વર્તજો તેમાજ તમારૂં હિત છે પછી તમારી ઇચ્છા ’ એ પત્ર વાચતાજ વ્યકાજીરાજાની ઉદાસીનતા નિવૃત્ત થઈ તેઓ પ્રથમની પેઠે સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૭મું—મોગલો સાથે અંતિમ યુદ્ધ

કર્ણાટકની ચઢાઈમાં વિજય મેળવીને અને તે પ્રદેશના ધણા પ્રાંતોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપીને વિજયી શિવાજીમહારાજ સ્વદેશ પાછા આવ્યાના સમાચાર સાંભળતા ઔરંગઝેબ બાદશાહને અતિશય ખેદ થયો બહાદુર-ખાનને દ્રવ્યની લાલચ આપીને અને મોગલ બાદશાહને ખડાણી ભરવાનું કબજા રીને મહારાજે તેઓદારા સ્વરાજ્યમાં ઉપદ્રવ ન થાય એવી યુક્ત રચી હતી બાદશાહને તેમની એ સધિનું રહસ્ય પ્રથમ જણાયું નહિ અને એવી સધિની તેમને તે સમયે અગત્ય પણું જણાઈ હતી તેનું કારણ એ હતું કે, બાદશાહ ઉત્તર-માં પઠાણો સાથે યુદ્ધમાં ગુલાયલા હોવાથી પોતાના દક્ષિણના સુબેદારને લશ્કર-ની મદદ કરવા શક્તવાન નહોતા આગળ જતા એ સધિ રચિકર નહિ થવાથી તેમણે દિલ્લેરખાનને દોષ દીધો ખરે, પરંતુ દિલ્લેરખાનની સૂચનાપત્રથી મહારાજના પ્રાંતમાં તોફાન મચાવવાની આજ્ઞા નહિ ફરમાવતા તેને કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી તેમાં ખાનને યશ મળ્યો નહિ યુદ્ધમાં બાદશાહનું પુષ્કળ લશ્કર નાશ પામ્યું, તેથી મહારાજના પ્રદેશમાં તોફાન મચાવવાની તેમનામાં શક્તિ રહી નહિ ઔરંગઝેબની એવી ધારણા હતી કે, કર્ણાટક જેવા વિકટ, વગરઓળખાણવાળા અને ધણા દૂરના પ્રાંતમાં સ્વારી લઈ જવાથી શિવાજી-મહારાજનું સૈન્યબળ ધણું ઓછું થશે, તેમજ દુર્ગબળ થયા પછી તેમનો પરાજય કરવામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડશે નહિ, પરંતુ બાદશાહની કલ્પના ખોટી પડી મહારાજે એ સ્વારીમાં કર્ણાટકના ધણા પ્રાંત ઉપર પોતાની સ્થાપી સત્તા સ્થાપી હતી અને વિજયપુરસરકારની તે પ્રાંતમાંની સત્તા ધણી ઓછી કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે તરફના વિજયપુરસરકારના પ્રાંતો ઉપર પુનઃ ચઢાઈ લઈ જવા માર્ગ મોકળો કર્યો હતો એ જોઈ ઔરંગઝેબને વિચાર થયો કે—‘હવે શિવાજીમહારાજ વિજયપુરસરકારના બચેલા પ્રાંતો ઉપર ચારે તરફથી હુમલા કરી આદિલશાહી દુબારી દેશે અને ટેક રામેશ્વરપર્યંત પોતાની સત્તા સ્થાપશે તેમજ દક્ષિણની ખંને મુસલમાની બાદશાહી પાયમાલ કરી દક્ષિણ સમુદ્રપર્યંત એકઝરી સત્તા સ્થાપવાની આપણી ધારણા નિષ્ફળ થશે’ તેથીજ દિલ્લેરખાનની સલાહથી તેમણે શિવાજીમહારાજ કર્ણાટકની સ્વારીમાંથી પાછા ફરે તે પહેલાં આદિલશાહી પાયમાલ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેમાં બાદશાહને યશ મળ્યો નહિ સારે

તેમણે બહાદુરખાનને દક્ષિણની સુબેદારીપરથી છૂટો કરી પોતાના પુત્ર મોઆઝિમ-ને દક્ષિણની સુબેદારીપર મોકલ્યો.

પાછલા પ્રકરણમા લખ્યા પ્રમાણે વિઙ્ગપુરસરકારનો કાર્યભાર મસાઉદખાન-ના તાબામા સોંપી દિવેરખાને તેની સાથે તહનામુ કર્યા પછી મોરોપ તે પોતાના પ્રત્યેક થાણાની વ્યવસ્થા તપાસી સર્વ પ્રકારનો મજબૂત બંદોબસ્ત ગમ્યો હતો અને સ્થળે સ્થળે પોતાનુ લશ્કર તૈયાર રાખ્યુ હતુ મોગલ અને વિઙ્ગપુરસરકાર એકસ પ કરી પોતાના પ્રાત ઉપગ ચઢાઇ કરશે એવી તેને ખીક હતી એ સમયે કાકણુમા સીદીએ પણ તોફાનની શરૂઆત કરી હતી તેની સાથે મોરોપતને યુદ્ધ કરવુ પડ્યુ હતુ, તે સખધી આગલા પ્રકરણમા લખવામા આવશે.

મસાઉદખાન સાથે દિલ્લેરખાને કરેલુ તહનામુ ઔરગઝેબને પસદ આવ્યુ નહિ તેથી તેમણે સરદારને સખ દપકા દીધો અને આજ્ઞા કરમાવી કે - 'વિઙ્ગપુરસરકાર-ના લશ્કરનો આડી રહેલા પગગ અઘાપિપર્યત ચૂકવી આપ્યો નથી તે અપાવવો, તે દરબારના બને તેટલા સરદાર આપણા પક્ષમા લઇ લેવા, સર્વ કાર્યભાર આ-પણી સલાહથી ચાલે એવી ગોઠવણુ કરવી, અર્થાત્ સર્વ રાજ્ય આપણા આશ્રયથી ચાલે એવો ચલન કરવો ' એ હુકમ પ્રમાણે દિલ્લેરખાને વિઙ્ગપુરદરબારના ઘણા ખગ અધિક્ષાન સરદારોને પોતાના પક્ષમા મેળવી લીધો, પરતુ ખીમ કટલાક સર-દારોને મોગલો ઉપર તિરસ્કાર હોવાથી તેઓ કેમે કર્યા વગ ચલા નહિ બાળગબ-ની ભગિની બાદશાહબેગમ સાથે આરગઝેબના પુત્રનો વિવાહ કરવાનુ ઇચ્છુ હતુ, પણ બાદશાહના મનુષ્યો વિવાહની માગણી કરવા આવ્યા તે સમયે કટલાક સર-દારો વિરુદ્ધ પક્ષા મોગલબાદશાહ સાથે સગપણુનો સખધ જોડવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી તેઓ વિરુદ્ધ પક્ષના સરદારો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર ચલા ખીજે પક્ષ પણ મોગલશાહબાદશા સાથે બાદશાહબેગમનુ લગ કરાવવાની હઠ લઇ બેઠો. ચૂલકેલહ ઉપસ્થિત થવાથી પોતાના બધુના રાજ્યની પાયમાસી નહિ થવા દેવાની ઇચ્છાથી બાદશાહબેગમ જનતાનખાનામાથી બહાર નીકળી અને તેણે કહ્યુ કે - હુ મોગલોને ત્યા જવા ખુશી છુ ' તેની સ્વતંત્રી ઇચ્છા જાણી વિરુદ્ધ પક્ષે તકરાર કરવાનુ છોડી દીધુ અને તેઓ શાત ચલા બાદશાહબેગમે દિલ્લેરખાનની ડાવણી-મા પ્રવેશ કર્યો, એટલે ખાને તેને પૂર દાંડમાઠથી દિલ્હી મોકલાવી દીધી.

દિલ્લેરખાનને એટલેથીજ સતોષ થયો નહિ મસાઉદખાને તહનામા પ્રમાણે વર્તન નહિ કર્યાથી તેનો પરાજય કરવા માટે ખાને વિઙ્ગપુર તરફ ધસારો કર્યો મસાઉદ ખાનને એ અરિષ્ટ ટાળવાની ચિતા ચતા આ ભય કર પ્રસંગે શિવાજીમહારાજ તરફ-થી સહાયતા મળે તો ચલન કરી જોવાની તેને ઇચ્છા થઇ તેણે વિચાર કર્યો કે - 'આપણી સરકારસખધી શિવાજીમહારાજનુ અત કરણુ શુદ્ધ નથી તેમજ તેમની પાસે મદદ માગતા તેઓ વખતે આપે કે ના આપે તેમ છતા તેઓ શાહજીરાજના પુત્ર છે, તેમના પિતા આ રાજ્યના આશ્રયથી ઉચ્ચ હેદિ ચલા હતા તે ખ્યાનમા લઈ આ પ્રસંગે પોતાનો આગલો સખધ યાદ કરે છે કે નહિ તે જોવુ જોઈએ એમાજ એમની કુર્બાનતા જણાઇ આવશે મોગલો સાથે તો તેમને વિરો-

ધજ છે - તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સધિ સાધવા કવચિત્ તૈયાર પશુ થાય ” તેણે મહારાજને પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યું કે - “પ્રચંડ સૈન્યસહિત મોગલો વિજ્ઞપુર આવી પહોંચ્યા છે એ બાદશાહી તમારીજ છે સત્વર આવી સહાયતા આપવી જોઈએ ”

આ સ્થાને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે આ વખતે શિવાજીમહારાજ તરફ કુતુબશાહના મનમા મોટું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું તેના દિવાન માદ-બજાએ શિવાજી જોડે સ્નેહસંબંધ કરાવીને કણ્ઠાટકની ચઢાઈમા મહારાજને પુષ્કળ સૈન્ય, તોપો અને પૈસાની મદદ કરી હતી, પરંતુ મહારાજે ત્યાં આટલા બધા કિલ્લા સર કર્યા અને આટલી બધી લૂટ દેશમા આણી છતાં તેમણે કુતુબશાહને એક પશુ કિલ્લો આપ્યો નહિ અને ચઢાઈના ખર્ચ માટે જે રકમ લીધી હતી તેમાથી એક પાંચ પશુ પાંછી વાળી નહિ મહારાજની આ ઇંગાજીનો બદલો લેવાને માટે તેણે વિજ્ઞપુરસરકાર જોડે મસલત કરી મસાઉદખાન અને તેના સામા પક્ષના સારખખાન વગેરે જોડે સલાહ કરી તેણે એવું નક્કી કર્યું કે મહારાજને કણ્ઠાટકમાથી નીકળવાજ ન દેવા વિજ્ઞપુરસરકાર પાસે પોતાના સૈન્યને આપવાના પગારના પૈસા પશુ હતા નહિ, તે કુતુબશાહે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમા આપ્યા આવી રીતે સલાહમસલત કરી તેમણે એક મોટી સેના તૈયાર કરી; પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે દિલ્લેરખાને વિજ્ઞપુરપર ચઢાઈ કરી તેથી તેમને એ સંકલ્પ અધુરો રહ્યો અને મસાઉદખાનને ઉલટી મહારાજ પાસે મદદ માગવી પડી મસાઉદખાને મહારાજની મદદ માગી તેથી દિલ્લેરખાન ઉલટો વધારે ગુસ્સે થયો.

મસાઉદખાનના વિનંતિપત્રનું મહારાજે સન્માન કર્યું પોતાનું ધોડેસ્વાર લશ્કર તેમણે પન્હાળામા એકત્ર કર્યું અને સાત હજાર ધોડેસ્વાર વિજ્ઞપુર રવાના કર્યા સૈન્યને મહારાજે ખાશા કરી હતી કે - “તમારે વિજ્ઞપુરના કિલ્લાને કબજે મેળવી ધણી હુશિયારીથી રહેવું હું મારા લશ્કરસહિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરી તેમને સપાટામા લઇશ ” મહારાજનું લશ્કર વિજ્ઞપુર ગયું ત્યારે મસાઉદખાને તેમને અટગ નદીને કિનારે જાવણી નાખી શત્રુના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહેવાનું કહ્યું મહારાજના સરદારે તેનું કહેવું સાલવ્યું નહિ તેઓએ ખાનાપુર અને ખુસકપુર નજીક જઈ જાવણી નાખી અને ખાનને કહાવ્યું કે - “કિલ્લાને એક દરવાજો તથા એક છુરજ અમારે કબજે સોંપવો અમે કિલ્લાનું રક્ષણ કરીશું ” મસાઉદખાને તેમની માગણી સ્વીકારી નહિ અને મરાઠા લશ્કરના મુખ્ય સરદારો સિવાય બીજા કોઈને શહેરમા પેસવા દીધા નહિ તેમ ચવાથી મરાઠા લશ્કરે કિલ્લા નજીક જોહારપુરના મેદાનમા જઈ જાવણી નાખી, ત્યાંથી મહારાજના સિંપાઇઓ વ્યાપારનું બહાનું કહાડી શહેરમા જવા નીકળ્યા બળદો ઉપર આનાજની યુલો લાધી તેમા તલવાર અને બીજા હથિયારો સતાડી પ્રત્યેક બળદ પાછળ એક એક સ્વાર શહેરમા પ્રવેશ કરવા લાગ્યો શહેરમા જૂદે જૂદે સ્થળે તેઓની ટોળાં બધાં એ બેદ સત્વર ઉઘાડો પડ્યાથી તેમને શહેરમા પેસતા અટકાવ્યા મહારાજના કેટલાક સરદાર મસાઉદખાનની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે - “અમે તમારી મદદે આવ્યા છીએ છતાં તમે અમારા સૈન્યને કિલ્લામા

આવવા દેતા નથી અને શત્રુના સપાટામાં સપડાવના સબલ છે, તે સમયે અમારૂં રક્ષણ થવું કદિનું છે અણીને પ્રસંગે તમે અને કિલ્લામાં ગયાન આપણો નહિ એમ જણાય છે' મસાઉદખાને તેમના કહેવાની પરવા કરી નહિ; કારણ કે તેને મહારાજપગ વિશ્વાસ નહોતો મહારાજના અત કરણમાં એ સમયે લાગ ફાવે તો વિજયપુર શહેર તામે લેવાની ઇચ્છા હતી મસાઉદખાને મરાઠા લશ્કરને શહેરમાં પેસવા દીધું નહિ ત્યારે તેઓએ પ્રકટરીતે વૈભાવ બતાવી શહેર ઉપર હુમલો કર્યો દૌલતપુર અને ખુસકપુર લૂટી લઇ ત્યાના શ્રીમંત લોકોને કેપ પકડ્યા જોહારપુર ઉપર પણ હુમલો કર્યો કેટલાક મનુષ્યો તેમની સામે લડવા આવ્યા તેમને ધામલ કરી પાછા હઠાવ્યા એ હુમલામાં કેટલાક સરદારો મગલ પાખ્યા, એટલામાં કિલ્લાપરથી તેમના પર તોપોના મારો ચાલવાથી તેઓ પાછા હઠ્યા કિલ્લો તામે લેવા તેમણે કેટલાક દિવસ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સફળરીતે તામે કરી શકાય તેમ હતું નહિ અને દિલ્લેરખાન પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે વિજયપુર તરફ આવતો હતો, તેથી તે લોકો પાછા ગયા ?

આ બાબતુ દિલ્લેરખાન પોતાની સેના સાથે વિજયપુર આવી પહોંચ્યો મહારાજ તેની હિલચાલ ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખતા હતા વિજયપુર નજીક તેની છાવણી પડ્યા પછી તેના પર પાછળથી હુમલો કરવાની ઇચ્છાથી મહારાજે સાત આઠ ગાઉ વેગળે છાવણી નાખી તેમને દિલ્લેરખાનના લશ્કરમાં પહોંચી સિપાઇઓની સખ્યા વિશેષ હોવાના સમાચાર મળ્યા તે ઉપરથી તેમણે વિચાર કર્યો કે, એટલા મોટા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી વિનાકારણુ આપણુ લશ્કરનો નાશ કરવો તેના કરતા ખાન યુદ્ધમાં ગુ થાય તે સમયે તેના શહેરમાં પ્રવેશ કરી લૂટ ચલાવવી એજ ઠીક છે મહારાજે ત્યાથી છાવણી ઉપાડી બીમા નદી એળગી પોતાના લશ્કરસહિત મોગલના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યા તેમણે જીલમ વર્તોવ્યો છતા દિલ્લેરખાને વિજયપુરનો ઘેરા ઉઠાવ્યો નહિ કિવા તેમને પરાજય કરવા લશ્કર પણ મોકલ્યું નહિ ? તેથી મહારાજે બીમા નદીથી ગોદાવરી નદીપર્યંતને મોગલોનો સર્વ પ્રદેશ લૂટી લીધો ધરમગામ, ચોપ્રા વગેરે મોટા મોટા વ્યાપારી શહેરો લૂટીને પછી ગોદાવરી નદી એળગીને તેઓ જલના શહેરમાં પેદા અને ત્રણ દિવસપર્યંત તે શહેર લૂટયુ શહેર નજીક ચાર માખાદમાં મોઆઝિમ હતો

૧ કેટલાક બખરકારનું કહેવું એવું છે કે, મરાઠાઓએ કિલ્લેદારને ૫૦ હજાર હે નળી લાવ્યો આપણે કિલ્લો હસ્તગત કર્યો અને મસાઉદખાન કિલ્લેદાર પાસે એ પૈસા માગવા લાગ્યો ત્યારે સરખખાનને તેણે ૧૦ હજાર હોન આપ્યા અને તેની મદદ લીધી

૨ પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, મસાઉદખાને ગ્યા વખતે દિલ્લેરખાન સાથે સલાહ કરીને શહેરમાં બોલાવી તેનો ધણીજ સત્કાર કર્યો તેની મદદ લઇને તેણે મહારાજનાં માણસોપર ચઢાઈ કરી એવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે મહારાજ પોતે સાત હજારની સેના લઈને પોતાના માણસોને મદદ કરવાને આવે છે વળી એજ અરસામાં મસાઉદખાન અને સરખખાન વચ્ચે પાછો અણબનાવ શરૂ થયો આથી મરાઠાઓપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર જતો કરવા પડ્યો

તેની તેમણે કિચિત્ પણ ખીક રાખી નહિ દ્રવ્ય અને ઝવેરાત પ્રગળ કયા સતારી રાખતી હતી તેની તેમને માહિતી હોવાથી પોતાના સિપાઇઓને દ્રવ્યના સ્થાનો મહારાજ બતાવી આપતા હતા કહેવામા આવે છે કે, મરાઠાલશ્કરે એ સમયે મુસલમાન ફકીરોના ઘર પણ લૂટયા હતા એ બનાવ મહારાજના હમ્મેશના નિયમથી વિરુદ્ધ બન્યો હતો ધર્મપરાયણ મનુષ્યોને ત્રાસ નહિ આપવાનો મહારાજે પોતાના લશ્કરને હમ્મેશનો હુકમ કર્યો હતો, છતાં એ નિયમનો હાલ કરનાર અપરાધી સિપાઇઓને તેમણે શિક્ષા કર્યાનું જણાતું નથી ?

લૂટમા મેળવેલા સામાન રાયગઢ ઉપર પહોચાડતી વખતે મહારાજને માગ-માગ પકડી તે સામાન પાછો મેળવવા માટે શાહનુદાએ રણમસ્તખાનને દશ-હજાર ધોડેસ્વાર લશ્કરસહિત રવાના કર્યો ખાન અને મહારાજ સગમનેર નજીક સામસામા થઇ ગયા ઉભય પક્ષ વચ્ચે તુમલ યુદ્ધ થયું સતારી ધોરપડેને જુસ્સો ચડવાથી વિચાર કર્યા વગરજ તે રણસંગ્રામમા પેડો, તેથી તેના તાબાના સૈન્યમા થોડાક ગોટાળો થયો એ ધાધલમા સિંધોળ નિબાળકર મગણ પામ્યો, છતાં મહારાજ ગભરાયા નહિ પ્રાણની દરકાર નહિ કરતા પોતાના લશ્કરને ઉત્તેજન આપતા આગળ ધસ્યા પોતાના સ્વામીને હાથમા શસ્ત્ર લઇ સર્વથી આગળ ધસેલા જોઇ મરાઠાસિપાઇઓમા વિશેષ જુસ્સો આવ્યો તેઓ શત્રુપર એકદમ તૂટી પડયાથી મોગલ લશ્કરનો પરાજય થયો અને તેઓ આસપાસ નારી ગયા આ પ્રમાણે મહારાજને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને લૂટનો સવળો સામાન લઈ તેઓ આગળ વળ્યા

રણમસ્તખાનના લશ્કરની પાયમાલી થવાથી તેને મદદ કરવા શાહનુદાએ કિશનાસ હરે ને લશ્કરસહિત મોકલ્યો મદદ મળવાથી આસપાસ વિખુગાઇ ગયેલા મલસૈન્યમા પુનઃ ધૈર્ય આવ્યું તેઓ એકત્ર થયા અને એક ખીણ આગળ ભરાઇ રહ્યા મહારાજ ખીણ આગળથી પસાર થાય તેજ વખતે તેમનાપર અચાનક મલો કરવાનો તેમણે સકલ્પ કર્યો હતો મોગલોના નવા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાની મરાઠાલશ્કરમા શક્તિ નહોતી, એ મહારાજ જાણી શક્યા હતા તેથી તેમને

૧ મુસલમાન બખરકાર લખે છે કે, મહારાજે મુસલમાન ફકીરોને લૂટયા તેથીજ તેમનું સત્વર મરણ થયું ત્રી સરકાર જણાવે છે કે તે શહેરમા કૈયદ જનમહમ્મદ નામનો એક સાધુ રહેતો હતો શહેરના શ્રીમત લોકો પોતાનું જરૂરવાહીર લઇ એ સાધુના મઠમા સતારી ગયા હતા મહારાજને એ વાતની ખાતરી મળતાજ તેઓ ત્યાં આવ્યા અને સાધુની વિનયિતિ થાન ન આપતા તે શ્રીમત લોકોને મારફાડ કરીને સર્વ દ્રવ્ય લઈ લીધું આથી તે સાધુએ મહારાજને શાપ દીધો અને તે દિવસ પછી પાંચ મહીને શિવાજીમહારાજ મૃત્યુ પાયા મુસલમાન લોકોનું કહેવું એવું છે કે, આ શાપને લીધેજ મહારાજનું મરણ થયું

૨ એ જ્યસિંહ રાજનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો સલાસાદ એવું નામ કેશરસિંહ લખે છે ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, કેશરસિંહે ત્રણ મૈલ વેગળે છાવણી નાખી મહારાજને ગ્રામ સદૈરો કહાળ્યો કે, 'આપણા વચ્ચે બધુત્વ સબધ છે અમારો મેળાપ થાય તે પહેલા તમે મૃત્યુ કરી ચાલ્યા જાઓ'

ચિન્તા થઈ તેમની પાસે હીરજી નાયક નામક એક ગુપ્તચર હતો. તેણે ગ્વામીનું સકટ જોઈ હિંમત રાખી મહારાજને કહ્યું કે—‘લૂટનો માલ મોગલોના જાણવામાં આવે નહિ એવી ખુબીથી હું ખીણની પેલી બાજુએ લઈ જઈશ’ મહારાજે તેને તે કામ મોખ્યુ. હીરજીએ મરાઠાલશ્કરસહિત ખીજળ એક ખીણ ઉપરથી રાતોરાત કૂચ કરી મોગલોને તેની ખબર પડી નહિ. મોગલોએ પ્રાતઃકાળમાં તપાસ કરી પણ મરાઠાલશ્કરનો પતો લાગ્યો નહિ ત્યારે તેઓને આશ્ચર્ય થયું. મરાઠાલશ્કર જે ખીણ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયું હતું તે ખીણનોજ તેમને પતો લાગ્યો નહિ. છેવટે તેઓ ખીણ નીચે ઉતરી ગયા. મહારાજ લશ્કરસહિત સુરક્ષિતપણે પટ્ટા આગળ જઈ પહોંચ્યા. શત્રુના સપાટામાંથી સહિસલામત ગઢ ઉપર આવી વિશ્રાંતિ લીધી તેથી મહારાજે તેનું નામ વિશ્રામગઢ પાડ્યું. મરાઠા લશ્કરે પટ્ટામાં જઈ મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો છે. જાણી મોગલસૈન્ય નિગમ થઈ ઔરંગઝેબ પાછું વળ્યું. અણીને પ્રસંગે હીરજી નાયકે ધણી સહાયતા કરી હતી, તેથી મહારાજે તેને પુષ્કળ ધનમાં આપ્યું. મહારાજ પટ્ટામાં કેટલાક દિવસ વિશ્રાંતિ લેવા રહ્યા. તે સમયે તેમણે ગઢની આસપાસના જિલ્લા કબ્જે લેવાનો વિચાર કર્યો. દિલ્લેરખાન વિજયપુર તરફ ગયાઓ હતા તે દરમ્યાનજ તેમણે પોતાના સકલ્પની સિદ્ધિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજે એ કાર્ય મોરોપતને મોખ્યુ. તેની સહાયતા માટે કાકજીમાંથી પાયઢળ લશ્કર મગાવ્યું. તે મિત્રાય તેના તાબામાં ધણી ધોડેસ્વાર સોખ્યા. મોરોપતે મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે એક પછી એક કિલ્લા સર કરવા માડ્યા.

આ વખતે તેણે મુઝીપટ્ટણ શહેર કબ્જે કરીને મોગલોના હાથમાંથી શિવનેરી કિલ્લો પાછો લેવાને સૈન્ય મોકલ્યું. મરાઠાઓએ જીત્તર શહેરમાં દાખલ થઈ રાત્રિને સમયે નીસરણી ચૂકી કિલ્લામાં પોતાના ત્રણસો માણસો દાખલ કર્યા, પરંતુ કિલ્લેદારે તેમની કતલ કરી નાખી અને સવારે કિલ્લાની આસપાસ ઝાડી, ઝાખગ અને ગુફાઓમાં મરાઠા સતાઈ રહ્યા હતા તેમને હાકી કાઢ્યા અને મહારાજને સંદેશ કહાવ્યો કે—“બ્યાસુધી હું આ કિલ્લાપર કિલ્લેદાર છું ત્યાસુધી એ કિલ્લો હાથ કરવાની આજ્ઞા કરશો નહિ.”

મહારાજ પટ્ટામાં નિવાસ કરતા હતા તે સમયે મસાઉદખાન તરફથી એક જાસુસે તેમને પત્ર આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે—‘તમે અમારા સકટસમયે દરબાર સાથે પ્રમાણિકપણે વત્તો છો. શાહજીરાજના યોગ્ય પુત્રની તમે સાબિતી કરી આપી છે. શાહજીરાજએ દરબારનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું તેની તમે સાર્થકતા કરી છે. અમારા દરબાર સાથે તમારે વૈમનસ્ય હોવા છતાં અણીને પ્રસંગે તમે સહાયતા કરી છે. તમે તમારા તરફથી હદ કરી નાખી છે તમે સલાહ આપી હતી કે, શત્રુઓના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ મચાવી તેને અમારા રાજ્યમાંથી હાકી કહાડવા અને પછી ચારે દિશામાંથી ઘેરી વળી પાયમાલ કરવા તે સુક્ષિત ઉત્તમ હતી તેમના પ્રદેશની તમે પાયમાલી કરી છે અને એક બે સ્થળે તેમનો પરાજય કર્યો. અમારી રાજધાની

ના કિલ્લાને પણ તમારા હસ્તકે સારી મદદ કરી છે દિવેરખાન દુરામહી થયો છે મોગલોની સર્વ સપત્તિ નાશ પામે તોપણ વિઝપુર કબજે લીધા સિવાય અહિંથી નહિ જવાનો તેનો નિશ્ચય જણાય છે તે અહિંથી ઘેરા ઉઠાવતો નથી તેનું હસ્તક ફોટની નજીક ઢાવણી નાખી પડ્યું છે, તેથી આપની મદદ મળ્યા સિવાય અમારા છૂટકે યશોજ નહિ આપે ભૂતવર્તમાનનો કંઈ પણ વિચાર કર્યો વગર સત્વર આવી પહોંચી આદિલશાહીનું રક્ષણ કરવું એજ અમારી પ્રાર્થના છે 'પત્ર વાચી મહારાજ પુન વિઝપુર જવા તૈયાર થયા, એટલામા તેમને સલાજી નાસી જઈને દિવેરખાન સાથે મળી ગયાના સમાચાર મળ્યા તેથી હખીરરાવને હસ્તક-સહિત વિઝપુરસરકારની મદદે મોકલી મહારાજ પન્હાળા ગયા અને સલાજીને શત્રુની ઢાવણીમાથી પાછો લાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા

સલાજીમહારાજને પોતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતા સાથે રીસાવાનું કારણ અત્રે લખતું ઉચિત છે સલાજીને સુશિક્ષણ આપવા માટે મહારાજે ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે અને સદાચાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે મહારાજે તેમની પાસે વિદ્વાન પુરુષો રાખ્યા હતા પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી કંઈ સુફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ તેઓનું વર્તન હમેશા ઉચ્છ્રમલજ થતું ગયું રાજ્યાધિકાર ચલાવવા જેવા આવશ્યકીય સદૃશ્યોનો તેમનામા વિકાસ થવાની ઇચ્છાથી મહારાજ સંહોદિત અનેક પ્રયત્નો કરતા હતા, પરંતુ તેનું ઇષ્ટપ્રદ પરિણામ આવ્યું નહિ યોગ્ય સમયે યુવરાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છાથી મહારાજે તેમને ઉપવીતસસ્કાર કર્યો હતો, પરંતુ સલાજીમહારાજને સર્વદા ઉન્નતપણે વર્તતા જોઈ મહારાજને પરમ ખેદ થતો હતો એક દિવસ શિતળગૌરીના ઉત્સવનિમિત્તે રાજમહાલયમા હળદકુમકુમનો સમાર ભ કરવામા આવ્યો હતો કિલ્લાપરની સર્વ સૌભાગ્યવતી મહિલાઓ રાજમહાલયમા એકત્ર થઈ હતી તેમા એક અત્યંત લાવણ્યસપ્ત્ય બ્રાહ્મણ યુવતી પણ હતી, તેને જોઈ સલાજી મોહિત થયા બ્રાહ્મણયુવતિને મહાલયમા લઈ જઈ તેના ઉપર તેમણે બળાટકાર કર્યો મહારાજને એ ખબર પડતા તેઓ અત્યંત દિલગીર થયા તેમણે કહ્યું કે - 'સલાજી રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી હતા વ્યભિચાર કરે છે, એ ત્રેષ વર્ણનો ઉચ્છેદ કરવા જેવું છે તેમનું કૃલ અતિ નિદાજનક છે, વ્યભિચાર એ અતિ નીચ કર્મ છે રાજ્યએ પ્રજાને પોતાના કુટુંબ જેવી જાણવી જોઈએ સલાજીને તેના કુટુંબ કર્મ માટે અવસ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ રાજપુત્ર છે તેથી શું થયું ? કુટુંબ કર્મ કરનાર પુત્રનો હુ લાગ કરીશ ' મહારાજે સલાજીને સખ કેદની શિક્ષા કરી પન્હાળાના કિલ્લામા મોકલી દીધા થોડા દિવસ પછી સખ કેદમાથી તેમને તેજ કિલ્લામા નજરકેદ રાખ્યા સલાજીને કેદની શિક્ષા અસલ થઈ પડી હતી પિતાને મોગલો સાથે વેગળે યુદ્ધ કરવામા ગુથાયલા જાણી તેમણે પન્હાળાપરથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો તેમણે દિવેરખાનને અગાઉથી સૂચના-

ક કેટલાક લેખમા લખ્યું છે કે, પિતાના ક્રોધોદ્ગાર સામળી સલાજી ગજરાયા અને પત્નીસહિત શતેશત નાસી ગયા.

પત્ર લખી મોકલ્યો હતો મહારાજના ધરમાળ ફાટપુટ થયેલી બધી ખાનને અત્યંત આનંદ થયો સભાજનો આદરસત્કાર કરવા ખાને એખલાસખાનને અને ઘેરાતખાનને ત્રણ ચાર હજાર ધોડેસ્વારલશ્કરસહિત સામેયુ લઈ તેડવા મોકલ્યો હતો.

સભાજને નાસી ગયેલા બધી મહારાજે તેમની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું, પણ સુપાથી ચાર માઈલ છેટે સભાજ અને એખલાસખાનની મુલાકાત થવાથી તેમને મોગલોનો આશ્રમ મળ્યો. પાછળ ગયેલા સિપાઈઓએ જોયું કે શત્રુનું લશ્કર વિશેષ હોવાથી નેમનાપર હુમલો કરતા સારૂ પરિણામ આવશે નહિ, તેથી તેઓ નિરાશ થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા આ બાબુ દિલેરખાન સભાજને મળવાને એટલો બધો આતુર થઈ ગયો હતો કે પોતે જાતે કેટલાક માણસો લઈને તેની સામે ગયો સભાજ તેના પક્ષમાં લડવાથી દક્ષિણ જત્યા એટલો તેને આનંદ થયો અને મુકામે પહોંચ્યા પછી રણવાલો વગેરે વગાડવાની તેણે આજ્ઞા કરી સભાજને સાત હજારી સરદાર બનાવી રાજાનો ખિતાબ આપ્યો અને એક હાથી ભેટ આપ્યો.

દિલેરખાને સભાજનો સારો આદરસત્કાર કર્યો તે સંબંધી ઔરંગઝેબને સૂચના આપી અને લખ્યું કે - 'સભાજ આપણા પક્ષમાં આવ્યા એ ધણુજ સારૂ થયું શિવાજીમહારાજના તાબાના કેટલાક સરદાર સભાજના પક્ષમાં આવી મળવાનો સભવ છે એવી ધરપુટ થવાથી તેઓ સત્વર દુર્બળ થશે અને અનાયસે આપણો લાગ ફાવશે સભાજને આપણા સૈન્યની એક ટુકડીના સેનાપતિ નિમી તેમના પિતા સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા હોય તો તેમના તાબાના પ્રાત અને કિલ્લા કબજે લેવામાં વિલંબ લાગશે નહિ' બાદશાહને એ સૂચના યોગ્ય લાગી નહિ બાદશાહને એ સંબંધી વહેમ આવ્યો કે - 'એ દારૂશ્યાન શિવાજીમહારાજનુંજ છે તેમણેજ પોતાના પુત્રને આપણા લશ્કરનો ગ્રામ ભેદ કાઢવા કિંવા વિશ્વાસપાત્ર થઈ દગો કરવા મોકલ્યો છે' ઔરંગઝેબ તરફથી નિષેધપત્ર આવે તે પહેલા દિલેરખાને સભાજને કેટલુંક લશ્કર આપી ભૂપાળગઢને ઘેરા ધાલી હુમલો કરવા મોકલ્યા હતા. એ ગઢપર મહારાજનું સૌથી જૂનું થાણું હતું ત્યાં ઘણો મજબૂત બંદોબસ્ત હતો. ગઢ ઉપરના લશ્કરે અત્યંત જીતસામેર લડવાની તૈયારી કરી તેઓ મોગલોના ઘેરાથી પાછા હટત નહિ, પરંતુ મહારાજના પુત્ર સભાજને કિલ્લાના દરવાજા પાસે ઉભેલા જોઈ તેમના ઉપર ગોળા મારતા પાછા હટ્યા સભાજએ કિલ્લાના હવાલદારને દમ ભરાવ્યો કે, દરવાજો નહિ ઉઘાડે તો તારો શિરચ્છેદ કરીશ એ સાબળી કિલ્લાપરના મનુષ્યોને બીક લાગી તેઓ આસપાસ નાસી ગયા કિલ્લાની હવાલદારી ફિરગોજી નરસાલાના તાબામાં હતી શાહિસ્તખાને ચાકણના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો તે વખતે અતિશય શરવીરપણાથી કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર એજ વીરપુરુષ હતો, પરંતુ આ પ્રસંગે તેના સિપાઈઓનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ તેઓ વીર ફિરગોજીને છોડી નાસી ગયા તેથી તેને હિંમત રહી નહિ શત્રુ ઉપર તોપોને મારો ચલાવવામાં આવે તો સભાજ દરવાજા આગળજ ઉભા હતા પોતાના સ્વામીપુત્ર ઉપર ગોળા છોડી શકાય તેમ નહોતું ફિરગોજી ઉંડા વિચારમાં પડ્યો અને અંતે રાત્રિને સમયે કિલ્લામાંથી નાસી ગયો આથી કિલ્લો દિલેરખાનના

હાથમા આવ્યો કિલ્લાપર કેટલાક માણસો હતા તે મોગલોના હાથમા આવ્યા તેમાથી સાતસો શરવીર યોદ્ધાઓના ડાબા હાથ તેણે ભાગી નાખ્યા અને બીજા માણસોને ગુલામ બનાવ્યા સભાજીને આ કૂર કર્મ પસંદ પડ્યું નહિ આવું કૂર કર્મ કરવાનું કારણ એટલું જ કે એથી બીજા માણસોને દહેશત લાગે એ કિલ્લામાથી પુષ્કળ લૂટ તેના હાથમા આવી જે જે ચીજો તેનાથી લઈ જવાય તેમ હતું નહિ તે સર્વ તેણે બાળી નાખી અને કિલ્લો તોડી નાખીને સાફ મેદાન કરી દીધું મહારાજે કિલ્લાપરની ચઢાઈના સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેના રક્ષણને માટે તેમણે સોળ હજારની ઘોડેસવાર સેના મોકલી, પરંતુ તેમના ત્યા પહોંચતા પહેલાં કિલ્લો મોગલોના હાથમા ગયો હતો મહારાજના સૈન્યે તેમનાપર જાપા મારીને બહુ હેરાન કર્યા મોગલસરદાર ઇરાજખાન અને બજાજ નિબાજકર દિલેરખાનના સૈન્યમાટે અન્નસામગ્રી લઈ જતા હતા તે તેમણે લૂટી લીધી સર્વ હકીકત મહારાજને મળતા તેમણે પોતાના તાબાના બીજા કિલ્લેદારોને કહાવી મોકલ્યું કે - 'સભાજી રાજદ્રોહી થઈ મોગલો પાસે નાસી ગયા છે મોગલોના સૈન્યસહિત આપણા કિલ્લાપર ચઢી આવે તો તેમની શરમ નહિ ગાખતા યુદ્ધ કરવું, કિલ્લો તેમને સોંપવો નહિ'

મહારાજે સભાજી પાસે વિશ્વાસુ કારકુન મોકલી બોધ કરાવ્યો કે - 'તમારી વર્તણૂક જોય નથી એ અથાગ શ્રમ કરીને સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું છે તે તમારે માટે કે કાંઈ બીજાને માટે ? યવનો સાથે મળી જઈ આપણું રાજ્ય પુનઃ તેમના તાબામા સોંપવાની દુર્બુદ્ધિ તમને કયાથી સૂઝી ? તમારા એ વર્તનથી નુકશાન કેને થશે ? તમને કે મને ? મારે માટે હવે કંઈ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી એકાદ તીર્થક્ષેત્રમા જઈ રહેવું કિંવા ગુરુ રામદાસમહારાજના ચરણ આગળ બેસી પ્રભુભજન કરવું એવી મારી ઈચ્છા છે આપણું રાજ્ય નષ્ટ થશે તો તેમા તમનેજ નુકશાન છે જે થયું તે ખત મનમા ગકા નહિ રાખતા એકદમ આત્મ્યા આવળે શત્રુના તાબામા રહેશે નહિ તમારા ખાનગી ખર્ચેને માટે તાલુકો આપવામા આવશે પછી તમારી ઇચ્છામા આવે ત્યાં રહેજો અને વ્યવસ્થા થાય તેટલી કરજો' કારકુને એવા અનેક બોધપ્રદ વાક્યો કહ્યા, છતાં સભાજીની બુદ્ધિ ટેકાણે આવી નહિ

હબીરરાવ મોહિતે સરનૈપત મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સૈન્ય લઈને વિજાપુર-નરકારની સલાયતા માટે જતો હતો તેને રણમસ્તખાને આઠ નવ દળગ ઘોડેસવાર-સહિત રત્નામાજ પકડ્યો બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમા મોગલસરદારનો પરાજય થયો અને તેઓ નાસી ગયા હબીરરાવ દિલેરખાનની જાવણી નજીક જઈ તેમનાપર વખતોવખત જાપા મારવા લાગ્યો મોગલલશ્કરને અન્નધાસ વગેરે મળે નહિ એની ગોઠવણ કરી મોગલલશ્કરને ઠડાકા થવાથી તેઓ હાથી-ઘોડામહિત ટપાટપ મરણ પામવા લાગ્યા એ તે ખાનને જાવણી ઉપાડવાની ફરજ પડી તે મરાઠાઓના સપાટામાથી નાસી છૂટી લશ્કરસહિત ઔરંગાબાદ જઈ પહોંચ્યો હબીરરાવ પાસે વધારે લશ્કર નહિ હોવાથી મોગલલશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાની હિમત નહોતી તેમ છતાં તે વીર પુરુષ-સિંહ ઔરંગાબાદ સુધી મોગ-

લોની પૂઠે ધસ્યો હતો.

એટલું થવા છતાં દિલ્લેખાન નરમ પડ્યો નહોતો. વર્ષાઋતુ પૂરી થતાજ તેણે પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને વિજયપુરસરકારના પ્રાંતોમાં પ્રવેશ કરી લૂટફાટ કરવા માંડી. હિંદુ તેમજ મુસલમાન સ્ત્રીઓ તેના પગમાંથી ખચવાને માટે તળાવ વગેરેમાં પડીને પોતાનો પ્રાણુલ્લાસ કરવા લાગી કેટલાંએ ગામોના ગામ તેણે ખાળી નાખીને ઉજ્જડ કર્યાં. એક મોટા ગામમાંથી ત્રણહજાર હિંદુ રહેવાસીઓને પકડીને તેણે ગુલામ બનાવ્યાં. અથની નામનું એક વ્યાપારનું મોટું મથક હતું તે તેણે લૂટીને ખાળી નાખ્યું અને તેમાં પકડાયેલા દરેક હિંદુને ગુલામ બનાવ્યાં. સલાહ આ વખતે ખાનની સાથે હતો, તેને આ લખકર કૃલ મુદ્દલ ગમ્યું નહિ અને તેણે ખાનને વાંચી પણ તેણે તેનું કંઈ જરા પણ માન્યું નહિ. ખાનના આ ધોર કૃલથી સલાહની આખો ઉધડી અને પોતે લીધેલા પગલા અદલ તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હાડી નામક એક મોટું શહેર લૂટ્યું અને કૃષ્ણા નદીને પેલેપાર જઈ કર્ણાટકમાં લૂટફાટ ચલાવી તેણે પોતાના સૈન્યની બે ટુકડી બનાવી બે દિશામાં રવાના કરી. એક ટુકડી ઉપર દિલ્લેખાન પોતે સેનાપતિ થયો હતો. જનાર્દનપતને એ લૂટફાટના સમાચાર મળતાજ તેણે જી હજાર ઘોડેસ્વારસહિત તેનાપર હુમલો કર્યો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેમનો પરાજય કર્યો. દિલ્લેખાન અને તેનું લશ્કર મરાઠાઓના મારથી નિર્બળ થઈ નાસી ગયું. જનાર્દનપતે મોગલોની એક ટુકડીને હરાવ્યા પછી ખીજ ટુકડી ઉપર ધસી જઈ તેમને પણ કાપી નાખી અને ખાનનો પરાજય થવાથી તે પણ શરમિદો થઈ નાસી ગયો. એમ કહેવાય છે કે મહારાજે ફરીથી ભૂપાળગઢ પોતાને હસ્તગત કર્યો હતો અને તેની દુરસ્તી કરાવી તે પર પોતાનું થાણું બેસાડ્યું હતું.

દિલ્લેખાનની દુર્દશાના સમાચાર જાણી ઐરઝઝેબને ખાન ઉપર અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ખાનનું કૃત્ય તેમને પસંદ આવ્યું નહિ, પોતાના પ્રાંતના બદોબસ્ત રાખવાને અદલે વિજયપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવા જવાથી બાદશાહે ખાનને સખ ઠપકો આપ્યો અને આજ્ઞા ફરમાવી કે—‘શિવાજીમહારાજના પુત્ર સલાહ તમારી પાસે આવ્યા છે તેમને સરદારી આપી આપણા લશ્કરમાં રાખવા ઉચિત નથી. તે મોગલલશ્કરમાં દ્રોહ ઉત્પન્ન કરી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ, તેમને કેદ કરી દિલ્લી મોકલવા.’ દિલ્લેખાનને બાદશાહનો હુકમ યોગ્ય લાગ્યો નહિ. તેણે સલાહને પોતાની જાવણીમાંથી નાસી જવાની લલામણ કરી. સલાહ ત્યાંથી નીકળી નાહો અને મહારાજ પન્હાળા ઉપર હતા. તેમને જઈ મળ્યા. આ વ-

૧ સરકાર જણાવે છે કે દિલ્લેખાનનું ધાતકીપણુ એટલે સલાહને તેનાપર કડવો આવ્યો, તેથી તેની જાવણીમાંથી સતોરાત તે વિજયપુર તરફ નાસી ગયો. તેની સાથે તેની સ્ત્રી ચૈસુબાઈ પણ હતી તેને પુરુષનો પોષાક પહેરાવેલો હતો. વિજયપુરમાં મસાઉદખાને આદરસરકાર કરી તેમને આશ્રય આપ્યો, પરંતુ દિલ્લેખાને મસાઉદખાનને લાચ આપીને સલાહને પકડવાનું તરકત રમ્યું એ વાતની ખાતરી સલાહને મળતાજ ત્યાંથી સતોરાત નાસીને, મહારાજ પન્હાળાગઢપર હતા ત્યાં તે આવ્યો.

ખતે મહારાજે પન્હાળા કિલ્લાની ધણીજ મળખૂડી કરી હતી અને ફ્રેંચ લોકો પાસેથી લીધેલી પચાસ તોપો તેમણે કિલ્લાપર ચઢાવી હતી, કારણ કે તેમને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે આ વખતે સભાજી અને દિલ્લેરખાન બંને મળીને કિલ્લાપર હલ્લો કરવાના છે.

સભાજી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેમને શિખામણુ દેતાં કહ્યું કે—‘તમે અમને છોડી મોગલોમા જઈ મળ્યા એ સાંઝે ક્યું નહિ ઐર મજેબ સાથે આપણે વૈર હોવાથી દિલ્લેરખાન સાથે પણ આપણને શત્રુતા છે એવી સ્થિતિ છતાં તેમના તાબામા જઈ પડવું એ સાહસકર્મ કહેવાય તેઓ તમારો વિશ્વાસઘાત કરત; પરંતુ જગદબાની કૃપાથી તમે તેના તાબામાથી છૂવતા મુક્ત થયા એમા દિલ્લેરખાનનો અમારાપર ઉપકારજ થયો છે તમે હિંદુરાજ્યના ઉત્તરાધિકારી છો. ઉચ્ચકુળમા જન્મ્યા છો તમે કંઈ સામાન્ય પુરુષ નથી મારી કમાણી તમારે માટેજ છે, તેમ છતાં દિલ્લેરખાન જેવા એક નિર્જીવ સરદારના આશ્રયમા જઈ ચોતાનું અપમાન અને ધાત વહોરી લેવા, એ તમારા જેવા હુદિમાન, અભિમાની અને હોશિયાર પુરુષને શોભે નહિ મારી પાછળ તમે રાજગાદીતા મલિક થનાર છો સર્વ પ્રજાને તમારે પુત્રવત્ જાણવી જોઈએ તેમની સપત્તિ, જીવન અને આયરૂન રક્ષણ કરવું એજ તમારૂં પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય છે તેમ છતાં તમે અયોગ્ય કૃત્યો કરી પ્રજાને દુઃખ આપશો તો પછી શી રીતે તેનું પાલન થશે ? વસ્તુમત્તન કિંવા પરસ્ત્રીમત્તન એ મનુષ્યના યશનો ક્ષય કરી નાશ કરનાર છે. રાવણાદિ રાજાઓએ પરસ્ત્રીમત્તન જેવા દુષ્કર્મ કર્યોથી તેમના રાજ્ય નાશ પામ્યા અને કુળનો ક્ષય થયો હતો એ તમારે લક્ષમા લેવું જોઈએ તમારૂં એ મહાન દુર્લક્ષણ નાશ પામે તેથીજ મે તમને પુત્રવાત્સલ્યભાવથી થોડી શિક્ષા કરી હતી; તેથી તમને ક્રોધ ઉપજ્યો અને તમે અનિષ્ટ વિચાર કર્યો, પરંતુ તમારા એ કૃત્યને લીધે જગદબાની કૃપાથી કંઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહિ એજ તેની કૃપા સમજી છું પુનઃ એવા દુષ્કૃત્યો કરશો નહિ દુરાચરણ એ મનુષ્યનું અધ પતન થવાનું મોટામા મોટું લક્ષણ છે આપણા ઘરમા ફાટફૂટ થવાથી શત્રુને આનંદ થાય છે અને આપણો નાશ કરવાની તેમનામા હિંમત આવે છે યવનોની તાબેદારીમાથી છૂટવાનો મે દીર્ઘ પરિશ્રમ કરીને સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્ય સપાદન કર્યું, છતાં તેની દરકાર નહિ કરતાં પુનઃ યવનોના આશ્રયમા જવાની તમને દુર્હુદ્દિ સૂઝે, એ હું તમારૂં મોટું દુર્ભાગ્યજ સમજી છું તમને રાજ્યાધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો હું રાજ્યના બે વિભાગ પાટી તુગલકાથી કાવેરીપર્યંતનો પ્રદેશ તમને અને નર્મદા નદીથી તુગલકા સુધીનો પ્રદેશ રાજારામને સોંપવા તૈયાર છું હું કોઈ પુણ્યક્ષેત્રમા જઈશ કિંવા રામદાસસ્વામીના ચરણાશ્રયમા જઈ અવશેષ જીવન પરમેશ્વરની ભાક્તમા પૂરૂં કરીશ, પરંતુ એ વ્યવસ્થા કરતાં સુધી તમને પન્હાળામા નજરકેદ રાખવા પડશે, કારણ કે તમારાપર હવે મને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી રામજદ જઈ રાજારામના લગ્ન કરી આવીશ, ત્યાર પછી મોઝ જણાશે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીશ’ મહારાજે સભાજીને બોધવચનો કહી તેમને પન્હાળા ઉપર

નજરકંદે રાખ્યા અને ખર્ચ માટે તે પ્રાતને ત્રણ લાખ રૂપિયાની ઉપજને તા-
લુકો તેમને નામે ચઢાવી આપ્યો. તેમના કાર્યભારીતરીકે વિદ્વલ ત્રિબક દેશપાડેને^૧
ખાસનીસનો હોદ્દો આપ્યો. તેમની પાસે બદોખસ્ત રાખવા માટે સોમાજી નાયક
બકી, બાવાજી નાયક સમશેર બહાદુર અને બાવાજી હમદેરે નામક ત્રણ પરમ
વિશ્વાસુ સરદારો નિમ્મવામાં આવ્યા. તેઓને મહારાજે હુકમ કર્યો હતો કે - ‘સભાજીને
નિત્ય સારી શિખામણ આપી સારે માર્ગે ચઢાવવાનો યત્ન કરવો. તેમની સાથે
હોશિયારીથી વર્તવું. મારી આજ્ઞા સિવાય તેમને ગદ ઉપરથી નીચે ઉતરવા દેવા
નહિ કિલ્લાનો સર્વ બદોખસ્ત ત્યાના હવાલદારના તાબામાં રાખવો. તેમાં
સભાજીએ અડચણ કરવી નહિ.’ સભાજીના ખર્ચ માટે નક્કી કરવામાં આવેલા
પ્રાતની વ્યવસ્થા જનાર્દન નારાયણ સુમતને સોંપી તેને પણ સભાજીમહારાજ
ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કહ્યું.

મોગલ સैन्यની પાયમાલી થવાથી તેને પાછું જવું પડ્યું હતું અને વિજયપુર-
સરકાર તેના ત્રાસમાથી મુક્ત થઈ હતી, એ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. સિવાજી
મહારાજની સહાયતાવડે તેમનું સકટ નિવારણ થયું હતું એમ બધી વિજયપુર-
સરકાર તરફથી મહારાજને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો. પત્રમાં લખ્યું
હતું કે, ‘તમે અમને ચોગ્ય પ્રસંગે સારી મદદ કરી શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત કર્યા
એ તમારી કુલીનતા અને ઉદારતા છે. તમે શાહજીરાજના પુત્ર છો. તેમના
અણુમાંથી તમે આજ મુક્ત થયા છો. અમારી સરકાર સાથે તમે વિરોધ કર્યોથી
આટલા દિવસ તમારી સાથે વૈર ચાલતું હતું. તમારા વર્તનને લીધેજ શાહજી-
રાજને અમારી સરકારે ધણીજ ત્રાસ આપ્યો હતો, તેમ છતાં અમારી સર-
કારના અપકાર તરફ લક્ષ નહિ આપતા અમારી વિનંતિને માન આપી અમને
ચોગ્ય પ્રસંગે સહાયતા આપવાથી સર્વત્ર આપની કીર્તિ પ્રસરી રહી છે.’ વિજય-
પુરસરકારે મહારાજને વકીલ સાથે પત્ર અને પોષાક, ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા
વગેરે નજરાણું મોકલ્યું હતું. મહારાજે પત્રના ઉત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે, ‘મે
આપની બાદશાહીના ધણી પ્રાત કબજે કરવા છતાં મારા તીર્થસ્વરૂપ પિતાજી
મારા કાર્યમાં સહાયબૃત નહિ હોવાની આપની ખાત્રી થયા પછી તેમને અર્પણ
કરેલી બગીચા અઘાપિપર્યંત આપે કાયમ રાખીને તેમનું અને તેમની પાછળ
તેમના દ્વિતીય પુત્રનું સન્માન કર્યું છે, તેથી અમારા કુટુંબ ઉપર આપનો મોટો
ઉપકારજ થયો છે. આજખર્ચ ત આપનાજ આશ્રયથી મારી ઉન્નતિ થઈ છે.
મારી સપત્તિ અને લસ્કર આપના ઉપયોગમાં આવશે તો મારા જીવનને ધન્ય
માનીશ. આપની સરકારનું લસ્કરી બળ વિશેષ હોવાથી આપને વિજય પ્રાપ્ત
થયો છે. મેં બનતી મદદ કરી છે. ભવિષ્યમાં સકટસમયે સહાયતાની જરૂર
જણાતા અવસ્ય લખશો, મનમાં જુદાઈ રાખશો નહિ.” વકીલને ઉત્તરપત્ર આપ્યા
પછી આદિલશાહને યથોચિત નજરાણું મોકલ્યું તથા તેને તહનામાંની ચરતોની
ચાદી આપી ચાદીમાં લખ્યું હતું કે, (૧) કોપલ અને બેલવાડી (બીલારી) ની

૧ એ ઇલિઝાબેથ પ્રિન્સિપ ગુજરાતી દેશપાડેનો ન્યેય પુત્ર હતો.

આસપાસનો પ્રાત અમારે સ્વાધીન કરવો (૨) દ્રવિડ દેશમાં અમે કબજો કરેલા પ્રાત ઉપર આદિલશાહે પોતાનો હક્ક રાખવો નહિ (૩) શાહજીરાજની નગીરને તુકશાન કરે એવા તબ્બવર વગેરે પ્રાત ઉપર આદિલશાહે કોઈ પ્રકારની સત્તા રાખવી નહિ તેના ઉપર અમારી સપૂર્ણ સત્તા કબ્જા કરવી અને (૪) પ્રસંગોપાત એકબીજાને પરસ્પર સહાયતા આપવી મસાઉદખાને તહનામાની શરતો કબ્જા કરી તહનામું મળુર થયા પછી મહારાજ મસાઉદખાનની મુલાકાત લેવા વિજાપુર તરફ ગયા તેઓ વચ્ચે બીજી પશુ કેટલીક ગુપ્ત સલાહમસલત ચાલી હતી આ વખતે મહારાજના મનમાં એવું આવ્યું કે વિજાપુર શહેરમાં જ્યાં આદિલશાહની મુલાકાત લેવી મસાઉદખાને પશુ આ વાતને અનુમોદન આપી પાંચસો માણસો સાથે મુલાકાત માટે આવવા મહારાજને સદેશો કહાવ્યો, પરંતુ મેરોપત પિંગળેએ આવું સાહસ કરવાની મહારાજને ના પાડી તેથી મહારાજે એ વિચાર માઠી વાળ્યો.

કર્ણાટકના અને દ્રવિડ દેશના પ્રાત ઉપર વિજાપુરસરકારે શિવાજીમહારાજનું પ્રભુત્વ કબ્જા કર્યાના સમાચાર જાણ્યાથી વ્યકાજીરાજને અતિશય વિપાદ થયો અને તેમને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય તદ્દન નષ્ટ થયા જેવું જણાયું મહારાજે રઘુનાથપતેદારા તેમના ઉપર દાખ બેસાડી પ્રથમથીજ તેમની નગીરની ઘણીખરી વ્યવસ્થા પોતાના તાબામાં લીધી હતી તેમાં વળી વિજાપુરસરકારે તહનામું કરી, તેમની નગીર ઉપરનો હક્ક ઉઠાવી લીધો હોવાથી ભવિષ્યમાં તે સરકાર પાસેથી મદદ મેળવી પોતાના બધાના દાખમાંથી મુક્ત થવાની વ્યકાજીને આશા હતી તે પશુ હવે નિર્ભૂળ થઈ વ્યકાજીરાજને અત્યંત ઉદાસીનભાવ ધારણ કર્યો પોતાના નિત્ય વ્યવહારના કાર્યોપ્રત્યે દુર્બલ કરી વિરક્ત પુરુષપેઠે વિચારવા લાગ્યા રઘુનાથપતે તેમની ઉદાસીન વૃત્તિસાધી મહારાજને પત્રદારા જણાવ્યું ત્યારે મહારાજે વ્યકાજીને પત્ર લખ્યો કે—“ઘણા દિવસથી તમારા તરફથી પત્ર નહિ આવવાથી તમારા તરફના સમાચાર જાણી શકાતા નથી અને અત્તરણમાં ચિન્તા થાય છે રઘુનાથપતે લખ્યું છે કે, તમે ઉદાસ અને ખિન્ન રહો છો. શરીરની બરદાસ્ત રાખતા નથી તમને જીદગીપર કટાણો આવ્યો છે કોઈ તહેવાર કેવા ઉત્સવ ઉજવતા નથી સૈન્ય સ્વસ્થ મેસી રહ્યું છે દરબારના ડામકાજમાં લક્ષ પરાવત નથી તમે સપૂર્ણ સાધુ બની કોઈક પવિત્ર સ્થાનમાં મેસી કાળ નિર્ગમન કરો છો તમારાસાધી એવી ઘણી બાબત પતે લખી છે, એ વાચી અમને ઘણી દિલગીરી થાય છે આપણા પિતાશ્રીનું ઉદાહરણ તમારી દષ્ટિ સમક્ષ હોવા છતાં તમારી એવી વૃત્તિ થાય એ મને નવાઈભરેલું લાગે છે સકટપ્રસંગે પિતા કેવી રીતે વર્તતા હતા, સકટપ્રસંગનું નિવારણ તેમણે કેવી હોશિયારીથી, ધૈર્યથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી કર્યું તથા અતિશય કીર્તિ અને માન સપાદન કરી મરણપર્યંત તે કેવી રીતે જાળવી રાખ્યું તેનો વિચાર કરો તમારી નજર સામેજ તેમનું ઉજ્જવળ ચરિત્ર રમણ છે પિતાનો તમને નિત્ય સમાગમ હતો તેમની હોશિયારી અને વ્યવહારકુશળતાનું તમે નિત્ય નિરીક્ષણ કર્યું

હોવાથી તમને અત્યત લાભ થવો નોંધ્યો એ અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વરક્ષણ કરી કેવી રીતે સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું છે, તે તમને વિનિતજ છે તમને સાપ્રત અનુકૂળ સંધિ મળવા છતાં સાસારિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી સાધુ થવું એ ઉચિત છે કે? તમારો કાર્યભાર અન્યના તાબામાં આપો અને તે તમારું સંસ્થાન પચાવી પડે એ યોગ્ય જણાય છે કે? તમારી સંપત્તિનો નાશ થવા દઇ તમારૂં નુકસાન કરવું એ યોગ્ય જણાતું નથી એમાં તમારું કહાપણ શું? એવું અંતિમ પરિણામ શું આવશે? હું તમારો વડીલ બધું તમારું સરક્ષણ કરવા સર્વદા તત્પર છું મારી કિંચિત્ પણ ભીતિ રાખવાનું કારણ નથી ઉદાસીન જીવિતો ત્યાગ કરો વિરક્ત થશો નહિ સાધુભાવ દૂર કરો સુખપૂર્વક કાળક્રમણ કરો મતઉઘાપન, તહેવાર, ઉત્સવ અને અન્ય વ્યવહાર પાલન કરો તમારા જીવને સુખ થાય તેવા કાર્યો કરો તમારા તાબાના સૈન્યને નિરર્થક બેસી રહેવા દેશો નહિ લશ્કરની સુવ્યવસ્થા રાખો મહત્વના રાજદ્વારી કાર્યોમત્તે લક્ષ રાખો તાબાના નોકરો પાસેથી બરોબર કામ લ્યો તેમને કામ સોંપી તે કામ બરોબર થાય છે કે નહિ તે દક્ષતાપૂર્વક અવલોકન કરો યોગ્ય રીતે વર્તી કીર્તિ સંપાદન કરો તમે મારા કનિષ્ઠ બધું છો તમારી કીર્તિ અને ઉત્કર્ષ સાબળા અને વિશેષ સંતોષ થશે તમારી પાસે રહુનાથ પડિત છે તે પારકા મનુષ્ય નથી તેઓ આપણા આશ્રય છે તેમની સલાહથી પ્રસંગોપાત ઉચિત જણાતા કાર્યે નક્કી કરતા જાઓ તે તમને મારા જેટલુંજ સન્માન આપી વર્તશે મને તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેજ પ્રમાણે તમે પણ તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજો તેમનો ત્યાગ કરશો નહિ તમને પરસ્પર એકબીજાના પૂર્ણ આશ્રયની જરૂર છે તેમ થવાથીજ તમારી ખ્યાતિ થશે વધારામાં કહેવાનું એજ છે કે, આજસ કરશો નહિ અનુકૂળ સંધિ પ્રાપ્ત થતા તેને વ્યર્થ જવા દેવી નહિ તમારા લશ્કર પાસેથી કંઈક કામ લેતા જાઓ પરાક્રમ કરવા જેવું તમારું વય છે વૃદ્ધાવસ્થામાં સાધુ થવું નોંધ્યો ચાલો ઉઠો, ઉદાસીનતા કાઢી નાખો, આજસનો ત્યાગ કરો અને કંઈક પરાક્રમ કરી બતાવો તમે સુસ્ત છો તમને વિશેષ શું લખવું?"

મહારાજે વ્યકાંટરાજને એ છેલ્લોજ પત્ર લખેલો હોવો નોંધ્યો ત્યાર પછીથી તેમની પ્રકૃતિ બગડતી ગઇ અને તેમાંજ તેમનું અવસાન થયું હતું

પ્રકરણ ૨૮ મું-અંગ્રેજ અને સીદી

મહારાજે ઇ સ ૧૬૬૧ મા રાણપુર શહેર લૂટ્યું ઇ સ ૧૬૬૪ મા સુરત શહેર પ્રથમ લૂટ્યું ઇ સ ૧૬૬૫ મા કારવાર શહેર ઉપર હુમલો કરી ત્યા ખડ્છી બેસાડી ઇ સ ૧૬૭૦ મા સુરત શહેર પુન લૂટ્યું અને ઇ સ ૧૬૭૩ મા હુબલી શહેર લૂટ્યું એ સર્વ રથને અંગ્રેજોની વખારો હોવાથી તેમને તે પ્રસંગે ઘણું નુકશાન સહન કરવું પડ્યું હતું, એ પાછળ લખવામા આવ્યું છે રાણપુર શહેર શિવાજીમહારાજના તાબામા આવ્યા પછી અંગ્રેજોએ ત્યાથી પોતાની વખારો બંધ કરી હતી ઇ સ ૧૬૬૮ મા સુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ મુબઇ બેટમા^૧ વખાર ઉઘાડી ત્યા પોતાનું કાયમનું થાણું સ્થાપ્યું અને આસપાસના પ્રદેશમા વ્યાપાર શરૂ કર્યો હતો.

એ બેટને લગતા સાણી પ્રાતમા ફિરમી (પોર્ટુગીઝ) લોકોની સત્તા હતી. મુબઇ બેટમાથી તેમની સત્તા બંધ પડવાથી તેમને ઘણો ખેદ થયો તેઓ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ ઉપર દ્રેષ કરવા લાગ્યા તેઓ તેમને પોતાના તાબાના કોઇ પણ પ્રાતમા કોઇ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવા દેતા નહોતા મુબઇના અંગ્રેજોને સાણી પ્રાતમાથી કિચિત્ પણ અનાજ પૂર પાડવામા આવતું નહિ હોવાથી તેઓને અન્ય પ્રાતોમાથી અનાજ વગેરે લાવવું પડતું સાણી પ્રાત સિવાય મુબઇની આસપાસના ઇતર પ્રાતો ઉપર શિવાજીમહારાજની સત્તા હોવાથી તેમની સાથે સલાહસંપ રાખવાની અંગ્રેજોને અગત્ય જણાતી હતી મહારાજને તેમનાપર વફદારી રાખવાનું કારણ નહોતું તેઓ તેમને કુશળ વ્યાપારી અને હુશિયાર દરિયાવર્દી-તરીકે જાણતા હતા તેમના વ્યાપારમાજ પોતાના પ્રાતનું હિત સમજતા હતા. વળી સીદી સાથે મહારાજને વારંવાર યુદ્ધ કરવું પડતું હોવાથી તેમની પાસેથી લશ્કરી વહાણો વગેરેની મદદ મળવાની મહારાજને આશા હતી તેમના વહાણો મજબૂત અને મોટા હતા તેમના તરફથી વહાણો મળવાની તથા બંદુકો, તોપો અને દારૂગોળો મળવાની મહારાજને આશા હતી મોગલોની સહાયતાવડે સીદી અંગ્રેજોના બંદરમા પ્રવેશ કરી પોતાના કુર્બી વગેરે પ્રાતમા ઉપદ્રવ કરવાની તેમને

^૧ પોર્ટુગીઝોના રાજની પુત્રી સાથે લગ્ન કરતી વખતે એ બેટ ઇંગ્લેન્ડના દ્વિતીય ચાર્લ્સ^૨ રાજાને પહેલમણીમા મળ્યા હતા. ચાર્લ્સ^૨ રાજાએ પ્રતિવચે^૩ દશ પૌન્ડ લેવાની શરતે તે બેટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપ્યો હતો.

હમેશા બીક હતી, તેથી અંગ્રેજોને પોતાના રોહી બનાવી એ બીકનું નિવારણ કરવાની મહારાજની ધારણા હતી. સત્ય કહીએ તો અંગ્રેજોને એ બેટમાથી હાકો કહાડી ત્યાં પોતાના ચાણા બેસાડવાનું મહારાજને કઠિન જણાતું નહોતું, પરંતુ પરદેશના વ્યાપારીઓને વિનાકારણે ત્રાસ આપવો અને પોતાના પ્રાત્નમા ચાલતો તેમનો વ્યાપાર બંધ પાડવો એ મહારાજને યોગ્ય જણાતું નહોતું. સઘળા પશ્ચિમ કિનારા તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો, પરંતુ તે સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની પાસે સુદૃઢ લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરવા બેઠાં એવું જણાતું હતું અને તે તૈયાર કરવાના કામમા જોમના તરફથી સહાયતા મળવાનો સંભવ હતો. તેમને બનતેપ્રયત્ન ત્રાસ નહિ આપવાનો મહારાજ પ્રયત્ન કરતા હતા એ કારણથીજ તેઓ ફ્રેન્ચ, ડચ વગેરે પરદેશી વ્યાપારીઓ સાથે મિત્રભાવથી વર્તતા હતા. પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે પ્રથમ બંધુત્વ હતું, પરંતુ તેમનામા ધર્મવિલાપણું વિશેષ વધવાથી તેઓ હિંદુમૂળને છળવા લાગ્યા. તેમની એ વૃત્તિ યોગ્ય નહિ જણાયાથી મહારાજ હેવટે તેમની સાથે વૈર કયું તેમ છતાં પણ તેઓ તહના-માની શરત પ્રમાણે પ્રતિવર્ષે બંદુકો, તોપો અને દારૂગોળો પૂરો પાડતા, તેથી મહારાજ થોડો વખત સ્વસ્થ રહ્યા તેઓ બીજા થોડા વર્ષે જીવ્યા હોત તો આ દેશમાથી પોર્ટુગીઝ લોકોનું જડમૂળ ઉખેડી નાખત.

અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સુરતના મોગલોના આશ્રયમા રહ્યા ત્યારે તેમના તરફથી વિશેષ સહાયતા મળવાની મહારાજને આશા રહી નહિ, તેથી તેઓએ વારંવાર તેમની વખારો લૂટવા માડી; પરંતુ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ બ્યારથી મુબઇ આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા ત્યારથી તેઓ મહારાજ સાથે ધણા નિકટ સંબંધમા બને-ડાયા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને મુબઇ બેટ મળ્યા પછી ચાર વર્ષે એટલે ૪ સ. ૧૬૭૨ માં, ત્યાંની વખારો ઉપર આગિયર નામક એક ફરેલ અને જુદિમાન ગવર્નર આવ્યો. તેણે શિવાજીમહારાજ સાથે સ્થાયી મૈત્રી બાંધવાનો વિચાર કર્યો અને તે તેવાજ ચલન કરવા લાગ્યો. સીદીએ પણ અંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમા લઇ તેમના તાબાના મુબઇ બદરમા પોતાના વહાણો લઇ જવાનો અને ત્યાંથી શિવાજીમહારાજના કુર્બાં વગેરે પ્રાત્નમા ઉપદ્રવ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. સીદી મોગલોના ખડિયો બનવાથી તે સરકારના વહાણો તેની સત્તામા આવ્યા હતા અને તેમના વગવસીલાથી મુબઇ બદરમા પ્રવેશ કરવાનો લાગ જોતો હતો, પરંતુ આગિયર તેને તેમ કરવા દેતો નહિ. સુરતનો મોગલમુબેદાર તેમને વારંવાર મદેશા કહાવતો કે, સીદીને તમારા બદરમા પ્રવેશ કરવા દેજો, પરંતુ શિવાજીમહારાજની બીકે આગિયર તેની માગણી કબૂલ કરતો નહિ. મહારાજને ગવર્નર સાહેબનું મધ્યસ્થપણ પસંદ પડ્યું હોવાથી તેમના સબધી મહારાજનો અભિપ્રાય ધણી સારો બધાયો હતો.

મહારાજના લશ્કરે શિરગીઓ (પોર્ટુગીઝ લોકો) ના વસઇ પ્રાત્નજીકે કિલ્લા બાંધવાનું શરૂ કર્યું તે વખતે તેઓદ્વારા પોતાને પણ કંઠાચિત્ ઉપદ્રવ ચલાવી બીકે લાગવાથી આગિયર સાહેબે ઉરિકેટ સાહેબને મહારાજ સાથે તહનામુ કરવડ

માટે તેમના તરફ મોકલ્યો, પરંતુ તેણે રાજપુર અને હુબલીમાં થયેલું બચીસ હજાર હોનનું નુકસાન ભરી લેવાની તકમાં કલમ લખેલી હોવાથી મહારાજે તે સમયે અંગ્રેજો સાથે તહનામું કર્યું નહિ આગિયરે પુનઃ બીજા વર્ષે નિકલસ નામક વકીલને સલાહમારફતે તહનામું કરવા મહારાજ પાસે મોકલ્યો હતો.

આ સમયે પણ ઉભય પક્ષની શરતો નક્કી થઇ નહિ મહારાજ કહેતા હતા કે—‘રાજપુરમાં તમને જે નુકસાન થયું હોય તે ભરી આપવા અમે તૈયાર છીએ, પરંતુ હુબલીમાં તમે કહો છો તેટલું તમને અમારાથી નુકસાન થયું નથી.’ એ સબધી તેમની ખાત્રી કરી આપવા માટે મહારાજે હુબલીમાં કરેલી ભૂટની ચાઠી-ઓ પણ તેમને બતાવી હતી એ સબધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ ઉભય પક્ષ વચ્ચે વાધો પડ્યો હતો તેમજ મહારાજ અંગ્રેજો પાસે તોપોની માગણી કરતા હતા, તે તેઓ મોગલ અને સીદીની બીકે આપવા રાજ નહોતા.

કેટલાક દિવસ પછી અંગ્રેજોની પરવાનગીની દરકાર નહિ કરતા સીદીએ મુબઇ બદરમાં પોતાના વહાણો લઇ જઇ મહારાજના પ્રાતમાં તોફાન મચાવ્યું આગિયરને તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી તેમણે તેને મનાઈ કરી અને તેના વહાણો કાઢી મૂક્યા એ સમાચાર મળતાજ મહારાજ અંગ્રેજો ઉપર ધણા ખુશી થયા અને તેમને કહાવી મોકલ્યું કે, આપણા વચ્ચેનો વાધો કહાડી નાખી તમારા વકીલને તક કરવા મોકલો, પરંતુ એ સમયે સુરતના મોગલસુબેદાર પાસેથી વારંવાર તેમને પત્રો મળવા લાગ્યા કે, આવતા ચોમાસામાં સીદીના વહાણ તમારા બદરમાં રહેવા દેવા, એથી અંગ્રેજ ગવર્નર ગુચવણમાં પણ મોગલોને દુલવવાથી સુરતમાંથી અંગ્રેજ વખાણે ઉઠાવી લેવાની તેમને બીક લાગે એ સ્વાભાવિકજ હતું મહારાજે એ પત્રવ્યવહારસબધી જાણ્યું ત્યારે તેમણે અંગ્રેજોને ધમકીભરેલો સંદેશો કહાવ્યો કે—‘તમે મોગલ સુબેદારની લલાચજી માની સીદીને તમારા બદરમાં આવવા દેશો, તો તમારા બેટ ઉપર હુમલો કરવા આવતા ડચ લોકોના વહાણના સરદાર અમારી સહાયતા માગે છે, તેમને દશહજાર સિપાઇઓસહિત સહાયતા આપી અમે તમારા બેટ સર કરીશું.’ સીદીએ તો પોતાના વહાણ મુબઇ બદર નજીક લાવી ગોઠવ્યા હતા આગિયરે તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું સીદીએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ તેણે પોતાના વહાણોમાના કેટલાક પડાઉ ખાદીમાં હાકાયા અને સિવના ઉત્તર કિનારા ઉપર પોતાનું પુલકળ લશ્કર ઉતાર્યું સિપાઇઓએ ત્યાંના રહેવાસીઓને હાકી કહાડી ચોમાસામાં પોતાની જાવણી ત્યાંજ રાખવાની ગોઠવણ કરી, પરંતુ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ તેમને ત્યાંથી હાકી કહાડ્યા ત્યારપછી સીદીના પાચસો હથિયારબધ સિપાઇઓ પડાઉમાં બેસી પુનઃ મજબામ નજીકના કિનારાપર ઉતરવા લાગ્યાંથી અંગ્રેજોએ તેમનાપર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, તેથી સીદીના લશ્કરને ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું એ સમયે ડચ લોકોના વહાણો ઉત્તર તરફ આવતા હતા તે વેગુર્ણથી છૂટા પડી થોડા સુરત તરફ, થોડા ધરાન તરફ અને બાકીના ખાલી વહાણ સિલ્હલદીપ તરફ વળ્યા મુબઇના અંગ્રેજોને એ સમાચાર મળતાજ તેમને ધૈર્ય આવ્યું અને શિવાજીમહારાજની ધમકી તેમને

તફન નિરર્થક જણાઈ સીદીના લશ્કરે એ વખત જમીન ઉપર ઉતરવા કરેલો અયતન નિષ્ફળ ગયો હતો, છતાં સીદી મુબદ્દબ દર પાસેથી પોતાના વહાણ કેમે કયો પાછા ફેરવતો નહોતો તેણે ધણજ તોફાન મચાવ્યું ત્યારે અંગ્રેજોએ તેની સાથે એવી શરત કરી કે, તેમણે ત્રણસોથી વધારે સપાઇઓ બ દરમા લાવવા નહિ, તેઓ પર અંગ્રેજોના પહેરા હોવા જોઈએ, શિવાજીમહારાજના પ્રાતમા ઉપદ્રવ મચાવશે તેઓને અંગ્રેજોએ એકદમ હાકી કહાડશે અને પુન બ દરમા આવવા દેશે નહિ.

મહારાજનો વકીલ તહની શરતો નક્કી કરવા મુબદ્દબ આવ્યો હતો, તેણે ઉપ-લી હકીકત મહારાજને લખી જણાવી. અંગ્રેજોના એ વર્તનથી મહારાજને સતોષ થયો તેમણે અંગ્રેજોને પોતાનો વકીલ રાયગઢપર મોકલી તહનામાની શરતો નક્કી કરવાનું લખ્યું મિ આગિયરે પોતાના વકીલને થોડા લશ્કરસહિત રાયગઢ મોકલ્યો અંગ્રેજોનો વકીલ રાયગઢ નજીક ગયો ત્યારે તેને કિલ્લામા પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામા આવી, કારણ કે મહારાજ તે સમયે કિલ્લામા નહોતા તેઓ રાજ્યાભિષેક કરવાની ગડબડમા હોવાથી દેવીના દર્શન કરવા પ્રતાપગઢ ઉપર ગયા હતા, ^૧ મહારાજના અધિકારીઓએ અંગ્રેજ વકીલને મહારાજ રાયગઢ ઉપર આવ્યા પછી તેમની પરવાનગીથી કિલ્લામા પ્રવેશ કરવા દેવાનું કહાવ્યાથી તેણે કિલ્લાની તળેટીમા પાચડા નામના ગામમા પોતાનો તથુ ઠોકાવી નિવાસ કર્યો હતો અંગ્રેજ વકીલે નારાયણજી ^૨ પડિતને પોતાના આવવાનું પ્રયોજન જણાવ્યાથી તે તેમને મળવા ગયો વકીલે તેને આગિયરનો પત્ર વચાવ્યો અને મહારાજ તથા ઇતર કાર્યભારીઓ માટે ગવર્નર સાહેબે મોકલેલું નજરાણું બતાવ્યું એ જોઈ પડિત ખુશી થયો મહારાજ પ્રતાપગઢથી આવતાજ તેણે તેની મુલાકાત કરાવી આવવાનું વચન આપ્યું વકીલે પડિતને તહનામાની શરતો વચાવી અને તેમનો અભિગ્રામ પૂછ્યો એ તહનામામા મહારાજે સીદી સાથે તહનામું કરવા સબધી એક કલમ લખી હતી તે વાચી નારાયણજી પડિતે કહ્યું કે— આ કલમ તમે તફન કાઢી નાખો મહારાજ એ કલમ કબૂલ કરશે નહિ સીદીને પાયમાલ કરી તેનો જજરા કબજે કરવાનો મહારાજનો વિચાર આજકાલનો નથી ઇન સં ૧૬૪૮ થી તેઓ સીદીની પાછળ પડ્યા છે તેમા મહારાજને પુષ્કળ ગુસ્સાન સહન કરવું પડ્યું છે તેને પાયમાલ કર્યાં સિવાય અમારો કોકણ કિનારો સુરક્ષિત થશે નહિ, મહારાજે ગમે તે ચત્રને પણ તેનો નાશ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે, મનુષ્યોની અને પૈસાની ગમે તેટલી ખરાબી થશે તોપણ મહારાજ પાછા હઠવાના નથી સાપ્રત જજરાને અમે ઘેરા નાખ્યો છે અને તે સર થવાનો સંભવ છે પ્રતિદિવસ અમે તોપી, દાઝગોળા, લશ્કર અને પૈસા મોકલીએ છીએ મહારાજને તમારી એ શરત રુચશે નહિ, તેથી એ કલમ કાઢી નાખશો તો સાઝ થશે' પડિતની ભલામણથી અંગ્રેજ વકીલે તે કલમ કાઢી નાખ્યા પછી કહ્યું કે 'ચોતરફ-

૧ ડોક્ટર ક્રીઅર પોતાના પ્રવાસવૃત્તાન્તમા લખે છે કે, મહારાજે એ સમયે દેવીને સવામણ પોતાની બેઠ કરી હતી

૨ એ નામ ડૉ ક્રીઅરે જણાવ્યું છે

ના વ્યાપારીઓને પોતાના રાજ્યમાંથી જવાબાવવાનો માર્ગ મહારાજે મોકળો રાખેલો બાલેચાટનો રસ્તો બધ છે તે ખુલ્લો મૂકેલો એમ થવાથી વ્યાપારીઓને પોતાનો માલ બદરપર લઈ જવાની સગવડ થશે અને મહારાજની પ્રગતિ તેમાં અમને પુષ્કળ લાભ થશે મહારાજની જીદગી સિપાઈગીરીમાં વ્યતીત થયેલી હોવાથી એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી નથી તમે તેમને એ સબધી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશો ' નારાયણજીએ કહ્યું - 'એ વ્યવસ્થા સત્વર કરવામાં આવશે, કારણ કે મહારાજ સાથે વેર રાખી લાગલાગટ યુદ્ધ કરવાથી વિજયપુરસરકારને ત્રાસ ઉપજશે છે અને હવે યુદ્ધ કરવાની તેનામાં શક્તિ પણ રહી નથી તે સરકાર મહારાજ સાથે તહનાયુ કરી સલાહ કરવાના વિચારમાં છે એ ઉદ્દેશથી તેમણે અનેક વખત વકીલ પણ મોકલ્યો હતો એ ત્રણ મહિનામાં તહનાયુ થઈ સર્વત્ર શાંતતા પ્રસરશે, વ્યાપારીઓ માટે સઘળા માર્ગ ખુલ્લા થશે અને તેઓને પોતાનો માલ ઇચ્છાનુસાર સુરક્ષિતપણે લઈ જવાની સગવડ થશે મહારાજ રાજસિંહાસનપર અભિષિંકત થયા પછી રાજપદને યોગ્ય એવું પ્રજાપાલન કરવામાં પોતાનું લક્ષ્ય પરીવર્શે અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાના રાજ્યનો વ્યાપાર વધારવાના પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરશે અત્યાર સુધી તેમને વિજયપુરસરકાર સાથે અને મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યાથી એ વાત તરફ લક્ષ આપવાની યોગ્ય સ્વસ્થતા મળી નથી ' અંગ્રેજ વકીલ અને નારાયણજી પડિત વચ્ચે આ પ્રમાણે સવાદ ચાલ્યા પછી વકીલે તેને એક હીરાની વીંટી આપી, તેમજ તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રને પણ ઇનામ આપ્યું, અને મહારાજ સાથે સત્વર મુલાકાત કરાવી આપવા માટે તેને વિનંતિ કરી

મહારાજ અત્યાગ્રહથી આવ્યા પછી અંગ્રેજ વકીલને ગદ ઉપર આવવાની પરવાનગી મળી તેને રહેવા માટે એક બગેલા આપવામાં આવ્યો નારાયણજી પડિતે મહારાજ પાસે જઈ અંગ્રેજ વકીલ તરફથી ધણીજ પ્રાર્થના કર્યાથી તેમણે ચાર દિવસ પછી વકીલને પોતાની મુલાકાતે લાવવાની પરવાનગી આપી અંગ્રેજ વકીલે મહારાજ પાસે જઈ તહનામાંની કલમો વાંચી સલગળાવી મહારાજને એ કલમો યોગ્ય જણ્યાં તેમણે વકીલને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે - ' અમારા રાજ્યમાં વેપાર કરતા તમને કેાઈ પ્રકારની અડચણ પડશે નહિ પ્રસ્તુત તહનામાંપ્રત્યે અને તમારા માલને અમારા તરફથી ઉપદ્રવ થશે નહિ પ્રસ્તુત તહનામાંપ્રત્યે અમારી 'પૂર્ણ' સહાનુભૂતિ છે ' વકીલે ઉત્તર દીધો કે - ' અમારી કૌન્સીલના અધ્યક્ષે મને એજ ઉદ્દેશથી આપની પાસે મોકલ્યો છે હિંદુસ્થાનના અને ઇરાનના બાદશાહ તરફથી અમને જેવી સગવડ મળી છે તેવીજ આપના તરફથી પણ મળે એવી અમારી વિનંતિ છે ' મહારાજે " બહુ સાર " કહી વકીલ પાસેથી તહનામાંની યાદી લઈ બરોબર તપાસી જોઈ યોગ્ય સુધારો કરવા માટે મોરોપતને આજ્ઞા કરાવી અને પછી સત્વર દરબારમાંથી ઉડી રાજ્યાલિપેકની તૈયારી કરવા તેઓ ચાલ્યા ગયા

વકીલના જાણવામાં આવ્યું કે રાજ્યાલિપેકવિધિ પૂર્ણ થતા સુધી પોતાના કાર્યનો નિકાલ થશે નહિ તેથી તેણે નારાયણજી પડિત પાસે જઈ બીજા કાર-

ભારીઓને માટે આણેલું નજરાણું ભેટ આપવા સખધી સલાહ પૂછી તેણે વકી-
લને સલાહ આપી કે મોરોપતને તમારે સ્વન જાહેર નજરાણું આપવું બીજા
કારભારીઓને કરકુનદાર નજરાણું મોકલવામાં આવશે તો ચાલશે તમારે કામ
સત્વર અને સરળ થાય તે માટે તમારે કારભારીઓને કિમતી નજરાણું આપવા
જોઈએ હમણા તમે જે વસ્તુઓ લાવ્યા છે તે યોગ્ય નથી તેમને બીજા ભારે
વસ્તુઓ આપવી જોઈએ એ સલાહ વકીલને યોગ્ય જણાયાથી તેણે મુખ્યધથી
તાબડતાબ બીજા કિમતી વસ્તુઓ મગાવી રાજ્યના કારભારીઓને ખુશી કરવા
માટે અધિક પૈસા ખર્ચામાં તે સહન કર્યો, પણ ચોમાસાના ત્રણ ચાર મહિના-
પર્યાંત રાયગઢ ઉપર અટકી પડવાનું તેણે પસંદ કર્યું નહિ.

કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજ વકીલે મહારાજ સમક્ષ વીસ શરતો રજુ કરી
હતી તેમાંથી અઢાર શરતો તેમણે કબૂલ કરી એ શરતોમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે
છે—‘રાજપુરમાં અંગ્રેજોને ઘણા નુકશાનના બદલામાં મહારાજે તેમને દશહજાર
હોન આપવા રાજપુર, દાબોળ, ગ્રેલ અને કલ્યાણમાં અંગ્રેજો પોતાની વખાણો
સ્થાપી શકે મહારાજના રાજ્યમાં સર્વત્ર અંગ્રેજોને વ્યાપાર કરવાની પરવાનગી
હોવી જોઈએ તેમણે ઇચ્છાનુસાર કિમતે માલ લેવોવેચવો માલની ચોક્કસ
કિમત મુકર કરવામાં આવશે નહિ આયાત માલ ઉપર માલની કિમત પ્રમાણે
અંગ્રેજોએ અઢી ટકા જકાત આપવી’

મહારાજે બે શરતો નાપસંદ કરી હતી તેમાંની એક એ હતી કે—‘મહા-
રાજના રાજ્યમાં અંગ્રેજ નાણું ચાલતું જોઈએ’ એ સખધી મહારાજે ઉત્તર
આપ્યો કે—‘તહનામાંમાં એ શરત લખવાની આવશ્યકતા નથી કોઈ પણ નાણું
અમારા રાજ્યમાં ચલાવા સખધી અમારા તરફથી બિલકુલ પ્રતિબંધ થતો નથી
જે નાણું લેવાથી અમારી પ્રજાને નુકશાન થવાનો સંભવ હોય છે તે લેવા માટે
અમારા તરફથી તેમનાપર જીલ્લમ થાય, એ ઉચિત નથી તમારે નાણું મોગ-
લોના નાણા જેવું વળનદાર અને લાલજનક હશે તો તે ચાલવા દેવામાં અમારા
તરફથી તમને હરકત થશે નહિ એ તો પ્રજાની ખુશીનો સોદો છે’ બીજી શરત
એ હતી કે—‘સયુદ્ધમાં તોફાન થવાથી કે કોઈ બીજા કારણથી અંગ્રેજોના વહાણ
ભાગી જતા તેમાંની જે માલ કિનારે આવે તે કિવા જે વહાણો કિનારે અચ-
ડાઈ ભાગી જાય તે અંગ્રેજોને પાછા આપવા’ મહારાજે એ સખધી ઉત્તર
આપ્યો કે, કોકણના કિનારાને અચડાઈ ભાગી ગયેલા વહાણ કિવા માલ પાછો
આપવાનો રિવાજ નથી તેના ઉપર ત્યાના રાજાનો પ્રાચીન કાળથી હક્ક છે એ
હક્ક છોડી દેવાનું અમને ઉચિત જણાતું નથી અંગ્રેજોને એવી સગવડ કરી
આપવાથી ફ્રેન્ચ વગેરે ઇતર વ્યાપારીઓ પણ તે પ્રમાણે માગણી કરશે તેથી એ
શરત માટે આગ્રહ કરવો નહિ મહારાજની ઇચ્છાનુસાર અંગ્રેજ વકીલે એ શરત
સખધી આગ્રહ કર્યો નહિ, પરંતુ નારાયણી પડિતે તેને સમજાવ્યું કે, એ શરત
મંજૂર થવામાં અડચણ પડશે નહિ મોગલ બાદશાહ તરફથી અને આદિલશાહ
બાદશાહ તરફથી તમને એવી સગવડ મળી છે, તેથી અમારા રાજ્યમાંથી પણ

તમને તેવી સગવડ મળવી જોઈએ એ વાત મહારાજના લક્ષમાં ઉતારવા જેવી છે તહનામાં સબધી વાઢવિવાઢ થયા પછી અ તે સર્વ શરતો મજુર થઈ રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા દિવસ પછી તહનામાં ઉપર મહારાજની તથા સર્વ પ્રધાનોની તેનાપર સહીએ થઈ એ તહનામાં પ્રમાણે અંગ્રેજોને રાજપુરમાં થએલા નુકશાનીના દશહજાર હોન રોકડા નહિ આપતા ગોઠવણ કરવામાં આવી કે - ' અંગ્રેજોએ મહારાજ પાસેથી લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી પાચ પાચ હજાર હોનની કિંમતનો માલ ખરીદવો તેના બદલામાં તેઓએ તેમને અર્ધી કિંમત આપવી, અર્થાત્ ત્રણ વર્ષમાં અંગ્રેજોને સાડાસાત હજાર હોનની કિંમતનો માલ મળે બાકી રહેલા અઢી હજાર હોનસબધી એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે, અંગ્રેજોએ રાજપુરમાં વપ્પાર ઉઘાડ્યા પછી ત્યાના બદરમાં જે માલ આવે તેની જકાતના અઢી હજાર હોન થાય ત્યાસુધી તે રકમ લેવી નહિ ' તહનામુ નક્કી કર્યો પછી સર્વની સહી થઈ નારાયણજી પડિતે તહનામુ અંગ્રેજ વકીલના હાથમાં સોંપ્યું તેણે તેને મહારાજનો સદેશો કહ્યો કે - ' અમારા રાજ્ય નજીક તમારી વસ્તી થવાથી અમારા રાજ્યમાં તમારો સારો વ્યાપાર ચાલશે અને અમારી પ્રજાનું બાણ કલ્યાણ થશે, એમ જાણીનેજ તમારી સાથે સંધિ કરવામાં આવી છે તમારી સાથેનો સ્નેહસબધ હમેશા કાયમ રહે એજ અમારી ઇચ્છા છે '

મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વખતે મુબબના ગવર્નરના પ્રતિનિધિ-તરીકે એજ વકીલ દરબારમાં ગયો હતો તેણે એ સમયે મહારાજને હીરાની વીટી ભેટ આપી હતી એ વકીલને મહારાજના સિંહાસનપર્યંત જવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો તેની રચના જોઈ તેણે લખ્યું છે કે, સિંહાસનની બે બાજુએ સોનાના બાલાની અણી ઉપર સત્તાપ્રદર્શક પુષ્કળ સાંકેતિક ચિત્રો હતા જમણી બાજુના બાલાપર બે મોટા મત્સ્ય હતા, તેમનું મોઢું વિકેરાળ જણાતું હતું ડાબી બાજુના બાલાપર ઘોડાના પુચ્છ જણાતા હતા અને બે ઉચ્ચ બાલાની અણીપર સોનાનું ત્રાજવું સમતોલ ગોઠવ્યું હતું

મત્સ્ય ગોઠવ્યા હતા તે ઉપરથી મહારાજની સમૃદ્ધ ઉપરની સત્તા જણાતી હતી, અને ઘોડાના પુચ્છ ગોઠવ્યા હતા તે ઉપરથી મહારાજની પૃથ્વી ઉપરની

૧ આમાં લખે છે કે, જે બે કલમસબધી મહારાજે વાંધો કહ્યો હતો તે બે કલમ મજુર થઈ નહોતી ડૉ ફ્રિયર લખે છે કે, નાણાસબધીની કલમ બાંક કરી આક્રીની સર્વ કલમો મજુર થઈ હતી ગ્રાન્ટ ડેવના ઇતિહાસમાંથી નૂળ વિષય અત્ર પ્રકટ કર્યો છે રાજવાડેએ પોતાના આઠમાં ભાગમાં નીચે પ્રમાણે કાગળ છાપેલો છે. અંગ્રેજોએ શિવાજીમહારાજ જોડે ચાર રૂગવડ માગી હતી. (૧) મહારાજના રાજ્યમાં અંગ્રેજોના વેપારપર જકાત લેવી નહિ (૨) મહારાજના બદરોપર અંગ્રેજોના માલપર જકાત લેવી નહિ (૩) અંગ્રેજોનું નાણું મહારાજના રાજ્યમાં ચાલવા દેવું (૪) અંગ્રેજોના જે વહાણો દરિયામાં ભાગી બચ અને તે મહારાજના તાબાના કિનારાપર હાથ લાગે તો તે માલ અને તે વહાણો અંગ્રેજોને મહારાજને પાછા આપવા મહારાજને પ્રથમની બે કલમો મજુર કરી ચાલગની બે કલમો નામજુર કરી હતી આ તહનામાંપર તા ૧૨ જૂન ૧૬૭૪ ના દિવસે મહારાજે સહી કરી

સત્તાનુ સૂચન થતુ હતુ ત્રાજુ ગોઠવવાની મતલબ એ હતી કે, આ રાજ્યની સર્વ પ્રજાને એક્સરખી ગણી યોગ્ય ન્યાય આપવામા આવે છે, એવુ આશ્વાસન મળે

કહેવામા આવે છે કે, અંગ્રેજોના વકીલ એક મહિનાપર્યંત રાયગઢ ઉપર રહી હતો તેણે રાયગઢનુ, ત્યાની ઇમારતોનુ તથા રાજ્ય દિરનુ વર્ણન કર્યુ છે અને તે ડૉ ક્રિયર નામક તે સમયના એક પ્રવાસીએ પોતાના પ્રવાસવૃત્તાતમા પ્રકટ કર્યુ છે વિસ્તારભયથી તે વર્ણન અત્રે લખવામા આવતુ નથી ? અંગ્રેજ વકીલે તે સમયે દરબારમા ઠરેલપણુ બતાવી ને વર્તન ચલાવ્યુ હતુ તે પરથી મહારાજના અંગ્રેજસ બધી ઉચ્ચ વિચારે બધાયા તહનામાની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ રાજપુરમા વખાર સ્થાપી, પરતુ તે ધણા ટ્વિસ ટકી નહિ તેથી તહનામાની શરત પ્રમાણે નક્કી થયેલી દશહજાર હોનાની રકમ અંગ્રેજોને મળી કે નહિ તેસ બધી શકા થાય છે એ તહનામા પછી એ વર્ષે આગિયરનુ મૃત્યુ થયુ તેમની પછી નિમાયલા ગવર્નર તેમના જેવા શુદ્ધિમાન અને દરેલ નહોતા

સીદીએ મુબઇની ખાડીમા પ્રવેશ કરી મહારાજના કુર્ચા પ્રાનમા ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો એ પાછળ લખવામા આવ્યુ છે તેણે મહારાજના પ્રાનની નિરપરાધી પ્રજાને પકડી ત્રાસ આપવા માડ્યો હતો તે પુરુષોને કાપી નખાવતો તથા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને શુભામતરીકે વેચી દેતો તેણે ઇ સ ૧૬૭૩ માં એવો કેર વર્તાવવા માડ્યો હતો, એ પણ ઉપર લખવામા આવ્યુ છે તેનુ તોફાન અંગ્રેજોને પસંદ પડ્યુ નહિ તેઓ સીદીના કુષ્ટ કાર્યોમા પોતાનાથી બનતો પ્રતિબંધ કરતા, પરતુ કોઈકોઈ વખત તેઓ નિષ્કુળ થતા મોગલોની બીકને લીધે સીદી સાથે ખુલ્લીરીતે યુદ્ધ કરવાનુ તેમનામા ધૈર્ય નહોતુ સીદીનો જજરા કબજો કરી ત્યા પોતાની વખાર સ્થાપવાના અને મુબઇનુ થાણુ ઉઠાવી નાખવાના વિચારથી તેમણે કપનીના ડાયરેક્ટરો પાસે પરવાનગી માગી, પણ તેઓએ આપી નહિ મહારાજની બીકથી તેમને જણાતુ હતુ કે સીદીના ઘેર કૃત્યનુ પરિણામ એકાદ વખત પોતાને પણ ભોગવતુ પડશે સીદીવિરુદ્ધ વર્તન કર્યાથી મોગલો ગુસ્સે ભરાશે અને તેના રાજ્યમા આશ્રય મળશે નહિ એવી પણ અંગ્રેજોને બીક હતી અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને એક તરફથી શિવાજીમહારાજની અને બીજી તરફથી ઔરંગઝેબની, એમ બેવડી બીક હોવાથી સીદીને નહિ હુલાવતા બનતે પ્રખતે તટસ્થ રહેવામાજ તેમને પોતાનુ શ્રેય જણાતુ હતુ

સીદીને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને શિવાજીમહારાજે પોતાનુ લશ્કર અને વહાણો તૈયાર કરી તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યુ પૂર્વે દડરાજપુરી મોગલોની મદદથી તેણે પાછુ મેળવ્યુ હતુ તે મહારાજે પુનઃ કબજો કર્યુ જજરાથી ગોવા-

૧ ડૉ ક્રિયરે પોતાના વર્ણનમા એક રમુજ વાત આપેલી છે તે વાત આ પ્રમાણે છે -એક ખાટકી કિલ્લાપરના માણસોને માસ આપતો હતો તે અંગ્રેજોના વકીલને ખાસ જોવાને માટે કિલ્લાપર આવ્યો તેનુ કારણ એ હતુ કે કિલ્લાપરના માણસોએ આખા વરસમા બેટલુ માસ નહોતુ ખાધુ તેટલુ માસ એ અંગ્રેજોએ એક માસમા ખાધુ તેથી તેને જોવાનુ મન થયુ કે બેટલુ માસ ખાનાર માણસો કેવાયે હશે ?

પર્યંતનો સધળો કાકણ કિનારો તેમના તાબામાં આવ્યો. સીદી મોગલોની મદદથી મહારાજના કાકણકિનારાપરના ગામો લુટતો લુટતો ઠેઠ બેગલરસુધી ગયો; પરંતુ વિજયદુર્ગ આગળના મહારાજના આરમારે તેને હરાવીને સુરત સુધી હાકી ચૂક્યો. આ બાજુ મહારાજના માણસોએ જીજરાને જમીનમાર્ગે અને જળમાર્ગે ઘેરો ઘાલ્યો. પાણીમાં મોરચા બાધીને કિલ્લાપર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, પરંતુ એટલામાંજ સુરતથી સીદી સમળ મોડું આરમાર લઇને આવી પહોંચ્યો. તેથી મહારાજના માણસોને ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો, પણ ફરીથી વક્રોજ દત્તોજ સીદીની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેને મદદ કરવાને માટે ઇ.સ. ૧૬૭૬ માં મહારાજ મોરોપત પિગળેને દશહજારની સેના લઇને મોકલ્યો. આ વખતે એ કિલ્લો મરાઠાઓના હાથમાં આવવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો, પરંતુ એટલામાં સીદી કાસીમ મોગલ આરમાર લઇને આવી પહોંચવાથી મરાઠાઓને પાછું જવું પડ્યું. એ સમયે સીદીના હજારો સૈનિકોનો નાશ થવાથી તે અત્યંત નિર્બળ થયો, પરંતુ મોગલોની સહાયતા મળવાથી પાછો પુનઃ ટટાર થયો.

મહારાજને કણ્ઠાટકની ચલાઇમાં ગયાના સમાચાર સાંભળી સીદીએ કાકણ કિનારાપર પુનઃ તોફાન શરૂ કર્યું. એ તોફાન વખતે તેને મોગલોના ધણા સામુદ્રિક વહાણોની સહાયતા મળી હતી. તેણે પ્રતાપપુર શહેર ઉપર હુમલો કરી તેને આગ લગાડી દીધી, પરંતુ ત્યાંના થાણા ઉપરના સિપાઇઓએ સીદી સાથે જુસ્સાબેર યુદ્ધ ચલાવ્યાથી ત્યાંની ખાડીમાંથી તે આગળ વધી શક્યો નહિ. મહારાજનું સામુદ્રિક લશ્કર તેની પૂઠે પડ્યું, પણ તેને નહિ ગણતારતા સીદી પોતાના વહાણો લઇ મુબઇના બદરમાં પેસી ગયો અને મજબામમાં ઉતરી ત્યાં છાવણી નાખી. સીદી ત્યાં નિવાસ કરતો હતો તે સમયે મહારાજના તાબાના કુર્બા પ્રાંતના એક દુષ્ટ બ્રાહ્મણે તેની પાસે જઇ કહ્યું કે - 'તમે અને મદદ કરશો તો મરાઠાના તાબાના કેટલાક સલાવિત બ્રાહ્મણો તમને પકડી આપીશ' સીદીએ તે માગણી સ્વીકારી અને તેને થોડાક સૈનિક તથા એક હોડીસહિત ગુમરીતે રવાના કર્યો. એ કાળા કર્મમાં સીદીએ પોતાની સહાયત્વિતિ અગ્રણેને જાણવા દીધી નહિ. તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે લશ્કરની મદદથી ચાર બ્રાહ્મણોને પકડી સીદીના તાબામાં સોંપ્યા. સીદીએ કાંઈને જાણવા ન હોતા તેમને પોતાના વહાણોમાં કેદ કર્યાં ચેલિલા નુબેદારને એ સમાચાર મળતાજ તેણે મુબઇના અગ્રેનેને ધમકીભરેલો પત્ર લખ્યો કે, તમારા બેટામાં અમારા પ્રાંતના બ્રાહ્મણોને પકડી લઇ જવામાં આવ્યા છે, તેમને છોડવી એકદમ અત્રે મોકલી દેવા, નહિ તો અમારા પ્રાંતમાંથી તમારા તરફ અન્નકાષ્ટ આદિ રવાના કરવામાં આવે છે તે બંધ કરવામાં આવશે, એટલુંજ નહિ પણ એથી ભયકર પરિણામ તમારે સહન કરવું પડશે. અગ્રેનેને પત્ર પહોંચતાજ તેઓએ એ સંબંધી સીદી પાસે તપાસ કરી સીદી પ્રથમ તો નામુઝર ગયો; પરંતુ અગ્રેનેએ સખ્ત તાપ બતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે - 'એ કામમાં હું કાંઈ જાણતો નહોતો' અત્રે તેણે બ્રાહ્મણોને મુક્ત કર્યાં જે હોડીમાં બેસાડી બ્રાહ્મણોને પકડી લાવ્યા હતા તે ઉપરના અગ્રીઆર ખલાસીઓને અગ્રેનેએ કેદ કર્યા અને

તેમના ત્રણ અલાસીઓને દેહાતસિદ્ધા કરી તથા ખાધીના અલાસીઓને સેન્ટ હેલીના ટાપુમા દેશનિકાલ કર્યો આ ધટના મુખ્યના ગવર્નર જોન પેટિટની કાર-કીર્દીમા સન ૧૬૭૭ માં બની

મહારાજ ક્યોટકમાથી પાછા આવ્યા પછી મોરોપત પેશ્વા વગેરે ખાલણુ કાર્યભારીઓએ તેમને દરિયાદ કરી કે— ' સીદીએ આપણા રાજ્યના ખાલણુને પકડી ત્રાસ આપ્યો છે તેથી તેનો પરાજય કરવો જોઈએ હમણા તેના વહાણુ મુખ્યખેટમા છે મોગલોના આગ્રહને લીધે, અંગ્રેજોએ ચોમાસુ હોવાથી, તેને મજગામમા જાવણી નાખવા દીધી છે તેના વહાણુને આગ લગાડવા માટે આપણા લશ્કરને મોકલવું જોઈએ ' મહારાજે તેમની માગણી સ્વીકારી પોતાના સામુ-દ્રિક સરદાર દરિયાસારંગ અને દૌલતખાનને ચાર હજાર સૈનિક સાથે જુલાઈ મહિનામા પનવેલ રવાના કર્યો, પરંતુ તેમને સામે કિનારે લઈ જવા માટે જોઈતી હોડીઓ મળતી નહોતી ચોમાસુ હોવાથી બીજી તરફથી હોડીઓ લાવવાની પણ સગવડ નહોતી, તેથી તેમને નિરાશ થઈ મજગામ જવાનો વિચાર બધ રાખવો પડ્યો દૌલતખાને ત્યાંથી કલ્યાણ તરફ કૂચ કરી અને તેણે ફિરગીઓ પાસે થાણુ પ્રાતમા પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી માગી તેની ધારણા એ હતી કે, થાણે થઈને માહીમની ખાડી જોળગી મુખ્ય ખેટમા પ્રવેશ કરવો અને સીદીની જાવણી ઉપર તથા કિનારા નજીકના તેના વહાણો ઉપર હુમલો કરવો, તેમજ ત્યાંથી હોડી મેળવી નજીકજ ભેગા થયેલા સીદીના વહાણોમા આગ લગાડી દેવી

મહારાજનું લશ્કર પનવેલ સુધી આવી પહોંચ્યાના સમાચાર જાણી અંગ્રેજો અતિશય ગભરાયા તેમણે ખેટના રક્ષણ માટે ગોઠવેલા ધણુ સિપાઇઓને મજગામ નજીક ગોઠવ્યા દૌલતખાનને લશ્કરસહિત કલ્યાણ આગળ આવેલો જાણી તેઓએ માહીમમા પોતાનું લશ્કર ગોઠવ્યું અને માહીમની ખાડીમા એક સામરિક નૌકા (ફ્રિગેટ) ગોઠવી, પરંતુ એ સાવચેતીનો ઉપયોગ થયો નહિ, કારણ કે મહારાજના લશ્કરને નજીક આવતું જાણી વસંધના ફિરગીઓને પણ બીક લાગી, તેમજ પોતાના સાદી પ્રાતનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર થઈ પડ્યો ફિરગીઓનો સુખેદાર પોતાના બહાદૂર સૈન્યસહિત થાણે આવી પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાંની ખાડીમા ચાળીસ પડાઉ સંજો કરી રાખ્યા એમ થવાથી દૌલતખાનનો થાણેથી આવવાનો માર્ગ બધ થયો એ જોઈ દૌલતખાન નિરાશ થયો અને આટલા બધા લશ્કરસહિત આટલે બધે દૂર સુધી આવવાનું સાર્થક કરવાના વિચારથી તેણે ફિરગીઓના પ્રાતમા પ્રવેશ કરી ગામેગામ લૂટ ચલાવી તે પ્રાત ઉજ્જડ કર્યો ત્યાર પછી તેણે પોતાનું થોડું લશ્કર દમણ તથા સુરત તરફ લૂટ ચલાવવા મોકલ્યું, એટલામા રાયગઢપરથી પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યાથી તેને લશ્કરસહિત પાછું ફરવું પડ્યું

સીદીને અંગ્રેજના આશ્રયમા રહી પોતાના પ્રાતોમા ઉપદ્રવ કરતો જોઈ મહારાજના અતઃકરણમા ક્રોધ લારાય એ સ્વાભાવિક હતું અંગ્રેજો તેને આશ્રય આપે એ પણ તેમની સાથે કરેલા સ્નેહમય તહનામાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતું, તેઓ

પૂર્વે જેમ તટસ્થપણે વર્તતા હતા તેમ તેમણે હમેશા વર્તવું જોઇતું હતું, પરંતુ આગિયર સાહેબના મૃત્યુ પછી મોગલોની બીજીને લીધે તેઓએ પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ તદ્દન છોડી દીધી હતી, તેથીજ આ વખતે ચોમાસામાં સીદીને પોતાના બદરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. અંગ્રેજોને તેમના એ કૃત્ય માટે મહારાજે શિક્ષા આપવાનું ધાર્યું હોત તો તેમાં કંઈ અન્યાય કહેવાત નહિ, પરંતુ તેમના વિચારો જુદાજ હતા. અંગ્રેજો મોગલો સાથે પોતાની ધૃષ્ટિચાલિત વર્તન ચલાવતા હતા તે મહારાજ જાણી ચૂક્યા હતા, પરંતુ અનિવાર્ય કારણને લીધે ચલાવવામાં આવતા વર્તનને માટે મહારાજને તેમના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવાનું ઉચિત જણાયું નહિ. અંગ્રેજોને લીધેજ તેમના રાજ્યમાં વ્યાપાર વધતો હતો અને પ્રજાના હાથમાં પૈસા ઉછળવા લાગ્યા હતા, એ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા તે ઉપરાંત મોગલોના સુરત વગેરે જાણી સર કરીને સીદીનો જ જીત હસ્તગત કર્યાથી અંગ્રેજોનો જીતસો નરમ પડશે અને ત્યાર પછી તેમની સહાયતાવડે પોતાના વહાણો સુધારી શકાશે એવી મહારાજને ઉમેદ હતી. અંગ્રેજ લોકોને બનતા સુધી ત્રાસ નહિ આપવા માટે મહારાજ કેટલા યત્ન કરતા હતા, તે સંબંધી એ ઉદાહરણ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ચેલેજનો સુમેદાર પેટિટ નામક એક અંગ્રેજ વ્યાપારી પાસે વ્યાપારસંબંધી લહેજાની રકમ માગતો હતો, તેજ પ્રમાણે સુરતના અંગ્રેજોના એક મુતીમના બધુ પાસે એવાજ લહેજા માટે તેણે લાગલાગટ તગાદો કરવા માગ્યો હતો. તેમણે લહેજી રકમ આપવા માટે લણી લાખી મુદતનો વાપડો કર્યો તેથી સુમેદારે તેમના ઉપર વૈર વાળવાનો વિચાર કર્યો હતો. એ સમયે સીદીના વહાણને આગ લગાડવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી મહારાજને દીલગીરી થઈ હતી, તેથી અંગ્રેજો ઉપર ક્રોધ પશુ રીતે વૈર લેવાથી મહારાજ નાખ્યું થશે નહિ, એવું તેને લાગ્યું. મુબઈના વહાણ ચેલેજના સુમેદારના તાગાના બદરમાં વ્યાપાર કરવા આવ્યા હતા તે સર્વ તેણે પકડ્યા મુબઈના અંગ્રેજોને ખબર પડતા તેમણે કાઉન્સિલના ચાર વહાણો ઉપર સાઠ ચૂરોપિયનની નિમજીક કરી તેમને પોતાના પકડાયેલા વહાણ છોડવવા મોકલ્યા. અંગ્રેજોના કેદ પકડેલા વહાણો ઉપર દેખરેખ રાખવા સુમેદારે પોતાના સિપાઈઓ મોકલ્યા હતા તેમના ઉપર અંગ્રેજ સિપાઈઓએ હુમલો કરી પોતાના કેટલાક વહાણો છોડાવ્યા. અંગ્રેજોના એ કૃત્યસંબંધી સુમેદારે મહારાજની પાસે અરજ કરી લખ્યું કે, મહારાજની સત્તાનું અપમાન કર્યાથી તેમને અવશ્ય શિક્ષા થવી જોઈએ. તેમણે ઉત્તર લખ્યો કે—‘અંગ્રેજોએ જે કંઈ કર્યું છે તે ચોક્કસ છે તેમના વહાણ અને માલ તમે કળને લીધેલ હોય તો તે તેમને સ્વાધીન કરવા’ સુમેદારને એ હુકમ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું.

મહારાજે પોતાના વહાણો તૈયાર કરી ઈ. સ. ૧૬૭૮ ની આખરે જીજીરાને જરમાર્ગે ઘેરા નાખ્યો અને તેનાપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. એ સમયે સીદી કાસીમ મુબઈના બદરમાં હતો તેના સિપાઈઓને પગાર નહિ મળ્યાથી તેઓમાં અસતોષ ફેલાયો હતો. સીદી પાસે પૈસા પશુ નહોતા. સુરતના સુમેદાર પાસે તેણે થોડું દ્રવ્ય માગ્યું હતું, પણ તે વખતસર આવી પહોંચ્યું નહિ, તેથી

સીદી ત્યાથી આગળ જઇ શકે એ નહિ મીદી ત્યા અટકી પડ્યો હતો છતાં તેનો જીજ્ઞાસુ મહારાજ તાબે લઇ શક્યા નહિ આ સમયે પણ મહારાજને ઘેરે ઉઠાવી પાછું જવું પડ્યું

મહારાજે વિચાર કર્યો કે, સીદી સાથે આજીવન કરેલા યુદ્ધમાં આપણને યશ મળ્યો નહિ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે સમયે મુખ્યના બદરમાં નાસી ભરાઇ શકે છે અંગ્રેજોને વચમાં ના હોય તે સીદી આપણા માતેમાં ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ અંગ્રેજોનો આશ્રય મળવાથી તે આપણા રાજ્યમાં ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવી શકે છે, તેથી સીદીની અને મોગલોની મુખ્ય બદર નજીકની હીલચાલ અને તેટલી ઝોળી કરવાનો અને અંગ્રેજોને બીક બતાવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ મહારાજે આ સમયે એક નવીન યુક્તિ શોધી મુખ્યબદરથી બાર મૈલ વેગળે ખદેરી અને ઉદેરી નામક બે નાના બેટ છે ત્યાંથી બે ત્રણ મૈલ દૂર સામેનો કિનારો છે બેટમાં વસ્તી નથી ત્યાં તદ્દન જંગલ છે અંગ્રેજોને એ બેટમાંથી કેઇ કેઇ વખત લાકડાં પ્રાપ્ત થતા હતા તે સવાય તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનું કોઇની કલ્પનામાં નહોતું એ બેટમાંથી મુખ્યબદરમાં જતા-આવતા પ્રત્યેક વહાણો ઉપર દેખરેખ રાખી શકાશે અને ત્યાંના શત્રુની હીલચાલ ઇચ્છાનુસાર જાણી શકાશે, એવું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યાથી એ બંને બેટ કબજામાં લઇ તેમાં મજબૂત કિલ્લા બાંધવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો તેઓએ પોતાના ત્રણસો સિપાઇ અને તેટલાજ મજૂરોને શસ્ત્ર તથા ઝોળારોસાહિત પ્રથમ ખદેરી બેટમાં મોકલ્યા અને ત્યાં તટબંધી કરવાનું કામ ગપાટાબંધ શરૂ કરાવ્યું અંગ્રેજોને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા ખદેરી બેટ ઉપર મહારાજનું થાણું સ્થપાવાથી પોતાને કેટલો મોટો ધક્કો પહોંચશે તે તેમણે તેજ સમયે જાણ્યું તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—'એ બંને બેટ ઉપર અમારો હક્ક છે, ફિરગીઓએ મુખ્યબેટ સાથેજ એ બેટ અમને આપ્યા છે' બીજી તરફથી વસંધના ફિરગીઓ પણ પોતાનો હક્ક બતાવવા લાગ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—'એ બેટ ઉપર અંગ્રેજોનો બિલકુલ હક્ક નથી ધણી વર્ષ થયા તે અમારા કબજામાં છે અમે ત્યાં વસ્તી વસાવવાના હતા, પરંતુ તેમાં ફેવા ખોદતા મીઠું પાણી નહિ જણાવાથી તે કામ બંધ રાખ્યું છે' મહારાજે તેમના કહેવા તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેમણે પોતાનું કામ આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અંગ્રેજોએ મહારાજને અડચણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે ત્રણ વહાણ તૈયાર કરી તેપર ચાળીસ યુરોપિયન નિમ્યા તેમને હુકમ કરાવ્યો કે—'સિવાજી મહારાજના વહાણ કે તરાપા ખદેરી બેટ નજીક આવવા દેવા નહિ અને તેમના અમલદારોને બેટમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહેવું' અંગ્રેજો વહાણ બેટ નજીક પહોંચ્યા તેમના અમલદારોએ બેટપરના મહારાજના અમલદારોને ત્યાંથી નીકળી જવાનું કહ્યું, ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, અમારા માલિકનો આજ્ઞા સિવાય અમે અમારું કામ છોડી જઇશું નહિ અંગ્રેજો વહાણોએ દસ દિવસપર્યંત બેટ આગળ પડાવ નાખ્યો, પરંતુ આકાશમાં વરસાદના વાદળો જણાતા વહાણ પાછા મુખ્ય લઇ જવામાં આવ્યા મુખ્યના

અ ઝેળેએ રિવેન્જ નામક ફ્રિગેટસહિત પુન તેમને ખદેરી બેટ નજીક મોકલ્યા રિવેન્જ ઉપર સોળ તોપો ચલાવી હતી અ ઝેળેના વહાણુ પુન ખદેરી બેટ નજીક ફરવા લાગ્યા એક વહાણુ ઉપરનો લેફ્ટેનન્ટ દારૂ પીને છાકટો થયો હતો, તેણે પોતાના તાખાનુ વહાણુ બેટને કિનારે ચોભાવ્યુ અને પોતાના મનુષ્યોસહિત બેટ-પર ચઢ્યો એ સમયે તેના અને મહારાજનાં મનુષ્યો વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમા લેફ્ટેનન્ટ અને છ અ ઝેળ સિપાઈઓ મરણુ પામ્યા તથા બીજા મનુષ્યો કેદ પકડાયા અને તેમના વહાણુને ખેચી લાવી કિનારે બાધ્યા પવન જ્નેસમા ધ્રુકાતો હોવાથી ભરતીનુ જોર વધ્યુ, તેથી બીજા અ ઝેળ વહાણુ તેમની મદદે આવી શક્યા નહિ તેમનો બીજો ઉપાયજ નહોતો અનુકૂળ પવન ધ્રુકાયા પછી પ્રચડ તરંગોનુ જોર આણુ થયુ, તોપણુ અ ઝેળ વહાણુપરના અમલદારોમા ખદેરી નજીક જવાની હિમત નહોતી

મરાઠાઓના તરાપા ખદેરી નજીક આવે તે સમયે તેને અટકાવવા માટે મુબઇના અ ઝેળેએ પોતાના વહાણુ ઉપરના સિપાઈઓને આજ્ઞા ફરમાવી હતી, પરંતુ તે કાર્ય તેઓ બરાબર બજાવી શકતા નહોતા મરાઠાઓના તરાપા રાત્રિને સમયે સપાટાબધ બેટમા જઈ તટબધીને ઉપયોગી વસ્તુઓ તથા મનુષ્યોને ઉપ-યોગી અન્ન આદિ સામગ્રી પહોચાડી જતા અને તેવીજ ત્વરિત ગતિએ પાછા જતા હતા અ ઝેળ વહાણુ તેમની પૂઠ પકડી શકતા નહોતા, કારણુ કે મરાઠા-ઓના વહાણુના તળિયા અને સુકાનની બનાવટ એવી હતી કે, પવનનો સપાટો ક્રિવા સમુદ્રના ઉછળતા તરંગોની ગમે તેવી પ્રતિકૂળતા હોય તોપણુ ઉતાવળે ચાલી શકતા હતા અ ઝેળ વહાણુના તળિયા તેવી બનાવટના ન હોવાથી ઉતાવળે ચાલી શકતા નહોતા વળી તેઓની સખ્યા થોડી હોવાથી મરાઠાઓ ઉપર હુમલો કરવાની તેમનામા હિમત નહોતી અ ઝેળ અમલદારોએ પોતાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પાસે વધારે મદદ માગવાથી તેઓએ બીજા કેટલાક વહાણુ ભાડે લીધા અને તેના ઉપર સિપાઈઓ તથા અમલ રેસ નિમી તેમને ખદેરી તરફ રવાના કર્યા કહેવામા આવે છે કે, બેટ નજીક અ ઝેળેના કુલ આઠ વહાણુ હતા (એક ફ્રિગેટ, બે જહાજ, ત્રણ નાના વહાણુ અને બે મછવ) વહાણુમા ચુરોપિયન અને બીજા સિપાઈઓ મળીને કુલ બસો મનુષ્યો હતા એ સિવાય કેટલાક ખલાસી લોકો પણ હતા

દૌલતખાનના તાખાના વહાણુ ખદેરી બેટ સામે એકલ નજીક ચોભ્યા હતા, ત્યાથી પ્રત્યેક રાત્રે કેટલાક વહાણુ બેટ નજીક મોકલવામા આવતા અને રાત્રુ પૂઠે પડે તે પહેલા વહાણુ પુન પોતાના કાફલામા આવી પહોચતા એક સમયે દૌલતખાને પોતાના વહાણુ બેટ તરફ હકાર્યા વહાણુ એટલી ત્વરિત ગતિએ ચાલતા હતા કે અ ઝેળ વહાણુ લગર ઉપાડી તૈયાર કરવામા આવે તે પહેલા તે દૌલતખાનના વહાણુ તેમની પાસે થઇને ધણે દૂર નીકળી ગયા તે વખત તેઓ અ ઝેળેનુ એક વહાણુ પકડી લઈ ગયા એ જોઈ અ ઝેળ અમલદાર પોતાના બીજા વહાણુ લઈ નાસી ગયો માત્ર રિવેન્જપરનો અમલદાર ધૈર્યવાન

હોવાથી તે નાસી ગયો નહિ તેને મરાઠાના વહાણ ચારે દિશામાંથી ઘેરી લીધા. રિવેન્જ ઉપર મજબૂત તોપો હોવાથી તેમાંથી છૂટતા ગોળા આગળ મરાઠાના વહાણ ટકી શક્યા નહિ આ વખતે રિવેન્જપરના અંગ્રેજ કેપ્ટને દગાખાજ કરી પોતે હારી ગયો છે, એવો ડોળ કર્યો અને વહાણપરના વાવટા ઉતારી નાખી સુલેહ કરવાની નિશાની કરી દૈલતખાનને આ વાત ખરી લાગવાથી તે પોતાના એવીસ વહાણો લઇને નજીક આવ્યો અને અંગ્રેજોના વહાણપર પોતાના માણસો મોકલવા માટે પાણીમાં હોડીઓ ઉતારી, કે તરતજ અંગ્રેજોએ તોપોનો મારો શરૂ કર્યો એમ કહેવાય છે કે ક્રિગેટપરથી તોપોનો સખ્ત મારો થવાથી મરાઠાના પાંચ વહાણો લાગી જળમાં ડૂબી ગયા આ તરફ પરસ્પર યુદ્ધ ચાલતુ હતુ તે સમયે કેટલાક મનુષ્યો ખેટ ઉપરના મનુષ્યોને અન્ન આદિ સામગ્રી તથા સરસામાન પહોંચાડી પાછા ચાલ્યા ગયા દૈલતખાને પોતાનુ કાર્ય પરિપૂર્ણ થયેલુ જોઇ પોતાના વહાણ નાગોઠણાના બંદર તરફ હકાર્યા અંગ્રેજોએ પોતાનુ ક્રિગેટ તેની પાછળ છોડ્યુ, પણ ખાનના વહાણો ધણે વેગળે નીકળી ગયેલા જોઇ તેઓ પાછા વળ્યા દૈલતખાને નાગોઠણાની ખાડીમાંથી ખેદી ખેટ ઉપર જોઇતો સરસામાન પૂરો પાકવા માડ્યો હતો અંગ્રેજોના વહાણ ખાનને વિશેષ પ્રતિબંધ કરી શક્યા નહિ ખેદી નજીક મરાઠી અને અંગ્રેજ વહાણોની દોડધામ ચાલતી હતી તે સમયે મહારાજે પોતાના પાંચ હજાર સિપાઇ કલ્યાણ મોકલ્યા તેમણે પહેલાની ચોટેજ વસઈના ફિરગીઓ પાસે થાણે થઇને મુબઈ જવાની પરવાનગી માગી પણ તે તેઓએ આપી નહિ મરાઠાઓનુ સૈન્ય કલ્યાણમાં આવવાના સમાચાર જાણતાજ મુબઈના અંગ્રેજોને ઘણી બીક લાગી ફિરગીઓ મરાઠા લશ્કરને પોતાના પ્રાંતમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી આપશે કિવા તેમને જોઇતા વહાણો મળશે તો તેઓ આપણા ખેટ ઉપર અવશ્ય ચઢાઇ કરશે, એવુ તેઓ ધારવા લાગ્યા તે સમયે તેમના ઘણા સિપાઇ અને સર્વ વહાણ ખેદી નજીક રોકાયા હતા, તેથી મજગામ નજીક કિવા માહિમ નજીક પૂર્વના જેવો બંદોબસ્ત કરવાની પણ તેમને અનુકૂળતા નહોતી અંગ્રેજો અતિશય ગલરાયા અને તેથી તેઓએ મહારાજ સાથે તહનામુ કરવા માટે પોતાનો વકીલ રામચંદ મોકલ્યો.

ખેદી નજીક અંગ્રેજોના વહાણ એકઠા થઇ તેઓએ મરાઠાના વહાણ અટકાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હતો, છતાં તેને નહિ ગણ્યકારતા મરાઠી વહાણ ખેટમાં સરસામાન અને અન્ન આદિ વસ્તુઓ પૂરી પાડ્યે જતા હતા ખેટ ઉપર તોપો ગોઠવવાનુ કામ સંપૂર્ણ થતા મરાઠાઓએ અંગ્રેજ વહાણો ઉપર તોપના ગોળા છોડવા માડ્યાથી અંગ્રેજોને પોતાના વહાણો વેગળે લઈ જવાની ફરજ પડી એટલામાં તેમની મદદે સુરતથી થોડા વહાણ આવી પહોંચ્યા તેમાં હટ્ટર નામક એક ક્રિગેટ હતુ તે પર સોળ તોપ અને છત્રીસ મુરોપિયનો હતા એ મદદથી અંગ્રેજોને કંઇક હિમત આવી અને નાગોઠણાની ખાડીને મોખરે રહી મરાઠાના વહાણ બહાર નીકળતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, કારણ કે ખાડીમાં બીજો માર્ગ હતો તે માર્ગે થઇને મરાઠા-

ના વહાણુ ખાડી બહાર નીકળી બેટમા આવ-ળ કરતા હતા એ જોઇ અંગ્રેજો-
એ વિચાર કર્યો કે, ખાડીમા ધસી જઇ મરાઠાના વહાણુને આગ લગાડવી;
પરંતુ તેમનો એ વિચાર મુબઇના ગવર્નરને તથા સુરતના અંગ્રેજ પ્રતિનિધિને
યોગ્ય જણાયો નહિ એમ કરવાથી શિવાજીમહારાજ અતિશય ક્રોધાવમાન થઇ
અંગ્રેજોને પાયમાલ કરી નાખશે એવી તેઓને ખીક લાગતી હતી રાયગઢ ઉપર
મોકલેલા વકીલદારા મહારાજ સાથે તહનામુ થશે તો પરસ્પર વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલો
કલહ બધ પડવાની પણુ તેમને આશા હતી

મહારાજે ખદેરી અને ઉદેરી બેટ ઉપર પોતાના ચાણુ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ
ત્વરિત ગતિએ ચાણુ રાખ્યો હતો છતાં અંગ્રેજો તેનો અટકાવ કરી શકતા નહિ
ફિરગી લોકો એ કામમા તટસ્થ રહ્યા છે, એ સમાચાર જાણી સુરતના મોગલ
સુબેદારને વિશેષ લય ઉત્પન્ન થયો આજપર્યંત શિવાજીમહારાજનું પ્રાબલ્ય
માત્ર પૃથ્વી ઉપરજ વિશેષ હતું પણ હવે સમુદ્ર ઉપર પણ સ્થાપિત થવાથી તેને
બે બાણુથી સપાટા વાગવાનો સમય નજીક આવેલો જણાયો સુરતનું મહત્ત્વ
માત્ર પરદેશી વ્યાપારને લીધેજ વધ્યું હતું, તે વ્યાપાર ઉપર અટકાવ પડવાનો અને
સુરત શહેર તથા બીજા બદરો સત્તર મહારાજના તાબામા જવાનો તેને લય
ઉત્પન્ન થયો એ પ્રસંગે સીદીને પણ પોતાનો જજરા કિલ્લો મહારાજના તાબામા
જવાની અને પોતાને પાયમાલ થવાની ખીક લાગી

મહારાજના વહાણુ અટકાવવાની સીદીની ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેના લસ્કરને
પગાર નહિ મળવાથી તેઓમા અસતોષ ફેલાયો હતો તે મોગલો પાસેથી દ્રવ્યની
સહાયતા માગતો હતો; પરંતુ મોગલબાદશાહ સહાયતા આપવી કે નહિ તેજ
વિચારેમા મુશ્કેલી હતો એટલામા મહારાજે સમુદ્રમા નવીન ચાણુ સ્થાપી
સર્વને અટકાવવા જેવી યુક્તિ રચેલી જાણી બાદશાહે સીદીને નાણાની પૂરતી
સહાયતા આપી અને પોતાના વહાણુની મદદસહિત તેને મરાઠાના વહાણુ તરફ
રવાના કર્યો સીદી પોતાના વહાણુસહિત મુબઇના બદરમા આવી પહોંચ્યો
તેણે પ્રથમ ત્યાંની અંગ્રેજ કાઉન્સિલની મુલાકાત લીધી તેમની સાથે સલાહ-
મતલબ ચલાવ્યા પછી અંગ્રેજોની મદદ લઇ સીદી ખદેરી બેટ નજીક ગયો તેણે
બેટની આસપાસ ફરી વળી બારીકાઇથી તપાસ કર્યા પછી અંગ્રેજ અમલદારોને
કહ્યું કે - 'તમે મને મદદ કરો તો મરાઠાઓનો એ કિલ્લો હું કબજે લઇ
શકીશ ' તેનું કહેવું અંગ્રેજોને યોગ્ય જણાયું નહિ તેઓ જાણતા હતા કે - 'સીદી
આપણી મદદથી બેટ સર કરી પચાવી બેઠા પછી તેના તરફથી આપણને અતિશય ત્રાસ
સહન કરવો પડશે, તેના કરતા શિવાજીમહારાજ તરફથી થતો ત્રાસ વેડી લેવો
એજ ઠીક છે ' એ વિચારથીજ તેઓ સીદીને સહાયતા કરવામા હીલ કરવા લાગ્યા

સીદીને અંગ્રેજોએ મદદ કરી નહિ ત્યારે તેણે પોતાના વહાણુમાથી બેટ ઉપર
તોપોના ગોળા છોડવા માઝા મગાહોએ પણુ બેટમાથી પોતાની તોપો ફોડવા
આડી અંગ્રેજો તટસ્થ રહીને બંને વચ્ચેનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા તેમનું એ વર્તન
જોઇ મરાઠાઓએ તેમને ઉપદ્રવ કરવાનું બધ રાખી ફક્ત પોતાના કડા શત્રુ

સીદી ઉપરજો તોપોનો મારો ચાલુ રાખ્યો. રાખજદ ઉપર અંગ્રેજોનો વકીલ જઈ તહનામુ કરવાની મહારાજને પ્રાર્થના કરતો હોવાના સમાચાર સીદી જાણી ગયો હતો, તેથી તહનામુ નહિ થવા દેવાના હેતુથી તેણે થોડા વહાણસહિત મુખ્યના અદરમા થઈને મહારાજના પ્રાત્રમા પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંના ચાર ગામ બાળી ઉજળડ કરી પુષ્કળ મનુષ્યો કેદ પકડી લાવ્યો.

સીદીના અને અંગ્રેજોના વહાણ ખદેરી બેટ નજીક ફરતા હતા પણ તેની ફરકાર નહિ કરતા મરાઠાના પડાઉ નાગોહણુની ખાડીમાંથી બહાર નીકળી બેટ આગળ જઈ તેમાંના મનુષ્યોને માટે અન્ન તથા દારૂગોળો વિગેરે વસ્તુઓ પૂરી પાડતા હતા પોતાના સર્વ વહાણોસહિત એક વખત શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરી દૈલતખાને નાગોહણુની ખાડીના મુખ આગળ પોતાના થોડા વહાણ લાવી થોભાવ્યા સીદી અને અંગ્રેજોએ મરાઠાના વહાણોને બહાર આવતા જોઈ તેમને પ્રતિબંધ કરવાની ધારણાથી તેઓએ પોતાના વહાણ ખાડીના મુખ તરફ હકાર્યા શત્રુઓના વહાણ આવતા જોઈ મરાઠાઓએ પોતાના વહાણ પાછા ફેરવ્યા અને શત્રુઓને ખાડીમાં આવતા અટકાવવા માટે દૈલતખાને પોતાના થોડા વહાણ તેજ સ્થળે રહેવા દીધા મરાઠાના વહાણ ગાંઝિને સમયે અકસ્માત નજીક આવી પોતાના વહાણ ઉપર આગ સળગાવી દે એવી બીકે સીદીએ પોતાનો કાફો પાછો ફેરવ્યો અને તપાસે રાખવા માટે ફક્ત અંગ્રેજોના વહાણ તેજ સ્થળે રહેવા દીધા સીદી પુન બેટ તરફ વળ્યો અને તેપર તોપોનો મારો ચલાવવા લાગ્યો, પરંતુ મરાઠાઓએ તેને કિચિત્ પણ દાદ આપી નહિ.

ખદેરી ઉપર મરાઠાઓએ તોપો ગોઠવી ઉત્તમ બદોબસ્ત કર્યાથી તે બેટ કબજે લેવાનો સભવ નહિ જણાયાથી સીદીએ ધણી મહેનતે પોતાની તોપો અને મનુષ્યો ઉદેરી બેટપર ચલાવ્યા તેણે અંગ્રેજોને કહાલ્યું કે - 'આ બેટ હું મારા તાબામાં લઇશ' સીદીનું કૃત્ય જોઈ દૈલતખાન પોતાના વહાણસહિત ખાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેના વહાણો ઉપર હુમલો લઇ ગયો અને પક્ષ વચ્ચે તુચ્છ યુદ્ધ થયું તેમાં કેાઇનો જયપરાજય થયો નહિ અંગ્રેજ લોકોના વહાણ તે સ્થળે જઈ પહોંચે તે પહેલા તેમનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું દૈલતખાન ખદેરી બેટને કિનારે ઉચ્ચસ્થળપર તોપો ગોઠવી ત્યાંથી ઉદેરી બેટપર ગોળા મારવા લાગ્યો ઉદેરી બેટમાંથી તેઓપર મારો શરૂ થયો ઉભયપક્ષ તરફથી કેટલાક દિવસ સુધી લાગ-લાગત તોપોનો મારો ચાલવા લાગ્યો ત્યારપછી દૈલતખાન પોતાના વહાણસહિત પુન સીદીના વહાણ ઉપર તૂટી પડ્યો ઉભયપક્ષ વચ્ચે ચાર કલાક સુધી જુસ્સાબંધ યુદ્ધ ચાલ્યું એ યુદ્ધમાં મરાઠાના ચાર મોટા વહાણ અને ચાર નાના વહાણ નાશ પામ્યા તેમાં આશરે પાચસો સિપાઇઓ મરણ પામ્યા અને પુષ્કળ સિપાઇઓ સીદીના હાથમાં કેદ પકડાયા, તેમજ દૈલતખાન બાયલ થયો કહેવામાં આવે છે કે એ યુદ્ધમાં સીદીને વિશેષ નુકસાન થયું નહોતું યુદ્ધ થઇ રહ્યા પછી મરાઠા લશ્કર બાયલ થયેલા મરાઠા સરદારને પોતાના બચી ગયેલા વહાણમાં લઈ રાજપુર તરફ ચાલ્યું ગયું ત્યાં લાગેલા વહાણ દુરસ્ત કરી નવા સિપાઇઓ-

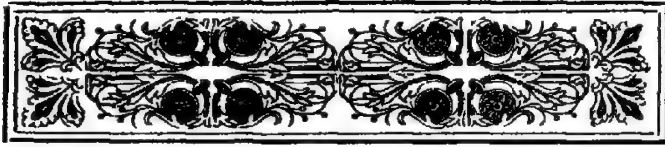
સહિત તેઓએ પુનઃ શત્રુસાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી

અંગ્રેજોનો વફીલ રાયગઢ ઉપર તહનામુ કરવા ગયો હતો તેને મહારાજે અનુકૂળ ઉત્તર આપી તહની કલમે નક્કી કરવા પોતાનો વફીલ પણ મુખ્ય મોકલ્યો મહારાજની અનુકૂળતા જોઈ અંગ્રેજોએ ખદેરી નજીકના પોતાના વહાણ પાછા મગાની લીધા અને સીદીને વિજય મળ્યો હતો તે તરફ પોતાની નાપસ-દગી દર્શાવી મહારાજનો વફીલ મુખ્ય જઈ તહનામુ કરતો હતો તે બધા પાડવાની ઇચ્છાથી સીદીએ મરાઠાના વહાણો પકડ્યા હતા, તે તેણે મુખ્ય વેચવા મોકલ્યા અને પોતાના વહાણોસહિત મુખ્ય બદરમા પ્રવેશ કરવાની તેણે અંગ્રેજો પાસે પરવાનગી માગી અંગ્રેજોએ તેને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી નહિ, સારે તે પેનની ખાડીમા પ્રવેશ કરી બને કિનારાપરના ગામ બાળી ઉબજડ કરવા લાગ્યો કહેવામા આવે છે કે એ તોફાનમા તેણે એક હબરથી વિશેષ મનુષ્યો પકડ્યા હતા

સીદીનું આધાધલ ચાલુજ હતું એટલામા ઇ સ ૧૬૮૦ ના માર્ચ મહિનામા મહારાજ અને અંગ્રેજો વચ્ચે પુનઃ તહનામુ થયું તેમા ઈ સ ૧૬૭૪ મા થયેલું તહનામુ કાયમ રાખવામા આવ્યું, તેમજ અંગ્રેજોએ ચોમાસામા પોતાના બદરમા સીદીના વહાણોને આશ્રય આપવો નહિ અને આશ્રય આપવાની જરૂર પડે તો તેઓએ તેની પાસેથી મહારાજના પ્રાતમા કિમિત્ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરવાનો કરાર કરાવી લેવો, એવું હતું

તહનામુ થયા પછી ખદેરી અને ઉદેરી બેટ મહારાજના તાબામા આવ્યા. મરાઠાઓને તે બેટમાંથી કાઢી મૂકવાનું એકલા સીદીમા સામર્થ્ય નહોતું ઉદેરીપર તેણે પોતાની તોપો ચલાવી હતી, એ ઉપર લખવામા આવ્યું છે, પરંતુ બે બાજુથી મરાઠાઓનો મારો પડવાથી સીદી ટકી શક્યો નહિ અને તેને ઉદેરી બેટને પોતાના કબજામા રાખવાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો પોતાના બદર નજીકના બે બેટ મરાઠાઓના તાબામા જઈ તે પર તેમના ચાલુ સ્થપાયાથી અંગ્રેજોને લાવિષ્યને માટે મોટી વિષમતા જણાવા લાગી એ બેટ પોતાના તાબામા રાખવાની તેમની ઘણી ઇચ્છા હોવાથી પાછા લેવા માટે તેઓએ મરાઠા સાથે તકરાર કરવાની ડાંડ ઓફ ડાયરેક્ટર પાસે પરવાનગી માગી, પરંતુ તેમને પરવાનગી મળી નહિ કોર્ટ અભિપ્રાય આપ્યો કે - 'મરાઠા જેવા પ્રબળ મનુષ્યો સાથે વૈમનસ્થ કરીને આપણે ત્યાંનો આશ્રય નાબૂદ કરવો એ હહાપણુભરેલું નથી'

એ બેટ કબજે લીધા પછી લવિષ્યમા જે કાર્ય કરવાનો મહારાજનો સકલ્પ હતો, તેની સિદ્ધિ કરવા મહારાજ જીવ્યા નહિ ખદેરી બેટ આગળનું તોફાન બધા પક્ષ પછી થોડા દિવસમાજ મહારાજનું દેહાવસાન થયું

પ્રકરણ ૨૯ મું—સજ્જનસેવા

આ સુધી આપણા મહાપ્રતાપી ચરિત્રનાયકનું જીવનવૃત્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં અનેક પ્રસંગે તેમનું શૌર્ય, વીર્ય, ઔદાર્ય, રાજકાર્યનિપુણતા, પ્રજાપાલનપદ્ધતિ, યુક્તમત્તા, શુદ્ધિમત્તા, માતૃપિતૃભક્તિ, ઇત્યાદિ ઉજ્જવલ સદૃશ્યોનું દિગ્દર્શન થયું છે તેજ પ્રમાણે કેટલાક પ્રસંગે તેમની ધર્મશીલતા પણ વ્યક્ત થઈ છે એ વૃત્તિ મહારાજના કેટલી બધી નિર્મલ હતી તે તેમનો સાધુસમાગમ અને સાધુસેવાસંબંધીની તેમની પ્રબળ ઉત્કંઠાના દૃષ્ટાંત પ્રકટ કરવાથીજ જાણી શકાશે, તેથી એ સંબંધી કેટલીક કથા પ્રકૃત પ્રકરણમાં લખવામાં આવે છે.

સદાચારસંપન્ન અને ધર્મશીલ માતાના સહવાસથી મહારાજના હૃદયમાં અલ્પ-વયથીજ ધર્મભાવ જાગૃત થયો હતો અને કથાપુરાણ આદિના શ્રવણથી તે ધર્મભાવના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ હતી ત્યારપછી મહારાજે દાદાજી કોડદેવ જેવા ધર્મપરાયણ અને પાપભીરુ પુરુષની દેખરેખ નીચે કેટલુંક વય વ્યતીત કરવાથી એ વૃત્તિને વિશેષ મેં પણ મળ્યું હતું તેમના હૃદયમાં તરણ વયથીજ જે ધર્મભાવના બંધાઈ હતી તે અવસાનપર્યંત સુદૃઢ રહી હતી એ ઉજ્જવલ વૃત્તિને લીધેજ તેમને હમેશા એવાજ વિચારો થતા હતા કે, માત્ર ઐહિક અર્થપ્રાપ્તિથી જીવન-સાધ્ય થતું નથી પરલોકસાધનમાંજ ખરું જીવનસાર્યકય છે મહારાજના જીવન-સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર લાગવતધર્મનો પ્રચાર થવાથી સર્વ જાતિના અને સર્વ જરજીરના મનુષ્યોને સતમ ડાળના બોધામૃતવડે ભક્તિમાર્ગનું સુલભ સાધન પ્રાપ્ત થયું હતું મહારાજ નિત્ય મુકદ્દરજ, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ વગેરે પૂર્વકાલીન સતમ ડાળના ચરિત્રમહિમા અને બોધામૃતનું શ્રવણ કરતા હતા તેજ પ્રમાણે મુકતેશ્વર, રામદાસ સ્વામી, વામન પંડિત, દુકારામ બાવા, જયરામ સ્વામી, રમનાથ સ્વામી, આનંદચૂર્ણ, કેશવ સ્વામી ઇત્યાદિ મહાસાધુઓ અને પ્રથકારો, મહારાજના સમકાલીન હોવાથી તેમની કીર્તિ અને કવનો પ્રસંગોપાત મહારાજના સાંભળવામાં આવતા હતા તે સમયે પઢરપુરમાં વર્ષમાં એ વખત લાખો ભગવદ્-ભક્તની મેદની ભરાતી હતી એ દિવસે ધણું કરીને પ્રત્યેક ગામેઆથી પારાવાર ભકતો, જ્ઞાનદેવનામદેવ આદિના અભય જાતા અને ‘વિકુલ’ નામનો ધૈષ કરતા પઢરપુર જતા હતા અર્થાત મહારાષ્ટ્રમાં તે સમયે અત્યંત ધર્મજાગૃતિ થવાથી

મહારાજના હૃદય ઉપર તેની સારી છાપ પડવામા વિશ્વ બ લાગ્યો નહિ, એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય એમ છે

મહારાજે જે પ્રાતમાથી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ કર્યો તેજ પ્રાતમા મહાસાધુ જ્ઞાનદેવ અને તુકારામ બાવાના પગલા અને સમાધિમંદિરના સ્થાનક છે મહારાજે બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમનાસંબંધી કથાનક અને તેમણે રચેલા બોધદાયક કાવ્ય સાંભળ્યા હતા તેમા તુકારામ બાવાના ઉત્કૃષ્ટ કીર્તનો મહારાજે ઉત્સાહપૂર્વક સાંભળ્યા હોવાથી તેમને એ મહાસાધુ ઉપર અત્યંત આદરશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સમયના કીર્તન કરનારાઓમા મુખ્ય તુકારામ બાવા અત્યંત ભાવિક અને પ્રેમાળ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી તેમની બોધવાણી અત્યંત પ્રાસાદિક અને મનોવેધક હતી મહારાજને તેમના કીર્તન સાંભળવાથી અતિશય ઉત્સાહ અને આનંદ થતો તુકારામ બાવા પ્રસંગોપાત પૂને આવી કીર્તન કરતા, તે સમયે મહારાજ સાંભળવા જતા હતા ઉપરાંત આસપાસના ગામોમા તેમના કીર્તન થવાની વાત જાણી મહારાજ રાત્રે તે ગામમા જઈ કીર્તન શ્રવણ કરવાનો અવસ્ય લાભ લેતા તુકારામબાવાના કીર્તન શ્રવણ કરવાનો મહારાજને કેટલો ઉત્સાહ હતો તેનું એક દૃષ્ટાંત અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે

એક સમયે તુકારામ બાવાને કેટલાક ભાવિક ભક્તોએ પૂને બોલાવી ઘેરે ઘેર તેમના કીર્તન કરાવવાનું શરૂ કર્યું તે સમયે શિવાજીમહારાજ સિંહગઢ ઉપર નિવાસ કરતા હતા તેમને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ દરરોજ રાત્રિને સમયે ગઢ ઉપરથી ઉતરી પૂને કીર્તન સાંભળવા આવવા લાગ્યા મહારાજને દરરોજ પૂને આવતા જાણી યવનોએ તેમને પકડવાની ગોઠવણ કરી એક દિવસ એક વણિકને ઘેર કીર્તન હતું શિવાજીમહારાજ ત્યાં સાંભળવા આવવાના હતા ચાકણના યવન કિલ્લેદારને એ ખબર મળતાજ તેણે મહારાજને કેદ પકડવા બે હજાર પદાણુલશ્કર વણિકના ધર આગળ મોકલ્યું પદાણુલશ્કરે વણિકના ધરની આસપાસ ઘેરો નાખ્યો લશ્કરના સરદારે મહારાજને પ્રથમ નજરે દીઠેલા નહિ હોવાથી તેણે કીર્તન સાંભળવા બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો લશ્કરી સિપાઇઓ જ્ઞેતાજ કીર્તન શ્રવણ કરવા બેઠેલા મનુષ્યો ગભરાઇ જઇ ચિતા કરવા લાગ્યા તુકારામ બાવાએ ગડબડનું કારણ પૂછતા સર્વેએ આવી પડેલું સંકટ નિવેદન કર્યું અને મહારાજને ત્યાંથી નાસી જવાની રજા આપવાનું કહ્યું તુકારામ બાવાએ તેમને ઉત્તર આપ્યો કે કીર્તન ચાલતું હોય તે સમયે વચ્ચાજ ઉઠી જવું યોગ્ય નથી આજે એકદશી છે આજે હરિકથા શ્રવણ કરતા સર્વને મરણ પ્રાપ્ત થાય તો આપણું મહાહલાલ્ય સમજવું વિઠ્ઠલની ભક્તિમા તક્ષીન થતા મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે તો કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઇ જન્મમરણનો ફેરો ટળશે અહીંથી કેાઇએ ઉઠી જવું નહિ એટલું કહીને બાવાએ વિઠ્ઠલ નામોચ્ચારની ગળ્ળના કરી, પરમ ગદગદ અત કરણપૂર્વક દેવનો જયઘોષ ચલાવ્યો મહારાજે પણ ધૈર્ય ધારણ કરી કીર્તનમાથી નહિ ઉઠવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતે ભગવદ્ભક્તિમા તક્ષીન થઈ રહ્યા મહા-

૧ એક ગ્રથમા લખ્યું છે કે, એ કીર્તન બોલવામા થતા હતા

રાજ સાથેના વિશ્વાસુ નોકરોમાના એક મનુષ્યે ઉપસ્થિત સકટ જોઇ પોતાના સ્વામીને મુક્ત કરવાની યુક્તિ શોધી કહાડી તે મહારાજનો શિરપેચ પહેરી એક ઘોડાપર બેસી યવનો તેને જોઈ શકે એવી રીતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો મરાઠા ઘોડેસ્વારને દોડતેઘોડે ગુપ્તગુપ્ત નાસતો જોઇ પહોંચી ઘોડેસ્વારાએ તેને શિવાજી-મહારાજ જાણી તેની પાછળ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા ચાદની રાત હોવાથી તે ઘોડેસ્વાર જે દિશામાં ગયો તે દિશામાં પહોંચ્યાએ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા ધણે વેગે સુધી જવા હતા તે પકડાયો નહિ એ તે ચંદ્રનો અસ્ત થયો સર્વત્ર અધકાર છવાઇ ગયો ઘોડેસ્વાર બ્લાડેબ્લેડે રસ્તે ચઢી ધણે વેગે ચાલ્યો ગયો વણિકના ઘર નજીક ઘોડા ઘોડેસ્વાર ઉભા રહ્યા હતા તેઓ પણ પોતાના આગળ ગયેલા સોબતીઓ પાછળ ગયા હતા કીર્તન સાભળવા ખેડેલા મનુષ્યોએ એ સ્થિતિ જોઈ ત્યારે નિર્ભય થયા અને સર્વ ખુશી થતા પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા શિવાજીમહારાજ પણ તુકારામ બાવાની રજા લઈ રાતોરાત સિંહગઢપર જઈ પહોંચ્યા ^૧

મહારાજના અત કરણપર તુકારામ બાવાના બોધની કેવી છાપ પડી હતી તેનું એક બીજી દૃષ્ટાંત પણ જોવામાં આવે છે એક સમયે તુકારામ બાવા લોહબાવમાં રાત્રિ-સમયે ઘેર ઘેર કીર્તન કરવા આવ્યા હતા એ સાંભળી મહારાજ પોતાના મનુષ્યો-સહિત એક દિવસ કીર્તન સાભળવા ગયા કીર્તનનો આરંભ થયો તેમાં પહેલું મંગળાચરણ એવી ખુબીથી ગાવામાં આવ્યું કે તે સાંભળી મહારાજ તદ્દન સ્તબ્ધ થઈ ગયા ભાવિક શ્રોતાજનોના અત કરણમાં પ્રેમપ્રવાહ રેલાઈ રહ્યો તેઓ દેહબાન બૂલી જઈ તાળીઓ વગાડતા અને મુખથી વિકૃત નામોચ્ચાર કરતા નાચવા લાગ્યા મહારાજને પ્રથમ એવો અદ્ભુત ભકિતરસનો અનુભવ થયો નહોતો મંગળાચરણ થયા પછી વિષય પ્રતિપાદન કરવાનું કામ શરૂ થયું તેમાં તુકારામ બાવાએ વૈરાગ્યવૃત્તિનું મહત્ત્વ અને તેના લક્ષણનું વર્ણન કરતા જણાવ્યું કે, વિશ્વમાં ‘વિકૃત’ સિવાય કંઈ વિશેષ નથી જેને જીવન સાધક કરવું હોય તેણે ‘વિકૃત’ની ભક્તિ કરવાનો સહેલો માર્ગ સ્વીકારવો એ સમઘી બાવાએ અનેક ઉદાહરણો સાંભળાવ્યા તથા વચમાં વચમાં તાત્કાલિક જીરસો આપતા પ્રાસાદિક અભાગ કહી કીર્તન કર્યું બાવાએ શ્રોતૃવદના અત કરણમાં સંપૂર્ણ રીતે ઠંડી જાય એવી ખુબીથી અહિક વેલવની અને ઐશ્વર્યની અસ્થિરતા, સુખ-વિષયની અનર્થતા તથા જીવનની લક્ષણ ગુરતાનો બોધ કર્યો એ શ્રવણ કરી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ફેરફાર થયો તેઓ પ્રથમથીજ ભાવિક અને સદ્ગત પાલન કરતા હતા તુકારામ બાવાનું બોધાનુભવરેલું વર્તુલ

૧ કેટલાક ભાવિક મનુષ્યો તે સમયે એવું સમજ્યા હતા કે, પરમેશ્વરે શિવાજીમહારાજનું સ્વયં ધારણ કરી પહોંચીને પોતાની પાછળ દોડાવી ઉપસ્થિત સકટ નિવારણ કર્યું હતું સ મહિષાસુર અને સ સલાસદે પોતાના અથમા એજ લોકકથા પ્રકટ કરી છે, પરંતુ પોતાના સ્વામીને જીવ બચાવવા માટે પોતાનો જીવ સકટમાં નાખવાનું સાહસ ક્યારે સ્વામિભક્તોની તે સમયે જોઈ નહોતી

શ્રવણ કરી તેમનું ચિત્ત તત્લીન થઇ ગયું તેમના પ્રબળ અને ભાવિક અત-
કરણીયા તત્કાળ ખાત્રી થઇ કે, બાવાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કર્યોથી નિઃસંશય
કેવલ પ્રાપ્ત થશે

કીર્તન સંપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તુકારામ બાવાની રજા લઇ પોતાને
મુકામે ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી ઉઠી જંગલમાં એકાતરથળે જઈ તેમના મોઢાનું
મનન કરવા લાગ્યા મહારાજની એવી વૃત્તિ જોઇ કાર્યભારીઓએ તેમની પાસે જઈ
તેમને સમજાવ્યું કે, ‘આ વચમાં આપને ઉદાસીન દશા પ્રાપ્ત થાય એ ઉચિત નથી,’
પરંતુ તેમણે તેમના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ તેમણે તેમને કહ્યું કે - ‘તમે
કોઇ મારી પાસે આવશો નહિ, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી ધનસંપત્તિની વ્યવસ્થા
કરજો હું હવે પછી એ તરફ ચિત્તવૃત્તિ રાખીશ નહિ આયુષ્ય ક્ષણભંગ્ય છે.
દેહ ક્યારે પડશે તેનો નિયમ નથી મારા જન્મનું સાર્થક્ય મારે આ ક્ષણથીજ
કરવું જોઈએ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની જાળમાં ગુલામ રહી, મોહસુખ પ્રાપ્ત કર-
વામાં અતરાય નાખવો એ મને ઉચિત જણાતું નથી’ મહારાજનું સલામણું
સાબળી કાર્યભારીમંડળને મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ તેમણે એ સમક્ષી
જીજ્ઞાસા મારાત્રીને પત્ર લખ્યો જીજ્ઞાસા શિબિકામાં બેસી તરતજ લોહગાવ
ગયા પ્રથમ તેમણે તુકારામ બાવાના દર્શન કરી, હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે -
‘સ્વામિમહારાજ’ આપનું કીર્તન સાબળી મારો પુત્ર શિવાજી વિરક્ત થયો છે
અને સસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં જઈ બેઠો છે તેણે સપાદન કરેલું રાજ્ય
હવે કોણ સભાળશે વાર? શિવાજી પુનઃ યવનેને હાથે પકડાશે તો ગરીબ હિંદુ
પ્રજાને વિધર્મી લોકોને પુનઃ ત્રાસ સહન કરવો પડશે મારી વિનંતિ સ્વીકારી
તેને રાજ્ય મેળવવાનો ઉદ્યોગ નહિ છોડવાનો બોધ કરશે’ જીજ્ઞાસાની નમ્રતા-
ભરેલી વિનંતિ સાબળી તુકારામ બાવાએ તેમને આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે - ‘શિવાજી
મહારાજ આજ રાત્રે કીર્તન સાબળવા આવશે તે સમયે હું તેમને શિખામણ
આપી તેમનું મન પુનઃ સસાર તરફ વળે એવી યોજના કરીશ’

જીજ્ઞાસા રાત્રે તુકારામ બાવાનું કીર્તન સાબળવા ગયા મહારાજ પશ્ચ
નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કીર્તન સાબળવા આવ્યા એ પ્રસંગે બાવાએ કર્મકાંડનું
પ્રયોજન કરી, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવામાજ એ છે
એવું પ્રતિપાદન કર્યું તેમણે કહ્યું કે - ‘હરિભક્તિ માટે સસારનો ત્યાગ કરી
જંગલમાં જઈ બેસવાનું પ્રયોજન નથી જનસમાજમાં નિવાસ કરી પ્રમાણિકપણે
તથા માણસાઈથી સસારનિર્વાહ કરી પોતાના બાંધવોના સુખમાં શક્તિ પ્રમાણે
વધારો કરવા અહર્નિશ તરફ રહેવું એજ ખરૂં પુરુષત્વ છે આસપાસના જનમંડળની
કનિષ્ઠ સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠાને દૃષ્ટિએ પડવા છતાં એવા દુષ્પ્રજાનો ત્યાગ કરી
કેવળ સ્વભોક્ષ માટે ગિરિચૂડામાં જઈ બેસવામાં પુરુષાર્થ નથી સ્વજનનું કષ્ટાણુ
કરવા માટે સસારમાં રહેવાની અગત્ય છે મનુષ્યને માટે મુશ્કેલીભર્યા જોવા
બીજા આશ્રમ હિતપ્રદ નથી જંગલમાં કટાણીને જેઓ સ્વીપુત્રો ત્યાગ કરે છે
અને શરીરે ભસ્મ યોગી જેઓ વિરક્ત થાય છે, તેઓથી ધન્દિયોનું દમન થઇ

શકતુ નથી; પણ તેઓ પુન પુન મોહવશ થાય છે અને જનમડળના આક્ષેપને પાત્ર થાય છે એવી વિડળના મેળવનાર મનુષ્યને કોઈ સ્થળે માન મળતુ નથી અને તેને સાચુ મોક્ષમુખ પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી તાત્પર્ય એ છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમનો લાગ કરી સાધુ બની ગમે ત્યા ભટકતા ફરતુ તેના કરતા સસારમા રહીને નીતિ પ્રમાણે વર્તવુ અને પરોપકાર તથા હરિભક્તિ કરવામા આયુષ્ય વ્યતીત કરતુ એજ વિશેષ ધૃષ્ટપદ છે 'તુકારામ બાવાએ એ પ્રમાણે સાર્વજનિક બોધ કર્યા પછી રાજના કર્તવ્યસંબધી થોડુ વિવેચન કર્યુ તેમા જણાવ્યુ કે - 'રાજ સદાચાર ધારણ કરનાર અને પ્રજાપાલનદક્ષ હોય તો તેનાથી પુષ્કળ લોકકલ્યાણ થઇ શકે છે' પુરાણકથિત અબરીષ, જનક, ધર્મ આદિ રાજર્ષિના દૃષ્ટાંત કહી સભાગાવી પ્રતિપાદન કર્યુ કે - 'હરિભક્ત અને સદ્ગતિના સાધ્ય કરવા માટે રાજાએ રાજ્ય લાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી' તુકારામ બાવાનો અનેક દૃષ્ટાંતસંહિત આગ્રહ-ભરેલો સદ્બોધ સાભળી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિ તદ્દન ચાત થઇ તેમને બાવાને બોધ સત્ય જણાયો અને તે પ્રમાણે વર્તવામાજ વાસ્તવિક હિત છે એવો નિશ્ચય થયો મહારાજ, તુકારામ બાવાના અને માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાના ચરણોમા મસ્તક નમાવી સ્વસ્થાને ગયા તેઓએ પોતાનો રાજ્યકાર્યભાર પુન ચલાવવા માડ્યો.

તુકારામ બાવાપર મહારાજની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી તેમના હૃદયમાં એ મહાસાધુના સમાગમમા સંદોદિત રહેવાની અને તેમના બોધાનુસાર સેવન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ તેમણે તેમને એજ આશયનો એક પત્ર લખ્યો અને તેમને પોતાની પાસે નિવાસ કરાવવાની ઇચ્છાથી એક કારકુનને પત્ર, થોડા, છત્રી વગેરે સરજામસંહિત બોલાવવા મોકલ્યો તુકારામ બાવાએ પત્ર વાંચી મહારાજને ઉત્તરમા કેટલાક અજ ગલખી મોકલ્યા હતા બાવાએ તેમા લખ્યુ છે કે - "વિરચિએ સકળ બ્રહ્માં રચ્યુ છે, તેમા નાનાપ્રકારના યુક્તયુક્ત ખેલ રચ્યા છે એ ખેલની યુક્તતા ચાલક તપોનિષ્ઠ જ્ઞાની પુરષો છે ચુરુભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ હોવો જોઈએ તારા પત્ર ઉપરથી તારો પ્રેમ તેવોજ જણાય છે તારૂં પવિત્ર નામ શિવાજી છે વિશ્વતુ સૂત્ર જે છત્રપતિ તે તને મળ્યુ છે વ્રત, નિયમ, તપ, ધ્યાન અને યોગકળાવડે તુ નિવૃત્ત થયો છે અને મળવાની તારી ઇચ્છા થઇ છે, તેથીજ અને પત્રમા પ્રેમભરેલી એવીજ વિનંતિ કરી છે હે ભૂપતિ ! તારા પત્રનો ઉત્તર સાભળ અમે અરપ્યવાસી, ઉદાસીન, ગમે ત્યા ફરનાર, અમારૂં દર્શન હીન અને અમગળ છે વસ્ત્રવગર અમારૂં શરીર અલિન થયુ છે અમે અન્ન વત્રના ફળાહારી છીએ અમારા હાથપગ વાકાચુકા છે એવા દર્શનની તને અભિલાષા શી ? મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે, મારી મુલાકાતની ઇચ્છા રાખવી નહિ તારી પાસે આવીને મારે શુ કરવુ ? ભિક્ષા માગી અન્ન મહણુ કરવુ એમાજ અમારી શ્રેષ્ઠતા છે વસ્ત્રમા ચીથરા પહેરવા એમાજ અમારી સુદરતા છે પાષાણુ ઉપર નિદ્રા લેવી એજ ઉત્તમ છે ઝાડવાને માટે આકાશની ચાદર બનાવવી એજ યોગ્ય છે એકી સિદ્ધિમા રહેવાની ઇચ્છા છે ત્યા અમારે બીજાની આશા સામાટે રાખવી ? જેમતેમ કરીને આયુષ્ય વીતાડવુ. રાજગૃહમા માનની

અભિલાષાએ આવવું કે બીજું કંઈ? ત્યાં સતોષ અને આનંદ કયા છે? રાંભને ઘેર ઉચ્ચ સન્માન છે ખરૂં પણ તે કંઈ ઉચ્ચ પ્રકારનું સન્માન નથી વસાહતુષ્ણ ધારણ કરેલા મનુષ્યોને જોતા મને તત્કાળ મરણ આવે છે એકાતમા અમારું મન ઉદાસ થવા છતાં પરમાત્મા અમારી ઉપેક્ષા કરશે નહિ તને એક કૌતુકવાર્તા કહું છું કે, ભિક્ષા જેવું અમને બીજું સુખજ નથી મોટા મોટા મનુષ્યો તપ, વ્રત અને યાગ કરે છે પણ તેમાં આશા સમાયલી છે તુકો કહે છે કે, અમે અમારા મનનાજ શ્રીમત છીએ પૂર્વના દૈવી હરિભક્ત છીએ?''

તુકારામ બાવા તરફથી નિરુપહતાભરેલો પત્રોત્તર આવ્યાથી શિવાજી મહારાજની ઇચ્છા અતૂટ રહી ગઈ, તેમ છતાં વિષાદ નહિ થતા એ મહાસાધુપ્રત્યે મહારાજની આદરણી અને પૂજ્યત્વ શુદ્ધિ વિશેષ વૃદ્ધિગત થઈ મહારાજ બાવાના અવસાનપર્યંત વખતોવખત તેમના દર્શન કરવા અને કીર્તન સાબળવા જતા બાવા પાસે ચૈસા નહિ હોવાથી તેમને વર્ષોસન બાધી આપી તેમનો જીવનનિર્વાહ સારી રીતે ચાલે એવી ગોઠવણ કરવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી, પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થતા પહેલાંજ બાવાનું અવસાન થયું હતું તેમના બોધામૃતનું પાન કર્યોના બદલે તેમને નહિ તો તેમના વશજીને આપવાની ઇચ્છાથી અને તેમણે જીવનપર્યંત જનસમાજમાં સદાચાર અને ઈશ્વરભક્તિનો બોધ ફેલાવ્યો હતો તેનું જીવલત દષ્ટાંત જગતમાં કાયમ રાખવાની ઉત્કેહાથી, મહારાજે તુકારામ બાવાના પુત્રને ત્રણ મામની સનદ બક્ષીસ આપી હતી, તે હતું-સુધી તેમના વશજીને તાબામાંજ છે.

તુકારામ બાવાને ગુરુપદે સ્થાપી તેમના સમાગમમાંજ પોતાનું આયુષ્ય વ્યતીત કરવાની મહારાજની ઉત્કેહ ઇચ્છા હતી, તે તેમના અકાળ અવસાનને લીધેજ અપૂર્ણ રહી તે સમયે ધણી સાધુસતો હતા, પરંતુ તેઓ તુકારામ બાવા જેવા નિરપેક્ષ નહિ હોવાથી મહારાજે તેમના કાંઈને પોતાના ગુરુ કરવા યોગ્ય ધાર્યો નહિ હોય એમ જણાય છે મહારાજ એક દિવસ મહાડમાં હતા ત્યારે ત્યાં એક હરિદાસ બાવાનું કીર્તન થતું હતું મહારાજ કીર્તન સાંભળવા ગયા હરિદાસે ધ્રુવાખ્યાન શરૂ કર્યું અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિસંબધી ધ્રુવના અચળ નિશ્ચયનું સુરસ વર્ણન કહી સંભળાવ્યું તે સાંભળી મહારાજના હૃદયમાં વિચાર થયો કે-ધ્રુવજીને નારદઋષિ જેવા સદગુરુ મળવો જોઈએ ગુરુ વગર પરલોકસિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ સાત્ત્વિક અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે એવા ગુરુ હોવા જોઈએ મહારાજની એવી

૧ અલગના છ પત્રો છે, પરંતુ કટલાક અલગમાં અલગપ્રધાન અને સમદાસસ્વામી-સંબધી હલ્લેખ છે એ સમયે અલગપ્રધાનની યોજના કરવામાં આવી નહોતી તેમજ મહારાજને સમદાસસ્વામીના દર્શન પણ થયા નહોતા. ૬૦ સ. ૧૬૪૬ માં તુકારામ બાવાનું અવસાન થયું હતું એ નિર્વિવાદ છે.

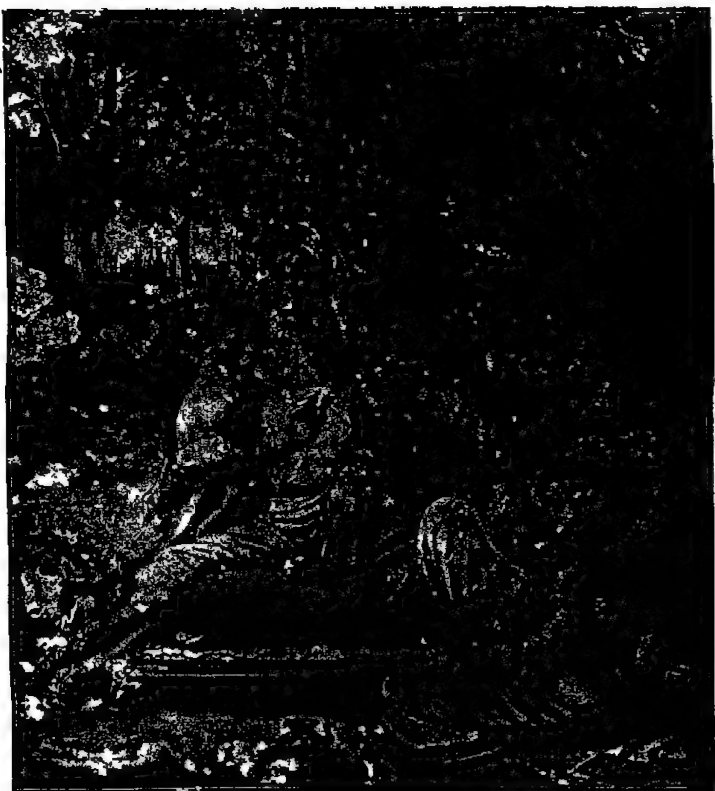
૨ તુકારામ બાવાના ચરિત્રમાં તેના લેખકે લખ્યું છે તેજ પ્રમાણે ધણું ખરૂં અને સંજ્ઞવામાં આવ્યું છે.

ધૃષ્ટા હોવાથી તેમની કસોટીમાં કોઈ સાધુ સાત્ત્વિક જણાતો નહિ તુકારામખાવા-
નું અઘૌઠિક સાધુત્વ અને ઇશ્વરનિશાનું અવલોકન કર્યા પછી તેઓ સાધુઓની
ઉચ્ચ પ્રતિભા કસોટી કરતા હતા સ્વરાજ્યસાધનની ખટપટમાં અને સપાદન
કરેલી ધન-સપત્તિનું રક્ષણ કરવામાં મહારાજનો ધણો સમય વીતેલો હોવાથી
અન્યત્ર જઈને સાધુની સેવાશુભ્રષા અને કીર્તનબોધ અવલું કરવાનો તેમને અવકાશ
મળતો નહોતો, તેથીજ તેમણે તુકારામ ખાવાને પોતાની પાસે રહેવા પત્ર લખ્યો
હતો, પરંતુ ખાવા અત્યંત વિરક્ત હોવાથી તેઓ મહારાજના ઐશ્વર્યથી અને બહુ
માનપુરસ્કર કરેલા આમત્રણથી વિચલિત થયા નહિ એ જોઈ મહારાજની
ખત્રી થઈ હતી કે સારા સાધુપુરુષોના હૃદયમાં નિર્ભય વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવાથી
તેઓ કોઈની દરકાર કરતા નથી અને તેમને કોઈના આશ્રયની કિંચિત્ પણ્ય પરવા
રહેતી નથી નિરુદ્ધ સાધુ આપણી પાસે રહેવા તૈયાર થાય એ પણ્ય કઠિનજ
છે તેમ છતાં સાત્ત્વિક સાધુનો સમાગમ થાય અને તેની કૃપાથી કેવલ્ય પ્રાપ્ત કરી
શકાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ ધૃષ્ટાથી મહારાજ જ્યાં ત્યાં અહર્નિશ
સાત્ત્વિક સાધુ શોધતા હતા સાધુસતતની ખખડ મળતા તેઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે
તેમના દર્શન કરતા અને તેમનો જીવનવ્યવહાર સુખરૂપ ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરતા હતા.
રામદાસ સ્વામી, એ મહા સાધુપુરુષ હતા તેઓ અતિશય વિરક્ત અને
સર્વદા અરુપ્યશ્રમણ કરતા હતા તેઓ એક યથે નિવાસ કરી રહેતા નહોતા
તેઓ ચાફળની ટેકરી ઉપર રામચંદ્રજીનું મંદિર અને મઠ બાંધી ધણુખર લાજ
નિર્માસ કરતા હતા એ જાણી મહારાજ તેમના દર્શન કરવા ગયા દેવાલયમાં
દેવના દર્શન કરી ચોક્કમાં આવ્યા પછી મહારાજે રામદાસસ્વામીની તપાસ કરી
ટેકરી ઉપર રહેતા મહારાજના અમલદાર નરસોમલનાથે ખખડ આપી કે - 'સ્વામી
હમેશા મઠમાં રહેતા નથી તેઓ ધણુખર અરુપ્યમાજ રહે છે તેઓ હમણા
કોડવણના કિનારા નજીક ભૈરવગદમાં રહે છે ' મહારાજ નરસોમલનાથને રામદાસ
સ્વામીસંબધી સંવિસ્તર પૂછપરછ કરતા હતા એટલામાં વિકુલગોસાધ અને
ભાનજીગોસાધ નામક રામદાસ સ્વામીના એ શિષ્યોએ મહારાજને મહાફળ, ગધ
અને પુષ્પમાળાનો પ્રસાદ આપ્યો મહારાજે પ્રસાદ લઈ તેમને નમસ્કાર કરી પૂછ્યું
કે - ' આ દેવાલય કોણે બંધાવ્યું છે ? સમર્થ મહારાજ આટલા દિવસ થયા અહીં
રહે છે છતાં હું તેમની સેવા કરી શક્યો નહિ એ શું ? ' ગોસાધએ ઉત્તર દીધો
કે - 'આપને સમર્થ મહારાજના દર્શન થયા નથી છતાં આપના તરફથીજ દેવા-
લય બાંધવાના પૈસા આવ્યા છે ' મહારાજે કહ્યું - 'તમે ફક્ત મારી ઉદારતા બતા-
વવાનેજ એ પ્રમાણે કહે છે તમારી વાત સંલ હોય તો મારી તરફથી કેવી રીતે
અને ક્યારે પૈસા આવ્યા તે કહે ' ગોસાધએ ઉત્તર આપ્યો કે - 'પૂનામાં આપના
ઉપાધ્યાયને ઘેર ઊરિગોસાધ નાશિકકરતું કીર્તન થયું હતું આપ ત્યાં પધાર્યા
હતા આપે કીર્તન સાલળી પુશી થઈ ત્રણસો હોન આપવા માંડ્યા તેમણે ઉત્તર
દીધો કે, હું નિવૃત્તિપરાયણ છું અને દ્રવ્યની ધૃષ્ટા નથી આપે કહ્યું હતું કે, મેં
જો દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું તે પાછું લઈ શકાય નહિ આપ લગવહલકત છો; આપની

ધન્યા પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરવો. ગોસાધએ આપને ઉત્તર દીધો હતો કે - 'આ' જાની ટેકરીપર રામદાસ સ્વામી રઘુપતિનું દેવાલય બાંધે છે ત્યાં એ દ્રવ્ય પહોંચ કરાવે એપે તે કબજા કરી આપના તાબાના મામલતદાર નરસોમલનાથદા ત્રણસો હોન સ્વામીને પહોંચાડ્યા હતા. 'એ સાલળી મહારાજને પાછલી વા ચાદ આવી મહારાજ દેવાલયની બહાર આસપાસ ફરવા લાગ્યા ત્યાં તેમણે જો કે ટેકરીની ઉત્તર દિશા તરફ વહન થતા એક જળપ્રવાહના તર ગોથી ટેકરી નુકશાન થાય છે મહારાજે નરસોમલનાથને આજ્ઞા કરમારી કે - 'જળપ્રવાહ વેગ લઈ જવો અને તેનાપર એક પૂલ બાંધવો. ખર્ચને માટે આપણી ત્રીજોરીમાં પાચસો હોન લેવા. ' એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજ કોડવણને કિનારે સમ મહારાજના દર્શન કરવા ગયા ત્યાં તેમના દર્શન થયા નહિ મહારાજ નિરાશ થઈને પ્રતાપગઢ ઉપર ગયા ત્યાંથી મહાબળેશ્વર જઈ ત્યાના દેવસ્થાનોમાં દર્શ કરી પુનઃ વાઘ આવ્યા ત્યાં બ્રાહ્મણબોજન, દાનધર્મ વગેરે કર્યા પછી માહુલ મા આવ્યા ત્યાં કૃષ્ણાવેણીના સગમમાં ગ્નાન કરી દાનધર્મ કરવામાં આ બ્રાહ્મણબોજન કરાવવામાં ગુચાયા હતા, એટલામાં તેમને રામદાસ સ્વામી એવીબદ્ધ (પદબદ્ધ) પત્ર મળ્યો.

એ પત્રમાં મહારાજની કીર્તિના ગુણગાન લખ્યા હતા મહારાજે પત્ર આંખેમપૂર્વક વાંચ્યો અને પત્રવાહક શિષ્યનો આદરસત્કાર કરી ઉત્તર લખી આપ કે - 'સ્વામી મહારાજ. ' હું અપરાધી છું આપ ક્ષમાશીલ છો આશીર્વાદપ્રાપ્ત થતા પરમ આનંદ થયો છે. પત્રમાં શું લખ્યું આપે પત્રમાં મારી સ્તુતિ લખી છે તેને હું પાત્ર નથી આપના દર્શનની મને ધણા દિવસથી તીવ્ર ઉત્કંથ ઝડી છે આપના દર્શને સત્વર આવીશ કૃપા કરીને મને દર્શનનો લાભ આપશો અને ધણા દિવસની મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરશો. ' મહારાજે શિષ્યને પ આપતા તેમનું નિવાસસ્થાન પૂછ્યું શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો કે - 'હમણા સ્વામી ચાક્રમાજ છે, પરંતુ તેમનો નિયમ નથી, કારણ કે લાણુવારમાં તેઓ એ સ્થળેથી બીજે સ્થળે ચાલ્યા જાય છે. ' શિષ્ય પત્રનો ઉત્તર લઈ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે મહારાજ સ્વામીના મનુષ્યોસહિત યાદ્ય જમા રઘુપતિના દર્શ કરી રામદાસ સ્વામીનું નિવાસસ્થાન પૂછવા લાગ્યા. શિષ્યમડળે ઉત્તર આપ કે - 'સમર્થ સ્વામી હમણા શિગણવાડીના મારુતિમાં છે કાલે સાંજે શિષ્ય આપનો પત્ર લાવ્યો હતો તે કલાણ ગોસાધએ આજેજ સ્વામીજીને પહોંચાડ્યો. હું આપ હમણાજ સ્વામી પાસે નહિ જતા અહીં નૈવેદ્ય તૈયાર થાય છે તે દેવ સમર્પણ થયા પછી મડળીસહિત પ્રસાદ લઈ પછી જજો, એટલા વખતમાં સ્વામી જીને આપના આગમનના સમાચાર મોકલી ઉત્તર મગાવુ છું. ' મહારાજે કહ્યું 'આજે ગુરુવાર છે સ્વામી મહારાજના દર્શન કર્યાં સિવાય અન્ય ગ્રહણ કર નહિ એવો મારો નિશ્ચય છે. ' શિષ્યેએ કહ્યું - ' ધણા મનુષ્યોસહિત જવાદ વખતે સમર્થ મહારાજના દર્શન થાય કે નહિ. ' મારે એકલા જવું મોઝ છે. એ સાલળી મહારાજે દિવાકર ભટ્ટનામક એક શિષ્યને માર્ગ બતાવવા સા

શિવાજી મહારાજ સમર્થ રામદાસ પાસેથી ઉપદેશ લે છે.

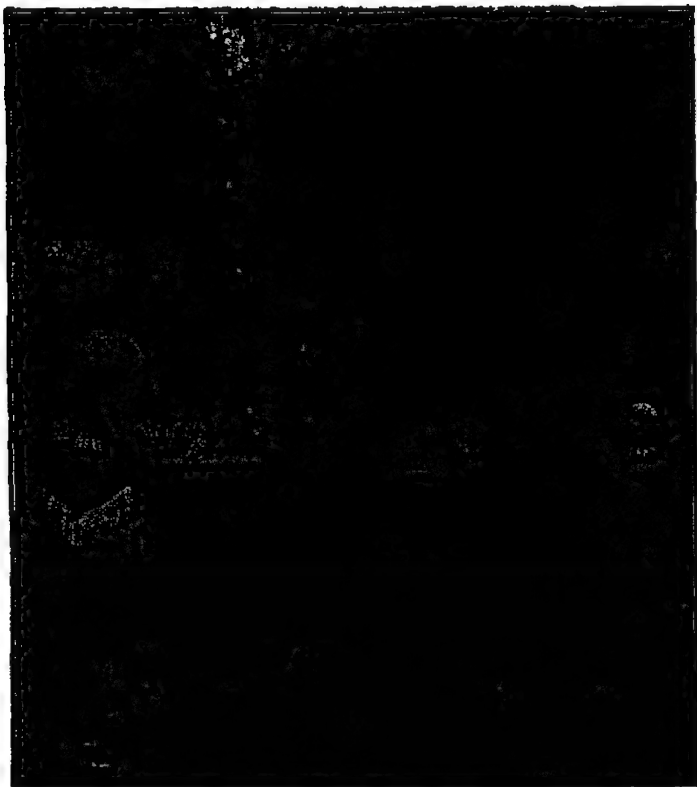
લીધો અને શિગણવાડીમાં હતુમાનના દેવળમાં આવ્યા ત્યાં જતા રામદાસ સ્વામી ટેકરી નીચેના બગિચામાં ગયાના સમાચાર મળ્યા મહારાજ તે સ્થળે ગયા સમર્થ સ્વામી બગિચામાં ઔદુબરના વૃક્ષ નીચે બેસી કલ્યાણ ગોસાધ્યને આપેલો પત્ર વાંચી હસતા હતા, એટલામાં આગળ દિવાકર બહુજી અને તેની પાછળ મહારાજ જઇ પહોંચ્યા મહારાજે સ્વામીજીના ચરણ આગળ શ્રીફળ અર્પણ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા રામદાસ સ્વામીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું કે -“શિવાજીરાજા ! તમે અને પત્ર એ બંને એકજ સમયે આવી પહોંચ્યા ! તમે ઘણીજ ત્વરા કરેલી જણાય છે તમારા દેશમાં હું ઘણા દિવસ થયા નિવાસ કરે છું આજપર્યં ત તમે મારી ઘણી સેવા કરી છે છતાં આજેજ રૂબરૂ કેમ આવ્યા ?” મહારાજે કહ્યું -“હું ઘણા દિવસથી આપના દર્શનમાટે પ્રયત્ન કરતો હતો, પરંતુ તે આજ-પર્યંત સફળ થયો નહિ એ માટે મને ક્ષમા આપવી આજે મને કૃપાપ્રસાદ આપવો એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે મનોકામના પૂર્ણ કરનાર આપ સમર્થ છો.” રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની વિનંતિ સ્વીકારી કલ્યાણ ગોસાધ્યના કહેવાથી મહારાજે પૂજન સાહિત્ય ત્યાજ મગાવ્યું. મહારાજે સ્નાન કર્યા પછી ત્રિવકર બહુજીએ તેમની પાસે શર-પૂજન કરાવ્યું મહારાજે પૂજા કર્યા પછી સમર્થના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા સ્વામીજીએ મહારાજને ઉપાસનામંત્રની દીક્ષા આપી અને યથોચિત્ત બોધ કર્યો દાસબોધ નામક પુસ્તકના તેરમા અધ્યાયના છઠ્ઠા સમાસમાં “લઘુબોધ” નામક બે વિભાગ બેધમાં આવે છે તેજ બોધ સ્વામીજીએ શિવાજીમહારાજને કહ્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે

એ બોધ અવશ્ય કરતાજ શિવાજીમહારાજની વૃત્તિ બદલાઇ ગઈ તેમણે સ્વામીજીને વિનંતિ કરી કે -“હવે રાજ્ય સંપાદન કરવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઇ છે રાજ્ય છોડી આપના શિષ્યમંડળ સાથે નિવાસ કરી અવશેષ આયુષ્ય આપની સેવામાં વ્યતીત કરવાની મારી ઇચ્છા છે, તેથી આપના સમાગમમાં રહેવાની મને આજ્ઞા આપશે ! તેમની વિનંતિ સાંભળી રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું કે -“એટલા માટેજ તમે મારે શરણે આવ્યા છો કે શું ? તમારે ક્ષાત્રધર્મ છે ક્ષત્રિયે રાજ્યનું રક્ષણ કરીને પ્રજાનું પાલન કરવું જોઇએ દેવપ્રાણીની સેવા કરવી જોઇએ તમારે હાથે હજી પુષ્કળ અલૌકિક પરાક્રમ થવાના અવશેષ રહ્યા છે પૃથ્વી ઘણા દિવસથી મ્હેંજમય થઇ છે તમારે હાથે તેમનો ઉચ્છેદ કરાવવાની રઘુપતિની ઇચ્છા છે ભગવદ્ગ્રંથીમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બોધ કર્યો છે તે તમને વિદિતજ છે એજ બોધ લક્ષમાં રહ્યો તમારે ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજ્યોની કથા તમે પુરાણમાંથી સાંભળી છે તમારા પૂર્વજોએ કરેલા પરાક્રમે તમે સારી પેઠે જાણો છો તે સર્વ લક્ષમાં લઈ ક્ષાત્ર-ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એજ કલ્યાણપ્રદ છે એ પવિત્ર કાર્યનો ત્યાગ કરી નિરર્થક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તે યોગ્ય નથી.” સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ બધા રાખ્યો અને ચેતે સ્વસ્થાનમાં ગયા.

મહારાજ અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રસંગોપાત રામદાસ સ્વામી પાસે જતા હતા અને

તેમનો આધ્યાત્મિક બોધ એકચિત્તે શ્રવણ કરતા હતા એ સત્પુરુષ ઉપર મહારાજને અત્યંત શ્રદ્ધા હતી અતિશય કાર્યોને લીધે, તેમજ સ્વામીજી પોતાની ધૃત્તિ નુસાર બ્રમણ કરતા હોવાથી મહારાજને તેમના દર્શન કરવા માટે ઘણા પ્રયાસ કરવા પડતા હતા, તેથીજ તેઓ વારંવાર તેમની પાસે જઈ દર્શનનો લાભ લઈ શકતા નહોતા પ્રથમ જનુસેઠારા સ્વામીનું સ્થાન શેઠાવાળા પછી તેમની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરવી પડતી સ્વામીજીના દર્શનની સધિ હમેશા અનિશ્ચિત હોવાથી મહારાજ તેમને પોતાની પાસે રાખવા આતુર હતા અને તે સમયે તેમણે તેમને વારંવાર આગ્રહ પણ કર્યો હતો અતે રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની ધૃત્તિ પ્રમાણે પરણી જઈને રહેવાનું કળણ ક્યું હતું મહારાજ તેમને મોટા દાંડમાદથી ગદ ઉપર લઈ ગયા ત્યાં એક ભવ્ય મકાન હતું, તેમાં સમર્થ સ્વામીને રાખવાની મહારાજની ધૃત્તિ હતી, પરંતુ મકાન નોંધ સ્વામીજીએ કહ્યું કે - 'મકાન જીર્ણ થયું છે, તેને નવું બંધાવવું જોઈએ અને ત્યાંથી કિલ્લા દરવાજા નજીક ઉત્તર દિશામાં ઓગડી છે તેમાં હું મુકામ કરીશ '

એ કિલ્લો થોડા વખત ઉપરજ મહારાજના તાબામાં આવ્યો હતો તેથી ત્યાંની વ્યવસ્થા સારી નહોતી મકાનો દુરસ્ત કરાવ્યા નહોતા સ્વામીજીની ધૃત્તિથી કિલ્લો દુરસ્ત કરાવ્યો કિલ્લાપરના જિલ્લેજી કાટકર નામક હવાલદારને મહારાજે આજ્ઞા કરાવી કે તેણે હમેશા સમર્થ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું તેમજ કિલ્લાપરના અને કિલ્લાની નીચેના સર્વ મનુષ્યોને સ્વામીજીની આજ્ઞામાં રહેવા સંગ્રહી હુકમ ફેરવ્યો સ્વામીજીના ભોજનખર્ચ માટે મહારાજે વાવરદર નામક ગામની ઉપજ આપવાનો સરકારી હંગામો કર્યો એ સમયે વ્યવસ્થા તેમણે કોડાપત નામક કારકુનને સોંપી અને તેને હમેશા ગદપર સ્વામીજીની પાસે રહેવાની આજ્ઞા કરી રામદાસ સ્વામી જ્યારે પરણી આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે કિલ્લાનું નામ સંજ્ઞનગદ રાખવામાં આવ્યું સ્વામીજીને મળવા માટે દેશદેશાતરના સાધુઓ ગદ ઉપર આવતા હતા, તેથી મહારાજને અનાયાસે તેમના દર્શનનો લાભ મળવા લાગ્યો આગળ જતા સમર્થ સ્વામીજીનો શિષ્યસમુદાય વિશેષ વધ્યાથી ભોજનખર્ચમાટે વાવરદર ગામની ઉપજ પૂરતી થઈ નહિ, તેથી મહારાજે વર્ષા-મનની રક્ષમાં ઘણા વધારા કર્યો વર્ષાસન વધાર્યું તેજ વર્ષમાં મહારાજે કણ્ડોટક-પર ચટાઇ વરી હતી, એવું સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે તે ઉપરથી મિત્ર થાય છે કે ઈ સ ૧૬૭૬ માં વર્ષાસનની રક્ષ વધારેલી હોવી જોઈએ સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં મહારાજ અને સ્વામીજીની મુલાકાતના અનેક પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં અદ્ભુત ચમત્કાર સમાયેલા હોવાથી તે સંપૂર્ણ વાંચ્યા વિના આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી એ સર્વ પ્રસંગોનું વર્ણન પ્રકૃત મથમાં લખવું ઉચિત જણાવું નથી તેમ જતાં એ પ્રસંગોપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, મહારાજના હૃદયમાં ઉદ્ભૂત પ્રકાશની યુરભક્તિ, સ્વધર્મનિષ્ઠા અને સદાચારશીલતા જેવી સહૃદયતાઓનો વિકાસ થયો હતો, તેથીજ તેઓ રામદાસ સ્વામી જેવા અસત નિરુપ્ત સાધુના આદર અને પ્રીતિને પાત્ર થયા હતા અને

શિવાજી મહારાજે સમર્થ રામદાસને પીતાલુ સમગ્ર રાજ્યપાલ
અર્પણ કર્યાનો લેખ લિપ્તાર્માં આપવો.

તેથી જનક, અબરીષ, ધર્મ આદિ પુરાણપ્રસિદ્ધ સાધુ નૃપવરમા તેમની ગણના કરીએ તો અત્યુક્તિ થશે નહિ

રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને ત્રણ કાર્ય કરવાનો યોગ આપ્યો હતો એક કાર્ય એ હતું કે, મહારાજ પ્રથમથીજ શ કરની ભક્તિ કરતા હોવાથી પ્રતિવર્ષે આવજી માસમા એક કરોડ પાર્થિવ શિવલિંગનું પૂજન કરી આઠાણબોજન કરાવવું બીજું, વિદ્વાન આઠાણોનો પ્રસંગોપાત તેઓ સત્કાર કરતા હોવાથી પ્રતિવર્ષે આવજી માસમા સ્વરાજ્યના વિદ્વાન આઠાણોને આમ ત્રણ કરી તેમનો સત્કાર કરવો રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રકરણમા પાછળ લખવામા આવ્યું છે કે, આવજી માસમા વિદ્વાન આઠાણોની પરીક્ષા લઈ તેમની વિદ્વતા પ્રમાણે તેમને દક્ષિણા આપવાનો રિવાજ ચાલુ હતો ત્રીજું, મહારાજના રાજ્યની સર્વ હિંદુબ્રહ્મણે એકબીજાને જીહાર કરવાનું બંધ કરી રામરામ કરવા અને પત્રવ્યવહારમા પરસ્પર રામરામ લખવા કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામરામ કરવાની પદ્ધતિ અસલથીજ ચાલુ હતી એમ કહેવામા આવે છે આ સ્થળે મહારાજના ભગવા નિશાનસબધી કથાનક લખવું ઉચિત જણાય છે કહેવામા આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીના શરીર ઉપરના વસ્ત્રોપરથી મહારાજે પોતાના નિશાનનો ભગવો રંગ રાખ્યો હતો એ સબધી આખ્યાયિકા કહેવામા આવે છે કે - ' એક સમય મહારાજની સ્વારી સતારામા હતી તે સમયે રામદાસ સ્વામી પોતાના શિષ્યમંડળસહિત તે શહેરમા ભિક્ષા માગવા ગયા મહારાજ શહેરમા હતા તે સ્વામીજી જાણતા નહિ હોવાથી ભિક્ષા માગતા માગતા મહારાજના મહાલય આગળ આવી પહોંચ્યા મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા તેજ ક્ષણે બાલાજી આવજી ચિટણીસને સ્વામીજીપર એક ચિઠ્ઠી લખવાનું કહ્યું તેમા લખ્યું હતું કે - ' આજપર્યંત મેં જેટલું રાજ્ય મેળવ્યું છે તે આપને ભિક્ષામા અર્પણ થાઓ ' ચિઠ્ઠીપર મોહોર કરી મહારાજે સ્વામીજીની ઝાળીમા નાખી તેમને ભક્તિપુર સર નમસ્કાર કર્યો સમર્થ સ્વામીજીએ પૂછ્યું - ' શિવબા ! ભિક્ષામા અનાજ આપવું જોઈએ તેના બદલામા તે ચિઠ્ઠી શામટે નાખી ? ' મહારાજે કહ્યું - ' પ્રભો ! ભિક્ષામા જે આપવું જોઈએ તે આપ્યું છે ' સ્વામીજીએ કલ્યાણગોસાઈ પાસે ચિઠ્ઠી વચાવી તેમાનો લેખ સંભળી સમર્થ સ્વામીએ કહ્યું - ' શિવબા ! તે સર્વ રાજ્ય ભિક્ષામા આપ્યું છે હવે તું શું કરશે ? ' મહારાજે ઉત્તર દીધો - ' દીનબંધુ ! આપના ઇતર શિષ્યોની પેઠે આપની સેવામા નિમગ્ન રહેવાની મને ઇચ્છા છે ' મહારાજની વૃત્તિ જોઈ સ્વામીજીએ તેમને રામ અને જનકવિદેહીની કથા સંભળાવી અને ધર્મનીતિઅનુસાર રાજ્ય ચલાવી પરાંપકાર કરવામાજ પુરુષાર્થ છે એવો યોગ કર્યો ત્યાગ પછી તેમને પોતાના તરફથી પૂર્વવત્ રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાની આજ્ઞા કરી મહારાજે સ્વામીજીની આજ્ઞા શિરસાવ ઘ કરી તે પ્રમાણે વર્તવા માડ્યું અને સર્વ રાજ્ય રામદાસ સ્વામીનું છે એવું જણાવવા માટે ભગવા રંગનું નિશાન ચઢાવ્યું ' ૧

આ સ્થળે એક મહત્વના વિષયસબધી થોડો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય જણાય

૧ આ આખ્યાયિકા મહારાજની કાઠે પણ બખરમા જણાવી નથી.

છે રામદાસ સ્વામીને મહારાજે ચુરુપદે સ્થાપી તેમનાપર એટલી બધી ભક્તિ રાખવાથી કેટલાક લેખકો એવો તર્ક કરે છે કે, મહારાજ પ્રત્યેક રાજદારી કાર્યો-મા એ સાધુની સલાહ લેતા હતા સમર્થ સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થયું છે, તેમા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—“સ્વામીજીએ મહારાજને ઇ.સ. ૧૬૪૯મા શિષ્યદીક્ષા આપી હતી અને તે સમયથી તેઓ સ્વામીજીના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા હતા,” પરંતુ એ ઇસ્વીસન સત્ય નથી ચરિત્રમા લખેલા ઇસ્વીસન વિશ્વસનીય જણાતા નથી તે અથમા મહારાજના ચરિત્રક્રમસભ્ય ધી ઇસ્વીસન લખ્યા છે તેમા કેટલેક સ્થળે જૂલ થયેલી જણાય છે રામદાસ સ્વામીનું મહત્ત્વ વધારવાના ઉદ્દેશથીજ અથકારે સત્યનો લોપ કરેલો જણાય છે, કિવા પૂર્વપર પરાગત લખાયેલી આખ્યાયિકાને સત્ય માની તેનો અનુવાદ અથકારે પોતાના અથમા પ્રકટ કરેલો જણાય છે પૂર્વ-કાલીન ચરિત્રકાર મહીપતિનું અનુકરણ કરી સામ્રાટ અથકારે પોતાના અથમા અદ્ભુત ચમત્કારના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે ઉપરથી તેમની સત્યનિષ્ઠા જણાઈ આવે છે મહા સાધુપુરુષની લીલાનું વર્ણન કરવામા અદ્ભુત ચમત્કારોનું કથન અવસ્ય હોવું જોઈએ, એવું સામાન્ય મનુષ્યો સમજતા હોવાથી, ઐતિહાસિક નીતિ અનુસાર તેમના અથ પ્રમાણભૂત કહી શકારી નહિ તેમ છતાં એવા અદ્ભુત કથામય અથમા સત્યનો લણો અશ હોવાથી સત્યશોધક વાચકવર્ગે તે શોધી લેવું જોઈએ કેટલાક આધુનિક વિદ્વાન વાચકો એ કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે કિવા તેનાથી પરાસ્તુષ થાય છે તેથીજ સામાન્ય મનુષ્યોનો શ્રમ દૂર થતો નથી એ વિષય-પરત્વે જે જૂલ થઇ છે તે સભ્ય ટુકમા લખવામા આવે છે

રામદાસ સ્વામીના જીવનચરિત્રમા, મહારાજને સ્વામીના દર્શન પ્રથમ ચાફળ ની ખીણપર થયા તે સમયે ખીણવાળો પ્રદેશ મહારાજની સત્તામા હતો અને ત્યાં એક મામલતદાર પણ રહેતો હતો તેમજ ચાફળ ગામથી પાછા જતી વખત મહારાજ કરાડ, વાઈ અને માહુલી ગામ આગળ થઇને ગયા હતા, તથા વાઈ અને માહુલીમા આક્ષયભોજન અને પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો ઉલ્લેખ કયે છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ પ્રાતપર તે સમયે મહારાજની સત્તા હતી, પરંતુ વાસ્તવિક ઇતિહાસ એવો છે કે, મહારાજે ઇ.સ. ૧૬૭૩ મા એ પ્રાત પ્રથમ કબજે કર્યો ? તે તે પહેલા તેમના કબજામા આવ્યો નહોતો તેજ પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીની શિષ્યદીક્ષા લીધા પછી એક બે વર્ષે તેમને પરળીના કિલ્લાપર લઇ જવામા આવ્યા હતા, અને સ્વરાજ્ય દાન કરવાનો પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ સતારામા બન્યો હતો એવું લખવામા આવ્યું છે, પરંતુ મહારાજે એ બંને કિલ્લા ઇ.સ. ૧૬૭૩ માજ કબજે કર્યો હતા તે એકજ ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપરથી રામદાસ સ્વામીના ભક્તમડળે લખેલો વાદઅસ્ત પ્રસંગ તદ્દન નિરાધાર છે એમ કહેવામા અડચણ નથી

મહારાજના ચરિત્રની જે બખરો પ્રસિદ્ધ થઇ છે તેમા અદ્ભુત ચમત્કારિક પ્રસંગનું વર્ણન નથી પણ ઐતિહાસિક ડયાનકજ વર્ણવ્યા છે તેથી એ સર્વ અથ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામા અડચણ નથી મહારાજે કાઈ પણ પ્રસંગે

રામદાસ સ્વામીની સલાહ લીધી હોય એવું બપરોમા લખ્યું નથી માત્ર એકજ પ્રસંગે અર્થાત રાખ્યાભિષેકસમાર બસમયે તેમણે તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યાનું મળી આવે છે હવે પ્રશ્ન થશે કે, ચિટણીસકૃત બપરોમા અને શ્રી શિવદિગ્વિજય પ્રથમા મહારાજે રામદાસ સ્વામી પાસેથી ઇ. સ. ૧૬૪૬ માં દીક્ષા લીધી હતી એમ લખ્યું છે તે પછી બોડુ કે કેમ ? પ્રશ્નના ઉત્તરમા લખ્યું બોધ્યું કે, સમર્થ સ્વામીના ચરિત્રગ્રંથમાથી ઉક્ત બપરકારિત્યે એ વિષયનો ઉત્તાર કયો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે મહારાજસખધી ઇતર જૂના ચરિત્રગ્રંથમા તેમની શિષ્યદીક્ષાસખધી ઉલ્લેખજ નથી રામદાસ સ્વામીના શિષ્ય દિવાકર ગોસાધના વશને પાસેથી મળેલા પત્રસંગ્રહમાના કેટલાક અસલ પત્રોના ઉતારા પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ઉપરથી મહારાજની શિષ્યદીક્ષાના સમયનો નિર્ણય થઇ શકે છે તેમા જોતા જણાય છે કે, સ્વામીજી સાથે મહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં થઇ હતી તેજ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૬૭૬ પર્વત સ્વામીજી પરથીપર કાયમ નિવાસ કરવા આવ્યા નહોતા આ સ્થળે પછી કોઇને શકા થશે કે, મહારાજ ઇ. સ. ૧૬૭૨ પર્વત તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા નહોતા, પરંતુ તેમની માહિતી તો હોવીજ જોઇએ શકાનું સમાધાન કરતા કહેવું જોઇએ કે, મહારાજને ઇ. સ. ૧૬૫૮ પર્વત સ્વામીની બપરજ નહોતી ર અને ત્યાર પછી પછી તેમને સમર્થ સ્વામીનું સ્મરણ રહ્યું હોય એવું જણાતું નથી, કારણ કે મહારાજ સમર્થ

૧ રા ગો કા ચાદોરકરે કેસરી પત્રના વા ૨૬ મી બ્લક ઇ. સ. ૧૬૦૬ ના અકમા એક પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમા એ પત્રોસખધી ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાના બે ઉતારા અને પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે કેશવ ગોસાધએ દવાકર ગોસાધને લખેલા ઉત્તર - “ રાજેશ્રી શિવરામ ગોસાધે સમર્થની મુલાકાતે આવનાર છે પ્રથમ ભેટ તેમની બાર ફાસ્ટ કરનાર કોઇ નથી, લખ્યું છે તે બધું દેવળના મનુષ્યો ઉપયોગમા લેને ચેત્ર વ ૧. શકે ૧૫૮૪ (ઇ. સ. ૧૬૭૨)” સમજનગઢના કિલ્લાપર રહેતા કારકુન જિભજ કટકર હંબાલદારપર મહારાજનો પત્ર - “ શ્રી રામદાસ ગોસાધ શિવચરીમા રહે છે સામ્રત કેટલાક દિવસ ગઢ ઉપર નિવાસ કરવા આવશે તેમને આવવા દેને, રહે તેટલા દિવસ રહેવા દેને, બધે તે વખત જવા દેને જ ૮, જમાદિલાખર સન સખ સખેન, ૧૦૭૭, શકે ૧૫૬૮ (ઇ. સ. ૧૬૭૬)”

૨ દિવાકર ગોસાધપર બાસકર ગોસાધનો પત્ર - “ શિવાજી રામ પાસે બિક્ષા માટે ગયો હતો તેમણે પૂછ્યું કે, તમે કાણ છો ? કયા નિવાસ છે ? મેં ઉત્તર દીધો કે હું રામદાસી શ્રી સમર્થની શિષ્ય, આદ્યમા નિવાસ છે પછી તેમણે પૂછ્યું કે, તેઓ કયા રહે છે ? તેમનું મૂળ ગામ કયું ? તેના ઉત્તરમા મેં કહ્યું કે, ગયાદિનારાપરના બાબાનિવાસી છે હમણા આદ્યમા મઠ બાધી તેમા દેવની સ્થાપના કરી દેતેસવ બાદ્ય કર્યો છે અને અમને સર્વને અજ્ઞા કરી છે કે, તમારે સર્વેએ બિક્ષા માગી લાવી દેવસ્થાનમા ઉત્સવ કરવો, એટલું કહી હું ચાલ્યો ગયો રાજેશ્રીએ દત્તોજાપત બાકનવીસને દેવના ઉત્સવ માટે પ્રતિવર્ષે બસો હોન મોકલવાનો પત્ર લખ્યો એ હોન નિયમિત સમયે મળ્યો. ઉત્તર લખ્યો ફાલ્ગુન ચુદ ૨, શકે ૧૫૮૦ ” (રા દેવ પ્રકટ કરેલા “દાસગોવ” નામક ગ્રંથની પ્રતાવનામા ૪૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ પત્ર પ્રકટ થયો છે) સમર્થ સ્વામીના શિષ્યોને મહારાજ સાથે સબાલ્ય થયું તેમા ઉક્ત વર્ધાસનસખધી લખ્યું નથી એ લેખ સમર્થ સ્વામીની બપરમાથી પ્રકટ કર્યો છે રા ચાદોરકરે ચોતાના પૂર્વોક્ત પત્રમા લખ્યું છે

સ્વામીના પ્રથમ દર્શન કરવા આદેશ ગયા તે સમયે સ્વામીજીના શિષ્યને તેમણે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે—‘આટલા દિવસ થયા મારાથી સ્વામીજીની સેવા થઇ નહિ એ શું?’ એ સળધી રામદાસ સ્વામીની અખરમા લખ્યું છે કે, રામદાસ સ્વામીના આવીબદ્ધ પત્રમાથી એ વિસ્મરણનું પ્રયત્ન પ્રમાણ મળી આવે છે તેમા સ્વામીજીએ પોતાની અખર નહિ લેવાનું અને પોતાનું વિસ્મરણ થયાનું સ્પષ્ટરીતે લખ્યું છે વળી એ પત્રમા મહારાજની સ્તુતિ કરી છે મહારાજ ઇ. સ. ૧૬૪૬ માં કિવા તે પછી પદર-વીસ વર્ષે એ સ્તુતિને લાયક થયા હતા એમ કહી શકાય નહિ એ સર્વ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, ઇ. સ. ૧૬૭૨ પર્વત સ્વામીજીની અને મહારાજની મુલાકાત થઇ નહોતી મુલાકાત થયા પછી મહારાજે તરતજ શિષ્યદીક્ષા લીધી હતી કે કેમ તે નિશ્ચયાત્મક કહી શકાતું નથી. સ્વામીજીની અખરમાથીજ ઉપરોક્ત હકીકત અક્ષરશઃ લખવામા આવી છે તે સત્ય માનવામાં આવે તો મહારાજે વાઇ, કરાડ વગેરે પ્રાત ઇ. સ. ૧૬૭૨માજ અને પરળી તથા સતારાના દિક્ષા ઇ. સ. ૧૬૭૩મા કબજે કર્યા હશે એમ જણાય છે. સમર્થ સ્વામીના શિષ્ય અનંત ગોસાહએ ભૈરવભટ્ટને એક પત્ર લખ્યો હતો તેમા લખ્યું છે કે, ‘શ્રી શિવાજી રાજા ભોસલેએ, પરિધાવી નામ સવત્સરે શિગળવાદીના મઠમા પરમાર્થ કર્યો’ પરિધાવી નામ સવત્સર ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં થાય છે તે સવત્સરને ઇ. સ. ૧૬૭૩ ના પ્રારંભ સુધી માનવામાં આવે તો કવચિત્ ઉપરોક્ત પ્રાત, મૂળ ત્રયમા લખેલા પ્રથમ જણાવેલા વર્ષમાજ કબજે કરેલો હોવો જોઈએ.

તુકારામ બાવાના સાન્નિધ્યમા રહેવાની ઇચ્છાથી મહારાજે તેમને સ્વારી-સહિત પત્ર મોકલ્યો હતો. પ્રત્યુત્તરમા તે મહા વિરક્ત સાધુ પુરુષે મહારાજને એક અલગાત્મક પત્ર મોકલ્યો રામદાસ સ્વામીની ભક્તિમા મન તદ્દીન કરવાની ભલામણ લખી છે એ પરથી કાંઈ પ્રશ્ન કરશે કે, એ પત્રવ્યવહાર પહેલાજ મહારાજને રામદાસ સ્વામીના દર્શન અને દીક્ષા મળ્યા હશે, પરંતુ પૂર્વોક્ત ઐતિહાસિક પ્રમાણ અસત્ય ઠર્યાં સિવાય એ પ્રમાણપત્ર ઉપર આધાર રાખી શકાય નહિ વળી રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રમા મહારાજને શિષ્ય બનાવ્યા તે સવત્સરે સત્ય માનવામાં આવે તો તુકારામ બાવાનું દેહાવસાન થયું તેજ વર્ષમા મહારાજને શિષ્ય બનાવ્યા એમ માનવું પડશે એ જ સત્ય માનવામાં આવે તો સ્વામીજીના શિષ્ય થયા પછી તુકારામ બાવા, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજી મહારાજ એએની પરસ્પર અનેક વખત મુલાકાત થઇ અને પરળીમા મોટા સમારંભ થયો તે સમયે તુકારામ બાવા તે સ્થળે આવ્યા હતા વગેરે બાબત સ્વામીજીની

કે, શિવરાયે સમર્થ સ્વામીને જે સનદો આપી હતી તેમા શકે ૧૫૬૪ (ઇ. સ. ૧૬૭૨) પહેલાની એક પલ્લુ સનદ નહોતી, અર્થાત્ બાસ્કર ગોસાહએ પોતાના પત્રમા લખેલી વાર્ષિક રકમ, પ્રતિવર્ષે નિયમિત રીતે મળતી નહિ હોય અને તે સળધી સનદ-દ્વારા કરાવ પલ્લુ થયો નહિ હોય.

૧ એ પત્ર પલ્લુ સં આદેશકરના પૂર્વેકા પત્રના અ શરૂપે અસલતરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.

અખરમા લખી છે તે સત્ય માની, તુકારામબાવાનો દેહાવસાનકાળ ધણેજ આગળ માનવો પડે, પરંતુ ૬૦ સં ૧૬૪૯ પહેલા તેમનો અવસાનકાળ માની નકાચજ નહિ એ નિર્વિવાદ છે મહારાજે બાવાને પત્ર લખ્યો તે તેમના દેહાવસાન પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉજ મોકલેલો હોવો જોઈએ, પરંતુ રામદાસ સ્વામીની બખરમા મહારાજ તેમના શિષ્ય થયા પછી ધણે દિવસે પત્ર મોકલ્યાનું લખ્યું છે ચિટણીસકૃત બખરમા પણ એવોજ ઉલ્લેખ છે એ બખરમા તો એ સબધી કંઈક કૃત્રિમ પ્રકાર જણાય છે, તેમા તુકારામબાવાના અલગરૂપ પત્રોત્તરના બે વિભાગ કર્યા છે રામદાસ સ્વામીના દર્શન થયા પહેલા મહારાજે તુકારામબાવાને નિમત્રણ મોકલ્યું ત્યારે તેમણે જે ઉત્તર મોકલ્યો તેના બે અલગ પ્રકટ કર્યા છે, અને રામદાસ સ્વામીએ શિષ્ય બનાવ્યા પછી પુનઃ મહારાજે બાવાને દર્શન આપવા માટે વિનંતિપત્ર લખ્યો તેનો ઉત્તર બાવાએ મોકલ્યો તેના ચાર અલગ પ્રકટ કર્યા છે મહારાજને જ્યારે સમર્થ સ્વામીપર દૃઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થતા તેમનાજ દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી ત્યારે તુકારામ બાવા પાસે જવાનું તેમને શું પ્રયોજન હતું ? માત્ર દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી તો તેમને પત્ર લખી નેડાવવાનું શું પ્રયોજન હતું ? મહારાજ હમેશા પ્રવાસ કરતા હતા અને તેઓ વખતોવખત તુકારામ બાવાના કીર્તન સાલળવાની સાધ પ્રાપ્ત કરતા હતા, એવો બીજા ત્રીથમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે શું તે સમયે તેમને બાવાના દર્શન નહોતા થતા ? તાત્પર્ય એ છે કે, ઉપરોક્ત વિવાદ ઉત્પન્ન કરનારા લેખકોએ તદ્દન બનાવટ કરી છે એમજ કહેવું પડશે

હવે આપણે કહી ચક્રીશું કે, જે સમયે તુકારામબાવાપર મહાગજને દૃઢ અહા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે સમયે સમર્થ સ્વામીનું નામ પણ તેઓ જાણતા નહોતા આ સ્થળે શકા થશે કે, તુકારામબાવાએ પોતાના પત્રરૂપ અલગમા રામદાસ સ્વામીના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું કારણ શું ? એ શકાનું સમાધાન કરતા કહેવુંજ પડશે કે, એ અલગ પૈકી કેટલાક અલગ તુકારામબાવાના રચેલા નથી પણ બનાવટી છે, અને તે મહારાજનો રાજ્યાલિષેક થયા પછી રામદાસ સ્વામીના ભક્તોએ રચી તેમા દાખલ કર્યા છે, એમ તેમાના ‘છત્રપતિ’ વિશેષણ ઉપરથી તથા અષ્ટપ્રધાનસબધી લેખ ઉપરથી કહી શકાશે, કારણ કે તુકારામ બાવાની હયાતિમા મહારાજ છત્રપતિ થયા નહોતા, તેમજ અષ્ટપ્રધાનની યોજના પણ થઇ નહોતી બનાવટ કરનારાઓએ પોતાના ગુરુનું મહત્ત્વ વધારવા માટે સત્યનો લોપ કર્યો ન હોત તો આજે મહારાજે મહારાષ્ટ્રમા હીનપણ પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રવાદ પ્રચલિત થાત નહિ અર્થાત્ મહારાજે રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથીજ સ્વધર્મરક્ષણ અને સ્વરાજ્યસાધન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે તે કહેવાત નહિ એ પ્રવાદનું સત્યત્વ સ્થાપવા માટે કેટલાક મહારાજનીય ઇતિહાસ-શોધક ગૃહસ્થો પૂરાવા શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એમ સંભળાય છે, પરંતુ ઉપર પ્રકટ કરેલા પત્રો ખોટા ઠરતા સુધી તેમનો એ પ્રયત્ન બ્યર્થ જશે અને તેમનું એ સબધીનું આજીવનનું વાક્યાપિઠ્ય કેવળ નિરર્થક થશે

હવે અત્રે એક શકાનું સમાધાન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામા આવશે.

એ શકા એ છે કે, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજીમહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઈ. સં ૧૬૭૨ માં થઈ તે વર્ષે કિંવા તે પછીના વર્ષના આરંભમાં તેમને શિષ્ય બનાવ્યા એ બ્યારે નિર્વિવાદ છે, ત્યારે સમર્થ સ્વામીના દાસબોધ નામક ગ્રંથમાં મહારાજને ઉપદેશ આપવા જેવા રાજનીતિ આદિ પ્રકરણો જણાય છે તે ક્યારે રચાયેલા હોવા બોધએ ? કારણ કે દિવાકર ગોસાધએ બહાર લટને શકે ૧૫૭૬ માં લખેલા પત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વામીજી શકે ૧૫૭૬ (ઈ. સં ૧૬૫૪) પછીના દશ વર્ષપર્યંત દાસબોધ નામક ગ્રંથ રચવાના ઉદ્દેશ્યમાં નિમગ્ન થયા હતા તેણે પત્રમાં લખ્યું છે કે - ' શ્રી સમર્થ, ગ્રંથ લખવા માટે દશ વર્ષનો સંકલ્પ કરી, કલ્યાણ ગોસાધ, ચિમણ્યાબાઈ આકા અને અનંત કવિને સાથે લઈ શિવચરના જગલમાં ગયા છે ' ? શકાનું સમાધાન એ છે કે, દાસબોધના એકદર વૈસ દશક આજપર્યંત ઉપલબ્ધ છે, તેમાંના પહેલા આઠ દશક મૂળ હોવાથી તેટલોજ ગ્રંથ દાસબોધ કહી શકાશે અને બાકીના દશક સમર્થ સ્વામીના કેાઈ શિષ્યે પાછળથી બનાવી ગ્રંથમાં સામેલ કર્યા હશે કિંવા સ્વામીજીએ આગળ ઉપર પ્રસંગોપાત રચ્યા હશે રા શ્રી દેવે પ્રકટ કરેલા દાસબોધ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એ સંબંધી પૂરાવો દર્શાવતા લખ્યું છે કે - (૧) આઠ દશક પૂરા થતા સુધી ગ્રંથ રચનાનો પ્રવાહ એકસરખો છે, તેમાં કેાઈ પણ સ્થળે પુનરુક્તિ દોષ જણાનો નથી. આઠમાં દશક પછી અનેક વખત પુનરુક્તિ દોષ જણાય છે શ્રી સમર્થને મુખ્યતઃ અધ્યાત્મનિરૂપણ કરવું હતું આઠ દશક પૂર્ણ થતા સુધી તેમાં અધ્યાત્મ સંવાય બીજા કેાઈ વિષય નથી અને તેમાં ' રાજકીય ' શબ્દ પણ નથી હજી તેમને શિવાજીમહારાજનું સ્મરણ થતું નહોતું ' રાજકીય ' શબ્દ પ્રથમજ નવમાં દશકમાં અણુચિત્તે આવી પડ્યો છે (૨) + + + જ્ઞાનદશક રચ્યા પછી ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવાના હતા (૩) નવમાં દશકના છઠ્ઠા સમાસનું બીજું પદ જોતા સિદ્ધ થાય છે કે, એ દશક દાસબોધમાં લખ્યું નથી નવમાં દશકથી બીજા દશકની પણ એજ સ્થિતિ સમજવી અને બારમાં દશકમાં કેાઈક સ્થળે શિવાજીમહારાજને ઉદ્દેશી બોધ લખ્યાનું કહેવામાં આવે છે, તે ઈ. સં ૧૬૭૨ પછી રચેલા હોવા બોધએ સર્વ વાદવિવાદ તપાસતા એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે, સમર્થ સ્વામીના ભક્તો તેમના બોવની જે મહત્તા ગાય છે તે મહારાજે સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વાતંત્ર્યસપાદન સંબંધી ઉદ્દેશ્ય પરિપૂર્ણ કર્યો પછીજ તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે કિંબહુના મહારાજના અલૌકિક કર્તવ્ય ઉપરથીજ સ્વામીજીને એવો બોધ સૂચ્યો હશે દાદાજી કોડદેવે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કરી મહારાજને તે માર્ગ બતાવ્યો અર્થાત્ શાહજીરાજના કારકુને મહારાજ સમક્ષ સ્તુત્ય ઉદ્દેશ્ય શરૂ કર્યો હતો એવું કહેનાર ઇતિહાસપ્રિય આમારા દેશમાં ઝળકી રહ્યા છે, પરંતુ પાછળ તેમની માન્યતા તદ્દન અસંલ દર્શાવવાનો ચત્ત કર્યો છે તેજ પ્રમાણે શિવાજીમહારાજે કરેલા સર્વ કર્તવ્યોનું શ્રેય રામદાસ સ્વામીને આપવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ કેટલા અસત્યવાદી છે તે ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી વાચકવર્ગના લક્ષમાં આવશે એવી આશા છે

૧ શ્રી આદ્યારકના પૂર્વોક્ત પત્રમાંથી એટલા વિલાગ મૂળ લેખતરીકે પ્રકટ કર્યો છે

शिवाजी महाराजનો अवसानसमय

Lakshmi Art, Bombay, 8

પ્રકરણ ૩૦ મું-અંતકાલ

પૃથ્વી ખેટ ઉપર ચાલુ સ્થાપી મહારાજે અગ્રેજ અને સીદીને સ્વસ્થ કર્યા હતા એ સબધી પાછળ લખવામા આવ્યું છે. ત્યાર પછી મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, ઔરંગઝેબના લશ્કરના ખર્ચ માટે દિલ્હીથી પુષ્કળ રૂપિયા આવે છે મહારાજે તરતજ ગુમસ્તીતે પોતાના ધોડેસ્વાર સહિત મોગલાઈ ત્રિજેરી લાવનાર મનુષ્યો ઉપર હુમલો કર્યો અને તમામ દ્રવ્ય કબજે લઈ શત્રુઓ અટકાવે તે પહેલા ત્વરિત ગતિએ રાયગઢ જઈ પહોંચ્યા એ ઉતાવળમા મહારાજને ઘણો થાક લાગવાથી તેમની છાતીમા દુખાવો થયો થૂક-મા લોહી પડવા લાગ્યું અને શરીરમાથી ઝીણું તાવ બરાવા લાગ્યો ? મહારાજનો વ્યાધિ પ્રતિદિવસ વધવા માડ્યો કાર્યભારીઓએ વિદ્વાન વૈદ્યો તેડાવી તેમને ઔષધોપચાર કરવા માંડ્યા અનેક દેવની બાધા રાખી, સર્વ પ્રકારના અતુટાનો કર્યો માત્રિક લોકોને બોલાવી અનેક પ્રકારના મંત્રજાન કરાવ્યા, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપાય કરી જોતા મહારાજનો વ્યાધિ ઓછો થયો નહિ

મહારાજે પોતાના મદવાડની વાત પ્રકટ નહિ કરવાની સર્વને સખ તાકીદ આપી હતી કવચિત્ તેમ થયું હોત તોપણ કોઈ સાચું માનત નહિ, કારણ કે એવી વાતો પ્રથમ ઘણી વખત પ્રસર્યા પછી મહારાજ અનેક ચઢાઈમા ગયેલા જ છુાયા હતા, એવું મુસલમાન બખ્શરકારો લખે છે સાપ્રત સમયે મહારાજના લશ્કરે સુરતના કિનારાપર્યંત જઈ પહોંચી શહેર ઉપર સખ રીતે હુમલો કર્યો હતો.

૧ સલાસદ અને ચિત્રશુભ લખે છે કે, તેમજીના શરીરમા શીતજ્વર ઉત્પન્ન થયો હતો. ચિત્રશુભ અને રાશ્ત્રીના બખરકર્તા લખે છે કે, તેમને જ્વરનો વ્યાધિ થયો હતો ગ્રાન્ટ ડકે લખે છે કે, તેમને કુટલુમા સધિવા થયો હતો જુદેલાની બખરમા મરજીનું કારણ જુદું જ લખ્યું છે તે લખે છે કે, મહારાજે જલના શહેરપર હુમલો કર્યો તે વખતે તેમના સિપાઈઓએ ત્યાના કંકરોને ત્રાસ આપતા તેમજી મહારાજને શાપ દીધો તેથી તેઓ માદા પડી મરજી પાગવા ! શિવલિંગિવજમા એથી પણ વધારે અમલકારિક કારણ લખ્યું છે કે, મહારાજની દ્વિતીય પત્ની સોયરાબાઈએ તેમને વિષ ખવડાવ્યું ! તેનું કારણ એ હતું કે, સલાહ પન્હાજામા કેદ હતા તે સધિ જોઈને પોતાના પુત્ર રાજરામને બાદીપર બેસાડી શકાય મૂળ હકીકત ઠો સ્થિર અને ખસિદ્દ ઇતિહાસકાર આર્મીના અથ ઉપરથી

ચહેરમાના મનુષ્યોએ અનુમાન કયું હતું કે, શિવાજીમહારાજ સ્વયં સુરત સહેર-
પર હુમલો કરવા આવ્યા છે શહેરના મનુષ્યોના જીવ ઉડી ગયા હતા અંગ્રેજ
વ્યાપારીઓએ પોતાના પૈસાટકા તાપી નદીને પેલે પાર સ્વાલી તરફ પોતાના
વહાણ ઉભા હતા તે પર મોકલી દીધા સુરતના મોગલ સુબેદારે આ સમયે પુષ્ક-
ળ ખડણી આપી મોરોપત પેશ્વાને પાછો વાળ્યો એ ચઢાઈમા મહારાજ સ્વત
જવાના હતા, પરંતુ શરીરમા દુખાવો થવાથી તેમનું જવાનું અટકી પડ્યું હતું
ચુજરાત પ્રાંતમા લૂટફાટ કરીને અને ખડણી વસૂલ કરીને મોરોપત રાયગઢપર
આવ્યો તે સમયે મહારાજની પ્રકૃતિ અત્યંત બગડી હતી

અત સમય સમીપ આવેલો જાણી મહારાજે પોતાના પ્રધાન કાર્યભારી વગેરે
આત્મમંડળને પોતાની પાસે બોલાવ્યું તે સમયે મહારાજ પાસે મોરોપત પેશ્વા,
પ્રલ્હાદપત ન્યાયાધીશ, બાલાજી આવજી ચિટણીસ, રામચંદ્રપત અમાત્ય, રાવજી
સોમનાથ, સૂર્યાજી માલુસરે, બાજીકદમ, મહાદજી નાયક, પાન સબળ, વગેરે શુભચ-
હતા મહારાજે તેમને કહ્યું -“મારા આયુષ્યની મર્યાદા પૂરી થઈ છે હવે મારો
અવસાનસમય જણાય છે હવે મારો દેહ ટકશે નહિ મારા પિતાની ચાળીસ
હજાર હોનની જગીર હતી, તે વધારી મે એક કરોડ હોનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે
એ શીહજારની પાયગા બનાવી છે મારું રાજ્ય શરવીરપણાથી, હિંમતથી અને
હુશિયારીથી ચલાવે એવો મારી પાછળ પુત્ર નથી રાજરામ નાની ઉંમરનો છે
તે જો જીવતો ગહેશે તો મારું રાજ્ય સંભાળી તેમા વધારો કરશે સંભાળ જ્યેષ્ઠ
પુત્ર છે તે રાજકાર્યનો માહિતગાર છે, પરંતુ તેનામા શુદ્ધિ નથી અને પુત્રોને
રાજ્ય વહેંચી આપવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ સંભાળએ તે માન્યું નહિ તેમ
છતા રાજ્યના વિભાગ કરવામા આવે તો મારા તાબાના ચાર શ્રીમત સરદારો
એકબીજાથી વિરુદ્ધ થાય અને રાજ્યવૃદ્ધિ ન થતા માત્ર કલહજ ઉત્પન્ન થાય
એમ છે, એથી એકબીજાની મર્યાદા જાળવશે નહિ જ્યેષ્ઠ પુત્રે રાજ્ય કરવું અને કનિષ્ઠ
પુત્રે તેની આજ્ઞા પાલન કરી સેવા કરવાનો રાજધર્મ છે, પરંતુ મારા પુત્રો તે
પ્રમાણે વર્તે એવો સંભવ નથી સંભાળ મારી પાછળ રાજ્ય ગુમાવશે સંભાળ-
ને જ્યેષ્ઠ પુત્ર જાણી ઘરકરના પ્રસિદ્ધ શૂરા સરદાર તેના પક્ષમા જશે રાજરામ-
ને નાનો પુત્ર જાણી ઘરકર તેના પક્ષમા નહિ જવાથી તેનો પક્ષ દુર્બળ થશે
કાર્યભારીઓ રાજરામના પક્ષમા રહેશે એમ થવાથી રાજ્યમા બે પક્ષ બધારો
સંભાળ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોને કેદ પકડી દેહાતની શિક્ષા કરશે શ્રીમત સરદારોનું માન
ખડન કરી તેમના ખૂન કરશે ક્રુદ્ધ મનુષ્યોનું જોર વધી જશે, નામાકિત અને
આત્મ જેવા જે પુરુષોએ શ્રમ અને સાહસ કરી આજીવન મને સહાયતા આપી
છે તેમનું અપમાન અને અપ્રતિષ્ઠા કરી રાજ્યપદ્ધતિ બગાડી નાખશે તે કેશી અને
વ્યભિચારી હોવાથી તેની મતિ બ્રષ્ટ થશે અને મદાધપણે વર્તશે રાજ્યમા નિર્દય,
અવિચારી અને કૃતધન લોકોનું ચલણ થશે અને સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી રહેશે
સંભાળદ્વારા રાજ્યની ત્રિજેરી ખાલી થઈ જશે મે સદગુણસંપન્ન મનુષ્યો મેળવી
સ્વરાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે મારી પાછળ તેમની દુર્દશા અને અપમાન થવાથી”

તેઓ રાજ્યમા રહેશે નહિ । મારા રાજ્યમા એવો ગોટાળો થયેલો જાણી ઔર - ગઝેબને લાગ મળશે તે આજપર્યંત મારી યાંકે પોતાના સ્થળમાથી ડગી શકતો નથી, પણ મારા રાજ્યમા અવ્યવસ્થા જોઇ પ્રચલિત લશ્કરસહિત દલિલુમા સ્વારી કરશે આદિલશાહી અને કુતુબશાહી દુર્બળ થઇ છે તેનો પ્રથમ નાશ કર્યા પછી બાદશાહ આપણા રાજ્ય ઉપર ચડાઇ લાવશે સભાજી સ્વગળ્યનું રક્ષણ કરી શકશે નહિ ઔર ગઝેબ તેનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થશે કેરી મનુષ્યોને મગો કરવામા વિલબ લાગતો નથી । રાજરામ જીવતો રહેશે તો મારા વિશ્વાસુ સરદારોની સહાયતાથી દુશ્મનના તાબામા ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવશે આમ અવિધ્યમા મને આપણા રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટતા જાણાતી નથી ”

મહારાજનું અતકાળનું નિકત્તાહપ્રદ ભાષણ સાંભળી નજીક ઉભેલા સર્વ મનુષ્યોના અતકરણુ જરાઇ આવ્યા તેમના નેત્રોમાથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેમને અત્યંત દિલગીર થતા જોઈ મહારાજે કહ્યું — “તમે અણમાત્ર શોકાકિત થશો નહિ ધન્યરે માનવી દેહમાત્રને માટે મૃત્યુ નિર્માણ કર્યું છે આ મૃત્યુશોક છે. જોટલા જન્મ્યા છે તેટલા જવાના છે કોઇ ચિરજીવ રહેવાનું નથી ધન, સુત, જાયા, વીરશ્રી, પરાક્રમ, અહકાર એ સર્વ મિથ્યા છે અને સર્વ અહિનુ અહિજ રહેવાનું છે તેમા લુપ્ત રહી મોહવશ થવાથી માત્ર ચિત્તવૃત્તિ ચચળ થાય છે. તેમા કંઇ હિત નથી જે સમયે જે બને તેને ઉપભોજ્ય માની નિરપેક્ષ ચિત્તે વર્તવું એમાજ કલ્યાણ છે તમે સર્વ પરાક્રમી છો બનતે પ્રયત્ને સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો સર્વ મનુષ્યો એકસપ કરી વર્તજો મારો વ્યાધિ મટાડવા તમે તમારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોના પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા છે હવે પ્રયત્ન કરશો નહિ મારૂ આયુષ્ય પૂર્ણ થયું છે હું સ્વર્ગમા જવા તૈયાર થયો છું હવે તમે સાવધ રહેજો મારી પાછળ પ્રકિતપૂર્વકે રાજ્યનું રક્ષણ કરજો. સર્વ ભરતખડ જીતવો, દિલ્હીનું તખ્ત લેવું, શ્રી ભાગીરથને ત્રાસચુકત કરવી અને અટકે જમને પેલે પારના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ લઇ જઇ ત્યાં રાજ્ય ચલાવવું, એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી તે અપૂર્ણ રહી મારૂ આયુષ્ય પૂર્ણ થયું છે તમે એ વાતનો શોક કરશો નહિ વિવેકબુદ્ધિથી ચિત્તને સંતોષ આપજો ” મહારાજે ઉપ-રેક્ત શબ્દોવડે સાન્ત્વન કરી, સર્વને દિવાનખાનાની બહાર જવાની આજ્ઞા કરી

ત્યારપછી મહારાજે ગજોદકે મગાવી પ્રાયશ્ચિત્તવિધિપૂર્વકે સ્નાન કર્યું સર્વોગે અમિહોત્રની ભસ્મલેપન કરી રુદ્રાક્ષની અને તુલસીની માળાઓ ધારણ કરી, દર્બાસન ઉપર બેસી મહાન પડિતોને અને સન્ધ્યાસીઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા તેમની પાસેથી આત્માઅનાત્માસબધી ઉપદેશ સાંભળી મહારાજ વરિકિત ધારણ કરી ભગવદ્ગુજન કરવા લાગ્યા અને કથાકીર્તન આદિ શ્રવણ કરી “સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા પોતાની સમક્ષ સો ગાયોનું દાન કરાવ્યું અને દ્રવ્યદ્વારા સહસ્ત્ર ગોપ્રદાનનો સકલ્પ કર્યો ભગવદ્ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્ર નામના પાઠ વચાવવા માં આ બ્રહ્મવૃદ્ધની વેદવાણીનો ધોષ ચાલતો હતો તે સમયે, શકે ૧૬- ૧૨, રોદનામ સવત્સરે, ઉત્તરાષાઢી ચૈત્ર શુદ્ધ પૂર્ણિમા અને સવિવારને દિવસે

મધ્યાહ્નને સમયે, (તા ૫ એપ્રિલ ૯૦ સં ૧૬૮૦) 'શ્રી રામ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી મહારાજે અત્યંત શાંતચિત્તે, સ્વસ્થતાપૂર્વક પોતાનો દેહલાગ કર્યો મરણ-પર્યંત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ અને પરાક્રમવડે સંપાદન કરેલું ઐશ્વર્ય અને રાજ્ય-સંપત્તિનો ત્યાગ કરી જતા તેમને કિંચિત્ પણ શોક થયો નહિ, એ કાષ્ઠ જેવું તેણે ધૈર્ય નહોતું ધર્મપરાયણતાવડે મનોજન્ય પ્રાપ્ત કરવાનું તેમનામાં કેટલું સામર્થ્ય હતું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રાજર્ષિના રાજવર્મ પ્રમાણે વર્તન કરી, રાજ્ય પોતાના પુત્રોને સ્વાધીન કરી, સર્વનો સબધ ત્યાગ કરી ઇશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગનું અખડ અવલંબન કરવું, એવા વિચાર મહારાજના અંત કરણમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતા હતા, પરંતુ ભારતભૂમિમાંથી યવન-બાદશાહી સમૂળ ઉખેડી નાખી, હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો તેમનો સંકલ્પ અપૂર્ણ હોવા છતાં અને પોતાની પાછળ પોતાના પુત્ર સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરી પ્રજાનું યથાન્યાય પાલન કરવા અશકત જણાયા છતાં, રાજ્યત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવાથી પ્રજાનું અહિંત થઇ રાજ્યનો નાશ થશે અને તેમ થવાથી સર્વત્ર પોતાની અપકીર્તિ થશે એમ જાણી મહારાજે સસારલાગ કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો અંતે તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે સસારમાં રહીનેજ ધર્મચરણ કરવું, સત્સમાગમ કરવો, વિષયસુખમાં આસક્ત થવું નહિ અને યથાયોગ્ય સ્વ-કર્તવ્ય કરી મોક્ષસાધન પ્રાપ્ત કરવામાજ ખરો પુરુષાર્થ છે સસારતાગ કરી ગિરિગુહામાં નિવાસ કરવાથી સ્વકર્તવ્યથી પરાસુખ થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે અને બીજાણુણ વ્યક્ત થશે એવું તેમને જણાતું હતું

મહારાજનું દેહાવસાન થયું તે સમયે સર્વ કાર્યભારી, સરદાર અને આમજનો-ને અલત દુખ થયું આખાલવૃદ્ધ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયા પ્રધાનમંડળે ક્ષિપ્તા દરવાજા બંધ કરાવી મહારાજના અવસાનની વાર્તા બહાર પ્રસરે નહિ એવી સાવચેતી રાખી સર્વ રાજચિન્હસંહિત મહારાજની પ્રેતમાત્રા કહાડી તેમના મૃતકશરીરને શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક અગ્નિદાહ દીધો મહારાજની તૃતીય પત્ની પૂતળા-બાઇ તેમની સાથે સતી થઇ સાખાજી બોસલે ૧ શિંગણાપુરકરદારા રાજરામને હાથે ઉત્તરક્રિયા કરાવવામાં આવી એ સમયે પુષ્કળ દાનધર્મ કરાવવામાં આવ્યું.

મહારાજને સાત સ્ત્રીઓ હતી (૧) સદબાઇ-એ ફલદણના પ્રખ્યાત કુટુંબ-આની હતી (૨) સોયરાબાઇ-એ શિકે કુટુંબમાની હતી (૩) પુતળાબાઇ (૪) સકવારબાઈ ગાયકવાડ કુટુંબમાની અને (૫) સણુબાઇ શિકેના કુટુંબમાની હતી. (૬) લક્ષ્મીબાઇ (૭) ગુણવતાબાઇ સદબાઇને સભાજી, સણુબાઇ અને અબિકાન-

૧ આનંદ ૩૬ એવું શકાજી બોસલે લખે છે

૨ પાછળ લખ્યું છે કે એ શિકેના કુટુંબમાની હતી તે ખેડુ છે મી કિકે જણાવે છે, કે તે વિઠોજી મોહિતે નેવાસકરની કન્યા હતી

૩ એ જાનવ અથવા ઇનજે કુટુંબમાની હતી, એવું જેષેની શકાવલીમાં છે, પરંતુ રા-રાજવાડે જણાવે છે કે તે પાલકરની છેકરી હતી

બાપ એમ ત્રણ સતાનો હતા સખુબાઈને ફલદલુના મહાદજી નાઇક નિબાળકર સાથે પરણાવેલી હતી તે મહારાજનો કંઈક સંગો થતો હતો અને કંઈ કારણથી મુસલમાન થઇ ગયો હતો, તેને શુદ્ધ કરીને હિંદુધર્મમાં લેવાની જીજ્ઞાસાની ઇચ્છા થવાથી બળજબીને તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું અને હિંદુધર્મમાં લીધા પોતાની યાત્રિયા લીધા બદલ કોઈને શંકા આવે નહિ માટે તેના પુત્ર મહાદજી સાથે જીજ્ઞાસાએ સખુબાઈના લગ્ન કરી આખા સંઘબાઈની બીજી છોકરીને હરજીરાળ મહાડિક તારણકરની સાથે પરણાવી હતી સોયરાબાઈને રાજરામ અને દીપાબાઈ નામના બે સતાન હતા દીપાબાઈનું લગ્ન વિસાજરાવ નામના એક સરદાર જોડે થયું હતું સંકવારબાઈને કમળાબાઈ કરીને એક છોકરી હતી અને જનોણ પાલકર સાથે પરણાવેલી હતી પુતળાબાઈને કંઈ પણ સતાન હતું નહિ સગુણાબાઈને રાજકુવરબાઈ (નાનીબાઈ) કરીને પુત્રી હતી, તેને ગણેશરાજ શિર્કે માલેકરની સાથે પરણાવી હતી બાકીની બે સ્ત્રીઓ ગુણવત્તાબાઈ અને લક્ષ્મીબાઈને કંઈ સતાન હતા નહિ રામદાસના ચરિત્રાત્મક બખરમાં સંઘબાઈ, પુતળાબાઈ અને સગુણાબાઈ એ ત્રણ નામો આપેલા છે અને બે ઉપપત્નીઓ હોવાનું જણાવેલું છે આ ઉપસ્ત્રીઓ હોવાનું બીજી કોઈ બખરમાં જણાવતું નથી માટે એ વિશ્વસનીય નથી

૪ સ ૧૬૬૪માં^૧ સોયરાબાઈને પેટે રાજરામનો જન્મ થયો હતો, એનાં આચરણો સારા હોવાથી લવિષ્યમાં તે સારો નિવડશે એવો મહારાજનો અભિપ્રાય હતો પુતળાબાઈને સતતિ હતી કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી ૪ સ ૧૬૫૯ માં સંઘબાઈ મરણ પામી હતી તે અતિ બુદ્ધિમાન અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી તેનાપર મહારાજની અતિશય પ્રીતિ હતી તેના મરણ પછી મહારાજને યોગ્ય સસારસુખ પ્રાપ્ત થયું નહોતું કહેવામાં આવે છે કે, સોયરાબાઈ ધણી પ્રપચી હતી પોતાના પુત્ર રાજરામને રાજગાદી મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી, તેણે એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મહારાજની હયાતીમાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો તેણે ધણી પ્રધાનોને પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ કરી લીધા હતા મુખ્યતઃ અણ્ણાજી દત્તોપત સચિવ તેના પક્ષમાં હતો મહારાજ વારંવાર કહેતા કે સલાજના આચરણ સારા નથી અને અતસમયે પણ મહારાજે સલાજસબ ધી નિરુત્સાહજનક ઉદ્ગાર દર્શાવ્યા હતા, તેથી કાર્યભારીમડળે સોયરાબાઈના પક્ષને અનુકૂળ થઈ રાજરામને ગાદીએ બેસાડી તેના તરફથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો એ સંકલ્પ નિર્વિઘ્નપણે સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે સલાજ પન્હાળાપર નજરકેદમાં હતા તેમને મજબૂત બંદોબસ્ત સાથે સખત કેદમાં રાખતાસુધી મહારાજના મરણસમાચાર કોઈને પણ નહિ જાણવા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ જનાઈનપત સુમતને લશ્કરસહિત પન્હાળાપર રવાના કર્યો, રાયગઢ ઉપર વધારાના સિપાઇઓ રાખી તે થાણુ મજબૂત બનાવ્યું, પચ-

વડીમા દશહજાર ઘોડેસ્વાર રાખ્યા અને હળીરાગવ સેનાપતિને કરાડમા મોટા લશ્કર સાથે તૈયાર રહેવાની આજ્ઞા ફરમાવી એટલું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરતા ઘોડા વખત લાગશે એમ જાણી તેમણે હિરોજી ફર્જ દને સલાજીનો બદોબસ્ત રાખવા નિમ્મે હતો તેણે ભવિષ્યમા કેવી રીતે વર્તેલું તે સમજી તેને એક પત્ર લખી મોકલ્યો હતો પ્રધાનમડળે એટલી બધી સાવચેતી રાખવા છતાં સલાજીને મહારાજના મરણસમાચાર અગાઉથીજ મળી ચૂક્યા હતા અથવા તો છેવટે તેને એવો સશય ઉપજ્યો હતો, એવું ધારવામા આવે છે, કારણ કે સલાજીએ પત્ર લખ આવનાર જાન્યુસને જોતાજ તેને પકડી પત્ર પોતાને સ્વાધીન કરવાની અને તેમ નહિ કરવામા આવે તો તેને દેહાતશિક્ષા કરવાની ધમકી આપી હતી જાન્યુસે નિરુપાયે સલાજીને પત્ર આપ્યો પ્રધાનમડળ તરફથી મોકલવામા આવેલો યુક્ત પત્ર સલાજીના હાથમા ગયાનું જાણી હિરોજી ફર્જ દ કોકણમા નાસી ગયો સલાજીએ તરતજ કિલ્લાપરના સર્વ નોકરોને પોતાના તાબામા લીધા એક એ નોકરોએ આનાકાની કર્યોથી તેમને દાર માર્યા કિલ્લા પોતાના કબજે રાખવા માટે ચારે તરફ મજબૂત બદોબસ્ત કર્યો અને પ્રધાનમડળ ભવિષ્યમા કેવીરીતે વર્તે છે તેની વાટ જોતા બેઠા સલાજીએ પન્હાજાનો કિલ્લો પોતાના કબજામા લીધાથી તેપર સૈન્ય લઇ જવાનો લાગ નથી એમ જાણી જનાર્દનપતે લશ્કરસહિત કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો અને લશ્કરસહિત ઘોડા દિવસ ત્યા રહ્યા પછી ઘેરા એમને એમ રહેવા દઇ પત કાલ્હાપુર ગયો

પ્રધાનમડળે રાજરામને ગાદીપર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ પ્રધાનમડળમા એક્ય નહોતું પેશ્વા અને સચિવ વચ્ચે અચમથીજ ઈર્ષ્યા ચાલતી હતી, તે હમણા વધી પડી રાજરામને ગાદીએ બેસાડવાના કાર્યમા હળીરાગવની સલાહ નહિ લેવાથી તે પણ પ્રતિકૂળ થયો હતો જનાર્દનપત પન્હાજાનો ઘેરા પડતો રહેવા દઈ કાલ્હાપુર ચાલ્યો ગયો હતો તેનું કારણ પણ ધણું કરીને એવુંજ હોતું જોઈએ તેણે પન્હાજાના ઘેરા માટે નિમેલા અમલદારોમાના ધણાખરાને સલાજીએ પોતાને વશ કરી લીધા અને જનાર્દનપત ત્યા પાછો આવ્યો તે સમયે સલાજીએ કેટલાક માવળાઓ સહિત તેની જાવણીપર હુમલો કરી તેને કેદ પકડી પન્હાજામા રાખ્યો સલાજીનું એ કૃત્ય જોઈ હળીરાગવ સેનાપતિએ જાણ્યું કે— સલાજી શિવાજીમહારાજના પુત્રને શાબે એવું પરાક્રમ કરી શકે એવો હોવાથી તેના પક્ષમા જવું એજ યોગ્ય છે જનાર્દનપતને સલાજીએ કેદ પકડ્યાના સમાચાર રાયગઢપર પહોંચતાજ મોરોપત પિત્રને તેમને છોડવવાનું બહાનું કહાડી સૈન્યસહિત પન્હાજે ગયો, પરંતુ સલાજી સાથે યુદ્ધ નહિ કરતા તે તેમને મળી ગયો એ જોઈ સલાજીએ તેનો હોલો કાયમ રાખ્યો હળીરાગવ પણ પોતાના તાબાના સૈન્યસહિત પન્હાજે આવી સલાજીને મળી ગયો પોતાના પક્ષની સખળતા જોઈ સલાજી રાયગઢ ઉપર આવી પહોંચ્યા; પણ કિલ્લાપરના પાયદળ સિપાઇઓએ તેમના આવતા પહેલાજ સલાજીના પક્ષમાં જાળી જઈ તેમના વિરુદ્ધના સખળા મનુષ્યોને કેદ પકડ્યા પચવડીમા રાજેલું સૈન્ય

પણ સલાજીના પક્ષમાં થઈ ગયું હતું ચારે તરફથી અતુલ્યતા જોતા તેઓને રાયગઢના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતા અડચણ પડી નહિ કિલ્લામાં જતાજ તેમણે પ્રથમ અનાજ દત્તોપત સચિવના પગમાં બેઠીઓ પહેરાવી અને તેની માલમતા જમ કરી રાજરામને કેદ કર્યો સોયરાખાઈને પકડી મગાવી અતિશય કઠોર શબ્દોમાં તેના તિરસ્કાર કર્યો મહારાજને ઝેર આપવાનો તેનાપર આરોપ મૂક્યો અને તેને સપ્ત ત્રાસ આપી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો તેના પક્ષના મનુષ્યોનો શિરચ્છેદ કર્યો એક મનુષ્યને તો ગદા ઉપરથી નીચે ગળડાવી દીધા પ્રતિ-પક્ષના મનુષ્યોનો નાશ કર્યો પછી સલાજીએ ઑગસ્ટ મહિનામાં પોતાનો રાજમા-ભિષેક કર્યો સલાજીના એ પછીના ધોર કૃત્ય આ સ્વર્ગે લખવા અપ્રસ્તુત છે

પ્રકરણ ૩૧ મું-શિવાજી મહારાજની ઘન-સંપત્તિનો હિસાબ

અ/પણ મહાનેજરવી અને પ્રૌઢપ્રતાપી ચરિત્રનાયકેનુ જીવનવૃત્તાન્ત લાગલાગટ છત્રીસ વર્ષ સુધી અવ્યાહત પરિશ્રમ કરીને પ્રખળ યવન બાદશાહના તાબાની કેટલી ઘનસંપત્તિ કબજે લીધી હતી તેનો અડસઠો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવો ઉચિત જણાય છે આદિલશાહીમાં નોકરી સ્વીકારી શાહજીરાજ કણીટક જર્ધ રહ્યા તે સમયે મહારાજુમાં તેમણે દાદાજી કેડદેવના તાબામાં જે જગીર સોંપી હતી તેમાં પુના, સુપા, ઇલાપુર, ખારામતી અને માવળા પ્રાંતનો થોડો ભાગ, એટલા પરગણાનો સમાવેશ થતો હતો મહારાજના તાબામાં વગર મહેનતે પિતાની એટલીજ સંપત્તિ આવી હતી તે પણ આદિલશાહીની સંપૂર્ણ માલિકીની અને બાદશાહની ઇચ્છાનુસાર ખાલસા થઇ શકે એવી હતી યવન-બાદશાહની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલી જગીર પિતાની હયાતિમાજ મહારાજના તાબામાં આવ્યા પછી તેમણે એ સંપત્તિ સ્વતંત્ર લઇ કેટલો વધારો કર્યો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીએ જે કે એ કાર્ય યથાયોગ્ય થઈ શકે એવું નથી જતા જૂદી જૂદી બખ્ષરો-માથી જે યાદીઓ મળી આવે છે તેપરથી નીચેનો હિસાબ પ્રકટ કરવામાં આવે છે મહારાજે પિતાની હયાતિમાજ એ હિસાબ નોંધી રાખેલો હોય એવું જણાય છે, કારણ કે સભાજી દુરાચરણી નીકળ્યો હતો અને એક વખત દુસ્મનોને જઈ મળ્યો હતો તે વહેલોગોડો સંપત્તિનો નાશ કરશે એવી મહારાજને ખીક લાગતી હતી, તેથી સભાજીને અને ગજનરામને રાજ્યના ભાગ પાડી આપવાની તેમની ઇચ્છા હતી, એવું કેટલીક બખ્ષરોપરથી જણાય છે

ચિટણીસકેત બખ્ષરમાં મહારાજના તાબાના મુલકના એક દર ચૌદ વિભાગ તથા પ્રત્યેક વિભાગમાં કેટલા કિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે, તે લખ્યું છે તેની યથા-સ્થિત નોંધ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે

૧ પ્રાંત માવળા સંઘાદિ-એમાં સાપ્રતના માવળ, સાસવડ, જુનનર અને એડ તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે એ પ્રાંતમાં એક દર અઢાર કિલ્લા હતા તેના નામ-રોહિડા, સિહગઢ, નારાયણગઢ, કુવારી, કેલના, પુરધર, ફોલતમગળ, મોર-

ગિરિ, લોહગઢ, રુદ્રમાળ, રાજગઢ, તુગ, તિકોના, રાજમાચી, તોરણા, દાતેગઢ, વિસાપુર, વાસોટા અને શિવનેરી

૨ પ્રાંત સતારા વાર્ધ-એમા અગીઆર કિલ્લા હતા તેના નામ-સતારા, વરાટગઢ, વર્ધનગઢ, પરળી (સંજનગઢ), પાડવગઢ, મહિમાનગઢ, કમળગઢ, વદન-ગઢ, તાયવડા, ચદનગઢ અને નાદગિરિ

૩ પ્રાંત કરાડ-એમા વસતગઢ, મચિદ્રગઢ, બૃષણગઢ અને કચ્છા કરાડ નામક આર કિલ્લા હતા

૪ પ્રાંત પન્હાળા-એમા તેર કિલ્લા હતા તેના નામ-પન્હાળા, ખેળણા, વિશાળગઢ, પાવનગઢ, રાગણા ગળેન્દ્રગઢ, બૃહરગઢ, પારગઢ, મદનગઢ, ભીમગઢ, બૂપાળગઢ, ગગનગઢ અને બાવડા

૫ પ્રાંત કોંકણ ગિનારો અને નલદુર્ગ-એમા એક દર અઢાવન કિલ્લા હતા તેના નામ-માલવણ, સિધુદુર્ગ, વિજયદુર્ગ, જયદુર્ગ, રત્નાગિરિ, સુવર્ણદુર્ગ, અદેરી, ઉદેરી, કોલાબા, રાજકોટ, અજનવેલ, રેવદડા, રાયગઢ, પાલી, કલાનિધિ-ગઢ, અરનાળા, સુરગગઢ, માનગઢ, મહિપતગઢ, મહીમડણ, સુમારગઢ, રસાલગઢ, કર્નાળા, ભોરપ, બક્ષાળગઢ, સારગગઢ, માણિકગઢ, સિદગઢ, મડળગઢ, બાળગઢ, મહિમતગઢ, લિગાણા, પ્રચીતગઢ, સમાનગઢ, કાગોરી, પ્રતાપગઢ, તળાગઢ, સોસાળાગઢ, બિરવાડી, ભોરવગઢ, અવચિતગઢ, કુલગઢ, સાગરગઢ, મનોહરગઢ, સુલાનગઢ, મિત્રગઢ, પ્રહ્લાદગઢ, મડનગઢ, સંહનગઢ, શિકેરાગઢ, વીરગઢ, મહી-ધરગઢ, રણગઢ, સેટગાગઢ, મકરદગઢ, ભારકરગઢ, માહુલી અને કાવન્હી

૬ પ્રાંત ત્રિબક-એમા પચીસ કિલ્લા હતા તેના નામ-ત્રિબક, બાહુલા, મનોહરગઢ, બળાગઢ, ચાવડસ, મૃગગઢ, કરોલા, રાજપેહર, રામસેન, માસણા-ગઢ, હર્ષણ, જવળાગઢ, ચાદવડ, સખળગઢ, આવદા, કણકેઈ, ગડગડા, મનરજન, જીવધન, હડસર, હરીદ્રગઢ, માર્કડેયગઢ, પટાગઢ, ટણકેઈ અને સિદગઢ

૭ પ્રાંત બાગલાણુ-એમા સાત કિલ્લા હતા તેના નામ-સાલેરી, નાહાવા, હરસળ, મુલેરી, કણેરા, અહિવતગઢ અને ધોડપ

૮ પ્રાંત વનગઢ વગેરે-એમા ધારવાડ જિલ્લાના ધણા ભાગનો સમાવેશ થાય છે તેમા એક દર ચોવીસ કિલ્લા હતા તેના નામ-વનગઢ, ગહનગઢ, સિમ-દુર્ગ, નલદુર્ગ, મિરાગઢ, શ્રીમતદુર્ગ, શ્રીગદનગઢ, નરગુદ, મહતગઢ, કોપલગઢ, બાહદૂર બિડા, વ્યકટગઢ, મધર્વગઢ, દાકાગઢ, સુપાગઢ, પરાકમગઢ, કનકાદ્રિ-ગઢ, બ્રહ્મગઢ, ચિત્રદુર્ગ, પ્રસન્નગઢ, હડપસરગઢ, કાચનગઢ, અચ્છાગિરિગઢ અને મડનગઢ

૯ પ્રાંત ફોડા, બિદલુર-એમા આર કિલ્લા હતા તેના નામ-કોટ ફોડા, કોટ કાહર, કોટ બકર, કોટ બ્રહ્મણાળ, કોટ કડવળ, કોટ આકોલા, કોટ કંકેર, કોટ કલબર્ગા, કોટ શિવેશ્વર, કોટ મગરળ, કોટ કડલુર અને કોટ કૃષ્ણગિરિ.

૧૦ પ્રાંત કોંદહાર, બાળાપુર-એમા સત્તાવીસ કિલ્લા હતા તેના નામ-કોંદહાર, બ્રહ્મગઢ, વડનગઢ, ભારકરગઢ, મહીપાલગઢ, મૃગમદગઢ, આખેનિરાખગઢ,

શુધલા કોટ, માણિકગઢ, નદીગઢ, ગણેશગઢ, ખળગઢ, હાતમગળગઢ, મચક પ્રકાશકગઢ, ભીમગઢ, પ્રેધવારગઢ, સોમસેખરગઢ, મેદગિરિ, ચેનગઢ, શ્રીવર્ધનગઢ, બિદનુર કોટ, મલકોલ્હાર કોટ, ઠાકુરગઢ, સરસગઢ, મલ્હારગઢ, ભૂમડલગઢ અને બિરટ કોટ

૧૧ પ્રાંત શ્રીરંગપદ્મજી-એમા બાવીસ કિલ્લા હતા તેના નામ-કોટ ધર્મ-પુરી, હરિહરગઢ, કોટ ગરુડ, પ્રમોદગઢ, મનોહરગઢ, ભવાનીદુર્ગ, કોટ અમરાપુર, કોટ કુસુર, કોટ તળેગિરિ, સુદરગઢ, કોટ તળગોડા, કોટ આટનુર, કોટ ત્રિપાદુરે, કોટ દુટાનેટી, કોટ લખનુર, કળપગઢ, મહિનદીગઢ, રજનગઢ, કોટ આલુર, કોટ શામલ, કોટ વિરાટે અને કોટ ચંદમાલ

૧૨ પ્રાંત કણ્ઠક-પ્રાંત જગદેવગઢ-એમા અઢાર કિલ્લા હતા તેના નામ-જગદેવગઢ, સુદર્શનગઢ, રમણગઢ, નદીગઢ, પ્રખળગઢ, બહિરવગઢ, વારુણગઢ, મહારાજગઢ, સિદ્ધગઢ, જવાદિગઢ, મર્તડગઢ, મગળગઢ, ગગનગઢ, કૃષ્ણગિરિ, મલ્લિકાજીનગઢ, કર્તુરીગઢ, દીર્ઘપલિગઢ અને રામગઢ

૧૩ પ્રાંત વેલૂર-એમા સાત્રતના આઠોટ નિજ્જાનો સમાવેશ થાય છે તેમા પચીસ કિલ્લા હતા તેના નામ-કોટ આઠોટ, કોટ લખનુર, કોટ પળણા-પદ્મજી, કોટ ત્રિમલ, કોટ ત્રિવાદી, પાળે કોટ, કોટ ત્રિકોનદુર્ગ, કૈલાસગઢ, ચન્નિ-બરા કોટ, કોટ વૃદાવન, ચેતપાલ્હરી, કોલબાળગઢ, રસાળગઢ, કર્મડગઢ, યશવત્તગઢ, સુખ્યગઢ, ગર્જનગઢ, મડવિડગઢ, મહીચડલગઢ, પ્રાણુગઢ, સામરગઢ, સાજરાગઢ, જોજરાગઢ, દુભેગઢ અને અનુરગઢ

૧૪ પ્રાંત ચંદી-એમા છ કિલ્લા હતા તેના નામ-રાજગઢ, ચેનગઢ, કૃષ્ણા-ગિરિ, મદો-મત્તગઢ, આખણુગઢ અને કાળાકોટ

ઉપરોક્ત કિલ્લા સિવાય બીજી બખરોમાથી કેટલાક કિલ્લાના નામ મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે-ધનગઢ, કોટ લાવડ, કોટ કેચર, વલ્લભગઢ, ચેલબર્ગિજી, સાલોભગઢ, કોટ કુટગી, નાંખતગઢ, કોટ હાલિયાળ, તાનવડા, ઠંકરીગઢ, હરપગઢ, કુરકુ ઉર્ફે મદરગઢ, કેદારકોટ, કોરાગઢ, કામેગઢ, કોલભગઢ, કોહીમગઢ, કેડારગઢ, ક કણીગઢ, કુલાગઢ, કેડાતકોટ, કુડાળકોટ, કડવરીગઢ, કારડીગઢ, કોચનાગઢ, નાગિ-રિગઢ, તરુગઢ, દેવગઢ, ગુણવત્તગઢ, ઢીલગઢ, ચંદ્રગઢ, ચતુરગઢ, રત્નગઢ, રાજહ સ-ગઢ, સુધાકરગઢ, સુગાણુગઢ, સામત્રાગઢ, શેરગાગઢ, બેદ્રગઢ, વરપગઢ, વિદાવિદ-ગઢ, વિશ્વાસી મંચરકોટ, શરગાગઢ, શેવળગઢ, કાગરીગઢ, મહાનગઢ, માનાડગઢ, મત્તગઢ, મૃગગઢ, મહીગઢ, મહીતળાગઢ, મકરદગઢ, ભોરગિરિ, લિલવડી, લાદ્રગઢ, પારાશરગઢ, પહારગઢ, ખીરકોટ, બળરાજ કોટ, પતાકાગઢ, પચાગઢ, કોલળાગઢ, કમરગઢ, મયોરગઢ ઉર્ફે નિવલગુદ, પટગઢ, સોનગઢ, કુજરગઢ, વાડગઢ, સુખકર ગઢ, નાકગઢ, લોણળગઢ, કાચણાગઢ, સીદીગઢ, ખોલગઢ, પ્રોદગઢ, બાલેરાળ, સરગઢ, મુરગોડ, કોટચેલુર, નાચણાગઢ, વલ્લભગઢ, સેવડાગઢ, સેવકગઢ, કોહજગઢ, કેડારગઢ, કોટ ભોટાગિરિ, ક બલગઢ, સ્વરપગઢ, ઢોલાગઢ, બહુલગઢ, મહીદ્રગઢ, બળવત્તગઢ, શ્રીગલવડગઢ, પવિત્રગઢ, સુમનગઢ, ગ ખીરગઢ, મદરગઢ, દહીગઢ, મોહનગઢ, કપ-

લગદ, હરિશ્ચંદ્રગઢ, વજ્રગઢ, પિપલા ઉર્ફે પ્રકાશગઢ, કોટ ઠમકર, કોટ કોલાર કદીમ, દુર્ગમગઢ, મરસગઢ, અહિનિજ્યાદુર્ગ, કટ્ટરગઢ, મેળ કોલ્હારગઢ, મહીપાલગઢ, બુદીકોટ, અભ્યુનગઢ, પડવીરગઢ, લાજનગઢ, મુખાણગઢ, કોટવેલ, લાતુર, પતનગઢનાગઢ, કેવળગઢ, મહારાજગઢ, શિદગઢ, મદગઢ, બિગેવાળગઢ, બહિરવગઢ, કોટ સુલા, મનગઢ, વેટવલ ઉર્ફે કેમલ, લાગગઢ ચ દી, કોટ ત્રિચ દી, કોટ દેવણાપાટી, ચિતાહર કોટ, તૃદ્યાચલ, ચવીકોટ, નિલસાગિતગઢ, કણોટકગઢ, ચેલગઢ ચ દી, ગર્વગઢ, કોડાપુર કોટ, કાણપુર, કામકોટ, ગોડાકકોટ, લવાની-દુર્ગ, ધરાપુરકોટ, ત્રિચનાપુરકોટ, મૃગાકગઢ, બાગલકોટ, રાયદુર્ગ, વિરાટકોટ અને શિરોળકોટ ૧ એ સર્વ કિલ્લા પૈકી એકસો અગીઆર કિલ્લા મહારાજે નવા બધાબ્યા હતા એવું લખ્યું છે અને તેની યાદી પણ પ્રકટ કરી છે કેટલાક ગથ-કર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહારાજે ફક્ત ચોરાશી નવા કિલ્લા બાધ્યા હતા

હવે ખબરનો અને મૂલ્યવાન વસ્તોના હિસાબની યાદી પ્રકટ કરવામા આવે છે પ્રથમ સોનાનાણું કેટલું હતું તે જોઇએ — ગબાર^૨ (ગાદર અથવા ગબરા) એક લક્ષ, મોહોર^૩ બે લક્ષ, પુતળીઓ^૪ ત્રણ લક્ષ બાદશાહી હોન^૫ આશરે સાડા-તેર લક્ષ, સણગિરિ હોન સુમારે પોણાતેર લક્ષ, અમ્યુતરાઈ હોન આશરે અઢી લક્ષ, દેવરાઈ હોન આશરે ત્રણ લક્ષ, રામચદ્રરાઈ હોન આશરે એક લક્ષ, શુતી હોન આશરે એક લક્ષ, ધારવાડી હોન આશરે બે લક્ષ, અને જુદું જુદું નાણું ત્રણ લક્ષ^૬ સતલાખી એક લક્ષ, ઇલરાખી એક લક્ષ, શિવરાઈ હોન ચાર લક્ષ, કાવેરી હોન (પાલા) પદર લક્ષ, પ્રલખટી હોન બે લક્ષ, પામનાયકી હોન એક લક્ષ, આદવણી હોન ત્રણ લક્ષ, જડમાલ હોન પાંચ લક્ષ, લાડપત્રી હોન એક લક્ષ ચાળીસ હજાર, તુતીહોન એક લક્ષ, સૈલ્યાલટી હોન બે લક્ષ, એલોરી હોન પચાસ હજાર, નિશાની હોન પાંચ લક્ષ અને સોનાના સાદા કટકા નગ એક લક્ષ (વજન સાડાઆર બાહી) હવે રૂપાનાણાની યાદી જોઇએ રૂપિયા પાંચ લક્ષ, અસરશી દશ લક્ષ, દાબોળી કોરી પચીસ લાલ, ચુલી કોરી દશ લક્ષ, ખસરી કોરી પાંચ લક્ષ, ફક્ત રૂપાના કટકા અને રૂપાના વાસણો નગ દશ લક્ષ (વજન પચાસ બાહી).

એ સિવાય બે કરોડ હોનની કિંમતનું જરૂરવેરાત હતું ઝવેરાતના નામ —

૧ કિલ્લાની યાદી પણ લખાણ પૂર્વકલખવામા આવી છે, પરંતુ શિવાજી મહારાજના ઐશ્વર્યના કોઈ પણ અંશ આ પુસ્તકમા અપૂર્ણ રહે નહિ તેથીજ ન્હી ન્હી બખેરામાથી સમજ કરી એ યાદી પ્રગટ કરી છે

૨-૩-૪ તે સમયે ગબાર, મોહોર અને પુતળીઓ, તથા સણગિરિ, અમ્યુતરાઈ, દેવરાઈ, રામચદ્રરાઈ, શુતી અને ધારવાડી હોન નામક સોનાના સિક્કોનું ચલણ હતું
૫ બાદશાહી રાજ્ય વખતે હોન નામક સોનાના સિક્કોનું ચલણ હતું
અનેક પ્રાચીન સિક્કા કાંઈ કાંઈ સ્થળે જોવામા આવે છે

૬ એમા બાર પ્રકારના હોનના નામ આપ્યા છે તેના નામ — ચક્રરજ, ત્રિવાપુરી, ત્રિશળી, ચઘવરી, બિલધરી, લલકરી, મહમદરાઈ, વેણુરી, કરેશઈ, દેવલખણી, રામનાથ-પુરી અને કુનગોહી

શિ ૨૭

માણેક, પચિ, વૈદ્ય, નીલમ, પેરાજ (પાખરાજ) મોતી, પન્ના, પુષ્કરાજ અને હીરા નાના પ્રકારનું કાપડ આશરે એક કરોડ હોનની કિંમતનું હતું.

હવે લક્ષ્મરના હિસાબ જોઈએ મહારાજની ખાસ પાયગામા એ શી હળર સ્વાર હતા અને શિલેદાર પાયગામા પચીસહળર સ્વાર હતા એકેદર એક લાખ પાચ હળર સ્વાર હતા ખાસ પાયગાના સરદારોના નામ આ પ્રમાણે હતા—હખીરરાવ સરનોબત, આન દરાવ સપ્તહળરી, નેતોજ પાલકર, માનાજ (માનસિહ) મોરે, સ્વરૂપજી (રૂપાજી) ભોસલે, ગોદજી જગતાપ, ખડોજી જગતાપ, સતાજી જગનાપ, ધનાજી જધવ, નેતોજ કાટકર, દાદાજી કાકડે, નિજોજી કાઠે, સતાજી ઘોરપડે, તેલગરાવ પાગેસરદાર, તુકોજી નિબાળકર, વ્યકોજી ખાડેકર જુમલેદાર, નિબાજી પુટોલા, શમણખાન પણી, ગગાજી (ગણેજી) શિર્કે, માલોજી નિબાળકર, કૃષ્ણાજી પવાર, ધર્મોજી નિગડે, અજોજી ભાલેકર, ધનાજી શિગડા, સભાજી હખીરરાવ, જુવાજી (જેદાજી) પોવાર, પરસોજી ભોસલે, કૃષ્ણાજી ઘાટગે, પરશરામ પવાર, બળજી બિર્જે, માલોજી મચાળે, કાનોજી દિવેકર, અપાજી તાળે, નિબાજી પોટોળે, બાળોજી કાટકર, શામરાવ, રાધોજી શિર્કે, ભવાનરાવ, સાંવજી મોહિતે, સાખાજી ભોસલે, શિ ગણુપુરકર, જયસિંહ પાલકર, આન દરાવ નિબાળકર, બાજીમોહિતે, પદાજી કાટકર, રામોજી શિર્કે, હરજીરાજ મહાડિકે, મહાદજી નાયક, નિબાળકર, ખડેરાવ દાલાડે, ખડોજી આટોળે, ગણેજી દરેકર, કાન્હોજી, આગ્રે, બાજી નલગે, માલોજી નલગે, સભાજી કાવજી, જુજબળરાવ, બહીરજી ઘોરપડે, સભાજી કાટકર, સૂર્યોજી કાટકર, રાયજી ગડધે, દેવજી ઉધડે, કેરોજી વવેર, ગોમાજી નાયક પાનસબળ, સતાજી ભોસલે, મહાદજી નાયક પાનસબળ, મકોજી આન દરાવ, પિલાજી શિર્કે, તાનાજી શિર્કે, સભાજી શિર્કે, જયસિંહ પાલકર, અચલોજી રાજા મહાડીકે, તુકોજી પાલકર, ચેસાજી ચોરાત, નેમાજી સિદે, મુધોજી ખાદજીકર, સોમવશ, કાનોજી ભાડલકર, બહીરજી નાયક ઈંગળે, કૃષ્ણજી ઘાટગે, કૃષ્ણાજી પવાર, હિરોજી સેલકે, આપણે, બહીરજી બાડગે, બળવતરાવ દેવકાતે, પરસોજી શિતોળે, રાયજી નલગે, ચેસાજી ખાડકર, અમદોજી પાઠરે, અમૃતરાવ નિબાળકર, ભવાનરાવ દેવકાતે, કાકડે, કડુ, કોકાટે, ઢમટેરે, ખાડે અને ઉચલે.

માવળા અને હેટકરીનું પાયદળ લક્ષ્મર એકેદર એક લક્ષ હતું. ૧ પાયદળ લક્ષ્મરના સરદારોના નામ આ પ્રમાણે છે—ચેસાજીકક સરનોબત, સૂર્યોજી માલુસરે, ગણેજી દરેકર, મુખ્યાજી બેનમણ્યા, માલસાવત, વિદોજી લાડ, ઇન્દ્રોજી ગાવડે, જાવજી મહાનલાગ, નાગોજી પ્રલ્હાદ, પિલાજી ગોળે, દતાજી ઇડિલકર, પિલાજી સણુસ, જાવજી પાથે, ભિક્ષજીદળવી, કોડાજી વડખલે, ત્રિબકજી પ્રજુ, કોડજી ફર્નદ, તાનાજી તુડુસકર, તાનાસાવત માવળે, મહાદજી ફર્નદ, મુધોજી સોનદેવ, કૃષ્ણજી ભારકર, કલધોડે, હિરોજી મરાડે, રામાજી મોરે, હિરોજી ભાલદાર, તુકોજી કડુ, રામદળવી, ચેસાજી દરેકર, બાળાજીરાવ દળેકર, સોનદળવી, ચાગોજી કડુ, કોડાળકર,

૧ એ શિવાય પ્રત્યેક કિલ્લાના રક્ષણ માટે કિલ્લેદાર અને સિપાઈઓ સખવામા આવતા હતા વાચકવર્ગ કિલ્લાની સખ્યા ઉપરથી તે લક્ષ્મરની ગણની સહેલાઈથી કરી શકશે.

દવળેકર, તાનસાવત ભોસલે, તાનાજી માલુસરે, જિવા મહાલા, સોન મહાલા, રાજપાટીલ યશવંતરાવ, રામાજી વિશ્વાસરાવ, કૃષ્ણાજી નાયક, તુકાજી લાડ, રોળે, ભવજી પારલે, મુઘોજી હુણકણે, વિદોજી ઝડે, ધદ્રાજી ગોરડ, ભવજી મોહને, હિરાજી ભાનજિરે, મુઘોજી ખાનવેલકર, સુભાનજી નાયક, આજીરાવ પાસલકર, આજીપ્રભુ દેશપાડે (માવલકર), આજીમુરાર દેશપાડે (મહાડકર), હિરાજી ફર્જંદ, નાગોજી ફર્જંદ નાયક, હરઆજી ફર્જંદ, પારડે, દાંતૂર, દમાલે, દાદાજી માપુજી દેશપાડે, ચિમનાજી માપુજી દેશપાડે, બાગરાવ, દિનકરરાવ તુબાજી ફર્જંદ, કૃષ્ણાજી ભોસલે, રાણોજી દરેકર, હરજીનાયક ભસુસ, બડોજીનાયક ભસુસ, ગણોજી કાવળે, સોમાજી નાયક બકી, સુર્વોજી કાળે અને આપુજી માડે

મહારાજના વહાણોનો હિસાબ એક બે બંખરોમાથી મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે—મોટા ફત્તેહમારી ત્રીસ, જહાજ એકસો, મહાગિરિ વહાણ દોઢસો, નાના વહાણ પચાસ, મોટી હોડી સાઠ, તરાપા હોડી પચીસ, મઠવા પચાસ, જોડકા વહાણ પદર, નાની હોડી દશ અને નાના મઠવા દોઢસો એકદર નાના મોટા છસોઆળીસ વહાણની નોંધ મળી આવે છે તેમ છતાં બીજા મથોમાથી જણાય છે કે મહારાજના તાબામા નાના મોટા મળીને એક હજાર ઉપર વહાણ હતા મહારાજે જળમા અને જળનજીક બાંધેલા જળરા (કિલ્લા)ના નામ પાછળ લખેલી કિલ્લાની નોંધમા પ્રકટ કરવામા આવ્યા છે, પરંતુ આ સ્થળે પુનઃ તેના નામ લખવાનું ઇષ્ટ જણાય છે તેના નામ આ પ્રમાણે હતા—કોલાબા, ખદેરી, ઉદેરી, અજનવેલી, રત્નાગિરિ, પદ્મદુર્ગ, સરળકાટ, વિજયદુર્ગ, ગહનદુર્ગ, ખાકેરી, સુવર્ણદુર્ગ, રાજકાટ અને સિધુદુર્ગ એ કિલ્લાઓની આસપાસ હમેશા લડાયક વહાણો તૈયાર રાખવામા આવતા સામુદ્રિક લડાયક વહાણ ઉપરના સરદારના ત્રણ ચાર નામ બંખરમાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમના નામ—દરિયાસાગર, માયનાકે ભડારી, ઇશ્રાહીમખાન અને દોલતખાન બીજા સરદારના નામ શામટે પ્રકટ કરવામા આવ્યા નથી તે જાણી શકાતું નથી, પરંતુ વહાણો ઉપરના સરદાર અને ટંકેલના સંબંધથી અનેક કેળી અને ભડારી મનુષ્યોનો ભાગ્યોદય થયો જોઈએ; કારણ કે જળરાના આસપાસના સર્વ ગામોમા એ જાતિના પુષ્કળ શ્રીમત વશજો લેવામા આવે છે

મહારાજના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમા જે જે બ્રાહ્મણ અને પ્રભુ મનુષ્યોએ સ્વામિનિષ્ઠાપૂર્વક પ્રમાણિકપણે ઓછાવત્તા મહત્ત્વના જૂદા જૂદા કાર્યો બજાવ્યા છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—મોરોત્રિમલ પિંગળે, રામચંદ્ર નીલકંઠ, રઘુનાથ નારાયણ, પડિતરાવ, અન્નાજી દત્તો, બાળાજી રઘુનાથ, નરહર બલ્લાળ સખનીસ, રાવજી સોમનાથ સુબા, વ્યકાજી દત્તો, જનાર્દનપત હનમતે, દત્તાજીપત વાકનીસ, બાળાજી સોનદેવ, શામજી નાયક પુડે પોતદાર, શકાજી નીલકંઠ, રઘુનાથ બલ્લાળ કેરડે, કૃષ્ણજોશી, નરહરિ આનંદરાવ, નિરાજી રાવજી, પ્રલ્હાદ નિરાજી, ચમો મંગાજી પાગે, પ્રભાકર ભટ્ટ ઉપાધ્યાય, દત્તાજી મોપીનાથ મોડીલ, અન્નાજી રગનાથ કેલકર, વિઠ્ઠલ પિલદેવ ગારુડકર, તિથાજી કેશવ સખનીસ, કાન્હેરપદ્મ,

ત્રિબક ભારકર, શિવાજી થકર, કૃષ્ણાજીપત મથુરે, કાશીપત મથુરે, વિશ્વાસરાવ, વિસાજીપત મથુરે, શિવભટ્ટ ઉપાધ્યાય, બાળભટ્ટ ગોસાજી ઉપાધ્યે, કૃષ્ણાજી સખાજી, ચેસાજી ગોવિંદ, શામરાવ પદ્મનાભ, ગોવિંદભટ્ટ, ગોસાજી ઉપાધ્યાય, કૃષ્ણભટ્ટ ગોસાજી ઉપાધ્યાય, રઘુનાથપત, નારો સદાશિવ, અન્નાજી મલ્હાર, દાજી આનંદરાવ, શામજી સદાશિવ, બાળાજી અનંત, તિમાજીપત, અન્નાજી સોમનાથ, ધર્મોજી નરહર, ઉષો રઘુનાથ, જયરામપત, નારો સભાજી, બાપુજીરામ, ગગાજી દપટશા, નગસો ગોપાળ, લિખાજી ગોપાળ, કૃષ્ણાજી અનંત, લિખાજી ભગવત, પુરષોત્તમપત, લિંગો નારાયણ, વ્યકટાદ્રિપત, જનાર્દન કોનેર, હોનો નરહર, વિસાજી રામચંદ્ર, ગગાધર ત્રિબક, વિઠ્ઠલ કૃષ્ણ, દત્તાજી દામોદર, દાદો અનંત, બાળાજી મોરેશ્વર અને સુદર દત્તાજી

કેટલાક પ્રભુ ગૃહસ્થના નામ એક બખરોમાંથી જુદાજ મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે-બાળાજી આવજી ચિટનીસ, ચિમનાજી આવજી દેવતરદાર, શામજી આવજી કારખાનનીસ, ત્રિબક વિઠ્ઠલ ખાસનીસ, ચંદોનારાયણ, ગણેશ શિવદેવ, કૃષ્ણાજી બહિરવ, રાયાજી જનાર્દન, નીલકંઠ ચેસાજી પારસાનિવીસ, મહાદેજી નારાયણ, બાપોજી નીલકંઠ, ચંદો બિરદેવ, સકાજીરામ, કાકાજી લક્ષ્મણ, જસાજી, રામાજી ભારકર, રાયાજી ગોવિંદ, નાગોજી બલ્લાળ, રાધો બલ્લાળ અને દાદાજી

મહારાજે સપાદન કરેલી ઉપરોક્ત ધનસપત્તિનો હિસાબ જૂદી જૂદી બખરોમાંથી મેળવી પ્રકટ કર્યો છે એ હિસાબ અપૂર્ણ છે, પરંતુ તે સપૂર્ણ કરવાના બીજા સાધનો મળી આવતા નથી કેાઈ મથકાર સપૂર્ણ હિસાબ પ્રકટ કરેલાસુધી એ હિસાબ ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત છે તેજ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયક થઈ પડેલા પુરોના નામ જૂદી જૂદી બખરોમાંથી મળ્યા તેટલા આ પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય બીજા પુષ્કળ ગૃહસ્થોના નામ અપ્રકટ રહી જતા હશે એ સ્પષ્ટ છે મુખ્યત્વેકરીને ધણા પ્રભુ અમલદારો અને કિલ્લાપરના હવાલદારોના નામ ઉપલી નોંધમાં પ્રકટ થયેલા જણુતા નથી

૧ આટલા નામોમાં કેટલાક પ્રભુ ગૃહસ્થોના નામ પણ હોવા ભેદભેદ હોવે પછીનાં સ્વર્ણનાં નામ આશ્ચર્યનાં છે, તેઓ જૂન જૂલા મહાસના સુખદાર હતા

પ્રકરણ ૩૨ મું-ગુણદોષવિવેચન

શિવાજીમહારાજના ઉજ્જવલ ચરિત્રનું કથન ઉપલબ્ધ માહિતીને આધારે બહુ પ્રમાણમાં અનુસર્યું છે. અને તે પ્રમાણમાં સંકલિત કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી મહારાજના કયા કયા પ્રતાપાત્ર સદ્ગુણ હતા તથા શત્રુઓએ તેમના પર જે કલક ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં કેટલું સત્ય છે, તે અવલોકન કરનાર મનુષ્ય સહજરૂપે સમજી શકે એમ છે તથાપિ અભિયુક્ત ગ્રંથકારની પદ્ધતિને અનુસરી સામાન્ય વાચકોની અનુકૂળતા માટે મહારાજના ગુણોપર સત્યાસત્ય સ્વરૂપ આ રથે પ્રકટ કરવું અમને ઉચિત જણાય છે. આપણા ચરિત્રનાયકના જીવનમાં અનેક અનેક બનાવનું વર્ણન લખાયું છે, તેજ રથે તેમના ગુણ અવગુણસંબંધી વિવેચન કરવામાં આવે તો વાચનમાં રસહાનિ થવાને સહજ બાણી પ્રસ્તુત લેખકને તે તે રથે ચૂક રહેવું પડ્યું છે. મહારાજના જીવનનો મુખ્ય કથાવિભાગ સંપૂર્ણ થયેલો હોવાથી તેમનામાં કયા કયા ગુણોઅવગુણ હતા અને પ્રસ્તુત ચરિત્રના વાચનશ્રવણથી વાચકવૃદ્ધને કેવો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું યથામતિ અવલોકન કરવાનો ચરિત્રકર્તાને અધિકાર છે, એમ બાણીનેજ તેમના ગુણોપર નીચલું વર્ણન વાચકવૃદ્ધ સન્મુખ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, તેનો યથોચિત આદરસત્કાર કરી તેમાં કંઈ ભૂલચૂક જણાય તો લેખકને ક્ષમા કરવામાં આવશે એવી આશા છે.

કેાઇ પણ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર જોતા જણાશે કે, તે સર્વ સદ્ગુણમંડિત અને સર્વદોષવિવર્જિત હશે નહિ. મનુષ્યને કદિ પણ સંપૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી એ દૃષ્ટિએ જોતા આપણા પ્રતાપશાળી શિવાજીમહારાજના ચરિત્રની ચિકિત્સા કરતાં કંઈ દોષ જણાય તો તે કેવળ દ્રશ્ય છે જે મનુષ્યના કર્તૃત્વની વ્યાપ્તિ વિશાળ હોય અને જે મનુષ્યને પરસ્પર વિરુદ્ધ હિતસંબંધ ધરાવનારા મનુષ્યો સાથે સસારવ્યવહાર ચલાવવાનો હોય તેના ચરિત્રમાંથી અનેક દોષારૂપક પ્રસંગો જણાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાંનુધી કેાઈ સત્ત્વનિષ્ઠ પુરુષ એ પ્રસંગોની વાસ્તવિક દોષારૂપતાનું નિરીક્ષણ કરે નહિ ત્યાંસુધી તે મહાપુરુષની ખરી ચોખ્ખતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષમાં જોઇએ તેવી આવતી નથી તેમના કર્તૃત્વથી જેઓનું કલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની સર્વદા સ્તુતિજ કરે છે અને જેઓનું અકલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની અનેક પ્રકારે નિંદાજ કરે છે.

મનુષ્ય માત્રનો એવો નિયમજ છે, પરંતુ કોઈ નિરપેક્ષ મનુષ્ય એ બંને પક્ષની તકરાર બાબતે, ન્યાયપૂર્વક અવલોકન કરી તે મહાપુરુષનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે ત્યારે તેની ખરી યોગ્યતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષ્યમા આવે છે.

અમારા કથાનાયકના જીવનચરિત્રને પક્ષપાતરહિત બુદ્ધિથી અવલોકી સત્યા-સત્યનો નિર્ણય કરનાર અથલેખકનો સુયોગ આજપર્યંત પ્રાપ્ત થયો નહિ તે બહુશ્રુત વાચકશ્રદ્ધેને કહેવાની અગત્ય નથી આ અથલેખક મહારાષ્ટ્રની-વાસી છે અને તે શિવાજીમહારાજસબધી સંપૂર્ણ અભિમાન ધરાવતો હોવાથી તેને હાથે એ કાર્ય યથાસ્થિત થઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે, પરંતુ શિવાજીમહારાજસબધી મહારાષ્ટ્રનીવાસીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે અને તેમને વિન્નતીય અથકારોએ તથા તેજ અથેના અનુવાદ કરનાર આજ્ઞા અથકારોએ એ દોષ લગાબા છે તે સબધી ઉક્ત લેખકનો કેવો અભિપ્રાય છે તે અત્રે સંવિસ્તર દર્શાવવું ઉચિત જણાય છે.

ખંડખોરપણાનો આરોપ

તેમનો પ્રથમ દોષારોપ એવો છે કે, મહારાજે વિજાપુરસરકાર સાથે નિમક-હરામી કરી તેમની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું એ યોગ્ય કયું નહિ તેમના બંડખોર-પણાને લીધેજ તેઓએ તેમની લૂટારામા ગણના કરી છે આદિલશાહે મહારાજના પિતાને સંકટપ્રસંગે આશ્રય આપી જંગીર અર્પણ કરી હતી તે સબધી ઉપ-કાં નહિ માનતા તેમણે વિજાપુરસરકાર સાથે કૃતદ્ધનપણું દર્શાવી તેમના વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉઠ્યકયા અને તે સરકારની સત્તા વણી નબળી કરી નાખી એ કાર્યપરતે ઇતિહાસકારો મહારાજને દોષ આપે છે, પરંતુ એ દોષારોપ તદ્દન અયોગ્ય છે. કૃતદ્ધનના બાર નીચે દબાઈ રહી પરત્રાવસ્થામા મગ્ધપર્યંત દુષ્કલેશ ભોગ-વવાનું તેજસ્વી અને સ્વાભમાની પુરુષને અસહ્ય થઈ પડે તો તેમા તેમનો અપ-રાધ માની લેવો યોગ્ય નથી પરદેશી મુસલમાનોએ આ દેશમા આવી સત્તાધીશ થવું તથા ગરીબ હિંદુપ્રજા સાથે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવું અને તેમ થવાથી હિંદુધર્મની સર્વત્ર યજ્ઞાને થાય એ જોઈ કયા દેશભક્ત તથા સ્વધર્મભક્તિમાની પુરુષને એવા પરદેશીઓની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલા વૈભવથી સુખ ઉત્પન્ન થશે? વળી એ વૈભવ પરદેશીઓની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી તેનાથી વિમુક્ત થવાનો સમય કયારે આવશે એ નક્કી નથી, એમ હોવાથી ખરો તેજસ્વી પુરુષ પ્રાપ્ત-વૈભવમા સુખ માની કોઈ પણ રીતે સ્વામીની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાથીજ પોતાનું કલ્યા-ણ માની લે એ પણ અસંભવિત છે તે પુરુષ પરત્રતા ટાળવા માટે યોગ્ય ઉપાય-ના અવલબનપૂર્વક વેગ કરે તો તેમા તેને દોષ આપવાનું કારણ પણ શું? જગત-મા ઇતિહાસમાથી આજપર્યંત એવા અનેક રાજસ્થાપકોના ઉદ્ધામપણાના દર્શાત મળી આવે છે, પરંતુ તેમના રાજવૈભવને લીધે તેમના ઉદ્ધામપણાનો દોષ ઢકાઈ જઈ તેઓ આજે માન્યાધિકારી થઈ બેઠા છે આપણા ચરિત્રનાયકને પણ તેવું-જ માન મળવું ઉચિત છે પરદેશી મુસલમાનોની શુભામગીરીમા સપડાયલા સ્પર્દેશ-ને મુક્ત કરી મહારાજે તેને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવયોગ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યો, એ અમા-

રા ભારતવાસી પ્રજાઓનો પર તેમનો અત્યંત ઉપકાર થયો છે અને અમારા માથા-
પર તેમનું ઉપકારકણ હોય તેને માટે ચોટાયું છે એ અત્યંત ત્રતા થઈ શકે
સ્થાથી રહી નહિ તેને માટે શિવાજીમહારાજ કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર નથી, પણ
તેમની પાછળ સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખવાનું કામ જેમની સત્તામાં હતું તેમનેજ દોષ-
પાત્ર કરાવવા જોઈએ, એ ઇતિહાસવેત્તાઓને કહેવાની જરૂર નથી મહારાજો
આદિલશાહીમાં બડ ઉઠાવી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો પરમ સ્તુત્ય ઉદ્દેશ આરબો
હતો તે પરિપૂર્ણ થયો ન હોત તો એજ અથકારો તેમને બડખોર-લૂટારા કહેવા
સાથે, મૂર્ખ અને અવિચારી પણ કહેત, પરંતુ તેમને યશ પ્રાપ્ત થયાથી અથકારો
ઉપરોક્ત એકજ વિરોધ પણ લગાડી દોષપાત્ર કરાવે છે અને તેમની શુભકીર્તિમાં
કાળો ડાઘ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે મુસલમાન અથકારોએ મહારાજપર વિવાદ-
અસ્ત દોષારોપ કર્યો હોય તો તે ક્ષમ્ય છે, પરંતુ અત્યંત ત્રતાદેવીના નિર્ણય ભક્ત
જેવા યુરોપિયન અથકારોએ પણ મુસલમાન લેખકોના એવા અભિપ્રાયનો અનુ-
વાદ પોતાના અથમાં ગ્રહણ કર્યો છે, એજ આશ્ચર્યકારક જણાય છે તેમણે અમારા
એ દેશીકારક વીરચૂડામણિસબધી નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી અભિપ્રાય આપવો
ઉચિત હતો, પરંતુ ચિંતની સમતા રાખવી એ બહુ કઠિન છે આજે એ સ્વરા-
જ્યનું અસ્તિત્વ રજૂ હોત તો તે અથકારો એવો નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય દર્શાવી
શકત નહિ એ સુવિદિત છે

કપટીપણનો આર.

ઉક્ત અથકારો મહારાજ ઉપર બીજો એવો દોષારોપ મૂકે છે કે તેઓ મહા
કપટી, ઘાતકી અને કૂર હતા મહારાજના અનેક કૃત્યોનું ઉપરચોટાયું અવલોકન
કરનારનો અને વિશેષત મુસલમાનોનો એવો અભિપ્રાય હોય એ સ્વાભાવિક છે;
પરંતુ તેમના મહાન કાર્યનું મહત્ત્વ કેવું હતું અને તે સંપૂર્ણ કરવા માટે જોઈતી
સાધનસામગ્રીની અનુકૂળતા કેવી હતી તે સબધી વિચાર કરવામાં આવે તો
તેમણે અનેક પ્રસંગે જે કાપટ્યનું અવલંબન કર્યું છે તે યોગ્યજ હતું એવું
આપણે કહેવુંજ પડશે આદિલશાહી, કુતુબશાહી અને મોગલશાહી જેવી ત્રણ
મહાપ્રબળ બાદશાહી સાથે મહારાજ જેવા તદ્દન ક્ષુદ્ર જાગીરદાર વિરોધ ઉત્પન્ન
કરવાનું સાહસ કરવું એ તે સમયના મનુષ્યોને અતિ વિલક્ષણ અને અવિચારી કૃત્ય
જણાય એ સ્વાભાવિક છે મહારાજના પ્રતિપાલક દાદાજી કોરદેવને પોતાના સ્વામિ-
પુત્રનું વિલક્ષણ ઉન્નત્ત્વપણું મહાઘાતકી જણાયાથી તેને ચિતાજ્વર લાગી પડતા
તે મરણ પામ્યો હતો, એ વાચકવૃદ્ધના જાણવામાં છે એટલે ત્રણ પ્રબળ શત્રુ
જેડે વિરોધ કર્યો પછી કાપટ્ય અને ધૂર્તતાની સંપૂર્ણ સહાયતાવડેજ મહારાજ-
ના મહત્ત્વના કાર્યમાં યશ પ્રાપ્ત થાય એમ હતું મહારાજમાં એ કળા સંપૂર્ણ ન
હોત કિંવા સ્વરૂપ પ્રમાણમાં હોત તો તેમને હાથે જગતને ચક્રિત કરનાર મહાન
કાર્યો કદિ પણ થાત નહિ અને મહારાષ્ટ્રીયજનોને થોડા વખત સુધી સ્વાતંત્ર્ય-
નો જે અનુભવ મળ્યો તે યોગ કદિ પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ વૈભવને સિખરે પહોં-
ચેલા આદિલશાહ અને સાવર્ભોમ સત્તા પ્રાપ્ત કરેલા મોગલ બાદશાહ પોતાના

અઢળક દ્રવ્યબળની અને પ્રચંડ સૈન્યબળની સહાયતાવડે મહારાજનો નાશ કરવા માફ ઉદ્યુક્ત હતા તેમ છતાં સર્વને પહોંચી વળી તેઓની સત્તા ઓછી કરવાના કામમા મહારાજની કાપટચકળા તેમને કેટલી ઉપયોગી થઇ પડી તે વાચકોને વિદિતજ છે, પરંતુ મહારાજે સર્વ મનુષ્યો સાથે કાપટચપૂર્ણ વર્તન ચલાવ્યું એમ કહી શકાશે નહિ તેમના ઇંછ કાર્યોમા જેઓ સભ્યતાપૂર્વક અને પ્રમાણિક-પણે સહાયતા કરવા અનુકૂળ થતા તેઓની સાથે મહારાજ અત્યંત સરળ અને વિશ્વાસુ-પણે વર્તતા હતા અફઝલખાને અને શાહિસ્તખાને પ્રચંડ સૈન્યસહિત મહારાજ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી પણ સમરાગણમા તેમની સામા જઇ સુદ કરવાની મહારાજમા શક્તિ નહોતી એવા સંકટસમયે પોતાનો અને પોતાના તાબાના મનુષ્યોનો નાશ કરી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્યમા હમેશનો અતરાય પાડી જનમંડળમા દોષપાત્ર થવું એના કરતા છળકપટ રચી ધૈર્યપૂર્વક શત્રુનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થવું એ મહારાજીયજનોને કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર જણાય નહિ એ સ્વાભાવિકજ છે એવો કિંવા એથી પણ હીન પ્રકારનો કપટપ્રયોગ રચી, અન્યના સ્વાતંત્ર્ય કિંવા રાજ્ય અપહરણ કર્યાના અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે, પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ તદ્દન હીન પ્રકારનો નહોતો સ્વરાજ્યસાધન-નું પવિત્ર કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ મુસલમાનોની દષ્ટિએ ધાતકીપણું કર્યું હતું જો તેમ ન કર્યું હોત તો તેઓનો સમૂળ નાશ થઇ સર્વત્ર ઇમામ-શાહી પ્રસરી ગઇ હોત અને જગતના ઇતિહાસમા મરાઠાઓનું નામ અમર થવા-નો યોગ પ્રાપ્ત થાત નહિ શત્રુ દારનજીક આવી પોતાનો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ અને તેની સાથે નીતિપૂર્વક વર્તતા પોતાનાથી ટકી શકાશે નહિ એવી ખાત્રી થયા પછી બનતે ઉપાયે તેનો નાશ કરવો એ રાજનીતિને કિંબહુના બ્યવહાર-નીતિને યોગ્યજ છે વળી પોતાની સાથે પોતાને આશ્રયે રહેલા દળશૈ મનુષ્યોનો સહાર થવાનો કિંવા તેઓને અખંડ વિપત્તિમા પડવાનો જ્યાં અનિવાર્ય સમય પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં ઉદાર નીતિના સર્વ તત્ત્વો એક બાજુએ મૂકી, સ્વજનના રક્ષણ માટે એકાદ નવીન ઉપાય અવલંબન કરવાથી કેઇ મનુષ્ય દોષપાત્ર ઠરતો નથી, એ નિર્વિવાદજ છે એજ સૂત્રાનુસાર મહારાજે અફઝલખાનનો વધ કર્યોથી અને શાહિસ્તખાન ઉપર છાપો માર્યોથી તેઓ દોષપાત્ર ઠરતા નથી, પણ ઉલટું શત્રુનો પરાજય કરવાની અપ્રતિમ યુક્ત યોગ્યવા માટે તેઓ પ્રશસાપાત્રજ ઠરે છે તેમની એવી યુક્તિથી જેઓને અતિશય નુકશાન થયું હોય તેઓના હૃદયમા દુઃખ થાય અને તેઓ મહારાજને માગો ભાડે તથા શાપ આપે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓના તિરસ્કારયુક્ત લેખોનો અનુવાદ યુરોપીય અથકારો પોતાના અથમા ગ્રાહ્ય ગણે એ આશ્ચર્યકારક છે

એ સમયે રાજકાર્યમા દગાબાજી અને કપટયુક્તિનો સર્વત્ર પ્રયોગ થતો હતો મોગલોના અને દક્ષિણના સુલતાનોના ઇતિહાસમાથી એના પુષ્કળ દર્શાવો મળી આવે એમ છે શાહજીરાજને પકડવાને આદિલશાહના સરદાર બાજી શામરાવે ચંદ્રાવ મેરેની મદદથી કપટયુક્તિની યોજના કરી હતી શિવાજીમહારાજને કપટ

કરીનેજ ઔર ગઝે દિલ્હી બેલાવ્યા હતા ખુદ અંગ્રેજોએ મહારાજ સાથે દગા-બાજ કરી તેમના વિશ્વાસનો ભંગ કરીને વિજયપુર સરકારને માર્ગદર્શી પહોંચાડ્યો હતો અને તોપો ફેડવામાં મદદ કરી હતી બદેરી બેટ આગળ અંગ્રેજ ફેરટને સુલેહ કરવાનું બહાનું કરી મહારાજના વહાણો નજીક આવ્યા કે તરનજ તોપોનો મારો શરૂ કરીને પ્રાકળ જનમાલનું નુકસાન કર્યું હતું આવા અનેક કપટદંષ્ટાનો ઇતિહાસમાં મોજૂદ છતાં માત્ર શિવાજીનેજ એ બાબતમાં દોષ આપવાનું કારણ શું ?

કૂરપણાનો આરોપ

મહારાજ કૂર અને દેવી હતા એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે પણ તે તદ્દન નિરાધાર છે તેમના ચરિત્રનું જેઓએ ઉપરતપકે અવલોકન કર્યું છે તેઓને પણ એ દોષમાં અસંભવતા જણાયા વગર રહેશે નહિ વિતાકારણ રક્ષાપાત નહિ કરવાનો મહારાજનો હમેશનો નિયમ હતો શત્રુ સાથે યુદ્ધ થતાં તેનો પરાજય થયા પછી તેમના મનુષ્યો મહારાજના તાબામાં આવતા, તેમની સાથે તેઓ કદિ કૂરપણે વર્તી નથી તેઓ હમેશા તેમનો યથોચિત આદરસત્કાર કરતા અને તેમને વસ્ત્ર, અન્ન તથા વાટખર્ચાને માટે દ્રવ્ય આપી સ્વસ્થાને રવાના કરતા મહારાજનું એ ઔદાર્ય આધુનિક સુધરેલા રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિને પણ લજવે એવું છે તે સમયના યવનો યુદ્ધમાં પકડેલા મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા, તેમને વટાવવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેમને ગુલામતરીકે વેચતા કિંવા કેદખાનામાં નાખતા હતા, પરંતુ મહારાજે દુસ્મનોના કેદ પકડાયેલા મનુષ્યો સાથે એવી કોઈ પણ પ્રકારની ગેરવર્તણૂક ચલાવી નથી શસ્ત્રોના ત્યાગ કરી શરણે આવેલા શત્રુ ગમે તેવો અપરાધી હોવા છતાં તેની સાથે ઉદારપણે વર્તી તેને શરમ પમાડવાની અલૌકિક કળા મહારાજે સંપાદન કરેલી હોવાથી શત્રુના તાબાના વીર પુરુષો તેમના તાબામાં નોકરી રહેવા સર્વદા હિતસુક રહેતા એવા કેટલાક વીર પુરુષોએ મહારાજના તાબામાં જઈ તેમના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમાં પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા, એ વાચકશ્રદ્ધને વિદિતજ છે એ તરફ દર્શિ કરતા મહારાજ ઉપર કૂરપણાનો અને દેવીપણાનો દોષારોપ કરવો એ તદ્દન શુષ્કજ છે બાજધોરપડેના વધ ઉપરથી કેટલાક મનુષ્યે મહારાજ ઉપર એવો નિરર્થક દોષારોપ કરેલો હોવો જોઈએ કેટલાક મનુષ્યો કહે છે કે તેમનું એ કાર્ય તદ્દન કૂરતાયુક્તજ હતું બાજધોરપડેના એકલાના અપરાધને માટે તેના કુટુંબના સર્વ પુરુષોને, તેના સર્વ સગાને અને તેના સર્વ આશ્રિતજનોને દેહાત પ્રાયશ્ચિત્ત મળે એ તદ્દન યોગ્ય નહોતું, પરંતુ બાજધોરપડે જેવો મરાઠો સરદાર યવનોના કહેવાથી પોતાના હિતર્થ તરફ દર્શિ રાખી, પોતાની જાતિના મહા તેજસ્વી પુરુષનો ધાત કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ અત્યંત ધિષ્ઠાકારપાત્ર અને અશ્રમ્ય હતું તેના એ કાળા કૃત્યનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવતાનો સંભવ હતો એ વાચકને કહેવાની જરૂર નથી મહારાજના હૃદયમાં નિ સ્ત્રીમિત્તભાત હોવાથી પિતાના રક્ષણ માટે તેમને પોતાના સ્વરાજ્યસાધનનો હિલોળ તદ્દન છોડી દેવો પડ્યો હતો અને શાહજીરાજ બંધનમુક્ત થયા ત્યાંસુધી

લગભગ ચાર વર્ષપર્યંત તેમને અવસ્થ બેસી રહેતુ પડ્યુ હતુ એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લેતા પિતૃપ્રેમ અને સ્વરાજ્યસાધનપ્રીતિ જેવી સદ્વૃત્તિને વશ થઈ મહારાજે આજીવરૂપે ઉપર અતિ લય કરરીતે વૈર વાળ્યુ તે કંઈક ક્ષમ્ય ગણી શકાશે

દ્રવ્યલોભથી હાંટ કરવાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષનો ત્રીજો દોષારોપ એવો છે કે, મહારાજને અમર્યાદ દ્રવ્યલોભ હોવાથી તેઓ મુસલમાનીરાજ્યની નિરપરાધી પ્રજાને સર્વદા ભૂટતા અને તેઓને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા હતા, તથા તેમ થવાથી સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ વ્યાપી રહી હતી એ આરોપ કંઈક અશે સત્ય હોય એવી અમારામાંના કેટલાક મનુષ્યોની સમજણ છે, પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ લક્ષમાં લેતા પ્રતિપક્ષ કહે છે તેટલા પ્રમાણમાં મહારાજને દોષપાત્ર કરાવી શકાય તેમ નથી પ્રથમજ નોંધએ કે, મહારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિના આરંભથી અતપર્યંત એ નિયમ રાખ્યો હતો તેમાં તેમનો હેતુ કેવળ સ્વધનવૃદ્ધિ કરવાનો નહોતો ત્રણ પ્રબળ અને ધનાઢ્ય બાદશાહી સાથે વૈર બાધી તેમના પ્રયત્ન સૈન્ય સાથે લાગલાગટ યુદ્ધ કરવામાં સૈન્યબળ અને દ્રવ્યબળ કેટલું હોતું નોંધએ તે સંબધી કાંઈ પણ મનુષ્ય અનુમાન કરી શકે એમ છે પોતાના તાબાના મનુષ્યોને સર્વદા ખુશી રાખી, સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિના મહત્કાર્ય માટે હાથમાં માથું લઈ પ્રબળ યવનસેના સાથે લડવા તૈયાર થવા માટે તેમને દ્રવ્યની લાલચસિવાય બીજી લાલચ બતાવી શકાય તેમ હતું ? મહારાજે પોતાનું સૈન્યબળ બની શકે તેટલું વધાર્યું સિવાય છૂટકોજ નહોતો તેઓ હમેશા લડકર વધાર્યોજ જતા હતા તો પછી તેમણે એકંદા કરેલા વિશાળ સૈન્યનો પગાર કયાથી મેળવવો ? તેજ પ્રમાણે સ્વરાજ્યના રક્ષણમાટે અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે સહાયબૂત થનારા સેકડો કિલ્લા હમેશા દુરસ્ત કરાવી તેનાપર ઉત્તમ બદોબત્ત રાખવામાં અને સેકડો નવીન કિલ્લા બાંધવામાં ખર્ચાનું અનર્ગળ દ્રવ્ય તેમણે કયાથી લાવવું ? પોતાના તાબાની જાગીરની ઉપજમાંથી એટલો બધો ખર્ચ થઈ શકે તેમ હતું ? જ્યારે તેમ નહોતું ત્યારે તેમને ભૂટ ચલાવીનેજ દ્રવ્યબળ પ્રાપ્ત કરવું પડે એ નિર્વિવાદ છે સામ્રાટ સુધરેલા રાષ્ટ્ર યુદ્ધાદિ પ્રસંગે જેમ રાજ્યદારી દેવું કરી તેનો બોજો સ્વપ્રજાને માથે નાખવાનો અને તેમને કરના બોજ નીચે દબાવી દેવાનો માર્ગ પ્રહણુ કરે છે, તેવો માર્ગ તે સમયે અનુકૂળ હતો ? આધુનિક રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય દેવાના આકડા જોતા આપણી છાતી ધડકી જાય છે અને એવુંજ જણાય છે કે કા તો એ રાષ્ટ્ર દેવાળા કાઢેલા હોવા નોંધએ કે કા તો અનાય પ્રજાને તેમણે હમેશને માટે દેવામાં દબાવી દીધેલી હોવી નોંધએ એ રાષ્ટ્ર યુદ્ધ કરે છે તે સર્વ સ્વત્વરક્ષણથી કિંવા સ્વાતંત્ર્યસપાદનાર્થે કરે છે ? તેઓની પરસ્પર તકરાર માત્ર એક રાજના કિવા રાજ્યદારી પુરુષના પ્રપ અને લીધે, મૂર્ખતાને લીધે કિવા રાજ્યનૃણને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના પગ આગળ લાખે મનુષ્યોનું બલિદાન થવા સાથે તેમની પ્રજાને અને વશપરપરાને યુદ્ધનો ખર્ચ-દડ ભરતા રહેતુ પડે છે એવી અસત અનર્થકારક, અક્ષય વિપત્તિમૂલક અને અન્યાયીપદ્ધતિ સાથે ઊલના કરી જોતાં

મહારાજનો વિવાદાસ્ત દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ કેવળ ક્ષમ્ય કહી શકાશે તેમણે પોતાની પ્રજા પાસેથી અદળત્ દ્રવ્યની સહાયતા એવી પદ્ધતિએ મેળવી નહોતી, પરંતુ મુસલમાનો આ દેશમાં નિવાસ કરી, આ દેશની પ્રજાના જીવ ઉપર ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી અને તેમના આશ્રયથી જે હિંદુઓ ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી મહારાજે ખડણી સંધ, તેઓએ જેમને પરત ત્ર કયાં હતા તેમને સ્વતંત્ર બનાવવાના પુણ્યકૃત્ય માટે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યો, તેમાં તેમણે મહાપાતક કર્યોનું જણાશે નહિ મહારાજે લૂટ કરીને દ્રવ્ય નહિ મેળવવાનો નીતિબોધ આપવો એ તેમણે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવાનો પ્રયત્નજ કરવો નહોતો એમ કહેવા બરાબર છે એક લાખ સિપાઇનું લશ્કર હમેશા તૈયાર રાખવું અને એક સાંધારણ સિપાઇથી તે ઉચ્ચ ઇરજાના સેનાપતિ સુધીના સર્વ લશ્કરને રોકડો પગાર ચૂકાવી આપવા માટે કેટલા પૈસાની જરૂર હોય અને વ્યવસ્થાના પ્રદેશની ઉપજ તે સમયે સરાસરી કેટલી હશે તેનું અનુમાન કરતા બારોબાર દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય છૂટકાજ નહોતો એ પણ સ્પષ્ટજ છે સાર્વાભૌમ ઔરંગઝેબ બાદશાહની પોતાના ઉપર સત્ત્વ ચઢાઈ આવવાનું અને રણસત્રામ થતા તે સમયે અતિશય દ્રવ્યની અગત્ય પડવાનું મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથીજ તેઓ બને તેટલો દ્રવ્યસંગ્રહ કરતા હતા એવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં મહારાજને કોઇ દ્રવ્યભાગી કહે તો તે તફન ખેડુ છે, એમ કહેવુંજ પડશે મહમદ ગિઝનીએ સત્તર વખત હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી અગણિત દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું તેણે મરણસમયે કંઈ હતું કે - 'અહો' આ સર્વ દ્રવ્ય છોડીને ખાંદે જવું પડશે' એમ કહેતા મહમદના નેત્રોમાંથી અશ્રુપાત થયો હતો શિવાજીમહારાજે શું એવી આકાંક્ષા ગાંધી હતી? તેઓની ઇચ્છા એવી હતી? કાણ કહી શકશે કે તેમનો ઉદ્દેશ એવો હતો?

લૂંટસંબધી નિયમો

શિવાજીમહારાજ લૂંટફાટ કરતા હતા તે સંબધી તેમણે કંઈ નિયમો ઠરાવ્યા હતા કે નિયમરહિત કામ કરતા હતા તેનું અવલોકન કરવું ઇચ્છે છે લૂંટસંબધી મહારાજના કેવા નિયમ હતા તે સંબધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે તેમાં માણસો ગરીબ રૈયતને અને ખેડુતોને બિલકુલ ત્રાસ આપતા નહોતા આંખો અને બાળકોને પકડવા નહિ અથવા તેમની આબરૂ લેવી નહિ તથા દેવસ્થાન, મસ્જિદ, સાધુસત અને મુસલમાન ફકિરોને કિમ્મત પણ ત્રાસ આપવો નહિ, એવી મહારાજની પોતાના લશ્કરને સખ્ત આજ્ઞા હતી તેમજ કોઇ સિપાઈ કે અમલદાર, લશ્કરના તાબામાં જતો લૂંટનો માલ પચાવી પાડી ધનાઢ્ય થઇ પડતો એમ પણ થતું નહોતું સરકારમાં લૂંટનો હિસાબ આપવો પડતો હોવાથી લૂંટ ઉપર જતા સરદારનું લશ્કર, પરરાજ્યની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપી શકતું નહિ મહારાજ પછી પેશ્વાઈ રાજ્ય થયું તે સમયે સરકારી લશ્કર સાથે બળવાન ખોર ઘાડપાકુઓ પણ જતા, તેઓ જ્યાં ત્યાં લૂંટફાટ કરતા અને સરકારી લશ્કરને પણ અન્ન આદિ સામગ્રીના દુષ્કાળ પાડતા, તેવું મહારાજના લશ્કરમાં નહોતું.

વળી લૂટ વખતે જે અમીરઉમરાવો કિવા શેઠશાહુકાગે પોતાનું દ્રવ્ય નહિ છુપાવતા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સરળતાથી ખડણી આપતા તેને મહારાજના લશ્કર તરફથી કિચિત્ પણ ત્રાસ થતો નહિ તેજ પ્રમાણે જે શહેરની પ્રજા રાજપુત્રીથી ખડણી આપવાનું કળૂણ કરતી તે શહેરમા મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતું નહિ શહેર બહાર ઉભા રહી ખડણી મેળવી ત્યાંથીજ પાછું ચાલ્યું જતું જે સરથાનિક રાજ્યો વાર્ષિક ખડણી ભરવા કળૂણ થતા તેમના રાજ્યમા પણ મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતું નહિ આદિલશાહે અને કુટુબશાહે બ્યારથી વાર્ષિક ખડણી આપવાનું કળૂણ કર્યું ત્યારથી મહારાજે તેમના પ્રાતમા પણ લૂટ ચલાવી નહોતી, પરંતુ તેઓ વચ્ચે થયેલું તહનાસુ થણા દિવસ ટક્યું નહિ તેથીજ તેમને પુન પુન એ બંને રાજ્યોમા સ્વારી કરી ધનાઢ્ય પ્રજા ઉપર હુમલા કરવા પડ્યા હતા મહારાજની લૂટફાટસબધી એક વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે કે, મહારાજના સિપાઇઓ એક હાથમા તલવાર અને બીજા હાથમા અગ્નિ લખને ગરીબ પ્રજાની કતલ કરતા નહોતા, કિવા તેમના ધરખાત બાળી મૂકતા નહોતા મહારાજને હાથે એવું અપ્રયોજક ફરપણું કદિ પણ થયું નથી મહારાજ પોતાના ગુપ્ત જાસુસદ્વારા પ્રથમ ધનાઢ્ય મનુષ્યોની ખબર મેળવ્યા પછીજ તેમને લૂટતા, પણ જેઓ અડચણ ક્યાં વગર દ્રવ્ય આપી દેતા તેઓને મુક્ત કરતા, એવો તેઓનો નિયમ હતો એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરતા તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, મહારાજને ફૂર લૂટારાલોકોના વર્ગમા મૂકી તેમની અવહેલના કે નિંદા કરવી એ બીલકુલ ઉચિત નથી અને એક સત્યશીલક મનુષ્ય પણ પોતાનો એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર રહેશે નહિ

લૂટનો ઉદ્દેશ

મહારાજને સુસલમાની રાજ્યના દેશોમા લૂટાલૂટ કરવાનું એક બીજું પણ પ્રયોજન હતું, તે આ સ્થળે નિર્દિષ્ટ કરવું ઉચિત જણાય છે તે પ્રયોજન થણા વાચકોના લક્ષમા આવ્યું નહિ હોય એ સ્વાભાવિક છે યવનબાદશાહેના અમલમા એ પ્રમાણે સતત ધાધલ કરતા રહેવાથી તેઓને પ્રજા પાસેથી જે કર મળવો જોઈએ તે નહિ મળતા તેમની શક્તિ ક્ષીણ થાય અને એવા લૂટારા અર્થાત્ પ્રબળ રિપુને સત્વરે રાખ્યા સિવાય નિર્વિધિ રાજસત્તા ચલાવવી કઠણ છે એમ તેઓને જણાય, એવીજ મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી પાછળ લખવામા આવ્યું છે કે, મહારાજના સતત ત્રાસમાથી મુક્ત થવા માટેજ આદિલશાહે અને કુટુબશાહે તેમને વાર્ષિક ખડણી આપવાનું કળૂણ કર્યું હતું મહારાજે ખડણી ઉપરાંત મોગલોને અર્ધી ભાગ આપવાની શરત કરી આદિલશાહીસત્તાના મુલકો-માથી ચોષાઇ અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસુલ કરવાનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો હતો, એ પણ પાછળ લખવામા આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે કુટુબશાહીમા પોતાનો હક્ક સ્થાપવાનો વિચાર હતો, તે કલ્યાંટકપર ચઢાઇ લઇ ગયાથી મહારાજને તરત વેળા મુલતવી રાખવો પડ્યો હતો એવોજ હક્ક મોગલોના દક્ષિણ પ્રાંતમાથી

વસુલ કરવાની ખટપટ તેમણે ચલાવી હતી અને જો તેઓ થોડા વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત તો મોગલબાદશાહ પાસેથી પણ મહારાજ તેવો હજી મેળવી શક્યા હોત એ હજીસંબધી મહારાજનો ઉદ્દેશ કેવો હતો તે લખવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી હિંદુ પ્રજા પાસેથી મળતા કરના બળવડે યવનબાદશાહ પ્રખળ થયા હતા તેમનો થોડો ભાગ ખેતી લેવાથી તેઓનું તેટલું સામર્થ્ય આશુ થાય અને તેના પ્રમાણ- મા પોતાની શક્તિ વધવા સાથે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સગવડ કરી શકાય એજ મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો.

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, યવનબાદશાહીએને દુર્બળ કરવાના પ્રયત્ન માટે નિરપરાધી પ્રજાને નાહક ત્રાસ આપવો એ શું મહાન પાતક નથી? એ પ્રશ્નનો માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપી શકાશે કે, મહારાજ યાવનીઅમલની સર્વ પ્રજાને એકસરખો ત્રાસ આપતા નહોતા તેઓનું લક્ષ્ય હમેશા ધનાઢય મનુષ્યો ઉપરજ રહેતું તેઓના વિચારો થોડા અશ સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના મહત્ત્વપૂર્ણકારક કાર્યમાં યોગ્ય એવો તેમનો સંકલ્પ હતો મહારાજ હમેશા ધણુખરૂ ધનાઢય યવનોનેજ ત્રાસ આપતા હતા અને તેમના આશ્રયથી અબ્બર થયેલા ધર્તર મનુષ્યો પાસેથીજ ખડણી લેતા હતા, એ સંબધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે મહારાજ પોતાના સદુદ્દેશસંબધી પરદેશી મનુષ્યોને ધણુ કહેવા છતા તેઓ વસ્તુસ્થિતિ જાણી જાનને પોતાની સપત્તિમાથી રાષ્ટ્રીય કાર્યને માટે રાજ્યપ્રશીથી થોડો અશ પણ કહાડી આપવા તૈયાર થાત નહિ, એ સુસ્પષ્ટજ છે; તેથી તેમના ઉપર જીલમ કર્યો સિવાય બીજો માર્ગજ નહોતો જે કાર્ય સર્વ હિંદુજનોને હિતાવહ ચનાર હતું તેને માટે થોડા મનુષ્યોને અલ્પકાળપર્વાત ધસારો વેઠવો પડે તો તેમાં એકાએક મોટું પાપ માનવું અનુચિત છે મહારાજના અંતિમ હેતુપરત્વે દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર મનુષ્યને તેમના એ કૃત્યમાં અન્યથા જેવું કશું જણાશે નહિ

રાજ્યતુષ્ણાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષનો એક દોષારોપ એવો છે કે, કેવળ રાજ્યતુષ્ણાને વશ થઇને મહારાજ એ સર્વ ખટપટ કરી હતી અને તે કોઇ પણ દૃષ્ટિવડે જોતા હિમ્મત નથી; એ દોષનું નિદાન કરવા જતા તેમની ખટપટોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગતની દૃષ્ટિ સન્મુખ પ્રત્યક્ષ કરવું જોઇએ સ્વરાજ્યસપાદન કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટજ છે કે, યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઇ સ્વાતંત્ર્ય થવું મહારાજ પ્રથમથીજ એ લગી-રથ ઉદ્ધોગે વળગ્યા હતા એમાં શંકા નથી, પરંતુ તે પ્રયત્નમાં સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશનું મિશ્રણ નહોતું એમ એકાએક કહી શકાશે નહિ, કારણ કે પોતાનો ઉદ્ધોગ શરૂ કરતી વખતે કેવળ અસાધ્ય જણાતા કાર્ય માટે મહારાજ જે મનુષ્યોને અનુકૂળ કરી લીધા હતા, તેમના હૃદયમાં તેમણે યવનસત્તાસંબધી તિરસ્કાર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ ઉદ્દીપન કરી ન હોત તો તેઓએ સ્વસુખની અને સ્વજીવિતની ચત્કિચિત પણ પૂરવા નહિ કરતા, જેવી સહાયતા કરી તેવી સહાયતા તેઓ કદિ પણ કરત નહિ અદ્ભુતજ્ઞાન

તરફથી આવેલા આદ્યજી વકીલ, જયસિંહરાજ, યશવત્સિંહ વગેરે પુષ્કળ પુરુષો-
ને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવામાં મહારાજને યશ પ્રાપ્ત થયો તે તરફ જોતા
યવનસત્તાનો વિનાશ કરવાનો પોતાનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તેઓને બરાબર સમજાવી
તેમના હૃદયમાં અભિમાન જાગૃત કરવાનોજ મહારાજે પ્રયત્ન કર્યો તેજ યોગ્ય હતુ.
બાકી સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ માટે તેમણે ગમે તેટલા બહાના બતાવ્યા હોત તો-
પણ તેઓ મહારાજના પક્ષમાં આવત નહિ મહારાજને અનિવાર્ય રાજ્યતુષ્ણુ
ઉત્પન્ન થઈ હતી એવું કહેનારા મનુષ્યોએ, તેમણે ત્રણચાર પ્રસંગે વિરક્તતા
દર્શાવી, રાજ્યત્યાગ કરી મોક્ષસાધનનો માર્ગ અવલમ્બન કરવાનો જે નિશ્ચય
પ્રકટ કર્યો હતો અને તે પ્રસંગે તેઓને એ નિશ્ચયમાંથી નિવૃત્ત કરવાને તેમના
તાબાના મનુષ્યોને કેટલી મહેનત પડી હતી, તે લક્ષમાં લેવું જોઈએ અલેકઝાન્-
ડર, તૈમૂરલગ, બાબર અને ઔરંગઝેબ જેવા માત્ર સ્વસત્તાદૃષ્ટિ કરવાની લાલસા-
વાળા પુરુષો સાથે મહારાજની તુલના કરવી યોગ્ય નથી એ રાજ્યતુષ્ણુવશ થયે-
લા પુરુષોએ પરકીય સ્વાતંત્ર્યનું અને રાજ્યનું અપહરણ કરી પોતાની સત્તા વધા-
રવા માટે પ્રયત્ન મનુષ્યસહાર કર્યો તે સર્વથા ક્ષમ્ય નથી, એ તો કેવળ મહા-
પાતકજી કહી ચકાશે મહારાજને એમના જેવા દૂષિત ઠરાવી ચકાશે નહિ હિંદુ-
સ્થાન હિંદુઓનું હોવાથી તે પર રાજ્ય કરવાનો હક્ક માત્ર હિંદુઓનોજ હોવો
જોઈએ, તેમ છતાં તેમાં એવા મુસલમાન પરદેશીઓ પ્રવેશ કરી પોતાની સત્તા
જમાવે અને હાની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપે એ અતિશય અન્યાયજી કહે-
વાય એવા અન્યાયી અને જીલ્લમી સત્તાધીશને સ્વદેશમાંથી હાકી કહાડી પુનરપિ
સ્વારાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના કરવા મહારાજ ઉદ્ધત થયા હતા તે કિ-
મિત્ત પણ અન્યાયકર્મ નહિ પણ મહત્ત્વપુર્ણનું કર્મ કહેવાશે, અને તેવું કર્મ
કરવા માટે જે નરરૂપી સિંહ પ્રવૃત્ત થયો તેનું અખિલ મહારાષ્ટ્ર ચિરકાળપર્યંત
ઝણી થઈ રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું ' એવું સત્કાર્ય કરના મહારાજને રાજ્યતુષ્ણુનો
હોય લાગે તોપણ તેમને હીનત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ કોઈ મનુષ્ય કોઈ પણ કાર્ય
કરવા માટે કોઈ પણ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થયો હોય, પરંતુ તે કાર્યનું પરિણામ સર્વ
જનસમાજને હિતકર થઈ પડે એવું હોય, તો તે કાર્ય અત્યંત સ્તુત્ય કહેવાય એજ
નીતિસૂત્ર છે એ દૃષ્ટિથી જોતા મહારાજ કેવળ રાજ્યતુષ્ણુને વશ થઈ, સ્વારાજ્ય
સાધનમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા એમ માનવામાં આવે તોપણ તેમાં વિરહતા થઈ
નથી એવું અમને અમારા મનોદેવતા કહે છે મહારાજના કૃત્યોથી જે પરદેશીઓને
નુકશાન થયું છે તેઓ તેમના નામ પાછળ ગમે તેવા વિશેષજી લગાડશે તે સર્વ
વ્યર્થજી છે નિરપેક્ષ અને નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસકારો તો જગતના ઇતિહાસમાં
સ્વાતંત્ર્યસપાદક મહાપુરુષોની સર્વદા સ્તુતિજ કરે છે અને સ્વાતંત્ર્યમૂલક રાષ્ટ્રીય
સુખની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદજ આપે છે અમારા ચરિત્રનાયક સર્વ
પ્રકારે એ ધન્યવાદોને પાત્ર થાય છે એ નિર્વિવાદજ છે

સ્વાથીપણાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષ કહે છે કે, રાજ્યતુષ્ણુરૂપ દોષના અગીજીત સ્વાર્થપરતા અને મહ-

સ્વાકાક્ષા જેવા એ દોષ પણ મહારાજના હતા એમાં કેટલું સત્ય છે તે આપણે તપાસીએ સ્વાર્થી મનુષ્ય હમેશા પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા સર્વદા તત્પર હોય છે તે મનુષ્યો અન્ય જનોના સુખદુઃખનો કિંચિત્ પણ વિચાર કરતા નથી મહારાજનું ચરિત્ર જોતા કોઈ પણ રથજે તેઓએ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ કરી હોય એવું જણાતું નથી સ્વરાજ્ય મેળવી વૈભવ ભોગવવાની તેમની ઇચ્છા હોત તો તેમણે મરણપર્યંત સમ્પન્ન મહેનત અને ચિંતા કરી ન હોત તેમણે પ્રાપ્ત ઐશ્વર્યનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાની કલ્પના પણ કરી નહોતી તેમને સર્વ પ્રકારના સુખવૈભવની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં તેઓ એક ક્ષણ પણ તેમાં ગુ થયા નહોતા તેઓની દિનચર્યા જોતા જણાય છે કે, રાતદિવસના ચોવીસ કલાકમાં સુખવૈભવને માટે તેમણે એક પળનો પણ અવકાશ રાખ્યો નહોતો લૌકિક કૃત્યમાજ તેમનો સર્વ સમય વ્યતીત થતો હતો સપાદન કરેલા રાજ્યનું રક્ષણ કરી સુવ્યવસ્થિત રાખવામાં અને તેની વૃદ્ધિ કરવા હમેશા યત્ન કરવામાંજ તેમની બુદ્ધિ અને શક્તિનો વ્યય થતો હોવાથી તેમને એક ક્ષણનો પણ અવકાશ નહોતો અલ્પ પરિશ્રમ કરી થાકી જતા તેમના દેહને કિંવા મનને કવચિત્ પણ આરામ મળતો નહિ; એ તેમનું ચરિત્ર લક્ષ્યપૂર્વક વાચનારના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર ગ્રહેશે નહિ સર્વ હિંદુસ્તાન દેશ યવનસત્તામાંથી યુક્ત કર્યાં સિવાય વિશ્રાંતિ લેવી નહિ એવો જે મહાપુરુષનો દૃઢ સંકલ્પ હતો, તેમના પર સ્વસુખને માટે અને સ્વવૈભવવૃદ્ધિને માટે એટલો બધો શ્રમ કર્યોનો આરોપ મૂકવો એ ઉચિત નથી મહારાજે આટલી બધી ધનસંપત્તિ મેળવી હતી છતાં તેમણે પોતાનો આડખર વધારવા તરફ તેનો વિશેષ વિનિયોગ કર્યો હતો એમ કહી શકાશે નહિ તેઓ હમેશા સાદો પોશાક પહેરતા હતા અને શરીર ઉપર અલંકાર ધારણ કરવાનો તેમને બિલકુલ શોખ નહોતો, તેમ છતાં પરકીય અને સ્વકીય મનુષ્યોપર પોતાનો પ્રભાવ અને મહત્તા બેસાડવા માટે તેમને સ્વારી અને ઘરખાર વખતે યોગ્ય પ્રકારનો આડખર રાખવો પડતો વળી પોતાના તાબાના મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં મહારાજનું વિશેષ ઔદાર્ય જણાઈ આવે છે તેજ પ્રમાણે પોતાના સેવકજનોને તેમના કામની મહત્તા અને યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આપવામાં તેમણે કદિ પણ કલ્પસપણ દર્શાવ્યું નથી જેઓની સહાયતાવડે તેમને એટલી બધી ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેમને સતુષ્ટ રાખવામાં મહારાજે કદિ પણ પાછું જોયું નહોતું સુખમત સ્વરાજ્યના રક્ષણ અને વર્ધનકાર્યમાં તથા જે પ્રકારે સ્વજનોનું હિત સાધન થાય, કિબહુના અખિલ ભારતવર્ષ યવનરાસમાંથી યુક્ત થાય તેવા કાર્યો કરવામાંજ સપાદિત દ્રવ્યનો વ્યય થવો જોઈએ, એવોજ મહારાજનો વિચાર હતો એ સંપત્તિના તેઓ પોતાને ભોક્તા નહિ પણ રક્ષક અને વર્ધક સમજતા હતા, અને એ તત્ત્વ તેમના હૃદયમાં સંપૂર્ણરીતે કેતરાયણ હતું એમ કહેવામાં અડચણ નથી જે મહાપુરુષે મરણપર્યંત એ તત્ત્વાનુસાર આચરણ રાખ્યા હોય, તેના પર સ્વાર્થપરતાનો દોષ લગાડવો એ બિલકુલ યથાર્થ નથી

મહત્વાકાંક્ષાનો આરોપ

હવે મહારાજના સ્વાર્થપરતાની અગ્રીભૂત મહત્વાકાંક્ષા વસ્તુતઃ હતી કે નહિ તે તપાસીએ પોતાનો આડબર વધારવો, પોતાની સત્તા સર્વત્ર સ્થાપિત થઇ સર્વ પોતાના અક્તિ થઇ રહે અને સર્વ જનસમાજમાં પોતાની કીર્તિના ગાન થાય એવી ઇચ્છા રાખનાર રાજાનેજ મહત્વાકાંક્ષી કહેવો જોઇએ, પરંતુ મહારાજને સર્વ આર્યભૂમિ ઉપર સ્વસત્તા પ્રવર્તાવવાનો સકલ્પ કરી જન્મપર્યંત તેનેજ અનુસરતો જે પ્રયત્ન ઉદ્યોગ કર્યો, તે એ દૂષિતવૃત્તિને લીધેજ હોવો જોઇએ એવી કલ્પના થવી સભવિત છે, પરંતુ તપાસ કરતા જણાઇ આવશે કે, એ વૃત્તિનો અનિવાર્ય ક્ષોભ થઇ, મહારાજ હિંદુઓનું સ્વરાજ્ય સ્થાપી પરત્રત્તારૂપ હોડી ખાટીમાથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન થયા હતા, એ સત્ય માનવામાં આવે તો તેઓ ઉપરોક્ત દોષને પાત્ર ઠરતા નથી જે મહત્વાકાંક્ષાનું પરિણામ રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષનું કારણભૂત થઇ પડે તેને દોષરૂપ શી રીતે કહી શકાય? મહારાજના સર્વ કૃત્યોની સરખામણી કરતા જણાઈ આવે છે કે, સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વાતંત્ર્યસપાદન કરવા માટે અહર્નિશ પરિશ્રમ કરવો એજ પોતાનું પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય તેઓ સમજતા હતા અને કેટલાક કાર્યોના પ્રારંભથીજ તેમની એવી પરમ ઉદાત્તવૃત્તિ થઇ હતી એ મહત્કાર્ય કરવા માટેજ પોતાનો જન્મ થયો છે અને તે સાધ્ય કરવામાંજ પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય છે એવું તેમને સદૈવ જણાતું હતું એમ કહેવામાં લેખકને માથે અતિશયોક્તિનો દોષ આવવાનો સભવ નથી તેમનામાં એવી અદ્વૈતિક વૃત્તિ સપૂર્ણરીતે વિકાસ પામી ન હોત તો જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય એવા સાહસિક અને શૈર્યજનક કૃત્યો તેમને હાથે કદિ પણ થાત નહિ

મહારાજ ઉપર મહત્વાકાંક્ષાનો દોષારોપ કરનાર કેઇ મનુષ્ય કવચિત્ કહેશે કે, તેમણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો તે સમયે કેટલાક સ્વતંત્ર થઇ પડેલા હિંદુ સરદારોને તેમણે પાયમાલ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો તે ઉચિત નહોતું થવન તાબેદારીમાંથી મુક્ત થવાની મહારાજને ઇચ્છા હતી તો તેમણે પોતાનાજ મનુષ્યો ઉપર શસ્ત્ર ઉગામ્યા તેનું કારણ શું? એ ઉપરથી મહારાજના પોતાની સત્તા સવાય અન્ય સરદારોની સત્તા હોવી જોઇએ નહિ એવો શિવાજીમહારાજનો દૃઢ સકલ્પ હતો અને તે પરથીજ મહત્વાકાંક્ષા ક્ષમ્ય હતી એમ કહી શકાશે? એવી શંકા કરનાર મનુષ્યોને મહારાજના કર્તવ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાવું નથી એમ કહેવું પડશે જે દેશને પરદેશી મુસલમાન બાદશાહની સત્તામાંથી મુક્ત કરવો હોય તે દેશમાં જૂદા જૂદા મનુષ્યો કિવા સરદારો સ્વતંત્ર થઇ અથવા મુસલમાન બાદશાહ સાથે મળી જઇ બંડ કરી પોતપોતાનો થોડો પ્રદેશ કબજે લઇ લે તો તેથી જોઇએ તેવું સુઘળ પ્રાપ્ત થાય નહિ? અર્થાત્ એક વિશાળ સ્વરાજ્ય બનાવી શકાય નહિ એ સમજાવવાની જરૂર નથી બંડખોર મનુષ્યોનો નાશ કરી તેમનો ત્રાસ બંધ પાડવાને વરિષ્ઠ સરકાર હમેશા સમર્થ હોય છે તે પ્રમાણે મહારાજે પણ બહારવટિયા કિવા બંડખોર મનુષ્યોનો નાશ કરી અથવા તેમને વશ કરી સ્વસત્તાની રૂઢિ કરવામાંજ ઇષ્ટપ્રદ પરિણામ જોયું હોય તો તે યથાયોગ્યજ કહી શકા-

શે કેટલાક મરાઠા જગીરદારોએ આદિલશાહની તાબેદારી સ્વીકારી હતી તેમને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા સામોપચારપૂર્વક વશ થાય નહિ તેમને કોઇ પણ ઉપાયે તાબે કરી લેવા એજ તેમના મહત્કાર્યની સિદ્ધિને માટે અત્યાવશ્યક હતું એવું કોઇ પણ કબૂલ કરી શકશે ઇટાલી દેશમા પરરાષ્ટ્રીય પ્રજાએ અવ્યવસ્થા શરૂ કરી સ્વસત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ આરબ્યે તે સમયે કાઉન્ટ કેવર આદિ નાગરિકજનોએ સ્વરાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બનાવવાના કાર્ય માટે ઉદ્દેશ કર્યો હતો, કિંવા જર્મનીના શહેનશાહે જર્મનરાષ્ટ્રને એક છત્ર નીચે સ્થાપવા માટે ઉદ્દેશ કર્યો હતો તેને નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસવેત્તા સ્તુતિપાત્ર મણે છે તેજ પ્રમાણે શિવાજી-મહારાજનો વિવાદગ્રસ્ત ઉદ્દેશ સ્તુતિપાત્રજ છે તેમના એ ઉદ્દેશને સ્વાર્થપરતાનો કિંવા મહત્વાકાંક્ષાનો દોષ દઇ હીનત્વ લગાડવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. મહારાજે અન્યાયી જણાતા સત્કાર્ય કર્યાં ન હોત તો મહારાજને સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ કદિ પણ મળ્યો ન હોત સર્વ જનમંડળના હિતને માટે થોડા મનુષ્યોને તાત્કાલિક નુકસાન થવાનો પ્રસંગ આવે તો તે સર્વથા નિષિદ્ધ નથી, એ આજે કોઇને શિષ્યવૃત્તિ પડે તેમ નથી

બીકણુપણનો આરોપ

હવે મહારાજ ઉપર થના એક દોષારોપસબધી થોડુંક અવલોકન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણનો પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત કરીશું મહારાજ ઉપર એવો પણ દોષ મૂકવામા આવે છે કે, તેમણે પોતાના વર્તનક્રમમા અનેક પ્રસંગે શૌર્ય કરતા બીકણુપણું બતાવ્યું છે તેમનામા બીકણુપણું ન હોત તો શત્રુ સાથે વિરોધ કરવામા તેમને જૂદે જૂદે પ્રસંગે કાપટજ અને યુક્તિપ્રયુક્તિનું અવલંબન કરવું પડ્યું તેમ કરવું પડત નહિ ખરો શરવીર પુરુષ શત્રુ સાથે સામેમેદિ યુદ્ધ કરી વિજય સંપાદન કરે છે સત્તાઇ ભરાઇ રહીને કિંવા નાના પ્રકારના પ્રપચ રચીને શત્રુનો પરાજય કરવા જેવું નિઘ કર્મ તે પુરુષ કરતો નથી એ આક્ષેપ તરફ દૃષ્ટિ કરતા મહારાજની ખરા શરવીર પુરુષમા ગણના કરી શકાય નહિ એવો બહુ મનુષ્યોનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લક્ષપૂર્વક વાચનારને જણાયા વગર રહેશે નહિ કે પ્રતિપક્ષનો એ આક્ષેપ કેવળ હાસ્યજનક અને નિરાધાર છે એટલું સત્ય છે કે, મહારાજને બધું પ્રસંગે શૌર્ય કરતા યુક્તપ્રપચ કરવામાજ વિશેષ યશ-પ્રાપ્તિ થઇ છે મહારાજ બધાજ સાવચેત અને યુક્તવાન હતા તેમણે કેવળ અવિચારી કિંવા સાહસિક કૃત્ય કદિ પણ કર્યું નહોતું તેઓ પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાનું અને શત્રુનું બળ-સામર્થ્ય તપાસી કાર્ય કરતા હતા જે કાર્ય તેમને થોડી મહેનત અને તાબાના મનુષ્યોના નાશ થયા વગર થાય એવું જણાતું તે કાર્ય તેઓ યુક્તપ્રપચ રચીને સાધ્ય કરી લેતા હતા તેમનો સંકલ્પજ હતો કે, બનતેપ્રયત્ન રક્તપાત થાય નહિ એવીજ રીતે વર્તવું મહારાજમા એવી યુક્તિનો ભંડાર ન હોત તો આજે તેમનો કિંવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રસંગજ પ્રાપ્ત થાત નહિ શત્રુના પ્રબળ સૈન્ય આગળ તેમના અલ્પસંખ્યક સૈન્યનો ક્યારનોયે ચૂરો

થઇ ગયો હોત, અને તેમણે આરબેહુ મહત્કાર્ય અપૂર્ણ રહેવા સાથે આજ તેમની બળવાખોર ભૂટારામાં કિંવા ધાડપાકુઓમાં ઇતિહાસકારોએ ગણના કરી હોત; તેમજ આજે હિંદુરાજ્યના અધિકૃતાતરીકે સર્વ જગતમાં તેમનું ગૌરવ થાય છે તેને બદલે સર્વ જનમંડળના મુખમાંથી તેમની નિદાજ થાત એ દૃષ્ટિએ જોતા મહારાજના યુક્તિપ્રપચને બીકણપણ કહી તેમનું અપમાન કરનાર મનુષ્યોની મૂર્ખતાપ્રત્યે જેટલી હામા દર્શાવીએ તેટલી ઓછી છે.

અત્ર પર્યંત મહારાજ ઉપર પરકીય વ્યક્તિદ્વારા જેટલા દોષારોપ થયા છે તેમાંના ઘણાખરાનું સ્પષ્ટીકરણ કરી તેમાં સમાયલા સત્યસભધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે હવે આમાર દેશના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ તેમના કર્તૃત્વને લક્ષુત્વ પમાડવા જેવા લેખ લખ્યા છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી તેમાં સમાયલા સત્ય સભધી વિવેચન કરવું ઇષ્ટ જણાય છે.

ભાગવતધર્મની મદદ

એ ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે—“મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવતધર્મનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો અને તેથી જૂદીજૂદી જાતિના મનુષ્યોમાં ઉચ્ચ નીચ ભાવનો ઘણો ભોપ થવા સાથે ઐક્યની વૃદ્ધિ થઈ આપણે સર્વ એકજ ઇશ્વરના બાળક છીએ અને સર્વનો મોક્ષમાર્ગ પણ એકજ હોવાથી વ્યવહારમાં પણ પરસ્પર એકબીજાના હિત માટે ચતન કરવો અને જે કાર્યવડે સર્વનું કલ્યાણ થતું હોય તેની સિદ્ધિ માટે ચતન કરવો ઉચિત છે એવું પ્રજાજન સમજવા લાગ્યા રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મનું ઉપનામ આપ્યું, તેમજ તે ધર્મના સરક્ષણ અને સર્વધર્મ માટે તેઓએ શિવાજીમહારાજને અને ઇતર મહારાષ્ટ્રીય મંડળને વખતોવખત ભોધ કર્યો, તેથીજ શિવાજીમહારાજ અને તેમના અનુયાયી પુરુષોને હાથે રાષ્ટ્રોદ્ધારનું મહત્કાર્ય સિદ્ધ થયું” એ વાક્યાર્થમાં કેટલું સત્ય છે તે તપાસીએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એજ થાય છે કે શિવાજીમહારાજના સમયમાં કિંવા તેમના પૂર્વ સમયમાં ભાગવતધર્મ મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર પ્રસરી હતો કે કેમ ? એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવો કઠિન છે, કારણ કે મહીપતિએ ભાગવતધર્મ પ્રતિપાદક ‘સતમાલિકા’ નામક ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં સાચુંજુલું લખનારા સનાતનધર્માભિમાની બ્રાહ્મણ આદિ ઘણા પુરુષો તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર હતા, તેઓની રચેલી ‘સતમાલિકા’ દ્વારા પદરીમાહાત્મ્ય અતિશય વધારવામાં આવ્યું હતું એ માહાત્મ્ય સર્વને વિદિત કિંવા માન્ય હતું એમ પણ મહત્સા કહી શકાશે નહિ સચ્ચોપાસક વેદાત્મતવાદી સતમંડળના ઉપાસ્યદેવતાતરીકે પદરપુરના વિદોળા હતા, તેજ સર્વના ઉપાસ્યદેવતા હતા એમ કહેવું એ સાહસિકજ કહેવાશે, કારણ કે તે સમયે સતમંડળના ઉક્ત પંથ સિવાય મહારાષ્ટ્રમાં બીજા પણ અનેક પંથ પ્રચલિત હતા, તેમજ સતમંડળનો એ ભક્તિમાર્ગ સનાતન હિંદુધર્મને સર્વથા અસમત ન હતો એટલે તે ધર્મને ક્રાંતિકારક માનવો અનુચિત કહેવાશે. જ્ઞાનદેવ આદિ સતપુરુષોએ એ પંથ વિશેષરૂપે વધાર્યો હતો એ સત્ય છે, પરંતુ

એજ પથદ્વારા ભતિભેદ વગેરે ભેદભાવ નષ્ટ થવા સાથે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજમા જ્ઞેક્યની વૃદ્ધિ થઇ એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે તે સમયની વસ્તુચિતિ જોતા ઉક્ત કથનને આધાર મળતો નથી. સતજનોએ અને પદરપુરના વારેદાર મનુષ્યોએ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમા ગયા પછી ભતિભેદ સખધી થોડી એપરવાઇ દર્શાવી હશે, પરંતુ પોતાના ગામમા આવ્યા પછી તેઓ તેવીજ વૃત્તિ કાયમ રાખી વ્યવહારવર્તન કરતા હતા એવું કોણ કહી શકશે ? ભકતજનો અન્નવ્યવહાર અને લમવ્યવહારમા ખીજ મનુષ્યોની પેટેજ સનાતનધર્મ વિહિત ઉચ્ચનીચનો ભેદ પાળતા હતા એ જોતા સતજનોના ભાગવતધર્મને લીધે તે સમયની સમાજ-સ્થિતિમા વિશેષ રૂપાન્તર થયું હતું એમ કહી શકાશે નહિ એ પથ અસ્તિત્વમા આવ્યો ન હોત તો શિવાજીમહારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમા સહાયતા કરનાર પુરુષોને તેવી જુદી ઉત્પન્ન ન થાત એવું કોણ કહી શકે છે ? એ પુરુષોમાના કયા પુરુષો પદરપુરના વારેદાર હતા કેવા ભાગવતધર્મના ઉત્તેજક હતા ? પ્રતિપાદન કરનાર ઇતિહાસકારો પાસે એ સખધી કંઈ પૂરાવો છે કે ? બખરકર્તાઓ પોતાના પ્રથમા એ સખધી કંઈ ઉલ્લખ કરતા નથી શિવાજી-મહારાજ અને તેમના પિતાઆદિ વડિલ પુરુષો શકર અને ભવાનીદેવીના ઉપાસક હોવા સાથે પ્રત્યેક સકટપ્રસંગે તેઓએ ભવાનીની આરા મેળવવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમના કંમ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાગવતધર્મ ઉપર તેમની અચ્છ શ્રદ્ધા નહોતી તેઓ તો મરણપર્યંત દેવીનાજ ઉપાસક હતા છેવટે રામદાસ સ્વામીના દર્શન થતા અને બોધામૃત શ્રવણ કરતા તેમનામા થોડોક ઉપાસનાભેદ થયો હતો એમ જણાય છે, પરંતુ રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને તેમના ઉપાસ્યદેવતા શકરના પ્રસાદપ્રીત્યર્થે ક્રોડિ પાર્થિવલિંગ કરવા આગ્રહ કર્યો હતો અને શિવાજીમહારાજ જેવા સન્નિષ્ઠ્યે ગુરુવચન પાળ્યું હોવું જોઈએ એમા શકા નથી એ જોતા કહી શકાય છે કે મહારાજ પ્રથમથીજ દૃઢ શૈવમતા-ભિમાની હતા, પણ રામદાસ સ્વામીનો સયોગ થયા પછી તેમની વૃત્તિમા દ્વિધાભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે, પરંતુ તેમનો સયોગ થયા પછી સ્વરૂપકાળમા મહારાજનું દેહાવસાન થવાથી દ્વિધાભક્તિનું શુ પરિણામ આવ્યું તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી વળી મહારાજ સ્વત દેવીઉપાસક શૈવ હતા તેજ પ્રમાણે માવળાના ઘાટ ઉપરના અને કાંકણના મરાઠા શિલેદાર, હેંકરી અને ખારગીરી પણ મોટા ભાગે શૈવજ હતા અને તેઓ જેજુરીના ખડોઆ તથા તુલજાપુરની ભવાનીદેવીના વિશેષ ઉપાસક હતા મહારાષ્ટ્રના ગામેગામમા એ દેવોની પ્રતિમા અનેક નામે સ્થાપિત થઇ છે તેમની અનેક ધર્મવિધિ અને રૂઢિ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે કે તે દેવોની કૃપા મેળવવામાજ તેઓને પોતાની ઇતિકર્તવ્યતા જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે, મરાઠાઓ વિશેષ ઉત્સાહ અને આડબરસહિત વિજયાદશમીનો ઉત્સવ યાજે છે એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે જનસમાજ ઉપર ભાગવતધર્મના ઉદાર મતનું સુપરિણામ થવાથી તેઓ શિવાજીમહારાજના ઝુડા નીચે આવી ભેગા થયા એ કહેવું પ્રમાદજનકજ છે એ સિવાય મહારાજને સહાય કરનાર બ્રાહ્મણ અને

પ્રભુલોકો ભાગવતપથના અનુયાયી વૈષ્ણવ હતા તેથીજ કિવા ભાગવતપથનું તેમનાપર સ્પરિણામ થયું હતું, તેથીજ તેઓ મહારાજ ઉપર અદ્વાલકિત દર્શાવતા હતા એવું કહેનાર મનુષ્યો પાસે કંઈ આધાર છે ખરો ?

ભાગવતધર્મનું વાસ્તવિક પરિણામ

તાત્પર્ય એ છે કે મહારાજે આટલા બધા મનુષ્યો એકઠા કર્યા અને તેમની પાસેથી અપૂર્વ દેશકાર્ય કરાવ્યું તેનું મૂળ કારણ ભાગવતધર્મપ્રસાર નથી, પણ મહારાજની અલૌકિક કાર્યશક્તિનું તે ફળ હતું એ કાર્યનું થોડું શ્રેય ભાગવતધર્મને આપવું એ વસ્તુસ્થિતિનો વિપર્યાસ કરવા જેવું છે એમજ દિલ્લીરીસલિત કહેલું પડશે સત્ય કહીએ તો સતજનોએ પ્રચલિત કરેલા નિવૃત્તિમાર્ગને લીધે મહારાજ-માથી પ્રવૃત્તિમાર્ગ ત્રણસો વર્ષપર્યંત લોપ પામ્યો હતો રામ અને રહેમાનને એકજ માનનાર, શાત, વિરકત, અહમમતાશૂન્ય, ઉદારીન અને પરમાર્થસાધક ભગવદ્ભક્ત સત્પુરુષો સસારને ક્ષણભરૂર જાણી તેમથી મુક્ત થવાનીજ અહર્નિશ ઉત્કટ ઇચ્છા વાખતા હતા તેમને ઐહિક સુખદ ખનુ કિચિત્ પણ ભાન થતું નહોતું અને સર્વજનોને મુક્તકંઠે એવોજ ઉપદેશ કરતા હતા તેઓદ્વાર યવનેનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ થાય એ અશક્યજ હતું એવો ઉપદેશ રામદાસ સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધુના અથમાથી યત્નિચિત્ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઐહિક સુખસાધનોને જલતરંગવત્ માનનાર મહાસાધુજનોના હૃદયમા એવો વિચાર કયાથી ઉત્પન્ન થાય ? અમારા દેશમા વૈરાગ્યવૃત્તિ કિવા નિવૃત્તિ પરાયણતા, પ્રત્યેક મનુષ્યના હાડમાસમા વ્યાપેલી હોવાથીજ મુસલમાનબાદશાહની કલેશપ્રદ સત્તા સતત ત્રણસો વર્ષપર્યંત ચાલુ હતી છતાં કોઈ મરાઠો સરદાર કિવા બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દી તેનો પ્રતિકાર કરવા આગળ પડ્યો નહિ બાદશાહદ્વારા પ્રાપ્ત થતો કટકો રોટલો આપને ખેસી રહેવામાજ તેમને સુખ જણાતું હતું ભાગવતધર્મનો દુકુલિ તેમના કાનમા ધમધમાટ મચાવી રહ્યો હતો, તેમ છતાં તેમના અંત કરણમા સ્વરાખ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધિ જગત્ થઈ નહિ, પણ ઉલટું અતિશય સતોષવૃત્તિ અને ઉદાસવૃત્તિ વૃદ્ધિ પામી હતી એમ જણાય છે જે સમયે શિવાજીમહારાજે સ્વરાખ્ય સપાન કરવાનો ઉદ્દેશ આરમ્ભ્યો તે સમયે તેમનો ઉત્સાહ-ભાગ કરનાર અને તેમના કાર્યમા વિધ્ન ઉપસ્થિત કરનાર મરાઠાસરદાર અને બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દીઓની સખ્યા કેટલી હતી તે ઇતિહાસપુરુષોને કહેવાની જરૂર નથી વાર, વિવાદપ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનાર ઇતિહાસપડિતો એકાદ સરદાર કિવા મુત્સદ્દીનું નામ પ્રકટ કરી શકે એમ છે કે જેનામા ભાગવતધર્મમૂલક ઐક્યભાવ જગત્ થવાથી તે પોતાની મેજેજ શિવાજીમહારાજને આવી મળ્યો હોય ? તેમ થયું હોત તો મહારાજને શરૂઆતમા શુદ્ધ નિરભિમાનીજનોની સલાહ પ્રમાણે કેટલાક મરાઠાઓને બ્રાહ્મણસરદારોના સબધમા તર્ફ જાડી પદ્ધતિએજ કામ લેવું પડ્યું હતું તેનું પ્રયોજનજ રહેત નહિ મોરોપત પિંગળે, બાલાજી સોનદેવ, અને દત્તાજી પત આદિ બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દી, બાલાજી આવજી, બાજી પ્રભુ દેશપાડે,

મુરાર બાજી ઇત્યાદિ સ્વામિભક્ત પ્રભુગૃહસ્થ અને તાનાજી માલુસરે, પ્રતાપરાવ ગુજર અને હખીરરાવ મોહિતે જેવા અનેક પ્રતાપી વીરપુરુષો મહારાજ પાસે માત્ર પોતાના ઉત્કર્ષની લાલસાએજ આવ્યા હતા અને ભવિષ્યમાં સુધ્ધિમુખી કમળની પેઠે મહારાજના અલૌકિક તેજને પ્રતાપેજ તેઓના ઉજ્જવલ ગુણ વિકાસ પ્રાપ્ત અને પરિપક્વ થયા હતા એમ જણાય છે સ્વગૃહસ્થાપનાની સિદ્ધિ સભધી ઉક્ત કારણ પૂરતુ હોવા છતાં બિચારા સસાર મુખથી બદ્ધિત નિવૃત્તિપરાયણ સાધુજનોને એ સભધી યશ આપવો એ અમાગ ચરિત્રનાયકની વાસ્તવિક યોગ્યતાને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવું સમજવામાં આવે છે

સ્વધર્માભિમાન

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, મહારાજે ભારતભૂમિમાંથી મુસલમાનોની સત્તા નિર્મૂળ કરવાનો સત્સંકલ્પ કર્યો હતો તેના મૂળમાં સ્વધર્માભિમાનરૂપ વૃત્તિ હતી કે નહિ? એ પ્રશ્નનો હકારમાં સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવો પડશે મહારાજના હૃદયમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ સ્વધર્માભિમાનનું બીજરોપણ થયું હોવાથી મરણપર્યંત તેમની વૃત્તિ ધર્મશીલ હતી એ વૃત્તિને હીષેજ તેમના હૃદયમાં પ્રથમથીજ યવન-દેષ ઉદ્ભવ્યો હતો એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન થવા સાથેજ તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ પણ ઉત્પન્ન થઇ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી હતી એ ઉભય વૃત્તિનો ક્ષોભ થવાથીજ તેમના હૃદયમાં સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો સંકલ્પ દઢ થયો અને તેમણે જગતને ચક્રિત કરી નાખે એવા પરાક્રમ કર્યા તેમ છતાં એ સ્વધર્માભિમાન અમર્યાદ સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ સિવાય કેવળ પગલુ હતુ એ જુલુ નોંઘતુ નથી એ ઉભય વૃત્તિને અપ્રતિમ કર્તૃત્વશક્તિની સહાયતા ન હોત તો તે હતુ ન હતુ સરખુજ થઈ પડત મહારાજના હૃદયમાં એ ઇત્તિત્રિવેણીનો સંયોગ અને ઉત્કર્ષ થવાથીજ તેમનું ચરિત્ર આજે જગતમાં ઉદાહરણસ્વરૂપ થઇ પડ્યું છે મહારાજનું સ્વધર્માભિમાન માત્ર ભાગવતધર્મનો પ્રસાર થવાથીજ ઉદ્ભુત થયું હતુ એમ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે સતજનોનો યથ અલ્પ ઉદાર હોવાથી તે માર્ગે વળેલા મનુષ્યોના હૃદયમાં અભિમાનરૂપી વૃત્તિને બિલકુલ સ્થાન મળે તેમ નહોતુ રામ અને રહેમાનને એકજ જાણનારા સાધુસતના ભકિતપથમાં એવી વૃત્તિને નિવાસ કરવાનો અવકાશજ નહોતો મહારાજને વૈષ્ણવપથના ખાસ ઉપાસક માનવામાં કોઇ જાતનો પૂરાવો મળતો નથી. તેમની સનાતનધર્મ ઉપર સંપૂર્ણ દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી મરણપર્યંત તેમના હૃદયમાં ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ અને ભવાનીદેવી ઉપર ભકિત કાયમ રહી હતી મહારાજે પોતાના સહાયક જનોના હૃદયમાં વૈષ્ણવપથની સહાયતાવડેજ સ્વરાજ્યપ્રીતિ સાથે સ્વધર્માભિમાનની જાગૃતિ કરી નહોતી, પરંતુ ગોપાલજીને પોતાનું કૈવલ સમગ્રવતાર જાતિભેદ અવસ્થ પાળવાનો ભોધ આપનાર, મૂર્તિપૂજને ઉત્તરજન આપનાર અને સર્વ કર્મકાંડની અગલ પ્રતિપાદન કરનાર સનાતનધર્મના તેઓ અભિમાની હતા એ જુલુ નોંઘતુ નથી મહારાજ અને તેમના ધણા અનુ-

યાથીઓના આચરણ સનાતનધર્મને અનુસરતા હતા એ નિર્વિવાદજ છે, કારણ કે કોઇ પણ બખરમ ચમાથી એ માન્યતાવિરુદ્ધ ચત્કિ ચિત્ત પણ પૂરાવો મળતો નથી.

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે જે પ્રાત્તમા મહારાજના કર્તૃત્વની વિશેષ વ્યાપ્તિ હતી તે પ્રાત્તમા તુકારામ આદિ પુષ્કળ વૈષ્ણુવલકેતોનું અસ્તિત્વ હોવા સાથે કેટલાક સતપુરુષોનું ચરિત્ર મહારાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ તાદસ્ય થતું હતું અને તુકારામ બાવા ઉપર તેમની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, તેમ છતાં તેમના હૃદય ઉપર ઉક્ત ભક્તિપથનું કંઈ પણ પરિણામ થયું કે નહિ ? એ શકાનું સમાધાન કરતા કહેવું પડશે કે તુકારામ આદિ સાધુસતના ઉજ્જવળ આચરણોને લીધે તેઓ મહારાજને પરમ વદનીય જણાતા અને તેમની બોધક વાણી શ્રવણ કરવા તથા તેમનો સમાગમ કરવા મહાગાજ સદા ઉત્તુક રહેતા એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ સાધુસતોના બોધ સનાતનધર્મવિરુદ્ધ કિંવા તેમના આચરણ એ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાનું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું, તેમજ તે કાળની સતસમાજને પણ પોતાના પથ સનાતનધર્મથી વિશેષ છે એવું જણાયું નહોતું એવી બેદદૃષ્ટિ તો આધુનિક પડ્ડિતસમાજની જ જણાય છે તે સમયના સાદા, સરળ અને ભાવિક મનુષ્યો ઉપર બેદદૃષ્ટિનો દોષારોપ કરવો એ યોગ્ય નથી સામ્રાટકાળમાં વૈષ્ણુવપથનું અસ્તિત્વ છે મહારાજના ધણા ગામોમાં પઢરપુરના વારેદારો જોવામાં આવે છે અને લાખો મનુષ્યો પઢરપુરની યાત્રાએ જાય છે, પરંતુ સર્વ જનસમૂહને તેમાં કંઈ વિશેષત્વ જણાતું નથી તેમજ એવા વારેદાર મનુષ્યોની કર્મનિષ્ઠા કિંવા જાતબિમાન ઓછું થયું હોય એમો અનુભવ થયો નથી.

રામદાસ સ્વામી તરફથી સ્ફુર્તિ મળી ન હતી.

ઉપરોક્ત સર્વ વાદવિવાદનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે પ્રત્યક્ષ મહારાજ કિંવા તેમના મહાયક મુત્સાની અને વીગ પુરુષો ભાગવતધર્મના ઉદાર તત્ત્વોને લીધેજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા અને તે સિવાય એ મહત્કાર્ય થાતજ નહિ એ કહેવું યોગ્ય નથી. હવે વિવાદાગ્રત પ્રશ્નના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રતિપક્ષ તરફથી રામદાસ સ્વામીને રાજકીય શ્રેય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેમાં સમાયલા સત્યાસત્યનું અવલોકન કરીએ પ્રતિપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાજધર્મનું નામ આપી તેનું સરક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે શિવાજીમહારાજને જીવનપર્યંત બોધ કર્યો તેથીજ તેમણે અવિરત ઉદ્યોગ કર્યો, નહિ તો તેમને હાથે કંઈ પણ થાત નહિ એ કથનની નિર્મોલ્યતા આ પુત્રકેના ઓગણત્રીસમા પ્રકરણના અત વિભાગમાં સપ્રમાણ દર્શાવી આપેલી હોવાથી અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની અગત્ય જણાતી નથી સમર્થ

૧ એ ત્રિવેચનથી ભાગવતધર્મ સનાતનધર્મથી કેવળ પ્રતિતો નથી એવો અપારો અભિપ્રાય નથી. સત્સંગધર્મ એ ધર્મનું અનુસરણ કરનાર મનુષ્યના હૃદયમાં કર્મનિષ્ઠા કરતાં ઓદયનું અને શાંતતા અતિશય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નિર્વિવાદ છે એ પથકા. તેના અભિમાની પરિતો કહે છે તેટલે દરજ્જે, રાજકીય પુનરુજ્જીવનને સહાયતા મળી હતી કે કેમ ? તેનું અવલોકન કરવા માટેજ પ્રકૃત વિવાદ ઉપરિચિત કરવો પડ્યો છે.

સ્વામીએ મહારાજને ૪૦ સં ૧૬૪૯ માં શિષ્યદીક્ષા આપી અને મહારાજે તેમનું ચુરુવ સ્વીકાર્યું એ જનપ્રવાદ, સમર્થના જીવનચરિત્ર ઉપરથી તેમજ તે આધાર સત્ય માનીને ચિટણીસે તથા શિવદિગ્વિજયકારે પોતાના અથમા એ સબધી ઉલ્લેખ કર્યાથી સર્વત્ર પ્રચલિત થયો છે, તેને સપ્રમાણ માનીને અમારા ઇતિહાસ-પંક્તિએ ઉક્ત પ્રવાદ પ્રસાર્યો છે, પરંતુ રામદાસ સ્વામીની મુલાકાત અને શિષ્ય-દીક્ષાસબધીની ઉક્ત સાલ ખોટી ફરી છે તથા તે સાલ પછી તેવીસ ચોવીસ વર્ષે મહારાજ સાથે સ્વામીની પ્રથમ મુલાકાત થયાનો ખરો પૂરાવો સામ્રત અવ-લોકનમાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પંક્તિજનોની કલ્પના નિર્મૂળ હોઇ રામદાસ સ્વામીને મહારાજના યશમાથી કાંઈ પણ વિભાજ મળતો નથી વાસ્તવિકરીતે જોતા તેમના યશનો એટલો બધો ભાગ ઉક્ત પૂરાવાની ગેરહાજરીમાં પણ રામ-દાસ સ્વામીને આપવો એ યુક્તિયુક્ત નહોતું મહારાજે ૪ સ ૧૬૪૯ પહેલાં પાંચ જ વર્ષ પૂર્વે સ્વરાજ્યસાધનાનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે તેજ પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને મોકલેલાં પ્રથમ પત્રમાં તેમની સ્તુતિ કરી હતી, તે સ્તુતિને તેઓ ૪ સ ૧૬૪૯ માં કિંવા તે પછીના પદર વીસ વર્ષ પાત્ર થયા હતા એમ કહી શકારો નહિ વળી મહારાજે વાઇ, કરાડ, સંતારા અને પરળી વગેરે થાણા ૪૦ સં ૧૬૭૨-૭૩ પહેલાં જીત્યા નહોતા એ સ્થળે ચુરુશિષ્યની મુલાકાત થયાનું સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે, તેના સંભવિતપણાસબધી લેખકે ખરોખર વિચાર કરવો જોઇતો હતો, તેમજ જે દાસગોધના બળવત્તર પૂરાવા ઉપરથી તેઓએ ઉક્ત કથન લખ્યું છે તે અથનું તેમણે સૂક્ષ્મદષ્ટિએ સાદૃશ્ય અધ્યયન કરવું જોઇતું હતું, તેમ નહિ કરતા મહારાજ-ને સમર્થદ્વારા સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વધર્મરક્ષણ કરવાના કાર્યમાં સ્ફૂર્તિ અને ઉપદેશ મળ્યાસબધી નિશ્ચયાત્મક લખવું એ આશ્ચર્ય પમાડનાર છે

૪ સ ૧૬૭૨ માં ચુરુશિષ્યની પ્રથમ મુલાકાત થઇ હતી એજ વિધાન નિશ્ચયાત્મક ફરે છે ત્યારે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરવાનો ધણોખરો શ્રમ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજને સમર્થની ઉપદેશવાણી શ્રવણ કરવાનો યોગ મળ્યો હતો એ સ્પષ્ટજ છે આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે મહારાજને સમર્થના પ્રત્યક્ષ દર્શન નહિ થયા હોય તો તેમના શિષ્યદ્વારા બોધ મળ્યો હશે, પરંતુ તેમનું તે કથન પણ અનુચિત જણાય છે, કારણ કે મહારાજને સમર્થ સ્વામીસબધી એક બે વખત સમાચાર મળ્યા હતા, પણ ચુરુશિષ્યની પ્રથમ મુલાકાત થઇ ત્યાંસુધી તેઓ સ્વામીજીનું નામ પણ જુલો જ્યાં હતા, એવું સમર્થ મહારાજના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે તે ઉપરથી ‘રાજકીય પુનરંજીવનાર્થે’ રામદાસ સ્વામીએ પ્રયત્ન કર્યાનું લખવામાં આવે છે તે કાર્યનો મહારાજદ્વારા અધ્યાપિત્વ ત આરંભ

૧ શ. ૨૮ વિ ક રાજવાડેએ ‘શ્રી સસ્તવી મહિમ’ છઠ્ઠા વર્ષના પહેલાં અકમા (શક ૧૮૨૮ ચૈત્ર) લખ્યું છે કે, “શકે ૧૬૦૦ (ઈ. ૧૬૪૯) માં મહારાજના સર્વત્ર રામદાસનો ભવ માનનાર અને કથ કરનાર આશરે ૧૨૦૦ રામદાસી મનુષ્યો કામ કરતા હતા. શકે ૧૬૦૦ માં એકજ મતનો પ્રચાર કરનાર અને એકજ કાર્ય સિદ્ધ કરનાર ૧૨૦૦ મનુષ્યો

થયો નહોતો એમ માનવું પડશે અને સમર્થના ચરિત્ર ઉપરથી કેવા મહારાજના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ તે પ્રયત્ન અવિધ્યમા કેટલે દરજ્જે ચાલુ રહ્યો તેની કલ્પના પણ કષ્ટ થકતી નથી ઇતિહાસ તરફ આપ્તિયામણા કરી માત્ર કલ્પનાશક્તિમાજ રમણ કરવું હોય અને પોતાનાજ મતનું કોઈ પણ રીતે પ્રતિપાદન કરવું હોય તો દુઃસ્વચ્છાશક્તિ પ્રમાણે ગમે તેવા વિધાન બેલાશક ઠોકી બેસાડવા; પરંતુ એક શોધકના આડખર નીચે તેવા વિધાન માન્ય થાય એ અમારા દેશનું મોટું દુર્ભાગ્યજ કહેવાશે આટલો બધો ઉઠાપોહ કરવાનો હેતુ એજ છે કે વાસ્તવિક સત્ય હોય તેનું નિરૂપણ કરવું અને જેની જોટલી ખરી યોગ્યતા હોય તે નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિવડે જગતસમક્ષ પ્રસિદ્ધ કરવી

ભાગવતધર્મ અને મહારાષ્ટ્રધર્મ

પ્રસ્તુત વિષયના ઉપસહારમા એક ગૌણ સુદ્ધાનુ અવલોકન કરીએ ઇતિહાસકારોદ્વારા કહેવામા આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મની સદા આપી હતી અને સ્વશુદ્ધિવડે તેનોજ સર્વત્ર પ્રચાર કર્યોથી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમા સ્વદેશાભિમાનની જાગૃતિ થઈ, પરંતુ આ સ્થળે પ્રશ્ન થાય છે કે, રામદાસ સ્વામીએ વિદ્યુલભક્તોના વૈષ્ણવપથ સર્વતોપરિ માન્ય હતો કે કેમ? દાસબોધ પ્રથમ સૂક્ષ્મરીતે અવલોકન કરતા તેના રચનારનો પથ કઈક જુદોજ જણાઈ આવે છે મહારાષ્ટ્રમા રામદાસીપથ કરતા વૈષ્ણવપથ જુદોજ છે એવી માન્યતા ધીમે ધીમે પ્રસરવા લાગી હતી રામદાસીપથના મનુષ્યો ધણુખરૂં પદરપુરના વારા કરવા જતા નહોતા રામદાસ સ્વામીને ધણુ આગ્રહસહિત એક વખત પદરપુર લઈ જવામા આવતા ત્યાં કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર બન્યો હતો તે તેમનું શ્રવનચરિત્ર વાચનારને સુવિદિતજ છે, અર્થાત્ સાધુઓનો વૈષ્ણવપથ રામદાસીપથથી તદ્દન બિન્ન પ્રકારનો હતો અને સનાતનધર્મ ઉપરજ તેનો પાયો રચાયો હતો તેથી વૈષ્ણવપથને તેમણે મહારાષ્ટ્રધર્મનું નામ

જેતા સમર્થ સ્વામીએ મહારાષ્ટ્રમા રાજકીય પુનરુજ્જવનારે કેવું મોટું યત્ર ચોક્કસ હવે તેની કલ્પના થઈ શકે છે શકે ૧૬૦૦ મા સમર્થના વિચારો અને કાર્યવહેજ મહારાષ્ટ્ર સર્વત્ર છવાઈ રહ્યું હતું એમજ કહેવું પડે છે ” (પૃ ૩૩) એ કથનનો ધાર્મિક ઉદ્દેગ નુજા વાચકોના ધ્યાનમા આવ્યોજ હશે, અર્થાત્ રાજકીય પુનરુજ્જવનનું સર્વ એય સમર્થ સ્વામીને ધટે છે સિવાજીમહારાજ તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર હતા, તેમને હાથે તો કઈ વિશેષ કાર્ય થયાજ નહોતા ઈ. સ. ૧૬૭૨-૭૩ પર્વત મહારાજે કરેલા કાર્યો, સમર્થ સ્વામીએ રચેલા યત્રો અસ્તિત્વમા આવ્યા ત્યાંસુધી બંધજ હતા કે? એ કાર્યોવડે તેમના લાભાના મનુષ્યોને સ્વરાજ્યવિષયક અભિમાન અને તે મટિ પ્રસંગોપાત પ્રાણની આજીવ આપવાની ઇચ્છા થઈ નહોતી કે? એવા ઇતિહાસલેખકોની સત્યનિષ્ઠા પ્રશ્નસર્ગજ સમજાવી જોઈએ? એ ઇતિહાસકારના હક્ત કથનને આધારે એક રામદાસ-ભક્તને ઉમગડો આવના તેણે શ્રી સયાજીજીય (મરાઠી)ના તા ૨૪ મી નવેમ્બર ૯૦ ૧૯૬૧ ના અમા ‘રામદાસીસપ્રદાય’ નામક લેખ લખી અક્ષરતાડવ કયું છે એ જોતા તેને રમદાસી ભક્તિનો કેટલો ઉભરો ચઢ્યો છે અને તેમ ધવાથી સત્ત્વનો લેખ કરી શિવ જીનારજને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવવાની તેમની ધામલ કેવી ચાલુ છે તે જણાઈ આવે છે

આપ્યુ હોય એવુ જણાવુ નથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ એ શબ્દનો અર્થ ' મહારાષ્ટ્રનુ કર્તવ્ય ' કહે છે, પરંતુ એ અર્થ નિર્માલ્ય જણાય છે ' મહારાષ્ટ્રનુ કર્તવ્ય ' એટલે કોઇ જૂદાજ પ્રકારના ધર્મકર્મ કહી શકાશે નહિ એ શબ્દનો સાદો અને સરળ અર્થ કરવાનુ મૂકી ઉક્ત પડિતજી શામટે આગ કટાયા હશે ? પ્રસ્તુત લેખકને એ સામાસિકપદનો અર્થ ' મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજનો ધર્મ ' હોય એમ જણાય છે સ્વામીજીએ મહારાજને મોકલેલા સ્તુતિજનક પત્રમા તથા સભાજીને મોકલેલા બોધજનક પત્રમા એ શબ્દ લખવામા આવ્યો છે, તેના બીજો કંઈ અર્થ થવો સંભવિત નથી તે સમયે મહારાજે મહારાષ્ટ્રનો વણે વિલાસ કળજે કરી ત્યાની મુસલમાની સત્તા અચ્ચાનક નાબૂદ કરી દીધેલી હોવાથી ત્યાની પ્રજા, બીજા અનેક બાબતની પેટે, ધર્મ સંબંધે પણ નિર્ભય થઇ હતી રામદાસ સ્વામીએ એ રિશ્તિ લક્ષમા લઇ પોતાના પત્રમા મહારાજની મૃતિ કરી છે અને સભાજીને તેનુ રક્ષણ તથા વર્ધન કરવાનો બોધ આપ્યો છે મહારાજનો જન્મ કર્ણાટકમા થયો હોત અને ત્યા તેમણે સ્વરાજ્ય સંપાદનદ્વારા સ્વધર્મનુ રક્ષણ કર્યું હોત તો સમર્થ સ્વામીએ ' કર્ણાટકધર્મ ' તમારી વાટ જુએ છે ' એવુ કથન અવશ્ય કર્યું હોત ' મહારાષ્ટ્રધર્મ ' એ શબ્દ રામદાસ સ્વામીના બીજા કોઈ પણ કવનમથમાથી મળી આવતો નથી, તે પરથી જણાય છે કે, ઉક્ત શિવાજી મહારાજના કર્તૃત્વની પ્રગસા કરવા માટેજ રામદાસ સ્વામીએ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે લેખકકચિત નિર્માલ્ય આધાર ઉપરથી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમા સ્વામીજીએ સ્વદેશાભિમાન જાગૃત કરવા માટેજ એ શબ્દનો પ્રચાર કર્યો છે એમ કહેવુ અનુચિત જણાય છે સ્વામીજીએ સભાજીના પત્રમા ' મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો ' વગેરે ઉદ્દગારો લખ્યા છે તે તેમના પહેલા અને અંતિમજ હતા ? કારણ કે રામદાસ સ્વામીએ જે વર્ષમા સભાજીને એ પત્ર લખ્યો તેજ વર્ષમા તેમનુ દેહાવસાન થયુ છે તેમની પાછળ તેમના શિષ્યમંડળે ગુરુનુ નત ચાલુ રાખ્યુ હોય એવુ કોઈ મથમા લખ્યુ નથી માત્ર કલ્પનાજ કરવી હોય, તો તેમતિહાસ નથી, એ સમર્થલક ! એ બુલ્લવુ જોઇતુ નથી તાત્પર્ય એ છે કે, સમર્થ સ્વામી જેવા એક ગોસાધના બોધ ઉપરથી સ્વદેશાભિમાન, સ્વધર્મોભિમાન, સ્વરાજ્યાભિમાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમા કેટલાક સમય પર્યંત જાગૃત રહી હતી એમ કહેવા કરતાં શિવાજીમહારાજના ઉજ્જવળ

૧ જગદીશ્વર છાપખાનામા છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયેલા રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રના એક જૂના ઇતિહાસમથમા અને રા ચૌબળકૃત સ્વામીના ચરિત્રમા સમય સ્વામીએ સભાજીને લખેલો ઉક્ત પત્ર છપાયો છે તેમા ' મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો ' એ વાક્ય લખ્યુ નથી એ મહત્વનુ વાક્ય પ્રકાશકે શામટે કાઢી નાખ્યુ હશે કે કિંવા એ વાક્ય મૂળ પત્રોમા નહિ હોય અથવા રામદાસ સ્વામીના કોઈ ભક્તે પાછળથી વધાર્યું તો નહિ હોય ?

૨ રાકે ૧૯૦૩ ના ચોથ મહિનામા ઉક્ત પત્ર લખ્યો છે અને તેજ વર્ષના માઘ માસમા સમર્થ સ્વામીનુ દેહાવસાન થયુ છે

ચરિત્રમહિમાવડેજ તે વૃત્તિયતુષ્ટયનુ બીજારોપણ અને સરક્ષણ થયું હતું એમ કહેવું વિશેષ યુક્તિયુક્ત જણાય છે. ઔરંગઝેબે સભાજીને પકડી મારી નાખી તેમનું સ્વરાજ્ય પોતાના પગ નીચે દબાવી દીધેલું હોવા છતાં જે વીર પુરુષોએ અત્યંત જીરવસાથે અને શૌર્યથી સતત ઝોગણીય વર્ષ સુધી બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કર્યા અને તેને ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવી તેમને રામદાસીપથ તરફથી કિચિત્ પણ સહાયતા મળી નહોતી, પરંતુ શિવાજીમહારાજના કર્તૃત્વને લીધેજ અને તેમના હાથ નીચે કેળવાયલા હોવાને લીધેજ તે વીર પુરુષોના હૃદયમાં અલૌકિક જીરવો ઉત્પન્ન થયે હતા એ મહાન કૃત્યનો સંપૂર્ણ યશ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનેજ આપવો જોઈએ સમર્થ સ્વામીએ એક પત્ર લખ્યો તે ઉપરથી તેમનું ગૌરવ વધારવું એ સર્વથા અન્યાયયુક્તજ છે.

પ્રથમના સરદાર અને મુત્સદ્દીઓની મદદ

કેટલાક ઇતિહાસલેખકોના ઉપરોક્ત કથનસંબધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે એ વિવેચન ધણુ વિસ્તૃત થઈ જવા માટે લેખક વાચકવૃદ્ધ પાસે સ્થાપાયના કરે છે તેઓના કથનથી આપણા ચરિત્રનાયકને ધણુજ લઘુત્વ પ્રાપ્ત થતું જણાયથી આટલું બધું લખવું પડ્યું છે હવે એ ઇતિહાસલેખકોનું એક બીજું કથન તપાસીએ તેઓ લખે છે કે, બ્રાહ્મણી (પેશ્વવાદ) રાજ્યના કેટલાક વિભાગમાં પુષ્કળ બ્રાહ્મણમુત્સદ્દી અને મરાઠાસરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેઓને પોતાના કર્તૃત્વની વિશેષતા જણાઇ અને મહારાજના હૃદયમાં સ્વરાજ્ય સાધ્ય કરવા જેવું સામર્થ્ય અને જીદ્દિબળ જોઇ તેઓ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં ગયા તેમની સહાયતાથીજ મહારાજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખી શક્યા, એ કથનમાંથી કેટલું સત્ય છે, તે મહારાજનો ઇતિહાસ લક્ષ્યપૂર્વક વાચનારને સત્વર જણાઇ આવશે. તેમના મુત્સદ્દીસામ્રાજ્યમાં એક પણ એવો મનુષ્ય નહોતો કે જે સ્વતંત્ર કે તોના પૂર્વજો મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટા મુત્સદ્દી ગણાયા હોય તેજ પ્રમાણે મહારાજના લશ્કરમાં જે સરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેમાંના કેાઇ પણ સરદાર મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટા જગીરદાર નહોતો. નેતાજી પાલકર, પ્રતાપરાવ ગુજર, હબીરરાવ મોહિતે, સતાજી ધોરપડે, ખડેરાવ દાલાડે, ધનાજી જાધવ વગેરે સરદાર પ્રથમથીજ મોટા જગીરદાર હતા એ કથનને કિચિત્ પણ આધાર નથી તેઓ સર્વ નાના મોકાસદાર કે તો દેશમુખ હોવા જોઇએ પાછળ રાજ્ય વ્યવસ્થા પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે મોકાસદારો અને દેશમુખીઓદારો પ્રજા પાસેથી કર વસુલ કરવાનું બધું પડ્યાથી તેઓ મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યા અને પોતાના ઉત્કૃષ્ટ કાર્યોને લીધેજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ પામ્યા તે સમયે મોટા સરદાર તરીકે ફલટણના નિબાળકર, મુઘોળના ધોરપડે, મસવડના માને, વાડીના સાવત, શૃંગારપુરના સર્વે, શિકે, દળવી અને જાવળીના મોરે ઇત્યાદિ ગણવામાં આવતા હતા એ સમ્રાજી સરદાર અતપર્ચિત વિજયપુરસરકારના તાબેદાર રહ્યા હતા અને પહેલા ત્રણ સરદાર પોતાના માલિક તરફથી મહારાજ સાથે વિરોધ કરવા તૈયાર થયા હતા બાકીના સરદારોને મહારાજે પરાજિત કર્યા ન હોત તો તેઓ

પોતાની મેળે મહારાજના પક્ષમાં આવત નહિ એમજ કહી શકાશે એ જોતા મરાઠા સરદારોએ પોતાની મેળેજ મહારાજને સહાયના કરી હતી એમ કહી શકાશે નહિ મહારાજના તાબામાં જે સરદારો અને મુત્સદ્દાઓ હતા તે સર્વેએ પગાગની આશાએ નોકરી નીકારી હતી શિવાજીમહારાજને મદાન દેનકાર્યમાં ઉલ્લકત થયેલા જાણી તેમના ઉદ્ધોગને સહાયના કરવાની નિશાથી ડાઘ મનુષ્ય તેમના પક્ષમાં ગયો નહોતો, એવું ઉપશ્લેષ્ઠ થયો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે નોકરીમાં રહ્યા પછી તેમના અત કરજીમાં સ્વગળ્યાભિમાન વિકાસ પામ્યું તેનું બીજારોપણ અને વર્ધન, મહારાજના ઉન્નતિપ્રદ મુસગનિને લીધેજ થયું હતું એમ કહી શકાશે, તેથી સર્વ થશ મહારાજનેજ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ તેમને ન્યૂતન પ્રાપ્ત કરાવવા જેવું વિવાદપ્રસ્ત કથન કેવળ શુદ્ધિ અને ચિત્તપ્રમોગ પ્રકાર કહી શકાશે

સ્વરાજ્યસ્થાપના માત્ર મહારાષ્ટ્રપૂરતીજ ન હતી.

એજ ઇતિહાસવેત્તાઓદ્વારા મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે એવું એક અન્ય કથન પણ પ્રચલિત છે, તે એ કે, મહારાજનો સકલ્પ માત્ર મહારાષ્ટ્ર જેટલી સરહદમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો જે મદાપુરમે મુસલમાન બાદશાહીના કબજામાંથી સર્વ બારતજીમિને મુક્ત કરી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા અને હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કરવાનો સકલ્પ કર્યો હતો, તેમની કૃતિમર્યાદા એટલીબધી સકુચિત હતી એમ કહેવું એ વસ્તુત્થિતિનો અનાદર કરવા જેવું છે મહારાષ્ટ્રની સરહદમાંજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો તેમને ઉદ્દેશ હોત તો મહારાજે કર્ણાટકમાં અદાર મહિનાસુધી ચડાઇઓ કરી, પુકળ પ્રાપ્તો તથા કિલ્લા કબજે કરી, મથળે મથળે પોતાના શાણા સ્થાપ્યા તથા કેટલાક પ્રાંતનું સરક્ષણ કરવા માટે નવા કિલ્લા બાંધ્યા તેનું પ્રયોજન શું ? તેજ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૬૭૯-૮૦ માં વિજયપુરસરકારના મુખ્ય કાર્ય-બારી મસાઉદખાન સાથે મહારાજે તહનામુ કરતી વખતે પોતાના પિતાની જગીર સ્વતંત્ર કરી તાબામાં લેવાનો તેમનો શો ઉદ્દેશ હતો ? પ્રસ્તુત લેખકને તો એવુંજ જણાય છે કે, કેટલાક ઇતિહાસકારોના લખવા પ્રમાણે રામેશ્વરપર્વતનો સર્વ પ્રદેશ કબજે કરી લા પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો મહારાજનો સકલ્પ હતો તેજ સભ છે અને તેમનું જીવન જો થોડા વર્ષ લખાયું હોત તો તે સકલ્પ સિદ્ધ કર્યો હોત કર્ણાટકમાં ચડાઇ લઇ જવામાં બીજો ઉદ્દેશ એ હતો કે, આદિલશાહની સત્તા પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં જેમ ઓછી કરી નાખી હતી તેજ પ્રમાણે દક્ષિણમાં પણ કરવું અને એ સત્તા થોડી હદમાં આવતાજ સધિ જોઇને આદિલશાહીનો પાયો જડમૂળથી ઉખેડી નાખવો ચડાઇ વખતે મહારાજની બીજી ધારણા એ હતી કે, દક્ષિણમાં કુટુંબશાહની સત્તાને પણ ઘોઠો પહોચાડવો કર્ણાટકમાંથી પાછા ફરતી વખતે મહારાજે પોતાના ત્યાના સરદારોને મદાસ તરફના પ્રાંત કબજે કરી પૂર્વ સમુદ્રપર્વત પોતાની સત્તા સ્થાપવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી એટલે કર્ણાટકમાં ચડાઇ લઇ જવામાં તેમના બે ત્રણ ઉદ્દેશ હતા દક્ષિણમાંથી બને બાદશાહી સક્ષિપ્ત કરી નાખવાનો તેમનો વિચાર સ્પષ્ટ જણાય આવે છે પશ્ચિમકિનારાનો

સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લેવા માટે મહારાજ વહાણો તૈયાર કરાવી તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતા હતા. પશ્ચિમ કિનારાપરનો સીદીરૂપી કાંઠો સમૂળ ઉખાડી નાખવા માટે તેમનો સપાટો લાગલાગટ ચાલુ હતો તેનું કારણ પણ એજ હતું. ગુજરાત પ્રાંતમાં દમણ અને સુરત શહેરપર્યંત તેમણે પોતાના ચાણુ સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૭૦ થી ઇ. સ. ૧૬૮૦ સુધી ગુજરાતમાં ચઢાઈ વ્યાપી સિવાયનું તેમનું એક પણ વર્ષ વ્યતીત થયું નથી એમ કહી શકાશે. ત્યાં મોગલોની સત્તા હોવાથી તે પ્રાંત એકદમ હસ્તગત કરવામાં વિશેષ જોખમ સમાયેલું હતું એ પણ મહારાજ જાણતા હતા. પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું કોઈ પણ કામ એકાએક નહિ કરવાનો તેમનો નિયમ હોવાથી ઔરંગઝેબનું મોગલોનું પ્રબળ ચાણુ મહારાજે એમને એમજ રહેવા દીધું હતું એ શહેર સુધી લૂટ કરવી; પરંતુ શહેરમાં હુમલો કરવો નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. તેમ છતાં મોગલ બાદશાહી ઉપર મહારાજની બિલકુલ દષ્ટિ નહોતી એમ પણ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે દક્ષિણમાં જયસિંહ રાજા પ્રબળ સૈન્યસહિત આવ્યા હતા તેમની સામે શાહિસ્તખાન સાથે જેવું પ્રપચી આચરણ ચલાવ્યું હતું તેમ નહિ કરતા તેને વશ કરી લેવાની મહારાજે યોજના કરી તેનું કારણ શું હશે? દિલ્લેરખાને પુરદારનો ધેરો નાખ્યો હતો તેમાં તેને યશ મળ્યો નહોતો. તે એકજ કિલ્લા નીચે મોગલોને બેહદ ત્રાસ વેઠવો પડ્યો હતો તેજ પ્રમાણે જયસિંહનો સિંહગઢ કબજે લેવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો હતો, તેથી મોગલો સામે નહિ ટકવા જેવું કંઈ બન્યું નહોતું, છતાં મહારાજ જયસિંહની છાવણીમાં ગયા હતા અને દિલ્લેરખાન જેવા ગર્વિષ્ઠ સરદાર સાથે નત્રતાપૂર્વક વર્ત્યા હતા, તથા તેની સાથે તહનામુ કરવાની મસલત ચલાવી હતી; એટલુંજ નહિ પણ જયસિંહની લલામણુથી તેઓ દિલ્હી જવા પણ તૈયાર થયા હતા, તેનું કારણ શું હોય એમ? વળી ઔરંગઝેબ જેવો મહા કપરી વિશ્વાસઘાતી શત્રુ પોતાનો નાશ કરવા સદા તૈયાર રહ્યાનું જાણવા છતાં તેના તાબામાં જઈ સપડવાનું જે પુરુષે સાહસ કર્યું તેનો ઉદ્દેશ શો હોય એમ? પ્રસ્તુત લેખકને તો તેમાં તેમનો મહદુદ્દેશ જણાય છે, અર્થાત્ જયસિંહ જેવા બળવાન રાજપૂત રાજાને વશ કરી લેવો, તેમનાદ્વારા દિલ્હીદરબારના અન્ય રાજપૂત સરદારો સાથે ઝોળખાણ કરવી અને ઉત્તર તરફના પ્રદેશની થોડી ધણી માહિતી મેળવી લેવી તેમજ મોગલો સાથે સ્નેહ કર્યા પછી તરતજ આદિલશાહ તથા કુટુમ્બશાહ ઉપર પોતાનો કર્ષ બેસાડવો એજ ઉદ્દેશ હતો. મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ ધણે બાંને પરિપૂર્ણ કર્યો હતો એ તેમના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જાણી આવે છે. દક્ષિણમાંના મોટા જગીરદારો યવનોના તાબેદાર થવાથી સર્વ એકત્ર થઈ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાની તેમને ઇચ્છા થઈ નહોતી તેજ પ્રમાણે ઉક્ત રાજપૂત રાજાઓ પણ મોગલ બાદશાહના માડલિક થયેલા હોવાથી તેઓ પોતપોતાનુંજ સલામતતા હતાં સર્વ રાજપૂતોએ એકત્ર થઈ મોગલસત્તા સાથે વિરોધ કરવાની તેમને કંઈપના પણ થઈ નહોતી, પરંતુ મહારાજે દક્ષિણમાં જેવું કાર્ય આરંભ્યું હતું તેવુંજ કાર્ય પોતાની સહાયનાથી ઉત્તરના રાજપૂતોએ આરંભ્યું એવી મહારાજની ઇચ્છા હતી;

નહિ તો તેઓ મરણસમયે બખરલેખકના લખવા પ્રમાણે મોકેડાગ ? કાઢત નહિ શાહજીરાજ પોતાના મહા પ્રતાપી પુત્ર શિવાજીમહારાજની મુલાકાત લઇ કણ્ઠાટક ગયા તે સમયે તેમણે વ્ય કાજીરાજને ખોધના શખે કહેના મહારાજના કાર્યોની જે પ્રશ્ન સા કરી હતી ? તે કેવળ અતિશયોક્તિ ભરેલી કહી શકાશે નહિ સર્વ બાબતોપ્રત્યે વિચાર કરતા મહારાજનો સકલ્પ કેવો વિગ્ન હતો તે સહેજે જણાઇ આવશે એ મહાસકલ્પ પરિપૂર્ણ કરવા મહારાજને દીર્ઘાધુર્ય નહિ મળવાથી તેમના કાર્યક્ષેત્રને સકુચિત માની તેમને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર મનુષ્યો સર્વથા અન્યાયી કહી શકાશે

અત્યારસુધી પ્રારભા જણાવ્યા પ્રમાણે બે મહત્વના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી વાચકોના લક્ષમા આવ્યું હશે કે, પરકીય લેખકો અને પ્રેક્ષકો આપણા ચરિત્રનાયકપ્રત્યે જે દોષારોપ કરે છે તે નિરાધાર છે અને અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસગ્ર પુરુષો મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવા કથન પ્રકટ કરે છે તે પણ અપ્રયોજક છે

હવે મહારાજના કેટલાક ઉજ્જવળ ગુણોનું અહિં નિરૂપણ કરવું ઇષ્ટાદ્ર જણાય છે ઉપરોક્ત વિવેચનપરથી તેમના કેટલાક સદ્ગુણોનું દિગ્દર્શન થયું છે છતાં તેમના કેટલાક મુખ્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું ટુકમા વિવેચન કરીશું તેમકરતા મહારાજના ચાર પ્રકારના વર્તનનો વિચાર કરી શકાશે જેમકે-૧ રાજકીય, ૨ વ્યાવહારિક, ૩ કૌટુંબીક અને ૪ ધાર્મિક

લોકસંગ્રહ અને ઉદારતા

પ્રથમ તેમના રાજકીય વર્તનસંબધી વિચાર કરીએ પ્રબળ યવન બાહ-શાહી સત્તા સાથે વિરોધ કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના ઉદ્દેશમા સુયશ સપાદન કરવા માટે આવશ્યકીય થઇ પડે એવા મહારાજના શૌર્ય, વીર્ય, પરાક્રમ, તર્ક, યુક્તિ અને સાહમ ઇત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ ઉજ્જવળ ગુણોનું કથન કરવું એ ધોળે દહાડે સૂર્યનું અસ્તિત્વનો વિશેષ પૂરાવો શોધવા જેવું કહેવાશે તેમના ચરિત્રમાથી રચે રચે અપ્રતિમ ગુણોના પ્રત્યય થાય એમ છે તે સંબધી અત્રે સ્વતંત્રરીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી ૩ સ્વરાજ્યસાધનરૂપી કાર્યમા સંપૂર્ણ ચરા-સ્વી થવા માટે એ સિવાય બીજા કેટલાક મહદ્ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે મહા-

૧ પૃષ્ઠ ૪૦૮ નુબો

૨ પૃષ્ઠ ૪૧ નુબો

૩ મહારાજના કદાચનું ઔરંગઝેબબાદશાહનાજ ઉદ્દ્યાર આ રચે પ્રકટ કર્યાથી તેમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનો પૂરાવો મળશે તેઓએ લખ્યું છે કે - તેઓ મહાન સ્થૂથર સૈનિક હતા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રાજ્યોનો નાશ કરવાનો એ સતત પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો છતાં નૂબા રાજ્ય સ્થાપવાનું મહત્કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે પરાક્રમ આદિ અત્યંત ગુણો તેમના કરતા બીજા કાંઈ મનુષ્યમા વિશેષ નહોતા માત્ર પ્રબળ સૈન્ય તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામા સતત એગ્રેસીવ વર્ષપર્યંત ગુથાયું હતું, તેમ છતાં તેમની સત્તા એકસરખી રહી અત થતી હતી આ અભિપ્રાય મહારાજને 'મહાડકા સુવા' કહેનાર ઔરંગઝેબબાદશાહનો છે

રાજમા તે ગુણો કેટલે દરજ્જે વિદ્યમાન હતા તે જોઇએ પ્રથમ ગુણ એ હોવો જોઇએ કે સૂક્તમય હોવા છતાં અસંભવિત જણાતા ઉદ્યોગમા યશ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યને પોતાના સમાગમમા આવતા મનુષ્યોને પોતાના પક્ષમા લેવાની કળા સારી પેઠે આવડવી જોઇએ એ કળામા મહારાજ એટલા બધા કુશળ હતા કે તેવી કળા આજપર્યંત અન્ય કોઇને પ્રાપ્ત થઇ હોય એવું જગતના ઇતિહાસમાથી જણાતું નથી મહારાજની વાણી બાહ્યાવસ્થાથીજ મોહક અને મધુર હોવાથી તેઓએ શરૂઆતથીજ માવજતપ્રાપ્તના કેટલાક દેશમુખ અને અન્ય મનુષ્યોને પોતાના કાર્યમા સહાયક બનાવી લીધા હતા ગમે તેવો પુરુષ એક વખત મહારાજના સમાગમમા આવતો કે તે તરતજ તેમની મોહક વાણીથી વશ થઇ તેના અંત કરણમા તેમને માટે આદરશુદ્ધિ અને રત્નહાવ ઉત્પન્ન થતો તથા તેમના મહત્કાર્યપ્રત્યે અભિમાન ધારણ કરી મન, વાણી અને કર્મવંડે તેમને સહાયતા કરવા કબજા થતો તેમણે એવો અલૌકિક જાદુ સંપાદન કરેલો હોવાથી તેમને સ્વામિનિષ્ઠ અને વિશ્વાસુ સેવકોની કદિ પણ ઉણપ પડી નહોતી સેવકો મેળવનાર મનુષ્યોના અંત કરણમા લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવાનો એક બીજો ગુણ અર્થાત્ ઉદારતા હોવી જોઇએ તાબાના મનુષ્યો સાથે ઉદારપણે વર્તવામા મહારાજના જેવો કોઇ પણ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ થશે નહિ પોતાના સેવકો ઉત્તમ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને કાર્યના પ્રમાણમા ધનામ તથા સાબાશી આપવામા મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા નોકરોને વખતસર પગાર આપી તેમની અનેક સાસારિક વિડબના પ્રસંગે સહાયતા કરવામા મહારાજ સર્વદા મુક્તહસ્ત રહેતા કોઇ પણ ચુકપ્રસંગે મરણ પામેલા સેવકનું કુટુંબ જીવનપર્યંત ઉદરનિર્વાહ ચલાવી શકે તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું મહારાજ ચુકતા નહોતા મરણ પામેલા સેવકનો બધું કિંવા પુત્ર સરકારી નોકરી કરવા લાયક જણાતા મહારાજ તેને યોગ્યતા પ્રમાણે હોદ્દો આપવાની વ્યવસ્થા કરતા એ પરથી તાબાના સેવકોની ખાત્રી થઇ હતી કે આપણા સ્વામીના કાર્યમાટે પ્રસંગે સ્વપ્રાણની આહુતિ આપવી પડશે તોપણ તેઓ આપણી પાછળ આપણા કુટુંબના જીવનનિર્વાહની સુવ્યવસ્થા કરશે

ગુણશતા અને નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ

લોકસંગ્રહ કરનાર સ્વામી ગુણશ અને ગુણની કદગ જણનાર હોવો જોઇએ મહારાજમા આ અલૌકિક ગુણપ્રાણતા હતી પ્રત્યેક મનુષ્યના વાસ્તવિક ગુણની પરીક્ષા કરી તેઓ તેને યથોચિત કાર્ય સોપતા અને તેમા વૃદ્ધિગત પામતા ગુણના પ્રમાણમા નિષ્પક્ષપાતપણે તેની ઉન્નતિ કરતા, એજ તેમની મુખ્ય નીતિ હતી તેઓ કોઇને મિત્ર કિંવા આત્મ જાણી મોટો હોદ્દો કિંવા મોટા માનની નોકરી આપવા જેવો પક્ષપાત કદિ પણ કરતા નહિ લાયક મનુષ્યના હક્કનો વિચાર કરી મહારાજ તેને ન્યાયપૂર્વક યોગ્ય હોદ્દો આપતા તેમની એ નીતિને લીધે સર્વ મનુષ્યોને ખાત્રી થઇ હતી કે મહારાજ ગુણ અને કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય તુલના કરી આપણી ઉન્નતિ કરનાર ગુણશ સ્વામી છે આપણા ચરિત્રનાયકમા એક બીજો ઉત્કૃષ્ટ ગુણ એ હતો કે, તેઓ પોતાના તાબાના મનુષ્યોના અંત કરણમા પોતાના

ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાની અદ્વિત કળા જાણના હતા કેાઇ પણ સેવકને ગમે તેટલું મહત્વનુકામ સોંપ્યા છતાં તે પરિપૂર્ણ કરવા સખધી મહારાજ તેનાપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા વિશ્વાસ રાખવા લાયક મનુષ્યોની તેઓ પ્રથમથીજ ખરાબર તપાસ કરતા અને એક વખત વિશ્વાસ રાખ્યા પછી પુન તેનાપ્રત્યે સશય દર્શાવતા નહિ વિશ્વાસુ મનુષ્યપ્રત્યે દ્વેષ કેવા ઈર્ષ્યા રાખનાર મનુષ્ય મહારાજ પાસે જઇ તેની ચાડી કરવાની હિમત ધરાવતો નહિ ચાડીચુગલી કરનાર મનુષ્યને મહારાજ પોતાની પાસે આવવા દેતા નહોતા કેાઇ સેવકના કાર્યપ્રત્યે સશય ઉત્પન્ન થતા મહારાજ પ્રથમ પોતાના ગુપ્ત જાણસદારા તેની તપાસ કરતા અને ત્યાર પછી પૂરાવો બેગો કરી ચોગ્ય ન્યાય ચૂકવતા મહારાજની એ વૃત્તિને લીધે તાબાના નાનામોટા સેવકોને ખાત્રી થઇ હતી કે, પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાના કાર્ય કરવાથી મહારાજ નોકરી ઉપરથી દૂર કરશે નહિ મહારાજપ્રત્યે પ્રત્યેક સેવકને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી અને હોદ્દાસખધી ખાત્રી થવાથી તેમનામા પ્રમાણિકપણ, સ્વામિનિષ્ઠા અને સ્વકાર્યદક્ષતા આદિ વૃત્તિને વિકાસ થયો હતો

નિષ્કપટીપણું અને મિત્રભાવ

લોકસમૂહ કરનાર લોકનાયકે પોતાના તાબાના મનુષ્યો સાથે નિષ્કપટીપણું અને મિત્રભાવે વર્તવું ઇષ્ટપ્રદ થઇ પડે છે એ કળા પણ મહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરી હતી જેનાપર એક વખત વિશ્વાસ મૂકતા તેની સાથે તેઓ કદિ પણ કપટીપણું વર્તતા નહોતા મહારાજ પોતાના વિશ્વાસુ સેવકો સાથે પોતે રચેલી ચોજના અને તેની સિદ્ધિના ઉપાયોસખધી વિચાર ચલાવતા અને તેઓની મસલત આ રપૂર્વક ધ્યાનમા લેતા પોતાના મનુષ્યો સાથે અત કરણુમા એક અને હોઠ ઉપર જુદુ એમ દ્વિધા વર્તન રાખતા નહિ તેજ પ્રમાણે રાજ્યાધિકારના જુસ્સાથી કોઈ સાથે કદિ પણ અહકારભરેલું વર્તન ચલાવતા નહિ પોતાના તાબાના મનુષ્યોને પોતાના મિત્રસમાન જાણી તેમની સાથે ખરા સ્નેહભાવથી વર્તતા કેાઇનું માનખડન કેવા મદમર્દન તેઓ એકએક કરતા નહોતા. મહારાજ પોતાના સર્વ મનુષ્યો સાથે એવુજ વર્તન ચલાવતા હોવાથી તેઓને પોતાનું સ્વાભિમાન અને માનપ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહેવાની ખાત્રી હતી, તેથીજ તેઓ સ્વામિ-કાર્યમા સદોદિત એકનિષ્ઠ રહેતા હતા મહારાજના સ્નેહયુક્ત વર્તનને લીધેજ તેઓના અત કરણુમા તેમનાપ્રત્યે પ્રેમ અને અભિમાનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી હતી.

કરપ

મહારાજ પોતાના તાબાના અધિકારીઓપ્રત્યે આદરપૂર્વક મિત્રભાવે વર્તતા હતા, પરંતુ તેમના ઉપર તેઓના કરપ પણ બહુ સખ હતો મહારાજ તેઓનું આટલું બધું સન્માન કરતા હતા અને સ્નેહ દર્શાવતા હતા તે ઉપરથી કેાઇ કાર-ભારી કેવા અમલદાર અહકાર કરે કેવા પોતાના કામમા આળસ કરે તો તે મહારાજ કદિ પણ સહન કરતા નહિ એવો અહકારી કેવા આળસુ અમલદાર

ગમે તેવો ઉચ્ચ અધિકારી હોવા છતાં મહારાજ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવા કહિ પણ ચૂકતા નહોતા, તેથી સર્વ અમલદારો ઉપર મહારાજનો સરખો કરપ હતો. સર્વને એવુજ જણાતું કે, હુશિયારીથી પ્રમાણિકપણે સ્વામિકાર્ય કરવાથીજ તેઓની આપણાપર કૃપા થશે મહારાજનો સખ કરપ હોવાથી તેઓ આટલા બધા મનુષ્યો ઉપર કાળુ રાખી શકતા અને તેમની પાસેથી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરાવી શકતા હતા.

ઉદ્યોગીપણું

સેવકજનોપર મહારાજનો સખ કરપ રહેવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મહારાજને ખાસ્યાવસ્થાથીજ જીવતોડ મહેનત કરી પ્રત્યેક કામ કરવાની ટેવ હોવાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે અને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાને માટે અજાગ્યતા થઇ પડે એવા પ્રત્યેક ગુણ અને પ્રત્યેક કાર્યો તેમનામા ઉત્તમ પ્રકારે વિકાસ પામ્યાં હતા. રણબુ મપર શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતી વખત સૈનિકોને શત્રુસન્મુખ ઉભા રાખી પોતે એક પ્રેક્ષકની પેઠે, કોઇક સુરક્ષિત સ્થળમા ઉભા રહેવાનો કેટલાક સેનાપતિનો કિવા રાજ્યનો નિયમ હોય છે, તેમ મહારાજ કહિ પણ વર્તતા નહોતા. તેઓ હાથમા તલવાર લઇને સર્વથી આગળ રણબુમિ ઉપર ધૂમતા અને પોતાના શરીરનું અપ્રતિમ શૌર્ય, વીર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્ય પ્રકટ કરતા તેમ થવાથી તેમના તાખાના વીર પુરુષોને મહારાજ કરતા પોતાનામા વિશેષ યુદ્ધકૌશલ્ય હોવાનો અહકાર ઉત્પન્ન થતો નહોતા. પોતાના સેનાપતિને લૂટ કરવા મોકલી કિવા ચઢાઇમા મોકલી પોતે આનંદ ભોગવવાનો કેટલાક રાજ્યોનો નિયમ હોય છે તેમ થવાથી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સેનાપતિ રાજ્યમા પ્રબળ થઇ પડે છે, અને રાજ્ય તેના હાથમા એક રમડડા જેવો થઇ પડે છે, પરંતુ મહારાજે મરણપર્યંત તેનું નર્તન ચલાવ્યું નથી તેઓ સર્વદા એકાદ ચઢાઇમા ગુથાયલાજ રહેતા. આજમુની પેઠે સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું તેઓને પસંદજ નહોતું એવા ઉદ્યોગીપણાને લીધે અને અવિશ્રાંત પરિશ્રમને લીધે તેઓએ પોતાનાપર કોઇ પણ સેનાપતિ કિવા સરદારનું બળ ચાલવા દીધું નહોતું જૂદી જૂદી ચઢાઇઓમા સરદારો અને સેનાપતિઓ પોતે જે પરાક્રમ દર્શાવતા તેના કરતા મહારાજના પરાક્રમ થોડે અશે પણ વિશેષ થતા તે જોઇ તેઓને પોતાનું અભિમાન વધારવાનો અવકાશજ મળતો નહિ. મહારાજસમક્ષ તેઓ પોતાને હમેશા હીનપરાક્રમીજ જણાતા. રાજ્યવ્યવસ્થાસબધી પણ તેમણે એવેજ કમ રાખ્યો હતો કિલ્લાનો બદોબસ્ત, જમીનમહેસુલીની વ્યવસ્થા, વિકેટ પ્રપચ રચવા માટે જરૂર પડતી યુક્તિ-મત્તા, વગેરે કોઈ પણ કાર્ય માટે કોઇ પણ અધિકારી મહારાજ પાસે બઝાઇ મારવા શક્તિવાન થતો નહિ. મહારાજમા એ સર્વ રાજ્યદારી ગુણોનું સમિલન હોવાથી પ્રત્યેક સેવક તેમના સમક્ષ તફન નમ્ર અને સ્વસ્થ થઇ જતો. પ્રત્યેક સેવક ઉપર તેમનો વિભક્ષણ કરપ હતો, એજ સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગુણને લીધે રામદાસ સ્વામીએ પોતાના પત્રમા મહારાજને 'સર્વજ્ઞ'નું વિશેષણ લગાડ્યું છે.

લોકવશીકરણ

ઉપરોક્ત વિવેચનપરથી જોઇ શકાશે કે, મનુષ્યોને વશ કરી તેમનાદારા પ્રમાણિકપણે ઇચ્છાનુસાર કાર્યો કરાવી લેવાની અપ્રતિમ કળા મહારાજે સાધ્ય કરી હતી, તેનું કારણ ઉક્ત ગુણસમુચ્ચયને તેમનામાં ઉત્તમરીતે વિકાસ થયો હતો તેજ હેતુ એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે તેમણે મનુષ્યોને વશ કરવાની વશીકરણવિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે સપાદન કરેલી હોવાથી તેમના તાબાના સેવકોમાં પ્રમાણિકપણ, સ્વામિનિષ્ઠા અને કર્તવ્યદક્ષતા જેવા સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થયા હતા અને પરસ્પર એકબીજા કરતા ચઢતા ગુણો સપાદન કરવાની તેમને લાલસા થતી હતી મહારાજ પાસેથી શાખાથી મેળવવામાં તેમને કૃતજ્ઞતા જણાતી હતી. વામિકાર્યમાંટે પ્રાણીની આહુતી આપવાનો પ્રસંગ આવતા તેઓ જરાપણ સંકોચાતા નહિ એવા અલૌકિક મહાપુરુષની મન, વચન અને કર્મવંડે સેવાકરવામાં પોતાના જીવનની સફળતા માનવા જેવી તેમને શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી આગળ જતા મહારાજ જે પુણ્યકૃત્યમાં ગુ થયા હતા તેનું તેઓએ મહત્ત્વ જાણ્યા પછી તેમની સાથે અપ્રમાણિકપણે વર્તવામાં તેઓ મહાપાપ સમજવા લાગ્યા હતા તેમના અત કરણમાં મહારાજસંબધી સંપૂર્ણ લડિત અને દેશકાર્યની મહત્તાએ મચોટ અસર કરેલી હોવાથી તેઓએ પ્રપચ કિવા વિશ્વાસઘાત કદિ પણ કયો નહોતો મહારાજ દિલ્હી જઈ નજરકેદમાં રહ્યા પછી આઠ નવ મહિને પુનઃ સ્વરાજ્યમાં પાછા ફર્યા તે સમયે કિવા કણ્ઠાટકની ચઢાઈમાં ગયા પછી અદાર મહિનાપર્યંત તે તરફ ગુ થાઈ રહ્યા તે સમયે તેમના તાબાના કેઇ પણ સુત્ત-દીએ કિવા સરદારે મહારાજ સાથે દગોપ્રપચ કરવાની કલ્પના પણ કરી નહોતી એ બનાવ તે ચળવળને સમયે ધણે આશ્ચર્યકારક કહી શકાશે, પરંતુ મનુષ્યોને વશ કરવાની મહારાજની કળા ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વિકાસ પામી હતી તે લક્ષ્યમાં લેતા ઉપરોક્ત બનાવમાં સમાયલા ગૂઢ તત્ત્વસંબધી કોઇને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ

કલ્પનાશકિત

મહારાજમાં બીજો મહત્ત્વનો ગુણ જોઇશ્યુ તો જણાશે કે, તેમના મસ્તિષ્કમાં અપ્રતિમ કલ્પનાશકિત હતી તેમનામાં એ ગુણ જો પરિપૂર્ણરીતે ન હોત તો સ્વરાજ્ય મેળવવાની તેમને શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાત નહિ, કારણ કે બાદસાહી દરબારમાં દશહજારી અને વીસહજારી બળવાન મરાઠા સરદારોનું અસ્તિત્વ છતાં અને તેઓ મોટી મોટી જાગીરા ભોગવતા હતા છતાં તેમના મસ્તિષ્કમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની કલ્પના શામાંટે ઉત્પન્ન થઇ નહિ ? તેઓમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, સ્વધર્મ-શિમાન અને યવનસત્તાપ્રત્યે દેવ જેવી વૃત્તિઓ નહોતી એમ કોણ કહી શકશે ? તેજ પ્રમાણે તેમનામાં શૌર્ય, પરાક્રમ આદિ ગુણોનો અભાવ હતો એમ પણ કહી શકાશે કે ? એ સર્વ સદ્ગુણ હોવા છતાં ઉક્ત સરદારોને મહારાજ જેવી શુદ્ધિ કેમ ઉત્પન્ન થઇ નહિ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ છે કે તેમના મસ્તિષ્કમાં

કલ્પનાશક્તિનો શુભ વિશેષ નહોતો. કથી યોજનાવડે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય અને કોઈ પ્રસંગે એક યોજના નિષ્ફળ જતા ખીજી કયા પ્રકારની યોજના યોજવી એનો પરિપૂર્ણ વિચાર ક્યાં પછી કાર્યને ગતિમા ચૂકવા જેવી કલ્પના-શક્તિ મહારાજમા બાહ્યાવસ્થાથીજ વિકસિત થઈ હતી. કલ્પનાશક્તિનો મુખ્ય આધાર મનુષ્યની શ્રદ્ધિ ઉપર હોય છે. મહારાજની શ્રદ્ધિ અતિ તીવ્ર હોવા સાથે તેમને સર્વ પ્રકારની માહિતી મેળવવાનો અમર્યાદ ઉત્સાહ હતો અને એજ ચોક્કસપણાને લીધે તેમનો જ્ઞાનભંડાર સદા ભરપૂર રહેતો હતો. ખીજાના ઉત્તમ પ્રકારના અનુભવની સહાયતા લઈ તેમા પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવનો વધારો કરી સર્વ જ્ઞાન પોતાના હૃદયમયમા આલેખી રાખનાર તેમના જેવો ખીજો પુરુષ ભાગ્યેજ હશે. આ તો મહારાજની સ્મરણશક્તિની વાત થઈ, પરંતુ માત્ર સ્મરણ-શક્તિ પ્રબળ હોવાથી કલ્પનાશક્તિમા વૃદ્ધિ થતી નથી. તેને ઉત્કૃષ્ટ વિવેકશક્તિની સહાયતા હોવી જોઈએ. મહારાજમા અતિ પ્રખર વિવેકશક્તિ હતી એ નિર્વિવાદ છે. સ્મરણશક્તિ અને વિવેકશક્તિના અપ્રતિમ બળવડે પ્રાપ્ત અનુભવનો અને ઉદ્દિષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાનનો વિનિયોગ કરવામા આવતા અલૌકિક યુક્તિ-મતાનો તેમનામા વિકાસ થયો હતો. એક યોજનામા નિષ્ફળ થતા ખીજી અને તેમા નિષ્ફળ થતા ત્રીજી યોજના યોજવીજ જોઈએ, નિરાશ થઈને કંઈ પણ એસી રહેવું નહિ એવો મહારાજનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાને સર્વ મનુષ્યો ભાગ્યશાળી હોતા નથી. જે મનુષ્યના અત કરણમા કલ્પનાશક્તિના બળવડે યુક્તિપ્રયુક્તિનો અખડ પ્રવાહ વહન થતો હોય છે તેજ મનુષ્ય એવો દૃઢનિશ્ચયી થઈ શકે છે. મહારાજે શરૂઆતથીજ પ્રત્યેક કાર્યમા દઢામઢ દર્શાવેલો હોવાથી તેઓ તરણ હોવા છતા તેમનાપર વિશેષ અનુભવી અને માહિતગાર મનુષ્યોની નિર્મીમ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. મહારાજ તરણ વમના હોવા છતા તેમને જ્ઞાનવૃદ્ધ જણી તેમના અસંભવિત જણાતા કાર્યો માટે આસપાસના મનુષ્યો સહાયતા કરવા લાગ્યા. તેમની કલ્પનાશક્તિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ઇચ્છિત કાર્ય સાધ્ય કરવા જે યોજના દર્શાવવામા આત્રી તેની આત્રી થયાથીજ પોતાના પ્રાણ સંકટ-મા નાખવા મહારાજના સેવકો તૈયાર થયા હતા, નહિ તો તેમ બની શકત નહિ. એજ કલ્પનાશક્તિના બળવડે મહારાજે પોતાના ઉપર આવી પડેલા ભયકર પ્રસંગોમાથી કેવી રીતે યુક્તિ મેળવી એ તેમનું ચરિત્ર વાચનાર મનુષ્યોને કાણે કાણે જણાઈ આવશે, એટલુંજ નહિ પણ એજ સદૃશ્ય તેમના સર્વ કાર્યોના મૂળરૂપ હતો. એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. એજ સદૃશ્યની સહાયતાથી મહારાજે તાબાના સેવકોમા પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તેથી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા. ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગે ફસાઈ પડતા તેમા વિજય પ્રાપ્ત કરી સ્વકાર્યસિદ્ધિ કરવાની મહારાજમા અજબ કળા હોવાની પ્રત્યેક સેવકને ખાતરી હતી, તેથીજ તેઓ ઇચ્છિત સાહસકર્મ કરવા ઉત્સુક રહેતા હતા.

તેજસ્વિતા અને સ્વાભિમાન

મહારાજમા તેજસ્વિતાનો ત્રીજો સદ્ગુણ હતો. ખરા તેજસ્વી પુરુષો હોય છે તેઓ પારકાની તાબેદારી સહન કરી શકતા નથી તેઓ સ્વાભિમાની હોવાથી સ્વાભિમાનને પ્રતિકૂળ યથા પડતી પરત ત્રતા તેઓને તદ્દન અસહ્ય થઇ પડે છે. પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખી પ્રાપ્તસ્થિતિમા સતોષ માનવામાજ તેઓને વિશેષ મુગ્ધ જણાય છે. મહારાજમા એ સદ્ગુણ હોવાથી સ્વપિતાની પરત ત્ર મિથિતા જોઇ તેઓ કુખી થતા હતા એ સ્થિતિમાથી મુકત થતા સ્વપ્રાણની હાનિ થવાનો સભવ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા, પરંતુ એવી મિથિતામા રહી યવનોના દુકડા ખાવા કરતાં પ્રાણસંકટ સ્વીકારવાનું મહારાજને યોગ્ય જણાયું હતું તેમણે સ્વીકારેલા કાર્યમાં એકાએક યશ પ્રાપ્ત થવા માટે તેમને શકાજ હતી એમ કહેવું પડે, પરંતુ પરત ત્રતામા રહી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ તેમને તુચ્છ જણાવાથી દંઢ નિશ્ચય તથા અતિશય ધૈર્ય ધારણ કરી તેઓ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશે વળ્યા હતા. મહારાજને પ્રાપ્તસ્થિતિમાજ સતોષ માનવાની શિખામણ આપનાર દાદાજી કોડ-જેવ જેવા પુરુષે તેમને પોતાના ઉદ્દેશમાથી નિવ્રત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ મહારાજ પોતાના દંઢ સંકલ્પમાથી વિચલિત થયા નહિ ત્યાર પછી તેમના પિતા ઉપર પ્રાણસંકટ આવી પડવા છતાં ધૈર્ય રાખી પિતાને સંકટમુકત કરવાની આશ્રયકારક યુક્તિ શોધી કહાડી, પણ પોતાનો સંકલ્પ તેમણે ત્યાગ કર્યો નહિ. એ પરથી મહારાજનું તેજસ્વીપણું સારી પેઠે જણાઇ આવે છે એ ગુણનું અતીભૂત જે સ્વાભિમાન તે પણ મહારાજના અત કરણમા ઓતપ્રોત ભરેલું હતું દિલ્હીદરબારમા ઔરંગઝેબ જેવા સાવધાન આદેશાહની કપટબળમા સપડાવા છતાં ત્યાં પણ તેમણે પોતાનું માનઅડગ થવું સહન કર્યું નહિ, એ વાચકો પાછળ વાચી ગયા છે. ખરા વીર પુરુષોમાજ એ મહાભૂષણપ્રદ ગુણજોવામા આવે છે એ ગુણ સિવાય પુરુષ કેવળ નિર્માત્મ્યવત્ત જ કહી શકાશે કોઇ પોતાનું અપમાન કરે નહિ કિંવા કોઇ પોતાને કલકલગાડે નહિ કિંવા તુચ્છ સમજે નહિ એ માટે મહારાજ હમેશા કાળજી રાખતા હતા, તેથીજ તેઓ જગપ્રસિદ્ધ અલૌકિક પરાક્રમે કરી શક્યા છે મહા તેજસ્વી પુરુષો રાષ્ટ્રના અબુદ્ધને માટે કેવા કારણભૂત થઇ પડે છે તે મહારાજના ચરિત્ર ઉપરથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાઇ આવે છે તેજસ્વીપણુમાજ વીર્ય, શૌર્ય, સાહસ આદિ ઉજ્જવળ ગુણો અને સદાચાર, નિર્વ્યસન આદિ નૈતિક ગુણોનું મૂળ સમા-યજ છે, કારણ કે તેજસ્વી પુરુષો પોતાના તેજની હાનિ થવા જેવા દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરી વાસ્તવિક તેજની વૃદ્ધિ થવા જેવા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાજ સર્વદા તત્પર હોય છે; એટલુજ નહિ પણ પોતાની તેજસ્વિતાના પ્રભાવવડે અન્ય જનોને સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી કરવાના યત્ન કરવામાજ તેઓ પોતાના જીવનની સફળતા માને છે મહારાજની તેજસ્વિતાની પરીક્ષા કરી જોતા તેઓ કેટલે દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટ જણાય છે તે સુઝ વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી સારાસ એ છે કે મહારાજની તેજસ્વિતાને લીધેજ મહારાજને કેટલાક સમયપર્યંત સ્વાતંત્ર્યસુખ પ્રાપ્ત થઇ જતને મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના શરીરમા કંઇક વિશેષ ઓજસ્વિતા જણાઇ હતી.

પ્રજ્ઞવાત્સલ્ય

મહારાજના પ્રજ્ઞવાત્સલ્યનો મહાન સ્તુતિપાત્ર ગુણ હતો રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રકરણમાં એ ગુણનું સારી રીતે દિવદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, તેથી અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી ખેડુત, વ્યાપારી અને ઉદ્યોગી મનુષ્યોનો ઉત્કર્ષ થાય, તેમને કોઇ તરફથી ત્રાસ પડે નહિ અને તેમને યોગ્ય ન્યાય મળે તે માટે મહારાજ પોતાના રાજ્યમાં સર્વદા સુવ્યવસ્થા કરવા તત્પર રહેતા સર્વ કાર્યભાર શાંત સ્વસ્થપણે ચાલ્યા કરે અને કોઇ પ્રકારની અવ્યવસ્થા ન થાય તે માટે મહારાજે પોતાની કલ્પનાશક્તિવડે ભૂતકાળમાં કોઇપણ વ્યવસ્થા નહિ રચેલી એવી અષ્ટ પ્રધાનમંડળની રચના રચી હતી જૂદા જૂદા પ્રધાનોને રાજ્યના જૂદા જૂદા ખાતાની જવાબદારી સોંપી દઈ તેના ઉપર પ્રધાનમંડળની અને પોતાની સ્વન દેખરેખ રાખ્યાથી પ્રજાને સુખ પ્રાપ્ત થશે એવું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યું હતું તેથીજ તેમણે પોતાના રાજ્યાધિકારની સમાનરૂપે વહેંચણી કરી દીધી હતી અને પોતાના તાખાના લાયક પુરુષોનું ગૌરવ વધારી ચારે તરફ તેમનો કરપ ખેસાડ્યો હતો. પ્રજાને અન્યાયપૂર્વક ત્રાસ આપનાર ઉચ્ચ અધિકારીને પણ મહારાજ સખ શિક્ષા કરવા ચુકતા નહિ તેમના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે મુખ્ય પ્રધાનોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ગ્રમચર અને બાતરીદારદાર રાજ્યની સર્વ માહિતી મેળવતા હતા, તેથી પ્રજા સાથે અન્યાયી વર્તન ચલાવતા મહારાજને ખબર મળવાની અને તેમના તરફથી સખ શિક્ષા થવાની પ્રત્યેક અમલદારને ખીક લાગતી હતી નાનામોટા સર્વ અધિકારીને સર્વદા મહારાજની સખ ખીક લાગતી હોવાથી પ્રજાને શાંતિ અને સુખ મળતું હતું ખેડુતોને પણ દરેક પ્રકારની સહાયતા આપવા માટે મહારાજે કેવા નિયમ ઠરાવ્યા હતા તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે

રાજાએ પોતાની પ્રજા સાથે સમાનપણે અને નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તવું એને પ્રજ્ઞવાત્સલ્યના અંગનો એક મહત્ત્વ ગુણ કહેવામાં આવે છે એ ગુણમાં પણ મહારાજની બરોબરી કરે એવો કોઇ પણ સ્વામી આજ્ઞાપર્યંત દષ્ટિગોચર થયો નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જણાશે નહિ રાજ્યની જુદી જુદી જાતિના મનુષ્યોને તેની શક્તિ પ્રમાણે નાનામોટા મહત્વના કાર્યો ઉપર નિમી તેમને સતોષ-સુખ આપવાનો મહારાજનો નિયમ હતો માત્ર પોતાના જાતિબદ્ધ એનેજ કૃપાપાત્ર જણવા એવો પક્ષપાત તેમણે કવચિત્ પણ આદર્યો નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતાના રાજ્યની મુસલમાની પ્રજાને મુદ્દા કોઇ પ્રકારનો અન્યાય કર્યો નહોતો. જે મુસલમાનો સોપેલા કાર્યો પ્રમાણિકપણે તેમજ દક્ષતાપૂર્વક બળવતા તેમને ઉચ્ચ-હોદ્દે સદાવી મહારાજ ખુશી રાખતા હતા તેમના આવા નિષ્પક્ષપાતપણાને લીધેજ રાજ્યમાં અસતોષ કે બડોતોદાન થયા નહોતા સર્વ જાતિની પ્રજા મહારાજને એક દેવસમાન પૂજ્ય માનતી

વ્યાવહારિક વર્તન

હવે મહારાજના ચરિત્રમાં કયા સદ્ગુણ વ્યવહારમાં વિશેષરૂપે દષ્ટિગોચર થાય

છે તેનું દુકમા વર્ણન કરીશુ બખરસેખકેનુ મુખ્ય લક્ષ્ય રાજકીય ઉચ્ચપાત્રલ તરફ-
જ હોવાથી તેઓએ મહારાજના વ્યાવહારિક આચરણસુખધી વિરોધ ઉલ્લેખ કર્યો
નથી, તેથી એ સખધી વિશેષ વિવરણ લખી શકાય તેમ નથી, છતાં તેઓના
આચરણ અતિ વિશુદ્ધ હતા તેઓ હમેશા સાદો પોષાક પહેરતા હતા તેમને કોઈ
પણ પ્રકારનુ વ્યસન નહોતુ હાસ્ય, મસ્કરી અને વિનોદપ્રત્યે તેમને પૂરેપૂરો
તિરસ્કાર હતો મહાન કવિઓના કાવ્ય અને કથાપુરાણ સાલળવાનો તેમને શોખ
હતો ખીજા કોઈપણ પ્રકારના સુખવિલાસમા લિસ થઈ રહેવાનો તેમને અવકાશ-
જ નહોતો રાજ્યમા આવતા ગુણીજનોનુ કિંવા વિદ્વાનપુરુષોનુ સન્માન કરવા
મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા યોગ્ય ગુણીજનોને પગાર આપી પોતાના તાબા-
મા નોકરીએ રાખી લેતા, તેમજ પોતાના સુહૃદ્, સગાજનોને અને ધનર સરદાર
તથા રાજ્યોનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામા મહારાજ દલા હતા સારાસ
એ છે કે તેમના હૃદયમા ઐશ્વર્યમદ અને રાજ્યમદ જેવી દુર્જ્વૃત્તિએ પ્રવેશ કર્યો
નહોતો આથી તેમણે કોઈ પ્રકારનો અનાચાર કિંવા અન્યાય કર્યો નહોતો

કૌટુંબિક વર્તન

પૂર્વ સંકલ્પાનુસાર મહારાજના કૌટુંબિક વર્તનસંબધી અત્રે થોડુંક લખવું
જોઈએ, પરંતુ એ સખધી બખરસેખકેએ વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી મહારાજ-
ના હૃદયમા માતૃપિતૃલક્ષિત અને બહુપ્રેમ કેટલો નિસીમ હતો તે પાછલા
પ્રકરણોમા અનેક પ્રસંગે લખવામા આવ્યુ છે, તેથી એ સખધી આ સ્થળે વિશેષ
લખવાની આવશ્યકતા નથી. મહારાજે કેવળ સ્વપરાક્રમવડેજ પુષ્કળ ઐશ્વર્ય અને
પ્રચંડ સત્તા મેળવી હતી, છતાં એક સત્તાધીશતરીકે ગર્વિષ બની માતાપિતાનું
કિંવા બહુજનોનુ અપમાન કિંવા અવહેલના કરવા જેવુ નિંદક કર્મ તેમણે કદિ
પણ કર્યું નથી, એ તે સમયના યવનબાદશાહની સ્થિતિ જોતા ધણુ આશ્ચર્ય-
કારક જણાય છે મહારાજનુ પોતાની પત્નીઓ સાથે કેવુ વર્તન હતુ તે જાણુ-
વાનુ સાધન નથી, પરંતુ વિરુદ્ધ પૂરાવાને અભાવે નિશ્ચિતપણે કહી શકાશે કે
તેઓ અતપુરની સ્ત્રીઓની શિખવણી પ્રમાણે અયોગ્યરીતે કદિ પણ વર્તતા
નહોતા સ્ત્રીઓએ રાજ્યવ્યવસ્થામા માથુ મારવુ નહિ એવો તેમનો અભિપ્રાય
હતો માતા જીજ્ઞાસાને પણ તેઓ એ પ્રમાણે વતવા દેતા નહોતા, તે પછી
રાણીઓની શી મજદૂર ? તેમ છતાં પત્નીઓપ્રત્યે તેમને આદર અને પ્રેમ નહોતો
એમ કહી શકાશે નહિ બખરકર્તાના કથનાનુસાર મહારાજને સહબાઈ ઉપર
અતિશય પ્રેમ હતો. સર્વ સ્ત્રીજાતિપ્રત્યે મહારાજ અત્યંત આદરભાવ દર્શાવતા
હતા; તેથીજ સ્ત્રીજાતિને ત્રાસ નહિ આપવાની તેઓએ પોતાના લશ્કરને સજ્જ
આજ્ઞા કરમાવી હતી અને તેમના કોઈ પણ સૈનિકે કોઈ પણ સ્ત્રીને ત્રાસ કિંવા
જેરણુલમ કર્યાનુ ઇતિહાસમાથી ઉદાહરણ મળતું નથી મહારાજે સ્વતઃ ખાસ-
વર ૧થી સ્ત્રીઓપ્રત્યે પૂજ્યભાવદર્શક આચરણ તાબાના મનુષ્યોને દર્શાવી આપ્ત-
હૃદ્ય કલાણના મુલાણાની પુત્રવધનુ કથાનક અમારા વાચકોના સ્મૃતિપટ ઉપર

તાબુજ હશે. મહારાજ પોતેજ પવિત્રાચરણના હોવાથી પોતાની પત્નીઓસબધી એકરકાર કિવા નિબુર હોય એમ કહી શકાશે નહિ સ્વપુત્ર ઉપર તેમનો નૈસર્ગિક પ્રેમ હતો તેમને શુશિક્ષણ આપવાના અને રાબ્યાધિકારને લાયક બનાવવાના હેતુથી તેમણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી, તેમ છતાં તેમના બ્યેદ પુત્ર દુરાચરણી અને દુર્વૃત્ત યદ્ પરચીના પાતિવ્રત્યનો ભગ કરવામા પ્રજ્ઞત થયો હતો તે સમયે તેને પોતાનો પુત્ર જાણી શિક્ષા કરવાનું બધું નહિ રાખતા તેને મહારાજે એકદમ સખ કેદની શિક્ષા કરી હતી એ જોતા તેઓ પુત્રને ખોટા લાક લડાવે એવું નહોતા એમ જણાઇ આવે છે સારાશ એ છે કે મહારાજના કેદબિંદુ આચરણ ઉપરથી તેઓ ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ પતિ, ઉત્તમ પિતા અને ઉત્તમ બધુના વિશેષણને પાત્ર હતા

ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાન

હવે મહારાજના એક પ્રકારના વર્તનક્રમસબધી દુકમા ઉલ્લેખ કરી પ્રસ્તુત ચુલુહોપવિવેચનનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું, અર્થાત્ તેમનું ધર્મસબધી વર્તન કેવું હતું તેનું અવલોકન કરીએ પાછલા પ્રકરણોમા થયેલે સ્થળે અને વિશેષતઃ ઓગણત્રીસમા પ્રકરણમા એ સબધી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે, તેથી તેની અત્રે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી બાલ્યાવસ્થામાજ મહારાજના અત કરણમા ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ હોવાથી વયના વધવા સાથે તેમની ધાર્મિકવૃત્તિ પણ વિકાસ પામી હતી તેમની ધર્મશીલતા કેટલી હદ સુધી પહોંચી હતી, તે તેમણે ત્રણ ચાર પ્રસંગે સ્વરાબ્યનો ત્યાગ કરી મોક્ષ સિદ્ધિ મેળવવામા અવશેષ જીવન વ્યતીત કરવાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો તે ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે જણાઇ આવે છે કણ્યાટકની ચદાર્ધમા જતા મલિકાભુવનના દેવસ્થાનમા મહારાજને સ્વદેહ ત્યાગ કરવાનો વિચાર અચાનક ઉત્પન્ન થયો હતો એ વાચકોના સમગ્રણમા હશેજ તેજ પ્રમાણે સજ્જનસેવા કરવા માટે અને સાધુસંતોદારા આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે મહારાજ કેટલા તત્પર હતા તથા આઠણ્જીભોજન માટે, દેવસ્થાન માટે અને ધર્મગ્રંથનું અધ્યયન કરનાર પુરુષોનો આદરસંકાર કરવા માટે, મહારાજ કેટલું બધું દ્રવ્ય ખર્ચતા હતા તે પાછલા પ્રકરણોમા લખવામા આવ્યું છેજ તેમની ધર્મશીલતા અલગ વૃદ્ધિ પામતા તેઓ કેવલિત્ત્વ સ્વરાબ્યસાધનનો ઉદ્દેશ છોડી દેશે, એવી સલાહકાર કાર્યભારીઓને હમેશા બીક લાગતી હતી; પરંતુ મહોજીરાજને શ્રીલવાનીદેવીએ સ્વપ્નમા વરદાન આપ્યા પ્રમાણે ભોસલેના વશમા તેઓ શકકર્તા ઉત્પન્ન થઇ સર્વ હિંદુમુળને યવનોના ત્રાસમાથી મુક્ત કરશે એવું તેમના પ્રિય માતૃશ્રી જીનબાઇને જણાતું હતું, તેનું દૃષ્ટાંત પોતાના શરીરદારા સ્વમાતાને અને સ્વજનોને ખતાવી આપવાનો સુયોગ આવ્યો છે એવી જાવના તેમના હૃદયમા ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવ પામી હતી અને પોતે સામાન્ય મનુષ્ય નહિ પણ આર્ચ્યમાતાનું ઋણ દેડવા માટેજ જન્મ પામ્યા છે એવું મહારાજને જણાતું હતું તેમજ જીવનપર્યંત સ્વરાબ્યસાધનદારા હિંદુ મુળને યવનોની તાણેદારીસાથી મુક્ત કરવાનું પુણ્યકર્મ કરવામાજ જીવનની સાર્થ-

કતા તેમને જણાતી હતી પોતાના કાર્યપ્રત્યે શ્રીભવાની દેવીની સપૂર્ણ સહાયતા હોવાની હૃદયની ભાવના હોવાથી પ્રત્યેક વિકટ પ્રસંગે તેનીજ આરાધના કરવામા મહારાજ પ્રગટ થતા હતા તેઓ દેવીની આરાધના અત્યંત નિર્મળ અત કરણ્યપૂર્વક અને પરમ સદ્ભાવપૂર્વક કરતા હોવાથી તેમના શરીરમા ભવાની દેવીનો સચ્ચાર થતો હતો અને દેવી તેમને સકટનિવારણ થવાનો ઉપાય દર્શાવતા હતા એ ઉપરથી મહારાજ પોતાના તાપાના સાદા અને બોળા મનુષ્યોને ભરમાવવા અને પોતાના કાર્ય માટે તેમને વશ કરી લેવા માટેજ એવો ઢોંગ કરતા હતા, દેવી ઉપર મહારાજને શ્રદ્ધા નહોતી એવી કેટલાક મનુષ્યોની માન્યતા છે; પરંતુ પ્રકૃત લેખકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મહારાજ જાણી જોઈને સ્વજનોને કમવા જેવું કાર્ય કર્મ પણ કરના નહોતા તે સમયે મહારાજમા સર્વત્ર એવોજ પ્રકાર જોવામા આવતો હતો પોતાના ઉપારથ દેવતાનું ચૈતન્ય પોતાના શરીરમા લાવી તેની પાસેથી વરદાન મેળવવાનો રિવાજ સર્વત્ર પ્રવર્તતો હતો અને સાપ્રત સમયે પણ એવો પ્રકાર ધણે સ્થળે જોવામા આવે છે, પરંતુ બધાજ મનુષ્યોને ઢોંગી કહી શકાશે નહિ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતા મહારાજના હૃદયમા અતિશય ભકિતભાવ હતો એમજ કહેવું પડશે. અનેક વિકટ પ્રસંગે તાપાના મનુષ્યો સાથે સલાહમસલત ચલાવ્યા છતાં તેમા વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડતા મહારાજ શ્રીભવાનીદેવીની સહાયતા મારગતા વિચાર કરવામા સ્તબ્ધ થઈ જતા; તે સમયે તેમના શરીરમા અમાનક દેવીનું ચૈતન્ય પ્રવેશ થતા મહારાજના અતકરણના વિચાર તેમનાજ મુખદારા પ્રગટ થતા મહારાજની અચેતન અવસ્થામા બોધાયલા શબ્દોને શ્રદ્ધેવીનુંજ વરદાન જાણી મહારાજ સ્વતંત્ર અને તેમના તાપાના મનુષ્યો મહાકંઠિન કાર્ય કરવાનું સાહસ કરતા અને તે કાર્યોમા યશ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તાપાના બોળા ભાવિક મનુષ્યો મહારાજ ઉપર શ્રીભવાનીદેવીની કૃપા જાણી સપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે એમા આશ્ચર્ય શું ' તાત્પર્ય એ છે કે મહારાજનું સમયાનુસાર અત્યંત ભાવિકપણું, આધુનિક સમયના વિચારયુગમા ઉત્પન્ન થયેલા તાર્કિક વિદ્વાનોને દોષકારક જણાય કેવા મહારાજને કપટી આદિ જેવા અધમ પ્રકારના વિશેષણો લગાડવામા આવે એ સર્વથા ઉચિત નથી

પ્રસ્તુત લેખની અશ્વજ્ઞાતમા ઉપોદ્ધાત કર્યા પ્રમાણે મહારાજના મુખ્ય ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમનાપર જુદા દોષારોપ કરનાર મનુષ્યોના દોષોમા કેટલું અસત્ય છે તે બતાવી આપ્યું છે એ નિરૂપણ કાંઈને પક્ષપાતજનક જણાય તો તેમા લેખકનો ઉપાય નથી રાષ્ટ્રીય જનસમાજને આપણા ચરિત્રનાયક મહાપુરુષની વાસ્તવિક યોગ્યતા જણાય એવું દિગ્દર્શન કરાવવું એજ અમારું કર્તવ્ય છે અમારું કર્તવ્ય અન્યને રુચરી કે નહિ તે પ્રશ્નો અને કિચિત્ પણ વિચાર કરતાજ નથી શિવાજીમહારાજ આજે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજને કિબકુના અખિલ ભારતવર્ષીય પ્રજાને તેમના કયા સદ્ગુણોને લીધે અતિ વહનીય જણાય છે, તેનું વર્ણન આજપર્યંત કોઈએ સચિત્તર યથાબોધ રીતે લખ્યું નથી તેથી તેમના સગંધી બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રતિકૂળ અભિમત પ્રસરી રહ્યા છે. એ પ્રતિકૂળ વિચારોનું ખડન થઈ શિવાજી-

મહારાજની વાસ્તવિક યોગ્યતા જનસમાજના લક્ષમાં સપૂર્ણરીતે ઉત્પન્ન થશે અને તેમનાસખધી મધ્યાર્થ અભિમાન અને કૃતરાતા સર્વ કાળ જનમૃત રહેવામાં પ્રસ્તુત ચરિત્રલેખ કિંમિત પણ સહાયભૂત થશે તો લેખક પોતાના શ્રમનું સાર્થક્ય સમજશે

આ ચરિત્રમાંથી મળતો બોધ

અતે પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રદ્વારા આધુનિક કાળને અનુસરતો થઇ પડે એવો કયા પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું દુકમાં અવલોકન કરવું ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે એ બોધ બે પ્રકારના મનુષ્યોને ગ્રહણ કરવા લાયક છે એક લોકાગ્રગણ્ય જોનેને અને બીજા સાધારણ સસારી જોનેને મહારાજના ચરિત્રમાંથી ધણો બોધ લેવા જેવું છે લોકાગ્રગણ્ય મનુષ્યોમાં એક લોકનાયક રાજા અને બીજા ઇતર અગ્રેસર જન, એવા બે વિભાગ પાડવાની જરૂર જણાય છે રાજાઓએ દેશ, કાળ અને વર્તમાન તરફ દષ્ટિ રાખીનેજ યોગ્ય બોધ લેવો જોઇએ સાત્રત આપણો દેશ જગતમાં અત્યંત પ્રખળ અને વિદ્યાચારસપન્ન પરદેશી રાષ્ટ્રની સત્તામાં જઇ આપણને ચિરકાળપર્યંત અશ્રુતપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ ભોગવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે સતત સમરાવસ્થા વિનષ્ટ થઇ સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાયાથી ઇતર રાષ્ટ્રીયજનો કરતા આપણા દેશમાં ઉદ્ધોમયુગનો વિશેષ પ્રભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે સમાજ-શાસ્ત્રવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી એ અવસ્થા અત્યંત આવશ્યકીય અને આદરણીય છે સર્વ સુધારણાનો અતિમ હેતુ એજ છે જે રાષ્ટ્રને પરદેશી રાજા-નો કિવા દેશમાજ પરસ્પર યુદ્ધ થવાનો અહર્નિશ ભય હોય છે તેઓને વાસ્તવિક સ્વાસ્થ્યનો અખડ અનુભવ સહસા પ્રાપ્ત થતો નથી, અને જ્યાં ચિરકાલ સ્વાસ્થ્ય નથી ત્યાં મનુષ્યસુખવર્ધક ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનો સુવિકાસ થવો શક્ય નથી અમારા દેશને એવા સ્વાસ્થ્યનો અનુભવ વિનાપરિશ્રમે પ્રાપ્ત થયો છે બ્રિટિશ મહાપુરુષોના પ્રતાપથી દેશમાં થનારા પરસ્પર યુદ્ધ સર્વથા બંધ પડ્યા છે સર્વ દેશ તેઓના શાંતિમય હત્રનીએ નિર્ભય થયો છે સંય છે કે અમારું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઇ અમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, પરંતુ સાત્રતની પરતગતા મુસલમાની રાજ્યમાં જેમ અનેક પ્રકારે અસહ્ય થઇ પડી હતી તેવી નથી બ્રિટિશ રાજ્યમાં અન્યાય, જીલમ અને પક્ષપાત ઉત્તરોત્તર ઓછા થતા ગયા છે અને એ રાષ્ટ્ર અસત સુધરેલું હોવાથી વિનિત અને વિજેતાનો બેદલાવ ધીમે ધીમે લુપ્ત થવાનો દંઢ સભવ છે મુસલમાની રાજ્યના જગીરદાર કરતા આપણા આધુનિક સંસ્થાનિક રાજાઓની સ્થિતિ ધણી સારી છે તેઓ પોતપોતાના સંસ્થાનના સપૂર્ણ માલિક છે અને સાર્વભૌમ સત્તાધીશ સાથે નક્કી કરવામાં આવેલા નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી તેઓને સ્થાનભ્રષ્ટ થવાની બીક નથી એવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સપાદન કરવાનો તદ્દન અસંભવિત હેતુ કોઇ પણ સંસ્થાનિક રાજાના સ્વંનમાં દૃશ્યમાન થાય એમ નથી એવી અપરિહાર્ય અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા જૈન્યનો ઉપભોગ કરવામાં, કાળક્રમણ કરવામાં અને આપણા સાર્વભૌમ અલિકની કૃપા કાયમ રહે તેવું સર્વદા વર્તન અલાવવામાં તેઓને પોતાની ઇતિ-

કર્તવ્યતા જણાય એ સભવિત છે, પરંતુ સંસ્થાનિક રાજ્યોની એ સમજુત કેવળ અનિષ્ટકારક છે એમ થવાથી તેઓના શરીરમાં આળસ અને વ્યસનાસક્તિ પ્રવળ થઇ કેવળ નિર્મોલ્યવત થઇ જવાની ભીતિ છે એ રાજ્યોએ શિવાજીમહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી પુષ્કળ બોધ લેવા જેવું છે તલવારના પ્રવળ તેજવડે શત્રુના હૃદય કાપ્યમાન કરવાની સધિ નિર્મૂળ થઇ જવા છતાં સ્વશુદ્ધિના તેજવડે સર્વ જનસમાજમાં દીપી નીકળવાની અમૂલ્ય સધિ તેમને પ્રાપ્ત થઇ છે યથાવકાશ જ્ઞાન સંપાદન કરી સ્વપ્રજ્ઞના વાગ્તવિક કલ્યાણ માટે પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવામાં ગુલાઇ રહેવાથી જે સુખ અને હૃદયનો સંતોષ થશે તે તેમને ધત્તર કોઇ પણ વ્યવસાયથી પ્રાપ્ત થશે નહિ પોતાના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવી, ઉદ્યોગ, ધર્મ અને વ્યાપારવાણિજ્યની વૃદ્ધિ કરવી, પ્રજાને સુશિક્ષણનો લાભ આપવો; તેમના આચારવિચાર અને નીતિ સુધારવા વગેરે વિષયોપરતે અમારા સંસ્થાનિક રાજમહારાજ સર્વદા ધ્યાન આપશે તો તેમની પ્રજા તેમને આશીર્વાદ દેશે તેમજ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા ઐશ્વર્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું શ્રેય અને સ્તુતિ પ્રાપ્ત થશે શિવાજીમહારાજે સ્વરાજ્યમિદ્ધિ માટે જીવનપર્યંત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કર્યો તેનો એક શતાશ ભાગ જેટલે પરિશ્રમ અમારા સંસ્થાનિકો પોતાના સંસ્થાનના ઉત્કર્ષપ્રીત્યર્થે કરશે તોપણ બસ છે મહારાજને શત્રુઓ સાથે સતત યુદ્ધ કરવા પડ્યા હતા તેમ છતાં તેમના હૃદયમાં કેટલું નિર્ભય પ્રજાવાત્સલ્ય હતું અને પ્રજાની સુખશાંતિ માટે તેમણે કેટલા ઉપાયો યોજ્યા હતા તે સબધી અમારા સંસ્થાનિક રાજ્યોએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇએ પોતાના સંસ્થાનના પ્રત્યેક દરજ્જાના મનુષ્યોના યથોચિત ઉત્કર્ષ થાય એવી વ્યવસ્થા રાખવા તેમણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ આધુનિક જીવનકલહમાં જે મનુષ્યો પાછળ રહી જઇ દુર્બળ થતા જાય છે, તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે અનેક ભગીરથ યોજના યોજવાનો જાત કરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ જે મનુષ્યો બરાબર લાયક હોય તેમને ઉચ્ચ પ્રકારના કાર્ય સોંપી ઉન્નતિએ ચઢાવવા જોઇએ કોઇ પણ વિષયપરતે પક્ષપાત કિંવા અન્યાય કરવો ઉચિત નથી પ્રજા ઉપર કરવો બોલો વધારી તેમના સાપ કિંવા તિરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા નહિ, માત્ર રાજ્યમદમાં મસ્ત થઇ કોઇના ઉપર જીલ્મ કરવો નહિ, કોઇનું વિત્ત હરણ કરવું નહિ, કિંવા કોઇ સાથે અન્યાય-પૂર્વક અને ઉન્નતપણત્વપૂર્વક વર્તવું નહિ, પોતે સર્વદા પવિત્ર આચરણથી વર્તવું, નિષ્ઠ વ્યસનોમાં આસક્ત થઇ પોતાના આરોગ્યને અને આયુષ્યનો હાથ કરી જનસમાજના આક્ષેપને પાત્ર થવું નહિ; મૌજ, ઉડાઉ, ઉન્નતમલ, સ્વચ્છ દી, આળસ, અવિશ્વાસ, નિર્ભજ્જ, અવિચારી વગેરે વિશેષણોવડે પેતાનું માનખંડન અને તેજોહાનિ કરી લેવી નહિ, 'રાજા જે કરે તે જાણે' એવી સમજણથી કોઇ પણ અવિચારી કાર્ય આદરવું નહિ એ સર્વ બાબતોમાં શિવાજીમહારાજનાં આચરણ કેવા નિર્દોષ અને અનુકરણીય છે તેનો સંદોહિત વિચાર કરવો જે મહા-પુરુષોના કર્તવ્યબળવડે તેમને પ્રત્યક્ષ કિંવા પરપરાથી રાજ્યરૂપી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેમના ઉપર અમારા સંસ્થાનિક રાજમહારાજોએ યોગ્ય સદ્ભાવ

ઉત્પન્ન થશે અને તેમના ચરિત્રમાહાત્મ્ય સતત મનન કરશે તો તેઓના હૃદય-
મા પણ તે મહાત્માઓના થોડા ધણા સદ્ગુણ ઉત્પન્ન થશે અને વિકાસ પામશેજ.

પ્રજ્ઞના આગેવાનોએ લેવા જેવા બોધ

હવે ઇતર લોકાગ્રગણ્ય પુરુષોએ કયા પ્રકારનો બોધ મહાજી કરવો જોઈએ તે સબધી લખવામા આવે છે અખિલ જનસમાજના કલ્યાણને માટે કિંવા વિવ-
ક્ષિત જનમંડળન ઉત્કર્ષને માટે ઉપસ્થિત થયેલી સંસ્થાના ચાલકાએ શિવાજીમ-
હારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરેલી લોકવર્ણીકરણની કળાનું અવલખન અવસ્ય કરવું
જોઈએ, કારણ કે કોઈ પણ સામાજિક કૃત્યમા ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવા
માટે સધશક્તિની અતિશય આવશ્યકતા હોય છે જે અગ્રેસર સામાન્ય મનુષ્યોની
દરકાર કર્યા વગર બીજાઓ સાથે ઉચ્ચ ખલપણે કિંવા પક્ષપાતપણે વર્તી તેમને
અસતુષ્ટ અને બેદિલ કરે છે તેનું અગ્રેસરપણું તેઓને અસહ્ય અને અપાયકારક
જણાય છે એમ થવાથી ઐક્યભાવનો લોપ થઈ સધશક્તિમા વ્યાધાત થાય છે.
તેજ પ્રમાણે જેઓ જનસમાજમા પરિચિત થવા કિંવા કીર્તિની લાલસા રાખી
અગ્રેસરનું માન મેળવવા યત્ન કરે છે અને સ્વીકારેલા કાર્યમા સ્વાર્થપરતાજ
અકટ કરે છે તેના પગલા જનસમાજમા ઓળખાતા વિલખ થતો નથી તેવા
મનુષ્ય નિરપેક્ષ છુદ્ધિવડે લૌકિક કાર્યો નહિ કરતા હોવાથી તેમા તેમની કંઈ
મતલબ હોવાનું એક વખત જનસમાજના લક્ષ્યમા આવ્યા પછી તેમના ઉપરથી
સર્વોત્તમ વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે તેમની સલાહ પ્રમાણે કોઈ વર્તતું નથી અને તેમને
સહાયતા કરવાનું છોડી લોકો તેમનાથી વેગળા નાસતા ફરે છે શિવાજીમહારાજે
જે માત્ર રાજ્યવૃદ્ધિને વશ થઈ પોતાના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવા માટેજ એટલી
બધી ખટપટ કરી હોત તેા તેમને નિ સીમ સ્વામિનિષ્ઠ સેવકો મળ્યા હતા તે
કદિ પણ મળત નહિ તેઓને મહારાજની રાત્રિર્ધલાલસા જણાઈ હોત તો તર-
તજ તેમના સહાયક અનુયાયી પુરુષો તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવા તૈયાર થયા
હોત, પરંતુ યવનસત્તાનો વિનાશ કરી સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો તેમનો નિ સ્વા-
ર્થ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાજ તેમના અત કરણની ઇતિકર્તવ્યતા જણાતા અને તે
પરિપૂર્ણ કરવાનોજ મહારાજનો ઉલ્લેખ જણાતા તાબાના નોકરોએ મહારાજને
ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા કરી હતી જે લોકનાયકો દેશકાર્યનું પવિત્ર વ્રત ધારણ
કરે છે તેમને મનુષ્યોની સહાયતા મળવામા અગ્રગણ્ય પડતી નથી

આપણા દેશમા અનેક ધર્મ પ્રચલિત હોવાથી પ્રાચીન કાળથીજ ચારે દિશા-
મા અનેક જાતના તોફાન ઉઠે છે અને તેથી આપણા જનસમાજના અનેક વિલામ
પડી ગયા છે જનસમાજના હૃદયમા સ્વધર્મોભિમાન અને સ્વજાત્યોભિમાનના ઉડા
મૂળ રોપાયેલા હોવાથી એકબીજાપર રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેઓ પરસ્પર
એકબીજાને તુચ્છ સમજે છે એવી સ્થિતિ હોવાથી સાવજનિક કલ્યાણ કરવાનો
ઉદ્દેશ ધારણ કરી કોઈ પુરુષ જહાર પડે તો તેણે સ્વપરભાવ સમૂળ નષ્ટ કરવો
જોઈએ માત્ર પોતાના ધર્મના કિંવા પોતાની જાતિના મનુષ્યો એકત્ર કરી તેનું
હિત સાધવાનો ઉદ્દેશ ધારણ કરવામા આવે તો તેઓને ઇતર મનુષ્યોની સહાયતા

કદિ પણ મળશે નહિ કવચિત્ આરભસમયે કેટલાક મનુષ્યો સહાયતા આપશે તોપણ તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં આવતાજ તેઓ તેમને પોતાના અમણી સમજશે નહિ અને તેમનાપર વિશ્વાસ રાખશે નહિ એમ થવાથી સધસક્રિતવકે થવા જેવા કાર્યોમાં તેમને કદિ પણ યશ પ્રાપ્ત થશે નહિ એ સંબંધી મહારાજે મરણપર્યંત કેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું તે સર્વદા લક્ષમાં રાખવા જેવું છે તેમણે પોતાના તાળાના જનસમાજમાની અમુક એક જાતિ ઉપર કિંવા જનમહાજ ઉપર વિશેષ કૃપાદષ્ટિ નહિ રાખતા સર્વ સાથે સમાન દષ્ટિ રાખી હતી અને સર્વ પ્રજા સાથે તેઓ એકસરખીરીતે વર્ત્યા હતા મહારાજ તાળાના મનુષ્યોના ગુણ તરફ અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ આપતા હતા, તેમની જાતિ કિંવા ધર્મ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નહોતા, એટલુંજ નહિ પણ શરૂઆતમાં મુસલમાનો તરફ તેમને પ્રબળ શંકા હતી, છતાં તે શંકા સત્વર નાશ પામી હતી અને પ્રમાણિક મુસલમાનોને નોકરીમાં રાખી ઉચ્ચ હોદ્દા ચઢાવ્યા હતા, તેમજ તેમના રાજ્યની યવન-પ્રજાને પણ ઇતર હિંદુપ્રજા જેવીજ ગણીને તેમનાપ્રત્યે યત્નિ ચિત્ પણ તિરસ્કાર કિંવા પ્રપચ કર્યો નહોતો મહારાજનો એ મહાન સદ્ગુણ અને સમાનતા તે સમયના માહાત્મ્ય પ્રમાણે અત્યંત સ્તુતિજનકજ છે સાપ્રતકાળમાં વિચાર-ચુગનો સર્વત્ર પ્રભાવ હોવા છતાં અમારા અમણીજનોના હૃદયમાંથી સ્વપરભાવ નિર્મૂળ થતો નથી એજ આશ્ચર્યજનક છે સ્વદિતાર્થે ગ્રથો લખવા, વર્તમાન-પત્રો કિંવા માસિકપત્રો ચલાવવા, સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થાપવી, કિંવા મોટા મોટા કારખાના ઉત્પન્ન કરવા એ સાર છે, પણ તેવા પુરુષો લોક-અમણી થવાને-કહેવડાવવાને બિલકુલ લાયક નથી તેઓએ પોતાના હૃદયમાં શિવાજીમહારાજના જેવા ગુણ ધારણ કરવાનો અવસ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેમના એવા નિષ્પક્ષ-પાત વર્તનથી ટુકી છુદ્ધિના સ્વજાતિબાધેના તેમનાપર થોડાક વખત સુધી દોષારોપ કરશે, પરંતુ સર્વ જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવા જેવું પુરુષકર્મ મુસાખ્ય થઈ આવે તેઓ લોકસ્તુતિનેજ પાત્ર થશે શિવાજીમહારાજના એ સદ્ગુણનું મત પેશાદરિભ્ય સમયે પાળવામાં આવ્યું હોત તો મહારાજને ભવિષ્યમાં પરત્રત્તમ પ્રાપ્ત થાત નહિ જે જાત્યભિમાનને લીધે અને સ્વાર્થપરતાને લીધે પ્રચંડ રાષ્ટ્રમ અનર્થ થયો અને જેના વિષમય ફળ મહારાજને તેમજ તેમના વશજનો અનેક વર્ષો સુધી ભોગવવાનો દંડ સભવ છે, એજ દુર્યુષ્ણો મહારાષ્ટ્રીય અગ્રેસરોના હૃદયમાંથી હજી નિર્મૂળ થતા નથી એજ દેશનું અતિદુર્ભાગ્ય છે દેશમાંથી જાતિભેદ નષ્ટ થવાને દીર્ઘ સમય વ્યતિત થશે એ ખરૂં, પરંતુ જાત્યભિમાનમૂલક પક્ષપાત અને દેષ-ભાવનો સાપ્રતની દેશાવસ્થામાં સમૂળ ઉચ્છેદ થવાની અત્યંત અગત્ય છે જન-સમાજની ઇજ્જતા લક્ષમાં લઈ, અગ્રેસર કહેવડાવનાર ગૃહસ્થો પોતાનું સહવર્તન રાખવા તત્પર થશે તો ઇતર સામાન્યજનો પણ ધીમે ધીમે તેનું અનુકરણ કરશે અને જનસમાજમાં પરસ્પર વચ્ચે ઐક્ય, પ્રેમ અને વિશ્વાસવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ-ગત થશે, તથા પ્રત્યેક મનુષ્યો પોતાપોતાની જાતિ જેટલોજ ઉદ્યોગ ઉપસ્થિત કરી મઝાઓ અને શાખાઓ સ્થાપે છે તે બધું થઈ સર્વત્ર સાર્વજનિક સ્વચ્છ

પ્રાપ્તિ થશે અને તેને સર્વ જનસમાજની યથોચિત સહાયતા મળવાથી સર્વ જનમાજના સુખમા વૃદ્ધિ થશે તાત્પર્ય એ છે કે, લોકામણી પુરુષોના હૃદયમાં સાચી દેશહિતચુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાસાથે તેઓને વાસ્તવિક લોકમાન્યતા મેળવવાની જરૂર હોય તો તેમણે સર્વદા શિવાજીમહારાજના ચરિત્રનું મનન કરવું જોઈએ.

સંસારીજનોએ લેવા જેવા બોધ

અત્રપર્યંત મહારાજના ચરિત્રમાથી લોકનાયક અને લોકામણીજનોએ કયા પ્રકારનો બોધ લેવા જેવો છે તેનું વિગ્દશન કરાવ્યું હવે સામાન્ય સંસારીજનોએ તેમના ચરિત્રમાથી કયા પ્રકારનો બોધ લેવો તેનું ટુકમાં વિવેચન કરી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ઉપસહાર કરીશું સાસારિક જીવનમા પ્રત્યેક મનુષ્યને યશ અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેની સિદ્ધિ મુખ્યત્વેકરીને ઉદ્યોગશીલતા, નિર્વ્યસનતા, દઢનિશ્ચય, સદાચાર, સાહસ, શુદ્ધિમત્તા, કાર્યકુશળતા ઇત્યાદિ ગુણવર્ગે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે મહારાજના હૃદયમા એ સદ્ગુણનો ઉત્કર્ષ કેટલો થયો હતો તે તેમનું ચરિત્ર વાચનારના લક્ષમા આવ્યા વગર રહેશે નહિ પ્રામશ્ચિતિમા સતોષ માની સ્વસ્થ બેસી રહેવામા કંઈ પણ પુરુષાર્થ નથી બનતે યત્ને તે સ્થિતિ સુધારી વગરજાણસે અહર્નિશ ઉદ્યોગ કરતા રહેવાથી ખરૂં પુરુષત્વ ઉત્પન્ન થઈ વ્યસનાસક્તિ અને દુર્વર્તનનો નાશ થાય છે મહારાજનું ચરિત્ર વાચવાથી અને શ્રવણ કરવાથી ઉપરોક્ત ઉત્તમ તત્ત્વનું આલેખન મનુષ્યના હૃદય ઉપર ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે શુદ્ધિમત્તા અને કાર્યકુશળતાની વૃદ્ધિ થવા માટે અહોરાત્ર પરિશ્રમ કર્યો સિવાય મનુષ્યનો પ્રભાવ પડતો નથી અને સાદસાદિ ઇષ્ટપ્રદ ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી જેઓને સ્વશુદ્ધિબળ ઉપર અને કર્તવ્ય ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી તેઓને હાથે કોઈ પણ મહત્ત્વના કાર્યો થતા નથી મહારાજના હૃદયમા એ ગુણનો વિકાસ ઉત્તમ પ્રકારે થયો હતો, તેથીજ તેમનાદ્વારા મહાન પરાક્રમી કાર્યો થયા છે, તેમજ વિત્તની અને ઐશ્વર્યની ગમે તેટલી અનુકૂળતા થાય તોપણ સન્માર્ગથી કિંચિત્ પણ વેગળું જવું નહિ અને કોઈ પણ દુર્વ્યસનમા લિપ્ત થવું નહિ, એવો દઢ નિશ્ચય કરી પોતાના આચરણ સર્વદા પવિત્ર રાખનાર મનુષ્યનેજ ખરૂં સુખ મળે છે અને જનસમાજમા માન મળે છે, એ વાત મહારાજના ચરિત્રમાથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાઈ આવે છે

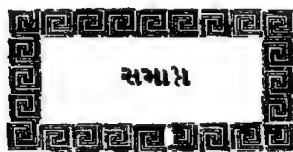
સામ્રાટ જેવી દુસલ્લ સ્થિતિમા પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના સ્વાર્થ જેટલુંજ કાર્ય કરી સ્વસ્થ બેસી રહેશે તો તેથી સર્વ જનસમૂહનું કલ્યાણ થશે નહિ જે દેશમા કિંવા જે જનસમાજમા પોતાનું આયુષ્ય વીતાવવું હોય તેમનાપ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણરીતે જાણી લઈ તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે મન, વચન અને કર્મવર્ગે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સાર્વજનિક હિતના કાર્યો કરવામા ખાનગી રૂપે, અહંકાર આદિ દુર્ગુણને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ નતિભેદમૂલક ઉચ્ચ

નીચેના બાવ ઓછા થશે તેમ સમાજમાં ઐક્ય અને પરસ્પર પ્રેમ વધશે તથા પ્રત્યેક દેશકાર્યમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, એ સુત્ર તેઓએ અહર્નિશ હૃદયમાં કાતરી રાખવું જોઈએ કોઈ પણ ધર્મસંબધી કિંવા વ્યાવહારિક શક્તિસંબધી અપ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી, સમાજમાં ફાટફૂટ કિંવા કલહ ઉત્પન્ન કરવાનો હવે સમય નથી સાપ્રત સઘસાક્ત જેટલી વધશે તેટલી આપણા દેશને હિતકારક થઈ પડશે, એ પાત લક્ષમાં રાખી તેને વિધાતક થઈ પડે એવી કૃતિ કરનાર મનુષ્યનો નિષેધ કરવા ચૂકવું જોઈતું નથી તે મનુષ્ય સ્વજાતિનો કિંવા સ્વધર્મનો હોય તોપણ તે સંબધી વિચાર નહિ કરતા તેનું કર્તવ્ય જનસમાજના હિતવિરુદ્ધનું હોય તો તેને દેશદ્રોહી માનવો. જોઈએ એ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યજ ખરો સ્વદેશાભિમાની કહી શકાશે હમણા સમાજમાં કેટલાક મનુષ્યોના બોલવાચાલવામાં જે સ્વદેશાભિમાન જણાય છે તે ધણેભાગે સ્વજાતિભિમાનને લીધેજ જણાય છે કેટલાક મનુષ્યોના આચરણમાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વજાતિભિમાન એકત્ર થયેલું જણાય છે એ અનિષ્ટ મનોવિકાર ધીમે ધીમે નાશ પામશે તોજ દેશની ઉન્નતિ થશે, પરંતુ આપણા કેટલાક પોતાને સુશિક્ષિત કહેવડાવનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં ઉક્ત મનોવિકાર ઉલટો વિશેષ પ્રબળ થયેલો જણાય છે તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે દેશની અબીજ સિદ્ધિ થવાને હજુ ધણો સમય જોઈએ.

દુરભિમાનથી દબાયલા અમારા સુશિક્ષિત કહેવડાવનાર ગૃહસ્થોના સાપ્રતના આચરણો ઉપરથી ઘણી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે, સર્વ જનસમાજનું હિત સાધ્ય થાય એવી સરથા ઉપસ્થિત કરી તેને સુદરશ્યે ચલાવવાની યોગ્યતા હજુ આપણામાં ઉત્પન્ન થઈ નથી સ્વધર્મનું કિંવા સ્વવર્ગનું નિઃપ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી જે લોકાગ્રણી મનુષ્યો સમાજમાં વેરભાવ અને ફાટફૂટ ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમનું અગ્રણીત્વ માન્ય કરવું નહિ અને તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન આપવું નહિ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવશે તો આપણો દેશ એવા અહંકારી, દેશદ્રોહી, દેશવિધાતક મનુષ્યોના ત્રાસમાંથી સત્વરજ મુક્ત થશે શિવાજીમહારાજ જેવા પવિત્ર વ્રત પાળનાર પુરુષોજ લોકાગ્રણી થવા લાયક છે કસોટીમાં જેએ ખરોખર નિર્દોષ ઠરે તેઓનેજ પ્રત્યેક મનુષ્યે લોકાગ્રણી માનવા જોઈએ.

આ સ્થળે લેખકની લેખિની વિરામ પામે છે, લેખકે આટલું બધું લખવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તેનું કારણ એજ છે કે, શિવાજીમહારાજસંબધી મહારાષ્ટ્રમાં કિયહુના સાપ્રત સમયે અખિત્ર ભારતવર્ષમાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જનસમાજના હૃદયમાં દૃઢ રહે અને તેમનાપર યથાર્થ પુનઃજુદિ ઉત્પન્ન થાય. મહારાજનું ચરિત્ર આદિથી અત્યુચી અવલોકન કર્યા સિવાય એવી પૂજ્યજુદિ ઉત્પન્ન થવી અશક્ય છે તેમનું દેહાવસાન થયે આજ સવાળસો વર્ષ થયા છે; એ દરમ્યાન તેમના ચરિત્રમહિમાથી ભરેલા અનેક ગ્રન્થપત્ર ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે, અનેક યવન અને પૂરોપીયન ગ્રંથકારોએ તેમનાસંબધી યથાજુદિ ઉલ્લેખ કર્યા છે અને તેમ થવાથી તેઓ આજે કીર્તિરશ્મે અમર થઈ રહ્યા છે; પરંતુ

મહારાજનુ કીર્તિતેજ એકજ કેન્દ્રમા સમઠ કરી તેમનો વાસ્તવિક પ્રભાવ કેવો છે તથા તે કીર્તિ કેલકેમિશ્રિત હોવાનુ કેટલાક મનુષ્યો કહે છે તેમા કેટલુ સત્ય છે તેનુ સમગ્ર ચરિત્રમા કથન કરીને તે આજપર્મ ત કોઈએ બતાવી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો આ પ્રયત્ન પ્રકૃત લેખકે યથામતિ અને યથાશક્તિ કર્યો છે, તેનો યથોચિત આદર થશે એવી આશા છે

સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ

૧—શિવાજી અને ઔરંગઝેબની પુત્રી

(મૂળ પુસ્તક ઉપરથી)

આ પુસ્તકના ૧૯ મા પ્રકરણમાં એક દત્તકથા આપેલી છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ઔરંગઝેબની એક પુત્રીના મનમાં શિવાજીભાટે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો હતો, પરંતુ તે હકીકત સાચી નથી એવું પ્રેમ સરકારે આપેલા વૃત્તાતપરથી જણાઇ આવે છે ઔરંગઝેબના શાહજહાં અકબરે કરેલા બકમાં તે છોકરીએ મદદ કરેલી હોવાથી સને ૧૭૦૨ મા તેને દિલ્લી નજીકના એક કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવી હતી તે પોતાના બાપ સાથે દક્ષિણમાં આવી ન હતી તેમજ સભાજીના છોકરાનું પાલનપોષણ તેણે કર્યું ન હતું જે છોકરી દક્ષિણમાં આવી હતી તેનું નામ જીન્નત-ઉન્-નિસા હતું એ બાબત એવી દત્તકથા છે કે ઔરંગઝેબે સભાજીને મુસલમાન થવાનું કહ્યું ત્યારે સભાજીએ એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, જે એ છોકરી તમે અને પરણાવો તો હું મુસલમાન થાઉં કેદમાં પડેલી શાહજહાંનું નામ જેબ-ઉન્-નિસા હતું, પણ આ દત્તકથા મુસલમાનબખરમાંથી લીધેલી હોવાથી તેમાં સત્યનો અંશ હોવાનો સંભવ છે બંને શાહજહાંઓના નામને છેડે “નિસા” શબ્દ આવેલો હોવાથી અને બંને “નિસાબેગમ” ના નામથી પ્રાસદ્ધ હોવાથી આવી ભૂલ થવાનો સંભવ છે પ્રથમની શાહજહાં કેદમાં પડેલી હોવાથી સભાજીનું પુત્રનું લાલનપાલન તેણે કર્યું ન હતું, પરંતુ તે પરથી શિવાજી ભાટે તેના મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો ન હતો, એવું કહેવાને કંઈ આધાર નથી

૨—એક અંગ્રેજનો જાતિઅનુલવ

(શિવાજીમહારાજના સાક્ષાત પરિચયમાં આવેલા એક અંગ્રેજની તે પ્રસંગને લગતી નોંધ છાપાયેલી, તે ઉપરથી નીચેની હકીકત ‘શ. ધુમકેતુ’ના હાથે લખાઈ ‘કુમાર’ના ચૈત્ર ૧૯૮૦ ના અકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એ હકીકત શિવાજીમહારાજના વચ્ચે આશ્રિને દીધાવતારી હોવાથી તે આભાસસહિત આ નીચે ઉતારીએ છીએ. સ્પષ્ટાદક)

૪૦ સં ૧૬૭૦ ના ઝાંકટોબરની ત્રીજી તારીખે સુરત શહેરનો દેખાવ જોવા જોવો હતો આખા શહેરમાં નાસભાગ થઈ રહી હતી; અને કોઈ ભરૂચ તરફ તે કોઈ સ્વાલી તરફ રવાના થતા હતા શિવાજી મહારાજની સંવારી આવે છે એ બખર અમને તો સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે મળી ગયા હતા, એટલે ઝાંકટોબરની પહેલી તારીખ સુધીમાં તો અમારો ધણો ખરો કિંમતી સામાન ફેરવાઈ ગયો હતો; તેમજ પ્રેસિડેન્ટ મિ. જીરાલ્ડ અને આખી કોલિનિસલ સ્વાલીના બંદર પર સહીસભામત પહોંચી ગયા હતા.

એક વખત સહીસભામતીવાળા સ્થાનમાં પહોંચ્યા એટલે મેં મારા કિંમતી સામાનની તપાસ કરવા માઠી બીજી બધુ તો સભામત હતું, પણ જેને મેં જીવથી

પણ વધારે માનેલી, તે મારી મૃત માતાની સુદર તસ્વીર જે પેટીમા હતી તેજ માત્ર ગુપ્ત થતી હતી

હું હતાશ બની ગયો એ તસ્વીર માટે મેં પદર પદર વર્ષ તપ કર્યું હતું. ઉપરાત તે એક મિત્રની પ્રેમની ભેટરૂપ હતી હા. 'આજેજ અને પહેલી વખત લાગ્યું કે મારી માતા હવે કોઈ દિવસ નહિ મળે, પરંતુ બીજો કોઈ ઉપાય હાથ રહ્યો નહિ મારા કાકાને મેં એ વાત કરી, પણ તેણે તો માત્ર હસી કાઢ્યું. 'કેવો મૂર્ખ છોકરો.' બંધા જીવનની સલામતી માટે ઇશ્વરનો આજાર માનવાનો છે ત્યાં પેટી માટે અકસોસ કરે છે.' શિવાજી પદર હજાર મરાઠા સવારો સાથે સુરતમા હતો અને હરધડીએ નવા નવા આવનારા અમને જે સમાચાર આપતા હતા તે સાલળી અમારા ગાત્ર દીલા બની જતા હતા.

કારગરનો માણ રાજ્ય અબદુલાખાન જે હમણાજ મહેથી હજ પડી પાછો વળી સુરતમા થોભ્યો હતો તેના પર હુમલો થયો હતો, અને અમારા ક્રેન્ડ ફૂતના સમાચાર પ્રમાણે તો બધી તુર્કી ટોપી રાત્રે નાસી ગઈ હતી રાજ્યની સોનાની પાલખી શિવાજીને હાથ આવી ગઈ અને તે ઉપરાત પણ પુષ્કળ ખૂબનો મળ્યો.

પાચમી ઓક્ટોબરે તો અમારી સુરત ખાતેની ફેક્ટરીમા રહેલામાથી જે મિત્રો શિવાજીને મળી આવી, ભેટ સોગાદ કરી, કાષ્ઠક મૈત્રીમા ને કાષ્ઠક ખુશામતમા તેને પ્રસન્ન કરી નિર્ભયતાનું વચન લઈ આવ્યા હતા. 'પણ બંધારે છુટી ઓક્ટોબરે સમાચાર આવ્યા કે શિવાજી તાપી ઓળંગી સ્વાલી પર આવે છે, ત્યારે તો અમે અને અમારી સાથેના વેપારીઓ ભયથી અધમુખ્યા જેવાજ થઈ ગયા પણ સહભાગ્યે તાપી ઓળંગવાનો વિચાર શિવાજીએ પડતો મૂક્યો ને સ્વાલીના હજારો વેપારીઓ બચી ગયા.

પણ હું બંધારે સુરત પાછો ગયો ત્યારે મને માલુમ પડ્યું કે મારે સર્વસ્વ છુટાઈ ગયું હતું મારી પેલી કિમતી પેટીનો તો પત્તોજ નહોતો. ગેરવ્યવસ્થા ને ગરબડમા શિવાજીના માણસોએ જે હાથ પડ્યું તે લીધું હશે, એટલે મારી પેટી પણ આડકતરી કે સીધી રીતે શિવાજીની લૂંટમાજ ગએલી હશે આ વિચાર કરતા મને તરમર આવ્યા અને આખે શરીરે પરસેવો છૂટ્યો હવે સિંહના મોમાથી શિકાર મળે એ વાત અસંભવિત લાગી હું તો રોતો રોતો પચારીમા પડ્યો. બીજો દિવસે સવારે ઉઠ્યો ત્યારે મારા કાકાને એનો સદાનો કડો ચહેરો ફેરવતા મારી સામે ઉભેલા બેયા. 'મેં' નિશ્ચય કર્યો કે કાકાને કાઈ કહેવું નહિ, પણ તે ડાસો તો એવો વિચક્ષુ હતો કે બધું એક ઘડીમા કળી ગયો.

'તારે ખ્યાન પેલી પેટીમા ચોટ્યું છે તે હું જાણુ છું પણ પેટી શિવાજીની લૂંટમા ગઈ છે, તે જીવના જેખમે પણ હવે પાછી નહિ મળે.'

'કાકા' મેં કહ્યું, 'એ પેટી હું પાછી લાવવાનો છું.'

'અને શી રીતે વાર ? શિવાજીનું નામ તે નથી સાલળું ? સ્મિયને પૂછી બેથું છે કે શિવાજીના તંજુમા કેમ જઈ શકાય છે ?'

'હા, કાકા' અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે હું તે પેટી લાવવાનોજ.

મારા કાકાએ કાઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, પણ તે તપી ગએલા હતા અને માંડે ભવિષ્ય સાંઠે નથી એટલું કહી જતા રહ્યા. ધડીક ખમીને તે પાછા આવ્યા ને મને શાન્તિથી સમજાવ્યું કે શિવાજીને અગ્રેનેપર અત્યારે વેર છે, માટે આ સાહસ ખેડવું નહિ. મારા કાકાએ મને નાનપણથી પોષ્યો હતો, ને ભલે અત્યારે તે મારી મૂર્ખાઈપર હસતા હતા, પણ નેમના હંફયમા મારે માટે પ્રેમ હતો. તેમને નિરાશ ન કરવાના હેતુથી મેં એમનું કહ્યું માની લીધું ને કાઈ ન હોય તેમ કામમા જોડાયો, પણ સાથે સાથેજ હું શિવાજીના સમાચાર મેળવતો હતો ને પહેલી તકે નાસી જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. અતે એવી તક આવી, એક રાત્રે સૌ સુઈ ગયા હતા ત્યારે હું બહાર નીકળી પડ્યો. નીકળતી વખતે મેં મારા ગોપાળ નામના વિશ્વાસુ નોકરને સાથે લઈ લીધો હતો. અમે બન્ને થોડે-સ્વાર થઈ નીકળ્યા ને ઝપાટાબધ રસ્તો કાપવા લાગ્યા.

માર્ગમા જે દૃશ્ય મેં જોયું તે ખરેખર અદ્ભુત હતું. મરાઠા લોકો વારવાર હુમલા કરતા હતા, છતાં હરીજાળા ખેતરોમાંથી ખેડુતો વાસણી વગાડી વગાડી જમણને ખોલાવતા હતા. વનની શોભાથી જમીન સુદર બની રહી હતી અને બધા જુઓ ત્યાં આખ કરે એવી રમણીયતા ભરી હતી. ચાદનીમા હું ને ગોપાળ વાતો કરતા નિરાતે ચાલ્યા જતા હતા. જ્યારે અમે મહંર પહોંચ્યા ત્યારે સખ્યા-બધ ખેલગાડીઓ જતી દેખાઈ દરેક ખેલગાડી પાછળ તેની રક્ષા માટે ત્રીસ ત્રીસ સવારો ઢાલ, લાલા ને તલવાર લઈ સજ્જ બની ચાલતા હતા. તેમની મોટી મોટી આખો, લાખી મૂછો ને ઘેરવાળા અગરખા જ્નેનાર પૂર એક પ્રકારની સ્વાભાવિક શૈલ પાડતા હતા. હું ને ગોપાળ ત્યાંથી નીકળ્યા કે તરતજ હવાલદારે અમને અટકાવ્યા, ને હથિયાર છોડી દેવા કહ્યું. મેં તેમ કરવાની ધસીને ના પાડી. હવાલદારે અમને કેદ કરી લીધા, અમારા હથિયાર ખુચવી લીધા અને બરાબર ખબર લેવા માટે પુનામા મહારાજની રૂબરૂ લઈ જવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. આ બધો વખત હું મનમા ને મનમા હસતો હતો. બિચારા હવાલદારને ખબર નહોતી કે હું શિવાજીને મળવા માટેજ પુના જતો હતો, એટલે હવાલદાર પોતેજ મને રજુ કરી દેતો હોય તો મારે તો એટલી મહેનત એાછી. રસ્તામા મરાઠા સિપાઈઓ મારી ને ગોપાળની સાથે બહુ સલુકાઈથી વર્તતા; અને અમે જ્યારે પુના પહોંચ્યા ત્યારે તો તેમાના ધણા મને કેદી કરતા મિત્ર જેવાજ લેખતા થઈ ગયા.

રાયગઢના કિલ્લાપર આવી હવાલદારે મને ત્યાંના કિલ્લેદારના હાથમા સોંપ્યો. કિલ્લેદાર બહુ ભલો આદમી લાગ્યો. તેણે મને પૂછ્યું, 'તમે શામાટે સુરત છોડી આ બાબુ મુસાફરી કરી રહ્યા છો ?' મેં કહ્યું, 'હું શિવાજીમહારાજને મળવા માગું છું.' બસ, ત્યાર પછી ત્રણ ચાર દિવસ મેં ખાધું પીધું ને મગા કરી કિલ્લામાં આશરે બે હજાર મરાઠા હતા અને તે સદા જગૃત રહેતા હતા. રાયગઢનો કિલ્લો એવા અભેદ રક્ષણ પર છે કે દુશ્મનનો હલ્લો લા લાગેજ ફાવી શકે. ચોથે દિવસે સવારમા જ્યારે એક દૂતે આવી મને મહારાજ પાસે લઈ જવાનું કહ્યું ત્યારે મારી કંપનામા શિવાજીની જે બીજણ મૂર્તિ આવી તેનાથી ધડીબર હું તો તેમની

પાસે જવાનો વિચાર આવતાજ કંપી ઉઠ્યો. સારા સુરતમાં આગ્રહપાન અને શિવાજીનો પ્રસન્ન ચર્ચાઓ હતો. જવલીના સરદાર અદરાવને જરૂરથી ઉમેરી નાખનાર શિવાજીની ધાક આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ખેસી મળી હતી. સ્ત્રિઓ જ વર્ષ પહેલાજ શિવાજીની એટલી ધીકી હતી, ને તેની આકૃતિ વિશે, સ્વભાવ વિશે, એટલેટલી વાતો ફેરફારીમાં ફરીફરીને ચર્ચાઈ હતી કે જેને અને એક પ્રજાનો નાશ કરનાર હાથકર પુરુષ માનતા હતા તેની સમક્ષ આજે જતા અને જારે હાથ લાગ્યો અને એમ થઈ આવ્યું કે ચોક્કસજ એક માણસ નમ્ર તક્ષવારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખશે, પણ હવે તે બધા વિચારો નકામા હતા. હું હિંમતભરે દૂતની સાથે નીકળ્યો.

છેલ્લી મે જોયું તો એક સાદા એટલા ઉપર તલન સાદી ચટાઈ પાચરી તેના પર શિવાજીમહારાજ બેઠા હતા. પાસે એક ફૂલો હતો, ત્યાં કેટલીક પશુઓ-પાણી ભરવા આવી હતી તેમની કેડેથી ઉતરી ઉતરી એટલા પાસે શિવાજી-મહારાજ સાથે કેટલાક છોકરા ઉભા હતા. મહારાજ તેમની સાથે સરળભાવથી વાતો કરતા હતા અને હસીહસીને છોકરાને પાસે મોલાવી તેમના હાથમાં ફળફૂલ આપતા હતા, પણ જ્યારે મે જોયું કે તેમની પાસે કાંઈ અમરદંડ નથી ત્યારે મારા મનમાં મે એક ગાંઠ તો બાધીજ લીધી કે આ માણસમાં બીજું અને તે હોય, પણ વિશ્વાસપાત્ર તો એક છુદ સરખું પણ નથી. શિવાજીમહારાજ પશુઓ-આરીઓમાંથી પણ વધુની સાથે વાત કરતા હતા અને તેમના નાના નાના ફુગ્ગળી વાતો પણ એમના હિંસાળમાં છે એવું જોતા અને ખાતરી થઈ ચૂકી કે હું જેની સામે ઉભો છું તે સુરતનો લૂટનાર શિવાજી નથી, પણ ચુરુ રામદાસનો આદર્શ શિષ્ય શિવાજી છે. મારી બધી બીજી કલ્પના અને સ્ત્રિઓ આપેલું વર્ણન ચાલ્યા ગયા. હું મારું કામ પણ ભૂલી ગયો અને મને લાગ્યું કે જેનો પ્રતાપ આટલો મોજે છે તેના હૃદયમાં તો દયાના સરોવરો લઈને છે. મવાલીમાં પ્રાણ પૂરનાર આ પુરુષને જોતા અને પહેલીજ વખત લાગ્યું કે ખરેખર આજ મે એક મહાન પુરુષ જોયો છે.

પરંતુ તે દિવસે મને મહારાજના દર્શનજ ચયા, સુલાકાત ન થઈ શકી. કારણ કે મહારાજને કામ હોવાથી થોડીજ વારમાં તે બીજે જતા રહ્યા. હું મારે મુકામે આવ્યો, પણ હવે તો એક વખત શિવાજીમહારાજને જોયા પછીજ ચેન પડે એવી અને એમની મોહિની લાગી.

બીજે દિવસે સાંજના વખતે મને તેડવા માટે ફરી દૂત આવ્યો. હું કિશ્કામાં ગયો તો ત્યાં આજે સુરતની લૂટનાં માલનું પ્રદર્શન બરાબર હતું. ખૂબ ચોકસાઈથી બધો માલ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. મોટા મોટા ધરાની ગલીયા પર સોના-રૂપાના વાસણોમાં મોતીની માળાઓ, મોટા પાણીદાર હીરા, માણિક, ચોખરાજ ને નીલમ પથ્થા હતા. અમદાવાદી કિનખાલ ઉપર ઉંચા પ્રકારનું ભરતકામ કરેલા ખડકીય વસ્ત્રો પણ હતા. પાટણના પટોળા, ઢાંકાની મલમલના તાકા, બનારસી

* જે દિવસે શિવાજીએ સુરત લૂંટ્યું તેજ દિવસે દિલ્હીમાં એક વેપારી ઢાંકાની મલ-

નિવાસ મહાગજ છોકરાઓને પામે ખોલાવી રૂબરૂ વહયે છે

વાસણે ને દિલ્લી આમતા હુકા-એવી એવી અનેકવિધ બહુમૂલ્યવાન વસ્તુઓ ત્યાં હતી; પશુ મારી નજર તો પેલી મારી માની છબીવાળી પેટી પહોં હતી ત્યાં હતી. બસ, એજ પેટી અને એજ તરવીર ! એ કેટલી પાસે પડેલી હતી અને છતાં કેટલી દૂર હતી !

આજે લોકોની ધમાલ હતી. સૌ બેઠબેઠને નવાઇ પામતા હતા પાસે એક માલીમાપર સિવાજીમહારાજ બેઠા હતા તેમણે લાલ કસુબલ પાંધડી બાંધી હતી અને તેનાપર જડાઈ સિરચેય શેખી રહ્યો હતો

પહેલે દિવસે તો સિવાજીમહારાજને દૂરથી જોવા હતા; આજે છેક નજીકથી નિહાળ્યા એમના રાજપૂત મેંપરનું કષક વાકુ નાકે એમને જુડુજ રૂપ આપી ત્યજી હતું. સિવાજી ઠીંચણા હતા, પશુ એમનો બાધો બહુ સપ્રમાણ હતો સોજી વધારે મહત્વની તો એમની આખો હતી, તેમાંથી તેજની ધારા છૂટતી હતી. મોરોપત પિંગલે અને તાનાજી માહુસરે ત્યાં પાસેજ ઉભા હતા. ગાદીની પાછળ થોડે દૂર બે ભાલેદાર ઉભા હતા અને બેઠને મહારાજે તરત સવાલ કર્યો, 'શીરગી લોક, કેમ આખા હો ?' એ વિનયથી જવાબ વાળ્યો, 'આપના દર્શનની અભિ-લાષા હતી, તેમજ મારી-એક પેટી સુરતથી ગેળવેલી ભૂટમા છે. પેટીમા કાઠ કિંમતી ત્રીજ નથી, પશુ મને એ બહુજ પ્યારી છે તેમા મારી માની એક તરવીર છે આપ એને પાછી આપવાની કૃપા કરો ' થોડીવાર રહીને મહારાજે જવાબ વાળ્યો, 'એવું મૂલ્ય રાજકોષમા આપીને લઇ જાઓ '

પશુ હું તો ખાલી ખીસ્સો હતો મારા અને ગોપાળના થોડા પશુ રાજની મિલકત એખાઇ ચૂક્યા હતા એ કહ્યું, 'અમારા મહાન કવિ શેક્સપિયરે કહ્યું છે કે રાજ-પદ સિંહાસનમા નથી, મનમા છે. ' પશુ આ વાક્યની મહારાજપર કાઠ અસર થઇ નહિ. તેમણે એ મહાજ્વલ્ય ને જવાબ વાળ્યો, 'શીરગી લોક, તમારી વાત સાચી છે, પશુ સુરતની થોડે દુરે તો પ્રગળી થઇ ચૂકી છે એમાંથી હું કેમ કાઠ ખચી શકું ?'

આ વાર્તાશ્રાવ થયા પછી ત્યજીચાર દિવસમા રાયચઢ છોડવાનો મને હુકમ મળ્યો

હું જે દિવસે રાયચઢ છોડવાનો હતો તેને આગલે દિવસે કિશાના પહાડી સ્થાન પર આજીમતી સખા બેતો હું બેઠો હતો ઈચ્છાડનો ધુમસથી વીટાએલો દરિયાકાંઠો. મારી નજર આજળ તરતો હતો પાંચ હળર ગાઉ દૂરથી મારે પેહું ખૂણેખાંચરે પડેલું મકાન આખો આજળ તરવરી રહ્યું હતું. રાયચઢની ટેકરી-ઓમા અધકાર ફેલાવો શરૂ થયો હતો મારી નજર દૂર દૂરતો ભાગ ચૂકી પાસે-સ રથાન બેવા મઠી મારી સામેના રસ્તાપર એક સાંઠો મરોઠો સિપાઇ ધીમે પગલે ચાલ્યો જતો હતો થોડે દૂર એ ચાલ્યો ન-ચાલ્યો, સા ત્રણ જણા પાસેની ઝાડીમાંથી નીકળી એને વીટી વળ્યા, ત્રણે જણાના હાથમા ટિપાડી તપાવોરો હતી.

અલગ તામાના માઠા ભરી સુરતમા આવેલો હતો. તે પશુ જુદા જવાબમાં અલગ જવાનો એકિલાકિલ પડ્યો છે.

વીજળીના ઝબકારા જેમ મરાઠા સિપાઇની તલવાર નીકળી ને થોડીવારમા હવામા સરસરાટ થવા માઝી તલવારો અથડાવા લાગી હુ તો પળવાર સ્તબ્ધજી બની ગયો, પણ એ અસર તરત ગઈ ને હુ હતો ત્યાંથી વિજળી વેગે તેમના તરફ દોડ્યો. મારી પાસે હથિયારમા માત્ર એક લાકડી હતી તે બરાબર ફેરવીને મે ત્રણમાનસ એકના માથામા એવા તો જોરથી ધા કર્યો કે તે ગોઠણીઆભેર નીચે પડી ગયો. એ જોઈને બીજો તરત મારા તરફ ફર્યો તેણે મારા પડખા પર તલવારનો ધા કર્યો, પણ તે મારા ઓવરકોટમા અડળાઈ તલવાર અદર પેસી રહી ફરી એ તલવાર ખેંચે તે પહેલા તો મે તેને એક પથ્થરપરજ પટકાવી માર્યો ને તેની છાતીપર અઢી બેઠો મારી સામે હવે બે જણા લડી રહ્યા હતા મરાઠા સિપાઈએ પેલાને એકજ ધાથી ઊડાવી દીધો, પણ એ જોઈ મારી નીચે પડેલો આદમી છટકી ગયો ને ઝાડીમા અદસ્ય થઈ ગયો.

‘ફિરગી બહાદુર.’

એ શબ્દો સાંભળતાજ હુ આશ્ચર્ય પામ્યો હુ પાસે આવ્યો ‘કોણ મરા.’

પણ મારા શબ્દો મોમાજી રહ્યા મહારાષ્ટ્રના સ્વામી શિવાજીમહારાજ પોતેજ સાદા મરાઠા સિપાઇના વેષમા મારી સામે ઉભેલા હતા મે એકદમ વાક્ય ફેરવ્યું ‘કોણ મહારાજ.’

‘ફિરગી બહાદુર.’ શિવાજીમહારાજ બોલતા હતા, ‘આજ તે મહારાષ્ટ્રની લાજ રાખી છે તે મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે-પ્રાણથી પણ વહાલો યશ સાચવ્યો છે; બોલ હુ તને શુ આપુ ?’

હુ કંઈ બોલુ તે પહેલા તો મરાઠા સિપાઈઓ ચારે પાસથી દોડતા આવતા હતા તેમાના કેટલાકના મોપર ચતુર જેવી ફિક્કાસ હતી દગાનુ નામ સાંભળીનેજ કંઈ અમંગળની કલ્પનાથી તેઓ વ્યગ્ર બન્યા હતા થોડીવારમા બને લાશ ઉપડી અઈ’ હુમલો કરનાર ત્રણે મુસલમાન હતા ને દીન ધરલામના શત્રુને મારવા તેમણે આ યુક્તિ ગોઠવી હતી

બીજે દિવસે સવારે ભરસલામા મારી પ્રશસા કરીને શિવાજીમહારાજે કહ્યું ‘ફિરગી બહાદુર, તારે જે જોઈએ તે માગી લે.’

એ મારા મનમા શુ હતુ ? મારી માની તસ્વીરવાળી પેલી પેટી

પણ એજ વખતે ડાંબ આરટન યાદ આવ્યો. મારી માની સાચી તસ્વીરમાં ઈલાહની બૂમિને કિનારે ફરતા ખલાસીઓ યાદ આવ્યા એમના માટે હુ કાંઈક કંઈ એ પ્રેરણા અને વ્યાપી ગઈ મે કહ્યું, ‘મહારાજ.’ મારા જ્વલતાઈએને આપના રાજ્યમા વેપાર કરવાની છૂટ આપો.’

મહારાજના મોપર આજુ સ્મિત ફેલાયુ, ‘બહાદુર પુરુષ.’ થોડા દિવસ પહેલાં તો તે તારી પેટી માગી હતી.

‘જી મહારાજ, પણ મારા દેશલાઈઓનુ મેં હિત કયું છે એની યાદ અને મારી માની તસ્વીર કરતા પણ વધારે વહાલી લાગે છે.’

શિવાજીમહારાજે પેલી પેટી અને બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ અને આપવા

हुकम कथो; तेमा ओक सु फर मोतीना हार पणु दतो हलये ओ हार हु जेड छु तारि
बीर शिवाजीनी तेजवरी भूति भारी नजर आगम भडी थाय छे 'बुभुक्षु'

३—कल्याणकारी शिवल

(वि० श्री. स्वामी श्रीमानदल महाराज)

एस समय सारे भारतवर्षपर एकाही सन्कृति का (यदि सन्कृति छसे कहा न सके) आक्रमण हो रहा था, जल आर्षसन्कृति का मुह छिपानेका स्थान हिमाध नही होता था, जल हताश हिन्दु अपनी जनन जयाने के लिये मोहम्मदी मत की शरण लेना ही जीवन समझते थे इस समय आत्मविश्वासी स तोडे यरखोमे पसे हुमे ओक जालक ने आर्ष-धर्म और सन्कृति की रक्षा का जुडा भडा कर दिया. राजपूती अलिमान और नास्तिकपनके धम डके दूर से ही प्रख्याम करके इसने समर्थ रामदास के यरखोमे शिर गम कर लजवे जडे के सिंहागड की उंची चोटीपर भडा कर दिया

एस युवक का नाम सेवाल वा शिवाल क्षीमा और मोवा जता है यह सल शिवल का अपभ्रंस है आर्षहिन्दुधर्म भडे सकट मे तलभला रहा था, इसकी जन के लावे पडे हुये थे, मुहम्मदी भगरमल छसे हउप नने के क्षीमे तवार था जल कल्याणकारी शिवलने निर्भयता और रक्षाकी घोषणा कर दी.

२२ वैशाख सवत १६८१ के दिन पूना से महाराष्ट्र देश की भूमि के उत्साहजनक दस्य देभते हुमे मैं सिंहागड के यरखो मे पडुया ४० वर्ष से जे छिहट धन्डा इसकी चोटी पर पडुयने की थी वह पूरी दुध एस समय शिवल महाराज के जनामे दुर्ग के गिन्ह दूर करने मे कसर नही छोडी गध, परन्तु इसकी वापी, तडाग के सुदर, शान्तिदायक जल और इसकी क्षीतल उत्साहजनक वायु के काँध भाननीय शक्ति इस चोटी से हटा न सकी मैंने इस कभरेमे जेहकर जहा लोकमान्य तिलक ने कर्मवीरता का सहेश यरसिया वैराग्य जे क्षिप्त भारतनिवासियो तक पडुयाने के क्षीमे 'गीतारहम्य' के प्रेस के क्षीमे सशोधित किया था, जहा लोकमान्य के सलध मे जे कुछ भावम या छसे मैंने लेखिनी और पत्र के हवावे किया वहा दहिने हाथ पर सिर टेक कर ३०० वर्ष पूर्व के दस्यो का रचन देभने लगा सामने देभा की हो और पहाडियो पर भडे जलरहत दुर्ग है और उनसे परे सारा महाराष्ट्र देश पहाडी चोटियो से जरा दुआ है दिह्दीपति के गद मे टिकाये हुमे राजपूत समझ जेडे है कि पहाडी गृहे की समाप्ति होगध है मुजल आदशाह और उसके दक्षिण हिन्द के सेनापतियो ने समज लिया है कि हिन्दु डकु उनके मुकाबिले मे जाने का साहस नही करेगा

मैं दुर्ग की परिभमा के लिये छे भडा दुआ शिवल के छोटे भेटे वीर राजनराम की समाधि से होता दुआ दुर्ग की दीवार के जहा तहा गिन्ह देभते दुआ ओक और न पडुया तो वहा जेसी दीवार जनी दुध थी छसे जलभूषण

કહ સકે છે. પર્વત છી એસી સીધી ચઢાઈ છે કે દિન કે મનુષ્ય મુશ્કેલ સે પહુચતે હૈ, રાત કા તો કોઈ ખટકા હી નહીં મૈં ઉસી સ્થાનપર ખડા હોઁ ગયા મેરે પથદર્શક ને નીચે છી ઓર ધસારા કરકે ખતલાયા ઓર મુઝે ઐસા માલુમ હુઆ છી રાતકા સમય હૈ, તાનાજી માલુસરે અપને પીછે ૩૦૦ દડાજ માવલિયો કો સાથ લેકર હિમ્મત સે ચઢતે ચલે આતે હૈ ઉપર આતે હી પહિરે-દાર કો દમોચ લિયા ઓર “હર હર શ કર” કા નાદ કર કે મઠકી સેના પર જા દુરે અપને સે કધ ગુના સેના કે પૈર ઉખાડ દિયે, ઉસ સમય તાનાજી ઉસી સ્થાન પર ખેત રહે તખ તાનાજી કે ભાઈ સર્પાજી ને ઉનકે આરભ કિયે કામ કો સમાપ્ત દિયા.

મે ફિર આગે ચલ દિયા, વહ દેખો થોડે કા સવાર આસન જમાએ કહિન કુર્ગ કે ઉપર ચઢા આ રહા હૈ કયા વહ સ્વર્ગીય થોડા હૈ કે હસકે પૈર જમે ચલે આતે હૈ, ઓર કહી ઉખડતે નહી તાનાજી કે મૃતક શરીરકે પાસ સવાર થોડા ખડા કર લેતા હ ઓર રુદ્રરૂપ શિવજી ઉતરે કર તાનાજી કા શિર અપને હાથ સે ઉઠાતે હૈ ઐસે નરસિહ કે મારે જાને પર થોડી દેર કે લિએ શોકાવુર હોતે હૈ, પરતુ ઉસી સમય ઉઠકર થોપણા કરતે હૈ—“ સિહને છતા ઇસ લિયે હસકા નામ આજસે સિહગઢ હુઆ ” ઉસ સ્થાન પર તાનાજી છી સમાધિ કેર દેખ મુઝે દુ ખ હુઆ ઉસ પર એક છતરી ઓર સિહકા રાસા ખુદા હોના ચાહિએ મૈને ઐસા શ્રી નૃસિહ ચિન્તામણિ કેરકર કો કહા બી થા.

શિવજી કા ઐશ્વર્ય ખદતા ગયા ઓર જખ ઉન્હો ને ઇસ નશ્વર શરીર કો છોડા ઉસ સમય બારતવર્ષકા ખડા ભારી ભાગ જહાદી આક્રમણો સે મુક્ત હો ચુકા થા મુસલમાની બાદશાહત કે અન્તિમ સમય ઉસકી નિર્બલતા કે કારણ કેઈ નએ રાજ્ય ઉકે ખડે હુએ થે, પરતુ ઉનમે કોઈ મિશરતા નહી થી. ઉનકી નહમે વહ અસલ કામ કરતા થા કે જખરદસ્ત ને નિર્બલો કો દબા લિયા ઓર અપના સ્વાર્થ સિદ્ધ કિયા, પરતુ શિવાજીને જીસ પ્રબલતર સામ્રાજ્ય કી યુનિયાદ ડાલી થી ઉસ મેં જાતીયતા કી લહર ચલ રહી થી વદિ કોઈ બલાતકાર સે મુસલમાન કર લિયા ગયા વા લાલચાદિસે ઉધર જા મિલા, પશ્ચાત્તાપ કરને પર શિવજીને હિસકા બિરાદરી મે મિલાને સે ઇનકાર નહીં કિયા સમઘર્ષી સમર્થ રામદાસ કો આત્મા હી ઉન કે અદર કામ કર રહા થા ઇસ લિએ જીન માહરોસે હિન્દુ પ્રબળ વૃણા કરતી થી ઓર ઉન કા અસ્પર્શ ખતલા કર દેવમન્દિરોકે સમીપ નહીં જાને દેતી થી, ઉન માહરોકા સેના સંબંધર શિવજીને એક જાતીય રાષ્ટ્રકી યુનિયાદ ડાલ દી.

એક થટના ઇસ સમય બીઠી વિચિન દેખતે હૈ એક ઓર કલગીધર ગુરુમો-વિદસિહ અપને પિતા કે કંટે હુએ સિર કો ઉનકે પાસ પહુચાને વાલે ભાગી કો “ રંગ રેરા ગુરુકા બેટા ” કહ કર ગલે લગાતે ઓર અરપૂરજ જાતિયો કો અમૃત છકાકર સિહ જનાતે, ઓર દૂસરી ઓર માહરો કી ફોજ સંબંધર હન્રપતિ શિવજી-મહારાજ ઉન્હે મુગલો ઓર ઉનકે દાસ રાજપૂતો કે સામ્રાજ્ય ખડા કરતે.

एक भराडा साभान्य की छुनिबाह सिवज्जमहाराज ने जाली थी, १५० वरस तक चलकर वह समाप्त हो गध, उसकी समाप्ति के कारणोंके अदर जाने का यह समय नहीं है वहा जो स्मरणीय है, वह यह-कि सिवज्जमहाराजने जो भाग दियावाया उस पर चल कर ही आर्यसंस्कृति और धर्म की रक्षा हो सकती है उस समय प्राकृतिक शक्तोंका प्रयोग हो सकता था, वह भी उन्होंने किया, आत्मिक शक्त की उन्होंने उपेक्षा नहीं की ज़ी ज़ी आपत्तियों के समयमें उन्होंने सत्य स्वरूप परमात्मा पर विश्वास करके सहन किया और कभी हार नहीं मानी आज आर्यजनति फिर ज़ी हीन अवस्था में है प्राकृत हथियारों से मुकाबिला करने की इसमें शकित ही नहीं है उसको आत्मिक शक्तों से ही प्राकृतिक आक्रमणों का सामना करना है उस में भी रक्षा की उपेक्षा नहीं की जा सकती रक्षा के लिये विरोधी शक्तियों के सामने जडा होना ही पड़ेगा, तब आर्यजनितका वास्तविक कल्याण होगा।

आज प्रत्येक भारतनिवासी को अपने कर्तव्य पर विचार करने की आवश्यकता है।

४-शिवाज्जराज्याभिषेक

१६७४ के पावस ऋतु का प्रारंभ है विजयी महत्वाकांक्षी सेनापति अपनी सेनाओं के साथही युद्धोंके लिये तैयार करने के लिये, सरदी और गरमी की प्रत्येक विजय यात्राओं से थके हुए पीरा के आराम देने के लिये पावस-ऋतु की प्राकृतिक शोभा के निहार कर प्रसन्न हो रहे हैं 'पूर्व युद्धों' में पराजित वीर सन्निहत है प्रकृति शोभा उनके लिये दुःखदायिनी हो रही है वर्षों के लक्षकषु उनके लिये विषकषु जन रहे हैं मित्रही की अग्रक दमकके देखकर पराजित व्यक्तियों के विज्यता शत्रुकी तेज तलवार दिखायी देती है भादलोकी मर्णा सुन कर विपक्षी के तोपजाने उसे सन्निहत करने लगते हैं उमड़ते हुए नदीप्रवाह, उसके सामने अक्षणीय समुद्र जन रहे हैं वर्षाकषुमे वनदेवी ने अग्रा सुगर सज्ज्या है कुंज और उपवनोकी शोभा, पर्वतमाधवोंके पेम्पीदे अकरदार भावों पर हरी आदर भिजा रही है पराजित शत्रु, धन कुंज और सवन उपवनोका शत्रुके अग्र स्थान समज रहा है।

आज विजयपुर के रसिक दरबारियों की यही हालत है शिवाज्जकी ज़ुलसवार सेना की टापों और युगलध सेनाके प्रत्येक तोपजाने से कपित विजयपुर दरबार को, पावस की शोभा के रमणीय दृश्य सन्निहत कर रहे हैं यारी और उन्हें सन्निता पराज्य और लय के भूत दिखाए दे रहे हैं; परंतु आधुनिक, जरा रागवत् की शनिकहेम वहा निराशा की रग है जडे जडे शक्ती, आकाश, राजकृत, वकील अपने सान्दार पकरावों में उत्सुकता और आकाशवरी नज़रों के साथ आगे जडे आ रहे हैं। पहाड़ी लोग निश्चित हो कर धाटियोंके कुंजों में आप निमोषी की भेज भेजकर आनन्द और निश्चितता के भीत आ रहे हैं। रातदिन अक्षेपकर

योडाड़ी न गी पीठपर सवार रहनेवाले भावस्थि बनी आन आन भना रहे है .

ओह । । । यह आन दृष्टी तैयारीया कैसी, आधये जरा देये शिवके ज्योती
विष्णु-दुर्गा कहां गयी रही है काशी के प्रसिद्ध पंडित अपनी शिष्यमंडलीके
साथ रायगढ़ पहुंचे और दक्षिण सभ्य और गागाबद्ध विद्वत्ता की
धाक जनी हुई है विष्णुनगर के प्रसिद्ध पंडित विद्यारथने आर्य साहित्य
का पुनरुज्ज्वन कर आधर्म्य के क्षत्रतेज का संचार किया था आन भी
गागाबद्धने चिरकालसे भदतेज, प्रभाहीन क्षत्रतेज का दक्षिण मे फिर
यमकाने के लिये अलिषेक्यद्धारा तीर्थज्यो के सिखन से शिवालयका स्नान
करानेका शुभ संकल्प किया है ओके और प्रकृति देवी वीर पुत्र का अलिषेक कर
रही है, दूसरी और रायगढ़ के लिये भयपर अक्षतेज के प्रतिनिधि गागाबद्ध
तीर्थोदके तथा पवित्र यरुपयोसे शिवालयका स्नान कराने के लिये दीक्षित हुये हैं
आर्य राजका अलिषेक आर्यपद्धति के अनुसार ही होना चाहिये गागाबद्ध ने
प्राचीन साहित्य का पठन कर अलिषेकपद्धति का निर्माण किया यह रायगढ़ालिषे-
कोत्सव किसी महत्वाकांक्षा की धृष्टता का पूरा करने के लिये नहीं सज्जया गयाथा—
अपि तु इस रायगढ़ालिषेकद्धारा आर्यगतिके क्षत्रतेज का प्रकाशित करना अली-
ष्ट था शिवालय तो निमित्तमात्र था उस समय के रामदास आदि धार्मिक
गुरुओं ने शिवालय का इस शुभ कार्य के योग्य उत्तम साधन समझा था
महर्षि प्रत्यक्षत शिवालयका किसी पुराने राजधरानेसे संपन्न न था—ना ही उनका
प्रत्यक्ष संस्कार हुआ था—परंतु ये भांडर की आध्यात्मे उसके रास्ते
मे आधक नहीं हुई गागाबद्ध कर्म सिद्धांतका मानने वाले थे शिवालय ने
सच्चे क्षत्रिय के धर्मका पालन किया था अतः प्रत्यक्ष आदि करा कर उन्हें
अलिषेकत राज गनाने मे संकोच नहीं किया गया आन भी इस दृष्टिसे है
कि भडे भडे आकाश अक्षतेजके ज्वलत स्वरूप महात्मा गांधी के सामने
सिर झुकाने मे अहोभाग्य समझते हैं अवतारी पुरुषोद्गी यही विशेषता होती है
जन्म तथा वैदिक आध्यात्मे धनकी गति तथा तेज का नहीं रोक सकती कुछ ल-
गवान के सामने द्रोण जैसे आकाश भी शिर झुकते थे नेपोलियन महर्षि राज-
धरानेका नहीं था, परंतु उसकी तेजस्वी चेहरेके सामने मुकुटधारी यूरोपीय राज-
माने अपने शिर नभाये शक्तिशाली तेजस्वी व्यक्ति ही असली राज है आन
स्वदेशमे कितने ही पुराने राजधरानेके नामपर अलिमान करनेवाले देशी
राज महाराज अतिथि पार्लियामेन्टके नोकर, वायसरायके सामने सिर झुका रहे
हैं शक्ति और तेज याहीमे निःसंका तेज उसीका राज शिवालयका तेज
यारा और फैल गया था अतः उनके सिवाय दूसरा कोई व्यक्ति नहीं जे राजतेज
के चिह्नरूप अलिषेकतिलक का धारण कर सके

निश्चयन तिथि से इस दिन पूर्व प्रत्यक्ष पुण्याहवाचन आदि प्रतपरायण
होते रहे आभिर न्येष्ट शुक्ल १३ अथवा १६७४ सन् १ जून का मंगल दिन
आ पड़या यह दिन महाराष्ट्र के लाजोदय का दिन था इस समारोह के दिने

महाराष्ट्र के काने कानेमें किसी बड़बड़ पहल होगी-धसका अनुमान ही लगाया जा सकता है आरतीया ने विदेशी सम्राट पयम लज्ज के स्वागत के बिने कितना समारोह किया था.

उस समय तो स्वदेशी राज था, उसके अभिप्रेकोत्सव में स्वतन्त्र राष्ट्र ने जे पुशिया मनायी होगी उसका प्रत्यक्ष दृश्य होना हो तो यूरोप के किसी स्वतन्त्र राष्ट्र में राज्याभिषेक दिन की तैयारियों को देखीये पराधीन गुलाम भारतनिवासी तो निरन्तर पराधीनता के कारण धम अबौकिक सुभ की कल्पना करने के अधिकारी भी नहीं रहे

दम पांडे के सामने तात्कालिक ऐतिहासिक क्षेत्र के आधारपर उस दिन के समारोह का अविश्व वधुन उपस्थित करते है

“ सभ लोग भगवन्तान कर अहुमूख वत्त, भूपाल आदि धारण कर सभाभउप में उपस्थित हुये शिवाज भी भगवन्तान कर, अलकार धारण कर, कुलगुरु आलभट्ट, भवानी और भातुश्री निजामाध की यरणवन्दना करके अरिपुत्र के साथ हीक मुहूर्त में सिंहासनपर विराजमान हुये राज्याभिषेकरी वर्ग, प्रधान, सेनापति सचिव भी राजसी हाडभाठ के साथ भउप में पहुँचे सवा हाथ उवा सिंहासन बनाया गया धस सुवर्णभूषित आसन पर महाराज भंडे साथ ही श्रीमती सोयराभाध युवराज सलाज के साथ मैदी. सिंहासन के आरो और आरो दिशाये में यथा स्थान अष्ट प्रधान, हाथ में सुवर्णकलश बिने हुये दिग्पालो की तरफ भंडे हुये

अष्टप्रधान के आरो और राजकोष और राधाये के अध्यक्ष भंडे हुये भित्रभउली और भाडलिक राज भी यथास्थान भंडे हुये भगवन्त मुहूर्त की प्रतीक्षा करने लगे हीक मुहूर्त में आलखवर्गने भत्रोत्थारणपूर्वक भगलाक्षत की वृष्टिद्वारा शिवाज महाराज को पवित्र किया आभ्रपक्षवो द्वारा तीर्थन्त्रोसे उनको अभिषिक्त किया ” धस अभिषेक के बाद शिवाज सुसज्जित सिंहासनपर आसीन हुये वहा पर बैठते ही आलखो तथा अेकन्त जनसमाज ने शिवाजपर सेन्यादी के क्लो की वर्षा की आलखो ने आशीर्वाद दिया सारा राष्ट्र १०८ तापा की गर्जन से गूँज उठा

धस गर्जन के सुनकर सन्तुओ के दिल हलल गये लकतो के दिल आनन्द सागर की तरंगो में उछलिया सेने लगे निजामाधने धस दृश्य को देखकर दिलदिलसे अपने को धन्य कहा अभिषेकसंस्कार निर्विघ्न समाप्त हुआ शिवाज की सुवर्णगुला छुष्ट शिवाजका वजन ११००० होन हुआ (या १४० शेर) विद्वान आलखो को इक्षिषुा ही मध भावा भट्ट को अेक लाभ रुपये और अहुमूख वत्ताभूपल इक्षिषुा में दिम्मे गम्मे प्रत्येक कत्तिवज को २४० हुनर रुपये की भेट दी योअतानुसार उपस्थित अभ्यागतो की पूजा हुँई आलखु-पूजा के बाद अष्टप्रधानो को उनके पदो के अनुसार राजबिन्द से अंकित यन्त्रिन्द देकर राष्ट्र में नवी अवस्था अलाध

ઇસ સમારલ કે બાદ મહારાજ હાથી પર, સોને કી જામ્મારી મે બેઠકર દેવદર્શન કરને કે લિયે પ્રસ્થિત હુએ સવારી કે સાથ સબ પ્રસિદ્ધ રાજ્યપુરુષ મે નાગરિકોને પુરુષદૃષ્ટિ સે મહારાજ કા સ્વાગત કિયા દેવદર્શન કે બાદ અપને સ્થાનકી ઝોર આએ

ઇસ પ્રકાર ત્રયોદશી કા શુભ સમારલ સમાપ્ત હુઆ ઇસ સમારલ મે ચાર કોટિ રૂપયા ખર્ચ હુઆ

ઇસ રાજ્યાભિષેક સમય શીતલપુરી ઝોર પરમાનન્દ આદિ સન્યાસી બી આએ મે ઉનકા સત્કાર કિયા ગયા ઉનકે ઉપદેશાનુસારે જનતાને પુણ્યલાભ લિયા. ઇસ સમારલ તથા રાજ્યવ્યવસ્થાકા ચિસ્તમરણીય બનાવે કે લિયે નિમ્ન-લિખિત બાતે પ્રચલિત કી ગયી -

૧ રાજ્યચિન્હ ધારણુ કર રામદાસ સ્વામી કે સ્મરણુ કે લિએ “ ભગવા ઝડા ” કે મરાઠી સેના કા ચિન્હ બનાયા

૨ શક સવત્ પન્દ કર, રાજ્યાભિષેક શકે પ્રચલિત કિયા શિવાજીને જાન બૂઝ કર યુધધિર શકે યા વિક્રમ શકે કી તરફ શિવશકે પ્રચલિત નહીં કિયા. ઇસ સરકારકો રાષ્ટ્રીય રૂપ દેનેકે લિએ અભિષેક શકકા હી પ્રારભ કિયા ગયા.

શિવાજીને ક્ષત્રિયકુલાવત સ શિવ જનપતિ મહારાજ સિંહાસનાધીશ્વર કા પદ ધારણુ કિયા

૩ રાયગઢ કિલ્લે કો રાજધાની બનાયા ઇસ ગઢપર સ્થિત હોકર જલ તથા ચલ દોનો ક્ષેત્રો મે શત્રુ કા દમન હો સકેતા હૈ

૪ રાજ્ય કે સબ વિભાગો કા સ્થિર પ્રબન્ધ કિયા

ઇસ અભિષેકસમારોહ કે સમય વિદેશી રાજ્યો કે દૂતોને આ કર સ્વતન્ત્ર રૂપ સે સંધિયા કી મહારાષ્ટ્ર કે પુરાને રાજધરાનેને શિવાજી કી શ્રેષ્ઠતા કો માના. મહ અભિષેક-સરકાર ઇસ બાત કા સાક્ષી થા કે શિવાજીને જો વિજયયાત્રાએ કી હૈ વહ સબ સ્વાર્થ કે લિએ નહીં કી, અપિતુ રાષ્ટ્રકે લિએ કી થી ઇસ મહા-ભિષેકસંસવ કી સાબસન્નવટ કો દેખકર સાધારણુ જનતા બી શિવાજી કો અપના રક્ષક ઝોર ત્રાતા સમજને લગી દિલ્હી ઝોર વિજાપુરકે બાદશાહોકો બી ઇસકી સ્વતન્ત્રતા સ્વીકાર કરની પડી ઇસ પ્રકાર ચારો ઝોર અપના પ્રભાવ જમાકર શિવાજીને ઇસ નવરાષ્ટ્ર કો સ્થિર પાયે પર ખડા કરને કે લિયે નવે ઉપાયો કો સોચા શિવાજી કી હી દૂરદર્શિતા કા પરિણામ થા કે ભવિષ્ય મે મરાઠામઝલપર ભય કર સકઢ બાને પર બી શત્રુ ઉસે ઊભલિજ નહીં કર સકે ઇસ અભિષેકસરકાર કી વિશેષતા ઇસ બાત મે હૈ કે શિવાજીને રાજ્ય-પદો કો પેટુકે જમદાદ નહીં બનાયા યોગ્ય વ્યક્તિ હી યોગ્ય વ્યક્તિ કો પદધ્યાન સકેતા હૈ વહ યોગ્ય વ્યક્તિ ચાહે કેછ હો શિવાજી ને અપને જીવનકાલ મે જન્મજનિત યોગ્યતા કી અપેક્ષા કર્મજનિત યોગ્યતા કો હી મહત્વ દિયા થા. ચહી કારણુ થા કે યોગ્ય વ્યક્તિ બિનાજીલાએ અપને પરબૈયા કી ઝોર ખિએ બાતે મે અસ્તુ, રામદાસ કા શુભ સંકલ્પ પૂરા હુઆ શિવાજી ને વિજય મે,

प्राप्त क्रिये धन के दान दक्षिणा और प्रणयक्षय मे लगाकर स्वयं त्यागभक्त
जवन व्यतीत किया है, किसी कविने जैसे आदर्श राज्ञायो के विषय में
हीक ही कहा है—

आदानं हि विसर्गो सतां वारिमुष्णमिव ।

प्रतापशाली लोग जो कुछ लेते हैं, वह दूसरों के देने के लिये ही, अपने
लिये नहीं मध्य व्ययपान करता है, परन्तु भेषादाग वह उसे दूसरे के दे देता
है आकाश मानार्जन करता है दूसरों के देने के लिये सच्चा क्षत्रिय विनयसक्षी
के प्राप्त करेगा दूसरों के लिये सच्चा वैश्य दान देने के लिये ही कर्माता है

जो पुरुषों की यही विशेषता है—जिन में यह निष्काम परोपकार भाव
समाज्ये हुये है वही महात्मा है, योगी है, अवतारी है सयका दृष्टा परमात्मा
की विना किसी कामना के ससार के शीतल जल तथा पवित्र पवन से अनुक-
म्पित कर रहा है हमारे नायक ने भी अपने आपको दूसरों के लिये—योछावर
कर दिया जैसे अदौकिक पुरुष के सामने किसका सिर नहीं झुकेगा ? जैसे
पुरपरतन के जन्म देने वाली जन्माष्ट धन्य है दोनों के नमस्कार हो।
आज के दिन जो उठे दिक्पाल क्षत्रिय राजभट्टागो कृपाकटाक्ष की प्रतीक्षा में
सिंहासनासीन शिव के सामने सिर झुका रहे हैं—परन्तु यह भी देखिये—
वह शिव की नतमस्तक हो। किसी की ओर रक्तकी लगाये देण रहा है—
धिस शिववदित—शिवपूजित जन्माष्टकी ओर क्या भारत माता की सच्चे
पुत्र के नमस्कार के गङ्गाह हो। स्वीकृत कर रही है आधुनिक हमकी दुहित
भारतमाता की प्रसन्न करने के लिये वीर शिव के पदचिन्हों पर खले गोले
शिवल महाशत्रु की जय, जन्माष्टकी जय, भारत माता की जय.

प-शिवालय और नैपोलियन

(विषय—विषयवाक्य “अनुन”)

कम विद्वानों का कहना है कि महापुरुषों की तुलना नहीं करनी चाहिये—
प्रत्येक महापुरुष अपनी अपनी स्थिति में जड़ा है ओक महापुरुष ने उस समय
की देश की स्थिति और सामाजिक वा राजनैतिक और रीतिरिवाजों का पूरा पूरा
बिन्न होता है; वे धनसे जय नहीं सकते इसका सत्य से अच्छा उदाहरण
मुकरातका है तत्पदार्थ, स्वतंत्र विचारक और निरर होते हुये भी उस ने उस
समय की अस्त में प्रचलित दासप्रथा का विरोध करना उचित नहीं समझा;
अपितु उसके पक्ष में ही कहता रहा धरती लिये यह कहा जाता है कि महापुरुष
अपने भूत के पुत्र और भविष्य के पिता होते हैं.

परन्तु हम इस विचार से बहुत अधिक सहमत नहीं हो सकते कि महापुरुषों की
तुलना नहीं हो सकती. इतिहास का सच्चा स्वरूप बिना तुलना के नहीं जाना
जा सकता. दो देशों व नगरों के उच्च नीच की तुलना करते ही इतिहास से कुछ
भ्रष्टाचार निकलता है; पर इतिहास है ही क्या ? अभिरसन ने ही कहा है कि अद्वैत

ધુરુષો કી જીવનકથાઓ કે અતિરિકત ઇતિહાસ કુછ નહી મહાપુરુષ કા ઇતિહાસ મે વહી સ્થાન હૈ જો શરીર મે આત્મા વા પ્રાણકા ફિર, અગર દેશો ઔર જાતિયા કે ઇતિહાસો કા તુલનાત્મક અધ્યયન હો સકતા હૈ તો ઉનકે નેતાઓ ઔર નિર્માતાઓ અર્થાત્, મહાપુરુષો કી તુલના કયો નહી હો સકતી ?

પરતુ તુલના ભી કહા હો સકતી હૈ ? સર્વથા પરસ્પર વિરુદ્ધ ઘટનાઓ મે કબી તુલના નહી હો સકતી તુલના વહી હોતી હૈ જહા વિરોધ કે સાથ સાથ કુછ સમાનતા કે અથ ભી વિદ્યમાન હો આગ ઔર પાની કી કબી કોઇ તુલના નહી કરતા હા, ગંગા કે પાની ઔર સમુદ્ર કે પાની મે તુલના કી સમજાવના હો સકતી હૈ ઇતી પ્રકાર મહાપુરુષો કે વિષય મે હૈ એક મહાપુરુષ કી દૂસરે મહાપુરુષો કે સાથ સિરફ મહાપુરુષ હોને કે કારણ તુલના નહી હો સકતી પ્રત્યેક મહાપુરુષ કે પીછે ઉસ કી આવશ્યકતા, સ્થિતિ ઔર મહત્વ કા ખાકા કિત્તલિજ રૂપ મે ખિયાહોતા હૈ પ્રત્યેક કા ક્ષેત્ર ઔર કાર્ય પૃથક્ પૃથક્ હોતા હૈ હમ તુલના વહી કરતે હૈ જહા ક્ષેત્ર ઔર કાર્ય મે કુછ સમાનતા હો રાજનીતિજો કી રાજનીતિજો સે, સમાજસુધારકો કી સમાજસુધારકો સે, વિજેતાઓ કી વિજેતાઓ સેર પડિતો કી પડિતો સે કી તુલના હોતી હૈ વિજેતા કી પડિત સે વા રાજનીતિજ કી સમાજસુધારકો સે તુલના કરના આગ ઔર પાની કી તુલના સે કમ ઉપહાસજનક નહી હૈ આજ હમ જિન દો મહાપુરુષો કે સંબંધ મે વિચાર કરતે હોએ હૈ, સામાન્ય સે ઉનકા કાર્ય ઔર ક્ષેત્ર લગભગ એકસાદી હૈ, સિરફ દેશ ઔર કાલકા હી ભેદ હૈ

શિવાજી ઔર નૈપોલિયન દોનો કા હી જન્મ સાધારણ કુલ મે હુઆ થા. જન્મ કે સમય દેશ કી અવસ્થાઓ મે ભી બહુત કુછ સમતા પાઈ જાતી હૈ નૈપોલિયન કે સમય ક્રાન્સ કી અવસ્થા બહુત ડામોડાલ થી પ્રજા રાજ-પરિવાર ઔર ઉસકી શાસનપદ્ધતિ મે પ્રત્યક્ષ અસ-તુષ્ઠ થી ઔર રાજ-વિપ્લવ કે પૂરે સામાન્ય એકત્રિત હો રહે થે ઇધર ભારત કે દક્ષિણ ભાગ મે જી ઉસ સમય મુસલમાન શાસકો કે વિરુદ્ધ પ્રબલ આન્દોલન હો રહા થા શિવાજી કે પિતા ઔર શિક્ષક ને અપની આખો કંઈ પરિવર્તન દેખે થે દોનો મહાપુરુષો કી માતાઓ ને ઉનકી જીવનધારાઓ કી દિશા નિશ્ચિત કરને મે જારી હાથ લિયા નૈપોલિયન જળ ગર્ભ મે થા તો ઉસ કી માતા અપને પતિ કે સાથ ઇટલી કી યુદ્ધભૂમિ મે સ્વચ્છન્દ વિચરતી થી ઔર યુદ્ધ કે દરરો કો દેખા કરતી થી જીસ સમય નૈપોલિયન ને જન્મ લિયા ઉસ કી માતા ને વહી દુપટ્ટા ઓઢા હુઆ થા જીસપર ઇટલી કી સમરભૂમિ કે ચિત્ર થે ઇતી પ્રકાર ઇટલી ઔર ક્રાન્સ કે યુદ્ધો તથા અન્ય રાજનીતિક ઘટનાઓ કે સંબંધ મે ભી વહ ઉસે પ્રાય કથાઓ સુનાયા કરતી થી ઇધર હમ શિવાજી કી માતાકો ભી એક આદર્શ માતા પાતે હૈ ઉસકા નામ જીજ્ઞ્યાષ થા વહ સ્વયં મહામાનિની ઔર મહત્વાકાંક્ષિણી થી વહ દૂસરેકે અધીન રહને કો બડા દુઃખપ્રદ સમજતી થી વિપત્તિ મે ભી ઉસને કબી સ્વાવલમ્બન કા ત્યાગ નહી કિયા ઔર ઇતી યુધ્ધ કે

संस्कार उसने अपने पुत्र शिवाजी के कामल हृदयपर अंकित कर दिये इस के अतिरिक्त, वह उसे पर्वजों के शौर्य और वेलव की भांति जलसागर उत्साहित करती थी रामायण और महाभारत की पवित्र कथाओंद्वारा उसने उस के मनको सुसंस्कृत कर दिया।

आध्यावरथा के बाद क्रिशारवरथाका प्रारंभ होता है और इसकाव मे हर्म्य धन में महान् आत्माओं की जीवनसरणि मे कुछ भेद पाते हैं जे ऐतिहासिक दृष्टि से जडा महत्वपूर्ण है नैपोलियन कान्स के स्कूल और कालेजों मे कुछ वर्षों के लिये जन्म हो जाता है उसे हम वहा अकान्त जीवन व्यतीत करके और अपनी पाठ्य पुस्तकों मे तल्लीन हुवा पाते है वहापर वह अक कन्या के प्रेममे आसक्त होने के कारण अपने सहाध्यायियों का उपहासपात्र बनता है, पर कभी कालेज के कृत्रिम युद्धों मे कम उसे अपनी सेना संगठित करते, व्यूह रचते और जत मे विजयशाली भी देखते हैं, पर उस के ये सारे काम कालेज की मार दिवारी मे ही जाद है अपना अध्ययन समाप्त कर के वह कार्यक्षेत्र में जाता है वह महत्वाकांक्षी था, अभिमानी था और अपनेपर पूरा भरोसा रखनेवाला था, परन्तु ससार की कठिन सन्धाधियों के साथ जग्य उस की टक्कर लगी तो उसकी सग्य आसामें और अभिलाषामें काँट हो जाध उसे उनका पूर्ण होना जडा दुस्तर मालूम होने लगा। उधर से उस पर आर्थिक संकट आ पडा था निराश हुआ, वह पैरिस की गलियों घूमता है विद्यार्थीजीवन के मनोहर स्वप्न जग्य कार्यरूप मे परिणत होते दृष्टिगोचर नहीं होते तो वह अक लय कर कार्य के लिये प्रवृत्त होता है मानी और महत्वाकांक्षी पुरुषके लिये हो ही मार्ग है अपनी धन्यनुसार दूसरों पर अपना अकुश रखना और अपनी धन्य पूरी करना, और नहीं तो मृत्यु के मुण मे खले जना धन होना के भीय का मार्ग कभी उन की कल्पना मे जाता ही नहीं नैपोलियन वही धसी असहान्त के अनुसार पैरिस के पास वहनेवाली नदी मे अक अघेरी रात को डूब कर अपने जीवन का अन्त करने को तैयार होता है धसी भीय मे उस का कोध गुप्त भित्त उसे आर्थिक सहायता देता है नैपोलियन के निराश जीवन का यही अन्त होता है और आगे से उस का जीवनतारा कमश उन्नत होता जाता है

पर धधर शिवाजी महाराज का जीवन इससे सर्वथा उलटा है, वह वयनपर से ही लिभने पढ़ने से धृष्टा करता है, परन्तु अअविद्या सीभने जेव होड धुम के कात्रो मे विशेष उत्साह दिभाता है, अपने गुरु दादाजी कोउहे से उन्होने जय-पन मे ही धोडे पर खटना, निशाना मारना, पटेजाज, गतका आदि वीरता के कार्य सीभ लिये इस के अतिरिक्त जभीन की देखरेज, वसूल, हिसाज रखना, जेती का उत्तेजित कर लोगो की स्थिति सुधारना धत्यादि प्रयधसजधी शिक्षाओं भी उन्होने गावगाव धूम कर सीभली शिवाजीने आगे खल कर जे साम्राज्य स्थापित किया, उसकी नीव उन्होने धसी काल से रखनी प्रारंभ कर दी थी वे अपने साधियों का लेकर धूप और गर्मी में सिकार करते, धनी और खरवीर पुरुषों से

વિશેષ મેલ પેદા કરતે થે ઇસી સિલસિલે મે ઉન્હોને વહા કી એક પહાડી જાતિ કો જો બી વિશ્વસનીય જોર સ્વામીલકત હોતી હૈ—અપને કાળુ કર લિયા જોર ઇનમે સે કઇયોકો અપની સેવા મે ઉચ્ચ પદ દિયે ૧૬૪૬ મે ઉનકે શિક્ષક ફા-ફાજ કોડહેવકી મૃત્યુ હોતી હૈ જોર શિવાજીને ઉસી સમય સે અપની જાગીરકા ઇત્તાલપર ઇત્તજમ અપને હાથે મે લે લિયા જોર ઇસ છોટી સી જાગીરકો હી ઉત્તાલપર ધૈર્ય જોર જોશપૂર્ણ દુરદશિતા કે સાથ જડા કર સામ્રાજ્યકા રૂપ દે દિયા

ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હૈ કિ કિશોરાવરયા મે દોનો મહાપુરુષોકે હૃદયો મે અ-હત્વાકાક્ષકે ભાવ અકુરિત હોતે હૈ દોનો કે હૃદયો મે હી સામ્રાજ્યલાલસા હોતી હૈ જોર દોનો હી સસાર મે અપના સ્થાન જાનાનેકે લિયે લાચ પાવ ખારતે હૈ પર નૈપોલિયનકો હમ જહા મહત્વાકાક્ષકી ચરમ સીમા તક પહુચા હુઆ પાતે હૈ જોર જળ વહ પૂરી નહી હોતી તો ઉસે આત્મહત્યા કે લિયે ઉઘત દેખતે હૈ વહા હમ શિવાજી મે મહત્વાકાક્ષકે સાથ દુરદશિતા બી દેખતે હૈ, ઉત્સાહ જોર જોશકે સાથ ધૈર્ય બી દેખતે હૈ, જોર ઉસકે જીવન મે જૈસા અવસર કોઇ નહી દેખતે જળ કિ વહ આત્મહત્યા કે લિયે તૈયાર હો વહા વહ વાત બી ધ્યાન મે રખને યોગ્ય હૈ કિ નૈપોલિયનકી સમ્રાટલાલસા જોર શિવાજીકી સામ્રાજ્યાભિલાષા મે બી ખડા ભેદ હૈ ઇસકા વિશેષ વર્ણન હમ આગે ચલકર કરેગે

ઇસ કિશોરાવરયાકે ઉપરાત દોનો સસારક્ષેત્રમે પ્રખળ રૂપ સે આતે હૈ દોનોકા હી વિજયકાલ પ્રારંભ હોતા હૈ કિસને કહા, કળ જોર કિસતરફ વિજય પ્રાપ્ત કી ઇન ઘટનાઓકે વિસ્તાર મે હમ નહી જાના ચાહતે અપની સ્થિતિ જોર દશા કે અનુસાર દોનોપર વિજય કે શેહરે બધતે રહે દોનો વીર થે, સાહસી થે, રણકુશળ થે જોર ઉત્તમ નાયક થે, પર નૈપોલિયન જોર શિવાજીકી વીરતા મે હમ ચોડસા ભેદ પાતે હૈ જોર વહ વહ કિ શિવાજી સેનાપતિ કે સાથ સાથ ચોઢા બી થે, ને કેવળ દુર ખડે હોકર સેના-પરિચાલન હી ન કરતે થે, અપિતુ બીચમે પડકર અન્ય ચોઢાઓકી તરફ શસ્ત્ર પરિચાલન બી કરતે થે, જોર અપને હાથો કઇયોકો ભોતકે ઘાટ ઉતારતે થે, પરતુ નૈપોલિયનકો હમ સેનાપતિ તો કહ સકતે હૈ પર ઉસે ચોઢા કહનેકો સાહસ નહી કર સકતે અન્ય સિપાહિયોકી ન્યાઈ હમ ઉસે શસ્ત્ર ચલાતે કબી નહી દેખતે

વિજયી વૃત્તાતો કી સૂક્ષ્મતાઓ કો છોડ કર હમ ઇસ પરિજ્ઞામપર પહુચ જાતે હૈ કિ દોનો ને સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કિયા. સિવાય ઇર્લેન્ડકે—નૈપોલિયન કી ધાક ન કેવળ સારે યુરોપપર અપિતુ અિત્તતક બૈંઠ ગઇ જોર ઉધર શિવાજીકો આતક બી સારે દક્ષિણ ભારતપર જમ ગયા; પર ઇસકે આગે એક બી વિચિત્ર ઐતિહાસિક ઘટના પ્રકટ હોતી હૈ જોર અજર ઉસે સમજ લિયા જાવે તો દોનો મહાપુરુષોકા ભેદ સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ

નૈપોલિયનને ફ્રાન્સ, જર્મની, હંગરી, આસ્ટ્રેલિયા, સ્પેન, હોલેન્ડ ઇત્યાદિ કો વિજય કિયા. ઇન વિજિત પ્રદેશોકો વહ અબી એક સામ્રાજ્ય કે સૂત્ર મે બાધ હી રહ્યા થા કિ ઇતને મે ફિર ઉસપર શત્રુ ઉમડ જાયે ઉસે રક્ષ જાના પડ્યા, યલ્લચિ

वह वहा से विजय प्राप्त कर के आया, पर वह उसे बहुत महंगी पड़ी, उसकी कछ बाग्य सेना मे से कुछ हज़ार आदमी ही सकुशल क्रान्त वापस आ सके इस के अतिरिक्त धननाश भी बहुत हुआ क्रान्त पहुँच कर अपनी रसयानाकी बचावट भी न छितरी थी कि यारो ओरसे शत्रु हमल पडे क्रान्त दुश्मनोके हाथ गया गया और नैपोलियनके ओह्ला बाग्य जना पडा कुछ काब पाद वह फिर ओह्ला से वापस आता है फिर शत्रुओसे मुक़ाबे होती है इस बार उस थुरी तरफ़ हारना पड़ता है इस आग्रहके डेदी होकर सेन्ट हेलेना द्वीप मे रहना पडा है और यही उसके जीवनका अंत होता है उसका स्थापित किया साम्राज्य जिनही की ममकड़ीतरफ़ क्षणिक सा रह जाता है जिस ज़रूरीसे वह बनाया गया था छितनी ज़रूरी ही उसका नाश होता है शत्रु वल्लकी तरफ़ नैपोलियनका साम्राज्य एक कटक मे ही टुटपुट जाता है

पर धर शिवालयका साम्राज्य इस से सर्वथा छुट्टा है उस का आरम्भ एक छोटीसी जगहसे होता है जो कमश पड़ता जाता है और अंत मे इक्षिण भारत के बहुत सारे हिस्से तक फैल जाता है मद्यपि शिवालयकी साम्राज्यसीमा इक्षिण भारत तक ही परिमित थी पर उसका आतक सारे भारतपर छा गया था और मज्जेयके उसने पूरी तरफ़से ढाया १६७४ की ६ जूनको शिवालय महाराज का साम्राज्य रीतिसे अभिषेक हुआ १६७४ से १६७७ तक उन्होंने विजित प्रदेश को एक सूत्र मे बाध कर उत्तम प्रयत्न किया और इसी प्रयत्न तथा रक्षामे उन के जीवनका अंत हुआ

वियारनेकी बात है, कि नैपोलियनके अतकालके समय उसका स्थापित किया साम्राज्य ज़ूतके ज़र्गमे धीन हो जाता है और स्वयं की एक रेणामात्र रह जाता है पर शिवालयमहाराज के इस ससारसे प्रस्थान करते समय साम्राज्य केवण स्थिर ही नहीं रहता है पर कमश पड़ता जाता है और भरहंडाके सण प्रकारके धरेल्ल जगडोके होते दुखे भी हल छतिहास मे वह दिन देखते है जण कि भरहंडा राज्य की पताका इक्षिण भारत की जगह सारे भारतपर इधराने लगती है और उस समय भरहंडा राज्य “ भरहंडा-साम्राज्य ” के रूप मे परिचुन हो जाता है

६-राष्ट्रीय सूर्य शिवालय

(देखके महारामा वसराज्य)

शिवालयमहाराज हमारे देशके उन महानुभावो मे से है जिनके नाम हमारे छतिहासमे सूर्य के समान उज्ज्वल रूपसे ममकते है जण मुगल सम्राट और मज्जेयकी जेद तथा अन्याय युक्त नीतिसे भारतवर्षके हिन्दुओ मे यह ज्वाल भेद गया था कि हमारा छिमरना असम्भव सा है सण और से निराशा के पावल छितके छटपाकास पर छा रहे थे, उस समय तीन महामुक्तके मे जण बेकद हिन्दुओकी हवाका पहुँचलया परिवर्तन कर दिया. पञ्चायमे,

ગુરુ ગોવિંદસિંહજી, મહારાષ્ટ્રમે શિવાજી, રાજપૂતાનામે દુર્ગાદાસજી પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યક્તિયા હુધ હૈ, જિન્હોને હિન્દુઓ પર પ્રકટ કર દિયા કિ યદિ વહ ઉનકી પદ્ધતિકા અનુસરણ કરે તો વહ મુગલ સામ્રાજ્યકા નાશ કરકે આર્ય કીર્તિકી ખવળકા ઉચા કર સકતે હૈ ગુરુ ગોવિંદસિંહજીને પળખ કે લોગો કે આચાર તથા વ્યવહાર કે બદલ કર તથા ઉનમે ક્ષાત્રધર્મકા સચાર કર, જેસે વહ સ્વયં લિખતે હૈ, ચિડિયો કે બાળેસે લડા દિયા દુર્ગાદાસજીને સાબિત કર દિયા કિ વહ ન કેવલ મુગલ સમ્રાટ કે શત્રુઓકા વિરોધ કર સકતા હૈ, વરન્ રાજનીતિ મે બી ઉસસે કમ નહી હૈ ઉસને રાજપૂતો કે અદર ઇસ પ્રકારકા જીવન સચાર કર દિયા કિ અજીતસિંહને રાજપૂતાનામે સ્વતંત્રતાકા ઝડા લહરાતે હુએ મુગલોકે બલકા નિર્મૂલ કર દિયા,

શિવાજીકા ઐર ગઝેબ પહિલે પહલ બડા નિર્બલ શત્રુ સમજતા થા, પરંતુ પીછે ઉસે જ્ઞાન હુઆ કિ વહ ઉસકા સખસે પ્રબલ શત્રુ હૈ ઉસને મહારાષ્ટ્ર મે ઉસી નીતિ કે વર્તી જિસે પળખમે ગુરુ ગોવિંદસિંહજી વર્તી થા સ્થાન સ્થાન પર પ્રાચીન હિંદુ વીરો કી કથામે સુના કર ઉસને મહારાષ્ટ્રકી ક્ષત્રિય ભતિ કે હદય મે મુગલોકો દૂર કર ધનાઢય બનને કી તીવ્ર પ્રયત્ન ઉત્પન્ન કર દી, મરહૂં તપસ્વી જીવન રખતે થે કાઠી બહુત સેવા કરતે હુએ લડના લિડના સીખતે રહતે થે' શિવાજીને ઉન્હે યહ સિખા દિયા કિ અપની શક્તિકા મુગલો કે વિરુદ્ધ પ્રયોગ કરનેસે વહ ઐશ્વર્યસે નિર્બલ હુએ મુગલોકો લૂટ સકતે હૈ ઐર ઉનકે રાજ્યકા બી હરણ કર સકતે હૈ મુગલોકે અદર યહ શક્તિ નહી રહી થી કિ વહ કઠિન તથા કઠોર જીવન વ્યતીત કર સકે શિવાજીકી શિક્ષા સે મુગલદલ ઉનકો એક નિર્બલ શિકાર પ્રતીત હોને લગા ઇસ નીતિકે સચાર તથા ક્ષાત્રધર્મ કે પ્રચારને મુગલ રાજ્યકા અતમે નાશ કયા ઐર મરહૂંકો કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હુધ જિસ મહાપુરુષ ને ક્ષાત્રધર્મ ઐર રાજનીતિકી પરકાષકો પ્રાપ્ત કિયા ઉસકા માન તથા પૂજન સખ આર્યો કે કરના ચાહિએ, પરંતુ માન ઐર પૂજન કા અર્થ ફૂલોકી માલાઓ અથવા બજારો કે ગાન યા શ્રી શિવાજીકે જ્યનાદોસે હી તૃપ્ત હોના નહિ અપિતુ, ઉનકી સન્મ્યા પૂજ યહી હૈ કિ હિન્દુસમાજ અપને અદર ક્ષાત્રધર્મ ઐર રાજનીતિ કી વૃદ્ધિ કરે

૭-શ્રી શિવાજી મહારાજકી રાજનીતિ

(લેખક શ્રી પાદ દામોદરદાસ સાતવલેકર, ઐય જલ્લા સવાસ)

શ્રી જનપતિ શિવાજીમહારાજકા નામ લેતેહી “સ્વતંત્ર ધાર્મિક રાજ્ય” કી કલ્પના હર એક મહારાષ્ટ્રીય મનુષ્યકે અદર ઇસ સમય બી ઉત્પન્ન હોતી હૈ મહારાષ્ટ્રીય પુરુષ હો યા સ્ત્રી હો, બાલક તરુણ યા વૃદ્ધ મનુષ્ય હો, શિક્ષિત હો અથવા અશિક્ષિત હો, અન્ય વિષયોમે વિભિન્ન મત રખનેવાલે સખ મનુષ્ય શ્રી શિવાજીમહારાજ કે વિષયોમે સમાન આદરભાવ રખતે હૈ ' તાત્પર્ય મહારાષ્ટ્રીય

जनता के मत करणुमे श्री शिवालयमहाराजका अधिष्ठान इस समयमे भी ह
श्री शिवालयमहाराजका इतिहास जे आलीस वर्ष के पूर्व प्रसिद्ध हुआथा
और जे इस समय इतिहासज्ञो द्वारा निश्चित किया गया है, उनमे जमीन
आसमानका अंतर है इतिहाससंशोधक अनेक विद्वानोने अपने ज्वन धनके
इतिहासकी ओरके लिये ही समर्पित किये, और उनके अविश्रात दौध प्रयत्न
से जे इतिहास के साधन उपस्थित हुये हैं, परंतु जे इतिहास रूपमे अभी
मुद्रित नहीं हुये, यह नि सदेह अपूर्व है.

हमारी सरकारी पाठशालाओके पाठ्य पुस्तकोमे जे इतिहास तीस आलीस
वर्ष पूर्व पढ़ाया जाता था, उसमे लिखा हुआ था कि शिवालय जेक छोटेसे
जमींदारका अनुपद बडका था इस पाय महाराष्ट्रीय किसानो के अपने साथ
जमा करके उन्होंने अपना राज्य स्थापन किया इत्यादि

उस समय हमारेकु इस आतके पढते पढतेही इसकी सयाध के विषयमे सदेह
हो जाता था; परंतु अज जे लेख उपस्थित हुये है उनसे यह आत सिद्ध हो
सुकी है कि श्री शिवालयमहाराज निरक्षर नहीं थे, प्रत्युत साक्षर थे और साथ
ही साथ कथ बापाओ के भी जाता थे श्री पुजनीय औष नरेश के अमृत्य
समयमे श्री शिवालयमहाराजका स्वयं लिखा हुआ अक्षर इस समय ह, जिससे
उनके साक्षर होनेमे कोई शक ही नहीं रह सकती

श्री शिवालयमहाराज के पिताश्री शहाज सोलह बापाओके अच्छे अक्षिप्त
थे, जिनमे जेक संस्कृत बापा भी थी श्री शहाज यद्यपि विष्णुपुराणो के
अकित थे, तथापि सदा सिद्ध पयास हनगरसे भी अधिक ईश्वरका भल अपने
पास रखने के कारण और स्वयं अभर्षण वीर होने के कारण विष्णुपुर नरेशका
वैसा अधिकार उन पर न था, इतना ही नहीं प्रत्युत विष्णुपुरवाले अपने आप
के धनके भलसे भलवान समजते थे इस प्रकारके भवादय और भद्र प्रतापी
श्री शहाजके ज्येष्ठ पुत्र श्री शिवालयमहाराज थे, इतना कहने मात्रसे उनका
निरक्षर न होना, स्वयं सिद्ध हो सकता है श्री शहाजराज भी अपनी आयु
मे जेक दो बार स्वतंत्र स्वराज्यका विचार कर चुके थे, परंतु अनुकूल समय
उनके अपने विचार भूत रूपमे परिणुत करने के लिये प्राप्त नहीं हुआ, इससे
यह अनुमान स्वयं होता है कि जैसे प्रतापी पिता के पुत्र होनेके कारण श्री
शिवालयमहाराजका जन्म से ही ईसी अनुकूल परिस्थिति प्राप्त हुई थी तात्पर्य
हो या कि किसानो के धक्का करके शिवालयने स्वराज्य स्थापन किया, यह पूर्वकाल
का भ्रम इस समय पूर्ण रूप से दूर होयुका है तात्पर्य श्री शिवालय महाराज
साक्षर, विद्वान, रसिक, साहित्यप्रेमी होने के साथ साथ जे राज्य के सामान
शहाज राज के घर मे उत्पन्न होने के कारण स्वराज्य स्थापन करने के लिये
जे परिस्थिति आहिजे, उसी प्रकार की परिस्थिति में थे और इसी कारण
उनकी राज्यस्थापनपद्धति भी अत्यन्त अक्षरही.

राज्यपद्धति में दो अंश हैं, जेक व्यक्तिनिष्ठ और दूसरी संस्थानिष्ठ.
शि. ३१

व्यक्तिनिष्ठ राज्यपद्धति वह होती है कि जिसमें 'एक एक व्यक्ति का अधिकार न केवल उसके अपने तक रहता है, प्रत्युत उनके वश में भी रहता है' सत्स्थानिष्ठ राज्यपद्धति वह होती है कि जिसमें राज्यसत्त्वाके विषये उपयोगी वीरा के ही योग्य स्थान पर रखा जाता है, और किसी का कोई आनुवंशिक या भृत्य तक अधिकार माना नहीं जाता श्री शिवालय महाराज की शुद्धिभक्ता सत्स्थानिष्ठ राज्यपद्धति को प्रारम्भ से शुरू करने में जे दिमाग देती है वह किसी अन्य भारतीय राज्यसत्त्वापक में दिमाग नहीं देती श्री शिवालय महाराज के राज्यशासन की वही मुख्य नीति थी, अपने भक्तियों के भी इसी नीति के अनुसार कुछ बार छेड़ने अक्षय किया था और किसी के भी वशपर परा से कुछ सहाय्य नहीं दी थी भक्तता ही नहीं, परन्तु अपना ज्येष्ठ पुत्र सत्तालय शत्रु के सैन्य के साथ सन्ध्या करके एक समय शत्रु सैन्य से श्री शिवालय महाराज के ही घेर गेहा था, उस समय अपने पुत्र पर ही तोप चलाने की आज्ञा छेड़ने दी थी, परन्तु पश्चात् सत्तालय के राज्य न मिलने का भी छेड़ने भक्तजन्य कुछ अर्थ में कर दिया था, परन्तु महाराज के दुर्दैव से उनकी शीघ्र भृत्य होने के कारण उनकी भक्तता पूर्ण न हो सकी अर्थात् अपने ज्येष्ठ पुत्र के भी अपना राज्य न देने तक "सत्स्थानिष्ठ" श्री शिवालय महाराज में भी और इसी विषये "महाराज-राजशासनसत्त्वा" के विषये ही उनके सत्य प्रयत्न होते थे श्री शिवालय महाराज की राजनीति का महत्त्व इस बात में विशेष है

यह राजनीति राजराज तक नहीं पश्चात् साहू राज आगये और छेड़ने इस नीति को तोड़ा और व्यक्तिनिष्ठ राज्यपद्धति शुरू की आनंदानी जमीर इस समय से प्रारम्भ हो गयी और महाराज में इसी पश्चात् स्थान स्थानमें छोटे बड़े सरदार अपने इस प्रकार जिन राजनीति होते ही महाराज का राज्य नष्ट होनेका प्रारम्भ हुआ है साहू-पश्चात् किसी के अन्दर 'सत्त्वाकी निष्ठा' उत्पन्न कुछ ही नहीं.

श्री शिवालय महाराज का जे महत्त्व है वह इस उच्च राजनीति में है महाराज के संपूर्ण धुर धर इतिहाससंशोधकों का इस विषय में एक मत है कि श्री शिवालय महाराज का, राज्य सत्त्वापन के विषय में तत्कालीन-धार्मिक सहयोगों से युक्त होने के विषय में, भक्तता महत्त्व है कि उसकी तुलना किसी अन्य ऐतिहासिक पुरुष के साथ हो ही नहीं सकती अर्थात् संपूर्ण जगत ऐतिहासिक वीरा से उनकी श्रेष्ठता सर्वमान्य है

भक्तता होने पर भी उनके बात उनके भी ध्यान में नहीं आया और वही भारतवर्ष पराधीन होने के विषये अन्त में कारखी भूत हो गये वह बात यह है युरोपियन व्यापारी यहाँ आते थे और स्थान स्थान पर अपने पदार्थ बेचते थे इनसे श्री शिवालय महाराज भी अन्त में तोप आदि पदार्थ लेते थे और "भक्तवर्ती सहायकों से विषये कुछे कुछे सहायकों से" अपने शत्रु को परास्त करते थे जे वीर अपने अन्त में राजाओं को अपने सैन्य के समान नहीं

कृपाता वह पृथ्वीतया उनके ही आधीन रहता है कि जहाँ से उनको आवश्यक शक्तों का प्राप्त होता है। यह महासाक्षात्कार न तो श्री सिवाय के ध्यान में आया था और न किसी महाराष्ट्रीय वीर के ध्यान में आया इस कारण ऐसा होता था कि धर्मका समय पर आन्दोलन आदि मिलती भी नहीं थी और भूय साक्ष साक्ष पहिले ही देना पड़ता था धर्मनी परवशता का अनुभव किसी भी वीर के नहीं हुआ और अन्त तक महाराष्ट्रीय नरेश राजाओं के विषय में पृथ्वीतया यूरॉपियन व्यापारियों के आधीन ही रहे जिसके अन्त में यह बात कर्ष प्रेरणा के ध्यान में आ चुकी थी, परन्तु इस समय साम्राज्य अस्तुति की जिससे पैदा था उस विषय में अन्त के अपने देशी कारणों होने पर भी अन्त में कुछ ध्यान नहीं हुआ।

यदि श्री सिवाय के समय से यह परवशता किसी के ध्यान में आ जाती, तो धर्मने यहाँ भी उत्पत्ति हो सकती थी, परन्तु किसी का ध्यान तक नहीं गया। अन्त में यूरॉप में अन्तर्विद्या की कथन उत्पत्ति होमध और यहाँ वे की युरोप में आन्दोलन रहे, जिसके कारण भारतवर्ष का पृथ्वी पराभव होना अपरिहार्य हो गया।

आपके पास कितनी भी सेना हो यदि शत्रु से लड़ कर शत्रु आप के पास नहीं होता, तो आपका पराजय निश्चय ही होगा अर्थात् सन् १८१८ में महा राष्ट्र के राज्याका लय होनेका मुख्य कारण अथवा एक मात्र कारण युद्धसामग्री की कमी थी है और अन्य कोई नहीं है और इसका भूख प्रारम्भ से ही रहता आया था इस का भूख कारण राजाओं की पराधीनता में था और किसी के ध्यान में यह बात आयी नहीं थी, और विदेशी लोगोंने इस बातका भूख अन्तर्गत तरफ नज़र निया था।

भारतवर्ष का यूरॉप के साथ जो जंग था और इस समय भी है वह शीघ्र जंग नहीं है वह विज्ञान का युद्ध है यूरॉप में विज्ञान की उत्पत्ति और यहाँ विज्ञान का अभाव था और अन्त भी है विज्ञान में प्रवीण यूरॉप के साथ विज्ञानहीन भारत का युद्ध हो रहा है इस विषये वैज्ञानिक सम्मेलन होने के अप्रतिरिक्त और उद्धार का कोई दूसरा मार्ग नहीं है।

इतिहास के ज्ञान से आज के लिये यह बोध मिल सकता है हमने वाले हमारे।

८-शिवाय के भिन्न जयसिंह के नामधर

और गजेंद्र ने अपने लड़के तथा यशवन्तसिंह के शिवाय पर, आकाश में करने जेल आ-परन्तु सक्षमाल और गजेंद्र ने यशवन्तसिंह के सुधाकर इस की जंगल जयसिंह तथा हिलेरणा के जेल जंगल शिवाय के यह माधुमि हुआ कि और गजेंद्र ने इस प्रकार अड़ी लारी सेना के साथ जयसिंह के जेल है तब जयसिंह की कर्तित के देण्डर, साम्रधान आदि द्वारा उसे अपने पक्ष में लाने के लिये कैदिक की, मध्यकालीन और कवि ने इस घटना के लक्ष्य में रण 'रथ', क्षत्रिय में और कवितात्मक पत्र बनाकर अपना काव्य बनाया था, यह क्षत्रिय की कविता हिन्दी अनुवाद के साथ काशी की असिंह नामधरीप्रचारिणी

पत्रिकाओं में प्रकाशित कुछ थी हम पाठकों के मनोरंजन तथा विनोद के लिये उस कविता का हिन्दी अनुवाद आपका भेट करते हैं कविता के पढ़ने से भावपूर्ण होता है कि कविता का लेखक कवि, शिवालय सभा की ऐतिहासिक घटनाओं से सम्बन्धी तरह परिचित था।

यह पत्र जिस समय लिखा गया था उस समय देश में मुस्लिम शक्ति का राज्य था पत्र में स्थान स्थानपर दाराशिकोह, शाहजहाँ तथा अकबर की प्रशंसा की है इससे पता लगता है कि वह उसे शासकों के पसंद करते थे जो भारत देश की सम्भ्रता के अपनाने के तैयार हो और अंग्रेजों में यही भाव नहीं थी उसका ध्यान सदा भक्ता शरीर की ओर था, वह भारतीयता के रंग में रंगा हुआ नहीं था वह अत्याचारी स्वेच्छाचारी शासक था यह पत्र किसी भी स्वेच्छाचारी शासक के गालों पर धसा हुआ है या हिन्दू-लिखा जा सकता है हमारा भ्रम है कि यदि आज भारत में शिवालय होते तो वह ब्रिटिश नौकरशाही के गुलाम राज्य को—वह गालों में होता—जैसा ही पत्र लिखते—हमें आशा है कि पाठकों में इस पत्र का इसी भाव से पढ़ने और स्वाधीनताप्राप्ति के लिये अपने हृदयों में वीरता की भावना को जगृत करेंगे (संपादक)

मे सरदार के सरदार, राज्यों के राज (तथा) भारतवासी की कियारियों के व्यवस्थापक।

मे रामचंद्र के अतन्त्र हृदय। तुम से राजपूतों की ग्रीवा उन्नत है

तुम से आगरा वर की राज्यलक्ष्मी अधिक प्रयत्न हो रही है (तथा) शुभ भाग्य से तुम से सहायता मिलती है

मे 'जवान' (प्रयत्न) भाग्य (तथा) वृद्ध (प्राद) सुद्धिवाले जयशाह, सेवा (अर्थात् शिवालय) का प्रभाष्य तथा आशिष स्वीकृत करे, जगत का जनक तेरा रक्षक हो (तथा) तुमको धर्म और न्याय का भाग दियाये

मैंने सुना है कि तुम मुझपर आक्रमण करने (और) दक्षिण प्रांत को विजय करने आया है

हिन्दुओं के हृदय तथा आपों के रक्त से संसार में बालमुह वाला (यक्ष-स्त्री) हुआ आहता है

पर तू यह नहीं जानता कि यह (तेरे मुह पर) कालिण लग रही है क्याही इस से देश तथा धर्म का आपत्ति हो रही है

यदि तू क्षणमात्र गैरवान में सिर डाले (संकुचित होकर विचार करे) और यदि तू अपने हाथ और दामनपर (विवेक) दृष्टि करे,

तो तू दूजे कि यह रंग किसके भ्रूण का है और इस रंग का (वास्तविक) रंग दोनों लोकों में क्या है (बाल या काला)?

यदि तू स्वयं (अपनी ओर से) दक्षिण विजय करने आता (तो) मेरे सिर और माथे तेरे रास्ते के पिछाने बन जाते, मेरे तेरे हथियार टिकाने (पीठों साँझ) पड़ी सेना लेकर बलता, (और) मेरे सिर से दूसरे-सिरे तक (भूमि) तुझे

सौप होता (विजय करा होता)

पर तू तो और गजेल की ओर से (उस) लड़ जनो का घाभा देनेवाले के अहंकावे में पड़ कर आया है

अब मैं नहीं जनता कि तेरे साथ कौन जेल जेलू ? (अब) यदि मैं तुझ से मिल जल तो वह भर्त्ता (पुरुषत्व) नहीं है

क्योंकि पुरुष लोग समय की सेवा नहीं करते सिद्ध लोग ही नहीं बना करते.

आर अगर मैं नखवार तथा कुवार से काम लेता तो होना और हिन्दुओं का ही हानि पहुँचती है

अब जेद तो यह है कि मुसलमानों के धून पीने के अतिविक्रित किसी अन्य कार्य के निमित्त मेरी तखवार का ध्यान से निकलना पड़

यदि इस लड़ाई के लिये तुक आये होते तो (हम) शेर भर्त्ता के निमित्त (पर जेद) शिकार आये होते

पर वह न्याय तथा धर्म से वंचित पापी जे कि भुज्य के रूप में राक्षस है.

जब अहंकावे से काष्ठ अहंता न प्रकट हुई (और) न शास्त्रों की योग्यता देणी

(तो) तुमको हमारे युद्ध के निमित्त नियत करता है, क्योंकि वह स्वयं तो हमारे आक्रमण के सहने की योग्यता रखता नहीं (वह) चाहता है कि हिन्दुओं के हल में काष्ठ अक्षयशील ससार में न रह जाय

सिंहगण आपस में ही घायल तथा श्रांत हो जाय जिसमें कि जीहज जंगल के सिंहवन जैसे

यह गुप्त जेद तेरे सिर में क्यों नहीं जैता प्रतीत होता है कि उसका गद्गु तुझे वहकावे रहता है.

तैने ससार में अदुत जूला शुरा देणा है उद्यान से तूने जूल और काटे होना सचित किम्मे है.

यह नहीं चाहिये कि तू हम लोगो में युद्ध करे (और) हिन्दुओं के सिरों का घूल में भिजावे

जैसी परिपक्व कर्मस्थता (प्राप्त होते) पर भी जवानों (यौवनायित कार्य) मत कर, प्रत्युत सादी के इस कथन को स्मरण कर

सब स्थानोंपर घाघा नहीं दौड़ाया जाता कही दाल भी डेक कर लागना उचित होता है

व्याघ्र भृगादिपर आक्रमण करता है, सिंह सिंहा के साथ गुरुयुद्ध में नहीं प्रवृत्त होते.

यदि तेरी काटनेवाली तखवार में पानी है, यदि तेरे कुहनेवाले घाटे में दम है,

(तो) तुझ को चाहिये कि धर्म के शत्रुपर आक्रमण करे (जैव) धस्त्राम कभी नहीं जल जोह डाले.

यदि देश का राजा दारो सिंकोह होता, तो हम लोगों के साथ ली कृपा तथा अनुग्रह के वर्ताव होते।

पर तूने नसबन्तसिंह का घोषा दिया (तथा) हृदय में उच्च नीच नहीं सोचा।
तू लोभारी का भेष भेषकर अभी अधाया नहीं है (और) सिंहा से युद्ध के निमित्त डिंघि करके आया है

गुजरा को इस दौड़धूम से क्या मिलता है ? तेरी तुच्छता तुझे भ्रमवृष्ट्या दिखलाती है

तू उस तुच्छ व्यक्ति के सदृश है, जो कि बहुत श्रम करता है

(और) किसी सुन्दरी के अपने हाथ में लाता है

पर उसकी सौन्दर्यवादिका का इस स्वयं नहीं जाता (प्रत्युत) उसको अपने प्रतिद्वन्दी के हाथ में सोप देता है

तू उच्च नीच की कृपापर क्या अभिमान करता है तू लुञ्जारासह के काम परिष्कार जनता है ?

तू जनता है कि कुमार छत्रसाक्षपर वह किस प्रकार से आपत्ति पहुँचाना चाहता था ?

तू जनता है कि दूसरे हिन्दुओंपर भी उस दुष्ट के हाथसे क्या क्या विपत्तियाँ नहीं आध ?

मैंने भान लिया कि तैने उससे सभ्य जेठ लिया है और कुल की मर्माहता उसके सिर तोड़ी है

(पर) उस राक्षस के निमित्त इस अधन का नल क्या वस्तु है, क्योंकि यह अधन तो हज़र जड़ से दृढ़ नहीं है

वह तो अपने इस साधन के निमित्त साध के रक्त (तथा) पाप के प्राण से भी नहीं डरता

यदि तू राजलज्जित की होहाध दे तो तू यह तो स्मरण कर कि तैने शाह-जहा के साथ क्या वर्ताव किया ?

यदि गुजरा विधाता के यहाँ से शुद्धिका कुछ लाज मिला है (और) तू पौर-रप तथा पुरुषत्वकी पड मारता है,

तो तू अपनी न-भूमि के सत्तापसे तलवार के तपावे (तथा) अत्याचारसे दुष्प्रियोंके आसुसे (उस पर पानी दे)

यह अवसर हम लोगोंके आपसमें लड़नेका नहीं है क्योंकि हिन्दुओं, पर (उस समर्थ) पड़ा कर्त्तव्य कार्य पड़ा है

हमारे लड़केवाले, देश, धन, देव, देवालय तथा पवित्र देवपूजक—

धन सभ्यपर उसके कामसे आपत्ति पड रही है (तथा) उसका दुष्प्र सीमा तक पहुँच गया है

यदि कुछ दिन तक उसका काम जैसा ही चलता रहा (तो) हम लोगोंके केश चिन्ह (भी) पृथ्वीपर न रह जायगा

जो आश्चर्य की बात है कि जो कुछ सुखीकर सुसलमान हमारे (धर्मे)
जो देशपर प्रभुता जमावे

यह प्रणयता (कुछ) पुरुषार्थ के कारण नहीं है, यदि तुम्हें सत्यज्ञी ज्ञान
है तो हम

(कि) वह हमारे साथ इसी गोठियायाली करता है और अपने सुखपर
इसा ऐसा रग रगता है.

हमारे पापों को हमारी ही साकलोने जकड़ देता है (तथा) हमारे सिरे
को हमारी ही तलवारोंसे काटता है

हम लोगोको (धर्म समय) हिंदु, हिंदोस्तान तथा हिंदुधर्म (की रक्षा)
के निमित्त बहुत अधिक यत्न करना चाहिये.

हमको याद रहे कि यत्न करें और कोई राय स्थिर करें (तथा) अपने देशके
लिखे ज्ञान साथ पांव मारे.

तलवार और तलवारपर पानी डे (अर्थात् उन्हे नमकावे और) तुम्हें का
जवाब तुम्हें (जैसाको तैसा) दे.

यदि तू जसवन्तासहसे मिल जाय तो निश्चयसे उस कपटकेवर के पैरे
पड जाय.

(तथा) राजासे भी तू ओकता का व्यवहार कर ले तो आशा है कि जडा काम
निकल जाय

यारो तरफ से धावा करे तुम लोग युद्ध करो, उस (और जेथे) सापके
सिरके पथर के नीचे दबा दो (कुत्तल डालो),

कि कुछ दिनों तक वह धर्म की परिस्थिति से जेथे पडा रहे और दक्षिण
आतका और अपना जल न डेलावे

(और) जे धर्म और जाला यलानेवाले वीरोंके साथ धन दोनो कुतुबशाही,
दक्षिणी और विजयपुरी ग्राहशाहीका जेज्ज निकाल व

जेथे की बाति गरजनेवाली सेना से सुसलमानोंपर तलवारका पानी बरसावै.
दक्षिण देशके पटलपरसे ओके सिरेसे दूसरे सिरे तक धस्लाम का नाम तथा

मिन्हा छुडा द

धर्मके पश्चात् कार्यदक्ष शत्रु तथा जाला यलानेवाले सवारों की सेनाके साथ:-
बहरे लेती कुछ तथा केलाहल भयाली कुछ नदीकी बाति दाक्षिण के पहाड़ों

से निकलकर मैदानमें आवै

और अत्यंत शीघ्र तुम लोगोकी सेवा में उपस्थित होवै और फिर उससे
तुम लोगोका हिसाब पूछ

फिर हम लोग यारो और से थार युद्ध उपस्थित करे और लडाई का मैदान
उसके निमित्त सज्जीव कर दे.

हम लोग अपनी सेनाओंकी तरफ को दिखवै जिस जगह परसे पड़ आ दें.

जैसे नाम में से न तो औरंग (राजासहासन) रह जाय और न जेज्ज

(शोभा), न उसकी अत्याचार की तलवार (रह गयी) न कपट का लक्ष्य।
हम लोग शुद्ध रक्त से लरी हुई ओके नदी बहा दे। और उस से अपने पि-
तरी की आत्माओं का तर्पण करें

न्यायपरायण्य प्राणों के उत्पन्न करनेवाले (धर्म) की सहायता से हम
लोग उसका स्थान पश्चिमि नीचे (कथम) बना दें।

पर काम (कुछ) बहुत कहिन नहीं है (केवल यथोचित) उद्यम आप तथा
हाथ की आवश्यकता है। हे हृदय (यदि) ओके हो जाय तो पहाड़ को तोड़
सकते हैं तथा समूह के समूह को तितर भितर कर सकते हैं।

इस विषय में मुझ को तुझ से बहुत कुछ कहना (सुनना) है, इसका
पत्र में जाना (लिखना) (युक्ति) समत नहीं है

मैं चाहता हूँ कि हम लोग परस्पर आतन्त्रित कर ले इसमें कि व्यर्थ
हुआ तथा अम न जेबे।

यदि तू चाहे तो मैं तुझसे साक्षात् करने आऊँ (और) तेरी आत्मा का
बेह अवलोकन करूँ

हम लोग आतन्त्रि (आतन्त्रित) सुदरीका मुझ ओकान्तमें पोले और
मेरे उसकी आतन्त्रितकी अवलोकनपर कबी ईश

यन्त्र के दामन पर धरे और उस उन्मत्त राक्षसपर डोछ यत्र न बधावे।
अपन कार्य की (सिद्धि) की ओर का डोछ रास्ता निकाले और होना लोका
(इस लोक तथा परलोक) में अपना नाम उँचा करें

तलवार की शपथ, घोड़े की शपथ तथा धर्म का शपथ करता हूँ और तेरी
तथा धर्म की शपथ करता हूँ कि इससे तुझपर कदापि (डोछ) आपत्ति
नहीं आवेगी

अङ्गलभा के परिष्कार से तू शक्ति मत हो, क्योंकि इसमें सत्याध नहीं
थी। वह १२०० पड़े लडाके हजारी सवार मेरे लिखे घात में लगाये हुये था
यदि मेरे सपर पहिले ही हाथ न डेरता तो इस समय वह पत्र तुझको डैन
लिखना ?

(पर) मुझ को तुझ से ऐसे काम की आशा नहीं है (क्योंकि तुझको
भी स्वयं मुझ से शत्रुता नहीं है)।

यदि मेरे तेरा उत्तर यथेष्ट पाई तो तेरे सामने रातको ओकेला आऊँ मेरे तुझ
को वह युद्ध पत्र दिआऊँ कि मैंने शास्त्रिभा के ज्ञान से निकाल लिखे थे।

तेरी आपोपर मैं सशय का जल छिड़ु और तेरी सुजनिद्रा को दूर करे।
तेरे स्वप्न का सच्चा सच्चा कल दिआऊँ और उसके पश्चात् तेरा जवाब हूँ।

यदि वह तेरे मन के अनुकूल पड़े (तो फिर) मैं हूँ और काटनेवाली
तलवार तथा तेरी सेना

कल जिस समय सूर्य अपना मुह सन्ध्या में छिपा रहा होगा, उस समय
मेरा अर्धचन्द्र (तलवार) भियान को डेक देगा (भियान से निकल आवेगा)।

जस लला हो युद्ध के मैदान में और आकाश में — (अर्ध अन्ध) तलवारकी
अभङ्ग हड्डिगी

६-महाराष्ट्र इतिहास में शुद्धि-आन्दोलन

(विषय—पञ्चवर्षीय इतिहास)

कुछ लोगोका विचार है कि हिंदुओं में शुद्धि की यात्रा नवीन ही शुरुआत में है। वे लोग कहते हैं कि, हिंदुधर्म में शुद्धि का कोई विधान नहीं है हर्मका बड़ा पर धर्म विषय में शास्त्रार्थ नहीं करना है कि हिंदुधर्म में शुद्धि का कोई विधान है, अथवा नहीं; और यदि है, तो किस प्रकार है, परंतु हा, धर्मात्मक अवस्था कह सकते हैं कि हिंदुओं में शुद्धि की परिपाटी बहुत दिनों से बनी आती है वास्तव में शुद्धि का धार्मिक प्रश्न नहीं है—यह एक सामाजिक प्रश्न है जो तो हिंदुधर्म में सामाजिक प्रश्न भी धर्म से जुड़े नहीं हैं फिर भी समाज की नयी नयी अवस्था बदलती रहती है, वैसी वैसी धर्म की व्यवस्था बदलती रहती है, वैसी वैसी धर्म की व्यवस्था में भी परिवर्तन होता ही रहता है, और हिंदुधर्म तथा समाज के प्राचीन इतिहास पर आधुनिकता के साथ दृष्टि डालने से भी यही ज्ञान होता है कि, जहाँ जहाँ हिंदुधर्म के माननेवालों का विधर्मियाने—फिर चाहे वे विधर्मी धर्म देश के मूल निवासी हों, अथवा महार से आये हों प्रवासी हों—अष्ट करने का प्रयत्न किया है, तब तब हिंदुधर्म के नेताओं ने, किसी न किसी रूप से उसका प्रतिकार व्यवस्था किया है

मुसलमानों की शासनकाल में हिंदुओं का मुसलमान बनाने के बहुत प्रयत्न प्रयत्न हुआ करते थे उस समय भी अधिकांश हिंदुओं का, आजकाल की तरह, जैसा ही विचार था कि, जो हिंदु एक बार अष्ट हो गया, फिर वह अपने समाज के कामकाज नहीं रह जाता, परंतु महाराष्ट्र इतिहास की पोज़ करने पर अनेक घटनाओं से जैसी मिली है कि, शासनकर्तियों का शुद्धि की आवश्यकता प्रतीत हुई थी। छत्रपति शिवाजी महाराज ने यवनोका हर्मनकरके महाराष्ट्र साम्राज्य का संगठन किया और हिंदुओं के साम्राज्य का फिर से सुत्रपात किया शिवाजी महाराज के राज्यप्रलय धर्म आस आस अष्टप्रधान मंडल (कमिनेट कौन्सिल) की स्थापना है। धर्म अष्ट प्रधानों में से एक को “पंडितराव” कहते थे छत्रपति शिवाजी महाराज के राज्याभिषेक के समय का, अर्थात् सन १६७४ का एक काज मिली है। उस में पंडितराव के कर्तव्य का उल्लेख धर्म प्रकार किया है—

पंडितराव को राज्य के धर्मविषयक सभी कार्यों की देख बाल करनी चाहिये। धर्मशास्त्र के अनुकूल लोगोका वर्तव्य है या नहीं धर्म आस की न्यय करके दुराचारियों को दंड और सदाचारियों का सम्मान करना चाहिये शिवाजी महाराज ने धर्मशास्त्र की तीन शाखाएँ की थी आचार, व्यवहार और प्रायश्चित्त धर्म शाखाओं की देखबाल और उनका निर्णय पंडितराव करते थे यही महाराष्ट्र साम्राज्य में धर्म के व्यवस्थापक अर्थात् धर्मसंयोजक थे धर्म अष्ट तथा अन्य अपराधियों को प्रायश्चित्त तथा दंड देने दिवानों के कार्य पंडितराव के ही हाथ में था।

छत्रपति शिवालयमहाराजने ही पहले पहल शुद्धि प्रथा अपने राजमन्त्रे प्रयत्नित की थी इसका एक उदाहरण हमको मिला है घटना इस प्रकार है —

मलजराय नि आलकर नामक इलटन (एक ताबूत) के कोष्ठ में बारी सरदार थे ये सरदार महाशय मिनपुर में आदशाह के दरबारमें रहते थे संयोगवश आदशाहकी ओरसे उनके ऊपर कोष्ठ अपराध लगा गया शर्त यह थी कि यदि सरदार साहब मुसलमान धर्म की दीक्षा ले लेवे, तो उनपर से अभियोग उठा लिया जायगा, और आदशाह की लडकी से उनका विवाह भी कर दिया जायगा, इसी शर्त के अनुसार सरदार नि आलकरने मुसलमान धर्मकी दीक्षा ले ली, और आदशाहकी लडकी से उनका विवाह भी कर दिया गया इसीके बाद नि आलकर महाशय इलटन में अपनी गज्जिरपर गये आये कुछ वर्ष बाद शिवालय महाराज तथा उनकी माता ज्योत्सना ने, धर्मोभात्य पंडितराय से व्यवस्था लेकर नि आलकर को हिरसे हिंदुधर्म में ले लेने का निश्चय किया, और उनको सि गजापुर नामक एक तीर्थक्षेत्र में ले जाकर प्रायश्चित्त कराया इस प्रकार सरदार मलजराय नि आलकर मुसलमान से हिर हिन्दु बन गये

छत्रपति शिवालय की गरी कुछ शुद्धि प्रथा महाराष्ट्रसाम्राज्य के अतक प्रयत्नित रही थी शिवालयमहाराजकी मृत्यु के पीछे महाराष्ट्रमें यारों और उपद्रव भये हुये थे, अनेक लोग किसी प्रलोभन में आकर अथवा अन्याय से धर्मव्युत्त हो रहे थे इन लोगों में कष्ट आकाण्य भी थे, और बहुत से 'भराडा' जति के लोग थे इन सब को प्रायश्चित्त देकर शुद्ध कर लिया जाता था शासनकर्ता अपनी प्रणसे अनुमोदन लेकर इस काम को करते थे छत्रपति शाह के शासनकाल में 'पूतल' अउकर नाम के एक भराडा जतिकी मनुष्य जन्मरन मुसलमान बनाया गया था यह मनुष्य एक वर्ष तक मुसलमान बना रहा इसके बाद पहले पेशवा आलाख की सेना जय दिल्लीपर बढा करने को गयी, तब उक्त मुसलमान भराडा उनकी सेनामें भरती हो गया, और छत्रपति शाह महाराज से अपनी शुद्धि के लिये प्रार्थना की, और उसकी धन्धा पूर्य की गइ

एक कोकणस्थ आकाण्य को हैदरअली ने, राजनैतिक कैदी के नाते कारागार में रखा था; और उस के विषयमें आश का की गइ थी की आत्मरक्षा के लिये वह मुसलमान बन गया है अतमे सभी आकाण्य और पेशवा सरकार की सन्मति से वह आकाण्य शुद्ध किया गया एक बार एक आकाण्य घोड़े से मुसलमान बनाया गया, और दूसरा रोग नष्ट होने की आशा से धर्मव्युत्त हुआ; परन्तु अन्त में पश्चात्ताप होने पर आकाण्य और अधिकारीया की सन्मति से वे भी शुद्ध किये गये इन में से एक घटना अहमदनगर जिले के पुष्पातवे नामक में हुई थी, और दूसरी निजमशाही के पैटन नामक मास में सवाध माधवराव पेशवा के शासनकाल में भी नरहरि रानसेकर नामक एक आकाण्य मुसलमान हो गया था, परन्तु अतमे उसे पश्चात्ताप हुआ, और उसने हिरसे हिंदुधर्म में लेने के लिये पेशवा सरकार से प्रार्थना की उसकी प्रार्थना स्वीकार हुई पैटन के आका-

હોને ઉસે શુદ્ધ કર લિખા ઉસસે બ્રાહ્મણે મે દો દલ હો ગયે તબ સરકારી કર્મચારિયો ને વહા પકુ ચકર દોનો દલોમે મેથ જોલ કરા દિયા ઇસકા પગિણામ યહ કુઆ કિ અન્ય સ્થાનોકે બ્રાહ્મણોને પૈનકે સભી બ્રાહ્મણોકો બજ સમજકર ઉનકો બહિષ્કાર કર દિયા. ઇસસે પેશા સરકારકો પૈનકે સભી બ્રાહ્મણોકો પ્રાયશ્ચિત દિવાના પદા ઇસસે માલુમ હોતા હે કિ શુદ્ધિકે વિષયમે ઉસ સમય બી બ્રાહ્મણોમે મતભેદ હો જાયા કરતા થા, પર સરકાર ઉસ મતભેદકો અપને પ્રલાવસે દૂર કિયા કરતી થી

પરતુ કબી કબી યહ મતભેદ ઇતના પ્રબલ હો જાતા થા કિ, પેશા બી કુજ નહી કર સકતે થે બાહરાવ પેશા (પ્રથમ) બી બ્રાહ્મણોકે મતભેદકે કારણુ હી અપની એક શુદ્ધિવિષયક ઇચ્છા નહિ પૂર્ણ કર સકેમે પેશાકે ઇતિહાસમે લિખા હે કિ, મસ્તાની નામક મુસલમાન જોરતસે બાહરાવ કે જો પુત્ર કુઆ થા, ઉસકા યજોપવીતસ સ્કાર કરાનેકી ઉનકો બડી ઇચ્છા થી; પરતુ બ્રાહ્મણો કે અસહમત હો જાનેસે બાહરાવ સાહબ વૈસા નહી કર સકે બાહરાવકે એક ચરિત્રમે બાહરાવ જોર મસ્તાનીકે વિવાહકે વિષયમે એક બડી વિચિત્ર ખાત લિખી હે ઉસમે લિખા હે કિ, મસ્તાની હેદરાબાદકે નવાબ નિજમશી લડકી થી. ઉસકી માતાકી યહ ઇચ્છા થી કિ યદિ મસ્તાનીકા બાહરાવકે સાથ વિવાહ હો જાય, તો નિઝામ જોર પેશામે એકતા બની રહેગી ઉસને નિઝામસે અપની યહ ઇચ્છા પ્રકટ કરી નિઝામને અપની બેગમશી ઇચ્છા કરી પૂર્તિ કરી, જોર વિવાહ કિયા ગયા, પર બાહરાવકે સાથ નહી, કિન્તુ ઉનકી કટારકે સાથ ' બાહરાવ સાહબ મસ્તાનીકા પૂના લે આયે, જોર વહા શનિવાર બારે કે પ્રાયણમે ઉસકે લિએ એક સુદર મહલ બનવાકર ઉસે અપની પત્નીકી તરહ રખા બાહરાવ પેશા ઉચ્ચકુલકે મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણુ થે, જોર ઉનોને વિશુદ્ધ કુલકી યવની કુમારિકાકે સાથ લગ કિયાથા જોસી દશામે યદિ વે અપને યવનીગર્ભસમ્બૂત પુત્રકા યજોપવીત સ સ્કાર કરના ચાહતે થે, તો કોઇ અનુચિત ખાત ન થી

પેશાઓકે શાસનકાલમે દક્ષિણ ભારતકે કઇ પ્રાંતોમે ફ્રેંચોકા રાજ્ય થા. ઉન્હી પ્રાંતોમે ' બસર્ઈ ' નામક એક પ્રાંત બી થા ઇસ પ્રાંતમે રાજસત્તાકે બક્ષ પર હિન્દુલોગ ઇસાઇ બનાયે જાતે થે સરકારકી તરહ સે કુજ જોસી આગાઓ નિઝામી ગઇ થી કિ, જાનસે ફ્રેંચ સરકારકા યહ અભિપ્રાય રપજ માલુમ હો જાતા હે કિ, ઉસ સમય ફ્રેંચરાજસત્તાકે બક્ષ પર ' હિન્દુઓકા ઇસાઇ બનાનેપર તુલી કુઇ થી ફ્રેંચસરકારકી કુજ આગાઓ ઇસ પ્રકાર થી -

(૧) મૂર્તિપૂજાકી પરિપાટી નજ કર દી જાય, (૨) હિન્દુઓકી ધર્મવિધિયાં બંધકર દી જાય, (૩) જો લોગ ઇસાઇ બન જાવે, ઉનકો રાજ્યમે સુવિધાઓ દી જાવે; જોર ઉનકે સાથ પ્રેમ તથા ખ્યારકા વર્તાવ કિયા જાય, (૪) ઇસાઇ ધર્મકે સુલ સ્થાપિત કિયે જાય; જોર ઉનમે બાઇબલ કી શિક્ષા દેકર હિન્દુ લોકોકો કિમિયત બનસેનકા પ્રયત્ન કિયા જાય

થે આગાઓ તો ફ્રેંચ રાજ્યકી તરહસે જારી કુઇ થી; પરતુ ઇન્હી આગાઓ

કે આધારપર પાદરીલોગ નાના પ્રકારકે અત્યાચાર કર કે લોગોકો હિન્દુધર્મસે વિરત કરતે થે મરાઠીમે “ ઇતિહાસસમ્રહ ” નામકી એક સામયિક પત્રિકા નિકલતી હૈ ઉસમે પેશ્વાઓકે શાસનકાલકે, સન ૧૮૧૨ ઝૌર સન ૧૮૧૫ કે દો ઇતિહાસિક પત્ર પ્રકાશિત હુએ હૈં યે પત્ર પેશ્વાઓકે “ પત પ્રધાન ” કો લિખે ગયે હૈં, ઝૌર ઉનમે શુદ્ધિકે લિયે પ્રાર્થના કી ગઇ હૈં પત્રોકે પદનેસે મહ બી વિદિત હો જતા હૈં કિ, ઉસ સમય ઇસાઇલોગ કિન કિન ઉપાયોસે હિન્દુઓકો ધર્મભ્રષ્ટ કિયા કરતે થે.

સન ૧૮૧૨ મે મોગલે નામકે કિસી વશ કે લોગોને પત્તપ્રધાનકી સેવા મે ઇસ પ્રકાર પ્રાર્થનાપત્ર ભેજ થા -

“ ફિર મિયોકે શાસનકાલસે યહા કે પાદરીલોગ અનેક હિન્દુઓકો અપને મહા છુલાકર ક્રિશ્ચિયન બનાતે રહે હૈં કુછ લોગો કો ગિર્જામે લે જાકર જખર-ફત્તી ઉનકે શરીરપર અપના જૂઠા પાણી ઝાલ દિયા, ઝૌર ઉનકો બ્રષ્ટ કિયા. કુછ દિન બાદ મહ પ્રાત પેશ્વાઓકે અધિકારમે આ ગયા તખ કુછ લોગોને સરકારકી સેવામે (શુદ્ધિકે લિયે) પ્રાર્થના કી, ઝૌર ઉનકો હિન્દુધર્મમે ફિર સે આજાનેકે લિયે સ્વતન્ત્રતા મિલ ગઈ, પરતુ હમ લોગ અબી તક વૈસે હી બને હુએ હૈં અબી તક પાદરીલોગ સિર્ફ હમારે વિવાહ બરકરાયા કરતે થે, પરતુ અજ વે હમસે સમી હિન્દુ આચારોગો છોડ દેન કે લિયે કહ રહે હૈં વિવાહકે સમય બી પાદરીલોગ હમકો બહુત તગ કરતે હૈં, ઝૌર હમસે બહુત સા દ્રવ્ય માગતે હૈં ઇસ લિયે શ્રીમાન કૃપા કરકે, અન્ય લોગોકી તરહ, હમગે બી ફિરસે હિન્દુ-ધર્મમે પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા પ્રદાન કરે ”

ઇસ પ્રાર્થનાપત્રપર વિચાર હુઆ, ઝૌર નિમ્નલિખિત આજ્ઞા લિખી ગઈ -

“ અન્ય લોગોકો જિસ પ્રકાર હિન્દુધર્મમે પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા દી ગઈ હૈં, ઉસી પ્રકાર તુમકો બી, પ્રાયશ્ચિત લેને કે બાદ, હિન્દુધર્મમે પ્રવિષ્ટ હોનેકી આજ્ઞા દી જતી હૈં ”

સન ૧૮૧૫ મે “ ગાવડ ” નામકે વશજેને જો પ્રાર્થનાપત્ર દિયા, ઉસકા અનુવાદ ઇસ પ્રકાર હૈં -

“ યહાસે જખ યહા ફિર ગી રાજ્ય થા, તખ પ્રાતકી બહુત સી પ્રજાકો ઇસા-ઇયોને બ્રષ્ટ કિયા ફિર સ્વરાજ હુઆ ઉસ સમય ફિર ગી લોગ જખ યહાસે જાને લગે, લોગોપર પાની છીડકર ઉસકો બ્રષ્ટ કરતે હુએ યહાસે ગયે ગયે સ્વરા-જ્ય હો જાને પર ધર્મભ્રષ્ટોમેસે અનેક લોગોને સરકારકે યહા પ્રાર્થનાપત્ર દેકર અપની અપની શુદ્ધિ કરા લી, પરતુ હમારે જીજીવંશ લોગ વૈસે હી બને રહે ક્રિશ્ચિયન હો જાને પર બી હમારે આચારવ્યવહાર સખ હિન્દુઓ કે સે હી હૈં તસર્ફ વિવાહબર પાદરિયો કે મદિર (ગિર્જા) મે હોતા હૈં હમારે ઘર થોડે હૈં. હિન્દુલોગ હમસે વિવાહવ્યવહાર કરનેકા તૈયાર હૈં; પરતુ પાદરીલોગ કરને નહ કંતે લડકે ઝૌર લડકિયા બી હો ગઈ હૈં વ્યાહ હોને નહીં પાતે હમારી કોઈ ગતિ નહીં ઇસ લિયે શ્રીમાન કૃપા કરકે હમકો હિન્દુધર્મમે મિલાનેકે લિયે

आज्ञा दे ”

इस आर्थनायनपर भी यही आज्ञा अदाय गद्य है कि, “ जिस प्रकार अन्य लोगोको हिन्दूधर्म मे प्रविष्ट होने की स्वतन्त्रता दी गयी है, उसी प्रकार मुस्लिमी गति भी प्रायश्चित्त करके स्वधर्ममे प्रवेश कर सकती है ”

इन दोनों पत्रोसे इस कालके इतिहासपर बहुत अच्छा प्रकाश पड़ता है; और यह भी विदित हो जाता है कि, महाराष्ट्र राज्यमे शुद्धि की प्रथा जो वेगसे प्रचलित थी अतनी शुद्धता होती थी और धर्मव्युत्त लोगोको विधिपूर्वक प्रायश्चित्त दे कर उनकी गतिमे भिद्यमा जाता था इन शुद्ध हो गयेवाले लोगोको एक एक शुद्धिपत्र भी दिया जाता था इस प्रकार शुद्धिओके उद्धाररक्षु भरोहोके इतिहासमे जोर करने पर और भी मिल सकते है

पेशाओके शासनकालमे जो शुद्धियां हुई है, उनके वृत्तांतसे जैसा भाव्य होता है कि, जो लोग क्रिश्चियन हो गते थे, उनको आत्मबुद्धिसे सिद्ध नही अथवा समुद्रके पानीमे स्नान कराकर फिरसे हिन्दु बना लिया करते थे जो बुद्धिमानोंकी पवित्र विधिपर यह विधि प्राय हुई करती थी कभी कभी इसाच लोग स्नानके स्थानपर ‘ कास ’ ले गकर गाड़ दिया करते थे, इससे वहा शुद्धि के लिये लोग न गये । जैसी दशामे दूसरी गजब गकर स्नानविधि कर ली जाती थी इसाच अधिकारीलोग आहो गितनी कठिनायिषा उपस्थित करते; परंतु आत्मबुद्धिसे धर्मव्युत्त लोगो को नही अथवा तात्वाव के दिनारे ले गकर अवश्य ही उनको स्नान कराते, और वेदमंत्रो को पढ़कर उनको शुद्ध तथा ‘ निर्मल ’ कर लिया करते थे

१०—शिवालय और अक्षयलभां

(ख० श्री० प० इन्दिराजी विद्यालकार)

जन्म भिन्नपुरके दरबारमे, शिवालयके परागित करनेका लार उठानेके लिये कोह भी सेनापति तैयार न हुआ तो अक्षयलभा भूम ठोक कर आगे निकला और यही गर्वाधी स्वरमे बोला कि “ मे धोउसे नीचे पैर रभके गिनाही, शिवालयको कैद करके ला भडा करुगा ”

जैके तो शिवालयके लडाके लवकडे जैसे निरासे थे कि वह मुठ्ठीलर साधियो के साथ भी यही यही सेनाओ के छोले छुडा देता था—किंतु इस समय, उसने जो भोलेभोले विजय प्राप्त कर लिये थे, उनके कारणसे उसका सैन्यबल भी बहुत अधिक बढ़ गया था..... अपनी वीरता के आवेष्टमे अक्षयलभाने अपने उपर जैसी लारी उत्तरदायिता तो ले ली, किंतु जन्म तनिके भ्यान से उसने इस उत्तरदायितापर विचार किया तो उसका हृदय काप उठा,

x

x

x

સામને કી લડાઇ દાનની ઉચિત ન સમજકર અફઝલખાને અપને દૂત કૃષ્ણા-
જી બારકરદારા શિવાજી પાસ વહ સદેશ પહુઆયા કિ આપકે પિતા (શાહ-
જી) મેરે પરમ મિત્ર રહે હૈં ઔર અતએવ આપ બી મેરે લિયે સર્વાયા અપરિમિ-
ત નહીં હૈં આપ આપયે, મુઝસે મુલાકાત કીજીએ, મેં બિળપુર સરકારસે સિદ્દા-
રિશ કરકે, જે જે ઇલાકે આપકે પાસ હૈં ઉનપર આપકે હી અધિકારકા ચપ્પા લગવા
કુઝા યદિ આપ મુઝસે મુલાકાત કરે તો આપકા મેં સ્વાગત કરુઝા

ઔર મુઝેય સે તો શિવાજી કી પહિલે હી હમ લગ રહી થી-વહ નહીં
ચાહતા થા કિ વહ બિળપુર સે બી બિઝાડ કર એક ઔર કાટા અપને આગ
મેં ખડા કર લે-અત અફઝલ કે પ્રસ્તાવ સે સહમતિ પ્રકાશિત કરકે, શિવાજી
ને અફઝલ કે દૂત કૃષ્ણાજી બારકર કે સાથ, અપને દૂત ગોપીનાથ પન્ત કો
રવાના કર દિયા કિ વહ મુલાકાત કે વિષય મેં સખ નિર્ણય કર આયે

+

+

+

પ્રતાપમદ કે પહાડી કિસ્સે સે કુઝ નીચે કી ઔર એક પહાડી કી ચોટીપર
મુલાકાત કે લિયે પ્રબન્ધ કરના નિશ્ચિત હુઆ નિયત સમયપર જળ અફઝલ-
ખા મુલાકાત કે લિયે આ પહુઆ તો શિવાજી કે લિયે ઉપર કિસ્સે મેં દૂત
દોડાયે ગયે શિવાજી ચૈને ચૈને આગે બધા કિન્તુ જળ શિવાજી ને દેખા કિ અફઝ-
લખા કે એક ઔર ચતુર તલવારબાજ સૈયદખા બી ખડા હૈં, તો શિવાજી
ને આદમી ભેજકર ઉસે હટવા દિયા આખિર શિવાજી ને મડપ મેં પ્રવેશ
કિયા ચાર બકિત પ્રત્યેક કોને પર ખડે થે ' શેષ સાથ કે નોકરચાકર ઔર રક્ષક
આદિ નીચે કો, કુઝ અન્તરપર બેઠે થે '

+

+

+

શિવાજી ચડેપર ચઢ કર અફઝલખા કે સામને કુઝ ઝુકા ખાન અપને
ચયાન સે ઉઠકર કુઝ કદમ આગે બધા ઔર શિવાજી સે આલિંગન કરને કે
બોલે સે અપની લબી લબી છુભાયે દેલા હી નાટ કદ કા શિવાજી, કઠિનતા સે
લગભગાય અફઝલ કે કેન્ધે તક પહુચ પાયા ' અફઝલ ને ચકામકે અપની પકઠ
કો સુદઢ કરકે શિવાજી કી ગરબન કો અપને બાએ હાથ સે ઇસ બેર સે દબા
દિયા, બનો લોહે કે શિકળે મેં જકડી ગઈ હો ઔર અપને દાએ હાથ સે
એક લગ્ગા છુરા નિકાલ કર ઉસસે શિવાજી કે એક પાન્વપર પ્રહાર કિયા
શિવાજી ને લોહકવચ ધારણ કિયા હુઆ થા ઇસસે શિવાજી કી રક્ષા હુઝ.
શિવાજી કા ગલા ઇસ બેરસે દબા હુઆ થા કિ વહ ચિહ્ના સે પડે; કિન્તુ
અપને કો સાવધાન કરકે અપના બાયા હાથ અફઝલ કે કમર કી ઔર સે લાકર
હાથ મેં પહિને હુએ લોહે કે પળે સે એક જૈસા વાર કિયા કિ આતે બાહિર
નિકલ પડી-ઔર અપને દાએ હાથ મેં પહિને હુએ વિચ્છુએ કો અફઝલ કે
એક પાન્વ મેં લોક દિયા

આહત હોકર અફઝલ કો અપની પકઠ ઢીલી કરની પડી શિવાજી ચઢ સે

अपने आपको छोड़ कर, यहाँ से छूट कर अपने साथियों की ओर जाये
 इस सारी घटना के होनेसे कुछ ही क्षण धीरे, अइजल भा यिहा पडा-
 घोभा 'हमा' भार दिया 'सहायता' सहायता।

+ + +
 तत्क्षण हीने और के रक्षक वहा आ धस के, सैपटभा ने धपककर सिवाल
 के शिरपर धस गेरे का वार किया कि पगड़ी के दो टुक हो गये, सिवाल
 के शिर की भी यही गति होती यदि बोहो की टोपी ने वार के। अपने उपर
 न लिया होता, अइजल के साथी उसे पालकी में बिठाव्ये और के बागे-
 किन्तु सम्बुल कावण ने पालकीवालो की टोपीपर वार करके उन्हें निकम्मा
 बना दिया—और तबवार का एक असा प्रहार किया कि अइजल का शिर धक
 से पृथक् हो गया।

+ + +
 अइजल ने सिवालद्वारा मारत होकर 'घोभा' 'घोभा' की यिहालट की
 अर्थात्क इस यिहालट की प्रतिध्वनि कई स्थानों से सुनने में आती है, और
 तो और विज्र औतिहासिक भी कहें उठते हैं कि सिवाल ने 'घोभा' किया-
 'हमा' किया-'छल' किया।

+ + +
 मुलाकातके क्षिपे आये हुये अइजलभा पर वार किया तो क्या समयमुक्त
 सिवाल ने छल किया।

औल औतिहासिक इस बात पर सहमत हैं कि पहले अइजलभा ने
 आक्रमण किया—

जब अइजलभा का दूत कृष्णाल बारकर सिवाल के पास मुलाकात करने
 का संदेश भेकर आया तो सिवाल ने जब, उसे उसके हिन्ने होने की बात
 कहकर, हिन्दुओं की सहायता करने के क्षिपे आवेदन किया तो—

“कृष्णाल बारकरने छतना तो सकत कर दिया कि मुलाकात के प्रस्ताव
 के नीचे अइजल की दूर नीति भी काम कर रही प्रतीत होती है।”

मुलाकातके स्थानादि का निर्णय करने के क्षिपे सिवालने कृष्णाल बारकर
 के साथ अपने दूत जोगीनाथ पन्त के भेज दिये—

“किन्तु जोगीनाथ ने बुझा जागर जरम कर के छतना तो पंता धमा
 लिया था कि अइजलभा के अधिकारियों के इस बात की दृढ़ धारणा थी कि
 इस प्रकारकी प्रण-प्रयत्न कुछ है कि मुलाकात के समय ही सिवाल के कैद
 कर लिया जाय, क्यों कि वह छतना यत्न है कि मुली बजाई में उसका वश में
 लाना सभव नहीं.”

+ + +
 इन साक्षियों के रहते हुये यदि आज भी कोश यह करने का ताकत कर
 सकती है कि सिवाल ने छल किया तो हम नहीं कहेंगे कि यदि अपने अङ्ग

की कूटनीति को पहिले से ही जानकर सतर्क होजाना छल है, यदि जल में पैर रख कर भी, जल में न डसने का उपाय कर लेना 'घोषा' है, यदि शत्रु के जोड़े छुओ गये का अपनी यातुरी से दूँड निकालकर कर उन से सावधान होजाना 'दगा' है—यदि अपनी रक्षा का आयोजन कर लेना व्ययना है, प्रतारणा है, तो यह ससार 'घोषा' है—यह जडे जडे शास्त्र 'घोषा' है—यह धर्म केवल घोषे का ओके आडंबर है

+ + +
यह घोषा नहीं, धर्म है, अपनी रक्षा धर्म है, अपने शत्रुसे सतर्क रहना धर्म है, अपने शत्रुके वार करने से पूर्व ही अपने वश में कर लेना धर्म है—ओकेवार नहीं, सौवार धर्म है

शुके और कामन्दके नीतिशास्त्र ही इस यातुरी अनुशा नहीं देते, अपितु सभ धर्मों का निर्याड महाभारत, और धर्मशास्त्रों में अग्रगण्य मनुस्मृति भी मुक्तकंठ से कहती है

“आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।”

+ + +
आते छुओ धातक को जिना जियारे, भार देना चाहिये
काश । कि यह शत्रु के कुचक्रों को लाप लेनेवाली, शिवालय की सी तीव्र दृष्टि, राजपूतो को भी भिली होती । आह ! यदि इस शत्रुहवप्रतारिणी नीति ने राजपूतो का ली साथ दिया होता—तो आज वह असीम आहुणत्व सभ का सभ व्यर्थ ही न यका गया होता, यदि शत्रु के छलने वाली शिवालय की इस यातुरीने पृथ्वीराजसरीजे नृपति वर का साथ दिया होता तो, मुहम्मद गौरी का पराजित होकर भी, रात को घोंके से पुनराक्रमण करना संभव न होता—आज राय पिथौरा के उस दुर्हमनीय जलने भारत के नकशे को पलट दिया होता—तपस्विनों के सिरताज समरसिंह का तपोभय ज्वन विह्वल न हुआ होता—और गजेंद्र का कुचक्र, सेनापति यशवतसिंह को काण्ड की लडाई में ही समाप्त न कर सकता—और यशवतसिंह का पुत्र, और गजेंद्र के उस निषाक्त 'मानवत्वं' को पाकर कोलका आस न बना होना

“प्रजान्ति ते मूढधियः परामवं । भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः”

११—शिवालय की अपूर्वता

(डॉ० आलकृष्ण अम. अ. प्रिन्सिपल, राजराज कॉलेज, कोलकापुर)

अद्विष्टत वीरता

महाराष्ट्रमें असभ्य पहचानिया हैं—पर साथ ही उन के नीचे भेदान है उन में अस्तित्वा असी कृष्ट है और भेतीवादी होती है। किसी ओके लंगी पहचानी पर दुर्भ होने से नीचे का संपूर्ण देश दुर्भाधिपति के अधीन रह सकता है.

शिवराज ने एक एक करके वीरता, छल, नीति के द्वारा दक्षिण के दुर्ग अपने वश में कर लिये और उस प्रकार मुसलमानी राज्य का क़मरा निकाल दिया उस की अपूर्व वीरता, उत्साह, बुद्धिमत्ता के कारण मुसलमान राज्य धन दुर्गों के वापिस न ले सके साथ ही शिवराज ने आवश्यकता के अनुसार नये दुर्गों को बनाये निम्नमशहरी और आदिलशाही राज्यों से उप दुर्ग शिवराज ने क़ब्ज़ कर लिये कर्नाटक में १२ दुर्ग होने काटोपर काठ पप दुर्ग शिवराज के क़ब्ज़ में थे काटो के नीचे काठजुं दुर्ग और कांठन में काठजुं दुर्ग थे, अर्थात् ३२ दुर्गों में अपनी मराठी सेना रभते हुए महाराष्ट्र, कर्नाटक, कांठन आदि के प्रांतों का मुसलमानी राज्य से महाराज ने छुड़ा लिया, यह काम केवल शिवराज की विचित्र बुद्धि और विशाल दूरदर्शिता का था, ज़रा ज़रा हम पन्हाला, औडा, विशाखपट्ट, राजगढ़ आदि के पर्वती दुर्गों में धूमते हैं तो महाराज की अपूर्व वीरता तथा सघटनशक्ति हृदयपर अंकित हो जाती है हर एक पहाड़ी दुर्ग का मुसलमानों से छतने में जो वीरता महाराज ने दिखाई उस का अपना घतिहास है यही कारण है कि हर एक पहाड़ी शिवराज के अपूर्व काम से अमर हो रहे हैं

शिवराज की अपूर्वता का एक अन्य उदाहरण वीरराज महाराष्ट्र में जेती का समय जून से अक्टूबर तक है उस में ही क़सब का जेना और काटना हो जाता है फ़सल के पश्चात् वैशाख़ तक काश्तकारी के काष्ठ काम नहीं वे अन्य निज़ामों के होते हैं शिवराज ने उन्हें सिपाही बना कर कार्तिक से वैशाख़ तक मुसलमानी देश का छतने और लूट मार करने में लगवा दिया—इस से हर एक कृषक का काम भिल गया जहाँ रथ्यत मायाभास हो जाती थी, वहाँ राज्य का विस्तार हो जाता था

शिवराज ने केवल मराठों का ही सिपाही नहीं बनाया, परन्तु नीचली ज़ातियों का सेवा में लेकर उन्हें अपना पूर्य सेवक बना लिया इस प्रकार ज़ात पात के ज़गड़े का भी मिटाने का यत्न किया

वैदिक धर्म की स्थापना

राज्य की प्रगति में ही अद्विष्ट श्राद्ध का प्रकाश नहीं किया वैदिक राज्य के समर्थन और सहायन में महाराज ने यह पात पूर्य तथा प्रकट की कि उनका राज्य हिन्दूराज्य है और वह प्राचीन श्रद्धा के अनुसार अलेगा ज़ा-आलाय की पूर्य पूरा और रक्षा होती थी—जोवध सारे राज्य में पा-या तीर्थ और मंदिरों का भूमिदान दी ग़द विधानों का सम्मान किया गया सिंहासनपर आरुढ़ होते समय वैदिक रीति से राजतिलक किया गया प्राचीन अष्टप्रधान की रीति पुन अलाय ग़द अनुस्मृति में वर्णित कर पा टैक्स लगाने में सेवा का आला दी ग़द कि कृषकों, ज़ायों, आलायों, आलायों में वैदिक विद्या और यज्ञों का पुन प्रसार किया गया, अस-ज्य ज़ायों राज्य के ज़ायों में पाही ज़ाने लगी; और वनिताओं का कदापि कष्ट न दिया जावे. शिवराज ने स्वयं कष्ट मार पकड़ी कुछ मुसलमानी ज़ायों के साथ आलायों के शि. ३२

सा वर्ताव कर के सम्मान के साथ उनके सभ बंधियों के पास वापिस भेजा गया तक कि अपने शत्रु और गजेण की पुत्री को पन्हावा दुर्ग में कैद रखते हुये भी उसे पुत्री सम्मान माना और उस के साथ भुरा व्यवहार नहीं किया

१२-मुसलमान ऐतिहासिक और शिवाजी

१८६५ में पुना के जगद्वितेयसु समाचारपत्र में एक लेखक ने शिवाजी का मुसलमानों से कैसा व्यवहार था-इस विषयपर विचार करते हुये मुसलमान ऐतिहासिक आशीषान का निम्नलिखित उद्धरण लिखा था

“शिवाजीने भरलुह में विपद्रव नहीं किया कुरान शरीफ की जे प्रति उनके हाथ लगी उसे अपनी सेना के मुसलमान सरदार के हाथ में सौंप दिया ” (धलियट पृ० ७-५० २६०)

धतना ही नहीं—यही मुसलमान ऐतिहासिक स्थान स्थानपर शिवाजी का वृत्तित अपशब्दों से याद करता है, परन्तु धातार होकर उसे भी शिवाजी महाराज के गुणों का स्वीकार करना पड़ा है । वह लिखता है—

“ अपने राज्य में लोगोंकी मानरक्षा तथा अधिकाररक्षा के लिये शिवाजी निरन्तर उद्योग करता रहा देश में विद्रोह और लूट मार का दौरा था लोग लयलगीत और तस्त थे, परन्तु यह सभकुछ होने पर भी उसने अपनी आज्ञा के सामने या-अपने अधिकार में नीच काम नहीं होने दिये उसने कभी भी मुसलमान स्त्रियों के सतीत्व को नष्ट नहीं होने दिया इस विषय में वह बहुत सज्जत था इस प्रकार के अपराधी को दंड दिये बिना वह चैन नहीं लेता था ”

१३-शिवाजी

(लेखक-५० जगवानदासजी जेम्स जे जगानदास)

सभ सभ्य देशों के लिये अपनी “ परपरा ” (ट्रेडिशन-स) को जड़ी बारी राष्ट्रीय संपत्ति है कष्ट के समय, नैराश्य की अवस्था में, परपरा की ही याद नरनारियों को नया उत्साह दिलाती है, कर्म की ओर प्रवृत्त करके ज्ञा ज्ञा काम कराती है भारत देश परपरा से रहित नहीं है हर समय इसके नीर पुरुषों ने उसके अस्तक को उठा रखा है जून की याद करना हमारा परमधर्म है हाल के पूर्व पुरुषों ने शिवाजी को महापुरुष हो गये है उनका आज हम सभ आदर करते है उनके जे विरोधी थे, उनके जे छोटा सा लुटेरा सिद्ध करना चाहते थे, वे भी आज उनके देशप्रेम, उनके साहस, उनके उत्साह को मानकर उनके सम्मान करते है हम सभ भारतवासियों के लिये चाहें वे किसी की आन्त या किसी की मजहब में हों-वे पूज्य और आराध्य है

धसपर यह प्रश्न उठता है कि उत्तर भाग के वासी शिवाज की उपासना क्यों करे ? उनके विषे तो वे शत्रु हैं, क्योंकि उन के पूर्वजों का तो उन्होंने कष्ट दिया था, उनपर तो वे जबरदस्ती से राज्य करना चाहते थे मुसलमान उन्हे क्यों भाग माने वे साक्षात् ही धन के विरुद्ध उठे थे धन के अपने देश से लूटाना चाहते थे, धन के विषे अपने स्वराज्य में उन्होंने कुछ स्थान नहीं दिया था। ठीक है यह सत्य बात मानने की है, और धन की के कारण अधिक ज़ोर से कहने का स्थान है कि उन भाग को और उन मजहम-भायो ने उन से कष्ट पाया उनको तो वे अधिक पूजनीय है, क्यों ?

उपर कहा है कि "पर परा" देश की संपत्ति के वीर पुरुषों की कारवाही देश का भणना है जय हम किसी पूर्वज का स्मरण करते हैं तो उनके मानस भावों का स्मरण करते हैं उनके समय की स्थितिपर विचार करते उन के सत्यधर्म अपनी राय स्थिर करते हैं सत्य राष्ट्र की निर्माणा-कथा में परस्पर का युद्ध हम पड़ता है जैसे परस्पर के युद्धों से ही तो राष्ट्रों का निर्माण होता है युद्ध समाप्त होने पर यदि दोनों दलों का मेल हो गया तो दोनों दल एक दूसरे की गलती की प्रशंसा करते हैं, एक दूसरे के साहस से प्रसन्न होते हैं, और यह ज्ञान जन्मते है कि यह छिछोरा हमारे विरोध में था या पक्ष में, अतएव एक छिछोरा भाग ही अच्छा है सत्य धर्मितासवेत्ता जानते हैं कि धर्म के और स्वतंत्रता किसी समय हो स्वतंत्र देश थे और उन की आपस में लड़ी लड़ी क्षीय लड़ाई हुई है धर्म के राज प्रथम ओड-वर्ड धर्म के प्रसिद्ध और सम्मानित राज्यों में गिने जाते हैं स्वतंत्र के वीर पुरुषों में वालेस और फ्रेंच की गणना है ओडवर्ड से और धन देश-भक्तों से लड़ी लड़ाई हुई थी वालेस के साथ विशेष कृतज्ञता से व्यवहार हुआ था, पर अजय जय दोनों देश एक हो गये हैं तब दोनों की पर परा एक भागी होने लगी है एक समय का स्वतंत्रता का शत्रु प्रथम ओडवर्ड रहा की पर परा में वीर पुरुष सम्मानने लगा है एक समय का धर्म के शत्रु वालेस आज अज्ञेयों का ही पूज्य हो गया है। इसी भाव से यह कहना परम उचित है कि शिवाज भारत के सत्य भाग और सत्य मजहमवालों के विषे पूज्य और मान्य है जय तक हम इस प्रकार से अपनी पर परा को एक न करे तब तक सारा भारत ही एक नहीं हो सकती। जय तक हम परस्पर की पुरानी लड़ाई को एक दूसरे के प्रति द्वेषभाव बना रहने के विषे ही स्मरण करें तब तक हमारी उन्नति ही नहीं सकती। जय तक धन लड़ाई का और धन के लड़ाई नेताओं का इस विषे स्मरण करें कि हमारे पूर्वज जैसे साहसी, छिछोरी और देशभक्त हो गये, जय उनकी शक्ति में हम सत्य मिल कर आज लेते, तब हमारा देश ही संसार में अस्तित्व में रहेगा।

आज इसका कहने की विशेष प्रकार से आवश्यकता है आज हिन्दु-मुस-

लमान भाहमभाह पररपर लउ रहे हैं आण व्यर्थ के राजद्वय दिभला कर हम अपने देश के तयाह कर रहे हैं आण हम पुरानी भातो के आपस मे धर्म्य और शत्रुता के भाव से स्मरण करते हैं, सन्धि और समिधन भाव से नहीं यदि हिन्दु राना प्रताप या चरपति शिवाय का स्मरण करता है तो धर्म वारते कि उन्हेने मुसलमानो से लउकर अपने समय के हिन्दुओ की मान-भर्यादा की रक्षा करने का यत्न किया था आण यदि मुसलमान अकबर और और गजेय का स्मरण करते हैं तो इस कारण कि हिन्दुओ के धन्हेने दयाकर मुसलमान गल्य, देश मे दूँधायो था, पर जैसे भाव से धन व्यक्तियो का स्मरण करना उचित नहीं है सदियो के विताता दुआ यह देश धन सण धटनाओ के प्रेय युका है, उनके अनुभव से अपने आप के पुष्ट करता गया है आण सण भारतवासियो के लिये उचित है कि अकबर और प्रताप, और गजेय और शिवाय के अकसा अपना आराध्य वीर पुरय माने यह समजे कि इस समय के लिये लउना ही ठीक था, इसमे ही देशलाकत थी. आण उसी लडाए से हम अक हो सके, लाध लाध की तरह अक ही देश के अपना सके, जिसकी जिस समय ने कुछ हानि कुछ या लाभ दुआ, हार कुछ या जत, वह सण अपने अपने होय अथवा गुण के कारण, अतरात्मा की प्रेरणा मे धर्म की आशा से ही कुछ अण शात चित होकर दोषो के लुलाकर, गुणो के याद कर, नया प्रयय करना चाहिये

मेरा तो वास्तव मे यही विचार है कि भारत मे आयी कुछ सण मतिथो, लागत के प्रचलित सण मजहबो, लागत मे ऐसे दुओ सण आचारविचारो का समन्वय हो और भारतीय सभ्यता और शिष्टता की पुगनी जव अध्यात्म-विद्यापर ही, हम आण अक नयी सभ्यता और शिष्टता कायम करे, जिनमे हिन्दू, मुसलमान, धर्मा, पारसी, जैन, सिख, ख्रिस्त, यहूदी आदि मजहबो और भगवती, हिन्दी, पञ्जबी, गुजराती, मराठी, तामिळ, आदि आदि प्रातो की अक साधारण परपग जने, जिसमे सण के देवी, देव और सण के उत्तम और वीर अपुरय नयके मान्य आराध्य हो मेरा विश्वास है कि ऐसा अवश्य हो सकता है और कभी न कभी होगा हम काल की गति का ह्वास कर सकते हैं, इसे सर्वथा रोक नहीं सकते, ने हम अपने मनसे नहीं करेगे वह काल पुरय हमसे जगन करा देगा और धसी आशा और धसी विश्वाससे मे आण शिवायका स्मरण करता हूँ, इस रूप मे नहीं कि उन्हेने हमारे प्रात को सताया था, इस रूपमे नहीं कि मुसलमानो के वे विरोधी थे, पर इस रूप मे कि वे लागत के वीर पुत्र थे और अपने विचार से, अपने समय के लावो के अनुनाग, उन्हेने अपने देश की सेवा की धसी भाव का मे आण सण पाठको के हृदयो मे आवाहन करना चाहता हूँ धसी मे देश की ललाध है, धसी मे हमारा कल्याण है धसी प्रकाश हम अपने सण वीर पूर्व पुरुषो का स्मरण करें. उनकी कीर्ति जये उनकी वीरता की आशाओ के कल और सुनकर मानन्दित हो.

शिवालय और और गजेंद्र के भीय शस्त्र से युद्ध हुआ, आज वर्तमान गवर्न-
मेण्ट और भारतसभा के भीय नि शस्त्र युद्ध है। रक्षा है, वह पुराना युद्ध
धर्म-मन्त्रहथके नामसे होता था आजका युद्धराजनीतिक अर्थ, राजनीतिक अधिकार
कलव्य के नाम से हो रहा है वह युद्ध परस्पर शरीर विमर्श होता था, आज का
युद्ध धुद्धि के विमर्श में और विशेष विशेष आने में परस्पर असहयोग से हो
रहा है, पर साहस, स्मृति, धैर्य, सहिष्णुता, और सर्वोपगि सहस्रुद्धि की नैसी
उस में आवश्यकता थी, वैसी ही इस में भी है इस युद्ध में अधुलदृष्टि से
देखने से तो यही नन पता है कि हिन्दू एक और मुसलमान एक और थे,
पर विशेष रूप में देखने से विदित होता है कि यह आन केवल प्राधान्येन थी,
और असल में दोनों दोनों और थे आज भी परराज पक्ष में धिसाध ली
तथा हिन्दू और मुसलमान ली है और परराजपक्ष में ली नीने ही है
यह हमारे सौलाय की आत है और हमारे पक्ष के न्याययुक्त होने का प्रमाण
है कि हमारी और न्यायप्रिय अज्ञेन धिसाध है, याहे थोड़े ही यदि हम
शिवालय की याद उनके गुणों के ग्रहण के सिधे करे, और उनके उत्साह और
अहम्भता में अपना शान्तिमय युद्ध बलावे तो अवश्य विजय भिजेगी यह
आदरपूर्वक वीर पुरुष की याद सभ्य के करनी चाहिये, याहे किसी मन्त्रहथ के
हो भीम पितामह की याद केरव पांडव दोनोंने मिलकर की—
वैद्याघ्रपादगोत्राय सांक्रुतिप्रचराय च । अपुत्राय ददाम्येतत् सखिं भीष्मवर्मभोज॥

१४-शिवालय की अन्य पुरुषोंसे तुलना

(लेखक—भीयुत " तन्त्रुभारत " अमर अ० अ० १०)

(१) किसी आत का जनना हो तो हम अहुधा दृष्टान्तद्वारा उसे अच्छी तरह
समझ सकते हैं किसी पुरुषकी योग्यता जाननी हो तो परिचित पुरुषों के उदा-
हरणोंसे उसे अच्छी तरह जान सकते हैं यह हम आप सभ्य राज किया
करते हैं इसी न्याय से शिवालयकी योग्यता माहम करना अनुचित न होगा, पर-
न्तु एक दो आते हम यहा कहकर आपको सावधान कर देना उचित समझते हैं
काध भी हो पुरय ससारमें कभी एक समान नहीं होते अत्येक अनुभय की कृति
और स्वभाव भिन्न है और यह आत सार्व वैशिक और सार्वकालिक है नय हम कभी
हो पुरुषों की तुलना करते हैं तय अहुधा किसी विशेष आत को सामने रखकर ही
उन्हें तौखते हैं, सभ्य आतो में उन्हे समान नहीं समझ लेते उस विशेष आतका
विचार करते हैं कौन अधिक है, और कौन कम है, इस आत का निश्चय करते हैं एक
पुरुषकी सभ्य आते लेकर दूसरे किसी पुरुषकी सभ्य आतोने तुलना करने लगे तो
हम कभी सख न होंगे, न कुछ निष्पत्ति ही कर सके दूसरे अत्येक पुरुष की
परिस्थिति का भी न्याय रचना उचित है परिस्थिति को ध्यान रखकर अगर हम
न्याय करने बैठें तो हमारा निर्णय कठोर सा नन पड़े और कभी अन्याय भी
हो नय धन हो आतोका ध्यान रखकर ही तुलना के कार्य में लगना हीक होगा।

* आ अपने आ पक्षोंमें अमर अपने लेखों " शिवालय की योग्यता " नामक हिंदी
पुस्तकमायी लेखना आचार्यद्वित लेखना आन्या छे।

(२) साधारणतः पश्चिमी अर्थकारों ने शिवालय की तुलना हैदरअली, यशवन्तराव होलकर इत्यादि लोगों से की है, अथवा बलुधा धन पुरुषों को वर्णन करते समय शिवालय का ही दृष्टान्त दिया है, परन्तु नैसा हम कह चुके हैं, विकारहीन और सहृदय पुरुष ही शिवालय की सच्ची योजना बन सकते हैं। ये सभ लूटे थे और शिवालय भी लूटेरा था; इसीसे शिवालय के लूटेरेपन का विचार हम कर चुके हैं। अगर शिवालय के कार्य का लूट कहें तो भी यह अवश्य याद रखना चाहिये कि इस लूटसे स्वतंत्रता, स्वराज्य और स्वधर्म का उद्धार हुवा है। हैदरअली ने दूसरों का स्वातंत्र्य नष्ट करके केवल कौल के लोभपर उन्हें अपने को 'ग़ादी भगवन' कहने के लिये आग्रह किया। शिवालयसे प्रभु सुभ पाती थी, हैदरअली की दृष्टि स्वार्थ से अधी हो गई थी। लोगों का सुभ और निद्रा एक के राज्य के आधार-स्तम्भ थे, पर दूसरे के राज्य का जल तलवार का लोभ था। एकने मुसलमानों के धर्म का कभी अनादर न किया तो दूसरे ने हिन्दूधर्म का पैरा तले कुचलने में अपनी शक्ति व्यर्थ जोध।

(३) कुछ लोगों ने शिवालय की तुलना ग्रीस के आइशाख सिकन्दर से की है, परन्तु वह भी सर्वथा ठीक नहीं। मालूम होता है दोनों के समय, कर्तव्य और क्ल-प्राप्ति में बड़ा अन्तर है। जगत का उत्तरे की अथवा दिगन्त में कीर्ति फैलाने की धृष्टि शिवालय ने कभी नहीं की। स्वराष्ट्र की स्वतंत्रता प्राप्त कर लेना ही उनका धितकर्तव्य था। सिकन्दर तो सारी दुनिया ही उत्तना आलता था। केवल विजय के सिवा उसने और कुछ भी नहीं किया। जित प्रदेश की राज्य-व्यवस्था का उसने कुछ भी प्यास न किया, परन्तु शिवालय की आत इससे भिन्न थी। शिवालय का यह नैसा देश उत्तरे के ईर में नहीं पड़े उसकी राज्य-व्यवस्था करना कहिन हो। सिकन्दर जितना भी लारी जगज्जोता क्यो न कहलावे, वह शिवालय के पारापर नहीं हो सकता और एक आन प्यास रखनेवायक है। सिकन्दर के पिता के पास पहले ही बड़ा लारी गज्ज था, पर शिवालय के पास क्या था ? केवल छोटी सी जगज्ज। फिर भी प्यास रखना चाहिये कि शहरो के उपर कज्ज करने के बाद वहा के लोगो को कतल करना, अग्रह्य ग्रन्थसमूह से अग्नि का तर्पण करना, शगुणागत कैदिया को यमसदन को पहुँचाना और सुरादेही की लज्जित करते करते उन्मत्त हो जाना, इत्यादि आतोसे शिवालय सैकडे कोस दूर थे धन आतो में तो सिकन्दर ही सिकन्दर था।

(४) योरप के धितहास में नेपोलियन बोनापार्ट एक महाव्याका हो गया है। कुछ आतो में तो ये हो महापुरुष मिलकुल विरह थे, पर कुछ आतो में उनकी समता भी हो सकती है। बुद्धि और कल्पकता, दूसरो पर अपना राज्ज नमाने की विलक्षण कुशलता, स्वराष्ट्र को निर्जित करने की धृष्टि इत्यादि महापुरुषों के गुण होने में थे, पर ऐसकालानुसार होने की कृति आत्मत भिन्न थी। अहा-रहवी और उन्मत्तगी सही में योरप में राष्ट्र राष्ट्र के पीय रथों कीपन हो गई थी। इन लोगों की शिवा ही अन्य प्रकार की थी। इस कारण वहा बुद्धि-

मान् पुरुष को अपना नाम दिगन्त करने का श्रुतना अवकाश था। जितना, हिन्दु-स्थानमें नहीं था। अस्पृश्य प्राप्त कर के अथवा इतिरिक्त कमाने का अवकाश नेपो-लियन को मिला। यह महापुरुष क्रान्तिकी विद्वान् बोधक और अच्छा वकील था। शिवाज को उस प्रकार की कुछ भी शिक्षा नहीं मिली थी। प्राकृतिक बुद्धिमत्ता और अनुभव दोनों में समान थे, परन्तु शिक्षा से जो कुछ के गुणों का तो विकास हुआ, पर दूसरे को वह अवसर ही प्राप्त न हुआ। फिर क्रान्तिके समान सप-न देश में कला, विद्या धर्मादि सार्वजनिक लोकप्रयोगी कार्यों में सुधार करके स्वदेश को उत्थान करने का मौका मिला, परन्तु हिन्दुस्थान की स्थिति शिवाज के समय में अत्यन्त निम्न थी। इसके सिवा आस्ट्रिया, रशिया, प्रशिया, फ्रान्स धर्मादि रण्युर राष्ट्रोंसे लड़ने का मौका जो नेपोलियन को मिला वह शिवाज को मिलना असंभव था। इस कारण उन आतो में इस द्वैत महापुरुष से महा-राष्ट्रीय वीर हीन जन पड़ता है, परन्तु यह और अनेक आते ध्यान में रखना चाहिये। कुछ भी हो, नेपोलियन के कारण योरोप में जो प्राणुहानि हुई वह हिन्दुस्थान में कभी नहीं हुई। और शिवाज के हाथ से तो प्राणुहानि नाम-मात्र को ही कुछ होगी, परन्तु सज्जसे भारी आत यह है की नेपोलियन अत्यन्त महत्वाकांक्षी था, पर शिवाज जैसे विकारे से जितने दूर थे, वह हम्बिम्बला ही चुके हैं। गीता का कर्मयोग शिवाज के रोम रोम में जरा था। नर्ध गौ-तम्यार करना, किले बनाकर देश का अदोष्यस्त करना और सज्ज देश में सरल राज्य-व्यवस्था स्थापित करके उसे समृद्ध करना धर्मादि आतो में दोनों समान थे। परन्तु नेपोलियन के कार्य की नींव क्रान्तिके समान सपन देशपर थी। शिवाज की नींव कुच्य थी। ही नहीं सज्ज देश पराधीन था। उसे स्वतन्त्र करने का भार उन पर आ पड़ा था। इसके विपरीत नेपोलियन ने जो सपन देश को महत्त्व पदपर यदने का प्रयत्न किया। इस में नेपोलियन ने कौन भारी प्रयत्ननीय कार्य किया ? अत्यन्त महत्वाकांक्षा और बुद्धि से नेपोलियन ने केवल सारे ससार की शत्रुता संपादित की, परन्तु शिवाज ने यह नींव डाली थी। जो इसके लक्ष्यसे भरोसे ने और गज्ज के समान प्रयत्न आदशाह को हराया।

(५) सज्ज तो यह है कि जैसा पुरुष जिससे शिवाज की पुष्टता हो सके अ-प्राप्त है कुछ आतो में आयरसे पुष्टता हो सकती है। आयरका पैतृक राज्य दूसरे के हाथ में चला गया था। शिवाज के समान ही उसका भी जवन आपत्तिमय रहा और केवल साहस, बुद्धि और कट्टर स्वभाव के कारण उसने हिन्दुस्थान की आ-दशाहत की शिवाज के सदृश ही वह भी आता के वयन को पूर्य मानता था। आयर शर तो था ही, पर राज्य-व्यवस्था भी उसकी श्रुती न थी। शिवाज की तरह वह अस्पायुषी रहा; तथापि आयरने भी परदेश को श्रुता शिवाज आयर के समान शर और कट्टर, अकयर के समान सज्ज पर समदृष्टि से राज्य-व्यवस्था करने में कुशल और साहजका के समान जितव्ययी रहकर प्रजा के सुभके लड़ने में निमग्न है। आयर और अकयर के समान ही इस महापुरुष ने अनेक सकेटों

का सामना किया था; इस कारण गरीब लोगों की दशा वे अच्छी तरह जानते थे, तथापि वे जहागीर और शाहजहा के समान ऐश्वर्याराम में बिप्रेत न थे और गरीब के समान पड़ी भारी विवेकशीलता शिवालय में थी, पर उससे कपट और विश्वासघात से कोसों दूर थे

(६) कुछ आलोचकों ने आलोचना की है कि उनका तुलना हो सकती है धर्म-उद्देश्य स्वतंत्रता प्राप्त कर देने का कार्य (६ वीं शताब्दी के अन्त में) इस महापुरुष ने किया सारे धर्म-उद्देश्य उन लोगों ने व्याप्त कर डाला था उनसे उसने देशको अन्धकार और 'महापुरुष' कहलाने का पात्र हुआ इस दृष्टि से शिवालयकी योग्यता उससे बहुत अधिक है

(७) सोलहवीं सदी में स्पेन की सत्ता बहुत बलवान् थी हालांकि, ईटली, फ्रांस, पोर्तुगल, स्पेन के अधीन थे उसी समय इसाई-धर्म में सुधार करने का जगड़ा उत्पन्न हुआ था और योरप में नया मत बहुत प्रचलित होने लग गया था जैसे समय में स्पेन ने हालेन्ड पर दो बार जुद्ध किया और उस प्रणालीयत क्षुब्ध हो गयी स्पेन के राजा फिलिप के दो हेतु थे—एक तो उस लोगों को प्रोटेस्टेंट न बनने देना और दूसरे उस देश पर अपना राज्य कायम रखना बुद्धिद्वि-द्रोह, स्वराष्ट्राभिमान धर्मोद्विग्नता में उस और महाराष्ट्रीय समान गन गनते हैं। ऐसी परिस्थिति में शिवालय उत्पन्न हुआ उसी स्थिति में हालेन्ड का आला और जका सरदार विविध पैदा हुआ दोनो महापुरुषों को जो युद्ध करने पड़े उन में भी बहुत समता है ऐतिहासिक दृष्टि से उस देशका इतिहास भी पड़ा मनोरंजक और मोक्षप्रद है शिवालय से लगभग एक सदी पहले यह बात हालेन्ड में हुई, पर स्पेन के लोग धर्म के संघर्ष में जितने क्रूर थे उतने क्रूर सुसज्जमान न थे, परन्तु आका इतिहास गणराज और तागवाध तक का सम-समान है यद्यपि दोनो पुरुषों की बहुत समता है दोनो पड़े दूरदर्शी, दीर्घचिन्त, निष्ठा के विषय में निरीच्छ और केवल स्वदेश के हित के लिये शक्ति अर्थात् करनेवाले थे दोनो ने स्वदेश को स्वतंत्रता प्राप्त करा दी दोनो देशों में स्वतंत्रता के भी परिष्कार समान ही हुआ मराठोंका प्रभाव अन्तः अन्तः अन्तः अधिक हो गया उसी प्रकार उस लोग योरप में प्रमुख हुआ दोनो का उद्देश्य बहुत शुद्ध था

(८) अब कोई कहेंगे कि हम कुछका कुछ ही कर रहे हैं, परन्तु हम उपर जिन तत्वों का ब्रिज कर चुके हैं उनपर ध्यान रखने से हमारी तुलना हीक गन पड़ेगी केवल पशुधर्मसे पुरुष की योग्यता निश्चित करना युक्तियुक्त नहीं। धर्म न्याय से तो वारिन् हेस्टिन्ज और जलहौमी लोग भी पड़े भारी समझे जर्मने, परन्तु सहाय्य के नियमों का स्मरण रखना उचित है इसी कारण आलोचकों, नेस्सन, सिकन्दर, सीकर, मोनापाट्ट धर्मोद्विग्नता से शिवालय अधिक योग्य है आलोचकों ने दुनिया का द्विविषय नहीं किया तथापि वह महा-पुरुषों में जिना जना है इस प्रकार मर्यादित क्षेत्र में कार्य करके किसीकी स्व-

तत्रता को न कुचलने और प्राणुहानि का पाप न करते हुये शिवालयने अपना कार्य किया इसी कारण शिवालय महापुरुष है स्वराष्ट्र और मन्धर्म के परे शिवालयने प्रयत्न नहीं किया इसी कारण शिवालय को सीधे की तरफ कल हो जाने का भेका न आया मोनापाट के समान शत्रुओं की कंठ से सजते रहने का अवसर न आया अथवा सिकन्दर के समान शत्रुओं के शाय सजने का अवसर न प्राप्त हुआ।

(६) अगर किसी अग्रेज सम्मान में पूछिये कि आप नेस्सन का धनना अधिक आदर क्यों करते हो? तो वह कहेगा “आप भी अग्रेज जन मध्यमे तो जन नम्रमेगा” यही न्याय शिवालय के लिये, इससे भी अधिक उपयुक्त है आश और राज्यकालि है, अत्याचार हो रहा है, धर्म रसातल को न रहा है, राष्ट्र नष्ट हो रहा है। ऐसे समय में जो जाता भिजे उसके गुलामवाद जाने में हमारी लल नहीं यह सकती साराश में हम यही कहते हैं कि शिवालय के समकालीन जन नम्रमे तब आप इस महापुरुष को अच्छी तरह से पहचान सकेंगे।

१५-भराही-सत्ता के नाश के कारण

किसी सत्ता के नाश के कारणों का विचार करते समय यह ध्याय रचना चाहिये कि उनके दो भेद हो सकते हैं, एक तो वे कारण जो राज्य के शरीर को भीतर से कमजोर बनाते हैं, दूसरे वे कारण होते हैं जो आपत्ति से आ गिरते हैं इन में से पहले कारणों की अधिक महत्वपूर्ण है अथवा राज्यप्रणय में शिथिलता आ जाने से सत्ता का नाश हुआ करता है इसी दृष्टि से हम यहाँ विचार करते हैं—

(१) शिवालय का राज्य-संगठन इस प्रकार था—आठ मन्त्रियों को अष्ट-प्रधान नामकी एक कार्यकारिणी सभा थी और सभ के उपर राज या पेशवा मुख्य मन्त्री था, और ईश और मुल्की राज्यप्रणय के लिये वह निम्नोवार या सेनापति ईश-प्रणय का मुखिया था पन्तअमात्य मुल्की वसूल और हिसाब के लिये निम्नोवार या पन्त सचिव राज्य के सारे दस्तदों का काम सँभालता था, पर-राज्य का व्यवहार सुमन्त के हाथ में था मन्त्री राज का आगगी कारोबार देपता था न्यायाधीश न्यायविभाग का मुखिया था और पंडितराव धर्मविभाग का इस प्रकार राज्य का काम नटा हुआ था इस कारण सभ काम भरावर चलता था सभ अधिकार एक के हाथ में रहने से राज्यप्रणय ठीक नहीं चल सकता, और शीघ्र ही सत्ता का लय हो जाता है यह बात स्पष्ट है, और यह एक ऐतिहासिक सिद्धांत भी है राज्यविभाग के लिये एक एक अधिकारी को निम्नोवार बनाकर सारा राज्य एक राज के अधीन होने से काम अच्छा चलता था एक सभा के लोग परस्पर से दूरे रहते हैं और इस कारण कहीं अनुचित काम नहीं कर सकते, न जोसी सभा में किसी तरह के परस्पर के भिनाश के कुछ रये न सकते हैं। राज भी ऐसी सभा से दूरा रहता है, और कहीं अनियन्त्रित बात नहीं

કર સકતા. યહ ઠીક હૈ, કિ ઇસ પ્રધાન-મંડલ કો રાજા કી કોઇ કારવાઈ મંજૂર કરને કા અધિકાર નહી થા, પરુ રાજા ઇસ અજ્ઞપ્રધાનમંડલ કે સામને જૈસા દબ જતા થા કિ ઉન મંત્રિયો કી સલાહ કે બિના કોઇ કામ કરના ઉસે ખુદ હી ઉચિત ન માલૂમ હોતા થા. યહી બાત દૂસરે દેશો કે ઇતિહાસો સે સિદ્ધ હૈ, પર યહ અજ્ઞ-પ્રધાન-સભા શિવાજી કે બાદ રહી રાજા અનિયંત્રિત હો ગયે જૌર જૈસી દશા મે જુદિમાન જૌર બલી લોગો કી બન આઇ શિવાજી કી મૃત્યુ કે બાદ ઇન અજ્ઞ-પ્રધાનો મે સે હો ચાર પ્રધાનો કો સભાજી ને મરવા ડાલા. બસ તબી સે યહ સભા કમજોર પડ ગઈ, ફિર શાહુ કે સમય મે તો ઇસકા અસ્તિત્વ હી ન રહા. શાહુ વિદારી જૌર ચૈતી થા. રાજ્ય-કાર્ય દેખને કી તકલીફ ઉસે લાતી ન થી ઇસ કારણુ તમામ આધિકાર પેશ્વા કે હાથ આ ગિરે થે. બાલાજી બિશ્વનાથ પેશ્વા જૈસા યોગ્ય પુરુષ થા કિ વહ સારા કામ સ્વયં કર સકતા થા. ઇસ કારણુ ઉસને સબ અધિકાર હાથ મે લે લિયે જૌર અપને પ્રતિનિધિયોદારા કામ ચલાને લગા. હો ચાર પ્રધાન બચે થે. ઉન્હે ઉસને કમજોર કરડાલા. ઇસ પ્રકાર આપ સ્વયં રાજ્ય મે મુખિયા બન બેઠા. ઉસકા પુત્ર બાજીરાવ બી યોગ્ય પુરુષ નિકલા. ઉસને તો ઇતને અધિકાર લે લિયે કિ મહારાષ્ટ્ર કે ઇતિહાસ મે રાજા કી કોઈ કારવાઈ દિખાઈ હી નહી દેતી બસ, પેશ્વા હી જહા તહા ચમકતા હુઆ દિખલાઈ દે. હૈ બાજીરાવ કો સબ અધિકાર અપને હાથ મે લેને કી ઇતની મહત્વાકાંક્ષા થી કિ ઉસે રાજા કહેના અનુચિત ન હોગા. બાજીરાવ કે બાદ સભી પેશ્વે રાજાકી તરહ વર્તતે થે. યહા તક કિ અસલી રાજા સે હી બાલાજીને ખુદ કિયા ફિર કયા થા ? રાજ્ય કિસકા ? રાજા કા થા પેશ્વા કા ? જૌર કયા પેશ્વા પર કિસી કી નિયંત્રણ-શકિત થી ? નહી ફિર જૈસા રાજ્ય કિતને દિન ચલ સકતા હૈ ? શિવાજી કી ચલાઈ રાજ્ય-વ્યવસ્થા તોડ ડાલને સે 'કયા કયા કુદલ ન હુએ ?'

(૨) ઇસ કારણુ કે સાથ સાથ એક જૌર કારણુ હૈ મહારાષ્ટ્રકી સત્તા જિસ સમય પ્રસ્થાપિત હુઈ, ઉસ સમય કી પરિસ્થિતિ કુજ જૈસી થી કિ પ્રત્યેક પ્રધાન કે હાથ મે ફૈજી અધિકાર લી થે—પ્રત્યેક પ્રધાન કુજ સેના કા અધિકારી થા. 'ઉસ સમય પ્રત્યેકકો લડના પડતા થા, કયોકિ પૂરી શાન્તિ પ્રસ્થાપિત નહી હુઈ થી ફૈજી અધિકાર કે કારણુ ઇસ રાજ્ય કા બડા નુકસાન હુઆ. ઉપર લિખા બ ચુકા હૈ કિ સબ અધિકાર પેશ્વા ને અપને હાથ મે લે લિયે થે, જૌર ઉસે જોડી મિલી ફૈજી કી સહાયતા કી ફિર કયા થા ? પેશ્વે મનમાની કરને લગે જૌર ઉન્હે કોઇ કહેનેવાલા ન રહા. રાજ્ય કા કૌન બ્યકિત ઉનકે ચિરુદ્ધ બડા હો સકતા થા ? યહ ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્ત દે કિ 'જબ ફૈજી જૌર મુલ્કી દોનો અધિકાર એક હી મન્ત્રી કે હાથ મે હોતે હૈ તબ રાજ્ય અ-વ્યવસ્થી હો જતા હૈ, કયોકિ વહ પુરુષ અનિયંત્રિત હો જતા હૈ. યહાતક કિ રાજા કો બી પૂર્ણ અધિકાર ન રહને ચાહિયે; પર પેશ્વે સબ કુજ હોગયે—મુલ્કી જૌર ફૈજી વ્યવસ્થા કે મુખિયા તો થે હી, ફૈજી સેનાપતિ બી બન ગયે ફિર મુલ્કી વ્યવસ્થા કી જૌર કૌન દેખતા હૈ ? સબ જગત અપ્રબન્ધ હો ગયા જૌર અડબડ હોને લગી ઉસ

समय की प्रणय्य करना तो दूर रहा, ईश्वर की सहायता से अपने हाथ दूर करने का प्रयत्न करने लगे, जो ईश्वर का सहारा पाकर और अंदे तब उभरवापुनव होने में क्या देर थी ? राज्य के अधिकार पेशा का भिले और वे मनमाना करने लगे जय पेशे भी अयोग्य हरे तब वे दूसरे के हाथ में गये वे भी मनमाना करने लगे इस प्रकार राज्य-प्रणय्य का हिकाना न रहा जिसके हाथ में अधिकार रहता वह अपने ही अधिकार की परवाह करता था

(३) पर धन होने दोषों से एक तीसरा जडा लारी हाथ उत्पन्न हुआ और वह यह था कि अधिकार वशपर परा के अनुसार प्राप्त होने लगे एक तो पहले ही पेशा राज्य में मुभिया थे, दूसरे ईश्वर उनके अधिकार में थी, और उसपर पेशाध जानदानी भावकियत हो गध । फिर क्या था ? राज्य जननेमें और क्या आछी था । शिवाछ के समय में कोछ अधिकार वशपर परा के बिम्बे कायम नही रहते थे । वे अपने सय कर्मचारियों के यह जात जताते रहते थे, जिससे कि कोछ उलडने के योग्य न होने पावे । शिवाछ के आद यह व्यवस्था कायम न रही उस कारणु उसके कडे हल महाराष्ट्र के अपने पडे. आलाछ विम्वनाथ के आद आछराव और आलाछ आछराव तो योग्य पुरुष हुआ, इसमें सदेह नही, पर जद ही अयोग्य पुरुष भी उत्पन्न होने लगे. यह प्रसिद्ध जात है, कि किसी भी प्रथा या सस्था के प्रस्थापक तो योग्य पुरुष होते है, पर उनके वशज, द्रव्य और अधिकार के वशवर्ती होकर विधायी, मैनी और अयोग्य निकलते है शिवाछ के आद सलाछ, शाहू धत्यादि कैसे निकले; यह धतिहास-प्रसिद्ध हध है, फिर आये पेशे वे भी शीघ्र ही उसी भावा के मण्डि निकले. अस फिर क्या था । जिसके हाथ में ये पुरुष पडे उनकी अन आछ आपस के टटे, आपलूसो की पुशामद, राज्य का अग्रणय्य धत्यादि कारणु से यह राज्य नष्ट न होता तो क्या होता ? फिर केवल पेशाध ही वशपर परा चलती रही हो, सो जात नही अन्य नौकरिया भी वशपर परा यधी-धसका एक जडा लारी कारणु यह रहा कि हिन्दूस्थान में यह रीति जडी पुरानी है यहा नौकरी के भी लोग अपनी भावकियत ही समजते है, इस प्रकाट स्थावर और जगम जगहाह पुत्रो, पौत्रो, प्रपौत्रो का मिलती है, उसी प्रकार हिन्दुस्थानियों की पुरानी समज थी कि नौकरिया भी वशपर परा यधनी आहिये. अजर वशजो की यूर्णता से स्थावरजगम जगहाह नष्ट हो गध तो एक ही धरातेका नुकसान होता है, पर नौकरी जे वशपर परा यधे तो राज्य के समस्त लोगो का नुकसान होता है अज भी यह कल्पना नितान्त नष्ट नही हुआ है, और एक जात में तो वह कायदे का स्वरूप था युकी है यह केवल हमारी समज के कारणु हुआ है. पुरोहितो की जात किसे जालुम नही है ? पिता ने दश धरती पुरोहिती की, पिता के दो पुत्रो ने उसी आपस में जाट लिया, और इस प्रकार वह विजया होती यही गध एक तो मोही ये धन्य अनुत्पादक हैं और इस धधेवासे निकम्मे होते हैं । फिर इस कल्पना के कारणु धनिक वलज

भी अनुत्पादक ही होते हैं और निकम्मे पड़े रहते हैं घटना ही नहीं, चरन अ-
दायता में मुकद्दमा लड़कर वकीलों के घेरे भरते हैं यही बात महाराष्ट्र की
नौकरियों के विषय में कुछ अगर यह कल्पना न रहती तो राधोबा ने अपने
आग्रहों से जगडा न किया होता, और नारायणराव का भूत न होता यह
कल्पना न होती तो सवाई भाधवराव के सभान चार महीने के अन्धे राज्य के
नामधारी सूत्रधार न होते महाराष्ट्र की सच्ची सत्ता दूसरों के हाथ में न
जती, नाना इज्जतीस और सभासाम आपू के आपस में जगडने का मौका न
आता, महाराष्ट्र की शुद्ध आपस के जगडे में नष्ट न होती और इस सत्ता
का नाश न होता।

(४) एक पडा लारी कारणु और भी दुष्मा शिवालय के समय में सभ्य का
वेतन नकद दिया जाता था चेश्वा लोगों ने यह रीति छिड़ दी, और पुरानी
रीति का रूपा भी नौकरी के अदले जगरी देने लगे इसके परिणाम घटने
छुरे दुष्मे, जिसका कुछ हिकाना नहीं बोसले, शिंदे, होलकर, गायकवाड, ये
पहले जगरीदार ही थे इन लोगों ने दौल नौकरी की थी, और इसके अदले
अन्धे चेश्वाने जगरी दे दी यह साधारण नियम है कि जमीन प्राप्त
होने पर उस विषय के तमाम हक भी प्राप्त करने की धृष्टि
अनुष्य का होती है मुगल आदशाहों के समय में भी यही परिणाम
दुष्मे जितने सिपाही रखने चाहिये उतनेये रखने के नहीं, सिर्फ किसी प्रकार
थोड़े आदमी रखकर मुख्य सत्ता का घोका देते थे और आका रूपा अपनी
ज्मेमें भरते जाते थे इस प्रकार ईज्ज कमजोर पडती अथ इनमें से तो
इज्ज नाम पाय हज्जर, पर रहेगे सिर्फ पाय सौ मौका ही आन पडा तो
उपर के रैगजट इस पाय दिन के लिये भरती कर लिये काम दुष्मा, कि फिर
उन्हे छुटी दे दी हार कुछ तो उसका कुछ नुकसान दुष्मा ही नहीं ज्मे तो
पहले ही से गरम थी मुल्की विभाग में भी यही आन कुछ ज्मे जितना घन
ले पाता, वह जिन लिये छोडता न था और ज्मे नाना प्रान्तों में शासन
के अधिकारी थे उनका तो कुछ पूछना ही नहीं—वे ही स्वतंत्र राज्य बन जाते।
वशपर परा की कल्पना के कारण शासित प्रान्त अपनी सन्तति का भी भिदे,
इसका योजना तो वे करते ही थे फिर शासित प्रान्त के दौल और मुल्की
होना अधिकार उन्हे रहने के कारण और सेना के मेनापनि भी होने के
कारण, उनसे मूल सत्ता ही कमजोर पड जाती थी जमीन सदा उत्पत्तिदायक
वस्तु है वह न किसी प्रकार नष्ट होती है, न उसे कोश चुरा ले जा सकता है
जैसी वस्तु वशपर परा लवे और उसके सभ अधिकार प्राप्त हो, यह धृष्टि
अत्येक जन का रहती है फिर जिन लोगों के हाथ में दौल, मुल्की अधिकार
हो और सेना भी हो, वे मूलसत्ता से किस प्रकार न अद ज्य ? उनके शासित
भी यही समझने लगते हैं कि सच्चे राज्य यही है, क्योंकि धन्वी के हाथ में
उनका सर्व श्रवण है जैसी अवस्था में अगर प्रान्ताधिकारी और मूल सत्ता

के भीय जगडा हुआ, तो प्रान्तके लोग अपने अधिकारी का ही सहायता देगे, न कि मूल राजा का। इससे मूल सत्ता और भी कमजोर पड जाती है इस प्रकार एक तो मूल सत्ता गन जाती थी, दूसरे ये दो लाभ आपस में ही लडकर नष्ट हो जाते थे। मराठा ने अंग्रेजों से गिनती लडाएया लड़ी है, वे इस बात के जवबत उदाहरण है। पेशवा हो गया अकेला, और गायकवाड, सिंद, होलकर, बोसले जैसे अनेक प्रान्तीय अधिकारी कुंजे पलवान यह जे तमाम सत्ता उनके शत्रुओं के हारने में लभती, सो आपस में कट मरी किए अतलाधये, किस प्रकार यह सत्ता नष्ट न होती? योराप की मध्यकालीन अवस्था में बहुत कुछ यही स्थिति थी, पर वहा जे अमीर-उमरा-सरदार-जमीनदार थे, उन्हें राजाओं ने और लोगों ने धीरे धीरे कमजोर कर डाला। जहा कहीं ये जमीनदार अने बी गहे, वहा उन्हें जमीन की भावकियत के सिवा अन्य कुछ अधिकार न थे। इस कारण वे मूलसत्ता का कमजोर न कर सके। जहा कहीं जमीनदारों का विशेष अधिकार थे, वे भी धीरे धीरे उन्हें छोड देने पडे। क्रान्ति की प्रसिद्ध राजन्य-क्रान्ति का यही अर्थ है। जमीनदारों का अपनी पड़ी पड़ी जमीनदारियां भी छोड देने पड़ी, पर हिन्दुस्थान में और महाराष्ट्र में बात इसके विरुद्ध होती गर्ध।

(५) धतने ही महत्त्व का एक आर कारण है शिवाज के समय में “स्व-राज्य” का ध्येय केवल महाराष्ट्र की सीमातक परिमित था। शिवाज के केवल महाराष्ट्र एकत्र करके स्वराज्य की रचना करनी थी, सारा हिन्दुस्थान मुसलमानों से स्वतन्त्र करने का उनका विचार नहीं देखा पडता। निदान धतना तो अवश्य कह सकते हैं कि शिवाज का स्वराज्य सिर्फ महाराष्ट्र के लिये ही था, बाहे उनका यह भी ध्येय गही हो कि और और प्रान्त के हिन्दु भी इसी प्रकार अपना स्वराज्य वहा वहा स्थापित कर ले। यह ग्रन्थ पडे महत्त्व का है। शिवाज के पूर्व और समकाल में जे महाराष्ट्रधर्म ईल रहा था, वह महाराष्ट्र ही में था। उस समय जे स्वराज्य की, राष्ट्रीयता की, स्वतन्त्रता की कल्पनाये ईल रही थी वे सिर्फ महाराष्ट्रधर्म के लिये थी, तमाम हिन्दुस्थान के लिये न थी। आत्मीयता सिर्फ महाराष्ट्र में ही थी, स्वदेशाभिमान महाराष्ट्र की सीमा तक सकुचित था, पर पेशवा ने शिवाज का ध्येय पलट दिया। आर महाराष्ट्र की सीमा छोडकर उत्तर आर पूर्व की ओर बढ़ने लगे। हमारा यह कहना नहीं है कि आत्मी हिन्दुस्थान का स्वराज्य और स्वतन्त्रता न भिखनी चाहिये थी नहीं, बल्कि बिल बिल हिन्दुस्वराज्य स्थापित हो जाते तो अति उत्तम

* ‘मराठा तेवडा गिजावावा, महाराष्ट्रधर्म वाढवावा’ शमशान स्वामी के छिन्ने उपदेश का न सुनना चाहिये। हमें यह माहसस है कि “महाराष्ट्र” शब्द के अर्थ के समर्थ में मतभेद है, पर हम यहा छिन्ने पर वाद नहीं करना चाहते। शिवाज के प्रभुत्व-न्यायिक से हमें यही ज्ञान होता है कि उस समय भी महाराष्ट्र का वही अर्थ था, जे आज है।

होता; पर महाराष्ट्र की सत्ता महाराष्ट्र के पहाड़ जने से महाराष्ट्र का पहाड़ जारी नुकसान हुआ जिस समय शाहू राज हुआ, उस समय महाराष्ट्र का स्वदेशाभिमान, आत्मीयता का भाव, और स्वतन्त्रता की कल्पना कुछ सिद्धि हो चुकी थी जैसे समय में महाराष्ट्र का मध्य-प्रदेश—वराह—माधवा, गुजरात, उड़ीसा, पत्यादि प्रांतों में राज्य करना हीक न था इन प्रांतों में महाराष्ट्रीय लोग न थे, और वहाँ के लोगों का महाराष्ट्रीयों से आत्मीयतापूर्वक प्रेम होना शक्य न था वहाँ आत्मीयता न होने से इनका राज्य लुप्त हो जाने लगा और लुप्त राज्य का बहुत दिन तक टिकना संभव नहीं था इस कारण आस महाराष्ट्र में स्वदेशाभिमान और स्वतन्त्रता के भाव दृष्टि पड़ने लगे महाराष्ट्र का राज्य बढ़ाने से महाराष्ट्रीयों के प्रयत्न इस देश की लड़ाई की ओर कम और शक्ति होने लगे लोग महाराष्ट्र के छोड़कर छतर प्रांतों में जा लगे, इस कारण अधिकारी भी अनियन्त्रित हो गये अधिकारी अनियन्त्रित होते ही राज्य-शासन ढीला पड़ गया और आभिर को महाराष्ट्र की सत्ता नष्ट हो गई इस तत्त्व के अनेक दृष्टान्त हैं राम की सत्ता नष्ट होने का कारण उस का अधिक फैलाव ही हुआ जहाँ आत्मीयता का संघर्ष है वहाँ लोग का एक राज्य रहना उचित है; पर इनकी सत्ता तमाम चोरपने फैल गई थी आस राम में तो लोकसत्ता रही, पर अन्यत्र इनका शासन अन्याययुक्त रहा इसी कारण राम का आस शासन ढीला पड़ गया, और आभिर इनका नाश ही हो गया मुगल आदेशाह भी इसी का नतीजा उदाहरण हैं पहले ही मुगल विदेशीय माने जाते थे, फिर भी तमाम हिन्दुस्थान में सेना के जेठ से राज्य बढ़ाने लगे सेना के जेठ पर राज्य बहुत दिनों तक नहीं चलता मुगलों के शासन में आत्मीयता के भाव भी नहीं थे इस कारण लोग इनके विरुद्ध लड़ने लगे ही उठा करते थे फिर दूर दूर के सुभेदार मुख्य स्थान से बहुत दूर रहने के कारण, सग आता में स्वतन्त्र मन पैठते और मौका आता तो मुख्य सत्ता से ही लड़ने का पडे़ जाते इस प्रकार मुख्य शाही नष्ट हुए हीक यही हाल मराठाशाही का हुआ पेशवे पूना में बैठे बैठे सारा राजकारण सँभाल नहीं सकते थे इस कारण मायकावाड़, शिंदे, होलकर, कोसंबे इन्हें नियत करना पड़ा थोड़े ही काँध में ये स्वतन्त्र मन पैठे, और मुख्य सत्ता—पेशवे से लड़ने लगे अगर भी महाराष्ट्र के आकर न आये होते तो वृथा अनेक लड़ाईयाँ न लड़ना पड़ी होती, महाराष्ट्र का जित आहरी आता में न लगता, और आपसमें कट भरने का केन्द्र कारण उपस्थित न होता सत्ता बढ़ाने की अपेक्षा सत्ता दृढ़ीकृत करना स्वराज के अधिक लाभदायक होता है पर पेशवे ने यह पड़ी लूट की असल में आत यह थी कि राज के काँध से और अष्ट-प्रधान के हाथसे तमाम सत्ता निकाल कर उसे अपने हाथ में रखने की महत्वाकांक्षा इन्हें उत्पन्न हुई जब सग सत्ता इन्होंने अपने हाथ में कर ली, तब उसे सुरक्षित रखना चाहिये था, पर लोग गड़बड़ न भयावे, इसलिये इन्होंने आहरी प्रांतों का छतना शुरू किया, और लोगों की आँखों में

उस ही लोग उन के विजय से उनकी वाहवाह करने लगे और उन के दोष ब्रह्म भये पहले व्याजरावने ने अनेक युद्ध किये, उनका यही रहस्य है और आधाक लोग धर्मी प्रकार अपना काम बनाते हैं पहिले और तीसरे नेपाधिपति ने धर्मी प्रकार क्रान्ति की सर्व सत्ता अपने हाथ में कर ली थी, और दोनो प्रजनियत शासक-पक्ष से बढ़ते बढ़ते कुछ कुछ वहाँ के आदेशाब बन गये और योरप के देशों से अनेक लड़ाया लड़ और विजय सपादन कर लोगों की आपो में धूल डालने लगे। दुःख के सींठर ने यही प्रयत्न किया था और उसे मार कर झूटस ने जैसी सत्ता उत्पन्न होने देने का प्रतीकार करने का प्रयत्न किया था। धर्ति-वास से सात है कि सत्ता का केन्द्रोत्कर्ष और फिर उसका नाश, धर्मी प्रकार की व्यक्तित्वविकसक महत्वाकांक्षा के कारण ही हुआ करता है।

पेरुवे के धर्म प्रयत्न से आपस में घुट ईधने लगी लोगों का स्वदेशाभिमान नष्ट हो गया, और जिस समय उच्च स्वदेशाभिमान से प्रेरित हो अमेरिका से लड़नेवाले महाराष्ट्रीयों की आवश्यकता थी, उस समय वह अमेरिका न रहा फिर यह सत्ता नष्ट न होती तो क्या होती ? अगर ये महाराष्ट्र के आदर न निकलते तो सिद्धसाही, गायकवाड़ी, होलकरशाही और बोरसेशाही पैदा न होती, फिर आपस में असी कूट न ईधती, लोगों की दृष्टि राज्यशासनपर लगी रहती, जिससे स्वदेशाभिमान बना रहता और महाराष्ट्र की सत्ता अजन्म नहीं रहती।

(१) जो अमेरिका जारी होय पीछे से उत्पन्न हो गया था, वह था लूट-सिवाज का स्वराज्य के बिधे, इसके सिवा प्रत्यक्षाति का क्रांति दूरसरा उपाय था नहीं पर सिवाज की लूटका सम्म्या अर्थ समझ लेना उचित है जो लोग उनके मार्ग के विरुद्ध थे वही लूट जते थे सिवाज जन्म लूटने जते तब पहले शहर के मुख्य मुख्य लोगों से प्रत्य भागते जन्म वे न होते तब शहर के भीतर न कर धनी लोगों का प्रत्य लूट लेते और सुपचाप लौट जते उन का सम्पत्त दुर्कम था कि किसी सिपाय से कीसी भी, आलक वृद्ध और निर्धन जनका कभी तकबिद्ध न हो। किसानो को वे कभी न लूटते थे जो लोग धनी थे और अपना पैसा ओशो-आ-राम में अर्पण करते थे उनकी पर ये मोर्चा धुमाते थे फिर सभ लूट सरकार में जन्मा होती थी। मुख्य प्रान्त में जो सरदेशमुखी और यौध ली जाती थी, उस में से भी अमेरिका किसी के हाथ न लगता था—सभ सरकार में जन्मा होता था वेतन नकद दिया जाता था धर्म कारणों को छेड़ कठिन प्रश्न ही उपस्थित न होता था; पर पेरुवे के समय अमेरिका जते पहिले गंध मनमानी लूट होने लगी, जरीज, धनी सभ को तकबिद्ध होने लगी जो भाव जिसके हाथ पड़ता वही उसका भाविक बन जाता था सिवाज के समयमें 'स्वराज्य' में लूट न होती थी। जो प्रान्त उन के अधीन न थे वही वे लूटपाट भगाते थे और वह भी उपर जतनाये नियम के अनुसार, उसके भाव जेय-दशाही शूर हो गंध, और मेलिके जन्म अपनी मनमानी करने लगा इससे मुख्य सत्ता कमजोर और दीर्घ पड़ गई।

(૭) અબ એક બાત એસી કહની હૈ જો મર્મબેદક હૈ, પરંતુ સત્ય કિસી સે કરતા નહી, ઇસી લીયે હમ બી નિર્ભય હોકર કહતે હૈ શિવાજી કે સમય મેં સખળતિ કે લોગ નોકરી પાતે થે કેવલ મરાઠે હી નહીં, કેવલ બ્રાહ્મણ હી નહીં, કેવલ પ્રભુ હી નહી, વરન મરાઠે, બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ સર્વ જાતિ કે લોગ શિવાજી કી નોકરી મે થે પર પેશ્વો કે સમય મેં યે બાતે ઉલટ ગઇ બ્રાહ્મણો કી સખ્યા બઢને લગી નોકરી મેં લરતી કરને કા તત્વ યોગ્યતા ન રહા બલ્કિ દબાવ, નાતા, ધન, માન ઇત્યાદિ હો ગયા જહા યોગ્યતા કા તત્વ દૂર કર દિયા જતા હૈ જોર ધની, માની અધિકારિયો કે કિસ્તેદાર નોકરી પાતે લગતે હૈ વહાકા રાજ્યપ્રબંધ કહા તક ઠીક ચલ સકતે હૈ, ઇસકે લિખને કિ આવશ્યકતા નહી વહ તો સ્વયં હિં સ્પષ્ટ હૈ અનેક કાર્ય કરના કાર્ય કરને કી યોગ્યતા પગ અવલગ્નિયત હૈ, ધન માન ઇત્યાદિ પર નહી વહ તત્વ પેશ્વા ને બૂલા દિયા ઇસી કારણુ ઉન્હે કડવે ફલ ચખને પડે

(૮) શિવાજી કે સમય જમીન લગાન જમીદારો કે દ્વારા વસૂલ ન હોતા થા સરકારી નોકર વસૂલ કિયા કરતે થે યહ જાની હુઇ બાત હૈ કિ જમીદાર કિસ પ્રકાર રૈયતો પર જુલ્મ કરતે થે લગાન સે જ્યાદા વસૂલ કરના જોગ લગાન સે કમ દેના-ઇસ પ્રકાર આધા હિસ્સા ખીચ મેં હી માર લેના-બહુધા જમીદારોકા કામ હી હૈ ઇસ તરહ યે લોગો કો નિર્ધન બનાતે હૈં ઇસસે રાજ્યપ્રબંધ કે લિયે ફ્લય કી કમી અપને આપ હો જાતી હૈ ઇસ ધન કે જોર પગ યે બલવાન હોતે જાતે હૈં, ફિલે બાધને લગતે હૈં, ફૈજ રખને લગતે હૈં જોર પ્રજા જોર ગજા દોનો કો સતાકર દોનો કો કમજોર બનાયે રખતે હૈ અનએવ જહા કહી જમીદારો કે દ્વારા લગાન વસૂલ હોતા થા, વહા રાજા જોગ પ્રજા દોનો કમજોર પડ જાતે થે મુગલ બાદશાહી કા રાજ્યપ્રબંધ ઇસકા બડા ભારી ઉદાહરણુ હૈ શિવાજી કે સમય મેં તો યહ કુછ ન થા, પર આખિરી સમય મેં પેશ્વો ને યહ દોષ બી ઉત્પન્ન કર દિયા જહા કમાવીસદાર, મહાલકરી, સૂબેદાર લગાન વસૂલ કરતે થે, વહા જમીનદાર વસૂલ કરને લગે બસ ઉપર લિખે તમામ દોષ ઉત્પન્ન હો ગયે મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા અનેક કારણોસે કમજોર પડ હી ગઇ થી, અબ વહ જોર બી અધિક કમજોર પડ ગઇ યહી કારણુ હૈં કી અંગ્રેજ સરકાર કો અપની પ્રજા કી રક્ષા કે લીયે ટેનન્સી એક્ટ કે સમાન અનેક જમીન-સબધી કાનૂન બનાવે પડે

(૯) અબ એક દો આક્ષેપ જોર નિવારણુ કરના હૈ કાઇ કહતે હૈ મરાઠો ને અપની લડને કી, પદ્ધતિ છોડ વિદેશીય પદ્ધતિ સ્વીકાર કી, ઇસ કારણુ ઉનકી અંગ્રેજો સે હાર હુઇ

હમ ઉપર જિતને કારણુ બતા ચુકે હૈ ઉનસે સ્પષ્ટ હૈ કિ અંગ્રેજો કી બેટ હોને કે પહેલે હી મરાઠી સત્તા કા સરીર રોગગ્રસ્ત હો ગયા થા—ઇસકે જીવન કી મુખ્ય શક્તિયો પહેલે હી ચલ બસી થી અંગ્રેજો મેં મુલાકાત હોને પર વહ રોગગ્રસ્ત સરીર ગિરકર મેકામ હો ગયા. જો લોગ કહતે હૈં કિ યુદ્ધપદ્ધતિ કે બદલ

बने से भराड़ी सत्ताका नाश हुवा वे स कुचित दृष्टि है शत्रु से मुक़बल न करके
 उस पर, समय समय पर, आक्रमण कर, ज़ोर करना, शिवाज की पद्धति थी.
 इसके स मध्य में ज़्यादा ज़माना ब्याहिले कि यह पद्धति पहाड़ी देश में काम
 देती है, समझने के देश के योग्य यह नहीं यह औचित्यसिद्धि मान है ज़हा ज़हा
 पहाड़ी मुहक है, हमने में आता है कि वही वही यह पद्धति स्वीकार की गयी है
 क्योंकि जिनाने शत्रुपर आक्रमण करना और लड़मार कर के लाग ज़ाना
 पहाड़ी देश में ही सलव होता है और यह आत महाराष्ट्र के ही धित्वाससे
 सामिल होती है ज़ण मराठे समझमिपर आये तब उनहे अपनी पद्धति गढ़-
 लनी पड़ी, क्योंकि लगकर आश्रय कहा ले? इस कारण आने सामने की लडा-
 ध्या लडनी पड़ी धन लडाध्या के लिये तोपे रज़नी पड़ी और ज़ैज के नवीन
 पद्धति की सिद्धा देनी पड़ी उपर उपर हमने स मायुम होते हैं कि शिंदे, भोसले
 धत्तादिने ज़नयुक्त कर यह पद्धति स्वीकार की, पर आत यह है कि वे समझमि
 में रहते थे वहा लडाध के लिये जडा होने के सिवा क़ाध उपाय न था सर
 आर्द्ध लायल साहय अपने मन की पुष्टी में कहते हैं कि होलन्ड ने यह पद्धति
 स्वीकार नहीं की थी, पर क्या होलन्ड के भी ज़ही लडाधिया नहीं लडनी पड़ी ?
 और क्या उन में उस की सेना की ज़न कुछ ' ज़ेक बार छोटी सी अज़ेज
 सेनापर विजय प्राप्त कर लिया तो धतने में यह मान मुय्यत नहीं हो सकती
 धन के हारने के कारण कुछ और ही है हा हमें यह कण्ड है कि ज़हा
 तक हो सके ज़ही लडाध न लडनी ब्याहिले, अमानक धावे से ही शत्रु के ज-
 ज़र कर डलना हीक है, पर यह हम मानने का तैयार नहीं है कि शिंदे ने यो-
 पीय पद्धति स्वीकार करके ज़ही लारी गलती की आप कहते हैं यो-पीय
 पद्धति से यो-पीयनो से लडकर हिन्दुस्थानी क़ी विजय नहीं पा सकते थे
 और, कुछ अर में यह भी कण्ड पर सर्वथा नहीं इस विषय में हमारा
 धतना ही कहना है कि लायल साहय ने धस आत के ज़िनना महत्त्व दिया है
 धतना हम नहीं दे सकते हमारी समझ में होना पद्धतिया का मिश्रण हीक रहा
 होता, ज़ना कि हम उपर दिखला चुके हैं

(१०) कुछ लोग कहते हैं पानीपत की हार के कारण मराठाशाही नष्ट
 हो गयी यह मत कर्ष अज़ेज प्रयकारों का है उनहे भी हम स कुचित-दृष्टि
 के वर्ग में ही रकमेगे हमारा पुन पुन कहना है कि मराठी सत्ता पहले ही
 ज़ुर्ख हो चुकी थी उस समय बाहे किसी से मुक़ाबला हुआ होता, उनहे अव-
 श्य हार जानी पडती यदि ज़त भी हुआ होती तो क्या मराठी सत्ता ज़नी रहती ?
 हार के कारण तो पहले ही भौज्ड थे बाहे कितनी सेना ले ज़ते तो भी क्या
 होता ? युद्ध में ज़ियोसहित ज़ना—नहीं, ज़ेक नगर का नगर उठा लेजना
 —अलग अलग सरदारों के अलग अलग मत, आपस में ज़गड करके धकित
 नष्ट करना, स्वार्थपूज, सदाशिवराव बाघि की अहम्भन्यता, ज़ैसे बाघों कारणों
 के भौज्ड रहते हुआ बाहे क़राडो मराठे पानीपतपर बले ज़ते, तो भी क्या वे

જીત સકતે થે ? જૌર જીત બી જાતે તો મરાઠી સત્તા કયા દંડ હો જાતી ? હમારી સમજ મે જૌર બી જીજી હો જાતી, કયોકિ રાજ્ય કે ફૈલાવ કે સાથ સાથ રાજ્ય-પ્રબધ દીક્ષા પડ જાતા હા, એક ખાત જૌર હોતી અજેએ સે ૧૭૭૫ ઇસ્વી મે જો પહલા મુકાબલા હુઆ વહ રાયદ, ૧૭૬૧ કે બાદ, જતદ હી હો જાતા । જૌર શાયદ મરાઠી સત્તાકા નાશ જૌર બી પહલે હી હો જાતા । હમ ઇસ પાનીપત કે યુદ્ધ કે વિશેષ મહત્વપૂર્ણ નહી સમજતે મરાઠી સત્તા કી કમજોરી કે કારણ પહલે હી સે મૌજૂદ થે પાનીપતપર જીતને સે બહુત હોતા તો મરાઠેશાહી દશ પાય સાલ જૌર જીતી રહતી, પર ઇનકા કોઇ અચ્છા પરિણામ ન હોતા

(૧૧) હમ ઉપર મરાઠી સત્તા કે નાશ કે અનેક કારણ ટિપ્પણા ચુકે હે મી-આસા કી દષ્ટિ સે હમારા જૈસા દેખના હૈ બી ઉચિત પર ઇતિના કલ દેના આવશ્યક હૈ કિ ઇનમે સે કઈ કારણ તો પરિસ્થિતિ કે ન જાનને કે કારણ ખુસ આયે સબી કામ મનુબ્ય અપની બુદ્ધિ કે અનુસાર નહી કર સકતા, તથાપિ કરતે સમય હેસે ઇનકે પરિણામો પર મથામતિ દષ્ટિ અવશ્ય દેની ચાહિયે, યહ ખાત ડીક હૈ કિ પેશ્વો ને જાનખૂઝકર કઇ કારણ મો દિયે યદિ શાહુ વિશ્વાસી જૌર જૈની નિકલા થા તો બાલાજી વિશ્વનાથ યા બાજીરાવ કો યહ ઉચિત નહી થા, કિ અષ્ટ-પ્રધાન કા અસ્તિત્વ ન રખકર સ્વયં હી રાજા બન યૌકે ફિર પેશ્વાઇ અથવા ઇતર અધિકાર વશ-પરપરા ચલાને કા કમા કારણ થા ? નિજ કી મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરને કે લિયે જૌર લોગોકી આમો મે ધૂલ ડાલને કે લિયે મહારાષ્ટ્ર કા દ્રવ્ય જૌર બલ લકાઇયો મે ખર્ચ કરને કા કૌન સા કારણ થા ? કયા આવશ્યકતા થી કિ નૌકરી કે લિયે નફા ન દેતે, વશ-પરપરા કી જાગીર દેકર અપને લિએ શનુ ખડે કર લેતે ? પેશ્વો ને જિસ પ્રકાર અપના ફાયદા દેખા, ઉસ પ્રકાર જૌર જૌર લોગોને બી અપના અપના લાલ દેખા ઇસ કારણ શિવાજી કે સમય કી કલ્પના, ધ્યેય, વિચાર જૌર ઉચ્ચ સ્વદેશાભિમાન ઇનમે સે કુછ બી બાકી ન રહા । ફલ યહ હુઆ કિ નીતિમત્તા બિગડ ગઇ જૌર આખિર સર્વનાશ હો ગયા જહા નીનિમત્તા બિગડ જાતી હૈ, વહા નાશ હોને મે બહુત દેર નહી લગતી યદા યહ ખાત ખ્યાલ રખને કે લાયક હૈ કિ પેશ્વો ને અન્ત મે બ્રાહ્મણો કા સામ્રાજ્ય કર દિયા, ચોખ પુરષો કી કદ ન હુઇ । ઇસ કારણ આપસ મે ફૂટ હો ગઇ જિસકા પરિણામ સખ કો સાત હી હૈ

નવું જગત

ગરીબી એ કેવો ગુન્હો ! નિર્ધનતા એ કેવું કલક ! કોઈ ગરીબ ચોરી કરે અને તેને માટે જેલ તૈયાર છે, કોઈ નિર્ધન ધનને અર્થે ખૂન કરે અને એ ખૂનીને માટે ફાંસીનો માચડો ઉભો છે, અને શ્રીમત ? કોઈ શ્રીમત ચોરી કરે, લૂંટો ચલાવે અને દુનિયા તેની ચાતુરીની સ્તુતિઓ ગાવા માટે, તે સંસ્કૃતિને અર્થે તેના સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં માનવીના હત્યાકાંડો રચે અને એ હત્યારો સ્વદેશસેવકનું સુનામ પામે, એ ચોરીઓ અને એ લૂંટો અને એ હત્યાઓથી તે દોલતમદ અને, એટલે તેને ઉમરાવપદે ચઢાવવામાં આવે; અને જગત તેની બુદ્ધિ બુકીને સલામો લે ! ઓ જગત ! તારો કેટલો અધઃ પાત થયો છે ?

પણ હા, આ ભૂની દુનિયાના ખંડેર ઉપરજ નવું જગત રચાશે—અને જરૂર રચાશે કોઈ બહુગર એક રાતમાંજ મહેલાતો ઉભી કરી દે, તેમ આજની પવિત્ર ગરીબોના ઉદરમાંથીજ નવી દુનિયા અવતરશે—અને થોડા કાળમાંજ અવતરશે તે નવા જગતમાં સત્યના અજવાળા ચોમેર ફેલાઈ રહ્યા હશે; પ્રેમની મધુરતા સર્વત્ર મધુમધી રહી હશે; તે દુનિયામાં સેવા સર્વની પૂજા પામશે, સર્વ સમાન મનાશે, અને સન્માનના અધિકારી ગણાશે.

આજે પૃથ્વી તેની પ્રથાઓ અને તેના શિષ્ટાચારોના કાદવમાં ખડખડી રહી છે, આજે ધરતી ઉપર સત્તાલોભ અને ધનતૃષ્ણાની જ્વાળાઓ સળગી રહી છે, આજે એ યુદ્ધનો સેતાન માનવીઓના અંતરમંદિરમાંથી પ્રભુને પદબ્રજ કરી રહ્યો છે, આજે શ્રીમંતોની લાલસાનૃસિને અર્થે ગરીબોની છાંદગીની હરરાજીઓ બોલાઈ રહી છે, અને આજે જગત કોઈ કેદરૂપા દાનવ જેવું બની ગયું છે ! પણ નવો પ્રકાશ અને નવી દૃષ્ટિ, નવો આદર્શ અને નવી આશા, એ બધી બદલોને ધોઈ નાખશે, એ બધી કદૂપતાને હરી લેશે અને આ ભૂની કાયામાં નવા પ્રાણ પુરશે. શુદ્ધિ પામેલા આ જગતમાં પ્રકાશમય, પ્રેમમય અને સુહર, પ્રભુની 'ગુપ્તવાટિકાસયુ' એક નવું સ્વર્ગ સર્જાશે. સ્વર્ગના ઓ સુખકર વાયરાઓ ! તમે દેવોના ઉપલોગની એ તમારી વાયુલહરિઓ આ આવનિ ઉપર વર્ષાવો, અમારા પ્રાણમાં સ્વર્ગના એ અમૃત ભરો અને આ ખુનીઓ અને હત્યારાઓની કોડીતળે અગદાતા જગતને સેવાની અગીરીથી ઝળહળાતું, પ્રેમની ખુશબોથી મહેકતું, માનવીની સ્વાધીનતાનું મહારાજ્ય અનાવો ! (મોઝર્ત રિન્ગમાના એક સંવાદઉપરથી “સોનાપૂ” તા ૧૫-૧૧-૨૪)

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જને સારા સારા ગ્રંથો વાચવાવિચારવાનું મહત્વાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-જીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણુનરીમાં છે '.

“ તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજી જે આવ્યું તે વાચવા મડી પડે છે, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારી ગીતાણ વાંચો, વેદાંતના બીજા પુસ્તકો વાંચો, કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે “સ્વામી વિવેકાનંદ”

“ પુસ્તકોમાં હું ગુલામથી રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાચર નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉછેરો વધારે સુખચેતનમાં રહેત હું માત્ર છુ કે જેને સારા પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સંવેલાઈથી વેડી શકે છે x x એક પછી બીજી, એમ પુસ્તકો વાંચના છેડે તમે આત્મરવિચાર પણ કરી શકશો.”

“મહારામા ગાંધાજી”

“ મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જન્મમાં બીજા કોઈ પણ દ્રવ્યથી નથી મળતો ” x x x “ માતૃકાપામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રસાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી ” x x x “ બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે પણ આદિના જેનો ઉદ્દિગ્ધત્વ સિવાયનું બીજી કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય ” x x x “ સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સર્વે સહિત્ય સંગ્રહરતના કમરોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયના સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે”

“અંકિમચંદ્ર”

“ ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની, અને માદાઓનું દર્દ બૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણુ કરીને બીજી કોઈ ચીજમાં નથી ” “ માર્કટન ”

“ જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે, જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો એ તે સમુદ્રનો લાભ લઈ શકાય તેવા વહાણો છે, જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવા તેનો પ્રકાશ છે, જ્ઞાન એ સૌનાની ખાણ છે, અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બચ-ખેસતા થાય તેવા દાગીના છે, જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિમતી નોટા છે અને પુસ્તકો એ આપણા રાજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સીકાઓ છે, જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે, જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે, જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને ગહેવા લાલક મકાનો છે, જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી

તૈયાર થયેલા શેટલા છે, જ્ઞાન એ મેથ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવા પાણી ભરેલા માટલા છે, અને જ્ઞાન એ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે” “સ્વાર્ગનાં રતનો”

“પુસ્તકોનો રતેહ એ ઈશ્વરના, રાજ્યમા પહોંચવાનો પરવાનો છે”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવામમાન છે”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અપૂટ ભંડારથી જે સતોષ તમને નહિ મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે”

“શીલા વનમા જૂએ મરનાર પશુમા અને આટલા આટલા વાચવાનાં સાધન છતાં, જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમા શું તફાવત?”

“ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારા પુસ્તકો નથી, તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળા જીવતા મુકદ્દાઓને ગડેવાની ધોરજ છે.”

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે, “વાચવાની હોશ હોડી દેવાના બદલામાં કોઇ મને આખા હિંદુસ્તાનની સપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદિ છોડું નહિ”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામા મનરજન કરે છે અને ઉદ્ધાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતા નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા કોષાદિને શાંત કરીને નિરાશાનો નાશ કરે છે”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્રેસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ મજાવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે, તો પછી આપણા જવાઓએ તો ખુદી જ્યાં જતી કિમતી ક્ષણોને ખચાવવા માટે શું ન કરવું જોઇએ?”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતે તો એટલા સુધી મત છે કે, ‘માણસને જીમડા લગ્નની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરના પુસ્તકો ખરીદી લેતા મુઠ્ઠી જીમડા લેવાનું મુલતવી રાખતો તેને સિસેરેનાં પુસ્તકો બહુ ગમનાં હતાં. તે વાચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે જેમ પોતાના વાજત્રમાંથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે, તેમ એક વાચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનમગ્નતા અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે”

“સહવાસથી જેમ અણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જ પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેનાવિષે અનુમાન થાય છે”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમા ધર્મ, નીતિ, આતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, દૈર્ઘ્ય તથા પરાપકરણત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે; તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી લાવેની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

‘સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.”

“ગ્રંથોની ઝોરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ આનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે જ્યો અને વ્યાપરો, એટલે તમારૂં કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી એકી કિમતી છે?”

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખ-
કૃતિમાં આપણું જુએ છે, ત્યારે તે આપણને કાઠી નાખવા અને કાંતિમાં વધારે
કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં
શૂંપણદૂષણ-ગુણદોષ-નેના જોવામાં આવે છે, અને તેમ થતા દૂષણનો ક્ષય અને
શૂંપણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જન્યત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા મોઢા
વાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે અતિ અજ
લક વિદ્યા ભણી, દેશાટન કરે, સ્વદેશહિતે શુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવે, એવા
એવા ઉપદેશ મુખે અથવા પુસ્તકકારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે,
તેના કરતાં એવા ગુણોથી અકિનચ્છ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાજનોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજ
વાથી અધિક અસર થાય છે વચનારના સ્મરણુરથાનમાં તેની આખાદ ઉડી જાય
પડે છે અને પછી ને તેને અનુસરીને ઉત્તેજીત થઇને બહાર પડે છે ”

* * * *

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ
પોતાનું જીવન કેટલી હદ સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવા ઉચ્ચ કાચ’ કરી શકે,
અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે ”

* * * *

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન
આવે છે, આપણામાં નવું કૌવત, હિમત અને શ્રદ્ધા આવે છે, આપણે આપણા ઉપર
તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ, આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે, આપણે
ફાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ, અને મોટાઓના કામોમાં તેમની સાથે હિતસેવાર થવાને
ઉત્કેશાઈએ છીએ આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું, અને
તેમના દાખલાઓ જોઇને સ્ફુરણાવમાન થવું, એ તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં
આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે ”

* * * *

“મહાન આપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજ
શકાય છે કે, મહાત્માને દરવાજે સર્વને માટે ઉઠાડે છે ”

* * * *

“શિષ્યજીનું મોટામાં મોટું લક્ષ ચરિત્રસંગઠન છે, અને ચરિત્રસંગઠનમાં મોટામાં
મોટી મદદ મહાન આપુરુષોના જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે, માટે જીવનચરિત્રોના
અભ્યાસ કરવો એ શિષ્યજીનું એક મોટામાં મોટું અગ્ર ગાનવું જોઇએ.”

* * * *

“માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવામાં ફક્ત મનુષ્યોનાં જીવન-
ચરિત્રોએ જે અસર નિપજાવી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું થોડું છે. ”

જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય અને સુખસામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરી મનુષ્યને દેવ જેવો
બનાવનારાં દરેક ઘરના શબ્દગાર અને સંપત્તિરૂપ

બૌદ્ધદાયક ઉત્તમ ચરિત્રો

તૈયાર છે:-

	પૃષ્ઠ	કદ ઈંચ	મૂલ્ય
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૭૪૦	૫x૬ 1/4	૨૫
જગતનો મહાન પુરુષ-મં ગાંધીજી	૩૫૦	,,	૧)
મહાન સમ્રાટ અકબર-બીજી આવૃત્તિ	૩૫૨	૫ 1/2 x ૮ 1/2	૧૫
મહાત્મા ટાગ્જરજી	૬૨૦	૫ 1/2 x ૮	૨૫
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦	,,	૩)
ભારતનાં સૌરભાઈ અંબેડકર } " " અંબેડકર } " " અંબેડકર }	૨૦૦૦	૫ 1/2 x ૮ 1/2	૬)
શ્રી શિવાજી હત્રપતિ બીજી આવૃત્તિ	૫૪૪	૫ 1/2 x ૮ 1/2	૨૫

(વધુ વિગત માટે જુઓ આ પછીના પૃષ્ઠો)

હવે પછી નીકળશે.

સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર
જૈનમં મહા મહુ-સંપૂર્ણ વૃત્તાંત
મુસલમાન મહાત્માઓ
સ્વામી ભાસ્કરજી સરસ્વતી
મહાદેવ સિંધિયા
હાનવીર કાશ્મીરી

ગરીબાદી, મેઝીની અને કાંકુર
લિંગન, ગારફીલ્ડ અને વોશિંગ્ટન
વીર દુર્ગાદાસ-પુરતમાં નીકળશે
ભારતના વીર પુરુષો બીજી આવૃત્તિ
ભારતના સંત પુરુષો
ભગવાન શુદ્ધ

સૂચના:-કૃપલાભાંથી જે બીજી આવૃત્તિ તરીકે નીકળનાર છે, તે નીકળેથી
'વિવિધ અંબેડકર' દ્વારા ખર્ચ અપાશે, અને પ્રથમવારજી નીકળનારાં ચરિત્રો
'વિવિધ અંબેડકર'ના બીજી વિભાગ માણ સં ૧૯૮૧ ની સાલથી ખાસેશે છે
તે દ્વારા નીકળશે, અને હજાર પચીસ મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક-સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ, બહેનો અને કન્યાઓનાં જીવન અધિક સુખી,
સફળ તથા ધર્મનીતિથી ભરપૂર કરવા ઇચ્છતા હો, એ પહેલીજ તકે
નીચેનાં સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો તેમના હાથમાં મોકો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો

પુસ્તક સુધારા વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ

પાનાં ૪૮ ના ત્રણ ગ્રંથોમાં-પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

ભારતની લગભગ ૫૦૦ મહાન સતીસાધ્વીઓ તથા વીરાંગ-
નાઓનાં અત્યંત બોધપ્રદ તથા અસરકારક ચરિત્રોનો
આ સંગ્રહ આખા દેશમાં સર્વથી મોટો, ઉત્તમ
અને સસ્તો છે. પાકાં પૂંડાં સાથે ત્રણેના રૂ. ૬)

ગ્રંથ ૧ લો-ચરિત્ર ૧૧૩, કદ ૫૧૧ x ૮૧, પૃષ્ઠ ૭૧૨

એમાંનાં કેટલાંક નામ-—દક્ષકન્યા સતી, પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપા-
મુદ્રા, કાશદયા, સુમિત્રા, દેકેરી, સીતા, શમરી, ગામી, મૈત્રેયી, અહમ્યા, તારા,
અનસૂયા, મરમા, સુદોચના, મનોરમા, સુન્ધિ, દમયતી, સુનીતિ, વિદુલા, કુન્તી,
માત્રી, ગાંધારી, વિદુરપત્ની, દ્રૌપદી, સુઝા, રુકિમણી, રેવતી, ઉત્તરા, ઉષા, ચક્ર-
ન્તલા, અમિષ્ઠા, રૌબ્યા, સુરન્ધા, ટન્દા, દેવહતિ, અરુન્ધતી, મન્દાકિની, કલાવતી,
બેહુલા, સુલભા, અમાલિકા, ઇન્દ્રા, કાલ્યાણી ગાયત્રી ઇત્યાદિ

ગ્રંથ ૨ જો-ચરિત્ર ૨૪૪, કદ ૫૧૧ x ૮૧, પૃષ્ઠ ૬૩૨

એમાંનાં કેટલાંક નામ-—રૂપસુદરી, દાહિરકન્યાઓ, જમના ઝોડણુ, મયણ-
દત્તેરી, નયુકેરી, શુભસુદરી, મયુખા, દેવગંધેરી, કમદેવી વીરમતી, પાંચતી,
કોટાગણી, હમીરમાતા અને પત્ની, તારાબાઈ, કલાવતી, નાગયાદિ ચરણી, શુભેશ્વરી
રાણી, મીંગાબાઈ, ગુનવદન બેગમ, દુર્ગાવતી, જ્વાહિરબાઈ, રુકીરાણી, પન્ના,
રૂપમતી, ચમ્પાદે, કમલાવતી, વીરા, જોષબાઈ, સલીમ બેગમ, વરજહાં, રતનાવલી,
કમળાબાઈ, સોનાબીમી, પ્રિયવદા, કરમેતીબાઈ, મુગનબતી, જોષપુરી, કાતમા,
શુભતામહાલ, શુભચંદ, જહાંન આરા, રૈશન આરા, ઝેલુનિસા, આદમીમી, રૂપ-
નગદની રાજકુમારી, જયમતી, હાડીજી, ઇત્યાદિ

ગ્રંથ ૩ જો-ચરિત્ર ૧૭૧ કદ ૫૧૧ x ૮૧, પૃષ્ઠ ૭૪૦

આમાંના ઘણાંક ચરિત્રનાં નામ-રાજમાતા જાજબાઈ, વીરાંગના તારાબાઈ,
રૂપમજરી, સાહેમકુવરી, ગૌરી બાઈ, યેષ્ઠીકન્યા અમાબાન્યા, અહમ્યાબાઈ,

जगतनो महान पुरुष

જેમકે — સ સારના ત્રેષ્ઠ પુરુષ, મં ગાંધીજીની પારણા, ભારતીય ઋષિ, જગતનો જ્ઞાત્યવિષાતા, હિંદનો રક્ષક, ખેડુત, નીતિત્ત અને રાજદારી, સ્વગજની હિમત, ગાંધીજી અને ટાગોર, એશિયાનો નવોન પ્રકાશ, ગાંધીજીનું હિંદ, સત્યપુરુષ, મુહુરુજન સેનાનાયક, ગાંધીજીનો અમહકાર, ધર્મરક્ષણ માટે કારાવામ, શાંતિનો પ્રણેતા, બિખારી ગૃહસ્થ, સ્વતાન્યનો નમુનો, નેતાનો નેતા, દેશની ફરજ, ધર્મવર ગાંધી.

—स्वामी विवेकानंद—

—॥ भाग ९ मो-संपूर्ण जीवनचरित्र ॥—

કૃત્ય ૫x૬૧૧નાં પૃષ્ઠ ૭૪૦, મૂલ્ય ર)

અનેકે મ થોને આધારે લખાયેલા આ ચરિત્રમાં સ્વામીજીના જીવનની તમામ જાણુવા જેવી જાણતો સમાધાન્ય છે જેમકે - કુલવૃત્તાન્ત આદ્યાવરચ્છા અને વિદ્યાધર્મવરચ્છા, વિપત્તિઓ અને સત્યની જિજ્ઞાસા, શ્રીરામકૃષ્ણ પરબદ્ધ સંતો સમાગમ, સાધકદશા, નિર્વિકલ્પ અમાધિ, હિમાલય અને દેશના અન્ય ભાગોમાં પ્રવાસ, અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુરદેહીઓ તથા સર્વધર્મ પરિવર્દમાં સર્વોપરિ વ્યાખ્યાન વેદાન્તના અદ્વિતીય ઉપદેશક બેલુરમઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના, લગિની નિવેદિતા વજેરે સાથેની અર્ચાઓ મરકી, દુષ્કાળ વજેરે પ્રસંગેના લોકસેવા અનાયાસમો, સેવાશ્રમો વજેરેની સ્થાપના, ફરીથી અમેરિકા જવું બેલુરમઠમાં જીવન મહાસમાધિ ઉપસહાર

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાયાલય } અમદાવાદ અને
સુ.વર્ષ. નં ૨

અપાનની કાલેજોમાં ઉત્તમપુરતક તરિકે ચલાવાતું; નવલકથાને પણ
 છુલાવી દે એવા અસામાન્ય-છતાં સાવ સાચા બનાવોથી ભરપૂર,
 ચરિત્રનાયકને ખરા રૂપમાં રજુ કરનાર, મીઠા એબરના જગમ-
 સિદ્ધ ગ્રંથ ઉપરથી રચાયેલું ઉત્તમ મોડું ચરિત્ર

મહાન નેપોલિયન

ઈંચી પાન ૮ નાં પૃષ્ઠ ૮૪૦, છ સુંદર ચિત્રો

તથા પાકા પૂઠા સાથે માત્ર રૂ. ૩)

જે અદ્ભુત પુરુષે પોતાનો અસામાન્ય પ્રતિભા, વીરતા, કર્તવ્યપરામણ્યતા
 અને મુશ્કેલીવચે ક્રાન્સને અરાજકતા, અધર્મ અને સ્વેચ્છાચારની ધોર યાતના-
 માંથી છાડાવીને બ્યવસ્થાના શિખરે પહોંચાડ્યો હતો; તથા ક્રાન્સવાસીઓમાં ચેતના
 અને શૌર્ય ફેલાવીને તેમને અજીત અને ધાર્મિક બનાવી દીધાં હતાં, અનેક મોટા
 મોટા સમ્રાટો અને સેનાપતિઓના એકસામટા હુમલાઓ પણ જેણે અજબબ રીતે
 હાંપવી દીધાં હતાં અને પછી તેમને માથી આપીને જતા કર્યાં હતાં, મકાન સીઝર
 અને સીકંદર જેવા કરતાં પણ જે અધિક બહાદુર અને પ્રતિભાવાન હતો; જેણે
 નિષ્ફલક ચારિત્ર્ય, સર્વ વિષયોમાં ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિ, અને મધુર તથા તેજસ્વી વાણી,
 વગેરે મુજો ભવભલાઓને પણ મુગ્ધ કરી દેતા હતા જેણે પોતાના કૃતઃ દેશ-
 બધુઓની હમ્મબથી સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું હતું અને તે પછી પણ સ્વદેશની ઉન્નતિ
 માટેજ પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરી હતી, છેવટે જેણે શત્રુઓની ક્રાયાજીતો ભોગ થઈ
 પડીને તથા અનેક યાતનાઓ ભોગવીને સેન્ટ હેલેનાના ટાપુમાં પોતાનો દેહ છોડ્યો
 હતો, એવા નરકેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું આ અસામાન્ય અને વિસ્તૃત જીવન-
 ચરિત્ર આપણા દેશની હાલની સ્થિતિમાં પ્રજાએ તેમજ પ્રજાસેવકોએ- આત્માલસદ
 સર્વ કોષએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. દરેક વર્ષ ઉપર આ સસ્થા તરફથી નીકળેલા હુકમ
 ચરિત્ર કરતાં આ જેમ કદમાં ચાર ગણું છે, તેમ રસિકતામાં પણ તેજંજ ચડીયાતું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ—ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે
 મુ. બંક—કાલ્યાણેવીરોડ, હનુમાનજીની નજીક, કાલ્યાણેવીના મંદિરસામે

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય

પાત્ર નાં પૃષ્ઠ ૬૨૦, પાકું પૂઠું રૂ. ૨૫

મગ ગાંધીજીએ જે સાધુ પુરુષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જીવન ગાળવા ગળાવવા માટે દક્ષિણ આફ્રિકામાં “ ટૉલ્સ્ટૉય આશ્રમ ” સ્થાપ્યો હતો, તથા જેના વિચારોના અભ્યાસ અને અમલ કરવા સારૂ યુરોપઅમેરિકામાં અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે, એવા આ અદ્ભુત પુરુષ એક મોટા રશિયન ઉમરાવ, સરકારી અમલદાર અને સ્વચ્છ દીયુવકમાંથી ફેરવાતે ફેરવાતે કેવી રીતે પોતાના અવગુણો ઉપર જીત મેળવી, અને કેવી રીતે તેઓ એક મહાન વિચારક, સમર્થ લેખક, ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની તથા મોટા પરાંપકારી બની શક્યાં અને છેવટે કેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ધરખાર તપજીને ચાલી નીકળ્યા તથા કેવી રીતે તેમનો દેહાન્ત થયો, એ હકીકતો બહુજ ગજુવા જેવી છે.

તેમનામાં સાદાઈ અને સીધાપણ, વિદ્વતા અને વિનય નિષ્કામતા અને પરાંપકાર, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ, આત્મનિરીક્ષણ અને પશ્ચાતાપ, સયમ અને એકાગ્રતા વગેરે સદ્ગુણો કેવી રીતે ખીલી નીકળ્યા, એ પણ ખાસ ગજુવા જેવું છે.

તેમનાં બાપણા અને મ્મો, નિર્જાતા અને દહતા, શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ, સત્યાશ્રદ્ધ અને અસહકાર, બુદ્ધિઆયુર્ધ અને નિરબિમાન, સુસાધરી અને આતિથ્ય, વાચન અને મનન, વડીમો અને સતાનો, કુટુંબ અને નોકરો, મિત્રો અને વિરોધીઓ, અતિથિઓ અને અભ્યાસો, વગેરેને લગતી હકીકતો પણ ઓછી ગજુવા જેવી નથી.

અને આવી આવી અનેક બોધપ્રદ તથા રસપ્રદ બાબતો આ મંથ રજુ કરે છે.

વળી મુડીદારો અને મજૂરો, જાગીરદારો અને એકતો, રાજાઓ અને પ્રજાઓ, હોદ્દો અને મામલડો, પત્રકારો અને જનસમાજ, સહકારી અને અસહકારી, લેખકો અને વાચકો, પ્રકાશકો અને સમાલોચકો, કારખાના અને ચૂકઉછોમ, તથા સિક્કણ અને સિક્કો વગેરેના પ્રશ્નો ઉપર પણ આમાંના ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો એવો સારો પ્રકાશ પાડે છે કે, જેથી પ્રત્યેક સહકમ વાચનારને તેમાંથી અનેક શુભ સૂચનો અને ઉદ્દેશો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-આરિય તરફ આકર્ષાય છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-જણુ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.

સુખર્ધ—કાલખાદેવી રોડ, હનુમાન મંદીરને નાકે, કાલખાદેવીના મંદિર સામેની ડુકાન.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંડ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૫૮૪...	૫૫૫x૬	૨૧	૦૫
ધર્મતત્ત્વ-અકિમચરિત્ર સાથે	૨૪૮...	૫૫૫x૮	૦૫	૦૦
અખાની વાણી... ..	૫૦૦...	૫૫૫x૮	૧૫	૦૫
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં . ૧૪૦૦..	૬૫૫x૧૦	૬)	૧૫	
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ	૬૦૦	.. ૨)	૦૫	
શ્રીહાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૬૨૦...	૫૫૫x૮	૨૫	૦૫
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ . ૭૦૦.	૫૫૫x૮૫	૨૫	૦૫	
શ્રી નૃસિંહાવતાર-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦...	૮x૧૧	૫)	૦૧
આરામકૃષ્ણકથામૃત-અને ભાગભોગાનવી આવૃત્તિ ૬૫૦...	૫૫૫x૮	૨૫	૦૫	
સ્વામી શમતીર્થે ગ્રંથ ૧ ભા ૧ થી ૫ . ૫૦૦..	૫૫૫x૮	૨)	૦૫	
" " ગ્રંથ ૨ બે ભા ૬ થી ૬ ... નવી આવૃત્તિ તગતમા નીકળશે				
" " ગ્રંથ ૩ બે ભા ૧૦-૧૧ ... ૫૦૦..	૫૫૫x૮	૨)	૦૫	
" " ગ્રંથ ૪ થી ભા ૧૨-૧૪ તરતમા નીકળશે.				
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા ૧-૨-૩ .. ૫૭૫	૫૫૫x૮	૨૧	૦૫	
" " ગ્રંથ ૨ બે ભા ૪-૫ . ૬૦૦.	.. ૨૧	૦૫		
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦ .	૫x૬૫	૩)	૦૫	
" " ભાગ ૬ મો-સ પૂર્ણચરિત્ર .. ૭૪૦ .	"	૨)	૦૫	
" " ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ.. ૩૦૦ .	"	૧૧	૦૦	૦૫
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ .. . ૨૦૦ .	૫૫૫x૮	૦૫	૦૦	૦૫
સ્વર્ગીયું વિમાન .. . ૩૮૪	૪૫૫x૮૫	૧)	૦૫	
સ્વર્ગીની કુંચી અને સ્વર્ગનો ખજાનો . . ૭૫૫	૭			

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આગળ ધસો...	૫૮૪ .	૫x૬૫	૧)	૦૫
ભાગ્યના મુદ્રાઓ	૭૨૦ ..	"	૧૫	૦૧
સુખ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫૫૨ ..	"	૧)	૦૫
પ્રભુમય જીવન	૨૧૬ ..	"	૦૫	૦૦
અકિમચરિત્ર-ધર્મતત્ત્વ તથા ચરિત્ર સાથે ૫૬૨...	૫૫૫x૮	૧૫	૦૫	૦૦

વૈદક સભાધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા હિંદો વૈજ્ઞાનિક . ૧૦૦૦ ..	૫૫૫x૮૫	૫)	૦૫	૦૦
આર્યભટ્ટ સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીકૃત . ૧૪૦...	૫ x ૬૫	૦૫	૦૦	૦૦

બોધદાયક જીવનચારત્રો

કાઉન્ડ ટેલરફોનનું જીવનચરિત્ર ફર૦.	૫૪x૮	૨૫	...૦૧
સ્વામી વિવેકાનંદનું મૂર્ણ જીવનચરિત્ર ..	૭૪૦	૫૪x૧૧	.. ૨)	..૦૧
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી) .	૩૫૦	"	.. ૧)	...૦)
મહાન નેપોલિયન...	.. ૮૪૦	૫૪x૮	...૩)	.. ૦૧
ભારતના સૌરભાઈ અંબેડકર ૧ લો	૨૦૦૦...	૫૪x૮	..૬)	.. ૧૧
" " ૨ જી		૬૨x૮	.. ૧)	.. ૦૧
" " ૩ જી		૬૨x૮	.. ૨)	.. ૦૧
મહાન સમ્રાટ અકબર	૩૫૨	૫૪ x ૮	.. ૧)	.. ૦૧
શ્રી શિવાજી હનુપતિ	૫૨૮	૫૪ x ૮	.. ૨)	.. ૦૧
વીર દુર્ગાદાસ તરતમા બહાર પડશે				

સ્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

હુકી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ હોળી ઉપર નીકળશે				
હુકી વાર્તાઓ-મ' ૫ મો-૨૮ વાર્તા	૩૦૪	૫૪x૧૧	૦૧	.. ૦)
હુકી વાર્તાઓ-આ ૬ હો-૨૭ વાર્તા	૩૬૦	"	૦૧	.. ૦)
હુકી વાર્તાઓ-આ ૭ મો-અનેક વાર્તા	૩૫૦	"	૧	.. ૦)
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	૧૬૮	૪x૭	૦૧	.. ૦)

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૧૬ મરા અનેલા બનાવો .	૧૦૮	૫x૭	૦૧	...૦)
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨	"	..૦૧૦૧...	૦)
બાળકોની વાર્તા-નસિકવાતચીતરૂપે ૨૧ પાઠ	૬૬	૫x૧૧	૦૧	.. ૦)
દુઃખમાં વિદ્યાર્થી-સચેત સાચા દર્શનો	૬૦	૫x૮	૦૧	...૦)
સુબોધકનીતિકથા-૧૫૨ બોધદાયક નાની વાર્તા	૧૮૪...	૫x૭	...૦૧	...૦)

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્નગીતા, ઇત્યાદિ

	કદ ઈંચ	સાફ પૃષ્ઠ	પાકે પૃષ્ઠ	પોસ્ટેજ
ભગવદ્ગીતા-સુભરતી સરળ ટીકાસહિત	૩૪x૫૫	૦૧	૦૧	૦)
" હિંદી અથવા મરાઠી ટીકાસહિત	"	૦૧	૦૧	માફ
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાગ-નાના અક્ષરમાં	૩૪x૫૫	૦)	...	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૧	૦૧	"
" મોટા અક્ષરમાં	૫૪x૭	૦૧	૦૧	"
પંચરત્નગીતા-મૂલભાગ-નાના અક્ષરમાં	૩૪x ૫૫	૦૧	૦૧	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૧	૦૧	"
" મોટા અક્ષરમાં	૫૪ x ૭	૦૧	૧)	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-મજૂ સ્વામી બહાર, નદીને કાંઠે, સેક્ટર કોર્ટ પાસે.
 સુબર્મ-મજૂમાંથી ચોક્કસ, હાલમાં મળીને નામે. કાલ્યાણનીના મંદિર સામેની કુશળ.

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા હિંદમાં સર્વથી સસ્તી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-બે વર્ગમાં

એમાં 'આહુ' અને 'નવીન' એવા બે વર્ગ હોયને તે 'પહેલો વિભાગ' તથા 'બીજો વિભાગ' એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

પ્રત્યેક વર્ગ દીઠ દરવર્ષે પાયાપટ્ટા અને પચ્છના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પોન્માફ. અને વર્ગના

મળીને રૂ. ૭ અને પાકાં પૂઠાં સાથે ૯)

આહુ વર્ગ અથવા પહેલા વિભાગનાં સં. ૧૯૮૧ નાં પુસ્તકો:-સ્વામી રામતીર્થ બામ ૧૨-૧૪ મો, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, ચોગી રામચરણુ ચૌમ-વિષેનું ઉત્તમ પુસ્તક, દુહી વાતોનો નવો ભાગ, દષ્ટાત્સગ્રહ, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેમ્સ એલનનાં પુસ્તકો, ભારતીય નીતિકથાઓ અને સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ એમાંથી તેમજ વધુ પસંદગી જરી રહી તેમાંથી પણ નીકળશે

નવીન વર્ગ અથવા બીજો વિભાગ-આ વર્ગ સવત ૧૯૮૧થી થર થઇ તેનાદારા નીચલાંમાંનાં તેમજ બીજા નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે

જીવનચરિત્રો:-સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભાસ્કરાનંદસરસ્વતી, મહાન ગૌરાંજનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, સુસલમાન મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ જ્ઞાત, જગપ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારનેગી

સંતમહાત્માઓની વાણી-આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ બીજા અનેક સંતમહાત્માઓનાં ધોળ, બળન, મરખી, છપા, મહિના, સાપ્તમ્યો, રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, ભોળો, ધીરો, નરસિંહ, ચીરાળાઇ, નીરાંત, પાપુ, નિષ્કુળાનંદ, રવિદાસ, બાણુદાસ, દયાબલકંઠ, ગોપાળ, છુટીચો, મોરારદાસ, બાલદાસ, નરહરિ, જામળ, ચિરધર, દયારામ, વગેરે. વળી આમળ જતાં દલપતરામ, કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, ભોળાનાથ, ભોટાદકર, રેમિલિશ્વરજી, ચસિદાસ્યર્વ, ૪૦ વર્તમાન કવિયુગના હિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ પણ ચુંટી કહાડીને અપાશે. અખાની તથા મનોહરદાસની વાણી તે નીકળી છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા મહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.

સુબધર્મા-મહાપાદેવી રોડ, જૂની હનુમાન મલીને નાકે, મહાપાદેવીના મંદિર અગ્રેની દુકાન.

હવે પછી બહાર પડનારા ગ્રંથો

નીચલાગ્રંથના ધણીખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા-૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તેમજ છટા નીકળશે અને તરતમાં લેનારને ક્ષિપ્રને મળશે.

રામતીર્થ-ભાગ ૧૨ થી ૧૪. વિરતુત
જીવન ચરિત્ર સહિત
પદ્ધિચારનાં રચનાનાં પુસ્તકો.
કુટુંબી વાતોના નહિ મળતા ભાગો.
ભારતના સંત અને વીર પુરુષો.
શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર.

સંતવાણીસંગ્રહ-અનેક ભાગોમાં.
પુલકીકૃત રામાયણ-મૂળ તથા ટીકા.
રાજસ્થાનના ઇતિહાસ-નવી આવૃત્તિ.
યોગવાસિષ્ઠ અને ભાગ-નવી આવૃત્તિ.
ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.
મહાભારતનાં અંદારે ૫૦.

સંપૂર્ણ મહાભારત

આ ગ્રંથ કહાડવાની યોજના અમારું આ સંસ્થાએ પડતી રહેલી, તે પાછી નવેસરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ઇશ્વરેચ્છા તો ચાલુ ૧૯૮૧માં તેની યોજના રજુ કરાઇને ૧૯૮૨ ના એકજ વરસમાં આખો ગ્રંથ રૂ. ૨૫)માં બહાર પડી જશે.

પુસ્તકો મંગાવનારને સ્વાસ સૂચના

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પશુ રૂ. ૧૦) સુધીનું રૂ. નો ખર્ચ હોય છે. ૨-બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદના સમુદાય. ૩-મંગાવેલાગ્રંથોને પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ સમજવું. ૪-રૂ. ૧) થી જોખળાં પુસ્તકોને જોખરે તો વી. પી. થી ન માગતાં ચ. જો. કે ટીકાઓના મોકલવી. ૫-પૂર્વે મૂક્ય તથા પેકીંગ ૪૦ નહિ ૫૦ પ્રથમથીજ મોકલીને ફરીકે રૂ. ના સામટાં પુસ્તકોમાં રેશરસ્ટે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ જોડો આવશે. ૬-રૂ. ૨૫) થી વધુનાં પુસ્તકોમાં લેવાથી પેકીંગ ચાર્જ છે, તથા કમીશન પશુ મળશે. ૭-બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ ફરવાળા બહાર, નદીને કિનારે, સેકન ગ્રાં. પાસે.
જુગલમાં-મહાનગરની રોડ, ન્યૂની હાલમાં ચાલે નહિ, અમદાવાદની રોડ પાસે.

વિશ્વાયતી, ફ્રેન્ચ અને અમેરીકન તીબેરી તથા

ગોદરેજની ગામડી તીબેરી

ફાયરમુક કરવા માટે જે જે વસ્તુઓ ગોદરેજ વાપરે
છે તેવી બીજાઓ વાપરતા નથી.

મુળજી જેઠા મારકીટની આગમાં બે દુકાનમાં એ બે તીબેરી બેઠાબેઠા
હતી, એકેક ગોદરેજની અને એકેક જાણીતા વિશ્વાયતી મેકરોની હતી અને ઠેકાણે
ગોદરેજનો તીબેરીમાં સર્વ સલામત હતું અને વિશ્વાયતીમાં બધાં ગયું હતું

ચોર અને ઘરફાડુથી બચાવનારી સ્ટીલની પેટી

પોતાનો જોખમ સાચવવા માટે જેઓ તીબેરી ખરીદી શકે નહિ તેઓ
માટે ગોદરેજને એક નવી જાતની બહુ મજબૂત સ્ટીલની પેટી બનાવવા માંડી છે
એ પેટીઓ મેજ બથવા કપાટની સાથે જડી શકાતી હોવાથી ચોર ઉપાડી જઈ
શકતો નથી. વકરે રાખવા દુકાનદારો એ પેટીઓ બહુ ખરીદે છે

ગોદરેજનું કારખાનું—ગ્રેસ કંપની પાર્સે, પરીલ, મુંબઈ.

ગોદરેજનો કપડાં ધોવાનો સાથુ

બહુ લાખા અનુભવ પછી ગોદરેજે આ સાથુ બનાવવા માંડ્યો છે કિર્મિ-
તમાં સરતો હોવા સાથે સારા વિશ્વાયતી સાથુના જેવો છે કે નહિ તેની સમજ
વાપરવાથી પડશે. દરેક જાણીતા દુકાનદારોને ત્યાં મળશે

ગોદરેજનું ઘર રંગવાનું બેલ તેલ

આમાં પારસેલેલ આ બીજું કશું પણ બેળવવામાં આવતું નથી. એ તેલ દરેક
ખાખતમાં ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા વિશ્વાયતી તેલની બરાબર હિતરે છે છતાં કિંમતમાં વિશ્વા-
યતીથી ૨૦ ટકા કમી હોય છે. મોટા કંદાકટરો અને ઇન્જિનો બહુ ખરીદે છે.

ગોદરેજ કોમ્પાઈલે એન્ડ સોન્સ કું સુસ્તી મોહોલ્લા, ૩૬૧ રોડ, મુંબઈ.

